00138934

THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY
Town Hall, Bombay.

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019

NÂGOJIBHAṬṬA'S BHÂSHYAPRADÎPODDYOTA

ON

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

TB. e. 33

(10352 a.)

NÂGOJIBHAṬṬA'S

BHÂSHYAPRADÎPODDYOTA

ON

KAIYYAṬA'S BHÂSHYAPRADÎPA.

REPRODUCED BY PHOTO-LITHOGRAPHY

UNDER THE SUPERVISION OF

PROFESSOR T. H. GOLDSTÜCKER.

138934

FROM A MANUSCRIPT DATED SAMVAT, 1871.

IN TWO VOLUMES.

VOL. II.

TB-e-33

LIBRARY OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY

LONDON:
INDIA MUSEUM,
1874.

O
491·25
Nag/Nag
138934
00138934

॥अथकैयटटीकाविवरणेतृतीयः॥
॥अध्यायः॥

कौ॰टी॰ श्रीगणेशाय नमः श्रीगुरुभ्यो नमः प्रत्ययः अधिकारोऽयं तस्य प्रयोजनमाह यदित्यादि अनेकस्मेतिप्रत्याहृत्य अयं योगोऽस्ति यः प्रकारेणाप्याप्ता अधीत सतनय
१ नाश्चितितयः प्रकारेणेत्यर्थः एवं च गौरवातिथ्याज्ञादिदोषपरिहारायाधिकार एवकर्तव्यस्तत्याच प्रकृत्यादिर्ह्यतिप्रसंगादिति भावः तमाक्षिपति नन्विति विधी
यमानस्य सनादेः प्रथमातत्तया प्रत्यय इत्यनेन समानाधिकरणपादैकवाक्यतया संज्ञायां संबंधः अन्येषां तु द्विविभक्तित्वाद्वाक्यभेदे नैव संज्ञासंबंध इति भावः
संभवत्येकवाक्यत्वे च वाक्यभेदो दोषो नेत्युक्तं भवति समाधत्ते नेतदिति ननु द्विविभक्तित्वात्कथं प्रत्यय इत्यनेनैतेषां संबंध इत्यत आह विभक्तौ तरेति ननु सना
दिविधानार्थत्वात्प्रकृत्यादेः प्रधानतया संज्ञानभविष्यतीत्यत आह सनादीनिति अप्रधानत्वेपि अन्यत्र संस्कार्यत्वलक्षणप्राधान्यत्वेऽविरोध इति भा
वः ननु प्रकृतीनां प्रत्ययस्य हुदेशपतनतामेव संज्ञायामप्युद्देश्यत्वं नापनं तु प्रत्ययानामिति चेन्न समानविभक्तिकत्वेन प्रत्ययानान्तं प्रोद्देश्यतयाविध
त्वं तत्र ध्याहारेण प्रकृत्यादीनामपि तत्संभवादित्यभिमानः स्त्रियादिविशेषणस्य प्रत्ययसंज्ञाकृतो नो द्राविलेत्पतहय्यपाविशाद्वेनेति तलभ्यत्वायत्वाहिति
प्रत्ययानिमित्तत्वेन प्रकृत्यानुल्यापत्तमित्यर्थः एवं चोपाधिषु तद्वाच्यनेनैव विशेषणो पुद्वाविजेवेति भावः तदेतदाव्यः प्रत्ययान्तवाच्य इत्यर्थ समानशा
इति प्रयोगे भिन्नशब्दबोध्यतात्पर्यायां समानाधिकरणशब्दबोध्यः अर्थो प्रत्ययान्तशब्दवाच्यः सनुपाधिरुच्यते इत्यर्थः यथा पंचालानां विषयः पांचाला
स्तत्र देशो इति हिरिपयो रोचमेषादिः पशुः नानार्थत्वात्तदेह वारणापकृतिहरिः स्त्रीपाद्वो विशेषनियमार्थायस्य प्रतिपन्नस्येवाक्ष्ये चित्समानाधिकरणश राम॰
शब्दप्रयोगोपि अभ्यासमन्यकर्तारीनामुपाधित्वाभ्यामाहन्निः श्लाघास्थिताहन्निंस्वश्लाघाहेति आह्निनाधातोः कर्मणः समानकर्तृकादित्यादि अत १

एवतहस्य स्तनाधिकरणोऽभिवगार्गिक्यामला घतेइति पदं तत्राभिधेयं च तत्प्रयोगे वस्तुजो साधुत्वमेवार्थविशेषउपाधिरिताह्किात्पायनवचनमितिनाय
वर्त्तिकतात्पर्यटीकायां वाच्यमिति भिन्नाः न च प्रकृत्यादीनामिति न च प्रातिपदिकत्वाभावः फलं स्त्राप्रातिपदिकादित्याहीत्तर्देशपत्याच्छेदकत्वेन तत्त्व
पनात्ननु प्रतिसंज्ञिप्रत्ययस्य तु प्रत्यासत्प्रकृत्या द्यो वधिविशेषानुपाद्यविषमविधानात्सनादेर्दपोभवतित्यत आह नचेति पुनापादितिशेषः समासेद्वि
नित्यसमासे इत्यर्थः लौकिके प्रयोगे योवीपर्यस्य निपमावमावादुपादेयोपि परत्वाभावदुत्पन्नयः नत्रहेतुमाह स्थितस्येति तत्रनूपसाधुत्वस्यैव विधेयत्वमि
तिभावः विधायकत्वाभावादिति पशत्वादि विधायकत्वाभावादित्यर्थः तद्विधायकत्वेप्याह अर्थस्य चेति यथास्वमिति तेषामनवकाशत्वेन बाधकत्वमि
तिभावः पर्यायेणेति योगपद्ये हि विरोध इति भावः सन्नादीनां परत्वाबनेनैव सूत्रेणोपपन्नो सनित्यादेर्विभक्तिविपरिणामादिनार्थान्तरदर्शनम
नुपन्नमित्यत आह प्रत्यान्तरापेक्षमिति प्रकृत्यपेक्षत्वमिति तासां पंचम्यन्तत्वादिति भावः ननु राजाशीनामपि प्रातिपदिकादिति निर्दिष्टत्वात्प्रत्ययसंज्ञा
मापस्य तस्य प्राज्ञोक्त्यमुपसर्जनं पूर्वमित्यत तस्याद्वकाशत्वमत आह भोक्तुं क्वेऽजन्तीति अनुपसर्जनाभावेन उपपदस्य परत्वं स्यादिति भावः अर्थपरत्वसंभ
वस्योक्त्वा तादृह उपाधिवादिन इति विशानरमिति भ्योऽनवकाशत्वादिषु प्रमाभूत्तसावकाशविषयेतस्यादिति तात्पर्यं न च प्रातिपदिकाद्धातोरित्यनेन सर्वत्र
कृतिनिर्देशात्तदेशसावकाशविषयोऽलं भइति वाच्यं स्वरान्तरत्वात्नित्यत्वं वाधित्वाय धापः स्यादित्यत्र तात्पर्यात्तमिद्धेति टंकिं लोपदृतान्वादेर्नटकौ
विधनुमानवदिहाप्यनुवादेनैव प्रकृतिविधानानुमानमिति भावः ननु कृतस्थितफलवस्मादिह्निनोऽस्तीति कथ्यमंगत्वमत आह आरोपादिति तथा

कै र वि वपूर्वोद्देशेन परत्वेन तेषां विधानमिति भावः पूर्वपक्षेपि परत्वेदिति असमितो विधिः सामान्यत एव पूर्वोद्देशेन तत्परत्वमात्रं विधानं वस्तुतो रगादेर्मध्ये तेषां
२ मिथ्याभवतु तद्विधानुमाने प्रकृत्यादीनां तुमानान्तरेणासिद्धत्पात तद्विधानुमानमेव बहुलमिति भावः किं तमेतदिति दृत्याह यः प्रत्ययसंज्ञा भवंति ते च प्रत्यये
भ्यः शास्त्रांतरेभ्यो वा परे भवंति तत्र परशब्दस्य धर्मिप्रधानतया परत्वविशिष्टानां तेषामेव विधानं शास्त्र आज्ञाप्राविवेकन्यायेन तु देशमात्र विधानेऽत एव
संज्ञाविधिविशिष्टविधिरेव प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु कस्यचित्तद्गुणविधित्वमिति मीमांसकाः नहि यस्मात्तत्रत्यविधिविधिरित्यत्र प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायूलंघ
विधेयत्वमेव वस्तुतस्तु अत्र मानमस्ति तांग संज्ञाप्रयोजनमेव ननु विधिग्रहणसामर्थ्यान्न्यायेन तु विधेयत्वस्य ग्रहः त्रिउर्यतीन्याहोरहमनिरूपित
गत्वस्य दुर्वपत्वेन व्यावर्त्याभावादिति चेन्न भवनक्रीत्यादौ दीर्घवारणाय विधिग्रहस्यावश्यकत्वादित्याशयात भक्तविभक्त्याभिद्धत्वबोधकविभक्त्यान
नु भिन्ने वाक्ये त्वमेतत्कारं प्रतिप्रयोजकतास्यादेवेत्यत आह वा समेदेनापीति द्वितीयवाक्यस्यापि गुप्तक्रिंतुआयः सन्मप्रत्ययस्येव रूपं सेवस्तीकारेणात
त्रापि भक्तविभक्त्यालिंदेशात्त्यागार्थमिदं प्रकृत्यादिभ्यामिति भावः तेषामेव तां प्रतिप्रयोजकत्वेहेतुमाह संज्ञासंबंधेति न च द्वितीयवाक्येप्यप्यविभक्त्याविपरि
णामः योप्यविभक्तिनिर्दिष्टेषु स्तनादिषु चारितार्थ्यादिति भावः पुनरुत्तरसमाह द्वयोरपीति प्रत्ययसंज्ञायाः संज्ञित्वेन प्रत्ययापेक्षा च तत्प्रकृत्याद्यपे
क्षा पामपि प्रकृत्यादीनां प्रत्ययविधौ निमित्तभावेनोपस्थानां संज्ञां प्रत्यपेक्षाभावात्प्रत्ययसंज्ञानेत्यर्थो निमित्तकार्यार्थित्वादित्यनेन प्रतिपादितइत्य ग्रम·
र्थः उभयाकांक्षयात्संबंधस्यान्याय्यत्वादित्यभिमानः वस्तुतस्तु गुणादिभ्यः संप्रत्ययः परे भवंतीत्येवं विशिष्टस्यैव संज्ञित्वेन स्वकत्वात्तथा विधिसंभवा २

त्तभिन्नवाक्यत्वे मानाभावात्तत्प्रकृत्यादीनां संज्ञा नद्युत्स्त्रियापजीतेत्यादौ नामधेयसंबंधलाभाय चाद्यभेदमन्वतेत्यापत्तिः तत्रोद्देश्यसंज्ञा विशिष्टस्यैव यागस्य
विधानात् शब्दार्थयोरभेदस्वीकारान्वयोग्यतानापि लक्षणापर्व न्याय्यः स्वतः संज्ञालुप्तप्रवृत्तिकत्व आयुस्यापि विधानात्सभेचान्तप्रत्ययस्य रूपतासिद्धिर्निम्निरिति
पाशिष्टइति लुट् प्रथमस्येति सूत्रशेषस्य भाष्येवितथः परेवतास्मिः भवन्न्तेतेस्वेदास्त्रत्व पुंस्केद्दतिकैयटः किंच संज्ञिनतु दिशसंज्ञाविधानेपूर्वेद्दि विध
यस्य संज्ञेसत्ये प्रपूर्वोच्चारितः संज्ञासंज्ञोभयसंपिंडस्यैव तद्विधिसंज्ञाक्रियते ततो हि कार्यिणः कार्यमवियत्वापि त्याद्दि भाष्यसंमतत्वेपि प्रकृते तु
समूत्रस्य शास्त्रीयं चयेत्यादिवत्संज्ञाविशिष्टविधाने बाधकाभावात् अयमेव विधिनिमित्तकार्यार्थित्वादिति भाष्यस्यार्थः अयं भावः निमित्तनिमित्तिनोः क्रियो
तत्वाद्वेनेकवाक्यतया विशिष्टविधिसंभवः निमित्तनिमित्तिनोस्तु वाक्यभेद आयततीतिवाक्यभेदस्थापनेतत्तस्याः संबंधइति प्रतिपादकानामिति
अर्थप्रतिपादकत्वेन लोके सिद्धानामित्यर्थः उपाधिभावेनेति काल्पनिकप्रकृतिप्रत्ययविभागस्योपायत्वेनाश्रित्यान्वाख्यानादित्यर्थः तदुक्तं गुणोऽति
तन्निमित्तनिमित्तत्वानुगुण्यात्प्रथमाः अन्याः प्रायेणनिमित्तत्वानुगुणाद्रस्वाहः चहृत्तुनिर्विगतोर्णनोनुपपन्नइत्यत आह किंयद्दतिप्रधानेकाय
प्रत्ययादित्यस्य निमित्तकार्यार्थित्वादित्यनेन पौनरुक्त्यमाशंक्याह प्रत्ययसंज्ञेति पूर्वप्रत्ययसंज्ञायाः आकांक्षानिवृत्तिका प्रकृत्यादीनां निरपे
क्षत्वात्संज्ञाभाव चाक्यभेदप्रतिपादितस्यासंबंधइति प्राक् उक्तेः अनेन तन्त्रान्वयप्रसक्त्याभावस्तद्विच्यतेइति विशेषइति तत्र भाष्ये कोपातीति इतर
संवेकालिकत्वान्नेहप्रयोगः उभयोः संप्रत्ययोऽभवदिति तत्र कथमपि तु संप्रत्ययस्तन्मूलकप्रयोगः तथात्वापि आचार्यस्तेनैवतात्पर्येण प्रयुक्तत्वा

कै॰ ट॰ वि॰

नशिष्याणोचन्नचैव वोध इति भावः प्रयोजनकृतमिति प्रयोजकत्वकृतं प्रेरणाकृतमित्यर्थः भाष्यम्यथा तु नरित्यध्ययं अत्र पुनरित्यर्थः किंकृतमिति
प्रेरकत्वाभावादिति भावः अ पूर्वोपदेशमात्रेण कथं प्राधान्यमत आह तदर्थत्वादिति तन्निष्पादकत्वादित्यर्थः प्रयोजकत्वादिति प्रयुज्यत इति प्रयोजकः
प्रयोज्यस्तत्वात् निमित्तत्वादित्यर्थः प्रधानत्वाच्चेति अपूर्वोपदेशादित्यर्थः योग्यताऽसंभवादिति समानविभक्तिकत्वरूपयोग्यताऽसंभवादित्यर्थः नहिप
रत्वनिमित्ते वितद्याप्येत्यर्थः तथाहिनिव्यापकाभावे नव्याप्याभावः सिद्धेदिति भावः अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वमिति इदं चित्त्याजपुरुषं दत्वा
दौ प्रत्ययत्वाभावे चेपि पुरुषपदस्य परत्वदर्शनात् अकचामिति अकचः प्रत्ययत्वफलं प्रत्ययस्यादिति लोपं विज्ञानं क्षितिपरश्रुतिपरिभाषाप्रत्य
यसंज्ञाचास्यालिंगं प्रत्ययसंज्ञकं परोभवतीत्यर्थ इति भावः अंतरं गत्वा तस्यानीति आतरतमे नेत्यर्थः आद्युदात्तत्वं तु तथाऽर्थीचरितार्थमिति
भावः साहाति प्रत्ययविधाने न परत्वं नियतत्वेन प्रत्ययस्य प्रकृतिवद्धेत्यर्थः शकारस्य संज्ञार्थमिति अतएव न गाह इत्यादिनिर्देशाः संगच्छते अमश
कारस्तिष्ठान्तलोप इत्यत्र विशेषणार्थ इति भावः नन्वेवं परविज्ञानादिति पंचमी अनुपपन्ना हेतुत्वाभावात् आह फलमपीति भाष्येन चविका
रागमाः पदइत्येव पाठ तदेतत्रस्संभवतीत्यपपाठ इत्याशयः अत्राहुः प्रत्यय इत्यादीनां त्रयाणामप्यधिकारत्वेन प्रातिसूत्रमुपस्थितौ एकवाक्यतया
युगपदेवत्रयाणां विधानस्यन्याय्यत्वेन नाम्नोन्यस्य प्रत्ययस्यादि इत्यनान्याय्येतिकथं प्रत्ययसंज्ञाया परत्वे फलं कथं चाद्युदात्तत्वमिति अत्रस्तु एम
द प्रथमसंख्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधस्तस्मादयमर्थः स्थानपठस्यादिनिर्देशकोऽहायास्त्रिकाहायाविकारादीनाममभावेन परइत्यस्यासंबंधेसनियो ३

ग शिष्टत्वाधेन प्रत्यय इत्यादीनामसंबंध इति परविज्ञानादित्यस्यान्तसंनियोगशिष्टत्वादित्यर्थः कचित्तु तिशाहइत्यादिनिर्देशान्नपाश्यो रितिज्ञापकाच्च
सन्नियोगशिष्टस्यापानित्यत्वेन प्रवर्त्तितस्य दस्त्रेतिहि कृत्यत्वेऽस्य द्वनाप्यन विकाराणामेषु परश्रुतस्याप्रवृत्तिप्रसंगमूलं लोपप्रदर्शयति भाष्ये किं पुनरिति पूर्वादि
तस्येति स्थानेसंबंधस्य चेत्यर्थः आनंतर्य्ये स्व धे इति धातो रिति पंचमी निर्देशेन परविधानमुपपद्यत इति भावः ननु धातोरित्यनुवृत्त्या कथं नृतस्याच्चवा
कभेदेन प्रत्ययस्यापि विधाने स्यादत आह कृत्यतोरेवेति ननु नुहतप्रकृतेरपि विभक्तिविपरिणामेन धुस्तुतविशेषणात्तया कथं प्रत्ययविधिरत आ
ह प्रकृतिप्रत्ययेतिनत्तु हतिनाधातु विशेषणात् कथं धातुमात्रात्प्रसंगोत आह हतेरिति भाष्ये स्वमर्थमिति प्रत्यायकत्वं च शब्दस्य स्वार्थविषयमेव
ह्यतेयोग्यत्वादित्यर्थः पूर्वोपात्तेति योमिकार्थस्य शब्दस्य संज्ञात्वेन विनियोगकालेऽशब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्कार्ये सापूर्वोपात्तेति कार्येत्वागादित्यर्थः
संज्ञानाः कृत्रिमत्वात्तस्य पूर्वोपात्तत्वं बोध्यम् कार्यिनं अन्वत्त्र शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्ते विमहासंज्ञाविधयेनाहशार्थश्च वृद्ध्यंवतादिमित्यादिहिन्ने
रत्वादिति अन्यथ्यतिरेकाभ्यां वाचद्योत्याभावनिश्चयेन तेषामर्थवत्वाभावेशांकितेप्रकारार्थएवायार्थ्यमित्यप्रहन्नाभित्यर्थः स्वार्थ इत्यस्यवा
योगदितेएवत्वात्यर्थमिति भावः कादीनां केनापिप्रत्याय्यमानत्वाभावात् कर्थस्यु प्रत्यायपिकृष्यतीको प्रत्ययकर्मार्थ इत्यस्य वार्थस्य वंतु तत्राहोतीत्यत आह
अभिधेयेति अभिधानेशाइ एकस्यशब्दस्यकथमुभयसाधनत्वमित्यत आह एकएवेति निपातनादिति षत्वतोनिर्भीवितरापर्याप्त प्रत्ययइति
कृदुवित्तं प्रत्ययस्येति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैवार्थवत्वं नागमानामिति भावः वचनभविरंगाद्यादिशानामपिनत्वा कार्यप्रत्यायकत्ता: किंतु

५

वै०न्यायि

स्यान्यर्थप्रत्यायकत्वैव अत एवक्वाप्यदृष्टेनैषां प्रयोग इत्यनिर्देशः अत एव च नञ्प्रशाख्याह यिनामिशब्दप्रकारक स्तदर्थबोधो नाभिहित इति न तु कदाचिदपि नं
५ अहित इति भेपिशास्त्रानभिज्ञानेपि हि कृष्यवहारात्तैर्थेव प्रतियंति एतदर्थमेव भोक्ष्यस्व मर्थमित्यत्र स्वमितिपदे प्राहानंस्यानिनेत्यनष्टत्वाद्दृश्ये नेप्रताप्या
नार्थकोपि नेति स्फ़ि परश्च पंचमीति पर शब्दाध्याहारस्तत्त्या स्यास्मैतेन तु पूर्वशब्दाध्याहारो गायोष्टा मित्याद्यावपि ध्यात्रा आनंतर्यार्थनधे तोरिति पंचं
म्या पूर्वत्वस्य च पर शब्दाध्याहार इति भावः परशब्दाध्याहारेणोतितदर्थः इति वा कथं स्य एकदेशस्य हलिति स्वीकारेणेत्यर्थः एवं पूर्वशब्दाध्याहारेणापि
बोध्ये पूर्वशब्दे नित्यास्योक्तत्रयमिति भावः आनंतर्य स्येति हल्तोनंतरं इत्यादौ तस्याप्यदहितपर्यायत्वादित्यर्थः प्रत्ययनियमेऽस्यैवापरदेशनि
यमस्यालाभाद्दृश्यमितेदेशनियमं दर्शयति वदहृ वेति षचमी निर्देशो मध्यशब्दाध्याहाराणसं भवात् हयष्टीति श्रीहि शाल्योदाम्नित्यादौ अथ्यपसर्वनाम्
नि स्याहीमा कुर्देरित्यु पाहानेवि नार्द प्राकृविधर सिद्धेः कथं नियममेत आह अव्ययेति मध्यम्च तत्र द्विमा कृपस्थेयाह्वो व्याख्याना हित्यभिमान् कं
चित्रमाकुर्दरिमाच त्रीनियमो व्यास्येयदृष्टाहुः श्राकुर्देरित्यु पाहनात्कथमध्यमात्रापेक्षो नियमोत आह मध्यमात्रेति मध्यातारइति श्रीहि शब्दे पे
कार्यो शिकारह कार्य प्रश्नेथ च स्यादिति भावः सामान्यनियमाश्रयणोत इह पश्चिमितिवीजमाह पन्यमध्यमामान्यमिति नन्वत्र देशनियमेव हृ जादीना
नियतदेशत्वेन स्यात् किं च देशनियमासंभवः प्राधान्येन प्रत्ययनियमस्यैव युक्तत्वात् इत्यभिप्रेत्याभाष्य एवमपीति तच्छयमाह वृहृजकर्त्रोरि ति नन्वेवं राम:
देशोनियम्यत इत्याभाष्यमनुपपन्नमत आह प्रत्ययनियमेपीति नन्वदेशनियमेऽप्रधानसंकोचः प्रत्ययनियमे प्रधानसंकोचस्तत्र प्रधानसंकोचापेक्षया ५

866

प्रधानसंकोचस्यान्याय्यत्वेन देशनियम एनोचित इति चेन्न आगंतूनामतेनिवेश इति न्यायेन तत्प्रत्ययदेव कारनिवेशात् कर्मसिद्धितीये त्यादौ हन्ते त्रुटस्य प्रधानसंकोचक
प्रत्ययनियमेमवतात्पर्याश्च किं च लोके पि प्रधानस्याजाहृदेव स्याननियमा दिह शतेषु ज्ञात्वे वस्थेयमित्यादिप्रकारेणेति दिक् भाष्ये कदाचित्सर्वः कदाचित्परइति
प्रतिलक्ष्यं लक्ष्यसाभेदाद्धि निगमनाकिहाद्धा तस्माहितिते प्राकृवातो रित्याहो उक्तसंगादि कलायाइव परस्त्रीति कृते पिव्यवहितप्रयोगवारणाय प्रकृते एवोक्तत्वा व
कलायाइवच सूत्राभावे यक्षेशव्दिकलायः प्रहार्निरितिवृष्टोभिप्रायः उक्तमभिप्रायमजानानः शक्ते भाष्ये तत्त्वे तिका येशब्दस्य हर्शना अये त्यादेषम्पामित्या
हयत्रे ति उत्तरस्येति षष्ठी निर्देशा हि ति भावः स्तुभावि के पात्वे किं तस्मादित्युत्तरस्येत्सने नेत्यत आह नित्याइतिनन्वेकस्याः षष्ठ्या अर्थद्वयपरत्वं कथं मित्यत आह प्र
दे शाघ्रिति तत्र तत्रोपस्थितं भिन्नाभिन्नमेवेत्यर्थः उत्तरस्य भाववंतीतिभाष्ये परतः स्यादित्यनेन सूचितप्रत्ययः परो भवती त्यनेकासप्रमानार्थत्वादिति भावः
निर्देशेति लघुनिर्देशेत्यर्थः ननु प्रत्ययस्यानियतदेशत्वे पूर्वमपि प्रत्ययप्रयोगे साधुत्वं स्यादत आह अयमर्थस्वंच परस्मात्ततः प्रत्ययसंज्ञाविधानसामर्थ्या
त्पर शब्दाध्याहारे आवश्यके अन्याध्याहारे मानाभावात्सम्प्रदेशास्यास्य साधुत्वमितिभावः अनियतदेशा भवंति त्विस्यभ्युपगम्यवादेनोक्तं भवति त्वित्यसमस्त्रै
तामितिवार्थः परश्चेति सूत्राकरणं लाघवानुरोधात्प्रकृत्यत्ययसंज्ञा संभवत्येकवाक्यत्वेवाक्य भेदेन विधेयेति तात्पर्यमिति देवेति धातोः प्रातिपदिकाहित्याद्यनुवृत्ते
स्तत्ःपरस्वभावव्यतिरिक्तः परस्यैव वा संज्ञेत्याहोत्यर्थः पूर्वप्रयोजनानुक्ते वा शब्दस्या पक्षान्तरेद्योर्थव्याच ष्टेदृष्टाहवेति शास्त्राणा दृष्टानामेवलोपविधानात्क
यमत्वेनापदृश्यते त्यत आह परेणेति ननु परत्रोस्त्वस्यैवप्रत्ययत्वेनाष्टकत्वप्रयुक्तलोपइति पूर्वभूतानां नलोपो नापि साधुत्वमत आह तेषामिति न

867

कै०टी० तस्य परस्मात: प्रत्ययसंज्ञेति नियमात्प्राप्त्यभावे प्रयोगात्साम्यान्न्यायतो लोपादिरिति अन्तःस्थार्थः अष्टकसंज्ञा कदाचित्प्रत्ययत्ववतो नेति भाव: ननु पूर्वसूत्रे तत्तथा चाप्रियात
५ पिकदाचित्स्यादिति भाव: नहि तेष्विति पदं चोक्तं स्येत्प्रसक्त्या संबंधइति भाव: परस्मैत्यस्य करणो तु तस्मात्प्रत्ययान्तरत्वबुद्धिविशिष्टो बोद्ध: क्वचिदिष्यत इति तात्पर्येन
न्यस्यं तासतामुत्पन्नेलोपो यदा किमिति विधीयत इत्यत आह केचिल्लामिति प्रसक्त्यादर्शनस्येव लोपत्वेन सकृत्त्वबुद्धेस्तत्संनिबोधनमिति भाव: गौल्कार्यशेषो परभू
तेति किं तिस्तिति पिपिक्रता स्वाहान्वो परस्मत्रलोप्यादिति भाव: यद्वेतिपदविषये तु स्यर्थ: एकविषये आदस्ता नानादेशविधानेमानाभावात् युगपत् द्विवाचक
द्वयेनान्वयासंभव: एवं पक्षे इत्यस्यापि विषयविशेष इत्यर्थ: अन्यथा संगति: स्पष्टेव: अत एवस्य शाङ्क्यत्वम् ग्रंथसंगति: प्रकारान्तरेण व्याख्यानेन तत्संगति: द्विपदि
शीषभे वाहस्य शइति: अन्ये तु कल्प्यस्य शाब्दलक्षणत्वात्तल्लक्षणे नापि लक्षणाहानि: एवं च कित्त्वसामर्थ्येनोत्तरस्मीद्वौ भावो भवतीत्यर्थ: इत्यत्तुं शक्य: परग्रहणाभावेपी
त्याशय: भाष्ये अपरभूतानामिति: न परभूता अपरभूता इति न विधातेपरभूता एवामिति व्याख्यार्थ: तेन केवलप्रत्ययानां केवलप्रकृतीनां चेत्यर्थ: तदेतदुक्तं अप्रत्ययिके
त्यादिना भाष्ये प्रकृतिरर्थी लिङ्गाने कर्तव्यो प्रत्ययिकापि प्रयुज्यमाना हरणाद इत्यर्थ: तथा चतेषां लोके इप्रयुज्यमानानामसाधुत्वं प्रतिपादनाय परस्मैति सूत्रमितिभाव: यथा
क्ष्योवक्ष्ये दुर्लभक: सद्देवदत्ते: इत्यर्थ: देवदत्तस्तनोरहरणो अन्यथा वाव्यादिसुप्रयोक्त्वेषु वक्षरित्यादिष्वपुनरुज्यते इति कथनवत्तो देवदत्तेरिति प्रयोक्तव्ये देवद
त्त इतिइत्यपि भाष्ये वक्ष्यतः क्वचित्तु यथा पादं ह प्रयोगात् वृष्टे देवदत्तः हस्तदेवदत्त: क्रिया: हैमक्रिया स्थपत्यय योर्द्वयोरपि प्रयोगात्कस्या साधुत्वमुच्यते इत्यत आह तदुभये राम:
इतिनन्वभेदोपचारात्प्रत्ययलक्षणाया प्रयोगे साधुत्वस्यातु यस्य स्वाह साधुत्वमिति शंकते: नन्विति: नायमभेदोपचारोत्र प्रयोग: अस्याद्य प्रतिपन्नत्वा प्रभेरिति सूत्रस्य ५

य: अभेदोपचारे विनोयमु संबंधप्रत्ययमित्यर्थ: प्रातिपदिकविषया प्रयुक्ता केवलाप्रकृतिस्तथाप्रयुक्त केवलप्रत्ययश्चासाधुरित्याहतस्मादिति: वहुवचनान्तवदित्यने
नतन्नवृक्षके संबंधप्रत्ययमित्यर्थ विषयतत्त्वाद्गणाइश्रीयति: अनेनासाधुत्वमिति उक्त: श्यास्यार्थबोधविवक्षायां वृक्ष इत्यस्य प्रमाणामित्यर्थ: इयमजमात्रस्येत्यर्थ: अप्रभाव:
स्थानेर्थवाख्यातो नन्वास्यात स्मनिवर्तकइतुने स्तत्रार्थप्रत्ययपरस्या हुत्वेहकथनात् केवलप्रकृत्यादेरसाधुत्वमिति सिद्धे गणामित्यादेरहुतहयत्येरघुत्वातिपाठ
घुत्वेनैव हेत्वाते घावो वात्रासाधुत्वं: तत्त्वं सुपत्वं मित्यर्थ हि अनुपसमासयोरेवसाधुत्वमितिसूत्रार्थोनिवर्तके मद्दृगगादिलिंकलोनहाहि रूपकारस्य प्रागुक्तयुक्ति
भि: परत्वे सिद्धे परस्मैत्येतत्प्रय: परोभवत्येवेति नियमार्थं तेनकेवलप्रकृतेर्नप्रयोगानापि केवलप्रत्ययस्येति सिद्धं भाष्ये अहनिजाइति एकार्थीभाव रूपद्व
न्द्विविषयाभावेपि जातात्यक्षारिताशहिङ्गुद्वयस्य हि सदृशा: प्रमाणार्थका वृह त्सहशासद्यो हि वा चिवहु शाह्व तद्वयमा हयोपिभाव: सुरिति नहारगार्थवर
ष्वितिभाष्यार्थ: बहुजुषेष्वपाभिन्नार्थत्वाद्धकवहु शहस्यसाधुत्वम् एकत्वयोतरह व्रिताभा वाहसाधुत्वमेवेति भाव: तदाह अहनिनाअपिष्ट्योपि तिनास्यद
शानुपूर्वीकत्वात्तदर्थकाभ्रान्तेत्यर्थ: प्रत्यय: परएवेति नियमे अर्थत: शब्दतश्च य: प्रत्ययजातीय: सपरएवेत्यर्थे न्यायसाधुत्वबोधश्च अन्यथा: स्पप्रत्यय:
त्वाभावेन कथं नियमेन साधुत्वबोधेत: एतेन प्रकृतपुहर्थेन विप्रत्ययजातीय: सपरएवेत्यर्थ: नासाधुत्वबोधश्च अन्यथा: स्पप्रत्ययत्वाभावेन कथं नियमेन
मेनासाधुत्वबोधेत: एतेन प्रकृत्युहेशेनैव प्रत्ययानां विधानात् केवलप्रत्ययस्यासाधुत्वभावेन कथं नियमेनासाधुत्वबोधेत: एतेनप्रकृत्युहेशेनैवप्रत्य
यानां विधानात् केवलप्रत्ययस्यासाधुत्वे सिद्धे कथमिह परस्मैत्यस्य प्रयोजनमिति प्रत्याख्यातोभव तीत्यर्थ: प्रधानत्वादुपात्यावर्त्तनेनाप्रधानसंज्ञापा एवविकल्प:
स्यान्नवस्वेहेय: परग्रहणादृतत्वामध्यी लक्षणं न्यायवाधेनसत्य एवविकल्पइतिवाद्वचनेवेत्यपि भाष्यस्यतात्पर्यार्थ: तमुपपादयति तस्मादित्स्त्रेतिपर

कै॰टी॰ श्री

६ ञ्चेत्यस्मत्तेपि अप्रधानत्वात्स्वत्वस्यैव विकल्पः स्यादिति हृदयं तिमत्वेत्रेति नियतत्वादिति तथा च द्विकल्पो नेष्ट इति भावः तस्मादिति वचनाद्वेतिः तेन तत्रैव
उक्तस्येत्यस्याप्युपस्थितावेकार्थकशब्दद्वयेन नित्यपरत्वस्य बोधने न पश्चात द्विरुद्वो विकल्पस्तस्य बोधयितुमशक्य इत्यर्थः भाष्येप्यपर इत्येतदभि संबध्यत इति
पुःपः स्वभावतीत्यर्थः तस्या एवेति प्रधानप्रत्ययविकल्पस्यान्याय्यत्वादिति भावः अन्या स्यात इति सत्वेपि नसंज्ञाया विशेषणं तद्विकल्पानिष्टः परस्मैति सत्वे
पिपरत्वविकल्पाभावः ततश्च सामर्थ्यात्तत्वादाकथकृष्यश्च मनिवृत्त्यर्थं सत्वस्य विशेषणं वा गृह्णातिं चेहं सामर्थ्यानां प्रथमा हि तिसूत्रे भाष्ये इत्य पिवाथ
प्रयोगार्थमिहेति प्रयोगानियमार्थमेवेदमित्यर्थः क्वचित्तु तथैव पाठः भाष्ये प्रत्ययपरेवेति सामर्थ्यात्तु स्यादिति स्पष्टापरः प्रयोक्ता यह स्यर्थेनेनानि
यमाद्धिहीत्यर्थः ननु पाप एव स्यादिति नियमे दध्यकारित्यादेरपि साधुत्वं स्यादित्येति चेत्त्रपरः स्यादेवेत्यर्थात् तत्र न पन्या चष्टेनित्यपरत्वमिति भावः तदा विशे
तैरोनप्रयोज्ञेति तेनोभयनियमफलत्वाद्यदिति भावः आद्युदात्तश्चेत्येतत्त्रयोप्यधिकारः यत्तु परस्वाद्युदात्तत्वेष्वितियोपरि भाष्यात्ते मुक्तं तत्रैलिङ्ग भा
वात् न च प्रत्ययस्त्रैव लिङ्गः एकवाक्यतया त्रयाणामपि विधानेनान्यतरस्यान्यतरलिङ्गत्वायोगात्स्वरविधानं चात्रैव सूत्रे भाष्ये स्फुटतरमाख्यातो नो
मा भूदिति अस्वरकाचुदच्चारणाभावे पिञ्चाद्युदात्तत्वनियमो न स्यादित्यर्थः नैतदिति अस्वरकोच्चारणाभावादनियतातोदात्तत्वादेशा स्त्रेवित इत्यादि
चितृ एवैत्यादिनियमार्थमित्यर्थः प्रत्ययविषये नियमेषु स्वरेषु प्रतिवद्धेषु अस्वरकोच्चारणाभावाद्युदात्त एव भविष्यतीति किमनेन सूत्रेणेति भावः नेदे
लोके त्रैस्वर्यनियमाभावेनास्वरकस्याप्युच्चारणमस्त्येव उदात्तादीनामभावे एकश्रुतित्वात् एकश्रुतेरतिरिक्तत्वेकवत्सापि स्यादिति प्रथमाद्युदात्तत्व राम:
सिद्धिर्न च हाद्सवरुदाचिचसापि नियतः विभाषांऽछन्दसीत्यादौ पर्याप्तं तेनात्रापि पाक्षिकत्वात्स्यादुदात्तत्वमिति चेन्न लोके त्रैस्वर्यपक्षे वेदे चाद्युदात्तार्थमिदं ६

सूत्रं नियमैः सिद्धत्वाद्यर्थमिति भाष्याशयात् पक्षे लोके एकश्रुतिरिष्टे केत्याहुः अनियतस्वरेति पूर्वनियमैः सिद्धत्वाद्यर्थमिति भाष्याशयात् पक्षे लोके ए
कश्रुतिरिष्टे केत्याहुः अनियतस्वरेति पूर्वनियमेतु स्वितोन्स्वराद्युदात्तानियतशास्त्रार्थोन्यापत्याद्वृत्तानुरोधाद्युदात्तोभयविधनियमप्राप्ता नाभावाच्चातोद्
त्तएवविहितैव नियमः स्यादित्यन्यत्रानियमः स्यादित्यर्थः भाष्ये तत्रास्तं निपातेनेति अत्रकाराणां त्रयाणामप्यधिकारत्वादेकवाक्यतया त्रितयविशिष्टतया द
विधानात् अन्यत्र कारणेतु प्रत्ययानुवादेन विधानात्रसं नियोगादिति भावः भाष्ये द्विराद्युदात्तं ग्रहणामिति प्रत्ययस्वरेति करणेपित स्यादुदात्तग्रहणात्स्वेषु
त्वमिति भावे नेदं तद्धेराद्युदात्तत्वमिति तद्धेरित्येतत्प्रत्ययः तेरं तस्यां निवह व्रीहिः उत्पन्नः प्रत्यय इति प्रत्ययग्रहणाय स्यादिति परिभाषाया अनुदात्तवि
धस्त्वादिति भावः तद्धानप्रत्याचष्टे उत्पद्यमानेष्वेति तथा चेह करणाप्रसङ्गानुबोधत्वाभावान्नपरिभाषोपस्थितिरिति भावः स्त्रियामिति स्त्रियत
स्त्रियामिति परेपूर्वस्य चाद्युदात्तविधायकः ननु प्रत्ययपरस्य तेन सिद्धे स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रियां निवर्तते हाहितस्तत्ग्रहणाभावत्वाय किं न स्यादिति चेन्न अथ
मे स्त्रियामिति सूत्रे विरोधोपस्थितस्य भावेनोत्तरकालिकप्रत्ययस्य स्वस्यबोधकत्वं तदुपस्थित्या तत्रैवतदभावकल्पनेन प्रमाणात् प्रातिपदिकातोदात्तत्व
मितिस्वरविधौ निघातः कार्यात्प्रत्यस्य पृष्ठे वस्यमाणत्वादनुदात्तत्वस्य तितात्पर्यं पूर्वप्रयोजनस्य स्थापकेन लक्षणदेनाद्युदात्तत्वं यदिति अनुत्पत्तिदृष्टेषु त्रके
णाद्यर्थः तस्माद्युदात्तमानुदात्तत्वसिद्धये इह वचनमिति भावः स तद्वत्त्रं भाष्ये नृकेषुक्ति भाष्ये दत्तामीति व्याख्यास्याभिन्ना पकाशिपर्यः अन्यत्रेति
श्रेयानिघातिनागमानुदात्तत्ववार्तिकपुनरिहस्य शेषनिघातेनयत्नमिव्यतिनेकेउ सर्वः तन्नतज्जेन त्वेस्त्रिनीति वितद्वति चोदात्तत्वशेषनिघातेनासिद्धे

कै॰टी॰भी॰ ग्रहलुडिति । पृष्ठ्या यथा प्रत्ययस्य चेति सूत्रकरणबाहीतञ्चरयंतिभाष्ये इट्हलविनिति तद्धनयत्याचष्टे त्वामिभक्तत्वाद्धिडुलान्तइति एवं च लडिनेत्यादौऽस्याल
लिहन्निस्वरेणान्तोदात्तत्वसिद्धिः ग्रगमानुदात्तवचनस्याथ सूत्रत्वाहिमत्फलमित्यर्थः । अपरः फलमात्तत्वाहभाष्येइट् तावत्प्रयोजयतीति षष्ठेतत्पृथो
७ स्यतस्त्रपाठेपि आतरं गत्वा त्वर्वमेवाद्युदात्तत्वप्रसंगात्ततः शेषनिघातेन मेनुदात्तत्वेउदात्तनिहतस्वरसिद्धिरित्यर्थः । अपरः फलेनात्वात्स्याहभाष्येइ
ये तितरां लसपयुनस्त्वमतेपरत्वेन पूर्वमिडागमस्यापि नुमाहइइ मिहत्याहितापरत्वादिडागमइत्यतेन अपरः स्वामतेपरत्वेन पूर्वमिडागमस्यापि तु
माहइइ मिहत्याहितापरत्वाहिडागमइत्यतेन अपरः स्वाशयप्रकटेप्यतिश्चं तरंगं तहीति । षष्ठे सूत्रे करणापि ज्ञापकान्तेहाहि विध्याभावेनान्तरंगत्वात्सर्वस्व
प आद्युदात्तत्वं ततिहतिस्वरे शेषनिघातसिद्ध्यागमानुदात्तत्वस्य फलमिति भावः । उत्सर्गेसन्निपातेकेतिउसार्हिमात्रनिमित्तत्वेनेत्यर्थः । नेदंभाष्य
तत्तीये सूत्रमितिपक्षे उपक्रमो महोदयविरोधात्तअतएवलोविजवचि त्य पिनफले अन्तरंगत्वात्पूर्व स्वाप्रह्नेइड्विधौप्रक्रान्तिप्रसत्याभ्याश्रयणादोजमा
ह आगमस्येतित्रिभासंज्ञानिमित्तमित्यर्थः । एवं च तस्याउभयतस्त्वात्ताहस्यापितत्वमितिभावः । एवं शेषनिघातेनागमानुदात्तत्वमितिवाहिना षष्ठेसत्रा
रे भवाहिनप्रति आगमानुदात्तवचनस्य प्रयोजनत्वाभावेउक्तेः प्रयोजनांतरमाह सा पुत्रहीति अनचकारत्वेस स्वेव विशेषविहितत्वस्यबलव
त्वप्रयोजकत्वाहाह परत्वाहेति । लादेशविभिन्नाद्युदात्तत्वस्यज्ञापकत्वाहिरवकाशः शापिवृष्टि स्याहोलसार्वधातुकानुदात्तत्वान्नोपदसावकाशः प्रकृत राम:
उभयप्रसंगेपरत्वात्सीयुडित्यर्थः । लावस्थायां नुनस्त्वरस्यानवकाशत्वात्तेन च पूर्वं सीयुटि आनिर्दिश्यमानत्वान्नसमुदायस्यबहिरंगत्वान्नानिर्दिश्यमानस्य ७

रेशाप्रकन्निरेवस्याहितिवाच्यंधातोरित्यस्यविहीतविशेषणत्वांगाधिकारेणाप्यवहितेपिप्रहन्तेः एवंचातीयेपतत्सूत्रपाठेपि आगमानुदात्तवचनमावश्यकमित्याह
भाष्ये क्रियमाणेपीति यद्यपीतिवाहीनो आपरत्वस्यानित्यत्वेन सिद्धेनथापि अधिकृतस्यासंबध्यमानाभावइतिमत्यपत्तन्तानियोगे नेसुक्तंपरस्मेपुसाप्य
आसंबंधवाधकभावः धातोः परत्वस्यापिसत्वात्तनुचतृतीयेसूत्रेलसस्थानेडुदात्तोभवतीति उत्पत्तिकालएवस्वरविधानात्ह्नुवाहविध्याय्याप्रहागमाडतिपभा
धायाअप्रवृत्तेरागमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्याममाणस्य स्वाद्युदात्तत्वे सीयुटः शेषनिघातेनसिद्धिरितिवाच्यं आगमस्यैनिधानेविधायमानस्यापित्स्यम
स्यंसंज्ञाविशिष्टस्याद्युदात्तत्वं चेनतंनियोगेनविशिष्टस्यैवस्याभिमानात् अन्यथातावतएव वटस्थक्रप्रत्ययत्वेसीयुडंतस्यागत्वस्यात्तथात्वतदंतस्यापित्वे
विधीहुमित्याहेरगुणास्यातइडोहितकारस्येति अत्रलसितिस्वारितत्वेनाशंको चोपदेशिकप्रत्ययत्वाभावात् हितात्वात्भाष्यपरयथास्युरिति नचपरस्मिपद
निमित्तेकत्वात्स्याइशोत्तरंप्रह्रत्यापूर्वमेवआगमात्वात्परत्वाहासत्याद्युदात्तत्वेनैतयोरयासुडस्त्वरकोवाऽस्मात्तशेषनिघातेनानुदात्तत्वेदितिचरितार्थमनुदात्त
ग्रहणांकथंज्ञापकमितिवाच्यंः परस्मैपदेष्विस्यविषयस्यसत्वमाश्रित्यलावस्थायामेवयासुटरितत्वालादेशतन्निमित्तकाद्युदात्तत्वेयासुटः सिद्धे
उदात्तग्रहणाज्ज्ञापकमित्याशयात् भाष्यआकमेवलघुमितिएवंरीत्येहलघुमाकरनत्वपूर्ववचनमेवेत्यर्थः यद्यपूर्वेनमाहितितत्स्मिन्नितिपुरिमाषयेत्प्रम्भनु
चितेतिभावः अथापीति उक्तआगमस्य आगमेहितस्ययुडोषः दाष्टवाहिमेन इत्याहआरब्धेत्विति तृतीयआरब्धेत्वित्यर्थः प्रत्ययत्वेतिलावस्थायांसीयुडादि
वयाद्युदात्तत्वेके वलस्यैवेति पूर्वजाता अपि शेषनिघातेनानुदात्तेभवतीत्यर्थः एवं च तस्यानुदात्तत्वाद्यागमानुदात्तवचनमनावश्यकमितितात्पर्यं आगमेत्रो

के॰टी॰ कि॰ तुन तस्याप्रहाग माइ ति न्यायेन विशिष्टस्यैव भ्रूतस्य ग्रहणोन तु ग्रहणात् एवं चमात्रस्तुरोपि शेषनिघातेनानुदात्ते भाविस्यान्तग्रहणस्य चारितार्थ्यं न्यापकासंभवो
पि घ्नितं एवं चेत्तद्विधौ येनुदात्तहरणाद्विषयाक्रियमाणोपि प्रत्ययस्त्वात्स्वात्संनिपातेनाद्युदात्तत्वं इत्यादि रकारेशस्तुत्रिं समानेति दो यं न नुतीन यस्तु त्रमते पि त्रनु
दात्तेपदभिन्नस्य परिभाषा त्वो त्रेनेकवाक्यतायामाद्युदात्तविधिकालस्थितानामस्वरूते न निघाताविधानास्त्यात्मनिहितस्यैटो निघातामात्रेणास्यानुदात्तत्व
वचनमावश्यकमिति चेन्नचिन्तुतद्विसो होश्वो मनुदात्तत्वसिद्धये सनिहितस्यापितेन निघातावश्यंभावेन परग्रहणापरिमाणार्थमिति वृत्तमारणापारीत्वा
न्यायसिद्धत्वेन तु न्तम्भे ते वचनस्यानावश्यकत्वात् न च कृपदविशेषविधि हिनाद्ध्याद्वृत्तन्तस्यारभावाजउदात्तस्वरितयोरभावाद्भ्रत्स्वरकस्यावउद्धात्साभ्या
पादनुदात्तत्वमेदेतिवाच्यं एकश्रुतिदियेइकास्वरहितस्यापुद्धारणासत्वात एकश्रुतिशास्त्रस्य विध्यर्थत्वेसंभवदति नियमार्थत्वासंभवाद्भत्र तत्त्वानुदा
त्तं यदभिन्नस्य चारितार्थ्यं च नुइत्यत्र शेषनिघाताभ्रंशत्रिस्तकेहरपित्वस्याद्युदात्तत्वाच्चारितार्थ्यमेन प्रकृतेतरयानपीति न्यायेन स्वरान्तर्वलकः प्रबलपालो
कवाक्यतापन्नस्यानुदात्तपदभिन्नस्याप्रसन्नेरिति बोध्यं आगमाअनुदात्ता इति न कर्त्तव्यं किंतु ते अविद्यमानवद्भवन्ति एकार्थमित्याह यथाष्टवादीभायेआ
गमाइति लविते तस्य स्तुवत्ते तद्वत्ते द्वाओतोदात्तत्वेन स्वरितमाभ्यांवाशहत नतत्वादिति कतंलि तिसत्वादिविद्यमानवत्वेनरह इहितत्प्रत्ययस्यैवाद्युदा
त्तत्वे शेषनिघातेनागमानामनुदात्तत्वसिद्धमिति भाव शेषनिघातप्राप्तानुदात्तत्वाहत्रयेउदात्तग्रहणं च चारितार्थमिति दिकः एवं चागमानुदात्तत्वंत्ता रामः
नीयस्तत्र फलं यष्टेपि ज्ञापकेनासिद्धत्वादिनाभिमानेनैकदेशोउत्तरवार्त्तिकस्यैवायं ह्रत्यर्थं न्यायवष्टे आद्युदात्तस्तद्ीतिमागुक्तेकैयष्ट्वनितरां ताज्ञाप ८

कं मं भवेतु आगमात्तदात्तत्वरूपं प्रयाजनं स्थितमेव न नुडीवुत्सन्नेः मागेवाणा आद्युदात्तत्वेकतेऽहात्तनिघ्नर्ज्जि स्वरः सिद्धत्वात्ताहक्लिप्रउपेति दहिरंगइतितेन विध
उपान्त्यस्यानिपिनहोक्षइति भावः अथ वागमेत्याह चिरंसत्ताकृतव हिरंगत्वस्यशास्त्रेनाश्रयणादित्युक्तं पूर्वमिया इशोऊ ीति तिया पथत्वाच्च दृष्टे विमिति भावः भा
ष्ये न त्वाप्यबाहेति मित्स्वरं मित्वमप्रत्ययस्वरमपि दाधित्वादस्वरकमेवलोपे ओत्सांकृत्मिकोऽप्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेण न प्राप्नोतीति भावः प्रतीत्यातृ इति लोपात्स्वरमपि
प्रयत्नसुनेनतत्सहत्वेरिति भावः स्वड इति अत्रेदं चित्यं आकारविशिष्टस्य प्रत्ययत्वेन तस्यातरतस्यादिकादेशे आद्युदात्तेनप्रानोदात्तार्थं तत्त्वार्थकं यजनमात्र
स्य प्रत्ययत्वे तत्राद्युदात्तत्वाप्राप्त्या तद्विषयाद्युदात्तत्वे स्य सामर्थ्यात्तत्रादेशप्रत्ययापत्तेरितिहाश्रयतत्त्वार्थका स्पष्टमेवेति कथमस्य ज्ञापकत्वं प्रत्ययाकारवि
शिष्टात्त अयं जनमात्रस्य यजन्तात्तदेकाद्यादेशइति पक्षस्त्वरस्यैकइति सूत्रस्य भाष्यस्वरसत्व्यर्थविरुद्धेनेषादकेषुकद्रस्यत्रहत्वात्ताम्राः हेगानवः गोरवप्रत्त
स्य किं चात्रापि यजनस्य प्रत्ययत्वेतदेकवाक्यतापन्नस्य तत्र फलाभावादादेशात्रं तत्रैव स्वरग्रहणे निर्विवाता अकारविशिष्टस्यापि प्रत्ययत्वे तस्याद्युदात्तत्वे
त्स्यानेआनत्याद्युदात्तत्वमेवकादेशइति ज्ञापको पन्यासे फलं चिन्त्यमिति दिक् तत्तु इति कि स्वरस्यैपसेति लोपनबाधे स्वयस्य प्रत्ययस्वरप्रहत्तोवप्र
त्ययसंज्ञेति अनेन हि पूर्वप्रयोजनानामसिद्धत्वान्नुस्वप्रयोजनविरहमाहेति अर्थो नभवेतिमातुनयुक्तः एषामप्यग्रेभावे तादृड्नानत्यथ्यात्ताते त्विति
अत्र पोरेहि विप्रतिषेधोन्याय्योभवतिषष्ठपादेहिधातोरितस्य पूर्वत्वात्तद्विप्रतिषेधोवक्तव्यः स्यादितिभावः भाष्ये तत्स्यायच्चानुदात्तोमकोनि ममत्व
मितिननुप्राप्ति परिकल्प्य सर्वत्र चारितार्थ्यादाद्युदात्तेनाहिमयथीतितिचेन्नः प्रकृतेरुदात्तत्वादितवत्वप्रसक्त्यात्मनेतरप्रकृतिस्वरनिमित्तकशेषनिघातप्र

कै॰टी॰

८ स्मात्तरपचारत्वमस्य वाच्यं स्वं स्वं वाच्यसामान्यचिंतया धातोरित्यस्य प्रवाहः स्यादिति शंकाचारणायेतदुक्तं नानुबन्धेति तथा च तित्स्वरापि स्वर एव परः स्या
दिति भावः कार्यित्वेनाश्रयणाद्विह्रस्वयति तत्रैव काटेरेवस्येति प्रत्ययस्वरस्त्वनिंद्यु क्तेति ननु सुप्राप्त्यास्त्रापि आपेक्षितत्वात् स्वरेणाकेः परत्वात् पूर्वविप्रतिषेधेन ह्रस्वस्य मकाल
मेव यावत्प्रत्ययस्वरः प्रवृत्तोपि स्यात्तत्र वर्तमानस्य धातुस्वरस्य प्रवृत्तिशिष्टत्वमस्त्येवेति चेत्स्वरस्य ज्ञातस्वरूपो विषयभेदे नाविरोधाभावात् परत्वात् प्रवृत्तेः पौर्वापर्यमपि
ज्ञानयोगपद्यात्प्रभवात् ह्रस्वात्वापेक्षेति यत्कृतः शास्त्रशास्त्रत्वात् अर्थाधिकापेक्षाकृतं तस्य हिरंणाद्येवप्रयोजकमिति भाष्याशयः कार्यस्य स्वविभज्यानान्याने
इदं भाष्येपरस्य स्वरितत्वमिति अनुदात्ते पदमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः एवं च धर्मिग्रहणस्य पदस्यापेक्षत्वात् स्वरितत्वमिति अनुदात्तं पदमित्यनेनै
कवाक्यत्वादिति भावः एवं च धर्मिग्रहणस्य पदस्यापेक्षत्वात् स्वरितत्वं चहिरंगमित्यभिमानः परिमाणार्थमिति पदस्य त्वपादद्वयनिपातन सूपवति तावता
वतिस्वं च विहितमेकवर्जं सर्वमनुदात्तं भवतीत्यर्थ इति भावः तेनेपदस्य सुहृदास्य स्वरसंस्कारिकाले सन्निहितस्य च स्थितीति बोध्यं अत एव ध्यातोरि
त्यास्विनास्ये कवाक्यतेति रिकृता मान्यग्रहस्येति इद्वानुबंधकत्वस्य पासेहारेति भावः एवं च सोपपत्तिघ्रातधातुगमोचुस्रन्तत्वप्रसिद्धे ये एवात्रास्य स्त्रस्यापाः
आगमानुदात्तार्थत्वे स्वदोषक्रमोत्कानिद्धांतसुक्ति वचनांतरकरणोत्सवः ज्ञापकतुनापीति पूर्वमेवनिरूपितगुणतिज पदेक्षेत्रिवाक्यस्येति याचिप्र
तीकाराद्धेव दयावक्षारात्तनुगुप्तादेर्निहारादिवद्यचहारणातगुण्यो पनेनिके तनइतिप्रयोगाद्व विचिकित्सातुसंशयइत्यादिकोप्रचला स्यार्थविशेषाप
हितेभ्य एवसनितिबोध्यं वेदे विचिकित्सतीति परस्मैपदप्रयोगदर्शनादाह अनुकेमेति अत्राग्रहणे सत्येवतदभावश्चाशंकेतेति तन्निवारणायेत्यर्थः भाष्ये ८

नुदात्तेत्करणं किमिति बन्धकस्यानुबंधकरणमित्युक्तिर्हीनेत्याने नोर्हत्सु क्तस्वरितत्वबोधनाय यत्नुदात्ताहौ वधेरघनुदात्तेत्त्वमुक्तं तत्रमानं चिंत्यमाख्यचिरो
धस्मृस्वं कितः परस्मैपदित्वेपि भाष्यानुग्रहचिन्त्यः चेत्कृपास्मैपदिप्रयोगात्तच्छोदस्तत्वात् पितृस्माद्याः लोकत्वामनेपदमेवोचितेत एवं च तु धेरपि स्वमितत्वेपर
स्मैपदित्वमेवोचितमिति वदंतिकेवलेभ्यइति एतं तेभ्यो तीयमानार्थत्वप्रसिद्धिभ्य इत्यर्थः तदर्थं तन्नीनामेवानुदात्तेत्त्वादिति भावः अत एवाधीतेरनुबंधकत्वमिति
तत्याहानुवृत्तेभाष्येन चैते भ्य इति तस्मिन्तेभ्यतीयमानार्थत्वप्रसिद्धिभ्य इत्यर्थः नापिपरस्मैपदमिति विवक्षितशानभिप्रायेणोदपदानुपदेवइति भाष्ये वस्यैवकृतामित्य
स्यानिष्फलत्वं चेदिति शेषो बोध्यः मान्यथा ननु परत्वादित्वेदीर्घ प्राप्ते कथमवर्णप्रहीर्घेति आह सामान्यतिभाष्ये इत्यादि सन्नियोगेनेतिननुधातुमात्रादृहशेनस
म सन्निभिन्नकाभ्यासोदेशकस्य दीर्घ इति कथं तयोः संनियोगइति चेन्नचोदसन्नियोगेनलतुइत्यास्त्र सन्नियोगोपीत्यभिमानात्तद्वचनाद्भ्यासस्थितिसवंचमेर्न
योगएवासिद्ध इति भावः अतएव पूर्वविशेषविधित्वेनैव बाधकत्वमुक्तं केचित्पठौतिके चित्र पदेषु तद्दोषसन्नियोगेनानेकसिद्धिं कत्वरूपमेतांगत्वं बोध्यत इति वद
तिनयतो ज्ञातेइतिकिं तु विशेषविधित्वात्तदंगत्वाद्वाचाक्षात स्यैतिभावः नत्वभ्यासविकारेष्वपवादेति अपवादपदं बाधकोपलक्षणं तेनयत्रान्तु तथ
स्तुत्रभूत्वतसस्य प्रवृत्त्यसंपत्त्याभावस्तत्रैवेदमिति पारस्यत्त्वेति पंचमसूत्रस्यानुक्तेनान्तत्वाभावादेशिधमोनोचारिकेनोत्पादोरिकोऽथविसामर्थ्येन
तदभ्यासो व्यर्थमकिल्लादितिमृत्ताथज्ञापकेमित्यर्थः तेन यथायोगपूर्वमुत्सर्गमहत्तोपवादप्रवृत्तिः अपवादमपत्नाचपि बाधुन उत्सर्गप्रवृत्तिरिति बोध्यः
यथपिड्डाचड्डस्वाचइ स्यस्वेयधिकरणेनान्वयेपिनस्तातः तथापिसामानाधिकरण्यमन्यापन्त्वादाह अजेन्तस्येति ईचाक्षोभ्यासस्यदीर्घत्वेनोभ्यास

कै०टी०वि० स्योतिपञ्शह्वयेपिसूत्रभेदेरूपाणांननु तद्धिते नहृस्वग्रहणेचविध्यावर्त्तः तत्र फलाभावेन हृस्वाभावादत आह हृस्वेति अत्र न वाम्याहविकारेऽधिस्येवम्मा
१० शानमुक्तः धातोः कर्मणः शहेस्यधातोः कर्मत्वसमानकर्तृकत्वासंभवात्तत्रेसामानाधिकरण्यानुपपत्तिः नाम्नोवार्त्तिकेनधातुग्रहणमस्तसमानानुपपत्ति
स्तेत्पत्तत्राह अर्थद्वारकेइतिनन्विच्छायाविषयत्वमुपस्थितेस्तत्कर्मणइत्याहिनान्वयापेक्षमितिद्रष्ट्रारूपेस्थैधात्वत्तत्सार्थद्वारकेइतिनेच्छायाविषयत्वमिति
त्वात्कर्मणइत्याहिनान्वयापेक्षमितिद्रष्ट्रारूपेथेधात्वेतत्सार्थकर्मणस्तेनसमानकर्तृकात्परस्मादतआहवेति सन्निधानाद्विभक्तिविपरिणामेनतयोरपि
स्ताविशेषणमिभावः नकेवलंसन्निधानादेवतयोरिहापेक्षात्वकिंतुप्रकृतिप्रत्ययार्थयोः सामर्थ्यानुपपत्त्यापीत्याहसंदेहादिति वार्त्तिकावतारणायेतिधातुपदस्यप्रयो
जनेदर्शितेतत्सिद्धिस्तदंतरेणापिभवतीतिवार्त्तिकेनदर्शितंतुशक्यतइतिभावः सोपसर्गाद्वार्त्तिकेनफलमित्याहधातुरेवेति प्रकृत्यर्थस्येच्छाविषयत्वप्रतीतिविधि
यसामानाधिकरण्यात्तत्कर्मसामानाधिकरण्यात्तदोषाद्दिः कर्मत्वमिवेतिभावः भाष्यप्रापिकार्यहिति पर्यायपदैर्वचनेदोषः तथाप्यप्रकृततमधिकंदोषंवक्तुंलङ्घयति
तः संघातेनेतिधातुपदाभावेविशिष्टेस्येचइच्छाविषयत्वेनकर्मत्वान्नहाचकादेवसन्प्रसंगइतिभावः सुवन्तार्थस्यापिकर्मत्वान्नतः सन्स्यादत आह सनोरितिप्रथमे
पन्नाह भाष्येकर्मणः समानकर्तृकाहिति प्रतिषेधइति तदेकाभ्यामित्याहि पाठकाहित्वात्समासइ सन्नेधातुरेवेति संघातेनविशिष्टक्रियावाचकतावृपिवि
शेषस्येवकर्मत्वप्राधान्याद्दितिभावः तत्रदृष्टांतमाह यथोक्तिमितिप्रधानस्येवकर्मत्वमित्यत्रार्थदृष्टांतोपपूर्यापत्तत्रतद्विशेषणोपिसामर्थ्यादितितात्पर्यतथा एमः
पिसामानाधिकरण्याविशेषणारवतयोपसर्गार्थस्तत्रव्यधिकरणइतिदिक् अथापिविशेषस्येतिपाठः धात्वर्थगतविशेषरूपस्योपसर्गार्थस्येत्यर्थः क्वचिन्नेपि १०

धाण्येपाठः तत्रापपमेवार्थः समुदायस्याकर्मत्वाहितिः ननुप्रतिष्ठापयतइत्याहोपसमभिव्याहारेणतेरेवप्रतीयमानत्वात्तस्यैवकर्मतिधानुग्रहणाभावेतत्प्रतिपादकत्वा
पसर्गेरेवस्याहितिचेन्न तत्रापिच्छाहिकर्मद्योतकतायाः प्रशाइभूवाहिसूत्रेभाष्येउक्तेः भाष्येधात्वविकारेपीतिन्नुस्यात्स्यादित्वात् अधिकारपरस्प्रयोगप्रेक्ष
इतिचेन्न नेहअधिकारपदंस्वरितत्वात्किंतुकारणकारः अधिकः कारः धातोरित्यस्यविकृतस्यकरणापोत्यर्थः अवयवस्याकर्मत्वाहितिकर्मत्वपयोगानधिकरणात्वाहित
र्थः अवयवव्यस्यसमुदायस्यकर्मत्वापिनहीयइत्यतआहपष्ठ्यामिति अनुपसर्गान्वितिनचव्यपदेशिवद्भावः अप्राप्तभाष्येवसमानाणत्वात्तइत्याहुः तस्माहितितेनाव
र्यणतयोः पृथक्कृष्टयः नकल्पनातत्क्रियावाचिनोवधातुत्वादुपसर्गहितस्यक्रियावाचित्वनिर्णीपद्वत्त्वर्थः पार्थक्यकल्पनाफलेचात्त्वाहियस्यासमानकर्तृकादि
त्वेननक्रियावाचकादेवसनोविधानमितिनतद्विशिष्टात्सनितिभावः कर्मत्वेचसतीतिकर्मत्वाहिद्योतकत्वाद्विभक्तेरितिभावः कर्मविशेषणाहितिः कर्माहि
त्वामेकार्थीभाविपदप्रवृत्तेः सनभावेतदभावान्नवजाह्योनोसावकाशेतितिभावः एतेनकाऽप्राप्यमावेसन्याहितिप्रयास्त तथानुवृत्त्याहयुक्तंचेतिलक्षणास्
येति चोध्याणां लक्षणोकचेतुक्तत्वाहितिभावः भाष्ये आत्मेच्छायामितिकर्मभूताहितिशेषः साध्यस्यैवेतिसाध्यत्वेनप्रतीयमानस्येत्यर्थः साध्यतप्रतीयत
इति साचनेकारकान्वयित्वाद्धातोरिति भावः साधनाश्रयइतिकर्मत्वलक्षणशान्त्याश्रयइत्यर्थः क्रियाणामेवसाध्यत्वात्तत्साध्यत्वेनप्रतीयमानत्वात्तसिद्धरूप
सिद्धत्वेनैवसंप्रतीयइत्यर्थः तुमुन्नेतमुति अव्ययकृतइतिवचनात्सस्याध्यरूपभावाभिधायित्वेत्यर्थः तुमुनइच्छावाचकत्वाभावादाह तुमुन्निमित्तेनेति समा
नकर्तृकेषुतुमुन्नित्यत्रेच्छार्थेष्वनुहत्तेस्तस्यतन्निमित्तत्वे तद्भावइतिसनकालोपपदत्वमहास्येवाविशिष्टात्तनेन्वतस्यसिद्धरूपभावाभिधायित्वेनकथंकर्तृत्वे

कौ.टी.वि॰ बुंधइत्यत्र ग्रहधातुर्वाच्येति भावः घ्नोत्सिन्निमित्तत्वाश इजन्यबोधविषयेइत्यर्थः इन्नीतिनुमुनत्ते विग्रहवाक्ये समानकर्तृकत्वेनुमुनो विधानात्समानक
११ र्तृकत्वप्रतीतेस्तयुक्तं समानकर्तृकत्वविषयस्तनो विग्रहवाक्ये भावविषयत्वं तेनुतद्विवृत्यान्नतत्सनो विग्रहेवाक्यमितिनाम्नशङ्कात्सनुत्पत्तिरितिभावः वे
द्यतइति विग्रहेतेद्प्रतीतेर्नद्या सनशङ्कागर्भसमानकर्तृकत्वप्रतीतिर्योग्या विग्रहेवाक्यमस्तीतितदभावात्ततः सनोनुत्पत्तिरेवानुपपद्यते इतिभावः पद्मा
भीछतिरेवइत्यत्रइत्यादिः तोतस्मादितिनुनोपादकेभमाचबोधकत्वाभावात अतिरिक्तसकर्तृकेरविभानातइत्याह अनोतातेकाते ऽविशेषेदृष्टाहकेवले
सेति यद्यात्विति सर्वगतुमिच्छतीति विग्रहवाक्यमनपेक्षात्स्यात्तुगर्भससमवाहितिभावः नन्वभिधानादितिभाष्यमनुपपन्नं समानकर्तृकत्वाहेयोस्यतोगीका
रेणातद्भावेतस्यैतासहसमाणालाभात्तस्यागतिकत्वानित्याहैस्तत्राहइछोपाइतिसंक्षिप्यतत्वादित्यर्थः कारणाद्याकोह्यातुनक्रियतेतिभावः व्याप्ति
न्यायाश्रयणेपिसमायस्येहहनिस्यान्नामितितत्रसमानकर्तृत्वाहिप्रकारकबोधोत्कस्य सत्त्वेस्वनहिसर्वत्रव्यापकरणोमेवशक्तिमाहकमस्तीतिभावः
ननुप्रत्यासत्त्याकर्मबोधकात्सत्यपेक्षापरिमाणोत्तमेवत्यतत्राहइछायाचेतिनकर्तृत्वमेवेति उन्नरसत्रे कर्त्रंशुआत्मनेपदस्वत्रैवकार्यतेत्रिहुपामात्मनइ
त्यस्यकर्तृत्वेनान्वयस्यवृत्तत्वाद्तत्रात्रावशताश्वपितेनेवसंबंधेनान्वयः एवंचप्रत्यासत्त्याभयकर्त्रेकत्वएवग्रहणितिभावः धातुशाद्बारणेनत्स्यफल
माहतयाचेतिक्रियाविशेषस्यविशिष्टक्रियायाः प्रक्रमात्बोधानातद्विशिष्टेवेतिः उपसर्गद्योत्यार्थविशिष्टेत्यर्थः साधनेनतत्रस्सयुक्तकार्यनिर्वर्त्यतः सम॰
उत्पन्नबोधविषयीक्रियते उत्पन्ना उत्पन्नबोधाऽन्नसतउत्पन्नेनअन्यतउत्पन्नबोधेनतथाप्यक्षतीति कर्मणाइत्यस्यकर्मबोधकादित्यर्थः स्यादितिभावः उत्पन्नेरि ११

शिष्टायाएवक्रियाइति विशिष्टायाएवक्रियायाधातुनाग्राह्योवोमन्तिमाश्रितेत्यर्थ एवंचपक्षान्तरत्वाद्विरोधइतिभावः अयदेतिसाधनसंबन्धोत्तरमपिउपसर्गेसे
वंधइत्यर्थः कर्मसंज्ञेवंधायेश्यायाथात्त्वात्प्रभुमुपसर्गसंबंधोतसचनविशिष्याशालाभेनेछायानिवृत्तिरित्यक्षिमालः व्याप्तिग्रहणायेतिव्याप्तिलाभायेत्यर्थः
वहुलग्रहणात्संबंधलाभायेतियावत्परेतुगतिर्गतार्थविनिसूत्रेकस्मादमाणाभाव्यकेपदरीत्यापदमाजिडितिसूत्रोक्तरीत्याचपिपरितातिसिद्धन्तरमुपसर्गयोगेनसर्वत्रि
हेभ्योत्तुग्रहणार्थकाभेवपुक्तेयत्नोपसर्गकमेवसिद्धान्तुक्तिः तस्यवोपसर्गार्थविशिष्टत्वात्वर्थः कृमेतिअर्थः समानकर्तृकादिसुन्कोसनंतेकारकेणास्य
चदेसाध्यत्वप्रतीतावुपसर्गसंबंधात्रअतएवनविशिष्याशालाभेनेछानिहन्ति इतरइत्यस्ययद्वशाकितवात्मोपसर्गस्यकर्मदेइत्याहिः तत्रएकदेशिनकर्मणाइ
त्यस्यचथाछीत्सुनरयहिकेयह्दैत्यात्मेनुतस्नेपूर्वमुपसर्गसंबंधः स्यात्तत्रोत्रवधानुपसर्गयोः समासोहुवोरइतिउपपद्समासेत्रस्यभाष्यविरोधदस्याहु व्याप्तो
भावाहितिः व्याघ्रातः प्रतिबंधः सन्निधानपिधानवचनानर्थकेवेत्यनेनतद्रुपस्थितेर्वृन्ममाणाहाहअथवाधातुरेवेतिष्टयद्युपस्थितस्यपत्रेणापेक्षासमाप
लाइतिभावः एवंचानुपसर्गासकर्मत्वमितितसमगतमितिभाव सूत्रेरिति नन्वसपदविधित्वाभावोत्तमर्थपरिभाषानुपस्थितेःकथमस्येकार्थीमावविषयत्व
मितिचेन्न भाष्यप्रामाण्यात्स्याप्येकार्थीभावएवप्रहन्तेरितिभावात प्रत्ययसंज्ञायइतिपरत्वस्यापीहमुपलक्षणात्अयुहात्रस्यस्यस्त्रेनदिषयेनसंबन्धः नि
त्याहितिबोध्यं अत्रापिसमर्थपरिभाषोपतिष्ठतइति अर्थवान्निकसमतिदर्शयन्नाहस्तुहाह रतिभाष्येत्तुमुर्नताहितिवचनस्याप्यन्विति अतएवबोपपदाभावेपि
तुमन्नहिविषयेइतिवोध्यं बहिरंगत्वाहितिः संतमन्विधयोगेनविधानात्वहिरंगत्वे लुकइतिभावः वस्तुतस्तु सूत्रमुनोलुक्पित्वेनेकदेशभवद्भजसाध्यावता

कै॰टी॰वि॰ रः तत्वप्रत्यभिज्ञाभावात्स्त्रद्वविकाराणतनापिस्यानिवद्भावःतुमुन्नंतस्यषष्ठीनिर्दिष्टत्वाभावात् इष्ट सिद्ध्येइतिअनेनसर्वशंकाभासानिरस्ताइत्याहुःआ
शकेतिस्राचंभयोक्तधर्मः शाकेकृत्वंप्रतिभातीत्यर्थीवगमात्नहिशिष्टेतित्तद्विषयत्वविशिष्टत्यर्थः आत्मनेपदप्रयोगेवीजमाहधुनाहिस्थितिलोमुधाहितिकिं
त्वाद्रूपाभावः संभावनाविषयत्वुटनेभविष्यत्वप्रतीतेराहवर्त्तमानसामीप्यइतिभाष्यकैवंमन्तेचेत्तनावत्तइतिवस्यमाणेनाभिप्रायाणामन्यतइत्युक्तिःका
र्यत्वात्तिइच्छानुमितिजनककार्यरूपलिंगतुल्यमित्यर्थः ननिच्छाया अचेतनेबाधात्कथंबाधितविषयानुमितिरतआहवास्तवेतिःवास्तवमत्र प्रसन्नास्तव
मसत्प्रपंचः तद्वनपेक्ष्यव्यवहारमात्रेणासतइत्यस्येवीत्याअपितेनसत्येकार्याणानुमानमितिभावःवालकादेरुक्तवत्वाधारोहणाकुर्वतोमन्त्रीमिद्धमयमि
तिव्यवहरतिलोकइतितात्पर्यंभाष्येश्रुलाज्ञोइतिमस्त्राज्ञाइत्यर्थः शुनाज्ञाइतिपाठेविषयेऽविषयात्राहिचत्तुमवइत्यर्थः परिस्थानिभिन्नकामितिवुद्धिपूर्व
कमहत्यादिकमित्यर्थः तिङ्तार्थेनेतिः क्रियतेत्यर्थःभाष्यस्योपमानशब्दस्याहस्यामित्यर्थइतिभावः केचित्तुतिङ्तेनोपमानवोधोनास्तीतिभाष्यार्थमाहुः तदुप
पादयतिक्रियाप्राइतिसिद्धरूपतयाप्रतीमानस्यवस्तुनइदंतद्दितिपरामर्शविषयत्वादुपमानत्वंभवतिनान्यस्यत्यर्थः इदंतदितिपरामर्शाभावादित्यस्योपमानत्वाभा
वइतिशेषशास्त्रवः तथापरामर्शाभावेहेतुमाहसाध्येकेत्यादिना तथापरामर्शाभावेविकृतोनस्यइत्यतआहइदंतदितिअत्रशब्दशक्तिस्वभावोवस्तुशक्तिस्वभा
वयवादीजं अत्रोपमानोपमेयभावेपिकृतोनस्यइत्यतआहइदंतदितिअत्रशब्दशक्तिस्वभावोवस्तुशक्तिस्वभावएवबीजंअत्रोपमानोपमेयभावमेतिउप गम:
मेयभावस्येतिउपमेयग्रहणादिंतस्याक्रियावस्थीतेद्रव्योक्तिसामान्योपमेयत्वस्योक्तेहितिवोध्यकथंतर्हिसोहितावगायतीत्यादिप्रयोगेतआहइवशब्दइतिअत्र १२

वाक्येतुशब्दद्वयफलवित्तं अध्यारोपितत्वेनेहातिइं तात्पर्यस्योपमानत्वाभावेयुक्तोऽन्तरमप्याहपरिपूर्णेनितिसमानजात्याहितियात्स्यसंपूर्णत्वाहित्यर्थः आतिःपदविशे
षःएवंचैकस्याक्रियायांभेदाहेभवानोपमानोपमेयभावः भिन्नजातीयास्तुसाधर्म्यसाधर्म्यस्यमाहरूपाणांभूतानोपमानत्वंतदाहभिन्नेतिसमानजातीयास्वविषया
नंतयोक्तेयथादेशफलोनिपत्याह्नेएवमयन्त्राव्ययानिपात्याहनेइतरोपहुवबद्धोनकर्तृकमासाने तद्धमेवद्वतत्कर्तृकमासानुमितिवाक्यार्थगतेयन्त्रमामेवाभाप
नंतंधर्मनिमित्तीकृत्यरूपेनमायया प्रत्यात्साहश्यवोधइतिनत्तत्रक्रियायाःकृपमानोपमेयभावइतिवोधं इछासहशोपीतिः पूर्वव्यवहारिष्टोतत्रापणीकृत्यपइत्यु
क्तेइदानींतुइष्टासदृशोर्थप्रत्ययइतिभेदःवेचित्र्यगोतिचेत्तनैप्रमत्तुभ्यपिनानाजातीयवबहालशब्दशिनाहितिभावःसर्वत्रपरिणामदृशीनेनचेत्तनोधिष्ठानंविनाचतनाधि
ष्ठानेविनाचतत्संभवात्सर्वस्यतहधिष्ठितत्वंज्ञायतइतितात्पर्यः मन्यतइतिछद्मपिनिपातनाहिमितद्वावःयगभावश्चेतिभावेशस्यसत्वाद्यकःप्राप्तिरितिभावःश
विकरणास्येवतिगृहिप्यमिताहचर्येणाकारविकरणास्येवेषग्रहाहितिभावःनाहाहिकस्येवहित्रियामिहेतिनिपातनात्कृत्यस्यैत्यात्सिनासमाधानभूतआहअर्थविश
षइतिस्पस्येतिभाष्यस्यपूर्वार्थकस्यत्यर्थः लोकेकाविवक्षस्यशोभायाप्रसिद्धत्वाहकातिःकामनेतिग्रामस्यगात्तिकर्मत्वमप्राप्तिविकर्मत्वचस्पष्टमेवतिकथमत्रह
त्वाहेक्रियायाह्वयेति चंक्रमणादिकामस्यअनुदेश्यकगमनादिकामस्यअसस्यग्रामप्राप्तिकामस्यदेशविकलत्वइति उभयोर्मुख्यकर्मत्वेग्रामस्याधिकर्मत्वाभावे
मन्यमानस्यबोधमितिभावः परस्मैतिगम्यपेक्षयेत्यर्थः यदर्थक्रियानिरूपितंफलमेतत्क्रियाबकर्मणितनोवानोतायुत्वन्निर्णयात्यर्थःननिषेधहइभयकर्मत्वे
कदाचित्तगमनरूपकर्मणिप्रत्ययमितिप्राप्तिंतेमित्यपिस्यादतआहउभयोर्ग्रामइतिग्रामप्राप्तिरूपफलत्वाहित्यर्थः अतएवकामस्यस्वतोनुद्देश्यत्वादप्राधान्यत

कौ॰टी॰कि॰
हाहः अप्राधान्यादिति एतेन युगपदुभयोरभिधानं स्यादिति परास्तं भिन्नकर्तृकयोरिति प्रधानाप्रधानयोरित्यर्थः नन्वेवं कदाचिदप्रधाने एव स्यादित्यत आह प्रधाने
२३ इति नन्वेवमपि ममभिनिरूपितकर्मत्वस्यानभिधानात्ततो द्वितीया स्यादित्यत आह इति प्रधानीकृतप्रयोगापत्तिरिष्टैवेरित्यत आह दुहिक्रियायाइति एतेन युगपदुभयत्र ग्रामस्य
इन्त्वयास्मि भवतात्कदाचिद्विरोधोहृत्वा चिद्गोशब्दान्वयः तत्र पदार्थान्तरशब्दान्वयस्तदा तत्तन्नविभक्तिरिति द्रष्टव्या ते ग्रामो गन्तुं इष्यते ग्रामो गन्तुमिष्यते ग्रामं गन्तुमि
च्छुभयमयमयोश्च तद्वति पराक्ते एवं तर्हि गमेर्ग्रामः कर्मेष इषेरुभे कर्मणी इति भाष्यविरोधान्न कस्यचिदिति स्मृत्वा चुप क्रमभाष्ये पर्याप्तो च नयाप्यापि भाष्यस्य कर्म
योगेऽभयत्र ग्रामस्याप्तत्वाशाकांक्षीत्युपरत्वलाभात् तथास्तीति कदाचिद्गमेर्ग्रामः कर्मकदाचिद्भावविरोधी स्यात्तु प्रवृत्तत्वाय वदेदिति तिर्हि कः नन्वेक स्यादिच्छायाः
क्रावपि इच्छा तस्याभिधानाय द्वितीयः स्तन भविष्यतीत्यत आह इच्छायाः सकर्मकत्वाद्धिति तन्न त्वद्विषयमेवात्वेनैकाद्धिति भावः इच्छाविषये छायातु नप्रत्यय
इच्छाविषयेच्छाभावाद्धित्यभिमानः नन्विच्छाविषयेच्छाभावात्कुयमत्रारान्निरत्यत आह कश्चिद्धा लस्याद्वीति तु मुनरावृत्ताविति तमुनोऽभविष्यतिविधानात्न कथं
सर्वकालः प्रत्ययस्त्वत्राह तस्मान्नेतिः तत्कृत्ते तत्तल्लक्षणाप्रवृत्तेः तत्प्रत्ययातेतिसत्ताद्धिप्रत्ययातेत्यर्थः न्यायान्तु वाह्यमिति अनुवादफलं चान्यत्राप्ति
पक्षाप्रयोगेनत्वाद्धि सिद्धिः इत्वात्वमित्यादी अनुवादेनात्रैव तत्राप्रयाणबोधनादित्याहुः परेत्तु आत्मपित्वन्तत्रावतेव चलमेवेदं आतश्वत्वात्तात्वसिद्धिरि
त्याहुः शब्देकृत साहश्यग्रहणोव्यावृत्त्यर्थमभवाद्धातत्वर्थितिः इतिशिष्यम हस्तुत सतोगमेजनागेशाभेद कृतेभ्याप्यप्रद्योपोद्घातेतत्तीयस्पप्रथमेपादेप्रथममा रामः
ह्निकं सुपआवह्नमाणद्वानिके सोचित्तयोजनानाम्नस्यासिद्धिरूपइत्यर्थः पश्चादिति एवं चान्तरगत्वात्प्रत्ययस्वरं कृते वान्यथासिद्धीरुक्तेऽस्यर्थं ननु यद्विंचिर २३

तुवंधयुक्तेस्पग्रहणेनाद्धिरहितस्यग्रहणाभावोवनमन्ततापिसिध्यतीत्यत आह सएवेति उद्धारितपदेऽस्यर्थः वचनसामर्थ्यादित्याशंकारणो बहुव्रीहितत्र्यायतेऽत्र
तद्धित्याहाचापिशाहयदिद्रत्सत्रापायत इतिभावः कस्येऽनुबन्धकत्वात्तर्वग्रहणेन ग्रहणमिति तात्पर्य अयं आत्मग्रहणं किमितीदछ्योपञ्जपाकर्तरित्वश्रुति
प्रत्य नन्वकर्त्रितितेथास्मिरात्र युत्रमिच्छतीत्यात्मापिमत्सगइतिभावः शेषषष्ठ्या अपिमाशात्सवधेनान्यपेद्यत्तत्तरवान्यइत्यत आह सुवतेआत्मरणः स्मर्ण
यस्यविद्युपरः आत्मनः पुत्रंपरस्यदासंमिच्छतीत्यादौ तु नहोषषष्ठ्यसमासास्रुयत्त्रात्मसंबधित्वाभावात् परेच्छतिपरस्य विद्युवताथैच्छामित्यर्थः कर्तरीयषष्ठीतिअन
नैवकंवधनेछायांतद्न्वयानपरंपरासंबंधस्तान्वस्मर्थत्तदाहक्रियाकारकसंबंधमिति अतरगत्वसाह्रात्सवधन्वअतस्य स्तुवतविशेषणत्वेनपरिहारशेष
तमभितिमप्रवात्मपरार्थइतिभावः भाष्येस्वात्मकाहिंस्वाइति एवंस्वभावाहिपरस्ये वहः स्वमि प्रतिइत्यर्थः इवमिति पापचाचिनायशब्देनतत्फलहः स्वंत
स्पतइतिभावः इ-दायेतिस्तुस्वहतापरित्यादिप्रयोगात्क्वात्तवदः स्वमस्वत्वम्ने मेशोछायांवोध्याः भाष्येविधयर्थम विधतीत्येनतु हुविप्रस्याभावेप्राप्तिपरस्कात्स्व
तोद्धोत्पत्तेव्यभिशिवमत्वनः वेइत्यस्पनियमार्थत्वेनान्ते प्यप्राप्तिपरेकाह्सत्त्वनेनलोपो नस्यात् विध्यर्थत्वेनुवाच्यतीत्यादेभस्युवताद्वत्प्रविपद्भेजत्वाद्धिपदस्कायेस्या
दितिचेन्नः वाते कर्मणाइत्यतःकर्मग्रहणमनुवर्त्ततेतत्र यथानुरूपकर्मपारिनिष्ठितत्वप्रयोजनकमप्ययातत्वानाक्रान्तमतस्तत्तमोहचमाह्यद्विशप्रेषकर्मणोग्र
हणात्स्तुवतेप्राप्नैरितिभाष्याशयात्स्माष्वेतोर्मोऽभूदिति सिद्धं तानुनशंकितः तस्यकर्मात्रप्रतिपाद्यत्वाभावात् ननुमहान्तेपुत्रमितिविग्रहे पिसाचिमन्नमह
द्धितिसमासे आत्वचमहापुत्रीपतीत्यभाष्वशिति नद्दानभवितव्यमितिकथं मत आहयद्यत्रेति परस्परसेतिअन्तरैकार्थीभावेमायान्नपोर्निक्रमपरसेराससम

कै॰ टी॰ वि॰ थ्यीभावादिति भावः वस्तुतस्तद्विशिष्टे कार्थीभावाभावेप्येकार्थीभावमात्रेण समासस्य समर्थसूत्रादिस्थभाष्यसंमततया आत्वमत्येव स्वोरन्तु भेदः सतिशि
१४ ष्टतयासमासस्वरेणापुत्रातीकारोदात्तत्वरूपइतिभाष्याशयः तदाह न भवितव्यमिति भाष्ये वचेति बोधवत्तया चेतरनिष्ठमिति भावः तदाह प्राप्नोतीति आर्जितिशेषः
नैतत्तत्त्ववंतमिति समस्तायः कर्मेति भावः प्रत्येकं कर्मत्वे कर्मसमुदायस्य कर्मत्वाद्बाधसमवाद इति बोध्य समानाधिकरणानामेकेन संबंधिनान्वयो गात इति नार्थः अे
द्रत्वविशिष्टस्याज्ञः पुरुषेणान्वे वधात अत आह मध्ये इति निर्द्धारणेऽषष्टीति भावः अयोगाहितिद्ध शूद्राद्दीनामिति शेषः न केवलस्येतीति सविशेषणस्ययोग
विषये इति भावः यस्य च सामर्थ्यमिति वाक्यार्थे ज्ञानरूपमित्यर्थः तदभावाद्देवदत्तस्य लक्षणकार्थीभावो नेति भावः गुणो चेतिइदं चितं तस्मात प्रातिपदिकस
मुदायस्य प्रातिपदिकत्वेन समुदायान्वयात किंच महान पुत्र इति भयदेवृष्ट हृत्तापानुपपत्तिरेवेति तत्त्वभाष्ये यदि पुत्रोनेधिकर्मेति यतः पुत्रोनेधिक
र्मत्यर्थः ननु भयं कर्मेति वा चेत्पुत्रस्यैवत्यनुपपत्तिरेवेति तत्त्वभाष्ये यदि पुत्रोनेधिकर्मेति यतः पुत्रोनेधिकर्मत्यर्थः ननु भयं कर्मेति वा चेत्पुत्रस्यैवत
नुपपत्तिरेवेति तत्त्वभाष्ये यदि पुत्रोनेधिकर्मेति पुतः पुत्रोनेधिकर्मत्यर्थः ननु भयं कर्मेति वा चेत्पुत्रस्यैवत्यनुपपन्नमत आह तस्यैवेति प्रधानत्वादिति
वक्तृपुत्र सामानाधिकरण्येनिर्द्धनेति समानाधिकरणविशेषणस्यविशेष्यसमानशक्तिकत्वादिति भावः सर्वमेतिस्वपग्रहणेनयदिविधित्वात्तत्समर्थप
रिभाषोपस्थितेरिति भावः अपेक्षेति विशेषणोनर्थापेक्षा विशेष्येतोकार्थीभावइत्यर्थः इदमेवस्वपग्रहणस्यफलमिति वाच्यं सविशेषणानामिति भाष्ये पोष राम
लक्षणांशात्तस्यैव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इत्यत्र ऋद्धपदेनापि न समासइत्याशयेन शंकते भाष्ये सुइयतिमाणावकमिति एनेनसुइस्य गुणाशद्दत्वान्माणावकस्य द्रव्य २४

शाद्वत्वात्तस्यैव विशेष्यत्वापत्त्या पृथक्त्वेन सुइस्य कथं तद्विशेषणत्वमित्याशयः अनुमानादपीतिसाधुत्वानुमानादित्यर्थः अपिनासाधुस्मरणासंग्रहः वस्तुतोप
भ्रंशानामपि वाचकत्वमपि नाग्राह्यं भाष्ये एतस्माद्धेतोर्भिन्नं अपशब्दः स्यादितिहेतोर्द्धिन्नेनेति नेदृशः किंत्वर्थगमकत्वादितिहेतोरित्यन्वयः तदेवाह शिष्टानामित्यर्थ
प्रत्यायनाय्यान्यासाधूनामविवाससप्रयाणाभावात् किंतु निष्ठत्वर्थेन वचनेनेत्यर्थः भाष्ये यत्र गमककमिति सुइयतीति प्रयोगे सोऽसक्तियारूपत्वेन कारकाशक्तिः समापेक्ष
तया गमकत्वमिति भावः कर्मीभावादिति लकारवाच्य भावना नामेव प्रयोगाश्रितिभावः नन्वेवं कात्मिसाधनानामितिप्रश्नभावदूरस्तु तत्रसंगतत्त्व क्रियारूपस्य साध्यत्वेन सा
नत्वाभावादत आह भावः तत्र मुख्यकर्मोपमेयमेवे उपमानेतु उपमेयसमानशक्तिकत्वात्कर्मत्वव्यवहार इति तस्यापि भेत्वे पिनस्तीति प्रतिताल्पर्यं उपमान पुत्रेक
र्मेकउपमेयमाणावककर्मकइतिबोधः ननु मुंडयतीत्यत्रापि द्वयोः कर्मत्वं मुंडकरोतिमाणावकमिति विग्रहे हरोनातइतिक थमंत्रे प्रयोग इत्यत आहमुंडगुणाभिमोग्र
स्य कर्मत्वे समितिस्या अयमापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रसंगात मुंडगुणविशिष्टत्वस्यैव कर्मत्वमभ्युपेयतासये वेधात्वर्थतर्भावइतिभावः विशेषस्यापि कर्मत्वस्वीकारे
सामर्थ्यमितिशंकते भाष्येननुचेति विषयविभागेति मुंडशब्दादेर्णिचि गमकत्वेस अगमकत्वमिति विषयविभागेत्यर्थः सोऽयमेवेति तत्रामुंडशब्दाभावप्रधानः
अतस्तत्र भाष्येनहि माणावकत्वे क्रियत इसु तेनास्य वस्तुतो माधाव समस्येव भावातक्रियारूपत्वेन कारकाशनिःसमापेक्षत्वात्गमकत्वमित्याशयः धर्मिपरत्वेहि
गुणविशिष्टद्रव्यस्य तस्याह तेना सामर्थ्यादिनं तस्यादिति भावः वस्तुतो निःसमापेक्षत्वाभेदोपगमकत्वेह्यापि भवत्येवेति बोध्यं एकस्मिन्नेवेतिमुंडस्यैवेत्यर्थः सोऽप्र
पतद्धर्मस्ये वात्सन्यमानत्वादिति भावः माणावके पदार्थसमर्थ्याकांक्षान्वयापाषत्वमेवेत्यर्थः सोऽग्ररूपतद्धर्मस्यैवात्सन्यमानत्वादिति भावः माणावके पदार्थसमर्थ्यात्

कै.टी.वि. रोत्पन्नयायोग्यत्वमेवेतिवोध्यं द्वितीयस्मात्तु माणवकशब्दात् ननु माणवकोविशेष्यस्तत्सामानाधिकरण्यात्कुतो द्वितीयेतियुक्तं न तु विपरीतमतआह गुणप्रधा
१५ नेतिपरिच्छेद्य परिच्छेदकभावइत्यर्थः परिच्छेद्यसमानशक्तिकत्वं परिच्छेदकस्येति भावः एवं चवाक्येपि मुख्यस्यैवकर्तृत्वयोगइतिभावः तदाह मुख्यमाणवकोरपइत्ययंपि
वाक्येमुख्यशब्दोधर्मिपर स्तथापितस्य सामान्यशब्दत्वात्तद्विशेषाकांक्षायांतदन्वयेपिमाणवकमनसाज्ञातं करोतीतियुक्तत्वमितिबोध्यं एवं चात्रवक्तोकस्यापि
र्मभाष्याद्यापीतिभाष्येनास्येवेतितात्पर्यं ननु तस्य करोतियोगाभावे कथं वक्तोमाणवकस्य कर्मत्वं कथं च द्वितीयांतत्वमतआह मुख्यतेश्वेति मोऽयंपक्रिया
अयत्वात्कर्मत्वमितिभावः एवं च ज्ञातपूर्वीकंटमितिवद्द्वितीयेतितात्वं ननुबलीवर्दत्वस्यक्रियमाणत्वाभावाद्बलीवर्दमेवात्मसंबंधित्वेनेतिबलीवर्दश
ब्दस्यचिव्याद्युपत्ते तु न शंकापि प्रयोगोनभवतीति राजपुरुषोहि वदन्नसतापाद्दिव्याख्यर्थ्यादितिभावः उभयोः कर्मत्वइति दूषि निरूपितेइतिशेषः सापेक्षत्वा
दिति मतस्यमाणवकः समानाधिकरणविशेषणमितिसापेक्षत्वमिति भावः एतावतापितेनास्य कर्तृत्वं व्यापकत्वमितिदर्शितः आक्षेपमाणवकस्य समानाधि
एवंतुतहारमाणवकस्येच्छाविषयत्ववद्व्यतिरेकविषयत्वमपीत्यभिमानः यद्यपीषिफलेच्छाश्रयत्वेनस्ववृत्तियुक्तत्वे तु करोतिफलोत्पत्त्याश्रयत्वं तस्येति
उभयोः करोतियुक्तत्वाभावस्तथापिविशिष्टवृत्तित्वात्स्यापितदाश्रयत्वमित्यभिमानेनैकहेशिनः शंकाया एवंच मुख्यपदार्थस्यविशेषसापेक्षत्वे नासामर्थ्यं तद्दा
दुभयत्रापिद्रष्टव्यो धर्मिपरइतितद्भावत्वमभ्युपेत्य परिहारः एवं तहीतिमुणावचनादस्य गुणप्रवृत्तिनिमित्तकादित्यर्थः सापेक्षाद्समस्यपरिच्छेद्यविशेषसापे राम:
क्षादित्यर्थः ननु मुख्योनिसर्गोपेक्षोन्यथावानाय राजपुरुषोहिमाणवकोशस्यापितमावस्य गुणकुत्वाहोप्रवृत्तिवद्वृत्तावपिकजापत्तिर्नोतस्यतिचोद्यमनापत्तेः त्र १५

सापेक्षेचारितार्थ्यादितिशंकातेनन्विति नैष्कर्म्यदिवि चानादितिभाष्यस्य तत्करोतीतिसिद्धेः वचनसामर्थ्यादित्यर्थ इतिभावः न चतत्करोतीत्यनेनप्रातिपदि
कार्थत्वेः सुवताद्यस्त्यर्थ विस्माद्विशेषाभावात्तणिच्प्रत्यक्षः सोऽत्राइतितत्रसूत्रस्यव्यापृथगुहास्यपूर्वमपकर्षीदितिभावः भाष्येनचैवोति
शंकाक्रियावचनेत्यनुकृत्यमितियुक्तपदीतियथाकेद्वारथइति तथाचधात्वर्थोणिच्प्रातिपदिकेनवाक्यमितिभावः भाष्यपरिहारांतरमाह मुख्य
विशिष्टेनवेति ननु पृथग्द्वयोपिपूर्वकरोतेमुख्यस्यैवः पश्चान्माणवकस्यसंबंधइतिप्रतीतेः कोविशेषोतआह पूर्वस्मिन्निति अथवानेकमुभयमितिपरिहारइत्स
र्थः तत्रपूर्वकर्मविशेषणस्यापि ज्ञानात्मसंबंधः तत्रस्वात्मपेक्ष्यायाभोविपरीतान्नपूर्वसंबंधइत्युच्यतइतिविशेषइत्यर्थः यावत्पूर्वमितिप्रधानव्यापारतया
थमानत्वादितिभावः पश्चात्त्विति विशेषणव्यापारेणाप्यमानत्वादितिभावः अन्तस्थितवस्तुविभागात्तु कुत्वव्यापारादिहहरार्थः मोऽत्रविशिष्टस्तमा
णवकेनेतिमोऽयद्वारेत्यर्थः व्यापारइतिसापेक्षेनोपिमुख्यादिसूत्रारंभसामर्थ्यादित्येवंरूपोक्तातवइत्येवंरूपः वानेकमुभयमित्याहरूपोचेत्यर्थः आभ्य
त्वादिति अपभावः रोगाद्वक्तोमुख्यशब्दोभावप्रबलइत्युक्तत्वायेनभवतिहर्निः कोजतेहत्तोतुधर्मिपरत्वात्तत्वेनैवाकजाससामर्थ्यात् अतएवकाजना
न्तस्याराचार्थप्रतीतिरेवतदाहमहत्पर्यतिलाभतः स मेवेद्दपीत्यर्थः आचारोचितनिरवकाशतेः निरूढतपातः यंसेवप्रतीतिमितिभावः अतस्तद्वाक्या
त्यमेवः माणवकमुद्दिश्यतिदृत्तनेनैवबोधनीयंनतु काजतेनतहेतुमाह अतइतिव्रजतावव्यक्तेरित्यर्थः पश्चात्कर्माद्विधातबुद्ध्याभ्यासः पौनःपुन्यंवास
नैवगम्यतेनतुपश्चात्तस्यकृतिकस्मात्तस्यकोटिलोनिरूढरीतिभावः अन्यत्रोक्तहरिणास्तेपाठाकच कर्मवाकम्यवमपृच्छेतेनहूतः शङ्गोभावगहीम

कै॰टी॰कि॰ धापिनाऽभ्यासेनतुल्यपोपिलपट्टं॰तः प्रवर्त्ततइतिसतेनवेदादिविषयोभ्यासोयथाक्रमादिषुव्यज्यतेइत्यर्थः॰पद्मादिमार्गरहितपाठेनाभ्यासेनवर्णाक्रमादिविषया

२६ भिव्यक्तिरित्यर्थो विद्यास्यकारोक्तोपात्तः एतदेवात्रमुख्यंसमाधानमितिध्वनयितुमस्यपुनरुल्लेखः एवंचमुख्यादिसूत्रेपदप्रयोगचार्यभेदेतिबोध्यः नन्वकर्मत्वात्को

जंनात्कर्मणिप्रत्ययानेतिप्राग्युक्तमेवतत्किमर्थंहेतान्तेनोच्यतआहइच्छाकाजेतादित्तिकर्मणोभिधानायेतिः पुत्रइतिप्रथमान्तस्यैवशब्दमात्मानाधिकरण्य

त्कर्मत्वमुद्रादेपितस्मात्तद्वाचकत्वाभावात्ततः कार्यितेनकर्मणोनभिधानादित्तिभावः एवंसर्वत्राभिधानविषयेबोध्यंइष्टशब्देति एवंचतत्मामानाधिकरण्यान्तर

योगतकर्मत्वस्यमाहात्कर्मवाचिनाकेनाभिधानात्प्राप्तिपरिकार्यमात्रपरत्वेनपुत्रइतिस्वतंत्रस्यकर्मत्वंवाचित्वाभावात्ततःकार्जितिभावःनिर्मुक्तोतिइत

स्मामानाधिकरण्यात्तानकर्मभावस्यनतुस्वातंत्र्यसर्थः तिर्मुक्तेतिपाठेस्ववाच्यतयासुक्तकर्मभावस्यसत्त्वः स्वशब्देनोक्तत्वादितिभावस्यसत्त्वकर्मत्वंतद्वाचक

शब्देनकेनकर्मत्वोक्तेः पुत्रइत्यस्यतुस्वंतस्यकर्मत्ववाचकत्वाभावान्नसविततर्थ्यंतेऽर्थक्यचेत्यर्थः यद्यपिक्रियाफलस्येति तथाचविग्रहेफलस्यविशे

ष्यतयापुत्रीयतास्तेऽव्यापारस्यविशेष्यतयाभिन्नार्थत्वान्नतदर्थेपरसत्ता किंतुपुत्रमिच्छतीत्यत्रार्थएव कर्मणिचफलस्यविशेष्यत्वमिष्टः पुत्रइत्यादिसुमा

नाधिकरणानुरोधेनाव्ययमर्थकार्यमितिभावः कर्मणाइतिकर्मसंज्ञामयोजकस्येत्यर्थः वस्तुतइयंद्याख्याउहइष्टंतइतिमततेउचितात्कर्मणाइत्यस्यकर्मत्ववि

शिष्टवाचकस्येत्यर्थइत्येवंतस्यायोचिताअग्रिमग्रंथइयेतुवस्तुतःकर्मत्वविशिष्टोयस्तद्वाचकादितिसूत्रार्थइत्याशयःइहभवंतइतिसर्वत्रहन्निवाभ्या स॰

यो॰समानार्थत्वमेवविज्ञप्तिरित्यादिविग्रहेपिविशेष्यविशेषणभावव्यत्यासात्तत्वमितितदाशयः॰आश्रमोनाय्यपानामिति मानतन्नेमुव्रतस्यदोषणपु २६

त्रीपतीत्यादिरसंगत्यापन्नेः किंतुमानप्रकृतिकेत्यर्थकंतेनकमिच्छतीत्यादावपिनेतिबोध्यंतत्रत्यलुवर्णोतिः घघणनुकरणेल्नकारांतंल्नकारांतंऋकारांतं

च्चमंभवतितन्यापृत्तत्रकाचःप्रयोगदर्शनाभावइत्यर्थः ऋकारांतंयवेतिअसंभवादिपक्षः वस्तुतस्तादृशानुकरणस्यैवलोकेप्रयुज्यमानत्वाभावे

इतिहासार्थः मतमेइति अयोविचमतमेहविधृतमितिभावः अत्रेतुअज्ञातभोगोसमानाइति॰ अनुनासिकान्तस्यक्तनोन्तस्यपदसंसार्थः अतएव

वेशाशालाचेष्टाहलेइत्युक्तस्यानेन्तरतमप्रयुंक्तेभाष्येवाच्यतीत्याद्योवनहोषःवाच्यतिस्तस्यतीतिवनः कोइतिसूत्रेभाष्येप्रयुक्तमित्याह काम्यचनतुच

स्यादितः पाठेसूत्रभेदः स्यादितप्याह अत्रैपातिनयमार्थतयादिपाठफलंसंपन्नमित्यर्थः वाक्यांतीतिक्विबविभक्तिवान्निकेनक्विपएतद्धिसंप्रसा

रणानि अस्यप्रयोगस्येष्टत्वेमानंचित्यपूर्वपरिहारइतियजादिभ्योविहितइतीत्यर्थः वाचअमितस्यस्यम्यकाम्यचमप्राप्तेनीयंवचादिभ्योविहितःकाम्य

चश्चित्करणानर्थकमितिवान्निकृद्विरोधेनपुत्रकाम्यतीत्याद्यौमतिशिष्टसत्त्वात्वाधित्वाचित्स्वरएवप्रयाणादितिचित्त्वमितिहरदत्तोत्रमपातकैर्न कोः

एकव्याकृतापपादकमन्निमित्तेगार्थेचेत्यादि एतादृशेचैकवाक्यतोतिसवृहारः एतेनविषयानेकत्वात्कृष्यमेकवाक्यतातिपाक्तिःस्यादुरिति अत्रस्वीप

क्रमभाष्येपपापतेइत्येवेवकारः स्यातस्तलोपमनियोगशिष्टत्वादितिशाकोनपातत्प्रयोगाभावरूपसमाधानमनभिधायान्यदेवसमाधानेकृतेक्रियाव

चनत्वस्यधातुगणमध्यतत्रइत्यर्थेविशिष्टानांपठितत्वादेवसिद्धत्वादाहआचारेति भाष्येनैवेवस्थ्यथीइति अस्यवातुपाठेइतिशेषः अथइत्यस्यमर्थ

अयमित्यर्थः किंपादचनेतितदाहशक्तिमेत्यर्थः गम्यतइत्यस्यलोकतइतिशेषः अनिर्दिष्टार्थधातुनामेवानेकार्थत्वमित्येतद्भाष्यमन्यथाकेइतिवार्त्ति

कै॰टी॰वि॰

१० केइत्यर्थः अकारस्येतिनतु ह्रस्वि पइकारस्यैवात्तुदात्तत्वमनुनासिकत्वंच प्रतिज्ञायतां किमनेनात्तवंधत्रयकरणेनेति चेत्न अश्वतीत्यादावप्यात्मनेपद
पत्तेः अतिरिक्तक्रिपप्रकरणे तु गौरवमिति भावः भाष्ये आत्मनेपदार्थानि त्याह इत्यमविषये क्षिप्रनियोगेनेति शेषः आसंस्यामीति तद्गुणविशिष्टमव
गतिरप्रश्लेषेणापदेस्यामीत्यर्थात्तत्सदेवत्याअन्यथा क्रीडार्थानापचायजेतानां क्विवर्थमनुवादेनोपदेशाभावात्तानुस्यात प्रश्लेषेतुतस्यमानानां
ऐत्प्रसिद्धभावाद्युपदेशस्वत्वाद्धि शिष्टस्तत्क्रीडादेरपुपदेश्यत्वेति अनुबंधानामेकांतत्वेकरणसाधनेउपदेशशुद्धेचनदोषोतएवचप्रत्ययादिष्वप्यपि
तेनविशेषइतिह्रस्वनघापतिसूत्रस्यभाष्यसंगच्छते अन्यथा गत्माह्विलंतप्रकृतिकेविशेषः स्यात अन्यहलंतप्रकृत्यावारेक्षिप्रेतितद्दाशय अन्यथा
हिस्रीननुभशांदीनांहलपादितानामेवप्रत्वात्तत्रैवप्रातीत्यस्याववर्तीभावइत्यतआहहलेति आहसाविभक्तिविपरिणाममेनेतिभावः अन्यथा
हिसर्वत्रहलोलोपः स्यादित्यान्त्यात्स्ययितिआशयः भ्रशालोकाइति अधिकालोकाइत्यर्थः भवस्पष्टेरविधानेनछिनोत्कारादित्यप्रसंगत्वात् आह
छित्सहवारितनेत्रिभाष्येडाजंतादेपीतिक्वचितिशेषः वचनप्रामाण्यात्सत्प्यद्गोहेतुत्वेक्षतत्समभिव्याहारेभावतेरधिप्रयोगः स्याइत आहत्रप्र
युक्तइतिभवत्यर्थेति कृत्वस्तियोगइत्यस्यडाज्विषयत्वेत्रसतदर्थयोगेइत्यच्चिविषयेतुशब्दयोगइत्येवार्थइतिभावः कृत्वस्तियोगइत्यस्ययोगोपिप्रा
तिज्ञाप्तइति त्रिग्रहणस्यापीदमेवतात्पर्यंभाष्येक्रियमाणमिति अभूततद्भावग्रहणमित्यर्थः नत्रिविधमुक्तमितिन्यायेद्वयमुक्तमितिदृष्टतात्पर्या एकः
कृप्रकृतेपाठेनप्रत्ययार्थविशेषणात्पदयोःसंभावितोऽतआहयदेतिः समस्तासमस्तत्वाभ्यांपदद्वयंभवइतिभावः असमानाः समनाभवतीति १०

र्थसव्यपदेशतात्मनीतेसमासएवावयवप्रकोऽतआहमनः शब्दवृत्तितदर्थमतुवृद्धीनामेवमाधुत्वात्तल्लक्षणायाभिन्नकृतिमात्रस्यासाधुत्वंस्यादंत आहाचेतिवितिअ
सुमनाः सुमनाभवतीत्यर्थेःपदद्वयंप्रत्यर्थइतिभावः मनःकर्मीति मनः कर्त्रीशोभनेकर्मीभाग्नोतीत्यत्र प्रकृतेः प्राकाटेभ्य असमस्तत्वसमस्तत्वाभ्यांपदद्वये
पपत्तेरुक्तत्वेनाहप्रकृतेरेवेति अवयवमेवषष्ठीमात्तेचावयवातमयेभ्रमितिभावः वृद्धीहिद्विवक्षेपेवमुक्तमित्याशयः नर्वतेवंजायतेविचारेतात्पर्यमप्र
स्तत्वासमस्तत्वाभ्यामितिशेषः समासाभावाद्दितिक्तातेनसमासाभावादितिआर्थेः अन्नेपूर्वसमासेविद्यमानस्पष्टेत्यदितित्तत्वार्थइतिभावः तत्राद्विर्वचन
योगमिष्टइत्येप्राप्तिःस्यपत्वसिद्धिरेवेतिभावः भाष्येवरूपमत्रायवर्तीरितिः संग्रमयतेः सोयसर्गात्यथाऽस्तिनिर्भवतिनिडन्तत्वाणिजुस्तेर्वसत्यार्थः अव
शर्वानिसनेनचास्यपत्तातमांयत्सचितत् तच्चसमः पूर्वमहं अन्यथातत्करोतीत्येनेनसिद्दतदृष्टयस्यस्यपमेचतधनयनुग्रहात अप्रग्रामयतीति ग्रामयुसंग्रामशब्दस्येशाधा
नोयसर्गत्वथापिसोयसर्गोपिस्यसयोपसर्गेसमानाकारोरसर्थोवाध्यः नवुपातिपदिकाद्धात्वर्थइत्येवणिचोसदइतिचेन्नप्रजयतात्यादावुपसर्गसहितस्येवधातुत्वापादृष्ट
त्विनाअपितद्दृहितणिजंतस्यैवधातुत्वेवृद्धिवाऽप्रायेतत्स्त्वात्प्रकृतेतुविशिष्टस्यैवप्रकृतित्वेनोपदेशात्सदाद्दानावाचुकतावच्चविशिष्टस्यैवधातुत्वापत्ति
रित्याशयात तदाहग्रामशब्दस्यैवेति अनेनेतरद्योतकसामर्थ्यंबोधितसामान्यतइतिक्रियावाचकप्रयुक्तेनांक्रियाविशेषद्योतकत्वस्पष्टत्वेन अत्रापियुक्ति
योद्योतकत्वमनुमीयतइत्यर्थः उपसर्गस्मदृशानर्थकेति अनर्थकमात्रनिर्दिष्टेतितत्सदृशोनिपातइत्यर्थः इहदिक्सस्मुपसर्गसमानाकारत्वेननिपातत्वादनर्थ
कस्यापिनिपातस्यप्रातिपदिकत्वेनसुवर्तत्वात तत्रेतिपुरवर्तमानोपीग्रामशब्दस्तस्मादिकत्वक्रियामथ्येनसस्वर्वाद्विध्यतितिणिचूतद्दिशिष्टादेवचातिद्भवि

कै॰टी॰शि॰ भतीतिभावः नियमार्थइतिसंग्राम यतेरेव सोपसर्गाद्यथालिङ् स्यान्नित्यथाप्रत्ययोत्पत्तिः अन्यस्मात्तु सोपसर्गाद्यथालिङ्ः स्यान्नित्यप्रत्ययोत्पत्तिरितिनिय
१८ मार्थस्तत्फलितमाह प्रत्ययोत्पत्तावितिप्रत्ययोत्पत्तिकालिष्टयङ्काराणोपिसामर्थ्यात्तद्विषयकेलक्षणोस्तुवंतास्तिसंशोपस्याद्विहितस्तस्मादीत्यंशाप्रवृत्ताप्रत्ययोत्प
त्तौ न सेवइतिभावः एवं कृत्स्नाच जात क्षमाभावः अतएव सुमनाप्युक्ताहेतुः त्क्ता तेन समासेल्पपसिद्धिरितिज्ञेयं ननु प्रकृत्यर्थविशेषणापक्षोस्मात्
तन्मुमनस्तीसुष्टु भवतीत्याद्यर्थे ऽभूततद्भावाभावादित आह प्रत्ययार्थेति एवं चेत्तद्विशेषाविशेषणापन्नाः संगतइतिभावः संग्रामपतिस्तु
यचिशेषकत्वेति भावः ननु कारस्मान्नुहान्तेत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानेतत्स्मामर्थ्यात् हुस्वारणाकालाव्यवहितोत्तरकालेइत्वेलोपेउपस्थितमात्रमश
क्यमतरहतस्यवालोकेपुद्वेवन्तेमानुत्वाभावेनयुद्दोमंग्रामशाद्दस्तुनुवाद्दास्त भवेन सपूर्वस्यालोभेनचसंग्रामयुद्धेवन्तेतेनतत्सुगौणजित्वयविशिष्टप्राप
स्यावश्यकत्वेनकार्यनियमार्थत्वमितिचेन्नद्वितीयमकारस्यशिलष्टात्तस्यानुहान्तत्वाद्यनुनासिकत्वप्रतिज्ञेयइतितेन्नात्यपीत आ नानुहान्तेत्वमानचिता
भाष्यप्रयोगस्य पाक्षिकत्वेन प्रत्रेनोपपत्तेः भाष्येएवंतर्हिभ्रंशादिषूपसर्गस्यातिभ्रंशादिषु पठितस्योपसर्गस्यस्यार्थः तेनाभिभ्रंशयतेइत्यादेरनिघातः
दैवदत्तः सुमनायतइत्यादौ वृत्तौ व्यापिलिङः तिङः इतिनिघातः लोहितादिभाष्येयुक्तमहद्दोतिगणस्य अनपठितेपानेभ्यस्तस्मात्विंपिप्रत्ययतिङ्पस्तिलो
पः ननुकितीतिनिवृत्तौ अस्येत्यपि सिद्धमत आह यदीति इत्वमिति असम्यपाठने इत्याचेपजाअहेइतिश्रुत्यर्थः अप्रयातत्वकंताद्वि भक्तेः दोहस्ता ग॰म॰
लुमितिभावः अथवेतिपक्षेप्रातोर्देस्तुमिपक्षामहद्दत्यर्थः भाष्यनार्थः किंतग्रहणेनेति अतएवज्ञापकाहायमद्दत्यसंभाद्यन्तपरिभाषाज्ञापकत्वसंगच्छतेनिय १८

मार्थमिति ननुनियमार्थत्वेपिपाशपासस्पाशिंशब्देस्य आचारकिंवंतेस्य पक्षेतद्द स्यान्तस्याहत्यर्थकशोद्धारणामितिचेतनपतद्भाष्यप्रामाण्येनमूलस्यानुवृत्तवंचनस्य
हानिमितिभावः पाचाद्धिवतोएतत्सकमणा प्रवृत्तेः अनभिधानादिहशेदिदिश्य आधारक्विपः भावएवेत्येभाष्यस्थशादिष्वितिगणातीति ननुअभूततद्भावेरुङ् स्यात्
हभावइतितद्भावेपद्वइयोर्थमावयकमास्थिहतामितिचेन्न अन्नाप्यर्थस्तनुवत्तस्यापि अभूततद्भावस्यमहत्त्वेः अतएवनित्यासनेपराध्यर्थंशादिपाठइत्युक्तं अपरि
तोतितेनचक्षीयतित्वयीयुतेइत्यादिहस्तायुक्तमसंगतेतिनिषिद्धं कष्टायकः कष्टशब्दान्तु अर्थात्क्रमणोर्थकाङ् स्यर्थेऽर्थविशेषोनकल्भेनतद्ययीनिपातनाभिप्रायाहविधा
विति भाष्येक्रमणोनानर्थइतियस्तु अनार्जवमिव क्रमणशब्दार्थः तद्दाकष्टायकर्मणेकुटिलोभवतीत्यर्थः स्यातनत्वापमर्थः कष्टायतइत्येतेभाष्यते किंचसन्नादिभे
इतिवार्तिकभाष्येसन्नादिभ्यइतिकिमर्थंकुटिलायानुवाकोयक्रामतीत्युदाहरणोकुटिलायेत्यस्यदेपूर्ण्यापत्तिः किंचचतुर्थ्यर्थतिभावइतिकिमर्थं अनार्जवयुक्तोप
धानूहावृत्तात्पर्यकंअतः कष्टंक्रामतीत्युदाहरणाभाष्येहन्नमसंगतंस्यात अनार्जवरूपे क्रमणेऽहन्ने धार्मिकत्वात्तन्मादनार्जवेइत्यसान्तजुविषयेक्रमणो
इत्यर्थः स्वार्थिकपरान्तातजीवशब्दोन ज्ञात्तसुरूपः एवंचान्जीवत्वमानात्कष्टशब्दान्क्रमणार्थकाङ् स्यर्थः फलतिकष्टायकर्मणेक्रामतीत्यस्य चकृष्ट अनृत्युकर्म
कन्नेगच्छतीत्यर्थः अनृजुचपापः तेनपापपार्थकनष्टशब्दात्प्रत्ययइत्यर्थलाभार्थनिपातनेनेतेनरुः एवपर्यायान्तःखनुभविन्तुक्रामतीत्यर्थेन तेरवद्यनयताके
ष्टायकर्मणेइतिकर्मपेक्षयुक्तं अतएवसत्रार्थव्याख्यानेदीक्षितैः अत्पल्समिहमुच्यतेकष्टायक्रमणइत्यत्रादिभ्यः कराणिचिकीर्षायामितिवक्तव्यमितित्र भाष्यगच्छति
पापचिकीर्षामाग्रमसमानोर्थामित्यर्थः नचचिकीर्षायसाहपवतस्यासंगम्यत्वेक्रामतीतिपरस्मैपदप्रयोगानुपपत्तिः गमनरूपक्रमणापरार्थनीत्यास्मास्तेपिक्रमेस्तद

कौ॰टी॰वि॰ यत्वाभावात् नच्चैकत्वन्निसर्गेत्साहैकोत्रोत्साहार्थत्वमेवाश्रित्य चिक्रीर्षायावदोत्साहरूपायाः प्रत्युपार्थत्वाभावात् नच्चैकत्वन्निसर्गेत्साहैकोत्रोत्साहार्थत्वमेवाश्रित्यवि
कार्षीयापदोत्साहरूपायाः प्रत्युपार्थत्वमाश्रित्य क्रमतेइत्यात्मनेपदं प्रयुक्ते तं द्रष्टुमविरुद्धं अनार्जवमेवक्रमणमिति न जु ष्टिषयमेवक्रमणमित्यर्थः तद्वनयन्त्वसातित्र
२९ नार्जवस्तु त्र्यं पंथानं गच्छतीत्यर्थ इति अपर आह हिस्यनेन परस्परं दोषस्तानोष्याख्येयथा स्यान भावो गम्यते इति न कश्चिद् दोषः व्यवस्थितेति अनभिधानादिति तत्वं
कर्मणो भाष्येऽवगीर्णास्यवामं थइति संयोगमेथनेत श्लोकहीलोपिवर्तसां अन्यस्याशनरूपं हनुचलनं इत्युक्त्वा उष्ठीक्यविषयवहवप्रयोगस्तदुपपादपतिस्मचरितमिति अ
त्वातासप्रथइति वनेलकरोतीत्यर्थ इत्यत्येनत्विति एवं चतत्र प्रयोगाभावात् किं तन्निवर्त्यर्थेन पठेनेतिभावः स्तुवादिभ्यः भाष्ये स्तुवंदेहयतेइतिसुत्वप्रसादारिनादेवद
त्नेप्स्तु रवं प्रसाधकौ वेदयतेइत्यन्वयः यद्यप्यंतरंगत्वात्तकारकत्वेन वेदनायामन्वयोन्याय्यः तथापि सामर्थ्यात् स्तुवादिभिरन्वयइत्याह वेदनायाइतिसमस्तस्यान्वा
न्वयासंभवादाह हस्तुणामुत्सुनितिवेदनाशह्ने विहचेतनेति चौरादिकत्यपतारण्यामन्वयेतिष्वच नान्यद्यवेतिसुत्वप्रसादारिनाविरोनेतिभावः नमोवरि नमस्य
होसंतरस्येपि नमः शब्दाच्चो विधानेन तद्योगे चतुर्थी स्यादत आह नम इतीतिनिपातस्येति अव्ययतोपक्रमणमेतत् अन्यथा साध्यात्म्यतीना त्पनेन क्रणो
गोप्यव्युर्त्पं एव च निपातेत्विधानास्त्वतत्र भावेनासंगतिः स्यात् अर्थवत्वादिति अस्य शुद्धरूरं त्वेनह नेजहत्स्वार्थत्वादिति भावः इत्यर्थी तोकारेणोतिअनेनेतत्सूप
तिनायवृथीतः प्रतीयते किं तु वरिवस्याशाद्धाशिभ्यः सपर्याहिमन्प्रतीतिवदस्मात्पूजाभावप्रतीतिरिसाधुव्वस्माधिस्य पुक्तोयंत्वेकरेणिनइतिकरणापूहानुसत्ता क्रिया राम:
सामान्येविधावपिप्रयोगवशाद्देवतद्विशेषप्रतीतिभेदिष्यतीति किमर्थे रितत आह करणाग्रहणास्येति भाष्ये साधनेऽभ्यवहारयइति भावोपिक्रियारूपएवेतिभावः शद्दो १९

तरेति स्वार्थिकत्वात्स्वजाद्यंतानां द्रव्यवाचित्वेपि शद्धांतरवाच्याक्रियाकारकेत्वादीनामुत्पत्तिः स्यादेवेत्यन्वयः तत्र दृष्टांतो हलमित्यादिनं आस्यत्विति एवं चवातुमुंत्रा
विधानमेव यां क्रियावाचकत्वमानमितिभावः भाष्येऽथवाधातवश्वेति क्रियावचनास्थेत्यर्थः कः स्वल्वपीतिपूर्वाहीनामर्थरहितानामेवपाठवक्रावित्यर्थीमिति अनेका
नेकाचित्वकमित्यर्थः काचिन्नेति हकमपिनाहिशतीत्यर्थः एवं मध्ययीहेशत्वमिति नमस्तः पूज्यायामित्यादि वाध्येरनितिनिर्दृत्तप्रेक्षणात्स्वार्थणिचेतुथेरनिरवका
चित्वात् मुंडमिश्रानिर्देशादेवाकारांतनिर्णयेनप्रश्नानुपपत्तेरत आह किमिकारेतिभाष्ये इमाविति समानार्था विरुद्धार्थः यद्यप्यकारांतपाठे वपुहणापितबोनि
यमार्थत्वादिकारांतानामाणिजभावेनसर्वदोषपरिहारः स्यात्तथाप्येकदेश्याह भाष्यपाविति नियमश्रूयतेतत्स जातीयानुपूर्वीकानामेतदर्थकानां चेहलोकेलधोरेवाति
कारांतरेणाप्यकरेणक्वित्वमस्यानुपदं वक्ष्यते भाष्ये हाहिरपिनिसेति कार्यमात्रनिरूपमितिभावः वाचनिकमितिशाह्वांतरस्येतिवचनमितिभावः वस्तुतस्तुहापन्यायात्
हु मित्याहायवेतिप्राप्तोसत्यामितिअत्रतत्प्रयोगेनितसंयोः परत्वादत्वमेवद्धिनेतू पूर्वाकारस्थितिभावः तदनास्यायापिसमाहितंमित्यत्रतात्पर्य नन्वेकमत्वहाद्धि
प्राप्तावपिलोपेउपवाद्धिप्राप्तिरितिनेकस्याअनित्यत्वमितिशंकते यद्यपीति भिन्नस्वभावेति भिन्नस्यानिकेत्यर्थः चक्रतोऽचोद्धि प्राप्तिरितिनैकस्यासत्
त्वमितिशंकते यद्यपीति भिन्नस्वभावेति भिन्नस्यानिकेत्यर्थः चक्रतोऽचोक्ष्या नातृपसत्तोपूर्वत्वादिपृ अतउपधायाइत्यस्यप्रहत्तिरेवस्यानिश्वेनवाच्या च
चोत्प्राप्तीत्सस्यचानित्यत्वेलोपेकृतेऽप्राप्तत्वेप्याश्रयेनाहतत्वत स्तितित्याथेति पूर्वोक्तोत्यर्थः परेत्विह भाष्यमेकदेश्युक्तिः भिन्नलक्षणयाभिन्नस्यानिका
याहृद्धेनित्यत्वोक्तः शिद्धत्वोक्तेत्याभावात्कृतेलोपेस्यानिवद्भावेनहद्धेरप्राप्तरितिपातइ त्याहृत्तिनिरित्याभावात् अतएवतोऽचंद्धीतिलोपस्यशद्धांतरप्राप्तावृद्धेलोपि

४

कै॰टी॰वि॰ त्रसमप्राप्तोभयोरनित्ययोः परत्वाद्द्विर्वचनमिति शंकनान्यलोपीतिसूत्रेणग्रहणाद्द्वेलोपीवल्लोपानितिसिद्धांतितंतेनात्रत्यसैकदेशस्युक्तित्वंस्पष्टमेवोक्तं इहमेवाभिप्रेत्य
२० सूत्रमेकैयटः आह अनाश्रित्यद्व्यापकमत्वनिपातनमुक्तोद्व्यापकाश्रयणामेवतुज्यापडनिमातिपरिहृत्काह्वात्वर्थइतिवृत्तहितास्त्रमिहमितिभावः तत्करोतीतिहेतुम
तिचेत्तत्वार्तिकाहिंगासूत्रमप्रामाणिकमंतएवसत्यायेतिसूत्रेपाशादिग्रहणांचरितार्थवार्तिककरोतिनत्वर्थोपलक्षणतिनास्यराजहित्यादीनांसिद्धिः सत्यापु
तिसूत्रेनुहृत्करणाद्इतिवहित्यन्येधात्वर्थनियमइति एवंचधात्वर्थमात्रेविधानार्थंस्यात करणेइतिचधात्वर्थमात्रोपलक्षणंस्यात अतएववर्मणासंनह्यतिसंवर्म
यतीत्यादिसिद्धिरितिभावः सापेक्षेप्यपीति अपमसुंद्वयइतिस्तुपत्र्यात्मनइत्यत्रभाष्येस्पष्टधातोरेकाइहेतिपयाफलाहीनाः समभिव्याहरेत्याद्नराधर्यानु
क्रियायाविशेषणानुपपत्त्याप्रश्नइत्यर्थः एककालस्येतिएकदेशस्याप्युपलक्षणमेतत ननुद्विर्वचनजिगाषाक्रीडाघनेकार्थत्वदर्शनाहाहयुगपदिति ननुविषय
हात्कर्त्भेदाद्यपाकादीनांनानात्वेनकथमेकैवेत्यतआह साचेति एतद्यामेदसाध्यत्वमित्याह साध्येकेति अतएवंभवद्भिरास्यतइत्यादौबहुवचनेनेतिभावः
अधिश्रयणादीनांनानात्वादाह अधीतियुगपदिति उत्पत्तेर्हिविनाशित्वादितिभावः अमूर्तत्वाच्चेत्यपिबोध्यंभाष्येकोपमिति इस्य किमर्थकोपमित्यर्थः मालाभि
हारेकर्मधारयः उत्पत्ताभिहारेषष्ठीतत्पुरुषः वृद्धीति अनेकासांसकलानांत्र्यचयचक्रियाणांवृद्धिविशेषणत्वेनयोगपद्यमितिभावः वृद्धीप्रगपदस्यानम
त्रसमभिहारइतिबोध्यं प्रधानेति पौनःपुन्यतत्सामप्रधानानुष्ठानाहितिभावः अत्रापिसमभिव्यहारोबोध्यस्वेतिबोध्यं क्रियायाजातिरूपत्वामान्यत्वात्समवायाह रामः
साधारणीतिसकलावयवसाधारणीत्यर्थस्तहाहसमहरूपेतिगुणभूतेतिक्रमजन्मनांअधिश्रयणादीनांबुध्याप्रक्लृप्तौयोभेदरूपसमूहस्तेनैवगुणभूतैरवयवैःसह २०

क्रियेत्युच्यतइत्यन्वयः ननुप्रकृतः फटैरेवहतइत्यादौकथंमतेऽकइत्यतआहसमूहः सदितितथाभूतः उद्भूतावयवः समूहहिसु अवयवेषुप्रतिभेदप्रत्येकं अभेदइतिचु
द्धिहस्तभेदेपीत्यर्थः तस्माच्चेतिपुनरवधानेनफलोपेन्तिस्यइत्यर्थः अनेतरमिति अथावृदानेनफलोत्पत्तोरिकाप्रधानक्रियामाह अन्यायात्तुताद्रूप्यात्रहाप्य
तागौणोव्यवहारइत्यर्थः द्विजातीयेतिपथाद्व्याख्यानाद्व्याख्यातेरव्यवेतानांसमभिहारस्तथाक्रियाणामपिक्रियांतरव्यवेतानामेवसइत्यर्थः पुनःपुनरितिभाष्येसमूहरू
पायाः क्रियायाः कालभेदाद्इहेपिसाजात्यात्मेवपुनःपुनरनुष्ठापतइति बुध्यापौनःपुन्यमितितात्पर्यं धातोरिति क्रियासमभिहारेइत्यस्यसमभिहितपनाता क्रियाभाव
कारित्यर्थइतिभाव क्रियावोधकात्हित्यर्थोपिसंभाव्येतेत्यत्रं सनितिसर्वंवार्थधातुकसंज्ञार्थंग्रहणमित्याद्यपितत्रत्यमेत्रैवोध्यमितिसिद्धमिति तत्फलंचमौस्त्व
तइत्यादौणिलोपः प्रयाण्वच्यतेइतिसूत्रंतुकेवलेधात्वोचरितार्थमितिभावः एकाजादिग्रहणाप्रत्याख्यानाहाहयथान्यासइतिवचनेनवचनप्रत्याख्यानेला
घवाभावादाह कार्यांतरेतिद्वयुपग्रहणस्यफलत्वेनहेतुत्वाभावादाहफलस्येति सोर्णुतइति अणुकः किमीतिद्वय्प्रतिषेधः इतिचेतिवस्त्वतस्त्वहार्त्तिक
स्यलोड्विधयतेवेतिलोड्विधायकेवस्थानेभवत्येवेतिनित्यर्थः प्रयोरिप्येनेनसामान्यतिलोडंतार्थः सामान्यः अनुप्रयोगाणार्थस्वकर्त्रीत्यालिंगितत्वाद्विशेषः
अन्यथार्थभेदाभावेनधात्वसंबंधाभावात्तुः प्रत्ययोरुत्वमः स्यादितिभावः भाष्येलोड्भवतिविप्रतिषिद्धेनेति पुनःपुनर्लवनाभिन्नत्वप्रमानेवलनमिस्यंदंविवक्षा
यांधात्वसंबंधसत्त्वादुभयप्राप्तिः ननुविप्रतिषेधात्प्रयोलोपाभाष्येस्यात्स्यार्थिकलोपघटेतसंगत्वतेनेवभाष्यमितिकिमुच्यतेभवतिचेतीत्यतआहप्रशार्थ्यीति
तत्रेकतरार्थेऽधातुसंबंधेयइ सत्वापरार्थेधातुसंबंधेलोडितिभावः लोटश्चेतिविध्यादिष्वपिलोटोविधानाताइतिभावः नित्यः उत्तरयोरितिपरस्वरसाद्धातोरेका

कै॰ टी॰ श्रि॰ चइतिसूत्रएवेदंवार्त्तिकमितिलभ्यतेतेनेतः पूर्वनिपातमित्यादिसूत्रद्वयस्यलेखोलेखकप्रमादात्तत्राधदिषयंनित्यग्रहणानर्थकमितिद्वितीयविषयंक्रियासमभि
२२ हारेचेतितथैवभाष्येऽप्याहरणादितिसुविधेयोविभाष्यंतुनाप्राप्तिरिति कुटिलं पथानेकामतीत्यर्थप्रमयादित्यर्थः अर्थातरे पथितत्र्कोऽस्मिन्नर्थनेतिविंतुमिदं
विशेषविहितेनसामान्यविहितस्यवाधउत्सर्गापवादस्यलेइत्यन्नेवायंदृष्टोतो मिहयोत्सर्गसूत्रेभाष्येउक्तोनहिविशेषानुवादेनसामान्यानुवादस्यबाधोदृष्टोलोकि
कोऽस्मिन्नाप्येतद्दृिषयेनिपमेनतत्प्राप्तिरितिस्मात्तत्कारणक्रियासमभिहारेचेत्यत्रापिक्षिप्रेपासमभ्याहितसमिवयानेनशंजपतात्पर्यथ्यांविशेषस्यपदः
तान्प्रत्पयादितपर्यहत्याहुः संतापः सर्वत्रसामर्थ्यादेवटिलोपवारणानामतोपन्यासोव्यर्थीतत्राहआर्घाणीतिः अभिधेयापुकाम्रिद्दयेत्राहतत्रेति प्राप्तिपरि
कोऽस्मिन्निति भावः पद्यप्यत्रापिटिलोपप्राप्तिरस्तितथापिहूस्वणांतरमुहूतावाल्लरस्तुपन्यासः अनर्थकस्मादिति नचटिलोपवाधनद्द्वाराद्दिसिध्यर्थमेवतदिति
वाच्यः श्रुतत्वादेशाकावविधानसामर्थ्येनेवटिलोपवाधसिद्धेः आगमलिंगककार्योद्धारणसामर्थ्येनह्रस्वरूपदीर्घः स्यादित्यभिमानः भाष्येएवंतद्यथाप्रतिति
नन्वत्रपक्षेचट्टिगोडादित्प्रसंगानापत्तिः आगोकिमाप्नोतीतिफलभेदइतिचेन्न लुङ्प्रस्यानभिधानातहेतुमतिहेतुमच्छब्दार्थज्ञानेसंदेहस्योपपादयिन्तुशंकते
न्नमाहक्वाचित्रुसपेतिसंयेवव्याख्यानेऽक्वचित्स्यादितिभाष्यिकस्यतितप्रयोजकोहेतुरित्यस्यार्थः उत्कृष्टेनतिकृष्टप्रेरणात्राह्यं विपरीतोहितौपः अथाप्रत्याप्रातु
कूलमाचरणाद्धेतोर्थपथ्याभिज्ञावाप्रपतीत्यादौपाकाद्यपेक्षाइति तद्विषयत्वात्प्रणाद्यादित्यर्थः नतत्तदर्थीति तन्निमित्तेत्यर्थः हेतुरस्यास्तीतिविग्रहेणाहेतुत्व राम:
निरूपकस्यतत्कार्यपाकादेरेवप्रतीतेस्तत्रैवणिचस्याद्विमाहपाकादेरेवेति तत्रैवार्थ इति नचान्यप्रयुक्तः पंचतीत्यर्थप्रतिपादनायणिचः णिजर्तनतादर्थ्यप्रतीते २२

रितिभावः एवमपिहेतुमत्संबंधिकार्यरूपार्थाभिधायिनोहेतुमच्छब्देनकथंप्रेरणोच्यतेत आहतस्मादितिलक्षः पाकाद्यपेक्षोहेतुव्यपदेशोपिनसचासौहेतुत्वोपलक्षितस्या
सौप्रयोजकस्वतन्त्रस्यव्यापार इतिविग्रहः तत्प्रयोजककृतेत्यत्रापिकारकेइत्यधिकारातरणि तुपन्नेः प्राक्हेतुत्वस्याभावादहेतुत्वोपलक्षितेसत्वुक्तेः सवव्यापारस्तत्क
रणाइत्यधिकारादितिभावः तन्त्रमत्रपःसाक्षात्वंतुहेतुः कर्त्तृसंतत्यर्थनेतिभाष्येकृदेवदर्शितिपक्षद्वयोपपादनेनपूर्वकंपतत्पदार्थेनेतिवक्तव्येप्रत्ययार्थविशेषणेनेत्यक्तो
रर्थमाहप्रेतिप्रत्ययार्थविशेषणानितत्समभ्युत्यायार्थपरिच्छेदकमित्यर्थः प्रकृतिविशेषणत्विभाष्येप्रकृत्यैर्थविशेषणामित्यस्यप्रकृतेरर्थद्वाराविशेषणामित्यर्थः उ
क्तभिमानः वस्तुतः प्रकृत्यर्थस्यपाकादेर्विशेषणानित्यर्थःद्योतकृधेःन्सार्थस्यविशेषणत्वनियमात्तवातोः शब्दस्यप्रामाण्येऽहेतुमत्तासंभवादाहहेतुमदर्थीति
हेतुमदर्थविशेषणकार्याभिधायिनइत्यर्थः भाष्येविषयप्रसंगप्रोपीतिप्रमाणीदृस्ताईद्स्यादिद्विषयकत्वोपजनकृभातिपदेकमित्यादिकमेणार्थदर्शयन्नाहहेतु
मच्छब्दस्यप्रेरणापरत्वात्कारकोपादानमिस्पष्टमनुमत आहकारकशब्देनेति अन्वयव्यतिरेकाभ्येयमिपंचमिहेत्वे कस्मृतीत्यादौपंचमीहेतोरित्यस्मान्नस्या
त्वमातदाचकातत्भावस्वधातोर्लभ्यत्विभावः कर्त्तृनिषेधीयतइतिबहुलकात्कर्तयनइतिभावः तत्रूकरणस्यधात्वर्थत्वंविनातल्लक्ष्नीकिकथंप्रत्ययःस्यादि
तितत्स्योज्ञित्समितिवोध्यः यदिहेतोहृतेतर्हिप्रकृत्यर्थविशेषणमेवभवतीतिभाष्येन्यूय अस्तित्वनेनतत्रलोपपत्तिः सुचिज्ञातात्माहविनापीतिद्योतकोणि
ज्ञानात्मीतिकथतीत्यादौतुपंचमिहेतोरितिसूक्तोहेतुसामान्यत्वादिकंवतथीतकमितिभावः एवमुक्तप्रपंचितेति प्रकृतिविशेषणपदेशेश्वगणाभिहितार्थेभ्यो
येचतिअदहनोरितिभावः हेतुमद्विषयत्वादितिप्रयोजकव्यापारविषयत्वादित्यर्थः हेतुमतोऽपरस्यविषयप्रसन्नमात्वादितिभावः शब्दोत्वेरिति वाचकत्वाहात्रेत्यर्थः

कै॰टी॰कि॰ पक्षे चेति पच्यादिभिः पाकानुकूलत्वेन द्वयोरप्यभिधानमिति मतेदृष्टं भाष्यमिति भावः एवं चोभयोरपि व्यापारयोः समकक्षत्वेन विशेषणविशेष्यभावाभावात्प्रत्यात
योभयोरपि कर्त्रोः प्राधान्यमिति हृदयं अत एव स्वातन्त्र्यपक्षे प्रयोज्यस्य कर्मत्वेनापादितं प्रयोज्यव्यापारस्य विशेषणतया बोधनं तस्य फलत्वाभावेन फलाश्रयत्वाभावात्
२२ गत्यास्थितं त्वं चेत्पक्षद्वयविषयमेवेति बोध्यं पूर्वत्वे वा हि प्रकृत्यर्थविशेषणमिति भाष्याशयः प्रगति त्वस्या त्वम्वर्त्तेनाप्रयोज्यः पाकः पचेरर्थः तत्रान्यानुवर्धनत्वलक्षणतो
र्थप्राधान्यं प्रयोज्यकव्यापारस्य शास्त्रं च प्रयोज्यव्यापारस्य तु भयापि प्रयोः कर्तृत्वं स्वतन्त्रः कर्त्रेतु त्रो भयोरपि तु प्राधान्यस्यापि विनिगमनाविरहात्प्रयोजकं च
त्वे तोक्तत्वेन पर्यायेणाद्वयोरप्यभिधानापत्तेरिति भाष्याशयः प्रधानकर्त्तरीति प्रकृतिभूतगणपतार्थकर्त्तरीत्यर्थः प्रयोज्यकर्त्री तु पचार्थः अप्रधाने मितिणिप्रकृ
त्यर्थप्रधानव्यापाराश्रय इत्यर्थः अव्यतिरिक्त इति प्रयोजकव्यापारवाचकणिच्प्रत्ययवाच्य इत्यर्थः णिचस्तु हेत्वर्थकत्वे तु प्रयोजककर्तृनिष्ठस्वार्थकर्त्री किंतु प्रत्य
कर्त्रीति नदोष इत्याहुः ननु प्रत्यर्थविशेष्यतापक्षेऽपि कथमन्यत्र मते पूर्वं हि सारूप्यप्रयोज्यव्यापारस्यैव व्यतिहारेण न तु णिजर्थस्य प्रयोजकव्यापारस्येत्यत आह प्रयो
जकव्यापारस्य व्यतिहार इति तद्व्यापारेणोपस्थितत्वान्नात्वादिति तद्व्यापारप्रयोज्यव्यापाररूपफलाश्रयत्वादित्यर्थः भाष्ये तस्य प्रयोजकस्य ज्ञानान्प्रयोज्येऽप्येतेन स्वव्यापा
रे स्वतन्त्रत्वात्तेनाभेदं गतेन चकर्तृत्वमेवेत्यपास्तं अतएवाहपि प्रधानकार्यसंप्रत्यये लोके प्रत्ययादाप्यरूपेण्ह इति भावः एकधातुवाच्यत्वादिति एतत्प्रकृतिकधातुवा
च्यत्वादित्यर्थः ननु प्रयोज्यस्य स्वकीयव्यापारापेक्षया कर्मत्वं विधानादिगमयति निरूपितमेव कर्मत्वमतआह गणयत्येवेति प्राधान्यादित्युक्तेः शेषः प्रयोगे प्रयोज्यव्यापार रामः
जन्यत्वस्यापि सत्वादिति भावः प्रतियत्नवाचिकरोत्यपेक्षया तु पूर्वापरविधावविशिष्टपक्षस्य प्राप्तिरेव कथमुक्तेत्यत आह स्तुतिरिति कर्मणि विधानादर्थसापेक्षा २२

षष्ठी उपात्त प्रतिपत्त्य इति सुहृद्धातुस्वरूपग्रहणमिति भावः तस्याप्राधान्यादिति कात्यप्रकृत्यकन्त्राहेहिति तेन षष्ठी कात्य प्रकृति स्त्रणपताप्यंचतदर्थकर्तृर्यवि
स्यात्तन्नतु णिप्रकृत्यर्थकर्त्रीति अप्राधान्यं च हेतुप्रकृत्यर्थकर्तृत्वमेवेति बोध्यं नियमत्वेऽप्युपपत्तिमाहशापर्थस्येति परत्वादिति अतंगता हुप जीव्यत्वा
द्वेत्यपि बोध्यं प्रधानेति सर्वापेक्षया प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वात् न वो हेश्य तालत्वात्माह प्राधान्यप्रयोज्यव्यापारस्यापि अप्राधान्यबलहरणार्थमप्रा
धान्यस्य प्रयोजकव्यापारोपस्थितत्वात् शब्दशास्त्रे प्राधान्यस्यैव मुख्यत्वाच्चेति भावः गुणेति प्रेषणे कर्मतायां ज्ञोऽपि प्रधानार्थः कर्मसंज्ञा प्राप्नोति पक्षे हस्याप्रा
गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्तु स्वधर्मेण कर्त्रा विना विधीयत इत्यर्थः स्वातन्त्र्येणेति पाठेऽपि कर्तृत्वेनैवार्थः ग्रामः प्रकृत्यर्थस्येति ग्रामे सकर्मकत्वेनावश्यक
र्मापेक्षत्वात् गणर्थस्य कर्मकाङ्क्षायाः प्रयोज्यकर्मणा शान्तत्वाच्चेति भावः स्वाद्यविशिष्टा क्रियाऽमस्येप्सितः इत्यत्र कर्मद्विकर्मकत्वं कथंच प्रयोज्यस्य कर्मणि
काद्वित्यात आह प्राप्नोतीति तेषां च प्रपूर्वद्वयोः प्राप्त्यर्थः तस्माण्णीता त्वकर्मणि प्रत्यये प्रेष्यत इतीति भावः प्राप्नोतीत्यर्थ इति पारे प्रेष्यति पदस्याकर्मक
त्वमपि कथं न तु भाष्येतयापाठ इति अत्र मितव्यन्तपूर्वस्यानुपपत्तेराह प्रधानचेष्टेति कात्यप्रकृतिघटकधात्वर्थकर्तृर्थिपात्यर्थः तत्स्वस्य कात्येह णामाक्रमे
तेऽर्थकमपीति भावः अपि त्विति एवं चाभेदेनकहा विहृविणर्थ विशेषणात्तेति भावः भाष्यं तं मद्यैनकेऽपटो नेनप्रयोज्यव्यापारस्यैवैषचकारेणात्तु तद्धा भिन्न
स्य ह्योत्तकत्वाभावस्याभेदे लभ्यत इति वह्वः यद्यपि पूर्वं प्रमाणेऽयं पक्षचेशाषे संभृत इति सप्रमाणीर्निर्देशोऽस्याभयपक्षपि हन्ताहि चारेऽउपपाधित ताद्धामित्र अन्व
पव्यतिरेकाभ्यामिहोनीविचार आक्षिप्यतइत्याह अन्येपीति भाष्ये यत्र मध्यतंगम्यतइति णपतां णपतार्थ्यापरस्परस्माहितिभावः विक्रिये प्रधानार्थेष्वेषु

कै.टी.वि॰ क्रियाहतर्थत्वादिति विक्लित्तिग्रहणं फलाख्यविहितपूर्ववर्त्तिव्यापारोपलक्षणार्थं संस्पृष्टं चेदमनुपदं स्वयं वक्ष्यतीति मूलयुक्ताहतदनंतरस्येति तथाप्रे वणादिरपी
ति विक्लित्त्यनुकूलत्वेनेत्यर्थो वस्तुतः प्रवर्त्तनाप्रयोज्ये तु तस्यां विशेषणतानापत्तेः भावनेति तपसंवादशंकयो इति यत्र भाष्यपठितेनोपसवादशंक्या
२३ लिङि सनेनतत्राशंकोत्प्रेक्षा संभावनाप्युत्कटकोटिकाशंकैवेतिबोध्यं भाष्ये तदभिसंधिपूर्वकमित्यस्य तद्विशेषणत्वभूताभितिशेषः अपरिहारादिति सर्वपदा
र्थः स्यादिति युक्तत्वापिमपश्चादुष्टइतिशेषः हेत्वाशासामुक्तत्वादितिभाष्यार्थइतिभावः अथवेति अत्र पक्षे सर्वपदार्थः स्यादिति पत्तत्युक्तमेवेतिभा
ष्यार्थइतिभावः प्रयोज्यव्यापारेति प्रयोज्यव्यापारउपसर्जनेजनयत्येतिविग्रहः लोके प्रयोज्यप्रयोजकयोर्मध्ये प्रधानभावदर्शनात्तद्व्यापारयोरपि
तंमेवोचितं न तत्फलानुकूलत्वेनसमकक्ष्यतयाबोधउचितः एवं वदावकतापक्षेइवद्योतकतापक्षेपिद्वयोर्व्यापारयोर्व्यापारयोर्गुणप्रधानभावेनैवोपस्थि
तेः प्रधानकर्त्तुरेवतेनाभिधानमिति अप्रधानेकर्त्तरितीयाहिभावतिपरे तु द्योतत्वात्त्रयाविशेषणतैवोचितेतिभाष्याक्तदोषानुद्भावः अतएवास्यपक्षस
भाष्येपक्षत्वद्यौरिशेषणाशहनोक्ते एव किंचाप्रतात्प्रत्ययमत्त्वकृत्यर्थकर्त्तरिसामर्थ्यादिहत्वंशपवाच्यभ्यो तस्याः एवं च प्रयोज्यकर्त्तरीतीयेवलकारोपि
हुवीरः दुहादीनामप्रधानेकर्मण्यपिलादिस्वीकारे णलादिविधौकर्तृकर्मांशप्रधानाप्रधानमायाप्रवृत्तेरिविताचाच्चवाचकत्वेनदोषः प्रयोज्यस्यापंतप्र
कृत्यर्थकर्तृत्वेपिर्पतकर्तृत्वाभावात्तत्रकर्त्तरिणता तस्यपानुत्पत्तेः एवमस्यपाणिग्रहणात्वमेवेत्याहुः णिचेति प्रधानेनोक्ते देशस्योगानुकूलत्वा एमः
पाणर्थकस्यगात्पर्थइतिभावः अर्थग्रहणसामर्थ्यादितिबोध्यं व्यतीति सोपिमा गुक्तपुत्रैर्वप्रधानभूतप्राप्तिवियोगानुकूलव्यापारार्थकएवेतिभावः हेतुः २३

प्रयोजकइतितयाचपारिभाषिकमेवेदं बोध्यं ग्रहणमितिभावः वस्तुतस्तु कोमलत्वर्थइत्यस्यापिं पाकादिस्तत्तप्रयोजकव्यापारइत्यर्थः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेन हेतुसंज्ञादिवान
साम्यर्थेन चतमिवग्रहणमविष्यतीतिते त्वम्स्यानोचितत्वात् हेतुः कर्त्तास्येतिप्रयोजकव्यापारे एवेतु त्वः प्रयोजकस्यपारिभाषिकहेतुत्वेपिलस्यानुरोधेनाहभाष्येहतुनि
देशस्चेति पारिभाषिकेपिलस्याभिद्धिमाह त्वावश्यमितितदाशयमाहतत्समर्थेतिभाष्यवदीतिस्नेनजाह शशाहप्रयोगएवमुख्याप्रवर्त्तनेतिसूच्यतेः नतुप्रमन्नक्रिय
कर्त्ते तयाकस्यचित्प्रियभावात्प्रयोज्यस्याभावेप्रयोजकस्याप्यभावात्कथंणिचशंकातत्राहप्रवृत्तिःभावादितिशेषः समानार्थत्वाद्युगपत्प्रश्नोक्तोचारमस्तक्तेग्रहणक
विषयत्वादिति वस्तुतस्तुलोडंतेप्रयुज्यमानलोडंतशब्दएवप्रयोजकव्यापारः तस्यसत्वाणिजस्यादिति तत्रश्नोशयः पर्यायप्रयोगस्यविषयत्वेलोडंतत्वात्प्रय
गास्याणिज्ञभविष्यतीतुन्नरभाष्यप्रसंगतिः नहिपर्यायेलोडंतत्वमस्तिपर्यायोनामकदाचिदोडेवकदाचिस्निजेवेत्याकारः ननूक्तः करोतीत्यत्रोक्तन्यायेना
चापिणिचोप्राप्त्याभवदुक्तव्याख्याने भाष्यासंगतिरितिचेन्न लोडंतशब्दप्रयोगरूपप्रयोजकव्यापारस्य लोडंवाच्यत्वमित्यभिमानेनशंकाप्रसंगात् लोडंतात
द्विस्तत्रस्यचायमाशयः प्रेरणात्वेनलोडवाच्यएवेतिमतद्वविधिनिमंत्रणेतितत्रेउपपादयिष्यतेमंजूषायां च निपुणतरमुपपादितं न कर्त्रेतितत्रप्रसक्रिया
याअभावादितिभावः कुतस्तदिशेषइतितन्नामास्तुइतिभाष्यकेमुतिकन्यायोपलब्धार्थोबोध्यः अध्यापयमानेविवर्त्तयमानेमित्यर्थः एतेन लोडंतकर्त्तृत्वस्याभि
धानात्प्रथमकर्त्त्वाभिसंपातं तद्रूपपादयतियस्तमाहेति अस्याविषयेकलोडादिप्रयोगनापात्तादिमहत्वत्रिक्रियापिशेष्यापत्तेस्तवभाष्येऽभिमतंबुद्धेति वृद्धि
कृतोभिसंबंधइत्यर्थः भाष्येनचाशोप्रस्ताविति लोडंतप्रयोगकालप्रेरणात्विनेत्यर्थः बुद्धीतिबुध्यादिविषयीकृतस्येदंसर्वं नवोधातमक्तेचक्रियापादकर्त्तृत्वस्यापि

कै॰टी॰ तथाभूतस्यैव विधानमिति भावः आधीयमानत्वात् इतिविधेयत्वादित्यर्थः इत्यमात्रस्य कर्तृत्वरहितस्य प्रयोगः अपेक्षा दुर्बलेति इह शक्तकर्तुरपि पद्ये हि तु संज्ञा मुख्यग्रह
णमिति भावः पाक्षिकत्वात् पर्यायेणाज्ञायमानत्वात् प्रनुज्ञानिष्ठार्थः प्रागेवोक्तं कैयटोक्तमाक्षिप्यान्नेहितो यूयविशिष्ट तद्धारणोपि तद्धेतुरित्याशङ्कित तात्पर्यविषय
२४ स्य पर्यायस्याश्रयणात् चितामिहि नत्वेव णिजन्तोषः समावेशाभावेऽग्नाप्येतस्यानुपपत्तिरतआह मन्ये पञ्च चाहिना पदं इति प्रयोजकोपि तदर्थोपहान्यामेव प्रयुक्तस्य
वनितद्वा तयोः समावेशश्चेत्यर्थः ननु प्रयोजकव्यापारस्य च भिहे सौत्रिनैनेवद्योतितत्वात् द्योतनाय एकोहेतुः इत्यर्थः ननु प्रयोजकव्यापारस्य चाभिहे लोरित्येनैव
द्योतितत्वात् तद्योतनाय एकातिइत्यादिग्रहणमतआह कश्चिदिति तदेवाह एवं च प्रयोजकव्यापारस्यात्र प्रतीतिस्तद्द्योतनाय णिच्स्यादिति भावः अनेकार्थत्वादिति
प्रतिविधानातोत्र धात्वर्थः फलाकूलत्वेन मम वचाकारणस्य फलेएवान्वयः भाष्ये तत्कर्मस्य कर्मणः स्वार्थफलमित्यर्थः आद्ये प्रयोजकस्य कर्मत्वेऽदृष्टापत्तिर्गौणत्वे
हीति सूत्रे नतु नियमस्य फलजातीपो पश्यत्वान्मन्यत्वं तेन स्वद्यावत्रैकमत्ये तु तस्याप्तिरेवने निर्हेतुकणिजभावइति घातकतापत्तेः अनुपपत्तिरेव न द्योतितत्वाद्योतकणिवा
भावइति भावः वस्तुतो द्योतकत्वाद्विनोवक्तनारम्भः द्योतकस्य मुख्यग्रहणान्नतवाचकत्वमाहेन तन्नवंइत्यादि तत्वे प्रयोजकव्यापारफलस्यैकत्र्रैगामित्वात्कर्म
णत्वनेपद्माशङ्काह विभाक्षेति लाचवाप्रक्रियाक्षेतिनावः तद्विपरीतः प्रत्येपूतिः अविपर्यासपरे नेष्टप्रयोगासिद्धिरेवनत्वाविपरीतप्रयोगव्याहर्तुरपिइत्यर्थः भाष्येतहि
तिप्रातिपदिकोपलक्षणमात्रातिपदिकाद्दित्यर्थः कर्मत्वाद्यनभीवशेषेकार्थीभावेलोकव्यवहारात्कुर्वातीतिचधातवो पलक्षणानेनाश्रेवमातिक्रामतस्य पतीत्या हि राम:
सिद्धं एवंच प्रातिपदिकार्थत्वार्थ इत्यादिगणस्थानाणिप्रसिद्धानिधातुपाठेन त्वमस्त्रधातुनेतिवाच्यतत्वैनेवसिद्धेवा निक्रम फलस्यानश्चाप्यस्त्यनकल्पनापेक्षयापदे २४

क्रमेवोचितात् एवं च मुख्यमिश्रोतिमुख्यस्य कैयटचिन्त्य इवेतिवोध्यः लृत्मेद्दुतिव्याकरणाशङ्कः कर्मत्वयुक्तं तद्दति भावः लक्षणामसमुदाये वेति अष्टाध्याय्यां रूपेर्थकरणा
त्वेइतः सहइति भावः यद्यामुलक्षणासमेवेतिप्रतिमुखव्याकरणा शब्दइत्यर्थः यदितियुपदे शिवद्वारा बाधनाप्रयोगइत्यर्थः कारणस्याभिधायीतिकारणस्य यादेशपणो भूतमास्था
वस्थात्वा याभिधायीत्यर्थः सूत्राणां च सूत्रेहीन्निवाध्याभाष्यव्याकरणोन सामर्थ्यमितित्वरूणफलाश्रयत्वरूपमित्यर्थः नित्यशब्ददर्शनेनसूत्रपतौ तस्या व्ययवाच्यभा
वाक्केवलात्याह एतद्वेति आख्यायतइति चाह लकारकर्मणिस्यात् भावलेपादि क्लिव्याख्यानक्रियायांकर्मत्वेनस्थानशाब्दइतिकृतायाप्रके तिरितिनुनोक्तं
प्रसमस्तशालिनकर्हितत्वपोजेनातिदेशेन च षष्ठ्याप्रसङ्गात् राजाभमनमित्याशेरः कर्तृत्वयाराजानामिति द्वितीयानापत्रे अः तद्यमर्थः णिअकर्तेर्यथा आत्मा
नक्रियायोकारकतातथाके साहिप्रातितहाहयथेति नन्वेवमन्यधमदस्य सतत्आहप्रकृतितद्वावातिदेशेनेति प्रकृतावित्रकृतिवत् अत्रप्रकृतिशब्देनके
तः प्रकृतिः तस्मात् यथाक सार्देल्लेत भविततथाकर्दे त प्रकृतिकणिजं तेपीत्यर्थः नत्वेवं पुच्छ्याणिजयती त्यत्रापि द्वितीयापत्तिरतआह चाकरणाहितिकाचिदि
तिपुष्पयोगेज्ञात्य च प्रकृतेरिव प्रकृतिवचहितेवाज्ञयसाप्यमितिभावः एवं चद्वितीयाद्यं तत्वाप्पष्टव्यक्तायूचामिहे शद्ययमाश्रयणीयुभवतितैरूपनुभवतीति
गौरव्यत्वतः प्रकृतिवद्वेत्यस्मक्रमकृतेर्हरणोहरापतत्वेयथा करणकं द्वितीयायां तंख्यातावचनं भूतं च तथे त्यर्थं ज्वितः प्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यनक्रायाप्रकृतेरेवग्रह
णेनात्राणितथैवोचितयद्युष्मिणाय्येजयतीत्यनेचनदोषः प्रकृतिरीति कत्वकतेप्रत्यापत्तावपिराजनशब्देनलोपनिवृत्तिः कथमिति चिंत्यंच वस्तुतः प्रकृति
कारकमित्यतिदेशात्षष्ठ्यकरणेनसमासाभावेनापत्त्यान्नविद्वत्तिरितिवाच्यं अत्रप्रकृतिवद्वेति चः कारकमित्यनन्तरवाच्यः प्रकृतिवत्कारकं चतितेनतद्धकार्य

केटीवि० मपि आतेहिश्यतेतेन घानयतीत्याहोकृतत्वेसिध्यतः अन्यथाधातोः स्वरूपग्रहइतिपरिभाषयानस्यात केचित्तुउभयत्रापिप्रकृतिपदेनहेतुमएयंतस्प्रकृतिः हेतुमएयं
२५ तस्यप्रसासंत्यापस्थितत्कात्प्रकृतिप्रकृतिकस्य प्रत्ययान्तिः श्रसाभिज्ञासाचान्तलितत्रात्कापिसतेवमवदंतोतिअनेनैवकारकक्षहिभेदोवेधाहेश्यनिहन्तिः कृतनत्वा
दिकंचाक्षिहनन्वेवश्रस्यलक्षणानकहंतत्वात्कसाहेः षष्ठीस्याहृत प्रकृतिवद्धकारकमितियहिभन्नमंततत्रताहृशमन्त्राणात्यर्थः एवंचाहन्तिकल्पनानकुन्नापिप्रसाप
न्निशाहस्यप्रसक्तिर्ज्ञाविषयतयापन्निः स्मितिरित्यर्थः अतस्यदाहिविवाक्षप्रतिमन्गान्मपतोत्युहाहारणविषयवचनेप्रकृतिप्रत्यापन्निवचः संगतिरित्याततत्र
कृतेशाहेशेनानपहाहात्मत्यापन्नित्यवहारासंगतिः स्पष्टेवकारकृवहिभवित्र्वतस्याः फलमित्याह यद्यप्यत्रसन्निधोगेतिएवंचातहतित्वात्सापकंप्रकृतिप्रसापन्ने
वचोत्रास्मितितिबोधः भाष्येसंज्ञाभूतानीत्यस्यप्रसिद्धानीत्यर्थः भाष्याज्ञानमानमपनीति एवंचहेवहन्नपाकमाचष्टेइत्यर्थेहेवदन्नेनपाचयतीत्यत्रापि बुद्धीति
पमेनहेवन्नमस्कृमित्याभाचातहश्यर्थेतिदकुकृष्याद्दिमाइतिहशिः साधुः स्मभाराणनस्वाणामिति एतेनमजगसमणशाहश्राम्वेदेरू।दहइसपानप्रवृत्तिर्भवतीति च्या
ख्यानविषयेत्यर्थः उत्पतन्तेतिमृयोगानुसारीतिभावः पावहितिशन्निरूपकालेनात्यन्तसंयोगः कथ्यास्वाख्यानिकेर्मेतिभाव आशाइविवात्यशहेनतावत्तयत्तकृत्या
लद्यांतइतिवाधंकालात्संततसपोगेनाप्यमानेइत्यर्थः वसंतकमकतयागातिबुद्धीतिरात्रेः कर्मत्वेहेतुमाहणितिचितहाहिहापिबोधंभाष्यपापाक्षिपपहाहित्वेनभाववाहिन्नं
तात्सप्रमीएवंज्ञात्सपिभूत्राद्याविति संभावपतइत्यसप्राप्नोतीत्यर्थः उभयप्राप्ताविति नियमेनचेहेभम प्रतीतेरूमयप्राप्तः चत्वातमहयोगेत्वतीयाकर्तुः प्रयो गमः
गोभावेनोभयप्राप्तेरभावात मताप्रोक्तेप्रकृतिवहित्यस्यार्थापिनहोषः हेतुमस्मिचिणान्याहिनियामातह्तीयापाप्यपुष्पेणोणत्रप्राप्तेः नाशिहेशिकेइतिपाख्यकृत्यर्थे २५

कर्तृत्वात्तिहेशेपिणिजर्थकर्तृत्वानिहेशाभावान्नतहन्नत्वेनास्याभिधानमित्यर्थः सूर्पमुखभयतइत्यादौ आदित्यस्यप्रयोजकत्वाद्वेन्नदेवदत्तस्यापितत्सजातीयत्वाद्धे
नाद्वत्नुतेत्यनुपपत्तमत आहदेवदत्तविषयान्यस्यामिति भाष्येत्वितोत्रस्यप्रयोजकइति स्वाभिप्रेतमात्रोहेशेनप्रवृत्तस्यप्रवर्तकइत्यर्थः एवंप्रयोजयतीत्यस्यचस्वाभिप्रेतोहे
शेनप्रवृत्तंप्रवर्तयतीत्यर्थः स्वाभिप्रेतमात्रोहेशपकप्रयोज्यनिष्ठप्रवृत्त्यनुकूलव्यापारवत्त्वंहिप्रयोजकत्वमितिफलितम् एवंचस्वशब्देनप्रयोजकस्यैवप्रयोजकाभिप्रेतमा
त्रोहेशपकप्रवृत्त्याश्रयत्वंप्रयोज्यत्वेतोहेवचसत्तंत्रत्वेनचेततत्स्यैइतिभावः समाधत्तेभाष्येस्वतंत्रेति स्वतंत्रप्रयोजकस्यहिहेतुत्वं अयंचनतथेत्यप्रयोजकोऽहेतुरिति
वोहित्यर्थः प्रवृत्तिर्हि भयत्राणेपस्थेतिप्रयोज्यप्रवृत्तिरुभयत्रापिप्रयोजकाभिप्रेतानपेक्षातन्मात्रानोद्देशिकेत्यर्थः उभयत्रान्येष्टोवाकिंचिदितिकिंचिदित्यप्रयत्नप्र
योज्यत्वंतहेवचचस्तैतत्रत्वेनचैतत्स्यैइतिभावः समाधत्तेभाष्येस्वतंत्रेति स्वतंत्रप्रयोजकस्यहिहेतुत्वं अयंचनतथेत्यप्रयोजकोऽहेतुरितिचेहित्यर्थः प्रवृत्ति
र्हिभयत्राणेपस्थेतिप्रयोज्यप्रवृत्तिरुभयत्रापिप्रयोजकाभिप्रेतानपेक्षातन्मात्रानोद्देशिकेत्यर्थः उभयत्रान्येष्टोवाकिंचिदितिकिंचिदित्यस्यप्रयोजकाभिप्रेतमा
त्रोकिंचिदनपेक्ष्योभयोर्हिदवदत्ताहित्यपोर्भवतीत्यर्थः तस्मान्मात्रांशोनाविशेषणञ्चन्यथाशिजनवकाशइतिभावः तदेवव्युत्पादयतिनेहकश्चिदितिस्वाम
पिप्रेरणायामितिशेषः सनिदेउपालंभः परिभाषणांतदाहदंडनाहिकाइति अनेनसर्वत्रस्वेष्टसाधनमात्रांशेनप्रवर्तकमित्युक्तं भाष्येकुर्वतः प्रयोजकइतिपूर्वे
जकाभिप्रेतमात्रोहेशाभिन्नापिस्वेष्टोहेशेनैवकुर्वतः पुत्रः प्रयोजकोहश्यतेयथागुरुः शिष्यानध्यापनेप्रवर्तयतीत्याहेतदुक्तरूपस्यापिइतिभावः प्रयोजकार्थः
निप्रेरणाजन्यप्रवृत्त्याश्रयः प्रयोज्यः तस्यप्रेरणाप्रकोऽर्थः प्रयोजनकिंइतिप्रश्नः उत्तरमाहपरमिभाषेत्याख्यातइतिप्रेरकाभिप्रायेणास्त्रांतेत्वाभिप्रायज्ञा

कैटी कि लातंनिर्वर्त्तयतियतएवस्वप्रयोज्यस्यप्रेरणायार्थइत्यन्वयः एवंचक्रियायाःस्वाभिप्रायानुरोधफलकंतज्ज्ञापनमेवप्रेरणाफलमितिभावः ईदृशाविलाहिनातद्धानिमि
४६ त्तेभ्यइतिस्वभूमिसाधनत्वज्ञापकप्रेरणाहिण्यइत्यर्थः ननुस्वभूतिफलंकप्रवृत्तौप्रयोजकाभिप्रायानुरोधोपिकिमर्थइत्यतआहअभिप्रायेतिननुशिष्याद्विनास्व
यंसिद्धयेगुर्वाद्यभिप्रायानुरोधेपिस्वार्थस्यतदनुरोधेमानाभावः फलाभावश्चेतिचेत् अभिप्रायसंपत्तिमात्रेणातद्दैर्यकप्रवृत्त्याश्रयत्वादिरूपप्रयोज्यप्रयो
जकभावाध्यारोपेणाभिज्ञितितात्पर्यात् भोक्ष्यकारवचनाद्धिविनतत्प्रयोगाहस्यानुदात्तेत्त्वपिपाठोनुमीयतइतिभावः ननुचिरहृतेकेनेइत्युक्त्याप्रयोजकस्याप
रस्पवर्त्तमानकालत्वाभावेनोक्तइत्यत आह चिरमहन्नेतिकंसस्यकस्पोर्वध्यातकभावस्यचिरमहत्त्वेनतत्प्रयोजकस्यापारस्यापितत्वमेवेतिभावः कंसघनुकारिणं
कंसादिसदृशानांभाक्षेप्रत्युत्तकंसंघातयतीति तादृशीनेववासुदेवेनेत्यर्थः उतमृत्वादिति उद्यताइत्यर्थः पुरा उद्यमनेइत्यस्यरूपः एवंचचित्रेलेखकाअपि
चित्रस्थंकंसंतादृशेनैवकृष्णेनघातयतीत्यर्थः ग्रंथकपदेत्तइतिटनादिगितिटवशादग्रथनाइति शङ्कः कथंकमुखोच्चार्यमाणः ग्रंथस्ताइत्तस्यपुत्तकरूपंद्वा
मनुष्यसंघाताः नेतत्तुकाश्चिदपिकंसादिबुद्धिविषयइत्यर्थइत्याह तेप्यग्रथिकाअपितद्दृव्यावर्णनाइतितदेस्वर्याणात्यर्थः तानिकथयंतीतिग्रंथिकाः
स्तवुद्धिविषयात्मतोविद्यमानात्कंसादीनप्रकाशयतिज्ञातत्वुद्धिस्वमर्पयतीत्यर्थः विद्यमानत्वेनबुद्धिविषयत्वेहेतुमाह अतीतइसमतइतिवाभिप्रास्त्रेतिवा
हृतोयतोविरुद्धंपक्षाश्रितास्हरयतइत्यर्थः नह्यतीतत्वबुद्धौतत्संभवतीतिभावः तत्कालमतेस्वपक्षेईदर्शालमत्पुष्पपुष्टंकुर्वतिरधतात्यर्थः तत्रोदयमुक्त्वातं रामः
मोहेनोकाल्पत्वल्पीतिस्वचबुद्धिविषयत्वेनैवसंवेधिव्यवहारइतिभावः शङ्केतिशङ्कसमर्पितबुद्धिविषयाकाराणीत्यर्थः साधनत्वेनेतिबुद्धिविषयक्वादेरि ४६

910

त्यर्थ इतितत्तीयस्यमध्यमेपाहेहितीयमाङ्क्तिकःकद्याद्दिधातुप्योपक्रियुणानिषेधकतयाकस्यचारेतार्थ्याहाहद्वैविध्यमितम्प्राप्तिपरिकत्वमात्रंनप्रष्टान
न्यतेऽपुच्छिप्येतेइतितत्सभाधानेनैवककारप्रयोजनमपुत्कमेवभवतीतिभावः यद्देतिप्रातिपदिकान्देत्यर्थः केवलधातुपदेतुवाचनेक्रियामात्रपि
कंडवतीतिनिष्टप्रसंगः कुड्डादित्वाहावुवह्रुादिप्रसंगाद्येतिभावः नचप्रातिपदिकान्तेवसंतत् अन्वेचसूत्रेकारणेइत्युनुवृत्तेतेनकेरुकारोनात्पर्यंयकृत्सा
हात्वभावः तेनकेड्डादित्वादेः सिद्धिः यतोतेभ्यस्तकेबद्धिपअनभिधानात्तेननोव्द्रु सहितः प्रयोगः एवंचवाचवनकिमर्थमितिवाचंमदृश्यतोतत्त्राहाको
लोपानापत्तेः क्रियासंपदादिक्रियापद्येष्टमितिवाप्यायोयथामूलाद्दश्यइत्यथयभेदः एकवचनेकृतोनोह्यहृत्वमित्यत आह कंदूयेति छीतिकौत्
प्रनस्यानिवहितिनिषेधादितिभावः अपीपीति तदेसार्वधातुकोविधीनेत्यवसार्वत्रिकमितिभावः इदंप्रोद्याआदिष्टादितितिद्कोविधिमितिनिषे
धादित्यपिबोध्यं अतएवेति आदिष्टस्यचः पूर्वत्वेनस्थानिवत्वाभावादेवेत्यर्थः पुनरुद्धृति लङ्घ्वनङ्गेणसोतिन्यायादित्यपिबोध्यंनचानादिष्टादचः पूर्व
त्वस्थानिवद्भावेनलभ्यं वस्तादेशत्वाभावात् उक्तआदेशात्वपितस्यकार्याभावात्तनचसर्वैर्सर्वपदादेशाइतिकेदुइत्यास्यकेउवादेशोस्तस्मस्थानिवत्वादेनादि
ष्टाद्चः पूर्वत्वेनतस्यकेइउडस्यादेशीकार्यस्थानिवत्त्वमेवसर्वपदादेशाइत्याश्रित्यास्वः पराम्निनत्यस्थाभवन्ने अतएवस्वरादिग्रहणास्यवहितत्वाभा
णपूर्वत्वग्रहणज्ञापकताआकरोक्ताङ्गणेतेनचप्रातिपदिकानीत्यपक्षस्याभावाद्वाचनात्पदाकद्वारीनिप्रातिपदिकानीत्याहिनात्वपंचयवव्याख्या
नोक्तालोपस्थस्थानिवत्वेपितत्रपूर्वस्यकद्दूत्यस्याभावाद्धुवडेनमाम्प्राङसंगतोयंकेयटःस्पष्टवेहलोपाभ्योरितिसूत्रेकैयटइतिवाच्यंआतिदेशेनाकार

कै०प्र०वि० सत्यपि श्रवणाभावेन तस्य लौकिकसंज्ञाविरहात् छिन्नपुच्छश्ववद् दृष्टान्तमूलकेन प्रामाण्यहीयत इति सूत्रभाष्ये कैनैकदेशाविकृतन्यायेनकं टू नन्वस्य
२० तुल्यात्तनचेतनिमित्ते उव इ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वं क्वेत्युन्नामिमिनिषेधादि इति भावः भाष्ये हृस्वस्यापत्तीति हृस्वोच्चारणसामर्थ्यादीर्घाभावः वैरष्टकेतो
पादिति इट्ष्ठाप्तीति विधिस्थलोपो बोधितिसूत्रेच्छा उपसंख्यानमिति वा नित्यकर्त्तव्यानवगमादिति यच्च तुकत्वे यो च गमस्तत्र भावत्वे वयथाभिषज्यते किं
पिभिषंक शब्दस्याह केचित्तुई भाष्यमज्ञातपरमेवेत्याहुः संपदादित्वादिति तेन वेद्रनाभावात्प्रतिपादनेपि कं इत्यादि सिद्धमिति भावः भाष्ये पतानी
ति कं इत्यादौ निर्दीर्घात् पृथगेक वाचनात्तानीतिसूत्रार्थः सर्वमपि कं इत्यादि पर्यवावचनं कर्त्तव्यमेवेत्याह तं नेहीति भाष्ये उभयं कं इत्यादौ नीति उ
भयथेत्यर्थे उभयमित्यस्य द्विप्रकारमित्यर्थः उभयोरपि कार्यमाहाह आतश्चेति नन्वभावे किं वृत्तेन वेइनामात्रेकं इत्यादि सिद्धे रतः आह सत्सु
निमैवेत्यर्थः भावः क्वचिदन्ते हि प्रहतात्स्याश्वरूपेणापि प्राप्तीति स्यादिति भावः एवं चैतेऽभ्यो भावे क्वि एवमन्येवेति तत्त्वे सार्थकमिति नित्यमिति निशेषः वाग्रह
णानन्तर्हिति तेन पक्षे कं इत्यादि हिन श्रद्धात्तुकसंज्ञेतिनच प्राप्तिमात्रको पिमत्स्थितिर्वाच्यः सुरमतीत्यादाववोत्तोपार्धतस्या आवश्यकत्वातदी
र्घपाठ इति वनु मतुभमतीनाह संपाठः प्रातिपदिकविषये चरितार्थ इति तेषामपि दीर्घो भवति यत्तु केषांचिद्दीर्घपाठेन वत्तुमपतीनोदीर्घाभावो ज्ञाप
तेन तन्ने भाष्यविरोधात् शास्त्रबाधककल्पनापेक्षया प्रातिपदिकत्वकल्पनस्यैव लघुत्वाद्य एतेन ककारोच्चारणार्थवानकत्वमेव कल्पनामित्यपास्तं घातुत्वक एनः
स्यानस्यैव लघुत्वात्कर्मणि इः भाष्ये किंकरणमपि सावकाशमिति एवं च परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोतीति भावः यस्य मिति मित्त्व मिषे चोद्विस्वभावफलकः इत्यभा ३०

वेस्वत एव हृस्वस्तत्वात्तदर्थमर्थः स इह द्विसंज्ञाज्ञापयतीत्यर्थः ननु णिश्चे वेत्यपुत्रं प्रतिषेधप्रसङ्गो हृस्वस्यैव भावात्तत्र आह णिज्विमित्तेति तालसौ क्षन्ते हृस्वेद मिक्षेदे
सिद्धे तेहृस्वस्य हृस्वे प्रयोजनाभावात्तस्याप्रसक्तो ज्ञापकत्वेनैवास्थितमिति भावः ननु पञ्चम्यवक्ष्ये शाप्रसक्ते हृस्वदृष्टोपि प्राप्तहृस्वाणो न दीर्घ अत्र णायमित्व
निषेधः सार्थक इत्यस्य वेत्याह भाष्ये न्देवेति भस्य लिखाद्वेति पाणिनिपदत्यादौ भाष्ये इहं तर्हि प्रयोजनेष्वतन्त्वित्यस्य हस्तो रितिमित्वज्ञापितमिति शेषः चिरसमूल
रित्य तह हृस्वदीर्घ इति तस्मात्सेषमाह भाष्यात् व्यवहिते स्थिति पाणिके तिवद्वैके लिङ्कत्वार्थं तहद्वितीयं तस्य पक्षस्यानेककर्त्तव्यमितरार्थ ह्रीर्थं विधाने तत्कृतह स्वस्पृष्टायां विध
नात सिद्धातीति भावः भाष्ये दीर्घविधिर्भवतीति न्यक्षेत मत्रे जशारितमाह चर्मणे नैपादिकदीर्घसिद्ध्यहणोन पूर्वत्वासिद्धे न स्यानिवदित्याश्रिप्रभावतोनपद्यान्तसूत्रे
तेषां प्रत्याख्यानेन चास्यानिवृत्तनिषेधाप्रसक्तो सिद्धभाष्यमुक्त्वे एतत्त्वरेनार्थसाधकं णिजन्तास्मिन् चिह्न उपसंख्यानेन सिद्धशब्दाभशोभमित्यादौ पिदिइ लुगता
स्यमूलिसिद्धं नन्वस्थि समूलोरित्यत्र दीर्घविधानसामर्थ्यादत्रैपादिकेपि निषेध इति वाच्य हेतुर्यातमहिरिच्च अहीडिई इति साधनेनच रितार्थत्वात्तह सविधाने
द्यहेदीति स्पादिति वोध्यं के चित्तु एतद्भाष्यप्रामाण्यान्नेनेत्सवात्रिके च द्वेरपलोपस्य वर्जमित्यत्रदीर्घ प्रपुक्ते ष्ट्याय तद्धिहानोदीर्घप्रहणस्य प्रयोजनमिति अत्र
च भाष्यस्य स्मात् हेतुधातोर्ध्वदादिष्वप्यमाणिक पादः ऊ कालमूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यापत्तेः दीर्घ तेतिसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्याच्च दीर्घाणामनुलोपेति सूत्रस्य भाष्याद्वे
तिपक्षास्तु तद्भाष्यं समाधयमेवेत्याहुः तस्मात्मिति शेषः प्राप्नोतीत्यस्य तन्निषेधश्च वक्तव्य इति शेषः अत एवोक्तं केतिवाशब्दसंगच्छते आधारस्य विषयस्मप्रम्यायिवेष
ताना भाष्ये इहपरेति आयातारिभ्य आर्धधातुके सिद्धे स्य विध्यभावात् निवृत्तिर्विधेयात् तदर्थं तदुपादानेकतरपक्षेः धिके कर्त्तव्यतायामिदं भाष्यं तात्पर्यात्कृते चिर

कै·टी·टि सुतन्निर्दिशेद्वेति पाठः आयाद्यन्तु हत्त्वे दासिहे आयादयइति पंचम्यादिपरिणाम्यते आयादि भ्योपरसार्वधातुकं तत्र परेणाद्विभ आयाद्यन्तुत्पन्नारित्यर्थः परंतिर्दं गुर्वि
१८ तिहिकृपचेननिहन्निरितिनिहान्निपरचिनो विसामर्थ्यादितिभावः कचिदिति अहिभ्यतिभ्यइत्यतो कचिदितिपयाहिदविभयेयणः सूत्रत्रयस्थेति आयादयइत्यहि
पाहानस्याभ्यामीहित्यर्थः अन्यथाऽवदहितुलात्कर्म्मीलिंगिस्पर्मेवशोषः स्यात्तुष्टयकाष्ठादिति तत्सामर्थ्याद्विन्नवाक्यतयाएकवाक्यतया चवाक्यार्थइतिभावः
एकवाक्यताभितिभाष्यस्यएकवाक्यमपीत्यर्थः आकारेण अमस्यवादितिविहितेनकिंनोवाधाहिति स्वधिकाराइहद्वैवासरूपविधिरभावादितिभावः आनिपुणे
इति यद्यपिलिदिसार्वधातुके आयादिनिवृत्तिस्तथापि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वाद्वान्तप्राप्तौतिवत्कृतः परत्वाद्वाभिक्रातएवतत्प्रवृत्तिरितिबोध्यः तद्भावितेति
अतएवल्तुकिलोपसंज्ञासिद्धिः भाष्येणुभिर्जुगोपितिवेच्छोमिद्धमिति आयस्येकल्पिकत्वात्तदभावेसिध्यतीत्यर्थः इदंतर्हि इष्टमिति इदमुपचक्षणात्किनिकृते
आ पमत्यपेगोपायतिरित्यनिष्टमपिप्राप्नोतीत्यपिवोध्यं अल्लोपस्तु न आर्धधातुकोपदेशोतद्भावात सार्वधातुके नित्यमिति अत्रानित्यग्रहणमार्थिकार्थ
कथनंसामान्यसूत्रेवैकल्पिकत्वसिद्धेः स्यादिभिरिति लादेशग्रहणस्यतुन्नरस्तामीइतिपक्षेइदं तुलंहि विधिन्नमित्यनेनां तरंगात्वं निरस्यति परत्वात्स्यादयइ
ति तथाचमहत्त्वगतिस्थायेनायोनस्यादेवेतिभावः नचसार्वधातुकेनित्यमित्यनुस्मृति परत्वात्स्यादयइति तथा चसहातमातिस्थायेनायोनस्यादेवेतिभावः नच
सार्वधातुके नित्यमित्यस्य पत्वात्प्राप्तेपि सामान्यसूत्रे णार्वकल्पिकत्वात्प्रयोगमविरुद्धमिति नहि तत्रापि विप्रतिषेधः तस्यानेमित्तिकत्वेनान्तरंगत्वादितिवाच्य अपवादः राम·
विषयेउत्सर्गाभ्यनुमायसार्वधातुकविषयेतत्प्रवृत्तेः नत्वआप्तिरिति शेषकृष्णाहृतेभावेनमयर्वत्तइति मन्यते स्पना तस्पष्टकाशङ्कितिपर्जपन्यवह्नशणप्रहन्नरि १८

तिभावः विशेषोपपत्तौत्वाहकामयतइति गोपायंतीत्यत्रापि विशेषमाभिदर्शयति अस्वरूपं स्वल्पपीतियदितर्हीतिएवंचानवकाशात्वेनैः स्यादित्यावनेगोपापि
यतीत्याद्यसिद्धिरिति भावः पृथक्पुनर्वास्त्रिककृतांशश्चभेदेनपरिहारउक्तस्तथासूत्रभेदमंगीकृत्य यदिपुनः शपिनित्यमित्युच्यतेमहामतर्वदेवपरिहारइतिभा
ष्यासारार्थः कचिद्वाप्यस्य वशितीतिपाठः विषयसप्तमीति आर्धधातुकइति सूत्रभाष्योक्तरीत्याजातिनिर्देशइतिभावः सूत्रेआयादयइत्युक्तिस्तंतत्स्यवसवध
इतिसवारणार्थैतितीत्वं स्मनाद्यंतागणपदनिर्देशमात्रंसंज्ञाकथमेवाभूत् आहमुवोवारयइतिवेहतीतिवाहयः प्रत्ययवाचकाः क्रियावाचिनइतियावत् पृथग्
आदीना क्रियावाचकत्वंतयोक्तेनेति पाठेनाप्यपत्ययः अर्थेनयाइत्येवमाह युत्तस्यर्थः पाठेनत्यादिगुणेहितन्नपक्षोत्तइत्यतेवात्र भाष्यकारोक्तिः या
तुमइत्यासिद्धिमितिसनाद्यन्तेपीतिशेषः षष्ठ्यन्तात्पञ्चमीकदेशीतिशेषः शास्त्रान्तरत्वादिति स्थानेषष्ठीनिर्देशात्पूर्वापरेशास्त्रत्वमेवात्रउपदेशात्तदीयप्रयोगानियम
एवस्यादितिभवतीत्यायासिद्धिरितिभावः पठितमाहरूपेनभवतीत्यादि स्थानाभिवेषाखपितेनेवधातुत्वमाह उत्थाहानामिति भाष्यमनुपलक्षणमितिभावः
अनेनाप्येकदेशमुक्तिस्वंधुनितरठीतितस्यावधावाद्वृत्तस्येत्यादितिभावः नचैमेइतिभाष्येदूमेमनादयइत्यर्थः तन्नेतिस्थानिवद्वितनेत्यर्थः स्थानेतिप्रत्येति स्थान
षष्ठीनिर्देशात्पितिभावः क्रियानिमित्तकत्वेपितृ आदेशग्रहणात्मप्रमर्थ्यादानुमानिकस्यैवयौगिकस्यापिग्रहणमित्याशयः तदेतन्निष्यभावादिति स्थानिवत्तेनैवि
शेष्यसानिधानोत्तरस्यादेशादेशात्तस्मादिति देशेनस्यातुल्याभावइतिभावः यद्वाऽतिवादिविधौतदभावादित्यर्थः अत्रैवत्तइतिधातोः कर्मणोइत्याद्य समानकर्तृ
कर्मभक्तवात्त्वर्थविशिष्टेच्छायांमतिपाद्यापातेनस्यानेच्छाभिधानयोग्योयद्धात्वर्थकर्मकाभिलाषोयानतिपयादपिस्थितत्वादेसर्वत्र आदेशस्थानादिकमेणार्थदे

कै॰टी॰

२९

तिभावः तत्रवगणप्रसक्तादिकरणात्क न श्रद्धादित्वादेरनतिदेशात्करणाद्यार्थकर्तृमितिस्वेतत्समभिव्याहारेणा वर्तमानस्येषः प्रसंगेन वैमर्थ पदाहेशाद्वतिनायाति
स्नंतश्चाहित्यतद्रूपत्वयः भगवतोभाष्यकारस्येतिस्कदे शिवद्वतिशेषः अनेनेद्रमेतद्धि यद्यपीत्साहिभाष्येप्रथमएकदेशिनोक्तिं मत्वान्निंपरतयाप्रोक्तवादरवे
त्तिधिवितंस्यतास्ति: उत्सर्गापवादस्थभीतिःसव अपवादविषयेवृत्सर्गप्राप्तिःपउत्सर्गस्यधर्मः तदप्राप्तिरेवापविषयाभावेननिरवकाशत्वरूपोपवादस्यभावर्कप्रहणात्तु
तत्रो उत्सर्गत्वासंभवाद्धहः भावेतिभाष्येस्याद्युकाशः पद्भतेइतिकर्मादेशयोप्राप्तिरितिभावः यद्वेति अनेकलक्षणाप्रसंगाइतिवहुब्रीहिः अपवादस्याहस्वात
हिक्षपपरः अनवकाशोपवादइतिभाष्ये यदिवेत्थेति अन्यथाप्तिचभेदो पदभेयस्यादितिवार्त्तिकमतेपचतीत्यादेशापिकृतेतस्वनिमित्तीकृत्यपक्स्या
दितिभावः भाष्येथवानुहन्निरितिस्वंचतेन्त त्तन्निषेधोविधानसामर्थ्यान्नात्स्पवादत्वमितिभावः त्वावस्थायामितिभाष्यस्यादेशोत्पन्नेः प्रागेवस्यादपदस्यर्थ
प्रतिभातित्तन्नशंकतेनेनचेति अनित्यत्वमितिव्यवस्थानेनधातोः परत्वाभावादप्राप्तिरितिभावः अन्यथेति इहचस्त्वापंकेअनुहन्तिपदमेकवर्जमिति
भाष्यस्पष्टत्वादेशोत्तरंस्यादिस्थवन्नौतुसतिशिष्टस्यादिस्वरनिमित्तकवर्जमानस्वोत्तावुसार्वधातुकानुदात्तत्वेसिद्धेपुनर्विधानमानुदात्तापकापकपथत्तु
तिभावः येत्विति एतन्मतेऽत्र विकरणाप्रद्युत्सर्गावाचनिकइतिबोध्यप्रतिपदविधानाद्वेतिचिन्त्यनिरवकाशत्वाभावात् इतिकश्चित्परत्वानुदात्तमितिसूत्रे
भाष्येसतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वेपनुतइत्यादेसार्वधातुकस्वरवाधः स्यादितिशंकायावार्त्तिककारेणोक्तस्यादिस्वराभावस्योक्ताग्नेः परस्यानुदात्तवचनादिति परत्वा
त्तोदेशादेवचतन्मतेअत्रापवादविप्रतिषेधाद्वानादिभिः स्यादिवाचनमितिवार्त्तिकाकृपूर्वपक्षस्यतन्मतानुसारेणासमाधानइयमुद्धाव्येतितत्तोयसमाधा

नभगवतोक्तंतस्यायंभावः आर्धधातुकइत्यनुवृत्सार्वधातुकत्वावस्थायांस्यादपदस्यंतंखाद्गतिविकरणाभ्यामपहृवत्वंत्वन्नेनतस्त्रोवाचनिकमेवकैयटोक्तमप्पेपेवं
सार्वधातुकादिसंज्ञापेक्षोक्तहिरंगमनयुक्ततस्पाश्चशास्त्रैनाश्रयणादित्युक्तंअतस्त्वात्रविशन्तिषेधावार्त्तिककृतोक्तः सगृह्यतेनाध्यमतंगत्वंन्नमिभ्यानत्वात्मि
त्युक्तिरत्स्येवचक्तमोचितपाच्चेत्याहुः मिवाद्वुः उत्सर्गपदार्थमाहयानिमित्तमनुपाह्यायेतिपदहिमाक्षान्नद्विधित्वान्नगामगेत्वमद्रूतिसनाद्यताधिकारइतिमन्याधे
तियेषामधिकारादुद्धिस्यन्नात्तेषुकर्त्तव्यदर्शयः स्यिधानीतिलोपापिसिद्धिरित्यर्थः नेक्षत्त्विनिप्रयोगोप्रियां स्थितिविकरणात्वतुस्नेनस्पादितिभावः लोपत्वा
छंदसिलेटोऽडाटावित्यस्याप्राप्तिरितिबोध्यंअत्रोत्सर्गः कर्त्तव्यः सचसनाद्यन्तेकार्त्तव्यइतिपूर्वपक्षेहूयंतेत्रात्य सद्धितस्व उत्सर्गतात्वात्वपक्षे त्साह अर्थयति
लिङिसिंप्रियर्थस्मृतर्गः कर्त्तव्यइत्यर्थः भाष्येइतिहीतिनेयात्विन्यर्थसनाद्यविर्विकरणानेष्टादिस्मस्मासिद्धिस्तुकरणेनेयत्वित्यस्त्रसिद्धिः मकृत्यतरत्वेनुनेष्टा
दितिन्यतेः सिपिसिद्धंअत्रैवलेडितिपदाहितसद्धकरणादिसाशयः यद्वानेष्टादिस्वविकरणावत्यनेनशयालुकृनिषातुनेयतादितिरूपतेइतिभाष्यपा
दः लोकेपीतिशेषः नेष्टादितिरूपतेइतिलेमकप्रमादः अन्यथाप्रकृत्यादेरपकत्वेनदर्शितस्यात भाष्ये आवामातुहानलादितिनारियदिणाहोवातुस्तप
युक्तशेषनिघातेनेतिभावः सनादिमध्येइतिलिङ्गतिपदराहितमितिभावः सर्वचस्वपः साक्षात्वेनपित्वंचरितार्थमितिविथः ननुस्यानेपादिवत्तेनेनसनादिवर्तक
रणाफलाभावस्यभाष्ये उक्तोहत्र्यवेदवेति अत्रापिकरणेनहृद्विद्धिरितितात्पर्यभाष्येकिंमयोजनमित्यकारविषयः मुद्भः पक्षस्यापिभीष्टाइतिनन्वत्र्यमिष
पितेनयवधानान्निषेधामहाव्रादूतिधातेदेवात्त आहसर्वस्यागमेति सकाचइसगसेवविशेषणोउपदेशइतिचानुदात्तेनैवमुहेथ्यते उपदेशोयोनुदात्तस्तस्य

कृ॰ टी॰ वि॰ ||टिताद्देकाचोगादिति विचार्य॰ सङ्घते सिन्निकलात् सर्वमिदं तत्सत्त्वलादेशाद् इतिभावः उच्चास्णार्थ इतिसंज्ञायां फलांतराभावादितिभावः उच्चारणो सहायसंपादनेनव
रितार्थस्येत्संज्ञयाल्लोपेन निवृत्तिरिति बोध्यं स्थितस्य चालोरिति अंत्यस्येति व कृत्सु चितमागुक्तः स्पष्टत्वाभावः श्वास्म॰ननुचेति॰ तत्र घटिता हित्युर्यैनेमानामित्पमि
३० न॰ नामाद्युपदेशेऽइति सिवंत स्पापदेशाभावादितिभावः संचंचमित्यैवसिद्धे अकारोच्चारणांसूर्यमिति पूर्वपक्षाशयः स्नाहि वर्गपाद्यभिप्रायेणोऽहफलमुक्तमिति
सम्यर्थैत्रं संतहीति अकारोच्चारणसामर्थ्यादुपदेशेनुदात्तघटितकोचानादिनार्थकृतिनहो षडितितत्त्व अनुदात्तोऽकाचइति सोपिनुपरत्वादिडा दित्युक्तेषु
अतोलोपइतिभावः अयंवेति अत्रपाठे हितंदं तस्पाद्यानुत्तान्तेस्पर्हांत्निरिभावः इदमेव पुक्तं नेचत्रापोनुदात्ताइकारान्ते परतोनल्लोपः आर्धधातुके हि
सः नचाऽनुदात्तमंत आह लसार्वधातुकानुदात्तत्वे सतीति अत्र पासेप्रत्ययस्वरेणोति सनादिपसेधातुस्वरेणोति प्रत्ययस्वरेणेत्येव पुक्तं सेनादिपास्यस्या
नात्पागोपत्ताक्षरदेवनभाष्येह षितत्वात् पित्करणसामर्थ्यादित्यपिचिंत्यं एतत्स्पदेशोत्पाघव मुक्तंपाशाद्य मेवेति सर्वचया मिमीष्टाद्यपाद्युदात्तामितिभावः
ननुतिङः तिङ इतिनिघातः स्यादत आह तिङ्तिङः इति अत्रेदं तात्त्व अत्रैवपातोलेशीतिपदरहितः कार्यः अकारमत्त्व लसार्वधातुकानुदात्तलापोक्तरी
सेऽप्रतिषेधाभावश्चंव उदात्तनिवृत्तिस्वरस्वारणापद्युपकारः अंतर्गताद्युपूर्वसंपितिनोविकरणाद्यवधाने पादेशाः अत आर्धधातुकोपदेशेऽकारांतत्वात् राम
पमिद्धिरिति॰ काम्पप्रत्ययानन्तरप्रत्ययग्रहणार्थं आमन्त्रे विद्वितियोगविभागसामर्थ्यादतः आमविधायकोचप्रत्ययानंतरस्येव ग्रहणार्थत्वात् तेनकारि ३०
भत्र्याचारक्विदंतेभ्य आम्प्रत्ययनितचेदं हस्वदन्तेनयंथे नवेकाचप्रत्ययात् परस्मेवात्कक्विपदद्वणोनैव सिद्धे प्रत्ययग्रहणादेपर्व्योपर्त्ते॰ गोपायांचकारेत्यादिभाष्यम्

योगविरोधायतेस्य कास्पनैकाचइतिकासि पदमनेकाऽधातुमानस्पयथाक्षवनिदृश्यात्यायमित्यर्थः तथाहि स्मकाचोदात्तोऽन्त्याकास्पवइतिनिपमतरतथा
तद्यास्पेयमिति एवं वचकास्तउपमंस्पानमितिवास्तिकस्थे स्पप्रत्ययग्रहणांकुलरुकार्यक्षिमाप्यतास्पर्थं यथाक्षरत्वानिर्के पिप्रत्ययग्रहणांस्पवेनेकाचग्रहणाकर्णे
यश्चिस्पेवतास्पर्थमितिहहस्त्रानुस्मारिणः अन्ये तु कासीतिमप्रश्चकास्पथातिसूत्रे इत्यर्थः अन्यथा सगृहाहददे टजापत्तिः इतरेतरयोगानुद्धिवचनापत्तिः अप्र
पग्रहणायनयेच नमानेसूत्रे प्रत्ययग्रहणांतु योगविभागनियमकल्पनारूपगौरवपरिहारेणास्पष्टार्थमेव एवंचकशब्दादिभ्य आचारक्विपिकासेस्पादि
रूपाणपेच प्रत्ययनिधानेऽस्पाह॰ इजादेः भाष्ये लिटि नित्यानिन्याह रूमतइति गुरुमतिलिङिनेमितत्त्वेगुरुत्वाद्वयोध्यं द्विवचनबहुवचनपोरिति नयोः किलाशि
भावः तत्र द्विर्वचनपेक्ष्ये पानितलोद्वेकल्पिक आमणलितुपरत्वाद्गुणानित्य आम्स्पाप्नोतीतिविशेषः एतेनात्रापि भव्यसाहेष्वोगुरुमत्त्वमस्तीति कृपमस्य
कायप्रपारतोति प्रतिषेधइति पद्यस्तम भवेविप्रतिषेधेऽर्धिचाद्योभयोः सुभवद्वद्धिरित्युच्यते तदापि विकल्पसिध्योवोवेत्यस्यामिद्विरितिभावः मतिपदेति॰
आलवकाष्याता भावे पिपूर्वप्रहत्राविहितियामकमितिभावः उवोहितिकबर्गोहितापांभापाठ इत्यन्येन तु द्विवचनाद्योकितिगुणाभावे आमभावाद्यगुरुमद्वचने
चरितार्थमत आह ईवानुवितिः उपदेशेति॰ एवंचुलितिनमितादितिप्रतिषेधोनर्थक इतिभावः इयष्टेति॰ संयोगपरत्वेनगुरुमत्वेपि उपजीयाविरोधान्नामि
तिगुरुमतग्रहणास्पेदफलमितिभावे इयजित्यस्य वदाममुहाहरणान्नुपजाहानाकपक्षिजाहितेनतआहलिंग्याभ्यासेभेति॰ तस्मान्नित्यपोवदइतिभूमति
हामञोसाहनित्पयोत्यतिप्रापनइत्युक्ते॰ सहतेनलङ्घानुस्माराग्रेवमन्तुविति भावः ननुदंचनशब्दस्याभ्यानपरत्वे सुपदेशाग्रहणामित्यस्यामनन्त्र्या

कै॰टी॰शि॰ होपदेशग्रहणेति तुक्ग्रहणमिति सामान्यायेज्ञापकमित्यर्थः अच्छायामो भावाद्धहप्रतिषेधेति तद्विधिविज्ञेत्यावर्थेज्ञापिते तुतो भ्यान्नस्यप्रतिषेधा
३१ र्थइति भावः तस्मादामवदेति यद्यप्येवमत्र परिभाषाबाधस्य दोषोचितः तथापितस्यादाम्र्यर्थेवोवमाका न्नोपस्थितिकतुमावेपध्यस्यचलक्षणस्कामकेला
पास्सुपस्थितत्वेना संज्ञातविरोधन्यायेनाम्वोधयदेति भावः एवचानुत्रिमिन्नेसाधर्थज्ञापिते प्रत्नस्यार्थकत्वरूपेपाद्वे अरुहुगमभावस्पमकाशतेशासिद्धे
रितिनेतज्ज्ञापकमितितात्पर्यं ननुस्थानिकार्यस्यदेशेज्ञापमानत्वेपि आदेशकार्यस्यकथमामथ्याद्दिपिस्थानितिमहहित्रैः तत्रस्थानिवद्भावस्यवात्
पापाभावात्तत्रआहअगतीतिशिनीति स्वितेनस्यत्वामत्वाभावबंधान्नाद्धिरूपरत्वाभावोवोध्यः ननुपरत्वाद्युपिद्वर्वचनेचोत्पन्नेनद्वित्वस्यानिव
द्भावात्द्वित्वेकृतेपुनरादेशरूपेणैवीन्न संडस्यावस्थानाद्भ्यासस्योरतिहलादिःशेषेअआदेरितिहीधौआरतुरित्यादिसिद्धिरत आहमद्यादेशादि
तिननुपूरिनावृइतिकथंविप्रतिषेधः तत्राहमत्तीतिद्विर्वचनेचात्स्मिन्नितिशेषः द्विर्वचनेचीतिसूत्रेस्थानिवद्भावप्रवृत्तिप्रतिषेधयोः किंज्ञापकइ
तिभाष्यात्पूर्वविप्रतिषेधाभेतद्भावस्पत्वाभाद्धयंपूर्वविप्रतिषेधोनित्यानामपिबाधकइतिवकुंमुक्तइन एवबालचेरहत्र्यथवेतिसतिवायशानि उः
द्वित्वेरूपातिदेशान्नद्वित्वेजातेपश्चाद्यथायथंयोगप्रशमद्वमाप्तिरितिहीचैवेतिभावः अतादेवाहितिः उन्नरलेडरसेदकियाभावकालेनवातत्त्वमितिभावः
समुदायस्यधातुत्वेत्वेतहदंगतिःस्पष्टैवेतिबोध्यं स्थानिवदतिदेशस्योपिसंभवाहस्थानिवद्भावाद्धितिस्थान्यत्वाश्रयस्याभावाद्वात्विधादितिसभी रामः
वेवाभावः स्थानिवत्वसाद्भुपपादकमुभयादेशस्यपादि भाष्येगुणोपुनः सतीतिननुपरत्वात्कृतेपिगुणेद्विर्वचनेचीतिरूपादेशाहयाद्वस्येवाद्वित्वमितिको ३१

विशेषइतिचेन्न पत्रादेशेकृतेराकाद्वादियाधातमयुक्ताद्वित्वप्राप्तिरैवातिदेशमन्नवर्निरित्याशयात् इहतद्वत्त्वमिति अ्यासमभ्यस्मात्प्रगायिकारादितिभ
वः इहर्मोद्याकेयवआहेत्नुपरमेवस्फुटंभविष्यतिवक्ष्येति अत्राभ्यासेरफस्यशेषप्रसंगोऽउरलेवस्अनाद्धिनपरनिमित्तत्वेननसंभवारस्याइतिवस्तुतोवि
षेधस्याविवर्तसिध्यतीत्यर्थः अकारनिर्देशेलिंगमाप्याहवहुवचनेतिधातोरेवेति तात्पर्यस्यनहततहलेविधिरित्यर्थः भाष्येतद्दतेरणात्रेरितिवारणापरिभाष्यंदे
तिभावः सामान्यालाश्रयविधेयवेतिनुनमानाभावाहितिभावः ननुपूर्वसूत्रेपिहलादिः शेषस्तत्राह इतिहीधौपरत्वेउपगादेशवाधितत्वातगुणाइतिमाऽग्राप्ति
द्वितत्राह अतोऽण अच्छिग्रहणमिति अत्अकारनिर्देशेनेतिभावः अथमेवाथापिकथंयद्विहितिभाष्यस्याशयः ननुगुणाविधिस्थच्छिग्रहणेनज्ञापकेनअ
च्छेरामोमाप्तौ अनच्छइत्यस्यज्ञापितेपिवारितार्थमावात्कथंज्ञापकत्वमत आह अनच्छइतीति तत्तदृशाभवनधातुलक्षणायिवतद्भवपारान्नेतिभावः चा
कोर्भेदस्तवोध्यः तेनेवाहेः सिद्धिः अनन्त्यार्थइत्यनेनपाक्षेष्टनितमेतत अथवतिदेशआद्यालोर्लुकेति अव्ययधानविधानेष्ववोध्यः एवचानच्छइतिलिङ्गिनमित्रा
दितिचप्रत्याख्यातेननपदेश्चइतिवाख्यानेइवऊतशइम आचारक्विपः आम्नप्राप्तौतितत्प्रत्याख्यानेप्राप्तौतिरु मिचेन्मप्रत्यपात्रत्वेवतत्रामसिद्धेरिताय
यातहलते अच्यावाक्किपः भावाभ्भाष्येवाच्यऊणीतिततत्रपठिभावातिदेशआमिस्वभावातिदेशइतिबोध्यतेनेजादेरितिअनेकाचइतिप्रत्ययातिबोध्यउ
काः भवलोपेपितत्वामर्थ्यान्नवाधसामान्यचितयासर्वेस्याप्यमः प्रतिषेधइतिबोध्यंतेनाकोरातस्येतिअच्छिशाहर्यादेपदेशिकस्येत्यर्थः अत्राहऊणीतेरितिउभयविष
उभिजाप्रत्याहवयोरात्स्मेयरिन आह्निकस्येवविहेग्रहणआकारलोपाभावाचेति गुणाभिद्विरेशोपलक्षणमिति भावः नन्वतिरप्युपस्थितात्त्तंनियोगेनापिविधि

कै.टी.मे. नं स्याद् आह आम इति निपातनाद्धि भाष्ये सूत्रेऽहं तत्र निपातनादित्यर्थः मीङ्गी॰ ननु मतेऽपि लुमद्भवति कार्यमिति अंगस्य कार्यं नेत्यर्थ इति मन्यते प्रत्ययेति लुमता
शब्देनलुप्ते प्रत्यये लक्षणेनाङ्गकार्यं नेति तदर्थ इति भावः कृत्वा अनुप्रयोगाम् अन्यथा अनुप्रयोगस्य वारणाय चसूत्र मा वशप्रकृतिमित्यत आह अन्तरेणापीति लिङ् परस्मै
३२ न्त इत्यस्यानुप्रयोगः सिद्धं इत्यनेनान्वयः आमन्ता द्वि क्रियाविशेषस्येति पाठः कालविशेष इति पाठे काले न विशेषमंतय भक्तियारूपद्वयस्यार्थः सामान्येति सामान्यस्यापि
विशेषे पर्यवसानात् इत्यत्र तिङ्क्रियाविशेषस्य संबंधिसाधनाद्यवगतिरित्यर्थः भवन्तीति तयोरपि सामान्यवाचकत्वादिति भावः भाष्ये पृष्ठ इति उच्यमाने पी
ति परस्मैपदेनाप्राप्ति सूत्रन्यासेन तु इत्यातिशयाभावादिति भावः संपृक्तेति चेन्न संहितपदं धातोरपीत्यर्थः एतेन पदाद्यनुत्वाभावात् क्रियान्वाधसाजात्यनप
त्याहारेन सन्निवेशद्वयस्यात्र मध्यवर्तिनः सत्राडीयाणेश्राद्यादुत्तत्वं मानाभावाच्च विध्यत्वात् इति विहस् त्रायामिति स्मरणादिति भावः भाष्ये ऽथीनावद्यति: ए
धामित्यादिनापच्याहेन्यो योगयत्वात् एवामित्याद्यग्रे स्यादनुप्रयोगोऽ संभवादनुप्राप्तिः प्राप्तिः कृभ्वादिभ्यः कृञ् आम्या प्रभावादेवनतद्विषये तत्र नुप्रयोग
त्तथाह भाष्येन च सामान्यत्वादिनाद्वयोरेकार्थ्ययोरिति आन्विषययोरित्यर्थः द्वितीयप्रयोगेऽप्यामः प्रोग्नेरिति भावः न चयाचयामित्यनुसरंपचेरतमीवित
स्यर्थस्य समानार्थतया प्रयोगः स्यादिति वाच्यं उत्तरेणोदयसिद्धेः पूर्वस्य पर्यायात्रैरिति भावः ननु निङ्ग्रैपेयधान्कमोणि चिकार्यामिति पचेरनुप्रयोगः स्यादिति सामा
न्यविशेषवाचिनोरितिपिव तु पुनः यत आह सामान्यवाचिनश्चेतिवर्त्मानादिहितस्य लट् कथं पठेत् प्रसक्तिरेतत्याह भूतपूर्वामिति न चयनप्रति केति वर्त्मानसामी राम:
प्येलध्यपि न विवक्षितमुख्यभूतत्वप्रतीतिः स्यादिति भावः रवाहिरेवाहिर विकारिपृषेः साहस्थादिति एवं चवहुरवहिरावयवस्मामान्ययोगोत्पुर्दुरस्मेतितत्रसहिरहुसूत्रा ३२

नेनावहिरंगत्वे वक्रिया अनिर्वाहितामवतिः पाल्शे पादीयमानेतत्र वहिरं गुम्यनुपाहात्वादिरेणोपक्रोतांक्रियाननिर्वाहितास्यात् इतिनं तद्रूपाद्यानमिति भावः चश्च
पुच्वेति एवं चतथा प्रयोगः सायु तेति वहंतिवात्निके वाशब्दो विकल्पार्थकोऽपपूर्वप्रयोजना नावेति तत्वात् तदर्थं भाष्यकृतास्यापयते विपर्यासनिवृत्त्यर्थं तदाहीति
भाष्ये अन्येवेति पक्षाद्व्यवधानेनेत्यर्थः इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथमे तृतीयपादाह्निकं छिलङ् नन्वनवाणि
पिक्तिवादिवत्कार्यार्थः स्यादत आह नापीति उत्सर्गापवादस्यापवादप्रति योगे न्येवप्रसिद्ध एहस्यावात्यर्थ इति ननु च लसुत्सर्ग इति अनुपपन्न हे स्वस्यात्स्री सामाचा
त्कमिधायेत उत्सर्गशब्दस्य पूर्वेनिपातापत्तिरत आह सूरिति छिरुत्सर्ग इति भाष्ये तु फलितार्थप्रदर्शकं चित्तु भाष्ये पिच्छेरिति पाठः मन्त्रे इति सूत्रे लघाणा
मपि चङ्: दृ सिचोन्निवृत्रहणा नलुप्तथा स्यादिति प्रयोजनं न्त्रिकरणस्य अन्यथा सिचङ्मनुवृत्तिरिति चङ्गेहेरिः लितृतुतेमोस्यानिवङ्गावेनः आंतरंगान्यपाति
न्यायल्लुचनासिक्व निपत्वाततेनमंत्रे ऽथान्त्युधुरित्सुभयासिद्धिः तद्वनपन्नाहत्वयाणामिति चङ्जोचेति कर्त्रिमंचेनामि चानुकर्षइतिप्रवृत्त्येकार्यमिति
भाव: एतेनचङ्ग्रहणं व्यर्थं यत्नावेबहितमुपयोगः तेनासिचो लुकैवसिद्धत्वात् अपवादत्वात् इत्यपि पराश्च आकारान्तो हि मंत्रे घसेति सत्राम निमि
त्तकथनो भाष्ये क्लिचं सत्याधेति द्रष्टतिं विशेषो न पः संप्राप्तपत्तरर्थमित्यर्थः यस्मादस्मन्नेति अस्तनहीत्वादिः यस्माद्वातोलिङ्मित्वे प्रत्यय इत्यर्थः
अथापीति इयोऽ भावोभिद्वतस्मात्मतप सौत्रत्वाद्वालुमिति भावः पदात्विदिति तदानिर्देश पमान्पभिभाष्यपाईहितत्सा सिद्धितित्यर्थः वीतोरिनस्यविहितवि
शेषणात्वाश्रयणाद्विनिर्दिशपमानस्य मवहितलमितिनिशाकाम अग्रहीदिति हपतेतिहृद्धिनिषेधः गुणोऽनुपधायाइत्यत्र आर्धधातुके विवक्षितेघस्ताद्देशाविधा

कै॰टी॰कि॰ नाहाह लुड़ीति॰ परसप्तमीत्यभिमानेनेहमिति भावः नतु चलिर्नकार्याः चङः कन्नाहयस्मुक्षिचएवादेशाः ञेरितमस्याने श्लिचइतिकार्यसंबंधइति क्षिचइत्येनुव्र
त्येवष्ठ क्षिद्वामितिनैतेद्दोषाइतिचेन्न॰ अपुक्षनित्याहो ज्जुसापत्तेः होषांतरमप्याहं तथामंत्रेइति नतु लुमतिप्रतिषेधेएकपदस्वरस्योपसंख्यानमितिप्रत्ययलक्ष
३३ णमतिषुधातेकथंस्वरःप्रात्निरत आहलुमतेति तस्यसर्वमंत्रित सिजलुक् स्वरंजीभिमितिनिषेधानिहितिभावः अस्यआदिः॰ सिचइत्यस्य॰ सर्वामंत्रितसिजलु
क् स्वरवर्जमितितत्रोक्तत्वाहितिभावः तहनुवंधकेति चकाराभावेस्येकानुबंधकत्वाहितिभावः तेत्रेति॰ आमइतिसूत्रेनुवर्त्तमानेनलेपितिपदेनलिटो
पिग्रहणामित्यतीत्यर्थः तदेवंसंबंधइतिगीतिस्थितिसूत्रेलिग्रहणोयदिच्यंतरगानपातित्यपेक्षेवस्यायालुकृतहि अगुरित्याहोक्षिन्नभ्यक्तोतिजुत्यसा
तेः माहिगाता मित्याहोत्याहि॰ सिचोप्यतस्याभितिस्वास्वनस्यात तस्माहतेरंगानपीतिन्यायाना अपरोनादेशोक्तोत्स्यानिवद्भावेनलितास्कुगेवितथ॰त
त्राहः भाष्ये॰चैवस्यात्॰ शाद्युमिति तद्बलयत्राह लेपहेशोधिनि आस्फालोपइतिनियोहलस्याहिलोपस्याभावेचेत्यपिदोषंअथहितिभाष्यमितिपाठः अ
हृथाहितिस्थाधमित्यपपाठः॰ नेषइति अंगकार्यत्वास्त्वेननुमतेतिनिषेधोननुहितदेत्यभिमानः वृश्चवंक्षितिवहोलुकीतिशेषः॰भाष्येअनुबंधकृतिवइत्व
किंविध्यर्थत्येसंभवतिनियमार्थत्वेनस्याहितिसिकाभ्यस्तेतिजुसस्याहित्यर्थः॰प्रात्रेवाहिशेषिति आहेशोधित्यर्थ॰ अकृतेध्याहेशेषितिपाठांतरेनन्वेवमपात्स्येत्र
जुसनस्यात अतआहआतइत्येतहितिनियमस्याक्षमवाहित्यर्थः नचआभ्यस्तेतिकार्येवेनचङः लुकापिजुसेद्विपहानुहत्याआतइत्यस्यनियमत्वाक्षमचुनि एम॰
त्यपिसिद्धमितिवाच्यम् अग्रुह्मनअतोचमित्यहैवस्याहित्योपिपरस्यजुसापत्तेः तस्मात्मंत्रेदानिस्त्वार्थच्छिनाकार्यद्वारेतिसिद्धं आमइत्यनाधिलोरित्यनोप ३३

योगः प्रत्ययमात्रस्यतेनलुक्विधानात् नतुधातुरुपिनविद्यतेइद्यस्माहितिधुत्स्यानिवृत्यवाच्योत आहमतर्थइति अवयवावयविभावाहिरूपेषष्ठ्यर्थइत्यर्थः
भाष्योनिमित्तेवाहदृइतिनविधातदृकार्यस्यत्यर्थः पंचमंतार्थेमपदार्थेवहश्रीहिरितिपञ्चांतरमाह नवास्याहितितह्यान्वष्टवचनसामर्थ्याहितिमतुर्थइतिकर्म
कर्त्रेवचनेनाप्रथमस्याइतिचवार्त्तिकोक्तेरितिभावः अस्मिन्विषयेलुङ् स्वेविषयेतत्रानिवृत्तस्याभिचरात् विषयात्प्रत्ययांतरस्यैङ्हिभोनेति आ
धधातुकत्वाहाहिविषये पक्षेमेहाहितिभावः नित्यः कङ्नियमविभाषेतिनिष्ठायामनिवृत्वातइतिभावः इष्यतेइति॰ अनेनैमोपितत्रपक्षेहोषइतिसूचित
निष्ठाग्रहणपक्षेभ्यपिष्टेभ्यइतिसूचितेदोषमाहइष्यितिभाष्यलाघार्धधातुकेइति अर्थभावः अनिष्ठोधातोरित्युक्तेकेतिविषयविशेषोकोह्यायांलुङ्प
रवालाघार्धधातुकेयस्योनिर्दितिकालविशेषाविच्छिन्नोविषयविशेषोक्तोह्यायांलुङ्प्रग्रहाप्यतेलक्षानुरोधाहितितदाहयुहाह्यद्वोतसामान्येमिति॰ आ
र्धधातुकइतिविषयसप्तमीतिभावः प्रत्ययितिमाहिदाताभिस्याहोक्षिचमवचित्वेनेति॰ एतच्चोक्तमसूत्रेमकुङ्क्षे॰ सिच साधारणइतितत्रेणातिभावः पक्षांतरमा
हः आगंतुनावेतितथाचमाकारमाचेतत्पर्यमितिभावः द्ध्यमिति अल्पयासपरस्येपदयोरित्युवचरेत् सतिवर्णमात्रेसचपरस्मैपदस्याहचर्येणगाधिका
रात्तुप्रत्ययमग्रहणाय्यतेः धातोरूरार्थेइतिलाइशानिमित्तंनघातेजातेपुनरूहाणार्थइत्यर्थः भाष्येतत्रप्रत्ययाग्रहणेत्वेनेति सिजिधातुपस्थिताग्रुर
ह्रइतिशाह्वस्यालद्युत्वाततत्रैवपर्ययेनतङ्नकालमिरिस्वविद्यायुकेत्यर्थः अलक्षविषयेवाधेनलाघवात्रह्मसंबंधवेतिधातोरित्याधिकवाक्यतापत्तरोषनि
घातेननिघातोभविष्यतीत्युत्तरयति॰ आगमाइति एवंचतद्धाधिकोहात्तत्वापवितस्यार्थकमितिभावः स्यानिवद्भावप्राप्तमिति॰ स्यानिनिहिष्टस्येवातिदेश

कै.टी.कि इत्यात्रनमात्रंकि तु तत्र संभावितस्यापीति भावः कार्यातिदेशो ऽतिदेशेनैव कार्यविधानात्स्थानिवद्भावो ऽस्तिवेकवाक्यता वक्तुं शेषनिघातवत्ललुप्येना गमानुत्रा
३४ त्तेलवाच्येतेति तात्पर्येनच ह्लोश्चित्वात्मध्यादेरिवतद्धाधमत्रेइति सूत्रे लोलितिसामान्यग्रहणात्पर्थीत्वात्अन्यथानिरनुबंधकत्वात्स्येवग्रहणस्यात्स्यालिङ्गे
मतस्थामइति सूत्रे ऽस्मात्संबंधः स्यात् ततस्त्वपरत्वोत्तरणंत्वाभ्यांतिवादिषु सत्स्वलु किमत्यपलाशाणीनेऽतिङ्‌ तत्वाद्वहन्तः कारयाच्चकारेत्यत्राधतस्या
निघातः ततः परस्यवानिघातः स्यादिति द्व्याम इत्यत्रलोपेऽनुवर्तनीय मित्यभिमानः पूर्वंतुअन्तरंगानपीतिन्यायेनतिवादिभ्यः पूर्वमेवलुकृतहान
वलोवस्यप्रयोजनमिति तत्सामर्थ्यादिवातोह्वा त्रत्वमिति हेतस्मात्सूत्रीचार्यानुसारेणापिचि द्वोवाचकारोऽस्याणामिति सत्राशयः अपवादेविमानिवेवाथि
स्यानिवद्भावेनहिचित्वमात्रमतिदिश्यते स्वरस्तुलभ्यात्रेणोदेतिभावः नहिमत्वयत्स्वस्यैवभावितिः एवंचनाम्प्रत्ययस्वरउदात्तस्योनिवद्भावादपिया
प्राप्तिस्तामुपिबाधेतेत्यतश्रृणोभाष्यपुनस्तुकेषु प्राप्येताहश्यमानोप्यग्रयइति भावः आगमानुदात्तत्वेनेति वाधसामान्यचिंतयेतिभावः वस्तुतस्तु
तथापित्यादेपात्यय स्वित्योगेनाद्युदात्तत्वेकृते पश्चादिदृजायमानो ऽस्वरकः स्यादितिसामान्यतः स्वराप्राप्तिविषयेतस्यचारितार्थ्यात्वाधकत्वोक्तिरिष्टा
सतेएवंस्वरस्यपरिशेषनिघातेनतत्रानुदात्तत्वसिद्धिरित्युच्यते तदात्तद्वचनमेवव्यर्थंनाप्तिर्वेत्याद्युदात्तत्वेनातिभाष्येह्यनितं चित्वंतुधातुस्वरेणप्रत्ययस्व
रणाचैकवाक्यतापन्नशेषनिघातेनसाम्यानुदात्तत्ववाधनार्थंकार्यमेवनत्वसिद्धिचिजायमानोपिपरास्तान्निमित्तस्वजायतेऽतआह सिचः परमितिभाष्य राम:
नलोपस्यासिद्धत्वादेहितेत्याद्येहित्वादंगादितिनस्यातासिज्जितिमित्तत्वेतुअसिद्धत्वाभावातित्यजातिचेतनत्रैपादिकेतरंगेवहिरंगपरिभाषाऽस्याहर्मैः ३४

भाष्ये अयाप्यनेनेति एकदेश्युक्तिः एकदेशेष्वाहकथंतिरितितत्स्वेति स्वरस्यासिद्धत्वेनैवसिद्धिरितिभावः भाष्येत्रिस्वरसंज्ञात्वापतेइत्यसदसज्ञा
प्रत्यव्यायतेइत्येवतात्पर्यंचजइयइतिणिश्रिदुस्तुभ्यइत्यादिपंचमीनिर्देशेनविधानादित्यर्थः णिश्रिद्रुस्त्रुभ्यइतिविहितविशेषणमितिभाष्याशयइत्यन्येभा
ष्येअज्ञिःतिचिशब्दाप्येनाचापिचस्यैत्वभावेनेकाद्यनाद्भिर्मितत्र प्रश्लेषफलंविस्वृपायांतरपूर्वमेतदस्युपेत्यापीतसंज्ञालोपयोः पूर्वप्रवृत्तिप्रसंगमिति
चोध्यंनन्वत्स्यापीत्यानेभवन्तिनिभाष्यमनुपपन्नमाहेः परस्यैतस्याप्रतिः प्रत्ययादित्वेनेत्वसिद्धेरतआहविनाभावेतिविशिष्टेतामि यद्वाद्विभ्योविहि
तस्याद्वेरित्यर्थेपरशब्देनविधानाभावादाहेः परस्येत्यस्याप्रवृत्तेरितिभावः भाष्येप्रत्ययः स्यादितिः प्रत्ययाधिकारेपाठेपि अन्वर्थसंज्ञोत्तभाष्येभावात्तन
हिप्रत्ययावयवस्तदर्थवानितिभावः ननुधातुजः यांतिनोपिस्पृशार्थवत्वमविवान्यावयवस्याप्यर्थवत्वमस्तुसमुदायस्यवावयवसमुदायस्यार्थवत्ता
तद्वदेवचाधिकारात्तस्यान्यावयवस्याप्यर्थवत्वमस्तुसमुदायस्येवावयवसमुदायस्यार्थवत्तातद्वदेवाचाधिकारात्प्रत्ययत्वेपिनवाधकमिति
चेन्नएकदेश्युक्तित्वेनाहेश्चाजतश्चनयनाह यथचेतिएतेनानुवधकृतमनेकाल्त्वमितिसर्वादेशत्वंइत्वेअश्रित्यपत्रंवाक्तिककारस्यैतिउक्त्वालिक
रिस्याचकारस्यद्विरेवचास्यायाव्यानमितिसूचितंद्वावेवफलाहिलनाणोमिश्रस्याशीत्यस्यासिद्धिरपुष्पणातस्माहअपिचेतितदपदंपंशेफलेरशेष
तिभाष्येयस्वत्वपीतिशास्वउगुलशगदोपमितिः अंशभवत्वपमित्यर्थः न तपूर्वीति विशेषणसामर्थ्यादित्याश्रयणालस्यासिद्धिरिति सर्वत्रगुणाप्रव
णापत्तिरित्यर्थः ननुमस्य किमेतत्सामर्थ्यात्पूर्वमपिगुणानभविष्यतीत्यतआहकिंकारणमितिवक्तवेद्वेः सञ्जोभ्यादिकःकोस्यगुणापवादत्वेहेतुमाहे

कै॰टी॰ तेति ननु मासावित्‌ त्याद्राव पित्ये पापर्न्निरत आह ग्रस पत्ना स्थिति व त्वइत्याहो हो यदारणा पाह श्यारा ही नामिति तयासादिस्याहो होयस्त लुप्यादिहेत नेति
तपहानुहन्नेर्यथिकारानुरोधेन इहादिषु पसमंभवस्तस्सेवपूर्वसूत्रे विग्रहेणाद्वारणीयः अतएव दृशेः को ताड़ज्ञाक्षितारोनेहोयइति किंत्वनाभर्थाद्
३५ तानेतिवार्थद्वयुह्तता त्याहो मन भानु बंधकत्वन्नदोषः एतद्धोपविषय तरणासताड्याहेरनभिधानमितिक चित्तमिचानित्यमिति आदेशात स्याभावेन स्यात्
स्पभावा दित्यर्थमिजे भवतानिर्दिश्यमानपरिभाषयानोदेवस्‌ धातोरितिचविहितविशेषणामिति निर्दिश्यमानस्यन यथाहितत्वमितिभावः श्लिषआ
लिंगित्वसंभवेनियमार्थत्वं कथमित्यत आह तेइतरइतिमस्याससिसंबंधमात्रे प्राप्तिकर्त्री क तद्विशेषस्याालिंगनमिवोध्य श्लिषेनाप्राप्नेइति परस्मैपदविषयेवि
धित्वं स्यादित्यर्थः भाष्ये आलिंगनेनालिंगनेचेतिकर्मणि कर्मव्यतीहारे वाताप्रभ्रतिथिस्त्यर्थः तत्रालिंगने इष्टमेवान्यत्रापत्तिरेवदोषः दोषांतरं त्वितिवाच्य
सामान्यवितया परस्य यदिषकोविधिः स्यादितिभावः नियमार्थमिति अविशिषयेस्तिष आलिंगन एवेत्यर्थः अविशिष्य परारहेनेभाव्यक मार्थकत्वा
त्‌ भिन्नमात्मनेपदमुच्यते अन्यथाविध्यर्थमिति अविशिष्य यदुक्तेनेनतद्भिन्नतिरामेवग्रहणं स्यादित्यर्थः तेनचिशिषयेविधियानतर्थस्यादितिभावः इहा
र्थमेतित्यन्यथातत्रचारितार्थ्याहिडो वाधेनस्यादितिभावः सानुबंधकत्वाद्धतिश्लिषुदाहइतिपाठात अनुमितइति नचसोचरितार्थ अत्राहिपदस्येतत्वा
र्थे नेतरपुषादिमात्रपरत्वमित्यभिमानः पुषादिपाठोपिस्यनर्थः नचात्यनेव पाथः अशोकवनिकान्यायात तत्‌ पुषादिपाठसामर्थ्यात आहिपदेनतत्र राम॰
ग्रहणासामर्थ्याच्चाद्‌ कृषयोः परस्मैपद आलिंगनानालिंगनविषयेमर्वत्र विकल्पेप्राप्ते आत्मनेपदेचालिंगनानालिंगनयोरविशेषेणकसप्राप्ते द्वितीये ३५

ननियमः आलिंगन एवेति सर्वं वार्यतिरेसाचकाशो इ आलिंगनेक्ते नवाध्यते तस्यैवंदावस्यानुवादो भाष्ये तद्वाधनार्थमितिनवालिंगने एवेति विपरीतनि
यमापत्तिः लस्यानुरोधात्प्रत्ययनियमस्यैवाणिकाधाइ त्वइयो यविभागसामर्थ्याच्चि नियमेन एवइ प्राप्निवाधः णिश्रिदु॰ ननुणिङ भाचपक्षे पित्त्वत्वं तत्राणा
वित्‌ लुक्येर तत्राह सन्वल्लघुनीतिअन्येत्वाहुरिति अत्रारुचित्ते नाप्यानुनुगणात्वेवार्तिकोक्तं पाठे नतत्स्पर्यत्वस्यसंमतः प्रतीतेः पूर्वस्योपायांविशेषत्व
स्मारणामयुक्ताधिकत्वंप्राप्तिः कर्मत्वं इति कोद्यश प्रतितिमन्नेसम्संतः कर्मप्रकृतिकेत्वइतार्थके तस्माध्वेष्प्रसंगतलोन्नरेत्वान्मूनस्वप्राप्तिरेवचसामान्यशा
स्त्रानुगतत्वप्रयोगापस्स्वविशेषलक्षणानुगतशब्दप्रयोगेधर्माधिक्यमितिस्पभाष्यस्ततात्पर्यकर्मकर्त्रीतिकर्मकर्त्रेरीति कर्मवद्गुवाचिसाणाकृषःस्यादित्यभि
मानः भाष्ये कर्मणिद्वितीयतेपदइतिकर्मवद्भावप्राप्तइतिभावः उत्सृज्यतेयामितिकर्तृरोभितकर्ममितिकर्मत्वबोधः अस्यतिननुपरस्मैपदेप्यइदर्शनादात्मनेपद
र्थमित्यपुक्तमत आह युषादयआगणान्ताहिति आतिदेशिकस्यतिपकत्वि स्त्रिनावाधात्‌ द्विवचनेचिणो प्राप्तिणात्मनेपरमपित उपसर्गादस्यत्यूह्योरिति
वार्त्तिकेनसिद्धमित्यर्थः उ स्वसुः मुचेत्तेयकारणार्थत्वात कथंसिद्धिरत आह अनेकार्थत्वादितिमावधातुकेदृशेः कर्मणिनियताकोपोगान्न ईप्सितं वस
स्मात्स्येतिवाक्यार्थः क्रियाः मृषेहकेनेमेदेवं भवतीत्यतइत्याहरणं वाचनं अथाहतावचनादिपद्रेपस्याप्यत्र कर्मत्वमित्यन्त्रोक्तत्वनुभावस्येक्रियास्यसंलेपा
येपान्तलक्षिवचनादिकं भविष्यतिकर्मेणातुशक्तिमतोभेदेपचायोग्यक्तिमत अत्र स्यायोगाद्विवचनादिकंमेत्यतीत्यत आहइहेति अतोरिति सावनादिभेदा
दुपाराध्यक्तिमतस्यसत्वायोगाद्विवचनादिकंन स्यातीत्यत आहइहेद्रिन्नत्वेपिअतएवमतश हातप्रविभागकल्पनामेदावगमरूपोशोकस्त्यर्थः कर्यतहिद्विव

के॰ टी॰ वि॰ नादिकर्तृत्वाहृत्वेनिसाधनभेद्यादितिसाधनभेदकृतभेदारोपादित्यर्थः अर्थेकेति शब्दशक्तिस्वभावादितिभावः तद्यथाकाचित्क्रियाप्रसवतः संख्यासंबंधाभा
वादितितात्पर्येण नतु कर्मपदप्रयोगानुमिथापित्वात्सुजे स्वभिन्नक्रियावाच्यार्थअस्यसमानाधिकरण्यतात्पर्यायोगाभावेनानेकमिस्मृतपपन्नमतआह कर्मशक्तीति शब्देनेतिद्य
३६ दस्यप्रत्ययादितिचतद्यदस्यकर्मेतिप्रयोगो स्तिउतिभावः तद्वेवासामानाधिकरण्यमितिकर्मीदपदेः शक्तिमद्भेदमापन्नेवशाक्तिरुच्यते अतुस्वकर्मत्वमितिभावप्रत्यय
नशक्तिरुच्यतेप्रहन्निति मितेन व्यक्तीत्वाद्यात्मसंबंधस्यावीकाराहितितत्वं एवंचकर्मणिविधीयमानाख्यातेनापितेष्वेवशाक्तिं सच्यतेइतिसामानाधिकरण्यप
पन्निरितिभावः नतुभावस्यैकत्वयोगोद्वित्वादियोगोपिस्यादतआह नेहाभावेपिः परत्वस्यैवैकत्वसंख्याक्रियायामसत्वत्वनारोपितद्यादिसूदंधाभावमात्रेण
तद्वेदेकस्वदेस्येक्कारो भावेष्वनितमित्याह आधारस्थाद्यांभेदेपिकृतेः पाकादेर्भेदेहोतआहयुक्तमित्यैतिआश्रितःपाकोपास्यवयः आश्रयभेदात्तत्रापिभेदा
ध्वस्ताद्यइतिभावः नन्वेवमिद्मपिद्विवचनादिस्यात नसाक्षात्सप्रीतितआहयसादिमिशितितिङ्‌वाच्यकर्मत्वभूतइतिभावः उक्तार्थोज्ञानचूताश्रितमिसा
हआस्त्यातिविवरतः पूर्वभाष्यशाकस्यपितहनुपस्यापत्साधनतायाआपिस्वाख्याताआरोपितिद्विवचनादीत्युक्तंतत्रशाकासमंजसेतद्यजोद्दुलभत्वादितिया
तद्रूपोत्पादिस्वरूपमाताभाष्येविरोधादित्यपिबोध्यः एतेनाथवेत्यपिपिनसमंजसंपचवाश्रयप्रकारादिकृतभेदभावात्पाकशब्दापत्त्वगतिसंभवेनपुक्तेवत्तुबहुवचनंनुद
तिङ्‌तेताद्धृतभेदानव्यगमकेइतिभावः पत्रत्वस्तितत्कृतभेदाधमपत्तअभवत्पेत्वबहुवचनमित्याहु भाष्येतिङ मिहितेवापीतिलभ्याश्रितकाइत्याहाबाम्याजवाच्य
भावेकथंतेदावगमोतआह अत्राश्रयाणामिति ततसाम्पाद्येतिनहीकालस्तेभावत्साम्पस्यभवताद्धतिपादस्वेफलंचेत्यर्थः ततसामानाधिकरण्याद्वेतिपादेपिचअधम

वार्थः उपमानोपमेययोः सामानाधिकरण्यादित्यर्थः ननुसाम्यवाचकेवाद्यभावात्कथंतत्प्रतीतिरतआहस्वेति पत्रपरस्यूः मक्तइतिस्थापादितिभावप्रयोजन
भावादितिः प्रकृतेतुसाम्यप्रतीत्युपपादनमेवप्रयोजनमितिभावः यथेतिपुलाशस्यपाश्रयानेकत्वेपिसागद्द्योकवचनमेवेतिभावः वस्तुतस्तत्त्वेनैकजातीयता
शतिपादनायैकवचनमितिबोध्यं किंवाश्रयभेदाद्यापितभेदस्यप्रतीतेरमार्थत्रिकत्वादिपिसाभावाख्यातिद्विवचनादिनियामिकेत्याहकंचेति एवंचाक्षिकाइत्यादि
क्रियाविशेषणस्यघभावात्किंलधिकारस्यवाः ह्यात्वस्यसत्वेनसाधान्येनपुंस्त्वमिस्वमोत्प्रत्यानङ्ग बुहुउपमानोष्ठानाभिन्नान्यासनानोविबोधः बहुत्वार्थता
श्चैनैकवचनमितिबोध्यंकर्मण्यापि आत्रपक्षे आख्यातव्यवहारः परिछेदकत्वनिरूपकेआस्तनाप्नेत्रि परिच्छेदकत्वरूपफलाश्रयत्वात्कर्मत्वंदष्टीतेया
फ्राश्रयत्वादिवपरिछेदकत्वेचसादृश्यपेत्ताम्यंवाध्यार्थइत्याहस्वतिति विवक्षीतिआत्मेः परीछेदकत्वार्थत्वाविवक्षाविशेषः भावेपिनविधानेयदुपया
दितं बहुवचनंभाष्याकारान्त्वोपपादितस्यादितिशेषः एवंचेयथापाकस्य कारानभिन्नमाश्रयाकादित्यादिद्विवचनादिप्रवमासनप्रकाशानमिसमासत
इत्यादिभावेबहुवचनमितिभाष्यार्थः आख्यातवाच्यः सत्वलिंगकारकानन्वयित्वमेवचोर्थभिन्नकालत्वादितिभिन्नकालार्थवाचकत्वादित्यर्थः ननुएकशब्द
मात्रेणाविद्यमानानेकार्थाभिधानशक्तिः कथमतआहोतरेणचेतितिङः मिहितेचापीत्यादिभाष्ये तिङ्गार्थेभावेतथात्वेपिकालभेदेनभेदेपिआसारूप्या
देकशब्धाभावेनतबहुवचनादीत्यर्थः तदेवोपपादयतिनहीकेमितिइतः परंभिन्नपरेवाचसाधनादिकृतभेदेनभेदावगमकः कृदंतेतिनतिङ्‌ ततइत्यत्रदीजोर्थ
तंतपोदेवाम्पमाहआक्तिरवत्येपीतिभाष्ये ननुलिंगसंख्यायन्वयित्वमेवद्रव्यत्वमितिव्रतिरनुपपन्नेतआहन्नेति माप्यैक्रियपदासमाभवायमितिक्रियानिरूपि

कै०टी०कि०
३८

तत्कर्मादिसंज्ञासमाधिकरणाश्रितिः संबंधगच्छतीत्यर्थः इयं क्रियाभिनिर्वृत्तौ साधनत्वमित्यस्य कारकशक्तिमत्त्वमित्यर्थः करणादिरूपेणोत्तिष्ठते तेषां केनेदं कृत
मित्याद्येन्वयान्वयादित्यादि भावः ननु साध्यत्वादिति असिद्धस्वजनकत्वात्मकवादित्याद्यभावः किं द्वारेणेति यन्निरूपितसिद्धत्वं तमेव प्रतिपुनः साध्यत्वेनान्वयः एवं च
निरूपितसिद्धत्वेप्यन्यनिरूपितं सिद्धत्वं तमेव प्रतिपुनः साध्यत्वेनान्वयः एवं चान्यनिरूपितसिद्धत्वेप्यन्यनिरूपितसाध्यत्वं भवत्येवेति भावः तथाविधयेति तथा प्रतीति
धर्मेद्वेनेत्यर्थः क्रियाफलत्वादिति अर्थोश्चाधचात्तद्वलादित्यर्थः तस्यः आख्यातवाच्यभावस्य च अचयत्वादृशोविषयेन्यतराकांक्षायेव ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्या
द्यैकरणत्वेनान्वयस्त्वेपि स्वघटितपदार्थक्रियायां तत्वभावमेवेति बोध्यं गुणाभावमितिदं दृष्टिसंकर्मणः क्रियाफलाश्रयत्वादिवकर्तुः क्रियाश्रयत्वादिवेव
प्राधान्यं च तत्करणस्यापि त्वभ्यापाराच्यवधानेन फलोत्पादकं तथान्यकारकापेक्षयाभावान्यस्यैव न हि कर्तृकर्मणोः प्राधान्यमेवाध्यपरणायनेनस्येदृशमितिभ
मानमितितुस्मात्त्वभावत स्वतद्धन्वयाभावइतिबोध्यं एवं च करणत्वादेः शत्वावंधित्वेनन्वयित्वेन कृह मिहितो भावोद्रव्यवधर्मैवतिङ् मिहितस्त त्वाद्विरुद्धमेवेति
बोध्यं अस्मेदार्थ स्याहाधकदेश स्पष्टं दर्शयति कालपुरुषेत्यादि असत्वभूतायाम्येतत्संभवइतिभावः प्रोत्पत्वमुत्तमेपरात्का मध्यमेप्रत्य त्को संख्यातत्वपूतत्व
संबोध्यतातत्वपुरुषरस्मधतिरेकेणापिमध्यमोत्तमाभ्यां तद्बोधः स्वार्थत्वपदार्थत्वादिकमपि बोध्यविषयइतिभावः भाष्यकर्तरीसप्रयुज्यत इति तिङ् तवाच्योभाः
वो नियमेनकर्तृकोप्येः कृदुपापान्नक्तनतत्त्वानहिपाको ।।।।।इ सुक्ते कस्येति नियमेनकर्तृकोप्यात्मदृश्यते नापितस्यनियमेन सप्रयोगो दृश्यते इदमेव ध्वनपि राम:
तुसंप्रेत्युपसर्गद्व्योपादानपिति थोमभातिपत तृक्रियात्वस्यामात्मुभयत्रापिसाध्यत्वसिद्धत्वस्य पूर्वोक्तो विशेषो दृश्यते तथा यमपि पन्नितिङ् र्थस्य भावस्य ३८

लिंगचाययसाधनकृतसंख्याद्ययोग्यताकृदर्थस्य तु तद्योग्यतेति भाष्यार्थः आह्मणानामितिकर्तरि षष्ठी एकपदेतिदं पंच्याख्याभाष्यानुगुणं पाचक इति कृत्संकेत
स्यापिसत्वात्तन्नचतत्त्वनकृद भिहितोभाव पंचमीसत्त्वापिनतिङ् भिहितोभावइति तुल्यं उपलक्षणं भावेनेति विशेषणत्वेनेत्यर्थः अत्रापि पूर्वोभाष्यसंरम
स्थित स्वपाकादिशब्दोपक्रमेणो च भाष्यस्य प्रवृत्तेः भाष्येमादिधातुकार्यद्रव्यत्रसार्वधातुपपदेतिङ् पलक्षकं नानापव्रज्याश्रितो वीजमाहइहेति शाह्यया
ऽर्थं वज्ञापदावयवानामर्थवापोद्धारिकी अन्वयअन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयः आवापः प्रक्षेपः अपनयनमुद्धारस्तत्कृता अत एव भाष्यकारः शाल्वेभ्य
पदाद्वयसाधकत्वेनोपलक्षितमिति सार्वधातुकमिति इदं च तिङः परं अत एवाग्रे गद्दीत्युक्त्वहरणाङ्यच्छते एकद्वीति श्लोकयोरित्याद्विरुक्तेश्चित्स्यार्थः
नन्वतद्दर्थत्वादि स्यात तद्दर्थलाभादाह्रिस्येनिपुक्तः एकत्वाद्यर्थत्वात्स्य मत्वाद्भ्यस्त अहं समर्थामिति तिन तात्पर्ये देतिन तान्यवार्थोपस्थितिः विग्रहइत्यर्थः त
तस्य दार्थमाहेकत्वाद्दीनी तितन्मात्रार्थत्व भावादिति स्ययैदिति तात्पर्येन नु विकरणानां तद्धर्थत्वे कुतामिहितइत्यनुपपन्नमत आह कर्त्रादि वेति एवं च सर्वत्रावि
करणाभाव कातातेषु शक्तिकल्पत्वशप्कालिभावे विकरणार्थत्वपक्षे शंकते भाव्यकिमु च्यते कृतेष्यादिना इतरस्याहनशक्यमिति तत्र तत्र इह स्वा
र्थेनैयपुक्ते आभाहेतोदिस्येवयुक्तमित्याहपकान्तरमिति यदि वेजिपादितेनाभिधानस्या तर्नेद पक्षेभावस्यादित्यर्थः कथमिति पक्षान्तरत्वासंभवेपिले
नाभिधानमात्राश्रयिति तु कथमशकामित्यर्थः तदाश्रयणस्य शक्तत्वमनुपपादयति यद्याप्यवानेवसतिक्षयावद्दततोलइति अतएव लिडादिषु कर्त्राद्यर्थो
वगतिरिलिबोध्यं इत्पतिरोशक्तत्वमनुपपादयति एवंवक्ष्यमाणत्वाद्दिनाल: कर्मणाइति न्यासेनाभिदधस्यत्रमेदएवस्पष्टं तत्र आह व्याख्यास्यामि तिउक्तेर्थमा

कै॰टी॰ ध्योजयतित्यत्र कर्मेति॰ क्तेनलकारो हि निवर्त्यमानेलादिस्थाविभिः फलाद्विति भावः॰ पृथान्यासेपि वर्त्तमानेलादिस्थाविभिः सिद्धे लकारानुवादेन कर्त्राद्यर्थसंबंधे
३८ न साधुत्वविधायकत्वमेवेद लस्य साधुर्वचाहेश द्वारा वोध्ये ननु लुङ्क्ति तस्य भावात्कोभिद्ध्या इत्त आह लोपद्वारेणाति कर्माति पाठः॰ कर्त्राद्यूमीतिपाठे आ
दिश द्वारार्थौशुंत्पत्त्वादेशस्येति लस्यक्तापि प्रयोगाभावादेवमुक्तं॰ विधानेति॰ लिङ्॰ लिटो विधान सामर्थ्यादित्यर्थः भाष्ये तस्मान्नेवाभिधानाति॰ लकर्मण
इत्यत्रोत्युक्त्वा तस्मान्नोतादिति पाठांतरं ततः किंतत्राह शक्नोनेतिपूर्वक्तेन लेनाप्यभिधानं भवतीति तदुक्तं शक्नेमित्यर्थ भवति चेदिति लेनाभिधा
नं भवति चेदिकरणार्थं न्यपस्तेभिहितेविकरणाभाव न्याय नेत छात्रे वेपर्थ्यस्यादित्यर्थः तदा हतत्त्रेति भाष्ये एवंजहीत्याहीनो क्ते विकरणार्थं बहुव
चीति इमस्येति॰ इदंप्रकृतीत्यादिः अस॰ आचार्यस्पष्ट भाविकेलोकव्युत्पत्तिसिद्धं॰ वाचोतिके॰ व्याकरणांतरेव प्रत्यायं सहेति प्रतीयमाना
यसस्वत॰ एकोपि स्थानि विध्यात्कुतः लोकेतथात्वं ह्यस्य वस्तुतन्नातत भावनानार्थोपोभिन्नार्थयोः सहायीभावः सहायत्वे अयभावः यचीत
स्मात्प्रत्ययार्थः प्रधानमित्युत्सर्गादित्याद्युपेपि प्रत्ययार्थयोः प्राधान्येन कर्त्रादिविशेषणतयान्वितं प्रकृते तरपरत्रत्यानवेवा व्युत्पत्तिविरुद्ध
तरथानामिति प्रत्ययार्थमानमप्युक्तं सुप्सुत्रावेवद्धमित्ययंप्रक्तोः समानधीतिभावः विशिष्टार्थप्रतिपादनेसहायकाभावादिति प्रकृतोति
शेषः पास्य इति प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः पचतीति आख्यातेकारकाविशिष्टक्रियाप्राधान्यादिहचित्यमाप्येतु पचन्पुच्यमान इत्यादावभिप्रापकेत राम
यानेयकेमटेपचतीत्याद्यपि पचानित्यादेरूपलक्षणं वासहायीभावइत्यत्राश्चितः अयत्रतस्यो सहायत्वादुपपन्नः केचित्तुक्रियाविशिष्टइत्य ३८

स्य क्रियासहितइत्यर्थः कर्तृविशेषणकाकर्मविशेषणकाचेतियावत॰ एकेन चोभयविशेषणकाक्रियानप्रतिपादयितुं शक्येतिभाष्यार्थमाहुस्तद्वि
त्य नत्वेकेनेतिधातुनेत्यर्थः अत्र केचित्तस्य पाभिवातिनामपि प्रकृतेरेव भाष्यमत्रापि सुप्रोजमेवेत्याहुः अनुरूपितं चेतद्धि स्तेरणमंजूषायामाख्यातवा
द्भाष्यप्रासिद्धोनियमस्तथेतितत्र अर्थाविषये॰ यजःस्थानितेन चत्र अर्थेद्वपंदृष्यते॰ तेः प्रत्ययानियमासंभवादितिभावः नियमइत्यर्थइति॰ मत्प
पनियमइत्यर्थः ननु कर्मवद्भावादेवप्रकृतसिद्धेराह कर्मवदितिह्याश्रयस्य कार्यस्येति प्राप्तेनलेनलवत्तइत्यर्थः आत्मनेपदप्रवृत्तिवि
धानेनचरितार्थइति भावः वलीपदमावातिकर्मविशिष्टिस्तत्रस्पष्टत्वाद्वितिशेषः वस्तुतकार्यातिदेशप्रतिदिश्यमानकाकार्याणामनुपनिदेश एव
देशइतिप्रत्ययलक्षणस्त्वोक्तरीत्या भाष्यसमंजसमेव भाष्यएवमप्युपसंख्यानं कर्त्रभिमतं कर्मकर्त्रैयुपसंख्यानामित्यर्थः परत्वात् श्यनि
ति॰ श्यन्यकोः श्यविशेषः सर्वाप्राप्तिरितिवाध्यसामान्यचिंतयेतिभावः भाष्ये अप्रतिषिद्धेति अवाधितेत्यर्थः नोत्सहतेप्रतिषिद्धेति॰ अनु तस्ये
तिन्यायेनतद्विषयादि वाक्यतासतीतां वाधितुं नोत्सहत इत्यर्थः नोत्सहतेप्रतिषिद्धेति॰ अनंतरस्येतिन्यायेन तद्विषयादिनाक्यतासतीतावाधि
तुं नोत्सहइत्यर्थः तद्युत्पाद्यतिन्याय्येतिपरात्विप्रतिषेधोपर्यः पूर्वविप्रतिषेधकल्पनेनमानमितिभावः ननुकर्त्रैर्यापि यक्प्राप्तःकथंसिद्धमत
आह सार्वधात्विति॰ कर्मकर्त्तर्यपीतिपच्यते स्वयमेवेत्यादौ शवादीन वाधित्वेतिभावः भाष्येपूर्वविप्रतिषेधमावाचाभिति॰ अनेनपूर्वविप्र

४

कै. टी. वि. तिषेधोपूर्ववचनसाध्य इति सूचयति भाष्ये पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यो वचनसामर्थ्यादिति तत्सामर्थ्यादनन्तरस्येति न्यायो नाश्रीयते किं त्वाश्र्य
३८ सामान्यविहितं विशेषविहितं भावः प्रत्यानुदर्शयन् विकल्पेनाप्यन्तविधायकस्य पूर्वविषयस्येति सोपसर्गविषयो नियम इति भावः एतेनैव नियमे केवलान्त
सार्वधातुकेषु तत्राह नानुपूर्वादिति सूत्राद्भिः भाष्ये आर्धधातुकस्यागमेति आगमशासनानित्यत्वाच्छार्धधातुकस्येत्यर्थः प्रत्ययः आदित्वात् यः
श्नेनान्तभावोत्त आह व्युत्पत्तिपक्षेति आदि इति केयादिकरूतिवाचः ननु श्नो नलोपे तस्य भावे फलमत आह असिद्धत्वादिति भाष्ये पश्चात्
व्यामिति एवं चेत्ते नानुदात्तत्वम् इत्यर्थः अनित्यत्वाश्रयणो नेति ननु तत्स्वविषये तस्य शिष्यमाणायाः कृतापेत्वादिनह्शीर नित्यत्वावश्य
कत्वेन नामविषयेऽपि तत्वमाश्रित्यश्रयणात् इति चेन्न नलोपादिविधायके गावयवश्नमः परस्य नस्य लोप इत्यर्थे अनैमित्तिकत्वं
रङ्गत्वेनस्यापि चेत्यस्य परनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गत्वेन तस्यासिद्धतया नलोप इत्यर्थे नैमित्तिकतया तदङ्गत्वे तस्यापि चेत्यस्य परनिमित्तकत्वा
बहिरङ्गत्वेन तस्यासिद्धतया नलोपप्राप्तेरित्याशयात् भाष्ये परत्वादिति तदङ्गत्वस्याप्युपलक्षणं किं च रूपि चेत्यतो नामीति नित्यादिशेषा
बहिरङ्गत्वेन तस्यासिद्धतया नलोपप्राप्तेरित्याशयात् भाष्ये इति परत्रेको लिप्यन्त भाष्ये इति वदति नादिकं भाष्ये नेनमाद इति अन्यथा तस्या राम
भावेऽपि शास्त्रप्राप्तेः सत्त्वात् ध्वनितं चेदमापातस्य इति केचित्तस्यासिद्धत्वात्कथं तेन येन नाप्राप्तिन्यायः तन्नाह्याह वैकल्पिकत्वात् धर्मस्या ३८
सिद्धत्वादनेनैवस्यादिति भावः नतु येनेनेति न चेद्बहिरङ्गादिसत्त्वस्यासिद्धत्वात्

तः विकल्पोपितनाश्नेश्चरितार्थ इति वाच्यं अपि सिद्धत्वेऽपि यदीदं नस्यात्तदा स्यादेव हस्वाङ्गादित्युपस्थानमित्याशयात् यद्यप्यग्निर्नैवविक
ल्पत्वेऽपि पर्यवसानो गोः प्रवाहाभावप्रयोऽपि न प्रवर्तते स्यात्तत्प्रवर्तत एवेत्युच्यते शेषः भाष्ये सोपपत्तिक इति लकृद्भिः पावकस्येत्यर्थः एवं
वक्तव्ये च ग्रहणं प्रत्याख्यातं तेन न चेत्ग्रहणे सामान्यापेक्षं ज्ञापनार्थं तेन न विश्वसेदित्यादिसिद्धिरित्युपपादनं न विशुद्धमित्यायहामेव
धि चिह्न एव भाष्येन नु चेलापक्षेति न वा इति समुच्चयविशुद्धये एकसमभिव्याहृतस्यापरसमभिव्याहृतार्थाधीनाधिकृतोऽनेनाभावासिद्धतया
द्वित्वं चेनेच इति वन्नेऽङ्गावभावितामात्रेऽर्धधातुके निमित्तो लोपस्त द्वावभाविता चेत्पत्रकालोत्पन्नो वापि अन्तर्यव्यतिरेकाभ्यां सन्निपा
तासिद्धा नास्तह ग्रहणेऽस्त्वेति भावः सन्निपातेति ननु तादृशाविषयपरनिमित्तत्वाभावेऽपि केवलनिमित्तत्वाभावेनाभावः जीवृहृमोहरा
हरणात्वमिति वदत्वेवाक्षरकस्य सते द्वाभावितामात्रेणैव निमित्तत्वान्तदेशस्येष्टत्वाच्चेति चेन्न पूर्वकालवृत्तिषु धाविषयीकृतस्यैव निमित्त
त्वाशयात् भाष्ये अपि च प्रत्याख्यायते इति अनेन सूत्रमतापरूपाप्रत्याख्यानं वदिमतप्रवलमित्यादि ध्वनितमेतन्मूलकमेव प्रत्युतपयो
जनमुनीनां प्रामाण्यमिति सूत्रतः शास्त्रव्यञ्जापनं प्रार्थः प्रयोजनमित्यर्थः हेः पित्वं नेति अपि तत्प्रहणमकार्यमित्यर्थः शङ्कते पातयमिति
उत्तरपदे सार्वधातुकादेशो पतितत्वादिसुचदि त्वं न प्रतिषेधव्यमिति भाष्ये ङित्प्रतिषेधार्थपितं नकारोऽपि नेति भावः तत्वादेशितिनियमो समर्थनेऽपि व्याने

कौ·टी·दि·
४०

वृत्यप्युक्तं इति त्वदादेशोपि स्थानिवद्भावेन सार्वधातुकत्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङित्वप्रतिषेधायपित्त्वमावश्यकमिति वाच्यं एतद्भाष्याशयेनैवाक्कितेत्यस्य एवेति दस्युतशप
सेध्यात् हेरपित्त्वमनुसन्धेः स्थाने आन्तरतम्यात्प्राप्तस्थानुरान्तहेतवस्तथाप्यावश्यकमिति तत्रोपि ङित्त्वमंतपादेशार्थमावश्यकमितिवृत्तहार्दः अवेश्यमचेति उ
कारः एसंज्ञकत्वेपि साम्यान्यग्रहणार्थीदात्तेरनुबंधक परिभाषाप्रवृत्तपथ्यार्थं विमृष्टे हः स्यादिति नः तस्मान्नार्थोनेनेति न च वदस्समाप्नोतिदी दापृल्ड सेशत्वेन
टित्वादिति वाच्यम् स्याभिधानेऽत्रा उगिदितावधूपसिद्धेः एतेनेदं शिल्विधिक्वचित्स्थानिवत्वेनानुबन्धकार्याभावस्यज्ञापकमित्यपास्तं भाष्य एवमपीत्य
स्यकेनतन्त्रस्यादित्यनेनान्वयपीति इति ज्ञानानि अवदित्याह लङ् स्तियुः पित्वादनुदात्तत्वम् स्थानिवद्भावेनाङ्‌त्वाद्गुणनिषेधश्च प्राप्नोती
त्यर्थः आदेशविधौ विशिष्टस्यानतुवादाद् इति त्वाद्यतिदेशेनाल्विधाविति निषेधाप्रवृत्तेः इति पित्त्वात्तस्यापवादहरणमाहेश्वरसूत्रादिति· अत्रानुदा
त्तत्वंवर्द्धि इति ङित्त्वाभावात्स्वपाकिः छंदसि शाय आगामदिति लङ्‌ लिति वृत्तयोभाष्येस्यादीनामिति सान्तांस्यप्रभृतीनामित्यर्थः मधुनश्चतिप्रामइति·
आन्तरो एकत्वादिति त्वपुसकादिपायमिदंपग्रहः लादेशस्य स्वार्थत्वादि इति स्थानीति निमित्तेपूर्वलेपदानेपदेषु पग्रहस्याहेनलस्स
यो चेति लिख्यात्यायमहः भावेडो पेपडीति न स्यात् अडि गुणा इति· अदृशोऽक्षीत्युनेनेति भावः भाष्ये आडपीति· मस्येति शेषः आकारलोप इति राम
अडमाश्रित्यातो लोपः इत्यनेनालोपः भाष्ये आर्धधातुकत्वादित्वमिति जिवान्पस्यतयोगादेशित्यनेन अङ्‌भावोपि छंदस्त्वादिति वाच्यमयपि गत्या ४०

दितिच्छंदस्युभयथेत्यनेनोभयसंज्ञकत्वादित्यर्थः इति कालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्य प्रथ
मे चतुर्थमाह्निकं कर्मवत् तेनतुल्यमिति चाति द्वयमेव प्रथमार्थं इत्नातः कर्मणोऽपि पारिभाषिकस्य कर्मणो ग्रहणं कृत्रिमत्वात्तत्सामर्थ्याच्चतुल्यक्रियत्वे
दक्रियया तुल्यत्वस्य लाभात्तेन क्रियया क्रियावत्त्वस्यातिवृत्ति· न नु वत्यर्थलाभे ह्यास्य प्रायिभिन्नुद्विष्यतीत्यत आह असतीति तदभावे तत्वाभावएव न भव
तीतिभावः सुजोतेत्यास्येति द्वित्व वित्तु भावे लेकर्त्रे प्रवाले कादेशे घात आ हलादेशनोति तितभावः अकर्मक मपदेशाभावादिति· एणच्छात्रीयक
मसंज्ञकत्वायित्वमेवसकर्मकत्वमिति भावः ननु भावे लेकर्त्रे प्रवाले को विशेषात्त आहलादेशनेति· तत्रीयाभवतीति कर्त्रे इलादेशेति सादृ लोभे
तिभावः न चास्तत्पया इति· लीतवाच्यः कर्मत्वर्थमत्वाशंक्यां तत्स्थयावक्तर्त्रीनलस्य वत्कमंसज्ञाः भावात् कर्मकत्वेन भावे लेपि सिध्य पिसिध्यती
त्यर्थः लांतस्य कार्यकर्त्र्यो कर्त्री कर्मत्वार्थमवोन्नरपति प्रसमाहितातत स्वभावे लेपि कर्त्रेकर्त्रे कर्मवत्स्यात्तत्र स्वाकर्मकत्वाभावाद्वावेलो नस्
दिति भावः लः कर्मणीति विधेयविधौ नो गीर्पासाधुत्वान्वाख्यायकत्वाल्लात्कार्यविधौ ध्ववसक्त तो लद्वा चासैदकर्त्रेः कर्मवत्त्वेन नेष्टसिद्धिः प्रयोजन·
नमनेरं दृष्टा होशपूर्वसिद्धक्रमयुक्तप्रयोजनत्वं स्पति· धातुवा च्येतिप्रत्यासत्या धातुवाच्यक्रियापाये सयेवतु स्वक्रियत्वस्यग्रहणमितिभावः प्रत्यासत्ति
माश्रित्यप्रवृत्ते नन्विति कारकान्तराश्रयत्वामिति कारकान्तरस्याश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः आश्रित्या यास्यफलोत्पत्तिनेम होत्कर्षति स्वव्यापारमि

४
कै॰टी॰वि
५१

ति॰ स्वव्यापाराच्चेशंक्विना क्रियासाधकत्वायोगादिति भावः तत्रावश्यमिति एकवस्थायां भेदनिर्वंधनतुल्यत्वासंभवादिति भावः कारणाघदस्था अपीति आभिन्यायादि
ति भावः प्रत्यक्षसिद्धसाधित्पर्शकत्ते नन्विति कारकांतराश्रयणाभिति कारकांतरस्याश्रयत्वेनाश्रयणमित्यर्थः आभिन्यायाश्रयणोन्नयतीति नेप्रहोपदर्शि धानव्यापारः धा
त्वर्थव्यापारः कर्त्रेत्मिभिति आश्रयतामात्रमित्यर्थः तन्निरूपितकारणत्वाभावप्रतिपादनपर्यवेतत प्रधानक्रियापेक्षो लक्षः कारणादिभ्युदृशायेनदक्तनात
त्वव्यवस्थितत्वात्क्रियात्तुल्यत्वग्रहणानिदारणापेत्यर्थः यद्दितु लक्ष्यानुरोधात्प्रत्यासत्ताधातुवाच्य क्रियापेक्षतुल्य क्रियत्वविवक्षयैन प्रत्यासन्निकृत्य
स्य धात्वर्थत्वकमेत त्रस्य क्रियायात्स्यैव धातोः कर्त्तापरितु त्यक्रियइतिवस्याभाष्णार्थलाभार्थमावश्यकीत्तद्दोनस्प्रयोजनेमतोपत्रकर्मणोक्रि
याकृतविशेषफलस्थमिति प्रयोजनांतरंवस्यति ननुकर्मकर्त्रीः साधनयोरत्पत्तमेवालकथातुल्यत्वमत आह तुल्यक्रियत्वाच्चेति अतिप्रसंगइतिप्र
भवइति इति व्युत्पादयितुं प्रश्नइत्यर्थः साक्षात्साक्षियथाएगोतुल्यधनादिपत्रेत्यर्थः कर्त्रैकर्मसाधारत्वाच्चेति जन्यत्वेनोभयोः साधारणीक्रियेत्यर्थः समा
नशब्दस्य शब्दाचकत्वस्यापि सत्वाञ्चापि पिबोध्यं इयेदेति सहार्थयुक्तेतृतीयया एकक्रियाजनकत्वरूपसाहित्यलाभेन लडक्रो यदस्मादिति भावः ञ्चिप्र
त्ययकर्त्रेदेरी उ स्यात्तत्र आह च्चेति नन्वेवमावत्र कर्त्तरिश्लृतेइत्यपिवोचितं प्रकृतिविकृतिभावप्रतीत्युत आह आहायदिति भाष्ये यथाकर्मणीति पूर्वा राम
न्वयि न तुविक्लितिद्विधाभवनरूपायाः क्रियाया एकत्वात्कथं भेदनिर्वंधनसादृश्यापत्तिरत आह कर्त्तकर्मतीति तत्र घालाभरूपावस्थाभेदाद्धा ४२

स्यभेदावसायेन तन्मूलकः क्रियायामभेदावसायइतिसादृश्योपपत्तिरिति भावः लक्षणायांहेतुमाहसाध्येति साध्याक्रियासाधनंकारकं व्यापारयोरितिव्या
पारयोरितिव्यापारद्वयेन धात्वर्थत्वे चेति तद्धात्वर्थत्वरूपसादृश्यपनाविवक्षितं किंतु सामर्थ्यादिषांत्योदाहृतरूपभेदाविवक्षितमितितात्पर्यं भाष्ये कर्त्ता कर्मवदि
ति कर्त्तरिशविदृप्तानुत्पन्नस्य कर्त्तरीत्यस्य प्रथमयाविपरिणामइतिभावः प्राप्ताणामपीति एवंचाभिन्नेः कर्मस्थ पाउत्पा क्रिया प्राप्तलकर्त्तरिकुत्सलपी
ति भावः समानशब्दस्याधप्रसाप्यपीय एकस्मिन्नित्यर्थेपि पवस्तुत्वादाह एकस्मिन्निति नन्तुयुगपत्त्वादि अपरंतत्र्यादि इत्यादि कथमाप्ये नयोर्वा
कयोर्युगपत्प्रयोगेत आहइनवास्येति प्रतिपादनायेति तत्प्रयोगेयावकर्मस्थाप्रयोगे कर्त्तस्थेपि प्रदर्शनायेत्यर्थः लुनात्मेविति केदारं
वरत्ते इतिप्रयोगइति अर्थः लावपनेकेदारइति प्रायश्चितप्रकृतिविरोधः प्रतिबंधः कर्मचलूद्रा वपलोन्वात्मनेपदमेवप्राप्तत्वेनेनतुनेति क्रि
योरेरपफलस्यकर्त्तृगामित्वाभावात् आह भेदेति अत्र आरुविकृतापतत्स्थात्तत्वात् लावयतावितिनिहन्तृत्वएणपक्षे इतिभावः अन्यत्रे
भावक्रियायोरभेदेन व्यवहारादाह अपरेस्पष्टेनेतिदेत्ति च प्रकृताभिप्रायेणपक्षे इति भावः अत्र भावक्रियाभेदेन व्यवहारादाह च अपरेस्प
दंनीति ददं च प्रकृताभिप्रायेण भावेघञ्जत्पादितो सिद्धावस्थापन्नोधात्वर्थभावविहितत्वोध्ययन्नीति यथालूभिद्राहोकेनाणाक्रियाकृतविशेषदर्श
नान्नत्स्थोसापश्यस्पाशेरकाद्दिरपीनकर्त्रंपवहमीह्नि स्कृपा विशेषदर्शनान्नत्स्थवेति भावः नचैवंपच्यादिकर्त्रपिपिश्यामादिस्पादविशेषस्यदर्शनादि

कै.टी.वि इमयुक्तं किंच पश्यत्यादीनां कर्त्रर्थस्थभावकत्वानापत्तिः कर्त्तरीक्रियाकृतविशेषाभावादिति वाच्यं येन धात्वर्थेनाकर्त्तृकर्तृककर्मसाधारणं फलं
४२ शब्देन प्रतिपाद्यते सकर्त्तृस्थभावकः यथा पश्यति गच्छतीत्यादौ तत्र विषयतासमवायो ज्ञानमुभयनिष्ठः संयोगश्चोभयनिष्ठः एवं हासोपि यत्रतु
कर्त्रवृत्तिधर्मरूपफलं स कर्मस्थभावकादिः यथा भिनत्ति छिनत्तीत्यत्र तात्पर्यमिति भाष्येव व्युत्पादितं तस्य कर्मकाणामिति अयं फलं सकर्मस्थभावकादिः यथा
भिनत्ति छिनत्तीत्यत्र तात्पर्यमिति भाष्येव व्युत्पादितं तस्य कर्मकाणामिति अयं भावः कालादिभिन्नकर्माभावत्वान्नत्वकर्मकग्रहणेन ग्रहणादर्शनान्नास्त्री
पितृष्ठा त्वापन्नेभ्यासपचेत्याहतुः स्वयमेवेत्यादौ कर्मवत्कर्मकस्यातिवचनेकमवच्छप्राप्तोतीति सकर्मकाणां प्रतिषेधः स्यादावश्यकमिति अत
यावद्वचनेनवचनेन प्रत्याख्याने लाघवं न स्यादिति नाविजिति उदाहरणबलान्नादृशो विषयप्रकम्पातिषेध इति न क्लिमितव्यमिति भावः अन्येतु दृष्टमुदाह
स्याद्विंश आश्लेषः स पागविशेषानुकूलव्यापारः तत्र हि योगाश्रयत्वेन तयोः कर्मत्वं व्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वं तत्र संयोगानुकूलक्रियायाः क
न्ते त्वोपयायामिति विभक्तिभेदाद्वशपमतो कार्यः अन्यथा भयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात् इमा वा भिलाधातरिति यथा भेदे त्वन्यनिष्ठं प्रत्यन्यस्य कर्मत्वमुपप
घति एवं च कर्मत्वोपयोगिक्रियया तत्सक्रियस्य तहीपकर्तृत्वभावात्कर्मवत्ताप्राप्नोतीत्याहुः तन्नेत्यग्रे वक्ष्यते न तु कर्मणः कर्तृत्वमिति युगपद्विरुद्धमनेका राम
हसमर्थेति एवं चेदृशोतर कर्तृशुक्रियोरिति ध्वनितं क्रियया कर्तुरसमाः समवायाहकर्तृस्थामिति भाष्येन च कर्तृस्थितिति धात्वर्थतावा व्यापाराः फलं ह ४२

पक्रियायाः कर्ममात्रे प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः कारणादित्युक्तिक्रियेति व्याप्तिवारणाय प्रत्यासत्त्यैव सिद्ध्या कर्मणोस्तु याराननाम्नर्थात्कर्ममात्रनिष्ठफलरूपकर्मस्थक्रियाल
ह्यत इति भावः यथा कृतप्रायुक्तकेपरीत्याव्याख्याने तु जाभाव्याद्धि कर्तृपिक्रियाकृतविशेषानुपलंभेन चिंतयतीत्याद्युपक्रमेणेति दृष्टसंगतिः एतेन क्रियायाः
क्रियाकृतविशेषाणामित्यर्थ इत्यत्रायमर्थः तं कर्मणा विशेषदर्शनं पत्रक्रियातत्र वर्तस्थिता क्रिया यवस्थ्या [illegible] स्वप्रकल्पितेति अन्येषामपि
तिमत इति शेषः इदमेव मातापुत्र मुक्तौ पुत्रैः होषांतरेति जहुः आवतपूर्वकं मुख्यफलप्रदर्शनायेत्यर्थः प्रतीक्षेप्सीति नहेति [illegible] तिवशाद्याक्षितेन मति
विषयकमिदं कर्त्रेचेति शेषा दिश्लेकत्री कर्मभ्रांतौ इत्पतः कर्त्तरीतिपद तुहत्यास्यमर्थो लभ्य इति भावः पात्रादिभावोनेति इदं च यथविधायके निरूपितं
कार्यातिदेशो वा प्रमिति एवं च परस्वात्मनेपदविधिः अयं वा घञ्सिद्ध इत्यर्थः नन्वेवाश्चयन्तिकर्त्तेव पर्या चरसनेतपत्तत्राह यद्धेति अतिदेशो न तु हाम्य
प्रकार्येण एवं च नमतेः श्चौ कर्मतेत्यादौ यकचिरोरभावेन शपो भवते मोऽत्र वचनमवत इति भावः भाष्यादिकमर्थं पुनरिह मुच्यते इति कर्मणः कर्त्रेवा
संभवात्तस्य व्यर्थमिति प्रश्नः तन्नेत्यभवे प्रदर्शयति कर्मकर्त्तरीति स्वार्थं च प्रधानत्वप्रयत्वं तत्र कर्मव्यापारमात्रस्य भावव्युत्वे संभवतीत्याह
हृप च तत् इति कुशलेक्रियादर्शनादाह विशरणेति भाष्ये विग्रहयते चेति [illegible] चैतन्ते चेत्यर्थः निरभिवर्ध इति अनातपेदर्थं ननु [illegible] तापदि
प्रयोजकव्यापारः तद्वितस्य देवदत्तः कर्त्रीति नान्य इति भाष्यमनुपपन्नं स्यादत आह द्विधेति सकर्तृताविषयक्रियायां कर्ता देतोन्यतरत्पदः कर्मगतस्येक

943

कै·टी·वि· युंनिरीत्येवरेत्त्वारेः कर्तृत्वं नानुपपत्र्यत्याह अन्यथेति एकस्य सोक यति सिध्य क्रिया चकियादि विद्यमानोपि कर्त्रा व्यापारोत्पतिवत्स्यतेर्कि तद्वाचनेकार्थत्वाद्याभानां क
४२ मेनिष्ठव्यापारमात्रमर्त्यात तदा कर्मणाः कर्त्रीत्वं कर्मणा तुल्यत्वे युक्तत्वावस्था तु एकर्मणात्तुल्यत्वे पत्वामित्यवाप्यादिवृत्तिकतया तदिक्रं लांत स्यात्तिसद्य वा
चकसर्वथेनिमित्तनिमित्तिभावे वेपाह लोतोतिलांतवाच्य अर्थस्य फलमाह तेनेति घमीतजी येऽति कृत्यानां कर्तृत्वे तिवचना हितिभावः पद्यपिस्वाश्र
यानिष्ठत्वे भविशिष्टं तेवत्वमास्यफलत्वापि भेत्र वंकुसूलः स्वयमे वेत्यपिसाहितिशेषः भाष्यस्यापि भेत्रं कुसूलेनेति भावे एवं कृत्योपयास्याहित्यर्थो
वोध्यः लोतकार्यएवेतस्य फलमाह भिघतेकुसूल इत्यतिकर्त्रीरीलोपिकर्मवद्भावेनाद्धत्या स्याहिति भावः ननु घाणविकलमेतत्कर्मत्वेनानभिहितत्वेन
चतत्रातिदेशोनकर्मत्वेपि अभिहितत्वात्केकर्थं द्वितीयेति चेन्न कार्यातिदेशो तेनैवद्वितीयाविधौ पतत्र चानभिहिताधिकाराभावइति अभिमा
नात वक्ष्यतः कर्मवदित्युक्तेः कर्मणिप्राप्तकार्यं पेनोपाधिनाप्राप्तभवति तथा कर्तर्यपीत्यर्थाद भिहितत्वेनाद्वितीयावारणस्य सूकृत्वा स्यातस्य कार्यं इति
चित्यफलं अत्र भित्रं कुसूलेनेत्यत्र अत्रकर्मवद्भावेप्यकर्मकत्वनिर्देशनकर्त्रीकर्मयाहायभिन्नः कुसूलंलइत्यस्य वर्णिलेन तत्स्रवस्य प्रशस्यान
फलमितिभावः तदस्पतितथाही त्यादिना गावादुग्धमिति अत्र गोः कर्मवत्वे प्रधानेदुहादीनामिति वचनान्नस्मिन्वेवकर्मणिक्तः स्यात् तदभावेके राम·
मीतराभावात्पयस्येव कर्मणि क्तेगवोदुग्धं पयइतिभवतीत्यर्थः दरुलजलवर्मवद्भावेनकर्मणिक्ते प्रहशुभिन्नकुसूलइतिस्यादितिती यांतपूर्वपि द्वकर्म
४२

वाचकक्रांतकत्वस्य पदेप्रकृतिस्थमिथ्येत्यर्थकात्तीयाकर्मणीत्यनेनपूर्वदृप्रकृतिस्थः कर्तृशितुनेतिफलेविविशेषमस्यस्यष्ठाया चित्पोयंकेयट्ः कर्मणि
मापपेनेवप्रयोगाणासिद्धः स्तत्वमर्थामित्याशंकतेभाष्येसिद्धत्विति आत्मस्ययोगइति आत्मवाचकपदसमभिव्याहारेत्यर्थः अकर्मकत्वेतिकर्मभिन्नस्य कर्तुरात्म
नः सत्वेपिकर्महश्यात्रार्थत्वथाभिघतेकुसूलइत्याहावपि आत्मनः कर्तृत्वात्कर्मणि पेवलकारणापि द्वे अत एवात्मनेत्यर्थकांस्वयमेवेतिकृतिकेंत्राहरसंगु
प्रयुज्यत इतितात्पर्यं प्रत्याश्व नैवियमदुतित अदृतस्थेवेत्यर्थं पर्यायत्यात्दृष्टातइति भावेलदतिदृस्मुपलक्ष्य ततव्याही नाएतेनतिनभिघतेकुसूलेनात्मेतिकर्मणि
वायप्रयोगइत्यपात्तं भेत्रमभिपद्देहमित्याद्यासिव्याप्तेः नचतत्रापि कर्मणिनियमेन नपुंसक प्रयोगानापत्तेः हृत्यमुक्तेदेवधूमेप्रत्ययपाति भाष्यंहत्ग
स्मानभिव्याहित्य एवंचात्र शब्देनप्रतिपादनाभावेपियथाकर्तृत्वेतथाप्रकृतेपिभविष्यतीतिभावः वेधम्यमुपपादयतिपरलोपचामितत्वाच्चरशगम्यमान
ति एवंचकृष्णिप्रभाहारेमेवीतेवाकेकेरशभ्यायेनवोधसंभवादहात आत्मभेदस्य शब्देनप्रतिपादनभित्तिवेधम्यमस्त्येवेतिभावः ननुकर्मवत् भावविषये
पिस्वपमित्यस्यप्रयोगउदाहरणमुद्दश्यतत्र तित आप्पस्येवैभेदस्यशब्देनप्रतिपादनमेत आहयान्तितेन वेतहिति आत्मनेत्यर्थक स्वपदघटितं वृचक्रि
तात्मकर्तृकामित्यर्थः नन्वेकस्यैवक्तः कथंशाहभेदमाश्रेयाभिन्नत्यर्थमत्यत्तिशंकते भाष्येकः पुनरिति आत्मानं हंतिप आत्मा सकइत्यर्थः औपाधिक
भेदेनभेदमारोप्यभिन्नधर्मतेत्युनराशयः संयोगस्यकर्मणीति अन्यान्यसयोगकृतहर्षादिलक्षणस्फोटपर्थः ननु संयोगस्य तत्कृतहर्षोहेः अकर्मपिस

कै·टी·वि· त्वेनोक्तत्वात्कथं कर्मस्थत्वमिति चेन्न· हर्षरूपविशेषस्य धात्वर्थकर्मत्वकृतत्वेन कर्मस्थत्वमेवेत्याशयात्· यद्यपि ठक्करीत्यानेदमुदाहरणं तथाप्ययमत्र भावा
४४ र्थः कर्मण्युपस्थितस्य क्रियाफलस्य तेमेवाः क्रोशतीति वा· अन्यत्र क्रियाप्रतिकमराण्यन्यत्राक्षिनद्यासंयोगानुकूलक्रियात्वादृश्ये वापराक्षिन्कर्त्रीति स्मारस्वप्रसं
गः यद्यपि देवदत्तादयः पचंतीत्यादौ विवधात्वर्थभेदस्याप्रतीतिः तथापि आश्रयभेदकृतं वाक्यार्थभेदमादाय तुल्यत्वात्कृतिः कर्मत्वोपयोगिकमुख्यक्रिय
याकर्तृत्वोपयोगिक्रियातुल्या यस्य कर्तुरित्यर्थेनु न मानमिति बोध्यं एकयोगनियमस्य यालाभादाहयोगविभागेनेति भाष्यकैयटत पद्दतिः सूत्रात
पुः कर्मकस्य तपस्तपः कर्मकस्यैवेति सूत्रं प्रश्नः घात्वर्थः संतापस्तु तपःस्वार्थत्वादिति· तापस्तपस्तपतीत्यत्र तपःस्वपतीत्यर्थाविरामात्· अर्जता
र्थत्वादिति तापसस्तपस्तप्यत इत्यतोऽपि यतीत्यर्थावगमादिति भावः शयमिति· शरीरं तपत्ययं तपः क्रियायात्र वाच्या देयोपितस्यत्वात्तदा शरीरसंताप
लुकृ॰ णमुपेनमेव तापसस्य व्यापारो नान्य इत्यन्वयः अयं भावः तपतिरुपसंतापे इत्यस्य संतापपूर्वकस्य पचत्वात्तपतीत्यर्थः तपतिस्त्रोतभोदितएप
र्थः तापसः सन्निशरीरस्य तापसामान्यानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः संतापविशेषजनकस्वे तिबोधः तत्र तु केवलो व्यापारः स्व संतापविशेषस्य स्वावस्था
नुरूपस्वतापसेश्वरसेशरीरसंतापसामान्यानुकूलव्यापाराश्रयसंतापविशेषस्य स्वाकारएव· तपस्तप्यते तापसस्य कर्तृत्वं· स्वापः संतप्यत इत्यत्र संताप राम
विशेषाभिन्नशरीरसंतापानुकूलव्यापारस्तापसकर्तृत्वं तापसस्तपः संतप्यत इत्यनुकूलव्यापारस्वाश्रय इति बोधः केपटे शरीरसंतापपदे नसव्याप्या ४५

916

एवं तत्र चार्जनमिति बोध्यं तत्र क्रियाविशेषणत्वात्कर्मणः इत्याद्यविचारतपसः कर्मत्वमिति· भाष्येत पैरुपमो त्याद्दिकोऽर्काशेभावसाधनद्
ति रूपमुपाह्वै नोत्पन्नत्वमिति मत्तेन्कं· अस्युत्पन्नत्वमिति पाणिनिसंमतेपक्षेतु तपः शास्त्रसंतापार्थः इति बोध्यमेतदेव परमेतान्वाख्याने
नइषितं ननु प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृतार्थप्रकृतत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह तापसेनेति प्रकृत्यर्थस्य वृत्तिसंतापस्येत्यर्थः तेपे वत्तपः प्रश्नोचावादिति
भावः प्रत्ययार्थत्वं तिङ्प्रत्ययार्थकर्मत्वं· यद्यपि क्रियाविशेषणस्वरूपकर्मणि लकारो न कर्तृसाहचर्यतो धात्वर्थभेदेनान्वयिकर्मण्येव तत्राद
हणात्तथापि ग्राह्यप्राभाण्यात्साम्यविशेषभावेनान्वयिनि क्रियाविशेषणे कर्मणि लकारो भवत्येव· अत एव कृता कर्मिताः क्रियाविशेष
णस्येकत्वं नपुंसकत्वेऽपि पृष्ठत्वं नपुंसक इत्यादौ पुंस्त्ववहुवचने इति बोध्यं ज्ञानलक्षणं पद्यतीति· ज्ञानजनकोऽपूर्वाभासादिरूपमित्यर्थः सएव हतापद
त्रिभाष्यस्य संवत्सरोपविशेषइत्यर्थः विशेषेपितामात्रत्वाद्भावे रूपस्य नानुपपन्नः भाष्य एतान्यपि यानितपस्यादिशोचसमर्पकाणि तापोषीमत्त्वा
दौनिघञ्जतनिवोध्यानि· अत एव तमप्राप्नइति· तस्य क्रियायत्वस्यार्थभावान्न इति भावः सकर्मकाणां प्रतिषेधोन्नरूपस्यान्कत्वनतु हिंसाहचेयतांचल
कत्वप्रयुक्तप्राभावे तत्र साविधार्थतो चितेति ध्वनयन्नाह अन्येत्वाहुरिति बहुरूपपाकमितिहस्क्रेतिहृपाकानुकूलव्यापारविनेत्यर्थः तदात्वकालस्य
कर्तृत्वबोध्य एवं च पचेः फलपाकानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः तत्र फलपानुकूलव्यापाराश्रयत्वात्कर्तृरीश्मितमिति केचित्कर्मतस्य

कौ·टी·वि
४५

कर्तृत्वविवक्षायां माभ्यो हारयत्याभ्यामाज्ञापाल्क थितं कर्मेत् पुत्रा कथितपत्स विवक्षितपरं कर्मत्वेनाविवक्षितमित्यर्थः किं त्वेनत्तर्हि विवक्षेत्यत्राहतस्ये
वचेति नत्तु तेनत्स्रावि क्षपताम्सहृ हारि स्रुभाभ्यः गणनातमोर्ह्यर्वद्रत्यपिकर्त्रीत्रसिद्ध ताभिरिति कर्मत्वेप दाहाहृपणं वाक्ष्य विभागानुकूलव्यापारार्थकत्वेप
वहुहेत्तु हारणमिति तु नपुंकर्तत्रार्थिकर्मण्युक्तिपयात्तुलास्क्रियत्वानुपपादन्हि ग्यादुः पद्यापिकालस्यकर्ते त्वविवक्षायां कर्मत्वाल कारेपी रीस्थ
तिष्यायाद्वास्यकर्त्रे त्वविवक्षायामुदुवः फलं पचतीत्येत द्याहन्तपर्हेन पुनरीहनामिति कर्मण्युक्तिपपादस्यकि प्रत्वाभावादिति भावः सुन्नपु
कैकर्तरीति सुख्ये कर्तरीत्यर्थः श्रुद्धाश्चारत्तेनपुकोमपुत्र्यएवतस्य वक्रियायामात्वं हितिवाच्यं तेनान्तता प्राप्तोविध्यर्थोपमंशः शपनुको विशे
षमाहश्यपानित्विति मुख्यकर्तृत्वनिरर्थप्रतिमुध्यपतितत्रसदेः कर्तरीश्यर्तोकि मिश्चिणा तनेपरस्य वकमेव द्वावप्रयोजनेषु नस्या कर्मवद्भावे
लक्षकावाध्यमाभृहति पातप्रसवमात्रे वादिकः संज्ञा कर्मकस्य वक्तिनोऽह्यु देयमेवेति वेत्ति वेत्तिकेचित नाप्येहतिन्यायपञ्चमी सन्त्रं कर्मवत्त कर्मणोति न
हसपेतेत त्वाभियोगे इति यावत सकर्मकत्वान्तु एप्राप्तो विधिः शपनाद्यप्राप्त एवविधीयते पतेप कवाधनायोति विशेष्यः यकोऽभ्यावाधे त्यस्यस्य
न्धात आदिः यानोवस्य चाशिरमिति पूर्वकत्वेप सर्वत्र धातोरस्य संयंधान्तकूलव्यापारवाचकत्वात् तत्र तत्त्वमनि प्रतियोगित्वावच्छिन्ना सवेधा राम·
पुजेर्थः प्रतियोगिताप्रयत्नो ह्ययोगस्य कर्मत्वेप ह्ययोगे मितिप्रयोगेऽङ्गि [illegible] एवं चाकर्मकत्वात्कर्मवद्भावे सिद्धे यकवाधनाय शपन्मात्र विधा: ४५

नार्थीमिहमिति तन्नस्पृजि पुञ्जोरिति वार्त्तिकेसकर्मकप्रयोगे तिभाष्यविरोधाय न्तेः माप्येपुरीवास्यं तेकरकाइति नच्युणित्वद्योत्पने नैवात्मनेपदं सिद्धं पाक्षिरो
तुणाश्रियं थीति प्रतिषिद्धत्वेति अर्थामिहमिति वाच्यं कर्त्रैगामित्वाभावेषात्मनेपदार्थं चिरादहावार्थं च वार्त्तिकस्यावश्यकत्वात् तत्स्रवति कुण्डिकोदर
कमित्यस्य निष्क्रामयतीत्यर्थः स्रवति कुण्डिकायाः तस्मान्निष्क्रामयतीत्यर्थः तदा हा निष्क्रामहितित्तेन्नु वित्तगोपि विभागानुकूलव्यापारो निष्क्रमणस्य न्ति
रिक्तो न आहविस्राम्स्वहान्नमिति मुख्यारान्यस्याहार्थस्यात्रापेपद्यते भावः सिद्धत्वादिति वह्यमाणेनयकचिणाः प्रतिषेधे सिद्धे पिसत्वामिति विषये चिराद्धा
वाभावायपंपतेपुण्यप्रवृत्तिर्यावश्यकी अन्यत्रात्मनेपदमित्यनेन तस्याप्यत्र निषेधात्सिद्धेऽथीत्यनेनात् नाशङ्क्यः नाह्निचिनिति क्षेन चिरादद्वावन्नि
सेधोलभ्यत इति चित्तु मेतत्कर्तेनेनहंतीति अवकिते व्याप्तो भवतीत्यर्थ इति भावः आद्यकर्मण्यपि रूपरोन व्याप्त करोतीत्यर्थः भाष्ये वाकीष्ट
ति अन्यत्रात्मनेपदहित्युक्ते चिरादद्वावीपि नेति भावः अत एव देवाश्चिकेन दुहे त्वनाप्यतो विकीर्णी रछानाचकत्वात्कर्मण्येव क्रियात्वाभावमादश
काहककर्तेति क्रियापुरुकोमिति न तु पतः फलवा त्म्यस्य कर्मवद्भावस्तस्य धानार्थस्य नकर्मण्यत्वमित्यत आह अर्थाच्चेति न दुहल्लनमा अकर्मणा क
र्मस्थक्रियया तल्यक्रियकर्त्रे भावात्कर्मवात्कर्मवत्वाप्राप्ताने घेधोत्पथीत आह आत्मनेपदेति सकर्मकाभवतीति ततो व्यापार निहत्तोपहाकर्मक
र्तत्वमिति शेषः वहुप्रतीति अत्राचयवद्भावोपिनोतकेपदाशयमाहुः केचित्तु जहेस्तु वर्तमानेवः शह कर्मणः अकर्मकाश्चेतपत्रार्यानिर्दिष्टः पोत्

कै·टी·वि· पूर्वोक्तविषयत्वद्वारा केवलकारित्वेनैतत्परिवोध्यं यदि चित्तप्रतिबोधे चित्तस्वद्वारा प्रतिबोधोऽपि स्यात् हिंसाकर्मेति पूर्ववार्त्तिकमप्यत्रैव कर्तृपरत्वेन तत्रैव क
५६ यात्तद्विभेदेन कर्त्तुश्च विशेषणभावस्य प्रतिबोधो नेनेति ध्वनयति विशेष्यसहाऽऽएकवचनेनेत्यभिप्रायेणाहुः भारद्वाजीया नाहेतुमत्परस्मैपदे जगाम हेतुत्पुरुष
तेहिति अत्रत्यमाहि केन द्युतिकेथेति · अत्रातिशायुः पूर्वं काशानुफलकं वचनबलेनार्थः प्रकाशनस्य कर्मत्रानिपत्वात् शाहेप्रकाशने कृतविशेषहृशीना चैव
प्रस्थलं दोषः कुषिजो यत्र श्यनोऽविशेषादर्शयति · श्लिष्यादीत्यादिना पूर्वस्मैपदस्य सार्वधातुके विधानात्सम्भवाद्दाहविषयतिलिङ्गौ प्रतिषेधयति तत्रोन
न्यात्मनेपदस्यैवेष्टत्वादिति भावः ननु कुत्ताऽऽहि पञ्चपरस्मैपदप्राप्तौ प्रसह्यवतिष्यतापि नेत्यत आह परस्मैपदं चेति · विशेषविधित्वादिति · लः लुट् लृट् ल
तिरिक्ते श्यन स्थानीनायाऽऽदित्यिर्यपत्याद्या धद्यतु चितभिजिक स्थितमाव्यपूर्वस्मिन्प्रयोग इति कर्मवत्कर्मणो तत्र लेच सार्वधातुके चेति · लसार्वधातु
कयोर्वाच्यत्वेन स्थितः कर्मवदित्यर्थः भिदानार्शो चानश्चहापिलेतिकुधिर जोतिप्रत्रापि लादेश सार्वधातुकविषये इत्यर्थ इति भावः अकृते
धूवलादेशोऽवधिते · निरवकाशत्वाभावेऽपि विशेषविधिहितावस्य पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकत्वेति भावः एतेतुस्य तासीति सत्त्वे आपादयद्यपत्त आर्द्धधातुक
स्तृत्वदर्शितत्वाद्वस्थायामेवस्य तासीत्यतो हृते वाहेशस्तुतत्प्रवृत्तिः इदमेवाभिप्रेत्य भाष्ये लावस्थायामित्युक्तमित्याहुः शपनोर्विशेषादिति · राम
ङेभयोः परत्वात्सम्भवरूपाविरोधः धातोः तथापीति धात्वधिकारेन नृपथ्यप्रतिज्ञातप्रवृत्तितावतत्त्वे तिनस्यापत इति योजना · अनुदात्तङितो ५६

उपाहिमित्लोदेशविधानान्तत्रचथा लब्धिकाराभावात् भाष्यकृता माधेयोगइति · सर्वेषां मित्रक्रियामकत्वात्तिप्रस्लीपस्याद्यत्वमिति भावः अयोगेवातोऽपि
पूर्वस्मैवदेवाव धानेतिडीनस्तु मित्तिसंबन्धः पुंचित्तिप चत्तिपठितेति भाष्यादाहरणान्यत्तमन्यार्यपदाविति इदमेवाभिप्रेत्योवृकरणानामादेशापक्षयानित्य
त्वदर्शित · भाष्यादिसंज्ञानामितिइत्तटकटकास्वतामित्यर्थः एकारस्य कार्यचनेइतियथापविशेषविहितत्वाहितइति वाधित्वालटस्य योपितप्राप्नो
तितथापि एकारस्य सिद्धावेकारवचने प्रयोजनं नास्तीति आरभ्यते यत्सवाहेशोऽभविष्यतीति · निर्दिश्यमानपरिभाषयेति भावः पस्यस्येति · परस्मैपदाना
मित्यनेन · भाष्ये सार्वधातुकेऽविकरणादित्तिविषयसम्प्रत्यपरिभाषावाधः स्यादिति भावः अत्रापीति सिद्धमिति शेषः कथं तत्राह धातुग्रहणमिति इ
त्वसिद्धये विषयसप्तमी वाहिनोऽपि विहितादेशत्वसामानाश्रयकमिति भावः अपित्वान्निति अवेकशब्दपराहित्वेनात्युहस्यादिति भावः लङः शाकटायन
स्येति जश्रेण्याम्नः वक्तुं तः क्वचिद्धि हतविशेषणमिति सर्वत्र तत्वास्यपरोपामितिनियमइति न दोषः भाष्यकारस्तु तथाश्रयणेऽपि अभ्युपेत्यवा
देन दोषाभावप्रतिपादयन्ति चक्रकमप्रवृत्त्येति भाष्ये चक्रकरूपा मस्थेत्यर्थः आयन्नादिश्रुतिर्अद्वितीयात्तस्यापि ग्रहणिति भावः उपदेशका
लस्यवत्ति उपदेशोऽन्नकालेकार्यान्तरापूर्वमित्यर्थः भाष्येति भावः तेलोपइतिनचान्तरङ्गत्वात्पूर्वस्तुतेष्यन्तौलोपूर्वस्याविवद्भावेनभित्त्वात् जु
स्याप्रीति अनागत्वेनान्तरङ्गत्वाद्दिवावाच्यं भेजुस्तत्रेकारस्योच्चारणार्थत्वेनाल्विधित्वेनस्थानिवद्भावाभावइत्याशयात् · वक्तव्ये आनदपत्रसिज

कौ·टी·वि· ग्रहणानुवृत्तेः तत्सूत्रस्थभाष्ये च्लिलुङीति सूत्रस्थभाष्ये चोक्तत्वेन न कापि दोषप्रसंग इति ध्येयं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः द्वितीयाहीति याही
४७ ति त्वाद्विपथाश्रावितार्थवाचकिमिति यापि के स्वप्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वविधौ पतति यातव्या इयोविष्णुरित्यर्थः द्वितीयाहि त्वोवैषम्यमनुमाद्यतिप्रकृतीति ये यथ
श्रोतीक्ष्वप्यय्येश्वात्वाच्क्रियावाचकत्वमेवाप्यमतीति भावः तत्र प्रत्ययो यन्निमित्तस्तपती त्वित्ततद्धद्र कात्स्येपि त्वर्थः भाष्यकृता त्रावप्रयोजनमिति
एतद्वात्वधिकारोध्यातोविहितस्यक्तस्य कत्वमनपेक्षाही नामपित्वस्याहितिभावः एवं स्त्रि लुङीत्यादेर्लुङ्‌ तेउपपदइत्यादिकर्मेण्यार्थः स्यादितिवो
ध्यं अधिकारादप्येतदितिकरोति तत्रोपपदमित्यनयोरधिकारात्वादित्यर्थः ननु चुरादिभ्यः स्वार्थे विधानात्प्रयोजकव्यापारेणिजर्थे हेतुम
ति चेत्यावश्यकमत आह पदविशेषे णिति हेतुमत्यपीति अथापि नाह्वार्थरूपकरणासंग्रह नन्वेवं चुरादिग्रहणमेव ज्ञापकं किमिति नोक्तमत आ
हचुरादीति प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे णिश्च ग्राममुद्दहत्यादिग्रहणपठितेभ्यो अथातुभ्यो णिजर्थमित्यर्थः परेण चुरादिग्रहणं स्वार्थरूपकरणोदिव्यर्थ
मन्यधातुभ्यप्रवृत्तेस्सोपिप्रयोजकव्यापारूपे कारणो एवस्यात् एवं च प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यस्यानार्थत्वोपिनदोषदस्याह धातुमाचाद्यक इति धातु
माचाद्यकोविधायकेनेत धाममपियकः सिद्धत्वादित्यर्थः विहितविशेषणानि स्त्रीत्वदयंप्रातिपदिकपत त्माम एवति धातोरित्यर्थः कार्यइतिभावः तदा राम·
हज्जुषत इत्यादि नत्वेके न धातुग्रहणेन कथमेवार्थोलभ्यते नात आहशमित्यनालि तिःवासरूपइत्यधिकारएवेति एतदभावे क्त्वादिभिः मिच मम ४७

वेमाः स्यादितिन शंक्यं तत्रोपपदं तत्पृथग्ग्रहणाभावेसप्तम्या एव संज्ञा स्यादत आह सप्तमीमाद्देनेति सूत्रस्यसप्तम्यैतपदनिर्दिष्टं सप्तमीपदेतत्स्यत इ
इत्यर्थः ननु प्रत्ययग्रहणेतदंग्रहणात्कथंतसप्तम्या एवसंज्ञेत्यत आह संज्ञेति नन्वेवमुपपदसमासोपि सप्तमीमात्रस्यस्यादित्यत आह सप्तमासु द्विति
हतेसप्तमीपूर्वविभक्तिग्रहणस्वरूपंवा आधेयसप्तम्या एवसंज्ञात्वात्तेउपपदस्य सप्तमीपदार्थत्वेनैव स्यादित्याह पदेति तथाच ति तदेत्यर्थः इत्याद्यविति आ
दिनासमर्थाचोपपदेति संग्रहः ननु स्थग्रहणकुम्भादीनां सप्तमीस्थत्वाभावात्कथमुपपदत्वमत आह स्थग्रहणात्विति अयंभावः सप्तमीपदार्थे तप
संज्ञाविधौ प्रत्ययाः शेतरंताविधिप्रतिवधकृत उद्देश्यप्रत्ययांशोपवृत्तस्थत्वेचैतद्वाच्यत्वमितितद्धाहसोचसप्तम्युपलक्षितस्येतिसोऽत्रसप्तम्यंत
पदवोध्यस्येत्यर्थः धातोरित्यनुवर्त्तनादिति धातोरित्यधिकारविहितप्रत्ययविधौ सप्तमीस्थमित्यर्थोरितिभावः धातोरित्यनुवर्त्तनावपीदृशार्थोल
भ्यात अत आह अत्र वेदेति अत्रैवेति न तु च्लिलुङीत्यादाविति भावः उपपदसंज्ञासिद्धा भवतीति भाष्यसापी द्वितीये विषये स्फुटतया सिद्धा भवतीत्यर्थः विभक्ति
मंतरेणेति त्यामंतरेणति नामतरेणाकमित्याद्यभावादित्यर्थः शब्दस्य कमित्यादिह तद्धि शिष्टार्थवाचकत्वमेवेति भावः चतुष्कपक्षे इतिसंख्या
तिके चतुष्के प्रातिपदिकार्थइतिपक्षे इत्यर्थः प्रातिपदिकस्यैवेति चेत्पाभिदं पंचकपक्षे पिद्योतकसमभिव्याहारं विना प्रातिपदिकमात्रस्य तद्बोधक
त्वाभावात् अविनाज यत्र प्रकृते जपद्बोधकत्ववत्

कै·टी·वि· ४२ एवंचतत्पक्षेऽपिपदविधित्वंदुर्वारमेवतस्मात्यमत्रभाष्यार्थःस्ववृत्तित्वेनपदत्वेनवापदुद्देश्यनिमित्तत्वात्तत्रैवतत्पक्षेभावप्रवृत्तिरितिप्रकृतेतरभावाद्यभिभाषा
नुपस्थितपासमर्थ्यग्रहणंकर्त्तव्यमितियुक्तमाभाति·भाष्येसमर्थमुपपदमितिसामर्थ्यंचप्रत्ययस्तन्मात्रपर्याप्तेनैवेतिबोध्यं·प्रत्ययस्योत्पत्तौनामित्रिय
त्समर्थसमर्थतपदवाच्यांतरवोपपदस्सत्त्वमितिविवक्षितमित्यर्थःननुमहान्तंकुंभमितितत्रविशेषणेनकथंसामर्थ्यमतआहमहत्त्वयुक्तस्येतिविशिष्टस्यैवकर्म
त्वेनविशिष्टेनसामर्थ्यमस्तीतिभावःतदानभवितव्यमितिभाष्येऽश्रूयतेतिशेषःतदाचभाष्येइतीत्यस्यापिअणकृत्येवशेषोनतुमहान्तंकुम्भंकारमहतीतिवृत्तय
त्राहमहच्छब्देनसमासोनस्यादितिभावःवहुलवचनेनोत्तरपदविशेषणविशेष्ययोःसमस्ततत्पंचमहतांपूर्वनिपातनियमार्थोनांचविवेकैःसमर्थसू
त्रभाष्येध्वनितत्वादितिनिरूपितंसमर्थसूत्रेभाष्येनचपूर्वकर्मधारयःउपपदसमासस्यपरत्वादितिबोध्यंननुसमुदायेनैवउपपदसमासोभविष्यती
त्यतआहसुवंतसमुदायस्येतिवक्तव्यःप्रथमांतनिर्दिष्टत्वादपिसमुदायेनसमासेऽपिकुंभशब्दस्योत्तरपदत्वाभावात्प्रत्ययाभावेनमहत्कुंभकारस्यनिरुत्सा
पत्तिरितिभाष्याशयःयद्वानेकुंभशब्दस्यकारशब्देनसमासहष्टीततदोऽपिचिंत्यंकुंभशब्दस्यकेवलस्यविशेषणत्वेनासमर्थत्वात्समासोदुर्वारसमर्थ
पदस्थाकोपस्थानेनसमासाप्राप्तेःभाष्येतुसर्वथासमासाभावेप्रमाणापत्तिपरतयायोजयितुंशक्यमेवेतिदिक्·यावताचेदानीमितिभाष्यमवतारयति·
कुंभमितिपतच्चपचपीतिसमाधानाशयमाहतथापीति·भाष्येगंधशब्दःसंबंधवाची·सचमहासंतादवलात्प्रत्ययविधौपदत्वेननिमित्तत्वात्स्पष्टएव·अ राम ४८

सामर्थ्यात्प्रत्ययाभावेचोपपदसंज्ञायाअपिफलाभावान्नेतिउपपदस्याचायांसमर्थेवचतुर्थ्येकमितिभावःएवंचसर्वतस्यैवोपपदत्वंस्वंवकाणियोरित्याहे
तुतद्धकृतिकेलक्षणाइदमेवाभिप्रेत्योपपदमतिङितिसूत्रेप्रथमांतसुपपदस्यापिनिर्दिश्यमानवतोनोत्तिरिककर्मत्वमन्यत्रइतिस्वरादिदोषोति
शेषःतत्रहेतुमाहसत्वेतितद्धितप्रत्ययेऽपिलिंगापत्तिस्वभावस्यानिवृत्तेःसमासाभावादितिभावःसत्वश्रुतोस्तेतिपाठेऽपिभावोक्तःप्रकृतिविवक्षायामि
तिभाष्यस्यप्रकृतौविकल्पभिन्नत्वेनाविवक्षायाविकल्पेनविचनकारणमितिअर्थःतत्फलितमाहप्रकृतीति·तत्रावश्यमिति·नन्वेवंनित्यसापेक्षत्वे
नासामर्थ्याभावादाहृद्धौतिःतदत्तपेक्षायाअत्वेनत्वतस्यनित्यसापेक्षतापाठपपाहितत्वादितिचेदत्रमहद्भिरुक्तंनापि·समासप्रतिभातिनिति
त्यसापेक्षत्वेहेतोप्रयोजकत्वंकिंतुगमकत्वमेवचनित्यसापेक्षत्वेऽप्यगमकत्वान्नवृत्तिःकाशकटीकारमित्यत्रतुगमकत्वादुत्पत्तिस्पष्टंचेदंस
मर्थसूत्रेस्वआत्मनइतिसूत्रेचसुस्पष्टम्·भाष्येधिकारःस्यादिति·नन्वधिकारादेवास्मिंलक्षणेऽधिकारसामर्थ्यवततत्रएवप्रतिसूत्रमुपप
दसंज्ञाविधानेनलब्धेनियोगाशिद्धत्वायात्रप्रसज्येवप्रत्ययाभविष्यतीतिकिंतत्राहयानेतिवृत्तनतदभावेनाचयशिष्टत्वमपिसंभाव्येत्ति
सप्तप्रतिपत्यर्थमिदमित्तितत्वंकदितिङ·भाष्येएकदेशस्याहपचतीत्यादिशंकितेतादृशकमकर्तुमितितदुपवादार्थमिदंसत्वंकदितिङ·भाष्ये·ए
कदेशस्याहपचतीत्याशंकिताहशकर्मकंयोनसएवधातोःपरस्यातिधातोरितिनिरपरम्भुचाथधातोःपरत्वेनविहितस्येत्यर्थः·अतएवचस्यात्०

कै॰दी॰वि
५६

प्राक्कलादेशाद्धात्वधिकारइति एवं चेति सु इत्येतत् संज्ञायां अप्राप्तानिषेधोऽयं वर्थइतिभावः तत्स्यार्थं कमेकदेशीशंकतेएवमपीति सिद्धांतीशिष्यबुद्धिपी
रूपेणप्रतीवृद्धिमाहाथ्यातिएकदेश्याहप्राप्तिषेधेत्तिनत्रीया ध्यायांतु धात्वधिकारेतिद्वोव्याहत्यात त्सार्थकुभतत्राहाथ्युचेति तिङ् भादीति अत्र एवा
मतविषयपलकासूपक्ष अपवादपवादस्पातिङ भावित्वाभावात्तिङ भावित्वस्य पुरुषपाहितस्येवानि वशात् मूलो ध्वरइतिमूलेलकारएवरूक्तो बोध्यहः कित
तदन्यर्थः भोभ धोरतिस्त्रभाष्यो क्त रीत्या लविधित्वात्स्प अप्रामिवुत्वप्रतिषेधइत्यापि वाध्य अथती याध्याचांतु धात्वधिकारेपिभाष्ये फलाभा
वान्निषेधप्रत्याख्यातमाह किंचस्पादिति एकत्वाद्धित्वाति ननत्वेपि एकवेष कश्चाहात्तकमोतुमात्रप्राप्तिपेहितीयावतपचोक्तिपश्चेत्याहोक
मत्वोक्तपोहितीयात्पात्तकिंचैकवचनम् तस्मीडानंतत्वदुर्वाराभितिचेन्नकमेवैस्यापिकौवाकोनप्रतीत्यात्तहत्नुस्यन्नैक्तिञ्काइत्यस्यवत्तिङः यदि
तवाक्येनोक्तादित्यर्थः एकत्वादिविभास्यपेनकमोवादीनाम प्रियहणं वोध्यं उक्तौ विषयविषयएवेत्याश्रयात् तिङ अपोत्ति तस्यीक्तिया
याइत्यर्थः भाष्ये यापिकर्यं चिद्योगः स्यादिति शेषः तस्यविधायकत्वात्तद्विषयोहिषष्ठ्यास्तस्यार्थेद्वय चत्वारिंशदः पृथपत्याधु थेप्रत्ययः स्यादितिभावः
नतिङ तादिति अपमत्राभिसंधिः तिङः तानाककत्वप्रयुक्तप्राप्तिप्रदिकत्वाभावोव्याप्यत इतिपवर्तिमवातापारोपपृथमपिनेतिबोध्यं एवंपनिता
हीनलोपश्चात्त एवन अतएवाहानतापारोनदोषः पराद्वस्पिद्वेति अतवेद्यावस्यपकत्वनस्थानिवद्भावस्याभावात्तिदेशाकाद्वेनावैनिषेधकतयाने पम॰
५६

वेधाश्ववलीयांसइतिस्थापेनाचः परस्मिन्निसूत्रस्यैवप्रहन्निरित्युपिवोध्यं पक्विंचितस्थानिभूताचः पूर्वधर्मावच्छिन्नोदेशकत्वाद्वचः परस्मिन्नित्यस्यप्रह
न्निः एतेनांतवद्भावेनशवंतस्येवाकार्यमितिपूर्वविध्यभावात्कथंस्थानिवत्वमितिपुरस्तस्थानिभूताद्वचः पूर्वो स्थानिभूतएवग्रस्तइत्यपत्नमा नं न
कौदिन्युक्तापरमानवकाशविषयकत्वेनोविध्यविषयकत्वेनचदेशविषयकप्रामे तत्रसत्रेभावातिदेशस्याप्यताकाले स्थानिनिरूपमवतसौ कार्य
कादेशपभावातिदेशोवोध्यः एतेनस्थानिवद्भावविशदंतस्यशपापमवधानाभावान्नृदुवतिदित्यपास्तधीधियोधिपदस्यनुतुनदोषः धा
यतेः संप्रसारणं चेत्यनेनसंप्रसारणपूर्वत्वेहलइतिदीर्घत्वेवकजाएकादेशस्य तिहनेस्तस्यस्थानिवत्वाप्रसक्तेरुदुवतुरीत्यादावपिद्वऔतरंगत्वा
दान्वेवाद्यादाताम तस्यालोपसंप्रसारणएकादेशस्येवाभावान्नदोषः स्पष्टंचेदसर्वत्वप्रसारणस्पृशिवान्निकभाष्ये धियादिस्पादिपदः आकारएव
वत्त्रिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वाभावाच्छेकारोच्चारणात् स्माभ्यंतरमपिप्रागुक्तं एथत्सार्वधातुकेति नत्व श्यन्धि दीर्घत्वप्रहत्वियो पाजेतीपः शप
नवात् इतिश्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचितेशेखरे योगपाउतेभाष्यप्रदीपोद्योतेतत्रीयस्यप्रथमेपचमपाद
क वासस्नतुस्वस्पस्पानिषेधेनतरभावएवस्यादजलत्पस्तैवाकार्यंदर्शयतिहिपाभितुच्चाये तिस्वरूपस्यपस्यपस्वरूपपरस्यान्यथ निषेधः स्यादि
त्यस्पानिषेधानन्वयान्नापत्तस्याहितपथ्यः न तुपेविहितात्तेषांप्रतिषेधोविधिवेपर्थ्यस्यात् विहितप्रतिषेधक्त्वाद्विकल्पो वा स्यादत आह हियविति

कै.टी.वि.
५०

तिति।नन्वधिकारे येविहिता उत्सर्गास्तेषां वासरूपविधिना प्रसक्तानां प्रतिषेधार्थो विज्ञास्यते इति भाष्याक्षरार्थ इति भावः एवं चोत्सर्गापवादयोर्द्वयोर
पि अधिकारानिर्देशात्वे सति अस्त्रियामिति प्रतिषेधो इति लभ्यते । अनेनापि प्रत्यासमावेश इष्यते नभिधानाधानाय हो अत्यासक्ता तद्विकल्प एव न सिध्य
तीत्याह यासरूप इति असरूपोपवादो वा भवतीति अपवादपदं वस्य भाष्याभिसन्धानाभिप्रायेणाद्दिर्गस्थानि शद्वान्तुपात्तस्यैतपि बोध्ये अपेतन्नेत
तो भाष्ये छेदः भाष्यपक्षे लभ्यते इति अपवादपराभावादपवादविषय एव वाविकल्प इत्य अमान्याभ्यावाद्पवादोत्सर्गोभयविषयो विकल्पः स्यात
एवं चत्यादिनाद्वितीये उत्सर्गापवादयोर्विकल्पात्पुत्रोत्सर्गापवादौ विभाज्यते त्रापवादेन मुक्ते उत्सर्गप्रवृत्त्यापत्तेः नतु तन्निर्देशप्राप्तात्ति भावः अ
पवादशास्त्रिणोति केयटोपपत्ति तत्त्वात् क्षिप्रा नोह्निते पुरुषविमुत्सर्गापवादविभाष्ये तिदृष्टोतेन मदन्त्राथस्यवलाभान्तसिद्धिविनिभाष्ये बाधकपक्षे तेः
सरूपस्य बाधकस्य वविकल्प उत्सर्गो विकल्पाभावात सिद्धमिति भावः इदं चापवादशास्त्रे लोके वा कथ्यापन्नो न चैवमसरूपो बाधाबोधको भवतीति भा
ष्येणा बाधके त्व विकल्पमिति पाहनेन मर्थ्यमिति वाच्यं असरूपस्य बाधकस्य बाधवचनादिति वार्त्तिकस्वारस्येनासरूपो बाधको वा भवतीत्येव भाष्येन्व
यात्वार्त्तिकाद्विबाधकान्तुवाहेन विकल्पविधिरिति व स्वारसेनोलभ्यते न तु बाधकत्वानुवादेनेति दिक् प्रत्यासत्यान्वयस्तिक रूपत्र बाधक पराथक राम
देशस्य बाधकत्वस्य विकल्पेनान्वया पागार्के चापरे बाधकत्वाभावे प्राप्त्योरिव समुच्चयः स्यादिति महर्निष धर्मनिषेधेधर्मभावाप्रतीते अत ए ५०

वनवेति मन्त्रे साधुत्व विकल्पपक्षे तस्यैवासाधुत्वमापादितं स्त्रि पेरीति भात्वर्थो निर्देशो प्रत्यय इत्यादिभ्य इति इत्वा तृषा प्रीतिकर्त्रे तन्त्रत्सापि सत्वादि
भावः बाधकांवे दीर्घि गम पीतिरिदं चिंत्यं सामर्थ्यादपवादस्य वासरूपो वृत्तिविशिष्टतानट्उत्सर्गापीति तु भाष्यतात्पर्य बोध्यं भाष्येथवासमय इति एवं च
समर्थेत त्र्ययोरप्येतरस्य प्रावाधा पासरूप पदेनापवादस्यका घतद्योभावः इहापि प्रमाणा चेत्क्रिमेतो वक्तानन्त्राहसमयस्येति अर्थः प्रत्यायिचित्तमिति
न च प्रत्ययानुत्पत्त्योः प्रयोगे सामर्थ्यमिति न केवल्याला प्रकृतिप्रितिनक्षेवात नापि प्रयुक्तार्थ बोधइति भाष्यार्थ इति भावः असरूपशाहे नेत्रि भि
न्नरूपो बतु क्वे भावाभावयोः परस्परभिन्नरूपस्य सत्त्वाप्रतीतिरितिनाने नोभयोरुत्सर्गापवादयोर्विभाषा बोधनं तथासति पक्षे तुस्यत्रि साचन
रूपवतीति अभावपक्षे नाभिन्नरूपस्य सत्त्वासंपादिति भावः नन्वर्थसामर्थ्यान्न तस्य विकल्पोनानुपपन्नो बाधकपहाभावे अपवादस्य वृत्ति कुतो लभ्यत
इत्याशंक्याह भाष्ये कुतएतदिति इष्टोपपत्त्यासमाधत्ते नन्चेवमात्ज्ञितद्याचष्टे उत्सर्गेति असरूप उत्सर्गो वा भवतीत्यनेन प्रत्यासत्त्या असरूपापवादपक्षे स्या
प्पतेरतिक विषयेना रिणति भावः वस्तुतोऽसरूपपदेनापवादएवोपन्निषत्वस्याहभाष्ये अपि च क्षापे केइति अवधिसापेक्षत्वादपयः भिन्नरूपत्वं एव रूपत्वं
तत्र कुतो भिन्नरूपइत्यपेक्षायां स्वविधानवेलायां यः स्वविषये प्राप्तः स एव बुद्धिस्थानापत्ते अपवादविधिसमये चोत्सर्गा एतस्यापि विषयमुपदेक मा
न पारूपे बुद्धौ भवतीति तदपेक्षया भिन्नरूपोपवादस्य वा घतस्यार्थः न चोत्सर्गविलायामिति नन्वपवादवाक्यार्थे त्व उत्सर्गस्थलकोसंकाद्यके तत्प्राप्ति

कै॰टी॰वि॰ ५१ पृच्छिकार्थसूत्रभाष्येऽनुक्तत्वेनोत्सर्गोऽपि स्ववेलायां तदभावात् अस्पष्टत्वैकवाक्यतेति भावः सवाबाधो मपवादमपेक्षते सजातीयकं कथमेतदिति चेन्नलक्ष्यसंस्का
रवेलायामपेक्षायामपि वाक्यार्थबोधवेलायां तदभावात् असच्चत्वैकवाक्यतेति भावः सवाबाधकोऽभवतीति भाष्ये सबाधको वा भवतीत्युक्तेयः
सिद्धमननुबन्धकस्यानेकान्तत्वादिति ननु पघ्नुबन्धेन वयवहाः कथमकप्रत्ययपेक्षत्वं प्रत्ययाद्विभावात् कथं वा तद्धं नाम नेकान्त्वेन सर्वादेशत्वं
नवादेशप्रसंजिकालेऽनुबन्धात्याभावाद नेकान्तत्वं नहि केपि वाक्यार्थबोधात्पूर्वं प्रयोगप्रत्यावाने न तद्वंशमेवेत्सवेशाप्रसक्तोसवत्रेनाभवेत्सावितिस
त्रभाष्ये नारीत्यत्र वपदेशोऽन्त्यकालमेवात्संज्ञाप्रवृत्त्या चतुर्दश्यानुबन्धसत्वात्सर्वादेशकरत्वं स्याद्धित्वेन चुहुरुपादवाद्देशानुस्वस्मीपपरत्वा
न्नदोषः अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यत्र सर्वग्रहणं भूपस्पर्थं वहुव्रीहियोगीकस्यान्त्येदोषः अदेशोऽपि अत्राइत्याकारप्रश्लेषात् सवर्णदिशादत्त एव वाक्यारांगेस्थेकोतस्सुस्मे
एवेतिवक्ष्यतीति भाष्यकृत अथवा प्रयोगेषु त्विति ह्रीपद्भावादेव सम्प्रयोगोऽस्तूपः असत्पफलेन चक्षामान्स्याभावाद्वानुच्यत इति भावः नलादेशसूवा
सरूपइति आदेशागतमहारूपग्रहो वालकारविधये वा सरूपवाधिर्नास्त्रीलिंगाना रूपे आदेशप्रहन्तुम त्रकालिकवरूपस्तु हलकारेधातपसम्रथाःतद
हलकाराणामसमावेशाभित्रित सर्वेषांसंग्रहमुपपादयति किं वादयइति असरूपपदेन भिन्नरूपे वेवग्रहणाभिप्रायः माष्येनानुबन्धकृतमिति भा राम
व्यनुबन्धेन्त्रानादिमपवर्ग हितमसारूपमनेकपर्थः स्यात्दित्यात्पोर्विभावाशयः पक्षोणिःडाटोनुप्रश्लेषोनिर्वाहः चुटूपाद्वावादिशद्वसपत्समीपपर ५१

वेचुत्वरणायोर्यास्त्वेपीत्वापुट्टेः अथवेति उभयकार्यासारूप्यमपष्टमात्रोत्रावर्ण्याभावाद्सरूपइति व्यर्थमपष्टत्वात्प्रापवाददरूपेववादेत्सत्सामर्थ्यादिनुबन्धकृ
तारूप्यनाश्रीयतेकिंतुस्थान्यत्वेनैवेत्यर्थः तत्सामर्थ्यात्मकं गतिः तेनप्रयोगोऽपदेशे चासरूपइतीद्वितीयः पक्षः तत्साम सर्थ्यात्पाणिकमहासरूपमिति तत्तीयः पक्षः तत्रा
तपयोः क्विवादिसंग्रहः कथमितिचेत् रूपाभावादेवासरूप्याभावस्यात्मकतेः असरूपपदेनचसारूप्याभावद्वानुच्यतइत्याहु प्राचः अत्रपक्षे सर्वमसंधिःसोत्ताः पूर्वापरिभाषापक्ष
प्रथमपक्षः अधिकारत्वेद्वितीयः तरसंज्ञियाभिरुपस्रौयाभित्ति इष्टानिवर्त्तेनापृथ्थः समासकत्वकेपुनरनुलिङ्गानिवचनाद्विः इत्यवाहाहलिङ्गेति लोडादाहान एव
भावप्रत्ययमितिभावः नियमादिति नियमोवाकल्पःस्ताव केवाकल्प्यमितितु भाष्यमापःकिंचालिङः कर्तृकर्मणोश्चमितार्थः भावतुमुनेभावार्थयोर्लयोरेप
वादएवेतीत्थमगाच्छतइतिज्ञापनेते इतिलिङः भवतिपदेपापिकेपटाचुंप्रःननु लिङ्लोटो कामप्रवेदने विद्येयतेदच्छामि भुंजीयः इच्छामि भुंजो भवानितिहि तद्दुस
हरणाद्संवकामप्रवेदने पतिकथमनयोर्बाध्यबाधकभावः नचेदमपि कामप्रवेदनविषयं इच्छोति भोक्तुमितुदाहरणासंगते: वक्ताभिप्रायाविष्करणमेव
हिकामप्रवेदनशब्देनोच्यतइतिचेन्नत्वमोजनमिच्छतीति तरयैनात्राप्रिन सत्वात्सनेनुपादिकोल्पाश्रतीतस्केथाकाविक्षेपेलकाराभिरतः आह भोजना
र्थावाहिति क्रियायाः प्रातिप्सत्रयस्के स्वर्णातरमात्रमाह भाष्ये कालादिष्वितिअर्हेतत्वजातिचवत्वनदावके इत्युपहितेहन्नैकारेदित्पृथ्यः कर्मणिप्रत्ययोनिनइति
पक्षव्याह इति वदरणात् नहितव्यःकर्मकर्तरि लवान्त्यः कर्ता कर्मवदितिवदनात इतिभावः ननु वो धे विशेषात कथं तद्वितेनासिद्धेस्तत्राह नत्पानि

के·टी·वि
५२

ति·वाक्कभवत्वेनापिवाहकर्तृत्वस्याबोधान्नार्थविशेषःस्यात्सर्वदोषःपरिहारादितिभावःउपाहार्यापिपेहेयाइतिउपायशब्दव्युत्पत्तिःएषोदरादि
त्वात्साधुःत्वाग्गवयस्यानीयत्वादितिभावःकृत्योकेतिपञ्चतीतिरजिचर्वाजोरान्तेविधायकेतजेइतिचत्तत्रवत्तेर्ते·अजेन्वाक्तयो·न्वाक्तव्यइत्यादिसमासकृत·अन
भिधानान्नभवतीतिभाष्याशयःअचोयत्·भाष्ये आर्द्धधातुकसामान्यइतिविषयसप्तम्यामपिप्रवृत्तिविषयसत्वेएवप्रवृत्यापरनिमित्तत्वमस्येवेतिकथ
यतीत्याहोष्याणिवृत्तिनिर्वाहःआर्धधातुकेइतिचजातावेकवचनेरेशइतिभावःयतोनावइति·आद्युदात्तस्वरार्थःयत्प्रत्ययइति·एतेनहेडादिभ्योयइतिहन्निपाठए
तडाष्यादिदूदूदरितिभावःलहोःणाभ्यांदादितिसुस्पेतितेनसार्वत्रिकमित्यर्थःहृदुत्तरपदेति·वध्यशब्दोहियतोनावइतिच्चकेत्वाद्युदात्तःभाष्ये
यदिपुनरीरजिआनिवधास्यःसमस्ताअपिगणपाठ्याआकृतिगणोवासइतिभावःएतेनवचाक्षिवधेत्याद्यपास्तएवंचतद्धितेनाक्षिप्तमितिवानैककार्यम
वेतिभावःअजय्यकर्तृमिचसंगतइष्यतइतिकर्तरि·अर्थसंगतेविशेष्येइष्यतइत्यर्थःकर्तृयपापितिः·अतएवाजर्यमितिनिपातेनाश्रयणं·घ्यगतिकर्तृ
थत्वसंगतविशेष्यकत्वस्वपेत्यर्थः·गत्यर्थानामितिभाष्येहष्टाःसंगतंमितिकर्तृमितिःतदर्थंचनिपातमानमजर्यंकर्तरीतिप्रतीयते·तत्संगतंसंगतमि
तिभवत्रीयमयपस्यभावकृत्तस्येवानुग्रहात्तत्समात्यर्थमाहः·तथापीति·तेनयोगादितिभाष्यस्वतेनसाहचर्यादित्यर्थःसोपसर्गस्पृति·अर्थात्महत्य राम·
तिभावः·ननुकालादिकसंसड्गवाक्यथमकमेकत्वंतत्राहद्वयेति·एतच्चगतिद्वन्द्वमितस्वेकालाद्वन्द्वोमितिस्वेचानिरूप्यतेकर्तरीतिवर्मेन्कारमवाद्य ५२

हभाष्येमावेतहींति·गास्पर्थेभ्योविशिष्यविधानेनभावेपिकृदर्शनादितिभावःप्रत्याख्यानवादीआहसंगतग्रहणमितितथाचतत्साम्यर्थोत्कर्तृवमविष्य
तिनाथ्योवार्तिकेनेत्यर्थःवार्तिकारंभवाधाहकर्तृविशेषणमितिकर्तृपहाध्याहसेत्तोतिभावःतद्याचष्टेवैयधिकरण्यमितिअजर्यसंगतेनेत्युदाहरणामि
तिभावःएवंचतत्सामर्थ्याभावेनभावेप्रत्ययेप्याप्तेत्यर्थकर्तरीतिवाच्यंनिपातनसामर्थ्याद्वाकर्तरीतिभावःवैयधिकरण्येपीतिकर्तरीतिनिपातोसा
मानाधिकरण्येपितद्धितस्यइतिभावःवदःसुपिपयत्नाधिकारस्येतिति·यथामण्डकानुवृत्तिविषयेयथान्यानामित्यादौअवधीति·पृथाःलुगधिकारःमाणानदइतीति·मि
हेति·यथाप्राचोष्यकेत्युत्तरसर्वत्रेति·भुवोभावेप्राप्तस्यापीति·धातुपाठइतिभावःप्राप्तिद्वाभ्यांत्वत्पपिवोध्यंहनस्त·भाषायामितिशाहेशान्तोस्वभावादेतद्विद्वि·
कर्तृतस्पृहीत्यमित्यर्थःहतिमान्त्रआत्मनेपदित्वाभितिआकारादिकरणाभ्यामित्यपिवोध्यं·स्तत्रहशेवज्ञसाहचर्यमिप्पनुध्याहकंहण्णामितिनिवृ
संभक्ताविवृत्पदंचकपुहजएवेतिभावःवक्तोव्याख्यानात्तत्रग्रहोपग्रहाभ्यामित्येवावसहितायाएवनित्यत्वमिति·अविशिष्टन्यायात्पर्यत्वमेवात्र
नित्यत्वंअर्थनिश्चयाभावइतीआज्पशाह्स्पर्शत्वाद्रार्थोस्मिनवेतितिसुप्याभावइत्यर्थःसमासेसंहितानित्येत्युक्तग्रहस्पशवेत्वाभ्यासेप्रहाद्याच
शरणास्पतस्पलहणाचिमयतेत्यर्थमनैश्चेन्नःकाश्यनियोगेनेति·ननुअत्रशेषत्वेहृतेएकदेशविकृतन्यायेनप्राप्तत्वदोरत्रार्थितहाववष्यकंइत्व
तुपरूचर्यितार्थकिंचत्रच·कर्तृपकीतिसत्रेभाष्येविभमक्षेत्यत्रयदुत्पत्सविषयप्रमत्ततायाभक्तयाप्रत्वेनकार्यं·पूर्वमेवात्वेततःपरत्वात्सवराहि

कै. टी. वि.
५३

दीर्घमेकदेशादि कृतन्यायेन च स्थान इत्यस्य प्रवृत्तोऽस्त्विपमिति स्यान्न द्वारणार्थं दीर्घनिर्देश इति केचित् चिदाशय इति चिन्त्यमेतत् इति केचित् भाष्याशयस्तु व्यवस्थितवि
भाषया ऽत्वात्वाप्रहाणिरिति इदं च तवाप्यावश्यके अन्यथा आकारस्य दीर्घकारोऽपि दीर्घयमिति स्यात्तु उदीर्यमिति न स्थाने नैस्यानुनासिके कारः स्यात् तस्मादुक्तोपि
कदाचिद्भूता दृश्य एवेत्याते न द्वारणायपदकार रूपस्य दकार इत्यर्थः दीर्घनिर्देशाद्यते वाच्यं स्यात्स्वनुरूपेनुनासिक एवोच्चारणीये नन्तु नासिकोच्चारणात्तस्य
स्य घ्रचेहपृथिव्यमथिअघ्न आ इत्यत्र भाष्यके पदयोरित्याह न त्रोसस्त्रियामप्रतिषेध इति भाष्यस्त्रीलिंगभावा शाह दिविद्यपे नर्थ कोसंज्ञायामितप्रतिषेध
इत्यर्थः अश्वोपशब्दस्य संज्ञाशब्देन समानाधिकरणसमासमभिप्रेत्य तस्मिद्धये कर्मणि संज्ञाशब्दं व्युत्पादयति संज्ञायत इति अस्त्वाद्रूपावो भाष्यस्या
तीत्यर्थः अन्यथेति संज्ञायां समजेति कर्तरि लोकभज्यादृस्याद्दी नांस्त्रीलिंगान्वाहिति भावः लौकिकी त्विति न च विपरीतोके नस्यादिति वाच्यं स्त्रिया
क्तिनि पक्षे शास्त्रीयसेवग्रहणस्यापत्तेवप्रसक्तेरिति भावः भाष्ये यथान्यासमिति संज्ञायां समजेति सूत्रे यदाधिकरणे स्त्रियामित्यादिकृतेतत्कार्यमित्य
र्थः भाव इति तत्र वर्तत इति नुनुसमज्यानिषद्यानिपत्यानामधिकरणेो मन्यादिविधयो करणे तेनासाक्षणीकारेणाक यं थ भावे इत्युत्पत्तत्र संबंधा इत्यर्थे
ने भज विषये भाव अधिवर्तते इत्यर्थः एवं च भजो भाव एवेच्यत इति भावः एवमग्रे भावाधिकारे स्त्रीत्यपि व्याख्येयं संज्ञाशब्दे इति संज्ञाशब्देन कर्मसा एम
धनेन संज्ञायमानमभिधीयते न त्वभिधेयेप्रत्यपेक्षिते तस्येति त्यशशब्देनाट हिण्पभिधानमिति भावः भावसाधनेन धातुलाभने कार्थत्वादूठरूयतेतरा ५३

हलदिरितित्वाक्षियोर्थद्वित्यर्थेनेनस्य थो यम्पत इति अर्थः नामधेयवाची संज्ञाशब्दस्तु करणव्युत्पन्न इति बोध्यं अपर आहेति भाष्ये सिद्धं तु द्विपर्यायसंज्ञा
प्रतिषेधाश्रितादि कारणेन प्रसंक्तान्तरत्वं कर्मणि क्तवभावादिति भन्ज इति शेषः ज्ञुन्यस्त्रसार्थपक्षे ब्यतेसंक्षराइत्तिपार्थस्तु तिदी घोता आरे अदेरोरएवोध्यः सज्जत्व
पः स्त्रसानिक्ष्यामिति भाष्यस्य कर्मणि निपात्यत इति शेषः कुष्ठतुपरादेः कत्वं स्वरागरजतभिन्नक्षनकुष्यं अपिपर्युक्षद्देनवलाकारणाच्छुत्च्यत इति केचित्
अभाव पक्षात्वप इति सूत्रेतरानुपूर्व्यास्वत्सुवर्णादिष्वर्थः अतन्त्वविमिति अमोति लुप्तषष्ठीके भिस्पुपुरहणात्त् निपातनेन वा तत्वाद्युपपदसमासे
कहन्त्रपदस्य प्रकृतिस्वरेणेति भावः यत्प्राप्येति निरुक्ताव्ययविभागः समुदायएव निपात्यते तस्य चान्तकारोन्त इति अन्तस्वरितत्वसिद्धजीति भावः अ
भावास्थाने चेद्दनिपातनमिति तत्प्रहरणानास्य प्रहणामपि सिद्धमिति तात्पर्यं भाष्ये न्यभिनीत्यत्युद्धुहन्त्र्यज्ञतप्राप्नोतीति त्रितीति पास्सप्तमीत्यभिप्रायेण
स्य प्रकृतेस्वरितत्वं न प्राप्नोतीत्यपि बोध्यं नीलत्क्षे प्रत्ययग्रहणास्य प्राप्त्या स्य समासत्वान्नदीत्यर्हं भाष्ये भाष्येप्येकस्य तीतिक्षत्वात् स्यांसंपत्ता
क्तान्तपारेत्वन्तास्यत्यर्थः ठसोरिति पंचम्यर्थे षष्ठी द्विवचनमापूरप्प माशष्ठे पपरे निपात्यत इति बोध्यं अन्यथोपपदत्वाभावे समासश्चान्त्यस्य प्रकृति
स्वरस्थ नस्यादिति बोध्यं वार्त्तिके ऽद्धिता यो इति हस्वोलत्व पूर्वेन्ततन्ये पक्षाह एकदेशानि भाष्ये स्त्रुत्पृयुक्तः स्वरितत्वमर्थः छंदसि निकृतेष
घताविपर्यः कृताद्यर्थ इत्यप्रसंगं तं मत्वाह कृत शास्त्रस्येति तत्प्रयोजन इत्यस्यात्थाने तदुत्पन्नप्रयोजनो त्तस्थाने तोत्पन्नप्रयोजनमेतत्यर्थः तत्पक्षेपन्नाह

४

कै·टी·वि· ५७ परस्मैरेति अन्यथा आद्यंतयोस्थानत्वतीयवरीकरणमप्याद्यंतविपर्ययः स्यादिति भावः निष्ठ कृते आद्यंतविपर्ययशब्दं संस्कृत्याद्यर्थं द्रष्टव्यं भाष्यकारः
त्तिकेयदृतात्पर्यं संप्रत्युक्तके स्तुते निघ केकृते आद्यंतविपर्ययशब्दं दर्शिते तात्पर्यः पथ्याकृते तत्र केइत्यादिद्रष्टव्यं तेन निघर्षेकृते शब्दे सिद्धं एवेति
पातप्रकृतिशक्तः प्रत्ययप्रकरणमन्यन्निपातनः प्रलं च निपातमित्यर्थः अन्यथा अल्पधात्वात्मकदेवस्यादितिभावः आद्यंतविपर्ययः कृता अर्थद्वयस्य कृता
घर्थं आद्यंतविपर्यये आवश्यकत्वेनात्रापि सिद्धे तदर्थं न निपातनमित्यर्थः कृतु घर्थः इत्यादिश्चाहार्थमेव दर्शयति कृते हकेरित्यादिना अपर आह
निघके अत्ययमिति वर्णव्यत्ययप्रत्ययव्यत्ययंचेत्यर्थः व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रेणेति भावः एवं च सत्वमात्रफलकं निपातनमित्याहानिसः
पत्वमिति भाष्ये गपक्षिधिस्थानुसिति सुजंतमेतत् चतुरो वाग्निरित्यर्थः चतुर्णां दितियावत् उपहूपद्धान्त्रितोनीति पदेऽन्तरपदे इत्यादत् घडीरुप
धलकरणः कः अह्लापात्तो सुजे श्री इपधादिति क्यपि पृथग्ग्रहणपतनपि इति भाष्यारे हपधादिति ओरावनन्तुकार्यं सो इवश्यश इत्प्रयोगएवन
स्यात् रापदे वानस्यादिति कृतानो कमत आहद्वावृष्यावितिधातुपदेन्द्रे घातक समुच्चयदप एवेति लभ्यते उपपदत्याभावात् स्वरस्तमाहयोरनुपप
त्तिरितिभावः तनुस्पष्टादीनि पुराणवचनेष्टित्वेन न पूर्वपूर्वप्रकृतिस्वरश्चविधानात् तु चोत्तरपदप्रकृतिस्वरस्य च भावेन विस्पष्टादि दिस्पर्शगाज्ञमितिमत्वा हयथ राम
तिपदंचमपूर्वव्यसकादिस्थनिपातनादेवसिद्धे विस्पष्टादीनीतिसूत्रमपि न कार्यमिति भावः आनाप्योसंभावनेलिटि जिहक्षि गाथेपुत्के त्वं संभाव्यते निपा ५८

तनादित्यर्थः पाप्मसांताप्नभाष्येपाप्नुनिकाप्यपोरिति आयादेशोपि निपात्यत इति वोध्यं अतो पदिधेप इति नेत्यपतोनाद्यस्याधुसान्तकेदु त्रत्यप्रकृतिस्वरे
णातत्त्रा च युक्तनिपातनादिपि वोध्यं अतएव भाष्ये वहेरपीति सम्प्रश्नशब्देतिशङ्कः तत्र कृते संप्रसारणादर्शितो निपातनादित्यर्थः वहिसमानार्थनेति सवा
वाधूमित्युदाहृत अनभिधानादिति भावः ऊहिविग्रहादिति आह्लेराइहनादि ग्रहशब्दा दिहि वैधर्थ्यं तं सिद्धमित्यर्थः एवुल् चोभाष्यपहितउयुच्यतेम्य
मानरोकाग्र अत्रापि प्राप्तमितिनत्त्वनिनानुवधका त्वादस्यैव ग्रहणं स्यादितिवाच्यं लुस्यानुरोधेन ज्ञापकं सिद्धत्वात् नित्यत्वेन च त्वं स्यादिहाप्रहन्निति भाव
तप्रत्यया तादीति निरनुवंधकत्वप्रत्ययपाठादीति अस्यापि तत्वे यथा न्यायप्राप्नत्तेः सत्वेन रहु व्यमानस्त्यस्यासंगात्पापत्तेः भाष्यत इति वस्यामीति एवं च
तत्रो ग्रहण स्थिरार्थं च कारइतिभावः यदितउत्युच्यते इति च कारस्य सामर्थ्यात्सानुवंधकग्रहणोपि निरनुवंधग्रहणादुवांरमेवेतिभावः अन्यत्रापि तदर्थत्वं हर्षो
यितिइति चोभयोर्ग्रहणमितिदर्भमुणादयो व्युत्पन्ना इति शाकटायनादिमते अव्युत्पन्नानि वादिमतेऽपोरेवनमात्र प्रतीत्याहोति लोपवारणायात्रा व्युत्पत्ति
पक्ष एवाव्ययकइति अजहातिसूत्रेकेपरः किंकारणमितिकस्यादेरित्यर्थः हेतुमाह धातुसात्रा दितिप्रादिभिर्च्छन्ये क्षामित्ति एवुल् तत्त्ववृत्तिपित्का
नामित्यर्थः एवं चैव मानहीनातृ कृते दोषः एवुल्त्वजंत चोक्त अन्यत्र कालेनाभिधानं स्वीकार्यमिति भावः नीहरिग्रहे भवः सवर्णभाष्ये पाठः प्राप्तौ केचिदार
तिभाष्ये जिघ्रः संज्ञायामिति आदेशः कारस्थानार्थ इति जिघ्र इति पञ्चमीति भावः केचित्तु जिघ्रभावस्याति वार्त्तिके जिघ्र इति षष्ठ्यन्तं मन्यन्ते केन शेआका

४

कौ·टी·वि·
५५

इलोपइति‧ अतोलोपइत्यत्रार्धधातुकइत्युपश्लिकारादिति भावः अनभ्यस्तयोरित्यभ्युपाभिहेवन आर्वृद्धेशेर्थे चेति साधुकारिणीति समभिहारग्रहणास्थानेनेद्रकार्यमित्यर्थः
॥ ॥इतिकालोपलाभकोभिदभ्रहस्तात्सती ॥गर्भजेनप्रोशभ्रहकेते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्यप्रथमपादेसप्तमाह्निकं॥ ॥कर्मण्यपरस्यसमतीयमिति ऽगामिनीप्रक
तिर्गोम्नीपृतेयस्यचाविधमानात्निर्वर्त्यमित्युच्यतइत्यर्थः तदेवाहयस्येति‧ कार्यधामानाधिकरणेनप्रती यमानेनात्मीत्यर्थः यथामहद्घटंकरोतीतिवदस्यतेद्घोम‧
कार्यमेदेनेतिशेषः तद्राधिकार्यकर्मेति अवस्थाद्वयानुगमेनपूर्वाकारपरित्यागेनाकारांतरंप्राप्नुवद्गमाहितिभावः अदिवक्ष्यामितिकर्मणः ‧ एकाराद्गुपारान
स्यभेदविवक्षायामित्यर्थः महाघटमिति ‧ कारणत्वविवक्षायांतजोत्पत्यातोचेत्संबधसामान्यविवक्षायांमृदोघटमितिघटोतिवोध्यांविकार्यमप्यादिति‧ पूर्वसिद्धस्यम
वोभिनाप्रक्षिप्यावात्तइक्षावाभ्यामित्यर्थः दर्शनादितिप्रत्यक्षादित्यर्थः निर्वर्त्यस्वरूपलाभएवक्रियाकृतोविशेषोविकार्येविकारस्वरूपस्वसः घटंकरोतिस्थाणिंकुंडलंक
रोतिकार्यंभस्मकरोति‧ अनुमानाद्यथायुवः स्वंदकारोतीतिअत्रसख्वादवसूलाभोपयुवप्रसादानुमेयः नित्यसत्त्वात्कलेःविच्छिन्नयाउपर्य दत्यर्थः नमुवेदाध्याय
दीनामित्यादिनेवसर्वसंग्रहेसिद्धेयत्रेचनियुक्तइत्यादेवैयर्थ्यमत आहवेदाध्यायादीनामितिवक्ततःप्रपंचार्थमेवज्ञानीतिबोध्यं‧ शास्त्रेणाधिकर्म‌इत्युपेनातिसा
मान्यशास्त्रेणापि‧ ननुसर्वधातुभ्योऽजिधानेनकुंभकारइतिकर्मण्यणोवकाशइत्यत आहप्रदेशितसर्वधातुविषयस्याच्प्रत्ययस्यावश्यकइत्याहतथाचेति‧ तद्हाह राम
रत्यांतरस्य‧ कारणवद्याधिकारणविति ‧ इगुपधज्ञेतिकः कर्मण्यपरारभाष्य ऽश्रद्धः कर्मोपपदइतिप्रतिषेधेनप्राप्नसत्वाद्वाधित्वात्तोनुपसर्गादितिकइतितात्पर्यमत

तात्पर्यमत्रानान्यकदेशपाहनेयप्रयुक्तइति‧ आविद्यषेकारोणार्यइत्यर्थः नेर्बांणादितिशपाद्युक्तेतिविहितातत्रश्यात्रारितिछेदः स्ययथैचेति‧ वाक्यसामान्यचिंतया
णोपिसदावकइत्यर्थः सिद्धोविप्रतिषेधविताप्रीत्यर्थः तदाहप्राभिमाअस्येति‧ नतुकर्मोपपदस्येतिः एवंचविप्रतिषेधोयुक्तएवेतिभावः नेन्वर्थ इत्यस्याणोवि
धातुनेकप्रत्ययेनाचप्रतिषेधउच्यतेकं तातोनुपसर्गेकइतिकोविधातुएकदेशुपधेतिकस्याणावाधेपि आतोनुपसर्गइतिकेनतत्रीयकस्याप्राप्नेनजतीयकस्या
प्रासस्युपधेतिकस्यविप्रतिषेधःसंभवत्येवेत्याहसिद्धांत्यैकदेशीकर्मोपपदेपीति अणःकस्यविषयइति आनाकारांतत्वादितिभावः किंतुगोदत्यवशोकाशइ
तिवतुयुक्तमितितात्पर्यकमाह‧ अणोजित्वर्थत्‍‍कर्मोपपरस्यकस्यविषयइति‧ आनाकारांतत्वादितिभावः किंतुगोदत्यवकाशइतिवत्तुयुक्तमितितात्पर्यक्रम
माहयेति‧ अर्थतः कर्मोपपदोभवतिविप्रतिषेधेनेतुतनैषयुक्तइत्याहियुक्तोविप्रतिषेधइत्युतभाष्यत्वेकदेशयुक्तिरितितन्नभेदत्र‧ अथविप्रतिषेधवस्याह
हणातरमाह‧ अनुप्रपदस्वात्वादिनाभाष्यकारोहिगतिरितितत्तोयस्पप्रश्नः समासेपूर्वपदस्थत्वजिस्वात्वंस्यापितुपूर्वपरस्थानदृश्यतेमांसेति‧ एकस्मिनं
नैलधोद्यपाद्धीतयालक्षोःसातेविद्धषःवद्धत्वस्येत्यर्थः भाष्येइकास्त्युमाभदिति अतोणःकृतइतिभावः मांसतस्यभक्षः इतिभक्षेः कर्मण्यच‧ घञजपाःपुंसीतिति
त्पुरुषःएतेनेहभावधञ्चिद्युपभेदप्याखभक्षणमक्षः इतिभावेजिभावः कर्मोजतेनसमानाधिकरणवहुव्रीहिस्तलानभिधानातत्त्वतद्वाप्यावश्यकमेवेतिवो
ध्यं‧ भाष्येतज्ञापयत्याचार्यइति‧ नन्वग्निसामिभासमर्द्धीतिप्रयोगःस्यादितितत्साधारणेनचरितार्थवानिकंकथंज्ञापकमितिचेत अनभिधानाद्दर्शनाभावंमन्यतेलाच

४
कै०टी०वि
५६

यतेस्त्वप्रत्ययइतिनिवर्त्यमाणाभिधानप्रकृतिकग्राह्यतार्थीणिजंतात्स्वप्रत्ययइत्यर्थः अन्यथाकांडानिलुन्नातीत्यनेनसमासार्थत्वंतस्मात्तकांडानिलावइत्पुक्तलावद्धतिजाता
केकवचनंवोध्यन्त्राणव्याघनार्थमिदेति अनभिधानेनप्रत्याख्यानंतेनचमकारीतिभावः भाष्येनत्वेमोमिगामेति अभोपिगामातुनेष्यतेतस्मादनभिधानमेवतदर्थमाश्रय
णीयंनत्वेकप्रयोजनार्थंसामान्यज्ञापकाश्रयणमितिभावः लयतइतिलवइतिनचतत्प्रत्ययाणाहिनिप्रागुक्तेभ्यातइथोलादशाहोप्यस्तीतिवाच्यं साहिकला
नाक्वचिदिष्टप्रयोगासिद्धयेनुत्वनिदापेतिभावः त्वत्पर्यंतप्रयोगाश्चव्युत्पन्नेकेसत्त्वाविशेषोऽणचोपत्तत्र आह अवप्रहइति नलरूक्णोनपदकारा अत्रैव
न्यादित्याहिभाष्येणावग्रहार्थकपालक्षणस्पृष्टित्वादिदमपार्थमित्यनेनसूचितं आतोनुपः प्रसारणानुसंप्रसारणभाजः व्रस्त्वपइत्तिनकेहिसंप्रसारणोद्य
डस्यादितिभावः भाष्येकिमुच्यतेसर्वत्रोभितिष्ठवचैतस्यकमात्रेरत्यर्थः तमाहान्यत्रापीति आतश्चोपसर्गइत्यत्रापीत्यर्थः एवंतर्हिवाणोरितिस्यापुत्त्यामिन्ये
ऽस्यादिभिन्ननिमित्तकेपिप्रसक्तिनिरावरकीतिभावः समानोग्रयेति तद्व्याश्रयणोप्याहेत्तिवचनमुचितंएवंचएवंतर्हीनिकिंचेत्यर्थकमितिभावः भाष्येतरां पृ
र्वत्वमिति यद्यपिवार्णपरिभाष्ययापि आल्लोपस्यानिसत्त्वंवन्तेकुशकांतथापिन्हत्वाश्रयेणोवास्यग्रंथस्यप्रहत्तेर्नदोषः प्रकारांतरेणातदुपपादयितुमाहयस्येति
नत्वन्यादित्याहचद्रेति अतएवनयस्यतस्वाश्रयेस्ववाणिग्रहणाभावतप्रत्याख्यानंधातुस्वस्थग्राभ्यांतुतत्वैवणोजितमितिनकोदिरोधइतिवोध्यं समासार्थं राम
तस्यसंभवाद्द्वतियमिदंताछिन्नमितित्वं हुधातुनासिद्धमिदंस्वमतत्राहद्वे अद्वतिवाणाहिगंचलोपइतिपूर्वस्रवाधित्वालोपइतिपञ्चेप्यस्यासिद्धवौक्ष्याथा ५६

ष्यतइगत्वासात्वमिति एकंचात्वेपूर्वेहलोपयोःप्राप्तयोर्वाणाहितिन्यायेनलोपेतस्यस्थानिवत्वादद्वत्स्यादितिभावः एवंहोतिप्राग्वस्वाकिंचेत्यर्थप्रसज्यप्रतिषेधोति
ति कोचस्वयीत्यत्रक्रितीत्यपियदिवक्षेपसंमतीतद्याभाष्यमप्यगेव भाष्ये आत्वेकृतेसंप्रसारणमिति आत्वेकृतेलोपेकृतेसंप्रसारणोकृतेप्राप्नोतीङ् स्थानिवत्वाभा
वेपिअसिद्धत्वात्दुवङेनसिद्धिरितिभावः समाधानेएवंतर्हीति योगविभागसामर्थ्यादंतरंगमप्यात्वंवाधित्वापूर्वंसंप्रसारणंपूर्वत्वंचेतितद्वङ्सिद्धोजुहुवुरित्याद्यावि
तिभावः पपुरितिसाप्यपीति अन्यथान्येन्यायःस्यादितिभावः आभीयासिद्धानित्यद्वेनापि जुहुवतुरितिसिध्यतिदृष्टः केकृते आलोपात्पूर्वसंप्रसारणप
त्यानित्यं नित्यत्वंदर्शयतिकृतेति एवचकोयणफलंतीत्यर्थः वाणादित्याहिव्याचष्टेनतत्रकृतेइति यतोनादिष्टस्य पूर्वत्वेस्थानिवत्वमतोभाग्यवान्कासः
प्रसारणाभोऽप्रोवावेत्यन्वयः प्रत्यात्वनवाधाहतेनासिद्धिर्यणात्मृतइतिनाभाष्टिनिस्त्रेणयतोसिद्धिरतोयणाहित्यर्थः प्रोवाचभगवानकात्यइत्यत्रा
ऽविधानस्याद्वसिध्यर्थमावश्यकत्ताद्धितत्वातथाचेदमेवज्ञापकमीदृशेविषयेआभीयासिद्धत्वाभावस्यवाणादिहंगमितिपेतदभावस्यवोजितिजुहुवतुरित्यादि
सिद्धियोगविभागस्यनवापिकर्तव्यत्वेनगौरवमस्यतद्वस्थत्वादितिचध्वनितंएवंचतेनासिद्धिरित्युक्त्वारेकेस्मिन्प्रोक्तेतिचवधिनातुयस्य भाष्यभावेचेतिचात्क
नारिकछेनापिवतीति अकर्मण्युपपदेप्रत्ययार्थस्तुपीतियोगविभागइतिभावः सत्यवाचेदिति एवशाखेवाक्कालेकोसमर्थतियोगपर्थः सरव्यभिप्रेण्यात्सुत्पादनमयु
क्तमित्यर्थनित्यसमासेति उपपदमतिङ् इत्यनेनेतिभावः धन्यर्थकविधानामपीतदुदाहरणपरस्थाण्वाणाध्वादिन युक्तपर्यामितप्रश्रस्याग्रहणात्कमायष्टीमितिवा

कै·टी·द्वि० धं·प्रत्यासन्नत्वादिति·अत एवास्य नित्यमेकत्वमेव न तु घुञादिवाच्यवद्भित्वादियोगोपीति भावः·तत्र कौण्डिन्यौ इति विशेषविषय एव सन्यायोनान्वाहरिष्यपदस्यैतेषु शोत्तरस्या
पृ९ मर्थ्यादिति·एवं हि सतीति भाष्य भवत्युरत्यर्थः तदुपा हस जेत्यचि कृति चेति पररूपे सिद्धेः प्राप्नोति सा भवत्पेव रूपमभिधानेयत्वं चीत्यवक्तव्यो अजादावित्युक्तेरग्रहणस्या
मर्थ्यान्तु त्याजादावेव ग्रहणमिति इति त्रत्रातत्रभावात्·यस्मिन्विधिरिति परिभाषया लभ्यादिग्रहणस्यैव तत्रानुवादश्च·अन्य भाष्यस्थ स्तान्त इक् क्वित्पदेनापि दृश्य
क·क्वि·इति·तेनैव ग्रहणं व्याकरणान्तरसंज्ञामपरे न तयोरेव ग्रहणाच्चेति यत्र मूलविभुज्ञादिभ्य इति तारेश्च चाऽर्थीका क गुहा गुहा इति काके सोमाद्रिजया स्त्यं प्रश्ने·च जक थे४
विधानमित्यनेनापि परिक्ष्यतेऽनन्त·स्वरमिस्वरस्य वारोहति कोमोदत्त इत्यर्थ वहलक्षणानीति पक्षे आतोनुपसर्गे इति कः·यावाह लाक्षणपेतिस्त्रोपिवतीत्यर्थ एवायंप्रयो
गइति क्रहुलक प्रियणं हन्तेर·लिङ्गोनितिफलाउद्देवेद नेहखोइत्याहोट्जभाद्वः धार्यर्थ इति ग्रहणपूर्वक धारणो ताक्षोपकात नहीत्यर्थः शामिध्या·वा कारव्ययेनेति
नैष प्रयुङ्क्ते इति वै भाष्यविरोधाश्चित्यमेतत·धातुग्रहणानक्ते व्यभिति रवा ध्वनार्थे नक्तै व्यभिरत्यर्थः द्विपोवा धनार्थे तु तरा वक्ष्यक मितिस्थ·कं चेति सूत्रे भाष्य
स्पृष्टं·अधिक एतो शतेः मपूर्वं संसके तिहिंग मसह पूर्वेत्य प्रायोगिकी वोध्याएथकुरिग्ध सहशोहस्पसि ध्मभ्यावात धारो शेत इत्यर्थेत द्वितस्पाविधानाराहयोगि
राविति·अन्येत्वाहुरिति·अत्राहुर्विस्वरंतशहालिद्विर्व्यपत्वापनिः शासः हार्थिकत्वेनधारोगिपेशेतइति विग्रहो संगतिश्चवौ त्विचीस्यहंवी त्यावावीरारागतं राम·
तत्रभवामितिव्यासघस्पेवैहंतैनक्षतमोऽकेवा·गिरिशेतेगिरिंश्यतिवागिरिशः·निमित्तमर्थः·अचक्षिः प्रत्यायायानांप्रकृतिस्त्तकोरित्यर्थः·वरेषः·कुरुस्वरतौ। ५९

तिता नाध्वती त्यर्थः·यद्यर्थभेदो न स्यान्नहिं हिंशीयं ताताप्रत्ययानुत्पन्निप्रतिपादनं व्यर्थं स्यादत आह यत्वेति·मिस्राचरेश्वाति·चरणकार्जनेत्वाङ्क्रियाकः भङ्क्रणार्थे
वातत्रैव चार्यप्रयोगदृष्यते भाष्यप्रामाण्यात·एतेनाभिक्रू·पाहेतुना चरतीत्यर्थकमिस्राचस्य प्रयोगसाधके नतत्सूत्रोपाविपरीतं कर्मणोत्पसर्गस्य ध एवच्ध्येतेतिपाप
स्त·सेनाग्रहणस्य ज्ञापकत्वं तु सेनाक्रमेसेनां चरतीति सेनायां वेत्यर्थ इदमिष्टे·एवं चाधिकरणइतिकर्मणीति चोभयोरप्यधिकारोयथायोगं चसंबध्यत इति सूचितं इत्यादि
मा·शरणगृहीतिः·अत्राहुरिदंजं तु वार्त्तिकस्य हेत्वादौ दृष्टन्धुनेत चारितार्थत यास्तूत्रस्थकिमादिग्रहणस्य भाष्ये·प्रत्याख्यानेन वाहेत्वादौ सूत्रे किमादिग्र
हणसामर्थ्यादिहो भवत्येवेति·न चाविपरीतमेवास्तु·सूत्रस्थकिमादिग्रहणस्य सार्थकानुपपादनात·फलेग्राहि भाष्ये·आत्मनोऽयमुभिजितं माध्ये कृतेन लोपेच
कृतेततः प्राप्नोति प्रत्ययानि पाहृत्यर्थः·नासिकापुना वान्यो गाईति एतत्स्वत्वाच्याय कं वार्त्तिकमित्यर्थः वार्त्तिकस्यापीति अपि नानाडीमुख्योऽस्त्विति सूत्रस्थापि भुद्रोध्य
श्रुतिवार्त्तिकं नाडीमुष्टीश्रुतिपठितं सत्त्वस्त्रप्रव्यापकमेदनेतावतातत्सूत्रं अप्रामाणिकमिति भ्रमः कार्यः·यथासंख्यसूत्रस्थभाष्ये स्पष्टं जातसूत्रोपादाना
त·प्रद्यपिनाडीमुष्टिचिप्रपूतस्त्रपयासंख्यमुक्तं तथाप्येतद्भाष्यवार्त्तिकविरोधान्नदृश्यमप्रौढिवादइतिबोध्यं एवं चात्र नाडी शब्देन ध्मपदं संबध्यो मुष्टिशब्देनो
भयोरिति वोध्यं·पूर्ववार्त्तिकहषणेनतनाडीशब्दं धोप्यु मध्योपोपहितात्याहतानासिकानाडीत्यपाहि·अत्र प्रसज्यते स्वेति व नेते आट पक्षे भागरव्युनभावेके
सोत्सूतोच शपसत्वेनाच्चावितिमर्थानित्यात्·भाष्य युनाम् क्तेइति·भाष्ये एव स्वरः·लिखरमित्यादि सूत्रस्यास्तुता भाव्यमिति·अवश्यंभाव्यमित्यर्थः·तदुक्तं

४
कै.टी.वि.
५८

मितिभाष्यविरोधादित्यर्थः उत्तरार्थत्वं वक्तुमिहार्थाभ्युदयस्य भाष्यात् ताबोधितत्वादिति भावः क्वचिदेवेति स्पष्टप्रतीयमानक्रियावेशादिति भावः द्रव्योपलक्ष
णार्थेति अवस्थाविशेषविशिष्टस्योपलक्षणार्थत्यर्थः नतु क्रियाप्रकारको बोध इति तात्पर्यं वस्तुतस्तु अभिधानस्वाभाव्यात्केचिदेव तत्प्रयोगा इति
गतिसंबंधेनसंबंधामिति भाष्यतात्पर्यं भाष्ये इष्टुजिति ष्टुवन्नेतुदेनेन पूर्वे वस्तुतस्तुपूत्रप्रत्ययस्य देवक्रियायां हानक्रियापायांवान्वयो नाधिदर्शनाह स्वशब्द
स्तुतिवांत्वप्रत्याहत्यस्वपदस्यचांतिस्वपदस्यजितव्रीहिः व्याघ्रोरोत हिंसंज्ञाशब्दे कथमीतिसंबंधीत आह भाष्यकारस्याप्तिलिङ्गके नेरिष्टुवः भाष्येनचस्य
प्रतिपाठः उदाहरणादिरितितेनएकाचउपदेशोऽनुदात्तादिति भावः ननु कुतोऽकेस्तुजिति सूत्रेणानन्तः स्वराभावादाह नजन्त्र स्येति अंतोदात्तविधायक
मिदं पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादः ननु तदनुबंधकपरिभाषयाइष्टुञ्चग्रहणाभविष्यतीति खिखस्येत्यत आह इकारोच्चारणमिति चकारोच्चारणेनवदये
ग्रहणेनानुप्रतिपदोक्तपरिभाषातदनुबंधकपरिभाषावाधेनदनुबंधः कथंनामत्वग्रहणत्वपरिसिद्धत्वाभावेनसिद्ध इकारोच्चारणार्थमिति अ
यमेपादिकृते इति भाष्यतात्पर्येनसिध्यतीत्यादिहेतुकारे पपुक्तिरीतिबोध्यं स्पष्टोत्तरः एकाचोपमितिभाष्ये यङ्लुङ्तावद्यनक्ति न अननिधानादिति भा
वः ननु किमर्थं ग्रहणं क्रियापि ग्रहणात्स्याल्लो आह तदनुबंधेति अत्रसूत्रेकर्मणीतिसंबंध्यते एवमेतत्स्थानादि किंपासिद्धं किं न्यासपदस्येति वदुक्तं ग्रा एम
प्रयणानुत्वमपिसिद्ध अजि कृद अंतोदात्तत्वं चेति इदं च किंनानकारस्यात्वेऽन्तःस्वगुणसिद्धानियत्पमानवत्तः स्पष्टत्वान्नोक्तं नुंचाभिप्रतिनिपातनो ५८

न्नलोपाभावइति परेष्विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टत्यत्राहिष्णु अकारः केवलस्वार्थ उत्तान्वयेऽपीतिविचारतात्पर्यमाह अकारस्येति भाष्ये यावदितिकात्रापीति
नचाननुबंधकत्वादस्यकनोग्रहणात्स्यादितिवाच्यं येनानुबंधेनाननुबंधकत्वं तदनुच्चारणएवतदग्रहणे नः पक्षे तोऽर्थ इति प्रकृतेदृशः कर्त्रर्थः भाष्ये इवार्थेयंत
क्रितइति अपभाषापर्याहरहस्यकतुषितिसूत्रेदस्कंइतिवार्तिकेवलात्तदनुकोऽपिकसः कल्पितेतथाऽबाधिकारेतत्क्रियेतप्रहारिभ्योऽदृश्यहशाद्दृशकाप्रत्ययाः कल्याः
दृश्याविधानेच्छयाविपिसिद्धशास्त्रे टि दृजिसूत्रेकंग्रहणमपिनकार्यमिति लाघवमितिभाष्येतन्मिवात्मानंपश्यतीति प्रेरणाद्दृष्टावपि अंतर्भावितण्यर्थ
नाणाचार्तमिवात्मानं नजुनारश्यती स्पष्टेऽत्रप्रेरणाहव्याधिकार्थत्वेनाख्यानार्थत्वं कर्मणपुपदे एवबाध तेनानिहन्त्रप्रेरणातयाक्तइवपश्यतीति विग्रहो
नुचितः सत्तद्विषेजिसूत्रेएवकर्मणीत्युपसनितेतेः मतसूत्रातसूत्रेभाष्ये ध्वनितत्वेनात्रानुसन्ते सत्वात् ननु कर्मकर्त्रीति व्यवहारोनुपपन्नः कर्मत्वाभावात्कम
वद्वाभावाच्चेत्यत आह कर्मणएवेति सत्त्वे कर्मवोपपदमिति कर्मत्वविधिकारादिति भावः स्पृग्रहणं तत्तन्निवृत्तिद्योतनायेतिबोध्यं वस्तुतः
स्पृग्रहणमेवात्रानुवर्तते कर्मणीतिनिसूत्रेमितपूर्वाख्यानमेवैतत् अत्रसूत्रेउपसर्गोपग्रहणं अनुपसर्गइत्यस्य आतोनुपसर्गइतिसूत्रादनुवर्ते
मानस्याप्रेतिहन्तेद्योतनायभाष्यकारएतज्ज्ञापकेनैवस्पग्रहणस्योपसर्गोतिरस्तुप्रत्यव्याख्यायात्तुपसर्गस्यपस्यातधिकारं द्योतयति तत्फलं चाप
कसिद्धस्यात्वं जिकत्वेनप्रष्टव्यादीसिद्धिः ननुवदः स्पृत्यत्रागदमदेपत्तोनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनपांवार्त्रिकेनापूर्वकरणपरमत आह च

४
कै॰टी॰वि
पूर्व

नुपसर्गेतियत्तु चैतियत्रस्य योनुदकइत्याहावनुपसर्गग्रहणानुवृत्तिर्नसंभाव्यतेएतानपि न्यायनस्यप्रयोजनमित्यन्वयः इहदेवंतं अत्रापि आतोनुपसर्गे
ग्रहणानुवृत्तिर्नसंभाव्यतेएतदपि न्यायनस्यप्रयोजनमित्यन्वयः इहचिंत्यं अत्रापि आतोनुपसर्गइत्यतोनुवृत्तिसंभवात् अहोन भाष्ये आमादित्येवमर्थमिति लोके एतमित्र
धमर्थमित्यर्थकमास्त्वत्यणेनेति आममांसभक्षः एकमैत्रिपूर्वइतिभावः पक्वमांसशब्दे उपपदे अस्माउपपदस्य क्याद्देशः पक्षाहाद्दित्वाज्ञान भाष्यानुग्रहः कव्यश
ब्देनतरयोग्याच्च एवंचकमादरत्यसाध्वेवोतिबहवः मंत्रेश्वेवभाष्येवृत्तवहाहीनामिति अनंतरयोगपुष्टीपदस्येअपसातहते पुर त्वस्यसभावना यामिपृथ्वः वे
चिन्तुजात्सेवधिनाणिवनः स्थानेगहस्य कंप्रत्यर्थेइत्याहुः नन्तुरसूत्यात्रिवेलायांकथंपदत्वमत आह भावीति भाष्योक्तिः यतेर्दधामितिनेहकाहारी नामवत्वमिति
भावः भाष्ये उदकस्यशासशब्दस्येति तन्मकृतिकस्यपर्यः तन्नवक्तव्यमिति ननुवासरूपन्यायेन इक्षविषयेपिवनोपिसत्वेनतस्थीनपातनमावश्यकमिति
चेन्न एतद्भाष्यप्रामाण्येनाहेरायुक्तस्येवोचित्यात्कैयटेउदस्यपदइतिवदहारः स्यानिवद्भावलब्धप्रत्ययत्वेनेतिबोध्यं अवश्यंतद्वक्तव्यमित्यस्मारभेणोपत्सर्वः नतर्हि
घनोमिति हारीनामेवरूत्वंविधेयंदीर्घत्वविधिनिवारणेवासिद्धइतिभावः अन्यथा इत्सादि इत्येतद्दापिअंधय थामिति पूर्वांते इत्यतव्हाहितिभावः नहडस्त्वेवमात्कठेनाहे
वस्य शोभ्यामितियद्यप्रिमेत्रेइतिउक्तः वस्यशास्शाहस्येतिभाष्याच्छंदसिनलोपोपधाद्बव्यभावयोनियात नाछद्दसेवेपिधाहस्वनिपातनात् हध्यभावेन वस्यशोभ्या राम
मित्यस्यसिद्धिः शास्वेविंचितसंवद्धावुक्ष्म शाह्यपापिसिद्धहृद्यमपिनकार्यमित्यन्येस्यः कचसमभीनिर्देशाहेवजनाहविधीलदेपुनर्वकाएहाविति वचनं मुख्यवकारस्य पूर्व

नियमार्थमितिवदंतंप्रत्याह भाष्यकारएवचेति यद्वायावानइतिप्रयोगस्यवनियामसिद्धिमाश्रित्यतत्राप्याख्यानादाहभाष्येति अतएवध्यापतेः संप्रसारणमितिवा
र्त्तिकस्थातेर्वाधीरितिभाष्येक्विप्प्रत्ययेकृतेकृतेति भाष्येक्विप्यसेनसाहश्यपाद्रुजुच्यतइतीत्वाप्रसक्तिरेवोवेतिबोध्यं भाष्येकक्विपाविति अतोनुपसर्गइति
क्विप्रुतिविधिर्ती तत्त्वकस्यवाधेशंस्यइतिनक्षिप्येततस्थैस्यकोदिधेयः कस्यवाजवाधकत्वेनक्विपप्रसारस्याभावात्परत्वेनक्विपोनित्यवाधवारणायक्वि व
प्रविधेयइतिभावः नचाचेवसंख्याद्युपस्यसिद्धत्वेनक्विपोवाधफलाभावः शाख्याश हत्शासि आतोलोपानापन्नेः कसेतोडि तिसूत्रस्थभाष्यो क्त्येकादेश
स्पस्थानिवत्वात्प्रत्यहितिब्याप्तेतस्येवत्तेनवाधइतिहदशकं येननाप्राप्तिन्यायेनक्विपएववाधस्तस्यापि वक्तुं शक्यत्वात्तस्माद्ध्यसामान्यचिंतयोभ
योरपिसर्वाधकः स्यादितितात्पर्यं श्युजातो भाष्येनुपसर्गइत्येवमित्यत्रउपसर्गेपीतिग्रहणात्तापकाहित्यर्थः एतेनसपूर्वग्रहणमुपसर्गनिहत्यर्थमितिशक्तिका
रोक्तमपास्तं वृत्तौ स्थापीत्यत्रेति नन्वत्र कथंणिनिः सुप्युपपदस्याभावात्इतिचेन्न उत्तरसूत्रादहुक्तग्रहणमपकृष्य केवलादपिविधानेन्यायसूत्रेः ग्रहादि
त्वान्यंतस्यैववाप्रकरणाद्भुतपूर्व परिसंख्यायापूर्वपक्षः विधिमाश्रित्यपरिहारस्यमिनहनु तिप्रकारश्याहो भाष्येतच्चथास्यायीति स्थायीत्यत्रोपपन्ने
स्को आस्थायीतिपस्मन्ये स्थास्थायीतिपाठइतिकेचित्तदुभयमपिभाष्यकैयटविरुद्धं व्रतेविपत्पराति नहिनाहशवृत्तसंभवः व्रतेभानेप्रकृतत्वाच्चपा
गुक्तसकलप्रसंगसिद्धस्येतिभावः अथनानुवर्तेतइति उपमानंसाहार्थेतिसूत्रस्थभाष्ये यमपिपक्षोहस्पतेइतिभावः अपकेस्वरभेदोकेकेइत्युक्ते

४ कै०टी०वि ६० रितिबोध्यं। तथ्थितएवबाधभविष्याभिन्नतत्पदेस्यामित्येवमकल्पसंबन्धमेतत्तति घ तमस्त्रयतइत्यास्विहुत्यानेष्याधातुरत्नेतिपरोक्षाघभाष्यं चैकदेशयुक्तिःभाष्याभ
जिप्रतिषेधवाद्विन इति। नन्वर्थबोधकस्तनजइत्यर्थः। स्पृपुपदेइति बहुलग्रहणात्क्वचिदिष्टमहत्त्वपदइतिभावः। आत्मभानेपूर्वकमेणाइदानीकर्तृत्वाभावेनयुग
पदेकस्यकर्मकर्तृत्वाविरोधेनचेत्समर्थगतमत आह पदेति केवलविशेषमेदेनशब्दभेदेनवानकर्तृकर्मविरोधइतिभावः। आत्मग्रहणमनर्थकमिति। यद्यपु
भयप्राप्ताविति नियमार्थमपिनकर्त्तरीति वक्तुं शक्यं तथापि उभयोः प्रयोगाभावात् अत्र तत्प्राप्तिः किं च तेनयथासमासप्राप्तिः कर्मणि चेति निषेधाद्वियाशयमाहुः
तदस्पतिभाष्यकृत आत्मग्रहणसामर्थ्यात्कर्मणीति लाभस्तेति इदमुपलक्षणं साकर्मस्थक्रियायात् लाक्रियान्तरस्यापि वस्तुतः कर्मकर्तृग्रहणमिति भाष्य
स्यकर्मवङ्गादौ वक्तव्यइत्यर्थः यथास्यापि कर्मकर्त्ते तेनग्रहणंव्यवहारोभवति तथा वक्तव्यमित्यस्यार्थः। अपनेवतत्फलसिध्यात्तस्यापाख्यानंभाष्ये पर्यन्तारोपि
तिलावस्थायां स्वतात्स्व्यौरूपन्नौ तद्वाचनिकमेवेदंबोध्यं॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्याद्धे तीये प्रथमसमा
प्त्याह्निकं॥ ॥भूतेऽपस्यास्यसंज्ञा व्यपदेशैके तिअतीतेत्यर्थः। तस्यैवेति अन्यच्चकालस्तन्निवेनभूतशब्दप्रयोगोनेतइतिभावः। एततदाशयात्मनिनन्त्स्वनेवेदत्पाद्य
पदइतितात्पर्यं। अनुज्ञाप्रतिबंध्यार्थाभ्यामिति तद्रूपाभ्यामर्थाभ्यामित्यर्थः। तत्रानुज्ञयाभिव्यक्तिचिदेतः प्रतिबंधेनप्रलयहेतुः ईश्वराधिष्ठितत्वेनचतत्स्यप राम
त्तिः। ननु नित्येकालेतत्संज्ञायाव्यपदेशकस्याभावात्कथंभूतत्वव्यवहारइत्यतआह तत्रसमसर्गेति तत्क्रियायथाज्याधिभूतोपायोभेदउपश्रेयस्तत्कृतोभाग ६०

दिव्यवहारइत्यर्थः। असोतिवितितथाचतस्या अनित्यत्वात्सिद्धएवभूतादिव्यवहारइत्यर्थः। आधेयपक्षेऽकृतोपाधिनिर्विकृतमशक्यत्वं। उत्तरदेशसंयोगावधिक्रियति
चेत्। तस्माद्विशेषणानर्थक्यमन्येत्रपाणामपिस्थिरत्वात्तत्कृतव्यवहारनियामकत्वाभाव। अतिप्रसक्तोमिश्रोतिरिक्तः सूत्रापुरार्थइतितस्यचपरैरवकल्पामुहूर्तादि
व्यवहारोप्यपपन्नौ। किमर्थंदेनतेनस्यष्टंचेदंकालात्पूरिमाणानेत्यत्रभाष्येइति निरूपितं तदैवइस्वतस्यापि कालनियामकत्वेनकालत्वव्यवहारः उत्पादस्थिति
दोध्यं। अन्येत्विति मतेपिएषहोक्षाःसेवाकंचपरिच्छिन्नपरिमाणोत्थुक्तेःसंगतास्तस्या अपि क्रियान्तरस्यैवपरिच्छेदकत्वेनव्याप्तान्निरीतिहिकृशाहस्येति
स्वाभिधेयप्रतिपादनेव्यग्रतद्याविशेषएमसंबंधायोग्यत्वादितिभावः। तदाहहीयुगमसेति। नित्यत्वादेतदनेनभूतादिव्यवहारायोग्यत्वंदर्शयति। दीपय्याहिइति। अनुत्वा
रितात्पविधेरसंभवादितिभावः। नचशब्दस्येतिभाष्येनस्वनित्यत्वेनभूतादिविशेष्यतायांसंभवोनेत्यर्थः। अनित्यत्वपक्षेध्यथावर्तमानशब्दस्यप्रकृतित्वसंभ
वोनतथाभूतभविष्यतोःशब्दयोःप्रकृतित्वसंभवःइतियोजनाबोध्या। क्रियायांभूतायामिति तस्यांभूतत्वंचवर्तमानध्वंसप्रतियोगिकालसंबन्धित्वंभूतकालेन
तिभूतकालक्रियावाचकेनेत्यर्थः। अवानिर्देशादितिवार्त्तिके। वयपहमर्शआधरजतंमासांतरपरेदोपाशयेनाह अव्ययवदिति। अव्ययमेवइति। अव्ययस्य
भूतेशब्दस्यानिर्देशादितिवार्तिकार्थइतिभावः। नित्यनार्थनेति साधुत्वज्ञानंनशास्त्रैकारणंनाप्यसाधुःकल्प्यज्ञातंप्रतिबंधकमित्यर्थः। परमतेपिशिष्टाम्नोवा
रित्वेनसाधुत्वानुमानादोषः। शास्त्रजन्यस्वंतुपश्चाद्विष्यतीत्यरोचः। यद्दिदंशास्त्रेतौवनिष्याघःस्मात्स्याहत्येदिइतिभावः। भाष्येनवेतिविवदमर्थन

४

के·टी·वि·

६१

प्राप्नोतीत्यस्यार्थः शास्त्राभावेपि तदर्थक एवायमिति भावः तदुक्तं कैयटेन नित्यत्वमित्यर्थ इति क पुनर्न स्यादिति क्वेति विषयप्रश्नः कस्मिन्विषयेपि विधिमर्थेन प्रा
प्नोतीति किं सूत्रविधिधमर्थेन प्राप्नोतीत्यर्थः तत्रात आह भाष्ये एतौ कालविशेषाविति तद्विधानस्येति तस्मिन्विधानं प्रसज्येतेत्यर्थः भूतशब्दवत्तयोरपि स्वभावत एव भूत
मात्रवाचकाभवंतीति किं त्र्यधिकारेणेति भावः सामान्येनेति कालसामान्य इति सामान्येतपाठस्तु पुस्तक एवं ननु इन्नौ कर्मणीति सूत्रे कुत्सितग्रहणाद्भूतमित्यत्र
कुत्सितार्थता इति चेन्न कुत्सितग्रहणस्य भाष्ये भावात् शाङ्गशक्तिघ भाष्यसिद्धं चेतत्त्रापीति भाष्याशयः ननु तेनैव सिद्धे कुमारघ्नादिष्विष्यमिति चेत्तत्राह
पुनर्विधानादिति कुमारहत्यादिष्वाह त्र्यपेरत्यर्थः विशेषविहितः उपपदविशेषविहितः इत्यपि मपि भ ते प्रसज्येतेत्यन्वयः गत्तकोहिमानि कुमारस्त्री मपीति विशे
षविहितो णिनिः कर्मणि हन इत्येते वा धते तत्र तेनापि णिनेनैव विधानेन णिनेर्वाधस्य वक्तुमशक्यत्वात् पातमहत्त्वादित्ति वा ध कालो वा ध्यते इति वर्त्तमान
भविष्यतो रेकुमारघात्यादि णिनिर्भवति एवं च तद्बाधनेन चरितार्थं शास्त्रमिति वा सरूपन्याय वाधमान्याभावेन कुमारहत्यादि णिनिर्भविष्यद्वर्त्तमानभूतयोर्यथास्या
त्तत्स्पष्टतार्थो नितरां त्रिसूत्र प्रयास्यादिति भूताधिकार इति भाष्यसूत्राणि भविष्यद्र्थः इहेदं चिंत्यं तत्र कोविदस्य न्यायपतिविविषयविषयत्वात् तस्माद्भूताधिकार सामा
र्थ्यात्कर्मणि हन इत्यत्राप्येवं णिनिर्भूतेरिति निपमाहन्यस्य णिनेर्भूतेनितरां निरिति भाष्यार्थः यथा अस्य णिनेरधिकारो भेदे पि स्वभावत एवं भूते वर्तितत्था कुमा पत
रोपसग्रहभावत एवं भूते निवर्तिनी मतीत्युच्येः प्रयोजनं तत्राह भाष्ये आस्वहे तियत्तसंयोगादिति पश्च संयोगविशेषात् नियम्यमुक्ताले यज्ञवाही मा भ्र इत्य ६१

न्वय प्रसंगाद्वर्त्तमानाधिकारस्यापि प्रयोजनं प्रदर्शितं वार्तिके भूतांश्च कालेष्वेत्युपलक्षणं तत्र द्विनियमस्याधिकारोश्तावर्त्तमानाधिकारेहं निपंस्पगोर्हं निवित्तिवि
हितं कालभेदेन स्याहितिवास स्वरूपवर्त्तमाने पद्धतिप्राप्नोतीति भावः नाजिडे ति स्वपितः घोन्त जिट्र अपवर्त्तमानाधिरेलिट् भूताधिकारेलिटः छंदसि लिट् लिटः कान
ज्वा च सूक्ष्मय भाष्ये सर्वकालापदंस्पष्टत्वं कालधात्वकप्रत्ययपायव्य स्वार्थः भूतकारसातिष्ठ्यात्स्यज्ञ स्वत दधिकारस्यत्वात्त्रापि वर्त्तमानकाल इति भावः
हदि शाहत्वादेवोणादिघवास रूपविधिनि हितिन्नात्वर्थे एतत्प्रयोजनं तिकेकदेशिनः उणादीनामव्युत्पन्नत्वे ऽसंभवान्नपुर्वान्ह चोपि वर्त्तमानकाल एवं साधुत्व
स्यात् तत्त्वे भाष्ये उक्तत्वेनात्यन्तानाहते त्प्रस्यादित्तेष्व अत्राधिकारस्तु वर्त्तमानपोरधिकारपोरस्त तोस्त्वर्थः कानवध्याति क्वेस्युपलक्षणमिदं पद्य
कानजुपलक्षितस्यालिटस्यार्थः लसार्वधातुकेषु तत्र चानशः सार्वधातुकत्वेपि लादेशत्वाभावः कानचो लोडेशत्वेथार्वधातुकत्वमित्युभयत्राप्यंतो
रेत्रत्वभेदेति भावः कर्त्रीभिप्रायेएवेति आत्मनेपद स्तुरिति भावः भाष्ये चानशः एतौ छीलादिषु सर्वकालेष्वपवादो मा भूदिति वृत्तमिति माह चानसो पवाद सु
घुयुयोनेहा विनिप्रत्ययाः आरक्षानस्यो प्येवान्त्यत्रेतिभूतार्थानि रिक्त वर्तमानत्व विवक्षायां अकर्त्रभिप्राये कर्त्रभिप्राये च आरक्षानस्येप्येवभूते उकर्त्रभिप्राये ए
वतथा अकर्त्रभिप्राये उक्तरदेवार्थः वेहभ्राणा कि धातुपपदे ति भाष्ये नियमार्थो यमारंभ किं न विशेष्योणोपेवपाठः वृतादिष्वेवेत्यादि नियमाकाले स्वक्रप
मारात्तस्य अन्यथात्तदाकारस्य हन्त्र निनेवनियमात्तदितर स्वकारात्तुनः प्रश्नानुपपन्नः उपपदविशेषइति नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् हेतुः इकि पदमपदविशेषए

४

कै·टी·वि· ६२ वेत्यर्थः एतस्मिंस्त्वविशेषे इति भूतइत्यर्थः तेनमंतेहंते: क्षिपत्यह्लादिष्वेवेतिनियमइति भावः तदाहानेनेति धात्वोर्व्हेला धातिरिक्तेउपपदेभूतकालावच्छिन्नेर्थेवर्त्तमा
नात्क्रियोसंबंधबोधकत्वादितिभावः भाष्ये यथेति एतन्मात्रनियमाभावात्क्रोद्दत्यर्थः कालनियमइतिभूतकालावच्छिन्नार्थात्धातोः क्रियांतरसंबंधबोधक
त्वादितिभावः तत्रकेवलधातोः प्रत्ययांतरसंबंधस्यावारणात्तत्तात्पर्यतः कालनियमोपाधिमात्रिव्यर्थं नियमद्वयमिति व्रत्याह्वेवक्षेवदितिचकत्वाभानस्यैवका
स्यपक्ष्यसुपस्थापितेन्वयोन्याय्यः सचभाष्यप्रामाण्यादुभयत्रापीतितत्वउक्तस्यवचनार्थइतिसापेक्षत्वोपपादकत्वात्समासः धात्वंतनियमस्येदंमाननमिति
दर्शयति यस्मादितिनन्वेतदर्थकंहस्मीत्येवास्तु सामर्थ्यादुपपदांतरस्याविप्राप्तिःकिंबहुलग्रहणेनेत्यत आह भाष्येनचभवतीति अभित्रेयतत्वादन्यात्रोक्तोक्तिवेचे
ति नियमादन्यस्मात्संभवत्वितिप्रेतस्यार्थबहुलपदमितिभावः कर्मणीति· ननुकर्मण्यः कथंकुत्रित्वमत आह यस्यसोमितिनिष्ठातोसदितिवचनमित्यादिवा
न्नैकतोसदितिसूत्रेतेनसमानन्यायमिदमित्याहभाष्ये अत्रसंस्कृत्यरेति· तावत्सुक्केहिअग्नाहीतविशेषस्यप्रमात्वप्रामर्शोन्वेदोषइतिभावः भिन्नइत्याहो
जीतः क्तइतिवर्त्तमानेक्तः पदयुनरितिभाष्यं पूर्वोक्तेनपुनस्तक्तमित्याशंक्याहयेलौकिकेइतिनदृष्टाइतिअन्तवधविशिष्टेनदृष्टाइत्यर्थः कथमसक्तत्वमत आ
ह एतदुक्तंभवतीतिभाष्ये प्रस्कत्वयोरिति जीतः क्तइत्यादेरप्रवृत्तशास्त्रत्वांतात्प्रवृत्तिभिन्नानांप्रयोगः तुवंध्यवयामेपिदृष्टत्वंबोध्यंभाष्येद्विःक्तेतितदोषर्कप्रहण एम
मित्यर्थः क्तक्तवतूसजेतोनिष्ठेतिसामान्येनेतिएकत्वपदेनतदाश्रयोतस्यतेसाधारणोपपर्णीयस्सुक्तशद्धइत्यन्वेननुदध्यादिमत्वपदिक्तत्रिमत्वादनिष्ठेवत्तत्क्रय ६२

यंतत्रापंसमाधिर्नहित्यत्य आदहध्यादिकेतिविषयनियतत्वादितिसंज्ञाप्रविधप्रस्थशाहृप्रयोगेचैकरूपत्वेनसंज्ञिनो नित्यत्वात्संज्ञानित्यासाधुत्वान्व्याख्यानस्यच
संभवोनैवंप्रकृतेइतिभावः ननुसंज्ञायाः स्वातोभावित्वमनुपपन्नमत आह संज्ञिनइति सामर्थ्यादिति अन्यस्योत्पन्नस्यनिष्ठासंज्ञायाअभावादितिभावः आदिकर्मणि
तिकर्मशद्वाक्रियावाच्यः एकफलोद्देशप्रवृत्तसमूहरूपाचक्रियापातत्रवान्तिकफलदर्शयति आद्येति पूर्णसमूहस्यव्यापकत्वाद्धिभूतत्वव्यवहारइतिभावः क्रि
यारंभोद्विति अत्रकारणाशंकः सूक्ष्मग्राह्यकालोपलक्षणांच्छन्यथाक्षणरूपत्वेक्रियायास्तद्धेतुसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वात्प्राप्तत्वानापत्त्यापश्यन्गोधा
वतीत्यादेर्नैपापत्तिरितिबोध्यंचक्ततः क्रियाध्यत्पत्तेवफलानुमेयाव्तद्दृशितिभाष्ये उत्पत्ताप्रहृत्येति· अवयवाद्येसमुदायरूपत्वाप्रतत्तेत्यर्थः पश्य
न्गोधावतीत्यादिप्रयोगस्तत्फलसंयोगदर्शनाभिप्रायेणदृष्टोवीज्ञानसामान्येलक्षणानिरूपयिष्यतेत्वेदंवर्त्तमानेलडितिसूत्रे आद्येसुक्रियालक्षणेद्वि
तिके चित्पाठः तत्राद्येषुक्रियावयवेष्वित्यर्थः जीतः क्तइतिपदिनाद्वियमेवस्यात्वर्त्तमानग्रहणमेवकुर्यादितिचिंत्यमिदमितिहरदत्तः तेनक्तानुमाने
पिक्तवदर्थवचनमावश्यकमित्यपरेयस्मात्प्रवदतिवात्वर्थस्यवर्त्तमानत्वएवयतोलोकेविवक्षेनप्रयुज्यतेक्तोवक्तव्यतत्पर्यः पूर्वमप्यर्थेवाभाष्यतइतिभाष्ये अत्व
यः भाष्ये आदिरंतेति आदिक्रियारूपणाइत्यर्थः ननुतत्समूहत्वेपिधात्वर्थः पूर्वमप्यर्थेवाभाष्यतइतिभाष्ये अवयः भाष्ये आदिरंतेति आदिक्रियारूपाइत्यर्थपवं
समूहेषु आवयवेषुसमाप्यतेआरोप्यतइत्यर्थः अभेदे· अवयवसमूहाभेदे· तेनक्रियानदृश्यतेइति असंतमवयवशः समूहप्राप्तस्तदुपचय्यर्थेः अनवस्था

४
कै॰टी॰कि
६३

नाच्चेति अनेनावयवस्याप्यप्रत्यक्षत्वं स्फोटकत्वेनानवस्थानाहितपर्यः क्रमात्प्रस्तुतामिति भिन्नोवयवसांनिकर्षः समुदायप्रत्यक्षे कारणमिति भावः चक्षुरादिभिस्सं
बंधे हेतुः सद्धक्तविषये इति येन शब्देनेसामानाधिकरण्योपपत्तये वेनावयवत्वेनेति सर्वं ध्वन्यते त्वत्पत्राचयवे आरोप्यत इत्यर्थः योयोवयवः फलानुकूलत्वेन विवक्ष्य
तेत त्रैवक्षमाप्यते तत्रावयवे समाप्ते समूह एव समाप्यते तीतो भवतीत्यर्थः वेति काकारचरमावयवः तद्गतः क टउत्पत्स्यत इत्तकरोतिर्व तैकः क्रियाक्षमूहइत्यर्थः
लिटः कानज्वा क्वसुरूपौ विधीयेते इति नतु हस्वा भवतोल्टि ति त्वाप्यकारादेशागमत्वे हस्वमादेः पलविधौ वा समूलो नारती त्युक्ते एवं वेत्युक्ते तेस्यादेवन च प्रत्ययविधिवि
धयस्यादेशे भावः आदेश विधावपि प्रत्ययपदत्वप्रत्यपृष्ठितेरा धुरा न्वेति स्वभाष्यसंमतत्वान्न इति चेन्न एतद्वाग्रहणे हरादेशरूपप्रत्ययविधौ जरत्नुपस्थि
तिकल्पनात तत्फलं सहादिस्पोमत तसामान्ये लिटः क्रस्त्वेवनयरके तिङ इति भावः उत्तमेति केचित्तु तस्य धातु संबंधे वि धानेनाभ्रातु सर्वधेयस्क्षे मतसामान्ये लिट्स्या
निकेतिङः स्थवणार्थमिदमावश्यकमित्याशयो भाष्यस्येत्याहुः पुनरुक्तोलिडित्यवत्युपवर्णितं क्षिप्रसिद्धामनासिद्धे लिट्प्रहणे नलिदमात्रस्यादेशे त्याप्यते इति वाव
चनमावश्यकमेतपुनस्तेन प्रकृतभाष्यविरोधाहित्याहुः भाष्ये पुनः किंत्वकरणादिति आदिवानित्यादेरागुणकत्वस्य तामित्यत्र अकारांतरप्रश्लेषेण अ
धातोः पुनर्विधानात्रेत्यादिके भाष्ये पांसइतिमत्वाहेति एवं च विकल्पमात्रविधाने ऽस्य तात्पर्यमिति भावः अनद्यतनपरोक्षयोरिति वचन स्पतयोरपिक्ष राम
सु विधेयः तेन चत्त्वक्षिपयोलिङनुमातव्यः सच वेतत्पर्यः नन्वभूतसामान्येनुमित्यस्यविशेषपर्यवसायि भविष्यतीति किमनेनेत्यत आह भाष्ये अपवादेति तथा च॰ ६३

लुङोपवाद इति नन्वनद्यतनाद्येलिंडे कल्पिकत्वस्यनिष्पन्नक्ष इत्युपसमारोतितनस्याहतं आह सतत्वादेशेति अनद्यतनेत्याद्विवचनेनतयोरप्यनेन लिङनुमानाक्षे
प नन्नुवा प्रहणानुरत्वोष्ठसोर्विकल्पः स्यादतआह तत्रनेति व्याख्यानादिति भावः इयपिवान् ऽऽमाम्यादिति वहवेकाजात घस्राभित्येका जलकरणादित्यर्थः हिते
कृतेनेकाचत्वाभ्रस्यापेरनित्यत्वमिदमिति भावः नन्वेकादेशकृतेएकाच्त्वात्सामिदिति सोपि नित्यइत्यत आह तत्सामर्थ्यादिति नचोत्तत्राद्धि त्वेसर्वपोदीर्घसाधि
विरोपर्परिनिमित्ताभावादेकादेशप्राप्तौ दीर्घःश्रादकाश इति भावः विशेषेति वलादिरवेस्त्वत्स्त्रेत्यर्थः नराजाहाबृति आदिविषय एव प्रतिप्रसवस्संभवादिति भा
वः किंच पूर्वस्यविधौ स्थानिवत्वं न पूर्वपूर्वपाधितिसिद्धकारीप्रत्ययस्यादेशत्वप्रख्यासंचाणादीर्घ आपेर स्यासर्दीर्घस्य नैकादेशबाधकत्वमितिद्वर्धसिद्ध एवेतिन
त्रिपातनपूर्णमित्यपि बोध्यंइयादेशइतिअन्यथादिरुतेइणोयणितिस्यादिति भावः नेहथमिति ईयादेशोदीर्घोच्चारणसामर्थ्योच्चारणं चोपसंख्याविवक्षायांवा
जंहुहवं भाष्येइपितिकृस्वपाठे धयितानिपातौ घ्वास्येति वाग्व्यवस्थयोबोध्यः लौकिकं तु उपेभिवानिकपौत्मादुषेफविवक्षायामानाभावाहित्यन्ये भाष्येनाहरीघ
त्वमितिईय अनुपपत्तेः प्रागसकृत्यापाचरिता कथंहितिभावः नहीतिकिंतुशास्त्रादिदेश इति भाव अपाध्यपस्त्वेन अकृत्रयत्व भांतत्वरूपेणापस्थितयैव दीर्घइति
भावः ननुकार्यादेशे हो ब्लत्स्वसत्वदेष्यइत्यस्वे राहअध्यवेति वस्तुतः पूर्वस्यविधौ स्थानिवत्त्वमितिनात्रस्थानिवत्त्वमितिबोध्यम् भाष्ये निष्ठाविदद
ति एकादेशात्पूर्वपाठो माहेयणप्राप्नोतीति भावः यणादेशे निपात्यते एकादेशवाधकत्वमिति भावः इणोभाष्ययामाति पूर्वस्य एवेणोऽस्य कार्यमिति भा

४
कै·टी·वि·
६५

वः·भाष्ये स पुनरिट् चेति· द्वित्वे कृते एकादेशे तत आमि रीति भावः· न विहन्यते घस्लेति· असेटो निमित्तं द्विर्वचनेन न विहन्यते यत इत्यर्थः· लकाराणां भावकर्मणोरपि
सत्वेन तत्राप्यनल्व्यानः स्यादतो भाष्ये कर्तरीति· लुङ्·लङ्·लिटो यिति तु कल्पना प्रयुक्तत्वात् लङ्·लिट्·प्युपन्यासः कालविशेषोक्तिः· आगमामेत्साधु उदाहरणेषु अनद्यतनरूप
त्यर्थः सतोप्यविवक्षायेति सतामेव लोके सत्वेनाविवक्षायान्न घटित प्रयोग इति भावः· नन्वसतो विवक्षाभिरूपणस्य प्रकृते नोपयोगः· तत्राह विवक्षापे
ति· भाष्ये न्याय्ये प्रत्युत्थाने इति प्रत्युत्थानं जागरणं तत्समये प्रत्युत्थितं प्रबुद्धमित्यर्थः· उपस्थितमिति पाठे प्युपमर्थः प्रस्थितमिति क्वचित्पाठः स त्वापि प्रत्युत्था
पप्रस्थितमित्यर्थः तच्च रात्रेश्चतुर्थयामे एव तत्र समस्ताप्रबोधस्योक्तेः· तदाहुरते [?] श्रुतिः क्रीतरात्रिप्रहरस्त्वपं जागरितवानीति· एवं हि पूर्वतनस्य प्रत्युत्थि
तं केचित् पृच्छतीति ग्रन्थस्यासङ्गतिः स्यात् यदि ना प्रत्युत्थानासंभवात् तस्माच्चतुर्थयामे यद्यजागरणस्तिष्ठतीति भाष्यार्थः· तत्र मुहूर्तमपि स्वापे लङ्·वृत्यर्थ इति
केचित् अनद्यतने लङ्· अनद्यतन इति पर्युदासः पर्युदासस्य तर्हि व्यामिश्रे दोषः प्रसज्यप्रतिषेधे समर्थसमासोऽस्मत् सामान्यत्वस्यात् आह भाष्ये बहुव्रीहि
निर्देश इति· तथा च विद्यमानाद्यतनभूतकालार्थवृत्तेर्धातोर्लङित्यर्थः· एवं च व्यामिश्रे न लङ् जसामान्येपि लुङ्नेति भावः· गौणश्चात् त्वादयपरोऽवी ज्ञमाह भाष्ये तत्वद
तिकालस्यापीति· यथा दिने मुहूर्ते इति· न चैतावता मुहूर्तस्य समुदायातिरिक्तं हि नमस्तीत्यर्थः· अनुगम्यते· प्रमाविघ्ययामवति· भाष्ये जघानेति· कस वधीहिनेह राम
नीतनप्रयोगे तु ह्यस्तनियोगोऽपीत्यर्थः· अरुणदियुदाहरणोऽस्य कालः प्रवक्तेति वो विविभाष्ये साकांक्षे यथेवत्तेमा नाह्नातो भित्यर्थः· तत्रैकस्य साकांक्षत्व ६५

पुमयत्र कथं लिडिति शंका ते भवेत् परोक्षमिति तत्र व्याचष्टे· परोक्षमिति· दासगामनाख्ये लिट्कारणत्वे हेतुमाह तच्चेति यत्परोक्षे घनार्थमुपदिशतीति केवल स्करणामित्य
घः यन्नस्यार्थमाणात्व स्फोजनाद्रितत्प्राप्तिर्भवतु लक्षणाद्याकांक्षामित्यन्वयः पद्यपि पुरुषान्तरीकर्तृप्रयोगार्थोना साकांक्षत्ववृद्धाः· आकांक्षाया
श्चेतनधर्मत्वात् तथापि तस्यापि गमनेन लेन मस्त्वनुपालवोधाय विधायात्मोस्तवाक्यस्यानन्तु विपरीतिति भावः· द्वयोरपीति· उक्ताकांक्षायां द्वयोरपि विद्यमानत्वादिति
भावः· परस्परेषु स्वत्वादिति चित्तं लक्षणसमलक्षणे रूपस्क्रियाभाष्ये दर्शितत्वात्· परोक्षे दिति· इन्द्रियाविषय इति· इन्द्रियजन्यज्ञानाविषय इत्यर्थः· तथापीति
पसक्रियायोर्भिन्नाक्ततस्यात् स्वकीयमिति प्रश्नार्थ इति भावः· इंदुपगोरत्वमेव पारे स्वतः स्वस्य धनहारक्रियापामित्याशयेनोन्तः स्यातिय राभिमा
दिमपूर्वे तितत एव परशब्दस्य पूर्वनिपात इति बोध्यं· योगविभागस्य भाष्ये त्रयर्थमाराह अत एवेति प्रतिपरेति शास्त्रस्य घतगणे सूत्रे इन्द्रियाजन्य
योनपरोक्ष मत एव परोक्षज्ञानमनुपपद्यते· आद्यवातद्विगलोपितथा अत एव क्रियापरोक्षा पापीति भाष्यप्रयोग उपपन्नः· नित्यमिदन्ति
स भागनिपातनस्य गुरुत्वादिति भावः· अदृष्टवार्थावृत्तीतेस्तु· इन्द्रियागोचरार्थवाचीति· तदिहमपके ज्ञानव्याचीत्यपि बोध्यं· ननु कालः सर्वस्यापि इत
नोमित्यादिमत्वहरणापरोक्ष एवं तत्र आह पथ्येति नित्यपरोक्षास्तेनित्यपरोक्ष इत्यर्थः· भाष्ये प्रत्यक्षपरोक्षतायामिति प्रत्यक्षपरोक्षत्वयोर्विशेष
णता यामित्यर्थः· तत्र प्रत्यक्षत्वेन विशेषणस्य ह्याप्य भावान्न दुपादानमसङ्गतं अत आह यथा प्रत्यक्षत्वमिति युगपदसंनिधानात् अतः· संदिग्धक्त विषये

मत१

श्राद्दसमुदायेतिनित्यानुमेयत्वादितित्वं चातींद्रियत्वाद्दोध्यंननुतंडुलोदककदर्शनकालेपाकस्यमनद्द

४
कै·धी·वि· शिद्धेनेत्यघतेइत्यप्रत्यक्षैवेत्यर्थः एवं चैकैकस्य प्रत्यक्षत्वेपि समूहरूपोध्याप्त्यर्थः पुरोक्त एव अतएव पिंडीभूतानि दर्शोपि तमशकेष्विति भा
वः वस्तुतो वयवशोप्यप्रत्यक्षत्वमेवेति क्वचित्पाठः किं चापवशः प्रत्यक्षत्वे एकैकत्रावयवे समुदायरूपापत्तेः पेणाक्षतत्वादित्यप्रत्यक्षत्वस्यापि संभ
६५ वेनतद्व्यावर्त्यपर्थ्यपरोक्षेति विशेषणोपपन्नौ साधनान्यप्रत्यक्षत्वेन तत्र प्रत्यक्षत्वोपपादनं भाष्येकमसंगतं स्यात् अतएव वा पंचायप्रहृष्टेत
प्रतपद्दवाचोर्त्यार्थेनन्ववयवानां सोऽस्मात्प्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वं स्यादित्याह अश केतिपिंडीभूतापि निर्दृष्टे पितृमशका अवयवा
नां क्षणिकत्वेन पिंडीभावस्यैवाभावादिति भावाः इति भाव इति वोध्यसाधनेषु चेति भाष्यसाधनेयत्रेनाकिं भवान्मन्यतेत्यर्थः नन्वेकैकस्या अपि शक्ते
रप्रत्यक्षत्वात्समुदायग्रहणं व्यर्थमतौ वा भावात्कथं लिदप्रयोगः त आह ह्रष्टद्वापीति साधनस्य तच्छक्त्या ग्रपस्यसंभरूपस्येति संक्षेपः शक्ति रूपादि
द्रूपस्येत्यर्थः संभ्रमशक्ष्ये आघ्रजेतः यथा चेति युक्तमितिपाठः भाष्ये सीत्कारः फूत्कार श्चेतियाठः क्रियाकृतविशेषप्रत्यक्षत्वे पीति अपिना
साधनप्रत्यक्षत्वे पीत्यर्थः इंद्रियागोचरसाधुनीतित्रा क्रियारूता दि शेषरूपसी त्कारादिविशिष्टस्य संवद्धरूपस्य वेद्यागोचरत्वं बोध्यं त्रातिनव्या
के पश्वलेऽनन्नभाप्तिद्वाविद्यापोन्नस्वयनच्चित्तव्यात्केपतहुदाहरणमाहदृश्वेतित्यारे अनतावपिपरोक्षदर्शयति अथ वैतिवैयाकरणानाश राम
केनाप नदृश्यनेनतत्संमतनो क्रान्यचितनताच भाष्ये वर्त्तमानकालमित्वेवर्त्तमानकालवत्क्षिन्यर्थः मनसदति यद्यपि यातेज्ञानतामतः करणा ६५

च्या

व्यापकं तथापि तत्परिणामविशेषोमनस्त्रिस्यापि मध्यमपरिमाणसंकोचविकासशालित्वात्कारणान्वितिभावः अतएव सहानुज्ञानयौगपद्यं कदाचिन्नयौग
पद्यमपि इतिद्रिक्तं जनपदहतिकलिंगादिकाविषुत्वयास्त्रमितिहेतकारणीभूततमनस पतिपुद्धारस्ताप न्हवान्येतिवोध्यं तस्यसोममितितिः तदेशभूत
सोममित्यर्थः फलितमाह अन्त्रिशभूतैजेः त्वपापमपहिततदाचिंदेशीयाहितिशेषः कोष्ठनुष्यदेति० पतोहनप्रतिजग्राह अतउपादिः पूरोडाशरज्जुपिधद
रिष्यतोर्व्यागनिलोके इक्षस्यै स्वाके विवृकादिहिषुओजनवत्तः अयाउप अन्त्विक मिकृत्वकलोमलोशचेजात्वतिगृहीतवैमनुष्यप्रह्लाणेनममतद्देशगम
नस्पष्टाभावात्प्रसिद्धे सेवाकरणादाचेजतः प्रतिग्रहणमपितस्यनमप्रहारेसामर्थ्यमित्यर्थो माहुः लटस्मे पञ्चममेवार्त्तिक इति पद्यप्युपसंजातविरो
धातद्वितीयवार्त्तिकेलक्षणायुक्तातथापिलस्यातुरोधात्स्मिन्नभाष्यश्चात्रैदुलक्षणोतिभावः तेन्वेलक्षणप्रयोगमाह तन्नस्मेति मामात्र
स्यविधानादिति आद्येवार्त्तिके इतिभावः निषेधादिति अनद्यतनलक्षणा विशेषप्रतिपादनेननिषेधतापयाहित्यर्थः एकस्मिन्विषयेलट्स्मेत्र
परोक्षेचपुरालुङ्तिसूत्रपविषयेभूतमात्रविधिः आघ्रातननिषेधयोर्विरोधःपूर्वैक्तिं इति आद्येपचाष्टशलेस्मृको मध्यमोयुगोलक्षे
तइति आद्यताभ्यांपंचमसज्ञीगृहेणापक्षेत्वयेभूतमात्रइतिविशेषाक्तेमध्यमयोर्विलक्षणमसाशयेनेद्रुक्तेनवादितिनत्वाविनि चमध्य
मो योगो इतिप्रश्नुपति तत्र विनिगमकाभावादितिभावः आध्यसाधयर्थमित्यत्रहेतुरणासेवजानो वद्द्विशीरितिवोध्यं विशेषानपरपनिति अस्मा

४
कै॰टी॰वि॰
६६

लाघवमेवस्यंविनिगमकमित्यर्थः अन्यथाफलविशेषस्यस्पष्टत्वात्तदसंगतिः स्पष्टेचत्रपरोक्षेचानद्यतनेत्यादावितीति अपरोक्षे चेति सूत्रस्यमप
रोक्ष्यग्रहणमितिबोध्यं एवंचतत्रिलिङ्गेवानद्यतनेऽत्यस्यापिनिवृ —— त्तिर्भविष्यतीतिनिषेधवाचिकमर्थमित्याशयः तत्रिलत्रेपरो
लितंतत्राह नेति इत्यत्रानद्यतनेति मुंडकेलत्वेतिभावः ज्ञापकमुपपादयतिपरिहितिति द्वितीयपक्षेपिदेपक्ष्यमुपपादयतिभ्रष्टेऽथवेत्याद्
ति भूतमात्रेलटः स्मपुराणादौहेतुरित्यर्थः निवर्तनेऽनिलक्ष्येऽपरोक्षानद्यतनयोर्निवृत्तास्मपतमात्रेसिद्धएवचायरोक्षेऽस्यापमथः उ
त्तरसूत्रद्वयेपरोक्षेऽसतिनिवृत्तमितितेनतत्रानद्यतनानुवृत्तिर्भवतीतिशत्तदाचितिकंव्यर्थमेवेतिभावः प्रत्याख्यातुमाहेतिप्रथमपक्षेऽतिशे
षः प्रथमपक्षेलाघवेनसत्वपक्षः परिग्राह्यइतिबोध्यपितुमितिभावः दृष्टानीमितितत्पक्षेऽसेवज्ञापकतया सूत्रंसमर्थयितुमित्यर्थः भूय
सौतिविति परोक्षग्रहणस्यापरोक्षग्रहणस्यचनिवृत्त्यात्तत्सहचरितानद्यतनग्रहणस्यापिनिवृत्तेरितिभावः भाष्ये एवंतर्हिज्ञापयत्याचार्य
स्मलक्षणः पुराणलक्षणमानद्यतनेऽशत्रतत्रस्मलक्षणेऽइंज्ञापकंपुरालक्षणेतुलुङ् ग्रहणमितिविवेकोबोध्यः नन्वेवंतुयोगः नद्य
तनेलङ्लिटप्राप्तौतांप्रायेनत्वाप्राप्तभावेतत्तद्धात्वर्थयोगात्तत्राहतनावितिनतौपेध्याञ्च समाप्तिविवक्षायांहेतुमाह अनेकत्रापि राम
माहीति प्रत्याख्यानमितितत्सूत्रारंभेद्याक्षिप्यतेतिभावः ननुशहृयोगेलङ्लटः लिटामनभिधानमात्रमपाणीयमितितात्पर्यंपुरिलङ्पू ६६

र्वविप्रतिषेधेनेतिपुरिलुङ् चास्मेइत्यस्मेलडित्यतः पूर्वइतिभावः ननुअस्मेइत्युक्तेः स्मयोगेपुरिलुङि लस्याप्राप्तेः कथंविप्रतिषेधोतआहतत्स्वेतिव
र्तमानेलट् ननुप्रश्ने तत्रचविरहंअथचनवर्तमानमितिविरुद्धमतआहइहेत्यादि नचातधिरतामतिसर्वथानक्षमामितिप्रथः क्रियारूपत्वाभावादिति भूतभवि
ष्यद्वर्तमानेनव्यवहारविषयत्वस्वभावत्वात्तस्याइतिभावः त्रिविधव्यवहारविषयएवहिसाध्यत्वमित्यभिमानः ननुविद्यमानकालसंबंधित्वरूपंवर्तमानत्वमसा
ध्येरूपिसंभवतीत्यतोभाष्येभ्रंतिस्यादितत्याचष्टेसाध्यस्येति अनित्यत्वात्वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वात् उत्पन्नस्याप्रीतिभावसातिशोषः तेनध्वंसप्र
तित्रिरिति केचितवक्तृतोर्ध्वंसस्यापूर्णपेइहेर्शनरूपोनाशोस्वेवनध्वभावनाशःप्रतियोगिरूपएवेतिनियमः आक्षिकरणरूपत्वादितिपूर्वातिद्वद्वस्तिप्र
तियोगिक्षत्त्वाकालेतयोः समवायाद्भिरोधिवर्तमानत्वमि तिभावः वर्तमानत्वाभावदतिक्षता दिविरोधिवर्तमानत्वाभावइत्यर्थः तादृशमेववर्त
मानत्वंसूत्रेविवक्षितंपूर्वभूतेऽसपुक्तेरुभेचभविष्यतीतिवक्ष्यमाणत्वादितिभावः क्रियारूपत्वाभावेऽपि यतोक्षतभविष्यद्विरोधिवर्तमानत्वाभावोऽ
तः क्रियायाभावइत्यर्थः तद्दोषोक्रियाभेदायकालस्य संख्यातदर्शनभेदेकेति भाष्येआरंभोनैतिकर्मीत्यादिप्र आरंभइत्यर्थः अथवाध्ययनस्येवेति
भोजनादिकंविनात्वनिर्वाहात्तत्सत्वएवतेनेवतस्याग्रहइतिभावः व्यवधानमिवेति अव्यवधायकोपिव्यधानमिवप्राप्नोतिअनिहत्त्वोपिनिहत्तइव
दृश्यतइत्यर्थः अंतरालप्रवृत्तैर्भोजनादिभिः अविरामात् फलानिर्वत्याविरामाभावात् विच्छिन्नरूपिविच्छिन्नइवभासमानोपि फलानिहत्तेनीव

कै.टी.वि.
६७

र्त्तेत्यर्थेथानन्विवर्त्तेत इत्यर्थः सर्वैर्वेतितथाचनांतरीयकत्वान्नाम्नांनव्यवभापकत्वमितिभावः पक्षे तस्माद्धतादिति न त्वमध्यद्दष्टा सर्वातिद्व्ययवत्क्रियैवेत्यन्वयः ए
वं च हापवपवक्रियायथास्वस्पनव्यवधापिकात्व थाद्वमाञ्चपीत्यर्थः एवंचात्र पश्चे भोजनाद्यपि अध्ययनशाह्यार्थत्वेनाश्रितमितितात्पर्यं नन्‌ कथं तद्व
पवत्वेन ग्रहोत आह स्वाह शस्यादिति तत्फलनिर्वाहकत्वेनेत्यर्थः सतिभेदेत्विति तदपपर्थं अत्यन्तभिन्नाया अपि क्रियायाम ध्यपातितयातद्‌ गत्वेन ग्रहा
त्साग्येनव्यवधापकमितिभावः भाष्ये नावश्यमित्ति किंत्वर्थस्थावादपीत्यर्थः ननु कालः क्रियाऽधिकरणं नतु क्रियाऽत आह प्रसिद्धेति दर्शतोनवस्था
पन्नाचित्त्वामिदं भाष्ये क्रियापदेन तदधिकरणकालोलक्ष्यतं इति कर्त्रुं पुत्रैतिष्ठतीति नन्नक्रियाविशिष्टतिष्ठतीत्यर्थः क्रियारूपत्वाभित्तितत्र द्वाजक्रिया
समानाधिकरणापर्वताद्धिस्थित्यादेरित्यर्थः पतः कालत्रययोगतः क्रियास्वत्वमित्यर्थः आत्मा द्रव्य नविकल्पते इति तद्वरूपेणाभिन्नइत्यर्थः विरूपावयव
क्रियाः व्यापाराः प्रसिद्धमेदाः नलक्षाव्यभेदादित्यर्थः स्वरूपावयवक्रियास्तत्तिष्ठिस्थित्यादयो राजक्रियादेः साहचर्येणाभिधंतेइत्यर्थः साहचर्यमत्र कालघटि
तंबोध्यतास्यामेवेति अत्र यदुक्तं वर्तत इत्युक्ते क्रियाकारणत्वाद्धितित्र आधारत्वेपेतिभावः कृत्स्निक्रियाधिकरणत्वादित्येवपाठः इदानींकरणं भगवाहीस्त्रभा
क्रियतोत्याह अपर आहनास्तीतिवर्त्तमानकालस्त्क्रियानास्तीत्यर्थः एवं च स्त्रोणभंगुरे पदार्थमात्रे क्रियाश्रयत्वासंभवात् क्रियायां भूतभविष्यत्प्र राम
तिद्वंद्ववर्त्तमानत्वाभावेनकालविभागः नवगतेवर्त्तमानेलडितिसूत्रमसंगतमितिभावः तद्वनयन्व्याचष्टे निपन्नस्येति सूत्रान्तरस्याभावइतिप्रतिज्ञा ६७

स्थानश्वरत्वाद्वर्त्तमानक्रियाअप्युत्पन्नाभावेनसर्वथावर्त्तमानत्वाभावइतिभावः अतीतानागतानांनत्वादेवनवर्त्तमानत्वेनव्यवहा प्रयोजकता क्रियाप्रतिद्व्यस्य
समवायिकारणतयोत्तरक्षणेक्रियावाच्यात नुत्तरक्षणेनुत्पेवमावादितितात्पर्यंतदुपपादयतिभाष्ये अपिचात्रेत्यादिनावर्त्तते चक्रमित्यादिवर्त्तमानप्रयो
गोनिरालंबइत्यर्थः तदाह यदिवर्त्तनेति अत्रविचेष्टितालोकोनास्तीत्यतेनदृश्यस्यक्षणभंगुरताख्यापिता यद्यप्ययंश्लोकः क्रियाप्रयोगमाक्षायनोपेक्षस्थाः
परिणामीत्यर्थः मापिलोकदृश्यः पदार्थयोदृश्यस्थैर्यप्रत्ययः स्थिरोनास्तिप्रतिक्षणपरिणामित्वात्यदोर्थानामित्तिसंहारानिस्पन्दत्वात्तिशव्दबोधकत्वथाप्याया
त्वर्थमाहायरूपाणंमाव्यादित्तात्स्वबाधकत्वेनोपन्यस्तः पूर्वयोर्वैर्त्तीतिपद्याकथंचिज्ज्ञानातीत्यर्थः अपिद्योत्यमर्थमाहकिंपुनरितिसर्वदातथाभावनावानि
त्यर्थः एवंचवक्रादेः क्रियायाहित्युज्ञानवानपियोगित्वेयोसत्ताख्यात्वस्यदृश्यपुग्रहात आत्मन्युपपरिणामित्वात्स्थिरत्वग्रहाच्चप्रयुक्तं भवति अविकृत
मात्मतेअपरिणाम्यात्मत्वं सहितयाजडभावपततत्कारणानयाअविकृतमात्मानत्वेपतपक्षीकरोतीत्यन्वयः अ नैवाथैसंमतिमाहतथा चेति
प्रकृतिपुरुषविवेकादि हितथासाक्रमात्कादितियाम्तांदयो सिद्धांत अथपदार्थानांस्थिरत्वेपिवर्त्तमानकालाभावमुपपादयति भाष्येमीमांसक
इतिमन्यमानः आत्मानं विचारकमन्यमानइत्यर्थः संमन्यस्तीति अर्थान्मेव्यावित्यामेवेतिगम्यते एछतिस्मपप्रच्छेत्यदस्मेदातिलट् भाष्येतिक्रांतेच
नमृतासीत्यन्वयः काकपर्यायकाकतशह्यस्यकोककत्तेतिसंवोधनं संप्रतिप्रयोगकालेवर्त्तमानत्वाभावेपीतिक्रियावर्त्तमानेत्वाभावोपियेहिपतसीतिव्यवहा

138934

४
कै.टी.वि. ग्लहायं सवेलोकः पततीतिव्यवहारविषयः स्यादित्यर्थं ललाहहिमवानपीत्याक्षिप्य भाष्यस्य व्यवहारः स्यादिति शेषः । अयंभावः त्रिक्षणस्थायिन्या अपि क्रियाया
६८ अतिसूक्ष्मकालावच्छिन्नत्वद्रूपरोक्षवशात्तज्ज्ञानासंभवेनाज्ञातेन च व्यवहारासंभवो ज्ञातेन च व्यवहार इति प्रसंग इति । उक्तमेवार्थं द्रढयन्नाह अनागतमि
ति एक एव क्षण उपलभ्यत इति उपर्युक्तयोग्यो भवितु महतीत्यर्थः । नचैकस्मिन्नेकक्षणवर्तिनी पदार्थग्रातः क्रियावेशः ज्ञानयोग्यः संभवतीत्यर्थः । ननु
कालवाचकत्वात्सद्रेतिभाव्यमत आह कालेति । भाष्ये सर्वत्रेत्यस्य कालेइतिशेषः सर्वत्रगतिर्नास्तीत्यस्योपत्रियोपपन्नास्तीत्यर्थः । अनुपलब्धिप्रमा
णाच्च नतस्यावनिश्चय इतिभावः क्षणस्यावाधेवात्र वक्तेतितु नयुक्तं तस्यमेयाविसंमत इति विशेषणानुपपत्तेः । यदि संप्रतीत्यादेरन्यमतत्वेनोक्तिः स
भवाच्च इदानीमिदं तमाह क्रियाप्रवृत्ताविति भाष्ये क्रियासमेयो हेतुः प्रयोजकः फलत इत्यर्थः द्विचेष्टितं क्रियात्मकं हस्तहननुकूलत्वेन समीस्यबुद्धिविष
यीकृत्य । बौद्धसमूहस्य बौद्धवर्तमानत्वमाह पंचाछड्गीति प्रयोगोपपत्तिरित्यर्थः क्षणभंगवादे बुद्धेरप्येकस्या अभावादाह इहेति । कराप्यवर्तमानस्य
शशविषाणादितुल्यस्य भूतभविष्यतेः पितत्संमतेन संभवत इत्यत आह छंदीति वाधितप्रत्ययमत्तत्त्वायामानमिति भावः गच्छतीति प्रत्ययोऽवाधित
इत्यघतदीतमत्वंतापस्व्याप्यतर्थतिएतेनावयवशोपि अप्रत्यक्षत्वं सूचितं अन्यथावयवगतस्य समूहे आरोपइत्येव वदेत् ननु अवयवानाम भा राम
वेसमूहासंभवीतत्राह तत्रानेकेति वौद्धवैकल्पिके एवायं समूह इत्यर्थः शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्प इति पातंजलोक्तेः समूहस्य वर्तमा ६८

चप्रसिद्धमविचारितरमणीयमेव बुध्या विषयीकृत्येत्यर्थः । अमथाप्येवं सर्वथा वर्तमानकालाभावस्योक्तत्वेन ।
नत्वंतप्रारब्धापरिसमाप्तत्वमुक्तमेव तद्दपि बौद्धमेव तस्य अनेकक्षणसमूहात्मकत्वात्मकत्वेन प्रसिद्धक्रियाप्रबंधस्यंतत्वेनैमसाध्यैवेद्दशोक्तेरस्यास्याप
त्तेः एवंवालववर्तमान क्रियाभावसमीकृत्यानुमितबौद्धसमूहस्यक्रियात्वक्षर्तमानत्वे च बौद्धमात्रप्रयोगानुपपाद्येहाद्वालवर्तमानक्रियांतन्नत्स
णांवर्तिनोयोग्यप्रत्यक्षप्रमाणिकाश्रितप्रमाभन्तेः अपर आह अस्तिवर्तमानः कालइतिक्रियाणां त्रिरूपणावस्थायित्वादिति भावः आदित्यगतिद
ष्टोपलभ्यते प्रत्यक्षोणेतिशेषः क्रियाप्रत्यक्षत्वाभिमानिनोपपत्तिर्दूरत्ववशात् हृतिमनुमेयत्वात्थाति सूक्ष्मकालावच्छिन्नाक्रियाप्यनुमेयैवेति भावः
ननुकार्यपणेत्र हेशसंयोगादिनाएकैकक्षणवर्तिनि सूक्ष्मवर्तमानक्रियायाः कथमनुमानमत आह भाष्ये अपिचेति । छिद्रहेवालदाहवत्कारक
सन्निपातेविकृतिः एकैकाक्रियापद्यपिनलक्ष्यतेतथापि छिन्नभावायोगिन प्रामस्तीतिवेद्यंतेत्यर्थः अनेन योग्यप्रत्यक्षमाशंक्य शिरोनन्दकस्याख्य पृ५
वहारः कथमत आह सूक्ष्मा हीति । समूहात्मैथानुपत्ति वर्तमानेलदितिशाब्द तदनुमापकमितिभावः एकैकक्षणग्रहणे । एकैकक्षणस्य वर्तमानग्रह
णान्यग्रहणात्तत्क्षणावच्छेदेन क्रियावेशलक्षणाविकृतिप्रत्यक्षेणानलक्ष्यत इति अत्र स्वरार्थः ननु ऐकैकक्षणस्य सूक्ष्मत्वेपि समूहः प्रत्यक्षः स्यादत आ
ह अनेकेति एवं चावयवस्य सामुदायस्यायंक्रियाः स्थूलानागम्ये चानितत्त्वात्पर्य अत्र उपक्षेनुमितेकैकक्षणहत्तिक्रियायाधालंथसमूहरूपारोपणावर्त
मानप्रयोगइत्याशयइतिदिक् ॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥

न्व३

८
कै·टी·वि
६६

लटः शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे इत्यादि समानाधिकरणेऽप्रथमान्तेन लवो यस्य कारकस्यायोग्यत्वादित्यर्थः नन्वपचन्तं देवदत्तं पश्येत्यादौ तत्सामानाधिकरण्यमस्त्येवेत्य
त आह इहेति गुणभूतेऽपीति क्रियाप्रधानमाख्यातमिति सिद्धान्तादिति भावः इति क्रियेति इत्यस्य क्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः क्रियान्तरयोगाभावादि
ति एककर्तृविशेषणत्वेनान्वितस्य कारकस्यान्यत्र तथाऽन्वयायोग्यत्वात् त्वाद्यन्तिमिन्द्रान्तमिह तदाशङ्क्य तदा देवदत्तादेर्नियमेन प्रथमान्तेनैव सा
मानाधिकरण्यादिति भावः प्रधान्येनेति सत्त्वप्रधानानि नामानीत्युक्तेः लडादेशवदिति लडादेर्वाच्यकारकसमानाधिकरणत्वं तद्वाच्यकारकस
मानाधिकरणस्येत्यर्थः अप्रथमान्तेन तदर्थेन इत्यादि [illegible] शतरि बलादपि लकारार्थकर्तुः प्राधान्यस्यादिति भावः यद्यप्येतर्हि गाप्रथमा तथा
पि प्रधानानुरोधेन बलवती द्वितीयेदत्यादित्यर्थः कर्त्राद्यभिधानमिति तदभिधानशक्तिमित्यर्थः द्वितीयादीनि याधन्तर्थोत्पत्ति प्रतिपत्तिमित्यर्थः इ
ति लटवाच्यस्याप्रथमान्तसामानाधिकरण्यं न भवति लटवाच्यस्य भवति पचन्तं किं कारणं प्रतिपत्तृशक्त्यभावादिति केनचिदपीति भाष्यार्थः
इति भावः तत्र शत्रादिविषये लक्ष्येषु तद्विधायकशास्त्रे लक्ष्ये अप्रथमासामानाधिकरण्यमिति दोषः इति तात्पर्यं ननु लस्य क्वापि प्र
याभावादेनकथमेहशसभावादशक्तिः प्रकृतमाह भाष्ये अथेति ननु पाचकप्रथमासामानाधिकरण्यमपि नास्ति तदाविशेषाय नात्र आदेशोत
चानुमानोमित्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्तत आह सिद्धान्तानीति नित्यानामित्यर्थः प्रक्रियार्थविहितस्येति अनेन प्रक्रियार्थकल्पितानामबोधकत्वेऽस्ये राम ६६

पत्तिविरुद्धत्वान्नासदितिकश्चिन्न्यायः किं प्रत्यक्षेणवा अनिश्चयादनुमानं न तद्व्याप्तिग्रहणाभावादित्याशङ्क्य तत्राह यथेति प्रत्यक्षे वाग्नीत्यादि
यथैतात्पर्यभाष्ये तत्र वाक्यनिश्चयाभावः प्रतिपाद्यते इति बोध्यं प्रत्यक्षेणाततत्राभिसंबध एव पुरुषेणाहूतो गच्छतीनान्तवाक्यः प्रत्यक्षेनेदं विपरीतमि
त्यर्थात् लकारप्रयोगाणामभिन्नकत्वे नान्यथासिद्धत्वारम्भाद्यग्राहित्वात् प्रत्यक्षं सबाधत्वमित्यन्वयः सामान्यतो दृष्टेन कार्यकारणभिन्नलिं
गकेन नह्यन्यर्थात् प्रत्यक्षशास्त्रेवेपथ्यादन्यानुकूलतर्कसहितमनुमानं अन्यथासिद्धप्रत्यक्षाभावलाभमिति भावः रूपसहचारिता
तिश्चत्वभावस्य व्यापकस्येत्यर्थः तमस्तत्तद्रूपवत्त्वं यदीयस्य तस्येति इष्टव्यं तेन दीपभावोस्पर्शाद्येऽपि अनेकदृष्टरूपस्य गुणप्रत्यक्षेपि
नदोषः व्याप्तिग्रहणाभावस्य प्राधान्यभावकस्यान्वदिति तच्चायं व्यतिरेकानुपपत्तिः नुलट अप्रथमान्तसामानाधिकरण्यवान तस्यानुपास्त्यादि
तादृशास्यानित्यादिमत्यनुमानं तत्र दृष्टान्ताभावेनैकथं व्याप्तिग्रहस्तु चेन्नयः इत्यादौ सत्त्वादेशसमानधर्मेति सामान्यतो व्याप्तिकसहका
रिविशेषत्वलादृशेषानुमितिः अत्रापि शास्त्रविधायकशास्त्रमेवा भाष्ये पूर्वत्राप्रथमासमानाधिकरणस्य लट इति फलति यथा क्तेन
कोऽवृत्तद्वायोहोमायावत्तासगतिः स्पष्टेवनन्वत्रापि कुर्वतोदेवदत्तस्य पारिपत्तस्य सामानाधिकरण्यम सिद्धमत आह कुर्वत इति सोऽन्वय
नुकूलस्तर्कस्त्याह तृतीयपर्यायोजातितादेकवचन भावः स्यादत आह भाष्यकारेति व्यक्तिप्राधान्यविवक्षणादिति भावः १

कौ॰नि॰
८
७०

ष्कागितिरिक्तविशेष्यापेक्षमिति भावः परान्तरेति स्वरूपोत्पादीत्यर्थः स्वरूपान्तरेणापद्यान्तरेणोतिप्रथमान्तेनेति शेषः पूर्वस्मिन्नपीति समानाधिकरणसमासरूपं
कुर्वद्रूपमिति विशिष्टं कुर्वन्नरूपात्स्वकुर्वत्कोपपक्षमध्यपरत्यमिद्धवत्· ननु लक्षणान्तरे पृथक्त्वरूपस्वरूपस्य हि स्यादत आह लक्षणशेषदृति अन्तर्वीनिस्त्वप्र
त्ययत्वेनैव सिद्धेः किं पुनः रूपग्रहणेनेत्यत आह पृथगिति· भाष्ये आदेशानिमित्तइति· तस्मिन्नहि प्रातिपदिकत्वेन रूढत्वेचतद्धितोत्पत्तेरितिभावः स्यात्
तु नरूपग्रहानिमित्ततत्त्वं नरूपस्य चाङ्वर्तनिमित्तत्वं रूपग्रहपूर्वति तस्मिन्पुनः रूपस्य इति तिडन्तवाचकत्वमिति भावः निमित्तवतादितिङ्ग्नरूपस्य प्रतिमिन्नस्यतंपन्न
त्वादयवादत्वेन शतृशानचावेवोक्तिभावः ननुपचारौ स्यादित्यत्र प्रत्ययोन्नरूपस्योपाभावात्कथमादेशप्रसक्तिरत आह अत्रापीति स्थेवदपत्पदशोभावः
लक्षणहेत्वोः भाष्ये क्रियायाइति शेषइति· पूरास्यान्तरेणेति· कथमपृथक्त्वमतीत्याहिमम्येनपूर्वेदमुक्तंतदा तयाप्राप्त लक्ष्या भवती वैध्यपदार्थ
ति· पूराक्रिययाकारकं लक्ष्यते तदाहरथमिह भित्यर्थः अत्रपक्षे सूचितचाह्निगुणायदेलक्षणानन्तु क्रियायाइति भावः अत्रपक्षेलक्षणाद्
त्वोः किं यायाइतिस्वेगुणालक्ष्येतपृथक्त्वानेकार्थमित्यर्थः भाष्येकर्तृस्वेति कर्तृलक्षणाहेतयोः क्रियायोवच्छिकान्यापप्रोपोत्तार्थः सहार्प
स्थेति· प्रथमासमानाधिकरणार्थमिति वाग्रहणात्पार्थमितिलटः शतृशानचावितिविभक्तेः स्वनैत्तुवर्त्तमानवाग्रहणस्यसत्ता रूपसुत्राहिव
चनसमुदायस्त्यर्थः ननु क्रियाप्रयोवेलक्ष्यलक्षणभावकोत्वरन्नइतिप्रश्नेसूत्रमुक्तनस्याहत आह स्थितिक्रियेतिसर्वेनाप्रयमरेदितिपन्नेद्र राम
देशादितितिङ्पादेशादिसर्थः एवनयचनरसन्तितिङा वाचित्वास्पिसमास उत्तरस्य देशात्वादि॥८॥ इति क्रियायाः कारके सप्रकारकेनिरूपिते पद ७०

पसर्वनामपराम पूर्वरूपं लक्षणामिति फलितं अन्यथावचनान्तरांनेपित्तिषन्तेः शत्रुनापत्तिः नहितद्वाच्या क्रियायाःस्वरूपस्य लक्षणांकिंतु
पलक्षितत्वमूर्त्तं शत्रान्क्रियेतिदोष्यं· समुच्चीयमानमितिपरस्परलेखरं गतामनापन्नं समुच्चीयमानसत्तकत्त्वं विशेषस्यलक्षणमिस्यन्वयः यथा चेतन्ने
तित्तत्त्वरूपत्वात्पुरुषस्य पृथात्त्वलक्षणत्वारोपेणाशब्दप्रयोगाहत्या अपित्तदारोपेणाप्रयपदइतिभावः भाष्येरितिवक्तव्यमेवेति लक्षणहेत्वो
रित्यनेनासिद्धेः यथास्थितसूत्रन्यासेहेत्वेवग्रहणानुदत्तेभावान्तरस्मिमानः तेयतत्प्रत्ययविधिरिति· समरित्युपस्य प्रत्ययस्यविधिरित्यर्थः
भाष्येपुरस्करणावृत्ति· सर्वत्रप्रत्ययविधौशतृशानचावितयसान्वयापत्यासत्त्वाविधिवोतिभावः अर्मासंबन्धयोरिति लटः सद्वयादिविहितयो
रित्यर्थः ननुभृते शतृशानचोर्विधानाद्दृहवत्तमानसामीप्ये इति अत्रिरिशाहिति तेनप्रत्ययस्य ज्ञापयति रहोनेवसिद्धौ तस्या अपक्षमानाधि
कारेविहितत्वात्· लटः संप्रेषावचनादेवमविभ्यर्थ्ययोरपिसासिद्धेस्तयर्थः शतृशानचावित्रिसासत्व ज्ञापितिरेषः नत्वेक्तेपिनासंत्व सिद्धेरत आहवत्त
मानवद्दितयोरि· ननु स्वहेतत्त्वमनाधिकारादितिभावेः ननुलटः सदृशनेनसद्धेतुविधानानहि द्वितयोःसासिद्धेस्तत आहतयालटइति· भाष्येबाहुलकस्य
आह्लाणस्य देश्यनुदत्तस्योपलक्षणमिदं इतिदृष्टेस्यवेति· इतिहि नमुणाविशेषस्वेदेत्यर्थः ताहशास्येवतत्रहद्धिस्थावादितिभावः नालमिति·वीच
हत्यानरथीप्रतीतिप्रतितत्यर्थं शाहुरेवेति· योगविभागबोधनदरोषोक्ततस्पृथं शाहतद्राजभाष्ये आघादित्वाम्नतीयातानेसरेतिभावः भाष्येसारे
पदानितिपरिपक्ष रोतिसूत्रे ज्ञाज्ञापनार्थांलसामान्योन्नेतिभाष्येउक्तं तस्मादि नत्वक्षिद्वारेदाहरणस्फुर॥

४
कौ॰टी॰वि॰
७१

तियोगेइति सहितेपि चसूत्रे इत्यस्य योगांगमिति योगः सन्वत्समुदायरूपाद्याप्यापी तदंगं सूत्रत्वेनतच्च योगविभागेस्फुती त्यर्थः नन्वस्याग्निनिर्देशप्रभावात्प्रत्यय
धिकारात्स्तु आदेशत्वं कथं प्रत्ययस्येति च कथंत्वं अमित्युत आह पूर्वसूत्रेइति प्रत्ययप्रकरणात्स्य प्रत्ययस्येति लभ्यमिति भावः अनुवर्तमानप्रत्ययपदं पुष्ट्या वि
पुरिणाम्यत इति बोध्यः ननु धातोरित्यधिकारात्र तृतीयध्यायविधिकार्यविहितानामादेशोपि न आह नामपिप्रसंग्यः कस्मात्कीर्तीत आह तत्जादेशाभिति लोप
विधानसामर्थ्यात्मविष्यत इत्यनुषंगः खलु लविधानं त्वादेशाप्रवृत्तये एवसाह नहिस्थले चित्प्रयोगो दृश्यते इत्यादिभिमानः नियमसाधयति भोक्ष्यो
गाविभागश्चेत्ति ताविति योगविभागेनयतः सत्संत एवं विहितमत्यौ लटः सदिति योगविभागेन निपमत्वप्रपद्यतइत्यर्थः तद्वा च एव वा ह तपाहिताद्वे
तित्यादिपनेन पुनर्विहितो सादित्यनेनस्वप्रक्रांतत्वाद्विशेष्यो त्सर्वक्षामपि प्रज्ञानन्वेवमपि द्विषो मित्रइत्यादिविहितशातं संज्ञानस्यादिति चेन्मतटः स
देति ज्ञापकात्तत्पक्षेन शातृत्वशानत्वं च त्वाभ्यामेव प्रणमश्च निजुलस्थानिकत्वाविशेषस्याप्यन्नयण्णिभासाधाना तल ढत्वेति पूर्वविहितशातृशान
आत्वानुवादेन विकल्पोनेन विधीयत इत्यर्थः एवं च लटलटोः सपोरिथप्रथमासामानाधिकरणेपि आदेशविकल्पसिद्धिरिति भावः एवं च यथा न्यासेप्यंव
विकल्पः प्रथमासामानाधिकरण्यविषयएवेति स्थिरतं लादेशे घिति वा सस्यन्यापस्य अनादेश प्रत्यप्रवादिति भावः साधनाभिधानस्य घत्वात्सहस्त्र राम
निघस्यापीति निघ्नानाशासासीकीति अदुपदेशात्तस्वाभावादिति भावः तन्न अताधीलाथि मिति अनुपसर्गास्येतिवि शेषं वक्तुमित्यन्येतनभावे ७१

कथं प्रसाहोत्यत आह तजैवेति नन्वेवप्रश्नामितितिस्यादत आह लुचा वितिशेषि स्करादिभ्य इति हरदत्तोक्त पाठे तु दक्षिनलोपोदुर्लभो नन्वआतिसमासे
उभयथाप्य अयपूर्वपरप्रकृतिस्वरएवेति कथं स्वरविशेषोः तत्र आह तादेचे त्यादिसुकीति प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादंतोदात्तत्वाद्गुणात्पूर्वमेवलुक स्यादिति भावः
ननु तेषुतेरिंद्र्दवोरितः आह नेवेतेस्मितिलिति लिपिरिति तथा च तत्रानुपपत्त्याज्यस्त्वेशोष इति भावः भाष्यकृतेति द्रारास्त्रिकृतोस्थस्तत्त्वोत्पाहु न्ला
जि ननु नकद्यमुपलभ्यते आह लस्येति तेनेति निर्देशोनासिद्धत्वं वाध्यत इत्यर्थः तदभावादिति अशंहितात्कृता धीमा आकालेन्द्रो वछशस्त्वसानविषय
वमिति भावः ननुसंहितायां आविवक्षायां विसमेपिकथं तत्र आपिसंहिताधिकारादितिस्याच्छब्दभाष्येइत्युक्तं पूर्वेणसंहितायामेवावस्थानकार्य
मतत्वात् इति भावः शाखृ एवं च आगाणार्थमित्यपिकेवलोच्चारणार्थत्वमित्यर्थः शामितोतीति ननु द्र्सवाभावे तनिलातिवेति पुंवत्वं पुक्तमितिकथं दीर्घप्रयो
गइति चेन्न त्रा छीलिकालाप्राप्यणात् तुल्यताप्रायोग्यभगवतो क्त वेतसत्वात् लक्ष्यपूरणे आत्मनिवेधादित्याहु निरीहस जातौ द्वयवचनमितित्रिबहु
वचनस्यम्र गवहोप्रत्ययमात्रदेकव्यक्तो विवक्षायां प्रयोगफलाभावात्वेवंचित्प्रयोगवहुत्वा अप्रवहुवचनमिति परे जुषं क्रमः सकर्मकाथमि
ति अनुदात्तेतृ स्मृतिस्तेवलनशब्दार्थादित्यनाकर्मकादित्युक्तवान्तेति तत्वचसा प्रसक्तविनोतमंकितुएव यत्वेनवेति वोध्यं दृरद्रीयोतिपुषि वर्कस्य
हिता ननु अतोदीर्घइत्यचनिटीप नुक्तपाकथं मन्त्रीश्यत आह तरुक्त इति अतएवराजमा जेति टीघविधाने स्यागहत्रेप दिवायां प्रयकावस

कौ॰टी॰वि॰ ७२ गल्घेतेप्रयोजनाभावाद्वेतिनेत्तं नेतिशेषः उभयत्रैकादेशइतिलित्स्वरेप्रत्ययस्वरेपरपस्त्वोवाकृते उकारेणगुणस्थेएकारेशेषइत्यर्थः सर्वचेत्वेलकारोच्चार
णादेवपूर्वान्तसामर्थ्यान्मतमितिभावः नन्वेवमपिपश्चाद्द्वाभ्यांरितिस्यादत आह स्थाने लशाद्स्यापीतिसिद्धिरितिशेषः क्वेदइतिकरणस्यशेषत्वाविवक्षा
यांषष्ठीतस्यद्वभ्यांवाहिकत्वात्तशलोपाभावेनद्वित्वाभावइतिभावः शिहाभ्युदइति शवाश्रयइतिभावः अथवेति संज्ञापूर्वकतयाश्लोपाभावेनद्वित्वंने
तिअर्थः द्वित्वन्तुनसंज्ञापूर्वकं विधेयकोटौसंज्ञापूर्वकस्यैवतेन्यानित्यत्वबोधनादित्याहुः भाष्यानुक्तत्वेनसंज्ञापूर्वकइत्यस्याप्रामाणिकत्वेनदूषयंति
तं पुरेतु अजसत्प्रथिभावित्याभवाज्ञापिपृश्चद्वृतिसमुद्रायाख्यस्यपदइति नकाचिदक्षतिरित्याहुः इत्ययदलुकनास्यनभिधानादितिवोध्यं आ॰८० अकार
णानिषेधार्थोऽस्ति अधातोः किं किंनेगुणानिषेधो निषेधः फलेद्विशेषाभावश्चागौरितिरूपमेवगुणो तेनिषेधोपि अतश्चाइत्वेतिदीर्घयणोच्यते
देवीतिभावः अकारनिर्देशादिदीर्घग्रहणात्पर्थः जगुभीतित्याहोकित्वाद्गुणाभावे अयपूर्वतामावेपिच्छन्दस्यत्वाद्गुलं भाष्यकाराश्चनेतिसूत्रादिव
दुसहत्वमितस्येवपलेत्तत्रग्रहणमित्यन्यविकरणासत्वरभावः यद्याप्रसिद्धस्यपनेग्रहणंनदेवादिकस्यनस्यवेदस्यं अन्येभ्योपि गावकाइतिविधुतोपि
पलक्षणं तत्रकृतेरस्ति प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वात्तदभावाहीर्घत्वेकृतइत्यर्थः ननुदीर्घत्वनस्यादित्युक्तं अस्यानुवादत्वेनाविधिलिङोः संभवादत आह संभा रांम
वनेदृष्टाति दीर्घत्वसंभवेदितिनेत्यर्थः यद्यपिदीर्घवचनसामर्थ्यान्नहलक्षणस्यैतिन्यायवाधेनपुनर्दीर्घग्रहणिरेवचन्तुयुक्तानथापिघातुरोआत्संभसा ७२

सतद्वाव्यप्रामाण्यादेवदभाष्येरिवारावपिवोध्यं जीर्यतेदीति अत्रयदेकेतत्वेनविधेयरधातेर्दीति ३

णाभावएवभाष्यकृतोक्तः भाष्येकार्यकृतत्वादितिविकारकृततत्स्थभेदस्तन्नात्रन्यायेआश्रीयंतस्तद्वाव्यप्रामाण्यात्परीचविप्रष्ठोद्यत्रवार्त्तिकेसूत्रेणेवृद्धिरपि
सिद्धेहीर्घत्वार्थमेवग्रहणमितिवोध्यं चेनदीर्घमसुद्रुयोरघुरोरपिस्यात् असमुद्रुयोजुहूर्नुमिदिंद्रस्त आह दीर्घइति घुतिर्याभ्यामन्वयेवेपधिकरणा
यत्रिमिप्यताभ्यामपिंवधोरीर्घस्योपधेः भाष्येदीर्घतेदीति घुमास्थेतीत्वं शैवमथकारहाविसितवचनत्वभगवताप्रत्याख्यास्यते मतिवुद्धिप्रत्ययाविधाना
दिति नेनोहविधेयधिवयेयत्यापोनानुवाधचिपयेइतिज्ञाप्यतेकालस्यनुवाधइतिभावः तेनपूजितोयः स्त्रग्रस्तिरेपिसिद्धं भाष्येशीलितइत्यादि
अनुक्तसमुच्चयार्थेनचेनेव्याघ्रस्यइतिभावः कष्टभविष्यतीतिक्लिष्ठातोत्यर्थःकष्टशब्दइत्यर्थः पूर्ववत् शीलितापुघतातवत् वर्त्तमानेइत्यर्थेल
राहनाक्षिपंतेइति॥ ॥इतिकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचितेभाष्यप्रदीपोद्योतेतृतीयस्यद्वितीयेपादेप्रथममाह्निकं॥
॥उणादयोबहुलमितिव्याकरणान्तरत्यर्थः साधुत्वेति वर्त्तमानकालेत्वाद्यर्थमितिभावः प्रकृतिमिपस्यतन्त्रोस्यइतिसूत्रव्याख्यानमतनुग्रहणात् आ
हगानात्वितिननुतन्तुशब्दस्यप्रकृतौरितिविभज्यानप्राक्यथंसमासात आहतान्तुशब्दइतितथाचगणकत्वात्समासइतिभावः तानवधिनिव्याकरणान्तरणा
मामत्यन्तंदृष्टत्यर्थः वाहुलकमितदद्दुनर्थाद्रीतीत्यर्थकवहुलशब्दात्भावेद्रुत्मसिद्धमितिवोध्यंवहवोव्याख्यप्रवन्तिनिलत्यादेर्योरद्वेसूत्रेकाः वृद्धयोरान
मितिवद्धर्यग्रहणासूत्रप्रहन्तिनिमित्रामित्यर्थःतेनापठितान्यइति व्याकरणान्तरपाठितान्यइत्यर्थः भाष्येरूपात्स्यादयोदृश्यंतरत्पादेर्व्याकरणान्तरइतिशेषःतदाहप

घाहृषेहूलादित्वाद्विप्रायेणानसत्स्वपनमिति व्याकरणांतरेऽपर्थः ननु स्वर्ते आत्मा मघीनामेवं न्यून श्यात्रेकत्तमितिपर्यनुयोगोयुक्तोऽत आह तावंतेवम
कै.टी.वि. वंत्त्विति प्रश्नदीतत नु प्रकृतौ नां निर्देशो चेत्पादित्वपाकेन मालेन ज्ञातमिति भाष्य रूपार्थः तदिति नैगमरूढि भवमित्यर्थः जात्यैकवचनमिति माधवइत्यनेन
७३ नान्वयः तेषु हि तिपा रूक्त सम्प्रयोगवृत्तस्य चायेद्धे संग्रहो शक्तस्त्वस्य साधुत्वं च सर्वं सुप्तमतो ज्ञायते प्रकृतेस्त नुदृष्टे हि पाटी तिभाष्यार्थः सुस्यसाधुः
कथंस्युरिति भाष्यस्यातो वाहूलकमिति शेषः तेषां शिलिनां दोधितस्य साधुत्वं काः कथंस्युमित्यर्थः पाणिनिना दोधितस्य साधुत्वमेव स्यसाधुत्वं सप्रति
प्रयोगादृत्वात् अत आह अपरिपूर्णाभ्यामिति सर्वाभ्यः प्रकृतिभ्यः सर्वप्रत्ययानां तत्र रूपेणाविधानं तु ब्रह्मणापि दुष्करमिति भावः ननु ते धामे
वस्तुपादनेके वैयाकरणाः कृतमित्याशंक्याह भाष्येनामचेत्यादि तद्व्याचष्टे नाम खल्वपि तिनाम धातुजमित्येवमाह नैरुक्ता इत्यपरूपार्थस्तदाह
अन्येरित्यादि नां प्राणितेभ्यः तामस्युत्पन्नान्येवेति भावः इदं चापन्नेपीति तत्र भाष्यमपरं सर्वं चक्रवापेत्यादि घुणादि सूत्राणि शाकटायनस्येति
संचरंतं धातुजं नामेति नैरुक्ते आह निरुक्तकारः शाकटायनस्तु वरूतेव्याकरणे आह धातुजं नामेति भाष्ये ऽन्वयः परार्थे इत्यत्रार्थशब्दः प्रयोजन
वाची स्याहार्थः प्रयोजनमिति विशेषस्त्वासां विति उक्तप्रकृतिप्रत्ययादेर्यत्र समुत्थित विशिष्टायाउक्ता याः प्रकृतेरुक्तप्रत्ययो यादृनेनेन व्युत्पादि राम.
तमित्यर्थः संज्ञासु धातुरूपाणीत्य वतारयति न सर्वत्रेत्यादि संज्ञासु प्रसिद्ध संज्ञाशब्देषु भविष्यति विरोधयतीत सत्यपि वास्तवे विशेषे तस्याविवक्षिः ७३

त्वात्सामान्यस्यैव विवक्षामाश्रित्य तद्धातुरूपाणि अनघतनाद्यभूत विशेषः पश्चात्स्वः शाहसहिम्ना गम्यतेइतिभावः विशेषवीतिप्रथमत एव वि
शेषविवक्षायामित्यर्थः अपवादेति लडोहिहा व्ययवाहोऽशाधिलुङ्व ननु वंशेषु भिष्यतो त्याहिप्रमो मानापन्निर्णिनाभावात्तत्र आह वास्तूपेतिसा
मान्यविवक्षायाइतिभावः आत्मोपुरा पचतीत्यन नपश्चाद्व्याख्येति भविष्यत्येवानपशब्दत्वप्रथा स्यात् भूतेहु नत्येतदर्थमित्यर्थ तदाह स तीति भविष्यद्भूतयोरसा
धुत्वप्राप्तौ भविष्यत्येवानेन साधुत्वं किं क्रियते नतु भूते वर्तमानकाले साधुत्वाभावेनुनमानं भाष्यारूढाभाततत्कालस्यानुवाघयाति के केचिदिन्य
न्याय प्राप्तस्य भविष्यत्काले नव र्तमानकालस्य वाधना भवति केपट्टितिपः भूतेपीति भविष्यत्य सभावेयावदितिसूत्रे पत्रविहितो लट तोन्य
त्रापि यथा स्यादित्यर्थस्यात एवं च भूतेपि साधुत्वं स्यादिति भावः लक्षणांतरमाह श्राहोपानीति अनुवाद्यविषेयत्वक्ते केचिदिन्यन्यथाभावाहिदं चेतुपाव
तपुरः पावतुराहिघातभाष्ये आहिनास्तत्र स्पत्सुत्तत्र पर्यन्तसूत्र रूपभिति गृहः लडिपेतरनुवर्तिष्यतेइति इत्यादि सूत्रस्य रूपेपल्लक्षेणामिति
लिस्यमाः भाष्ये न लिप्समान सिद्धिरपि लिप्सेवेति लिप्साव्याप्येवेत्यर्थः एवंचालिप्सायास्त्वापुत्र्यमानत्वमस्येवेत्याशयः सिद्धिरहवायाक्षिति
भवानघश्चाहराणाम्भत्रापिषुती त्याहोसिद्धिविषयोरा हरणान्तु पाम कूरहातिस्तवगीगच्छतीत्यादौतु मुनत्वं भाष्ये इत्यत्र सूत्राइति अत्र सूत्रेक
स्य भविष्यतीत्यस्याख्यानवादिकेचेत्यर्थः ननु सामान्यपञ्चल्येदापनि मे धोद्दतआहसतीति तरस्तु वारेनाविहतोहित्यकाम भवतीत्यर्थः भाष्यपए

४
कै.टी.वि.
७४

वासाविति·भविष्यत्क्रियावाचकप्रकृतिकत्वमेवाराधुलिभविष्यत्वमितिभावः धातुसंबंधइति·लक्ष्यंतइतिधात्वर्थसंबंधोत्रेतिभावः नन्वधातुसंबंधइत्यनेना
पिकालांतरेप्रत्ययविधीयंतदप्रत्ययस्यापिभविष्यत्कालमस्त्वेवेतिवाच्यंधातुसंबंधेइत्यादिनातत्प्रत्याहितानांतप्रत्यायमानप्रकारस्यास्त्रोनारोप्यात्यजयाजकाद
स्यसात्वात्म्रहरिष्यमाणास्यधीतासहस्रमाजकलुस्वेवेतित्यवहारसेवाप्यर्थः यत्तहीति·तत्रलक्ष्मणामानप्रमाणमिति·तत्रशाहाथे एवभविष्यत्वमि
तिभावः तत्रापिप्रकरणाल्लक्ष्याणात्पुत्रं·संबंधशब्देनप्रकरणमनुच्यतइत्याहसचतावृदितितशहभावियज्ञकत्वादिकेमाणोप्यमिति·तद्यवहारमित्यर्थः इ
देनेनजकोद्वजतीत्यादौचभविष्यत्वैनेवधात्वर्थपतीतिनिष्टुश्रसिद्धिरितिभावः कृतेवाद्वजतीति कभिष्यामीतिवृजतीत्यर्थेइत्यर्थः भावचनात्म·ज्ञापकेनतियथ
पितुम्नल्ल्स्थीभावोसावमततघञादिवात् भावभवतडतितुमर्थे भावेतीतसूत्रे भाष्यकेयटयोक्तत्वेनतेषांकथंतुमाल्लतावाबाधः तथापिश्रवांतरविशेषा
दिवरूपाभाष्यवा अप्रकरेस्थक्रिकर्बादरं भाष्यप्रथाविहिताइति सादृश्यघातकत्वान्नयभावः लोकप्रसिद्धेमितिपथाविधानंविहितानांनेवतथावाचक
त्वमितिभावः आदकर्मप्रतिप्रसवस्यसाध्ववाहिति·काडलावाहेवासरूपेणातुलावाविधितस्याप्रणाःप्राप्तात्नारयोवासरूपेणनभवतीतितिषेधनि
सिद्धिमात्रेणप्रतिप्रसवत्वमिषानुवादेनचतन्निषेधनिवृत्तिरत्एवापूर्वविध्यपेक्षयालाघवं अपवादकादिविषयेतुप्रत्याश्चलेवस्यान्नत्वरातचक राम·
त्वस्यकारीनामपिबाधकः अपूर्वविधित्वापत्तेरितिभावः ततस्त्रेति अराविचनोवाचकोभवतीत्यर्थेक्रमेणापुपपदेस्यतस्यावाचकत्वमितिभावः कर्मभा ७४

त्रेति·सर्वचतत्सामर्थ्यात्प्रत्येनापवादकादिविषयेपिप्रतिप्रसवविधित्वमस्येतिभावः ननुक्रियार्थोपपदेविधानार्थं अप्राप्तेवात्ककर्मग्रहणमर्थं केव
लकर्मोपपदेहामान्यसङ्गाकेमरावभावत्येनेनैवासिद्धत्वात् आहदचनंत्विति कर्मग्रहणात्वित्यर्थः भविष्यत्कालेक्रियार्थोपपदेसत्यपिकेवलस्यपरस्याशेका
हिवाधुनार्थमेवस्यादिति भाष्येचनैवेति·उपपदसंज्ञापारीपमनुवपइतिभावः युक्तंतस्मात्प्रत्येकेचोतित्वाचष्टेकर्मणीतित्वदशोनक्रियायामितित
क्लिहनेवोभयत्रसिद्धिरितिभावः तदुलावाधितत्वादिति वासरूपन्यायाभावस्यज्ञापनात्स्वरसरू तेप्रत्यायेनलङादितिहस्त्रस्यचित्तएवशोकग्रहणादितितालाम
ष्याद्याद्विभागइतिभावः सूत्रपाठेत्तचार्हितइतितात्पर्यं·अन्यथाशब्दवचनेक्रियार्थक्रियायांप्रतिपदविधिमर्थमितिभाष्यासंगतिः चकारस्तत्वोहितस्या
पमर्थोनशाप्यग्रहणस्यतिस्पष्टमेव ननुतत्सामर्थ्यात्क्रियोपपदेनेत्यकल्पनासाहितमत्वाशंकतेसाधोपदत्यादिभाष्येनिर्दिश्यतेविभज्यतइत्यर्थः आक्रि
यार्थोपपदत्वाहितिक्रियार्थोपपदमिलोपपदार्थकाशाहितइत्यर्थः स्वाशयप्रकटयतिएवंतर्हीत्यादिचघञितःपादःकर्मण्यइतिभावः वार्त्तिककारस्येतितेनवार्त्तिकरू
ल्केतोयंचशब्दघटितोन्यासप्रयोगसूचितं चकारंवार्त्तिककृदकेल्टः स्मःस्म्रोपात्तमभ्यासिताइदंचहास्यास्तित्वहासतप्रयोगादलाच्चावसेयं अनद्यतनेत्र
नद्यतनेपीति·ल्टःशेषेइतिसूत्रस्यकेवलभविष्यतिज्ञापकेनअनद्यतनेभविष्यतीत्यर्थः तच्चान्यत्रनिर्देशोन्यत्राम्भिप्रस्याहतआहतेन्वेयोति·एकशे
षेणेति·विभज्यतेकस्येयत्यर्थःएतच्चज्ञापकेसाधिकमपलटएवेतिसिद्धिःक्षपस्थानघनेःसाधुत्वमेवेतिकेचितसामान्यतएवज्ञापकमित्यन्ये भो

४
कै.प्र.वि. ष्येपरिदिकनमनुशोचनं शवलनीतिलुङ्संज्ञामविधिर्यंतपर्थेलङित्यर्थेभविष्यत्सामान्येइत्यर्थः पैवमिति विलंबितं अनभियुक्तः अभ्यासहीनः अघतनविषय
७५ मित्यप्रयोगाद्धपं पुरस्कृत्यशी नामेतुदाहरणं अन्यत्र माध्यतिरिक्ते स्थिरे कालांतरस्यप्रापक इति प्रामिमानित्यर्थः कालांतरस्थायीतिपावत् आस्थ
रार्थमिति विहारो मत्त्युइत्यत्रैकदेशस्थस्यकालांतरप्राप्त्याः स्थिरत्वं वर्लहृदोशः मात्रोवलमित्यपि शरीरे हट शङ्कामात्स्येववलपरार्थत्वाद्युपपद्यते न्याप्य
स्यापि हृदत्वाद्वत आपि मारशाहः सिद्धः एवं च्यो पिस्वादिसमारोकेपटोक्तस्थिरत्वाभावाच्छ्रूयते तस्मात्तत्र स्येवविषयेप रिभाषा तनिर्द्दिष्टक्रपा
स्थिरत्वस्य केयटोक्तस्थिरत्वप्रतिद्वंद्विनो निरूपयितुमशक्यत्वाद्वोत्पत्त्यभावे तत्रस्थशब्देनैनिभावइति शब्देनेत्यर्थः यो यः सिद्धावस्थः नन्वेवोद्धयां निके
निति इत्याह कालिन आह द्वियाभावइति नन्वेवमपि तपुंसके भावे इत्यसंगतोस्यात्तत्राधीतरानुवृत्त्यभावात्तेत्याह एवमिति कर्त्रीति कर्त्रपि कृदित्यते
न लक्षणं अपथ्यः लिंगसंख्ययोनांतरीयकत्वमुपपादयति सत्वेनि प्रातिपदिकमात्रेनिर्दिश्यतामितिवदित्यप्राह एव हातिनकेवलाप्रक्रमिति निषेधादि
तिभावः आक्षेपकत्वाच्चिद्विमन्नो तिसंख्यापत्यः विनार्थेइति एवं च पाद्धिनाप न्नेमितिलोपनरो पकमित्यर्थः भाष्यकारवचनप्रामाण्यपादितिवा शाह्ये
हेतो तत्तो हेतोः प्रमोदादित्वमित्यर्थः नलोपाभावइति निषेधार्थको नन्वेवं धकोनशाह्योनास्त्येवेतिभावः नन्तुकटकस्यपुंस्त्वात्कटकानीत्यनु रम
पपन्नमत आह कटकशाह इति अर्धर्चादित्वादिति भावः प्रयोगस्तत्वाहितित्रनुवाघमतत्वोदविस्तीतित्वनघ्नतेति भाष्यस्यात्रानुवादइत्यर्थः किंच ७५

इविकं वस्तु विवक्षायामपि नदोषइत्याह अथवेति भाष्येऽस्मोदिप्रातार्थेग्रहणं घञ्समभिव्याहारो लोप्युत्वेन भासमानं प्रत्यर्थेइति सस्मान्यं सत्वभ्या वस्त्विभिन्ना
रत्वं नौ त्वे कंपुरस्तानुगतं चेत्ताक्षात्त एवं पुंस्त्वमविइत्याद्युपपद्यते धर्मेपर स्योपिव मेघोपलेश त्वामात्राधिकारापत्तशास्त्रासिद्धिरेवं चलिंगसंख्ययोर्दिवशाया
मपिनदोषः न चैवं पुंस्त्विस्त्यादेः पुस्त्वापत्तिस्तादृशाविशेषगतसामान्यस्वभावस्याहवाच्यस्यासिद्धत्वरूपस्यपुंस्त्वैकत्वयोः सर्वापित्तस्मयविशेषस्यना
नालिंगत्वात्स्त्रीत्वाद्युपपत्तिरितिभावः सामान्यमितितत्तद्गतासिद्धत्वाख्योधर्मइत्यर्थः विशेषा इतितद्यद्या वसेयइत्यर्थः तासूभावच्छाविहितकृत्प्रापयातवाच्यात्र
नेकलिंगादितिभावः कत्रीति भेदादितिष्वाश्लेषादित्युपिवोध्यं क्वचित्तुके पठंत्येव पाठः सामान्यानुगतइति सिद्धत्वरूपसामान्यानुगतइत्यर्थः सविधिविशिति
प्रकारइत्यर्थः यथाएकस्यैवाच्यार्थत्वं मातृत्वं भवंविभेदातत्तथा एकस्मिन्नेवपाकादिरूपसाध्यत्वविशिष्टतत्क्रियात्वरूपविशेषरूपताभावशब्दवाच्यं सामा
न्येचेत्यर्थः तस्मात्त्रयथात्रिरूपकमेतादृक्षं एवं प्रकृतोपिवाचकतेसातकारक निरूपितस्माध्यत्वं क्रियात्तरनिरूपितं चासिद्धमितिवोध्यं वाच्यत्वेनेति अने
कार्थत्वाद्घातूनां सिद्धत्वमपिघञ्ञंतमधीतास्त्यर्थइतिभावः यत्सामान्यमितिसाध्यत्वविशिष्टतत्क्रियात्वरूपविशेषस्यसत्वेपिपलिसिद्धत्वाख्यसामा
न्यपघाघञ्यंगात घञंतमभवतिवाच्यत्वस्य पाथेन्वेन निर्दिश्यतइत्यर्थः नत्वतस्यैकत्वात्पुंस्त्वाच्चिकोषोड्त्याहोदाहितस्मादितिवाच्यतस्यभावस्यपि
द्धत्वरूपस्यैकत्वपुंस्त्वविशिष्टस्यादिशावरात्वेनाखिलिंगाद्यन्वयात्मकत्वात्विशेषणात्वेनभासतापित्तत्स्त्वाश्रयस्यैलिंगाद्ययोगपतोपनीयतेइतिनदोषः स

के·री·वि· त्वरूपत्वमिति· एवं चासिद्धत्वस्य भावरूपोभयधर्मविशिष्टो धात्वर्थः पाकादिपदार्थ इति भावः आख्यातशब्दे· पचतीत्यादौ भावाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां साध्यसाधनेक्रि
७६ याकारके बोध्येत इत्यर्थः अकर्तरि च विधिप्रतिषेधयोरिति एकविषयत्वेऽपि कल्पान्तरेण हि तत्कारकविषयत्वाद्विरोध इति भावः ननु भावविषयत्वमेव स्यादत आह
भावे चेति· ननु स्वार्थविधानमपि भावे इत्येव सिद्धमत आह सामान्येनेति अकर्तरीति तु सामान्यप्राप्तकर्त्रर्थप्रतिषेधार्थमिति भावः भाष्ये विहित इति एवं च सामर्थ्या
त्कारक एव भविष्यतीति भावः इतर आह तेनेति अकर्तरि संज्ञायामेवेति सामान्यतः कर्तरि कृदिति सूत्रप्राप्तकर्तरि न किंतु भावे तत्र संज्ञायामेवेत्यर्थः संज्ञा
भूतस्यैव संज्ञात्वं प्राप्तमित्यर्थः भावः भावप्रत्ययान्त इत्यर्थः परस्यैव विधिरिति· नियमविधिरित्यर्थः यो यादि भागादिति अकर्तरि च कारके इत्याद्युत्तपि बोध्यं·
नियमपक्षे तस्यापि वैयर्थ्यमित्याहुः उक्तो भावभेदो भाष्ये इति शंकितेति तस्य छात्रस्य वा क्वमित्येके भगवत एवेत्यन्ये भाष्येन जिवद्युक्तमिति· प्रसज्यप्र
तिषेधाश्रयत्वे हि दोषाभाव इति भावः घञनुक्रमणमित्यादौ तिपरिमाणाख्यायामित्यादि घञ्विधानमजपोरेव बाधकमतः स्त्रीप्रत्ययानामित्यर्थः किं
हितत्वान्निकमिति भावः ननु परिमाणाख्यायामित्यत्र कारके इत्यनुवृत्त्या व्यपिकर्माणि तैरा धि[illegible] चेन्न· परिमा
णाख्यायां भावएवेति तं मन्यते· अभिधानस्वाभाव्यादिति नैष दोषः परिमाणाख्यायां सर्वपरिमाणपरिच्छित्तिः तस्य आख्यानकथनं तज्ज्ञेत्यर्थः परिच्छित्तिश्च राम
प्रत्ययार्थस्येति भावः सार्वकादिशब्दे साहचर्याद्भुत्पत्तेश्च पुनर्विधानात्स्वाजर्विषये भवतीत्यत आह अन्यथेति उपाशनादिनेवेति· परिमाणाख्यायामित्यत्र ७६

नैवेत्यर्थः निरभ्योः पूल्वोरितिचन कार्यमिति भावः निष्पावः निष्पावो कर्मणि घञन्तो तण्डुलशब्देन शूर्पशब्देन च तत्सुलक्ष निष्पावीयते सभावमावध्नोवानिष्पावाणि: अन्नाशीरे कोत
नपरिछेदः निष्पूयते तुषोद्ययनयेनेति निष्पावक तण्डुलराशिः अन्नापि पाकायापरिछेदः निष्पावि ग्रहद्य इत्यन्ये एवं प्राप्तिः चान्यमान्नापेक्षायामिति सामान्यवितायामिदं वाव्यविशेषार्थं
वायामपि प्रकारविशेषमाहस्तुहायापेक्षायां चेति न तु भावे इत्यनेनेवासिद्धमत आह कर्मणापरिमाणाख्यायां अर्थभाष्ये एकादिपदोपादानेनाभावेः यापीति· एवं च पाकादिशब्द
नामसंज्ञात्वात्· अकर्तरि चेत्यनेन न सिद्धमित्यर्थः एवं च संज्ञायां परिमाणाख्यायामित्यस्य चारितार्थ्यमित्· अजपोर्विषये घञर्थं सर्वग्रहणं भावप्रत्ययकमिति भावः समावेशेऽज
पायपीति एवं च तण्डुलानि· आपद्यत्याहा च यस्य संज्ञात्वादयोऽप्राप्तौ परिमाणाख्यायामित्येव घञ्सिद्ध इति वार्यं· सर्वग्रहणेनेत्यर्थः अजपोः संज्ञाविषयत्वेन युक्तिमाह यथा
नाय कइति· अन्यथाः संज्ञायां तपोश्च इति तार्थेन घञ् प्रवाहस्येव नस्यादिति भावः वंटोमन्तभार्यः ननु धातु विशेषणात्सर्वं भइति पंचम्यंता सर्वैर्षथितिकथां ते
आह सर्वे भइति ताहयीइति· नन्वपादाने· कर्तरि कारके इत्युक्ते सिद्ध मत आह तेनाधिकरणेति अपादानेनतु दृष्टान्तं यश्मिन्निति भावः तदुदाहरण अधीयते तस्मिन्नित्यध्या
यइतिहास्याध्यायकालइत्यर्थः तापोविभ्यामिति सर्वे भइति व्याघ्रचोरी त्यादौ यूजादि विषयेपीत्यर्थः भोक्ष्ये कर्मण्यान्तरोदेइत्यादि तत्राणि त्विषायके सूत्रे ह्रायहांत्यातिपाके
चन्ने तद्रत्य च राज्ञभावार्थः स्त्रियां क्तिन् इत्यतः एव प्रमातुव्याघ्रचोरी त्यादौ पापेति पूजादीनां वाधकानां वाधनार्थं नच अजादिसुमुदेश्च हलश्चेत्यस्यापि बाधः प्रसंगः स्त्रियां
क्तिनित्यधिकारे एव कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति सिद्धे रिजित्ता निकार्थं इत्युक्त सर्वं भइति संज्ञायामित्यादौ भावक्तां स्वविषयेपीत्यर्थः अभिधानवित शब्दः शक्ति
स्वभावाद्गेह एवेनुगतसिद्धो भाव्यप्रहणो वामस्वरूपमात्रेन पञ्चम्यान्तक्तादि निहत्यर्थेनपुंसके भावइत्यनेन नायमेव क्तः ग्रहणात् क्त स्वभावात् कालोपलक्षणमपिवाधना

कै॰टी॰कि॰ र्यपूर्वविप्रतिषेधेनेतिभावः नकवत्त्वपुंवद्भावाभ्यामेतत्साहनन्तुल्यहतीतिएतद्वार्त्तिकार्थः उभयथाधिकाराहिति परिमाणाख्यायांभावेपीष्टिरितिभावः उदाहरणयोभावे
७८ क्तिन् पूर्वसूत्रस्यभाष्यस्तरस्मात्तथजाश्रयेति गणाश्रयायोतुजनीत्ह्यकृस्थितिमित्वेनजात्सहेहूलापत्तिरितिभावः ननुउणादिष्यितेनात्रोपृथ्यतेअतएवतह्याहत्रयेजनीत्
ष्कृस्थितिमित्वेनजात्शाङ्केहूलापत्तिरितिभावः ननुउणादिपिजात्रोपृथ्यतेअतएवतह्याहत्रयेजनीत्ह्यिवितिगणाश्चेत्रेषकारोच्चारणंएवंचतस्मात्मित्वेनतस्माद्घजि
गोलोपेनापिसिद्धंजात्इतीतिचेत्रमितोजरइतिरूपयाहरूर्थत्वात्हास्यतेयद्यपिपचाद्यच्वासिद्धंतथापिनक्रोधशक्तादितिस्वरूपाहत्रयेइद्ंकारोग्रेइति सुभिक्षंत्वायां
घइतनेनइत्युपलक्षणंत्वयुयो॥५पिद्दः सूः ननुसूत्रेणीवसिद्धमत आहप्रकृत्येति सजातीयत्वाद्वित्यर्थः तथाचत्रिणात्रिकोबाधार्थमिदमितिभावः कर्मणीति
हरइत्नस्तकरणोइत्याहनिवियतेनेनेतिहन्नमाछाहनंवाकुल्लाकातकरणोक्तः द्राहहअकेजाछाइनेनेतिहस्ति अगुलीति हटमुष्टितातेनान्ल्याख्यायते मुष्टिकस
तिभाष्ये मुष्टोकुशलइत्यर्थ आकर्षदित्वात्कननिपातनमथः पातनेकर्मण्यभाष्येयातिपाकार्यमिति पुंलिंगेभावेमाश्रस्तित्यर्थमित्यर्थः अकर्त्तरिकारकेत्वानभिधा
नादितिभावः प्रकरणात्कर्षीरितिस्त्रियांक्तिनिषेधात्पद्रयेतिभावः बाधकानामितिबाचचोरगत्याहीत्यासेतियुजाहीनामित्यर्थः अत्रेदंबोध्यंक्तिनोयमपवादः अतएव
व्यातीझायाअसिद्धिःशंकिताभाष्येविप्रतिषेधविषयेवासरूपाप्रवृत्तेः गाजग्रहणंचेति इदंचाबचोरीत्यादेर्बाधकबाधनार्थं यावत्कृष्टिरितिस्पष्टःश्रापंभयोगोवासरू
पसूत्रे बाल्सुस्नातिचमाधकाव्येक्तिन्नेतिस्त्रअधिकारेवासरूपविधेरभावात्तथात्स्नोत्पवादेविप्रतिषेधेनपूर्वेष्टितयमस्त्ययमसंगादितिभावः एवंचवासरूपसूत्रस्यप्रयोगा राम॰
नुष्ठानरूपभाष्यविरोधात्सिद्धंलितपाधितत्सूत्रस्थवार्त्तिकमेकदेश्युक्तिरितिभावः यावचोरीव्यातीझेवहुलग्रहणात्साध्यइतितात्पर्यउक्तरत्याह्वियामित्यकरणास्यसूत्रलाघ ७८

वाह्यहुलकस्यतचाप्यावश्यकत्वाद्वार्त्तिकोक्तमेवयुक्तमितिआभक्ष्योरपिस्रकृतीइ स्त्रकरणोइत्यर्थः ह्रयेपिस्रक्तोइतिपाठांतरं मावेएवेतिणाजुरितिभावः मत्रेपवास
इति बाधमाभान्यचिंतयेइष्टिमितिवासरूपन्यायेनपक्ष प्राप्नोयोमपितयोर्बाधनार्थभावग्रहणमिति भाष्याभिप्रायप्रचरणनिष्ठुवितं वासरूपइति ह्याधिकारएवदाल्पुनि
षेधइतिप्राकमतिपादनादितिभावः भाष्येपूतस्पेति क्तस्याबाधकाः खलर्थाइत्यर्थःउवितः केसर्वोत्कार्थिनाझनत्वात्भावग्रहणफलादिविशेषस्यअत्राप्येवंकरणात्सूर्वअति
षेधकल्पनेतितात्पर्यं संकूलनमितिवेदतिसंकूटनेमितिभवतिवेदत्यय अतस्पृग्योभावादितिसूत्रस्य सकृतिलोमितिभाष्यप्रयोगः संभाष्येतेएवंचभाष्यकारवचनादितितदोषा
हुलाकात्त्युपीतिभावः स्रोइति अविश्वाधुरातेअव्यतोसात्रमित्यर्थः ग्रहणभाष्यपूतएवचस्वरइतिघाव्यइणितिसूत्रेणीतिभावः स्त्रियवर्जितेइति हत्याह्यानविषय
येइतिभावः किंतर्हिग्रजेरेतिहत्याह्यानविषयेइत्यर्थः प्रकृतहत्तेनिक्षिग्रहणात्स्यार्थेचे तथजोऽ माप्नेवेनसिद्धंअतिप्रार्थवतत्रानिपूर्वविनोतेः पूर्वविप्रतिषेधेनघ
जप्रवेष्टिरितिभाष्यार्थः घजेवेतिपाठे यथाहएवार्थोदृष्टव्यः कृतलोपोणोतिवार्त्तिकारकोपपहासितिविहितेनः स्तिवेकअनेकेनेतिघनातर्धनमधर्वणाख्यायोणांतघनापथ
नरूपेणेत्यर्थः अप्सरणाघुरेति निपातनेतुनिपातनात्फेदांतइतिसिद्धिरितिभावः तन्नातोलोपइतिभत्ययस्तनियाधाशिष्टतयादिवलात्आर्धधातुकइतिलोपेइ
तिभावः आहेयाद्ध्रस्यानिषेधेणातरतम्यादेतोहान्नाइतितात्पर्येतस्वमतोपवादत्वादितियद्यपिपुंसंपर्करितार्थत्तयापिवहुलग्रहणादितिभावः भाष्येऽजपभा
मितिहेतिरितिनिपातनमप्यकरणोच्चारितार्थमितिभावः निपातितहेतिशाहः शास्त्रहटइत्यन्येहिवयांक्तिन्नेक्तिनावाद्विभाइतिवचनेगुणोप्युहलइत्यतस्माप्निप्रयोग
विषयंनिष्ठायांचामेदोकावचनाहिसनेनमस्मानयोमझेक्तत्वात्तत्स्याहुः एवंचनिष्ठायामनिटत्तत्सूत्रप्राप्तिविषयाआवाहयइतिफलितेस्यागायाबाधमात्रेति चा

कै॰ टी॰ वि॰ असामान्यविरोधेप्यः साध्यसमुदायेतिविशेषचिंतायामपिप्रकारविशेषः व्रजयजोरुत्तरेति भाष्येतद्विषयोदाहरणदानादिति भावः कृञः शायः वावचनमितिइदमेव ज्ञाप
पतिवर्णगोरवादपियोगविभागोगरीयानितिभावः इष्टाः शेषभावइतिभावार्थकलाघवः प्राप्तिविंदिहे नेत्तगुहानगिरित आहमिदेशाइति शपामभाष्येनषत्वेहे
७८ हिति एवंचपाणिकानिष्टप्रसंगइतिभावव्यतुप्रयमातिक्रमेकारणाभावादहे रवस्याहितितन्नः तन्मापस्य अत्रशास्त्रेनेगीकारात् अतएवगुहान्तेष्विति सार्थकं अतएव
तित्वरितमितितत्वाहवंतत्वरितसिद्धिरितिबोध्यः अंतस्येति आहेत्वाद्युहान्तस्वेत्यनेनसिद्धइतिभावः प्रतिज्ञानमात्रमथापीहितिदंहंचचिलेपिठस्नुवंधकपरिभाष्यः
त्वपुदेःग्रहसाश्रकावारणाभावश्यकमितिभावः रोगाख्यायांचातुकृतोर्थः साधनमितिभ्रमंवारयतिक्रियेतिभावाधिकारेपिकारकनिहत्यर्थमिहइकृतेतियोक्तावित्रोतिः
भुवोवुगित्याद्यो शितत्करणादिति शित्करणस्यपिवाद्यादेशविधानेनचारितार्थ्यादिति इदचिंत्यंतस्मान्निर्देशोरेवविकरणः साध्याः भाष्येपचेः पचतेरितिकर्मणाः शेषत्व
विवक्षायाषष्ठीप्रयोगानितिशेषोवाधात्वर्थनिर्देशोप्येतोवाहलकात् अतएवेत्र्नेनाशर्दश्चाहो प्रभृतादिभ्यः गुडतोपवादादिभ्यइतिप्रयोगाः संगच्छंते कात्ते
त्रेति चाहुलकादित्यन्ये एवंमत्वर्थायइति प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तयुत्पत्तिरित्सुनग्रहः आर्धधातुकत्वाभावादतोलोपाप्राप्तेः स्वादिलाभेनाभ्यासोद्यस्येति
लोपाप्राप्तेश्चाहभाष्यकारोतिवहुलग्रहणादिति सांतराध्ययनेभाष्यकारवचनेहेतुः वहुत्राहे स्वार्थिकोयंकषष्ठीतस्यरस्मातगहादित्वाच्छेनकत्वितमाधव
तिहलस्वभाष्येस्येति अत्रेर्थप्रदर्शनमिदंवेत आतेआतोयुणितिपुकृ उदकाद्यन्वतद्योषीतिसूत्रे अनुवर्तइतिप्रतिषेधसामर्थ्यात्तप्रत्याख्यानेभावग्रहणा राम:
हितिभावः कर्तृकर्मयोः लत्वभवतीत्यस्याहरणमाहस्त्राह्योन्यसृभूयतइति तित्करणासामर्थ्यादिति नचकूलमुद्रुजइत्यादिविषयवहितेपिकृतग्रहणापी ७८

भाषयाप्रस्नावन्नेकत्वेनतच्चरितार्थमितिभावं भावप्रयोगेगोवस्थवस्थाकल्पनादिर्दितितत्वेचहलग्रहणेनेत्यस्येटः सर्वोगुपपदानीतिसमासस्तु पर्यायेणेतिबोध्यं अन्योन्य
छंदसीत्यधिकारादिति छंदसिगतार्थम्भइत्यतः इति श्रीशिवभट्टसुतोपाध्यायोपनामकसतीगर्भजनागेशभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेतृतीयस्याध्यायेप्रथमसाह्निकं वर्त्तमा
नसामीप्येवद्वेतिः कालप्रकरणात्कालेनसामानाधिकरण्यमितिभावः अत्रापिपदेषष्ठीसमासइवः समासप्रसंगइतिमत्वभविष्यद्भिरूपिते वर्त्तमानस्यपत्ता
मीप्यंतत्रवर्त्तमानवत्प्रत्ययातिदेशोनर्थकः येहिवर्त्तमानेप्रत्ययास्तेसमीपभूतेपितस्मिन्सिद्धाएवातोवर्त्तमाननिरूपितंभूतभविष्यतोर्यत्सामीप्यंतत्रेत्यर्थः स्वीकार्यः तथा
चवर्त्तमानपदेनसमासासंभवइतिभावः सामीप्यसंबंधइतितृतीयात्तसूत्रः सामाप्यनिरूपितः संबंधइत्यर्थः सामीप्येनाश्रयत्वारूपः साक्षात्संबंधस्तयोरेवेत्यर्थः पारंप
र्येणेति तत्रसमीपद्वारासामीप्येनसंबंधइतिभावः प्रतियोगितासंबंधेनान्वयः वर्त्तमानकालप्रतियोगिकसामीप्यमितीत्यर्थइत्यन्येभूतादौवर्त्तमानसामीप्यमिति
वर्त्तमानवत्प्रत्ययाइतिवाच्योर्थः एवंचतत्समीपेभूतादौफलतीतिबोध्यंतद्गुणत्वात् सामीप्यगुणत्वादित्यर्थः तद्गुणत्वादितिपाठेवहुव्रीहिः अयमेवयुक्तः पा
ठः वर्त्तमानइतिप्रथमांतेनवर्त्तमानेः येप्रत्ययाइत्यर्थः कथंलभ्यतेः तत्राहचरितान्नामिति लक्षणयेतिभावः रूपमात्रमितिनतप्रदिशिष्टमित्यर्थः वत्करणेतुवर्त्तमाने
येयथाभवंतितथासामीप्येपिभवंतीत्यर्थोन्तरोपइतिभावः लणमात्रेति भ्याचशब्दः कालमाभावेपीतहीतिशत्रानादिइत्यर्थः नन्वयमपिवर्त्तमानसमीपभूतभविष्यतो
र्विधायमानः कथमविशेषविहितस्यत आहवर्त्तमानलक्षणादितिभाष्यमपीपादइति एतद्योगाविहितइत्यर्थः प्रयोजनांतरमप्याहभाष्येशत्राद्यर्थमितिइसुजाद्यपिव
र्त्तमानस्यविधीयतेइतिभावः सूत्रे शतुर्नजिड् चानशश्च सर्वकालत्वमुक्तमतदिति सूत्रे भाष्यइतिचान्यसूक्तिः कैयटेर्थित्स्याआशंसायां सूत्रप्रयोजनंदर्शयतिभा

कै॰टी॰कि॰ श्येआशंसमानामेति आशंसायाश्च भविष्यत्कालत्वं कथमत आह आशंसेति ननु भविष्यत्त्वमाशंसायामेवास्त्यत कस्मान्नेत्यत आह इह चेति एवं च कालस्य सर्वत्र लक्ष्
७२ प्रकृत्यर्थ एवान्वयस्य लक्ष्यत्वात् आशंसायां तन्न्यायइति भवः अपवादस्येति भाष्यस्य अपवादस्य भिन्नविषयत्वादप्राप्तिरेशाभावात् इत्यर्थः तद्वाररहनात्रापवादस्येति नि
भिन्नमुपात्तमस्तीत्यर्थः ततः किमत आह तन्नेति कथं द्वेति विरूपाणामपि समानार्थानामित्येकशेषात् भाहिति भावः शङ्कते तस्याभिन्नत्वाद् भिन्नार्थत्वमिति भावः उत्प्रेक्ष्
णामिति तद्रूपीक्षा विशेषप्रवेशाभिमानः नन्वाशंसायाः संभावनाच्चयवत्त्वबोधित्वमत आह अदपवशाङ्क इति भाष्ये तेन निश्चयविषयत्वरूपभव्यारितत्वस्याशंसाविषयेऽसं
भवाद्वाहमनेनेति संकल्पात्मकेनेत्यर्थः अनेनेच्छारूपताशंसायाउक्ता आशंसायाः प्रधारितार्थत्वाऽसंभवाद्वाह आशंसो विषयत्वादिति अनिश्चित इति अत एवेच्छा
विषयः अनेनेच्छारूपतात्तस्याउक्ता विधुरस्यत्यपः विपरीतकारणं तेन संभावितस्यार्थस्य शक्यप्राप्तित्वं सूचितं संभावननोनामप्रवोरितइति पाठे स्फुटो ह्यंशेऽ
त्कटत्वपि अन्याशे अनुत्कटज्ञानमत्वात् निश्चयरूपज्ञानेविषयस्तेन ज्ञानरूपतोक्ता प्रधारितार्थ इति पाठे अंशेऽवस्थाभावित्वेन निश्चित इत्यर्थः अभिनीतमवेतिशं
कप्राप्तिरित्यर्थः ज्ञानमिति ज्ञानेच्छयोस्तु भेदः स्पष्ट एवेत्यर्थः तयोर्भेदे एककरेष्युक्तं युक्तं तस्मादाह भाष्येऽर्थ्यौ संदेहो वेति तयोरर्थविशेष्यालमर्थ्यानालमर्थ्यकृतो भेद
इति भावः ततहृक्षयति आचार्यो तिनालमर्थमितिनियमेनालमर्थेनगम्यतेउत्यर्थः क्षिप्रवचभाष्येनिश्चन्ते इतिभविष्यतिभूतप्रत्ययो वक्तव्य इत्यर्थः अनाशंसार्थ
मिति शंसापाप्रचीणाभूतवदतिदेशाद् विध्यत्यपिक्तः सिद्ध इति भावः आशंसाभावं दर्शयति भाष्ये चेद्देवश्चेत् वृष्ट इति यस्त्रोके भविष्यत्प्रयोगेन भवितस्मान्न मुख्य। राम:
निष्पत्तिर्निष्पन्नेरर्थः किं त्वन्यप्रवृत्त्यर्थः तमेवाह प्रशालीति अपमेवचनिष्पत्तिपदार्थः भिन्नतस्येति भावः शीलानामितिपूर्वान्वयिः तत्रेवेति अप्रशालिवीजसंयो। ७२

गरूप निष्पत्त्यादिदात्रप्रायोनिः पूर्वरूपैर्वर्त्तमानत्वा त्रद्वाचकत्वादित्यर्थः निष्पद्येरस्तु फलद्वाणां संपदेरपिनिष्पन्नेरितिपाठे प्यपमेवार्थः क्षितयानिर्दिशान्तस्यानुकर्त्तृर्थकत्वा
भावान्तरहृतः पद्यायस्तकार्यवारेतत्रेवनिष्पत्तेर्वर्त्तमानत्वं आद्यायाः स्थानमेव प्रयुक्तं भाष्ये हेतुमतीति हेतुश्च तस्य कारणत्वं भाव्यस्य कारणस्य कालं कार्य आरोप्य प्रयो
गइत्यर्थः तद्दात्तोपफलमाहकारणान्तरेति तेन चावश्यभावित्वं फलति कारणमेवेति अपामप्युपसानकारणत्वादिति भावः अनयेति दृष्टः मामपिमेघोत्पन्नत्वरमीह
शप्रयोगस्य दर्शनात्तन्त्रवत् दृष्टेरपि वृत्तवद्भूतत्वाभावात् नरुपपत्तिमपि दर्शयितुमिति भावः मेघा इति मेघाद्युत्पन्नैरित्यर्थः तत्राद्यपक्षे शंकते भाष्ये यदि तर्हीति अभिव्यक्तिरि
ति स्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरित्यर्थः निष्पत्तिरत्रापशालादीजसंयोग एव तत्रापि कार्यत्वत्वादिति भावः तद्दर्शयति एतद्धि ति॰ कारणसामग्रीति नतु कार्यसमधिगम्यसा
मग्रीत्वं तथाच कार्यानुमाने इतरेतराश्रय इति चेन्नः हृद्धपरंपरासामग्रीति ननु कार्यसमधिगम्यमानसामग्रीत्वे तथाच कार्यानुमाने इतरेतराश्रय इति चेन्नः हृद्धपरंपरा
सामग्रीत्वग्रहात् तेनावश्यभावित्वेन कार्योत्पत्तावनुमितायां तत्र कारणकालारोपेणाभूततप्रयोगो जैमो पिस्थूलरूपेणाभिव्यक्तिरूपमुख्यजनकोत्तरमेवक्रियाकामित
मितिभाव ननु लक्षणाशीनामित्युक्तं न युक्तिः केषांचिद्धातूनामर्थासि आह सर्वेति अस्मेरथो शीपयामित्यर्थ इति भावः कर्त्रादिघमान्तलेपिक्रियायाः कालत्रयपोभाट
र्शनात् हृततश्चसन्नापाइति कर्त्तृसन्नयोः समनियतत्वादिति भावः अविकल्पितत्वादिति अप्रयोगे इत्यर्थः यन्नवेति प्रयोगइति शेषः चवचनेन अस्त्यर्थानामितिवार्तिक
न अक्तिहविपयोसइतिभाष्येपिलोकइतिशेषः चो हेतौ यतः शिष्टलोकानामसिद्धोविपर्यासो विपरीतः प्रयोगोतेन विकल्पेन प्रयुज्यन्तेन्येरतो त्रयथाकालमेवप्रत्यय
इत्यर्थः किं पुनः कारणमिति किंपुनः कारणं चानभाष्येते किं वकारणं शिष्टानां विपर्यासासिद्धिरितिभावः वास्तवकालभेदस्याभावाद्वचनेनैवसाधनेभान्तोस्ते वविषयों

कै० शि०
८०

सारिकमितिभावः इंद्रियव्यापारः तत्प्राप्तिः इंद्रियपदेनात्र कर्मेंद्रियं ततो वक्तृत्वं इंद्रियसंबंधात् तात्कृतप्राप्तिसंबंधात् एकैवसत्ता कालभेदमापद्यते वस्तुतः इंद्रियव्यापारत
देवाहयः समासात्स्तादिति तत्र वृद्धिकर्मव्यवसायविषये वर्तमाने इति वर्तमानार्थिकेत्यर्थः नानद्यतनपूर्वेति अद्यतनशब्दोपादानेन कस्यापि विध्यभावात् तत्र दृष्टत्वमात्रेणा
तिदेशो वाच्यः तथा च भूता दिदृक्ष्येद्यतने लङ् विप्रमादिति भावः माधेलुङ् लिङो तिति भविष्यत्यद्यतने लुट् भूताद्यतने लुङ् स्यादिति भावः अप्राप्तेति लुङ् लटौ भूतभविष्य
ताद्यतने दृष्टौ तत्राद्यतनवदिति तु अमानेन तस्मिन्नेवाद्यतनेतयोरतिदेशो वर्यकइतिकश्चिदं शास्ता उक्तः तत्राद्यतनशंसाभेनातिदेशो भूताऽनद्यतने लुङ् भविष्यति तत्र लि
ड्विति प्रयोगासिद्धावपि अद्यतनावदिति चिह्नध्येन तस्मात् इत्याद्यंशं परित्यागेनातिदेशोऽयं आश्रीयमाणोऽयं यथाकालप्रसंगइति भावः आभ्येषया प्राप्नुभेदेति स्वैरेद विध्यपके
ष्वेषु कालेषु भवतीति नृसंकरप्रसंगइत्यर्थः तेनपरोक्षेइतिः पारतंत्र्यमानं चिंत्यमाख्ये लङ् लुटोरेवोपक्रमेऽत्र क्षेतितिहि कृ भविष्यति उत्तरसूत्रे समप्रयोजनमेतदितिपाठः त्रि
शाह्नेऽत्र इति० सभ्यापूर्वरात्रं क्षोवमिति तिलस्मादेव भाष्यप्रयोगात् त्रिंगमशिष्ये लोका प्रतीतालिंगस्यैकत्वे स्त्रीलिंगस्य मितिभावः योयमध्वापरिमाणाद्इति अपरिमाणद
तिच्छेदः नियमार्थमिति क्रियाप्रबंधविषय इति भावः विधीति अक्रियाप्रबंधार्थविति भावः कालविं० इहच प्रमाणास्यास्तित्व अहोरात्राणामहोरात्रे विभागएव
स्यात् तोवार्त्तिकं अनहोरात्राणामितित तद्वाचेष्टसंबंधसामान्ये इति परस्मिन्नेकयोगेति सामर्थ्यात् कालविभागविषय एव निषेधः नहिदेशविभागस्याहोरात्रो संव
धोस्तीति भावः पृथग्योगो त्रिकालविभागग्रहणसामर्थ्याद्वेत्यपि बोध्यं द्वितीयं भिन्ने कृतश्चिन्निमित्तात् क्रियाया अनिष्पत्तिः क्रियातिपत्तिः साधनविरोधविशिष्ट राम:
क्रियातिपत्तिरित्यर्थः भूते च उताप्योः प्राङ्वाइत्यस्याधिकारेइत्यत्राऽन्यत्रत्वत्तरमप्यधिकारइति लभ्यते तदन्त्वाचेष्टइत्याहुवक्ष्यमाणेनेतिनत्रैतित्रापीत्यर्थः लङ्प ८०

त्यपइतिनिमित्तिरोधः वोताप्योः भाष्येविभाषागर्हायामत्वादिति गर्हाविशिष्टप्रकारार्थदिक्पविभाषापदमुचितविभाषाक्रयमिति लिङ्वेति सूत्रप्रभृत्यादिति० गर्हाविशिष्टप्रकरस
र्थविकपविभाषायदुपपन्नितविभाषाकुयमिति लिङ् चेति सूत्रप्रभृतीत्यर्थः अनंतरसूत्रस्यागेर्दीजमाहगर्हायां लङ्पीति० गर्हायां लङ् अपिजात्वोरित्यमर्ययतमिति ता छेत्स्यप्रतिपादने
नगर्हापदस्नेनक्रियेतत्तत्स्वदेयाजनार्थमितिसंदेशाया अपदन्नेवाप्तादिति क्रियायाः समाप्तिरदिवक्षितेति भावः अनवक्लृप्तेनुकिंद्रत्तेनेत्यर्थात् कथंसुपपद्यमन्तः आह
अकिंवृत्तेति उपपदसंज्ञाया अन्यहापिभावात्तदेभविष्यतीत्यनुपपन्नमतआह उपपदसंज्ञाकार्यमितिशेषः लृडसंभावनेतात्पर्यतोति पदिशहस्यसंभावनार्थत्वे नंत
भावनंप्रेत्ता असइत्यर्थः तदेवाह संभावनेहियदिशइतिभाष्येन हि पद्यादिक्रिचित्रीकरणं तालमर्यदगम्यन्तु अथोलामपर्वतमारोहतानाम्पद्वद्वयाहरणइदं तत्समभिव्याहार
विनापिगम्यमितिभावः लक्षणहेत्वोरिति क्रियायालक्षणहेतौ च वर्तमानाद्धातोः कर्त्रीशानादित्यर्थः सूत्रस्यकिंचल्लक्षणत्वादिस्तद्योत्यत्वेपिद्योतकसमुच्चयसदृश
त्वादितिशब्देनतद्योतनेपि त्वाराश्रितिरितिभावः इच्छार्थेषु कामप्रवेदनमितिप्रयोक्तुः स्वाभिप्रायाविष्करणमित्यर्थः विधिनिमः नियोगः प्रवर्त्तनाप्रवर्त्तकनिष्टः प्रकृत्य
नुकूलोव्यापारः एतदेवमेषणाभाष्ये व्यापारेणाभिप्रवर्त्तनेत्यर्थः एतेन नियोगइष्टसाधनताज्ञानामितिपरास्तं हेतुमतिचेति सूत्रस्यलिङाहिणिचोः पर्यायत्वशंकापत्त्या
व्यदितिध्यापत्तेश्चेत्याहुः न्यायेतिशब्दशक्तिविषयेत्यर्थः अयमाह निमंत्रणादिशब्दानांप्रयोजकनिष्टव्यापारवाचकत्वस्यसर्वसंमततयाविधिशब्दस्यापिप्रयोजकनिष्ट
व्यापारवाचित्वंनत्विष्टसाधनत्वादिबोधकत्वमितिप्रचारात्प्रयुज्यमानलिङादिरूपः संचप्रेरणात्वेनलिङ्शक्यः प्रेरणात्वंचाखंडोपाधिः एकस्यैवरूपभेदेनवाच्यवाचकत्वे
उपपद्यते सचलोकेषु कृष्णनिष्ट वेदेईश्वरनिष्टः देवस्याकर्त्रकत्ववादिनांमतेशब्दनिष्टः शब्दस्तपलाच्छब्दाहीभावनोत्युच्यतेइतिमंजूषायां विस्तरः विधिरूपतेतिप्रेरणास्य

कै॰ र॰ कि॰ र्थः यन्नियोगतः कर्त्तव्यमाह्वानादित्सनिमंत्रणत्वाभावादाह्वानिमंत्रणत्वाभावाहाहनिमंत्रणविषयत्वादिति॰ भाष्येब्राह्मणोनेतुक्तेस्वस्त्रीयनिमंत्रणप्रत्याख्यानेब्राह्मण
कृतेपिहव्यकव्यातिरिक्तविषयामंत्रणेप्रत्याख्यातेनाधर्मइतिलभ्यते॰ यद्दाभ्यस्तारिख्याख्यानेकैयटकृतेदीजंभाव्यानुग्रहशास्त्रचिन्त्यः सामान्यतएवब्राह्मणस्या
८१ ह्वानिमंत्रणप्रत्याख्यानेधर्मः स्मृतिष्वपिस्मर्यतेइतिबोध्यं॰ काम्यकर्मणीति॰ यत्रभोजनाद्यननुष्ठानेपिनप्रत्यवायस्तद्विषयप्रवर्त्तनामंत्रणमितितात्पर्यः॰ उक्तविषयेतिलि
ड्स्यस्तघोतकाइतिभावः॰ विध्यादीनामर्थइतिवक्तुमुचितमतआह आदिशब्दस्येतिभेदयेभवंतमित्यादिहेतुद्दाहरणांचबोध्यंनियमोढीनामितिभाष्यस्यनिमंत्रणात्रणादि
पदानामित्यर्थः भाष्येनिमंत्रयेइत्यादावुपलक्षणानिमंत्रयेहित्यादेरपिननुनिमंत्रणसैकत्वेपिकर्त्रादिसंख्याश्रयेद्विवचनबहुवचनेभविष्यतःइत्यतआह नाप्राप्तिरिति र
वंवक्ताद्यमतीत्यायन्नितिरपिदूषणांतरंबोध्यंकर्त्रादिगतायाःसंख्यायाइति॰ क्रियायामारोपितायाइतिशेषः॰ वस्तुतः प्रवर्त्तकनिष्ठप्रेरणायाःप्रयोज्यकर्त्तृकत्वाभा
वात्नहुतस्याप्रयोजनमानंवाच्यत्वेवत्तस्याएवविशेष्यत्वेमावप्रवैवेतिद्विवचनाद्यनापत्तिधातुत्वर्थस्यकर्त्तृद्वित्वादिनाद्वित्वाद्युपितस्यविशेषणत्वान्नद्विवचनादीतिपा
मकत्ताकर्त्रादिद्वित्वाधस्तत्वसुक्तइत्युप्रेक्ष्यवदंभविष्यतिअतएवदक्षाम्येद्विवचनाद्यसिद्धावेकार्थत्वादिनिमित्तहेतुत्वक्तः॰ विहतंचैकोपमर्थीनिमंत्रणनामनत्सैकत्वादिति॰ अ
नेकविषयकमपिनिमंत्रणमेकमेवेतितदर्थः॰ एतेनविशेष्यगतसंख्येकवचनादिवोधनतिसूचितंअतएववात्रेपक्षेभावादिकर्त्रादिन्यायोधनापत्तिरितिदूषणंनोक्तं भाष्येइहा
पिमाप्नोतीतिलडादयस्तिमानस्तुः अनेनेलिङाबाधितत्वादितिभावः॰ घोतकतापक्षेपिदूषणमुद्धर्तुमाह मिद्धंत्विति द्वितीयाकांक्षधातोः॰ प्रकृतेप्रत्ययार्थेकर्त्रादेलिङिडित्यर्थः॰ राम॰
कर्त्रादीनामपिघोत्यत्वपक्षेमत्सपार्थेइत्यस्यप्रत्ययाद्योत्येइत्यर्थः॰ नन्वेवंपक्षसंमतगोवावत्यादावपिलिङ्स्यादतआहद्वितीयंविध्यादिकमितिद्वितीयशब्देनविध्यादिरेवगृह्यते ८१

इतिभावः॰ नियोज्यः प्रेर्यः नियुज्यतेप्रेर्यते॰ प्रेरणाविषयधात्वर्थमुहाधातोर्लक्षणाततादृप्रकृतेर्थमित्यर्थइतिभावः॰ नियोज्यः प्रेर्यः नियुज्यतेप्रेर्यते॰ प्रेरणाविषयधात्वर्थय
हाधातोर्लक्षणातद्दाप्रकृतेर्थेप्रत्ययइतिभावः॰ प्रकृतेप्रत्ययार्थइत्यनेनामंत्रेनामंत्रेणाहीनामर्थइतिपक्षेपिलिङ्त्यागः॰ सूचितः॰ विरोधाभावात्कर्त्रादिद्योत्यत्वाइतिप
क्षस्यस्थकमोइतिसूत्रस्यभाष्यसंमततयावादमानाभावाच्च अतएववाचकत्वपक्षेद्विवचनाद्यसिद्धिवत्तिवाद्यसिद्धिर्नोक्ता॰ भावकर्मकर्त्रर्थकलस्यैवात्मनेपदस्य
रस्मैपदविभागेनतद्विधानात्॰ युष्मदस्मच्छेषप्रामान्याधिकरण्यभावेनप्रथमपुरुषाद्यसिद्धिर्नोक्ता अनियमस्तुनोक्तइतिदिक्॰ नित्रमामंत्रणंप्रतीतिधात्वर्थातिरिक्तप्रे
रणारूपव्यापारंप्रतीत्यर्थः॰ प्राप्नोतुभवानित्यादेरंगीकरोतुभवानामंत्रणांगीकारविषयप्रेरणारूपव्यापारंप्रतीत्यर्थः॰ प्राप्नोतुभवानित्यादेरंगीकरोतुभवानामंत्रणा॰
गीकारविषयप्रेरणेत्यर्थः॰ ननुपाकंपचतीतिवत्प्रवर्त्तनाविशेषरूपामंत्रणस्यापितद्विशेषामंत्रणांतरविषयाकांक्षेत्यतआहभेदपूर्विकायाइति॰ तत्रामा
मान्यविशेषतयाः भेदान्वयोनतुतथाप्रकृतेइतिभावः॰ आमंत्रणेप्रतीतिधात्वर्थव्यापारातिरिक्तोप्रेरणाप्रतीत्यर्थः॰ अत्रेदंतत्त्वंस्वविषयाप्रेरणातुनात्रप्रत्ययार्थ
र्थः॰ स्वेच्छयैवतत्प्रवृत्तिसिद्धेः स्वप्रवृत्तेः स्वप्रेरणानपेक्षत्वेनतस्यात्तदर्थत्वाभावात्इदमेवाभिप्रेत्योत्तमपुरुषेविधिशक्तिमतिषेधकइतिस्वामपि॰ अतएवभगवतो
त्तमपुरुषविषयेएवशंकितंविशिष्टकर्मकृमिति॰ सर्वोत्कर्मकमित्यर्थः॰ अवश्यकर्त्तव्यतालक्षणांअवश्यानुष्ठेयत्वेलक्षणातोभोजनादिष्विति तद्वोधनार्थंवनिमंत्रयेदि
त्यादिप्रयोगइतिभावः॰ नन्वेवंनिमंत्रयेनिमंत्रणाभित्यादेर्निमंत्रणादिपदप्रयोगः पुक्तः॰ लोडेवतदर्थप्रत्यायनात्तत्राहनत्वयंलौकिकइत्यादिधातूनामनेकार्थ
त्वात्निमंत्रणामंत्रणशब्दादर्हत्वोर्थकोअर्हवचावश्यकर्त्तव्यतालक्षणकैयटोक्तरंचाहेकृत्यत्वचश्वेत्यनेनेनलिङ्॰ लोटादुत्तमपुरुषविषयइतिउक्तंभवतीतिबोध्यं॰ भाष्ये

के.टी.वि. कथंपुनरितिधर्मिणो हि धर्मिकाह्लानं तु धर्मस्येति प्रश्नः स्त्रीत्वंच स्त्रीत्वेनैतस्य स्त्रीता शब्दस्य सहशोम्प्रवर्त्तनाविषयएककर्तृकः पाकइति बोधः अहंपाचपेयमित्यादौ पाकप्रवर्त्त
नाऽवश्यानुष्ठेयेति बोधः आक्षेपाच्चतावाचेतियद्यन्तेत्यर्थः बहुवचनेति अत्रसर्वलकाराणां लः कर्मणीति कारिवल्लत इहंचित्समेतास्य लइतितत्तत्रस्य भाष्यस्य ग्रन्थाभा
८२ लइत्यस्यैकवचनांततापास्वलाभात् सुपोकर्मीत्यद्यस्य स्यायंभावः धात्वर्थक्रियायाइवप्रेरणायाः स्वतएकत्वेपिभेदेन मुख्याया स्वनिष्ठधात्वर्थइवस्वविषयकप्रेरणाया
मप्यारोपाद्द्विवचनादीतिवक्तृतोयावतावाचत्वा स्थिरंथस्य कहेशिनः एतेनप्रत्ययार्थविधायारेसत्वे लयेपिप्रत्ययानीप्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमितिव्युत्पत्तिभंगइत्या
पास्तंएकदेशपुनर्क्तिलेनाह्लाति नन्वेवमपि निष्पन्नेनस्याद्विकार्यस्याभिधानात् अत आह प्रतिहद्रूपाहितत्र अर्थे अत्र द्योतकतापक्षोयुक्तः पचेत्याद्यवदिततत्रतिरूसंख्या
कालकारकाणामभिधानस्यात्अपिद्योतनतायास्ववौचित्याच्च एवंचप्रवर्त्तनाविषयाकर्तृ तद्वोधइति बोध्यप्रेक्षाभाष्ये द्वियाः स्याणिनि इदमपि ज्ञापकं स्याद्विकारार्हत्वे कचिद्वास
रूपविध्यभावस्येत्यर्थः इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते तृतीयस्यतृतीये द्वितीयमाह्निकं पादस्यसमाप्तः धातुसंबंधे धातोः संबंधइत्यर्थे
ऽथावर्त्तकमेतत् धातोः कारकसंबंधस्यकारकाधात्तुसंबंधस्याप्यावीन्निकत्वात् धातोः संबंधइत्यर्थे तुसमासोदुपपादः हेत्रौ संख्याविशेषस्याभानात् अत आह संबं
धस्येति द्वित्वमवगम्यतइतिवक्तितो द्वित्वावोधेपिधातत्वेनैवधातुद्वयवोधइतिबोध्यः गुणभूतयोरिति स्वार्थप्रतिपादनेन्यग्रयोरित्यर्थः नन्वर्थद्वारकसंबंधो धातुद्वयबोस
इतिबोध्यं गुणभूतयोरिति स्वार्थप्रतिपादनेन्यग्रयोरित्यर्थः नन्वर्थद्वारकसंबंधो धात्वोरेवाश्रीयतां कर्मत्वसमानकर्तृकत्वादिवत् इतिचेन्न गोमानासीदित्यादौमह राम
सत्तापत्तेः नह्यत्रगुणभावयोरर्थद्वारकोपिसंबंधोवक्तुंशक्यइतिभावः अर्थमेवस्वकः संबंधइत्यत आह विशेषणविशेष्यभावसंबंधार्थद्वारकोवाक्यार्थइतिबोध्यः अस्मिन्का ८२

लेऽस्तित्उपपदोपाधिभक्तस्यार्थानां तुल्यत्वात् वर्त्तमानसामीप्यइत्यारभ्यकालान्यत्वस्यैवप्रतिपादनादितिभावः भक्तानामितिप्रकरणादितिभावः वर्त्तमानसन्नेतिनचतदस्मात्ली
त्पत्रसंख्यावदवर्त्तमानकालोप्यविवक्षितइतिवाच्यं हेडिनमानयेत्सत्येऽतीतेइदउस्याप्यानयनापत्तेः इतुतद्वैवभाष्येऽन्यस्पष्टभाष्येभूतकालइत्यादौ बहुव्रीहयः भाविष्यप
देशोतिभाविव्यवहारेत्यर्थः अग्निष्टोमयाजीत्युत्तरइतिव्यवहारिप्यमाणइतिशेषइतिभावः पष्टेतीति इत्यर्थः प्रतीयतइतिशेषः भाविव्यपदेशादिति भाविव्यवहारविषयादग्निष्टो
मयाजीत्युत्तरइतिव्यवहारिप्यमाणइतिशेषइतिभावः पष्टेतीतिः इत्यर्थः प्रतीयतइतिशेषः भाविव्यपदेशादिति भाविव्यवहारविषयादग्निष्टोमयाज्यादिपदादित्यर्थः वा
क्यार्थवशादितिजनितेत्येतत्समभिव्याहारात्तत्रतत्रतिरस्यवाक्यार्थत्वमित्यर्थः व्यवहारस्यभविष्यत्वेविषयभविष्यत्वकृतमितिभावः वैपरीत्यनिवारणाय मन्त्रपुनरिदर्श
यतिविशेष्यायादिति भाष्ये उपपदस्येत्यस्य गुणभूतस्येत्यर्थः सत्तारम्भेतु नायंन्यायः न्यायेनवचनसंकोचेमानाभावात् धातोः संबंधेत्याभ्यधात्तुभायेयेमत्ययाल्लेन्यत्रापि
कालेभवतीतिवाक्यार्थोहिताशयः स्वत्रारंभेइतितथाचसूत्रस्यधातोरस्मादेः संबंधेसतिधातोः प्रत्ययाः कालांतरेइत्यर्थइतिभावः ननुस्यादिप्रकृतिकत्वाभावात्
कथंतद्विषयत्वमतआह अस्मादिविशेषणायेति पूर्वोक्तेनेति गुणप्रधानभावरूपेणात्याप्यपराणामिभापेणेत्यर्थः भाविशब्दस्येतिपदेयत्कालेभावितयाव्य
हृतस्तद्दायेति हर्षंउचितः नतुअतीतकमासीदितिद्यथा सति ययोयत्वा वर्त्तेतितिभावः ईपितत्रस्मिन्निति दयितताफलं तस्मिन्नभेदिसेत्यर्थः एवंप्रसारणमित्यस्मात्रेचस
न्देशैत्वादीवर्त्तमानत्वमाशीष्यशतातस्फलेनुतत्समानकालत्वस्यदर्शनेनलाभः शतृस्यलेक्तियोः समानकालत्वप्रतीतिः यद्धादर्शनकालिकं वा सस्यवर्त्तमानत्वा
भिप्रायस्य एवमेवनन्तुचोभतेनेवचनलोपंचोहिताः स्मइतिसरूपसूत्रस्यभाष्यप्रयोगोपपत्तिः गोमानासीदित्यत्रदेवदत्तस्यविद्यमानत्वेपिगोमद्रूपस्यातीतत्वाद्दो

कै॰ टी॰ लि॰ प्रत्ययः तत्रार्थाद्युच्चाभ्यमानीतत्वप्रतीतिरिति द्विकं किं यासमभि भाष्येहि स्वयोरिति तद्विवायकेइत्यर्थः ननु परत्वान्निर्द्दश्युक्तौ तेषुत्तेष्वामेवैतो भादिश्यतइत्यत आह सा
मानेति लस्यक्रत्वेपिहिस्वयोः किंमायातमित्यत आह तत्त्रेति अस्यायत्वमिति तिरंतस्यादिभ कृतप्रतिरूपकत्वादव्ययत्वमिति भावः हिस्वयोरित्यस्य हिस्वानयोरित्यर्थः
८२ ननुव्यतिकरोनामात्मनेपदहिंस्रोपिहि परस्मैपदहिंस्योपिस्वइत्याकारः सचानुपपन्नः आत्मनेपदीतिः ननुतिङोहिस्वौ तत्रतादन्मा तेपदंतत्त्य पक्षत्वादिति पदाद
शेसेत्यपुत्तमा आह यदृशाद्वेनेतिनिमित्तानामित्रशहोनित्यकत्वमकइतिभावः केचित्तु भी केशेशग्रहणेन परस्मैपदात्मनेपदेपदश शब्देनभाष्ये उच्यतइत्याहुः स्यानि
वद्भावादिति नवप्रार्थधातुकमपिद्दिस्यातिदेशान्ति तंस्पात्परत्वाहितिवाच्यं शतद्विवयेपिस्यानिवद्भावप्रवृत्ताः आतिदेशिकपित्वमाहाय्याभिरिति निर्वेशप्रवृत्ते अन्यथा
एत्वकरवमित्याहीगुणानापत्तिरितिदिक् प्रभवानित्याहाधिति आहिलडइतिशेषः तद्धनयन्नाहयास्मेतिनन्वनंतरस्येतिन्यायात यावान्तिमसंगतेमत आहयो
गविभागेति भाष्येतु हेत्यस्यानुप्रयोगेभुनजेइतिपाठः पित्वेनस्थानेइति पाठः कैयटेसर्वेषांतिङामिति हिडादेशत्वेनापित्तेप्ययदोषइत्यर्थः इन्द्रकुमारीतिएतद्
धावार्त्तिकस्यसमात्तक्रियासमभिहारइतिवार्त्तिकंलोडंतविषयकमेवद्रष्टव्यं अन्ययात सितोभिन्नवचनत्वेगौरवंस्यातइत्याहुः होधातस्यमध्याहभाष्येलोट्प्रथमै
ति॰ ननुक्षेषांस्थानेइत्यर्थः मृभव परस्मैपदादिग्रहणाभावादत आह मसंगाइतिशेषइति होषांतरमध्याहभाष्येमृद्वेचेतिलोडादेशाविति लोडित्यस्य चलोडादि
त्यर्थः स्थानिवत्वेनैवलोट्धर्मातिदेशस्यासिद्धेः पुनर्लोड्ग्रहिति वचनंलोट्स्थानिकहिस्ववद्वतिदेशार्थमितिभावः अतिदेशफलमाह तेनेति ॰ वचनांतरेणोविधुस्ता रामः
हिसंज्ञायोपुष्यत्स्याद्यात्माधिकरणैएकत्वेचभाष्यंतत्र यत्तर्विधिरितिभावः यथाविधानन्नुक्रियाद्यार्थप्रतीतेः कथमनभिव्यक्तपदार्थकत्वमतआह ऐवे ८२

तिनहेकस्याइतिस्तेनसमुच्चयेस्वसाक्षात्स्ववचनस्येतिनियमेपि प्रक्रान्तेनपृथग्युक्तस्यान्निरभियातंसमुच्चयेस्वसामान्यवचनस्येतिनियमेपिप्रकृतन्यायबाधेमानाभ्या
वाहिनापिवचनंसिद्धमितिभाष्याशयः नेष्टेति अत एवलुनीहिलुनीहित्येवायंलुनातीतिभाष्येष्वहितमयोः संगच्छते तेनाहुभयोरशहार्थव्यभिचारात्क्रमे
र्वेप्रयोगात्परिनेष्टत्त्तानभिधानादसाध्यप्रयद्दष्टमवमइत्याहुः समुच्चयेसाभाष्येलघुत्वादिति सर्वविशेषानुगतैकसामान्यवाचकानुप्रयोगेसामान्यस्यसंनिहि
तविशेषेसर्वथेवमानात्सर्वेषांकालाद्यभिव्यक्तौसिद्धायांविशेषवाचकनानाधातुप्रयोगोवारितिभावः क्वचिद्वेतिअपर्यायविषयेइत्यर्थः एवंचतरुमवनस्या
हिषुपर्यायेषुलाघवगौरवानादरणलहोषः इहत्वपर्याय त्वेसप्रभेदेत्याहुः उपसंहारादिहित्यलोहिंवानार्थतहाहनित्यार्थमितिपूर्वसूत्रेहिनिलिङ् सेलेडित्यन्यतरस्या
ग्रहणमनुवर्ततइतिभावः व्यवस्थितेतिवेदे आत्माद्यास्पादभाषात्स्वेविधानाहुइमिवैकल्पिकत्वात्दहोषादेस्यनेकरणेहेतुरितिवह्निरकालत्वाहानस्येतिभावः कर
णामेवविधिरितितद्दक्तहानस्यात्करणाभावेपिवहुशोहष्टत्वात्तत्करणमत्यपिवहुशत्वहानाभावाच्चव्यात्क्रविशेषयोः समापिपूर्ववत्त्वोत्तरवत्तित्वेननियमइतिक
रणात्वमैनैतद्भूहतोभानंकिंत्ववधवविमद्वावस्येवेतिभावः भाष्येइत्स्मेवाशंकायां अपुनाहरणस्यभावनापत्तेनतद्व्याख्यानस्येभावाहतेभावनेवचाहाथ
कर्तहाहाशंकायामपालि अकारणात्कार्यात्स्मेस्यापा अपिदर्शनाहिसपिवोध्यः लिङ् प्रयोगेति लोकेपीत्यर्थः एवंचञ्जनमोपि लिङ्र्थत्वात्तुलिङ् र्थलोडन्व
सिद्धेरनेकार्थमितिभावः तुमर्थेनत्तुकर्मादिपदानुपादानात्कथंतेषुभ्रहक्रियेतआहक्रियायेति ननुअव्ययक्रियोभावइत्येतत्सत्यविधजातिवत्सिद्धकावेतुम्नादय
स्तुःस्यार्थविधानेतुसाध्यभावेस्वविशेषतआहसाध्यभावेतिवार्त्तिकेपिभावशब्देनसाध्यभावस्येवग्रहणमितिभावः तुमर्थेइत्यनुवादाच्चतुमोभावसिद्धिरितिवो

कैयटि॰ ध्यं॰ उदीचांमाङोनानुबंधेनितेनानुबंधविशिष्टस्याप्यात्वमितिभावः एकांतत्वेइति अयमेवपक्षोन्याय्यइतितस्येलोपइतिसूत्रेभाष्ये॰ समानकर्तृकयोः ननुकर्तृशब्देनश
८४ क्तेरभिधानात्तस्याश्च क्रियाद्वयेपि स्वभावाभेदान्नैककर्तृकत्वंयुक्तं क्रिययोरत आह शक्तीतिशक्तिमद्भेदेनैकत्वस्यशक्तावारोपेणैककर्तृकत्वोपपत्तिरितिभावः भाष्ये
स्वशब्देनेतिनात्र धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्तिता किंतु स्वार्थमात्रवृत्तितेतिभावः पूर्वकालस्यतु क्त्वाद्योत्यत्वमाह पौर्वकाल्येद्योत्यइति नतु क्त्वार्थत्वमितिन्या
यस्य विषयोयं द्योतकस्यलेभ्यायस्य तत्र प्रवृत्तेः तद्वत्नयमवश्यमिति इहकस्मान्न भवतीत्याशंक्याभोक्तुमिति अस्याप्यात्तत्तुमुनासि क्रियानिष्ठपूर्वकालस्य द्योतितत्वात्तु
मुनीति॰ स्पष्टेवेति हि कृ भाष्येस्वशब्देनेतिपूर्वशब्देनेत्यर्थः नन्वत्र विभाषाग्रेइतिसूत्रेणाभवेदेवक्त्वात आह पूर्वशब्देस्येति॰ तेनेग्रहणादिति अत्र चेदमवधेयम् आनुभो
क्तं तरेतिकर्तृपौर्वकाल्यमित्यस्यक्त्वान्तसमर्थ्यस्वजातीयक्रियापेक्षपौर्वकाल्यमित्यर्थइतिभावः तद्धनयन्नाह कर्तृपोर्वेतिपूर्वकालत्वादितित्तत्रभोजनफलकंपूर्वका
लाभाव्मनमितिबोधइतिभावः तुमुन्समभिव्याहारे समभिव्याहृतक्रियायाःपूर्वकालत्वेन तुमुन्द्योत्यमतो परेण वच तत्रक्त्वास्यादिति तात्पर्यं॰ एवंच यत्र धातोः पूर्वका
लविशिष्टक्रियावाचकत्वं तत्र क्त्वात्तद्वाहलक्त्वोत्तस्यास्वरूपेणेति अन्यथास्य पूर्वकालार्थकत्वाभावेन कर्यभवास्वरूपेणस्य॰ समानाधिकरणेहितस्मेन प्रवृत्तेः एवंच भुक्त्वा
व्रजतीत्यत्र पूर्वकालभोजनकर्तृकर्तृकव्रजनमितिबोधः ननुस्त्वधिकारात्परतोपिवाभूषणादिवत्स्वभावात्क्त्वप्रत्ययेन त्वडिप्सत आह वासरूपइतिनहेष्टं वासरूपवि
धभावक्त्वाचिन्त्यइतिभावः ननुवासरूपेणाल्ट॰ सिद्धावपि कदाचित्तुमुनापेस्यात आह पक्षात्विति नहीति॰ तुमुनंतार्थस्य स्वार्थफलकक्रियाप्रतिविशेषणा शब्द:
त्वनियमात्तत्क्त्वांतार्थस्यचस्वोत्तरकालक्रियाप्रतिशेषणात्वनियमात्तत्रचैतदुभयंयुगपन्नभवतीतिभावः समानकर्तृकेति समानकर्तृकक्रियांतरापेक्षपौर्वकाल्ये ८४

पस्मात्तत्यतिपाहनपरत्वादित्यर्थः निषेधिरोधषष्ठी तत्र द्विवचनबहुवचनान्यत एवश्रुकत्वेनैकत्रोपादानेन्यत्रनस्यादितिभावस्तात्पर्यमिदन्तुतुनतुविषयितमितिता
त्पर्यंइमोचेद्याधितोस्यात्तादेयस्मादिमोक्षधमितादेलोके द्वित्वस्याप्यविवक्षाद्दर्शनात् गुणानाचेतिप्रधानक्रियात्वेपाम भवतिगुणानतु क्रियान्वयोनुचितइतिभावः अते
कालेतर्पविवक्षायामिष्टासिद्धिमध्याहभाष्ये एवंच कृत्वेतितेनप्रत्येकालेनपदेविवक्षायात्क्तानसाधुरित्याहुः विभाषाग्रे॰ साधनेति साधनानिभुजन्यस्वमज्ञातियक्रियापेक्षपौ
र्वकाल्यविषयाइत्यर्थः ननुक्रियेतिएककर्तृकभिन्नक्रियानिरूपितपौर्वकाल्यविवक्षाइत्यर्थः साधनपौर्वकाल्यविषयाणामेवग्रहणमप्रमाणोमाहतेषाद्दीतिपूर्वदी
नाप्रित्यर्थः सानांतरमप्याहभाष्यकारोणाचेतिभक्तस्तत्रभाष्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याहयरिचेतितिनिः संदेहाः संदेहान्निक्रांतेतिसमासः संशयानुपमत्रिरस्थीयति
पस्मादिति॰ तद्धाभीक्ष्ण्योति॰ उक्तार्थत्वेनक्त्वाणमुलोरप्राप्तेरितिभावः ननुपौर्वकाल्योक्तावपिआभीक्ष्ण्यप्रतिपादनायतयोः प्राप्तिरत आह आभीक्ष्ण्यंचेतिशब्दा
दस्यकद्विर्वचनेनैवतनसभवेनास्यतचाप्यप्राप्तिरितिभावः तयोर्विधानंतयोः प्राप्तिः पूर्वस्यप्रमेतिः यद्यपि पूर्वशब्दादेशकाव्यापितयाप्रियप्रमसाधचपौनियामकमितितो
पंनिमित्तस्यचेतिउपपदस्थितिमहासेत्तायामप्रत्ययनिमित्तस्योपपदत्वं नहिभावस्योपपदस्थितिवक्तुंशक्यमितिभावः भाष्येनवक्तव्यइत्युक्ते अवश्यहेतुमाहाक्रचेतिवा
हेतोपत्तउक्तं यतोलक्ष्यकल्पइत्यर्थः उक्तंवेतिपाठेपिवाशब्दे त्रचार्थएवबोध्यः अवचनेनैकलिंकहेत्वंतशत्रुक्तेः नन्वनतुहन्नादपिआभीक्ष्ण्योपपत्त्यादिहमवोचितमि
त्युपक्रमविभाषात्वमुचितमित्युत आह पूर्वविप्रतिषेधादितिनन्वेनसाधनपौर्वकाल्यविषयेक्रियापौर्वकाल्यस्यापिसत्वादितिभावः वासरूपेणालडादिभ्योसिद्धत्वा
द्विभाषाग्रहणंकिमर्थमितिशंकायामपिज्ञापकार्थमित्युत्तरंवोध्यवासरूपन्यायेनलाडादिसिद्धेर्यथेतदितिशंकतेक पुनरिति॰ वक्ष्यमाणेतीत्याज्ञापकार्थंत्युन

कै॰ टी॰ वि॰ १ सर्वंचप्रकृतसूत्रविषयेलडादिस्थिध्यर्थविभाषाग्रहणं न्यायनफलंतत्पूर्वसूत्रे॰ पहितुग्रामुल्विषयेवासरूपेणात्वामिवस्ताप्येतेतहोन्नसूत्रविषयेपित्त्कालङादयो
नस्युः तच्चनयन्नाह तत्रयदीतिआभीक्ष्ण्यइतिसूत्रेइत्यर्थः अभिमतमर्थयत्रसहविधीयतइत्येतद्रूपमित्यर्थः ह्वाउ मिभाविप्रत्ययविधिविषयेति ग्रामुल्विषये
८५ त्यर्थः स्वाङ्गमीत्युक्तप्रत्ययविधावर्थान्तमप्रत्ययेभाविनिमत्ति पूर्वमेवनिपातसंज्ञेइतिभावः भावकप्रत्ययविषयेति पौरस्त्यसमेत्यार्थः यत्तुएतः पाठदृष्टाभावप्रात्ययमात्रवि
षयंनिपातनंतेनत्क्त्वाणमोपीतितत्रस्वाद्वीकृत्वायवागूमुक्तेअस्वादुस्वादुकृत्वात्तकेइतिभाष्यप्रयोगविरोधात स्वाद्वीकृत्वेतिवत्स्वादुंकारमित्यत्रापीकारस्या
दुत्वभावायनिपातनमित्यर्थोभाष्यस्यविहितेति उकारांतत्वाभावादित्यर्थः अव्ययार्थमेवेतिअपूर्वविधानात्प्रतिप्रसवस्यलघुत्वादितिभावः आवतुमुनइत्यत्र
त्रचकारः किमपेक्षइत्यतआह पूर्वोक्तेतिमातनमित्यस्यकृत्यमितिशेषः अभिविधौचेतिएवंचतुमुन्नताधातुसंबंधाधिकारेविहिताअमयक्तातइत्यर्थः मुम
त्वहानान्याद्नुमुनयुक्ताविषयप्यपिग्रहणंबोध्यं अतएवाग्रेभीत्क्तुमोहन इत्यतदुदाहरणसंगच्छते समानाधिकरणाइति स्वात्वापिसमभिव्याहृतात्स्यातवा
चकारकेइत्यर्थः भाष्येतुप्रयोगग्रहणेनेहमेवोच्यतेसमानाधिकरणिकाकेवृत्रेमानाहीनारित्यर्थतेनतस्मधात्वर्थप्रतिविशेषणात्समेचेतिनवोवैवैषम्यं ननुसमस्य
स्मिन्कारकेकर्तृवकस्यादभिधीयते तत्राह अनत्यस्मिन्निति नन्वभिहितेप्रतिषेधातकथमनभिहितासु यो विहित आहपर्युदासइति भिन्नधातुश्रुतिःपाये
ओदनेभामनेआमइत्यर्थः अस्यचवनसमयोजनंदर्शयितुमित्यन्वयः भाष्ये सइहरेकोनज्ञामतइति ननुअनभिहिता अयातनीयनिर्द्धाहिताप्राप्तिः पादोक्ष्यन राम:
तक्षिमत्रप्रयोजनमितिप्रयोजनंदर्शयितुमुपन्यासइतिकैयटग्रहणमितिन्विरन्नवदतिदर्शयितुमितिकैयटस्यविचारयितुमित्यर्थः स्वहीयइहनजायतेतस्मान्नाशीयं ८

दुदाहरणविषयेइतिभाष्यार्थः यदिप्रवर्तेतेतदासतत्प्रयोगाभावरूपमनिष्टंचस्यात्तस्मात्समानशब्दएकपर्यायइतितात्पर्यं आख्यातादिपदस्थायेति अन्येइदं तत्वं उपात्त
त्तकारकाणांप्रधानान्वयेसंभवतिनगुणेशब्दान्वयः अर्थतस्वतदीपकारकाकांक्षाशांतौतत्रान्वयेमानाभावात् तद्वारकइति क्रियाद्वारकः गुण क्रियानिरूपिताशक्तिरपि
गुणाभूतेतिभावः ननुआर्थान्वयेपिताक्रियानिरूपिताशक्तिस्तेनास्तिचान्यथाप्राप्यंगतनुसिद्धान्तादिनस्यात एवंचद्वितीयादिकंसाहसात आह तत्रप्रधानेति अन्यप्र
धानशब्देनसर्वतः प्रधानमाख्यातवाच्यक्रियैवतच्छक्तेरेवचतत्स्वभावमाहात्म्यनत्वसमानाधिकरणेत्र शक्त्यभिभावकत्वात अतएवस्पृष्टंप्रतिहतुंशक्यमितिविभव
तीतियस्यशायांकेयटेनोक्तं संगच्छते तत्रशक्यमित्यस्यापिनामत्वेनेताक्रियांप्रतिगुणत्वेनासमानाधिकरणेतरशक्त्यभिभवसामर्थ्याभावादितिदिक् अन्येतुसमाना
धिकरणोइत्यस्यानुप्रयोगेणत्वेवयोग्यानात् अयमपिप्रयोगस्थितएव तद्वचनवादिमते सिद्धेर्नचेतहास्यातानानुप्रयोगविषयंसूत्रपहेतुशक्यमितिभाष्यप्रयोगा
सिद्ध्यापत्तेः तुमुनाकर्मतानभिधानाद्द्वितीयापत्तेरित्याहुः दृष्टव्यत्वादितिभिन्नत्वादित्रुद्धेयत्सकार्यतद्वाक्यमकत्वाभावादित्यर्थः एतेनयदायत्रशब्दान्वयस्तदातद्वि
भक्तेः साधुत्वं ओदनंपक्तुंभुज्यते पक्तौदनेभुज्यतइत्युभयमपिसाध्विति परास्तं प्रकृतसूत्रस्यभाष्यवार्त्तिकयोरनुक्तिसंभवग्रहतत्तापत्तेरित्यलं यत्तुहदन्तेनवं
यन्तुक्रमः सहकृत्सुहमपुणव्रभाष्यांसंबंधाभावादेकेनैवप्रधानेनसाहान्वयः इतरेणानुसंधानादर्थइतिगुणानिरूपिताशक्तिस्तत्त्वेनास्तेवेतिउक्तेतत्रग्राम्यपूगनुमिद
तीतिमन्त्रत्रस्यभाष्यप्रयोगविरोधापत्तेः ग्रामस्यगतिकर्मत्वाभावेनचतुर्थ्यापत्तेः ममतुशाब्दान्वयाभावेपिनिरूपितकर्मत्वस्यसत्वेनपरत्वात्तथासर्थकर्मणासमस
हस्यानर्हीयः स्वग्रामायगत्वाइत्यत्रापिसाध्वितिदिक् वर्धमानाणोभाष्येप्रातीतिपूर्वपतीत्यर्थः नन्वस्मात्कपिहतो भमित्यनुत्वा अवगीनस्मान्नामूलतान्नभवतीत्यत

कै॰ गी॰ वि॰ आहंगोध्यस्मिति कारणोइति तथासतिह्रस्वात्वर्थेनिस्सामानाधिकरणंभवतिवहुव्रीहावितिगोध्यहस्यपूर्वप्रणायन्त्रकिंयायामित्यर्थः लिङ्गारेणोक्वारइति ततउपपद
८६ समासेकहुन्नेरपदप्रकृतिस्वरः कोत्वरेणेति मत्ययस्वरेणाप्रत्ययस्याद्यात्तत्वेकुहुन्नेरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः करणोहवाहुल्येनेतिअन्यस्तुहतिहिंसार्थस्वपदात्वादी
हिंसारोपइत्याह भाष्यपाराणुपघातमितिपाणिनीयेहिंहतीत्यर्थहिंसाचप्राणिविषयेतिभावः सामान्येति यत्रानुप्रयोगाणमुल्लेनयोःसामान्यविशेषभावेनान्वयस्तत्रेत्र
मेदपत्रतुभेदसंबंधेनान्वयस्तत्रनेनेदितिभावः हिंसाध्यानामितिणमुल्लितृतीयायाततोन्यत्तस्मामितिद्वैकल्पिकःसमासः अधिकरणेगामेवंचइति यद्यपीहस
रूपन्यायेनघञापिसिद्धं तथाप्यनिष्टमपिप्राप्नोतीत्याहग्रामवंधमित्यादिना यामेवहूइतित्वपपादःकर्मणिक्तस्यविधेयभावविधायलस्युलोःप्राप्तिः यद्यप्यंसोध्या
भावः सचसिद्धस्वभावस्तथापिसिद्धत्वस्याविवक्षितत्वाद्वृते भाष्ये सर्वंदह्यामिति संज्ञायामित्यनेनैनेकवाक्यतापन्नकर्मण्यमितिसंज्ञात्वाभावाद्धनः उपमाने
इति एवमनधिकरणविषयेपितेनैवसाध्यमितिभावः तिर्यच्यः तिर्यक्शब्दोऽनृजुवाची अपवर्गःसमाप्तिस्तद्वाचीचनहीति सोत्रत्वेनशाब्दप्रवृत्तेनतुतद्विनाश
प्रसंगोबीजमिस्यन्यद्दितिभावः नार्थतथाचेतितद्वाच्यर्थः द्वैधकृत्येति ङोतेनसमासेविभक्तिलोपः मतद्वाक्यस्वरस्यात् मत्ययपदस्वरत्वेनान्यायइतित
त्वेनार्थमपीतिनिरनुबंधकमाहयरूपाणांसिद्धेनिष्ठाभावाद्धतद्यर्थंतंविधिंपहिहतिनिनार्थत्वात्प्राप्तिः कर्त्रीरितिन ननुभावइतिसूत्रंधातुमात्रात्तघञविध
येआवश्यकमतआहघञित्येतावदेवेतिभावप्रहोपादानंदिनापिअन्यस्यपदत्वार्थविधानेनैवभावेसिद्धमितिभावः परिहारेतिएकमिद्वाक्यमितिकथंकाकां राम॰
क्षांतरइति एकवाक्येपिविशेषणोपादानंनियमफलमित्यर्थः नन्वेवंविधित्वमेवस्यात् विशेषणोपादानात्कर्मण्येवेत्येवस्यान्नतुछन्देवेतीत्यरुचेराहअथवेति ८६

आहतेतिभावः धात्वर्थोहिप्रेकमंणापसिद्धेर्निपुमार्थत्वमितितात्पर्यंसकरणाधिकरणयोरित्यत्रापियोध्यं सार्वधातुकेयगित्यत्रेति नन्वभ्यन्तरेपिभावेनविध्यंतितु
मर्थसेदुतितुमर्थग्रहणेनान्यंतरभावेदपाहीनानियमादिति चेन्न सतिह्यस्मिन्नेतुमर्थग्रहणेनभावग्रहणंअसतितस्मिन्विधित्वसंपन्नेपितुमर्थग्रहणेनकर्त्तृ
वग्रहणंस्यात्तुमन्नोप्यनेनाप्येनकर्त्तृयदैपदके रिसाशयःल्युःकर्मणिचभावेचेतिभावग्रहणेनतुननियमः शक्तोदिनातुं अकर्मकेप्यइतिविशेषणायतश्चापि
कत्वात्भाष्येपुनाइत्यः कर्त्रीरीति अयंभावः सकृदिधायकेविहितानोप्रत्ययानापश्चादनेनार्थादिशनमितिपक्षेपथातज्ञात्रीनामर्थआदिशपतेसर्वस्तुनादीनामप
तिशपेताविशेषात्ततस्तेनानेनकर्त्रीरिसु ततहाकेउपादानात्करणादिष्वपितिकरेणादिषुचेतिकारणादिरर्थविशेषः विहितत्वादितिकार्यशहवदर्थस्यापि
शाहमात्रगम्यत्वेनविधेयत्वमितिभावः भाष्येननुचापहारत्वादिति स्पनादिशाब्दीपात्तो करणाद्यपदस्यार्थः इहाप्यकालभेदेनेति पूर्वकरणेविधानेनतहादुन
कर्त्रीर्थापस्थितिरितिभावः विधानेनान्तरंपरत्वादुपस्थितस्यकथंवाधः ततःप्रिकालेकस्मानाभावात् यथापराह्णहतकहानेनपूर्वाह्णहृदधिहानस्यनवाध
तिभावः नन्विकोगुणवृद्धीतिसूत्रेनानावाक्यत्वमेवाकृतकथमपवादत्वोक्तिरत आहयत्वितितहस्ताभावादयमणोति अलोन्त्यस्येत्यस्योपस्थितस्यमेवाविप्रायपरीत्यर्थ
तरेवाहयदितिकालान्तरेनेतिविस्तुत्तरकालेअर्थसमयेकेरोत्यर्थः तत्रानेकस्मितिकर्त्तृकारणयोः स्वातंत्र्यस्वातंत्र्यमन्योन्यभिन्नकत्वादितिभावः योयमिति अयथ
धकारणोनानावाक्यत्वात्तत्पस्यार्थः तेनतुल्यमितितस्यापितद्धोधकत्वादितिभावः इत्थमर्थमितियद्विवाच्यवाचकभावःस्यान्नतदाभावकर्मण्यांकर्त्तृवाचकंभवातदेयथा
स्पष्टमेवः तस्मादेवकारेणोत्ताण्यतेऽर्थस्यार्थांतरानवाधकमितीविज्ञातत्वात्प्रमाणानुपपत्तिरितआहएवेतिवाग्रहणेनतत्सिद्धमतआहमध्येषिकर्त्रीरिभ्यंतीतिक

कै. शि. त्रीरिकारिति शास्त्रात्रिति भावः इति हेतोर्नकर्मव्यतिहारेन्वयः नन्वेवमपि कर्त्राभावकर्मणोर्बाधः स्यादत आह तानेनेति अनेनकर्त्रा समर्थशेति करणसुत्तमात्मा
८७ देशात्मापकारे वकारकात्पारित्यर्थः प्रत्ययस्यैकत्वादर्थयोरपि द्वित्वाद्द्विवचनमनुपपन्नमत आह जात्याविति जाति विवक्षायामेकवचनस्य व्यक्ति विवक्षायां बहु
वचनमिति व क्तुं पुनं भाष्ये कृद्विरित्यस्य कृदर्थ कर्तृकरणयोरित्यर्थः ननु तत्र अर्थो करणेऽवतायां कर्त्रीत्यन्वयात्समावेशहेतुनास्तीत्यत आह अत्र च यथासंख्यमि
ति तत्समत्वे हि तथा सदर्थमेव चत्ससार्थकत्वात्तस्तिप्रयोजनेत्यापकत्वनस्यादिति भावः भाष्ये समावेशवचनमिति समावेशबोधकत्वकारादवचनमित्यर्थः सूत्रेने
नेति भाष्योदाहरणे कर्त्तरि चेति भाष्ये स्वरसेन स्त्राभावस्य बलाभारिति भावः ननु तत्स्त्राभावेपूर्वं क्रारीत्यान्येपि क्तास्थः कर्त्तरि स्युरत आह अन्यत्रेति यत्राभारिते
ति कृदुत्पत्तिं दासमानामेवायशेषः तथा च समानकालत्वया निर्दिष्टार्थेषु चरितार्थस्याविशेषार्थनिर्देशेन बाधइति भावः यद्यपि तेषामयोगे निराकांक्षत्वान्नेष्वनु
पस्थितिरेवतेजाहि विशेषतुतेषामर्थाकांक्षायास्त्वात्कर्त्रे (त्यस्या)प्यर्थवत्याकांक्षासत्त्वेनोभयाकांक्षायातेन्त्रेवान्वयन्वयः नाक्षुनाद्विसुसाख्यार्थनिर्देशेनतेषां
निराकांक्षत्वात इति तत्वं अनेकान्यानयोः प्रत्ययवृत्तिरीर्घीभवत्तीत्याहिरूप न्याप्यउत्सर्गः विधिशेषस्तुतिपाठेनियमप्रतिषेधो विधिशेषाविद्धवनत्रुत्वतेत्याविन
र्थः तदुदाहरणमाहद्वितीयेइति विशेषस्तुतथे निपाटे विप्रोषपवाद एतान्नितयविषयेकवाक्यतायन्नमित्यर्थः न कर्तृत्वमभवतीति नवचार्थस्वात्रिमाश्रितासूत्रमेक
कार्यत्रितिप्रसंगात्तु नविधानाद्धारणापइति प्रागुक्तं पूर्वकेन अनुविधानेनप्रत्याख्यानस्याप्युक्तत्वात् इत्याह एवं च स्वार्थकत्वात्र्याहनंत्रेसूत्रेकार्यस्वुनाद्विपुनका राम
णाद्यार्थेनबाधान्नहोषः तत्र किमिदमप्रवर्तयार्थबोधयतप्रत्ययमितार्थ्योन्याव र्त्तयति किं वा तत्रार्थेलोकेप्रयुज्यमानस्येवक्तुराहिसन्नेतिप्रतिपाद्यतीतिसंदिह्य ८८

त्र द्वितीयस्मिन्हां तत्त्वकरणेनापिस्युनादीनां तत्र प्रतिषेधइति वार्तिकं प्रत्याख्यातुमुपक्रमेते भाष्ये किं पुनरिति कृत्यप्रत्ययो नियम्यत इति प्रत्ताभावेन तत्र व्यापारः
कर्तारं ब्रुवन् कृत्संज्ञइत्याहितु संकलशाब्दिकवाक्यतात्पर्यार्थकथनमिति बोध्यनुसिद्धशब्दानां वा स्यानेकथ्याचार्यनियोगास्त्वर्थविशेषे प्रवृत्तिरित्यत आहका
र्यशब्देति तत्राद्यपक्षे कृत्वाप्रत्ययः कर्त्ता रिवर्त्तितामिति ऽकोऽर्थो इदम्याहत्याप्रत्ययनियमः द्वितीयेतु अर्थस्यलोकत एवसिद्धत्वान्नेद्विधसंभवेन कृत्संज्ञोपाक्रोष
धिकारेणासिद्धेत्वेन कर्त्तारं ब्रुवन्नेवकृत्प्रत्ययसंज्ञकोना न्याद्रशइतिन त्रद्वाद्विकवाक्यतयासंज्ञानियमइति भावः स्युनादीनामिति कृत्यादिषु वर्तमानानामि
तिशेषः एत त्सूत्रव्यापारइति एतत्सूत्रविषयइत्यर्थः कृत्संज्ञांतिति प्रत्ययसंज्ञाप्रत्ययपुपलक्षणमति स्त्रमुपस्थानवेपथ्येनसर्वत्र प्रवर्तनामेवेत्यर्थः वप
नादेवेति कर्त्तरि कृदिति वचनादेवेत्यर्थः नन्वेवमप्यन्यत्करणविहितानामेवानियोगेन कर्त्रर्थकत्वमास्थायेत न त्वन्यथाभयास्यत आह उत्पाद्येति धातोः परः कृ
गः कर्त्रर्थेवर्ततइत्यर्थात्हितिभावः अर्थविधानं च प्रयोगाद्रस्यमोवातनमेवेतिनानुबंधाभेदकादितितात्पर्यं अत एव भाष्ये कारोकशब्दो वा नियोगत इत्युक्तो निया
गः नियमः नियोगत्वमितिपाठे नियोगविषयत्वमित्यर्थः धातोः परः कृत्प्रत्ययइति सर्वसंग्रहस्पर्शकंकृत्संज्ञायमंत्रेति प्रकृतसूत्रे विद्यमानानुवर्तनेमन्कृतानु
त्ययपाद्यास्यामित्यर्थः गुणाद्विति किं तानि निर्दिष्टसप्तमीति किं वा प्रयोनिषेधोनेनिभावः ननुनापधातोरित्रिधात्तोरित्येवंविहितस्येवाक्यात्तुकत्वादित्यर्थः न
नुकार्यशब्देपियस्तेकृत्संज्ञकान्तस्नाद्वितिनिष्पन्नास्तेकर्त्रेपैववर्त्तन्तइत्यर्थः एवंच कथमस्याकारस्यानिषेधेनकर्त्रर्थकत्वमित्यत आह काष्ठशब्दे हीति
एवंच स्वरूपविशेषाभावेनसादृश्याद्विन्नोपतनत्ववुद्धिरयुक्तास्यार्थधानकृत्वामस्तिवेति भावः नन्वेकवाक्यतयेवार्थविधा

के.टी.वि नान्तरेणेषइत्यत आह॥ पदाद्दीतिप्रत्ययानामितिप्रयोगोहृस्यमानस्पाणामित्यर्थः धातुरेवेतिः क्विप्सहचारात्तोधातुरेवेत्यर्थः सर्वाभिधानमिति॥ सर्वैरभिधानमित्यर्थः

८८ एवंकृत्वाहिसंज्ञा अपिविहितानामेव पश्चात्क्रियन्तेइतिलौकिकार्थानयेन्याशास्त्रीणोवाथीविधानेधातोः परत्वात्स्यादेवप्रत्ययत्वाद्दीत्याह लौकिकेतिन्यत्रे

ति एवंचस्युनोपिलोकेकर्तृत्वेन्तैस्तैस्तस्यानुपपत्त्यानमितिनकर्त्रीघृत्थकत्वप्रसंगइतितत्पत्तिविषयोऽर्थइतिभावः ननुसाधुत्वमिष्टमेवेतिसाधुत्वप्राप्नोती

त्यंगतमत आह असाधुत्वमन्यतेइति॥ एवंचइतिभणिष्यतीत्यत्रइत्येतेषुक्रियस्यकर्त्रीत्यसाधुत्वनसिध्यतीत्यर्थइतिभावः असाधुत्वेवाज्ञमाहक्रियका

।कर्मसंबंधेनेतिधनकर्मकृत्विभागाकर्त्रीत्यर्थइतिभावः प्रांतरेण॥ मत्वर्थसंबंधित्वेनबोधइत्यर्थः क्तः॥ कर्त्तरिनियुज्यतइतिशास्त्रेणबोध्यतइत्यर्थः भाष्ये

प्रकृतेः प्रत्ययेति॥ प्रकृतिविशेषात्तगतोहि॥ पास्येक्तप्रत्ययस्यकर्त्रीसाधुत्ववचनाहित्यर्थः तदाहक्तप्रत्ययस्येतिभवतिसाधुर्नतुकर्त्रीतिभाष्यातयत्रकर्मणि

त्वरमतोविधानेतत्रैति॥ लभ्यतइत्याशयेनाहधनमितिभवतेइति एतेनेदंभाष्यंसकर्मकेभ्योपिभावेक्तोसाधकस्युपन्यस्तः पात्तः॥ उत्तरपदलोपविधा

यकवचनाभावादाहगम्यमानेतिल॥ कर्मणिकेचिदिति उद्धारणार्थीकारेणस्त्रेलेरेति षष्ठ्येकवचनवतप्रथमेकवचनजातो सत्ताबाष्वलोपस्तु

पुत्स्मैपदमिति भाष्येपरस्मैपदादिस्थानानातद्विषयेलङ्गणतित तङ्भावः अपरेइतिलस्यप्रयोगासम्भवादित्वात्तस्यार्थकथनंव्यर्थभाष्येलङ्गणाप्रस्ता

वीतितङ्भावः वर्तमानेलडित्यारोप्रतिज्ञाभापितधीनेकत्वीपथालकारस्ततथात्राविप्रभविष्यतीति आघमतमेवयुक्तं अस्येपिवाक्येकेदेशन्यायेनप्रयोगास्यलम्प्र रामः

णायाममतात॥ ननुभावादिस्थात्मनेपदादिविधानेपिलांकिमागतमत आहअसतीत्यादिभावकर्मणोरात्मनेपदेतिभावकर्मणोर्लस्यात्मनेपदमितितदर्थःश्रो ८८

देशानामेवेतिलस्यात्मनेभावकर्मणोरात्मनेपदमित्यर्थइतिभावः तस्यलुकेतिएतद्विषयनिष्कर्षमग्रेस्माति अनुमयोगोतिसर्वंचसन्निरर्थकंएवसंख्याप्रतिज्ञपेतहत्व

मरणास्यावश्यकत्वादितिभावः सचायमेवविहितइतिमोर्थंलकारएवंलः॥ कर्मणिचेतिसूत्रेसत्वेपर्याविहितइत्यर्थः अतोपिलइत्यस्यप्रसक्तत्वपक्षोऽपक्षः तथा

सतिकेचेमेइतिवरेतभाष्येइत्यपिस्यादितिलकारेणकर्तृकर्मणोरभिहितमिधानादितिभावः इत्येतदत्रअग्रेशेइतितयोरेवेतिसूत्रार्थमित्यर्थः पदेनेति पदसक्षूह्मापाल

केस्तत्रभगवान्मात्रालाघवेनाप्रियंतइतिभावः वस्तुतस्तुअत्रलग्रहणेकर्मभावाभ्यांकर्त्रीरूपार्थावाधायचद्वयफलार्थउत्तरसूत्रेचलयोरितिद्वाच्यंभ्रमतुकर्त्री

णिकृत्यक्तखलर्थाभावेऽकर्मकेभ्यइत्यन्देतिमाअलाघवमप्यत्रवेतिवाच्यं॥ भाष्येसूत्रान्तुसारेणाचघटितोन्यायः केषांचित्ववृत्त्यासोहर्शितः तत्राहस्यइति

तेनाभात्मनेपदप्रसिद्धत्वात्स्यादितिभावः परत्वात्कर्त्रर्थइति इहकार्यशब्दवाह्यंवहिभावकर्मणोनिस्यादितित्वोभाष्येस्वरसहर्षप्रत्यक्षतितिविप्रतिषेधदाह

हृषणोतङोतुहात्कर्तीतिकर्त्तरीतिशेषः एवमेवैशइत्यादीनांनियमत्वेकर्तरितङ्॥ स्यादविधिलेकेवलाद्यात्मनेः स्यादित्याहित्यावोध्यतत्राचिधिरितिकर्तरीतिशे

षः॥ भावकर्मणोरिति॥ तथाचअशाहिल्पः॥ कर्तरिनप्रत्ययेनाभावेकर्मणोलस्यादित्यर्थः भाष्येभावकर्मणोक्तनः कर्त्तरीति योगविभागसामर्थ्यातभावक

र्मणोरित्यत्रापिवहुमेवानुवृत्ताःइ तग्रहणोकर्त्ताणस्यसंध्यातइतिभावः तदाप्रेति॥ लः॥ कर्मणिचेत्यस्येत्यर्थः षष्ठ्यंतत्वंनभाष्यसंमतमितिसूक्तेवस्यतेच शेषादेव

स्मैपदमितिनियमतस्वस्यादेवइत्यत आहकर्त्रियेचेति लस्यानुवृत्तादितिभावः लुकोप्ययमिति॥ नन्वनुप्रयोगस्यलादेशेवलाद्यविधिस्याक्तो किंमत्ययो

देशनेनेतिचतन्त्रस्वंद्यात्विषयस्यकर्त्रीहिरितिकर्त्रर्थकत्वमेवस्यादेवहिविरोधात्स्यवाचिमयपदेनुप्रयोगोनस्यादितिभावः लोपस्याप्यजेति॥ पदयतीत्यादी॥

के.टी.कि. प्रतिज्ञेतिअनेनप्रथमातत्त्वमेनयुक्तमितिसूचयतिलग्रहणांसकर्मकनिवृत्त्यर्थमितिभाष्याच्चयस्यांततत्त्वंलइतियहणमितिस्यात्समानेपिविभक्तिलोपेऽका
रस्यवर्णानापत्तिः अलोपेचिसगग्रवृत्तापूर्वप्रसंगप्रथमातत्त्वसाधकंप्रागुक्तंलस्यभावाघप्रभिघापिनइतिशास्त्रप्रतिज्ञातायवतइतिभावः अका
८९ रउच्चारणार्थइति अन्यथालिडादीनामितिउज्ञेनस्तु तेनेत्यपरस्मैपदानामालित्यां घयंगतंस्याहितिभावः विहितविशेषणामितिनत्वेवणालाहिबप्राप्नोती
तिभाष्यासंगतिः समुदायस्यततोविधानेपिनिर्दिष्टस्यलकारस्यवर्णास्यततोविधानादितिवाच्यः समुदायविधानेऽवयवविधानस्यापिसत्त्वमितिभिमानेचे
नचरमपास्यादिभाष्यस्योकदेशप्रक्रियेनाप्तेः एतेनलुङ्धातोर्विहितोनतुलकारइतिपास्तम् अथापिकथंचिदितिअस्पष्टत्वमर्थमितस्याहिति
शेषः तदेवाहलक्ष्येइति तत्रेत्युक्तासामर्थ्याल्लोपास्त्रवेलोपेपिस्थानिवत्त्वाद्धास्त्वइतिभावः तासुस्थत्वेरावुलाहीकथमस्वरइतिचित्तइत्यत्रकलसपर
त्वाभावात्तत्स्वपचाहितपूर्वस्यतस्मिन्नेषुनस्याद्धुद्धीहिरव अयाहिकृपथिदितिभाष्यस्याप्येशिवद्रावेनेत्याशयउचितः वचनाद्देत्यसंनेयथाणादेशा
नस्युस्तथापीत्याहितुहोहतेयापिलस्येति मेवेतस्तानामपादेशास्सिद्धभीवादिविहितलस्तुसिद्धतुहोक्ष भाष्येस्यमप्रीतिसदेवात्रप्रयोजनाभावाहिती
भाठेनलादेशत्वराभावेपिदोषस्तुदितुडत्त्वं न्यायालोपेनचबाधान्नदोषइतिभावः लेच्छसेतिअत्तुपक्षेलइतितुन्नषष्ठीकंच्छ्रसेतिसमानाधिकरणंतस्य
विशेषणं वस्तुतोधातोरितिनुषष्ठाधातुविहितलकारस्यतत्त्वग्रहणमकार्स्यपोच्चारणार्थत्वात्शोलोहीतिनव्यंजनमात्रंधातोर्विहितंकिंतकारविशिष्ट राम:
इतिभाष्यार्थः भाष्येलादेशेष्वरणीविधेरितिलादेशादेशस्यर्थः नवुवर्णाविधिलदेशयोर्युगपत्प्राप्त्यभावेनविप्रतिषेधासंगतितत्राहवाक्यसेति हितेआभा ८९

ष्येज्ञापकंचेतिणाद्लिधीतिसूत्रेइदमुक्तं नैतदस्तिति एतदुक्तमुखनाशाफुलार्थः तदुक्तम्एवंकिंलाचस्याहितलक्षः ननुभिन्नवचनानांकथंसामानाधिकरण्येन
संबंधीतआह यद्यपिद्ध्वंतइत्यादिव्यात्मनेपदानामितिभाष्यस्यतस्थर्थकं परिविज्ञायतइत्यर्थः भाष्यमामाणात्राहशीस्यबाद्दाध्यायीपादइत्येतेभाष्येआदिर्मीभूद
तिस्न्माचाअपिपरस्मैस्यप्रत्ययेनेतितिभावः तत्रमाखगणमइति योगरूढिरितिभावः नन्वसरेआर्धधातुकत्वाभावाहालोपोतस्माहत आह अत्रैवेतिस्या
न्यादेशसंबंधप्रतिपमांशप्रयोजकत्वात्स्थानषष्ठीत्वन्वयश्राकाररूक्ताइदाहितत्रविशेषणार्थं वलाद्यार्धधातुकेति अनेनप्रकृतिप्रत्ययोर्भेदयापेक्षामाग
मस्पर्शयतिभाष्येइहंतहीनमितिइहमपिणाद्लिधी तत्रैवोक्तं तेतात्मनेइतिवादीनोमध्यपन्यात्मनेपदानीत्यर्थः नदतन्मध्येशोनतनिविष्टइतिभावः
अनुवर्तिविनापीष्टसिद्धिमाह अयदेति भाष्येएकदेशमाह आनेमुपिति आनपीतिप्रयोगेदृश्यमानरूपस्येवानुकरणंसाध्यमितिभावः वस्तुतस्तु
अलादेशप्रान्नचानशमादिकंदध्यानेपिमुक्तिसिद्धेपेनयानिर्देशः आयेशएके पचमानेपुच्छमानइतिनतुपरत्वादेत्वेपुनः प्रसंगविज्ञानेनडाद्विलोपलोप
णोस्मितिन्यायेनैत्वाभवज्ञोकिमर्थमिदंस्पष्टेचडाविधायके भाष्येएताहितिवेद्यः एकदेशयुक्तित्वेनाहतेज्ञापकस्यफलाभावात्स्पष्टत्वं ध्वंतइत्याहेपत्र
तातवाणीहायमितिवापूर्वमंताहदेशपूर्वरूपेसर्वेपदाहेशाइत्याशयेनाहस्यादेशाहेशत्वेनुज्ञापकेनैत्वापत्तिरित्यम्य श्लोकेति श्लोकपूरणाप्रयासत्रा
दिषयपूर्वपक्षोत्तरदर्शितइतिभावः ततोहनयन्नाहएतएइसंतेति अनेनास्यश्लोकस्यैकदेशयुक्तिसंसूचनाकृतेपरस्मैपदानामध्येशस्येति अनादित्वादि
तिशेषः प्रथमपुरुषपावित्याहोशद्धिसिद्धपेआहयोगवि नाबाध्येतिशाल्वाधिकारेत्तितिपरविशेषणापत्तेइदंविहितविशेषणंतुतदप्रसक्तत्वमेवमाप्नोती

के॰टी॰वि॰ तिपथाऋतमेवभाष्यंरमणीयमितिदिक् भाष्ये अनित्याद्विति अर्थबाधार्थबोधेप्रतिप्रत्ययत्वज्ञानेइतमेज्ञासमकालमेवसर्वादेशतेन तितद्यानेकाल्त्वस्यान्तनिरित्यर्थः तस्मानित्वा
९० द्विलिकार्थबोधात् प्रागनित्वाद्स्यान्वाख्यानुरोगित्वज्ञानादित्यर्थः एवंचानुबंधत्वज्ञानाभावात्तत्सम्येनानुबंधकृतमित्यस्य प्राप्तिरितिभावः यदि तु भाष्यनुबंधत्वगृहीत्वा
तत्रहन्तिः स्तहाडावतशाअलितिप्रश्लोधेशानेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वंनिरूपितंचेदं लुडः प्रथमस्येतिस्माभिः कश्चपरिहारोस्याप्यइतिअन्यो प्यएषः परिहारः कुठ
च्यतइत्यर्थः एवंतर्हि लकारइतिलणितिवादेशः कार्यइतिभावः धातुस्वरः प्रवर्त्ततइति अन्यापिएषः परिहारः कुठच्यतइत्यर्थः एवंतर्हि लकारइतिलणितिवा
देशः कार्यइतिभावः धातुस्वरः प्रवर्त्ततइति प्रवृत्तः प्रतिशिष्टस्वरेणाननिसतइत्यर्थः भाष्येतोदात्तआदेशइतिस्थानेद्विर्वचनमितिभावः सर्वानुदात्तं अनुदा
त्ताभ्यासमपीत्यर्थः निरूप्यतइतिविचारार्थविधोर्क्रियतइत्यर्थः भाष्येकथंपुनरपमितिद्विर्वचनप्रकृतिरित्यर्थः यदेकाचिति यदेकाचिरशादिः प्रकृतिरित्यर्थः अस्मा
दुंतवत्स्वत्वतयाकेयटोक्तव्याख्यानेबीजचिन्त्यइत्यतोनोत्तत्वव्यवहारेएवानेनव्यपदेशिवद्भावेनोक्तइतिमत्वाहयथैवेतिअन्तोदात्तत्वादिधर्मोतिदेशस्यवैकल्प्येकार्या
तिदेशपक्षेनोक्तः नत्विदमितिएवंचानेनातत्वातिदेशोशास्त्रणांतत्वप्रयुक्तोदात्तत्वेतद्व्यवहारोपिसिद्धिराद्युदात्तविधायकशास्त्राभावात्तुनतद्व्यवहारइतिभावः आ
स्थानितिदेशइत्यस्यशास्त्रप्रवृत्तौनिमित्तस्थानत्वस्थानेनातिदेशइत्यर्थः भाष्येसोसाक्षितिप्रकृतिप्रत्ययोधातुरित्यर्थः अन्तोदात्तः तयाव्यवहारेविषयः तत्तत्रस्थयति
एतत्पातिअन्तोदात्तआदेशइतिवचनेनास्तीत्यर्थः स्थानिवदिति तिनधर्मातिदेशकमित्याहस्थानिवदितिकार्यातिदेशइतिप्रकृतिरितिआदेशोप्रकृतिसादृश्य राम॰
बोधकात्स्थानितंरमस्त्ताद्दित्यर्थः सादृश्यंचतद्धर्मिधर्मवत्वमस्चवपयाथदेशिवद्भावेनोतोदात्तत्वानतथायाद्युदात्तत्वचापातिभावः स्थानेद्विर्वचनपक्षएवास्या ९०

तइत्याह द्विः प्रयोगे चापि तितहाहलिएयइति पोगविभागस्त्वैति सकाराभावइइंथालपिकाइति परविशेषवाइइंविहितविशेषणापत्ते लितंत्वाद्देशएवप्राप्नोति अतए
वनित्यइति तइत्याहेनदोषइतिबोर्थः अकारइह्येति एवंणअलित्यत्रापिप्रश्लेषोबोध्यः लोटः आमादितिदेशाह्नोटिअडाद्यावपिप्राप्नुतइत्यतआह लोटइतीतिनतु
प्रिविषयेपरत्वात्तुमाइत्येश्वेत्यस्याबाधात्तेनतस्यापि एतद्विषयेसर्वत्रप्राप्तिः तुमाइकाराद्वहीतदभावादितिश्रीत्यस्याप्राप्तिइकारलोपस्थ्रभावात्तुमोप्राप्तिरितियोग
पद्यासंभवात्स्थानिवत्वेतु आदेशप्रहृत्तुत्तंनतत्सभाकाले एवंकृतान्यतरविषयत्वमानाभावात्त्रिनिगमनाविरहेणोभयबाधकं स्यात् तत्राह भाष्ये अथचाप्र
स्तादपवादाइतितत्रलङ् आडुणामितितत्रलङ् शाकटायनस्येति सूत्रेइत्यर्थः सेद्धभाष्येऽनपीयश्चैवहीतिमात्राकृतलाघवाभावइत्यर्थः प्रक्रियालाघवंतुको
रोद्धारणोः स्त्येवेतिभावः उत्सर्गबाधकमेवेमितिउत्सर्गहणामिकारलोपस्याप्युपलक्षणमिडः सीनत्तुपवादत्वापायासुन्नवाभ्यांकथंतद्विषयेमीपुडतआह यथैवे
ति विनापीतिअतएवपूर्वमपिमाप्नुवन्नअपवादविषयेउत्सर्गाप्रवृत्तेरितिभावः भाष्ये सुटोपीतिकर्त्तरिष्टीष्टे कर्मणोत्तुपादानात्उभयप्राप्त्रभावः सुडूकत्वैः
सीयुडोबाधः स्यादित्यर्थः कार्यभेदादितिप्रथमद्विर्वचनस्यद्वितीयद्विर्वचनेनकार्यभेदेपिबाधदर्शनाद्धिंसमिदं तस्मादपकर्षीविज्ञायेतेत्युक्तं भाष्येतस्मात
यासुडादेः सीयुटः अतिषेधात्कथइतिथेयत्तदेवचद्वचनंज्ञापकमत्रपकरणोवाधाभावस्येति सुटासीयुटोनबाधइतिभावइत्युक्तिंतयोरहृदय आगमाद्यनुदात्ता
इति भाष्ये अनुदात्तेपदमित्येकवाक्यतापन्नेोदात्तादिविधिप्रवृत्तिकालेऽसंनिहितानोमपिसेनातिघातस्महानिस्तद्प्रतइत्यर्थः विलोपाचैतदाद्युदात्तेस्पष्टं निरूपितम
कृतपक्षेदेशहेदरादिरेव आतः भाष्येद्वहभाभतेञ्कोर्थुरितिनियमेनव्यवच्छेद्यमादित्यर्थः ननुमिचः परस्याङोदुसस्येत् अकारपरत्तिचः परस्येतिनदोषइति

कै॰टी॰वि॰ अतआह अत्र नियमः स्याद्विति नियमेनव्यवच्छेदः स्यादित्यर्थः अपुरिति योगविभागानर्थक्यं तु परमेव परिहरिष्यति अतएव बहुवचनान्तमाह विषयविभाग

८१ स्येतिअश्वसनिति अत्रप्रत्ययलक्षणेनजसादेशोया योगविभागः स्याद्धितिलङः शाकटायनस्यैतच्चक्षिद्व्याहासेद्धत्वात्तस्मात्तु तस्यैवयोगविभागस्तर्थः नन्वा

तः क्षिवङस्तु अभावेपित्वात्तल्लिगाम्भगाशातङ्त्यैवानुवर्तिष्यतेनानुक्षिवङ्गितित्रस्वेन लङः ग्रहणाच्च तत्र आह अथवेति नियमार्थत्वात्येति तत्फलंतु अभूवनि

त्यस्य च्याहन्ति नियमपक्षे योगविभागप्रयुक्तगौरवे पिलाघवात्तदर्शयति अपस्यहीहितत्स्वलुङीतिशाकटायनमतेलङः एवात्यन्तमते नत्पर्थेलुङि शाक

टायनमतेनिषेधेन्यस्यमतेज्जुसित्यर्थाद्विकल्पः फलितः लङि नुशाकटायनमतेन्यमतेच भाष्यानित्यत्वफलतीतिभावः भाष्येलङ् ग्रहणेचेतिअप्रति

लङ्ग्रहणात्तु अपि विकल्पः स्यात नचातइति योगविभागात्सूटि झितिपरिनिवाच्यं लुङि विकल्पात्लङि नित्यइतिचेपरीत्यस्यापिसंभवात्तइतिभावः एवंवातङ्

तिसत्त्वंक्षिवङ्स्तुहत्यानिप्फलार्थउन्नमस्तुत्रैनुविषयशाकटायनस्यैवेत्येकात्उन्नशार्थः लङ्ग्रहणांलङ्ङ्गावेनलङ्भ्यहरणार्थविधिदोषंएवंवधातोरितिस्व

त्रस्यभाष्येप्रीप्या एतत्सुत्रस्यभाष्यविरोधात्तङ्तिदोषः आर्धधा भाष्येधातोरेकाचइति धातोरितिप्रत्यकृस्त्वंतुप्रत्याख्यातमेव धातोरित्योवमिति॰ व्या

ख्यान्यात्याहितिभावः इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निके रामः

पादस्त्वाध्यायस्य समाप्तः आह्निकद्वादश १२ शुभमस्तु ० रामरामरामराम संवत् १८९९ ... ८१

... नदीयते

॥अथकैयटटीकाविवरणेचतुर्थोध्यायः॥

कै·टी·वि०
१ श्रीगणेशाय नमः ॥ उन्नाप्राः ॥ नन्वेतदभावे केवलान्नामेभ्यः स्वादीनां प्रयोगः स्यादत आह परश्चेतीति नन्वेवं धात्वादेरपि स्युरत आह प्रत्यया एवेति
सचकर्मादिरूपत्वादिरङ्गतत्संबंधयोग्यार्थस्याभिधायिनो मित्यर्थः ननु प्रत्ययत्वात् सूत्रमादायेन तदाक्षेपेण युक्तोत आह सतिचेति एतदादि प
चमीति देशोत्स्मादिति परिभाषया परत्वलाभेन हि तत्समुत्थत्वात क्षितिभावः प्रतिपादनपरत्वादिति परश्चेति सूत्रस्येति शेषः ननु वचनांत
राश्रयेण वचनांतराक्षेपेणायुक्तो तत्र आह सतिचेति योत्यवाच्यार्थयोः संबंधी योर्थद्वयस्पर्थः प्रकृत्याक्षेपस्तु निनित्याकांक्षत्वादिस्वर्थः प्रत्या
ययुक्तिप्रकृत्यास हस्वार्थमिति प्रत्यय इति भावः असतीति सञ्जीती प्राप्ति कारात्तरादवृत्तेनेन प्रवृत्तिकारानि हत्रिरयुक्तत्यर्थः नन्वेवं विशेष
विहिततव्यादयो येषां स्युरत आह वा सरूपेति ननु आख्यानादेवपूर्वाधिकारान्निवृत्तिः सिद्धस्तत आह अथवेति ननु पदांतरख्या अक्रियाप
क्षकारकबोधकतास्वादीनां दृष्टेति धातोर्नोत्पत्तिः ततो विधीयमानानां तथात्वासंभवादत आह तत्र यथेति प्रकृतिमात्राक्षेपे यथास्वप्रकृत्य
र्थापेक्षकत्वे कर्मादावभिधेये लादयस्तत्संघातेन यास्वादयो पि स्युरिति योजना प्राप्ति यदि क्रियाहि धातुप्रकृत्यर्थापेक्षकर्मोघसंभवादगत्यानयासी
कारइति भावः नन्वेवमपि धात्वार्थस्य संख्याभावात् कथमुत्पत्तिरत आह साधनाश्रयेति यथा तथाश्रयेणान्वयसंख्यायाति उक्तस्थास्वादयो
पि स्युरिति भावः ननु स्वादीनां त्जादीनां च वाच्य बाधकभावो युक्तो तत्र आह कर्त्रादिष्विति यथा ण्वुल्तृचौ कर्त्रेतिरूप यथा वातव्यादीनां क एम०
१

मेति उपपयोयस्तथा स्वादीनामपि तैः स्यादिति भावः धातोरित्यनन्तु सूत्रावपिवासरूपइतिसंबध्यत एवेत्यभिमानात् सिद्धांतात्रायमाह निश्चयमिति
अतएव तदधिकारस्वं चरित्वा सरूपविधिरपि नेति भावः ननु कर्मादौ विधीयमानाः स्वादयः कर्माद्यभिधायिनस्तिङः ताः कर्मादेरुक्तत्वेन न भविष्य
तीत्यत आह कर्मादय इति अनभिहितकर्मेतिवहुव्रीहिः ततः क्रियायदेन कर्मद्वारयः नन्वेवमेकत्वादिषु विभक्त्यर्थेषु संख्यायाउक्तत्वान्नस्यु
रत आह यद्वेति अत्र पक्षे प्रथमा प्राप्ति वी प्साचेच नञ्समासादिति प्रवृत्तिनिमित्तमुक्ता हि संख्या वचनशब्देनोच्यत इति नायं यत्नेः प्रकृत इति
भावः प्रकारांतरेणाप्यप्राप्तिमुपपादयति न चेति एकप्रकृत्यर्थ क्रियायाः एकपदे प्रत्ययद्वयवाच्येनभिन्नेन साधनद्वयेन संबंधेन युक्तः श्राद्धेव्यव
हारे तथा क्लृप्तिदर्शनादिति भावः भिन्नसाधनाभिधायिनोरिति प्रत्यययोरिति शेषः एकक्रियायेक्षः एकक्रियायामनेकसाधनान्वयबोधज
नतायापेक्षणीयसहायस्तेनद्वाने युक्तमित्यन्वयः ननु पुत्रीयतीत्यादौ चकृत्स्नाद्वायाद्वयवाच्येन कर्मणा कर्त्रा च संबंधो दृष्ट इत्यत आ
ह पुत्रीयतीति नन्वेवं तिङा व्यस्तवस्त्साधने स्वादयः स्युरत आह अनभिहितेति अत्रेदं चिंत्यं पचाति पत्रेप्सा दौ क्रियायामपि कर्मत्वान्सख्या क्त
एवसमाधियुक्त इति चचौत्सर्गी कर्मकर्त चनं युक्तं नकेवलाप्रकृतिरिति निषेधेन यत्र केवलप्रकृति प्रयोगात प्राप्तस्तत्र तत्प्रवृत्तावपि व्य
मत्रतत्प्रवृत्तौ प्रमाणाभावाच्च प्रकृति स्वैव प्रत्ययविधावुद्देश्यता च छेदकावच्छिन्नस्य एतदधिकाराभावे हि प्रत्ययांतराणामभिहितसंख्याका

कौ॰टी॰वि॰ २ रकत्वच्छेदरूपतावच्छेदकं न चेदं तदवच्छिन्नमिति नैतद्विषयेत्तन्निषेधप्रवृत्तिः अप्रत्ययेऽप्युक्तन्यायादास्नु ण इति ज्ञापकात्कस्यचिद् त्वता वा वक्षिप्रको
यामौत्सर्गिकं तदेव भवति पचंति रूपमित्यादावपि पूर्वोत्तरतद्धितानां सुप्प्रकृतित्वविरोधेनाऽसुपि प्रकृतित्वात्केवलेत्यादिनिषेधप्रवृत्ति
:सूपयादातृतीयाद्येकवचनेसत्त्वानभिधानात्रेति भावः अत एव सुप्तिङ् तमिति सत्रे तिङ्ग्रहणं चारितार्थं ननु क्रियायां लिंगाभावात् न्याहृय
चेति ननु कारकद्वारा संख्याकार्यवत् द्वारेव लिंगकार्यमस्त्वत आह न चेति तिङ्तोपस्थाप्यक्रियायाः स्वगुधर्मसंख्यापरप्रयोगेपि न तथा लिं
गेन योगः विविक्तत्वाच्छुद्धज्ञाक्रियामिति भावः भिद्यते आरोपितसंख्यावती भवति तदा अयत्नात्संबंधो लिंगसंख्याभेदस्तत्र नारोप्यत इति आ
पः कस्यचिच्छेदस्तत्राक्तिः कस्मिंश्चिद्रूपस्थिते पृथं प्रतिवधात इत्यन्वयः एवं प्रकारः स्वाभाविकत्वाच्छब्दे नान्वाख्यायते इत्यर्थः अत्रैन त्वा
साम्स्याक्षधुनगतसंख्यायाः क्रियायामारोपणानिर्देश्यसंख्यायाः प्रकृत्यर्थ एवान्वयः। आरोपमूलतयाचकन्तुरप्यकत्वतीति : ज्ञाहृश्शक्तिस्वभावा
द्वस्वप्रकृतिकप्रत्ययवाच्यसाधनगताया एव तस्यास्तत्रारोपः तेन भावेन द्विवचनाद्यापाद्यं यदा तु तत्र प्रकारांतरेण संख्यावगमस्तदा भावेपि
वहुवचनं भवत्येव बहुत्वज्ञापिकाः ज्ञाप्यत इति यथा यत्र हि द्रुपमानञ्च डुलाद्युलथे वहुत्वावगतिः अन्यथा तत्र वहुत्वोपादानं व्यर्थं स्यात् एत एम॰
न क्रियासंख्यायाम योपेचेति परास्त न चैवं पचतः कल्पमित्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिः संख्याया अनिर्देश्यत्वात् एकवचनं तु साधुत्वार्थमिति २

नदोषः तदपि प्रथमाया एव नान्यत्रामनभिधानादित्वादिपूर्वमेवक्ष्यते अत एव सुवाद्युत्पत्तिरेकत्वादीनामुक्तत्वाद्धापितानन्तुसंख्याभावादि
त्युक्तेयदि संख्यायाः स्वप्रकृत्यर्थकत्रोदावन्वयस्तदास्त्री त्वस्यापि तत्रैव स्यादितिचेषप्रमेंदुरूपपादं किंच पचति पठ्यपेत्यादौ द्वितीयावारेणाय संख्याभा
वादित्येवञ्चक्तुंयुक्तं नत्वेकत्वादितिसह्वी त्वापचतीति तिङ्कर्तृगतायाश्चक्तेपि क्रियागतायाश्चनुक्तेरेतएव कर्मो द्यभावादिति नोक्तमित्यधि
कं मंजूषायां द्रष्टव्यं ननु क्रिया पायादितिति आद्वज्ञक्ति स्वभावेनाख्यातोपात्तक्रियायास्तद्योगादिति भावः। नपुंसकत्वमिति नपुंसकत्वमेवन
न्यलिंगयोगउत्पथ्थेः। सामान्यतोदृष्टेनेति विमतेन लिंगयोगिक्रियात्वात् यथा पचतीति एवं रूपेणानुमानेनेत्यर्थः। अनेनैवेति लिंगाभा
वेनैवेत्यर्थः ननु तिङं तार्थस्यापत्यादिनाकथमभेदो तआह यूथेर्वेति सर्वेनामप्रत्युवमप्युथयक्तिङ्तार्थे क्रियाधारत्वेन संबंधसंभव इति भा
वः ननु धातिपादेक्वादेवेतन्तैलुम्विधानेव्यर्थमत आह लुम्विधानेति नन्तु सतोनिहृत्तिरा ख्यायते अप्युक्तत्वादिति भावः तदन्वाख्यानफलं
प्रत्ययलक्षणासिद्धिरिति वोध्यं लोकाननुक्रमासुखाय तोत्वादौ तु अनुम्विधानादेवषष्ठीवोध्ये मृभिमानः नन्वेवंतस्यापत्यमित्यादौ किम
र्थेसमर्थविभक्तिनिर्देशो तआह तस्येति स्थितिस्समस्मत्वादिति तस्यहिसत्वमूतमर्थं प्रतिविशेषणत्वेन दृष्टमिति भावः। अश्वांतरे
तियत्तदाह परामृष्टस्यापत्यादियोगस्तच्छद्वादेवप्रत्ययइति भावः। अथापि कथंचिदिति भाष्यमभ्युपगमवादमात्रं केचित्तु तिङ अनिज्ञा

कै·प्र·वि॰ पकंनतिङंतास्त्वाद्योभवंतीत्येवंसामान्यापेक्षंमाष्येअसमादयइतिआदिशब्दः प्रकारवाचीत्याहुः चाकार्थ्यस्येतिकारकान्वितक्रियैवास्मत्मतेवाक्यार्थइति
३ भावः आकांक्षः कारकेन्नायस्योक्तत्वादिति· नचतिङंतस्यसेनमोगोह्मीत्यनेनेत्यर्थः। तदेवंस्वादिविधौप्रकृत्यंतरासंभवात्पारिशेष्येणआपप्रातिप
दिकलक्षणोवृद्धक्रुतिरितिस्थितेननुतेषामेवाक्षेपेनतएवस्वादयइतित्रिंगत्वादिकमपितेषांसिद्धमतआहशब्देनेतिभाष्यकारइति·ननुवार्त्तिकक
तः तेनोक्तरवार्त्तिकेचकारकरणात्इतिभावः वस्तुतस्तत्ररवार्त्तिकेचशब्दोवार्त्तिककृतापितत्रोथ्यएवप्रयुक्तः हृदिस्थितयाऽस्याचवार्त्तिकेपदानां
तरकथनेतामरुचिंभाष्यकारः स्फुटयन्नीत्येवंव्याख्यानमुचितमवमन्यत्रापिवोध्यं· उपादानमिति· ननुसाक्षादुच्चारणमितिभावः संज्ञेति· येनवि
धिरित्यनेनेतिभावः नन्वेतदधिकाराभावेविशेष्यासंनिधानात्कथंतदंतविधिरतआह अत्रेति· स्वअधिकारेणेत्यर्थः दर्शयतीति· यःसामर्थ्याक्षिप्तस्तस्यो
पादानेनाभ्युपगच्छतितंप्रतिकचित्तदभ्युपगमात्अपफलमेकदेशीदर्शयतिइत्यर्थः परमार्थः तस्तत्रापिग्रहणमस्तीत्याह अर्थवत्विति· नन्वप्रत्यय
रनतुप्रकृतिरियत्रष्ठस्वरूपमित्यादिभाष्यमनुपपन्नमतआहप्रातिपदिकार्थेति· तद्धितवृत्तौपूरणप्रत्ययस्यार्थप्रवृत्तिरभिधानेनदन्वितस्वार्थंप्रतिपादयतिइत्या
श्रयेनैतदित्यर्थः यष्ठस्वरूपेअपत्यादिस्वार्थेषुचेतनेतदन्वयस्यप्रतिपादकमित्यर्थः इत्यन्येननुयावदितिनपुंसकस्यशुक्रइत्यनेनसामानाधिक राम॰
रणमयुक्तमतआहयावत्त्वावादिति· ननुतद्धितांतादित्यर्थः ननुसंख्यावाक्ये स्वादिविधौनामिकवाक्यस्याह क्षमाणाश्रीत्यानदोषेतआहप्रकरण ३

ति· त्रिके· स्वार्थद्रव्यलिंगरूपेचतुष्केपीतिस्वार्थद्रव्यलिंगकारकरूपेइत्यर्थः चतुष्केचेतिस्वार्थद्रव्यलिंगसंख्यारूपोत्रचतुष्कशब्दार्थः ननुवाचकत्व
पक्षेयत्रद्रूपमेकत्वादिषुवर्त्ततइतिभाष्यमनुपपन्नमतआहवाचकपक्षेत्विति· द्योतकत्वपक्षेएवतुभाष्यस्वरसस्तएवचतस्याचिंत्योगुणत्वमेवेतिवो
ध्यं· अगानोहीति· एकसंनिधोपाठोहितदन्वयएवस्यादितिभावः एवंचयस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्रविधिग्रहणात्प्रत्ययस्यप्रत्ययविधौशब्दनार्थतोवा
वधितयाअयोगात्स्यागादिसंज्ञासिध्यतीतिअगादिसंज्ञार्थसूत्रंनकार्यमितिस्थितेफलांतमाशंकतेयच्छयोश्चेतिननुप्रत्ययस्यलुगितिवचना
त्कथंप्रकृतेलुगापादनमतआहयच्छयोरिति· ननुकमेःसइत्यादिसुत्पादनादसुत्पत्तानीत्ययुक्तमतआहअनइतिकसेस्तनकसोनभिधाना
दितिभावः। ननुयज्ञञोरेवलुक्स्यादतआहयत्रञोस्त्विति· औत्सर्गिकाणएवलुकासिद्धेतद्विधानंव्यर्थंस्यादितिभावः। विकल्पस्तुषष्ठोपदेशषष्ठद
तिधोयंअथमुखफलमाहवृद्धेत्यादि· नत्वसाधारणधर्मोलक्षणंनचवृद्ध्यादिः प्रत्ययस्याधरणोधर्मोतआहवृद्ध्यादयइतिवृद्ध्यादीनीति· तस्य
आप्प्रातिपदिकस्यवृद्ध्यादिविशेष्यत्वेनसंप्रत्ययोयथास्यादितिवार्त्तिकार्थइतिभावः प्रत्ययार्थेति: भाष्यकेस्थितानीतिकिमाहः क्षेपेनान्यस्य
कस्यापिकिंतर्हिआपप्रातिपदिकस्यैवेत्यर्थइतिभावः अधिकारादितिसमर्थः पदविधिरित्येनदधिकारादितिवक्तुंयुक्तस्तविशेष्यसंभवेनकल्पना
वकाशइतिभावः। नन्वेतदधिकारेपिसंनिहितत्वाद्विशेषान्समर्थविशेषणान्यवस्तुरतआहतदुपादानसामर्थ्यादितिप्रागुक्तप्रयोजनानितुभग

कै·प·वि०
४

वतारवंदितान्येवेतिभावः रद्धादीनीतिः आदिनासमर्थानांप्रथमादित्यपिअन्यथाकृतवर्णानुपूर्वीकत्वसामर्थ्यस्यसुवंतविशेषणत्वेमानोरपतंमान
वदत्पत्रओकारसहितास्यलुकानिश्नौतदूपासिद्धिःस्यादितिवोध्यं।ननुआम्नगुणायनित्यादौचपितार्थः पित्त्वकथंवहुत्वंगमयेदतआहप्रकरणा
दिवशाद्वेतिभेदःपृथगुपस्थितिःसंख्याविशेषोद्विलादिःआख्यातःइत्तावसत्वेनवाक्येसत्वेनेत्यर्थःविशेषस्थितिसंख्याविशेषस्थित्यर्थः॥ताहशः
असत्वविशिष्टःगौणिकमासज्ञाततावकीनादौव्यभिचारातइतिभावः चरकतोष्टनौढिलादौनाममात्रमेव प्रकृत्यर्थावच्छेदकरूपेणानेकत्वत्रिभा
नंतत्रतद्वोधनापदंवाक्यप्रदर्शितेनतेषविग्रहइतिवोध्यं मयदेति नित्यंवृद्धेत्यनेनकेविन्नुनित्यं इन्द्वे त्पत्रभाषायामित्यनुवृत्तेभाष्यं छंदोभिप्रायमि
त्याहुःसर्वेस्यसुपीति सोवरसप्तमीनांतदंतसप्तमीत्वेनप्रत्ययेपरतःपूर्वकार्यत्वाभावेननलुमतेत्यस्याप्राप्तौप्रत्ययलक्षणेनसुवंतत्वंवोध्यं अंतरंगान
पीतिन्यायोप्यंतरंगानिमित्तविनाशकस्यैकलकोवलवत्ववोधकः अकृतस्ह्रहणीभाषायाभाष्यकृताऽस्वीकारात्वसुपग्रहणफलमप्येतदेवत
दभावेहिसर्वत्रानेनाघुदात्तत्वेनुदात्तादिलाभाचादभनापत्तिरितिवोध्यं ननुशिष्टस्वरेणसर्वशाहआद्युदात्तत्वमेवेतिकिंसर्वस्यसुपीत्यनेनेत्यतआह राम०
सर्वत्राइइति अतएवसिद्धांतेसर्वइत्यत्रेतप्रयोगसिद्धिः चान्तेयुक्तमितिवान्तेशब्दोयुक्तपर्यायोऽसारपर्यायचभाष्येकुउःग्रहणेचेतिश्वश्रूशब्दः
श्वशुरःश्वश्रूचेतिनिर्देशादलूउंतएवापग्रमुत्पन्नइतिभावः अदंतलेजादियाठाद्यर्थइसतआह अजादिष्विति हलंतादेवेतिएवकारोभिन्नक्रम ४

हलंताद्विहितस्याप एवेत्यर्थः नन्वविशेषेऽकारांतामितिस्रोप्यस्तीति ततआयिअंतवश्लावेनसिद्धमतआह देवेविड्ढशाद्देवामिति एवंचाभ्य
वहनादंतसत्वेमानाभावेननाकारांतादापवक्तुशक्यइतिभावः देवविड्ढशाद्देवाविपाठेप्युक्तएवार्थः भाष्येतस्मात्कप्रपइतिकप्रत्ययांतो
दंतएवएवविषयोदेवविशांदेवविशेत्यादिप्रयोगविषयोनहलंतइत्यर्थः। अनेनातिप्रसंगोवारितः। एतेनहलंतेभ्योपियाविति भागुरिमतं चिंत्य
मितिसूचितं भविष्यतीत्यस्याकिमित्याकांक्षायामाहअशीतिपदिकसेपीतिभाष्ये पदशब्दइतिछंदसिइत्यलोकेपिकचित्प्रयोगगीकारेवाधकाभा
वेनाकारांतादेवप्रत्ययः एवंचयाश्चीतिसूत्रंनकार्यमितिभावः एवंचलविवाच्यायामपिएकपदीएकपादित्यस्यभाष्यरीत्यासत्वेनयाश्ची
तिसूत्रारंभेपितत्रान्यतरस्यांग्रहणादनुवृत्त्यातत्साध्यमितिसूचितंभाष्येवहुराजेतीतिवाचादिशानिशादरप्युपलक्षणमिदंस्वरूपग्रहणाए
वेतिविशिष्यग्रहणएवेत्यर्थः अतएवभाष्येमारोद्भयसज्ञितिफलेपुन्त्रिपादीतिचदोषेसुक्तसंगच्छते। कःपुनरितिप्रश्नेविधाभावमात्रेनवि
वक्षितमित्याहलक्षितिभाष्येपुंवत्भावेनतन्सिद्धमितिभस्याटेतद्वितेसिद्धअप्रत्ययविधावित्युक्तेरितिभावः अप्रयोजनमितितदनित्यत्वाभ्य
येणभाष्यंकिंचास्याःपरिभाषामाःप्रातिपदिकत्वतव्याप्यधर्मोणालिंगविशिष्टेतिदेशइत्यर्थइतिवहुव्रीहेरूधसइतिसूत्रेभाष्येप्रत्ती भविष्य
ति एवंचसमासोत्तरमपिअंतरंगत्वान्तलुकःपूर्वपूर्वचेंडीपिभेनन्यायेनोत्तरपदत्वस्यतद्धिशिष्टएवसत्वेनलुगलुगादिनस्याद्धितिसानदर्थमा

कै·प्र·वि·
५

चश्रुकीत्साश्रपः।एतदपिभाष्यंनत्रमानमित्यन्येपरः पूर्वीभाषास्वीकारेदोषानुक्तवपतिअतिप्रसंगादित्यादिरपवादत्वाद्यसंभवादाहपरत्वादिति·
ढकोवकाशोदात्तेयद्गतिईकारेलुप्तइतिः तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात्रक्तेतिहिलोपाभावेःद्वीपीनइत्यकारलोपेयस्येतिलोपेचसतीत्यर्थःभाष्येपुंव
द्भावष्ठिलोपश्चेति॰मस्याढइतिपुंवत्वंनस्यादिनढइतिटिलोपइत्यर्थःमहाज्ञेयइति महतीजेष्ठापस्येतिसमासेस्त्रियाइतिपुंवत्वेआत्वंभवत्येवेत्य
र्थःइष्यतइतिआद्युदात्तंतुपदेप्राप्नोतीत्यर्थः।अत्रमथापूर्वोत्तरपदरूपसमाससंघातग्रहणंतथासूत्रार्थव्याजेनदर्शयतिवह्निति·वद्भपो
मत्योयस्याइतिविग्रहेएतत्स्यहृत्तेरिश्चलादाहचहवोमोमंत्रोस्याइति·ईकारास्यैवेइति·ततःपूर्वोमशब्दाकारोवहेरितिसूत्रेणोदात्तइत्यर्थःनु
गिदवामित्यत्रेतिपुतौरनाकावितिसूत्रेणतस्त्रमपिग्रहणात्स्वार्थस्योक्तत्वादितिबोध्यं:दोषाइत्यपिनाहएतेदोषाइतिमदुक्ताइत्यर्थः एतानि
चलइुक्तानिसमासस्यांसोवेतिअन्येषामपिदोषाणांहत्वादिस्यभिमानःपरिभाषाबाधाहनहिदोषाइत्यादिआरभेयुक्तंतत्माहदोषाःस्वल्प
पीतिअन्यत्रदोषाभावादितिभावः ननस्याएवअहणाह्वनेपिप्रातिपदिकत्वमाश्रित्यपूरत्वान्नहितु:स्यादतआहसतीतिप्रकृतित्रमाधि
कारसामर्थ्यादितिप्राहुःवाद्यप्रतियोगपेक्षत्वादिति·तदपेक्षप्रकर्षोद्यन्वयश्चस्वार्थसमाप्त्यैवेतिशरकादिवेहिरोगइतिभावः स्वार्थ एम॰
मितिस्वार्थोत्रप्रवृत्तिनिमित्तंसमवेतःतेनस्वार्थनाश्रितमित्यर्थः।चिमक्रिःकारकेयतःकृत्स्नमात्मानमपेक्षमाणःपूर्वेतत्रद्विषयकाक्षे· ५

क्षाभावनतःततःप्रियादिषुप्रवत्तेतद्स्यपन्कःपुगपदर्थो॰इतिज्ञाद्वबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापारायोगादितिभावः नतुशास्त्रैकल्पितांक्रमिकत्माववशादो
पितक्रमवतीमर्थवत्ताम्भाश्रित्येतितात्पर्येणदाश्रयणोतुसत्येनरंगत्वादेवएवंस्त्रीप्रत्ययेऽर्थभेचप्राग्ग्रहणमितिभावः॥भाष्येतत्रसमासोते
पुदोषइत्यन्तः पूर्वेतत्रकोदोषइतिक्वाचित्कोपपाठःप्रश्नस्यानन्वयात्बहुयवमत्कैसुत्रेस्वास्तग्रंथः।नत्रेख्यापृग्रहणोक्तेसमासान्तेपुदोषइ
तितदर्थः।ननुहस्वदीर्घयोर्विशेषाभावात्तत्रैवनुपपद्यमतआहकेणइति·तिनेनुयुवतिनेरमात्रत्यस्तितादिष्ठितिपुंवत्वेदुर्वोरमनआहअग्रेस्पष्टं।तीति
·एषांजातिकार्यस्यैवेकल्पिकतायाअग्रेवक्ष्यमाणत्वाच्च·परस्मिन्नितिसूत्रस्थयुवजानीतिभाष्यप्रयोगासमाप्तेः।विकल्पेनेति·एवंचतदभावेदीर्घश्र
वणार्थमङ्तान्नद्धितोवद्रूपभेगीकार्यइतिभावः।भाष्येदोषांतरमाहलदतस्पचेतितस्यसचेत्रेति·प्रत्ययार्थत्वात्तद्धीयस्त्रीत्वंप्रधानमितिभावः सर्वेसे
चेतिभेदहेतुगुणादिकंविनानस्यसस्त्वतःप्रकर्षोनापिभेदहेतुविनासद्रूपरूपःप्रधानार्थःशब्दाभिधेयइत्यर्थः एवंचनिरुपाधेर्पदेशाभावाद्यद्रु
पाधिकृतोपदेशस्तन्निमित्तएवप्रकर्षःउपाधिरपियत्रप्रकर्षादिहीनस्तत्रतत्सहचारीनगुणप्रकर्षोबोध्यः।यथागोतरइत्यादौ·एवंगुणादि
रेवयत्रप्रधानेतत्रतस्यद्रव्यपमाणत्वात्तत्संसर्गोधर्मोतरनिमित्तएवप्रकर्षः।यथाशुक्लतररूपअतिशयेनशुक्लमित्यर्थइत्यादिबोध्यः·स्त्री
त्वचतिइत्येइतिप्रातिपदिकविशेषणःत्वाढित्यस्यतदर्थविशेषणत्वादित्यर्थइतिभावः स्वार्थयपपिप्रकृतेकिमायातमतआहतत्स्थेति·गुणप्र
कर्षाश्रयेति·गुणप्रकर्षकृतेत्यर्थः·गुणगतप्रकर्षस्यद्रव्येआरोपइतिभावः·अंतरंगेष्वेत्यपिआधादोषास्सचेत्याहननुयाकमितिभाष्येकथं

कै॰ट॰वि॰ ६ कालिकेत्यग्रिमभाष्यानुत्थानापत्तेराह प्रत्याख्यानेनेति विप्रतिषेधोपपत्तिरिति अर्थेकृतवहिरंगमगत्वानाश्रयणात्स्त्रीप्रत्ययानां नवहिरंगत्वमि
तिभावः ननु पूर्वोक्तकालितरेत्यादि तत्स्वोक्तं यत्कालिकेत्युदाहरणांतरदानवीजमाह कालितरेत्यादौ त्विति पूर्वोक्तेनस्वार्थमभिधायेत्यादिनाऽत्र्य
तस्वार्थे कृतरूपाभावादिति भावः ननु कालिकेत्यादावपि तेनैवन्यायेनांतरंगत्वात्स्त्रीप्रत्ययः स्यादत आह वर्णेचेति स्वार्थः केवलस्वार्थः अ
नेन स्वार्थिकत्वोत्रेषांत त्रचनतत्यायाचसद् इति भावः हरितशब्दात्स्वार्थिककनिति ततश्चवर्णादनुदात्तादिति ङीप्नकारौ न स्याताम् इति भावः अज्ञातादि
कस्यत्विति पाठः कतद्रति पठित्से ज्ञाप्योकनिति वोध्येननुवचनोतरस्त्रीकारेणावचनप्रत्याख्यानमपुक्तमत आह अवर्णेतिलोहितादिकनाप्रत्यत्वेनप्रा
प्तलिंगवोधकप्रत्ययवाधनेवेति तदर्थः प्रतिपदेति अनच कारात्वेसत्यतस्य वाधकत्वप्रयोजकत्वाभितमिदं परत्वादिति वक्तुमुचितं एनि
कारइति केत्यादितु अत्यंत स्वार्थिकनिनमनुत्पेवः चेचनाभावात् एनशाब्दस्य प्रकृतेनुरस्याभावाच्चकिंलितिके येवसूत्रमतेपि प्राप्त्यर्थहणमत्यंतस्वा
र्थिकानारभ्यविवृत्त्रमेवुअत्रवार्थे लोहितादिति वचनमेक्तापके सूत्रे प्राप्त्यर्थहणांतु कालितरेत्यादावुक्तन्यायसिद्धार्थकथनमेवेति न सूत्रभाष्ययोर्वि
रोधः नवहरिणीकेत्यादौ कनि कृतेपि पूर्वभागभागेव णोदनुदात्तादिति ङीवोर एकाचूद्विर्वचुनन्यायेनसमुदायात्स्त्रीप्रत्ययेतेनैवोक्ततयामध्येतदनु
त्पत्तेरित्याह स्त्रियांशास्त्रप्रसिद्धरभावेपिलोकप्रसिद्धार्थानुभविष्यतीत्यत आह नलोके चेति खट्वादिष्वपि अर्भकसादिष्वति व्याप्तिरित्यर्थः ननुयद्य
पिलोकिकस्त्रीव्यक्तिग्रहणादोषस्तथापि जातिरूपस्यखट्वादिसाधारणस्य मुकुंसादिवाष्टत्रस्यग्रहणमस्त्वित्यत आह न चेति सामान्यविशेषस्तथा एम॰ ६

पिज्ञातिविशेषरूपत्वमित्यर्थः भिन्नत्वादिति एतेनाकृतिग्रहणोत्पत्तदूक्षितत्वंन स्त्रीत्वस्येत्युक्तं लक्षणांतरमपि नाह्नीत्याह तचेति सैत्रचिभन्ननुसारेणोचप्र
श्रकर्त्रेयोकिमित्यन्यथा प्रश्नोत आह यत्र चास्ति विशेषविषय इति स्त्रीविशेषविषय इत्यर्थः। पंचम्येतादिति आद्येनोकशास्त्रेनव्यवहारः अंत्ये व्यवहर्त्रा इति भे
दः लोक्यतेयेनशास्त्रार्थो लोकेस्तेनसतन्यतेव्यवहारो थवा पृद्धव्यवहर्तृपरे परेत्युक्तेः नन्वर्थे पृष्ठेशास्त्रप्रसिद्धाभिधानंव्यधिकरणमत आह विशिष्टेति प्र
संगेनेति ननु त्यक्तृतमिति भावः। दर्शनावसाययोरेकत्वादाहपत्तिमित्त मितियत्र निमित्तमुपलभ्यएतवनिमित्तवदर्थरूपेत्यादिशाब्देनावसीयतेप्रु
त्यापत्तेरित्यक्षरार्थः भाष्येऽवसायाकारमाह इयं स्त्रीत्यादि ननु स्त्रीत्वावसायस्येयं स्त्रीत्याकारोनुपपन्नोत आह तद्योगाद्वेति शुक्लादिशब्दवदिति भावः सास्नासादी
तदादीनो विधेयलिंगग्राहितया नानुपपत्तिरस्यात स्त्रीत्यादिवक्तव्यमस्याव। स्तनेदरिति आदिना संख्याक्रमेत्वादि लिंगमित्यस्यानुमितिजनकमितिना
र्थइत्याह स्तनेति ननु स्तनादिसंचंधस्यान्यत्रापि दर्शनात्कथमाद्यवितिआदिनातिव्यः लिंग प्रतिपत्ति एवेकमिति पूर्वकमिति स्वार्थेकस्ततः षष्ठीसमा
सः तज्ज्ञानेकमित्यर्थः लिंगप्रतिपत्तिपरमिति पाठे तत्प्रतिपत्तितात्पर्यकमित्यर्थः ननुकमायामतिशायितस्तनाद्यभावात्कथं स्त्रीत्वमत आह अन्यस्यापीति यो
ग्यादेरित्यर्थः ननु स्तनादीनामननुगतत्वात्तद्भिन्नानुगतप्रत्ययप्रयोगयोरयोगात्त्र आह अन्येनेति जातिविशेषरूपे स्त्रीत्वादिके तत्राकृतिग्रहणा
त्वदशेयातिस्तनाद्युपवंजनानामिति वहुव्रीहिः समन्वयः अनुगमः स्त्र्यादीति आदिना गुणक्रियाजातीनां संग्रहः स्तनादीत्यादिपदेनशाब्दगतटावा
यपिशाब्दार्थयोरभेदाच्चतदप्यर्थगतस्त्रीत्वादिव्यंजकं वोध्यं स्तनादीनां व्यंजकत्वादेवभाष्ये यदृष्ट्वा एतदवसीयतइत्युक्तं तत्राहि स्वरसतो पष्ठ्येतच्छ

कै॰ध॰वि॰ ७

हार्थे योभेदः प्रतीयते अंतरंगत्वाहुः सदृशत्वाच्चेत्याह लिंगेति अनेनसादृश्यहेतुरुक्तः तेनेति लिंगं च तत्त्वयामादृश्यग्रहणेनेत्यर्थः अवस्थार्थानां असत्त्वमूलत्वा
न्न लिंगयोगइति भावः तदभावेऽप्युच्यमाने अन्यानामपि नपुंसकत्वस्यादिति तात्पर्यं तदभावेइति स्त्रीपुंस्त्वाभावेइत्यर्थः प्रतिपत्तृणामिति सामाजिकाना
स्त्रीवेषधारिणएव तस्यदर्शनादिति भावः नित्ययोगमतं पादोषान्तरमाह केशादिरूपनेचेति ननु स्त्रीनातिशयोगादेव तत्र स्त्रीत्वमतआह स्त्वेनेति वालायाः
केशाचयनेतत्संबंधोपिनास्तीत्यर्थः ननु स्तनकेशग्रहणमिन्यस्यान्यादरूपलक्षणमित्युक्तमतोनदोषइत्यतआह अव्याप्तीति खट्वादावित्यर्थः दारादि
ष्वतिव्यापकत्वमपि बोध्यं इति केचिदाहुरेतितत्सलोमशत्वेन पुंस्त्वमन्वापात्रीरितितदोषाय चंचेत्यादिसाधारणेनप्रकारान्तरमाह तत्रैवार्थ इति तुमा
नुष्यइति यद्यपि मनुष्यशब्दः स्त्रीपुंससाधारणः तथापि पुरुषसंज्ञायां मर्येप्रसंगो बोध्यः नपुंसकशब्दइत्यभावेणाद्युतेभस्वादाहन पुंसकेइति लिंगवत्त्वेन
स्त्रीपुंससदृशत्वादित्यन्वयः लिंगवत्त्वे हेतुमाह सत्त्वेति सत्त्वरूपसंकथलिंगवत्त्वसाधकमतआह लिंगेत्यादि वृक्षादावव्याप्तिवारणायाहमात्रेऽसत्वेति
तत्राविद्यमानमित्यर्थः वुद्धौतुसदिति भावः तदुक्तं विप्रहृष्ट्यादि चित्रस्थनवहिर्षद्कदाचन स्वप्नमममदाद्वेषुसर्वेरेवानुभूयतइति अत्रनकदाचने
त्युक्त्यासर्वं प्रपंचो वहिरसन्नेवेति सूचयति प्रपंचितं चैतदस्माभिः परमार्थसारोद्योते तत्रचैवमुक्तं भगवता शेषेण मृगतृष्णायामुदकं शुक्तौ रजतमु
जंगमो रज्वां तैमिरिकचंद्रयुगवद्भ्रान्तमखिलं जगदिदं परिमृश्य मे च वहिरसतएवमित्यत्रोक्तं ननु मृगतृष्णास्वरूपेणासती नाप्यन्यरूपेणात्र प्रतिभा रम॰
सायतः प्रतिभासमानान्यरूपेणासत्वस्यादतआह मृगेति पिप्रसापयायतत्रमाशेनतत्कृतभावनावशात्तदुदकत्वेन प्रतिभासमानामरुमरीचिके १

अतइतिभावः मरुमरीचिकाशब्देनविकिरणाद्युद्भवधरमाचेननमध्याह्नेतस्तरंगाकारप्रतीतिजनकाञ्चांते तद्यथामृगास्तत्पिताइतिभाष्येमृगइत्युप
लक्षणं स्मर्यतइति प्रमोषाख्यनतत्रोच्चेरवइति भावः इदंचवैशेषिकादिमतानुसारेणाख्यातस्मरणाभावं दर्शयति नहीति अनुभवः सदृशावस्तेतरं गृह
णादिसंस्कारोद्बोधस्मृतिहेतुरिति भावः अदृष्टवशादपि संस्काराद्बोधनानादौ संसारे तेषामपि दर्शनेन च तत्रापि स्मरणसंभवाच्छित्यमनतपातंजले
पूर्वानुभूततारूपतत्त्वायाः प्रमोषानेणीकारस्त्रज्जलमात्रस्मरणसंभवः किंचजलस्यस्मरणेपितस्यतद्देशस्थत्वमसदेवभासतइतिभाष्याशयः अचित्ये
ति अनाद्यविद्यारूपमिथ्यावासनावशादित्यर्थः अदृष्टविशेषवशादित्यर्थ इत्यन्ये मृगतृष्णासुतद्विषयमरुमरीचिकासु सलिलनिभासंस्यमेवे
विष्णोरिति बुद्धिरित्यादि असतिज्ञानेतद्बुद्धिरित्यर्थः बीजं मिथ्यावासनादि अव्यपदेश्येभ्यः अचिन्त्येभ्यः हेतुभ्यः मिथ्यावासनाऽदृष्टरूपेभ्यः कारणेभ्यइत्य
र्थः तारकादिषु ॥ तारकापुष्यः नक्षत्रमित्यादिषु अचेतनेषु मुख्येभ्यः कुमारीत्यादिषु वहिर्विद्यमानेभ्यः स्तनकेशादिभ्यो हेतुभ्यः स्तद्धेतुकतद्व्यवहार
इव असल्लिंगहेतुकोपि भेदव्यवहार इत्यर्थः शाब्देनसम्यक्ज्ञानमिथ्याज्ञानाभ्यामावेदितसार्थस्याविशेषणाभिधानात् चेतनेषु देवदत्तादिष्विव
अचेतनेषु तारकापुष्यनक्षत्रादिषु लिंगप्रतीतिरविरुद्धेति भावः प्रतीतिमात्रेणैव च शास्त्रीयकार्यनिर्वाह इति तात्पर्यं निराकरोतीति मृगतृष्णादि
ष्वतेनासतोपि लिंगस्य खट्वादौ मिथ्याज्ञानात्मकप्रत्यक्षविषयतामुक्त्वा तस्य वृशब्दो अनोक्ता तत्रासतत्त्वपृष्ठभेदाश्रविषाणादेरप्युपलब्ध्याप
त्तिरित्याशयेनासत्त्वंनिराकारि अन्यप्रकारान्तमाहेत्यर्थः तत्र तंनिराकारणं तमोस्त्कृतत्कृतदृष्टत्यादिनावक्ष्येति क्रियाप्रत्यक्षत्वादिमत्साधा

वैधि·वि०
८

रणापपदिस्मातिद्रेष्टोतत्वेनोक्तः भाष्ये तन्क्रांतकार्यस्यादिकिंचिद्धेति· उद्भूतानुद्भूतगंधादिवदित्यर्थः सोऽजनं स्त्रीत्वादिकं जकेत्तनकेशादि अनिर्वचनीय
वादेनापि नन्निर्वाहः अनिर्वचनीयस्याप्युपलब्धिदर्शनात् किंच· नानिर्वचनीयस्य ख्यातिसद्भावादिति सोऽख्यसत्त्वेणातन्निरासात् तस्योक्ता यदर्शना
दितितदर्थः अत्रैवात्र भाष्ये असच्च मृगतृष्णावदित्येवोक्तं। नत्वनिर्वचनीयत्वमित्युक्तं किंच सद्भेदः सत्वं असद्भेदे च सत्वमित्युभयरूपत्वे चापतितेन
त्वनिरुक्तत्वं· तत्र सत्वमारोपितमसत्वं चास्तवेऽस्त एव परमार्थसारे भगवता सत्यमिव जगदसत्यं मूलप्रकृतेरिदं कृतं येनेत्यादिना· सत्वं ब्रह्मनिष्ठमारो
पितं सत्यमिवेत्यनेन तत्स्यारोपितत्वं स्पष्टमेवोक्तं एतच्च परव्याख्यानप्रपंचितं मितिवोध्यं शशविषाणादिवदिति· अन्यथा तेषामपि सत्वं स्यादिति भावः द
र्शनानुपलब्धि। दर्शनयोर्यानुपलब्धिग्राहकमित्यध्येकः आरी इति लोके प्रसिद्धमित्याहुः। भाष्ये केनेतदिति· यतोऽनुपलभ्यतेतः इदं केनमानेनेति णीतं
मदिति· एवं च सत्वे मानाभावादसत एवोपलंभ इत्यवश्यंभावी कार्ये किंच यदि सत्त्वानुपलंभे किं कारणमिति भावः। अंधकरेति· आलोकस्य सहका
रित्वादिति भाकः स्वत्रो गतः इंद्रियाणां दोषवत्वं ग्राहकशक्तिहीनतासा चस्वगततिमिरादिदोषणावृत्तमतसौक्ष्म्यदोषेणातदाधारकालगतसौक्ष्म
दोषेणाच विषयांतरेति· मनः समाधेरपि तत्सहकारित्वादिति भावः। ननु प्रकृतेनुपलब्धिकारणसौक्ष्म्यस्यानुलुखाच्च नतेत्यत आह सौक्ष्म्यस्ये
ति· तदुपपादयति दिव्यचक्षुरिति योगसामर्थ्येनेति भावः। एवं चास्मदादीनामिंद्रियशात्तभावेन सूक्ष्मार्थस्य सूक्ष्मकालीन छिन्नार्थग्रहणायो राम०
ग्यमिति भावः यद्यपि सर्वदर्शनशक्तमत्सर्वेमिंद्रियं तथाप्यस्मदादीनामिंद्रियस्यैव सूक्ष्मः शक्यमतमेसाद्दत्वादिति देशकालस्वभावविप्रकृ ८

ष्टानां प्रत्यक्षयोग्यत्वोसेन चलदपन पेक्षते: सन्निकर्ष·संयोगादिभिरेव सर्वप्रत्यक्षे योगजधर्मस्य पृथक्कारणत्वकल्पनस्य गुरुत्वादिति तात्पर्यं। भा
ष्येऽतोत्रेति· अतः उत्कर्षप्रादित्यर्थः सतामसतां चेति· सतो विप्रकर्षादिना असतामसत्वेन अनुपलंभो न प्रत्यक्षं एवं च रवद्वादिषु लिंगसदसत्वसंदे
ह एव न सत्वनिश्चय इत्यर्थः लिंगानुमानमिति· स्त्रीत्वसत्तानुमानमेव जायतेन तु तद्बाधज्ञानमपि कदाचिद्व्यवहारपर्यंतमगत्स्या ज्ञात्वादेस्तत्र
रकाले बाधनिश्चयोत्तोन तद्द्वारोपणासतो भानमत्रेत्यर्थः नन्वप्रसक्तस्य कथं गमानेन ज्योतिरनुमानमत आह। आकाश इति नतेन कस्यचित्का
र्यकरणेति· अनेन दृष्टविषयानुमानायोगोत्र दर्शितः। अथ क्रियां वा विति शांद्वृत्तस्योः कार्यकारणभावग्रहात्कार्यकारणं एवमितिसामान्य
आप्ताच्च यद्वादिना कार्येणातन्कारणलिंगानुमानं स्यात्तत्रेतरेतराश्रयमाह तत्रहीति। तदिति लिंगकार्यदर्शनेन लिंगानुमानमित्यर्थः साधुलिंगका
र्येण लिंगसत्तानुमानं लिंगसत्ताज्ञानेन च तत्साधुत्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति भावः। लिंगस्वरूपविविक्तेति लिंगस्वरूपेणाविविक्ते रहितं तपत्रव
प्रादितत्प्रत्यक्षेणेत्यर्थः एवं च प्रत्यक्षबाधितमनुमानमिति भावः। नन्विन्द्रिये दोषत्वाद नुपलब्धिरित्युक्तं तत्राह इंद्रियेति· अन्यथा शशविषाणादाव
प्येवं स्यादिति भावः प्रमाणांतराव सितेति प्रबलमानांतरनिश्चितेत्यर्थः भाष्ये स्वेंद्रियविरोधः स्वेंद्रियजन्यप्रत्यक्षविरोधः। अनुमानेन च स्वेंद्रियजप्र
त्यक्षविरोधिना न भवितव्यमित्यर्थः अनयोः प्रत्यक्षानुमानयोरनुमानस्यान्यथासिद्धत्वरूपबलवत्वाभावेन प्रत्यक्षेणावाधएवोवित इति तात्पर्ये
कार्येण लिंगानुमाने दोषांतरमाह भाष्यांतरे चेति ननु तद्रेखनादिलिंगानि नोपलभ्यंते तत्राह लिंगशाद्वेतेति· भाष्ये व्यवसायेति निश्चेष्यति ननुत

के·ध·वि॰ ८

त्रसर्वलिंगानुमानमस्त्वंतत्राहएकस्मिन्निति सर्वेलिंगासंभवइति · लौकिकसर्वलिंगासंभवइत्यर्थः तेषांपरस्परविरोधेनविविक्तविषयाच्चस्थानादितिभा
क। भाष्येतस्मादितिसाह्लिंगेनोपलभ्यतइतिवक्ष्यमाणकप्रत्यक्षविरोधात्तयादिषुविरोधाच्चनाप्यसदुपलभ्यतेइत्यपि · सत्वेनप्रतीतिविरोधात्कदाचिदपि
बाधानतुभवाच्चअनुमानेनसत्वनिश्चयाच्चनर्थोचाचेतनेष्वाप्तिद्वारादिषुबलिवर्दाप्तिमश्रयत्नस्त्वस्मादित्यर्थः सांख्यमताचष्टभेनाहस्वकृतांतइतिएतेन
सांख्यशास्त्रानुसारिवैयाकरणास्यतिसूचयन्दृष्टिपरिहारेणेति · लोकेन्यतंत्रेचव्याढिशब्दालनकेशादिमन्तसुरूठाअपिअस्मच्छब्दयोगेनते · संस्थानप्र
सवानुध्यतेइत्यर्थः स्वयंप्रत्ययलक्ष्मनिएकरोति · सिपृत्रसेति · सकारस्येतिपाठेतरंवाहुलकादितिसर्वान्वपिपातेईश्रुनित्यादितुव्याकरणांतरेष्वनार्ष·
संवातरूपमितिगर्भपदेनतत्कारणशुक्रशोणितमुच्यते · संस्थानपदार्थमाहतिरोभावइतिसंस्थानप्रसवाभ्यांतृतीयमपिलक्ष्यतइत्याहहासावस्थे
तिनन्वेतासाम्भवस्थानांसर्वत्रसत्वेप्रत्यक्षेणाकुतोनोपलंभोतआहएताइतिशब्दानेवरएवशब्दजन्यप्रतीतिविषयाएवेत्यर्थः यद्यपिवक्ष्यमाणन्यायेन
सर्वेषपदार्थेश्वेतावेकवचनंसत्वेत्यादि · सर्वस्यजगतःसुखदुःखमोहान्वयाच्चतत्कारणत्वेनसत्वादीनिपरिकल्प्यंते · प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिकामहत्त्वा
म्बुद्धिरूपेणपरिणमतेमहदहंकारात्मनाअहंकारस्यगंधरूपरसस्पर्शशब्दात्मकपंचतन्मात्रादशेंद्रियात्मिकमनश्चपरिणामः अतएवसत्वाद्यात्मकः
शब्दादयश्चपृथिव्याद्यात्मनापरिणमंते · तत्रपंचानांपृथ्वीचतसृणामापः त्रयाणांतेजः । द्वयोर्वायुः । एकस्याकाशं · एवंप्रकृतिःसर्वरूपापुरुषभोगार्थापुरुष
स्तनप्रकृतिर्नापिविकृतिः केवलचेतनस्वरूपः परिणामीशुद्धइतिसांख्यसिद्धांतः प्रकृतिरचेतनस्यपुरुषस्यभोगापवर्गलक्षणमर्थंसाधयितुंतंत्रद एम॰ ८

इत्यादिसहकारेणईश्वरेणापुवर्त्यतेइतिबासेश्वरमासांख्यासिद्धांतः तत्संघातरूपंचेतिःशब्दादिसंघातरूपमित्यर्थः नतुतद्व्यतिरिक्तमितिअतएवाग्रेसर्वो
पसूत्रेपयएवमात्मिकाइतिभाष्यकारोवक्ष्यति · स्वेख्यानामितिस्वरसांख्यानामाचार्यस्यपतंजलेरित्यर्थः गुणासमूहोद्रव्यमितिपतंजलिरितिभाषाभा
ष्यस्यचैतद्भक्तिसर्वोप्यवमन्त्रेयएवमात्मिकाइति · सूक्ष्मावस्थानामितिप्रकृतिरूपाणामित्यर्थः अप्रत्यक्षत्वादित्यस्यैवव्याख्यानेशब्दव्यवहारेतिप्र
कृतिशब्दातिरिक्तशब्दावाच्यत्वादित्यर्थः तदवस्थानामाविर्भावतिरोभावभेदाभावात्तल्लिंगत्रयव्यवहारानुपपन्नेरित्यपिबोध्यं यद्वाशब्दकृतव्यवहारस्य
प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्याविषयत्वादित्यर्थस्तत्राप्रत्यक्षत्वंहेतुः परमेशब्दादिरूपेणापरिणतदृष्टिपथमित्यस्यज्ञानविषयत्वमित्यर्थः शब्दादिग्रहणेनत्वरि
णामस्वाभाव्योपलक्षणंभाष्येसंस्थानप्रसवगुणत्वेहेतुकथनेशब्दस्पर्शौत्यादिशब्दादिपदेनशब्दादितन्मात्राणितेषांतिरोभावादिसंभवादितिभावः समूहसमूहि
नोःकालान्तिकोभेदोपीतिस्वचापितुमत्रमतस्थीयः स्वशब्दम्रकृष्टतिचात्तशब्दात्मकइतिगंथं । भाष्येशब्दस्पर्शोत्पाद्युपलक्षणं · सत्वरजस्तमः कार्यमात्रस्य । अत
एवरसोगंधः । पाकइत्यादोलिंगव्यवहारनिर्वाहः प्रसादतापदोहरूपादीनांसुखदुःखमोहजनकतयातेषांसत्वरजस्तमोमयतायाः स्पष्टतयातत्कथनद्वारास
र्वेतस्यार्थमुपलक्षितमितिबोध्यं · एतेनशब्दादिष्वेवलिंगमितितिनबोध्यकपरात्मस्पर्शादिकथनस्यभाष्येवैयर्थ्यापत्तेः चक्षुर्गोचराइति · वाद्याकाशा
योरवेरूपत्वाभावेनताविहनविवक्षितावित्यर्थः वाद्याकाशयोरितिउदसुपलक्षणंतेजसोपि · तत्रापिरसगंधयोरभावात्तदन्त्वेवमपिसंस्थानप्रसव
गुणत्वेसर्वेत्रकथमतआहभाष्येप्रवृत्तिः खल्वपीति · प्रवृत्तिरितितिलिंगसामान्यलक्षणंनित्यासार्वदिकसान्त्वत्रैकालिकत्वाच्चतदाहसर्वपदार्थव्यापिव

के॰रा॰वि॰ क्षिमिति रूपरसादिसर्वपदार्थेत्यर्थः इदमुपलक्षणं सर्वकालव्यापित्वस्य प्रवृत्तेः स्वल्पमपि नित्यत्वमुत्पत्तेनां तत्र उभयं सर्वं चेत्यनेनाद्यं दर्शितमिति बोध्यं भाष्येन हीहे
१० ति रूपादीनामपि काचिदवस्था प्रतीयते कादाचित्कत्वेऽप्येतदिति आविर्भावतिरोभावौ सर्वत्रेत्यर्थः आविर्भाववादीति आदिना तिरोभावस्थिती नित्यत्वे नित्यत्वं च
सर्वदा सर्वत्र चभावात् तच्च न हीत्यादिना भाष्ये दर्शितं ननु पुरुषे परिणामाभावेऽप्यनुपमामानकथं पुरुषस्थितिश्च तन्यमिति लिंगत्रये योग इति शंकते पुरुषो यद्य
पीति तु द्धर्मी यत्र इत्येति भोगः त्रिगुणात्मकवस्तुधर्मो यत्र इत्यर्थः अयंभावः भास्वरत्वावस्थायां भोग्यवस्तुज्ञावलितमेव चेतनं प्रतीयते तद्देवचशब्दो
चाभेवं चगच्छति पुरुष इति वचस्य लिंगत्रयोपपत्तिरिति प्रवृत्तिरितीति अज्ञस्य परिणामिनो गुणानां परिणामविशेषानादरेण प्रवृत्तिः परिणामइ
ति सामान्यलक्षणमित्यर्थः अथ तत्सामान्ये माविर्भावादिरूपेण त्रिधाभिघते तत्राविर्भावः पुंस्त्वं तिरोभावः स्त्रीत्वं स्थितिरंतरालावस्थानपुंसकत्व
मत एवास्थितेः सत्त्वानप्रवृत्त्यापितत्वेन लिंगसर्वनाम नपुंसकं प्रवृत्तेः सार्वत्रिकत्वं दर्शयति प्रवृत्तिमंतरेति यतोऽस्त्यभिः प्रवृत्तिभिः सततं सर्वदा न वियुज्यं
तेऽतः सर्वेर्थाः प्रवृत्तिमंत इत्यन्वयः नित्ययोगे मतुपः नितांप्रवृत्तिमंत इत्यर्थः सततमित्यनेन सार्वदिकत्वमुक्तं वा वक्ष्येवेति एवंभूतेषु पदार्थेष्वेव वाचःशु
द्धस्य संभवः नहि शुद्धपरिणामरहितं वस्तु शब्दविषयः आकाशे चप्रहेतौ व शब्दवाच्यत्वादिति भावः । अपरिणामधर्मिणि पुरुषे लिंगयोगमुपपादयति पुंस्त्व
मिति चितिरूपेणाकेवलं चैतन्यरूपेणागृह्यते योगिभिरिति शेषः अन्येषां भोग्यानां विश्वगाश्रयः सर्वपदार्थानुगतः विश्वगाश्रया इति पाठो संगतः अन्येषां पम॰
प्रवृत्तीरित्यनेन पौनरुक्त्यादित्याहुः अनुपातीव अनुगच्छतीव अनुगच्छतीव वस्तुतः परिणामाभावेऽपि व्यवहारे भोग्यज्ञावलितत्वेनैव ग्रहणात् भोग्यनि १०

ष्टप्रवृत्त्यादिनासोऽपि लिंगादिमानिति भावः तत्रदर्पणस्थतत्तद्वस्त्वाकारवृत्तीनां चैतन्ये प्रतिबिंबादिति त्वंतत्र मानं दर्शयति तेनेति तेन बुद्धिदर्पणसंक्रांतेन भोग्य
जातेन भोक्तुश्चितिरूपं विघ्नं विषयाकारेण हि ज्ञानं भेदेन गृह्यत इत्यर्थः यथा घटज्ञानं पटज्ञानमिति कालश्चेति ज्ञा स्यादिति शंगत इत्यादौ तस्य चैतन्यमात्ररूपस्य
पुरुषस्य स्वरूपभेद इति स्वरूपतो देशतः कालतो वानकश्चिन्न स्वरूपभेदस्तस्य विघात इत्यर्थः ननु त्वादृशस्य पुरुषस्य भोग्यनासवक्षा कथं तद्वृत्तिधर्मेणावहारो
तत्राह अचेतनेऽपि ति चैतन्यमचेतनेषु संक्रांतमिव दृश्यत इत्यन्वयः प्रतिबिंबकधर्मेणेति प्रतिबिंबन्यायेनेत्यर्थः यथा दर्पणे मुखादिस्थत्वे तेन च तद्वक्तत्व
ज्ञाप्तितद्वैतन्यमपि दर्पणस्थानीयेषु सत्त्वादिगुणमयेषु जडेषु अन्तःकरणादिषु सत्त्वधर्मस्वच्छत्वा । दृढिशा यदर्शनेन तन्नाविद्यमानमपि संक्रांतमिव दृश्यतेऽत
स्तत्संक्रमविशिष्टेतः करणवृत्तौ सवो थाकारसमर्पणात् दृश्यत्वेष्वपुनः श्चेतने प्रतिबिंबादन्येषां प्रवृत्तिमनुविदधदनुभवति लिंगयोगमिति तद्वत्वाद्वो
निवर्धनमिति भावः ननु जातेर्नित्यतया प्रवृत्तिधर्मायोगात् कथं जातिः सामान्यमित्यादि लिंगयोगो तत्राह सामान्यमपीति तत्र व्यक्त्यनुगता ब्रह्मसत्त्वेव गोत्वादिजाति
रितिपक्षे इदं जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यावबोधकसमवायस्यैव संबंधत्वात्तदूमोरोपलत्त्रेत्यर्थः वस्तुतस्तदपि प्रकृतेः परिणामविशेष एव विरस्थायितामात्रेण तु परेषा
नित्यत्वव्यवहारः अन्ये तासच्छन्ना विविषाणादौ लिंगयोगमुपपादयति ज्ञात्रोतिएवेचोन्तरपदार्थधर्मस्यवोद्देसमुदाये आरोप इति भावः केचित्तु यथा शुद्धविष
यार्थवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वं तथा लिंगयोगोपीत्याहुः प्रवृत्तेरिति परिणामस्येत्यर्थः ननु स्त्रीत्वादेः स्त्रीत्वानं गयोगोकथं स्त्रीत्वादौ इति तत्राह संस्त्यानादेरिति परिणाम
रूपस्यापि संस्त्यानादेः परिणामांतरसद्भावेन सा लिंगतोपपन्नेति भावः लोकव्यवहारानि पृषोदरादिसूत्रोक्तशिष्टलोकेत्यर्थः किंचिदेवेति लिंगविशेषरूपनिमित्तमि

कै॰प्री॰वि॰ न्यर्थः शब्दशक्तिवैचित्र्यादितिभावः। प्रवृत्तेकं तत्तदर्थे तत्तच्छब्दप्रयोगानियामकं तथा तत्क्षणाच्छेदनाद्यनेकक्रियासंनिधानेपि तत्तक्षणमाश्रित्य तक्षायमिति मिव्यहियते
११ भावतत्त्वविदः ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारवंतः निरूपपदभावपदस्य प्रस्तावेऽन्ते। ते शिष्टाः शास्त्रार्थेषु व्यवस्थिताः प्रमाणत्वेनेति शेषः तेषां प्रयोगेषु ध्रुवादिगंधमेगतामेतितत्र
छन्दस्यलिंगमित्यन्वयः एवं च तेषां शब्दानां पुंस्त्वादिलिंगमुपादाय शिष्टाः साधुत्वावगमपूर्वकं धर्मजनकत्वबुद्ध्या प्रयोगं कुर्वंतीति तेषां तद्वल्लिंगमितीति पक्षः सिद्ध इति भावः तं
मेवार्थं भगवान्नाहतस्योक्ताविति तस्योक्तावित्यत्र वचिः प्रतिपादने इत्याह लोकत इति प्रतिपादने शास्त्रेन बोधने ते नास्य लिंगस्य शास्त्रेण जन्यबोधविषयतोक्ता किमतदि
त्यत्राह स्त्रीपुंसावित्यादिभाष्ये गुणाश्चेति गुणशब्देन लिंगमुच्यते एवं चातिदिश्यमानविरुद्धस्वकार्याभाव इति भावः भाष्येन चैतदिति एतत् आविर्भावादिरूपे लिंगत्
स्योक्तौ लोकतो नामेत्येतच्च स्वमनीषिकया त्वयोक्तमिति मनमें तत्वमित्यर्थः आचार्य इति वार्त्तिककृदित्यर्थः पुनः पृच्छतीति तस्यापत्यमिति सूत्रे इति बोध्यं तत्राद्यवार्त्तिकार्थ
माह द्विभाष्यव्यवस्थायामिति लिंगस्वरूपे संस्त्यानप्रसवाविशेषेत इतत्रेति गुणानामवस्था लिंगमित्यप्युपगमे सतीत्यर्थः भाष्ये शब्दान्यत्वमेव प्रकारांतरेणाह अवयवान्
ताच्चेति एवमपि शब्दान्यत्वमितिभावः नास्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलं विचारस्य किं तर्हि परमतनिरास इत्याह यद्यपीति अविचारितमपि आविर्भावत्वादिनाऽज्ञातमपि
रमणीये शब्दबलात्प्रतीते लिंगमात्रिसशब्दव्यवहारदर्शनात्तन्नास्य विचारस्य प्रयोगप्रतिपत्तिः फलमित्यर्थः तस्मात्स्त्रीत्वादिनाप्रतीयमाने संस्त्यानादिकं तस्माल्लौकिक
त्वेतु खट्वा स्त्री वृक्षः पुमानित्यादिव्यवहारोनुपपन्न इति तस्यापि लौकिकत्वप्रसाधनेनालौकिकत्वनिराकृतमिति भावः स्त्रीत्वोपलक्षितेति वक्तव्ये स्त्रीत्वयुक्त यद्द्रव्य
तन्मात्रवाचिनः न तु स्त्रीत्वविशिष्टवाचिन इत्यर्थः। अंगीकृतस्त्रीत्वप्रातिपदिकादितीत्यस्य पक्षत्वदेतिशेषः प्रकृत्यर्थोपसर्जनेति यद्यपि स्त्रीत्वाश्रयद्रव्यस्य द्वित्वादि टम॰ ११

संभवस्तथापि प्रधानार्थस्य संख्यायां वचनेन भाव्यं तस्य च द्वित्वाद्यभावाच्च इति भावः वेदाः प्रमाणमित्याद्यपि प्रमाणत्वगतसंख्यायामार्धिकिं णपारोपात्साध्रुमित्याश
यः शब्दाद्यानोश्चाद्रूपादिगुणान्तामित्यर्थः अवस्थाश्चेति एवं च कुमापेइत्यत्र अवस्थानां भूतानां गुणानां वहुवचनमेवस्यादिति चोदतीयमित्यर्थः सत्रि
वेशस्येति रूपादिसंघातरूपस्य संस्थानविशेषस्येत्यर्थः अभेदेति एकत्वेत्यर्थः अवस्थाविशेषस्येति अवस्थानाभेदेपि भेदस्यापि सत्त्वात्स्वशानैकत्वमे
वेत्यर्थः नन्वितरयोरपि पक्षयोरनेकप्रत्ययानुपपत्तिस्तुल्यात्राह पक्षद्वयेपीति समानाधिकरणपक्षे प्रकृत्यर्थविशेषणपक्षे चेत्यर्थः अनेकस्यापीति
यथांधकारे बहुकल्पप्रदीपेन प्रकाशाभावे प्रदीपान्तरोपादानं तद्वदेकेन स्त्रीत्वाद्योतने प्रत्ययान्तरोपादानमित्यर्थः तदंतानतिषिति द्योतकत्वेतु प्रातिप
दिकेनोक्तेपि स्त्रीत्वे टाबुत्पत्तिर्विरुद्धेतिभावः स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षेपि द्योतकत्वेवेति बोध्यं स्त्रीत्वोपलक्षितेति अत्र पक्षे स्त्रीत्वं द्रव्योपलक्ष
णमिति न तदुपलक्षितब्राह्मणोपि भूतं शब्दस्यप्रवृत्तेः पदांतरोपलक्षितवहिरंगस्य वार्थस्य स्त्रीप्रत्ययान्वाख्याने निमित्तत्वात्स्यादिति भावः ननु भूतमित्यपि भिस
त्रयाप्यपि ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वोडवां इति चेन्न पञ्जेस्य दुक्षणप्रहत्योतरंगत्वान्न ह्रस्वेत तथापि लक्षेलक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः आदयना दोष
पोभूतस्य जातित्वे तत्रापि दोषः प्रसंगात्स्वभाष्यस्य प्रयोगाभिधानइति ध्यर्थस्याभिधाने प्रतिपादने तन्निमित्तप्रयोगे यवादिषु सत्सु जायमानेषु न दोष
इति शेषः दोषाभावमेवोपपादयति दृहेति पोतन्ये पूत्रनात्वं पित्राचता तद्वचिभुजशाद्योतिनपुंसकः एवमाव पनेभाजन विशेषैः पोतन्यादिप्र
वृत्तिनिमित्तं भाष्ये षट्संज्ञकेभ्य इति षट्संज्ञकानां लिंगाभावात्पक्षद्वयेतन्न कर्तव्यमित्याशयः भेदनियतत्वात्संख्याभेदः। स्त्रीप्रत्यय इति स्त्री

कै॰ वि॰ १२ ग्राहकप्रयोगाभावेपिप्रवित्रापित्रीमित्यादौक्रियाकारकादेवतत्प्रतीत्यातत्सामानाधिकरण्यमितिभावः नन्वत्रपक्षेयथाब्राह्मणादिषुस्त्रीप्रत्ययस्तथास्त्रीश
ब्देपिस्यादतआहस्त्रीशब्देत्वितिपदापेक्षभावादिति नतदर्थापेक्षाभावादित्यपिचोद्यंसामान्यविवक्षयाशब्दप्रयोगादितिभावः अथेतिसामान्येसर्वविशेषांत
र्भावात्ब्राह्मणादिपत्नीतेरितिभावः परस्परापेक्षणादिति० स्त्रीशब्देपिसतितत्सामानाधिकरण्यात्तदधिकारस्यस्त्रीप्रत्ययेब्राह्मणादिस्तितत्सामाना
धिकरण्यंस्त्रीशब्दात्प्रत्ययइत्यर्थः साधुत्वज्ञानानुपपत्तेरेतदितितेनएवंयस्यदूषकताबीजंअंगीकृत्यसंख्यानेइतितद्विशिष्टस्त्रीवाचकादित्यर्थः अ
नेनात्रपक्षेस्त्रीत्वस्यविशेषणत्वमेवेतिसूचितं ननुशुक्लादौनाद्यविशेषणत्वादाश्रयगतालिंगादियुक्तं तस्यप्राधान्यात्इहतुस्त्रीत्वेप्रधानेप्रत्यय
वाच्यत्वात्द्रव्येगुणभूतंप्रत्यर्थत्वादितिकथंगुणधर्माणांप्रधानेप्रतिपत्तिरितिशंकते यद्यपीति अभेदविवक्षायामित्यस्यद्रव्यस्येवाभिधानादित्यनेन
नान्वयः स्वाभाविकत्वादितिप्रत्ययार्थप्राधान्येकसमाइतिभावः द्रव्यस्येवेतिनकदाचिदपिप्राधान्येनस्त्रीत्वस्यगुणस्येतिभावः नित्यंसमानाधिकरण
मितिइयंस्त्रीत्येवसदानत्वस्याःस्त्रीतिकदाचिदितिभावः एवंतुअजादीनांस्त्रीतिअजाद्यतइतिसूत्रेभाष्येअजार्थगतस्त्रीत्वेइत्यर्थइतिकेयटस्यकथं
संगतइतिचिंत्यंसोपपत्तिंनीति गुणानामत्वस्यप्रत्ययार्थत्वेपिद्रव्येगुणोपचरितामभेदंगुणेप्रत्ययोभिधत्तइतिस्त्रीत्वेकृत्येआश्रयमभेदंनप्रतिपद्यतइतितद
तसंख्यादिवद्भवत्यर्थः अत्रैवपक्षेभाष्यस्वारस्यंगुणवचनेरूष्टेतेनसाधनात्वेनहिगुणप्रधानभावविपर्ययेऽस्यप्रयोगःसंभवोवा वाचकत्वेप्रत्यया
र्थस्यप्राधान्यमेवेत्येवभाष्याशयइतिदिक् भावतोहिनधर्मोत्रमुक्तमतःइत्याहस्त्रीत्वस्येति निमंत्रयेदइत्यत्रेतिनिमंत्रणार्थकलिङ् विधिविषयेनिमंत्र राम॰ १२

येइत्यत्रेत्यन्वयः कथंपुनरितिस्विरूपस्यकर्मणोआभ्यंतरत्वमतआहसर्वेतिइविशेषेत्यर्थः एकमेवेतिषड्गीस्वादिवाच्यमेकमेवस्त्रीत्वमितिस्वस्यस्वेनयोगासं
भवइत्यर्थः अभिन्नरूपायाइतिधातुतोभेदानवगतेरितिभावः भेदसाधनाययद्यकमित्यादिभाष्येतच्चाचषद्वइादिष्विति लिंगस्यानुमानगम्यत्वमुपपा
दयतिसुखेतिनत्वपरिणामइतिसुखाद्यात्मकसत्वादिपरिणामइत्यर्थः एवंचगुणानांप्रवृत्त्यनुमेयत्वेनतत्परिणामात्मकलिंगस्यापितत्वंतत्रप्रवृत्तेरपीति
गुणानांप्रवृत्तिराविर्भावादिलिंगानत्यदवाच्ये एवंचप्रवृत्तेरपिगुणपरिणामत्वात्तत्रापिगुणाविर्भावादिसत्वाल्लिंगयोगइत्यर्थः।सुवचःसमाधिरितिस
माध्येतरमनेनोच्यतइतिभावः।भाष्येसंप्रत्ययइति किमात्मकंइत्यभवान्मन्यतइत्यर्थः भाष्येएतेभावाइतितेषांगुणसमुदायत्वाभावात्स्त्रीत्वेनस्या
दितिगुणसमुदायोद्रव्यमितिलक्षणंनयुक्तमितिभावः इदंतदितितिनंतुगुणसमूहोद्रव्यमितिलक्षणमित्यर्थः इदंचेतस्त्रीत्वमात्रोपयोगिद्रव्यल
क्षणमितिबोध्यं स्त्रीत्वस्यापीतिचिकीर्षितंसिद्धंवैत्यर्थः भाष्येस्त्रीत्वेनाभिहितमितिस्त्रीत्वेनस्त्रीत्वगुणवैशिष्ट्येनभाष्येकचताच्चदित्यादिनालिंगस्य
लिंगांतरानंगीकारेपिअनेकप्रत्ययानुपपत्तौसमाधानांतरंदृष्टस्येतिसशब्दस्यगर्भपायरात्र्यादावनेकप्रत्ययानुपपत्तिरूपस्योक्तस्येत्यर्थः। नन्विदंत्वम
दिसावकाशमतआहतत्रापीति एवंचषष्ठेपिचावनुमीयतइत्यर्थः अवस्थाभेदादितिप्रकर्षयुक्तत्वायुक्तत्वरूपएवावस्थाभेदः नन्वेवमपितो
हिनिकेत्यत्रतस्वार्थिकेकन्निरोधस्यादतआहवाचकशब्दभेदाद्येतिशब्दस्यापिशब्दविशेषणत्वादितिभावः भाष्येनिपातनादिति ञ्णादयो
ऽक्षुद्रस्यइतिपक्षइदंयुक्तंनिपक्षेइष्टत्वादपिडीप्रसिद्धिर्वोध्याविषयशब्दस्यप्रयोजनपूर्वमर्थंदत्तोपतियेनित्यमेवेति अनन्यभावेहिवि

क्र० प्र० वि० १३

षयत्राहुः आकृतिग्रहणेतिसर्वं नाम धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकमिति त्र्यक्तेमितिभावः भाष्येऽपदेशशब्देन समुत्पादनं अज्ञाद्य भाष्ये शब्दस्यैवेति
गणापठितस्य इत्यत्राम हत्स्वेति वक्ष्यमित्यर्थः गवाज्ञाप्रदुकस्मृषिकाशब्द इति स्त्री प्रत्ययोत्ताः पाठ्यंते इति वोध्यं अत एवाग्रेशब्दस्य शब्दोजातिषु पठ्यंत इति
भाष्यं सेगाहतेवोध्यं तेइति अकारांतोनाचेनासिद्धे पुनः पाठादिति भावः गौणमुख्ययोरिति यद्यपदका येष्वयंन्यायस्तथात्रोक्तं तथापि यत्र प्राति
पदिकावस्थायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र तदाश्रयेणायुक्तमेव तत्र पश्यग्रहणस्य गौणाश्रयत्वाश्रयोपलक्षणत्वाव अत्राहि पुंयोगात्स्त्रियां वृत्तौ स्त्रीत्वप्रतीति
समये एव गौणार्थत्वेति भावः अत्राहुः लाक्षणिकत्वमात्रं न गौणत्वं किंतु सदृशलाक्षणिकत्वमिति कथमत्रास्यन्यायस्य विषयः शूद्रस्य स्त्रीत्वार्थे तुन
यः जातिवाचिमहच्छूद्रभिन्नस्य तस्य शूद्रास्य स्त्रीत्वविशिष्टः जातिवोधकस्यैव शूद्रशब्दस्य ग्रहणात् किं च येषां शब्दानाम र्थस्य स्वत एव स्त्रीत्वं न तत्र पुं
योगाद्भिन्निरित्यश्वस्य स्त्रीत्यर्थे ङीषस्यादिति न वाच्यं पदात्वन्यजातिः शूद्रस्य भार्येति विवक्षितात्तदा शूद्रस्यैवेति दिक् अंतरंगत्वादिति एवं चोरणापित्र
शक्तिक्रियः प्रतिषेधइति प्रश्नइति भावः निर्देशस्य वचनशतेनापि हर्तुमशक्यत्वादिति तात्पर्यं आभीरेति क्षत्रियात्शूद्रकन्यायामुत्पन्नो यः कन्या
तस्या ब्राह्मणादुत्पन्न आभीरः तदविवक्षितत्वेवेति अविवक्षायां हेतुः स्त्रीत्वाभावः ननु जातेरत्यंतं तरंगत्वापि ततः सुपि समासे च जातस्य टापो निवृत्तस्य
योगात्प्रिषेधोजातावेव पर्यवस्यतीति नार्थो जातिवचनेनेत्यत आह असतीति एतत्स्त्रवैवित्यमाभीरजातिवाचि महाशूद्रशब्दे प्रतिषेधावकाशात्तन राम०
वानर्थकत्वं शूद्राइति तदंतेप्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधः महाशूद्र इत्यवयवशूद्रशब्दस्यानर्थकत्वात् तदंतात्टापः प्राप्तिरेव नेतिनिषेधं चैवपथा १३

नुद्धारात्तज्जातिरित्यस्य सुतरां वैयर्थ्ये नुद्धाराच्च वस्तुतो याद्विमहतीशूद्रा तद्विवक्षायां जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटेयोंडादावि व शूद्रशब्देन समासे ततः
स्त्रीत्वविवक्षायां निषेधे सति जातिलक्षणोङीष् माभूदित्यर्थं तत्र महाशूद्र इत्रा हेशब्द इत्राइ आर्थवानेवेति भाष्याशयः भाष्येग्रहणवतेति प्रत्ययविधौ
प्रतिषेधोपलक्षणमिदं तेनेदंतान्तादपीति भवच्छदः ज्ञातं तज्ञ्नपि प्रायेणेदं निदंतादपीति तु युक्तः पाठः ननु गौरादि पाठान्महच्छदेङीषाभाव्येन तु ङी
यति भाष्ये महतीत्येतत्कथनमयुक्तमित्यत आह गौरादिष्विति न तु गौरादिपाठेन तद्वचनमेव प्रत्याख्यायतामिति चेन्न अन्यथाभाव अपकत्वादित्याहवि
भक्तीति फलांतरमप्युपसंख्यानस्याह अनुपसर्जनेति भाष्ये जातिं तदंतविधौ हि सति अमहत्पूर्वे त्यस्य करणे तद्विशेषणं जातिरिति वक्तुमशक्यमिति भा
वः जातिरित्यपि माऽस्त्विति शंकमानं प्रत्याह अन्यथेति अमहत्पूर्वेति प्रतिषेधाभावे जातिरित्यस्याभावान् अनयोर्विषयविभागो न स्यादिति भावः साधु
त्वमिति स्पष्टप्रतीतिर्न स्यादिति भावः नन्वजाद्यत इति पंचम्याकथं स्त्रीविशेष्ये त्यत्राह अजाद्यत इतीति नन्वेवं टापकस्यादिति न ज्ञापनेत्यत आह प्र
त्यासत्तेति सामर्थ्याद्धेति अजाद्यत प्रातिपदिकवदर्थगतस्त्रीत्वप्रतिपादनं न हि त्यन्त्रैव प्रत्यये न शक्यते कर्तुमिति भावः नहीति समुदायस्य जाति
विशेषवाचित्वेन शूद्रशब्दस्य नैरर्थक्येन स्त्रीत्व हतित्वाभावादिति भाव तदंतविधौ तु ज्ञापकांतरमनुसंधेयं अत्र केचित् अनुलोमसंकराणामपि
मातृजातित्वं स्मृतिषूक्तत्वेन मातृजातीयत्वात्तत्रापि शूद्रस्त्वमस्ति अत एव शाखस्वेतौ ब्राह्मणात्क्षत्रियवैश्ययोः क्षत्रियाद्वैश्यायां शूद्रस्यान्याः क्षत्रियवै
श्यशूद्रास्वेत्युक्तं शूद्राणां तु सधर्माणः सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः इति स्मृतिरपि तेषां शूद्रत्वोपपत्तिं केवा मध्यास्यशूद्रत्वात् रकल्पने गौरवं स्यात् स्मृता

कै॰ प॰ वि॰

१४ वपश्चस्य शूद्रविवाहज्ञातेतः शस्त्राद्यर्थसमवेतस्त्रीत्वस्य सत्त्वाट्टाबेव स्यात् यः प्रसंगः स महत्स्वैवाप कृष्यतीति प्रत्ययश्वशूद्रशाब्देन समास एव न
तु शूद्रशाब्देन समास इति न प्रागुक्तदोष इत्यर्थः जातिरिति चावश्यकमेवेति भाष्यतात्पर्यमत एव भाष्यकृतानेदं प्रत्याख्यातमित्याहुः उगित इत्यन
नुभाते इव तो निष्ठा चास्य भवतो नो गागित्वं किंत्वगिदं तत्वमेव तत्र आह स चोदित्वितित्वनाथ मित्याहुः शान्तवत्स्वेति वर्तमाने इष्यन्महद्गुणगच्छ
द्वत्येत्यनेन उगिदच्यपदेश इति पठेत्तगिदित्यपदेश उपसंख्यर्थः भाष्यमिति भवती त्यादिपचेतीत्याद्युपलक्षणं बोध्यं ननु प्रातिपदिकस्य स्वरूपेणा
ग्रहणाभावात्कथमत्र न्यायप्राप्तिरत आह ग्रहणमुपादानमात्रमिति ननु मतुवादीनामुगित्वसामर्थ्यात्तदन्तविधिः स्यादत आह उगित्वेति नन्विधेयांशे न तत्र त
दन्तविधिरिति भावः समुदायादिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति भावः न्यायपक्षेऽगिताविशेष्यत्वात्तदन्तविधभावः इत्युक्तमिति शंकते नन्विति नन्वगि
च्छब्दस्य सन्निधानात् प्रातिपदिकमेवान्यपदार्थ इति प्रातिपदिकग्रहणे तदन्तमत आह उगितस्येति शब्दरूपमात्रमिति प्रत्ययोपीत्यर्थः नन्वतुवत्प्रयपदे
शिवद्भावान्नारंभ एवत्वपानिति शंकायामाह नेनेति व्यपदेशिवद्भावस्य प्रातिपदिके नेति भावः वस्तुतस्तदंतविधिस्तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् गोक्षीरमित्यस
यथावारणा तथा गोत्विपरित्यनेन विनिरूपितं अनेन गोतस्य त्वीयोऽयंत्रिलिङ्गस्यंगति अध्येतिभाष्यमितिरूपेनिमित्तीकृत्यैव यतिभावः सम्भवमात्रेणेति वर्णोपुपि
त्समवतीत्यत एव भाष्येऽपि संहितं नतु प्रकृतोपयोगीत्यर्थः। वस्तुतस्तकोशीत्यादौ आगोपि ह्रीयो चेतिल्वड्रावोपथा इत्युत्तमेः प्राकृतथात्वस्यादेशो आभाणे
पितत्तः प्रागेवेति भाष्यभाष्यभाष्ये चेतश्चेति वार्त्तिकेन लोपिनइति शेषः एवं हि अत्यात्मानेन समफलता भवति नन्वेवमधातोरिति व्यर्थमत आह अ एम॰ १४

कै॰ प॰ वि॰

१५ नउगिश्चंनियोगेनापि हल्वं दुर्वारमत आह प्रकरणान्तरेति वचनेनेति वचनसामर्थ्येनेत्यर्थः भाष्ये किं पुनः कारणं प्रवृत्तिसूत्रेणोपसंख्यानेन वा किमिमाम्नातेति
इट्टशंनियोगेन नुविधीयते पूर्वादवङ्गमाकिं न विधीयते इत्यर्थः अपूर्वविधाने च नित्यत्वं स्यादिति भावः तत्र लोपसंख्यानमिति नतोरचेत्यनेनतरे हुधी हस्व
तीत्यर्थः नुप्रश्लोपिनोवेति न्यासाभावइति शेषः प्रत्ययग्रहणमिति तद्भिन्नवनियामहणेप्रत्ययग्रहणफलाभावात्तदग्रहणे तु कृतग्रहणमिति विवेकः तदंत
विधेरिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वनंतग्रहणेनेत्र प्रातिपदिकविशेषणात्तदंतविधेज्ञापनादिति भावः नषष्ठ आचार्य इति आचार्यदेशीयोक्तिरित्यपि वकुश
लेनो भविति पूर्वपक्षक्ति वार्त्तिककार एवात्र पूर्वपक्षी आचार्य आहत्तत्त्वं हितीत्यन्ये ननु टाव्ङीस्यानंतरमत आह यस्त्रिति नन्विवेयापान विधीयत इति
कथं सुप्रविधिरत्रहीति ननु स्त्रियामित्यनुवृत्त्या विपस्त्रियां विहितं नेत्यर्थः नांतरस्याद्यादि दुर्वारमत आह अथान्य यतिप्रियपंचा इपदी अतिपंचाकुलटत्वादामो
णाप्यनिषेधः तदंतविधिस्वातव्रहुवचनस्यान्विबहुत्वाभिप्रायत्वे सत्वेनार्थप्राधान्यस्यैवेतत्प्रवृत्तोमात्ताभावाच्च एतेनचापः पूर्वकारणात्याहारेदस्वदोष
वत् अतिपंचाकुलटत्वादौ अप्रसक्तदोषानुपन्यासे बीजाभावइत्यपास्तं एवं चैतत्प्रत्याख्यानं प्राप्नोत्याह हुधीवभ्यामित्यत्र नलोपस्याभावनिर्णीपादनोवहुव्रीहि
सत्वेनाप्युभयोर्निषेध एतदभिप्रायेणैव पूर्वत्र यदि वास्त्रियामित्युक्तमित्यादिके परेनोक्तमिति वाच्यं उत्तुभायाभाम्यो प्रत्ययविधेरसंभवादाहयामस्थैति नन्वं
तरस्यैवसंभ्यादत आह द्वयोरपीति स्वरितेनाधिकारइत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षेणाह अपत्यादेति ननु संभवत्संकविषयत्वविषयभेदेन प्रवृत्तिर्नेस्यादत आहय एम॰
दियत्रवेति भाष्ये इत्यप्रातिपधाम्यामुक्ते इति अन्यतरस्यां ग्रहणं वासमेदेनानेनतरस्यानो वहुव्रीहेरित्यत एव विषयेऽपि वनुज्ञानार्थमिति भावः तदर्थमिति तत्र १५

श्चाख्यितिवाक्यभेदेनेतिभावः चशब्दइति अकारस्तूच्चारणार्थइतिभावः भाविनेवेतिडापिकृतेभाविनमित्यर्थः नलोपस्तुनास्यएवेतिभावः नन्वपिडीपमव
तीति इदविंत्यंश्वध्यानाख्यानेत्रमीदवामित्यत्रनलोपस्यविवक्षितत्वात्प्रज्ञायामप्राप्तेः अतएवौपदेशिकेप्रोक्षीत्याद्यपहायातिदेशिकेप्राचीत्याद्युदाहृत
भाष्येहृत्रः त्रपीत्यचतिमहत्त्वादितिचोक्तं अन्यथोमितीत्यस्यनोपयोगः स्यात्एवंचपूजायांप्रीत्याद्यस्मात्क्षेवेतिश्रव्यं दनोरचनतुवनिपाश्चुत्पत्त्यस्यकथमसुत्प
अत्वमुक्तमतआहस्त्वनुक्षानिति ननुतेनकानिप्रत्ययस्यमहत्वस्याशुश्रीयामस्यचानिपातनात्सुत्पत्तिपक्षेनं रथश्चान्नदापोतआहनावस्थामितिइत्याद्यायेना
सुत्पत्त्रत्वमनेवोक्तमितिभावः अनेपेक्षतिअनपेक्षाचतेषामाधुनिकत्वादितिबोध्यं पत्नरीतितिजसेतुभायज्ञनश्रीलाः पञ्चम्पद्ध्याघातमिदयत्वेनचनस्पत
प्राथयतेतिमेत्राधः नचदीर्घाञ्जसीतिनिषधाद्दीर्घोहत्वेभोतआह वाछंदसीति ननुबहुव्रीहावयीपसांनिबहुव्रीहौ अंतरंगत्वाञ्जुत्वयोडीपयोः प्रतिषेधस्य
चनेनान्नाक्यवाइपसंख्यानेवार्थमतआहवहवइतियादिवेतिइदेचावश्यकमितिनषट्त्वस्यवक्ष्यामःइत्यस्यानंतरमिति यथाप्यासेप्यनुपसर्जनादितीहन
सुवध्यंतेबहुव्रीहावनेनस्यात्नुपसर्जनस्यासेभवात्इतिभावः ननुवचनेनवचनप्रत्याख्यानमयुक्तमतआहतेनानउपधेतिडीपविकल्पइतिप्रतिषेध
कत्वेदिविधिविकल्पःफलतीतिभावः वहुराज्ञानाविति एकवचनेप्रतिषेधइपिचस्त्रूपभेदाभावाद्विवचनमुदाहृतएवोक्तमिति अनउपधात्यनेनविहितेडीपिप्र
मात्रमनेनविधीयतइत्येतमित्यर्थः यथोपसंख्यानमितिवहुव्रीहेरितितत्परिहारः उपधालोपिनोवेत्येषःननुअनउपधेतिडीपितत्तन्नियोगत्वनाच
तनेनादृश्यास्यापिसिद्धवेहुव्रीहश्चेत्नुपसंख्यानेयथमतोभाष्येडीस्त्रनियोगेनेतिक्रनेप्यइतिडीस्त्रनियोगेनेत्यर्थः ननुक्तनेप्यइतिडीस्त्रनियोगेनेचैत

डीवनुज्ञानार्थमित्यर्थः नभाष्यमेवेति सत्यसतिवान्यतरस्यांग्रहणादइत्यर्थः विचारइतिप्रकृतविचारोपयोगिविचारांतरमित्यर्थः ननुद्वयोरपित्तयोः प्रत्याख्यानेसुप
वैत्यादौसावकाशपोऽपिप्रतिषेधयोरनउपधालोपिनइतिडीपवहुराजेत्यादौबाधकः स्यादतआहइदमेवेति इदंचनिषिद्धडीपानुमतयेअस्यैवचअनउपधा
लोपिनइत्यत्रनियमाय्यनिवहराज्ञेत्यादौडीपडापप्रतिषेधाः सिद्धाः सुपर्वेत्यादौचडीवभावःसिद्धइतिभावः ननुप्रतिषिद्धोडीपकथमुच्यतइत्युच्यते अत्र
हअन्यतरस्याग्रहणानात्रत्येनेति भाष्येनवकाशइति निष्योनउपधेतिविधिरिजह्याध्वनार्थाः विधिनियमसंभवेविधिरेवज्यायस्त्वादितिभावः तस्मादितित्र
नउपधेत्यस्यतिपमस्याथेनित्यर्थः अस्याएतदन्यतरस्याग्रहणबाधितविकल्पः सुपर्वेत्यादावपिस्यादितिभावः विध्यर्थंभविष्यतीतिफलेनकाश्चिद्दिष्टोपइति
भावः मनेतादपीति अवहुव्रीहौयाम्यामानादिस्यादौउाक्रियान्यतरस्यामित्यनेनवाक्यभेदेनानुज्ञापमानोडीचप्पुभाष्योस्यादितिभावः एकवाक्येनतदनुज्ञाऽस
भवाद्वाक्यभेदआवश्यकइत्याशयेनाहाच्यवेतिअवस्थितविभाषयातुनेतस्याघपितुञाके मनइत्यस्यसंबंधेतहैपत्थोपत्ते: तदात्रापीति उपरिष्टोपसंप्रसा
रणएवंसत्यघ्वंसेसुकृतेषुनघतत्वादितिभावः नघतानोवत्रिंपदानामेति नघेतोत्तरपदकइत्यर्थइतिभावः वहुवचनंप्रयोगवाहुल्याभिप्रायेण ननुपि
लोपपराभावात्कथंसंप्रसारणएवंसमतआहडापश्चेतिदीर्घप्रवृत्तिनिमित्तंसंप्रसारणात्वेनदतोमत्वेचोपपादयति अतवदितिहलइतिसूत्रारंभसामर्थ्य
नात्वविधावपतिदेशप्रवृत्तिरितिभावः अतवत्वादेवचसंप्रसारणांतस्योगत्वेबोध्यं एवंकयोनिमित्तेवहुव्रीहिसमपूतवत्वेनबोध्येततइतिदीर्घानंतरमि
त्यर्थः भाष्येआदीनांसंप्रसारणोइतिनतुदिकोपस्थाभीयासिद्धत्वेनकथंनवांतत्वमितिचेत्रतस्यानित्यत्वात् इदृशोविषयेप्रवृत्तायत्वात् असिद्धत्वाप्रवृत्ति

कै: शा० वि०
१६

दित्यर्थे स्यासिद्धवत्सूत्रे त्रपपादमित्यमाणात्वाच्च प्रत्ययान्तरे इति सचनाद्याप्युत्पत्त्र इति भावः अनुपसर्जनात्रीपमित्युक्तं तत्रकिंन स्त्रीयमित्यत्राहसमास
वयवभूतमिति कृत्रिमत्वात्प्रथमानिर्दिष्टमित्यादौ त्यर्थः निषेधवे पष्ठ्यो पणादिकाविशेषाप्तिसुपपादयतित्त्रावयवेति कुरुचरशब्दो हि टित्वादाद्ययाद्
प्तसमुदायेन प्राप्नोतीतिनिषेधोऽयर्थ इति भावः नन्ववयवानुदात्तत्वमाश्रित्यसनेताजगुश्रतस्त्यादावाम्भनपदे दृष्ठतदादेर्हापिस्यादत आह पदवयव
इति कार्यकार्यप्रयोजकं निमित्तं यथा पणायतीति अार्द्धधातुकआयस्यवैकल्पिकत्वेन केवलतश्रितार्थमितिभावः नन्वेवं तदन्तविधिनास्यादत आह
तदंतेति इत एव महत्सूत्रेणेति अस्मादेव ज्ञापकान्तदंतविधिरितिवक्ष्यमाणा आद्यदन्ते ननु चहूनां कुरूणांसमाहारोवह कुरु तत्र चरतीत्यर्थे भाव
मवहुपृच्छ्य आह चह चरतिननु टस्यटित्वादितो विधीयमानो ङीप्तत एवप्राप्नोति तदंत विधावेपिच्चरशब्दात्सवे थापिकुरुचरशब्दादित्युक्तमत
अाह टिदिति प्रातिपदिकाधिकारादितिभावः नदिदिति० पचादेः साक्षात्तथा पाठादितिभाव स्तनेधयीतिस्तनेपातुस्तनंधयीत्समर नन्ववयवटित्वद्वार
णासमुदायस्य टित्वेवहु कुरुचरेत्यत्रापि स्यादत आह तत्र पमिति नहीति कानुग्रहणा एवसापरिभाषानतु कृदकृतग्रहणाइतिभावः॥ भाष्येतदंतविधिप्र
तिषेधादिति समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इत्यत्र नेतिभावः ग्रहणवतेत्यपिवर्णो ग्रहणावर्जमिप्तेन दर्थानुवादएवेति बोध्यः ज्ञापकादिति अनुपस एम०
र्जनादितितदंतविध्यभावसिद्धार्थानुवादस्तेनपूर्वत्र तदंतविधि लोप इत्याशयो न तएवपूर्वत्रेत्युक्तं ननुवनोरचेत्यत्र वनितिप्रत्ययग्रहणात कथमह १६
णावताप्रातिपदिकेनेतिनिषेधात आह नारचेत्यत्रेति प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेतिभावः। तथाचसामर्थ्यग्रहो(तेन वन्नंतप्रातिपदिकेन प्रातिपदिके

धिकारेविशेषसंभवनपितदंतविधिः प्रतिषेधान्नस्यादस्माज्ज्ञापकाद्भवतीतितात्पर्यमेतत्प्रकरणस्थशाश्रू नामस्त्रीलिंगप्रकृतिकाचाराधिकवंतप्रकृ
तिककच्चेष्ठितानां स्त्रीलिंगानाममभाव एवेति बोध्यं तत्पुरुष इति बहुव्रीहौ तत्पुरुषव्याख्यानेन सिद्धमितिभावः ननुपारिभाषिकोपसर्जनग्रहणेतद
तविधिज्ञापनस्य प्रयोजनस्योक्तत्वेन कथं लौकिकोपसर्जनग्रहणे पृष्ठो तरत्वेनापन्यस्तं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायवाधस्यानुचितत्वादत आह ननुश्रमह
दिति नव्येवेत्यर्थः इति यदि ज्ञापकस्यनोपयोगस्तर्हि तस्यार्थः ननु तेनतदंतविधिज्ञापनेवहुकुरुचरेत्यादिशास्त्रस्यार्थेऽधिकार आवश्यकइतितस्यार्थे इत्ययुक्त
मत आह अथवेतिपूर्वमितिमहत्सूत्रेणेत्यर्थः अत्रपक्षेतदंतोहिप्रयोजनमित्यस्मिन्भाष्यखारस्येतस्मादमहदिति ज्ञापकेलक्षणानुसारणेन्द्र
पकसिद्धस्यकाचित्कत्वेनपूर्वविषयमेव अत एव पूर्वं वा ज्ञिकेपूर्वत्रेत्युक्तम एतत्सम्भवतिदंतविधेः फलंतु अयनयशाति इत्यपरिभाष्येपूर्वसूत्रे
नाप्रधानस्योपसर्जनसंज्ञोक्तेत्यत आह एवोचार्येति नन्वपिशालिशब्दात प्रोक्तार्थे छेनभाव्यमत आह इञश्चेतीति साक्षात्तद्धस्योपसर्जन
त्वासंभवादाह अत्र वेति अगस्योकारइति एवंचप्राधान्येवणोऽश्रय यत्वात्प्रत्ययलक्षणाभावइतिभावः भाष्यजातिशब्दस्यक्तिति उपसर्जनार्थ
प्रतिपादकत्वादेवेत्यादिशब्दानामितिपूर्वपक्षः उपसर्जनीभूतजात्यर्थप्रतिपादकादित्यर्थ इत्युत्तरं अनेनतरणपत्यपिगोत्रत्वारोपेणात्र जातित्वं
भाष्येएवमपीति अत्र प्रोक्तायाअपिस्त्रीत्वात्तद्विधायमणस्तीतिपूर्वपक्षाश्रयः उत्तरयतिनैषइति किमध्येत्रीगतस्त्रीत्वेप्रोक्तेणतादापादय
सितप्रोक्तागतस्त्रीत्वेनाघ इत्याह अध्येत्राममभिधेयायामिति एवंचात्रशीष्यमाणोलुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनाणंतस्यतद्धस्त्रीत्वाय

कै॰ प्र॰ वि॰ कस्यापि विद्यमानो योगः समस्त तद्धितस्त्रीत्वार्थकइति भावः नीलात्पइत्याहुत्यत्तत्पचइति एतेनार्थभेदेन लक्ष्यभेदात्प्रोक्तागतस्त्रीत्वे तत्पन्नत्वेपि अध्येत्रीगतस्त्री
१७ त्वस्यादेव अत एवचित्रायोजाताचित्रेत्यादौ पुनश्छापइत्यपास्तं प्रोक्तागतस्त्रीत्वे पुनरायादितस्यडीपठत्यच्चइत्यादिना वारणात् यद्युत्पन्नः कथं नश्च
पतेअत आहस्तोपीति अध्येत्रणोलुकृभस्याटइतिपुंवत्वे प्रोक्तार्थेकात्यत्वेनसुलभः लिंगविशिष्टपरिभाषया अध्येत्रणोलुगित्यस्यप्रधानेनेति तत्तत्र
पीतिभावः एवं चास्य नानुवादतामात्रं किंतु व्यावर्त्तकतापीति भावः यथा पठितो निवर्त्ततो वार्त्तिकं तत्र अत एव वक्तव्यमिति भाष्ये तत्तं गणस्यतु सूत्रकृ
इत्कृतात्स्यदप्रयोगासंगतिः एवं च वार्त्तिकेन सूत्रप्रत्याख्यानं न युक्तमिति भाष्याशय उचितः प्रतिषेधानपेक्षयेति सूत्रस्यावश्यकर्त्तव्यत्वादिति भावः
प्रत्याख्यायत इति तदुणपठितप्रतिषेधस्य तापकत्वापेक्षयास्त्रियामित्यस्य ग्रहणाणविशेषणत्वापेक्षया चेति शेषः केचित्तु तत्रत्यप्रत्याख्यायत इत्याधु
क्तिएषवार्त्तिकाभिप्रायेणअतउत्तरंपठतीतिभाष्यकृदवतारणिकयातस्य वार्त्तिकत्वसिद्धांतलोकेः उत्तरत्वासद्वयं वाचार्यदर्शीयस्य पूर्वेत्रतदेता
प्रतिषेधपुनरुक्तितदेतद्विध्याभावेनवहकुरुचराद्यवप्राप्तस्य साथेर्व्यानुपपादनात्पूर्वत्रेसुक्तसंगतेणवस्यतइत्किल मत्पंतुभाष्य एव दूषितेतेनाघवा
र्त्तिकस्यैव वार्त्तिककृत्सिद्धोतत्वं वार्त्तिककारीयसंज्ञोपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानापहितत्वात्दूक्तत्वस्य प्रत्याख्यातसूत्रेणो वाज्ञोपसर्जनप्रतिषेधव्याख्यान
संभवादत्रतद्ध्यर्थमितितदाशयः इदं तर्हि प्रयोजनं प्रधानेनत्यादिसूभाष्यकृतः सूत्रप्रयोजनदर्शनेन वार्त्तिकप्रत्याख्यानमित्याहुः। ननुस्त्रीप्र राम॰
त्ययांतनसमासेपिसमासस्य प्रत्ययग्रहणोपरिभाषयास्त्रीप्रत्ययांतत्वाभावात्कथं नतोठगत आहस्त्रीभ्योठगिति एव चस्त्रीप्रत्ययांतप्रातिपदिकात् १७

ठकाविधानसामर्थ्येन प्रत्ययग्रहणपरिभाषावाध्यत इति भावः नन्वेवं सुपएभ्यादिभ्योऽन्ते भ्योठक्रस्यात्तनभयत अव्ययत्वोनादिवत्वाभावाद्ध
विनतादिभ्योपिनस्यादत आहथ्यावंतेभ्यइति अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावादिदे सर्वं चिंत्यं तस्माभ्यस्त्रीभ्यइति सूत्रे प्रातिपदिकादिति न
संबंध्यतेइत्येवत त्वअभ्यथाख्याएग्रहणस्यैतदर्थमावश्यकत्वेन प्राप सूत्रस्यभाष्यविरोधइतिदिक् ततएवेति वस्तुतोवयचस्याप्रातिपकत्वा
त्समुदायस्यचागोतत्वाभावान्ड्षिोऽप्राप्तिरेवेतिशं किंतुमुच्यते प्रधानेनतदंतविधिज्ञापनेनतुनानियमप्रसंगदोषइत्याहयदास्विति विधीयत
इत्येनंतरंतदेतिशेषः तत्तइतिकुंभकारीत्यादित्यर्थः नत्याठनुकारीशब्दादित्यर्थः सत्यपि प्रधानेनतदंतविधौशोकतेनानुकदाचिदिति
नियमप्रतिषेधेनेति अयंभावः नियमोनाधिकस्यैवव्यावर्त्तनेतुन्यूनस्य अत एव अस्यापत्यंसुवेत्यर्थे अव्याद्यादिभिजियस्यातिइजंतत्वात्फकु
सिद्धिःइयदवेयन्मात्रमित्यादौवत्वंतात्स्वार्थेमात्रजादिसिद्धिः एवंचततत्रिषेधतत्वावत्स्रेरेवसंग्रहोन्याय्योनत्वतद्यावत्स्येत्येति नन्वसत्य
पिप्रधानेनतदंतविधौस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमाभावाच्चकुंभेनेकार्थीभूतस्यनिष्कृष्यापत्येनानन्वयाच्चतदंतगंतकारीशब्दस्युवंतत्वाभावाद्भ
समुदायादेवठगादिभविषतीत्यतआह अर्थवदेति तदा अयणोनुव्यर्थे मेवेदभितिध्वनितंकेचित्तु कुंभकमेकोत्सनुकूलक्रियाश्रयसंबंधित्वविव
वक्षितेनसामाप्रोत्पत्यनुकूलक्रियाश्रयसंबंधित्वविवक्षायाअप्यनपायेनतस्यापिप्रथमोक्षारितत्वाच्चभवेदेवावयवाइत्यत्रिरेकार्थीभा
वेपिसमुदायार्थेनैकार्थीभावेप्रधानावयवार्थेनापितस्यइवार्थत्वावध्वनितचेदयेनविधिनिसूत्रेभाष्येपीतितत्रैवनिरूपितं सुवंतत्व

कै॰प्र॰वि॰
१८

तुनवचनेननिमित्तकोयं प्रविष्टं किंतु मान्मायमाणमिति भाष्याशयः तत्र वृद्धिदोषः प्रकृतो दाहरणे सद्भएवस्वरदोषमक्तकुंभकरणेनि युक्तौ कुं
भकारोतित दणीति युक्ते इत्यनेन पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति न चाद्धियामित्यस्य षष्ठमाणविशेषणतायाः प्रागुक्तत्वेनानुपसर्जना ०द्वित्वेत घ्याव
त्योसंभवे नज्ञापितत्वपि कथं चारितार्थ्यमनेनैवाद्धियामित्यस्मत दंतविशेषणतायाश्च पिज्ञापनात् तस्याऽप्रकृतिविशेषणतायामाप्यत्वाञ्च
स्वप्रकृत्यर्थे एतदर्थान्वयात् एवंचव हुकुरुचरेतिवा वर्त्म प्रसिद्धं किंच वसति आपिशलेत्य प्येतध्या वत्से मक अनुपसर्जनादिति तुग्रहणमात्रा
विशेषणमिवेत्याहुः भाष्येजाते ङीषिति जातेरित्यनुवर्त्तमाने पाककर्णेति ङीष्विधानेइत्यर्थः भाष्येत स्यचत्राद्यस्य जातिवाचकत्वादित्यन्वयः। जा
तिवाचीति ओषधीजातिवाची त्यर्थः नन्वेवं जातेरस्त्रीमस्यानुपसर्जनाधिकारे पाठोव्यर्थो तआहवहुकुरुचरेति कथंकस्वेति भाष्यस्योदाहरणविष
यत्वं मेनिराकरोतिनास्त्युपत्ति॥ ॥इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्य प्रथमे प्रथमाह्निकं॥ ॥टि
तष्ठ अंतस्वरितमितित्यत्तुत्वित्वेन स्वरितांतत्वात् तशब्दाकार इति प्रत्ययस्वरेणा फलं नुस्सम ध्योदात्तत्वात् अक्ष स्वरीति धातोः सानु
बंधकत्वात्तद्वि कृतइति वहिर्भूतविभक्त्यपेक्षया किंच पेक्षत्वाद् इतरेत्याः दिवञ्चाद्यस्येतिदिवि प्रसयोतस्याभ्युत्पन्नत्वस्यैवेत्यर्थः प्रसंगेनेति
ननु प्रकृते ठञोग्रहणानुपपत्तिप्रयोजिकास्तत्यर्थः स एव त्विसद्भपणदावीस्नादृदऊह न्नावव धारणास्यानभावद इत्यर्थः अनदित्यस एम॰
नवतद्धिनेत्यर्थइत्याहत्रपान्नेतिस्त्रद्दशोऊति अनुवृत्ति प्रदर्शी नार्थमेतत्त्वडिन ति विभाषाभेइस्याहीति चउः ननु लापार्थं दि स्वमतत्र्या १८

हः यस्येतीति एवं चेतित्राद्यस्यार्थमाहयखेत इत्यादि अंतोदात्तत्वेनेति पयतोश्चात्तदर्थ इत्यनेन नञ्जत्तरयोर्थयदं तयोरुत्तरपदयोः समासस्यांत
इदात्त इति तदर्थः युक्तसमायामिति यत्तेति प्रायश्चित्तादर उपलक्षणं शुपुष्ठि त्रादि विमर्शोयाजनादौ वा विदुषामेच माधुत्वेन यमपत्याधिकारादिति भावः चे
इत्यच्चनुपनयनादिमेतो पुत्राम बचितमात्पर्य ङीन्विधानादिति भाष्याहिहेताविति त्यर्थः नन्वास्या अपत्यार्थत्वे जातित्वमस्त्येवत्यत आह भवेति ननु भमीः स्याम
पिपुयोगाद्देव वेदशद्वसाप नैनार्थक्येजाति स्वमत आह अनेनेत्यादि ननु शाङ्ग रवादिसूत्रे जातिग्रहणानुवृत्तौ निरवकाशत्वानुङीनः कथं परत्वात्किरतत्रा
हापरत्वेति ननु तरुणानलुनयो वयस्यचरमइतिङीपः सिद्धत्वप्रसंख्यानेव्यर्थ मत आह तरुणशब्दः स्वरविशेष इति जननेताबाहुदात्ता विमानत्वङी
ष्पाद्युदात्तत्वङीषि त्वंतोदात्तत्वमिति विवेकः॥ नरुणीसुरेत्याद्यपि वयस्य आरोपान्व्यमोगः स्यादत आहपयचेति यत्रच अपत्येभवइति सच प्रतिपदोक्त
परिभाषया पत्याधिकरस्थ एव स्यात् अत एवं वा धत्रज्ञावितियन्त्रिदं येत्यादौ नङीप्र इति वोध्यं अत एव प्रत्याख्यानेन सम फलतानानुविद्धि घपाठदो
प एवेत्यत आह आर्षइति सतु व्याख्यानत्वकल्पित इति भावः नन्वयञोऽभावात् कथंतेदं तारूपविधिर तआह तत्रेति नन्वेवंगार्ग्यो नास्ति ध्वनी त्यत आहत
त्राकार इतिलुम्विधायकेऽकारप्रश्लेषं विनापि सिद्धिं दर्शयति अथवेति एतेन सेद्धोक लक्षणोतिव्याख्यात गोत्रचरणादित्यनो गोत्रग्रहणानुवृत्तेः
तदनु वेधक परिभाषात्वनित्यत्वेन भाष्यप्रामाण्यात्रप्रवर्त्तनेगोत्रग्रहणास्यत त्रानुवृत्या गोत्रे तदनु वेधकयञोऽभावाच्चेतिदिक् आक्षिजेदिति
यत्रलुक आङ्क्षियोविधानात्तद्विषये दोषः प्राचोष्फ ननु षित्सामर्थ्यादप्राप्तिपृदिकारूपसिधानो रपि स्यादत आह धातोरिति धात्वर्थस्य स्त्रीत्वेना

कृ॰प्र॰वि॰ योगः कृदंतेतु अवयवे चारितार्थ्येन समुदाया प्रकारकुत्वेमानाभा व इति भावः एतच्च । अत्रानुवृत्तेनैतरीयकत्वं च यद्यपि गौणादिग्रहणमित्त्रस्याति पदिक
१९ त्वाद्व्यर्थं तथापि व्याख्यानादत्र तदसंबंधेनैवोपपत्तौ तद्धितग्रहणेन कार्यमिति भाष्याशयः अन्यथा प्रातिपदिकाधिकाराभावे समर्थेति न तस्य दृष्टमि
त्यत्र मित्यत्र नस्यादिति भावः सर्वत्र अपवादेति बाधकत्वस्य पुरस्ताद्विज्ञापप्राप्नोति बाधकविषयेपि प्राचां मतं एतद्यथा स्यादित्यर्थः अत्रत्य सर्वत्र ग्रहणेनैक
येतद्बोधो ऽत आहेति सर्वेत्रेत्यस्य बाधकविषयेपीति तत्रार्थः ननु चाप्यपि लिंगविशिष्टपरिभाषया एकस्यासिद्धेः सर्वत्रग्रहणव्यर्थमेवेति चेन्न अत इत्यपि
कारादिति दिक् भाष्ये पूर्वोत्तरेण तदन्तादीति पूर्वोनो हि तादिः शाकलोत्तः उत्तरः करणादिः शाकलादिरित्यर्थः नन्वेवमप्युपेसंत्वान मावश्यकेन करणेपो
मेधोपप्लुतस्यशोकलस्य गणाद्यपादपि प्रच्युतत्वादत आह तत्र कतृत्योति अंतश्चाह समीपवाचीपदांतत्वादतो गुणाद्यस्याप्राप्तेरहश्चाकुध्वीढीतिः स्वरभि
न्नानामिति यद्यपीदं नपुंसकमन्नपुंसकेनैत्वनेनापि सिध्यति तथापि करणादिभ्य इत्येतत्साधारणेनेदमेवोपन्यस्तम् । अत्रापि कन्ने घड़ितिषष्ठी तत्पुरुष
बहुव्रीहिर्गोगितिश्चावः कौशाम्बी ननु पूर्वं च न तद्धितग्रहणप्रत्याख्यानात् कथमासु गण अन्यत्र यस्येति लोपोत आह सत्रपाठेति एवं च तद्धितग्रहणमेवेत
दर्थं स्वज्ञापकमित्यर्थः ज्ञापकस्येति इदं च भाष्योदाहरणास्य कल्पप्रदाज्ञायते ननु श्रुतिपसवस्ये हकासंगतिरत आह इहेचेति लाघवमेवदर्शयति अ राम॰
न्यथेति च यस्येत्यत्रीणीति वार्त्तिकसंमतत्वादिदमेव युक्तं ननु वर्यावियुमचेन च पौ बोधकत्वयानेतानि वयोवाचीनि इत्युक्तमत आह ने वाभितिवा १९
त्ययौवनस्थाविरत्वपावयानेषां प्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः एतच्छब्दप्रतिपादकक्रियाकारकादिसंबंधाद्यपेतोऽप्रतीतेराह विशेषणेति प्रकरणादिसापे

स्याद्धारणादिगर्भविशेषणविशेष्यभावादित्यर्थः सर्वोपि कदाचिदुत्तानाशेते इति सामर्थ्यात् तत्त्वान्नैव शेते इत्यवधारणाद्या श्रीपतेनेन प्रकाराणाद्ध
त्वाभावनिश्चितेबालेति गम्यत इति तात्पर्य नन्वेवं पञ्चवर्षतोऽपि प्रसादेवेत्यत आह तत्र चेति भाष्ये अपि हि संबंधादिति पुरुषासंप्रत्यायसंबंधादिति भाव
औत्पत्तिकादिति स्वाभाविकादित्यर्थः सहि साक्षात्संबंधः प्रथमवयः इति पुंसि तस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वे नाहि यमपि तदेवेति भावः साहचर्यादितियस्याः प्र
थमवयस्त्वस्याः पुंसा संप्रयोग इति संबंधादित्यर्थः शब्दसंबंधस्येति शब्देन संबंधोपस्येति बहुव्रीहिः प्रमाणांतरं प्रकरणादिविशेषणेनेति प्रकरणादिनाप्रथ
मवयोविशिष्टायाः कन्यात्वप्रतीतिरिति प्रकरणादिप्राप्त प्रथमवयोरूपेणाविशेषणेन संबंधादित्यर्थः भाष्ये यदा कन्यात्वमित्यादिप्रत्ययार्थोपदो पपदार्थ
धात्वर्थोभयोर्विशेषितस्तदा तद्विशेषणक प्रत्ययार्थस्य सामान्यतो बोधोत्तरं प्रकरणादितो वयः प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तानाशयन निरूपितकन्यात्वबीतिति
बोध्यादिति भावः एवं बहुव्रीह्यर्थोऽन्यपदार्थो वर्ति पदार्थविशेषणकः प्रथमं बुध्यते ततो नेनन्तरं प्रकरणादितः स्वाभाविकत्वरूपादत्वचतीवालेति विशे
षप्रतीतिरेति द्विगवर्थ इत्यस्य द्विगुनिमित्त प्रत्ययार्थ इत्यर्थः प्रमाणांतरं प्रकरणादिः अपरिमाणतद्धित लुक्वेति एवं हि समासेन स्यादिति
भावः आगंतुनामांते निवेशा इतिन्यायेन संप्रवाचित इति तात्पर्यं द्वाढकीति द्वाभ्यां माढकाभ्यां क्रीतेति द्विगुणाढकयोः समाहार इति चार्थः परिमा
णवाचित्वादिति विस्तादीनाम् एवं ग्रहणादेवात्र परिमाणशब्देनाज्ञानस्मापि ग्रहणमिति भावः विस्तादयः परिमाणविशेषा अपि गणपइत्सन्ने वहु
व्रीहेरः ननु लिंगाधिकारेण कारे क्रियमाणे महोधाडस्यादातूधसोनुङ्दुवीरणेत्याह नुधसो नडितिनस्थातिवक्तव्यमितिनचेवमनो लाक्षणिकत्वा

कै॰शे॰वि॰ २० दुष्टोपानापत्तिः अर्थेवसारिभाषावदन्यग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्यप्रवृत्तेः एतस्याश्चप्रामाण्यादेवनञ्‌ दोर्ष्‌वे हलन्तेभ्य आचार्याधिकभावान्नाचा
रुधिवतेत्र्यात्मनेपदप्रयोजकमिति वाध्यम्‌नत्वत्र पाठधनुषश्चेतत्रानङ्‌ नलभ्येनेत्यतआह धनुषइतिकसमासान्तेतिकपूर्वपसमासान्तेत्यर्थः सूत्रेति अव
स्याप्रश्नहूरणकप्रविशेषविषयः प्रश्नइतिभावः अनचकाशंस्यादिति वाक्यावस्थायांकपः प्रवृत्तस्यान्तदेतस्यैव बहुव्रीहित्वादूधेति बहुव्रीहेरभाव इतिभावः ननुन
हिसावकाशोऽशिपितिवक्तव्येनहिडीप्विभावेतिकुतउक्तमतआह द्वयोर्मितिन दीनक्षणादिति ननुशेषिकत्वेतदेतस्यबहुव्रीहित्वाभावात्बहुव्रीह्यर्थकवाक्यलाभा
वाश्चनधेतबहुव्रीहिकविरुपृथ्वीपिकथंतत्राशिनंचलिङ्गविशिष्टपरिभाषयातत्राशिशिः तयाचपरिभाषयाङीप्रत्ययसमभिव्याहारेप्रातिपदिकत्वतद्धाप्यधर्माणां
लिङ्गप्रत्ययविशिष्टतेदशावोध्यतेइतिवाच्यं समासान्तविधौलिङ्गविशिष्टपरिभाषानेतिज्ञापकप्रातिपदिकादितिसूत्रभाष्येउक्तत्वेनात्रतदप्रवृत्तेरितिचेन्नत
दनुपपगमेनैवपूर्वपक्षिणाप्रवृत्तावनात्तसमासान्तविधावदवयवग्रहणएवचदोषइत्यन्वैवतसाध्यतास्यायोश्चसमाससमुदायग्रहणेनतस्यप्रवृत्तस्यप्रवृत्तेः फले
विशेषाभावाच्चभाष्येनधेतानामितिनधेतप्रकृतिकसुवंतोत्तरपदइतिभावः अतएववृक्षमोरुरित्यत्रननित्यः कपूभाष्यप्रस्तादितिनतदुक्तत्वादतुरेगत्वादि
त्यर्थः। दामहानहिधइति फलानुकूलत्वेनकृतेरपिसर्वधात्वर्थत्वादितिभावः। भाष्ये चेतनेष्वपीतिकृत्वाधारोपेणप्रयोगइतिभावः एवमेवरथोगच्छती
त्याद्युपपत्तिः एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशानिवृत्तौवीजमाह शङ्कानुमानेति भाष्ये शालायाइत्येतत्प्रश्ने इदृशेऽर्थेकथंप्रयोगइत्याभाष्यमितिप्रश्नेद्विहा राम॰
यनोलाद्युत्तरवक्तव्यमिति हायनान्तायोबहुव्रीहिः सवयसिगम्येएवडीपःप्रकृतिविशेषः स्मृतइत्यर्थोभाष्यस्यरात्रेश्वा भाष्येसर्वाणित्रिसहोषितायत्सा २०

प्रकान्त्रिरात्रिकास्तद्दितिपाठः अंतचप्रजीवदितिलोकव्यवहारादीदृशस्यप्रयोगस्यग्रहणं अतएवाग्रेजीवपत्यांचेतिभाष्येउक्तं तत्रडिति हस्वश्चेतिपाक्षिकनदी
त्वेननुमतुप्पुगिल्लुक्गणाडीयाडवारत्वेनकथंप्रत्युदाहरणत्वमतआह नुगभावएवेति भाष्ये उक्तमेवसामान्येनोपसंहरति एतस्मिन्विषयइति एतस्मिन्वि
षयविशेषइत्यर्थः नुकुयदोश्चारणेकृतमाहमतुश्चेतिप्रत्युतो यतिशाहसेति नोर्थस्येत्यर्थः पत्नीसंयाजशोयागविशेषस्यसंज्ञा॰ प्रतिज्ञाद्वार्थस्य
तितत्स्यष्टत्रिनिमित्तस्येश्वयेस्येत्यर्थः सूत्रे यस्यभावेनेतिसप्तमीपञ्चस्ययोगेसति यदेश्वर्यप्रत्यासत्यानिरूपितंतेत्रवत्रमानात्पञ्चिशशुदित्यर्थइतिभाव
। यज्ञफलस्वर्गादिभोक्तृत्वाच्च यजमानस्वामित्वभायायाचोध्ये सहाधिकारादितिमदभिलषितसाधनत्वाद्दर्थकर्मस्येवलक्षणाधिकारोभार्याया अप्यस्तीति
मीमांसायांस्पष्टं कर्तृत्वादिति यत्साधिकारत्वस्यकर्तृत्वादित्यर्थः ननुशूद्रस्येति विद्याया अभावात्तस्यैवानधिकारे तद्भार्यायाः सुतरामिति भावः ननुपञ्च
महायज्ञेषु शूद्राणामप्यधिकारोस्तीतिचेन्न शूद्रस्येत्यस्यासतःशूद्रस्येत्यर्थोवसवशूद्राणामेवतेष्वधिकारइतिप्रसिद्धस्मृत्यादिषु अभीति अग्निसाक्षि
कप्राणिग्रहणनिमित्तसाद्दृश्यादित्यर्थः इदमुपलक्षणं येषांतदपिनास्ति तेषांसादृश्यंतरेवोध्यं विभाषासविधमानेतिसहैवपुत्रैर्देशाभिरितिवदनवि
ति तथासतिपूर्वस्यापिनकारःस्यादितिभावः तदाह नहीति नत्रप्रतिशब्देति प्रत्ययविधौतदन्तविधिप्रतिषेधात् गहहमाणविशेषणतायाएचसत्त्वेत्र
शीनादनुपसर्जनादित्यपितस्यविशेषणमितिभावः ननु हरूपत्नीत्यादावपि समासेत्र उपसर्जनेनभवतीत्यतआह सर्वोपसर्जनेतिवल्कृत्रपसर्जनप
त्ववयवकेसमासइत्यर्थः अतएवातिपत्नीत्यपिसिध्यतिसंकोचेमानाभावाच्च अतएवप्रत्यासन्नारेभयोः समफलत्वाच्छायाः पतिरिति आशापति

कै० य० वि०
२१

संचतत्र कत्वेन तदेव पत्यंतं प्रातिपदिकमेव सपूर्वं ग्रहणेनेति विशेष्यतरत्पनु पंगः ननु हृदुपली मादौ समासप्रातिपदिकात् पूर्वे स्यकस्यचिदभावात्स
पूर्वत्वाभावेन प्रत्ययेन स्यात अत आह पूर्वेण ग्रहणेति अत एव वाक्येनाति प्रसंगः प्रत्ययविधौ तदंतविधिप्रतिषेधात् उदाहृत सामर्थ्यात् इति सपूर्वस्येति विशेष
णात् सामर्थ्यादित्यर्थः विद्यमान पूर्वावयवकत्वस्य केवल पतितत्वाद्यभावात् प्रकारस्य पावयवत्वं अव्यभिचारीति तात्पर्ये लक्षणानुसारि व्याख्यानाद्वानुपसर्जे
नादित्यपि तदंत विशेषणात् इत्यत्र पत्यंतादनुपसर्जनादिति प्रतिषेधतः अविशेषेणासर्वेषामुत्तर योगानां ग्रहणमिति भ्रमं निराकरोति त्रय इति लक्षानुसा
रिव्याख्यानेनेति भावः नन्वर्थधर्मस्य लिंगस्य लुकोऽसंभवः आगमादेशेः संनियोगस्य चासंभवोत आह लिंगार्थ इतिय घपीति संनियोगशिष्टानाम
न्यतरापाये उभयोरप्यपायादिति भावः अस्यन्ता प्रत्ययाभिचरितत्वं दर्शयति यथेति अत्रानुकृ इति इस्व करोतीति विहितस्यात्यर्थ एकारस्य द्वषाकष्यीतिव
हितस्य युगागमः पदु तिकतिपयेति विहितः नन्वंतरंगान पीतिन्यायेन तुग्विषये पूर्वमेवाप्रवृत्तिरत आह प्रत्ययलक्षणेनेति न्यायस्य तदंगनिमित्तविना
शकविधिविषयः नच प्रकृते तन्नाशः प्रत्ययलक्षणेन सत्वादिति भावः चरितेति तत्रैः उदरिस्तनुवृत्तस्य उदृचेदत्नीत्यवार्थः सुप्रमादिपरिणामफलाभावादि
त्यय इष्टि परत इत्यपि वक्तव्यस्य पूर्वत्वात् इत्कृ मितिवाध्ये ननु वनीति दृष्ट प्रत्ययलक्षणानाश्रित्यभवेतु न नतु मतातस्मिनिति प्रत्ययलक्षणनिषेधा
त उवर्णव्याया पूर्वजातम संज्ञायाउ यिनिमित्तेपि निष्ठेतौ मानाभावेन प्रत्ययाम संज्ञाया विद्यमानत्वेन पदत्वाभावात् नदप्राप्तिः श्रुक्तानिष्टत्वात् सुवंतत्व एम०
निमित्तक परत्वेनांतरंगाणाजस्त्वादीति भाष्यात्रायमन्यत्र गाधिकारे इति अगत इत्याद्यादित्वात् सिरिति भावः अगस्यति तत्र तत्र सत्रैव कल्प्यमिति तात्प २१

र्यप्रत्ययलक्षणोप्न भवतीति वार्णात्वादिति भावः वहिरंगत्वादिति तद्धि तत्लुगपेक्षत्वात् यत्तु वार्णत्वादंतरंग इति भावः लोके कश्चिद्धभिवामद्वेनादाहृतिं
गमपीति एवं चज्ञापकाच्छाश्लोकी क्रियते किंच सहाधिकार विषयायेन्त्याय इति नव्यभिचार इति तात्पर्येन च लुक इति अंतरंगानपीति न्यायस्य वहिरंग परिभाषा
पवादत्वेन तुग्विषये वहिरंगासिद्धत्वाप्रवृत्तेश्च तेषां शास्त्रानिषेधादिति अनित्यत्वाज्ञापितं तद प्रवृत्ति वर्त्तंशास्त्रावर्णादतस्येतिन शास्त्रस्य त्यर्थः नत्वापवादत्वादि
ति भावः उत्तरस्य ग्रहणेति तौ पधापेक्षमेव तत्रापि त्ववर्णादनुदात्तादिति तन्त्रवर्त्तते तत्रानुदात्तोत्त्वमुपपादयति लक्षावेत इति यद्भूपः वद्भवः जानपदकुं ननु
नीलादनाच्छादने रूपयो विधानार्थमेतदत आह सर्वेषामिति नियमार्थमिति भावः वर्णो गुणः अदेङ्गुण इति परिभाषणात् किं प्रश्नेनेत्यत आह उत इतीति वचन
ग्रहणश्चेति गुणवति द्रव्ये वर्त्तमान प्रातिपदिकत्वाभाय हितत्वन चादेरूपमेवं प्रकारः संभवतीभावः नन्वेवं संसर्गीभेदकं यघदिति लक्षित गुणाग्रहणमक्तिस्य
तत्र आह विशेषणस्यापि त्विति अपितु विशेषणस्य संसर्गीभेदकमिति लक्षितगुणस्य ग्रहणं प्राप्नोतीत्यन्वयः द्रव्यमिति स्मीदे त्यास्मिन् जातिगुणक्रिया इति सुत
न्तेः सदेरोणादिको वप्रत्ययः ततः पाकादिकारणेन रव्वानु गुणांतरेत्पत्तौ समुणान्ततोद्रव्यान्निवर्त्तेत इत्यर्थः भिन्न जातीयछितिः घटपटादिछित्यर्थः। एतेनजा
तेरिति इदमुपलक्षणं अनेनसंज्ञाया अपि तत्वनिरासा वृनकवाचिदिति नित्यत्वात्तस्या इति भावः प्राणित्वमिति यद्यपि प्राणित्वं प्राणसंबंध रूपं न जातिनोप
ख्येरा पाधितत्वापितस्य जातित्वांगी कारेणैव इत्याहेति इत्यत आह त्यर्थः आधेय इत्यस्यार्थत्वात् इति एतेन नित्यत्व जातिमत्वेन वृधेनेवंक्रियेत्याह
क्रियावितिअद्व्यस्वभाव इति द्रव्यभिन्नइत्यर्थः इ आदन्य इति तत्रे लक्षणोक्ते तुल्य पदेनात्र गुणाश्रयत्वं च्यते अत्रैवं व्याख्यानेपृथक्जातिषु दृश्यते इत्य

कै०टि०वि० २२

नेनमत्वेनोभिधेयत्वमित्यादिनावाजातेर्वोरणोसिद्धेरपरं चैतत्पथ्योपत्तिः किंचक्रियाचारकेणौवजातिचारणोसिद्धेरुभयोरपि चैयर्थ्यं किंच पृथक्जातिध्वनेनेनजातिवा
रणामशक्यं भिन्नजातीयेषु घटपटादिषु द्रव्यत्वादिदर्शनात् अस्मात् उक्तमिति यथाकुसुमादिरूपं वक्ष्यमाणमिति कुसुमं च परिस्पजातीयस्यार्थः पटुत्वाद्यपि कचिदायाति
कचिन्नगच्छति कस्यचित्पठोरपटुत्वस्यापठोश्च पटुत्वस्य दर्शनात् पूर्वलक्षणेपि एवमेव व्याख्यानं तु शुचित्वं द्रव्येषु दृष्टमिति पूर्वार्धेन संज्ञाया जातेश्च तत्त्वनिरासः ननु गुण
स्य वाचकत्वमनुपपन्नमत आह आश्रयधर्मस्येति अनेनालिंगक्रियायोगुणत्वनिरसः अत्रापि पूर्वलक्षणावृत्त्यर्थविशेषणतापतति द्रव्याश्रयत्वेन भाचत्वोपलक्षणाद्भावोनि
रासः अत्र वदंति गुणानामिति प्रश्नानामेकदेशग्रहणं गुणवचनः क इति प्रश्नः अतएवोत्तरे वाचकः सर्वलिंगानामिति यथाश्रुतनेयवसंगच्छते येषां च शब्दानामाकडा
रसूत्रे गुणवचनसंज्ञोक्ता तेषामेवात्र कथनं एवं हि द्वयोर्भाष्ययोरेकवाक्यता भवति तत्र हि समस्तकृदंततद्धितानां सर्वनामजातिसंख्यासंज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दस
गुणवचनसंज्ञा कृता तस्मादत्रापि ३ विशेषणैस्तद्व्यावृत्तिरेव युक्ता तथाहि तत्राद्यपादेन संज्ञानिरासः नहि संज्ञाजातिशब्दास्वेविद्यमान एव रक्तादिशब्दवत्केद
चिद्वाचकत्वेन प्रवर्तंते कदाचिन्नेति भवति जातिषु पृथक् इत्यपि इत्यनेन सर्वनामनिरासः यथा शुक्लादयः शब्दाः समाने शुक्ले गवि शुक्लशब्दः अश्वे कर्कशब्दो नैवं
सर्वनामशब्दानियतविषयाः चापादयोपि कचिद्बारुरिति कचिद्वारुतर इति नैवं कचिदपि सर्वतर इति आधेय इत्यनेन संख्याशब्दनिरासः नहि रक्तादिगुणाश्र
इह द्रव्ये विद्यमाना न यत्नाधेया पत्नाधेयार्थ क इत्यर्थः अनेनैव जातिशब्दानामपि निरासः अक्रियाज इत्यस्य क्रियाप्रतिपादकधातुजाभ्य इत्यर्थः तेन कृदंतनिरासः एम०
असत्वप्रकृतिरित्यनेन सत्ववाचकप्रकृतिकभिन्नार्थकेन समस्ततद्धितानयोनिरासः अतएव प्रकृतिग्रहणं चरितार्थं उत्तरश्लोके पाद्यपादेन संज्ञाशब्द २२

निरासः इष्ट इत्यस्य पृथगिति शेषः तेन सर्वनामनिरासः तृतीयपादेन जातिनिरासः नचाद्यपादेन जातिनिरासः नीचतत्त्वहृदोष्टत्यासप्रमादो ब्राह्मणत्वादिनिराम्भा
वविश्वामित्रादौ न त्यंवंशाद्य आदिष्टलिंगा ज्ञातिर्यल्लिंगमुपादाय प्रवर्तते तत्त्याग्नि प्रभृत्यादिना शास्त्रादिगं नजहातीति विशेषणान्नोचेति सूत्रे भाष्यप्रोक्तेहा
चकानां न सर्वलिंगवाचकत्वं अनेन संख्यानिरासोपि विंशत्यादीनां सर्वलिंगत्वाभावात् द्रव्यादन्य इत्यस्य द्रव्यवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकाद्दन्य इत्यर्थः द्रव्यवाच
कप्रकृतिक इत्यर्थो वा तेन समस्ततद्धितयोर्निरासः द्वितीयपादस्यापि नाश्रयधातुजेत्वस्य तेन कृदंतनिरास इति अतएवोत्तरसूत्रे वृहद्ग्रहणं चरिता
र्थं संख्याशब्दस्य गुणवचनत्वादि इति केयटः व्याख्याने पाद्ये यश्रीत्यादिनां संख्यावारणासंभवात् उक्तोत्रत्यमिदमाद्यमेकदेशपरिष्कारः व्याख्यालेशोस्याप्यभावात् न
क्तोत्यासिकतो कृपर्वाद्विज्ञानेत्वाच्च आकडारसूत्रेत्वपमुक्तवाच्च भमवता तनोत्तरे तमिति भावः ननु उक्तदोषः को विशेषोत आह धास्येनिदधीति वसुशब्दप्राश
स्तागुणवाचीत्व। रूः पाणिग्रहणकेवलवती पुंयोगान्तकृष्टत्वासूत्रार्थं दर्शयति पुंसायोग इति कर्तृकरणादिति समासः हेतोरिति हेतौ पंचमीति भावः जनु
प्रधानेन योगो न स्त्रियावासं वेधः स्यादत आह अन्येने तत्र नाद्य इत्याह गणकादय इति अत्ते स्त्रिया आख्यायामित्यत्र किं पुंयोगात्स्याकृत्तदाख्यायामित्यर्थः
उत्तरत्र कालामिति नाद्य इत्याह स्त्रियां चेति नान्य इत्याह पुंयोगादिति प्रसूतादयो हीति युयोगरेतुकगर्भाधानोत्तरकालेतान्निःसरणरूपप्रसवप्रवृत्तिनिमि
त्तत्वादिति भावः नाचक्षत इति ततो गर्भे निःसरणाभावादिति भावः गर्भाधाननिमित्तकः प्रसूतशब्दः पुंस्यपि तथा प्रवृत्तिनिमित्तको न पुंस आख्यानापि गर्
भाधाननिमित्तेन प्रसूतशब्दवाच्य पुंयोगमात्रेणास्य स्त्रियां वृत्तिरिति भावः गोपालिकादीनां प्रतिषेधप्रतियोगित्वासंभवादाहवाक्यशेष इति नन्वत्रत्वजका

कै०शि०वि० २३

भामितिनिषेधात्समासोऽलुग्भः। शेषषष्ठ्याः समासेऽपि आपः सुपः परत्वादितं दुर्लभमिति श्वेन्नः। शेषषष्ठ्या अपि तत्समस्तार्थस्य क्रियाजनकत्वात्कारकत्वमेवेति त
यापि सुपो लुक्। एवं समास इति नाप्सुप्परत्वमित्यदोषात्। यथा कथंचित्कारकोपादानेऽपि कथंचित्कारकत्वमादाय सा प्रवर्त्तेतेत्यत आह तत्र भाष्यादुपपदमिति सूत्र
स्य भाष्याज्ज्ञायते। पुंस्त्वादिप्रस्थानादिक्रियायाः पुंधर्मत्वादिति भावः। उदाहरणयोः सुपि स्थ इत्येव इति कटे भाष्ये तस्येदमिति सामान्ये नपुंसके तत्कृतानिति।
तस्येयमित्यपि संबंधकृतानित्यर्थः करणसाधन इति तथा च त्वानशृगोधते त्वादिवचन इत्यर्थः ननु तद्धितस्य विकल्पे प्रष्ठ्या इत्येवं संबंधमाचष्ट इति किंतु के
वलतश्चाह तद्धितस्येति महाविभाषया वाक्यस्य चाभ्यनुज्ञानादिति भावः। लक्षणायाश्चेद्दृष्टार्थः साधुत्वं तत्संबंधी तथैवानुशासनेनेत्याशयः तस्य च तत्संबंधी त्वादिस
मासस्य चवासाधुत्वनियमनादिति तात्पर्यं प्रति विधानात्। तत्समर्थाच्चेत्यादि। पंचभिर्हलैः क्रीतं पंचकपालस्येति नासेभवादिति भावः। भाष्ये भक्तोऽस्य कृतानिति। भक्तेः कृ
तापापकृतानित्यर्थः तवकृतानिति पाठेऽप्ययमेवार्थः। तथेति। स्त्रीभिर्द्व्यसमोः पचकर्तृत्ववत्। स्त्रीपुंसयोः पापकर्तृषु वर्तितयोः प्रस्थात्वसमप्यर्थः कथं
पुनरित्यस्यार्थे नास्याथोऽभिधानमतस्त्वाह। संबंधादिति। नन्वणिडोऽभिधानार्थमिदमिति ज्ञापकमतश्चाह अणिहीति। भाष्ये ङीकार इति। ईकारप्राप्तिमोग्या
इत्यर्थः प्रकृत्यर्थे पुंसीति। एवं च पुमाख्यायाः स्त्रियाम् इष्टत्वे सूत्रवैयर्थ्यमेवेति भावः। ननु प्रसक्तादौ ङीप्प्राप्तिसत्त्वे येन नाप्राप्तिन्यायात्कथं ज्ञापकत्वमिति चे
न्न व्याख्यानात्पुंयोगादित्यस्य च पुंशब्दः स्त्रीत्वयोगाद्विशिष्टवृत्तेरिति तदर्थकरणान्नतद्बाधकत्वमिति निरवकाश इति। तथा च प्राप्त्यर्थमाहुः स्त्रीसाधुत्वादिति भावः। इदं
चिन्त्यं सर्वथा बाधकल्पनापेक्षयाऽपि दृष्टो विषये तस्य चैकल्पिकत्वज्ञापनस्यैवोचितत्वात्तच्च इदं ज्ञापकत्वात्प्रत्ययङीप्स्त्रियामेवेति नान्यत्राननयोरीत्या प्रकृतिमात्र एम० २३

स्य साधुत्वमिति न पक्षयोः फलभेदः परत्वात्स्त्रीमामित्यस्योक्त्यर्थे तात्पर्यमाह कृतयाचारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासंभव इत्यरुचिर्वक्तुमुचितानन्तु एवं व्याख्यानेऽपि
तस्येदमिति संबंधस्यैवोक्तेः पक्षभेदानुपपत्तिरित्यत आह एतत्सर्वं केरोति। प्राग्दीव्यतः तर्हि कथं साधुत्वमत आह भेदस्याविवक्षितेति। आरोपितेति आरोपे च
हृवत्त्वान्त्यादयः ज्ञापकता च षष्ठेदकमकारकः एवं वल्लक्षार्थबोधक इति भावः तत्प्रकृतकप्रतीतिविशेष्यप्रतिषिद्धार्थत्वमुख्यत्वात् इष्टाप्रतिषिद्धार्थत्वं चोक्तम् अत्र वालेष्विति
मुख्यपेवपदार्थस्य च तेनेत्येन हस्तनकृत्त्वात्प्रभवत्वादित्यर्थः तद्धर्मादिति शौर्यादिरयमात्मसमाचकवादिकयोः भिहत्वाप्त्यारोपस्त्रिभावः गौत्वानुवृत्त इति गौत्वस्य चेध इ
त्यर्थः नन्वनुबन्धस्यान्यत्रकथं संबधेऽत आह निमित्तादिति शौर्याद्धिशादित्यर्थः विषयतेति। अन्यत्रापि घटमानमर्थसमन्वयारोपित मित्यर्थः स्त्रीत्वयोगात्वे केचिदा
त्मस्य यातेजलेऽस्मित्यर्थः सामीप्यात्तदागमायोग इत्यत्र तीरे सामीप्यान्नागात्वाभोपः गंगायां च घोषे तीरे लक्षणा गंगात्वसमुदाये भिन्नत्वात्तस्य च तत्तात्पर्य्ये साधुत्वे न च साधुत्वमत एवमत्व
थाहि लक्षणापामपि प्रकृते साधुत्वमाह च यं च समवधमात्रोपलक्षणे अत्र पक्षे पूर्वाह्णे हुतकल्पोत्तरं जित्वा भावा इह पुरुषार्थत्वाय चाभिन्न्यारोपानभिन्नेत्वज्ञात्वाह वर्थेचा
र्थेनेति अत्राधेनापपन्नो वाधानमत्र इति भावः ननु तस्याधायपरिभावाकरणं गोत्वमत आह पाक्षाचाचित्रं शब्दस्य प्रत्ययादि नाचित्रितं स्वस्वरूपतो जिघांदि शब्दत्वे
न प्रतिषेधः इति शकृत्प्रत्यायनं एवं न्याय्य शब्दस्य नापिति। किंतु यात्र शक्तिमिति भावः। सूक्ष्मयोहिरिति। स्थितः करणाभिमतेन्द्रे इष्टोऽत्तादि रिति पाठे
नरप्रोष्ठीसूकरौ त्वाहुः अभिप्रेताभितिन श्वीलस्यापि पलहृतः। स्वार्थिकत्वादिदि एवं वास्तवस्वार्थिकानामप्युत्पन्नः पूर्वमेव प्रहृतिमितिभावः। अन्यथा तन्नापि

कै० टी० वि०
२४

सर्वनामत्वे तेनोऽर्थस्य सुपि इत्युक्तं तत्र लाक्षणिकपदार्थस्यापेक्षत्वात् याचस्येति गणप्रसंगादंतरंगत्वात् पूर्वं समासे तत्रो विशिष्याद्विति रूपसिद्धो भाष्यमसंगतमेव स्यात् भाष्योक्त
:स्वरदोषस्तु स्यादेव क्रोशीत्यत्र प्रथमं तद्धितेन दृत्तेन समासे तेनोदात्तः स्यात्·समासोत्तरमजित्वा पूर्वदात्तमिति चोध्यं·चिंत्यमपि कृत्वादिति·इत्युक्तं तत्स्वरूपादिपदार्थयोः
त्वादित्यर्थः·याध्यंतु इति·नाचेयं बहुव्रीहेर्विधेयस्तोऽनाहिकस्यात्रतएवापि नानार्थस्यापि समहःपरिभाषायामिति चेन्न·गणसादि समस्वधानेवाधिकेनात् स्याइत्याशयात्
अपि स्थाना साध्यभावोपिता चन्मात्रस्यापि महणाऽर्थइति भावः नेतुमातिपदिकत्वमिति·प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृदेत्वाभावाजदिति भावः अर्थवत्सूत्रेणापि नेत्याह
तत्र समासेति भाष्ये इत्यत आह कृत्वादिति तद्वेषावि ग्रहणेति·ननु चेहानीमिति प्रत्ययपरिभाषयैवेहेति· कृत्तद्ग्रहणपरिभाष्येयस्य थः सुपलुक्प्रसंगो नेति·तथाह जयेसमा
समहणाकृत नियमपरत्वात्कृदेतत्सप्रयुक्तं संज्ञायाश्चापि बाधोचशपवाच्यः स्वेच कृत्वाभावान्वेतत्परिभाषोपस्थितिरिते नेति भावः सिन्त्विस्समासयोरिति नित्यमहणाभा
वेपि समासेप्रतिषेधः प्राप्नोतीत्यपि चोध्यं शेत इत्येतस्यापि विशेषो चोध्यः समासासमासयोः स्यंचप्रकृतिभावः समासप्रयोजनं·तथा विशेषण गणानेन्ययसस्याभानाभाव
इत्यपि वाच्यं·पदस्पपदेशोभक्तीतिसमुदायस्येति शेषः·नक्तनपदेति·उक्तार्थत्वेऽस्येतिशेषः समासाभावादिति भावः तस्मादितियत्कृदंतं तन्नदुत्तपदस्ते·पद्यग्रहणेतन्नकृदंते
नापि पदसमुदायस्येव पदत्वात्तत्समासप्रातिभिपत्तनमचेति भावः अयंभावः गतसमवधानेविशिष्टस्येव कृदंतत्वमिति·ननूक्तरीत्या सेनेवैकार्यमंत आह·अर्थवति·एकेदेशप्रा राम०
हे भाष्येनैव दोषरुक्त्यादिनेन्तु कृत्तद्ग्रहणपरिभाषायोमस्याकथमयचयवस्प्रातिपदिकत्वमतआह गतिकारकेति गतिसमवधानेपि अपिशब्दात्केवलस्येत्यर्थः इत्यभिमानः २४

तत्रहृष्ययत्ते इत्यपीति कृदंतत्वादयपवत्स प्रातिपदिकत्वं ततः सुपि समासे विशिष्टस्यापि प्रातिपदिकमिति ध्वनितमर्थः एवं चावयवात् इत्यस्य नौ तां कृदिकेकामकारेयाधमिध्यानेनपरिभाषार्थः किंतु
प्रयुक्तएवएवंच समुदायस्यापातिपदिकत्वात्संकृदिनाभिध्यानतत्त्वेयेएवाऽपतदर्थभावश्यकोत्साहभाष्यतस्मादितिन्यायासंभवमपि दर्शयति·किंचेति·इत्येतत्यत्रनाश्रीयतइति·तदा अयएा
थेत्तमत्वात्कारशब्देनेवपूर्वसमासेततः प्रधानेन तुदंत विधिसत्वात् समुदायोदवंशोपि समुदायादेतत्क्षितः स्मादिभावः कोशीथदृष्टेवेति·नतूपपदस्य हितात्यापीतितदादिनियमाभावात्
कहा चिन्कोशीशब्देपि स्त्रीप्रत्ययस्येनेनेवस्मादित्येनेनेवस्मादित्यपि वोध्यं यथाक्तकेयेदवानुपसर्जनादित्यत्र अत्रेगत्वमिति ड्वीप्रत्ययस्यद्वीप्रत्ययांतत्वस्याप्यिकस्याथिगणाइत्यातसमाख्यमि
तिभावः·ननुपस्थितोसमासाइदशोपितित्स्मादिनाअप्रत्ययइत्यस्मिंतिअथानुपस्थिता पीतिवोध्यं·ननुतद्वोधेपीइस्वपत्रिस्तत्राह मध्येपचारादिति·परिभाषार्थेन पतिकारकोपपदानामि
तिकृतग्रहणाइतिच·समासे कृतेविशिष्टस्यैवानुसंतत्वात्प्रातिपदिकत्वाच्च अर्थविदहाभावादितित्त्वोवकार्थी भावेनावयवार्थस्यपृथकनिष्कर्षो भावात्तस्मान्त्रगतस्वार्थस्यप्रत्ययेनप्र
तिपादपिसायाःवार्तमहाक्तत्वान्नअप्रत्ययाभावइतिभावः परेतुशेकेचेपसंगतःगतिकारकसमवधानेतस्यैवस्यान्नहणातदसमचधानेकेवलस्यापीस्वितनौभाष्यार्थाः·उक्तरी
त्याश्रयात्तदर्थेवत्वाभात्·अन्ययाप्रत्ययमहणपरिभाषायाध्यतइतिस्वात्किरैरसमत्यापेत्तेच·किंच सिद्धांतोऽप्येसंगतः अनुपस्थेनादितिमहृत्रस्थसावयवादुत्पत्तिःप्राप्नोतीतिभाष्यस्मति
देवत्वापत्तेः किंचयेनविधिस्तदंतस्येतिसूत्रस्थसमर्थः परिभाषितिसत्रेशेषस्थस्यासंगतेरित्याहुः तत एवानिसासमर्थ्यादिति भावः अनेन वैगतिकारकोपपदादिति स्यायविधायके कृतम
हणादस्यपस्थितोऽप्रकारकेस्वरोनस्यात् अनुपस्थितोऽइभ्यपमा इनेमत्रस्त्वनसत्कृदंतत्वाभावात्स्वरो न स्यादिति आह गतिकारकेति एवंचतत्सूत्रे गतिकारकयो भेदेनोपादानस्या

कै० टी० के
२५

मर्थान्तत्तेषामपि निमित्तत्वेन कृतमहणात्तान्स्मात्ताः प्रत्ययमहणोपयस्मादित्यस्याप्रोपस्थितिरिति भावः पुयेमागन्ताह्निपावर्न्नतइत्यन्वपः कथमित्याह मस्थानासंगाशित्तिसा हत्वेषेणा
ह्रियाप्रस्थानारोपाहित्यर्थः से विधायी लोध तितरेतुकूलसे विधानमेपिधात्वर्थे ब्रीह भावः अवहतायामित्यस्मपूरुस्वे संगतेः प्रमेयागतिं दर्शयति प्रावृत्तविति: अवहान्त शब्दो वर्णात
र्णानोन्तणत्तीत्सायुहान्तः गतिकारके ति सुवुत्ते: एवंसमासाहकाप्रति स्थितिः प्लवकारेषाः प्राप्तिः वर्णान्ते निन्यरणित्वेणो गतिरितेन तघुके प्रयोगात्तो स्वा वीत्यघुनन्तमिति भावः ऐवेचगो
रे पिचिशुद्धिमाहायेचप्रयोगादिति नास्येवं दुःस्वरुणामहत्वेयागादिति: तेनमहत्वे पाथ्योवन्यत्रणविनिम्नमेनकार्ययइतिभावः जात्यंतत्वमेवेतिननुपवानाम्मेचेके न विकारहोन दुष्टेलस्तत्र ह
न्निमिति भावः । नहिंदो मडत्स्युक्तमत आहदोवास्तिविनाधकदुति: हिमाहि साहवर्याद्स्माद्पिभुत्वा थो हिवप्रत्ययइतिभावः आनुमिय कल्पनइतिगुपुयोगादितिनिसम्बिद्धिभावः ।इ
उंचभाष्ये उपाध्यायीत्युदाहरणात्तु यत्नेऽञ् अतिसूत्रेऽध्यापसममध्यापिकात स्मामुपाध्यायी उपाध्यायित्युक्ते ङीष्पेयोगएव विज्ञायेते। स्वार्थएवेति इहमेव युक्तमन्यथोपाध्यायीतिच दर्शीति
पक्षेङीषमेवोदाहरेत्न्त्वीनां त्वभगणाकर्मोहीनामिति शक्तीनामित्यर्थः भेक्तिः पंचमीयत्तात्तः ततोपोध इत्यर्थः अस्माद्व्यापातकत्वपक्षे एषमिद्धातस्तिज्ञायते करणेवोहिस
स्वकरणात्वचाम्याभेदम्भावकत्वोहिसथः स्वमान्तप्रातिपदिके केवेति अपपवेनात्र अपिनञ्चाहि पाहितिभावः तन्तामध्यान्हेय कोतोतादिनितहेतविधिरितिरतात्पर्यंच बहुब्रीहेश्चानुहेतजातेति
बहुब्रीहेषूर्वपदप्रकृतिस्वरमाप्नोतेतराजत्वाभावादाहत्वाजातहतिविशेषदर्शयतिमस्माद्वितिभाष्ये आदिपहार्थोहस्त्वाहीतोतस्मादिन्धकोषधास्यमिति सचबहुत्वमनहगात प्रकृतेतमुवस्य प्रम०
तेः पूर्वमत्रि अन्तोदात्वाद्यास्यह्रस्वत्वाभावात्तस्यौडाप्रामित्रित्येन शकचजकताचस्वांग एवंपहार्थस्तुतत्प्रसक्तप्रात्याप्यपि निषेधः स्वाद्याचोनत्तुलोक एवसांगशब्दः प्रसिद्धातःप्रप्ता २५

नुपपत्तिरत आह किंत्वमित्यादि अवयवोहीयतामिकावांतरस्यावयवस्यातिः आयतहरसेवतनशरीरावयवेषुस्तात् अन्यभिसेनेन रुधिरादिव्याप्तिः नेन्द्रियमस्वमिनियर्थस्याह आह अथ
वेति अकाशादि स्वरूपत्वं प्रत्यमाहेवति अपिभृत्यपभिमागमित्यर्थः अविकारजमित्येन शोफादिव्याप्तिः नेतु प्राणिनिरस्कयप्राणिस्थात्समत आह मेमतीति अप्राणिस्थपी
ति नस्पिनिशयत्स्वविवक्षायां वष्टोतिनाप्राणिनात्तथापुनेवेहमाणितो पिहतांमित्यर्थः तदाहाह प्राणिनोपिस्वागमित्यधाहादइति अनलकारा ध्यपदर्शनमाथलकणेपाणिनास्यपहोप
लक्षितार्थविवक्षनीयातितो ध्वरुधिरमिति नतु स्त्रियाम्मात्रमिति भावः उपयुक्तत्वेति एचमुनत्रापि दत्त्वाभाष्ये धनिति नन्वत्र बहुब्रीहौ उपसर्जनात्यानाहूर्जेषिहेयश्चतरागला हारियम
हेतत्वाभावेन उपसर्जनमहणाभाव प्रश्नप्रश्नस्यापत्तेयत्तमुखोषापिनः नञ्च पूर्व भेदेन सहनञ्च विधमानेति निषेधेनाप्राप्ते आति वन्धशिखिसयवयचयपूर्वसिवप्रसुहात्वराजेनात्यांतः कवि
नशिखिसवपाटः।भाष्ये अथाकिंप्रमाणमिति चतुहत्वहणास्वबहुव्रीहिविशेषणात्वसुखोत्पायाथपिनिषेधाप्राप्तिः उपसर्जनविशेषणात्व उपसर्जनी भूतबहूजत्तात्मादिपदिकान्त
कोधित्वर्थः इत्यभावः कथंपुनरुपसर्जनमहणात्समनेनोहात्सर्विधितत आह बहुव्रीहोतितस्मादितिभावप्रत्यातेन पुनर्धर्मीलक्ष्येनेतिप्रयत्नधिकाराक्रियाणाद्रतितदुत्तारणामिति
भावः प्रतिविधेनविहद्याहितितनोतोहाजादिरत्त्वमिहदिञ्चोप्यतरइतिभावः नत्वेवौगसमुहायस्मान्तोत्वेवपोवभावः सिद्धः किमुपसर्जनपहेनेत्यत आह अस्तिवितिनुञ्चिनसमास
शास्त्रिमथमानिर्दिष्टत्वंसमुहायस्योतिनपादश्च हेउपसर्जनमत्यपहार्थविशेषणावसमुहायएवनकेवलः पादशब्द इति तात्पर्यं जनपहतहवध्योऽस्तिनमकरणेपलहणमित्याहः अ
स्त्रघाहपीतिजनपहत्वादः प्रत्येकपर्यासमासमुहायस्योगात्वजनपहत्वयोरभावइतिहिकृ भाष्ये संगएचपहायत्वंहयोगामितिपाहशहस्यव हितत्वपाणिपाहरितिसमुहायत्वाज्जनेवा

कै॰टि॰वि॰ गत्वमितिभावः बहुव्रीहिविशेषणमिति॰ अस्वांगपूर्वपदादिति बहुव्रीहेरिति भावः पूर्वपदविशेषणमिति॰ कर्मधारयपद इति भावः नतु पर्युदासेन स्वांगभिन्नस्य प्राणिस्थस्य चक्रे सेवनग्रहणं स्यादि
२६ त्याह शब्दात्मिति॰ शाब्दत्वेनेच स्वाहंश्च्यात्स्यत्र प्रसंगःभाष्ये उपसर्जनमात्रादितिनिषेधःशीत्यादावेकविभक्तौ सुपसर्जनत्वमप्रधानत्वं स्पष्टमुपसर्जनत्वं चेतिभावः नेचैवंकल्पा पाणिपादि
त्यत्रदोषःतत्रस्वांगात्पूर्वपदात्स्य साहचर्यस्य प्रधानत्वेपितत्संबन्धीत्वंबहुव्रीह्यर्थप्रतिलक्ष्माहात्म्योपसर्जनेत्वेपिन पाठस्यात्तस्मितिवाच्यं॰ पदं नस्याद्वीत्वेतदर्थप्रसंगपसर्जनस्वांगान्ते
चनस्यमत्वात्स्यान्नद्वद्ग्रहणात्॰ अस्वांगादेवपदात्स्यं यत्स्वांगमित्यर्थेनैवचवारणसंभवाच्चेतिबोध्यं नास्ति चेन्नदोषः स्वांगापूर्वपदात्वात्स्वांगात्पितु माहकवाशब्देनेतिननुकेशपाशइतिभा
वः अपवाद इति॰ विध्यन्तः कल्पादिति भावः अस्वा अप्राप्तेरिति॰ विप्रतिषेधपरिभाषा स्पष्टार्थः सहाहिलष्टोणीनिवेजितत्वान्नदोनप्रतिषेधेनैव भावप्रतिषेधत्वान्नतुविप्रतिषेधा
प्रायविषयइतिभावः अप्रत्या अपि प्राप्ते इति पाठे नासिकोदरौष्ठेतिप्राप्तिरपिविप्रतिषेधेनैवचेत्तेन प्रतिषेधः सिध्यइतिभावः यद्यपिरितिभाष्यकरणस्यैवशेषस्त्वि चिन्त्यायामघटितमा
वः प्रतिषेधापवादत्वादिति॰ बहुलग्रहणेन क्वचिदपधलक्षणोऽपवाद प्रतिषेधे प्राप्तः स्यादिभादितिभावेधक्वचिलक्ष्वविप्रतिषेधोपपन्नो नदुपपसाहचर्येपानस्पष्टुकं तत्राहविधेयपीति
सर्वप्रतिषेधकत्वाद्धि प्रतिषेधानुपपन्नमित्यर्थः हिनस्त्वेवैषपदेनेनिस्वांगाच्चोपसर्जनादितिविहितकषयेवस्यार्थेव्यत्युवत्ते नादिति अस्मात्पूर्वपदाधस्मिन्नेवइत्यनुस्मृतिभा
वः तथानुवृत्तौ मानमाह प्राक्सुविमपीति अनद्य वाहेश्चापत्रे ज्ञानफलभेदः भाष्ये यद्येषणोपवादमितिसर्वविशेषानुवृत्तौ हि अयतस्यापवादः तेनैतद्भावेतत्प्रसक्तौ च वचा राम॰
हत्वेभवमैत्र्येनेनि भावः सप्तभ्योनेनेतिकर्मपरापरीयोगद्वाचत्वमित्यवहेपरोनायर्थः जातेरन्तनुजातेत्वौके तत्रे च प्रतिषेधत्वात्ममन्वानुपपन्नमाहलक्षणेनैति॰ जननेमप्राप्यत इतिलक्षणेमे २६

केनाथेनेनयाभिन्नेष्यभिन्नाभिधानप्रत्ययाविशेषात्यन्ते निशेषवमेनेकानुगतंतमात्मनिसेनेद्भेववियप्रतिपत्नेमर्थः ननुक्तरणासावनानडगोदमिलाकृतिसमानाधिकरणत्पाद्व्रीडिनाकृ
तिनस्याकिंतिप्राप्तोत्तीसत्त आहस्माभोनेइति॰ स्त्रीप्रत्ययनिमित्तंत्तभवतीतिस्त्रीत्वमितिशेषः नन्वाकृतिरपिजातिरेवेतिजातिव्याप्ताजातिरित्यर्थक्रमेत आह अथयेवेति॰ ननुभेजोरि
वप्रसस्यसप्तपुपपदेविधानानयद्विधितप्राःसामर्थ्यैकप्रमाणित आहगमकत्वादितिर्बाधकत्वादित्यर्थः अबाधकत्वमेवस्य सामर्थ्यात्प्रमाणोपीजंनेन्यप्रत्ययःसर्वलिंगत्वाज्जा
तित्वेनस्यादत आह अप्राप्तिपदवेप्यत्राप्राप्तंजातित्वेनइत्थमिहमित्यर्थः इतरभावेपिपूर्वलक्षणानमितिसिद्धिरितिभावः सर्वलिंगत्वपीतिनवजातौ अप्रयोगोऽस्य लिंगनजातिरितिकथमे
तन्नद्विशेषणामितिवाच्यं जातिद्रव्ययोरभेदात्पत्तार्क्रितिमहणात्रैकः शारूद्वात्यान्तनिमेत्यासर्वलिंगार्थकः षष्ठीजातिश्चदृशतिशाईलक्षणाभितत्ध्वनिन्नेचेदमात्रकर्णइन भाष्ये
नन्वेवमपिदेवदत्तसीदत्तसर्वलिंगात्वाज्जातित्वापत्तिरत आहउपदेशेति॰ उपदेशमसहायमप्रत्यहेणएकत्रग्रहीतग्रामत्वस्यानन्नातपित्रादिष्वापिग्रतेनेमहणावन्नेदेवदत्तत्वक
विशिष्टानेप्रतीयते॰ यद्यपि पिण्डांतरस्यापि देवदत्तइतिप्रज्ञानध्यापिवाच्यमास्ययमवनत्यर्थसाहश्यं नमतीयतइति॰ सकृदाख्यातनिर्ग्राह्येत्यस्याहश्चयगोरिति॰ अनेनचा
नेकवृत्तित्वमकत्वेवापलक्ष्यतइतिभावः लिंगानांचनसर्वभाजिस्तेनेनशुद्धाहिव्याप्तिः तथाचिलिंगत्वात्त्वाळरणाशब्दस्कनत्रिलिंगत्वाइतिबोध्यं॰ अपत्यमित्यर्थःइत्यनुत्र
पत्यादिषुणादन्यत्रेतो किक्षोत्रग्रहणादितिभावः प्रवराध्यायप्रसिद्धोगोत्रप्रत्ययान्तमिति मितस्याथ एकाग्रात्रिग्रामितिमूलत्स्याभाष्यस्वरसात्अंचतीत्याहोत्तरशाखा
न्तरीयपाठ्याजातिरूपनिर्वाहदत्यन्ये॰ शाखाध्यायिन इतिधर्मलनकठोशाखिपमपिसिद्धमितिकिंचित॰ कठआत्मेवसिवत्तनप्रयोगादस्यपेक्षे॰ शेषंस्पष्टयति॰ आचितमावत्यादिति

कै० टी० टि०
२७

ध्वनितं चेह माकृत्या समुत्रे भाष्ये नन्वेवमपि हेत्वहत्वाद्देत्सर्वलिंगत्वाज्जातित्वापत्तिरत आह सत्प्रधेशेति उपदेशमहायसत्त्वे ह्यस्य कृत्वा हीनप्राप्तत्वात्समन्तादातत्त्वाद्दि सूत्रयिगंत
रेनग्रहणादन्नेन चह ज्ञात्वा कथितिंगतेप्रतीयते यथोपदिष्टात्मस्यापि चह ग्रहणा इति समुच्चारथापि चाने कथं न त्वमेकत्वं वा प्रत्यस्यातइति भावः लिंगानां च न सर्वभाज्ञात्मनेन शक्यादि
व्याहृत्तिः तेषां च लिंगात्वात् प्रमाणादि शब्दात्तन्न त्रिलिंगा इति वाच्यं अप्रत्यभिन्नर्थः इति अप्रत्याधिकारहन्य चे लौकिकोपात्तमहणादिति भावः प्रवराध्याय प्रसिद्धगोत्र
मत्ययानभिन्नपत्यमिन्नस्यार्थः एको गोत्रे इणि अगोरिति सूत्रस्य भाष्यस्वरसात्तत्र चतीस्याहेता हश्यणात्वात्रापाजातिकार्यनिर्वाहइत्युक्ते शाखाध्यायिनइति संबन्धः तेन कठशा
खाप्रसिद्धमिति किंचित् कठशाखेत्येव तत्र प्रयोगादुत्पद्येत शं पश्यति आविर्भावेत्यादिनित्यत्वादुत्पत्तिविनाशासंभवादेवमुक्तेनान्येवमान्मतः प्रादुर्भावविनाशाभावेनात्म
त्वाद् जाति त्वन स्यादत आह यावद्द्रव्यभाविति एतदर्थोपलक्षणाद्वित्याशयः गुणोपीति इदमत्र लक्षणीस्वरूपकथनपरमेव तेन द्रव्यगतजातिर्वात्र लक्ष्यतिसूचितं प्राचस्तु
भावित्वेन प्रवृत्ता हीनानजातित्वं यथोभिस्येनन हेवदत्तेति संज्ञाशब्देन दोषः विषयवाचीति न प्रयोजनादिवाचीत्यात्स्याश्रयत्वात्यक्तोनां विषयत्वोक्तिः समानकालिकवहुव्यक्ति
वृत्तिनीमित्यर्थ नेजपरिणाभेदेन द्यभेहापिदेवदत्ते ताद्दीनानजातित्व चारणादीनितिन पुमर्कत्वापपत्तेथ आह चरणशब्दइति नुपचारात्स्म अध्ययनत्वोपात्तदत्यर्थः आकृति
ग्रहणात्वादिति वाल्यगात्रस्य प्रावयवसंनिवेशस्य सर्वत्रैकजातीयत्वादितिभावः नन्वेवं सति हेकथंसाधुत्वं वस्त्वित्यत आह पूर्वोक्तमेवविवक्षतेनलक्षणाध्ययनात्तत्र गम०
विध्यप्रामाण्यजातिकार्यस्य पुत्रशब्दाद्वैकिकत्वः अत एव युवजातिर्युवतितरत्वादोषविष्णत्वमप्युचनभावतः सन्धास्थविरमाहोत्वजादिपाठादापन्नतित्वपरत्न आह २७

तिन्हपणोमेवलक्षणं आकृतिपदेनापदेशप्रयुपलक्षणतेनाकृ पुपदेशघाणमाधापदेशेनगम्या जातिरित्यवलक्षणामुभयसाधारणं लिंगानां चनुसर्वभाक्तिपोस्येनेन विशेषणा
नांवेति सूत्रस्यासाविषलिंगात्वजोतकृत्मनहितं त्त्तरलक्षणाः सर्वलिंगाभिस्यसतावन्मात्र प्रलकत्वात् सकृदिति स्येनेनेकत्वमनेकत्वं ज्ञितत्वं चोक्तं उत्तरलक्षणेत्र कथाभिस्येने
नते हेवोक्ते तत्रासर्वलिंगत्वं प्रायिकं भाष्यप्रामाण्यज्जातिशब्दानां त्रिलिंगत्वप्रामाण्यात्वात् अत एव भाष्ये यथा एवं जातिलक्षणाभित्यकवचनप्रयुक्तं वक्ष्यतोमिचे घ
भिन्ने छिन्नेपघछिन्नमिति यस्यशास्यभाष्यं यथा एवं जातिलक्षणाभित्यकवचनेप्रायुक्तं वक्ष्यति भिन्ने अभिन्ने छिन्ने घाछिन्नामिति यस्यशास्यभाष्ये वाधितभित्यत्वे एकत्वे
चसति अनेकानुगतत्वमेव जातिलक्षणा भाष्यसंमतेतालसात्वपञ्चत्वादिसाधारणमुक्ता हीनानि स्येवैकत्वमनेष्या पाधिकमेवेनानेकत्वव्यवहारादिकत्वव्यवहाराह क
त्वव्यवहारभावाच्च न जातित्वं अत एव जातास्यायामिति सूत्रे यत्र द्रौ हो बीहि लेगापिमा पेत्वेतस्मिकद्वारकवचनमिति भाष्यः अनेन तत्र जातित्वारोपाह र्शितः गोत्र चव
रेतः सह सत्त्वमपितमोक्तत्वोपवाधकमेवहि त्वस्वोह तुनमत्वारोपः तातिकार्मोस्य दर्शनातत्वयुत्स्यचि ज्ञातित्वारोपः कार्यानुसारेणाभ्युपगतइति तद्विषयस्वरूपस्यसिद्धि
रिवेतीस्याहोतत्वगोत्रत्वारोपत्वात् अत एव तयोलिंगत्वरोपोयोगान्नलेखोपिप्रगत्वतानाकारानिसांप्रदायिकात्मा वास्याविति एवंचजातौनित्यस्त्रीत्वात्नपुंसकत्वापत्ति
रितिभावः एवंकुरुशब्दोपिगोहे स्त्रीलिंगः घेटे पुमान् पात्रशब्दो भाजनसामान्ये इंचादित्वात्पुंसपयलिगः भाजनविशेषे स्त्रीत्वलमाकायतीति अर्थप्रदर्शनमिदं तत् स्तुतिः स्त्रिव
आकापतीसाकः चलस्याकइति अन्य आचलाकायइति स्यात् परिहारान्तरमपीति दोषोनास्याहचपितुल्यतयादोषापायापत्तिरिहंचित्यंके विज्ञसप्तानामास्कृतोआत्री

के०टी०वि० णिषपुरस्पर्धिरचोचितः अतएवपाककरोतीतिचरितार्थे नवित्स्त्रीविषयार्थं अन्यथातेषामपियोगिकर्थालिंगानाद्रसंभवेनास्त्रीविषयत्वात्तदेवगौणत्वसिद्धा किंतेन ञ्तोपीसार
२८ षाःगोशादिषुपाचारवसाहुः चर्मकारः कुविंदादिस्तेषांनिपाककरोतीत्यपिनकायमिमातिमातास्पर्श पाककरोऽस्त्रेषांवतिरिति सत्वाकंउक्तिपाल्पमंयुक्तउतिभावः भस्त्रा
फलेति जातिशब्देपनसंज्ञेतिहस्वेनकृतः विशेषसामर्थ्यदर्शयति तयारेत्रेति ध्रिमुसमासस्त्रोत्तरत्वेनअप्युदात्तमिरत्निस्वरमाणे ऽोषिप्रत्ययस्वरमाणेश्चेतिभाव
इमामनुष्यजातिः श्वेतस्मैपिशाप्तस्प्रमनुष्यजातिचाविसंहर्शयतिउदेमिपसेतिसूत्रगामेनेति एवंचोपसर्व्यानमजातेस्थक्षितिभावः शुद्र जःवर्णानहतोइतिप्रथमहसाप
कि भाषापिचमितिचोध्य नन्वपसर्जनस्त्रीप्रत्ययोतातप्रातिपदिकाभावात्कथंहस्वत्वमतआह एकादेशसेठि उपसर्जनेनस्त्रीप्रत्ययेनवप्राति पदिकविशेषणात्इतिभावः
:।नेनैकादेशस्यानवद्भावेनोपसर्जनांतप्रातिपदिकं आदिवद्भावाच्च स्त्रीप्रत्ययांतमितिचोध्येतधद्भवरपदादित्यर्थः प्रोलेत्यदत्तघेतद्इति तस्ताप्रथोहिति पृशब्देपशाउ
कारध्ययविधानानकपनिवृत्तिरितिभावः स्वयेपमेहांतरमाह स्त्रीप्रत्ययविशेषणांचेति स्त्रीप्रत्ययांतविशेषणमित्यर्थः भाष्येशपलकृणास्तहीनिऊङः प्रांगेविशेषः न
ङुरीयोचारशोपिपष्ठ्यत्वात्कपप्राप्तिनिष्कवभावेऊङ साचशास्त आहऊकारइयमितिपरत्वादिति अहंगतादित्यर्थः अभूशद्भरूप्रशप्तः अर्थेचातिनिर्देशसि द्वाखुस
स्वप्रातिपदिकमितिभावः श्चनितंचेदृष्ठासूत्रेभाष्येनन्वलानूशब्दस्यहस्वत्ऊकारांतत्वात्कथंकिं धानेनत्यत आह ऊङिसतीतिअत्रचोनिंकेतत्तद्स्वस्पासंचध्रद्र राम०
तिभावः सहितशफ नन्वेकदेशेतिसमोचाहितत्तथोरितिसुन्नत्वादितिभावः नखुसर्वस्याअप्युरुमर्थानेनतत्प्रयोगानर्थसमतआहसंहितद्विद्रुतिअमतइतिशेषः २८

कारुतनुगाणुलुमधुजतनामस्त्रीतात्कर्थहिक्रियामूर्द्ध्रानमतआरुणुणुल्विति आवसा प्रक्रियाश्रयेरात्विरुत्तः स्त्रीप्रत्ययविधीनास्यप्रवृत्तिः फलाभावादिति अनेन
धन्वेऽप्युचिधावपिभाष्येध्वनितमेतत्भाष्याशयमुक्तौमादिमदउक्तात्यंचतुर्थीः चतुर्थीः कोप्राहि क्षियेप्रत्ययस्यध्यनेशद्रत्यर्थः एवंचस्थानिवत्त्वेनयजेतत्वात्पको
भवतीतियद्वा भस्मोक्तधितिसिध अप्रत्ययविधाविति पूर्वरूपातिदेशेन यजेतत्वात्पक्षउक्तिआतोधस्यमात्रेति नेनात्रोपांतस्यगुरुत्वान्छोउःप्रसंगाउतिभावः ननुनिस
भतिष्ठिस्नुत्रोवारादिशब्दे स्वत्रसज्ञावात् वारात्यापाष्ठ्र न मिषतीतिवश्पमांशोचोधमनुपपन्नमत आहयेत्रेति उछहवत्रार्थवर्तते ऊर्ध्वमुद्यमितसुहुतमकश्चेच
प्रथमप्रापेक्षतशह प्रथमेति उफलत्वस्यानुमतोपिफलाधहृत्वामेकस्यप्रकर्षजमयोविधानाद्यन्वहुहूनामुञ्जेतेउत्तमशब्दोवर्ततइतिभावः यद्दिप्रकर्षेविति स्तेना
धुस्त्वोत्तमशद्दाश्रयशोनापेक्षायइतिध्वनितमसाध्येनेति क्रियाविशिष्टसाधनवचनत्वरूपक्रियाप्रकर्षद्वारकइतिएवंवाद्रव्यप्रकर्षइतिनिषेधइतिभावः नुधात
र्थप्रकर्षेप्युद्रव्यप्रकर्षउपाम्यवासितरामिन्ववस्माद्मआहधातुशब्देनेतिभावोनाव्ययार्थसंस्तनासत्वभूतार्थस्तेसत्यर्थः प्रयोजनमितिक्रियार्थसाधनोपादानात
क्रियातत्प्रयोजनेविषयइतिउह्यदृत्यर्थः साधननिर्वर्त्यत्वात्क्रियायोःसाधनानांस्वोदिष्टतयाविषयइतिउच्यतेसाधनाधारइतिशब्दोधारोद्व्यभिसर्थः तमरप्र
त्ययपरेआमरूपेष्टोधारोपिलस्याक्षिध्रिमाहभाष्येअतोपक्रान्तइतित्रयाणांधोकिलोभतादिसिनत्वचतुःप्रभृतिकंत्वेयद्दस्मिनच्चशेषएषोनयोजयति येत्रेतिभा
धमुपन्तिपक्षेदृष्टस्तोतरमप्याहभिधेनस्यतिहत्वरोगानरमाहविधिश्रामउति व्यावहेनवक्रियेतिपद्यमाजमप्रस्पान्तरा क्रियाप्रकर्षविवक्षापामामूस्यानवतत्रा

कै० टी० वि०
२९

पिसह्रस्वपेतः। ततः तमेवेवाच्चनाक्षीभावः क्रियाप्रकर्षेप्याम्नतसामान्यचिन्त्ययोगो ह्रस्वतद्धन्तस्य अम्यन्तमित्यत्वमेवचितुह्निन्नमित्याह अम्यक्तमिति अतमंतमितिपाठेऽमितिशेषः
ननु सुस्नन्तखोतमास्मान्नर्थेका न्नमद्भिप्रभृतिषु वर्तन्ते तद्स्य सुन्नमत आह नमोतझीति। त्रिप्रभृतिषु वर्तन्ते तद्भिमाधिमस्येन सुमध्यपदं स्यतन्नवन्नेतेष्वर्थः। ह्रस्वशब्दोक्ताभाष्यक्रमस्य
नवार्त्तिककृतः संग्रंगीकरणाभावात न नु षष्ठीनिर्देशो ह्रस्वस्य त्वनि अपाः सस्मानुपपत्तिरत आह प्रत्ययविधावपीति स्थानिवद्भावादिति अपरेऽविधानेनापत्यार्थकत्वमपि शाह्वो
प्रेमेचतिभावः चकाराः स्यानिवद्भावाद्दिसम्यस्थानि सहशेवादित्यर्थः स्यान्यर्थाभिधानसमर्थस्येवादेशत्वा आदेशस्त्वा आदेशेऽलपत्यार्थकत्वाद्दूपप्रापस्यत्वमितिभावः धि
गोविधेयतामुपपादयति इङ इत्रीति तस्येवेति इङः श्यङ इत्यर्थः ननु सुपधाकेति सूत्रेऽस्य धिप्रजनेस्वेवागोत्रस्यानहणमिति स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे भाष्यादिषु प्रसिद्धं न द्स्या
नृषित्वात्कथं तस्माप्रि ऋषिर्वत्तु कथम्ज इः प्राप्तिरिति चेन्नसंपाकेति सूत्रे ऋषिप्रजनस्येवानहणमिति नियमात् प्रत्ययमात्रविषयइतिनेदोषः ऋषिप्रजनत्वेप्यनृषित्वा
धकाभावाद्यस्यानिवद्भावादिति आत्यमिस्संवाजिस्थादितिभावः सामर्थ्यादिति अन्यथा प्रत्ययविधौ निषेधात्तरतान्तस्यादिति भाः दिलोपः नसन्धितइति चिहितः इ
आप्यवधानादिति। यस्मितिलोपपिस्यानिचलाव्यवधानमेचेतिभावः दिलोपः नसन्धितइतिचिद्दितः इञ आप्यवधानादिति।। यस्मितिलोपपिस्यानिचलाव्यवधानमेचे
तिभावः भाष्ये लोपनिमित्तइति चहुव्रीहिः इञाधनस्यादिषु श्रीनमत्वमपि सितनघनलोपचिनेतिभावः। माप्यत्वादिति। पुंवद्भावप्यनिलत्तालिङ्गविशिष्टपरिभाषापा अनुपस्या
नादितिभावः हलन्तान्निधानाद्यो नुपपत्र इत्यत आह देवहत्तादि तिश्चत्सेद्दोषयति किमान्तरीयं येऽजस्थानरूपेसपवादइति सेहहनिदन्नयेद्रसर्थः भाष्यं ज एव पञ्चेनि रा०
२७

द्रोश्वइति नन्वोदृशपेक्ष्य ह्रस्विशिरसोपसंहाशिशीर्षवा हृदिलादिजस्य विशीर्षिः ततः इजः ष्यङ् हास्तिशीर्ष्या अन्यथा निवेसनशीर्षस्यशिरसोपसंहाशिशीर्षिणो हृदिला
दिजस्य विशीर्षिः ततः इञः ष्यङ् हास्तिशीर्ष्या अन्यथा निवेसनशीर्षस्याशिरसादृत्वाघवत्तोधत्तइतिशीर्षनादेशः प्राप्नोति यथाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावादिलो
पादुलेभः प्रत्ययलपक्षे किकारलोपस्यस्यानिवेलिनव्यवधानात्तदोषः स्युरेवेदयेवनोधितइतिसूत्रेभाष्येइतिचेन्न उपजीव्यविरोधेतशीर्षन्नादेशप्रवृत्तेः प्रकृतिभावविधायकेः भोयमादिप्वर्षुहासेनप्रत्ययस्यानिकयोरेवानहणेनादेशवाच्यस्येवेदभाष्यमानमित्याहुः होवमुत्रावयतीति अस्मत्पक्षे लक्ष्यासिद्धिर्दोषः स्वन्मते गोरवमिति प्र
कृतनमिमानः एवचानुवेधाविन्याद्दिर्माष्यएकदेशिनो दिक्। भाष्ये एकसामीसूत्रेदिकारः क्रोशस्यइः आविमत्रारुहशाषिड्इत्यर्थः इकानुबंधकत्वादस्येवानहणास्यान्तत्तु
केचित्रिज्य इतिधितोयोपिकार्ययेत्यर्थः अन्नवतिपइः स्याविमत्रेवेत्यर्थः चानर्थं अन्तमाडि चवाशिष्यथे भित्यर्थः तवकथंवाएइतिआदेशाहिनः प्रश्नः वापइतिप्रत्य
यवाहिनडन्नोदितोमतुष्यत्यस्य प्राप्नितोनेत्याहइजोदेशास्यितिनतुसत्त्वामाभावपिड्ञपस्याख्यानेठन्नो इतिनोमतुष्यत्यस्य प्राप्निस्तोनेत्याह इजो देशस्यितिनतुसत्त्वामा
भावपिङ्ज्ञउपसंख्यानमितिप्राप्नोति तन्नेचेतइत्यस्याभावोजतआह परावेति अन्नेववारणाथमितइत्यस्यानुवृत्तिरितिभावः वापविधयइतिपसपवादिमित्रानुप्रत्ययस्यकेषां
नाहानेपदेह्रिध्योत्पाशयः नन्वोदृशपक्षेप्युक्तार्थत्वात्प्रमानेस्यान्मलिन्ति वानुकत्वपक्षात्पातकत्वपक्षेऽपि विशेषमाहइचकस्यैति अयकाण्डविर्वेएकस्मसुहीपसेव
त्यर्थः गापरद्वाराविषयस्मेत्वनतन्माननसत्वघातेनमामथ्याभावादितिभावः तद्यप्रयोगोनिस्थित्रसंज्ञानाशेक्यइतिभावः सानुबंधकस्यादेशान्तिकायां भाचष्युपपादय

कै०टी०वि

३०

नि॰ इत्यएवेतिभाष्ये स्थानिवेलङ्गतिस्थानिवन्न जित्वाभावइत्यर्थः समासोचेति॰ द्वयोर्थे समासइत्यर्थः प्रत्ययइतिद्वावधिध्ययनिर्वाहायत्र अतोशब्दोधातोरिष्यन्नेते अर्धशब्दस्यमस्मा
समासजस्मात्स्वाधात्वरेतोचकामना॰ कामनाल्लाहा॰ पाको॰ इदंचनाद् शकामना कामनाद्विसङ्गश्रव्याहि कामना कामनाप्रेषोऽपाननुत्पत्येपदे॰ तिसहेशीतवप्रहान्निरित्यर्थः अ
निकेचरहुधातः यथात्मप्रविषयभयन्ता लशकामना दितथाप्रमाप्यादिवच्छशकेनेवप्रसक्तेः एकानिमित्तकत्वात्कार्यद्वयमाप्नोतिनास्यर्थ्यत्रः॰ नेध्यलोपशलतिविहितस्य॰ ननु
यद्विलोलयापुत्रेः क्रोगात्स्वत्वचव्याने तर्हि वाणश्चापुत्रेपिराणायवद्यानान्नप्राप्नोतीत्यत आह तत्त्वगत्यास्थितिनचावः पराणिमिनिमित्तत्वधुरिति॰ ति सूत्रस्थभाष्यरीत्यास्तु
लभंसंचयवत्थानेमेचेतिवाक्ययेन नान्यवधानमिति॰ पोपेन तस्यवधानेपिप्रसङ्गेस्याप्यायात्॰ आदेशवाधाद्वेति॰ प्रत्ययवादिनायकः॰ समसमासामिति सूत्रभाष्येसं॰ निम्प्रो
गोपरित्यक्तेतत्परिहारमोदेशवाधाक्षिपतीत्यर्थः धातुनहणानुदृत्ताविति॰ उत्तरत्रमेवधावश्यकेत्वनमस्येपिस्वधइति भावः नसम्भवतीति॰ धातुनानास्यासमासाभावात्
नचक्षिवेतेसमयः अक्विप्पलोपयोः कृतयोः स्थानिनएवाभावादितिभावः॰ उभयोरपीति॰ अथोत्तमस्य तरस्यधातोर्व्यवहितत्वं स्थितमर्थः आस्येकोवत्सत्रविशेषणा
इत्यनुकर्षः॰ अन्यत्रविशेषणाविशेष्यभावव्यत्यासे॰ र्थमेदेपिप्रकृतेनेत्याहज्ञुसिवेति॰ आगोनेकोविशेषणो॰ नेत्यस्यापिगुणः अन्यथात्वसम्मतिविशेषः यद्यलितित
मयथापिप्रत्ययनहणपरिभाषयानेनविधिप्रत्ययाद्यनुपूर्वेत्यस्माहितिभावः धातुनावायप्रिणविशेषणोइत्यनुकर्षः॰ नतुधातोः कार्यभावेकिंतद्रनुप्रयोगतत्र राम०
हलतत्र अतिप्रसङ्गधातुप्रकरणास्मिन्प्रकरणपदेनानुवृत्तिस्यानेननुयेनाननुवृत्तिरसौज्ञेनेवकथंयत्नात्मराणाभ्युत्थेत ज्ञानानिनानुवृत्तिकर्तव्यतीयतेकिंतर्हितन्मूलस्त्व ३०

र्थ्याप्रत्यानेमेवसाहस्यत्वप्रयोजनार्थमितिशाल्ह्मितिकृत्रीयत्नमिति भावः॰ एवं॰ एवंतर्हीति॰ चस्तजन्तपदे शपेनाज्ञातज्ञापकस्युच्चारणानुत्पत्तिरेजंतमित्यर्थः प्रत्ययशब्दं संप्रविशेष्यमाह
यःशब्दश्चप्रत्यासत्तेपदेशाश्चिकप्यस्येतिरोकिंजमाशीनेशापः॰ नेत्वं नोध्य वहत्यादे अनुवारत्वादितितत्तो॰ अत्र एवानिमातिपादिकानांवोपदेशइतिभाष्यसंगच्छते॰ स्वयमप्रो या
ह्रस्वप्रत्ययतिअपत्याधिहितत्वादिति॰ अपत्यप्रत्ययान्तादिहितत्वादित्यर्थः॰ धेलोपश्वेच्छापत्यशब्दस्यतन्त्रार्थध्य अपत्येभवस्यापि अपत्यार्थकप्रत्ययोद्देशेनविहितस्य
तिवेतिभावः॰ द्वितीयेशद्वेष्टुत्वाणः॰ आस्माथ्यप्यापत्यशब्देनत्वाद्दिना॰ तामाहाहस्वार्थिकत्वेपिति॰ उक्तस्वरूपस्यापत्येमितिभावः॰ अधिकृतात्वधानकतातत्त्वेपिनत्वा
ह्नीतारितिनात्पर्यबलतत्वस्वार्थिकत्वेपिस्त्रियामितिविशिष्टात्र॰ स्त्रीत्वार्थकत्वमेवास्मन्तत्अपत्यार्थकत्वमभिज्ञिघ्रछइत्यात्रानाहत्त्वस्वार्थिकेयनिकस्याध्य
स्पविशिष्योस्तानुक्तेश्च विशिष्यान्मेवापितयात्यइतियन्त्रापत्यार्थकत्वेनतेनोऽत्रचरणादितिगुणि॰ आपत्यस्याणिपलोपसिद्धिर्भितिभाष्याशयः॰ गोत्रावयवाऽत्रावयवाधि
हितेयोऽणोऽणः॰ ष्यड्॰ तिस्वार्थः॰ अनेकार्थत्वादितिएथाभृतामधोनेकार्थात्वादितिभावः॰ नेन्द्वन्थेनपोर्वापर्यापेक्षवान्चभमनुपपन्नमतआह समासमर्थ्येति॰ तद्धना
प्रयतोबीजमप्याहपूर्वस्येवइतिनन्वेवइन्नावयचस्वेहेचस्नेत्वाभोवनगोत्रादिगोत्रावयवादिसप्तक्रमत आह यथाधेनतिसंज्ञात्वाचयवादितिगोत्रेचासायवयवश्चेति
कर्मधारयः तत्रगोत्रशब्देनपरिभाषिकगोत्रग्रहणमाहत्वस्वभावयेनमनर्थकमिति॰ ननुपूर्वगोत्रविधानमेतेनतदेवप्रवृत्तिकथमेवचनानर्थक्यमतमत आह पौ
त्रमनतीति भाष्येगुरुपात्रमार्थइति॰ कस्मिंश्चिदहगोत्रेपानपवानगोत्रादियथामार्गवस्यत्वनाहोनितेयथागुरुपात्रमार्थः तत्रप्रवृत्तेपरपत्यमिति॰ साक्षात्परपत्यमि

कै०टी वि० ति॰साक्षादपत्यमित्यर्थः तानि गोत्राणीति गोत्रत्वेन लोके प्रसिद्धानीत्यर्थः एतेष्वेव तत्र तत्र लौकिकगोत्रे लौकिकगोत्रपदेनोच्यते अतो नेह ज्ञातिरिह पत्यमेतानकश्च अवान्तरगो
३२ त्रपृहार्थ इत्यर्थः तत इति अवान्तरगोत्रेभ्यः गुरुपोत्रमेव प्रवरत्वार्थः न घाचेदेयथामार्गवित्यादि॰ प्रवराध्यायप्रसिद्धाः विधा अपवादा पत्र अधिकारेनान्तर्भृत इत्याधारः
तत्रापि पुनः प्रागिति इत्याह पूर्वसूत्रे इति॰ अस्मिन्नाह॰ अनन्तरेति॰ नप्रितिः एवं चाणुरुपोत्रमार्थतेहुद्यमितिवोध्य॰ येष्को माह यत्रस्मेनेन गन्धेन सूत्रे प्रत्यास्यो ते॰ अथ भार द्वा
जीयोक्तसूत्रमभोजनमाह भारद्वाजीयादि तिः अप्रधानवचनइति॰ अप्रधानानि गोत्राणि गोत्रापत्यशब्देनोच्यन्ते तत्र प्राधान्यानि प्राधान्येकपमत्र आह प्रवराध्याये ति
नेषाप्रप्रधानमिति॰ अपत्यसंतानप्रसिद्धिहेतुत्वेनैतत्वोगोत्राणि गोत्रत्वे अपत्यपोत्रप्रभृतीति॰ गोत्रं वा भयमाधारणमिति भावः एवे कर्मधारयः सोत्रः परनिपातः एवं
चान्त्यग्रहणेन त्ये पाणिनिनानुवर्तते इत्याह॰ पृथिकसिति॰ एवं चायुरूपोत्रमाधेमिहमिति भावः कौमा हि पाठमिति ध्यासूत्रेवैव पृष्ठमनन्तिनिधायाद्भारद्वाजीयं अ
येवेति॰ अयम्भावः एतत्सूत्रारंभसामर्थ्यात् अपत्याधिकारान्यत्रापि पूर्वसूत्रे गोत्रशब्देन श्वाहच्यायनादीवात्मि ष्ने तरापत्यप्रत्ययोऽतेविध्यर्थमिदमिति तत्र धनयनुहास्वति
हैव हेत्यमाश्रिगोत्रावयवशब्देनक अमनेतरापत्यमहणमत आह एवमावेति॰ यथाग्नान्ययणात्स्याप्येलो यमिस्तुक्तत्तत्तस्यशक्तिः स्याहोमथमेप्रत्यो तिरितिभावः नन्वेवेम
नति प्रदेशाः स्याहत आह अभिधानलक्षणाः इति॰ अनएव पुवापत्येनपोषः एवं चानन्तरापत्येनत्वमितमुगहरशाध्ययेमेव साध्वितिभावः। एतन्त्वविषयेभ्योऽनन्तरापत्ययोति राम०
भद्याचेतनानपिकोऽप्याहि युष्ठिलाइह सूत्रोस्याऽमेषेतिभाष्यमतमितिभाति॥ ॥इति शिवभट्टसुतनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्य प्रथमे ३२

पोद्धितीयमाह्निकं॥ ॥समर्थानां संबन्धेपकृत्याभि॰ अपत्याद्यर्थनिर्देशेन सम्बन्धाधिकारमित्यर्थः तत्संबन्धापत्यमित्यर्थे प्रथमोऽध्यायः ततःप्रत्ययस्तत्स्थाधस्याप्रयोगात् फलवेत्रे
न्नाहित्याख्यातिसिद्धेरितिभावः ननु न समर्थाद्युत्पत्तिसमर्थवचनं किंसमर्थोऽस्तु पत्यर्थमत आह समर्थाद्वेति इह तस्यहेतो॰ तस्य संवधप्रतिपादनस्यास्तीति॰ सर्वविशेषसेन
हायवत इत्येन सामान्येना शहानपूर्वोक्तार्थकत्वेपि सूत्राणाम समर्थाहि साचसपकृतिसाहचन्द्र स्यात्॰ अनभिधानादित्युत्पत्त्यप्रत्ययो नेनवाक्यप्रतीयमानार्थप्रतीत्यभावा
हित्यर्थमुक्तौ प्रकृतिप्रत्यययोः सहाभिधानायोगादित्यर्थान्तरे कृयतिप्रकृतिप्रत्ययोर्वेति॰ प्रत्यस्यार्थमिति॰ प्रतीयमानार्थमित्यर्थः क्वचित्तु प्रत्येयार्थमितिपाठः अस्य स्यापा
वद्दस्याहि वारणाय पूर्वोक्तार्थ एवावश्यक इति वोध्यं नन्वसमर्थेनापि प्रकृत्याहि नात्वार्थाभिधानमस्येत्यत आह असमर्थशब्देनेति तुल्यन्यायात्समर्थः पदविधिरित्यपि प्रत्य
ख्यानमितिवोध्यं ननु पत्यमित्यर्थनिर्देशात् अतः शद्वात्प्रत्ययप्रसंगः स्त्रीप्रत्ययगोत्राद्व्याख्यातिःस्यादत आह अपत्यविशेषेति॰ अपत्यशब्दादिति भाष्यस्यापत्यवोधक
शब्दादित्यर्थः उपगोरपत्यमपत्यमुपगोरिति द्विविधपर्यायास्यापि लोके दर्शनादितिभावः भाष्ये॰ न्यर्हतः संज्ञायायाइति प्रत्ययतद्धितार्हिसंज्ञायायाइत्यर्थः भाष्ये धेनाहमर्थेति॰ स
मर्थः पदविधिरित्येव सिद्धेरितिभावः परिप्रश्नास्यैव पदार्थान्तरेणासंबधात्स्वेनान्वधितास्मतापरविधित्वस्य हेमव॰ भाष्ये॰ र्थाभिधानियत्समर्थमिति॰ अर्थबोधनेयपदकृत
मित्यर्थः कृतवर्णानुपूर्वीकपदमिति अनेनार्थबोधनसामर्थ्यविशिष्टपदे एवनतुसमापिशास्त्रानुकृतिप्रत्ययशक्तिज्ञानेन तस्यलोके बोधकत्वमितितिएवंचवर्णास्त्रिपाठः
शास्त्रव्यवहारमात्रोपयोगितिसूचितं एवं चसमर्थपदनामिसूत्रितादृत्पत्तिः स्फिबात्तेद्रपकुलितइतिसूत्रेचस्याति॰ नन्वेतेणात्वासमर्थादीर्घः स्यादत आह वर्णादिति

कै॰टी॰वि॰ केभेरणान्वाम्नोतस्मिन्धमीह मितिशंकेतेनन्वतरंगत्वाहितिवार्णीहाणमितित्व समानकालमाप्रिविषयमितिभावः भ्न क्रनोविशिष्टकुहस्तेकी निमित्तविनोशेष्कार्यस्थितिस्त्रो
यथाहेउनाशेपिघवस्थितिः स्येस्तइत्यथस्तशेहपूर्वकृतोपीत्वादिमकारानरेणावश्यहत्यमसिद्धिमाहतेचेमादिप्रतिपद्विधानाहिति· अनवकाशत्वाभाचाद्बाधकत्वाभा
३२ चेविपूर्वप्रहृत्तोशीघ्रोप स्थितिकत्वेनेहमपिनियामकमिति भावः अनेनपहस्यविभज्यान्वाख्यानेः कृतयू हपाभिधाविनाप्यितत्सिध्यानस्यान्ननावश्यकत्वमस्वितेवि
\पुराद्त्वादावकृतस्थेः प्रमयहर्शनेनसर्वत्रतक्षितेतथेत्यमवारणायसूत्रेन्याय सिद्धथोत्तवाहएचसमर्थानेहराणि निभाष्याशयः अतएवसोस्थितोपरत्वस्यविम
ज्यान्वाख्यानेःकृतसेधेपिप्रत्ययःस्यादितिकेयटेनोक्त· अतएवविप्रतिषेधसूत्रेतेगवलीयइत्यस्योक्तोस्यतिचेकृमाणिरितिप्रयोजनत्वेनोक्तःवारणेपरिभावात्वनिस
सत्वान्नमचर्त्ततइतितहाशयः नन्वर्थमेदादेवहत्यावाक्यस्यनचाधोनत्र्याहहत्नीति अवोनतार्थमेदःपहजन्याउपस्थितिकालिकःवाक्यपत्यक्षहेनापत्यत्वप्रकारिकोपस्थि
तिईत्नीत्वहेणापस्येधविशिष्टस्येतिभावः उभयविधार्थाभेदादवबाधकत्वेसमम्मानप्रत्याहतत्रपक्षेतिः वास्यनिरा जीतस्यतस्याधुत्वनिहत्तिःस्यादित्यर्थः अनेनसमा
सीयमहाविभाषापिकर्त्तव्येत्युक्तत्वन्यायात् अधिकस्युत्कोत्वस्यतिमहानिनिमित्ताहधिकस्याद्वीत्वस्येवेत्यर्थः गोशहस्त्रेपुत्वस्यसमानाधिकरणसामर्थ्येणातमहितिभावः
प्राहोकेनायुक्तइत्यावक्तापामाहमसिधतिननुजीवत्याहेमाणारिक्षात्वर्थितम्भतःनहेपद्ववमनाहेतधम्मश्चेतिनतुनदेकेदेशहोयच्छइमनुक्तासमिदेशोत अ दम॰
हरीत्रतिश्रेहृति· समानजातीयेति अवधिमत्यमथानामेदपमितस्याधिरथ्यर्थएवतिभावःनन्वेकदेशहोत्र्यहृर्थस्येवावाधित्वमहत्वात अाहसमुदायेवेति· एकदेशस्यस ३२

\सुदायस्त्रस्पानपाहकतयाकथमपिनार्थप्रतिपादकत्वमित्यर्थः निर्दिश्यत्तउतिसमुदायार्थोबोध्यतइत्यर्थः एकदेशविकृतस्यास्यत्वाभावादितिभावः मवसमुदायस्य अर्थ पृथा
नहत्यस्यमेकदेशोपि· अर्थमधानइतितात्पर्यपतहाह· भाष्येविकृतनिर्देशइत्यादिनाइकाराभावरूपविकारेणनिर्देशइत्यर्थः भवत्येचेति एवचेकदेशविकृतोष्पथवो
धकइतिभावः अवश्यहित्यस्यास्वेत्तत्यर्थः तत्रात्मसाहश्यनिषेधेन्यत्वनिषेधः सूत्राम्·एतेनेकदेशकृतस्यायोपिस्थ्याधृष्टानिर्दिष्टएवेत्यपास्तः अथवामाक्रशहोयमिति
यथप्याघपूक्तेपि विकृद्धहृष्णांघातथापिप्रथमासामानाधिकरण्यमाषवाधनोयेह· अयंहिसूत्रेप्रथमातःसामान्येनेनतुनसामानाधिकरण्यमितिभावःएवंचप्रसत्यप
तिषेधेशतसंभवःपर्युदासस्यत्याघलाद्येपक्षहकदेशिनःनेवेदमनुकरणमितिनैकदेशाच्चारणमित्यर्थः अनूच्चारितस्यनातरीयकतयोच्चारितस्यकरणसुच्चारण
मित्यहृताण्यः शहस्यानन्तात्पर्यकत्वाश्रावेनमुख्यानुकरणत्वाभावात्· अर्थएवेति अधिकृतस्यैवाधकपदवोध्यार्थएवेत्यर्थः नन्वप्रथमांतेनसामानाधिकरण्याभावले
थशेतेयेत्तआहतेत्रेतिनिषिध्योधतिप्रसत्यप्रतिषेधउतिभावःप्रयुक्तेनैवसामानाधिकरण्यभवतीतिआद्यायुक्त्रुतिवाध्यनेन्वयेप्रतियोगभागितस्यत्तत्वस्यपयोगारवमत
आहणिमेवतिच्चरणप्रत्ययःसल्वोधधायेतेइतसवध्यार्थेवोधकत्वमितु आगमत्ययमवेधःसल्वोध्यतइत्यर्थः पि अागमत्ययःसल्वधिधायेतइतिसचेष्यार्थवोधकत्वाके
पुत्र्यागमत्ययसचधःसल्वोध्यतइत्यर्थःविहितशहेप्येनत्वारयति·सेचेष्यार्थायितिसल्वारितःसर्वेषार्थवासेपुचिहितापथास्यादितिभाष्याहराण्यः अन्यथासर्व
नार्थवोधकत्वाक्षेणास्युद्धायेत्स्यादित्याहयोगेयाइति· सर्वास्वेति· प्रातिपदिकस्यमकृतिधातोःत्वंभवतइत्यर्थउतिभावःभाष्यसमानेर्थइतिसमानशहएकपद

कै०टि०वि० यः नन्वयं प्रतिनिर्दिश्यमानस्य सिद्धं प्राधान्येनेत्यधिकमत आह तात्पर्येणेति ग्राहकमाह भाष्ये योऽकं चिद्विहितस्तस्य प्रतिपत्तेर्यस्या शयः एवं चावधिजातीयस्यैवावधिमात्रवि
३३ नास्तीत्यर्थः स्वावधिमन्तः इति तात्पर्यमस्त्वेव सा नितिके वलवाचनमेव धर्मस्य मात्रायां स्वविषये तिलाघवाद्यत्र यावि देश उत्तिभाष्यार्थं अत आह स्वं चैहीति दिस्यादिसाम्यात् होय
नार्थे वोक्षके प्याहशिथिलिय नइस्यादि प्रकारो पाम प्राधिकार लोवो ध्वनेर्ध्वयं भवतीति विधायकत्वमेवेत्येनेनुक्षस्यूपसंख्यानेकु र्वीरो मतिपितमतोः पाठो व्यर्थः स्यादत
आह कुर्वीदि धितिनेन्द्वृचमत्र पाठो व्यर्थान्त आहत्रनेन लिंगिनन्त्र्ययानाभिन्नवक्षिद्धिस्थिलोपविधानेव्यर्थमत आहादि लोपेति आरात्तीयइति मयोगीव्ययाप्रसक्ते भा
ध्ये प्रत्ययविधौ ना हन विधिप्रतिषेधा हाह भाष्येति यद्यपि वक्तलवाविनः स्यामश ह्रस्यापेने पाप्तप्यषिजानादिवायोगः संभवती स्विचमुक्तावान्निके प्राप्तिप हिकवि
शेषमारायनं हलविधिः प्रसक्ता वेन त्यादि निषेधा प्रज्ञिभाष्याहाह प्रातुरि धर्मानहमावर्जमिति संहरमुपलक्षणीयमिति भावः लोमशब्दस्येति अत्र लोमापत्यवपी
गाभावात्समर्थ्याज्जेहन विधिः ननु मे लेन वा धातुर्कंथं परत्वमतआह अंगमन्तालिति ननु पन्निमित्तकाल लोपः प्रसक्तात्समासान्तिमित्तके सुपि धातुवाभिधवत्वो हस्पादि पो हन्तुश
मत आह न लुमतेति आरालुकीति नचान्तर्वर्तिविभक्त्यापहत्वाल्लोपा हुवा ः त्तधिषपत्या वृत्ताव्यकार्थकमपयांतेभ्यः स्वरूपत्नैः एवमेवा येत्तादिष्यसयस्वीकारेण
हो धान्न पक्षेत लनवर्तिविभक्त्यापहत्वसमलेनाप्राप्तमतमाह मेत्र साधमा धिवेषयुक्त्यहि अपेपासाहेन्यतो यपुपाठाइवनापन्नस्य एवतिलिंगश्च मत आहयन्धतिनरत्नु वाहए राम०
वस्वंत्रे तीतित्वनत्तुपाही नानित्वा पबाहत्वात्कथं विमतिषेधानत आह रामाह पद्मनि यस्य धर्मसामान्ये ति तस्य हामिति सामान्येन विधानादि ति भावः न च पंत्रीधायस्य दस्तुक्ते ३३

स्यमपर्थाविशेषात्न ग्रहणं इति वाच्यसामान्य शब्देनैवतस्य विशेषस्यापि संग्रहात्तविशेष ग्रहणं चविशेषशब्देनेवाक्षिताथ्यर्थकं प्रसङ्गमिति भावः द्वन्द्वेति हिचतस्य हि भा
मपत्यस्य मू हे यो पि स्वेषः नतु भूस्य यो अमिति भाष्यार्थ इति भावः हि तिशीर्हेन भाष्ये हितिसूप लक्षणीय एतेने हेतेपा हि तेयोभ्याचतेनेच्छाचिति भती पत्ते ऊधस्मा भाम
पिर्हिंगा विशिष्टपरिभाषया प्राप्स्येति भावः तदाह अमिति प्रत्ययग्रहणे यो विशेषा ः ननु एवमाह यांपविशेष तिएके विप्रतिषेधनत्वलोपाभ्यजत्वधात्रः स्यात् अतआ
हन वा जन्ति अर्थविशेषलक्षणात्स्तुल्य वहरो च बाधे नि प्रवृत्तेः तन्त्रस्वरात् शापमादि विधानादर्थना दिति द्वितीय पापि नेत्याह अनलविधाविति ह्रीपुंसा भ्यां नन्वत्र स्यात्स्याद
त्वान्नस्य पाणान्लाभावो तदाह तत्र कर्ते व इति प्रसाहीय शब्दस्य हा समरूपे हो य इत्येवकारो हस्तिशब्देनेन नुचेतिश्चश्तके न लोपादि नेन्वंस्थर्वनाहाथः स्याद
न आहस्परस्त्वं चेति अविभजनइति शब्दराश्याप्रपद्धः इत्यर्थः तस्यैव लोके नात्र लेनवहायात् गोत्रावयवा दिति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्तन्नापि पुंश ददा च्य सामान्यमि
तिन्नादिरितिशेषः भाष्ये रूपमेवेनाहितिन चोभाषात्वसित्विपामजबलेशाः ववाहि तिनुन्नायत्वेजातिलक्षणा तिवहनिपत्या त्वादिदिति स्त्रीविशेष इति वाच्यजाति
लक्षणोऽपि वृषिप्रजनेष्यणि त्रस्यमहणात् व्यवंती सोहातव हाहोपि राजा निकार्थमित्सहाषान् नबपाहियामवोद हाता दृस्यां शो धितास्त्राया धिहिः प्रत्ययविधौ नहनविध्य
भावेनतादृशशब्दाद्याप्रेवदुर्लभत्वात भाष्यप्रामाण्ये नाहिति पुंस्पतिलोपेनवसिधतु विधानसामर्थ्यादि स्यर्थः सत्वमेहत्वीती हलन्डाच्यसामान्यापाधेषः एवं विप्रतिषेधेन
लोपावलीयान् आधामितिपदि प्रामाण्यकं तत्र चरित्य सर्वेनसाधु लोके तु अभिसंवसाधुनालोपीतिप्रयोगिति प्रसाह्य निहानमामान्यतएवचहश्चलोपमव्यवलवे

कै०टी०वि० ज्ञापनाच्चकसोमाद्यणोतिसिद्धेकस्येहिनीत्वविधानाद्बोध्यमाहुः नन्वकारस्य हितन्नागामस्याः कृतच यस्मिन्तिलोपे तस्यास्थानिवत्त्वादिलोपाप्राप्तेरिति चेन्न अप्रसंहेहाय प्रतिप
३४ प्रतिलाघवाय चतथोक्तेः स्मरहण्णागमस्याहरत्वाच्चेत्याहुः ननु माममचनो हि तुन्नेर्भचेन स्रस्लस्रो स्त्रियाप्तेतु ताभ्यां न तलोपो धात्तोनेन स्यात्तामनन्याहत्वन लोह्यातिः धी
०लुग०धिगोरितेति तिह्योविघास्यधीतइतिभिन्नह इतिभावः ननु अवयवेचेतिचान्तेहविघाचयमधीनइत्यर्थात्प्रत्ययार्थभेदान आह विघाचयास्य इत्यादि नन्वेवमपि मह
तधिनार्थेधिगुलहशान्तिविघइति स्याहत आह अथ विके ति ननु पंचनहात्समाहाराधिगोमलधिनइति लतुकृस्यादत आह नहीभिन्नेति सत्यापूर्वेपारइति ति तत्र भूस
शिस्यवपूर्वात्तुवादः अत्र भमन्वेवतियोगाविभागाप्रिवहाइतिभावः योगविभागाभीवितु पूर्वोद्राहिलादुःप्राप्पूर्वात्स्याकारादेशः पभनाभवहिरनेककुलपदस्य समूह
परत्वमवाराणायपस्मामित्यस्य केंव्याख्या आहि पुरुषाणामिति कुलं मतानसमूहः नन्वेवमाहिपुरुषमेदेन कुलभेदात्कुलानीति पुंकमत आहकुलसामान्य
स्येतिएकंचचविनहत्वेयोपनार्थमेदस्याद्भयएवेति ततोऽभ्यामिति हेतुमनुद्ध्यान्यानतरस्यात्यथः सपंदेवेति विहितो नन्वजादिनहणोऽधिपयदसन्तस्य हाभसाधिका
रविहितपतोपितुरूपेनविधिस्तधहगीतिसूत्रेप्यमाप्यसमेतानमिध्येहितिबेच अआदिनहणाकर्तव्यमितिभाष्यस्योक्तस्तचाहचोत्पपक्षभेदेनव्यार्व्यायेतेनहलादि
रपिकस्येचिलुगितिज्ञासर्यणासेषात् भाष्येधिगुनिमित्तस्यइतिन्यपपुन्नरवार्तिकंअन्विषितान हितिपंचमीस्थानेनतन्निमित्तमहणामपिपंचम्यन्तमेतिप्रवानतन्निमि पाभ०
त्तपंदेहविकल्पशंकापरःभाष्ये पंचम्यन्तन्वेदश्यपेतेतथापितचवहुव्रीहिहिसिद्धान्तमभिमत्यषष्ठिलितार्थकथनमिदेनहाहःषष्ठीसमासइति वहुव्रीहौसर्वस्यापि द्विगोर्विहित ३४

स्यधिगुनिमित्तत्वेनपंचकपालास्यविलुगापत्तेस्तन्निमित्तमहणांचेपथ्यापतिंपुंसकत्वानापत्तिश्चेतिभावः निमित्तपदार्थमाहतदिपार्थइति सइतितधिनइत्यर्थः सवस्याप्य
र्थवलाहर्थलिशेषासंप्रत्यपत्तस्यनुपपन्नमत आहतद्धितेहनुक्ताहिति अत्रतद्धितसमाहाराधिगोरित्यर्थः समाहाराधिगुस्तद्धितार्थधिगुनेनिपातुः समाहारहिगुमक्रतिक
तद्धितांनवतद्धितार्थधिगुप्रकृतिकतद्धितोतेनसमानार्थोमित्यर्थः तस्मिन्तिच्छेदेनयदिधिगुःपरामश्यतेतदाधिगुनिमित्ताधिगोरित्यर्थः स्यात्तवायुक्तइसत आहतद्धि
तस्येतिः तस्माधिधीयमानत्वेनधिगोस्तद्धितनिमित्तत्वमितिभावः नन्वानंतर्याहितिरूपितस्यापिसंबंधस्यसत्वात्कथतत्प्लाभोत आहनिमित्तेतिहेत्वन्तरमप्याहयोचीपस्येच
ति अयमभ्युच्चयः योन्यायवान्तअविशेषेनविनहस्व अविकशब्दात्प्रत्ययः तेनविनहस्यतितयोस्मास्त्रजद्धाणाअविकठारणा अयमेचन्यायशब्दार्थइतिभावः अत्रप
त्रेयथातथेत्यध्याहारोगौरवमतः पक्षान्तरमाहअथवेति अत्रायमथः अविरिमेतत्समविकत्रूतिचतपामेध्येविकारादिप्रत्ययः कनोत्तरेवतनुकेचलोहितिन्यायस्तेनेति
भाष्येविग्रहत्वाविकशब्दाहुत्पत्तिरितिपादवर्योर्याचितित्कान्मायस्यप्रथमान्तेपदेनविषयइत्यस्त्वेदाहभाष्यकारितिअयंहिभाष्यकारस्येचप्रयोगः तधूचनप्रमाणपत्न
एव्यस्कहित्वास्वंपरस्परेफञ्जागमस्याशयः गोनित्तगत्रगोत्रशब्देनपारिभाषिकंशास्त्रीयमेवउक्तसूत्रस्थनक्तनिमित्ताप्नामाहचर्यातएवंसत्वेगोगोत्रप्रत्ययलुकी
ऽप्राप्तिःप्राप्तिरशंयतिपस्काहिम्यदतिभइति अनेनतत्संबेगास्यापिवसनहःतरवेवपुवहपुइसतुचेनेत्समाप्यतत्प्रकरस्याप्राप्तिरावरापहृत्निपतितनस्यतिएनागोत्रस
ज्ञायाअभावात् भूमिमात्रस्येतिभाष्याद्विशेषे प्राग्दीव्यतीयाजादिप्रत्यये प्राग्दीव्यतीयप्रत्ययानेननीधेवचप्रकरणात्पंडइतिवो अन्यत्तुविधानइतिवक्तव्येगाने

कै०टी०वि०
३५

लुग्वाचीति चेदित्युक्तमत आह अस्मिन्नेवेति । यद्दिस्थितिः प्राग्दीव्यतीयेर्थे विवक्षिते गोत्रस्य लुक्लोपो हेतुनेति स्त्र्यर्थः यद्यपत्यादिप्रत्ययमात्रस्य नालुग्निमित्तकता तथा
पि तद्विशेषस्य स्यादिति स्यादगोत्रादिति परं तस्मिन्नुदाहरणे देशाद्यर्थे तस्मिन्परतः इत्यर्थः एतेन विषयसप्तम्यां न हेतुतद्धिते ति तथा हि व्यक्तिपक्षे इति तस्य हे साक्षात्सौवीर्यप्रत्यसेभ
वात् आक्रतीति । अत्राहि जातेः पौत्रादिप्रयोगसम्भवात् विषयसप्तम्यैवं प्रत्याशयः दृष्टमार्थधातुकमिति स्त्रे चोधितो येन सुष्ठानुगामीयस्य विवाद स्थानत्वात् छात्रकाणामनुपपन्न
मत आह यद्येति अन्तरङ्गः एवं कालमात्रिकार इत्यर्थः लुकोपि सापेक्षत्वात् प्रत्याथसापेक्षस्य लुक् श्राद्धकालस्य सम्बन्धापेक्षत्वात् नैकवन्दमेव कि तु लुकोपीत्यपरथः आ
श्यपहि वेति अथ वेत्यर्थः तन्निमित्तमित्तिप्रत्यापवादि चलवान्नथातन्निमित्तमपीत्यर्थः तदाह भाष्ये एवं हीति । अपवाद शास्त्रकालः सम्बन्धकालज्ञानं रुमुग्गोत्राल्लक्षणस्य
रे लहूशोकवृद्ध्योत्रानीतदृष्टः द्वितीयेत्य पवाह विषयपरिहारेण तत्सम्बन्धस्य सम्बन्धकतातः प्राप्नोतीत्यर्थः अयमन्तरेपि च भङ्गविषयोन्याय एवं वलुकोऽनुविषयप
माले वनात्यश्चेच्छन्नेति शयः एव भाष्यप्रकारेण योगस्य चान्यथा च चपसमप्रमीलध्वनितमित्याह अनुत्तरस्तत्कस्यापत्यस्य लुकोऽसम्भवाहोत्र प्रत्ययस्येति । भाष्ये बहुषु लु
ग्मवीयोगोत्रप्रत्ययस्य हंतरस्य बहुवचनेन तस्मान्नावधातुरे ककारादित्यर्थः तदेवाह हीति बहुवचनं गोत्रप्रत्ययान्तमित्यर्थः एनियेत्रति तस्य चयहालुगस्य पिचाध्य ।
न लुक्येके वाभितिसूत्रस्य अत आह द्विते ति अर्थात्तस्य तस्माद्वित्वैकत्वयोः सतोरित्यर्थः तत्कलितमाह द्वयोरिति भाष्ये च गार्ग्ययेनाहीति प्रत्ययलक्षणात्स्त्रप्रत्ययस्या १म०
साधारणाच्छयचाश्रीयते नहे चकार्यप्रत्ययलोपे भवतीति नियमार्थत्वे इति नवगो प्राधान्याभावाद् इहविवक्षिप्राप्तहीनकाहिताभावेपि बहुवचनेन साधयतीत्यर्थः कशे ३५

षडीति अननुमाहाढ्य येवेति । विधिपक्षाभिप्रायेणेदं चर्चा अपदितिभावः आसासन्न विषयकमिति भावः विषयसप्तमीपक्षे प्रत्ययलक्षणेन तद्धितवत्तापत्त्या स्यादितिदेशात्मस्येत
न लुमतेति निषेधस्तेनोगा संज्ञकाद्देशकत्वाभावादिति भावः नन्वविशेषणाल्लुग्वचनेन गोत्र स्यादित्याह अपत्ति प्राग्दीव्यतीये परेऽर्थे प्रत्ययलक्षणाशङ्का अस्मिन्नियमस्थितयोवेदइ
त्याह अथ तानापत्तिरित्याह प्राग्दीव्यतीय इति प्राग्दीव्यतीयार्थे विवक्षित इत्यर्थः इति भावः हन्ताहलुगिति अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तिरिति भावः भाष्ये यद्विशेष
णेति प्रत्ययलक्षणस्यैवविधिपक्षस्याप्युपलक्षणमिदं अस्ति हि तिप्रवोर्थविवक्षायां गोत्रबहुत्वार्थस्यालुकपिश्रुवबहुत्वे च वर्तमानस्यालुगिति भाव पुनरलुगिनेगोत्रानिवृत्त
प्राग्दीव्यतीयार्थविषयस्य सत्वादिति भावः लुग्विधौ च बहुत्वगोत्रार्थगतमन्यथा तेन तिनागह इतिभाष्येनलुगोत्र बहु चेविधीयमानोपजञोस्तिलुक्षुयुवबहुत्वेत आह
लुग्विधावितिगोत्रप्रत्ययमात्रमितिगोत्रद्वयस्य लुगिति प्रत्ययेनेत्यन्वयान्तिके अलुग्भवति तस्यवेधबहुत्वे इति भावः अन्यथा शिष्यमाणमिति मायेनानसस्य युवबहुत्व
हन्निनोज इति नलुकः प्राप्तिः स्यादिति चेयर्थमर्थमिति तनुप्रथमोऽयस्य च लताभेन यचार्थप्रत्ययअस्य चाहतचार्थे वर्तमानस्येवालुगिति भावः लुगिष्यत इति सतु प्रथमस्याप
नुयमानः लुकावाधान्याप्राप्तिप्रथमस्य तुलनालुकः प्राप्तिराह अनेनेति एतस्य प्राप्तियद्थमेव लुक् द्वितीयस्य सेमेपस्कान्तस्यापितत्प्रथमस्य सम्बन्धाभावात् एवं व
हुनितिबहुनिति च तिष्ठ कश्यपानामेषु निकेति ध्वाह्वेन्वे वमेषुनिकया रिजिवनिति भावः निश्चित्यर्थत्वमुपपादयति गोहिति अन्यथानेनेवालुकि सिद्धे गार्ग्यविकाशाह स्याणो पतु
नाहियुपानेत्यर्थः स्यादिति भावः भाष्ये अतमिति एवं च मजञो वमनेन च सिद्धिरिति भावः तत्र शङ्कते न लुचितमा हिकाश्यपाद्योर्नासेन अपस्येति प्रवरा आपप्रतिबायपस्य

वै०टी०वि० त्यर्थः स्त्रीपुंसाभ्यामिति सूत्रे त्वयमेव तत्र चोक्तः भाष्ये चैवं हे चैवं हाचवापि प्राप्नोतीति · अत्र तस्य गोत्र युवसमुदायगत इत्येवं तस्मात् अन्यो वहु धियों यत्तु नेष्टव्यः तत्समुदायगतत्व इत्ये
३६ ऽनेः वर्जनात् इत्यभिमानः उत्तरं तु गोत्र च हुत्वमात्र स्यातुकावाधोय नम्र वहुत्वमेव न · उभय समुदाय स्थान समकत्वत याश इवाव्यं प्रतिवहुत्वना स्तीति पृथग्व इत्यन्नास्तीत्यर्थ
: अस्मत्र त्वयं परिज्ञ चार्त्तिके रत्न प्रत्येवार्त्तिके प्रत्याचष्टे तद्यामावश्यकत्वाभिप्रायेणोक्तेति अपत्यस्य इमिति तेभ्य इमित्यादिवार्त्तिकचिह्नस्यमतत्वशिवादिपाठादृष्टिति युक्तं
आपत्याद्यौ वृद्धयादित्रितृचं वृद्धप चतुर्थ्यादिवाधका नेत्र प्रत्ययार्थत्वाद्वेर्थ्योतीयः युगादिर्भवति सयुवसंज्ञ इत्यर्थः पौत्रं तु अपत्यापत्यार्थक्षेम आपत्यशाद् स्नात इत्यर्थक प्रत्य
यपत्ताप्र मप्रकोत्थिति वार्त्तिके आपत्यादिस्वत्रचतस्रातस्य प्रावशपकत्वात एवच प्रत्यस्मिन् गोत्र संज्ञा युवसंज्ञा वद · कयेगोत्रव्याख्याने वार्त्तिकस्य समन्त्रासमानार्थकृतया अ
पत्यवेति वा शङ्खास्त गतिः उदाहरणानन्तरं गावाश इह नत वि फलस्येवाधनात् स्नाससविकल्पेतु आपत्य गोत्राभिज्ञियत्वेत · मवापत्यापत्यवाधकः प्रत्ययः प्रमप्रकोत्थिते च भवति एवं चगो
त्रत्वयुवत्वाद्विशेषाधिष्ठिय यनोधकापि ने० आपत्ये वा गोत्रमिज्ञियार्त्तिकपौत्रजीववतीतिसूत्रेऽभ्यस्किं त्रिपुरुके इत्येतामयुक्त अपत्यानानाख्यातु सेयारेवत्रं गोत्र लुगावीत्या
दृ निलुगित्यादौ च षष्ठ्यर्थः सत्यमीत्याहुः वार्त्तिक प्रयोजनमिति वार्त्तिक धयप्रयोजनमित्यर्थः अन्यथेति वार्त्तिककारोपचवनविर्त्तेन प्रकारान्तरेण सान्यथातात्पर्यः पुनिः युवन्दे
लेन धि स्वेक स्वयोर्ध्वस्पर्थः वाचनिकत्वादिति · तस्येत्याय सिद्धत्वकथनमयुक्तमित्यर्थः · इति · लुकु · मासान्तरेतु पुनिलुक नहलीतिस्यात् इत्यर्थः अनिष्टप्रत्ययश्च वशासुद्दा राम०
ह्य गोत्रार्थात · फ़टात्हंतेवि अविशेषेणाति भाष्य । अवि इत्यस्य विशेषो नापि स्तात इत्यर्थः · फं शेद्वे तिनिकापनिः श्रौवी गोत्र इति भावः अश्रौवी गोत्रापत्य · अतश्चेवफ़ शुद्धचेति ३६

सूत्रे सौवीरेति किंते कापनिरिति हस्ताद्विषयाः स्नाद्धेत · परिगणनात्म्येनेति · एवंच परिगणनं विंत्वमिति भावः छेदलुम इति · पदार्थपित इत्युत्तमपिच्छः प्राप्नोति तन्न्यायि ते कापनी
योपद इति माप्नोतीति भावः । भाष्ये इत्यर्थे त्रिति सौवीरगोत्रे स्नोसौवीरगोत्रेष्वित्यर्थः सिध्द इति · तस्य स्नातुनमप्राप्नोति पूर्वीतरा त्वसुना गोत्रार्थत्वादिति भावः इमसाहीत्यत्र
हेत्यर्थः वक्ष्यमाणोतित्तन स्वपरमाधिकाराहस्त्र चे लौकिक गोत्रम हणात्साप्यत इति भावः लुकाविलापोति । उज्ञस्यस्य तनेजेन ज्ञापकेनमास्ति स्नत्तश्च हीयगोत्रे सुवानहण्या
द्दितिवक्ष्यत इति भावः ननु आश्वत्थकेशी उपर्यर्दिश इत्यनि स्वस्तुरस्यासिद्धनया प्यामिसे आमोतीत्यत आह · उणादीनामिति · कृत्रियादि रिति · कृचियादेरवेत्यर्थः अत्रा
ह्मणगोत्रमात्राद्दित्यत्रमात्र पदस्य च धारणार्थकमिति भावः ब्राह्मणगोत्रमात्रादन्यादिति भावेऽप्यछेन कृत्रियादिगोत्रमात्रान्न स्यादेवाथ · ष्राः · ह्मणगोत्रमात्रे निवृधेतु
भेनियादिमात्रे गोत्रे साधारणेव विधिरिति वाध्य बाधित त्वादिति गोत्रवतिस्वितितु मन्हणादयद्राणेश्वादिति भावः नन्वत्रापि ह्शीपि स्वाश्रय यु वत्वमाहयिपणवेदिजो
लुंकि इज अत्यन्न शकेध्यादिपरसूत्रेणिकाप्र फलस्यादिकोऽयं गोत्रा विशेषणादन्यादन्यादर्णा ह्णिप्रदेशान्तिहेशाद्द्यितिप्रसा स्यानादिति · इह विंशः कार्यतिद्दिशीत्यसाहव्या
नासभवः कापिंजलाद्यसिद्धः अर्थात्तिद्दिशोनन्त्यमध्यन्तिद्दिशपेविद्ध्यमाणात्वेन वनीतर भाचाज · तस्मात्तु अप्रत्ययल्लहेतोनेजतत्वादराप्रमगइति भाव्याशयः इकारप्रश्लेष
वेहनमानुमिति तत्त्वमपात्तिद्दिश्यानिपत्वातारूअमयप्रभवइति ननु स्वलाध्यफलसिद्धयेपरकापफ़ जोत्रिस्वित स्त्रानमावश्यकमत आह प्रनिलुगिति वत्तेः प्रहत्तिः भाष्ये यद्य
तेहीति · यद्देनातिदेशात्देवफ़ कोतुत्त्रिरिति भावः गोत्रत्वादित्तिदेशादिति · तत्त्वादेशचौगाविरएकश्चेति नियमेन युवप्रत्ययानुत्पत्ते लुकस्तद्विधेया तिद्दिश्यमानधर्मविर

कै० टी० वि० अस्त्वाप्रयामाचक्षुआतिदेशस्त्वभावसिद्ध इति भावः नन्तुराजश्वशुराद्यत्‌ मनोर्जातावञ्यतौ विस्त्याम्यामनंतरापत्येपि प्रसंयेन तस्यो गोत्रत्वाभावान्न चतुर्भ्योऽपि प्रौढ़ीनत्वाफ्केन
३७ नम्प्रवारितार्थ्याकर्थज्ञापकत्वेमत आह भागोत्रे इति तत्वाचपंहेनतत्रपिसेराय: अश्वशुर्य इत्यसिद्धिः इत्याय्प्रविवहुपचारेणासिद्धेः नचागार्गीप्रभृतिभ्योपि स्त्रिकस्मात्‌ गोत्रत्वा
रोपिकागोत्रइति नियमात्‌ तरनारोपितगोत्रत्वाभावादिति वाच्यं उदीचां कृहादिति सूत्रे गोत्रात इत्युक्तिसामर्थ्यान्नोपाचस्य पात प्रकृतिभ्योप्यर्यादिविधान्यविधानसाफल्यातत्यत्र
गोत्रेसाहित्यवस्तुत्वान्निषेधः शास्त्रीयेति यद्यपि लोके आनन्तर्यमनुष्या होनापत्यार्थकत्वेन प्रसिद्धो किंतु जातिवाधकत्वेनैव प्रसिद्धो तथापि गोत्राधिकारोत्र प्रमत्वपत्येप्रय
विधानापत्यार्थकत्वेन प्रसिद्धो किंतु जातिवाधकत्वेनैव प्रसिद्धो तथापि गोत्राधिकारोत्र प्रमत्वपत्ये प्रत्ययविधानाच्छाद्यवासनयातन्नभिधायित्वादित्यर्थः शास्त्रप्रक्रिया
मात्रशास्त्रकृत्रिम आरोपितापत्यार्थे निमित्त अत एव मनुष्यो शद्रात्त कुत्सितमपत्यमित्यर्थे मानुषोजात्य इति भवेत्‌ राजन्यशब्दो वाहीकेवाहृत्याहि तिफञ्याञञ्श्वशुरातम
नोर्जातावित्यनपोगोत्राधिकारोपाटात्तयोरपि शास्त्रीयगोत्रत्वात्‌ एवं च शास्त्रीयगोत्रग्रहणात्‌ अपत्यसामान्यमेव शिवादिभ्यइत्यं विगाचइति निर्देशमित्तिहस्यादित्यास्त
चित्यादेवउक्तप्रयोगाप्रसिद्धापत्ते लौकिकमित्यस्य च लोकेपत्यत्वेनवोधजनकमपत्याधिकारविहितप्रत्ययांतमित्यर्थः अत एव राजन्यमनुष्याभ्यां यो वैकौगोत्रचरणाद्विति
वुञ्‌आलौकिकगोत्रत्वाभावान्नचेतन्नेथ्याराजन्यमाहिलौके अपत्यत्वप्रकारकप्रतीतिजनकत्वासन्मसात्मावः जातिप्रकारेणवोधनात्‌ इत्यर्थः गार्ग्यादिभ्योप्यपत्य प्र०
नगोत्रसापत्यप्रभृतेरेवं प्रइतिवाध्य इत्येवयत्नशास्त्रीयात्‌ ग्रहणाम्यकाभावमत्ताधिकपयचतुराणमकेन्नत्स्यैवयथागोत्रे लुगचिमत्वेनन्ना तन्त्रान्यपुचमाहवयात्तशास्त्रीय ३७

नत्रेणाणमकाभावत्वधिवर्थपत्रतुगामकंतत्रत्स्यैवयथागोत्रे लुगचिमत्वेनन्ना तन्त्रान्यपुचवामाहवयात्तशास्त्रीये तस्यैवानहणान्नत एव वाल्मिकिमिनिति सूत्रभाष्ये गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेश एत
द्विषयफलकत्वाभाष्ये युवा वलोकेइति अनंतरायत्यसाप्युपलक्षणमिदं उक्तमित्यमनेन्नार्थ इतिकेचित्‌ इहमेवयुक्तं अत एव पञ्ज्ञोश्च स्त्रलौकिकगोत्रग्रहणमाष्ये उक्तं अत्रवदेति
एतत्सूत्रस्थभाष्यस्त्वारस्याणिर्ज्ञाणोत्राचयवाहित्तसूत्रस्थभाष्ये अन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणमाष्येउक्तं अत्रवदेति एतत्सूत्रस्थभाष्यात्‌ स्पष्टाणि ज्ञागोत्राच यवाहित्तसूत्रस्थभाष्येणावचनं प्रयोगस्मा
त्रलौकिकमिति त्वश्तेजातिलत्तजोदेवमचानुपमर्जनादिति सूत्रे कुंजी अश्वतीगोधारीयुतत्वोरापणाइंतामनुष्यनातोरित्यस्योदाहरणालोकिः गोत्रो हि तिसूत्रे वाश्वादिश्यादिसूत्रेष्टुइक
मात्वशद्देजनपदशाद्वात्कृत्वियादिसाधिकारस्यप्रत्ययांते गोत्रोक्तेतिसूत्रेणायुवेभाष्यकारैणालतथवहोपिणेवऋपत्याधिकोमतुयुवत्वानाकातपोचमत्सपत्सरूप नहर्थकत्वचारोपितवा
त्वर्वेवस्त्रन्यदिति अत एवचेति अन्यथानव्योहयुशलकुशलकांवेतिपाटातगोत्रेश्रीवस्त्राज्ञान्निपातनात्‌ त्रिजापिभवतीत्यर्थः नत्वविशेषेणज्ञापनेकथकाणादिभ्योगोत्रइतेत्स्यंतइतिभाव
तेहवेचतिशास्त्रीयगोत्रमित्यर्थः नत्वयुवत्यानाकातपोत्रभत्सपत्सरूपनत्विति पूर्नोञ्ज्ञोविधानाहित्यर्थः इञ्ञोलुकाभाष्यमिति नतुलुकापि प्रसंगयत्तक्तागोस्तलभनेवकाहत्तइञित्यर्था
न्नतत मानाभावादितिचित्यभिहितस्यापत्य सर्वथिशेषेतिसामर्थ्यादितिभावः एतत्‌ चतत्सपदविचारे भाष्येण वस्तुत्वनतुदाहहरीमारुत्सठस्यैवोपाराना ध्रुवचनमनुपन्नमत आहजाता
विति प्रयोगावाहुल्याभिप्रायेणेति वक्तुं युक्तंजातो वहु वचनस्य भाष्यप्रत्यारयानात्‌ भिन्नार्थत्वादिति नहि वास्तेराम्याभोक्तुरक्षिहीयताकोभिन्नार्थेनंत्वावापेत्यचव्याप्यवाधक
भावोस्तीति भावः पर्यप्रयस्तुल्योः शेषाएवेत्यनुपपन्नेमत आहपदीतिभाष्येउत्सर्गाद्युक्तित्वप्रकृतिविशेषास्त्वधत्समाचेराणोवाणचोध्या सामान्यसेवधइति उक्तप्रकृतिविशिष्यातिरिक्त

कै०टी०वि० ०प्रकृतिसंबन्धइत्यर्थः कथंपुनरशैषिकः शैषिकंबाधेतेतिभाष्येनतस्येदमित्यर्थेपीत्यिदंतत्रएवंपक्षास्मिन्नपक्षेमित्यभावान्नतत्पूर्वपक्षस्यापिफलनानातस्मान्नेतीमहत्पोमयानुपप
३८ पुमाधिकाशंकाप्यत्रएवोत्सर्गःशेषएवास्माविति समाधिःबाधकत्वाभावमात्रशंकायांत्वमाभिर्यबाधदेस्यैवोत्नेर्ग्रहादिति तस्मात्पूर्वपक्षोपपादनपूर्वकंबाधकत्वाभावशंकायामपी
दशन्नोव्याख्यानेचतत्र्थेवोपाध्यायेः अपत्यार्थउत्सर्गाइति उत्सर्गोक्ततसामान्यशब्देनोपादानादितिभावः ननुयोगविभागेद्वयोरस्य स्याप्राप्तोबाधापात्उक्तेः कथंपुनरिमन्नीनुपपन्नोत्रआ
हप्रकृतिमात्रान्यादिति नत्वतस्यानेहगामृष्मतद्वितत्पावर्थमतआहएकदेशेनेतिगतिविशेषरूपस्याभ्यासेहतास्यकथंशब्दविषयत्वमतआहतन्नेवेति क्रामवाहादिति एवंक्लीच
निर्देशेस्त्रीपुंसयोर्नस्यादितिबोध्यंयद्यपिनपुंसकमनपुंसकेनइतिएकशेषेणाप्यतत्सिद्धंतिनथापिवाह्नवमेवसमाधिर्वक्तुंतन्माहगोत्रेति एतेननपुंसकस्याप्यस्यापत्येनयौ
गासंभवइत्यपास्तंतोधितार्थेतिभाष्ये तत्स्यव्यपत्यमित्यमितन्त्रिथमत्यइतिसूत्रार्थात्स्वयमुक्तः पद्यातोधितप्रयाजनकमितिशेषइत्यर्थः सर्वत्रैवेति भावइत्यादावपि क्वचित्सौरित्यादि लिंग
त्स्यर्थआविवक्षितेत्नेयत्साम्यानुलक्ष्यमाणात्क्वचिद्धवप्तत्कविन्नेत्यर्थः विधेयविधेयत्स्यस्याविवक्षितहत्नुसुचितांतथाहि अप्रमाणमित्यस्यविधिनिषेधप्रमाणःजनकमित्य
र्थइतिभावः सामान्यवाचिनामद्वाहेचापन्वयःउपस्थितत्वादितिभावः सामान्यवाचित्वपरोहेत्वनसकलपरोक्तव्यक्तिबोधकत्वेविशेषाणामिवेति यथ्यातस्मिन्नितिनिर्देशे तस्माहिस्तु
न्नेस्मिन्नाहि ननुगोत्रेनत्वध्यकृत्याशवाहृतावक्षभवाद्आपत्यनुगोत्वेपीकोपत्त्भाविमप्राप्ताभावोतआह अपत्यमित्यनेनेतिविशेषणविशेष्यभावायोगादिति फलाभावाच्च रामः●
त्वबोध नन्वेवसामान्यवाचिनःप्रत्ययानस्यादेवेत्यतआहयदहेत्विति यदात्वोकः परोहत्वेनव्यक्तिविशेषवक्त्रुधिस्थ्यपकाणाबोधपतितदेत्यर्थः नाडायनोसहहीनीात ३८

हष्टत्वादहीवांत्र्यादितिपिङ्गः एवमेवविद्येणादिपौलाहस्यचापत्येपस्ययोवोध्यः अमन्तिमलेनेतिभाष्यात्रयथापुंल्लिंगास्त्र्यायतिस्त्रीहितानथाप्रकृतेनपुंसकेवाच्यएवोत्पत्तिःस्यादितिव
चोद्यते किंतुनपुंसकत्वेविशिष्टेनैवसर्वोपस्याभिधानस्यान्ततुपुल्लादित्यशिष्टेनापीतिबोधतइत्यर्थः अपत्येनपुंसकत्वेअविशिष्टेनैवसर्वोपत्याभिधानस्यात्तुपुल्लादित्याशिष्टेन
नापीतिभित्यपक्तंतस्यवशब्दान्तरेणाभिधानेलिंगान्तरयोगाहत्आह अत्रअपत्यशब्दइतिप्रजननशब्दस्याप्यस्यपुल्लिंगात्वजनतपुंसकमित्ययुक्तमतआह सर्वलिंगइति प्रज
नइत्यर्थस्याविवक्षितःलिंगनुतद्धामावादितिभावः नेत्वकस्यार्थस्यतन्नुयद्वत्प्रतिपाद्यमेकमेवलिंगलोकेद्यप्रायइतिक्यसनलिंगाभावमतआह भाष्यएकार्थइति एक
स्मिन्नेवार्थेपोत्यर्थः तथ्यावेद्यएकेकइतिहिनापासितिसूत्रेनिरूपितमतसेकैमतआहभाष्यएकार्थइति एकस्मिन्नेवार्थेपीत्यर्थःतथाचेदएकेकइतिहिनापासितिसूत्रेनिरूपि
तमतत्केशुलिंकल्पायप्रदर्शनायभाष्येयथयान्यत्वाद्वितिनव्यावृत्तेः स्वार्थिकस्येति भिन्नावयवत्वेपिभिन्नशब्दत्वमवृतिकिंपुनर्यत्रेतिनपुंसकमतआह अत्रत्येति यत्कि
विद्वयवानामपिभाष्याभावेइत्यर्थः एकोगोत्रेएकशब्देपिमिति एकेमन्यतेएकःपार्थिवेनुप्यत्तामाधानत्वेस्वकस्मिन्नधिकयोकिंत्वप्राणात्तेनेचाहिमितिकर्मेणाहृस्वणा
ति अक्षमवादिति इयाद्गुणासंभवादित्यर्थेः सूत्रद्वयेगोत्राद्यनिर्देकोगोत्रइतिच प्रयोजनतावदिति प्रयोजनत्वानोत्तरहोघोक्तेरवसाइतिप्रयमेतन्यतिपाहयमोस्यर्थः
ननुभाष्येउत्सादपितेत्युक्तेवीव्याप्रतिशब्दइत्यचोगमातृद्विवचनहमवाप्रमतआहप्रतिशब्दइति कस्याहपितोलाहोकस्यापत्ययोगव्यहादेत्यर्थः भाष्यकारोणोक्तिति चा
न्निसामान्यविवक्षायातद्यपितुभवत्यानामितिभावः कोमत्येवनेति किंतुशेषत्वेवेत्यर्थः तथाप्रत्युभयमामितितिनियमात्केनापिपक्षीनस्यादितिभावः। प्रतिशब्दयोगाचवक्रा

कै०टी०वी
३५

यामिति प्रतिषेधे योगस्य लक्षणाभावे संबंधिव्यवच्छेदकमामित्यर्थः अनुपपन्नमित्येन विवक्षार्थानुकूलस्य चविवक्षितत्वादिति हेतुं कथमयुक्तं संबोधिनक्षायास्त्वयुक्तत्वादतत आह
स्न पौत्रिप्रायापत्यमात्रः समस्तौ तेष्वाही कर्मत्वधितौ यायाः पात्रि भाविके कत्वचनस्यानन्वयोदाह एकस्मिन्निति नन्विकुञ्चगोत्र एकोस्मिन्वप्रत्यय स्यप्रसंगात्तन्नियमानुपपत्तिरत आह जा
त्यपत्य एवेति गोत्रपदं गोत्रमनुहापत्यमिति वक्ष्यमाणे ननु स्माहपितुरपत्येन संबंधस्य मृगेधत यात्किं प्रश्नेनेत्यत आह एकस्मिन्निति गोत्रमिति अपत्ये न हेतु त्व एव गुणयो
गाहित्वं पत्नेचापत्यमार्थं स्याह अनन्तरो न्रप इति अनन्तरोक्तेभिमित्तप्रयोजनेनत्यस्य ज्ञानप्रक्षिप्ते सूत्रान्तरात्मार्थ्याहि सन्नयः प्रत्यया त्वात्मार्तिधिक्षतिनापत्ये नाप सा हि ति अ
पत्यस्य वप्रत्यया तौ त्वर्थः अनेनैव च प्रत्यय इति गोत्रसामान्ये एक एव च प्रत्ययः स्युक्ते तेनैव तेनोक्तः इति वचन व्यक्तिः इति भावः ननु गोत्रे पदपत्यलक्षणं सामान्ये तरह पंक्तिनियम
नार्थो हेतु इत्यत्र वेदाह अर्थवदिति नियमार्थमिति ननु पामप्रकृतितस्ततीयादावपत्ये विध्यर्थमिति भावः ननु विध्यर्थं तस्मिन् वक्तिकं पौत्रियमार्थत्व क्षितिविलसु त्यपराभ्युपगमेनैव सु
क्तेः पृतोपप्रसाद्धेहात अपत्यप्रत्ययाः ते वैवचित्र त्वपौत्रास्तु नैमित्तसंबंधः किं वापुत्रप्रत्ययवृत्तिभावः मुयुगपदहस्तमवाहाह क्रमेणेति ततश्च प्रत्ययानात्रोपगवाद्रैव एवं तत
तीयेनोपगवेति तस्मादेवेति भावः यथा जातीयकशब्दार्थमामन्त्यमन्तत्वादिति तिसर्वविधिशेषतिर्गाहिर्थ्याय चिन्ताहि विशेष सूत्र विषय यतिपत्यर्थमित्यर्थः परमप्रकृतिग्रहे
नापत्यप्रत्ययाहिनउच्यते विध्यर्थमिति एकशब्दः प्रथमवाची प्रथमः प्रकृतिभूतः शब्दो गोत्र प्रत्ययमुत्पादयतीत्यर्थ इति भावः नन्वेवमेव प्रत्ययोपि वचनेन विना भविष्यतीत्य राम०
तेआह स्वाश्लात्तस्मैवेहितिवक्ष्यमाणेति युनि वा नहि ते प्राप्नुरिति हृदयः पूर्व पक्षमा येष्वपविध्यस्याचार्यो प्रतियातहि तेमाप्नुरिति तत्समर्थपौत्रादि पथानन्मस्या ३९

नमिति भाष्येनवयः ननुत्रिस्मिन्नेवमेनेन प्रत्ययमात्रविधानेपि प्रयोगेहाभावात्पृक्तयन्नेदं धिति ये यायुपसंक्रामतीति इहतत्त्वापत्यमेवसाधकप्रत्ययान्तराभावात्कथं तद्रूपपद्यत इत्यत
तस्यापत्यानाभिप्रायेणाह त्रिस्मिन्निति तीयादीषु पंचहि हारमकाष्ठामाहगार्ग्यायणापत्ये चेति तियोर्भेदं विवक्षात्वानभिधानान्नेति नानिघंगार्ग्यापिस्याहितिभेद विवक्ष्यायां यञ्जेषि
मिद्धपिकृत्वोमेदोपचाराहनिघमापिप्राप्नोतीत्यर्थः चशब्दइतिपूर्वोक्तसंबंधस्य स्थितत्वाहिति भावः ननु वाग्निकेस्यापविन्नसमासेनैकाप्यप्रिन्तूर्णा युवस्याभिविशेषकृ
युनेति नीजमत आह तनानेति अनन्तरापत्यस्य कदाचनानियमप्रसंगाभावः गोत्रस्त्रियालेको गोत्र इति नियमात्रह भाव इत्यर्थः ननु नन्तरस्यापि त्यायनाहियाभिति गोत्रायूनी
स्यस्य विनिषेध इति भाष्य एकोगोत्र इह सन्निधानमयुक्तमत आह युवसंज्ञापितुशब्दान्निजीवति स्थितपन्नुवंश्यधारणार्थः युवेनागोत्रमित्यर्थ इति भावः नन्विह्यपीइत्यमनुक्तेति
जीविश्यापत्यमासाविकेति सिधास्तित्वायनाहि विशेषणतानलीपि इजेताम्जीविचास्यत आह इतामनुध्यतिभ्यत इत्येनाहि प्रिशुवापत्यवावकाहस्याहिजेतादित्यर्थः
नन्वजास्यर्थमुसेस्थानमसंविधतआह एनत्वेति द्वेषान्तस्माह गोत्रलक्षणाद्यर्ति एवं चतवृत्त्वाभ्यापिन शेषइत्यर्थः पौत्रापमेवेति वचनसामर्थ्यात्कोवेनार्गार्ग्यायणो भवत्यत्रा
हि श्रीत्वे पौत्रामेवतत्रभावकाशोमित्यर्थः अवृत्कोशानस्यप्याह अजीवद्वंश्यापौत्रेति पौत्रप्रभृत्यपत्यभूतायामतीव वंश्यायामत एव गोत्रभूतायां स्त्रियामित्यर्थः
जीवद्वंश्यायां स्त्रियां युवसंज्ञायोगोत्रसंज्ञयाबाध्यहि इति भावः स्त्रिवोतेन स्त्रियापुवसंज्ञाया अभावात्सर्वत्रैवप्पत इति तात्पर्यमान्यलक्षणः इञादिरोधादिति पत्रेवा
मिति पक्षेपुपहि प्पतेत्रेच होषमभिधायतेसेव प्रश्न आह तद्इत्यर्थः अनन्तरोक्तेमचेति स्त्रियानि यमस्थया प्रश्नेनैकमत्य प्रसंगाल्पा विषयः गोत्रलक्षणा स्त्रीप्रत्या

वै०टी०वि० हिरिति च उक्तमर्थमित्यर्थः। यावज्जीवमिति। सामान्येनोक्तेऽर्थे विशेषमभिप्रेत्याह यो हीत्यादि तस्य नप्ता वा भ्रातेति शेषः। अन्येनैव नियमेन ह्येयो गोत्रप्रत्ययेनाभिधाने नप्ता
५० तीत्येवं रूपस्य वृद्धि विहिता नियमश्च श्रेयस्य एको गोत्रापत्ये निर्दिष्ट नियमशास्त्रमाश्रित्य नत्वन्यथा करणात् हीयोऽपत्यवत्त्वे क्रियतइत्यर्थः। विध्यर्थमिति। उपगुशब्दात्तृतीयाद्य
वपत्यमत्यमानमापेरौपगवेऽगोत्रइति किमुच्यतइति भावः। नहीति हि विधिपक्षे एवाभिप्रायमत आह प्रत्ययमलोपि। अयं हेयपक्षत्रस्थित एव गोत्रलक्षणस्यापि हेयत्वमेव
तस्यैव स्यन्यमः। इदानीं वाक्यमिति स्वाभिप्रायप्रकाशनमित्यर्थः। ननु ह्याहितिहेतुर्वत्ताभिधानसम्भवादपक्षे गोत्रविवक्षायामित्याश्रयमेवानेनेति नत्वनियमशास्त्रमप्राप्ति
रूपइतिभावः। नियम एवेक्षितमिति। नियमोऽपि नाभिधानतः अभिधानेवेत्यर्थः। भाष्ये। अभिधानेनप्राप्नोतीत्यत्र स्तनयोः शास्त्रयोर्नियमत्वपूर्वकं गोत्रविहितप्रत्ययस्याभिधानेनप्राप्ति न
र्थ। अनयोर्विधित्वेऽपि गोत्रस्त्राभावाधाहभिधानाप्राप्तिरिति भावः। तथापि प्रकृतिकपक्षेऽपि ह्रियापुत्वतामभिधानेनप्राप्नोति गोत्राहभाव्येगोत्रयुवानोर्युव्यपि प्रत्ययादि
धीयेतेइति नियमस्याप्राप्तिरिति नियमपूर्वकं गोत्रप्रकृतिकयुवप्रत्ययनाभिधानाप्राप्तिरित्यर्थः। पक्षमविभागेनेति पितुर्वा अपत्यमिति पक्षे वार्तिकमप्रत्तिवक्तमित्यर्थः। भा
ष्येसर्वत्रइतिमूलप्रकृत्यनंतरापत्यार्थात्प्रत्यययुवप्रत्ययाताहित्यर्थः। तेनैकोगोत्रइतिनियमतोऽपपन्नइति। नातिसूत्रपस्यजितोगोत्राइवेति। ननु पचमस्य गार्गीहिनैकदेशा
वस्थानादिरूपमुच्यतस्मात्तद्धाहपचत्वमस्यानितिहिरिति युमेनवुद्धे सत्यमित्यर्थः। एकस्मादेककस्यैव सप्तमस्याप्तस्यापि तत्त्वात्पमप्रत्ययनतत्पत्यरूपाद्यूनिमत्ययानसे
यिधपियावापञ्चप्रत्ययान्तस्योप्तितथापितस्यामेकोगोत्राभ्यामसप्राप्त्यानियमानुपपत्तिरितिभावः यथानियमार्थमिति। परेणसौकृतमित्यर्थः। तदमुप्रत्ययानुसारेण

इषणादानमिति तास्वयं विधिस्विनुयुवप्रत्ययान्तात्पियुवप्रत्ययप्रसंगोऽतोऽवइतिवोध्यं युवसमुदायइति। तदभिप्रायमेवसूत्रेएकवचनमितिभावः पुत्रमात्येतिजातावेक
वचनमितिभावः। अगोत्रादितियुवप्रत्ययात्परोपाहित्यर्थः। अतएवपत्ययुक्तेयुयथानन्तरोक्तहीयाभावस्त्याहतेनेति। पररुमप्रकृतेश्वोपरिनिर्वत्तत्वमस्यमपिहोयो
नाह्रीमपिवोध्य अनुकालशब्दः अनुकेशिमिनितिशब्दोऽन्यपदार्थः अनुका शिमिनीत्त्वाद्वक्तव्येनेत्यर्थः। दशपुत्रपरमसुशोपान्यषड्ार्थःतत्कल्पितमाहदशपुत्रपानुसेश
हृमितिभाष्येदशपुत्रमानकमिति यावद्वयोगाधितीमानतुशब्दस्येनशब्दयामत्वामपितामपानदर्शनाहाविवाहिता इतिनतुवातुर्वर्णपचिवाहस्मापरणान्तहेयोत
आहदशपुत्रे ईति। शब्दप्रथमवोध्यत्यर्थः। पतस्येनेति पाठअनेनसमसनरक्तविशेषइत्यर्थः। भाष्येयमनगादइतिकुलेइत्यर्थः। तत्रपक्षार्थोपसापत्येवत्यंवधः। अ
नेनसर्वोअत्यपत्यसंबोधितेदशपुत्रस्यापिनामेकस्यविस्यातेनचास्यापातउक्तःसचदशपुत्रपाणमस्यसंबंधेसम्बन्धस्थापत्यावस्यदपचएवनान्योऽसमवादि
तपितोध्यानन्वेमपिसंबंधपत्यपुत्राइत्यर्थस्यकथमिद्धितआहदशकमिति श्चेतिक्रियामिनितजन्यजनकभावापुत्रयोगिकिपाकितइत्यर्थः। ननुमामान्यशब्दनम्नाल
सुन्यानिर्विवक्षितान्तआहमामान्येतिमबैवघामपत्ययोगेऽवइतिस्थितेहयदानामित्ति। ननुपक्षान्तरस्माधारणामित्रदोषेनतस्माहितायेपर्यनुमात्रत्यातआहउता
हृपितारिपिति। एकनैवेतिएकोगोत्रइत्यत्रगोत्रपदेनगोत्रत्वविशिष्टस्यैकस्येवोपस्थितेरितिभावः। ननुहाशब्दयोस्तुक्तेविशस्यपत्योषोपिकितावस्येवप्रत्ययमालान
त्याहश्रेनकेतितनगोशब्दहेवेति। अनेननज्ञायतेक एकइतिनियमानुपपत्तिस्यात्स्त्रोषधयनिरासाहर्शितःभाष्येउत्पादितनाविवेति। अनेननज्ञायतेकएकर

कै०टी०पि०
५१

तिनियमानुपपत्तिश्चानुक्तदोषद्वयनिमित्तोक्ताहर्षितः मोघ्यउत्साहीपत्तेरित्यत्रित्वेतिचेनस्त्रीविशेषप्रत्ययानुक्ते स्थितिपक्षत्वेनैतेनैव दोषः अत्रापि पक्षेणैव दोष इत्यर्थः ननु सत्यो गोत्र
पत्यो प्राग्दीव्यतीय प्रत्ययसमुदाये हि सत्युपपन्नमतत्त्वाह अपत्यशब्देनेति ननु शुक्लेम्भवति गोत्रात्गोत्रप्रत्ययसमुदायस्य समर्थत्वेन युक्तमत आह येषामिति लिलिः यत्र हि क
स्यापत्यशब्देन गोत्रसंज्ञा स्त्रीत्वात्तत्र पत्यमिति गन्तव्यतद्धितभावः किमाद्यादेनेति उत्साहनक्रियाधीनपत्यान्तर्गतत्वस्य प्रत्ययत्वेन तस्यैव अपत्यसमुदायस्यैव कृत्वितगोत्रेतु
गार्ग्यात्साहेत्यत्राहुः व्याख्यायेयमपि गोत्रे नापत्यगोत्रसमुदायात्प्रत्यय इति पुत्र इदमेवव्यनयतु भाष्ये प्रत्ययः प्रयुक्तः सर्वमुपपादितमिति कमपत्यसमीक्षितमि
तिचेत्रे अत एवैदेश्यैठो पिवक्ष्यतिपरमप्रकृतेरेवेति किंचेवमपि गोत्रसमुदायेनैक प्रत्ययवाच्यप्रतीयवाच्यसमसमवधयननिवारितस्यात् इति वाच्यान्तनुमूलप्रकृतेर
प्राप्ताणाविप्रयर्थमेव स्यादत्र पक्षेनतु नियमार्थमिति चिन्त्यादविधिस्त्वेकमत्रगार्ग्ये पुथ्यापतेः गोत्रे इत्युक्तेऽवप्रथमादिहि सत्युक्तेऽपावादिस्मादित्यादिविधानेनत्वादिति हि
धः एकारहितो सामर्थ्यान्नियमेनैकाम्नुज्ञाप्राशपरमप्रकृतेर्विधिरपि पूर्वपरापत्यापत्यवत्त्वंवैधप्रवर्त्तते इत्यनुमीयते इतिनहोप्राप्तिरिच्छनुमोगाविभागेन हि पायु
वत्वनिषेधात्तोगोत्रमप्यातप्रार्थपशोडेनयुधमात्स्त्रियामभिधानेभविष्यतीत्यत आह यदि नामित्यादि यद्यपीत्यर्थः निषेधो न भवतीति योगविभागसामर्थ्याद्दृष्टियापि
सेधप्रतिभावेऽन्नप्राप्तीति युवसंज्ञायां गोत्रसंज्ञाया वाधा हि तिभावः १ अन्यस्मादिति किं तु इत्येवमस्यादिरित्यर्थः उपसर्जनत्वेहेतुमाह यथेति प्रत्ययार्थ इत्यर्थः केन्तु ॥५०
णार्थेदाराः गोतमसूपसर्जनमत आह प्रत्ययधीत्व इत्यर्थ एव प्राधान्येनोच्यत इतिनोपसर्जनत्वमित्यर्थः ननु स्त्रीप्रत्ययत्वप्रामाण्यादावपि न स्यात्तत्र आह दाक्षितिः न ५१

पावाधितष्टापृथक्त्वं स्यादत्र आह अपवादेऽस्मितिसस्मादित्रणस्वेतिकिंवतरेतवेशेषणत्वेतरं तान स्यापि विशेषणाय नात्वनुपसर्जनाधिकारेऽपि पर्यापत्तिः स्त्रियामित्यस्मादिविशे
षणत्वेनाप्यन्वयाहारः सुकरइति चेन्नरपेषापगावीत्य अनुलय प्रमाणाहोवात पुंवत्प्रतिषेधप्राप्तिरूपात् सुष्टनिरूपितिकाशकहिनेत्यादिसिद्धवाप्तुक्ति त्रापिशेनापु
पत्नीकारणातरशायानभिन्नपूर्वपंक्तिगोनेयदेशयइत्युक्तिः सिद्धातीत्वाह्ययमप्रकाशेऽपि चेदघाते तानिरस्तीतिभावः जातिरूपाभावादितिजातित्वाभावादित्यर्थः युवसंज्ञा
या गोत्रसंज्ञयावाधादितिभावः यद्यपिस्त्रीति अतएव कुर्णीत्यत्र तत्रापि स्वजातित्वकृतोऽपि न बाधितिअनुपसर्जनादितिसूत्रस्य भाष्ये सामान्येनायदास्त्रीतितुनाह विवक्षित्वापन
प्राथ्यविरोधस्तपातस्मात् यत्नात्रप्रयात्तकाद्ये हन्ताभावेइतिभाष्येस्वजातिलक्षणगोत्रशास्त्रेयमेवातप्रत्यापत्यमितिनोक्तकुर्त्तीस्यादित्रोणायनिवेदात्रत्योपेभाष्यप्रामाण्या
तयनितुनगोत्रत्वोपलनजन्मसंज्ञानिषेधात् म्लेच्छकायनीत्यत्रावृत्युसिद्धेतेजातित्वादितोमनुष्येत्येवसाहुः अगोलकीतियन्नमन्नस्त्रियात्तुगास्तेनेतिभावः पुंवद्भाव
मतिषेधइति गोत्रस्यपूर्वेणापत्यत्वेनैव चैवोधातुमानापामार्क्वीभाषित पुंस्कत्वनिर्वाहोवोध्यः तन्त्वहि पामिति निषेधः प्रत्ययस्थस्यात्वतत्तु पुंवत्स्या माधान्यादेतत्रा
ह आह्वियामिति यामिभावितिः यत्र युवशब्दस्तत्रास्त्रियामित्युपतिष्ठत इत्यर्थः अवहितेनापि सर्वधायर्पाभाषात्वमुक्तेनतुराद्विपायुवत्वाभावाद्यतोऽस्युक्तमत आह युवसंज्ञा
यदृति पक्षाधयाकेतिसत्वन्त्यामितु उत्साहपितयपत्ययुक्तेलेतनोः परिहारः विधित्वसमेवनतियमातुपपत्तेः प्रथमादिहिसनुहस्तेवविधौ सिद्धएकानह सामर्थ्यान्नियमस्तापि
नयुक्तेन स्मशतेप्रथमाद्यादितादिसर्थकत्वात् किंवनियमः सेपरांमवेवेप्रमयविधानुपपत्तिः नचसोपितेनैवानुमीयेत एवंविधस्य वचनस्यापारस्यान्यत्रकाप्यहष्ट

के०टी०वि० त्वादिति। अंशेऽपि नियमासंभवः एकस्मिन्नपत्येऽनेकस्य याप्तेः अपत्यसमुदायपलक्षणापांचनमाननिति शास्त्रमर्यादयामेवं च्यासिद्धिरितिभावः। अत्रैवेहेषु उक्तत्वाभावमाशंकते नन्वि
४२ ति। अर्थत इति। कस्मिन्को भवतीत्यो चापरमप्रकृतेर्यो वानंतरादिस्मिन्नानियमन्तु क्तत्वमिहाप्रत्ययान्नाविधिधोवक्तव्य इत्युक्तश्रेवासमर्थ इतिभावः। नापत्यादिति अपत्यसंबंधि
प्रत्यपश्यापश्चापत्यत्वं देवादित्यर्थः। कुलव्यपदेशहेतवः स्वघटितशब्देन स्वापत्यानामवबोधहेतवः आदिपुरुषाः गर्गादय इत्यर्थः। संज्ञानिषेधश्चेत्याशयतिप्रत्ययमिति। नचवंशत इत्य
नेन प्रत्ययानुत्पत्तिः कथं लभ्यते इत्यत आह पराघितिसंज्ञाकार्यग्रहणार्थं अनित्येऽपि पापादनाय ज्ञातिनिवर्त्तनार्थं इत्याहितं च बृद्धिविधौ ध्वे संज्ञाकार्यग्रहणं प्रत्यायवेत्यश्लोक्ष्यत्वादिति। न
नु जन्यजनकयोर्ज्ञातित्वस्यापि अपत्यविशेषप्रतिपत्त्यर्थं भाष्ये स्यादत आह। अपत्यविशेषेति तिरस्कृतिति। नचाह्निनो आश्रुत्वेन प्रत्ययपरत्वेऽपि संबंधविशेषापेक्षायां सा
र्व्याख्येयं स्वस्थिविषयमित्यस्य समस्थविधविशेषमित्यर्थ इति तत्त्वपूर्वप्रकृतामितिसर्वनाम्नामप्रकृतपरामर्शकत्वादिति भावः। सर्वेषामिति स्याद्धि कथमिति नियताकाङ्क्षोऽस्यान्नानिर्देशे विशे
षणापेक्षा सर्वनाम्नोऽनिर्देशः प्रवर्त्तत इति भाष्याक्षरार्थः। निर्देशं च कश्चिदवमक्षिध्वक विहेतुभूतस्य चित्प्रकृतमित्यस्य ज्ञापकविशेषप्रतीतिमुक्तानिश्चयस्तिपूर्वेति। अत्र गोत्र
स्यायामित्यर्थः तत एवाक्ष्मिन्नित्यमात्रवृत्तित्वेऽपि कृत्यप्रकारान्तरेणांशस्थियतु नित्यत्वनिश्चयेऽन्यतमविशेषमपरत्वनिश्चयेवानतत्वमित्यर्थः भाष्ये एकोपत्ये प्रत्ययो भवतीति मा
त्रिपदिकात्ति एकोपत्ये प्रत्यय इत्यर्थः आतिपदिकाद्यपत्यप्रत्ययश्चेदे कस्ववार्थाद्यपत्यसमुदायविवक्षायामितिभावः। तदेवाहमहिपदिचेदानीमितिगोत्रावस्थायां क्रीतेतु अनु राम
पपत्तिरित्येवानन्तुमाप्याय्यशायामित्यर्थेयो नामतीतिविध्यर्थेन चस्यात्तदेवोपगोर्धुचापत्यमित्यर्थे औपगव इत्यस्य दुर्वारत्वापत्तिरित्याह भाष्ये। यस्य गोत्रं तेनाहसामितिप ४२

कं स्वमितिमहलिंस्तु एको गोत्र इति सूत्रस्य चर्चा प्रसंगे चयुवसमुदायपरोऽविधायमनुज्ञानं च श्राविहयमेवं पत्येन युज्यत इति पक्षे तु एवमेव नियमत्वं अयमेव पक्षः सूत्रभाष्यसंमत इ
त्युक्तं भव। एको गोत्र इत्यत्र गोत्रपदेन पुत्रापत्यत्वेनात्यन्तमतत्रस्थितमगोत्रानरहणमिति वोध्यम्। अनेनैकाप्रकृतिरित्युक्तिस्थितियानजीयावेकाकृप्रथमाकृष्टत्वप्रतः। नह प्रथमातिक्रमः
ति इह चिंत्यतिज्ञो नयाणामित्यत्र याणामित्युक्तेः स्त्यायस्मात्रशाखिनो अपरात्तस्माद्यमर्थः गोत्रप्रत्ययस्याभिधत्वादिहनियमार्थं गोत्रे वोधनीयप्रत्ययप्रकृतिरिके वना
नेकात्तहाहभाष्ययदिचहानीमित्याहिनाप्रकृतिपत्येवपुंलिंगानुपपत्तिरात्। शहृपि कृपेतिप्रमाणापपन्नत्वादिति। नहाप्रत्यत्वं अपत्यसंपोत्रप्रभृतिजात्कार्यं घुपात्स्यानचात्रप्रमा
णपक्षोऽनवेरवोप चाकिमर्थं वधाप्रियणात्प्रत्यायात्पत्रिवाभवतिविधिश्चसभवेननियमात्लाभस्यैव मितो अभाष्ये पयालः। संज्ञाकार्यग्रहणमित्यादि। किंत हिंप्रकृतिरित्यायतः सत्या
प्रवर्तमानाभितिप्रवर्तमानानामसत्वात्भावे सविषयासत्या एकशब्देन प्रथमशब्दानचमवहरंतीत्यर्थः एको घावित्वादेवत्वप्रथमक्षितीयस्मादपिगणानां शतादेकशब्दात्तत्कृपाया
प्रथमवाच्यपीतिभावः उपाचरंतीत्यतेनलक्षणावीजसंवेधप्रदर्शने एकशब्दार्थप्रथमशब्दद्दर्शनादन्यत्रापिप्रथमार्थ एकत्वमारोप्य कपदप्रयोग इतिभावसंपत ध्वनयन्नाह अ
स्यायन्नाभिति। कचिदित्येकशब्दस्य विवक्षाप्रकरणादिवशाच्छद्रायाप्रथमपरत्वेन सर्वत्रेत्यर्थः प्रकृतसूत्रे चक्लृप्ता तुरीयात्मपरत्वमिति भावः पितुरेवापत्यमितिपक्षे
एकशब्दस्य संख्यावाचित्वपक्षे चायुक्तमनेकोक्तिविकल्पनाभिप्रायमिति पक्षेः प्रथमवाची एकशब्द इति व्याप्तिमाशयः ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भज
नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्याद्यपादेऽन्तिमाह्निकम् ॥ ॥ अतइञ्। ननु कृष्णस्यत्यत्रेत्यस्य चनामधेयत्वाद्धत्वे वादीचोक्तवादित्यिति प्रमाणैः कथमिति आवका

कै०टी०वि० शोत आह च धसंज्ञाना मीतिवैकल्पिकत्वादिति भावः तत्त्वायमिग्न इतिउहीषामतेनेति भावः ननु च स्थत्वाभावेपि च स्वफल्यात् पित्रोः कथमितः समवेषु स्वे तत्र आह शाचामिति माध्य
४३ बहुलवचनादिति प्रायाम स्यादिस्यत्र पठितादित्यर्थः चाकादि भस्वन तु वाकाडीमतेने वा गासंहि प्रभृतिनहणामुथेत्यत्र आह प्रभृतीति लोके इति लोकविदिते आदिपुरुषत्वे
वक्तियेषां दर्शनमितिभाष्यार्थः गोत्रभावइति महताभिप्रायेणार्थं नयति शब्दतत्त्वादीनामर्थः अनाघर्षाभिध्यापित्वादादिनिहणमप्राप्त्यत्वात्स्थ इति पाठः । नन्वेवं नाडि
साहाविज्ञपिनस्याहन आह पूर्वेत्यादि तन्त्रशब्दो या पठितेति चैव प्रसिद्धा याज्ञानहाणेन त्वन्यचापीति भावः । वाहुर्नाम ऋषिज्ञानतिवाहवीत्याख्यातायनस्वात् स्वशृगादीवा
गोत्रभावे दर्शनाभावान्तर्वेगाग्निधेवचनान्ते संविधिशेषे इति अनेन चापुत्राद्विहितपूर्वं वार्त्तिके गोत्रभाव इत्यस्यापि लक्षणासंग्रहात् किमावाचीति कियाप्रवृत्तिनिमित्तक
इत्यर्थः कियाशब्दार्थेत्रु इति कियाप्रवृत्तिनिमित्तकः शब्दस्यार्थ इत्यर्थः अभिव्यक्ते सिनेन अनाघर्षाभिधापित्वमुक्तेनाशुनिकसंज्ञानिरासः तत्रत त्रासन्नायामित्युक्ते तेन भा
ष्येऽनन्त्यावापरकार्यविषयो यत्नानापि विशिष्टरूपाणाहान्तरेव स्यात्तत्राडसविनेगोत्राभिगासाः सहि संबन्धात्स्वव्यन्ते लोकविष्कलाद्सूनेनाप्रयुक्ते निरस्तानत्तु किं तुइ वित तत्सदृशो
धित्यर्थः मुधातुत्यार्थिके ति त्यासादिविषयमिदं अतएव वैयासकी सहिते तत्र सिद्धिः अत एवैव यस्कादिन्तायामिति युगणेषु पठ्यते न्वेषामिकामितिलपाठः न
नुव्यासादिप्रसंगमेयनिघ्रस्वपात्रिरतन्त्र आह अयमिकेति गोत्रकुञ्जा भाष्यफकइत्युच्यमानइति सप्तम्यैकस्मेलस्सातुल्लेमोति भावः फिञिनिकिये मागा इति अत्र सत्ते एम०
इत्यादि कालुवर्धनापि वृद्धिः सिध्यतीत्याह चकापि सिध्यतीति यशब्दस्य वइत्यपागभावादितिवहेत्येव यमर्थयात्सतेः प्राक्यशब्दस्याभावादित्यर्थः कविन्तु प्रयोगाभावादिति ४३

पाठः त्वृक्प्रतिषेधे इति पूर्वसूत्रस्य स्थलापत्तिरितिमतित्वृगित्येवार्थेन च लुकाविषयापहारेकस्य मन्त्रालुक् असमयत्वहगोनमत्तानालुमतेति निषेधस्वात् आसप्रयोगे इष्पकसंपाते
श्वफकस्यभावादित्याहुः फगतागुवसमसलुक्तु पेतादित्वान्तराषिताघाः आद्येत्सत्रैतहगामप्रतिषिहितपरिभाषातुनमचमतेः अत एव च विषयशब्दाघ्नी जोत्वृगुक्तो नेनभाष्येऽयाहुः
तनाजोतमस्य बहुषिनिति अत्रादिमापाइश्यमाचविवक्षाभावान्नाश्चालुकः प्राप्तिरिति भावः एलिक्वासिष्ट किंवतायुवैष्ठकेयाः प्यज्ञतधहुत्वे फणिनिभावः अवश्यमेतेन आपविभ्योनते
नि भाष्ये कथनहि अधायनते ने तसन्न सवान्धित्वबंधेरेवाधिकरणात्त्वन्निवकायांसमष्टीत्वात्तत्त्वापितुत्राणाम प्यनुषित्वात्स्वपित्रोर्थ न नु गोत्रस्वाग्यासिवप्रह्रते तन्नसेरव्रागो चेनामाकि
चिद तत्र आहस्य त्वथतिष्ठन्य प्रतिपाद्यतगोत्रपोत्रप्रभृतीत्यर्थः गोत्रसंज्ञया प्राप्तसाध्य पुत्रैत्वप्रभृतिनेस्य बाधिकोरत्नेति फलितं अन्यथेति माभिरेव वैकस्यानुनिषेध स्यादिति भावः गोत्र
संवेति अन्नरे निषेधादितिभावः विशेषविषयमिति अपवादं नतेनभवतीतिप्रतिषेधेनानुविभ्यानं तेरभवतीति शेषानुमीमतेमपत्ते केकोडिमनाप्रहितिविं इत्रावाधक इतिभा
वः भाष्येनेवामतेनेपि हन्ति स्याप्येशद्दस्वकापार्थोऽपि हि तस्य पाठः इतिवाशय अत्रमार्न विहेनसं किंव नरोपिभ्योनतर्हि नेति प्रसन्नप्रति षेधेनव्यास्याननिषयत्वमनाधभ्योनत
इत्येवमुक्तत्वात् नवागोनइत्यधिकाराहनं तेरोऽ प्राप्तानि वेधा अर्थः तत्सामध्येनावहस्तेगोत्रउत्पत्तावमेव धत युवापेतस्तु न गोत्राघ्नीतिनि अमानतः तस्मात् अविभ्योनते गोत्रैकम
स्य यइत्यस्य भाष्याद्ल्लभ्यात इतिहिलवतेगाथुभाष्येनागोहिस्यायत्रिम्भवासिध्यमिति नवनिचशिवादिष्ट प्यस्यपाठात् आगितोहेराधा धनार्थिक्षिप्रमिति वाक्यं गासाधयपाठ सीलत्स्य
नामिधानस्याभावादेतिरिसयत्र अस्मत्राहितित्यवस्थाप्रभावादित्यभिमानः तत्र शब्दार्थमाह गाहा एवात्रि नन्वेवमन्यायगाहिभ्यापन्त्तः दिव्यलुकस्मादतत्र आह वन्तः शब्दान्त

कै०टी०वृ० रिति तथा चतत्र तेऽस्य ग्रहणमनुवर्त्तत इति भावः सर्वत्र ग्रामौ सेतक्लिबेच एवं वो गिर्मेवेत्तो ऽस्मचवांतप्रमनीतिभावः। अथवा धनार्थ इति गायाध्यपाठमा मध्येनस्थिद्याव्ययस्यान
४४ लेप्सन इति भावः परे तु विध्यप इत्येवाचिनम नागादिभ्य इति ग्रहणमागादिश्च वपठनीयः किमनेन पृथक् सूत्रेण गाकप्याहिश्च विशिवानुक्तः कपिवोध्यमेया विभागोनोपिस्य इत
स्यमाद्यवधइत्याश्रयः। उत्तरपतिलुप्ताति यदिपुनस्त्रैवोऽयमित्यत सर्वे यरोक्ष एवार्थे नेचमिस्याहि विधिबेहि सर्वत्र यत्स्मादित्यर्थः तस्मादापाद स्य वर्णो नित्यमायन्त इमिति
भावः। पापादि पाठकत्ता ग्निव अन एवक्षगवता योगविभागः कृतेनविचारितएवच योगविभागेन कपिवो ध्रियोरिवचनप्रमापिरापाहिग्रणापाठभाव्यवानुमयतेः एवं वासौ गि
रेसिवाल घावनीत्यमाछेवेति भाष्याप्यमाहुः शिवादिभ्यो भाष्येन यथा विहितमिति फत्र ह्वात्यम्ब्यानादेवनानुहृत्रिपि तिभावः मेवे नास्तीति नेचभ्यः प्राचामहद्गादित्यमप्राप्ते
स्वेनकपनभावः वहुलग्रहणात्स्मिन्दर्शे विषये अवृत्तिरिस्याशयाचकश्चामावणादितिनान्विहमसंस्यातशिवादिभ्योगात्र एवेऽस्मात्पूर्वे तेनि विषये मन चारितार्थ्यात कथमणास्त्वे
तां विनापि विधिरतश्च हणित्र इति नि हन्त्विति अन्ये तु विध्यपत्यसूयुक्तवाधिधित्वा यागाश्च विधिर्हिनेति भाष्याशयः अतस्य वहनित्यु हृत्वा दिस्य भाष्यकाराचिरोधइत्या
हुः परिहारोनवेति हीसप्ताऽस्यर्थग्रहणमत्ताए वं पक्षिणि पायसमाधारोपितपरिहारान्तरे मिवोक्तेनानुवक्ता नत्वनिहितेन स्त्रीप्रम इति सूत्रेत्निर
पवियमुद्दति भावः नतु एवस्मान चकाशात्यामपरलोहिनयुक्तमतआह परत्वमहणेनेतिनचमाह्याप्तौ पाधिकारेणेयागम्नह तेपि सिध्यताऽनित्यर्थमेव अर्थस्मा चवि राम०
लाप्रवणात्वर्थी वाधकचाके एवमहुपस्थित स्यः नत्विदप्रागधिषोरत्र आह अवधामृद्वति अनविचारिनिमित्तपद्ग लाभावादितिभावः कर्णेचति इधतानत ४५

आमकत्वाभावान्न इकोपमवकाश इति भावः जेरूशश्मेति अस्मदीयाकाांतत्वा हरु भावः व्यवइस्त्वा पिद्धो अइतिवन्ने तेन त्वार्थतेन नहिकारविहितप्रत्ययानद णनचअप्राप्तौ तेष्व
निवार्तिके तन इत्यहास्मवंधे पिप्राणिजातिलाजनभावइति भावः अन्येतु अस्मात्र वोः फलास्मान दी मूपमप्रेत्रेतिश्च एषोमात्नेतु हत्तो पिस वइ हृशृगालमयचवनाश तस्माष्यामापा
नृत्तासमाहृतिती गोनोपिऽभयवचनः अथा त्रीगम इत्यत्र आर्थ्यानद्वामिच इइइ विपादया शिवादिभ्यः पक्षाः शिवादिषु कृतिगणइतिगणश्नेस्य इमसंस्थानमिश्राना च्यानिप्राटशाव इति भाष्याश्च
इति एवं चत्वो पिह्रीमावाशेत्रशिवजपितृव्य इति सूत्रे पृष्ठकृत्स्नमे अपित्वर्था यत्पाशकेत्यमसिद्धमनग्नेपालिविस जातादिम्यः पोपगोमाशङ्कारं तावृपोचिपतिषेर्धेनित्यनचमित्रिति भाष्य
लयः मातुरू अपि णिहिस्ते निनामापत्यमिस्तेनेनभाष्ये त्रीणि लिगयमइतिनिस्त्रेणिनिपादेस्यार्थः संवधिशाहस्येति नवशु सधिशृदिरत्स्यर्थः कन्याया नतु प्रथमेम वयःक न्यारूदस्मात्तिनिमित्ते व्याख्यान
हैवात्य्योपचव एनपरसंमतमप्रकाशामितिवोधोनआह महतेमिनत्वम्मि संवधपूर्वकमेत्यारिति पुत्रः क्रमततआहशाहृग्रीनइति पुत्रएवपुनर्कुतिपुरुषभावः नियोऽस्यपि पुष्णेतत्स
नमीज मनीतियाचनकत्वामिमातेहेनु सुदर्शीनायाऽसि अपुत्रकाधनोःपक्ष्ये दर्शनायाऽसस्यमःसेत्राहतेन हित्क्रमे गोत्त्वादितःकणांत्य पुत्रोपस्य इतिवहुव्रीहिः सुदर्शनायाःसिभा
त्यणिहमचवो स्थतइस्यमह्रीमे ननुसहसूपानदापवहःकुतेनान्निकीजातआहवहवकेपोत नतुसर्वत्रएकजातीयसिद्धान्तमावाहाहतत्रेति विहिताः यथापूर्वमाधापितवत्रीलिंग
शाहृमहपोरिषाप्तिस्तीहेचार्थोभिधानामितिभावः प्रकृतसहरादयश्चानपर्ववीजमाहदस्ववित्रिति नन्वेवकितवादीनामपिमहराः स्यादतआह स्त्रियांकिमिति त्यवधानाअतिरुहता
स्त्रियोंनत्वहवचनास्याप्यमहणे निमित्तस्वत्रीश्वइमहणमिमतु पपन्नमत आह स्त्रीलिंगेनात्रिमिति ननुशहस्यार्थस्यमहणेरकजातीयहोधकथनमयुक्तमत आहन्त्र

कैय० वि० र्थइति। स्वं चात्र सूत्रे स्त्रीशब्दग्रहणात् अर्थग्रहणमिति पक्षे संभवविशेषेण संभवमात्रेणोपन्यासो ह्रियमाः पूर्वरित्यो होत्स्यन्ते विशेषो चाध्यः केचित्तु स्त्रीलिङ्गार्थवाचकशब्दग्रहणमेवात्र इति
४५ गृहीतां शिवादिषु पौत्रानभिधानात् लिङ्गस्योपदेशाभावः एको गोत्र इत्योक्ता नियः यथाको ऽपत्यविशेष इष्टः पत्यप्रत्ययमात्राभावः न चापि किंचिदिषु शुभ्रादिषु पाठः आवश्यकः स्त्रीशब्दः स्वविषये तत्प्रतिज्ञा
नं चाधिकमिति तद्भाष्ये प्रकोरेश्युक्तिमित्याहुः अत्र प्राप्तिपदिकाद्विहितत्वं तस्य अन्ते विरोधादिति बोध्यं सर्वे धर्माः लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नैव इत्यन्येवा ऽऽवश्यन्तीति नवचतुष्टयाद्यवि
त्वात् ढञः प्राप्तिः स्वरे च विशेषः इति वाच्ये ऽपि न च विशेषस्य सूर्यस्यैक प्रसंगृहीता द्राक्का स्तन्युमानस्य पवा एवं च ततस्य चतुष्ट्यां ज्ञाति वाचित्वाभावात् न नैरोधः अत एव काशेषेव
इवानल्यस्यमतः नव अर्थस्यानुवादत्वेन विशेषविहितेनार्थेनापत्यार्थेवाध्येत इति चाध्यं अर्थस्यापि विधेयता यः कार्यशब्दो वाच्ये स्त्वेन होस्वान् इति केचित्तन्न चतुष्टया
हेगा भिक्षु पत्य त्रज्ञाति रिति व न्तं मिति वहला वा निक निता च चतुष्ट्या द्यविमात्र ग्रहण स्यबोधनात् प्रातिपदिका विदुः वाश ब्दात् द्वेकोपचारः इह ज्ञानम इत्यणि ब्राह्मणा वा
उवः साधुः अश्व्यावाचिनाम् इति वा ऽन्ये य इत्यवस्था वा ऽवतु वदस्य स्यापीतलं शब्दायो येनिबद्धसाधुरिति बोध्यं वार्तिके तु योकोकिलादिष्ठि तस्मात् बाधनिर्देशः एवं च शिवादिष्
णे तुल्यां को किलपाठो नार्थ इति बोध्यं नतोन्येति। गोधातोन्यत्रेत्यर्थः गोधाया ढ्रक्षिश्चायिपुंसीत्यर्थः स्त्रतः वाप्रस्तुतमूत्रः निस्शब्द वा दीर्घस्याविधेयत्वात् अत एव मूषिका
या अपसंयुता निति वानह भूद एवं भाष्य वा इत्येषेपि वा याध्या अपत्य इतस्य तद्विधानस्तु विति गोधाया अपत्यपुमान् गोधिरः अत एव गोधायाः गौधेरः गौधेयः गोधिका राम०
व्यतेन्द्रिकोशः वटचका पो स्त्रियामपत्यमिति स्त्रीरूपे पत्य इत्यर्थः वककाया अपत्यं स्त्री चटके तत्र लुक्क इति तेनेनटा यो लुक्त्वं चेहिनलक्ष्मि शब्द तदाय आदिषु चटक श

हृपा शब्दनजाति लक्षणो ऽनि षु आकारान्तत्वे गोधाशब्द आकारान्तत्वात् अर्थः अपि च स्त्रीत्वस्य शब्देऽप्यारोपः अन्येभ्योपीति निवायाममुपनात्कि पिगोधाशब्दस्यैवानाकारा
न्तत्वमेवेन्नास्मत अह न्नो न माने भाष्यप्रामाण्ये पनादयान पत्ताद्धि पोतु स्यन्नः अभिव्यक्ते तिस्योपेनतस्यानामग्रहणाद्वितिदिहः किलोपः भाष्ये शूद्रेवेति शुभ्रादिषु तस्याऽऽकः
स्यतीमइति भावः अर्धं ध्वके तिसूत्रोक्त मतान्तरीत्या द्वीमइति वा अन्ये न ज्ञापकेन स्त्रीमइत्यर्थे न इहाभिसिद्ध्यत इति बोध्यं मातृष्वसृष्वन्वेवमेव पा ठाद्ध्यामीत्यस्य
तमत आह एवं वा क्षाप्तामीति वक्तृ तस्य अहितः सूत्रपाठ इति वक्ष्यामीति पुत्राकृतमेव सेन्द्र राजन्य न्यनुराजशब्द ऐश्वर्य विशेषवाचित्वान्निमित्तकइति कथं तत्तः प्रसंगेन जातिप्रती
तिरतस्तन्त्र शब्द इति भाष्ये न्यायपन्य इति अपत्यइति प्रकृतेरर्थः जातिश्चेद्याक्यातरपेक्षः अतएव राजन्यमनुष्यग्रहणस्यापत्याधिकारस्येलौकिकगोत्राग्रहणज्ञाप
कत्वात् प्राप्तका अगस्त्ये न्याय्यं यत्र तु शब्दस्थपत्यार्थप्रतीतेस्तद्भावाचारितसंयुक्तमत आह भाष्ये तिभाष्ये ऽस्त्वेतावदपत्यमिति अनुवर्त्तेत्यपत्यमिति तदर्थः ननु विशेषविहितेन
सामान्यविहितस्य बाधउचितस्तत्र आह विरोधाभावादिति वस्तुतः चाधिकारवचनेन तु कृतेन च संगृहीयायार्थः इति शुद्धरूपमेव अपत्यार्थत्वेन सैवतिक्तकाश्यपः गोत्रस्त्रियाः किंतत्र
स्याइध्यस्यापि प्रत्याहारत्वमहनामिति भाष्ये गोत्रे लुगिति पद्यपि अन्निमाभस्य लुगिति तस्य च भाष्ये नेक्या लुको प्राप्तिस्तथापि पुंवद्भावेन सिद्धिः फलाभावोत्तरसूत्रप्रसंगेनैवं पूर्वमा
णतयानात्र सूत्र आह सः कृतः स्वस्व दृत सातिसत्या भूप्रामतस्यापुप्रत्ययो नध्यनस्य आहवान्त प्रशब्दात् इष्टिपुंवद्भावेन सत्यस्य कापि नियमितमिति अलुक्तो नापत्याइति भा
ष्यार्थः इति भावः स्त्रीत्वेनोरितिमत एवं स्त्रीत्वेनोरित्यर्थः पुंवद्भावेनार्थं समनिवृत्तिः अत एव वानेमयुवतिरित्यादौ यत्रालुक्ते भाष्येयुव ज्ञातावोत्र भवतीति पुंवद्भावेनैव लुकः प्रतिषेध

वै॰टी॰वि॰ घस्मिन्विधिरितिभावः न्यायत्वादाह पूर्वेति लक्षणे इतिन नुनाम्नि गौणमित्यर्थः पापीत्यवहीनानामीनानाथः मानामवादनत्याह ग्रामपोऽति गा गौणोपेना मीतिभाष्यार्थ इतिभावः भाष्ये
४६ द्रव्यफलादिति गोत्रमन्तात्मपत्यानित्रमामन्तपुरुषायतलहितुलामावेन तद्धयत्वाभावात्तदनेपसत्वेननीत्रत्वमपि युवलमित्यर्थः तद्धागापा प्रथम मिति यन्नुमाम त श्वन
स्वीवशेषमर्थ इतिनं गोत्रविधायामन्यद्वितादीनामसमासापन्नः पहपिगोत्रमापतस्वभूलहिविधानं वैश्रपत्वमिति तद्धपिन्हविधानयुवसेज्ञितिनिषेधेवै पूर्वापन्नः समस्तगोत्र
मनुपुरुषापत्यमूलविधानत्वनिषेधेनचाणितार्थ्यं समूहभेव णस्माभावादिति एको गोत्रे इति नियमेन गोत्रविधायोगोत्रविधानासंभवात्तेनेइत्यस्यासंबंधेनापत्यमामान्यं इति
धानादितिभावः पदावेति यत्ततडत्समयुक्तेन गौणत्रमोधरीतोकारणादित्याहुः भाष्यघायिवेति घावपीत्यर्थः नन्वपोत्रमत्तीत्यत्रपुत्त्वस्य विधिक्रितलोजनगोत्रत्वमत आह पो
त्रप्रभृतीति हेत्वादक्रमो भाष्येजन्पोवीयोगोत्रं स्त्वेवति इदंच फस्रादत्वभिप्रायकं नतु भिन्नतामिष्टायै सम्भवाद्वः कथमयेविषयभोगोत्तमेतेन आह कुत्सन ग्रहणात्सिति फ्राद
त्वभिः नन्वल्पावुलवत्वानियम तस्य एवं निपातनं नेष्यतद्ककरणायथासंख्यप्रह सभावे धनघाराभिमतानृणार्थमितिप्रथ्यमीणकाणित आह यथासंख्येति भाष्येतितपकारात्
तामायेति नन्वत्रजातित्वान्ङीषु चितः किं चाविधायुवसंज्ञानिषेधेनैकोगोत्र इति नियमनणापि दुर्लभ इति चेन्न श्रन्येहोयस्पानिवत्कृत्वा न लिनाहोय लाव आयोपिनशाखि
योगोत्रेसेवजातिलक्षणेन हस्वात्रजेन जातेश्चेति युवत्वनिषेधर्मिधिक्षिप्र मप्रयोजनमिस्त्यापाक्षमवश्यतोधतिरहमपिर्डकाप आह स्वादिरीत्याथियमितिनासंयंकु राम॰
वीन्नवामप्रथमस्य कप्पाद्विवहितुन्धायामप्रथमस्यघात्रासुगहरान्मयुक्तामत आहमप्रकरणादिति नत्नुकाप्यापतिवक्तव्येकाराचादिवद्विस्मयुक्तामत आह कमवाहीनामिति ४६

ननुकराचादिशद्दस्पतत्पकृतिकप्रंतलाक्षणिकत्वात्कुतः प्रत्यया अयाप्राप्तिरत आहकाराचादिवदिति ननुयस्यहिमस्पपत्नेतत्वहित्यर्थातःकथमुक्तस्या प्रत्यया प्राप्तिरत आहसामा
न्येति ग्वरस्याहत्व विधानाभावादाहलिंगादिति उदीचामित्रऽराधनीयति उदीचामतदन्यादिः आनितिप्रकृतिभावापाभिग्राहपरचैवति नदंचप्रकृति भावापवाहकमितिभावः ननु
शिवादिपाठः प्राचामेनैवनिराणानत्याह विशेषेति तत्रापि रापप्रतिर्वाध्यसामान्यविनयेतिभावः भाष्येउदीचांवाबाधितिः पूर्वसिद्धेउदीचांग्रहणमपकृष्पविकल्पार्थनयाख्या छिय
इहवस्तेनका यमिति भावः स्वमतमनुवृत्तिमनीहितंसंकोमल्यका ननुस्यापत्ययाः प्रकृतिर्बाधिवनिर्देशीन आह कौसल्यमिति उत्तरत्वितिकोसल्याकर्मापिप्रयोगोस्त्यमा या प्रकृति
भागस्पिरमनुकरणमित्यर्थः ननुप्रत्ययावयवस्पितिश्राहिशब्दात आगत्यहशाइत्ययुक्तमत आगनि मितीति भाष्ये आगुणीनमापत्नौतितिकोशलाहावेतालोपालोपद्यतिरित्यपि वा
ध्यं वा किनादीनांनलपात्याप्यामस्यादर्शनाद्विकि येनेत्यातःएवेत्ययुक्तमत आह गणेति लुयफलांतस्माहलिंगाविधिरिति द्वीप्रत्ययोत्ताभ्यामासामाप्रत्ययेनाधीभिर्वानदमा
नवित्पमितिकस्थितः ननोर्नीतो अनिच्वयादितिपातनसिद्धार्थयवत्पुःस्त्वायकाथिता इतितत्वःप्रकृतिप्रत्ययोविशेषणमितिसमुदायार्थविशेषणमित्यर्थः समुदायगम्यतियावनरव
राजन्यइत्यत्रापिबोध्यं अकारप्रश्लेषादिति शंकध्यादित्यावज्जजो ध्वसंघविफित्तंन्नेतिभावः शाईवादिति अतदसधिकाराहकारः पेसेवाजसत्वग्रहणमितिभावः अपत्यवा
चित्वाभावादिति शाब्दिकाविधानेपिलोके प्रत्ययबोधकत्वाभावादितिभावः अपत्यविनेवाधकत्ववराधापयमसिद्धिगोत्रेतत्पाभिधानाभावाच्चेत्यपिबोध्यं अपत्येषोन्न अप
त्यमात्रेस्पातिनुप्रववराध्यायप्रसिद्धापत्येपिवलोके गोत्रेत्वनतहितिविक्रपोत्रप्रभृतेरिपिसंज्ञार्थमिहवचितार्थमितिचेचिर्न्यमिवद् नियमादिति अनियमेनियतकारित्तापात्

कैय्य॰ वि॰ [illegible]
४० [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ११४०
[illegible] ४७

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

दै॰सैवि॰ पिण्डमात्रेऽसम्भवात्सपिण्डमात्रे इत्यर्थ इत्याहुः मनुरप्याह पितामहे भ्रातरि ज्यायसि वा सपिण्डे जीवति गार्ग्यायणोऽपि गार्ग्य एवेत्युक्तं तद्भिन्नं भ्रातरि केवलेऽस्मिन्हेतौ जीवति जीवतोपि
५८ नित्यसंज्ञा यायां एव स्त्रीकारात्तत्र भ्रातृपदेन पितामहभ्रातृत्यर्थ इत्यन्ये सामर्थ्यमुपपादयन्ति ज्यायसीत्यनुवर्तते ज्यायान्पित्रादिः पितामहादिर्यो हि कश्चिदपि ज्यायान्तेषु नन्वेव
पतिरथ्यविरमन्त्यामामन्योऽहंवो भवतिविशिष्टलाभेतरनिर्देशो व्यर्थः इति चेन्न ज्यायसीति वक्तव्ये विज्ञायात नन्वप्रसक्तजीवतिपदेन किं तेनादिशेषणमभवात्तत्र कथं तत्रास्य संज्ञानिष्ट
त्वात आह आद्यानैति संज्ञितो नित्यसंज्ञा निमित्ते वंश्ये पितृव्यमातुलादौ जीवतीत्यर्थः वंश्ये जीवति मृतस्यापि नित्यं युवसंज्ञायाः इष्टत्वात् इति बोध्यम् सपिण्डेनेति मोऽङ्गि गार्ग्यो मृत इत्येवेति भावो
पाद इति भावः स्रियांवृद्धेति क्लत्कारमप्रसमय इत्यमाना भ्रमाच्छब्दशैलभ्या वंशातु कार्ये धातु कर्मार्थ समानेवेद्याहर्शनमित्यर्थः भाष्ये किंवृत्तौ तत्वमसमाचेष्टः किं गोत्रानीत्यर्थः। ननु यास्का
द्यं पोलनु यस्का इत आह एकदेशेति नमो गोत्रानी ति शिष्यमाणो लुप्यमानार्थाभिधायीत्यन्यथा गोतेन नोपपत्ते रिति भावः। अभिव्यक्तिमपत्यो गोत्रीति च गोत्रे लुकं ननु व्यवाहिता
पूर्वो गोत्रप्रत्ययश्च तत्रैव अपत्यत्वाद्यो हि नः पश्यर्किं तु कथं वा इत आह यद्यपीत्यत्र प्रत्ययानां पंचमी विधानात् तिपः शब्दस्यात् पद इति भावः विहितेति तस्मादिति पारस्या
पूर्वा अवहत पत्र लौकिकनहो यवारणे प्रमेविपल्लाघवादिमवाहं चिहितविशेषणस्य पितृवैव तस्यैव मितिपरेन पूर्व सितत्वात् कारणादिवाध्यादिताङ् विहितमप्रत्ययाद्यनान्तरं
पर इत्यादि विधानमित्यर्थः भाष्येन तदन्तप्रातिपदिकमिति विशिष्टकमप्रकृतिमूलमिति शेषः भाष्येत हन्तादिति अंशादिस्यर्थः पदपति प्रागदीव्यती प्रागादिप्रत्ययस्य विधेयम् तत्तु विधानादि राम॰
गरण प्राप्य प्रसिद्धिरिति भावः अन्वंहिं विंसेलुकमपि प्रथमस्य हिंग्यानि त्रेतत्वात्पापकृपामांसमिति भाष्योक्तस्व समाधिरिति अत्रो गाणामिति आत्रेशब्दात्त्यवज्ञाति कितां हेला युवबहुत्वेन ५८

इञिन्नस्यपच्छाविर्येति लुकि प्रकथन्त्व न धियवृत्तान्तस्य प्रवृत्तोवहुषु लोपोपि नीति अत्रिभमिति सूत्रे आत्रेको लुकि अत्रीणामिति भवति अन्नप्रागदीव्यतो माजादि विवक्षायामलुगित्यः प्रसङ्गे
तपचंवटागतस्य बहुत्वेऽपि न्नेमानादेको लुग्भावेऽसङ्गोत्रणि अत्रिमा इति स्यात् उत्तो लुकि तु टको पि लुकि प्रत्ययलक्षणेनेत्तत्वादृक्षणि आत्रा इति रूपमिति भावः परत्वादिति भावः परत्वा
दिति अस्त्रियामित्यस्य प्रागासा निवर्त्यर्थ इति भावः ननु तत्र त्वास्तु पि गोत्रे इति लुकः पैला दिलुगपवाद त्वाभावे पिपरत्वेनबाधकत्वमस्तु इत्यत्र आह अत्र अनेनैवास्य चेति प्राग्दीव्यतीयजादिसस
यतित्वेकत्वान्मेलादि लुकोऽन्तरङ्गत्वं गोत्रेलुगचीत्यत्र स्त्रियामस्य लुकोऽलुगिति कथनमेतत्सलकं सवेतिनेता विरोधः गोत्रे लुग चीत्यत्र हि स्त्रीप्रत्यये गोत्र ग्रहणमिति मुक्ते शेषभाष्यानुपूर्वि लुगि
त्यनुवाद्याउत्तर वावधार्ये जनपदशब्दानां नतु पञ्चालशब्दात् बहुषु युवञो श्रितित प्रागस्मिन्नि बालु कि पंचाला इति भवति तत्पुत्रादिवत्प्रत्ययेन कागोत्र इति नियमात्स गोत्रे प्रम
प्रयासिद्धिं निरुत्र आदिप्रश्रिद्यती यविषये गोत्रभवस्यात्स्यलुकि पाञ्चालशब्देऽसम्पन्ने जनपदसमानशब्दत्वाभावान्नैव प्राप्नोति आह यथेवेति नवहु पुष्पचालशब्दे यौगिकः किंतु एकस्मि
निबहुत्वे च वेति भावः उत्तरत्र स्त्वेकस्मिन्निवहु हिने च बहुषु मानाभावादिति भावः गापक्कन्नियेति अत्रादि प्रादीव्यतीयचि वयोगेनेलुगित्यलुकि पाञ्चालशब्देलाज्ञातस्य ओपाश्चे
त्रियं ति लुगिति भावः ये यचामिति बहुवचनांतप्रहणमिति के पाञ्चालास्यर्दुवीत्यादौ वार्त्तिके सोऽत्रि सम्भवाना स्त्रीत्यर्थः केन वाथेत इति एवं च पंचालानाम पुत्रः पांचाल इति माक्षि
स्ववरार्थं वार्त्तिकमिति वाच्यं तद्बहुत्वविवारमिच्छे चेत्याचार्यिपितृ मशका मित्यशेयेनप्रत्ययमान्तं वार्त्तिकामिति भावः ननु इत्यपि पूर्वोदाहृतेन समभवात आह हो इकस्मित भाष्यत सिंधो
लुगिति अत्र तत्राजस्य च इत्यति लुकः अपि युधिष्ठिरादिपितुरिति संज्ञाशब्दत्वेन जनपदत्वाभित्वेन तत्समानशब्दत्वे क्षत्रियजाति विशेषवाचि पाञ्चशब्दात् पञ्चया अस्य पांचु लगुणा

कै॰टी॰वि॰ येषां निषिद्धत्वेन प्रसिद्धत्वादिति भावः। अत आह माल्याद्यपेक्षयेति। स्मृत्युक्ता अपि बुधा जमी राजकरा भाष्यप्रामाण्यात् साल्वावयवा चेत्यर्थाः। अत एव विधेयान प्रजनस्याक्रमत्वमनुत्तौ
५२ त्वाथः नन्वाहोस्मत्स्थमल्वाप्रष्ठतिः हक्कस्महिति। अवंतीति। तेनाहि अत्र शापयोग्यलुक्करः स इति आस्त्राध्यस्मगधेत्यणोतत्त्वातिलुकि नतः। पश्चाद्धथगाः पश्चादिभ्यः इति लु
क्॥ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्॥ ॥तेनरक्तं॰ ननु रक्तादीनां सामर्थ्यानामभिधाने इति अर्थे
गोष्ठानुपपन्न। सविशेषणात् तेनासामर्थ्यादत आह। रक्तादीनां द्यानामिति शब्दपरत्वं च दन्तस्य गुरुकुलाच्चसमासः इति भावः। रागात् हि तु क्तेष्वनभिधानमावश्यकमित्याह। अ
नर्थेनेति अभिधेयाः प्रीतिः। लाक्षा। माषा पादिरूपी नील्या रागक। शाल्या स्वेन चाहाह। अधीति करावाधेने तेन तु नीलमिति। रूपमभिधेयः अर्थः तं द्रुपा हय तेनोत्तक्षणे श्विता त्वा
धिके ति। पूर्वमेतत्तु अस्मात् नभिधानात् नप्रत्यय इति बोध्यं। अत्र मतेपी नशब्दाद्द्भिधानेचोध्यं नहेतवः। ननु प्रधानपुरुषमारि चानित्यः कालतोभ्योया गः स्यादत आह अमामीति
तद्धक्तभाष्ये यपोः सनिकर्षविप्रकर्षावितिनर्थेति। चंद्रमोग्गाश्चतेषां न कृत्वेनतुतद्भावः अर्थः। पंचम्रमीति। सर्वस्मकालस्य युष्मत्सर्वधनमा कालविशेषावगतावससान
हवृत्तार्थः प्रयोगेन प्रसारितिभावः। यद्यपि हस्तारूपः कालो। अनित्यश्चयापितच्छाया रूपे कालपरम्य चहायेः सव्यवहारनिमित्त इति बोध्यं। ननु नह्रस्वयुक्ते च इत्ये हस्तारादर्थान्नाम
सोमाचिधातशशतः नापितघावित्तः कालिकनिदान आह नक्षत्रमुक्तेति। नयुक्ताहि स्यात घुक्तं चद्रवाचिनः पुष्पाद्युक्ताहि शाब्दाहित्यर्थः। पुष्ययुक्ता दिशेरप्समचक्रचाकेवेहेतु कैक राम॰
थते तेत्तेत्रादिष्वमिहायागाहितिकालेन युक्तकालेनेत्येवमपिनायाः सापेक्षत्वात् कृत्वा प्रयुक्तो योगाततआह। चेदिति। अधयुग्म्यइत्यादौ युक्तवचनोपि नहोपान आहस ५९

घायुक्तेति। मघाशब्दोतिस्पष्टवचनात् तेनित्यस्त्रीलिंगत्वाच्चफल्गेस्येचेति। चंद्रयोगेणाक्षत्रवाचकेनैवकालयोगात् सिद्धमितिवार्त्तिकार्थ इति भावः। कैयटेपुष्यादिसमीपस्थसाध्युपा
दिपदवाच्येनास्तादिः। नन्वेवमपि युक्तवृत्त्यावधिविषये होयोत आह समघादपइति लहाग्गास्थलत्वलिंगसामाभावादिति भावादिति भावः। पुष्यागाघत्वादि भाष्यस्यभाष्यमितिशेष
: लुवादर्शनाय। ज्ञानान्यउदहप्रसन्नमसचेधमतिवचनमवधेज्ञापनायेत्यर्थः अहोरूपविशेषावगतेः कथमनलुपत्तआहाह विशेषतिवष्टेप्रमासः। अविशेषइत्युच्यतेइतिभाष्य
प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्यायद्यप्यत्रेसादित्युपर्युहमसमाश्रित्येतिबोध्यं। अपवृष्य इति। यद्यपि अप्यवहोदयमिलताहायेत्यधिकरणशक्तिप्रधानं तथाप्यत्रभाष्यप्रामाण्या
नशक्तिमत्वधानेबोध्या हो: शिवइतिचलक्षितशाह लिंचधनआधाराधेयभावः आतस्रचाद्यतनमहोमात्रमित्यादिरूपपत्तिः स्थेश्वचगामिति पोषीग्रात्रिरित्यादिमत्सयसवि
शेषस्यशोदेनेतिसम्मुहायप्रतीतावप्ययचधयरूपविशेषस्यत्यर्थः अविशेषइतिप्रसज्यप्रतिषेधइतिभावः सेन्द्रामाअभावोनिपातनादितिनिर्देशेनअवृणशब्दाइमय
\लुपियुक्तवद्यावाभावोज्ञाप्यत इतिभावः यद्यपितेनैव फाल्गुनीत्यादिनिर्देशात्पूर्णिमाप्यानलुप्रमाणंतथापिश्रवणेतिनिर्देशेनपूर्णिमालुप्प्रतिषेधे। नित्यस्मचाध्याताद्रोपः
इष्टेनलुअविषयप्राप्तोनित्यत्वोकलितादृष्टमिन्नलुपपत्तामतआहपथ्यमान्नेति। ज्ञापितःअत्यस्यप्रथमतःइत्यादिः अन्नापीति सविमाठः स्फोराण्येनेनयोगपतयाजातेऽसिवा
न्नेतीत्याशयेनाहजातोर्थइतिहेष्टमात्मनीत्यतत्तुजाणिवमेवध्यतइतिभावः विघाशब्दाहीकको। मात्राहेचिघावचिनइति। वृत्तेति। अर्केयोदृष्टत्वेस्वातिरेशानत्वत आहस्पव
विहितस्येतिभाषः वार्मद्दचात् अत्रत्त्वंभाष्यादिहेतिसूत्रेण्यास्यात्पमिदंतोअवयवाइति। अवयवाचेत्यर्थधर्मगणस्पादत आह्लिजिकेमारगुभयतःस्पष्टमिभाः पुस

कै०टि०वि० श्चेतिनार्थमिदुयाऽतिनास्ते शेषात्तेहाहरागाविरोधाद्यातस्त्राह उभयस्मिन्निति विरोधाद्यत्रीत्यादि पाणिनिस्त्राणामेतिनिपातनवलात् क्षेमतत्तथ्ययन्वर्गतिपंचेतिमेत्रापूर्वशब्दो
५० भावप्रधानऽस्माह अष्टवर्षेऽतिउपयंत्राः विवाह स्ति स्वार्थे उपगमन विशिष्टे स्वार्थेऽस्यर्थः कुमार्याभवतीतिवैतिवार्तिकव्याख्यानेकुमारीभवऽतितस्याप्राप्तऽस्यर्थः तस्यांमेवध
ऽतिपाचव स्यधिधानमितिऽर्द्धवस्तुत्रारंभे प्यावश्यके अन्यथात्वापिमतुर्वा तःनन्वेवमस्यास्त्र प्यभिधानेस्याद्त आह मत्वामतेतिऽदंचसूत्रारंभेप्यावश्यके अन्यथाभचार्थमा
हायातिश्रेसोहृत्वमऽतिचोक्ष्मासिनुभाष्यपचगते दशरात्रऽतिपाठः मासाईमासयोरितिचवार्तिकपाठः संवत्सरस्येतिपूर्णिमान्तमानेनद्वादशमासात्मकस्यद्वादशपर्वाणा
मासोताऽस्यर्थः पर्वचिछिद्रःपर्वपरिछिन्नऽस्यर्थः माघाघय्यपदेशभागीतिपाठःपोषमाघादिव्यवहारयुहितेऽस्यर्थःकचित्तुमासादिव्यपदेशभाजीतिपाठः आहिनार्धमासःआय्यने
तेश्वधिवर्द्धेतिःनतःप्रत्ययोलाहोहशार्थविवक्षाचितहाप्रत्ययऽस्यर्थःकस्यत्रहालोपिपिप्रतिवार्णाहोमामितिस्त्रविनहोघोष्ठवेलोपऽतिभावः पुनर्यस्येतिलोपस्तननपूर्वलो
पस्यासिद्धत्वावस्यानिवत्वाधावहाहश्राव्लोपऽतिप्रष्ट्यनुतस्याविद्वेनेतिभावःसंवत्सलोपस्यपलवत्वाश्रयणाभाष्यमतमेवकिमःकामसितिसिद्धतिऽस्यनेकल्पकारे
तिस्त्रतिविमतिपत्तमासेशसऽस्यन्यनतुविभक्तोविहितस्यकाहेशस्यत्राधितेकथमास्यातत्रआहकिमोविभक्ताविति नतुकिंशद्देनकथंप्रजापतिश्चर्यतःतत्राहकिमऽदृश्चेति
पहाकशब्दस्येवेति अत्रनकिमऽतुमापूर्वपहिणाकिमोपतिदेशीहाभावस्यद्विततेनसिद्धातिनानोक्तमेतत्ःगतेदुत्तभाष्यधर्योरकेहशिनोःमाध्याक्रिपःआतएवमेवो राम०
रिस्तस्यभाष्यविततेनसिद्धातिनानोक्तमेतत्ःएतदुक्तंभाष्यधर्योरकेहशिनोःप्राध्यांकिक्रिपःआतएवसर्वादिस्त्रस्यभाष्यायांध्येनविक्षप्तहेवानामितिमयागदिरोधचनितेवा ५०

र्थेन्नतुसर्वशास्त्रसंज्ञायामपिकथंकशब्दस्येत्यनत्राहसर्वार्थेभिभाष्येसर्वश्चप्रजापतिःप्रजापतिश्चकऽतिश्रत्रएवसर्वस्मामोध्वितेनाप्तिसर्वेऽतिगीतायामुक्तेःनतुप्रत्ययःप्र
जायामविनियोगात्कथंरेचतालमत्त्राहःपाणस्येतिःकाहेशाभावाहितिःकिमःकऽस्यत्रसहरीनामिस्तनुहृत्तेरितिभावःएवंतर्हीतिःएवंवापरश्राहस्यस्येपोद्गलदिवन
शतहर्द्विशतसहोनतवाचीःकालेभ्योमकहितिःआहेत्याभयान्वयेपिअत्वादिभ्यविहितोगामुक्तिर्विभ्योपिस्थादित्यपिवोध्यऽत्येवेतिःभवेदितिःमुसमन्तेभवेयेप्रयाचि
हितास्तिकालस्याचेकभ्यऽस्यर्थःपितृभ्यमाःभाष्यमितिनिताःनिरनुचेषकस्येधितिचहृदशिभिविचार्येसिद्धेतिगोगाहिगोमातामहीपादानार्थऽतिभावःगमहविविविन्न
त्रभत्वाहितिःतत्रभत्वाहितिभावःएवंहृसेतिनचापगत्स्थिपिअविश्रविहारोहीमकारकारस्यचारितांथ्यन्तेषामभिधानेहृदत्तस्मानाभावाहितिभावःफलाहिताऽतिःफ
लकोत्पत्ताहिताऽस्यर्थःभिक्षाःमुक्तवमतीतिःकनिम्प्रत्ययात्वाहितिभावःनतुप्रत्ययप्रतितविभिन्नमत्वमितिकथमप्राप्तस्मोतत्राहभाष्येसिद्धिपतिगोत्रोक्तोआ
सुहात्रऽतिश्रोतएवानिर्त्ततिऽकायमवकाशऽतिभावःआस्तराःमाःभ्यंतरेवहृपमितिपुंसकलाधप्तस्येस्वापसग्रहणाद्येतद्विपर्यांविशेषःबद्धत्वाद्विनहाधिकृतोविशे
षःगत्वात्यथाद्युठओनसंवेधःवानुकप्रत्ययाद्यनपुंऽतिभावःस्मामस्तनकृतविविविकतुत्वात्हनुशशाद्विरूपयःप्रवंचमुपासनहेतूरोहीनशब्दऽतिभावःत्वकाहिमः
भप्रत्ययलक्षणोनितिदृष्टमुपलक्षणोगोत्रार्थकहितिसर्वेतुपपिगोत्रार्थफलसमक्षमितिभावःभाष्येःतुतिःतेःतुतोल्लकमुशशहृणित्रापत्यस्येतिमलोपःनन्वेत्राल्लकमहहगो
गल्कथमीलुकयशस्यप्रत्ययप्राप्तित्रत्राहहामथ्याहितिश्रोलक्षणशब्दाथऽतिप्रयोजनवाक्यर्थोनोप्रथमातेउक्तमेवविहगोतिकृतेतिःअनुकाराभतःशब्दस्यर्थःअनालु

कै०टी०वि०
५१

लुक्प्रतिषेधादिति॰ फक्‌फिञोरित्यादिविहितात्फकः लुक्॰ अञोहोयाद्धीयतीयेचिषक्षितेतनद्दश्यवहितोसिवालुग्विधानादितिभावः समुच्चयमाश्रयस्यामभयाहाहत्यर्थइतिमध्यपि भ्रु
ऽफकमालवोनेखोकिकगोत्रेतथापितस्यापिपवोध्यः तदन्तादितिगोत्रान्तादित्यर्थः उभयधर्मोमहमाग्वेति॰ इहेतन्नत्रस्यगोत्रान्तादियातिकानामुपलक्षणावच्छमामुइतिवच्छ
मशाहो॰ऽस्माभिरनुसारयतीत्यर्थः नचानजितिनिषेधेनकार्यस्माहेतविधिश्चमालुकितिवाच्यं गोधेनुकमित्यस्यासिद्धेः ननुनिमत्याधोलेतहनविज्ञेऽज्ञापितत्वात्कोऽड्क
मालवकमत्यहितिवुञ्कथमतआहवाशब्दइतियोगविभागेनोभमहिष्यतीत्यर्थः वाचपरिहारोयोतिष्ठोमामालवकमत्यहितिवुञ्कथमतआहवाशब्दइतियोगविभागो
नोभमहिष्यतीत्यर्थः वाचपरिहारोयेतिषद्धोमामाक्षः अन्यतराज्ञापनेनैवचारिताथमितिनोपंऽमेयस्यापिज्ञापकत्वमिति॰ उभयनिर्देशेनज्ञापकत्वमसंविधानेऽसमर्थत्वरहित
पाठस्तुयुक्तएवमध्यपिगरोऽपवेति॰ गोत्रोद्भुकमालवेस्येवपाठोवार्तिकबलाद्धितिभ्रामहाधिकाः पाशानतुवायुस्यस्यावचावयविशाधारोपाहनेकस्यमस्यचेसतआह
वातेतिअनेकेतिपूर्वपक्षिमोन्नरहङ्किगाभेहेनेत्यर्थः तच्यतिओपाधिकएवहशोत्स्यपिञ्चहाठऽस्यर्थः भिन्नाश्वेति॰ सूत्रीहिवातः स्वतएवभिन्नाऽस्यर्थः पृथगुपलंभाहिति
वाम्यासमभेदइतिशेषः विवक्षानुचानुवर्थिकलुपाधिअगाऽस्यादिविधेश्चमेतस्यातित्रथोभेदाहतआह अगानामिहज्ञोलग्रत्येनेयातिकव्यक्तिमानेवाच्च गोधारिभ्योचेसति
सेनहुत्तेलुक्तजोगोधारीणामितिसूत्रकैयटे पाठः मध्येतद्राजस्यादञोलुक्तस्यगोत्रेलुगावोत्सलुगितिसमपाठः एवंचतत्रस्यवालुचिसुत्रंलुपितुक्तवद्वितिवपाठःमध्येतत्र गाम०
जोजास्यादञोलुगितिपाठः एवेनएकोगोत्रेइतिनियमाद्दमस्यफ्रिनवास्‌: एवंचतत्तापिपरत्वादनिलुकमितिति॰ अवश्यंचमस्वेदवपः अन्यशोधोवेयधिकाराङ्गोलुप ५१

पिभस्यपकृतेनगोत्रेलुगित्यसदर्शस्तयांधारयऽत्यस्याप्रेदितिचस्यादितिपरास्तं लुक्‌फ्भोहनेनमेवमहत्यातकविन्नुचेत्यत्रतेनांयोरीणामितिचपाठः वालुक्लुपि
युक्तवद्विसवचपाठः भाष्याभिधेयस्पनिवासाविद्यमत्वादितिनिवासत्वाद्विषयत्वाच्चेत्यर्थः नन्वत्रविषयेस्मिच्चाभिधमत्वादभिधेयस्यापपदस्यसमातमतआहमनपेहति
नन्वेवमाणाऽस्यापिकुतश्चित्स्यादतआहनैकस्मिन्भाष्यपिनिवासविवक्षायामित्यादिनापिवृत्तानेपत्यमेवप्रतिपादितइतिवोध्यमेतस्यादि॰ ननुनिहुवादीनानपुंसकत्वा
भावानपुंसकात्स्मरणतआहनपुंसकार्थइति॰ ननुकेवलनिशुभादीनात्स्वमपिनास्त्यतआहनपुंसकेति॰ फ् लिङ्गमात्रेनपुंसकेस्यार्थइतिकुटीकुटीरइतिवत्स्वभावाद्विन्नलिङ्ग
त्वंनस्वधोत्तेमोहातिचेदनभधीयमानानचविषमेवतिचोद्याभिप्रायइतिभावः भाष्येनमइत्यत्रनमिकाकुःपश्चेति॰ अभ्येयनविनास्वरूपेणोवेदनासम्भवादितिभावःसंपाठशब्दः
कर्मणिघञन्तइत्याशयेनाहस्वाध्यायमिति। स्वाध्यायोवेदः नत्रकथानेसतइति॰ अनभिधानादितिभावः भाष्येसामयामान्वेदइत्यत्रप्रातिशाख्याद्युध्यनासिसामगाऽस्यर्थः यदधीमे
नइतिप्रातिशाख्यमधीमानेइत्यर्थः अनूमामीपीतिशेषः सामलक्षणमितिषष्ठीतत्पुरुषः भाष्येपदान्नीतिति॰ ओविश्वसममधीतेइतिवृत्तहंपदोत्तितवनाहशिविनहपदयम
वितश्चमित्यर्थः अविश्यकानामिति॰ अविश्यकाःप्रातिशाख्यविदइतिवामान्नायः प्रातिशाख्यमेवचभाष्यनस्पहप्रत्ययादिति॰ वार्तिकप्रत्ययार्थपचमी॰ नस्पत्सप्याद्योज्ञायथकप
त्ययमित्यर्थः तदाहअध्येत्रित्यादिएकेनपिनहइतिविनहरांवेत्यर्थः अपरस्मादुत्तरविलितरस्पञ्चापीत्यर्थः अविकशब्दादितितस्माद्वेत्यर्थः आवि॰ अकइति॰ इतपिभविष्यतिवा
केवलस्थः नहाहवाकमेवेविकक्यात्त्यधीनइतिविप्रत्यअविष्यकर्ग्रात्दत्पभविष्यतिइतिपाठः अवश्यविकिकोभावावधिश्णिवभावान्नेपुंसकइत्यसिद्धेराहउपातीति॰

कै० टी० वि० न्वकल्पादेरित्यस्य प्रथमोपस्थितविधानाधानायपहायपरत्वान्नोशाहग्राहीनवीज्ञाभावोऽत आह अकल्पादेरिदिति अप्रमातिक्रमेतिविधायानांगोस्तत्रनियर्तीपीसनुक्त्वाविधाम
५२ मकल्पादेरित्युपस्याम्चत्वपोधनादिति यतः पुरुक्षेमार्थेति आख्यानान्तर्थेव भाष्योऽशाहग्राह्येति भावः ननु यावक्ताज्ञाद्यानाख्यानतामानीत्सत आह स्यावक्तीतेति उपवारादिपक्ष
क्रीतापस्यतोरोपापादित्यर्थः तदधिकारकृतत्वेनवोधेत्वधिकेऽस्यकृतेऽस्मिन्नदः स्यादिति वोध्यं लुविति वायुवदत्राधिकारकृतत्वेन बोधादिति भावः आख्यायिका अस्मृति
आख्यायिका अभिधानुकृतस्य प्रसयुस्मलुप्रिसर्पः यहुल्यान्नहरणाशब्दित्पित्लुविस्मस्मृतिहासस्य इति उपदेशपारापर्ये णास्तेति निष्कृमेयुश्च आस्थायनेस्मिन्निसर्गः उपदेश
पारंपर्यम् आख्यानाद्ध्ययं स्तन्त्यस्याप्यतेन स्यर्थकभिन्नतननुमादेस्विवसिद्धसर्वमहणव्यर्थमतः आहस्मस्याद्दृ इतिकोणालुगिति तत्र समान्यमुभावार्थ स्नापमजनत्वान्नाख
यत्वक्रियते वोध्यम्प्रह्यमनन्वयाहाह अनुमशब्द इत्यादि अनुम इति अनुमानित्यलुमन्तमित्रियणाभावः क्वचित्त्वनुत्वमिति पाठः तहानुद्दवान्ततः क्विचितिबोध्यलादिकह
तियकारसहितपाठः विकृतः क्विलस्य पर्यन्तशाहेषद्वियथिकीति प्रोक्तोल्लुकः किमत्रायुक्तमत्त आर्थस्यतिप्रोक्तेर्थविहिताद्विसर्थवीहमसाधिमाहभाष्येप्रोक्तादिति भाष्य
मोत्र इति मोत्र लाभस्ययानुसन्निरित्यर्थः मोत्रलाध्वभावइत्यन्येत्वदितत्वमिति अस्मकउपयोग अधिकारविहितेसितत्सर्थतज्ज्याख्यानसचकउपयोग इति विसं सत्रात्वको
भाष्यकाहाप्रकइति कल्पापिनाप्रोक्तमधीयते कालापाहिवामान्नायः कालापकेवृत्य अग्रोणात्वकियुग्मनिवं धनमाधुशन्तलस्मात्स्यियोऽस्वनस्यादिति भावः उशाहस्य राम०
भाष्येनोक्तस्वमगाहाघेति छन्दोभावलणाच इदं सूत्रं नियमार्थमित्याह इहमोक्ते तत्तद्विषयमार्थमिति अश्वत्वेवितस्यस्यविषयत्वार्थमित्यर्थः नन्वेवं विभमर्थमितिमग्नो ५२

नुपपन्नोऽत आह क्रियमाणेपीति एवमादिरिद्यामिथ्याभरत्र इति भावः ननु प्रोक्ते प्रागभावप्रतिमोगिस्वसतिध्वंसाप्रतियोगित्वदृष्टं नित्यत्वं नास्त्येवेत्यत आह नामेति नित्येनु तिनि
त्यमिति नित्यमध्येवत्वविवृत्यर्थं निरूपितविशेषणात्वेन प्रोक्तार्थस्यास्येयागादित्यर्थः भाष्यपाणिनीयाऽतिवृत्तिविशब्दद्वार्थेन नन्वध्येत्वे हितत्विषयता एवक्रीकाराऽत अध्येतवे
दित्वेवत्तद्विषयतास्यादिति कथमत आह तद्विषयमेव वाच्यमिति क्रियानामिति अवणादीत्यर्थः भाष्येप्येवसुपवायासिन्नस्यादिति अत्यच हार्दप्रोक्तप्रसपायातमयोग
नियत्निमस्यादित्यर्थः तद्विषयताहितत्वित्वस्यर्थापीतिभावः छन्दोब्राह्मणानिति अभिधेयाध्यसर्थः अध्येत्रायर्थविवृक्षितत एव छन्दोब्राह्मणार्थकप्रोक्तप्रत्ययान्तनियमोऽनस्या
नीतिभाष्यस्यवनाहाराथः भाष्येनन्वेहापीति तद्दृथकं तद्विषयाणीसूत्रहित्सर्थः पराथमितियस्यार्थक तत्र हथ्येतिद्वेद्वितिततदनुवरेस्यैवसामान्येननियमार्थता या अर्थ
तदिहित्रात्वित्वेनेनविनापिसिध्यत्वादिति भावः एवंतर्हीति भाष्यध्येयपिममितत्सर्थः ननुवेति छन्दोब्राह्मणमपयुक्तगोरवंतुल्यमित्यर्थः परार्थमिति तुरीयान्यादिसूत्रध
येन स्वकरणालाघवमित्यर्थः इहानुत्पत्तिज्ञानेस्याव्याख्यानात्फलमिति भावः कोन्वेनामिति अन्यापिकरणोत्वहेतुरीध्वेनसामान्योपक्रनियमस्याशक्यत्वादिति भावः ए
चसूत्रन्यासः स्यापितः तद्विषयताविलोहवस्तुत्वेनः पूर्वमीदृशाविषयप्रत्यय इतिशेलालिलोनरा इत्याहीननत्तोपः नन्विदं तुक्तकाशपिन इत्यादेर्णिनिविधयेत तद्विषयतानस्या
हतआह इत्तिशहिनेतिनस्याइति एवंच याज्ञवल्क्यादिभ्य प्रतिषेधोन वक्तव्य इति भावः ननु छन्दोब्राह्मणानां वेदपाठकीकत्वादत्र तद्विषयताप्राप्तिरत आह छन्दोब्राह्मणानीति त
हभावादिपमापतिरिति भावः ननु तत्पिनिविधायकेननु तत्रकलत्वेऽस्य हितत्कथनियमात आह इति ध्येनितिप रिभाष्यामितिनियमकारित्वात्तत्व अन्येनेष्यत इति इह च अत्र भा

कै०टी० विप्रत्येति निमित्ते तिस्त्रैव भाष्ये प्रत्ययान्तानुपस्थाप्याध्यायेन· तर्हि छुणारयस्याशीत श्च सप्तम्यभिधानाच्चास्त तस्मात इति शेषः विसमिति· केचित्तु निर्निर्यारिभ्यः प्रोक्तो हरस्येव समसमयाः
५३ वद्ध्यावेति धिवि धनियमेन प्रलोके घणभाव इति भाष्याशयः नियमघ घस्यापष्ठेत्र्यादिविच श्रापामिव प्रवृत्तो च यहो घ इत्याहुः भाष्यकृतस्यैविशिष्टे णेति· इनिकृतविशिष
मनुपाहोमतर्थः तद्द्दशावचने चात्र वाकजेंप्रयोक्ताधिकारो वानविशेष इत्याह· इह चेति अत एव सर्वथा याज्ञवल्क्यादिभिः इति भाष्ये· सर्वथैस्तु पात्रेप्रोक्तोपनहणानुष्ठाने तिद्वे
स्वहल्पकथने· सर्वस्वाते आहीतिल्लन्याणुसारिख्यात्यालाहिति भावः यद्यपि तदनुहन्निसामथ्यात्सर्वनिहन्निति केपटस्वासत्त्यापि सामर्थ्यकथमिति विस्पष्टे हामालणाशि
ह्वानातद्विषयत्वाचारण्यायतत्स्तुहेत्रारवश्यत्वाहित्याहुः केचित्याचष्टा इति अत्राहु विलका भाष्यानतुगुणात् भाष्ये तुल्यकालत्वादिति यत्रशायाय नि इत्याहु विघ्नते तिक्तास्त
कालत्वेनास्यापि पुराणप्रोक्तत्वात्सिनिसामितिरित्यर्थः भाष्येऽनापि तद्विषयतावेति अपिनाकाश्यपसाहिष्ट चेतत्स्मात्प्रोक्तप्रकरणाद् इति निक्तप्रकरणे यहावचनं तहानत्वतम
ध्येत्राहि निहन्ताभिसर्थः उत्तरत्रानुवर्तमिति· केचित्तु हरोमालणानिवतिसूत्रस्थच स्थानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन हव्यानुहो घाघ्यात्यानामुणामाक्केधिति सूत्रविषयमित्ये
कल्पसूत्रे च तद्विषयतात्रापीत्याहि भाष्यस्यायमर्थः काश्यपकौशिकप्रोक्तकल्पेभिश्च नर सूत्रभाष्य च तु ब्रह्ममालणाभो: पश्चात्तद्विषयतावर्ति ध्यनेकौशिक ध्यने· कुत
सलाह चेती तिसूत्रे विस्तुक्तेरितीति चेद्विप्रालणानामच्छ हस्मास्तेव प्रथमग्रहणात हस्मिन्नतीति देशाप्णाद्य इति आणापान्यलनत्रप्रवृत्तकपाणत्वमितितिद्वेयभेदप्र राम०
यज्ञेयागमे हनिरास परमेतत· नन्वाचार्यस्यप्रमाहोत्तुपपन्नात्त आह शिष्याणामिति· ननु स्वाहिन स्वगुणजन्मानुहनिकमेके यावद्विषयवाक्येवाधाने न तां निराकर्तुं शक्यतात याऽन्य ५३

वान्वमाप्तोपोहित तस्यास्येथस्मिन्तांसगाः ने चेके योगेनत्र्या इत्लौकिक इति अपभ्रा मिव बुसाहपति अर्थ समुहायं वेति· अस्येनेति इकोगुणाद्धो सत्र अधिकारमन्तरेणो वेति· एव
शद्दोपर्प अन्ताश्चितेतिच पाठः अधिकारमन्तरेणो वेति पाठ स्कविसेके चितु तन्त्राष्यमताधिधाहे केहेषुक्तिरिति तवाप्यव श्यकत्वं चवलौकिको हो साहित्यो योर्थ एवस
रितेत्वनाथिकयोगेनुहन्नो वाधकाभावात ने राकेष्विणाम् यंधाम्नाते प्रसंधार वस्यचहितत्वा हिना संचधाप्रामा संचथामापिप्राप्तिरित्ता सोगवाधकाभावादित्याहुः मतो घ्रसामाना
धिकरणोपदेइति· जथावेवे पथिकरणपान्वयेनासंयेनाहे कमाम्नहण मिति भावः भाष्ये पहर्षी विधिर्विरित्युच्यते सर्वथे वह च परस्मै करणासाहि त्यर्थः अग्राखल्वित्राणिति· एषानिवा
सइत्यर्थं त्रेनत्यर्थः न घामनुप्रनुनहीने हशा· अत एव विशिष्टलिंगाइतिहेशा सुभ्रक नहीनहणामत आह न घा अपीति· पृथक्तनहीसहणमिति च स्नात सत्र प्रगामापति पर्यदामा
तन्हेशप पृहिनमनुष्यत्वासंयोगवजनपहन गणाणामिच गृहणा अन्त एव पर्वता नां नन्के लासृगधमाहत एवचनहीा हराणा मार्थको स्यष्टमेव नघाहि कीसवपकानहणानुवि शिष्टलिंगा
हि साह च यांव्याख्यानाच्चितिवोध्य गहीन नुकु· सेत्रोपात्त सात्स्याहित्व सभावनाभावोत आह सेविति के गा इति· काहो विसत्येमम्यते· ननु गाहोविधायकवचनेस्पेवपाठा तनि
पातनादिस्य संगतमत्र आह गाशेयवेति निपातन मुच्चाराणाहित्वा क्तहावस्यापिपरिहाणापाहम हु चित्ति भाष्ये सुपलकृगामितिभावः न विति· अत स्वाकारो घाहरण अन्यपार्की ति
वेहेति भावः॥ ॥इतिश्रीचम्महमुतेन सतीरेवी गर्भजन्मनाना गोजी भट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकं॥ ॥शिष्यः केः शषड इत्यस्य किं प्रयोजनं केश
घपहमित्यर्थो· न ह्व हमेवपितहर्थ सिद्धिद्वारयतिशेषग्रहणमिति· भाष्ये चानुर्यति· चतुर्णामर्थानां समाहारस्चतुरर्थी चतुर्थ्यवचनानुर्ष्ये प्रन्नादित्वात्स्वार्थे अस्माद्वाध्यात्मादित्वा

के०टी०वि० हसिचानुर्थिकइति चोद्यं ननु ज्ञातार्थं निर्दिश्य तत्पंपत्यौ विधानमत आह विप्रकृष्टां लिंङ्गि। ननु प्राहीप्यंशोणि तत्र प्राप्तायधिकारा भावात्कथमत आह प्रारे अत इति न
५४ तु विप्रकर्षेति आह हघाहीति। पाठविप्रकर्षप्याकांक्षावशात्सन्निधानमितिभावः। वहुनोवक्तव्यमिति। वेपुत्स्यवाविवहुशब्दस्य न पुंस्त्वे कवचनप्रयोगाद इति वोध्यं न नुज्ञ नके वा हीइति
उक्तत्वात्सर्वा पिकृत्वानचैवमं त्रत आह पथ्यान्निति। योगविभागो ति विभाषायाँ दर्शनेन योगविभागस्य। नन्वधिकारप्रवृत्त्या एवप्रवृत्तेत्र्यर्थ चेत्सयुक्तमत आह स्वरितत्वादितिलो
किकाधिकारपरित्यागेन शास्त्रीयपाधिकारस्थानतानायर्थ वेत्सुक्ताविति भावः। एवं च शेषान हेशाप्यर्थतां शाभिवार्तिक कृतेन उत्तरे भाष्यशेषवचनामिति। तस्यैशे विशेषा हीति। म
वैचविशेषालाघवाद्दिरे पदेगोत्का तस्यैरमितिसूत्रे। इहपदार्थस्य हलस्या श्रयमनात्यक्तिविशेषाद् इत्यक्त्वा र्थः। यथपी हमिक्षिप्रत्यह विषयेत्येन चोधकं तथापि तन्न हि
णमर्वे विशेषस्य माहकमितत प्रत्यमत श्व प्रकारणा हितलतर्पण्वाव शेषा नहेणतु शेषइत्यर्थेन प्रत्याहारो मुक्तानामिहत्वेने हशहेना स्त्रि णामितिति सुएतशोहत्रिः न
वेहपदेनापत्याहीनाम् ग्रहणे आपत्यग्रोत्रमितिवार्त्तिकप्रयोगानुपपत्तिः अपत्यस्य हमापत्यमित्यर्थो हित चेति वाच्यं तत्र शिवा हिपाठेना गोत्रे चः हाशमयहत्पाघाय प्रश
थशाहस्य शिवाहिवाहावाः पाठेन सिद्धमिति भावः। पूर्वे विप्रतिषेधोपयुक्तः अपवाहत्वा हिमाहभाष्य श्रणपवाहत्वाद्योति। श्रीणवर्षणे। अपवाहि तपेण्या विधेयेण वाधि
त्वाघाहप श्राप्तावर्त्तीत्यहार्थः इत्यनीभाष्यकोशात्सयीति शेषाधिकारप्रत्ययात्त्रापकेनाप्यसाहि पुषाहीनितिसंबंधः भाष्यकारइत्यस्यनैरकेहेशीत्यर्थः पंश्छेवत्सेन राम०
नश्लोकी गोत्रात्स्फि जताहपस्य कृत्वैविधीयते इहमर्थात्कृतेरिति नचेहमर्थवुजंतेतिलिंगस्यात्समनहेतक्लीवमितिचाच्येनाकाश्रयत्वात्स्त्रीसितु के यथाहधीति श्रत्र ५४

त्रामणशब्दः कौडिन्यमंनिधोतहतिरिक्तविशेषे वृत्तेः हृक्तः शिंशपस्य अनुपलानहणनिरस्तप्रलोकिकेप्रमोगस्याधयं प्रनाहराद्यप्रमाणात्शेषपाहानमितिवोध्यं यथप्रसारोस्सेननायः प्रकोए
हविनः श्रतोद्वितीय एवप्रकारसमाहतस्मादितिकेचित्तु शामान्यपाहानव्येवहितमुर्धयमहापकेनानुमानिकचनकस्यनापेक्ष्याम्रह्मेव भापइतोप्रेमर्केरवशुक्लीस्याहः एतेषा
सिद्धिमिति आख्यातवाच्यं सिरमा परामर्शापिपात श्रनेवमायन् मुक्त मितिम गच्छतोनागमाथस्याभिन्नापः ज्ञापकेन का हिंकोक्तो यमहारमानेलेकहेश्विनइत्तुक्तमेवशेषिकाम
गुचपीमाहिरन्यस्यापद मूलाभावाप्य विकासत्वमावश्यकमितिवोध्यं कुलतुविश्वः श्रुनइति। कुलशब्हपूर्वपदहरन्तरस्माभितिरकत्तशब्हशक्ति स्वभावात्तद्धिनस्याभिधानत्व
कृतत्वाच्चशुनेपापत्य इतिभावः नतु कुल्यस्यापस्यक थं योगइतिचेन्न कुलशब्हस्य तत्भवपत्वात्शुनिशेषिकोऽत्र नतु अनभिधाना हितिवोध्यं स्वार्थिकइतीति हति कुक्षिकल
शिवस्त्वस्मेहे उक्तमानी गाम्येगोवतिश्चभिधानस्वाभाव्याद्दस्मेलेकास्यविति वोध्यं मेत्राणां तिन्नक्कापिद्वा श्रस्याहिपीतिवाक्योपनीस्वाऽपिनाहस्यामिमेर्थेन प्राप्तिः केचित्तु श्रहि
त्यपपाठःसंकोरन्नतुरकोःकृष्णा हिलाहवासिद्धेऽध्रुणविधानत्यथमत आह कडेजितत्वाधुकानानामृहिति श्रसाविधीयतेसति भावःनैवं काष्ठाहिषुहक्तशब्दपाठोयथाः कोपध
तोहेचास्वेत आहकच्छाहिष्वितिकुशाहविषयस्यतस्मादपीतार्थत्वात्हितिभावः नचरेकोऽमनुष्यवुञ्वेकस्मिकाइत्यर्थः ज्ञापकार्थ श्रमनुष्यस्यभावेहिपहेत्यकापिप्राप्ताएवं च
मनुष्यराकेवाराकयकइति रूपद्वयमितिवाच्यं एवतत्सद्भावि हितपोईयोर पूभावस्यामनुष्यानहणानयोधनात् ज्ञापितेप्पणोन्ताभात नचैतत्र प्राप्तावएवं वोध्यं निविनिगमनाविर
रहाप्रस्नेपात्वेनग्रामनुष्य इत्यस्मात्सोविज्ञानाथ्यहिमिति एवं तुर्वाणीवाधकाचिति ज्ञाप्यतइत्यर्थः न गंध्वानिनर्थमनुष्यतस्थापोहित्यहिर्थः सपाठश्वेरितार्थः

कै०टि०वि० विनिगमनाविरहे शास्त्रत्वादस्योऽसमर्थत्वादिति भावः नहि भाष्येति एवं च भाष्यं समर्थेवत्सम्बन्धस्तेष्वनुसमस्तप्रतिपत्त्यर्थं ग्रहणमिति भावः अथ यान्यपि आमाहिभ्यायम्लघुविधिः सोऽय
५५ यादित्सन्वयः अपि भिन्नं पथ्यं चेत्सुतत्राह पायमयादिति अथ नियममिति व्यवस्थापति यागीत्यादिकभिन्नत्वयः निगीत इत्यस्य कस्मादित्याकांक्षायाः मल्लादाहवर्णाश्रमेभ्य इति नन्वर
णपात्सोमात्मसूत्रेण णत्वसिद्ध एवमत आह अर्णीति एतदर्थमेव भाष्ये छियायुहान्ते परिगणनमभिप्रेत्याह हस्वाद्य इति नन्वपरिगणनाहत्रायः सामिरेव नेतस्तत आह अ
सतीति परिगणनं भाष्यकृतोऽस्य वार्त्तिककारस्यैवेति विप्रतिषेधवार्त्तिककारस्तन्न जानातीति भावः नुनु धन्यमपादिन न स्यादित्यनुपपन्नेरन ककाशत्वाम्रखाक्षि संगतेस
तत्राह परत्वेतिनन्यवस्थोऽत्रपरत्वमन्यायात इह प्राप्तः परत्वादिति वार्त्तिकारोऽभिरतत्राह वार्त्तिके निपुरंप्राचाभिस्नेनेन ग्रागतस्मामासिपूर्वपदस्यो नोहान्तस्वविधानान्यायमतो हात्रो
तत्राह शिवस्मिति ननु अधिकाराधिकुर्वी द्विविषयमिति भावः ननु कथम यमस्येव कोशः परत्वेन पुरीतलव्कणानुपपन्नेरत आह स्यस्योति वृत्तोपवादइ निमत्तुस्वादइस्मतः प
रइ त्रिभावः केचिद्धमहणादिति आके कांत स्थाने कोपधग्रहणाकन्नेम्भितिवार्त्तिकादिति भावः एवं च तत्रापि फलेन विशेषाय घपितथ्यापि इस्वादइ इतिवार्त्तिकमस्ता तस्मा
दितितात्पर्यं केचित्तु हस्वादइपेद्दिनाभयोरपि क्षान्तहन्मन्दप्रस्वाहके इति सूत्रस्यकोपधाहिस्यस्यनपदन्तहवधिविषयप्राप्तावाप्रसिरपिनिमाहेओलुकोनामगामइतितष्टस्यपराम
र्शपक्षुगतं रूपं हश्येवत्वेइतिपरिगणनानेषु ऋइतिनामत्वाविनोप्यप्रवपत्वसितोश्चिस्येरंपूर्वं चरितिनहसि नहीमेननअत्रत्वस्वेत्रवाहीकनामभ्यस्येतितदत्रिसोहोपवादे एम०
तिवाहीकनामभ्यस्योपनरवादस्यनुहत्वोरितिभावः इआहिमिहितिआहिनासिद्धश्चहुचवन्नप्रयोगचहुसामिमायभाष्येकोपधादेशः पुनरिति पूर्ववार्त्तिकोक्तोपन्कोप ५५

धाराक्वेयोर्विप्रतिषेधेऽओत्वकीपइस्यनधिप्रयस्यांतंबइकमिरंतहाहांपवोपीतितरपवादः भागपवादं उज्ञीयनामलक्षणामिति प्रस्थोत्रापेहीतिकोपधलक्षणामितिशेषः अ
पवादत्वाद्धेसागोचाधकत्वनीरीयनामध्येतिसेपूर्णसूत्रानुवर्तेतेतिभावः च कन्यमिस्थइति एवं वस्यनिमत्तिविधेयतः भामोतिस्तताभविष्यतीतिद्ध सिद्धइस पः हध
त्वंहशीधिगुमाकहाहिकखूरितिअत्रास्मिन्नोच कीत्प्रदर्शनभाष्यनिर्माणकसूरितिपाठः एतदुत्तरभाष्ये वक्तव्या णत्वास्यलात घुघुलोच्छास्त्रलाहितिचिप्रतिषेध
धयमुक्तं तेहकेहशुक्लिः पाठेनछवाधकठग्पचाद्युतयोत्स्त्रचलानामणाहीनारुद्वेलेनन प्रमधारणाय अस्त्रमोगातनाधिधाचपिकालाहि निवन्नेइति तमनुसारि
णः वक्त्व वक्त्वठ अपवादत्वेपिपरस्यरपिहिहारे शावोत्येत्स्यप्रवृत्तिप्रधारणावीजेनभाष्यामागतस्यभावइतिहिकुद्धाविवितितत्रसूत्रमाहितिप्पेतिहस्त्वानःपावडमि
भावः चाहुरेवोचितिअक्रुरःपेशलःपधडतिस्यहन्नामसुपाठाहितिभावः टहात्रइतितन्नत्वातिपाहफआह्वचनतानतशञ्चाभ्यामुच्यतेतस्मात्स्यानइत्यधिकारेवह
चेतोसान्नाहिस्यस्पपठानेतनघातिमक्तिरित्यधिकोत्रविन्नाहिहशकालाठगित्स्वैनेनिभावः मालवहान्नियस्रीरमतुवेःदेशापायनोतेवामिलेपिभन्नोहलाभा
चाहाह भस्तुनेनिति णिनिस्वयुमापिविप्रतिषेधो भाष्ये उक्तः अत्रैवामित्राह्मणेभ्यदसुत्तेः आलेणेभ्यस्तस्मआस्त्रणवोधकमत्यप्रकृतिभ्यइत्यर्थः माष्येयत्रपूर्वाहजिति
अत्रेनयत्रपूर्वात्रपरात्रपुर्युपरिषदव्यनुमयोरपिनहरौः धेयारपुद्रहरणात् स्वावराहस्मस्थलमुपपादयतिस्वाचेतिशेवादेनेनिअम्येषामपिहशपतइसेनत्र
पवमताभियुक्तोक्तारिपेभाष्येमोहकमितिमोहपेप्रलोहेशात्वाध्यातवाचिनो ननुकराचावणाहस्येवतुनोप्यपवादत्वातकथंविप्रतिषेधोतत्राह पुरस्तादिति भाष्य

कै०टी०प्र०उ० द्वित्राभ्यामिति काश्यपादिभ्यष्ठञ्ञिठौ वाहीकग्रामेभ्यश्चेति विहितार्थ इत्यर्थः कार्त्तवनापितव्यान्तवाहीकग्रामो· ष्ठञ्ञिठौ पीति· ओर्देशे ठ इति ठञ् भाष्ये कालाद्वृत्त्र वृत्तिको
५६ ऽवारणाय संज्ञोक्तः· नन्वोर्देशे ठञत्र उदाहरणस्य नित्यत्वाद्विकल्पा बाध्याबाध्यत्वेनैव नित्यो बाधकत्वाद्वाचामिति व्यर्थमत आह ग्रामवर्जितेति हल्व्याप्त्या चामिति ठञ् इत्यस्य
त्यमर्थेन ओर्देशे ठञित्येनेन न बाध्यते सो विशेषविहितत्वानुमानादित्यर्थः भाष्यकार्यवल्वद इति· मल्लवाहीकः मल्लिः· नेति· एवं चेतस्या मध्यात्स्व एकत्वेन दृष्टे एणविधौ पिविधा
नानुमानान्नेमान् च काश्यात्वेनैव बाधकत्वा पपन्नेर्विधौ प्रतिविधेयुक्तमर्थ भाष्ये कार्याविति· अत्र कस्याप्रपि बहुवचन विषयत्वादित्य· कः को पथादिणित्यस्य नकार्थो विमति
त्रिषेधेनेति· ओर्देशे ठञणो इति घोषः· कोपधाद्दणा कोलाछ इति भाष्ये पाठः ननु प्रस्थोत्तरेति विहितकोपधाणोऽस्याद्यः पलत्स्यापि जनपदतुन्यबाधकत्वेनापि परिहरे दवा
द्वेके तिक्षिप्रभवति बाधकत्वमिति किमनेनवार्त्तिकेनेत्यत आह जनपदधाविन इति कोपधादणिति स्वतंत्रसूत्रेणेति भावः· शास्त्रदाकी मिक्ष्वाह्ने के को तेति छः· पारे धन्वश
ह्रोमहे ह्रषि शिवाचीत्· अत्र भाष्ये पारेधन्वमिति पाठः· कचित् पारे धन्वेति तदुभयसिद्धये आह परेकठ इति· अनश्चैति सन्तु हनिमद्रश्रीनाथजनपदतः नसुतरचाधिरिति
लोधवात्कमधा एवलतापामिरं नो घमत आह तस्मात्विधाविति· ननु जनपदावमचुसाजनपदत्वात्कथमेव यवमात्रात्मामिरत आह योजनपदस्यास्तितदवधिपदाश्र एव
सूर्वपदत्रइतिभावः ननु वाहीकग्रामः कथं तत्स्य जनपदस्यावधित्वेन पिवाठञ्ञिठो युक्तौ इत्यभिधीयाद्युक्तमत आह सामीपीकमिति एवं च वाहीकसमीपः सानामोवा प्र०
हीकरूपजनपदस्यावधिरिति भावः भाष्येऽवयवमात्रादित्यस्यावधिभूतजनपदावयवमात्रात्कीमामामेहेरपीत्यर्थः विभाषाकुरु· आभ्यान्तु जित्यर्थो मनुष्यतत्स्था ५६

योऽनेन नतु स्वकद्वादिपाठादणा तेषां कद्वाणां बाधितत्वादुञेवेतिपि प्रतिषेधानर्थक्यमिति भावः कद्वादिभ्यश्च· सात्वश्राहइति सात्वानामिति भाष्येव हुवचनेनतु अर्थगतव हु
त्वस्य शब्द आरोपोदो व्यसात्वानां वाचकस्य किमर्थः पाठ इति वार्थः वुञभावे छ इति द्वन्द्वादिति भावः अपराह्णविति सूत्रेऽणमनु वर्त्य वाकामेदेन तव्यति रिक्तेऽर्थेऽप्य वि
धानमिति भाष्यतात्पर्यमाहुः ग्रहादि भ्रष्टुपृथिवीमध्यस्य प्रकृतिस्तेन तन् घटकमध्यशब्दस्य तत् घटकमध्यशब्दस्य मध्यमादेश इति मध्यमी मइत्यस्य गतमतत आह वान्येवे
ति· ग्रहादिषु पृथिवीमध्यावाचीमध्यशब्दो मास्यस्य स च मध्यमादेश इत्यर्थात्तिकार्थः अन्येतु गणसूत्रमनार्थ पृथिवीमध्यशब्दस्यैव मध्यमादेश इत्याहुः सात्वनिर्देशायथा
उद्ध्रनिवासायेथा याप्राप्तः उदीच्याः गृह्यामीति विकिरित॥ ॥इतिशिवभट्टसुत सतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयेपादे द्वितीयमाहिकं॥ ॥यु
ष्मदस्मदोः ननुखञ्जर्वानेनविधानात्तत्र पाणाबादस्य् ग्राविधानात्स्यथा सम्प्राप्तिः किमर्थो वा योगविभाग इत्यत आह सहाहरत्वादिति· कुतः शब्दयत्रयेति· ननु
यदि प्रत्ययत्रयीय विधानं तर्हि द्वयोरपिन विधानेचेन्मसहायता मात्रयोजनात् यदि तास्यां तत्प्रत्ययस्यापि विधानात् धेयाविधानं तर्हि त्रयाणामपीतिचेन्न· अन्यतरस्यां ग्रहणसा
मर्थ्यप्रसङ्गात् भाव मात्रमर्थः नत्वस्मभावापि नानार्थत्वापत्तेः एवं च वाक्यममहाविभाषया सिद्धत्वात्स्यत्वस्यान्यग्रहणे बाधितत्वमतीवात्तिविहितत्वस्य स्वान्वरेला मायानिर्णीमतेयथा
प्रहणसूत्रे च विध्यर्थमितिकालिकसंख्यास्यान्यान्तृतीये इतिसमर्थ इति सूत्रभाष्यस्पष्टमित्याहमातः· सहाव्यस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात्स्वाच्छेत्वाभिवत्तदुपस्थितिरि
त्यहायः पुष्पत्रस्महोभित्तिपण्णापरित्रिक्तदिवहानतेयावमुञ्चारोवृत्ताविनानिमित्तं वक्तुमच्छैहत्नापत्रस्तपरामर्शसिद्धेर्मानमेवचाऽसत्त आह हा अन्यत्यतिरिप्य वाहितामि

कै॰टी॰वि॰ तिः मा ङ्गारू स्थारणा हितिभावः तच्छेदस्माप्य चहितत्रुद्धिस्यपरामर्शं कत्वाहितिताम्नर्यं ततेनतसठंति वानुक्त घंनोत्तरेत्रुति॰ इद्दमेवयुक्तमथ्येत्या हितुंशी व्याख्या व्याख्यानं तत्तुक्तमसका
५७ नत्वेकं चन्नोतिस्युत्यस्यास्य कवनशाङ्गस्मिचनर थत्वसंभवाङ्गम्ह कृत्रिमीतिनिम्नत्याहि ति स्थतुरागान पीतिस्मायाचेत्स विद्वांश्वनत्रू भेयामहणं वा स्यात्तत्क त्रिमस्येवचाः
कत्रिमस्यैच ग्रहणा तुकथेत्नु भ्रमतरम्राह तत्राविषयभेद्देनेति ख्यारव्या वा हिति भावः स्थयच हि तान्निमत्वयत्नकृत्वा स्मृतुनि देयप्रनिवेधद्वाराश्येवृहितेत्यर्थः किंचशास्त्रवा
धोपङ्क याल्लो किकत्वायवाधायुक्तः किंचत्त्वमावकवचनमत्पयात्पर्थ पृहयास्त्रेत्य चास्मारच्चुत रागावश्यकत्वे नाचापी पूर्वेवाहता भाव त्वा नन्वेवमेकवचनः तिसस्मे
कवचना स्याति तन्त्र्याहरा कवचनेट् तिचेति॰ प्रथमाधिवचनांतमिति एवंचररकार्थ वाचकये पुष्करस्य शेत्रयोरितिशीवान्त्रचे ध्यः यथसंप्रथमाधिवचनमित्यनेन
त्वेकस्यार्थस्य वचननेहि युष्पेदस्मदो स्त्रतत्राह वाक्येति वचनशब्दः करणसुत्पत्ताप्रतिपादकपर इति भावः अर्थात नेवेष्यमितिहि कर्तृपदाहिरसत्यस्या मत्रस्ट्र्ठि
इणाय्रं कृत तु मितियो श्राम्येत्र प्रतीरस्या व्यापत्त इत्यर्थः स्मृतत्वाद्व॰ सुहृद्योगसंज्ञाविमितिमितिः॰ विश्वमिदंठस्मिक इत्यत्र चर्णमहणाप कैव गामाश्रेस्मिवृ प्रत्ययेत्न समाच
च॰ स्मृहयोगासंज्ञा निमित्तमिति॰ विस्मामिदंठस्मिकः स्यचच गान्महणपेक्षवतामाचेसिवप्रर्यतेन समुदायमहणपेक्षैव तस्मिव प्रत्ययेन पुत्रामाइति न्यापेन तु इ विशिष्ट
स्यापि प्रत्ययत्वेन ग्रहण इति चमहणात् तस्माप्यमस्मानिमिन्नेऽपि निर्दिश्यमानपरिभाषयाठस्मि चादेशोऽनपहोवाभावात् तत्सादेशान्तरस्मिन्निव्यारव्यानमभिप्रेत्याना हित्याहि राम॰
ला हित्ये नेतां ग्राम्यरत्वाश्रोवाध्यते॰ आहिति हि निर्दिश्यमानस्य तस्यापरत्वमचवीतिवोध्य॰ स्मथाधांतोरेव च तत्र आगान्निपिन्नस्मिति बाध्यि तमगर्विनस्मिबाधारं सर्वं च्चापाद॰ श्री ५७

स्वेगणागमेलोपो विधीयेत॰ नतु हे भगवद् स्मत्वणाशक्तत्वात् अर्थ मे हेतत्र्याह हेहेमेतेनितामर्थं चाणितिस्यवत्कृ भ्रमितिचेद्दजा वा धामामपू हितिद्दद्वक्त्रमं इद्वस्मवा गिधानेलोके
नू हमाव श्राशंवेतीति मर्च्चतिवत्क्रम्यानतु हेमर् हेमन्वायना गोतिकणीं तस्मात्शी हे मत्वस्युष्मत इतिचेरमयागाहरस्मितत्सेलेपिभाष्यमात र्मावनतत्तं हे मनमितिप्रयोगाभिध्य
र्थतलोपत्राव श्यकः भावायामपितत्त्वां कोऽभावापितत्प्रयोगापत्तिरत श्राहस्यत धत्निविषयइतिप्रकृतिभावाहिति इद्रेच हे नेतिलोपनहणेपित इतिमुहायलोपइति पहे
श्रावश्यकन्त्रेतत्त्व व्यंजनेस्मिचलोपः पोस्तितिवत्हेलोपः अभिपन्हेत्त्रहेलोपस्यानिवत्वाहमिश्रलाद्यवहितेलोपः इत्यपि वोध्य भाष्ये लोपः खल्वपीति॰ न चाणोवतिचकोरेशायथा
प्रात्स्वत्वशासापिथाश्चेनेनतु ततत्र लोपाभावात्तन्हे भेतीतिसिध्यतीतिवाच्य॰ भाष्यविरोधेन च स्मृतन्नास्य थकत्वाभावाञ्जहेष्ट्टयानलोपाकरणस्मैवोचितत्वाच्चेति भावः ननुस
वे चानहगासाम्यक्रष्ट्रचंस्थियप्पस्याहु कषु शीनभाष्यथा ठ्त्रा न्नलवणा वा धामामुहितिसर्वेचाणितावश्यकमत आहदद्वेस्मेवति सर्वत्र ग्रहणतु सर्वन्नविभाषाशोरितिव
स्याहाप्येवेतिभावः नन्वेवमपिर्जावाध्यधेहेहेमंत भित्स्यासिद्धिरे विवीडोतुपहणारी भामसमाचशमानाभावः अतिनतु भातमा पक्षद्रस्यावयत्वाहर्वामिध्य सेत्र तद्वपाहाने व्यथ
मत श्रहश्रेनेति॰ नन्वेवमपिच्छतसापशदस्य सापिकइसेत व्यानेयेतद्वपासनमत आहमापक्षद्रहितितस्मिहमहगामिति एतस्य केरागस्थभस्यपम्कृतिविनाग्रहणमित्यर्थः
अत्रापि कालाहित्सतु चर्जतः अविभावः नाच सायशद्रस्यापिलक्षणाया कालविशेषपरित्वकालाठजनिवारणायचेतनमहगांश्चनभिधानेनतन्नेवतर्भावकल्पनाहित्याशयः के
चित्तु चकारांतसायशह्रस्य घंजन्तस्यानभिधानेमेवतिभाष्याशयः अत्रत्त्वानिमन्त्रः कथमसा याद्द हूइत्याहि अन्यथा वसानेवचनस्यान्तस्य कालनेहमापामामाहू इत्येके र

कै०टी०वि० शिसमासोपपत्तेरप्रसङ्गात्: स्यादेतदित्याह: ननु द्वन्द्वे हि तत्राभावात्कथमनेनैकदेशिसमासः अन्यथा सिद्धस्तु पूर्वविप्रतिषेधे पूर्वत्र प्राप्तिरत आह संख्यापीति नैवमस्य थस्य मयन्त्वा
५८ धिसक्तिश्रवणात्समासान्तः आह भाष्यकारैरिति सामर्थ्ये नमभिस्वरसत्वात् अत्र हि गुणित्वमेवेत्याहुः चित्रमित्यस्य मुख्यत्वेनैव सिद्धे चरितार्थत्वाच्छब्देनैव चैत्रो चार्थे सिद्धत्वात् पाठो नाहिरति
समयमप्रमाणिकमित्याहुः घकालेति सूत्रनिर्देश इति भावः तत्राहि गुहणाभावादाह आराक्षेति अत्र तस्मादपि भाष्यस्वरसतो हेति भूत्वा तस्य भाष्यव्याख्यानरीत्यैव व्याख्ये
ये के यश्च क्तिवि प्रविभाषाहः नतु समर्थयन्नाधितोऽन्वितः सामर्थ्यं च सहवर्तनेतिस्वतो द्रव्यविधिनु इत्यकिंचेन्यत आह स्याद्वितिस्थपाकथचित्कालनिक सामर्थ्यमाहा में च शाह्य
मक्ष्रमितिभावः भाष्ये भवत्येवाति अत्र कालवाचकशब्दे न ताहक्कालवाचित्वाद्विहितिनतु लकोनेमिन्निकोत्वात् किमाहाय समाना अयमर्थमत आह सेपाशासितिसमानका
लप्रासिकत्वमेव समानाश्रयत्वमितिभावः अत्र गत्यादिति चन्तरगानपीति स्पष्ट वुत्वात्तिरिक्तो स्याततगाचिवर्ययास्थित इति भावः नन्वप्राप्योरि तिलुकः केयत्नाधि
तप्रसयोपकृतत्वमत आह प्राप्तिपदिकाहिति एतच्चेति एव चतच्चनतहनुवृत्ति हि मिकतामेनभाष्यविरुद्धमितिभावः भस्य यस्मसत्यादिद्द मयुक्तमत आह भाकृतधिनेतिसाध्य
आक्रूयत इति अत्य घतेऽस्त्यर्थः सामर्थ्येपेहवाधिकेतितद्धनुसापकालुक्मसहितास्यः सुवन्ताहुमन्निरितिस्वार्थेऽप्यसिागसत्याकारके: परिहृणार्थमपरस्यपरस्य पहाते
तामवंशस्यार्थोऽज्ञाप्यत इत्यर्थः यावतामसमर्थानां प्रथमाहिति किं पुनः समर्थसमर्थाभिधानेयच्छेन्द्रकृतवार्त्तानुद्दवीकपद्मितितत्र त्वधाव्याख्याती ति भावः क्रमवर्णानुद्द राम०
वीकेषपरे स्याश्यमातिपरिहिकाशेऽेवतम्मनतपुनरुक्षविरितिमवक्तु पिक्षस्यथवोधिशङ्कतः प्रथमास्मातिपदिकाहिसर्थाभविष्यतीतिभावः ननुज्ञापकात्लुवतसमक्षजितिपि ५८

प्रातिपदिकात्सः सुवन्तात्परस्त्वर्थः तन्त्रत्वे तत्परत्वमुक्यवहितं प्रातिपदिकान्नु सुवन्तहितं सामर्थ्यादिति प्रातिपदिकस्यापि संनिहितत्वात् धिशब्द्वांश स्वादिस्पादिमयिष्यतीतिको
पिरेभात आह मरीति द्राविविशेषणात्वेनेति बहुवीहिः अर्थभावः इत्यादावेतो द्वादिसादि प्रकृतिवीधकतामप्रातिपदिकविशेषणत्वेनैव प्रकृतित्वेलभ्यतइतिमहति
लप्रतिपादकनप्रत्ययत्वमाजनेतइधिकारस्यांकतधिरुच्यते इतिकिंचचिनिगमनाविनिगमनाचिरहाहुः योद्विशेषणांसामानतत्सूच्यानामर्थ इत्यप्रसन्नेपसमात्त्वपार यमिस
चनस्मात्तव्याश्रेशवाचतइतिभावः समर्थ्यस्मेतिलक्ष्याद्गोधामातिपदिकाहिसेतत्सामर्थ्याच्चाते स्वविशेषणमविष्यतीतिभावः सेन्ह इति चहस्वेति गिवः सतप्राप्य प्र
मारापातनन्त्रहरमीतित्मात्तुवनेतनहिविनहवाक्येह्वः गेपताधिविनुभिलोपस्यानिवल्वाद्दृढुत्वमश्वलुप्तमितिपमिसत्यनके महत्याचिचोपुपलक्षणांवापशुवइति ह्न
घप्रामगोश्वेहधस्तुलौकेपिक्कचिद्भवतिभापायामरदवेसत्यन्तसुशहिरह णातहाहरगामान्वमित्याहुः निसत्वादितिपदस्यविभइप्यान्वाख्यानेइदनलोपस्येति लुकपि
प्रत्ययलक्षणानपदत्वादितिभावः ननुलुकि सतिमेत्वपदत्वाभावान्नलोपाभावः कथमस्मिन्सत्यत्वमत आह यस्मिन्निति परानिमित्ति गोभिश्चिद्धथो विधिविधिभिः हृद्वाहिभिः संनिपातभवती
निशिद्धतेवासिद्धः प्रभृति पदानित्याधीकन्त्रमेगपरनिमित्तेगतिपाद्धीसापत्तुरंतधलोपइतिपरिभाषार्थः अस्मिंस्तु पक्षाद्यादिविषये लुकिकृतसइतिभाष्यस्वरसात्तुरगानपीतिस्वा
येनेतिशिद्धः लुकिकृतेऽपि प्रयलक्षणेनपदत्वमसत्वान्नलोपः प्राप्नोतीत्यादइहात हीतिज्ञापयति लुकिकृतेऽपस्यादितिसमानाचधिकसर्वपदत्वाधान्स्वेनेतिभावः इदमिह सा
हेभाष्यहु अन्तरंगानपीति परिभाषानभिज्ञयोरेकदेशिनोरुक्तिः सत्युक्तिपरमित्याहुः तत्रज्ञातः ननुशीवेउत्स्यविकोरपिसमर्थचिशक्तिनिर्देशोयज्ञान्यायवलभ्यकानीत्याइ

के०गी०वि० तस्माद्धर्मस्य मोक्षार्थेति। ननु ज्ञानस्य प्रमाणयोर्थसाक्षात्कारत्वात्तीयायाः अपियोग्यत्वाद्दाभिधानेति। स्वार्थव्यतिरिक्तेति। उपयुक्तार्थस्यापयुक्तस्य सजातीयस्यैव ग्रहणादिति भावः
५८ अथ सार्थम इति तत्राह इत्यादि सूत्रस्य हार्दं भइत्यर्थः नियमाभावे प्रत्यक्षाग्रहणानुपपत्तेरित्यभिप्रायः इत्यादि उपयोगः साक्षात्कारजनकत्वे विनियोगः न त्वर्थनिर्देशः तु नाप
पवादविधानेके द्वेषो तत्राह अस्य फलेणेति अन्यथा प्राप्तस्य पाठयोः सर्वत्र पर्यायप्रसंगः स्यादिति भावः आक्षिपति ननु गीतादौ रेचकादिविधानं कृतं इत्यत्राह किं
यमन्त्रिष्वत्राह विषयत्वादयस्थितिः पूर्णस्य इति कृत्स्नेति चकारलक्षणमिति स्यायत्नवत्कालत्वकाविषयत्वादित्युपाठादित्याह ननु लुप्यधाने तु कथं दानादिवि
धायकप्रमाण्यानसमस्तत्राह लुक एवेति न्यायसच ननु सर्वप्रायसवत्सकथं गतार्थता अथ भूतावृत्तत्राह भवइति मुक्तसंशयेनैवोति एवेचात्र अभवइत्यन्त्र सर्वगत्येत्यत्राभि
धानत्वाभावादस्यायस्थितिभावः अपि चेद्वदन्त्यसमानित्य सर्वत्वमुपपादयति सोपि स्वरूपमुक्तं देशादीनीति जन्यादाहरणोपपत्ति मिति भावः उदेशादीनीतिकचित्पाठः अ
र्थसंयुक्तः पाठः जलोदरस्य क्रमेदेशे पुरुषलभत्वादिति वोध्यं भोक्षयत्नजनितस्मिति एवंचत देवाहादरणात्मन्तुते दोषेदेशः तु देत इति एवंच सत्यासा दिष्टुत दृष्टा हरणाह
नमस्मृतस्यादिरिति भावः नित्यसर्वस्यैव तत्र भवइत्यत्र ग्रहणे दोषाः तरस्मात्सभा ख्यापवनत हीडति किंचेत्यर्थः अभ्युपगमवादो यावतस्मात् एवत होति न दृष्टापचारेइति दृष्ट
भिर्दोषे अकाली संयथा भावे पीनिमाधवत्वस्मिन तु लिभिवेगलीय मितिभचतिइत्यर्थः ननु उपजानुशब्दस्य कथं गौणवयवत्वावक्त्वमते अोहजानुस्मीपति प्रायसवस्वे राम०
ति अभिधानस्याभाव्यात्त्र सर्वविशेषस्य वन्तुतन्निर्भचिथ्यति मिनार्थः प्रायसवइत्यधिअरेणतिचः कोशाचिकोरइतिनापूर्वमित्याह गम्यविकारइतित्रत्वाद्यवसप्याहरणा ५८

इतिलौकिकइति एवंचेद्याथार्थ्यपत्तिरित्यर्थानुपपत्तिरित्यर्थादिभावः सर्वमिति सम्यकवेत्ति क्रियस्योदइत्यर्थः संसर्ववत्वाज्ञैः सम्यक्ता आधेयसाधारणप्रमाणान्तरेणके अ
दइत्यस्य चलोकेनुध्यमानमित्यर्थात्हाहे कोशेषति संमवक्रिवे तु अधावेलोपचारः न हि तथा कोशइति भावः मुक्तियुक्तो भवतीति स्विम्मिन शब्दस्य माथुलानियामका वतीत्यर्थः क
लाघ्यश्च तथा भाव्यकालादिरितिवर्ततइतिकालात्मा भूयुष्यादित्यतः स्मादय्ययमुपपादयति यस्मिन्निति तत्रभवः भाष्यकाला धिकारइतिकालात्मासिद्धस्यैव निवर्तत इति तत्र शब्दे नि
शिषः न चतदर्थ्यसाठसिद्धेनेन विच्छेदान्तत्राहशास्त्रं वः तस्मात्तत्रापि पदितुशक्यत्वादिति भावः विशेषफलस्य निष्कालनिष्टमन्यस्थ प्रतिपत्तिफलमित्यर्थः गौणीमानन नुप
दित्यादि भाष्यीभावे भव्ययेवध्यनेत्र अतएव सूत्रेधीमोउपकृत्यादिभ्यः प्रतिषेधइत्युक्तं तत्राथ यीभाचाद्ध्येयत्र सिद्धमंत आह यथाभावासंहितति इदं स्यमक्यमितिवस्था
णामुपकृत्यादिभ्यः प्रतिषेधइत्येतदित्यर्थः एवं च पौरुषादिभ्यइत्येवात्र प्राध्यथीभावाद्वेतिन वक्तव्यमिति भावः बहुव्रीहितत्पुरुषाणामनभिधानान्न ग्रहणमित्यर्थः अतः उ
उदाहरणं अयोर्थमित्यनुसारा अथ गणकथमत आह इमइतिनहुदे हे स्यार्थे देहिकमिति भाष्यस्य हनु स्वारणादि ति भावः भाष्यस्य तत्वाश्वमिति वार्तिके अर्थवत्वात्समासः अयंपानोभ
ति उपलंपा ध्येयस्येत्तापन्नमार्थ मिति भावः गाव्रादिपाणेदेवमिद्धेइद्धे किमर्थमत आह दिष्टेति प्रकृतवार्तिकप्रयोजनमाहातेोपत्रापीति ननु गहादिषु सर्वस्य शब्दस्य प्र
हणामन्तइत्येवनकाप्यमत आह जातादिविधिनिस्यान्नोहरगीत्यादिभवार्थमसमस्त तु गीत थम्तदृतविधिरिष्यतइति भाष्यनदेहा हाहस्थादिति भावः इदं वक्तव्यमिति स्थारोभीग
तस्येउक्तः स्यु ध्वियत इति भाष्यात् एषः यथपित्वाहेद्यौव हि वष्टिलोपायस्येवाधजनाविसिद्धेः तयापिवत्यापि भवार्थ एवमहीत्रिमहवयितुमिदं अन्यत्रानभिधानमिति

कै॰टी॰ वि॰ भावः अत एवं तत्र ज्ञिकैवहि भिदा वा स्य इत्यस्य चिन्तहमाष्येहर्षितः तस्य व्याख्यान अधिकारो यमिति विधेः फलाभाव इतितेषां च दाभिप्रायः अधिकारफलप्रश्नो युगपन्निकरणा फलप्र

६० श्नस्य त्वात्राश्य फलत्वगपवादसूत्रकरणाभाव इति बोध्यं यथा विहितेति यादृ विविध्य र्थमित्यर्थः विध्यर्थमेवर्कितेति प्रश्नाशयः विधेः फलाभाव इत्यभिप्रायेण वाह भाष्ये

हविधानार्थ इति एतानि प्रायणान्यान आह न पुनर्निर्हृतार्थ इति व्याख्यातव्यनाह्नोग्रहणीकिमर्थमिति व्याख्यानेनैव योऽपि तावदाशास्य मम वधः तत्राह पादेव सिद्धिरिति म

ताप्रश्नः ननु प्रमाणान्तरेण विधानेनापि ततः सिध्यतीत्यत आह उत्तरेणेति व्याख्यातव्यनाम ग्रहणाद्दिति भावः यतस्यमाप्यात्त अनुग्रहणीनेवाभिधेनीमानहणामेतदर्थं कमिति

भावः भाष्ये कश्चित्तु कश्चिदिति एवं चार्थवाथमेव व्याख्यातव्यनाम ग्रहणमिति भावः नन्वग्निहोत्रादिभिः अवेलु विधानक तु यक्षाम इत्येति भवेत् अविधानात्पर्यं स्यादित्यत आह आ

ग्निहोत्रमशब्द इति दर्शाधानेन तु तदर्थमेवादिस्त्वग्राह्यानिहोमादिश्च चारितार्थ्यमितिभावः अत्रत्यर्थविलिख्याख्यातव्यनामत्वादिति भावः भाष्ये मन्त्रहीनेति भवेवमन्त्रव्याख्यानेकत्वचल

गितमर्थः ताद्दर्थ्यात्रात्र वसिति अग्निहोत्रमार्थमन्त्रेतदर्थकल्पवाग्निहोत्रशब्दोपेरग्राप्रयोग इति भावः क्रतुपशुत्व इतिहोमस्याध्येषेतामुख्यातिदिति अचहुवचननिर्देशादिति ते

नास्वरूपमित्यत दोषेण विशेषणहरणाच तत्समहत्यावेतस्मिन्न बाधेननहन्तानामपि न हणं स्मादित्य भाष्ये यत्रेवेति यांच हत्वार्थः अग्रग्रामत्व मितिप्र वेन व यज्ञावदीनामपितत्वं बोध्य

विह्वाः वाल वायविहं वेतस्य नाष्टंवत्वमित्याह श्रीहः श्र इति अनुरूपः प्रभवतीत्यर्थानुरूपः वालचायमेतिभाष्ये वाचकः प्रतिशेषः नेवेतन्नेमत व्यावद्येनैवेलोकेइति भाष्ये लार्था राम॰

वाराणसीमिति सम्भावनासम्भवं मगलक्ष्म जनो वाराणसीतत्त्वो देव जितशीति यवहरे तीमर्थः सारणाभिनाणसर्वं मगलहत्वात्स्मरणाभिनाणामुक्ति हत्वात्सौत्कर्षवत्वात्सिद्धरीति ६०

अवहार इति भावः एवं व्याकरणस्य वालवायस्य विहारशब्देन व चहार इति भावः अभिनिष्क्रामय च पीतिनिघान पादविक्षेपः इति विष्क्रमणामितिमिति भावः तथापीति स्पष्टादिपादविक्षेप

स्तत्रापि समस्तमिति भावः क्रियामात्रोपादिति अभिप्रेयतीति भावः अधिकस्यात्म्यधिकावाचकात्यत्यानुत्पत्तेः पृच्छमनु पर्यन्तस्तत आह तादर्थ्य इति किमुक्तमर्थमभाष्ये दप

स्थितस्त्राख्यानं विशिष्टे वाकरीतत्राख्यापिका विशेष्यतेति बोध्यं सोऽमनिचासः पूर्वेऽधवाभिज्ञानानि बोधाहेशा इति विशिष्यमप्राप्तेः स्वमतेनाह अभिज्ञानेभि नतु मुख्यार्थस्य च यद

ह्यां कुतो नेत्यत आह भिवासे मोहच यश्चेति वासुदेवाशे वासुदेव चमगोत्र ताहि हशयतिवशेदव स्यानितीत्रलादि तिद्विनाभिस्व पराधिकोणाद्गुन्म त्तलौकिकं गोत्रसख्येनम्भ

ध्यायमसिद्धमवनेवेत त्तत्सिद्ध आहएवान्नेन या कृति या लौकिकभाष्यवदस्तित्यमाहिंसन्नपूर्वविनिस्यर्थः ज्ञापनेन पिचारितान्यनुपपादना दाह भाष्येऽथवानेनाकृतिर्या स्येति इच ता

विशेषइतिच हृ श्रीहिः स्वरूपादेवोपलक्षणमितिभावः जनपरिहारिकाणिद्याणपूर्वपक्षस्य प्रसूत्ये प्रतिपत्त्येय सत्यस्याह जनपदिनइतिभाषायामाहि तिविधेयत्वेन साधनप्रकरणा

ह्वातृपिबाधनानु निरूपमाणस्य हिहि ह्यक्रकेऽभ्युपगतमत आह निह्नेमापचयइतिगत्परीधिकारविहितमय प्रकृतितुल्यत्वेनेति चात्वार्थः एवं हितन्मापवयः फलतिहोविनि

मिन्नोद्यति आकरूलोहः ननु विनेहोधिवचनं वहुवचनयोर्ब्राह्मणयोर्निर्वीजोत आह अखिलसाहितान्मस्यामित्हशइति मन्त्रेकाः कनिति प्रत्ययः तेन मी क्षेकालापककाठकमाणांत्र च

रणादृश्र्मात्मामयोरिति बोध्यं अप्रत्येव विदिति अध्यायन रूपैः प्रकाशनेवाच त्ते तकश्रोचेतनत्वपः ननु काठकमित्यादो प्रश्नयत्र शोनात्ता प्रत्ययादृश्यतं हरत्नु पपन्नमत आह प्रशर्मा होना

मिति भाष्ये ग्रन्थे चेतितेन हृतमेधेनर्थः प्रथमः हृ इति जनकतोपधः हृ इत्यर्थः तुलसीनेनतिद्विवानुवृद्धिनिसमस्यः अशनेरेवमसनि सत्वस्वीकृतो शत्र्वानित्यन्वमाह यद्यपयैइति अ

कै०टी०वि० नेनवेदत्वंशङ्कार्थोमनस्त्रीतिध्वनितंतुधात्वायथापूर्वचमकृत्वमदिष्ट्यातिवेलनानुपूर्व्यपिसेवेतिनअपूर्ववेनीमासाभिवानातमानितिनयुक्तमत आहमहासूत्रयादिध्वनिति आनुपूर्व्या
६१ सत्तामहत्त्वाद्यादितसेनानित्यत्वमितिभावइतिकेचिन्नव्य मप्पवानित्यत्वाहितुकाशीघविशेधातअर्थस्याभिज्ञोतिष्ठोमादेवनित्यत्वान भवाद्यचिदेवनित्यत्वमनयोरपितत्स्मा
न्नत्वनन्तरमिहेनानुपूर्वीमित्येवप्रतिमन्वन्तरंचैषाश्रुतिरन्यादिधीयतइत्युक्तेरिसमेऽपेरतुअर्थानित्यत्वमतकत्वविशेषाधिनित्यत्वमेवानुपाम: पूर्वपक्षिणा नाहशनित्यत्वमे
वदेद: प्रक्रि: एवचार्थशब्दानाइश्वर: सुत्रजायानभिचसर्ववेदतासर्थचिषयत्वातदेवेहस्तुमेचाहमर्वेषुपइतिगीतिक्रि माहु:वर्णानुपूर्व्याअनित्यत्वमानमाहमन्त्रेहीवित्य
नित्यत्वाप्पभेदेनातसिद्धि: मेशेननानात्वदृष्टेरतनमत्वे मेद्मानयवत्वात्माहकाठकमाहि: अर्थेसेप्यानुपूर्वीभेदेवकाठककालापकादिव्यवहारइति भाव: अत्रानुपू
वींअनित्यत्वे: प्रशानिनामेवितिध्वनिततराहतव्यकथारचइतिअधिकेमेननुयाषाढइत्य: ननुमाध्यापदवाहनभाव्यमतआहकलापिनोणितिनन्वेचकठादिभ्य: मोक्षाधि
कारेप्रत्ययविधानेयथे: तत्रपक्षेनेतत्वेनलक्तभिन्नर्थ: वाशहनआहदिविधेवेप्रोक्ताधिकारएचमितिक्रतानहतानावमनआशितत्वहतमेवाहरण्यादितिभाव: कलापिवैश
पायनान्तेवासिन: प्रत्ययाच्ञातेमानतुतथाकारिगात आहकेरोतीति: प्रत्ययकत्वनप्राप्तत्वमुपलक्ष्यते: ननुशिष्यत्रिष्पानोमेवासिनोत आह: शिष्यशिष्याणामपितिकला
पोतिसम्बन्धकलापेतेवासिभ्योक्षापायमेतैवाभिध्यत्रणिनिनयथ: इंदोनहरीवेतिशेनकादिसूत्रेइत्यानियोगविभज्यतिलितिसाधिमर्थसत्रेशेवतत्वनव्याख्येयमितिभाव: पाम०
अपचोक्तमिति अनभिधानादितिहिनिहितनेवोक्तमकोरोतरमपिमयातवोक्तपुराणा: शाखापनादीतिपुराणाप्रोक्तेषुइतिनितेनेरत्वनितुल्यकालानीतिएतदपिपुराणामोक्तानीतिभा ६२

य: श्रेनशपायनाक्षेपकाभेत्तानि आधुनिकानीतित्वसाधुत्त्वमपाणुआनाणिनविषयतायाअपिमन्निविषइतिंदहोभाष्पणाममीत्यमभाष्येउक्तंकृतेनेपंथेभाष्यामाध्यकादिम्य इतिश्र
पृथाथमिदनन्विदेविभक्तिमेवयश्चेनतत्कृत्वाभागविभागमकर्तव्यतानोधनइत्यतआहमसूत्रापाकुन्लालेति: ॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजमनागोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपो
द्योते चतुर्थस्य तृतीये प्रथममाह्निकम्॥ ॥तस्मिन्निति निर्दिष्टेतिनलमविभिन्नियविधानात्सकेबभेदस्सनीमानआहइहशब्दात्रिहितिमार्थइतिमर्तुक्रविषयत्वादिइत्यर्थ: ननुपद्यीशघ
इत्यस्यास्ष्वेनिष्ठितकत्वाभावात्प्रकृत्ययेनेतिविशेषविशेषणादिविधेयतेविशेषणंवविशेष्यनिष्ठपितमितिभाव: मत्वन्प्राप्तेप्रधानराणां नवाजिकमामप्यो: साधारणाचहोषवा
निकक्रयस्यमेपणीहरतिमिश्वलितिं: तदानयन्यायाचइ अतनिहितिप्रत्ययविधानमितितत्राप्ते अर्थेनाभ्यविलिमेनत: अनन्तादित्वेचानिदोषाधिक्रीमेनतेनोध्वनइतिभाव: अ
सेन्निहितेप्रत्ययविधानेइतिपठितपरिगणानिनामसन्निहितेप्रत्ययविधानेकोतमतिइत्यनन्तरादिष्विनिधितीयापिहेयइत्यन्वयइत्येकं आनन्तीयपदज्ञानिधनेकेवितिमामाहिम्यएवैवेत्यर्थ
यत्राध्वमितिअतएवाध्वमित्यादिनहहहरणभाष्येतत्वतरपूर्वाहितिअतएवाश्वरथमित्यत्रहरणी: नवितनवस्थापहोतीति: अविशेषइत्यर्थ: अत्र धाहिताप्य अति
ज्ञानस्यभिन्नत्वात्सामानि: स्पष्टंवमसूत्रपतिअन्यस्यमत्वप्पाकेअस्थत्वाभावानकथमनेनपदत्वम्। ध: तद्भावकथंनोगत्वाबाधइतिचेन्नध्यविभक्तिसुत्रो: रागितिकर्तमपिसाध्य
याहृत्रहित्तिविंतिअनेनराभितिशेष: इत्युक्तैरनेनपरमित्यर्थ: मूलस्येतपाठइत्युक्तेमतीत्यर्थनिर्देशस्यसौत्रत्वमावश्यकमिमाहविभक्त्यताना मितितेषामकंशोपस्सहत्राणाहृत्वा
हेकशेषात्रेषोक्त: प्रमाणत्वपोहत्वात्किमिति: पक्षतापुद्धिविषयत्वेनभासमानेबुद्धिविषयेऽर्थप्रत्ययइत्यर्थइतिभाव: भाष्येनभिधानादिति अत एव कृताद्विभीष्पनेत्यादिपु

कै०टी०वि० नोत्पत्तिरिति भावः प्रयोक्तलिंगप्रयोर्थे पुंवदभावाभावात्स्त्रियामर्थत्वात्सामान्ये स्वभावाच्चाह लिंगाभिहितेति हैत्रिका नन्वनयोः कथं गोत्रेषाभूत्वे अपत्यानाऽभावात्वाहत आह अस्मादेवेति अ
६२ द्धोपसंख्यानिवृत्त्यात्स्यादः यत्र भावाप्रत्ययप्रस्यावशेषेति समासान्तलोपस्वरूपेण आह स्मादि प्रमुखेति अविधुमात नन्वनपत्यानामेवाचो हाहत्रणाम विशेषत आह गोत्राधिकारादिति गोत्र
वत्तणादि स्थितो गोत्रपदाधिकारः नन्वार्थचतिकि स्तन्नणानुहोसमेवापि च गणचक्रमप्रतिमुखमत आह केचिदिति लेति वार्त्तिकस्थ स्वमवेत्तु हति हुल मेत सर्थः इदमपि वार्त्तिकमिति तु
हाइत्ननः कल्पयोगिस्मादिद्वार्तिका मातेवपनुत्रतिदर्शनात्किंयदेतत्केचिदिसंतनुक्तापुंमोल्लिणितावाकलवपचंग्रहणवाकोचिद्दोषात आह वसिष्ठादीनि ऽत्राहेतिहै तो भाष्येनत्राभि
सूवं समात्रमिति तत्रार्थवत्तिकमंवधाम्नायइत्यर्थे संचयकोधकपष्ठीघटितवाक्यमेवप्रयोक्तव्यंनतु ततः समयइति भावः आपत्यं गणादृश्याहिति मादृश्यंचाप्यर्थोनुष्ठितत्तया
तत्क्रियाविषयत्वेनेतिबोध्यं ननु पुत्रधनादिकमपि तेषोत्वमत आह वाणादिति तस्येदमित्यस्यवस्यापकमेतदित्यर्थः तमस्यचिकाः ननुवक्ष्यमाणप्रकृतिभ्यस्तत्रत्समेवाधा
हेयशैषिकसामान्यमस्यमनिहान्निः सिद्धेऽत आह विकारसादिः भाष्ये शैषिकेतस्मस्तत्रहाधिकाराविहितधाहीत्यर्थइतिभावः अधिकारोहिप्राप्तिसत्वात्कथंचित्समनुपपन्नमत आह
किमिति नैवंवेति अर्थानिर्देशवत्समर्थविभक्तिरपि न त्वच्चोत्तार्थत्वमभिमानः सर्वसमेवसिन तस्येदमितिस्येनेवसिद्धिर्माणविषयः सन्निकृत्यर्थः नन्वपत्यादिचतुरर्थीपर्यन्ता इमत्से
त्त्सपूर्वशैषिकत्वमत आह तस्येदमित्यस्मादिति पृथग्योगकरणात् नास्मनहणाच्चासौ शैषिकत्वमित्यर्थः अथ भावः तत्र जातइत्यादिषु शेषइति संबध्यते यत्र यत्र चतस्य राम०
योधस्तशैषिकाः अत्रच पृथग्योगात्तस्यमहणाच्चात्तदमेवशइत्यपमशैषिकइति विकारसात्त्सानिति अपशैषित्वाभावात्तस्येदमित्यनेनापिनप्राप्तिरिति भावः विकारोपीतिमह ६२

त्तिविशेषाश्च घाइत्यादि उत्सर्गत्वं चेति निर्माणाविभागोऽतिशेषः उपयुक्तत्वादशेषइति उपयुक्तश्चाक्तोचव्यमाणोऽधेत्स्यात ननु प्रमाणे कथं तद्बाधकत्वमत आह अभयमीति तिव्यमाणौ गौरिति केव
चित्लोपश्चाघाणके युविहारस्के युचिरनुहात्तोरस्यइतिभावः ननु हलसीराभ्यामप्यनुहात्तोरसिमस्याप्रितत आह हलशब्दइति नन्वारम्भसामर्थ्यादेवबाधो भविष्यतीत्यत आह योगादित
ति ननु सप्तगणामपत्यमेव कुतोनोक्तमत आह तस्येदमिति स्ववर्गाणां चसिद्धमिति भावः अर्थनिर्देशानपायइतिबोध्यं तस्येदमिति माहइदमर्थादिति साधारणादिति विधेर्मुले
नत्वंम हेत्वन्नते शेषातिघाद्यविकारवपवेपोनसेवं सूत्रफार्थमित्यर्थः नन्ववपवेच प्राणेपावधिहेतो स्मृतेः कथमत्रिन्निमोदवयवेगनित्रिति आह अवयवे थइति सामवयवार्थ
ना स्वचवयइत्यभिमानः पाटलिपुत्रस्यौ मइति इहत्रैनावयवविधेयपुत्रत्वहारपात्तिपुत्रस्यावयवाऽइति पणानत्वस्यविधिनीयेन केनापि हेतुगावोध्यप्रत्ययइति भावः मयड्वैतयोर्भाषायाम्
मयटः सामान्येन विधानात्तत्रान्यत्र प्राप्तिविधानादित्यर्थः लहादे महमयडु गोऽअभिषष्ठीतसुहृतः ननु निर्धारण मयउः प्रत्युदाहरणस्य भवन्तु कथमुत्पन्नमत आह अभोग्यत्वेति शेषिक
त्तामेतयोर्थयोः प्राप्तेरिति भावः अविशेषादिति वाक्यसामान्यविनियेत्यर्थः अपवादोणिति मयट्त्वनपवादइति समानबलत्वाभावइति भावः भाष्ये द्वाभ्यां गोपयसोर्यदिति ह्रस्वोत्सर्गस्यापवादः
चाद्ययोः विप्रतिषेधादित्यर्थः आर्षत्वात्सङ्गिर्णमकत्वाद्यापवादेयमितिएवंचापवादत्वेनसमबलाधिमलिविप्रतिपन्नितित्यर्थः नन्वोः गव्यावपवादनाश्वसमागत्यावकाशमयेनेत्यपवादो
न आह घासीनामिति अपवादशब्दस्याधिविशेषपरइतिभावः तन्निरवकाशत्वेन युक्तोत्सर्गस्य विधिबाधवर्णनं न हीति उत्सर्गस्य सामान्यविधावकाधिवीयः तद्बाधकत्वं तदीयइत्याह पञ्चनवचार
त्वादिति योगविभागात्समानमहणसामर्थ्याच्चेति भावः तत्क्रमहत्वादिति साक्षात्तत्रावकरत्वबाधकं नवीनत्वादिति भावः ननु वार्ताऽइत्यस्य कथमाप्रभुदाहतदिलेनाशउवित्वादिनमत आ

का०वी०वि० हलजिशहेम्मेतिपि हृह्यत्रेथिति हमादीनामप्रेपुत्रजलौ तानां वस्थ वामिस्पैनेना अत्र प्राप्तिविघातायाह पूर्वपेहेति अत्राणाम्प्रथमः जनपदलक्षणौ तु द्वितीय इति पाठः अत्र चतुर्थस्तु त्रस्य
६३ तौ कृष्णामासवाधकत्वेन पलचत्वान्नप्राप्ति पात्वस्याप्रमोलकत्वात्तोस्याप्पणो वाधकः स्यादत आह भाष्ये केचित्तु स्त्रादिति तत आत्रेमौ तः विकारे इत्यर्थः स्वयमेवाभावादिति एवं चात्र घा देनो
नि हन्त्रावपितस्मिहत्मि तेनेन पाटलिपुत्रकाइत्यादौ वृद्धिर्भवति भावः परत्वाद्गुणो वाधितुमेव इति पाठः अत्र य चेव मा तहनेप श्वेति पथ्या सामान्यविधानेपि हविर्मामिप्यादि अवस्था भिधानमाति
कानम्भान भिधानोहवघादीनां विकाराचयवयोर्भावइति तत्स्तनेपश्चेति भावयन्यापि तस्तनेपश्चेतदुक्तमित्यपेक्षकेयेहेसांप्रदायिकः पाठः विल्वादिभ्यो भाष्यमयड्तश्च पत्वाभयेहे तयोरिति प्राप्तात
ः अनुदात्तादयु दात्तादि घञ्रस्यायु दात्तप्रकृतिकत्वं तादित्यर्थः ननु सुवंनान्नाधिक्तो न लप्तेवानुदात्तादित्वं विशेषणामनो न होयात आह अनुदात्तादेर्मिह ग्रहणामिति एवं चश्चेतो हेर्वप्रक्रमित्वेन च
तदनुदात्तादीति भावः नत्वाद्युदात्तादि विषये परस्मापि निघात दर्शनात् पूर्वस्य निघात इत्यसंभव आह प्राणीति प्राण्यवाच्यि तस्यतु तत्सत्कालेन वनि घात आंश निहित स्यतु पश्चादप्यतो अनुदात्तोस्तु
प्यिनावितिभोष्यानविशेषइति वोध्यं भाष्ये तस्मादि निर्मिते सप्रत्यय स्वरे शारडः लताचः प्रत्ययइति इलताड़ी पिपः षडहस्पाजकः सुपूर्वताव स्यथमंत तोनि घात इति सतु मनोः पूर्वद्धतस्यानुदात्ता
दित्वाभावादेसो प्राप्निःमित्यर्थः यावत्से वेस थः पस्य पहत्वमितिइहमुपलक्षणापावतः पहत्वनावति येचो भाविनत्विषामुदात्तादि प्रश्नति कोलेः सन्निहितानामपि निघातार्थमित्यपि वोध्यं म
येद्वतयोः नन्वेतयोरित्युक्तिमात्रेणा कथमपवादवाधकत्वमत आह पुनर्योरितीति योगविभागेना रस्मावा पुनर्विधानमित्यर्थः मोरमोरितिः पलाशादिभ्योवाशीम्याद्यु जित्वेन तयोरित्यर्थः सम्पयोः त्र राम०
त्रस्नेत्रोतिस्यर्थः जितस्वांतस्य सविकारापयवयोरेवेति एवकारः स्वास्त्य कापनपरः क्वचित्रइहितएवपाठः अतो राणा योतिवस्पमाराणा मनुस्यानतिमितिभावः सकथ्याहेः काषोतेस्मितिनन्द्र समाराणा ६३

षधिम् स्त्राभावाद्धितस्विहमाष्यामिति चेत्र प्राणिला रोपेणा इत्तेति स्पाशया तपराकपोत इति अपंचोशपः सूत्रारंभेप्यावश्यकः अस्य ध्यान्ययेवे प्रणापादित्साभावान्नोवयधेस्तो दुरुपपाद एवेतिवोध्यं प्रमो
णाभावादितिमयूरः प्रमेणोत्पातदथीन्नवाणामादित्यर्थः अन्येत्वविमोच्चपुरीयेइतितुष्टीवा हेवविकोमे एवेतिनियमार्थमिति भावः मह्याविति इहचित्सभाष्य विशेषात शारी मेवपाहा विकारत्वाद्य शरी
रविकारत्वमपितत्मिस्तु द्वय काषिस्यादमइति भाष्यकषिस्येथीशहात्पक्षे विकोमप्रमणितस्य लुकित्वपोवातइतिम ष्योइनात्पाप हलवाचिनोनुदात्तादेरितिसष्टुचश्चेतिचेतनकं सीपितिप्रयो
गहात्रानच शामीलशहात्पलाशेतादि जिमतिस्त्याघुदात्तेपरे अभवद्विवक्षायां बिलानं शोध्योहात्तेस्मादिति वाच्य भाष्यप्रामाणपातद्द नाथित्वे सोवोगीकारान्तेहोषइत्याशयः इकारः प्रमुक्ते
तेतिकिंचानुपपन्नेनादित्स्मत्तहतविशेषणात्वेनु पपन्नेनादित्समवपर्थमपि वहुकुरुचेत्सत्रापि प्रसंगाद्धि जिवोध्यं चपदिहेतेति हित्वामित्यप्यास्यमाणाविशेषणात्वेनेरपरि हृतेशमितिचेन्न
स्पपालाश्वामपिइति वोध्यं वृत्तिरितिं आपोपइत्यर्थः समाहात्रा विति आपोपिइत्यर्थः नमिध्यतीति प्राणित्वाभावात प्राणिजतादिभ्योजित्स्यस्पापोपिरितिभावः चोद्यमिति विकारत्वकुकलक
तेर्विकोरस्पत्यइतिमत्याल्यानपक्षेइहंचोद्यमित्यर्थः न सहप्रलीतिमरणोत्राव स्थायामित्यर्थः तत्रापितलाकेइतितथाचांगोपिणालमतनावपिप्राणिवाचकत्वात्कृमिमितिभावः प्राणिवाचको
योह्यत्वतः प्रत्यय इत्यर्थात इतिवोध्यं प्रकृतेरितिवाचकशहस्येत्यर्थः कीतवत शर्पेस्मेतितत्रहि शूर्पाद जिषः पंक्षेठञ्चलुकीतेनास्मा विधानात् कीतवंशगामित्सयुक्तमत आह कालेमइ
त्यादि अन्यतरे तिकीतेमेपरिमाणाधिक्ताइतिपकीतेविहितास्मे परिमाणाज्ञ्वतीतिस्यर्थः भाष्ये कौचलमितिठः कुवलीकौवलमित्यपाठः एव मनिष्पाक्रमा भ्रमित्यपाठः णा औमित्येवप्राप
तस्वितत्पसेप्येनाह्रस्वपरिहाणापान आत्तेइ नाइदेको पथा गीषु पलाशहानान्तुद्वेनेवाजयिनना प्राप्नभावातक यमजो पिवाधेतत्राह रजस्येति स्पायानपेक्षापाहेतुस्योपानवतारः तक्षिस्तत्राणि

के०टी०वि० तिःनचिह्नात्रिवोधकत्तस्मद्व्रणामाप्यानंत्रिसद्भिरपेनेनापिविकारे ष्यापनिमिरितिभावः नह्य पूर्वावार्त्तिकेनेनचप्रिस्राविद्वं अर्थमत्तस्मेतांविशेषं दर्शयति॰ पूर्वेनेतिस्वपवाद्त्वेनेतिभावुः मयपत्रसंग
६४ गादिति॰ अपवाद्त्वादिभावः यथितद्दिमादिनाभाष्यकोपधद्दूणाणोभमंपदस्वविमतिषेधः स्यापत अत्राधिकारे शेषिकानुवर्त्तामयस्थापवाद्कोपधाद्धेतस्ग श्रीपुजिताघञापुवादः तत्रा
पवाद्विप्रतिषेधोत्माप्यः अनतुद्गेनानुकोपधाणाजइवमयडपवादत्वाद्यु त्तःअस्मात् इतिवोध्य॰ पुर स्ताद्दितिन्यायांण कोस्तुमयडेनापवाद्इतिसर्वथाप्यु नोविप्रतिषेधइति तासर्थ॰ तथ्वेन
यन्नप्राप्तिमयथ्यथनत्वात्कोपधत्वं प्रणांगवाध्यतइति चेन्न पुरुहान्तत्वात्सेमिपदस्कथमत्त आह हेतोरितिक्रमोतेउमयपप्राप्तुपपाद्नायाहक्कपोतश द्व्इतिपरत्वाद्दितिअपवादश्शद्दबाधकमा
त्रपरइतिभावः मयडभावादितिप्रापपत्तापरत्वाद्बाधितनद्भावितोध्यः फलेलुक्तनुयोगिकेत्विपअणप्रक्तस्वपि कृपाल्पत्वमस्मेत्वत आह आमलकादिशद्वइति॰ फलविद्वकस्यवावपवेन
ंभकत्वात्तनापिविकारः प्रहिधिविधःप्रकृत्युपमेकोयथाभस्माहिःप्रकृतेर्ल्पदेशांतरकार्यावापथा घ्वाद्दिःहकवइतिफलत्तुनैवंविधमितितत्रप्रत्यया साधेःप्रकृत्यत्त इत्वमावश्यकमिति
भावः भाष्यप्रक्तांत दर्शनादितिप्रकांतोचपत्रः आमलकाञ्चत्रपतइति अवयवुसंज्ञाः पाणावलाद्नोभेकेपि द्रतंशाद्देगावाचवयत्वात्फलमथावयवइतिभावुः एवंविकावत्वमपिवोध्यं
॰प्रकृतिस्वस्यात्संवेमेवविकारत्वान्ज्मवर्तिवाफलितायस्यायाः फलितावस्यावस्यात्तमितिति॰ एवंचामलकीमयमित्यादिनिरूपण्यत्वगावश्यकइतिभावः भाष्यफलेकांतशद्नेनफलद्द
याःसंबोद्र्शितत्तहाद्गहयदिसंवेवेतिलुविधेयइति॰ आमलकीयाकृहइत्यादिनिहृत्यर्थमितिभावः स्वभाववेलोचत्तेतइति॰ अतिप्रसंगाद्दृतमिधानाद्वाचणामइतिभावः लक्ष्यपादलिशद्स रामे०
स्वचत्वान्मपप्तकचितोत आह विल्वादिस्यिति॥ ॥इतिश्रीशिवभट्टमुतसतीगर्भजनागोजीभट्टेनकृतेभाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्यतृतीयाद्वितीयमाह्निकं॥ ॥ प्रावहननुत्तदोहेतितितीया ६४

यासमर्थात्प्रत्ययइतिलभ्यतेनचतत्रक्तंवाक्यात्स्यथविधानेनवाक्यस्वधितीयांतत्वात्समंधाद्रहतादितिकर्मेति मेंह्नवचनादितितेनहि षष्ठ्वेवधितीयातधिधीयतेकेवलमाशद्देख्याशिति
प्रसप्ततिद्वितराहमाशद्दइति॰ शद्देमाकारीत्यर्थः हेमोकरेतिक्तिपंतात्मर्तंचोन्याभाव्यमाशद्मद्दि स्वपाठः अत्रैवद्दताविचतिवहुत्वद्रहणाच्चात्स्वथनिर्देशइक्लृतिपाठक्तेनप्रकारांतर
मप्याहतिइ॰ तेतिमिर्वशायनिकेतभयपदहधिदसुशतिकादित्वात्त आक्रयांतस्कस्येवेति॰ भम्याहिभ्यष्टनिस्वाशचयेसेहः नतुकुर्मीद्रसिचष्ठन्ष्ठवोदयोर्विधानतमित्युक्तमत्त आहविधि
वांक्षितिविभाषाञ्भाध्यप्रत्ययेष्णितिष्ठनइत्यथावीविधिकइत्यस्मपीष्टवादिजिभावः एकोद्देशविकृतन्यायेनवत्तीवश्मग्रहणमिपिद्वाविरस्यर्थमितिसंमोविचधशेषोत्वतत्रावेवनप्रकृतिविकारभावाय
न्याचितिवार्त्तिकाशयः अत्रप्रनतुआत्कुतिलिकायाइत्यत्रानतुवृत्साविभाषाविवधादित्यस्मात्त्स्वरितत्वाद्स्वनिवृत्तिमिथर्चिभाषामात्रसिद्धिस्यगतमत आह देत्ते ति॰ भाष्यइत्तहीतिमाविभा
षानित्यस्यर्थस्तहाहनित्यं अतत्माधिषधप्रवेतितिनित्यपदस्येवार्थ संवंकारेणादर्शितः नतुक्तत्रिमसहदितिप्रयोगइष्टएवेत्यत आहप्रत्ययमायोगाभितिक्त त्रिमसहदितिवत्प्रकृतीकत्रिपिस्यापि
प्रयुज्येतेतिभाष्याथइतिभावः नतुभोजइमपविधानेक्तुद्दिमामभिरिलुहाहमरगरणासेगाविरत आह भाववाचिनइति॰ कुहमनकुरस्तत्र निर्देनेत्यर्थः नतोनित्यमिस्वदेनेति॰ शेखानित्यपोअइति
चननित्यशद्धेऽपोगाम्यवृद्धेसार्थः ततहिनकाप्पपांऽवइतिप्रतीयतेत्यवचनोथेनेद्धेनइमश्चअत्राद्भवंसेवसर्थइतिभावः यद्यपिकेवलसह्नेपिपोगाविभोगेनतत्स्यामध्यादयमर्थः साधयितुश
क्येते॰ तथापिमशकरणावोधनायमगावता [illegible] वार्त्तिकपदवंकेमोगविभोगाद्शिंतइतिवोध्यं॰ त्ववणात्नुक्तःस्यस्यगुणत्वादिति॰ द्रव्यत्वद्यत्वसिवचमपुष्ठअवहारादिभावः नतुस्म
वायादिसंवधोस्यगुणेनापिसत्वात्ततोपिप्रत्ययः स्यादित्यत आह अभेदेति॰ भेदप्रयसंसदृष्टव्यवहारोनहि गुणागुणिनोःसइइतिभावः स्यादिवइमशद्स्यगुणिसमानाधिकरणात्वाभावेपि

कै० टी० वि० श्रुत्काशिवस्त्रवराशब्दस्तत्त्वमितिनात्पर्यात्वगास्थ्यसंप्रदेष्टुत्वावगिाच्छ इतित्वनभिधानावारशीयमिजितसंप्रयच्छति।।त्वंउत्तमर्णोत्चायामिघ्यतेनचतत्प्राप्नोतीसाह–उत्तमर्णाइति–एवंचन
तत्रभतस्यार्थः स्वत्वाश्रमेत्सिन्नपार्थोनततेप्पतइतिभावः स्थ्यथमितिपोल्लहविदानमणीकृतस्परकीयंध्वनंगृहीत्वावहृस्वप्यन्यस्मैयद्दतितत्रैवायमिष्यतइत्यत्सेऽर्हतीत्मन–नरशब्दार्थपीति–ठमि
हेत्यर्थवचनेत्र्वनेनैनेवोभयोनोर्पोमिथ्यायानूनरथाद्विश्वेतिगगात्सूत्रमनोपसर्वथापुराणत्वात्तनुनरम्प्रवात्तत्रातीयिवघभैर्जिज्ञातिप्रतीतिरपिसिस्थानीतितुनरसेष्यतगच–त्वशब्दात्तुप्रि
पोनमिधानंतस्वातवाप्यावश्यकपुंयोगोनुगमोवारणायेत्याहः शिल्पेनतुलोकेऽप्यैरोहर्थजनकक्रियाकौशलेशिल्पशब्दप्रसिद्धेः महारणवाहनेकौशलयति कथमत्रयोत्तत्र्वाह–अभ्यासस्मा
द्विशुल्यौगिगास्वाभ्यास्मिद्दलक्षणाविधिविधेतित्रोतमुख्यास्वाद्यश्रोपचारिकमप्येवंभाष्यविशेषानुपादानोहितित्ति।।स्येवग्रहणामित्यर्थवोधकविशेषानुपादानाहित्यर्थः उपचारितेति–मु
ख्याऽनभिधानेनसामर्थ्याद्रूपचरितस्यात्महरणामितिभावः।उपचारितमिति। रागवाहनमितिशेषः। क्वचित्तुतथैवपाठः। तद्रूपचरितंशिल्पमित्यर्थः नन्वेवमाहरगवाहनिकइतिस्यादतआह ततश्च
हचर्याहितिच्छन्निविषयेऽप्येवेति–तद्धितत्त्विविषयेलक्षणायेत्यर्थः मईगवारशब्दाल्लनभिधानात्प्रयाभावइतिभावः शत्रिपक्षेतुत्रसेत्रहस्वपाठात्कथमीकारोनेत्कथंवातदेतान्वपयी
तेत्याहवहारीतितत्रशिशक्तिः यद्दिशोभोपतितोभाष्यविभाषेति–तथावदिःप्रभवीशाक्तिकेइत्युपतिरितिभावः–ननुलोपायेवकारोऽस्याग।।सादतआह–अन्येथतिडकेऽतिनचाल्लअीकारि
पुत्रिभायकवार्त्तिके।समहगार्थेदीर्घपाठः तत्रापिहूस्वासम्पयस्यातकर्कलोहितादिकतीपाठात्कीतादिहस्तनत्रमहगो–नत्रत्वस्मादहयेयागात्वार्थिकेऽप्येवतत्रमहगातइतिभावः। पृ०
वातनित्तत्रिपिधसिद्धलाहिति–एवंचठोऽकङ्गुक्त इति भावः वस्ततद्दकोचिकाराभावार्थत्वपिमंभावित्वेनिकाहशब्दोयंमोरभावापत्तिरितिविज्ञायमिश्रन्त्रसिनाग्नि।।ऽमिवक्रयमितिद्दस ६५

पिवक्रयोपप्रितिभावः स्यायस्वेतिएवंचार्थतत्सद्गुक्तमेवेतिविशेषोनोक्तमित्यर्थः नन्वेवंपदादिकर्द्दकमज्ञमितिमतिमत्यपि–आत्मिकइत्यादतआह–पालोकेति। इत्यादिस्यत्वानमितियथा
ऽत्रस्मादिनिवत्तयतिः एवमत्रांगुहनितत्त्वप्रतिइतित्वहसानदुःद्वन्द्वेऽनेनविषयपालनासुत्रशब्दसूत्रेतिः तद्गुक्तंभाष्यगाग्नस्तदित्वरिपासमर्थः–मुख्यार्थात्मपिनानमिधाना
दितिवोध्यं हितप्रसा–सवधायोपकारितिल्हितयोवितचुर्थ्यविधानादितिभावः।आप्य।स्मिर्देशादितिअर्थाविर्दशब्दस्यर्थः तेरेवाहं साधामित्रो तिवतुर्थीप्राप्नोतीति–अमेतिषष्ठ्युपपत्तिरित्यर्थः तद्वसति।
नतुसत्वेचहनकतेषुपार्थैरेवविहितत्वाधत्तितोनेति–शाप्येदरकथनमप्राप्तमतआहस्वप्नतारिति–चतुर्थ्यावाध्यकर्मत्वोपकृपाधिकीपावाधकमेत्वविलातौपमिमिभान्तः–अर्थेस्पस्यादिति–चहतीयास
क्रियाप्रधानत्वेविशिषगाविशेष्यभावस्यसमित्रचात्पार्थैरेवतत्वेमतीमातमेवचाहितार्थेनविचहितत्वादितिभावः कर्मत्वोपचत्रेनसेमात्रावादतिसंभाव्यप्रतार्थइतितधितार्थोपस्थर्णिकविगहवा
क्षयतिः तोमर्थः तद्गुक्तंभाष्येतेनहितार्थप्रफल्किविहृपल्कगुणप्रधानभावमतआहकर्त्रेतियिपर्यइति–तुल्यमायाल्हदेवीपाद्देकविग्रहवाकास्थतइतेपुर्वमेवव्रतप्रवृत्तोवेदितयोः समानार्थत्वानेविकेः
इत्यपिकत्वर्पार्थकवोकास्वविषयमवेत्वत्वात्तेवगुमपुवत्ववित्तात्वर्यप्रधानत्वमेवे–एवंचतुल्यत्यायाद्विनयात्तत्स्यार्थोपदार्थकेत्रितोविचायभिमतवानोवित्वसासनिविन्ताप्रेवधोसिर्दवाधः–अ
तएवतत्रापिहत्रिवितहयोः समानार्थत्वनित्वीदर्पत्याविद्धनोपेवतत्रमहशस्मान्दिनहवोयच्छयोपगडवाहः तनीति–सत्यायाजन्पाः सामाध्येत्रनत्वाजनीमाचेइति–मोपतावषात्युतत्रयत्वतत्र
ननीशंद्वेवास्तेतत्रनेनोवागइतिलुविस्पेविधरसहुषुवान्बेदतीनित्यपकारात्तोनित्यर्थः प्रधानस्येतिनचाप्तातिकयायाः साध्याभिर्ज्ञित्यतवात्मिधात्पादिमपकेतत्वकोवागुणाम्
तक्रियाअपिनित्यप्रापकुत्तविज्ञानघातद्रूपतस्कतसीकृपित्वाद्विपित्रमत्विप्रत्वमार्थत्वाहुमयानेसिनुक्तंसुपा साध्येदइत्तुतेऽअप्रवयामवीनितकीयानदेर्थप्रविक्तरादेल्काभावसकतारग्

प्रज्ञाभावस्य च कर्तृत्वकर्मणो॥ इति सूत्रस्य भाष्ये तत्त्वात् विग्रहकालिककारणात्मा हायनुकं॥ गालव्यवहाराऽ इति ग्रहपतिनाम्नः न्याग्रहपतिरिति विशेषेणनंधमोगोग्राहपत्यमेचेति कथं हिगा
मोपाधिरत आह यजमानऽ इति समयोर्गार्हपत्यऽ वद्दिगाम्ना च पिकार्याणि करोतीति तेनापि समसेपृक्तऽ इति भावः समकोषगतेमंत्रविशेषस्य वामहर्योचीजाभावाहाह भाष्ये > पचामस्त्रायामिति
मत्वर्थस्या समामनन्वर्थविशेषणोपीति सोमाभस्य विशेषस्त्रिविशेषुगात्वादि इति भावः न खलु कि विशेष्यमिमन्नपापं सामाहत आह न पृथक्त्वमिति वार्तिके वाहुलकाऽ इति सगुहाय निर्दे
शेपिऽ पः स्तत : कचिन्नु शतृप्रत्ययाऽ इति पाठः वमोः समूलनुहृः शङ्काहारसम्हृद्वा च कत्वान्नमस्त्रप्रयविधानात्तु पपत्तिरत आह अकार समहृथा चिन्हऽ इति अकार समह्रवत्तं
मानात्स्मातिपदिकादि इति कानिकार्थः प्रत्ययस्त स्वार्थऽ इति भावः भाष्ये प्रजापतिः प्रजापतिर्हहऽ सर्थः प्रत्यासत्तिरुणातिः प्रत्यासत्त्मा स्वार्थिषमेति चिधाना भाहाह्मणाविभागऽ इति च स्ततः
स्वार्थिकप्रकारोरथवा स्वपदस्या नेकार्थपत्ते प्रेसपद्मपशोभ्योवे इति भाष्यार्थऽ इति पूर्वमेवद्र्त्रितं॥ ॥इति श्री शिवभट्टसुत सतीदेवीगर्भजनागोजीभट्टेनकृते भाष्यप्रदीपोद्योते चतुर्थस्य
चतुर्थे प्रथममाह्निके पादोध्यायश्च आह्निकानि नव॥ ॥यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ग्रंथसंख्या २७०० २४५० ॥ ६९ ॥॥

॥अथकैयटटीकायांपंचमोध्यायः॥

कै·टी·वि· श्रीगणेशाय नमः॥ ॥प्राक्क्रीताच्छः॥ ननु प्राक्शब्दाभावे क्रीतादित्यस्यापि व्यर्थत्वेन भाष्ये प्राग्वचनं किमर्थमिति तन्मात्रोक्त्वे वेनवीजमि
ति चेत्र अवयवार्थे यद्वा प्राग्वधिनिर्देशार्थे एव तात्पर्यात् इत्याह श्रुत्येवेति· ननु छ इत्येव न तु नाचाक्तत्वाभावात् सकृद्विधानेन सिद्धमेवेत्यत आ
१ ह प्राक्क्रीतादिति· ननु विहितविहितइति पुनरुक्तमत आह· पुनरिति पूर्वकं मेव दर्शयति सिद्धेति· नन्वधिकारत्वेपि क्रियत इह रमधिका
रइत्येतत्तु नाप्यावधिनिर्देशावश्यकत्वे किं तत्रत्यापवमत आह छ इतीति· ननु प्रतियोगमिति योगे योगे इति च पुनरुक्तमत आह प्रतियोग
मिति व्याचार इति· उत्तरत्रोपस्थितरूपः नन्वत्र यतैव निराकांक्षत्वाच्छ इत्यस्यासंबंधोत आह नदीति· एतेन श्रोतसंबंधेन निराकांक्षत्वा
त्प्रकरणात्स्थस्य कथं संबंध इत्यपास्तं· स्वरितत्वरूपपत्नेन तस्यापि संबंधसंभवादिति भावः· केचिदाहुरिति· संज्ञापरिभाषयोः यथार्थयो
रुपिपरस्परसंबंधदर्शनादत्रापि स्यादित्यत्रापि स्यादित्यत्राहुः किं· ननु तस्मै हितमित्यादौ सामान्यप्रकृतिविषये च रितार्थश्छो विशेषप्र
कृतिष्वसंबद्धो बाध्यतेत्यत आह तस्मै इत्यादि· ननु क्रीतादित्यस्य प्राग्विशेषणत्वेन कथं प्राधान्यमत आह यथेति· प्राधान्येनेत्यस्याव
धित्वेनेत्यर्थ इति भावः· सघ्नवधिमद्वपेक्षयाप्रधानतत्प्रतियादन्तात्पर्येणावधिनिर्देशादिति बोध्यं· नन्वस्मिन्पक्षेउतिप्रकृतिपक्षे राम०
स्त्रेर्याभिर्देशादिस्याभिमानः ननु वाचनमित्युस्य विभाषा हविरित्युदाहरणमसंगतमत आह विकल्पेति वाशब्दोर्थपर इति भावः २
नन्वेवं लोकसर्वलोकेतिठञोप्यवधित्वे संभाव्येतेत्यत आह प्राग्वतेरिति· न्यायेनेति न्यायश्च यत्तकयोः सामान्यविशेषभावरूप· अ

वधिमतोः भावादिति· सर्वत्रान्वयप्रयोजकस्येत्यर्थः· प्रकृतयोवेति वाशब्दस्थार्थः प्रकृतौ नोपावधिमत्वेपच्छयोः समावेशः स्यात्तत्तद्वार
णायोक्तन्यायकाश्रयणेनैरवं स्यादिति तत्परिहाराय सूत्रकृताप्यवधित्वेनाश्रितं इति भावः· अनेन च भाष्येणायवा पुनः श्लिष्ट
स्य प्रौढिवादत्वेसूचितं गावावाच्छेच मणौ श्रौ यानहेरप्रयोगानहेश्च नन्वत्र छायचादत्वाद्ध्यसामान्यचिंतयायतोप्यप
वादत्वाद उक्तो विप्रतिषेधोत आह छायवादानामिति येन नाप्राप्तिन्यायेन छायवादत्वमेवनतु यदपवादत्वं यदपि छायवाद इति अप
वादविप्रतिषेध इति भावः छादनमितिकरणोल्युट् छदिरित्यत्र इस्मन्त्रेति हस्वः तच्चेत एणाविकारः छविच्चने विमे विकाशेपि अत्राहुरी
ति· अत्राह विवीजं निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वं बाधकत्वे प्रयोजकं नान्यथेति ननु हविर्विषयस्यैवोदाहरणादपादि
ग्रहणं व्यर्थमत आह समूहाऽति· असमर्थो पित्तद्वये विप्रतिषेधस्यात्र नहीति माऽपिवित्यमु यागमवाह ननु स्वकि शहस्य
ग्रहणात्कथं तत्रापि विप्रतिषेधप्रसक्तिरत आह गवादीतित्वहमेति· असत्यात् विरोधित्वन्यायेन तत्रैव स्वरूपग्रहणमिति भावः अत
चरुशब्दस्य स्यात्स्यापि सिद्धेः कथं मन्त्रोभयप्राप्तिरत आह चर्वधीति ननु रुधिरप्रयादिष्वपि वार्तिकेऽपर्यादिग्रहणं व्यर्थं अत्र वि
काराणि रिक्तापयादिष्वनुवर्णितामावादत आह तत्रेति· विप्रतिषेधवार्तिके इत्यर्थः सामर्थ्यादिति अपयादिष्वत दृन्नोवर्णितया

कै॰टी॰वि॰

२

टाभावादिति भावः अनिर्दिष्टेति विशेषाद्विति तत्वरूपा अन्त्यविकारवाचकाः शब्दा इत्यर्थः तस्य च व्यक्तिन्तु गदेचारिताभ्यां द्वि
प्रतिषेधसंगतिरिति भावः एवं मन्त्रविकारेभ्यश्चेन्यस्यारेवं त्वं मत्वाप्याह पुरुणत्वेनपाठानुपूर्वी प्रदर्शनार्थमहे इत्यस्यत
त्ययेंचार्थत्वमुच्यते। नन्वादिनाद्यर्थे प्रत्ययविधानेोपपत्तेः किमुच्यते प्रत्ययानुत्पत्तिरित्यत आह यथायोत्यादि तैलं स्नेहं नूत्वा ग्लो
इत्वंधन मशेषेत्यकारकत्वात्रामयोर्हित मिति बोध्यं अवयवइति छिद्रवद्देशात् यद्इत्यर्थः पच्छिदानुप्रविष्टः कारवविशेषास्तुच्य
ते अवयवार्थत्वाभावादिति आरंभकत्वेनावयवानामेवावयव्यर्थत्वादितिभावः नन्वेवं नाभ्यंतैलमिति न सिध्येदत आह उपत्विति
मेरत्वं चक्राणां मंडलं चक्रमित्यत्रान्वयानुपपत्तिं परिहरति नेयमित्यादिना सामान्यविशेषाभावादिति तत्वाभावादित्यर्थः। किन्तु सा
मान्यविशेषाभावादिति यावत् तत्रोपपत्तिः सामान्यबोधके विशेष्यबोधकत्वाभावादित्यर्थः सामान्यविशेषभावाभावादिति क्वचित्पाठः
भाष्ये सिद्धं तु शाखादिष्विति शाखादिभ्यो यद्इति पाठस्त्वसांप्रदायिक इति भावः सादृश्याभावादिति संख्यानकृतसादृश्याभावादित्यर्थः। राम
रथांगविशेष इति रथांगस्य चक्रस्य विशेषोऽवयव विशेषइत्यर्थः एवं चक्रमिति अवयवी नो धारणाद्यभावेवयवस्यापि तत्रभा
वप्रसंग इति भावः समीपेति नाभिसमीपवर्तिदेशाभ्यंगइत्यर्थः। यथानाभेरिदं तथा चक्रस्यापीति सादृश्यमिति भावः अवयवस्तु

को विशेषोत आह अरवत्विति यस्य ग्यवच्छिद्यतेस्य इति अरनिर्माणसौकर्यार्थमिति भावः तत्र नाभ्येरिति तावत्कृति भूतकाष्ठस्य एवाः
भावादित्यर्थः विकारद्वारा तद्योगात् चक्रमपि नभ्यमिति भावः नन्वत्र तद्विपक्वत्वमा गौरवेणवक्रश्रीक्षणाः नराणीत्येव युक्तमत आह च
कज्ञातीति अनरवत्तमार्थत्वमुपयास्यति भाष्ये रथपतेहीतिसमुदायादित्यिप्रत्ययप्रसक्त्यारधीत्यर्थः नन्वरुगणार्पणाद्यक्रमीत्वाय च
क्रस्यनाभिः कथं विकृतिरत आह भाष्ये तत्रावयवादिति तेषां च हेतुत्रेपि सोजनादीति अञ्जनादिगुणयुक्तानामिमद्दाकस्यस्वात्मका
वयवस्यतद्वितीतः स्वयं प्रकृतिरित्यर्थः नन्वेवमवयवस्य नाभेर्नभ्यत्वेपि अवयविनि चक्रे कथं तद्व्यपदेशः तत्र आह रथपतेरिति भाविवि
कारेंजनादिगुणयोगात् रथस्य पात्वात् प्रकृतिव्यपदेशो येनेदशनाभिलक्षणावयवद्वारेणेत्यर्थः प्रकृताविति प्रकृते प्रकृतौ वि
त्यर्थः अनभिधानादिति भावः केवलात् नन्वतेन केवल्यशाखसाधुत्वबोधनेपिस्वरार्थयद्विधिरत आह अतेति लोके वेदेचेति शेषः।
नेनुयदि माणामर्थः सेज्ञानु शाखइति कथं तयोः सामानाधिकरण्यमत आह संज्ञायत इति परिमाणरूढ्या केवलस्य शाखेनगम्यत इत्यर्थ
शरीरावयवा इत्याहुरिति अत्रासवत्त्वे असमासग्रहणाज्ञापकसिद्धं तदन्तविधेः समस्तिस्वराजमाध्यमित्यादावविधेराप्युद्भवोरायमिति
स्वलस्य वमाष्ये कारांते इतिस अत एव खट्वामितिसिध्यति अन्यथैतिकर्मत्वन्विश्वजनेति वाच्य किंचान्तग्रहणे तस्य वाधादेशाव चनं वक्ष्यस

कै·टी·वि· पीयमिति स्यादिति तलोपद्वचनं चावश्यकमेव स्वरूपनिरूपणं स्वरूपस्य साक्षाच्छब्देन बोधनं नेनु बालनशब्दस्य ब्राह्मणपर्यायत्वस्य वह्
३ ब्रस्य च ब्रह्मपर्यायत्वे तु तो युक्तिं नेदर्शितेत्यत आह वृत्तलशाहस्येति· अनेकार्थत्वेवक्रमत्वास नानावधिहेतः हस्वान्नथयोस्तु नान्यत्र इत्याद्युने
कार्यत्वमिति भावः नासौ नियमनत इति एवं नैवविग्रहत्वेत्यवमित्यर्थः तथा च सति नैशथ्यसिद्धेनक्कादिति भावः भिन्नेति· विग्रहे प्रयो
क्ताकत्ताभवने उत्पत्तिः उत्पत्तौ च प्रत्ययः कर्तृत्वभावः एवमपि सप्त्ये रितिमिति विग्रहवाक्यमेवेत्यनुपपत्रमेवात आह परावरेति· क
लहृतोत्र परावरयोगः विग्रहज्ञानोत्तरकालिकत्वात् प्रत्ययपदमावृत्तानस्य इदमपि अपि वाललोकदृष्ट्येति बोध्यं· आत्मनेचस्य
निर्देशस्यागमकत्वमत आह योयुक्तिविधिविहितार्थोपित भोगीनवात्वादिकस्मितार्थेत्यर्थः तत्क्रियैति निर्देशकार्येत्यर्थनिर्देशका
र्यं बप्रयोगतस्तदर्थप्रतीतिः भाष्ये पूर्वयेदार्थप्रधाने इति· पूर्वपदार्थनिरूपितप्राधान्यवत्तिद्वितरूपेणैव प्रत्ययद्वय्येतलोके इति शेषः त
देवष्टुत्यास्यापितपित भोगायेत्यादिना चित्रवृत्तिर्नसिध्यतीति· निसमिनस्यप्रत्ययेनसंबंधान्कारा विभाषानिवृत्तिरेवस्यादिति भावः राम०
राजेति· राज्ञाचार्याभ्यां युद्धिहितेत प्रत्ययस्ता भोगोत्तरपदाभ्यामेवेत्यर्थादिषसिद्धिरिति भाक नित्यमित्यस्येवविवशाभोगोत्तर ३
पदाभ्यामेवेति भाष्ये ब्रुवेत्यादिना प्रत्ययोरविधानदोषात रमारुद्रवेति पथ्यान्यासे यथासिध्यति· तदारुण्यामराष्ट्रत्यादि भोगो

वनमितिकर्मणिग्रहणमिति भावः· नन्वत्रापि धनमेव भोगपदार्थो स्त्वतआह धनवान्नपीति· ननुद्रव्यपदार्थे प्यैतत्तुल्यमत आहृय
स्त्वेति· मन्यतेनासावित्तिएवं स्फिधिआदिनाधनुस्यविशेषणमयुक्तं स्यादिति भावः नतुभोगशाहस्य शरीरवाचकत्वेएकदेशेपूरणं
प्रयोगोनस्यादत आह समुदाये इति· भुजेगगमेवृत्ति· भुजगशरीरे मेवेत्यर्थः। नतु सर्वमिति अतएवारुद्धफणकायरीतिकोशः
यगछत इति भावः अनेतत्वादिति भाष्यप्रमाणपातको शः प्रसिद्धतरार्थविषयइति भावः। नन्वेवं वरुवचनेस्यादत आह समुदायेत्तस्य
ति एवं चेकेस्मिन्यदावृत्तिस्तदैकवचनं सख्योहि प्रत्ययेवाद पक्वेकेवलसंख्याबोधकाभमभिमानः व्यतिरेकोभेदएवं केः संवधसारूपं
वेधाभ्यावात्मस्व्येपमनपेक्ष्यसे व भाभावात अनेजसापेक्षत्वाद सामर्थ्यंदरंकृतंवस्तुतःसंख्येपहत्तिविपितद्वि शेषापेक्षत्वेन सायेचवं
बोध्ये नेदं नित्यग्रहणमहाविभाषानिवृत्त्यर्थं क्रियारुनित्यग्रहणमिति अन्यथा वामुक्तिरयमत्रसंभाव्येतेति भावः· अत्र समासाधि
करणाइत्यनुक्तौ वीजमाह महाअनशाहस्त्वेति सर्वत्र तथा भ्यांभाष्ये सर्वान्तणस्यवेतिवक्तव्यमिति· सर्वास्त्र विधायकोशस्यवेति व
क्तव्यं अधिकरणस्यशीघ्लत्वियस्ताया पष्ठी अनाक्रितार्थस्य शाहरूपस्येति· शाहस्वरूपपरस्येत्यर्थः। एवं च प्रकृतेरेव सर्वनामत्वा
भावेनतदतिदेशोऽशक्य इति भावः तस्यानित्यत्वादिति तत्वेनानु समर्थविभक्तिर्नानिर्दिष्टेत्यत आह प्रत्ययार्थेति नेतित्तीपेति·

कौ॰ टी॰ वि॰ ४

सोत्रव्याहृहइतिभावः॰ तत्र प्रत्ययस्यैनितस्यवर्णविकारादेरसंभवाच्चेत्यपि बोध्यं॰ अनेकार्थत्वाद्धातूनां धात्वादिष्वत प्रयोगोपि॰ ननु र्थं विकृ
तेः ननुप्रकृतिविकृतिभावस्यैवकार्यत्वरूपकत्वस्याव्यभिचारादाह अवश्यमिति॰ ननुकार्यस्येदमहत्त्वकथं कारणत्वरूपं प्रयोजनत्वं
तत्र चैकागारिकानुरोधेनकारणं पर्यायस्य ग्रहणमतआह प्रयुज्यतेनेनेति॰ एकागारिकानुप्रवचनीयाद्यनुरोधेनोभयमपित
त्रगृह्यतइतिभावः॰ छदिरूपधिभाष्येउपध्यर्थमितीति॰ उपधयर्थमेषाप्रकृतिरित्यर्थः प्रत्ययानुपपत्तिरित्यर्थः॰ ननु पध्यभावादि
त्यस्योपधिशब्दभावादितिनाचैतस्य व्युत्पत्तेस्त्यशास्त्रसिद्धत्वादतआहनुपधीत्यादि॰ औपधेयपदस्य योर्थस्तत्कृतिवा
चीनास्त्रीत्यर्थः॰ तेदेवाह॰ पद्धितइत्यर्थमिति॰ यद्यागमस्यधिशब्दवाचीतदेवौपधेयशब्देन्यात उत्पत्त्यः॰ नन्नपधीत्यस्यकृदंतत्वे पि
ततोभिनेपि सिद्धेरतआह उपधेयेति कृत्पदेन सामर्थ्यात्कृत्योग्रहणमत इत्यर्थः॰ एवं च त्वाछिकृप्रकरणे आग्नीध्रसाधारणादित्रित्य
ञउपधेयशब्दः साधुइतिभावः॰ विशिष्यइति॰ उभयोपादानसामर्थ्यादिति भावः॰ ननु वत्सोक्षभयोर्वत्स्याभेदेन प्रकृतिविकारभा
वःस्यादेवेत्यतआह यद्येति॰ ननु अश्वमेधानुरोधेनानन्तरविकारेनन्यायावहनामनेनक्रतोनत्वेकोपध्यर्थमननुवृत्तिः स्वभेदेऽपि रत्न॰ ४
तिन्यायादतआह अश्वमेधेतिमुख्यार्थस्यत्वनभिधानान्नप्रत्ययइतिभावः॰ नहितिकरणे नैवानतिसंगतदर्थमित्यनुवृत्तिर्य

र्थेत्यतआहइतिकरणेति॰ अरणीपरत्वेनाकाष्ठमिति॰ अरणीःस्वलनाकाष्ठस्यस्यादित्यर्थ इत्यभिमानः॰ अनुत्तापीति॰ अन्यथा स्वनाकाष्ठ
मेवारणीरितिभेदनिर्देशोनस्यात्॰ आरोपितभेदेन स्वनाकाष्ठस्यारणीरितिषष्ठ्या तुतादर्थ्यम पितर्थैवेतिभावः॰ ननु प्राकृनगुण
येरूप्यात्मिक मुणमुक्तादिविकृतिरूपायाः एवमनयाले॰ अतआहवल्मवस्यायामिति॰ गुणः॰ कुंकुमादिकृतलौहित्यादिरूपः॰ संग्रि वेश
लक्षणोवानानुहानविकृयापार्थ वत्सयोषणीतादर्थ्याभावोतआहसुजातेति॰ सेहननमशिथिलबंधता पश्चफलदंताते नप
कृतिविकृतिभावाभावइत्युक्तेतत्राह आस्त्रेदिति॰ तेनवउच्छः प्रत्यभिज्ञारूपा वैषम्यात्तरमप्याह आमपदेति॰ एवंच पक्षाप्रमत्वा
भेदाभावात्प्रकृतिविकारभावाभावइतिभावः॰ तरस्य तादानुस्यात्प्रयरुपासभावनार्थकत्वेनस्वस्वामिभावादिसंबंधव्यावर्त्यमत
आह क्रियमाणोपीति प्रासादोनगरस्यस्यादित्यादावतिप्रसंगसत्वादिति भावः॰ सर्वेति॰ एवंचव्यापकत्वाच्चदेवकार्यमितिभावः॰ न
न्वत्रस्वस्वामिभावोऽवयवावयविभावश्चानीत्वेनविवक्षितौ ननुसंबंधसामान्यमस्येतिचसामान्यार्थकमतोनदोषोतआह अस्य
तिषष्ठीति तादर्थ्यसंभवादिति तदस्मैत्यर्थप्रत्ययोभवतिसंबंधीचत्तदर्थो भवतीतितदर्थःप्रासादस्यार्थस्यदेवदत्तस्यायंप्रासादइत्यर्थप्रा
सादीयइतिस्यादित्युक्तमाभूदिसादेरर्थः॰ ननुतत्स्वामिकत्वेनमिणीतिप्रासादेदत्वसंभावनाविषयत्वमतआह॰ यथेति॰ स्वस्वामिभाव

कै॰टी॰वि विषयेसंभावनासत्वेननतेनतादृशसंबंधव्यात्तज्ञिरितिभावः माष्योदाहरणात्करेभ्यः प्रासादार्थेसादेरलाभादाहायवेति भाष्यका
रेणेति तदेकदेशिनेत्यर्थः नहिसिद्धांतिनोज्ञानकल्पनायुक्ताप्रसंगात् रेणेपि अौपचेयेतदर्थग्रहणानुवृत्ताचापिप्रत्ययस्य(त्वा)
५ त्वेकत्वस्मृत्यादनेप्रसंगेनेत्यर्थः नतुशक्यार्थलिङ्ग। शक्तिलिङ्गंचेतिसूत्रेणोवशिष्टवृत्त्यत्वेनिरसंगतेत्यतआह स्यातशक्यार्थइ
तियत्प्रथमासमर्थतत्त्वंतशक्यार्थकस्यात्पदबोध्यमित्यर्थः तदर्थः तदस्यशक्यमित्यर्थप्रत्ययोवक्तव्यइत्यर्थः एवंचाधिकाधिकारण
एवायंप्रत्ययइतिनोक्तदोषइतिभावः तत्रसंभावनाविषयत्वस्याभिभावस्येवप्रतीतिर्नतुकारणात्वस्येतितात्पर्यं ननिवर्दप्रथमेउक्तान्यर्थ
थमिदानीमेवेत्युच्यते अत आहविरेति यराथस्येतियद्विशेषणत्वेनप्रतीतस्येत्यर्थः यथाराजसेवकस्यराजसेवाकरणकालेत्वसे
वकत्वकृतसेवपाक्षत्वाशभावइतिभावः तदेवाहरादेनयाराथ्येति सत्यमित्यर्थः एकेति घटिश्येकवाक्यतापन्नत्वादितिभावः ए
तेनावातरस्वावयार्थवतातदर्थप्राणितितत्रतस्यत्वातप्रमेचेतिपरास्तातदेतवाक्यः प्रत्ययार्थंवाच्यः समानशब्दः समानाधिकर राम॰
णशब्दः पथ्यादतिहरिः पप्पुरितिकर्त्तः प्रत्ययेनाभिधानात्पशोरुपाधित्वे अतोन्यः प्रत्ययार्थोव्याधिकरणश्चेत्यर्थः यथागा ५
र्गिकयाश्लाघतइति श्लाघ्यः तत्रेति प्रथमासमर्थात्स्वार्थेप्रत्ययइत्येकेवाक्यंपत्तत्प्रथमासमर्थात्त्रोस्यादिति द्वितीयांतत्रद्विती

येप्रकृत्यर्थः प्रधानंविशेष्यत्वात्स्यादित्येतद्धिविशेषणत्वेनप्रतीयमानत्वाद्प्रधानमितिनतस्यविशेषणेनगुणेनसंबंधइतिभावः नन्वि
ति गुणः कृतान्तसंस्कारइतिन्यायादितिभावः नन्वन्यनिरूपितप्रधानत्वस्यान्यनिरूपितविशेषणत्वस्याप्यविरोधात्तआहप्रतीतिका
लएवेति अयंभावः आख्यातेतद्धितार्थस्ययत्किंचिद्यदृशकंगुणाश्रवानभावस्तत्रदृशविपर्ययइतितद्धितहृतीतिस्त्रस्यभाष्यसमत
न्यायेनशक्तोत्पत्तिकर्तृवाचकप्रथमांतादस्येत्यर्थोवाच्यस्तत्रचकर्तृत्वमस्तद्वात्वर्थोत्पत्तिविशेषणांतस्यान्वयोऽस्तितिकालएवकर्त्तुः
विशेषणतयोपस्थितेर्नतत्रविशेषणान्तरान्वयइति ननुकथंप्रासादस्यशक्यार्थरूपविशेष्यणसंबंधः स्वरूपेणशक्यत्वादतआहतत्र
शक्यमितिशक्यार्थविशेषणसंबंधइति शक्यार्थः शक्यत्वतद्रूपविशेषणेत्यर्थः तस्मादिति यतः भूयोरुपशेमार्दवगुणादर्शनसाध्
नयिप्रयुज्यतइत्यर्थः समर्थेति समग्रशाखार्थविषयेष्वमर्थः समग्रकल्पः संप्राप्तशब्दोच्यतेइत्यर्थः लोकः शाखानितिसाधुप्रयोगो
दृश्यते इनः शिष्टलोकाइत्यर्थः अनुसरणप्रकारमाहपौयमितिभवारीतिआदिनाजातः। आर्हदानतुयधिमाणतुसर्वतइत्युक्तेः
सख्याकथपरिमाणमत आह परिमीयतेनेनेतिरुद्रेदृश्यप्यज्ञानादिहिभावः अस्तुवास्तवेऽभेदेज्ञायकत्वंकथमसतिनतुतस्मिन्ज्ञायकेन
कथंतत्त्वमतआहयथेति दिशातेत्येतदुपपादयतिपरणयादेति नित्येयतीति तस्यचविधानसामर्थ्यात्लुगभावइत्यर्थः नन्वद

कि·टी·प· मतोऽपि विशेषानुसामर्थ्याद्गुणभाव इति अत आह असमासेति · एवं च समासेन तस्याप्रिवेति भावः न नु परिमाणशब्दस्य योगिकत्वा
६ त्कथमन्यासंख्येत्यत आह परिमाणशब्द इति योगरूढो मन्यमिति भावः द्रोणादौ · सर्वतो मानत्वविशिष्टे वेलक्षण्ये संख्यातरप्रयोज
कवत्त्वसाहित्याभावरूपः संख्यातरनिवर्त्तकेवलत्व साहित्यरूपं च · संख्याशब्देत्यस्य संख्याशब्दवाच्यत्वेन प्रसिद्धः शब्द इत्यर्थः त
दाहुर्मत्तैत्यादिके तत्रात्यमेदोषादिशत्वेवाच्यञ्जाघत्वेकशब्देत्याह एको घट इति · भाष्ये भेदमात्रमित्यस्य भेदलक्षणचरितमित
रसाहित्यं तल्लक्षणचरितेतरसाहित्याभावं चेत्यर्थः यत्स्वदीर्घ कृतमिति चोद्यर्थ्यते नयदल्पपरिमाणं यच्च महापरिमाणं यच्चापरि
माणरूपक्रियादि तत्सर्वं संख्येयागतमत इत्यर्थः इत्येके मूर्त्तिं असर्वगतद्रव्यपरिमाणं परिमाणमनन्तमयात्मा दीति न चोक्त
म्यपि परममहत्परिमाणसत्त्वात्कथमपरिमाणमिति भाष्ये उक्तिः द्रव्यस्य परिमाणवत्त्वनियमात् इति चेत्र नियमस्य मूर्त्तं इत्यविष
यत्वात् सर्वपरिमाणाभाववत्त्वेन वृत्तत्रयरमूरूपद्रव्यवत्तारस्य गौणत्वादिति वैयधाशयः मूर्त्तद्रव्यविषयात्यपेवेति तदपि न राम॰
सर्वमूर्त्तद्रव्यविषयमिसपिवोध्यसर्वस्य मूर्त्तो मूर्त्तस्य आरीहस्व घटो यः परिणाहो विस्तारः एतेन मेयगतात्विसाहत्वगताभ्या ६
मितिपरिमाणमित्याहुः प्रथ्यस्य चेति संख्येयेवेति मकुत विदितिभाष्यस्य संख्यापात्रन्यतः कुतश्चिद्विशेषेण गम्यत इत्यर्थः भि

न्नसंनिवेशस्येति · प्रत्यांतरात्रभिन्नसंनिवेशस्य मुख्यस्येत्यर्थः पूर्वग्रंथेनासंगतिमाशंक्याह प्रसंगेति · नचोन्मानात इत्याद्युक्तिरपि
एवं प्रश्न एवं कृत्स्वरूपनिरूपणायेति वोध्यं भाष्ये पन्मीयतेइति मीनदेकादिकस्य रूपपरिच्छेदके शौत्यर्थः तदाह अर्द्धेदि
गवच्छिन्नमिति दृष्टादेरिति द्वित्रिधायामुत्पापिप्रमाणत्वादिति भावः अङ्गुलिमित्यत्राह विवीजत्वेवयरूपघटयसंहन्तिनीद्रयसमित्या
दौ प्रमाणात्वद्धतिनिलयत्वगायत्रिरयेनित्योत्तुंगित्यत्रैव भाष्ये वैयठ्यो स्यूप्मित्याहुः नात्मा द्विविधमपितद्न्मानमेवेतिवोध्यं नियः
विस्तारपरिच्छेदकमेव च प्रमाणमिति विस्तारो दैर्घ्येनन्यायामपरिच्छेदके आयामशब्दः कथमतआहतचायामे परिकुतश्चि दि
ति एषां संख्याकुतश्चित्संनिवेशादेर्नमानअपितत्रिरपेक्षमानमित्यन्वयः अन्येन संनिवेशनिरपेक्षत्वमायेहत्वाभ्यां संख्याप
रिमाणयोर्भेदउक्तः किं चानेन ग्रंथेन संख्यापाः सर्ववाह्यत्वोक्तमा तेषामवाह्यत्वमपिपरस्परं स्वितेअत एवापरिमाणविस्तेति
सूत्रे परिमाणानां तस्येति सूत्रेच परिमाणग्रहणे नोन्मानग्रहणमपि अत एव लौकिके धे विस्तावितगुरुणां छितीये शाणायपुरा
सश्वसगच्छते भाष्ये इयतीति योगिकार्थमात्र विषयेत्यर्थः तदाह हस्तियत्यमगेनेति योग्यतावशात्वविशिष्टस्यापास्यतावधृता
वच्छात्रस्येवशाद्वोधविषयेतत्याशयः ईदृशो विषये लक्षणोत्पन्ने यंचकोणोसंघ इत्यस्य यंच संख्यापरिच्छेद्यो गोसंघ इत्यर्थः

कै·टी·वि
७

तत्राधिकमितिलुहुगौकवत्तुषोपोगार्थमात्रतासर्पेयस्यवक्तुमशक्यत्वाद्वचनमेवकार्यमितिभावः। अरेइतिशब्देतितद्दहमितिसूत्र
स्थाजेनग्रहेत्वाहादित्यस्यैवपूर्व्वायत्ति·आवृत्तेरित्येवसिद्धे·नवाभिविध्यर्थतयावल्यर्थेपिएतदधिकारार्थतात्त्वस्यथं·भिन्नाप्यर्थे
कारानिदेशविशेषविशिष्टतकनावर्तेर्वाधाप्रत्नावेकवचनस्याप्रतरस्यामितिप्रयोगविरोधायत्नेश्वितिभाव·वस्तेःस्तिवस्त्रामस्त्यधिकत्वेति
भाष्येवशब्दोवार्थइतिभावः·ननुअदस्मिन्नितिसूत्रस्यप्रत्ययत्वाद्वाकाशेषात्केयमन्यत्रप्रत्ययोतआहतत्रेति·इतियोगविभाग
इति·इत्यत्रयोगविभागइत्यर्थः·नन्वेवंवतुप्प्रत्ययेनस्यादतआहतदस्मिन्नीयतेतदस्माइति·एवंचप्राप्यदानुवृत्त्यैवसिद्धेरभाष्ये·ग्रहण
सामर्थ्याद्दर्भिविधार्थकत्वंवायमनेति·निकर्षे·आसमासे·द्रोणवात्रीति·आसमासइतिपयुदासेनास्याप्राप्तेः·ननुनिष्कस्योन्मानत्वेना
परिमाणत्वात्·एवंद्रोणवदस्मिन्सिद्धेः·स्यन्निपमार्थत्वेमनिषशब्दाख्यत्वप्रत्ययोविधीयतइत्याहिभाष्यासंगतिरतआहपरिमाणावच्छिन्ना
दिति·एतेनाप्यप्रमाणेनात्रपरिमाणविशेषवाचकानामेवग्रहणादीनीयग्रहणमितिभावः·तेषांतद्वाचित्वेपीदमेवभाष्यप्रमाणमस
मासग्रहणस्यतदंतविधिज्ञापकत्तापरेभाष्यंचमा·नंअन्यथापरिमाणादिविषयेएवंतत्त्रमासग्रहणस्यकोविनिस्यात्तत्त्वाभिप्रायेकस्यथमे
वयद्वापूर्वेणाद्रोणसिद्धेरिदंवर्ण्यमतआहपरिमाणावाचित्वादिति·एवंसूत्रेउन्मानस्यापिपरिमाणग्रहणेनग्रहणादितिमा

राम०
७

नःपणपादमाषयोरुन्मानमेवेतिबोध्यं·परिमाणानांतस्यासंज्ञाशाणयोरित्युत्तरपदसहितःशाणपर्युदासात्तत्रोन्मानमपिगृह्यतेपरि
माणविशेषणएववाभिधानात्दृष्टपर्यन्तात्तरपदस्यैतिसूत्रभाष्येःत्रसूत्रेसंख्यायाइत्यनुवृत्तिरुक्तातत्त्व्यन्यत्रप्रयोगदृष्टभाष्यविरोधे
नोत्तरपदाधिकारप्रयोजनखंडकपूर्वपसूत्रप्रत्याख्यानप्रोक्तवादइतिभावः·अतएवपरिमाणांतस्येत्यत्रकेचिच्छिताःसंख्यायाइत्य
नुवर्त्तेतेतद्दर्भिपर्थ्येप्यसवेवपदर्गसंख्याग्रइत्यनुवृत्तेतत्रवाक्यभेदेनव्याख्येयेत्तेनपरिमाणांतस्येत्यसंख्याएवंयदेखाविकल्पेअताए
वाख्याउत्तरपदेएवप्रवृत्तिरितिनतत्राधिकारप्रयोजनमितितदाशयः·एतेनसंख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यचेत्यत्रसंवत्सरग्रहणमन्य
त्रपरिमाणग्रहणेकालाग्रहणज्ञापकमितिभाष्येनुक्तं·तदाभाषणाच्चपरिमाणांतस्येत्यत्रसंख्यायाइत्यनुवृत्तिरवश्यवाच्या·अन्यथा
संवत्सरस्यचेत्यसंख्यायाइतिनियमार्थतासंभवेनोक्तार्थज्ञापकतानस्यादित्यपास्तं·परिमाणांत्सर्वातइत्यत्रकुलहिंपरिमाण
त्वस्यसंख्यायामिवकालेऽभावात्·तस्यानुरोधेनासंज्ञातविरोधन्यायेनक्वचिद्भिन्नसंगीकृत्यतज्ज्ञापनमेवयुक्तमित्यभिप्रायात्सा
कुः·अतएवविभाषायणीतिसूत्रेअध्यर्द्धवर्णिकमित्यादिप्रयोगानेनतद्धितविधिप्रयतेःकेयदेनअन्यथासमासकन्विधयोरेवतत्समसंख्या
त्वेनतदसंगतिःस्पष्टैव·नन्वार्णिकेएवंत्रेत्युक्तेमोध्येपारायणादेरुदाहरणत्वंकथमतआहएवंत्रेति·प्रयोजनानीति·पारायणे

कै. टि. वि. तिसत्त्वविषयाणापीत्यर्थः आभासमात्रे एतितदीनत्वग्रहणाच्चेति सिद्धं तु स्मिन्ननु प्रातिपदिकरूपापन्नातिस्तत्र स्मिंचेत्यत आह
पत्र विशिष्टेति· तत्रैव विशेष्यसंनिधानाद्दन्तविधिप्रसक्तौ रि तिभावः घेवमित्ति व्यपदेशिवद्भावत्त्वप्रातिपदिकेनेति निषिद्ध इति
८ भावः सामान्योपेक्ष्यमिति सन्निधेयः स्त्रो यात्तोत्ताद्विशात्विषयक इत्यपि बोध्यं इदं च येन विधिरित्यत्र कैयटस्पष्ट द्विधावेव प्र ति
ये ध इत्यर्थे मानमाह पूर्वेत्यादि· अन्यथा पूर्वादिनिरित्येवंतदंतविधिना सिद्धे सपूर्वाग्रहणं चैयर्थ्यं स्पष्टमेव· अत्रैव पूर्वात्स्यप
वादिनिरित्येकसूत्रकर्त्तव्ये योगविभागो व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेत्यस्य ज्ञापकोत्ता आह· अन्येत्याहुरिति· अत्रारुचिबीजं तु वि
धावप्येवमेवार्थः यत्तो ग्रहणावत्तेत्यस्य निर्विषयत्वावतेत्यस्य निर्विषयत्वापत्तिर्भोक्ष्यति घ्न· आनर्थक्यादिति· अनर्थकेनतदंतविधे
रभावादिति भावः नावयवान्यामानर्थक्यमिति· अतएवसुवंतत्वसमानाधिकरणत्वपूरुषसमासस्थिद्धि इति भावः नन्वेतत्काल्पनि
कैन्वावास्तवं तत्राह शब्दसंस्कारायहीति भाष्येप्राग्वतेरिति इतउर्ध्वमाहीयेनाहीयचे ति शेषः· अलुकीत्युक्ते फलं रश्मियति समासेक्रत
इति· अन्नभावे इति· लुगोतोयाः प्रकृते तेनदंतविधिना ग्रहणभावादिति भावः अलुकीत्यस्यलुगोतोपाप्रकृतिस्तद्धिपतत्तदंतविधि राम
नैति पाच्योर्थः शतात्वदन्यत्तोवाणि को ग्यानायाह्रु संख्यापाइति प्रकृत्यर्थे तिताद्धतिरिक्तः यत्संख्येयांतरं सत्व्येपदविशेषस्तविष ८

यत्तदाक्रितमित्यर्थः यथाशतेनेति· अत्र च प्रत्ययार्थस्य शतत्वशाकटशाटादिपदांतरसमभिव्याहारगम्यमिति बोध्यं अपरं त्वाह· इदं च
यदान्तरानये हि प्रत्ययान्तराह श्रवणमात्रेणोवगम्यते प्रत्ययार्थो पिशतमिति· नन्वत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावात्कथं तद्स्य पारि
माणमिति प्रत्ययोपि च प्रत्ययार्थस्यैकत्वात्कथं शततत्व मत आह· अत्र हीति· आरोपितभेदमादायैव प्रत्ययोत्पत्तिरिति भावः अत्यसमा
धत्ते प्रत्ययार्थस्यैकत्वेपीति इत्याहेति इतिरेतोभाष्येऽन्यशतत्वे इति प्रकृत्यर्थीति रिक्तगत शतत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे इत्यर्थः तत्रांतरंग
मितिः पदांतरसमभिव्याहारानये क्षत्वादंतरंगत्वे· आह पमितिशतत्वेयाटकशतमित्यादौ शतत्व शाटकद्वयमित्यस्यापि संभवात्तस्यरूप
त्वे अतएव तत्स्वेन्द्रो रसाधारणमित्याहु· अन्येत्याहुरिति शब्दसमर्थो हानुसारेण इत्यर्थः· अनुमीयत इति· अवयवगतं तदारोप्यश
ब्दजवोधोत्तरं प्रतीतिविषयीक्रियत इत्यर्थः बहुवचनेन भवतीति तत्स्य बहुत्वस्य शब्देन प्रतीति विषयत्वाभावादिति भावः एवमिति अ
स्यशतत्वस्य प्रत्ययार्थत्वे नितयाशब्देनाप्रतीतेरिति भावः अन्यशतत्वे इति· तन्निष्ठप्रत्ययार्थस्य शब्देनैव प्रतीयते शतत्वमिति तत्रैव
स्यादिति भावः नियतत्व ला च्वेति कलौ पाराशरी स्मृतिरितिवदिति भावः संख्यायाः अनुइतेरुयसंख्यानेपि विशेते कन्नस्यान्तु तस्मा
पि ते तत्वादतः आह विंशतीतिज्ञापकमंतरेणापीति· यदाविशाद्देशास्ति प्रत्ययस्यतदानुज्ञापकादेवसिद्धे बोध्या नन्वशान्त्रेण र्थवत्ता

कै· डी· वि·

वीचनोक्तथमेतदत्रास्लौकिकीति· संग्रहणाद्दिति समाद्दैर्लौकिकीमर्थवत्तां मन्यते अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। अथ सगोणामयीति
धातोरप्युपलक्षणालौकिक्या अर्थवत्ताया ग्रहणात्तु उपसर्गादीनामपि तदभावात्तदसंगतिः स्यादेवेति दिक्। अन्वयव्यतिरेकसिद्धा भ्योर्व
स्यापनीये वेत्यर्थः वत्तो रिङ्गनन्तु वत्वमादिति त्यर्थात्प्रत्ययविधेः स्त्वकस्यापि मिदित्यनुपपन्नमत आह द्वित्वादिति यच मीतिव्याख्या
नादितिभावः संख्यात्वात्· संख्यासंज्ञत्वात्· ननु संख्यावाचकेभ्यः धाविरित्यादाविप्राद्धिरप्यविहितं इति कनएवेतिकुतस्तत्राह नेतर्या
द्वेति संख्यायास्तावदिति· व्याप्तिन्यायाश्रयणादानतर्थोनादरे मन्यत उक्तमतरमात्रप्रत्ययाधिका शेषेति प्रत्ययविधौ पंचम्याः प्रक
त्यकत्वाभ्यावेतीजमानः पंचमीहीतिप्रत्ययसंज्ञाविधिरिष्यते घो वेविधानात्तस्याः प्रत्ययत्वरूपोत्यादकत्वेवोध्यप्रकृतानुवृत्तौ
तु पूर्वसूत्रविहितत्वेन सत्वात्तत्रषष्ठीप्रकल्पने· युक्तमित्यत्तर आह नेकेति· विधानाद्यत्वाभावएवकनियामकत्वप्रतीतेस्तस्मादिति
यथिकापाश्चेत्यर्थः तथा वस्थाना जेति ताव्रतिकस्तावत्कइत्येवमेववस्थानाद्दित्यर्थः एवं च लस्यानुसारिव्याख्यानमेवाचवशरणमि राम·
ति भावः विंशतित्रिं ननु निपातनत्वे ज्ञापकत्वोक्तिरसंगतेत्यत आह कप्रत्ययोतेति यथाप्रक्रियेति भाष्यानुगुणत्वादेतत्प्रक्रियाश्रयण
मेव युक्तमिति भावः तत्प्रक्रियाश्रयणमेव युक्तमिति भावः तत्प्रक्रियाश्रयणे प्रकृतरमण्याद्रएवं हीति निर्देशः स्यादिति विंशत्या

दिनवत्यंतानां स्त्रीत्वात्स्वार्थिकानां मकातिलिंगानतिवर्त्तनादिति भावः सूत्रेऽस्य शब्दस्य परत्वादिदमयुक्तं व्याख्यानात्स्याद्ग्रहणमि
तिवस्तु युक्तं नन्वेव मसंज्ञायामप्येतस्मात्ज्ञापकाद्विंशतिकइति स्यादत आह संज्ञायामिति एतद्योगेति विंशतित्रिंशभ्यामितियोगेत्यर्थः
कथं कशाद्विठन्· द्विठन् इति पाठान्तरं भागवदपेक्षयेति अर्धशब्दस्य भागवाचित्वादिति भावः इत्याहुरिति· वस्तुतो नित्यसापेक्षत्वे
त्वेन गमकत्वात्समासामर्थ्यमिति बोध्यं कंसशब्दोऽत्र पर्वांतसाहचर्यात्परिमाणवाच्येव गृह्यते न लोहविशेषादिवाचीत्याहुः अध्य
र्धपूर्वद्विगोः समाहारद्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वं भाष्ये द्विशौर्पिकमिति अत्र द्वितीयस्य टको लुङ् मा भूदिति भावः अर्थविशेषेति तद्धितार्थ
द्विगुना सह यत्राबोधं न भिद्यते तत्रात्रिभिरेत्तद्विगोरपि यरस्य लुगिस्यर्थः इति विग्रहाद्विशूर्पमिति· विग्रहे ज्ञातिस्वैत्युपमयमत्रेष्यते
इति विग्रहवाक्य एवेति नन्तुवत्तिरनभिधानादिति भावः नत्वद्विगोः संज्ञात्वाभावात्तकथमेतत्प्रत्युदाहरणमत आह इदमित्यत्र प्रत्यया
तविशेषणमिति सप्तमीनिर्देशाद्विद्विगोर्न विशेषणं किंतु प्रत्ययोत्तस्याः संज्ञात्वेलुगित्यर्थ इति भावः पंचलोहिन्यः पंच कलायाः परिमा
णमस्येति तद्धितार्थ इति समासः तदस्य परिमाणमिति ठञ्मस्याद्इतिवृत्तेर्वत्वाल्लौहिनीशब्दाकारतकोऽयोनि चेन्तिः परिमाणविशेषस्य
ता तत्संख्याकगुणाकलापादिपरिच्छिन्नेस्येत्यर्थः द्विगुविशेषणमिति· विषयत्वं सप्तम्यर्थः संज्ञाविषये द्विगुर्मे चेदित्यर्थः तस्याः संज्ञा

कै·टि·वि· याइति·सत्येवलुकिसंज्ञाप्रतीतेरिति भावः·नचैतितेनलत्वसुज्भाव इतिभावः·तस्मादिति·वार्त्तिकेचकृतेसमासकतोरेवसंख्या
त्वीयसंख्यानात्लत्वसुजभावः·सिद्धएवेतिभावः·विनाघाकाः। ठ औत्सुगानितिसहस्त्राद्व्यस्यैवलुक्·कार्षापणाम्युरिमाणत्वततोप्य
१० स्यैवलुक्·अन्ययातनवकोल्गितिवोध्यै·शाणप्रतिषेधाद्धेतौ रुक्मान्स्यापितस्वेष्वरूणादित्यन्वयः·द्विविरवांष्वत्राव्यर्थग्रहण
नेषवध्यतेविरोधात्·चत्वाभावाश्च द्विगोरितिसंबध्यतेषष्ठीसमासव्याख्यानपेइतिवोध्यम्·अन्नरत्नत्वनुवर्त्तत्वनुवर्त्तत एवभाष्य
द्वित्रिभ्यामिति·अनेनसूत्रेएवंग्रहणंविस्पष्टयोजनमितिध्वनयति·आधाराधेयभावइति·तेनचत्वाश्रयोलक्ष्यते इति·एतेष्टे
योग्यमितिसमानाधिकरणोपपत्तिः·तद्धितप्रयोगस्त्विप्रत्तद्धितादाशिणयत्वाइतिन्यायेनेति द्विकृत्वायार्थे·अध्यर्धेति नद्दस
वंधेतु केवलेईकनाष्पारितार्थ्यस्य·आध्यर्धेएवंद्विगुविषयेलुक्स्यादितिवोध्यंतेनक्रीतंकेरणाद्धितिकेरणत्वे च वाकुपावस्थायोवो
ध्यं·अवर्त्तकोतोदितिकमनवयवादित्यर्थः·हूहवचनेस्यात्समासान्तरेत्भाष्यविरुद्धमतआहसमासान्तरेतिति·भाष्येपक्षांपवा राम•
दइत्यर्थः·एकवचनोतत्वाभावादप्राप्तोवचनाद्विगोश्चुत्यपिएकवचनोतादित्यस्यापकर्षः·तेद्वयनयनाद्वाभ्यांशरधीभ्यामिति १०
यहिमाणशद्धेभ्यइतिचक्तौनाभिधानादितिभाष्योक्तमेवसाधुनन्वेवद्वादिभ्योपिनस्यादतआहद्वादयिस्विति·तस्यनिमित्ते

नन्वेकार्थत्वमितिन्म·अर्थभेदस्यस्पष्टत्वादितिभावः·पदवाच्यतेसंसेपोगइतिअसेवारयतिपथ्येतिभाष्येयमेवापाणिवेति·यात्रादावक
स्माद्उपगतेयस्मादितावलादियवांवाशुभसूचकंउत्पातइत्यर्थः·ननुतस्यफलकारणत्वाभावात्कथंनिमित्तत्वमतआहतस्यचेति·गो
घचो·स्वसनाः·ब्रास्नाणस्यहस्तमाचारस्त्वाध्यायीवेदाध्ययने·तदस्मिन्·पचास्तममिति·अध्रा[illegible]दानमस्तानेसमुनिष्पत्वमित्यर्थः·
कालांतरीणाद्ब्राह्मणासंप्रदानकदानेनगृहणादिकात्मिकात्मणात्तुवादिदानेसममित्यर्थोवापरणाधी·ननुस्वार्थिकात्प्रत्ययातत्वेन
तस्यापिपूरणार्थत्वमस्सेवेत्यतआह पथ्येति·भाष्येतामर्थमिति·एतत्तमर्थतीपशाह·आह तः·मोसीतीपशाहः·परणेभवतिपतस्वत
देतात्स्वार्थेनतः·सोभयिपूरणामित्यर्थः·ननुसर्वोपिप्रत्ययःस्वस्यैवार्थेकिंचानोर्थाभावात्स्वार्थेइत्यनुपपन्नमतआहस्वस्याइतिकु
लिङ्गात्सुभाष्येएवंस्मिन्योगइतिआठकाचितेतिसूत्रेनवठअइतिअत्रसत्रेणतरत्यागरूणानुवर्त्त्यतेतिभावः·हन्तिसूत्रभाष्यविरोधाद्विसे
वतुदस्यपननुसंख्यामात्रस्वत्तेपचादिग्राह्यात्संख्येयपरिमाणानिप्रत्ययसमवाक्किवार्त्तिकेनेत्यतआहरेतिसंख्यानेति·करणेस्युद्
तेनेकत्वछिन्नारादित्यर्थःशाकमत्पादपिंडमितिएवंहिपंचसख्याःसेघइत्यर्थःपंचकइत्यपिस्यादितिसंख्येयस्वत्तेरेवानेनप्रत्ययइ
एवइत्यपरेतःपरिमाणिनीत्यस्यभाष्यस्यतद्धयठयमानसंघादिक्षितपर्थंजीवितपरिमाणेइत्यस्यातत्रवर्त्तमानात्प्रथमांतादसो

कै·टि·वि त्यर्थमत्ययइत्यर्थः एवंपृष्ट इति संज्ञायामाद्यार्थे इत्येतत्सूत्रेण इत्यर्थः एतद्वचनारंभबीजमाह संघादिष्विति परिमाणाधिकार इत्यर्थः अन्यस्य
छिन्नसंख्यासंख्येयस्य परिमाणीभीवितद्वाराद्देवदत्तादिर्नतु संघादिरित्यप्राप्तिरितिभावः नन्वेतेपिकालबोधकाविशेष्यतयेत्यत आह
११ मासादय एवेति कालेतराहत्रिकालत्वव्याप्यधर्मप्रवृत्तिनिमित्तका इति भावः संख्येयप्रवृत्तिलेपि यथा द्विवत्संख्यात्वम् अतमत आह सं
ख्याया इति नठत्तंबंजविधिनामवधिष्यतीत्यत संख्यापूर्वेति यरेत्तु ठञ्‌ विधौ संख्याया इति तदंतविधिसूत्रभाष्योक्तेस्तदारंभसामर्थ्येन ना
न्यपर्वेपदस्याप्युत्तरपदे तस्य पत्तदंतस्यग्रहणाचित्यमिदं तस्मात् हूर्षशततशतादेशतवर्णी णीत्याद्यर्थमप्युद्विसकादित्वात्सर्वपदा
र्थप्रधानः समासः संख्येये वर्त्तत इत्यस्य वर्षादिरूपसंख्येयवर्त्तितेशतवाल्लण शब्दवत् संख्याशब्दत्वेच संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेन
षष्ठीसंवत्सरातीवितपरिमाणमस्येत्यर्थे द्विषष्टिशब्दस्य संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेमेव प्रकरणाविवशात्तु संवत्सररूपसंख्येयस्यता राम
दृशासंख्यावत्वेनेवशाद्बोधेभानमित्यन्यदित्याहुः स्वारशाब्द इति स्वारीशाब्दपर्याय इत्यर्थः अन्येभ्योपीत्यस्य संख्याभिन्नेभ्य इत्यर्थः ११
दशेः सवीयाच्छिन्नविचारार्थत्वादन्येषपीत्यर्थौ पिद्रव्यः योगविभागइति द्विषाष्टिकवार्षशातिकादिसिद्धये इति भावः भाष्येल कृप्र
संगइति द्विषाष्टिक इत्यत्रेति भावः परमाहादिति तदस्यपरिमाणमितितत्रपठितत्वमित्यर्थः तत्तुहीति परमाहोत्तेदस्यपरिमाणमि

त्येतत् नत्वस्त्वमिति द्वारशातिकवार्षशातिकार्थमनुयोगविभागः कार्योद्विषाष्टिकादिभ्यः कालादिभ्येवमिद्ध इति न तदर्थं स आह
त्परः कार्य इति भावः इमेपिकाल शब्दानुवृत्त्यनेन कालग्रहणात् यथाकथंचित्कालसंबन्धेमास्त्रहणमितिसूचयति अतिप्रसंगाभावस्तु नाभिधा
नादितिध्येयम् ननु संवत्सरेष्वितिकृतौ मासादीनामपि संख्येयत्वसंभवात्तस्याहलोकेचेति दिक्करणमितिविशेषितलोपार्थत्रय
स्त्रिशत्प्रोक्त्वेदिलोपार्थमित्यर्थः तिटिलोपार्थमितिपाठः॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टेनकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पं
चमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं॥ ॥पंक्तिविंशति प्रथमोपस्थितत्वात् पंक्तित्यागे बीजमाह पंक्तिशब्दइति वीप्सातरभप्यवहाद्धत्वस्यमा
णोतितु व्यविशत्यादि विषयमेवेतिभावः ननु कथमेतदवगतं सभक्तिकाः स्यादिस्यत आह प्रकृतीति ननुप्रकृतिप्रत्ययातिरिक्तं निपात्य
मो वाल्केन स्यात् इत्यत आह सर्वाहीनेति अर्थ इति प्रत्ययादिभ्यो धिकं ततः प्रत्ययो भवतीति ग्रंथे स्यात् इति भावः प्रत्ययस्याधिकारलब्धत्वाप्र
योग धात्वादेयं चमप्रत्ययाभावाच्चपुक्तं तरमाह अनिष्पन्नस्य चेति अन्यथा एषामनिष्पत्तेः शब्दोक्ति तत्त्वतदंतविधिसंभवाच्चेत्यपिद्रवि
धीयत इतिव्यक्तानिपात्यत इत्यक्तो वीतमाह विधीत्यादि विशेषविषय इति प्रकृतिसामान्यस्य प्रकरणादवज्ञातत्वादिति भावः ननुप्रक
ताद्युक्तावातदर्थवगतेः वचनास्य प्रत्ययार्थ इति ज्ञानं तु शक्यत एवेति किं तत्पक्षेनेत्यत आह लोक इति संख्याने इति संख्यायत्तेनेनेति संख्या

कै.टी.वि.
१२

नेसंख्यासाधुत्वार्थं तद्बोधनाय आभिमुख्यमिति उत्तरस्तानोपात्तत्वमित्यर्थः पूतिपादपितुमिति प्रतिवचनस्य सुशकत्वद्योतनायेति भा
व्यवचनमात्रेचेति वक्तव्ये कथं न फलस्यत न्निर्णयस्याभिव्यगामित्वात्तत्वेनैव विवक्षणाच्च कथमत्रात्मनेपदप्राप्तिरिति चिन्त्यं दशाद
गैति दशद्व्यापरिमाणमस्य वर्गस्य सदृशाद्वर्गः वर्गः समुदाय इत्युच्यते चतुर्मुदायस्यैव निपातनात् कथंप्रत्ययोनिपात्यत इत्युक्तिरत आह समु
दाये वेति स्वार्थशब्दे षष्ठी तत्पुरुषः कर्मधारयो वेत्याहुः प्रत्ययस्येत्यादिना ननु षष्ठीसमासादेः सिद्धेः कथं समासोऽपि सेत्स्यतीत्यत आ
ह विंशतिशब्देनेति दशतोः दशाद्व एव कसमस्रूपोः न त्विति तादृश समूहसंबंधिनां दशानां संख्या व्याप्राणमित्यर्थः गवांव्यतिरेकोप
जननादिति गवां द्वौदशताविवत्यर्थादिति भावः ननु गुणेन षष्ठीसमासनिषेधात्समासस्य वतावत् दुर्लभः किं एवं नियातदूषणेनेत्यत
आह गुणेनेति अस्य प्रयोगस्येष्टत्वादाह भाष्येन चेद्वृमिति उत्तरयति भवितव्यं चेति ननु स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिंगवचनान्यतिव
र्तंत इत्यस्यापि सत्वात्कथमिदं दूषणमत आह स्वार्थिका इति न तु संख्यामपीति संख्याबोधकप्रकृत्युपात्तसंख्यामपीत्यर्थः स्त्रीत्वे
इयं व्यक्तिरयं पदार्थ इदं वस्त्विति त्रिविधव्यवहारस्य प्रतिवस्तुसत्वात् नपुंसक इति व्यवहाराच्चैतेषामविरोध इति भावः ननु किं परिमा १२
णानिर्दिष्टस्य पुनः स्वार्थे विधानमनुपपन्नमत आह द्वौदशताविति भाष्ये पुनरित्यस्य तदंतादित्यर्थो बोध्यः स्वार्थे इति अन्यथा

धिकाः शदादयोऽपि येष्विति स्यादिति भावः न चेष्यते विंशतिरिति किं तु विंशकोऽगोसंघ इत्येवेष्यत इति भावः ननु संघस्य विंशत्यर्थत्वेन गवां संघः
इति वत्वप्रत्ययपदे वेष्यत आह संघे इति नित्यमिति सर्वत्र नयर्थः व्युत्पन्नपक्षस्य दुष्टत्वाद्विकल्पार्थो वाशब्दो न प्रयुज्यते न अत आह तदर्थ इति
अर्थवत्सूत्रेणानुज्ञानेति अन्यथा सर्वत्र कृत्तद्धितेत्येव सिद्धेऽर्थवत्सूत्रे व्यर्थं स्यादिति भावः बहुप इव इत्याद्यर्थं तदावश्यकत्वात् द्वि
त्यमिदमिति केचित् तत्र बहुलकं तदिति न्यासेनैव सिद्धेरित्याशयात् स्वभावत इत्यस्यैव व्याख्या रूढिशब्दत्वाच्चेति चोदितो अनेन योग
निरपेक्षेणेवानेकार्थत्वमित्युक्तं न त्विदं नियतलिंगत्वे हेतुः तादृशानामपि यमादीनामनेकलिंगत्वदर्शनात् नियतलिंगत्वं तु स्वभा
वतो दर्शितमात्रेणेति बोध्यं भाष्येन चानुगम इति प्रवृत्तिनिमित्तयोरित्यर्थः भवति वाभिधानमिति अर्थस्येति भावः ननु स्वभावत एवानेका
र्थत्वात्कथं भवितव्यमिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह उपमन्त्रेति पङ्क्त्यादिति गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्ट इति वार्त्तिकरीत्येदं न हि संख्येति
किंतु संख्याप्रकारकसंख्येयबोधजनक एवेति भावः रूढिशब्दत्वमुच्यते इति पङ्क्त्यादीनां यौगिकत्वं वदतो वार्त्तिककृतः तदवस्थमनुचितमि
ति भावः ननु स्वभावत उभयत्रापि सत्वे संदेहानुपपत्तिरत आह कप्रत्यय वार्त्तिककृत इदं वस्तुमनुचितमिति भावः ननु स्वमिति सोऽपि मिति से
वेधायिति सोऽपमस्यास्तीति संबंधेनोत्पन्नस्य मतो लोपादिलं वा पीष्यतिक इत्यर्थः पङ्क्त्यादिगुणवचनेभ्य इत्येतन्मत्वाव्योनरीत्येदं दोषा

कै.टि.वि. पेति अत्र समंतरेणाभेदबुद्धीनामनुपपत्त्यसंभवादिति भावः वस्तुतो न सोपि आचार्यस्य दोष इत्याह अशक्यो वेति अनुगमस्तु सर्व
थानाचार्यस्य दोषापेत्याह तत्रेति अनुगमविषये पुर्विंशत्यादिरूपअर्थविशेषानिश्चय स्वप्रज्ञापराधजो न तु शास्त्रस्य तत्र तद्दपराधइति
१३ भावः अशक्यार्थविशेषणिस्वपत्वादिति वहुव्रीहेस्तत्पुरुषे दोषत्वेनेति अयमाचार्यदोषत्वेन सर्वथा नोद्भावनीय इत्यर्थः। ननु भिन्ना
नां तिएवं च संघस्यैकत्वादेकवचनं सामानाधिकरण्यं निर्वहनतु द्विगुसमासस्योपपन्नइति भावः सामान्येनेति संख्यो द्भूवितिनिपातनवल
भ्यमेतत् ननु चोक्तमिति अत्र यथा विंशतिर्गोसंघइति प्राप्नोति विंशकइति चेप्यतइ इति भावः द्व्यसद्यपोरिति दशछत्वोदि शासुत्वोपारिच्छिन्न
द्व्यसंघेइति भावः नतु द्व्यसंघेइति तत्र दशतोः संघस्य विंशतिशब्देनाभिधानात् गोसंघे विवक्षिते दशत्वसंघद्वयात्मिका विंशतिः परिमा
णमस्येत्यर्थे विंशको गोसंघइति न विध्यति विंशति गोसंघइति च न गवां विंशति गौ विंशति रिति च सिध्यतीति भावः नन्वेवमपि दशतोः
संघस्य दशतो गुणितो न गावस्ते न दशतो विंशतिरिति प्राप्नोति गवां विंशतिरिति च न सिध्यति अत आह इहेति एवं च गवां दशतो द्व राम॰
तात्विकभेदाभावाद्दशतोसंघस्यापि प्रति गवां गुणत्वमुपपद्यते व्यभिचाराभावाच्च द्गागा विंशतिर्न विशेष्यतेति तत एव च सामानाधिकरण्य १३
मपि विंशतिर्गाव इति भावः नन्वेवमपि भेदाभावात् षष्ठ्युपपद्यते त्यत आह केवलेत्विति वृद्धिव्यवस्थापितेत्यादि वृद्धिकल्पितार्था

भिधायिन एव शब्दा न तु वाच्यार्थाभिधायिन इति मञ्जूषायां शक्तिवादे निरूपितं प्रकारांतरेणापि विंशतिसामानाधिकरण्यप्रयोगोपपा
दनापादभाष्यत एतइति विशिष्टे दशत इति शदयोत्मके इत्यर्थः नन्वेतेनैकार्थत्वर्थरूपभाववचना अत आह भावशब्देनेति वस्तु
तएते क्रियारूपा एव एकबुद्धिसंवद्धत्वरूपस्यैव दशसंवद्धत्वरूपस्य वा समूहस्य वेधनक्रियारूपत्वात्तादृशाश्चसतीगुणवचना स्तास
दशाभवतित तस्माद्दशयभेवाहतत्सदृशाः संतोन्ये गुणवचनैर्विशिष्टात्र विलक्षणा इति अतएव शतसहस्रादेः षष्ठीसमासइति परे
गुणाबोधकरूपादितुल्यत्वेपि नैषसिद्धिरत आह शुक्लादिभिरिति नन्वेवं षष्ठीसमासनिषेधः प्राप्नोतीत्यत आह भाष्येति ननु भेदक
त्वेने कि वीत मात आह अभावारीतेरिति भाष्यतः घटतावदिति दशदर्थाभिधायिनो दशशब्दात्वार्थे प्रत्ययइति पक्षे पदद्वयानामुच्यते
दशदर्थे चावृत्तो हिमानं तम्मिन्यत्रै तद्वर्णा न भवति पततस्तदा गुणगुणिनोः सामानाधिकरण्यमिति भाष्यहे इत्यर्थस्तादोरुपयोदावस्ति
समासानुपपत्तिरूपइत्यर्थः पतंजलिरिति एवं वा शतेसंघेहृत्तिस मुदायसमुदायिनोश्चाभेदमाश्रित्यपरिहृतं इदानीं तु दशदर्थ एव
वर्तिगुणगुणिनो विवसमूहसमूहिनोः सामानाधिकरण्यमाश्रित्य परिहियत इत्यर्थः तादेत्यनेन परामेदविवक्षातेरा गवां विंशति
रिति वैयधिकरण्यमित्यपि सूचितं दशतोः संघेइ भेदेशमसमुदाययोः समेइत्यर्थः भाष्ये सहनेनवर्तिष्यतेइति सहनं नेदृश्यसंघेस्यप्रकृति

कै·टी·वि·

१४

कपृत्यपघाठितेषत्वंतंतंश्वास्यातइत्यर्थःतदाहयरार्थीतिसंख्यासंस्कृतनेइतिसंख्यारूपेसमुदायेसत्तेइत्यर्थःनकदाचिदपीतिअतएवविं
शतिर्गोसंघइतिनगुणोविशेष्यताइतिभेदेनेत्यर्थःनचैतदेवंचदशगोविंशतिरितिप्राप्नोतीतिभावःगवांगोसमूहेनदशानांद्वंदशत्व
युनतयारमार्थिकोभेदःकिंतुबुद्धिकल्पितइतिनदोषइत्याशयेनाहगवांदशानांश्वेति·गवामधिदशत्वसंघप्रतिगुणत्वादित्यर्थःनतुश
लोनगुणोनेति·स्वाश्रयद्वारेत्यर्थःसमुदायेति·वोद्धव्यसमुदायेत्यर्थः·गुणाभिधानेचेतितादृशसंघगुणकद्रव्याभिधानेचेत्यर्थःतादृश
संघएववृविंशतित्वमितिवोध्यं·एवंचादिसंघएवाद्येत्यादिकमित्याह·अपादितंहीत्यनुभाष्येतिपदितासीत्यादिनद्रुणस्यापिभवतीत्यंतेनग्रं
थेनान्वयइत्यर्थःविंशत्यादयोगुणवचनाइत्यस्यतात्पर्यमाह·प्रचयविवक्षायामितिसमुदायभेदविवक्षायामित्यर्थःविंशत्यादि
मिलदनतद्विंत्रेतमिद्युक्तोपयादपिरुमारुभाष्येपिवैगुणोत्यादिनतुधनादीनाइत्यवचनत्वात्कथंगुणवचनत्वमतआह
नादीनामितिहेतुत्रयमपिदृष्टांतेउपपादनप्रसंगेपूर्वत्रउपपादयतियथेत्यादिभेदकमितिप्रोजिहेतुत्वेनेतरेभ्योभेदकमित्यर्थः।भाष्ये· राम°
याञानतुस्त्रानिति·गुणलिंगानधनत्वसत्तादित्यर्थःउद्युपशतानीत्यादिःषष्ठीतत्पुरुषःकर्तृनिमित्तप्रवनार्थस्यतरतेरेकमेकत्वादि १४
तिभावःतरणेवतेषांकर्तृत्वात्प्राधान्यमितितात्पर्येनशतेषांकरणत्वेनकथंकर्तृत्वमितिचेन्नपरीत्वतएवतानिस्वलेप्लवंतेतदेवाह

णत्वमित्याशयात्इतएवत्वात्स्वरसाद्दाहरूपवेतिएवंचकरणत्वेनगुणानामेवोद्भूतानांप्राधान्यविवक्षेतिभावःकर्तृत्वेतीयेतिक
र्तृत्वरात्तुपादानात्किपायानियमेनकर्तृकाकारूपत्वात्तेषामिवकर्तृत्वप्रतीतिरितितात्पर्यसमुदायस्येति·अयंभावःयस्यधर्मस्य
धर्मिणासहाभेदःप्रतियाधतिसचेत्तेषुप्रत्येकंपर्यवसानासत्त्वदातस्यापिधर्मिवदेवभिन्नत्वातद्विवचनादीतियथापञ्चलोमुखात्वादिनि
वैवंप्रकृतेधनाकारभेदाभावात्तद्बहुवचनापसंगइतिधनमेकमितिप्रीतिहेतुत्वमेकेसमुदायेपर्यवसितमित्यर्थःएकरूपप्रीतिहेतुत्व
स्यप्रतिपिपादयिषितत्वादितिभावःभाष्येसचप्राधान्येनविवक्षितइतियततरैवचास्यप्राधान्यंपञ्चरुजासंख्यावत्त्वेनैवततस्तदाश्रयद्रव्य
प्रतीतिरितिवोध्यंकेवलधर्मप्रतीतिस्तेनैतेभ्योनभिधानादितिगवाधनमित्यादिनापाद्धेद्व्यवचनानामप्येषांगुणवचनत्वाद
प्रयात्गुणवचनव्यवहारोभाष्येसादृश्यचोपपादितमेवकैयटेनयथाबलोकेयद्धनादीनांयोव्वनकार्यादीनिलभतेसतद्येन्यया
प्रधानत्वेनव्यवहियतेतद्वत्प्राधान्येनविवक्षेतिभाष्यतात्पर्यंयद्गुणप्रकृत्यर्थतावच्छेदकेतत्संख्यान्वयःसंख्यान्वयित्वमेवचप्राधा
न्यमितितत्रतस्यप्रकृत्यर्थत्वेमेप्रकृत्यर्थान्वितलिंगत्पत्तिविरोधाभावात्नन्वेवंमात्वाधनसंख्याकतोनानुवर्ततइत्यतआहआश्रितेति·
प्रत्येकत्वितान्ननयारीसाभावोधनामेप्यपिभवतीतिहृदयंद्रव्यदृष्टिगुणत्वमिति·कर्मफलसमवेतहेतुत्वमित्यर्थःनाहुक्करहिगुणाद्रव्य

कै॰ टि॰ वि॰

१५

ततः सम्यक्छिकमेणो व्यवहं समर्पयतीति विकल्पः स्यादिति कदाचिद्द्वौ कदाचित्सर्वे इत्येव विकल्पः स्यादित्यर्थः विंशतिसंख्याएकवचना
पत्तिः त्रित्वादीनामपि प्रत्येकमपरिमपरिसमाप्तत्वात् तत्राह पंचादयस्त्विति अत्रैव दर्शयति विंशतिशब्दघादिशब्दयोः को विशेषः स्तु
ते तद्द्वयसमवायित्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्तथैकयोरित्यादौ तेषामपि संख्यामात्रवचनतया स्वत्वाच्चतस्मात्स्य मत्र भाष्यार्थः विंश
त्यादयो घातप्रभृत्यधर्मशब्दाश्च धर्मधर्मिणोरभेदाच्च व्यक्तौ कार्यापि तयोश्च भेदाभेदौ विंशत्यादयः कदाचिद्भेदेन संख्यावद्वर्त्ति गवां
विंशतिरित्यादौ कदाचिदभेदेन विंशतिर्गाव इति यदाप्यभेदेन तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव ततो द्रव्यप्रतीतिः शब्दशक्तिस्वभावा
त्पयागावो धनमित्यादौ प्रीतिहेतुत्वगुणगतसंख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्ये इतीति धर्मशब्दात् इयांस्तु विशेषः तत्र कदाचित्स्वगतसं
ख्यावैशिष्ट्येनापि प्रतीतिरन्यगतसंख्यावैशिष्ट्यमन्यस्य कथमिति चेत् आशयेणेति गत्वाद्याद्रव्यस्य स्ववाच्य संख्याविशिष्ट
प्याभेदेन तद्गतसंख्याविशिष्टमेव धर्मं प्रतिपादयतीति शब्दशक्तिस्वभावादिति न कदाचिदपि तत्रैकवचनं नोपि विंशत्यादिष्वेव बहुवचनेऽपि राम
शक्तिः प्रवर्त्तेत बहुवचनमिष्टमेव द्वयोः कयोरित्यादौ तु विंशतिवद्धर्मगसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीतिरिति द्विवचनं एवं प्रतीतिरिति द्रष्ट १५
व्यमिति विषये वित्तिनापि प्रसंगः न ब्राह्मणाः रूप्यादिरित्यादौ जातावेकवचनमित्यप्याप्यमेवार्थः जातिगतसंख्यारोपवद्द्रव्यस्यैव प्रतीति

नाहुत संख्यारोपस्य विनिगमनाविरहात्सर्वव्यक्तिष्विति सकलव्यक्तिप्रतीतिः जातिप्राधान्यादेव हेत्वप्रत्ययमेवार्थस्तत्वनयस्य स्यति
अथ वाव्यतिरेकादिति भाष्ये भाववचने च्छितिवैयधिकरण्यादेरत्यर्थः आह तोचोदितायामिति आकृतिरेव शब्दशक्यासेषतज्ञमेवो वदि
पयेति मतेऽहं तत्र व्यभिचारिणीति अनेनातिप्रसंगनिरासः अव्यभिचारश्च शक्तिग्रहेनियमेन विषयतया बोध्यः तत्पक्षे प्रयोगोऽपर शब्दा
र्त्त्येव शक्तिग्रहात् तदुक्तं भाष्ये आकृतिसहचरितत्वेति व्यतिरिक्तेवेत्यर्थः तथा मात्रदेवेति एतदेव समाधानमित्यर्थः तदेवाह जातौ का
र्यमित्यादिना असंभवादिति भावः अव्यतिरेकादिति एवं च सामानाधिकरण्यमपि न प्रयोजयेनेवेत्यादिष्वित्येतेनैवं मरुत्यादीनाम
नभ्यासे नाहयाद्रष्टिवादिति कैश्चित्तद्विग्रहणात् दाहरणमात्रमित्याहुः छन्दादिः अन्यार्थत्वमाशंक्य नित्यग्रहणस्य निरावहे नित्य
ग्रहणमित्यादिना यथैकगोपृत्कौ इत्यत्र नित्यग्रहणमन्ते इन्नित्यर्थं तथैव नवतिकुत्तकस्याप्राप्तत्वादित्यन्वयः अप्राप्ति मेवोपपादयु
निमपादौ तिविधानसामर्थ्यादिति अन्यथा पदः कन्निपातार्थस्यादिति भावः प्रत्ययान्तरस्येतिकनाबाधादिति भावः इत्थत्वादिति अत एव छ
दादिषु विततसम्यक् शब्दस्य विधिरिति मेत्र णादिसज्ञेत्वतंत्र प्रयोगः वाक्यस्य दर्शनादिति न च नित्ये कौटिल्ये गतौ नित्यत्वं यथार्थोऽतिरनि सत्य
ग्रहणंस्त्रिमतेतथैरूपि स्यादिति वाच्यं अर्थान्तरेणैव छेदादिस्पष्टाहीयप्रत्यये वैरिति बोध्यं ननु निसं विकार त्वसपद्यते इ सेव लभ्यते न

तुतेनवाक्यानिहन्तिरत आह नित्यं प्रत्यये इति वा अत्यभावादेव विकारस्य नित्यत्वेऽल्बेऽनित्यत्वाप्तिरेतदर्थमिति भावः नतु प्रत्ययसन्नियोगशि
ष्टत्वात्कथं सर्वविषयसाधुत्वमत आह अन्वाचीयमानमिति विकारेणवाक्यमिति विकारेणास्य सन्नियोगशिष्टस्य वाक्यस्य निषेधार्थेनेत्य
र्थः अकडादिमिलत्वमित्यनेन किमकडादेः कर्तव्यता प्राप्नोति किंवा तद्धितरूपकर्तव्यता प्राप्नोतीति प्रश्नः किं पुनरिति सन्नियोगशिष्ट
त्वसंविधानमित्याह विशिष्टेति सन्नियोगपदार्थ एकस्मिन्विषये द्वयोः ननु भाष्ये कर्तव्यत्वेनोक्तिस्तस्याभिप्रायमाह नादेरेकेनापि शक्ते
नकरणाभवतीत्यत आह पर्येति यत्तु नित्यग्रहणं योनः पुन्याद्वन्द्वे व्यत्वेनोक्तं थकं छिन्नप्रकृतौ वेतसादेश्चोदाहरणमिति सन्निकृतः तद्
यथेत्युक्तं एकवच्छेदादिभ्य इत्यपि व्यर्थमेवेति छेदादिभ्यो नित्यमिति सूत्रस्यैव प्रत्याख्यानं बोध्यं यत्तु लिपत्राद्येति यदाशब्देन प्रधानस्येति यो
माद्द्यां गुरुपः गोणेति अप्रसिद्धत्वमत्र गोणत्वं वार्त्तिकारमतेति गोणस्य प्रत्यये प्रसिद्ध्यर्थं वार्त्तिकारमतेति भावः पत्नेऽधिकार इति शङ्कि
स्वभावात्तत्रैवाह प्रत्ययइष्यते पारायणानुगुरुत्वात्स्वविषये निर्देशस्यागमकत्वादनिर्देश इत्यनुक्रमत आह इष्टार्थमिति निर्देशः कार्या
करणेऽरुते स्त्रियामिति बोध्यार्थमिति शेषः प्रतिपद्यते तेऽडाशितेवत्कः प्राप्नोति न तु निष्पादयति तदस्कविषयमुच्चारणमिति शेषः
पत्तविशेषमिति संवत्सरसाध्यं पत्वविशेषमित्यर्थः अन्यतरस्यां निषाविधि आदितआरभ्य अन्तादविछेदेनाध्ययनं पारायणं तत्तो

भाष्यं निर्वर्त्यइति भावः उत्तरस्य यानन्तुगच्छतीत्यथएवत्रच्छितीपापाः समर्थविभक्तित्वस्यच्छन्दोयोत्तरपथेन गच्छतीत्युक्तमितिमतच्चकारइ
तिप्रत्ययार्थमेवेति न तु समर्थविभक्तिपुरुषवाक्यार्थमित्यर्थः तस्यव्याख्यानइत्यत्रैववाक्यार्थपरामर्शीतिशब्दाभावादितिभावः आकालाद
त्वादेः कत्रैत्यादिः आकालएवेष्यत इति तादर्थस्य करणतापाउत्कत्वादिति भावः वायोदित्यर्थपदकेवप्रकरणात्पथिशब्दान्तमेवगृह्यते एव ला
दितिं ततः परेभ्यः पथिशब्दः त्वदेता दित्यर्थः गोणागमनेति अन्यापि हितस्य रथादिवक्षीणागमनसंभवादित्यर्थः तमधीष्टो अधीष्टः सत्कृत्य
व्यापारितः भृतोवेतनेनक्रीतः भूतः सन्नुपाध्यायकालः भावीतादर्थ्य एवानागतः ननु कश्चिन्मासमध्येषणादिक्रियते तत्राह यावतम
तिपत्त्यापारेतिअध्येषणादिफलभूतो यो व्यापारः कर्मकरणरूपस्तद्व्याप्तेनास्येतसंयुक्तादित्यर्थः ननु मासस्य संप्रदानत्वाभावात्क
थं चतुर्थीत्यत आह तादर्थ्ये इति ननु न मासस्वरूपार्थमध्येषणमत आह मासव्यापीति अध्येषणेति मासव्यापि व्यापारफलकाध्येषु
णेत्यर्थः अवयस्ति इहापि कश्चिद् इति अवयसि ठ इति योगद्वयेनैव सिद्धे चकाराद् इतिवाशब्दः भाष्यैवपुनरनुवर्त्तते इति पूर्वसूत्रे इतिशै
षः अन्यथापूर्वसूत्रे उभयोरनुपस्थितत्वाविशेषात् तस्यापि समुच्चयः स्यात् अनन्तरस्यानुकर्षइत्युक्तात्स्यानन्तरत्वमस्त्विति तत्रैव
पूर्वसूत्रानुवृत्तौ भवतीतिसान्वाख्यायत इति भावः के पदेनापि व्यवहितस्यार्थात्वादिव्याचष्टेणोनष्टात्तेनचपूर्वसूत्रेप्यनुवृत्तिरि
त्यनुक्रमायमेव यवचपूर्वसूत्रे चेनाधिकारप्राप्तटञ्एवसमुच्चयइतिबोध्यं अनन्तरस्येति भाष्यस्याप्ययं चेत्यस्यैत्यर्थः अतएवदत्तः

कै·ष·वि· षारामाम्रिको वधिरित्यादि सिद्धमित्यन्ये षष्ठिकानन्तुसूत्रेपर्द्धिकाइतिवहुवचननिर्देशाद्बहुवचनएवास्यसाधुत्वमवगम्यतेतत्कथंष
१० ष्ठिकेइतिवार्त्तिके एकवचनेनिर्देशोतआह बहुवचनमितिसूत्रेतु प्रयोगवाहुल्याभिप्रायेणतदितिभावः षष्ठिकेइतिवार्त्तिक प्रयोगः श
हयरतयापि साधुः स्यात्तआह लौकेइति अपमन्ये व्यवहारदर्शिभिः सूत्रस्वरसान्न तस्यासाधुत्वे प्रतीयतइतिकेचित् नियतस्यमान
स्येतिराजशब्दलोपः कप्रत्ययश्च निपात्यतइत्यर्थः षाण्मविशेषाश्रीरूपः नेतुतदर्थशालेन्तयाविधानात्कथमनभिधानमतआह लौ
केइतिशिष्टलोकव्यवहारेइत्यर्थः नियोगोहर्देविधाने तदस्यप्र नतुतदस्यैत्यर्थेविधानात्तमहानाम्नीनोब्रह्मचर्यमितिविग्रहो
: संगतोतआह द्विधेति ननुद्वितीयपयस्यपिमासोब्रह्मचर्यस्यैतत्स्यावस्थतसंयोगप्रतीतिरत्यसंयोगइतिद्वितीयास्यादतआह नस्या
इतिएवंचविशेषणादेवद्वितीयाविधिरितिभावः नन्वेवमपिमहानाम्नाः स्यब्रह्मचर्यस्यैवविग्रहइतिततआहसामर्थ्यलभ्येति अ
यंभावः सूत्रेपि द्वितीयपक्षेतदस्येतिव्यर्थे तेस्यार्थेतस्यब्रह्मचर्यमित्येवविग्रहः यस्मात्सः संबंधी तत्कथंतस्यापिसंबंधिभवत्यवेति एवंचत राम०
रस्येत्येतत्सामर्थ्यात्आधाव्याख्यानेपिस्तत्रातात्पर्यभाष्यग्रासःतायेनद्वितीयेयीति एवंचद्वितीयव्याख्यानेतद्दित्यस्यान्वयोनेष्टितास्यर्थे नेनु १०
महानाम्नीव्रतमित्यस्येत तेव्रतस्यनेष्टसकत्वेनमहानाम्नव्रतमित्यस्योचितत्वादतआह लिंगसत्वेइत्यतएवमहानाम्नीशब्दस्याभाषित

पुंस्कत्वाद्ब्रह्मस्यादइतिपुंवत्वंननन्वष्टाचत्वारिंशाद्वर्षव्रतचारिणिपिचप्रयोगइष्यते अष्टचत्वारिंशास्तेस्यव्रतचारिणिप्राप्तोतीत्यतआह ऋत्विवि
षयेइति तस्यचत्वकोति अत्रापित्रासेइतिवोध्यंतत्प्रदहिणायज्ञमात्रहृतेयज्ञाव्यामत्रलदिष्टत्ताद्विलात्कः सोपसर्गत्वात्सूत्रेणाप्रा
प्तेः भाष्येआरव्याग्रहणमिति आहु एवंव्याधातोग्रहणंकिमर्थं सूत्रयाठकृत्पुरुषः पर्यायेभ्योविशेषेभ्यश्चकथंसिद्धिरतआहवहुव
चनेति अविशेषाद्रुभयेभ्यः सिध्यतीतिभावः आख्यग्रहणसामर्थ्यादेवचात्रकालोदित्यस्यासंबंधइतिवोध्यं तत्रचदीयतेसूत्रार्थइति
हृन्निसमताइतिशेषः सिद्धमिति तत्रभवइत्यनेनेत्यादि नन्वेवमनेनापिसूत्रेणनसिध्यतीत्यतआह नैवेति यस्यवभावेनेति मासगमनं
नदानक्रियाकालोलक्ष्यतइतितत्राधिकरणितिभावः कारकविभक्तिरिति कारकाधिकारपठितसंज्ञानिमित्तिकाविभक्तिः कारकविभ
क्तिपदेनोच्यतइतिभावः औपश्लेषिकमितिउपसमीपेश्लेषः संबंधस्तेनवर्त्तगावृइतिवत्सामीपिकमिदमधिकरणमित्यर्थः नन्व
पगीणाआधारस्तत्रकथंसमीप्यतआहकारकेति प्रत्ययविध्यर्थमिति चोदीयतेइत्यस्यानंतरंयोस्यवाक्यभेदःसूत्रेवाघेयत्वाख्या
ध्यइतिवक्ष्यआइतिभावः प्रत्याख्यातमिति वक्ष्यतस्तेकर्त्तेयोग्यस्यास्कृतस्यापिकार्यपदार्थत्वेनतत्रातत्रभवत्वाभावात्तदधिकारवश्यकमे
वअत्रएवोत्यःभाष्येउपसंहारेतस्यापुलेखः तत्रभवइत्यत्रहिस्वधातुःसत्तार्थकएवेत्याहुः योगविभागेफलांतरमथारूपाणवृत्तेरिति

कौ॰टि॰
१८.

एवं द्वयोर्मासयोर्भवो द्वैमासिकमित्येतस्मिन् सिद्धे कार्यायोग्यफलं कालान्तरज्ञातृ नास्मिष्यतीति गोर्लुगित्यस्य प्रसंगात्· अनेन प्रत्ययेनानुक्‍
अनाहितपत्वादग्रादीव्यतीपत्वाम्बैतादुः व्युष्टादिभ्यो· नन्वेवं सर्वत्राणुं सर्वेभ्यः प्रत्ययः प्राप्नोत्यत आह· आदिशब्द इति· कश्चिदर्थ इति· तर्हि
भाष्ये एवस्य दुःस्वनुप्रवं विशिष्टरीत्यादिदर्शनावगतार्थं भाष्ये गेहानुप्रवेशनीयेति· अप्रतुप्रवेशानशब्दस्यानीतत्वेन तद्गुरुणोगतिकारकप
र्वस्याधीतिन्यायेनवोध्य अस्यप्रयोजनमित्यर्थः प्रत्ययः श्रेकगादि· स्त्रप्रत्याख्यानपरमेवभाष्यं न तु निपातनमात्रप्रत्याख्यानपरमित्या
दृप्रयोजनमित्यनेनैवेति नन्वेतत्सूत्राभावे प्रकरणात्तद्दर्शनं स्यादतआह प्रयोजनमित्यत्रेति नन्वनयोरेकमेव सूत्रं स्तु
तित्यतआह एकशब्द इति· एकामेवेति· एकागारे चरेत्त्रामिताः सुराणामुनेर्व्रतमित्युक्तेः यथैतभोवोक्तरेवं सूत्रकरणेन ता स्यर्य
मित्याद्यानमिधानाद्धिति अत्र तद्धितमध्ये विरुद्धे त्याहनचेत्यादिना· एवं चकारभेप्याद्युदात्तनिपातनेवोध्य आकालिकश्च अत्र
त्यभाष्यस्य सूत्रप्रत्याख्यानपरत्वेनाव्याख्यानेवीजमभाषोस्त्रान्तरेणासिद्धेर्दर्शयति· तत्राहकृत्त इतितत्रकालस्य मुख्यानन्तरं समभवा
नगोत्रीआवतिरित्याकाययमर्थ इतिसमासाननूषालीन्त्रेकपर्यायः एवं हीत्यादि सएवविनाशकालइत्यतमेकवाक्यानिरन्तरत्वमव्यव राम॰
हितत्वनन्वेवं प्रत्ययार्थः कोतआह तातःस्वार्थे इति· आद्यन्तवचनेविषयेइतिआद्यन्तयोरुत्पत्तिनाशयोरेककालत्ववचनेविषयेइत्य १८

र्थः पश्चादाद्यादिकालसंपातकालत्ववचने इत्यर्थः। एवं हि कृदीर्घाद्युदात्तत्वं चेत्युभयमपिसिध्यतीति वार्त्तिकाशयः भाष्ये समानका
लस्येति एककालस्याद्यन्तकालत्वविवक्षायामित्यस्त्रार्थः निपातनेनेति· समानकालावाद्यन्तौ यस्येतिविग्रहः यस्येत्यधिकारात्स
प्रत्ययार्थः। अन्यपक्षे आद्युदात्तत्वमपि निपात्यं· अतः प्रत्याख्यानवार्त्तिकेन नविरोध· अन्ये इति समानपदोपादानेन भाष्येप्यपसर्वः
स्थिताः चकारात्प्रत्यवेति· इदं च सूत्रप्रत्याख्यानवार्त्तिकरीत्या भाष्यरीत्या तु वार्त्तिकपातनेवोध्य निपातनपक्षेणैव प्रकरणाद्यन्तनिपा
तनसंभवादित्वफलमिति त्यन्तनतुल्यः सर्वेषां पदानामाद्युदात्तत्वं स्य चतुत्वादिरमयुक्तमिति तदुक्तमत आह सत्रोपात्तमिति स्त्रवोध्य
वाक्यार्थस्वरूपमित्यर्थः न तु क्रियाचेदित्येतत्तन्निवृत्तत्वात्तुल्यस्येवविशेषणान्याप्रमिति नेदं सूत्रवोध्यमत आह तेनेत्यादि प्रायमादि
ति तुल्यपदार्थस्य पर्वेतत्त्वगहणाय्यर्थं तृतीयासमर्थात्तुल्यक्रियमित्यर्थे न सिद्धेत्तस्मात्तेन तुल्यग्रहणात्तृतीयासमर्थविशेषणमितियरीविवि
भक्तित्वेनेतिविक्रुद्धिभक्तिलेकत्वं सामानाधिकरण्येन संवंध इत्यर्थः सोपस्कारत्वात्· अध्याहारादिमापेक्षत्यादित्यर्थः अध्याहृप
मात्राद्वीपत्तिपत्तौ तृतीयासमर्थमितिनद्वारेणतेन तुल्यं गायतीत्यादौ समवतीत्यत आहतृतीयेति· असंभवादिति एकस्येवावस्तु
नः सत्त्वसत्त्वासत्त्वमतत्त्वयोर्विरोधादित्यर्थः न न्यायाकृत्त्यादिसुकारकान्वयेनतदर्थस्यक्रियात्वमावश्यकेलिंसंख्यान्वयासत्व

कै·टि·वि· मन्त्रत्वं चेतितेतत्रदर्शेतत्राह·याकाश्यइति·कारकान्वयस्तु धातुवाच्यांशमादायतुमादायकर्तृत्वसुबन्तुनक्रियाग्रहणासामा
१९ न्यांतस्यत्वेनैवभासमानक्रियायास्तत्रग्रहणात्इत्यभिमानः·वक्ष्यतीड्देवित्यद्वेवंचनेचीत्यादिप्रयोगात्·वतिस्तुयथानप्र
प्रोतितथानुपदमेवस्यते·नन्वेवमोरुपाकइतिनस्यादतआह·धातुवाच्येतितत्रकर्तृत्वसुबन्तोकार्यग्रहणेमानाभावादितिभा
व·कारकान्वयोप्यतदाद्यायेवेत्यक्तमेवकिंचउपपदमतिङिति·सूत्रभाष्यरीत्यापाकादियोगेकारकविभक्तिर्वतत्त्वसुपाद्यो
मवंत्येवेतितत्रैवनिरूपिततमनेनैवपितत्रैवनिरूपितमितीदर्शितेननन्वेवंतद्देववति·स्यादतआह·विभक्तिरित्ति·एकयो
रित्यादिभिस्तस्यैकत्वादित्यर्थः·साध्यत्वाद्यप्रकारताविशेषणतयोनस्फुटमबोध·एवंचतेनस्यनेत्यनेनोपस्थापितपाका
दिविशेष्यशेतरम्वयवाप्तः·प्रत्ययार्थप्रकृत्यर्थविशेष्यान्वयित्वस्योत्सर्गिकत्वादितिभावः·एवंचतत्रौपासमर्थत्वेनासतत्रौपा
ष्यान्वितत्वंनचतत्क्रियारूपेसंख्यायाअपिविभक्त्यर्थत्वेनतदन्वयोस्यएवविभक्त्यर्थान्वयोगौकारात्इतितत्त्वं·मध्यमाया राम०
इतितदेकवचनस्येत्यर्थः·प्रसिद्धेति·नहिदेवदत्तशायितव्याघ्रयोः सादृश्यप्रयोजकगुणाघटतोतिभावः·क्रियातद्वतोरिति·उक्तएव १९
भावः·आत्यन्तभेदेचसादृश्याभावः·पत्नेवदेनतितोत्यादिनेत्यर्थः·एवंचतेनरूपेणभेदएवनकेनापीभेदइतिनोपमानोपमे

यभावातिननुव्यक्तिभेदेनतत्रैवात्र्याख्यास्तात्तेश्रीकृतेनन्वितिसायेसत्वादिति·नित्यसापेक्षत्वेगमकत्वेचभवत्येव·विशेषोऽप्यत्रवार्त्ति
कस्यपुत्रइति·तेलयाकेनेतिपञ्चोतिरूत्वसाध्यत्वोभयविशिष्टस्यपचधर्मस्यबोधइति·उभयरूपताप्तिनचविरोधः·भाष्यादिग्रामाणये
नवैमात्यहयेविरोधाभावस्यबोधमोकारार्थितभावः·साधारणधर्मोधारत्वादित्ति·साधारणधर्मान्वयित्वादित्यर्थः·परेतुअवशयापेक्ष्यसा
धारणधर्माधारत्वादित्यादिव्याख्यानभाष्यानुगुणात्रौपासमर्थत्वस्यैवक्रियापाव्वाभावेरुक्तत्वायाभाष्यान्वेभाक्तिचसाधारणधर्मो
न्वयेपियथातत्क्रान्वयस्तथावतिरपिस्यात्·तस्मादयमत्रभाष्यार्थः·उपमानोपमेयभावविषयंप्रकृतत्रौपासमर्थ्यसुपमानेक्रि
यानतिनथाहिनवेतिङ्·तेनोपमानमस्तीतिसन्नरूतत्रभाष्येतिङ·तग्रहणात्स्यक्रियोपलक्षणत्वात्सत्वस्तुतशायितव्याघ्रयोर्न
तूपमानत्वमेवनएवंचतेषातुल्यविशेषणाभावात्तमस्त्रौपेवृन·याकादिपदार्थस्यस्त्रौपार्थान्वितस्यसत्वमेवनक्रियात्वंग्र
हणादिपदार्थस्यचेति·उपमानोपमेयेत्यादिएवव्याख्यानेवीजेविंत्य·एततात्तपाःश्रुत्यादिग्रहणाकारकश्रौत्यएवब्राह्मणेन
तुग्राह्मणालक्षणाभावेकर्येब्राह्मणपदप्रयोगोतआह·जातिलक्षणेति·अयमेवभाष्येजातिशास्त्रणपदस्यार्थगौरादिपदार्थो
न·अन्येत्वाख्यानाः·ननुगौरत्वादिनब्राह्मणस्यव्यञ्जकव्यभिचारादतआह·ब्राह्मण्यस्येतिपुराकल्पेतेतस्यचेत्नकलेनदर्शयत्यर्थः

कै·टि·वि· भाष्येऽभ्यंतरान् व्याख्यापेक्षितएतेसर्वेव्याख्यानशाब्दबोधप्रकारतयाभासंताइत्यर्थः नन्वन्यत्रान्यशब्दस्यसंज्ञाशब्दार्थसंबंधध्वनि
१० त्यत्वहानिरतआह·समुदायरूपेति·एवंचवालाइत्यादावारोपगामकमाहप्रकृतिशब्देतिनन्वेतेलाइनामेवयवाक्यत्वेसाधारणज्ञा
तिशब्दत्वात्कथमिदमतआह·यदेति·मात्रा·परिमाणं·संख्यानप्रमाणानिरपेक्षाइति·अवयवावयविसाधारणाइत्यर्थःननुदेवदत्त
वत्पचतीतितदनभ्यंतरक्रियायोरुपमारूपंशंकाहारूपेवेतिपृथक्समुदायसंबंधंचत्यतरंतरंगतयत्किंचिद्वयवेशक्तिरेवमन्यक्रियाया
मपितत्रशक्तिस्तस्यामयनभ्यंतरत्वाशेषोणातिक्षाप्याशयः सामर्थ्यादितिइष्टजोणक्रियायाउपमासंभवादित्यर्थः कर्त्तारंदर्शिवतिं नचतयोः
सादृश्यपेक्षैवत्यत्तस्याव्ययत्वंनस्यात्·श्वासैनोनतुल्यः तुल्यकियइत्यादाविवद्रव्याभिधानात्इतिवाच्यं·अव्ययप्रकरणपाठेनशक्तिशक्तिस्व
भावेनचवतुप्रत्ययस्यलिंगाद्यनन्वयित्वसंभवात्वारिवदित्याशयः साधारणधर्माधारत्वात्सत्वरूपापत्तेरितितृतीयार्थान्वितत्वेनस
त्वरूपतायत्किंचिदपिवोध्यं·सामर्थ्यादिति·मुख्यक्रियापास्तिरिति·तत्त्वप्रत्ययोतादिव्याख्यायाःसादृश्यान्वयाभावात्·अन्यस्याश्वलिंगा राम॰
द्यन्वयित्वेनसत्वभूतत्वादितिभावः·अतएवेति·गौणामुख्यान्यायस्यतुन्यायविषयः·सादृश्यसंबंधसत्वेगौणत्वात्इदशानामप्रसिद्ध १०
त्वमपिगौणत्वेनात्रअस्यलौकिकवादितियादेतद्धाविनः·शब्दस्याभावादित्यर्थः·वोध्यासंभवादितिपाठेवहुव्रीहिः·वाचकत्वासंभवादि

तिपाठस्तुयुक्तःएवंतृतीयासमासइति·एवंसदृशोत्यनेनेतिभावः·अक्तार्थापनेअक्तमात्रस्यापयनंस्वरूपेणविदेशाख्यानमित्रावायाना
यासिद्धिः·क्रियावाचीति·क्रियाधर्मितार्थवाचकत्वादितिभावः·प्रधानत्वाच्चेति·संनिहितत्वाच्चेत्यपिवोध्यं·चेष्टेवस्तु·अन्यपदेपिप
धात्वर्थविधेयापितुधर्मतेइतिभावः·नचैवंक्रियावत्तस्तुल्यत्वेपिनक्रियायास्तुल्यमतआह·क्रियाग्रहणाचेति·तदुपादानेनहिक्रियाफल
मतआहनिष्क्रियेतिपरस्परद्वयप्राप्तिः·मल्लद्वयेपिक्रियाग्रहणात्क्रियावद्द्वयफलसाम्यप्रतीतिः·पुत्रेणतुल्यःस्थूलः·स्थूलेनतुल्यः·पुत्रइत्यत्रापिप्र
संगोद्धावनमितिभावः·सामर्थ्यादभेदोपादितिअत्यन्ताभेदउपमायाअसंभवादितिभावः·ननुअव्ययपदादिनतुल्यतासंभितमतआहयथे
ति·क्रियावाचिनएवेतिक्रियोयमानत्वपोग्यार्थवाचिनएवेत्यर्थः·क्रियात्वव्याप्तेदृष्टतरमानाभावात्·एवंहिगुणक्रियातिप्रसंगोपिनेत्या
हनवस्थत्वेनेतिक्रियावान्नित्यर्थोपिवस्तुतोनातिप्रसंगइत्याह·अतएवेतिक्रियायदानुपादानादेवेत्यर्थः·निर्देशाख्यानादयोनपु
त्रशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः·ननुक्रियापदेयोपादानेतथेतिप्रसंगःस्यादतआह·स्थूलेनेसादृश्यौल्येनगुणेनेतितुल्यपदान्व
येअतिशायनिकोयप्रत्ययेआह·तुक्तदेषेति·ननुसत्रेवतेर्विधेमतपास्वरूपपरत्वेनकथंक्रियापदेनसामानाधिकरण्यमतआ
हवदितिशब्देनेति·तुल्यमितिचसत्रेप्रथमांतं·सामान्येनपुंसकत्वेनिर्देशःस्तोत्रादौतुप्रत्यायोत्तरशेषेनेतिवोध्यं·अन्येत्विति·आधारार

कै॰ टि॰ साधेककृत्वमत्रास्तीति मुख्यात्क्रियेति उपमेयमस्तीत्यर्थः नन्वेवं वतेरेव क्रियार्थत्वे क्रियापदप्रयोगो न स्यादत आह क्रियामात्रे चेति नञ्प्र
२१ कृत्यर्थविशेषणायहेत्वनयोरीत्यायुक्तस्य सुलभत्वात्कथं प्रत्ययार्थविशेषणायेत्साधुत्वेनास्योपन्यासोऽत आह प्रकृत्यर्थविशेष
णायेति विशिष्टतद्वृत्तिगतिरितिप्रकृत्यर्थस्यैव प्रत्ययार्थस्यापि प्रत्यक्रियारूपस्य भूतपूर्वक्रियारूपस्य प्रकृतार्थाद्विति नियमेना
न्वयत्वात्सिद्धिरिति भावः अन्यत्वेदोषान्तरमप्याह गत्येतरेतिपरेतु प्रत्ययार्थविशेषणोपि ब्राह्मणवदधीत इत्यत्रैव स्यात् ननु न त्यदे
ङ्ग्मनमित्यादेरागमनपदस्यास्य समस्तरूपत्वात् ते स्थानित्राधिव्याख्यानेन स्वरितत्वात् ननु न त्यवकृयादाश्रयेणावान्तरं वस्यापि
हणमावश्यमिति वदन्ति तत्र अस्ति क्रियाध्याहारेणातत्राधिक्रियायाएव वतुस्यत्वाद्वित्याशयात् क्रियायेविति क्रियावद्रूपलक्षणत्वम
तिपक्षे इत्यर्थः क्रियावान्प्रत्ययार्थः स्यादिति क्रियावतान्क्रियावत एव सादृश्यसंभवादिति भावः यादृक्कर्तव्यः स्यादिति यद्यपि शब्दश
क्तिस्वभावे नेदयाहर्तुं शक्यते यद्यपि तद्योतनार्थमेव पाठः कर्तव्य इत्याशयः ननु क्रियायोगेति अस्ति क्रियामादाय हुभवत्येव वतिरि राम॰
तिबोध्य अनेन च क्रियावद्रूपलक्षणात्वयस्त्रोड्रष्टुमिति बोधिते अत एवाध्येतृब्राह्मणतुल्यसोध्येत्रियोध्येतेत्याद्यावपि न वतिरिति बो २१
ध्यं नन्वन्तरस्तत्र विहितवत्यंतस्य संज्ञार्थं पाठ आवश्यकोऽत आह नतरस्त्रेणायीति तत्रात्स्येव नञतत्तीयासमर्थात्क्रियातुल्यत्वे

तेन प्रत्ययः अनेन तु द्रव्यगुणादितुल्येषु साधनादिति कथेति न सिद्धिरत आह तुल्यार्थेरितीति इव योगे येसर्वविभक्त्यर्था स्तित्स्ययोगे
तुल्यार्थैरिति तृतीयया व्याससेवेष्टा इत्यन्वयः यथेति ब्राह्मणवदधीते इत्यादितो ब्राह्मणमतुल्यमधीत इत्यादि इवब्राह्मणाक
र्त्रीकाध्ययनतुल्यमध्ययनमित्यादि मेतिबोधव इत्यभिमानः एवं णप्रत्यय इति अत एव वत्सन इत्यादौ चन्मतार्यकाह इति
विधीयते न करिष्यत इति अति प्रसंगस्त्वनभिधानात्परिहरणीय इत्यर्थः ननु प्राकारादी नाम थुरादिभिः कथं तुल्यत्वमत आह
मथुराशब्दे न चेति भाष्ये तृतीयासमर्थात्तत्र प्रत्यय इत्युस्यतृतीयासमर्थात्तच्च क्रियातुल्यत्वे प्रत्यय इत्यर्थः तदेवाह पदान्येनोतिक्रि
यातुल्यरथीमित्यर्थः स्तरासुपूर्वसूत्रेइत्यादिन नु इवयोगेपि तुल्यार्थैरिति तृतीयातुल्यभाः तुस्तत्रात्स्येतिव्यर्थेति नेत्यनुवत्येव वसि
द्धेरत आह धीतक्त्वादिति समभिव्याहृतस्यैव तदर्थकत्वेति भेदाभावइत्यर्थः व्यतिरेकहेतुरिति भेदनिबंधनश्च स्यादित्येतु रित्यर्थः
अपरेतु इवादिर्यदनेतरमुपात्तस्तडुतोपमानत्वस्यतडुतसाधारणधर्मसंबंधस्योपमानोपमेयभावसंबंधेस्य च बोधकः एवं च चेद
इवमुखमित्यत्र उपमानचंद्राभिन्नमाल्हादकमुखमिति धीः एवं चेवार्थस्य उपमानत्वस्य विशेषणतया वद्वार्थविशेष्यतया न
तत्रीपयद्विभक्तिरितिवाचकत्वेपि न दोषः तद्रुक्तं भाष्ये न च कश्चिदिवशब्देन योग इति तदर्थनिरूपितसंबंधे इत्यर्थः एवं च बोधमे

कै·टि·कि· रायेदं सार्थकमिति भावः एतच्च न चेति चेन स्वविवृतं तेन सस्यप्रयोजनं तत्र स्वसंवित्तं इत्यागुणादित्तुल्यार्थे मिदमित्यपि पदान्वेनेत्यादि लो
२२ ले इवार्थस्योपमानविशेषणता तयोपमानस्योपमेयेः भेदान्वयेनोपमेयसमानिषष्ठीसप्तम्यौ स्त एवं क्रिनातात्पर्येण दाशया न भिन्नेष
वदे शीर्शक तेन तु चेति सिद्धान्ते केदेश्या हे वेतोऽद्दीति अन्यथाइवार्थनिरूपितमेव धेयस्मा अपि इलेमूलाघ्घ कोत्तरपोरसंगतिः न
हि भवति वदस्येव मुखमिति देवे छिवित्यस्योपमेयं नास्तीति भाष्यार्थमाह ःकै यदव्या स्यात् चित्या अथके यदा सराणा व्याख्यायेते·
पष्ठ च शब्द इति इतरसमुच्चयवानयवस्तथा स्वादिरङ्गतिवोधादिति भावः वाचकत्वादिति सत्वमता र्थबाचकत्वेन विशेष्यत्वादित्यर्थे
नन्वेवं कथयस्माद्यतादिवार्थप्रत्ययोत आह तत्रेदं तेति अयं भावः वाक्ये प्राकाराद्विपदाध्याहारे रोव बोधः आकाशयोरेव च सादृश्य
ले तौ तु मधुरादिपदानां तत्संबधि प्राकारशील सिणो ति नतु तुल्यार्थ इति सूत्रमत्र वेत्पृत आह इव शब्द इति असत्ववाचित्वादिति यात
कत्वादित्यर्थः एवं च तद्योगे न तत्प्राप्तिरिति भावः इवेति तिकिंतः प्राकारादिजनितव्यतिरेके एव षष्ठीति भावः शेषविषये प्राकारा राम
दिजनितसंबंधे क्रियासंबंधाभावात् सप्तम्यप्राप्तेरिति भावः देवानामिति देवानां नामवेत्यर्थः नन्वसतीति आधारस्याधेयपद्य २२
रेव क्रियान्वय इति नासामर्थ्यं परेत्वधिकरणासप्तम्यंतात्तत्पदोने छ एव भगवतः उपमानमधुरासंबंधिप्राकारा भिन्नः पाटलिपुत्रसंव

वंधी प्राकार इत्येव बोधः भवतीवयोगे ससमीत्यस्योपमानविशेषणोऽउपमेयविशेषणोऽचेत्यर्थः एवं चाहत्वीर्थे वदेवे छिवमनुष्येषु ना
मेत्यर्थः ग्रसा क्रियाधिकारादित्यपि चिंत्यमेव तस्यास्त द्धितप्रत्ययान्वयित्वादित्याहुः तदर्हं न नु एवं सूत्रवरक्रियार्थमेतत्स्यादत आह
इहेति द्वितीयातादर्हमित्यर्थे प्रत्ययो भवति यदर्हमानक्रिया चेदित्यर्थः अर्हमिति यवाघनेते राजानमर्हतीत्यादे राजनिष्ठयोग्यतानिरू
पकत्वकर्त्रेचितद्वृत्तमिति बोधः एवं यदर्हणक्रियाकर्तृत्वं सत्त्वं भवति एवं च राजवत्तुल्यमेतद्वत्तमिति फलितं तदाह राज्ञा तुल्यमिति राज
वत्तेन तुल्यं वर्त्तनमित्यर्थः क्रियातुल्यत्वे फलेरश्रुतिराजानमिति राजवद्वत्तमस्येत्यादौ तत्तीयासमर्थत्वाभावात् तत्तद
र्थस्य क्रियात्वाच्वाते न तुल्यमित्यस्यासिराज्तत्रतस्य वेति शंकते इदेति राजपदं यमस्यैकस्येव वाचके तदाह मेदाभावादिति सा
मान्यस्य विशेषणानालिंगितस्याभावादाह प्रसिद्ध विशेषेति राजवद्यामित्यत्र सुकर्त्वैकत्वतेनेद्युराजयोग्यमित्यर्थः न तु सादृश्य
मिति तद्वत्के युक्ते मौयपिकरास्त इत्यर्थस्य निदर्शनं उपमानाविवक्षायां तदर्हमिति नन्वात्मार्हीयामित्यत्रात्मपदेन क्रियायां कृतः
संगतिमत्वाहृद्धितीयोतेति द्वितीयांतवाच्यार्थस्यात्मपदेन ग्रहणामिति भावः अर्हतेरिति अर्हधातोः योग्यतामिरूपकत्वमर्थःत
अवन्तस्य कर्त्वे प्राप्तास्तणास्या योग्यता अपत्वात्कर्मत्वेन तु सर्वेणापि स्वयोग्यक्रियाकरणादिरशप्रयोगोनिः प्रलीत उक्तं निश्चितव

के·रि·वि·

१३

लाधानशातत्तधाचष्टेनिष्ठितस्यितित्तेदेवोपपादयतियदेतिन्नुवानार्थइति·तद्दक्तेनदर्हतीतिनारब्धं स्त्रव्याकरणांतरेसंभवत्युपमात्रापि
भेदस्य पृरिकल्पनाधिति·इदंविंतयत्वमिवत्वमितपत्र हिनीयसदशाव्ययष्ठेदमृती तिरेचनतुमाद्दशपीभितिसूत्र भाष्यकृतोरभिप्रायात्·
उपसर्गासंधाताक्रियेवेति वक्ष्यमाणारीभ्येयत्यर्थः वारकचेकाव्यमित्यादेशशाद्दैपिकार्यदर्शनादारुनेहोति·एकग्रे यइति एकवक्रके
यथइत्यर्थः·लोपविधायकाभावादारुगम्यमानेति·ननुधातुकृतोर्थः किंयेवेति एवं कस्मादविशेषइत्यतआह·धातुशद्देनेति·नञ
साधनस्यक्रियाकृतसाधनमतआह·क्रिययेति·धातुशद्दस्यधात्वर्थकृतेलक्षणायांवीनाभावादारुवकुर्वीद्याश्रयाद्धेति·क्रिया
विशेषशक्तीतिक्रियाविशेषनिरूपितशक्त्याधारद्रव्यमित्यर्थः·किंचिन्तुक्रियाविशेषविशिष्टविशिष्टशक्त्याधारद्रव्येचेतिपाठःतत्रक्रियावि
शेषउरुमनरूपतक्रिरूपितशक्त्याधारद्रव्येचेत्यर्थः·ननुसाधनंशक्तिर्वस्तुपर्यायोतत्कथंलिंगादियोगोतआह·साधनशद्देनेति·न
नुवतेरुपसंख्यानमित्यनेनविहितवति·सर्वार्थत्वार्थेएवव्यास्यादआरवतिप्रत्ययइति·ननुनञ्तत्रावयवार्थमादायसामान्योवति
रथिप्रकृतिमादायेतिकथंवाध्यवाधकभावोतआह·प्राप्तवनादिति·तान्कवानितितत्रभूयेरोत्यर्थंतस्यभावस्तानेनूपसंख्यानसूत्रा
भ्यामुभयोःसिद्धेवावचेत्यर्थमतआह·अन्यत्रेति·ननुपक्षिकवचनयोःसमत्वाभावाद्विकल्पार्थोवाशोनुपपन्नोतआहवाशद्वइतिनि

याताम्नामनेकार्थत्वात्वर्थोवाशद्वइतिभावः·एवंक्तिवचनं·स्त्रीप्रेम्णोत्वतलोरित्यत्रापि·इत्याशयेनात्वर्थेतात्वत्तलोरधिका
रइत्यावृत्त्यादित्यस्यार्थः·तत्वस्यविधित्वादिसंनिधानादिसमानदेशत्वमसिद्धमतआह·प्राग्भवनादिति·अधिकारत्वादितिभावः·ननुनदीत्तो
तोन्यायेनाधिकारेनिश्चितेएतत्सूत्रेवचनशक्तीनिमइत्यपुक्तमतआह·विधिधिकारेतिएवंचविधित्वस्यापिसंभवान्नजानीमइत्युक्तेनेति
श्विन्नमउत्पत्तिकेभावःप्रतिसूत्रंप्रत्यर्थंचेति·भवनान्ताकृतोर्थोपत्रयत्रसंनिहितःतत्रतत्रपरिभाषायांपदेसूपयुज्यतादित्यर्थः·पद्यो
देशेचेतिस्त्रीपुंसाभ्यानञ्स्नञावित्यनेनतोविधायप्राग्भवनादित्यशोनञ्स्नञनुवृत्त्याः·क्षीभिपमार्थतया परिभाषात्वेनवालोप
इतिभावःशायादपइतिवित्याद्वित्यादिसूत्रविहिताशायादयःप्रतिसूत्रंमनुष्ठेतोहिउपस्थितिसामर्थ्यादेवबाधस्संभवइतितस्यानर्थक्य
मितिभावः·यथोद्देशेति·इदंचिंत्यमितिकोगुणामहदेयत्रनिरूपितविधित्वमेवतत्सिद्धसर्वतत्स्यलघुत्वात्अन्युयेत्यापिपरिभाषा
त्वेमाध्यदूषणोत्तरमाह·पिवेतितद्भावक्रेकार्यकालपरिभाषायांहपीति·अर्थनिर्देशमात्रएवेतियादिनिर्देशनमपिज्ञानमेव·सामान्य
तोज्ञाने – –तएवात्रेविज्ञानेत्युक्तविशिष्टज्ञानेत्यर्थकेतत्तत्वरूपकृत्याद्यपवादग्राहकोस्तानिहत्यनेतरेहिअन्यस्मरणावकाशःउपपो
गोलक्ष्यानुकर्मणातवोरुपस्थित्यान्यतरत्वमतआह·गुणावचनेति·भावशद्दोस्साभिप्रायवृत्तीयथाऽयंभावइतिपदार्थमात्रेपि·य

याविक्रियाभावशक्तयइति अस्ति च सूत्रं गाराद्विस्यापिसंचारिणुस्यापीभाक्संचारीभावुइति कर्तृत्ववर्जितकारकेच यस्यचभोनेत्यादि
धात्वर्थवचनः प्रवृत्तिनिमित्तवाचीचेत्यभिप्रायेणाह भाष्ये अभिप्रायादिविधि तु प्राचां अनाश्रितेति येनोभावाइतिभाष्येणाभावश
ब्दस्याभिप्रायवाचित्वे लौकिकः प्रयोगः प्रमाणत्वेनदर्शितः अभिप्रायभवनमेवदर्शयति न तु नैयायिकादिसंमत एवेतिभावः विद्यमान
त्वादिविशिष्ठावित्यादिः तान्त्रिकद्रव्यग्रहणोह्यपलुभितिमावप्रत्ययानुपपत्तिरतआह द्रव्यशब्देनेति विशेष्यभूततत्त्वस्य क्रियायामपिस
त्वान्नयावत्ये सत्त्वभावापन्नइति लिंगसंख्यादिविशेष्यस्त इत्यर्थः प्रवृत्तिः तद्द्योतनार्थमितिशेषः वा स्वस्येति इदं च विशिष्टे शक्तिरिति
मतेधर्मएवशक्तिरितिमते च व्यक्तिमात्रं पदार्थ इतिमते आस्वावास्यवेति तत्रतत्रशब्देप्रवृत्तिनिमित्तानिस्पष्टप्रतिपत्तयेदर्शयति त
त्रयेइति सामान्येरूपत्वादेर्गुणोह्यत्वमुपपादयति अभेदेति सामान्येगुणागतशुक्लत्वादिजातौ नित्यं यदि मालिनीति यदिमा
णेवत्सहो णामरुद्रस्वेदीर्घेचेत्यादावुत्वादयःशब्दास्त्वादिवत्तोलाह्रणिकावाच्याः भिन्नवर्णीति उच्चारणभेदेनभेदवर्णानो राम॰
मन्यतेऔपाधिकभेदेनुवाजातिमात्रेतिजात्याख्यायामितिसूत्रबलाच्छक्तिता बोध्या अभ्यस्यतेइति अनादिलोकपरंपरयेत्यर्थः २४
अध्यासमेवदर्शयति योगौरःस एवार्थइति प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोश्चसर्वत्राध्यासिकतादात्म्यमेवसंबंधइतिभावः केवल

मितिजातिगुणप्रवृत्तिनिमित्तकशब्देषु यथाकेवलेजातिगुणौवाच्यौ आश्रयस्याक्षेपादिनालाभस्तथानात्रसंबंध्यनाक्षिप्तसं
बंधमानाभावादितिभावः संबंधप्रवृत्तिनिमित्तमिति राजसंबंधज्ञानादेवपुरुषेराजपुरुषपदप्रवृत्तिरितितस्यप्रवृत्तिनिमित्त
त्वं एवं नामवाच्यत्वे यथाभेदस्यैवप्रतीतिस्तत्रसंबंधज्ञानादेवशब्दस्यप्रवृत्तिर्जातिगुणयोःस्वरूपज्ञानादेवेतिभावः क्रियाकारकसं
बंधः कर्तृत्वादिरूपः पाचकपदेपाकसंबन्धकर्तृविशिष्टमितिशक्तिग्रहात् सत्वेकार्थीभावोगौणकारात् नचैषांक्रियाप्रवृत्तिनिमित्त
कत्वव्यवहारानापत्तिः क्रियासंबंधप्रवृत्तिनिमित्तकइत्येवतदर्थात् किं पापदेच संबंधप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दमात्रोपलक्षणं तेनचतु
ष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरित्यस्यनहानिरिति बोध्यं केचिदिति गौश्चरतीः स्वेद्वेत्यनेनतस्यापि नातिवबोधनादितितद्भावः तथाचजात्या
ख्यायामितिसूत्रेऔपगवादयोऽपशब्दाभाष्यकैयटयोः ज्ञातावेवेतिसंबंधस्याभावात् जातिस्वरूपस्य भेदेनैवभानमितिनतत्सं
बंधस्यापिप्रतीतिरितिभावः ज्ञातितद्गतोरिवेतिदर्शितः भेदसंबंधस्यात्र लक्षणसंबंधस्य स्पर्शस्य उभावादिति निलोत्पलमि
त्यादावपितत्र आवेनाइतरत्वप्रत्ययेननीलरूपसंबन्धउत्पलत्वेबोध्यतेइतिबोध्यं ननुयदस्यमृत्तिस्फुरैति वत् भेदविवक्षायामन्यर्थी
योपि तेभ्यः स्यादितिवार्त्तिकमतेसंबंधाभिधानमेवस्यात् तोऽआहस्वाभिधानद्वारेणेति नहीति मत्पदेहिसत्ताःभेदेनैवबोधके

कै॰टि॰वि ननुसत्तासंबंधेन शक्तप्रत्ययस्तत्कर्तृत्वाद्गोत्वेगोर्यथाघटइति भाक्तःतस्मात्सर्वंस्थितिःसमस्तार्थस्थित्यर्थःकश्चिन्नुमन्यतुसर्वंस्थित्येवपा
२५ टःजातिसमुदायेइतितस्यानुद्रव्यावयवभेदत्वेविवक्षयाएकवचनंउद्रव्यावयवभेदत्वेतुद्विवचनादिकमपिबोध्यं॰संज्ञिघध्य
स्तेइतिशब्दार्थयोरभेदाध्यवसायाज्जातिव्(हृ)शेषणात्प्राधान्यमानेइत्यपिबोध्यं॰तदभेदज्ञानादेवहितत्रस्फोटादिशब्दप्रवृत्ति
रित्युक्तितस्यप्रवृत्तिनिमित्ततेतिभावः॰इत्याहुरितिशब्दार्थयोर्भेदवादिमतेइदंवाचकत्वमेवसंबंधस्तज्ज्ञानाद्वाचकत्वग्रहात्सेभेवइत्य
त्वाहरूचिर्भिन्नात्वेसहत्वेयोगपद्यमित्यादेर्नानाशब्दोसहरूतेसहशब्दःसहस्तेनतैवतेनतोसहभावादाप्रत्ययइतिबोध्यं॰एवंच
पतञ्जलिनार्थशब्दस्यप्रवृत्तिःसप्रत्ययार्थःप्रकृतिरर्थपर्यवसन्नत्वेनिमित्तत्वेनवतच्छक्याचोपस्तुतसमभिव्याहारादिष्विष्टेवतथे
वानुभवात्॰वार्तिकस्वारस्याच्चेशक्तत्ववच्छेदकंचत्वंतलत्वादीत्यादिबोध्यंभेदप्रतिपत्त्यर्थइतिक्रियाभिन्नेत्यभावोक्तेनृतास
म्र्रतोद्वयमितिमतेसमूहसमूहिनोर्भेदाभावादितिभावः॰भाष्येततोन्यदितिप्रत्येकातिरिक्तमनस्तत्रूपमित्यर्थः॰एतदुक्तमिति॰श रम॰
द्वेत्यादिभाष्यसंसर्गिभेदकयद्भिमितितात्पर्यंततोन्यद्द्रव्यमित्युक्तेयुन्नरन्यत्वानन्यत्वविषयप्रश्नेयुक्तोतस्माद्हेतुप्रमाणोत्तितस्यो २५
न्यद्द्रव्यमितिप्रमाणेसिद्धवेतानन्यदितिप्रमाणासिद्धंचेतिप्रश्नभाष्यार्थइतिभावः॰भाष्येगुणस्यापेभावादितिः॰अयंवार्तिककारकुर्व

नवदन्॰ननुतद्वाक्याद्गततेर्थप्रमाणपच्छंतंप्रतितद्वाक्यस्यैवप्रमाणत्वेकोपन्यासेः॰युक्तोतश्चाहतात्विकेति॰एवंचत्वद्दीयोपम
श्नोमितिविषयइतिभावः॰लोकप्रसिद्धमितिलोकव्यवहारार्थशास्त्रेलोकप्रसिद्धपदार्थस्यैवाश्रयणात्प्रकृमितिभावः॰वाक्यचभेदत्वा
स्सेवेधितात्पर्यं॰असत्यपीति॰यथान्यत्घटयोर्वास्तवभेदाभावेपिलोकेसंदेहोघटइतिभेदव्यवहारइत्यर्थः॰एवंचभ्रांततोक्त्यवह
रेणकर्यंशास्त्रार्थनिर्णयइतिभावः॰नचरूपादीति॰एवंचानुपलब्धिप्रमाणेनास्पत्वाभावनिश्चयइत्यर्थः॰अनुपलब्धिप्रमाणमे
वइदयतिभाष्यप्रश्नोमितितद्योचहेउपलब्धीति॰एवंचविविक्तत्वाग्रहणाभावात्सत्वनिश्चयइत्यर्थः॰उपलब्धिलक्षणप्रमाणमे
वसत्वनिश्चायकंउपलब्धिलक्षणप्रमाणात्प्राप्तस्यप्रासत्वनिश्चययोग्यस्यअनुपलंभात्सत्वनिश्चयइत्यर्थः॰एतेनेतिभा
गानामेकत्वेनेतितत्कृतव्यवस्थानादनुपलब्धिःसंभाव्येतइतिभावः॰एवंतर्हीति॰अतिरिक्तद्रव्यस्यतत्राशस्यचकल्पनायुक्तायान
न्यत्वेलब्धिमिभावः॰विलक्षणोतिरूपेरसइत्यादितोविलक्षणरूपवद्रसवदित्यादिद्रव्यरूपयदार्थविषयप्रत्ययप्रत्ययेत्यर्थः॰वि
प्रतियन्त्रमिति॰गुरुघपतीतेर्गतत्वसंभवादितिभावः॰सामान्यतोदृष्टमितिद्रव्यगुणोन्योन्यतद्विशेषवत्त्वात्पघतोविशेषवत्त
त्तोन्यत्यथालोहकार्यासेपरस्परस्मात्॰यदिप्रत्येकंद्रव्यत्वंस्यात्॰उच्छ्रायविस्तारयोःसाम्यान्नयोरेकत्वापत्त्यात्तलाग्रादिवि

कै·टि·वि· शेषानुपपत्तेः प्रत्येकातिरिक्तस्यातत्त्वरूपाविशेषसिद्धिरित्यतिरिक्तसमूहरूपद्रव्यसिद्धिरिति भाष्याभिप्रायः भाष्यकारैरिति द्रव्यप्राधा
२६ न्यविवक्षायेत्याशयः कुडवादीनामुपचयापचयपरत्वेकडवादि पाठः श्रोत्रधादीनामित्यपपाठः तेषामपि यत्नत्वेन भाष्ये उपन्यासात्
येवाशिङ्क्यायाः प्रत्यक्षत्वं मन्यन्तेतन्मतेप्यनुमानविषयत्वं ज्योतिषां गतेरितितदुपन्यासः प्रमाणत्वाद्यनुमानशाखस्यनत्रोपत्व
त्वात्पुस्तानुपपत्तेरारूनुमीयतेनेनेतिप्रकृते को हेतुरिति भाष्याद्धरार्थः यारिमां इत्यादिस्तासनेनुहलाघ्रस्य भेदभावादासनामि
न्नाभेदिति नमनोत्रमनेत्यर्थः गुरुत्वभेदादिति तद्धेतुस्त्वसमवायिकारणभेदाधीनद्व्यं द्रव्यमतिरिक्तं सिध्यति भाव्येतु द्रव्यमित्य
स्यतदाश्रयो द्रव्यमिति भावः अत्रवदन्ति एवं हि रूपादिसमवायिकारणत्वेव द्रव्यसिद्धावेतत्पर्यन्तधावनवैफल्यापत्तिः किंचातिरि
क्तस्यैकगुरुत्वाश्रयस्याभावे पिरशगुलामरत्यगुंजाभ्यो धिकाम्पद्यनोमोत्रमोनेकगुरुत्वैरेवद्वयस्तद्वत्रापितैरेवद्व्यान्तरमिति
स्तदुपपयस्योनततदति रिक्तद्रव्यसिद्धाविदमानं किं चैवं पटादेः स्वत्रादिभ्यो धिकगुरुत्वाद्युपलम्भापत्तिः तस्माद्यत्क्तो विशेषद्वितीभा राम॰
ष्यस्यकार्योत्पादधिकगुरुत्वसमन्वयक्तो विशेषस्तत्समूहोद्रव्यमित्यत्र स्वार्थः एवं च तुल्यन्यायाद्रूपादिसमूहएव द्रव्यं प्रत्येकं २६
च गुणात्वमिति द्रव्यगुणयोर्भेदसिद्धो प्रकृतिमत्पर्यार्थयोर्भेदो यदि स्पष्टरितिभावः किंच तेषामेव प्रत्येकं द्रव्यत्वेनैकद्रव्यप्रतीत्या

पत्तिरिति एवं चाप्युक्तसिद्धरूपादेः परमाणुरूपावयवानुगतः समूहो द्रव्यमतो घटादेर्न द्रव्यत्वं स्य एं चत्रियामिति स्वाभाष्ये उक्तं द्रव्ये
च भवतः कः संप्रत्ययो गुणसमुदायो द्रव्यमितितथा तत्र एतत्त्रे पि भाष्ये केवप्रत्ययवयवो गुणसमुदायमित्यादिकं नन्वत्रयक्षेत्राम
लकाशैयादेनपूर्वरूपादिविनाशे नतद्भिन्नसमुदायस्यापिनाशात्तदेवेदमामलकमिति प्रतीत्यनापत्तिरिचेन्नकेषांचिद् गुणानां
नाशेपिबहोगुणसमुदायस्यसत्वेन प्रत्यभिज्ञोपपत्तेः तदेवायं हस्त्यवापदेषोतिसद्भावादितिशेषः यस्यावयवसमूहस्य सद्भावादित्यर्थः
वैयटस्तु वैशेषिकादिनयानुसारेणभाष्यं व्याचष्टे गुणः कथं स्त्रियामितिसूत्रस्थभाष्येण न विरुध्यत इति चिन्त्यम् कथं च किं पुनर्द्रव्यं के पु
णाइति प्रश्नस्य न निर्दिष्टा इति वृत्तिविरोधात् नेति ते हि व्यक्ति विषयमेव प्रत्यभिज्ञां मन्यते ये स्थितिहिपरमाणु पर्यन्त द्रव्यनाशे पर
माणुष्वेव पाकजरूपाद्युत्पत्तौ पुनः पूर्ववत् द्व्यणुकारंभवदंतिनातेतथाशेषद्रव्यमिति यच्चपि गुणोपि ज्ञातस्याधारत्वस्य प्रकृत
भिप्रायेणैदं गुणाश्रय इति समूहस्य भेदकल्पने वाक्यपत्वव्यवहारोपीतिभावः एवं च गुणसमूहो द्रव्यमिति पतञ्जलिरिति योगभा
ष्येणनविरोध इति मन्तव्यम् ननु निरूपितो भाष्ये षष्ठीसमर्थो हेतुरिति तत्स्य गुण इति वक्तव्यमितिभावः ननुद्विगुणरज्जुरित्यत्र गु
णशब्दे नैवाभिधानात् क्तार्थानामिति न्याये न षष्ठीसमर्थाभावे न च प्रत्ययानुत्पत्तिरत आह दिनेति कथं प्रसंगवृत्ति प्रत्यस्य

कै·टि
२७

भेदकस्य गुणपदार्थत्वादिति भावः कैश्चित्तु विवितितिनदहितयाठएव युक्तः अत्र पाठे यथासामञ्जस्याभावादित्याहुः संहितामधीत्य यः पदान्य
धीते तदीयमध्ययनं हि गुणाभिधेयमुच्यते तेऽधीत्यपक्रमः अनध्यधीतेतस्य त्रिगुणं संहिताध्ययनकाले पिनोत्तरीयकतया यदध्ययनमस्त्वा
दाहयद्द विच्छेदेतिभाष्ये चयो गुणानित्यादेः समानित्यादिक्रमायोति यदा लोकमेण विच्छेदेनाध्यायीत्यर्थः भाष्ये समावपवे वृत्तौ युक्ति
माहनसंहितेति अर्थ्यविषमानित्यादि तत्र नयनाह केदन्तरेति अध्ययनक्रमभेदादिति अध्ययनविषयवर्णानुपूर्वीभेदादित्य
र्थः युक्तितः इति बोध्यमानपरस्वरूपभेदाभावादिति भावः युक्तितः समा इति देशस्य समा अवयवा इत्यर्थः तदाह देशाच्चत्वादिति·
समानदेशावयवत्वादिति पाठे अवयवान्तरेण तुल्यतया देशावयवत्वादित्यर्थः ननु तेषां देशावयवत्वे कथमत आह गवादीनामिति
यच्चदेशावयवोऽर्थः किं पाकाशीत यथा सस्यादिकमधीत्यर्थः युक्तितः ग्रासनाव्यवहारप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः ननु उक्तरीत्या युक्तितः
साम्यादेव गुणवदन्नमित्यादेः प्रयोगात् अत आह यथेति अर्थं किं पाकाणमिति साच प्रकृते भोजनरूपा ननु गुणिपरेषु कीदृश राम·
गुण एव वर्तीभूतापरे भूतजातिरिति किमुच्यते वर्त्यभावादित्यत आह यदस्य भूतम् इति पदेन संबन्धाभावेति प्रकृत्यर्थस्यपदे २७
नसंबन्धेच सामर्थ्याद्व्यभाव प्रसंग इति भावः ननु यथा तेन राशी मत इलोपविनैव जातिविशिष्टद्रव्यमाहत्यास्तु स्वादयोपिगु

णविशिष्टद्रव्यबोधकतीति किमत्र प्रलोपेनेत्यत आह तत्स्यादय इति जातिप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दबोध्यतां जातिः स्वाश्रयेण भेदविवक्षेवेति
भावः अत्र तत्त्वं प्राग् एवोक्तं ननु तत्रापि शब्दरूपप्रवृत्तिनिमित्तमस्तीत्यत आह उस्वादय इति भाष्ये तत्रापि कश्चिदिति तत्रापीत्यस्य
तर माहेति शेषः कश्चिदित्यादिर्योऽइतीत्यन्तं वार्तिकोक्तं स्वतन्त्रत्याचष्टे तेन क्तादिमित्यादिशब्दस्वरूपमर्थे व्यवस्थितं तादृक्त्वमा व्यासो
त्रे बोध्यः तदेवाह यदित्यस इति संज्ञासंज्ञिसंबन्धः क्रियत इति पृथक्शब्दस्येति अन्यथा शब्दा त्रिविकल्पकाभावेन निर्धर्मिताव छेदकशा
क्ति गुरुभावेन च प्रयोग एव न स्यादित्यर्थः जात्यतिरिक्तपरार्थे विशेष्यताप्रकारतयोः सावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः अन्येतु एवं व्या
ख्याने घटादि पदस्य शब्दत्वात्स्यक चित्प्रयोगा सामर्थ्यमतो व्यक्तेरेव प्रकारताविशेष्यता विषयताद्वयेन भानमिति शक्तिग्रह
प्रयोगयोरुपपत्तिः एवं प्रकारस्य चान्यत्रादृष्टत्वात्तत्कथं विदितुं क्तिः समं जसा एवेच प्रकारत्ताविशिष्टा व्यक्तिस्तत्प्रत्ययार्थ इत्याहुः तीति
मिच्छतीति अत एवात्रातिप्रसंगवारणाय आकृतिग्रहणोत्यादि पर भाष्यात्वशास्त्रे आश्रिता एवं न्यासान्तरस्य तु विशेषमाह एवं त्व
कृतो इति शब्दस्वरूपेत्यादि यदा गो शब्दो गोत्वमात्रवचनस्तदा शब्दत्वरूपे डित्यादयोपि शब्दस्वरूपे उदाहरणागुणवाचकेभ्यः भु
क्लादिभ्यो गुणो गुणवचनेभ्यस्तरुते सामान्येइत्यर्थः गवादिभ्यश्च सामान्यशब्दाभिधायिभ्यः शब्दस्वरूपमात्रपरेभ्यः गोत्वमित्यादेरो

कै·टि·वि· गोशब्दसंबंधीधर्मइत्यादिप्रकारेणबोधः नन्वर्थभेदे विकल्पो युक्तः एकार्थानां विकल्पात् अत आह प्रकृत्यर्थभेदेपीति भवतीति
शेषः तथाविधयाभवतीत्यर्थः तादृशविधइतिवाच्यो विशेष्यरूपः प्रवृत्तिनिमित्तप्रकाररूपः अन्यथा मत्वार्थीकार्थः सर्वे शब्दाः स्वेन वाच्येन
१८ करणेन यस्मात्प्रवृत्तिनिमित्ताद्भवतिवाच्यार्थबोधनाय प्रयोगः भवतीति सम्प्रवृत्तिनिमित्तरूपो धर्मस्तत्र शब्दानां भावः अतस्तदभिधा
नेदृष्टो छदृयरेभ्यः प्रत्ययइत्यर्थः प्रथमभाव शब्दस्य शब्दपरता यापदः सर्वेनाम्नाइत्यादिनोक्तलक्षणायाः रशांसयद्यत्तत्तद्वदुवदति माधा
यद्वासर्वेशब्दाइति नन्वर्थस्यशाब्दभवनेकथं करणत्वमत आह अर्थप्रत्यायनायेति प्रवृत्तिनिमित्ततयेति प्रवृत्तिनिमित्तेन शक्तिरित्यभि
प्रायः संबंधइति प्रवृत्तिनिमित्तत्वरूपः प्रकृतिश्चात्रपक्षे शब्दस्वरूपयरा प्रवृत्तिनिमित्तत्वं च स्वजन्यबोधीयमुख्यविशेष्यतानिरूपि
तविषयतावत्वम् अपि शक्तेनैव मन्यत्रेति अन्यत्रार्थेषु चित् दपिलक्ष्ये एवंप्रकारेणभवतीत्यर्थः यथा शौक्ल्यगुणादेद्रव्यभावत्वं तद्वृत्ति राम०
धर्मत्वात् तदुक्तं गुणवचनाद्भ्यश्चेत्युक्ते तद्व्यपदेशवत् एवं गोत्वसंबंधाद्द्रव्यं गौरित्यव्यपदेशवत् अतो गुणादेर्द्रव्यभावत्वं एवं तत्तेष्व १८
शानां द्रव्ये द्रव्यवृत्तितेषामेव निमित्तत्वात् सेयचारिकं शब्दधर्मत्वमिति शब्दे भावोपि सइति भावः यद्वेत् संज्ञाशब्दे प्रवृत्तिनिमित्ता न गौ कारे
पो प्रत्ययो यथादनापेक्ष अयं भावः शब्दस्य योर्थोवाच्य प्रवृत्तिनिमित्तान्यतररूप स्तद्वाचकत्वं प्रत्ययस्य तत्र घटत्वमित्यादौ ज्ञात्यादिरूप

यं प्रवृत्तिनिमित्तं तदर्थः दिस्यत्वमित्यादौ त्वन्यस्यासंभवाद्विशेष्यं भक्तोर्थ एव त्वार्थः एवं च डित्थादिसंज्ञाशब्दयोः पर्यायतापत्तेर्दर्शस्थले एवं प्र
कृतिः शब्द पराल्पस्मात् बुत्वाय कयकल्पते एवं च कुत्वमित्यादेः कवर्गइत्यादिरेवार्थः तवत्तु कुत्वेक स्मान्नभवतीत्यादौ कुत्वशब्दार्थकु शब्दस्म
प्राप्त भावान्तस्य स्वार्थाश्रयेलक्षणाश्रयणीयास्यात् किंचैवं डित्थत्वमित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावः किं च सर्वत्र प्रकृतेर्लक्षणायानुमा
नदित्यत्वमित्यादौ तु प्रकृतिप्रत्ययार्थानुपपत्त्या तत्कल्पनेप्राचीनैः संभवादित्यादेरयमर्थः यथा तत्र शब्दे संभवात् दर्थे न त्वेके प्रत्ययाः प्रकृतेः
शब्दबोध्यप्रवृत्तिनिमित्ते प्रत्ययइत्यादृः गुणसमुदायस्य द्रव्यत्वेपि तत्र घटशब्दस्वभावात् कश्चिद्गुणः कश्चित्प्रकारः इतरे विशेष्या इति प्रवृ
त्तिनिमित्तत्वक्लृप्तत्वरूपसंबंधस्य नहानिः भाष्ये तु तत्र हि मत्पत्तिरपि स्थितिकादि यदा नाककारादिवृत्तिधर्मान्कत्वादीनुपलक्षणीकृत्य प्रयुक्ता
वासा मदेवदत्त इत्यादौ विवशक्तिर्गृहेबोध्य इत्यादौ वार्तिके उपलभ्यमर्थे सत्रात्सूत्रे साधयति तत्र भवत्येनेनेति एवं विप्रतिषेधा
दभेफले दर्शयति न ज्ञास्त्रायाणस्यति युगपद्भावाभावे एकार्थीभावविवक्षायामित्यर्थः त्वतलो कृतायेरिति ततः समासत्वा पत्तेन एक
देशद्वारके च सामर्थ्यं बाधितेनापि न अस्ति बोध्यं उपसर्जनस्यैव सापेक्षत्वे तत्प्रभावे नवासनायपदार्थस्य प्रत्ययसर्जनत्वं तद्यथार्थ
पतिप्रत्ययार्थस्येति नन्वभ्यासे नामित्त्वइति बोधात उत्तरपदार्थः प्रधानमेवत्यत आह उत्तरपदार्थेति आरोपितो ब्राह्मणाइति बोधः

वै·टि·वि· तिभावः राजपुरुषोभिरूपइति राज्ञः सुंदरो इत्यर्थे राजसुंदरोऽइति व द्वेत्यपि बोध्यं नन्वनेन वचनेनान्यभावप्रत्ययस्य एवं प्रवृत्तिः कथं
बोधयितुं शक्या अशक्यार्थत्वादत आह अस्मिन्नाये नैव जितं त्र्यव्यवस्थार्थमिति भाव्यस्यत त्रान्यत्वे प्रतियोगिसमर्थणात् एवं चैतत्त्रिपुमेषिद्ध
२९ थो नुवादएवसइति भावः तद्धव्यवस्थार्थमिति पाठे तदर्थलाभार्थमित्यर्थः कैयटस्वरसत्वेनैवपाठः यं च इष्यते तरमप्याहुपदि एवंमि
तिननु समासत्वाशासनस्यक्षापिनसत्व मत आह समासशद्वेनेति पक्षोरितियशो नभांसंबंधादित्यर्थः आचत्वात अेस्नणात्वइत्य
तस्वतत्वावधिलि येतइति सूत्रार्थः तत्फलमाह वत्समासो रितिइमनिज्ञादिभिरयवादेरित्यर्थः गुणवचनादिभ्यातियेभ्य एव कर्मणिष्य
ञादयो विहितास्तेभ्य एव त्वतलावपि कर्मणि यथा स्यातामित्येतदर्थमिदं सूत्रमित्यर्थः संदिग्धदर्थो यथ्यानाविति संदिग्धंतत्तत्सू
त्रेयात्र प्रकृतिनिमित्तमुपदेशनेपयोरित्यर्थः एतत्सूत्राभावे गुणवचनादिसूत्रेपि संबंधोऽइर्षदइत्याह किं चेति न उत्ते पुमाकोन्य
भावे पित्व तलाकोह्यपे वसंबंधः स्यादत आह त्वतलोरपीति विचरिष्यतइति अस्य वार्त्तिकस्य व्याख्यास्यतीत्यर्थः नन्वादित्येवससि
द्धे तत्राह असतीति इत्यप मेवार्थइत्या ग्दीयतइत्यादावर्थानामेवावधिमतादर्शनादिति भावः आत्वाधाः प्रकृतयप्रतिलक्षानुरोधात् राम०
देवं विज्ञास्यतइति भावः गुणवचनेति आत्वायोः प्रकृतयोः प्राप्तत्वतल्कास्ताभ्य इत्यर्थादिति भावः सूत्रार्थ इति सूत्रप्रयोजनमित्यर्थः २९

आत्वात्प्रकृतीरिति अप्राप्तत्वतल्का इत्यर्थमानाभावादिति भावः ज्ञातविहितकर्मणोवाऽत्वादिति व त्वेत्युक्तेन सिध्यतीति प्रतिप्रसवोयत्न
याविधित्वस्य गुरुत्वात् उभयत्वस्यैकवाक्येलाभात्त्वेति भावः ननु यत्रो चेति तत्र विधाने व्यर्थमत आह भावे विशेषेति अर्थोनिमित्त अवधि
सज्जातीयत्वस्यघाव्यभावेन विनिगमनाविरहादिति भावः अन्यथा व्याचष्टइति आत्वाधेर्थास्तत्रेत्यस्यपातियदे कमात्रादिति शेष
इत्याहि इत्यर्थः प्रकृत्येत शेयोतिनिराकांक्षत्वादित्यर्थः नन्वेवमभावे नञ्त्र्यो न स्यात्तामत आह प्राग्भवनादिति एतेन तद्धार्त्तिकशेषभूत त्वा
वचनमपि प्रत्याख्यातं नन्वव्रूः ननु त्वतलोरुपस्थितत्वात्केस्येति प्रश्नो नुपपन्नेत आह प्रतिषेध्यस्येति ननु प्रतिपत्तिमज्ञानहृदयकत्वारभावत्वा
नस्यकपमुत्तरस्य प्रतिषेधः अतएवोत्तर प्रतिषेधेनेदृशीत्यादेः प्रतिषेधो पारानमत आह अधिकारादिति परिगणनस्पादर्शनादाह
एव्वादीति ननु यत्प्यत विषयकनिषेधेन कथं हुपनीतादि विषये सिद्धिरत आह अत्र प्रदेशा इति ननु नञ्स्नञो द्वस्त्रीरुत्वतस्त्वाज्ञापनेत्येक
थमस्यसार्थ्यमत आह अत्र प्रदेशप्रतिषेधेति इमनिज्ञादिभ्नामयीति तथा च तद्धुपयेतदंत विधिर्लाप्यतइति भावः सायेद्धाद्भावप्रस
योत्पत्तौ तापकत्वे यथा तथादर्शयति प्रसंगाभावादिति नञ्सर्वतत्पुरुषात्मदंतविध्यभावेन प्रसंगाभावइत्यर्थः यत्रापिविषयेइति
सायेहेइत्यर्थः अयंभावः उत्तरपदार्थयुगपदुभयसंबंधविवक्षायामसामर्थ्यादप्राप्तः प्रत्ययो नेनज्ञाप्यते नवक्षापित्तेपिकर्यंचारिता

कै·टि·वि· र्थेन भ्रूर्वान्तत्पुरुषान्न किंतु ततः प्रागेवेति ब्राह्मणार्थत्वाभावात् ज्ञापयतीत्यस्य बोधयतीत्यर्थः तथा च नञ्समासस्य अत्रहीत्यादिनं सापेक्षा
दित्यर्थे ज्ञापने राज्ञः पुरुषोऽभाव इत्यर्थोऽपि स्यादतः आरुष्यत्यास्वेति भाष्ये सापेक्षादित्यस्य न समर्थसापेक्षादित्यर्थः नन्वत्वत्त्वाविधायिना हि सापे
३० क्षात्स्यात्ततो नञ्समासे स्वरे संघोतकास्वतलोपिति वक्ष्येऽपि न हितं इति अत्र नभू मन ये ह्यतद्धितकत्वान्न तत्रात्तु रूपेऽत्तरपद
र्थसदृशोऽन्यः प्रतीयते न तु शितत्वादि गुणप्रतिषेध इति न स्त्रोदाहरणं संभवः यथा धीतत्वं तीति रत्नीत्युच्यते तद्धाज्ञापकत्वासंभ
वः एवं नञ्समासे तु तद्धितान्तोत्तरपदाभाव इति हिता थेन त्र्यर्थप्रकृत्यर्थे योगे यदन्यपदविवक्षित्वात् पूर्वं तद्धितकत्वाप श्वास्वपूर्व
द्वारकसामर्थ्याश्रयेण तद्धितान्ते न नञ्समासे उदाहरणत्वं वाच्ये तत्र चरिताचार्थस्य सापेक्षत्वाद्धत्यप्राप्तौ ज्ञापकत्वमित्यर्थः वस्तार्थे
उभयपदविवक्षेति तनपुंके गुणप्रतिषेधस्य प्रतीतेरिति भावः इदं न ब्रूते एवं द्विप्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वं न प्रकृत्यर्थस्येति सापेक्षत्वं
वेतीति ज्ञेयार्थासंगतिः किं च हितार्थस्य प्रधानस्य प्रतिषेधसापेक्षत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्येति सापेक्षस्य प्रधानस्य वृत्तस्य समसापेक्षतेति ए॥म°
कुतस्तद्धितान्तत्पत्तिरिति भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासइत्यस्योपक्षितत्वमिति सूत्रेऽन्यापसिद्धता याः कैयटे उक्तत्वेन तत्पत्त ३०
रेऽपि प्राप्तेऽन्यापाप्राप्तौ मानाभावात् अत एवापि पठिष्यति भोक्तुमित्यादौ सर्वसिद्धिः भोक्तुमित्यस्य पठनकर्मच्छायामन्वयात् गुणप्रति

षेधगुणानां ज्ञापकमिति तु वक्तुं युक्तं तस्य ह्यगार्द्वभरधिक इति प्रत्युदाहरणे तत्र हि गर्द्वभरथ्यार्हणकर्तृभिन्नइत्यर्थे आर्थिकगुणप्र
तिषेधसत्त्वात्प्रत्युदाहरणत्वासंगतिरेवान्यथाऽवलीपइत्यत्रापि हितार्थेन समर्थत्वसापेक्षत्वगपदन्यपविवक्षायामपि हितस्य ध
र्मित्वेन तत्र नञर्थात्यन्ताभावान्वयेऽहिताभावः प्रतीयते न गुणप्रतिषेधः भेदार्थकत्वात् न वाच्यस्तत्रापि तु आर्थो वेति तस्यापु
दाहरणत्वं नस्यात् चतुर्हितत्वाभाववानित्यर्थः नच प्रतिकृति भिन्नस्याप्यनभिज्ञे शतितपात्ताकाश्यस्यान्यत्राविशोध्यतायाश्चार्द्र
स्वरत्वादन्त्यानभ्युत्पन्नत्वात् सूत्रे तु गुणप्रतिषेधे गम्ये इत्येवं हुयोजनमिति न तत्र हत्वादौ दृशाव्युत्पत्यन्तरकल्पनाक्काशन्ताश्मरद
भरथे युगपदुभयविवक्षायां परत्वात्तद्धितोत्तरं समासे प्रत्युदाहरणत्वं वाच्ये तदाहि गर्द्वभरथमित्यार्हणकर्तृत्वेनार्थ इति गुणप्र
तिषेधाभावः तत्र च परत्वात् एवं तद्धितान्ते वैपवर्ण्यकसामर्थ्यमाश्रित्य तद्धितान्ते नैव समासः न तु तद्वपंक्तेन अस्मादेव प्रतिषेधा
त् ज्ञापकात् अन्यथा तद्धितान्तस्योत्तरपदत्वाभावाद्गुणप्राप्तौ निषेधवैयर्थ्यस्य स्पष्टमेवेति हिकुप्रत्याख्यातमिति अत्रैव प्रपञ्चे शेषप्रत्याख्या
तमित्यर्थः पत्नीतेत्यस्याग्रे तु न नञ्स्वौचिन्तिकर्तव्यमेवेति बोध्यम् उदानीमिति सापेक्षत्वात् यतो हि तच्छापनेइत्यर्थः न तु सापेक्षत्वाद
पि तद्धितोत्पत्तौ चतुराद्भ्यो युगपदुभयविवक्षायां परत्वात्प्रत्ययः चातुर्थमिति स्यात् सूत्ररीत्या तु आचतुर्थमिति इष्यते अत आह च

के॰ वि॰ वि॰
३१

तुरादिभ्य इति॰ न भवतीति ष्यञिति शेषः त्वतलौ तु भवत एव। त्वतलभ्यामिति वचनात्। नन्वेवं कृते नञ्समासात् ष्यञपि न स्यादत आह
कृते त्विति नञ्समासात् ष्यञिष्यते इत्यत्र भाष्यप्रमाणत्वेनोपन्यस्यति यथा तथेति॰ अचतुरेत्यादि सूत्रशेषो यत्र गमकः सचत्रान्तरेणादि
राकृतिगणत्वात्प्रत्याख्यातव्य इत्यन्यत् अन्यथा आचतुरेत्यादि सूत्रशेषे कृतेपि ष्यञ्विधौ तदंतविध्यभावात्तदप्राप्तिरेव स्यात्॰ नयथेप
तमिति। व्यपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भावः त्वतलौ भवत इति॰ नञ्समासे कृते यकृन्ननु नञ्पूर्वादिति निषेधात् तत्र
तल्कृते व्यतायाउक्तेः अस्मात्वैयरात् एतस्मिंदेशोप्यत्याख्याने एव पूर्वके पठनात् न सर्वथा प्रत्याख्ये इति वोध्य एवं यत्यप इति॰ कृतनञ्समा
सात्तु न एवौकृयुक्तेः वहुव्रीहेस्तु भवत्येव॰ अशुचिशब्दादिष्यत इत्यत्र प्रमाणमाहुन भ इति॰ अशौचशब्दात् भावप्रतीतेरिति भावात्तदेव
मिति तदेवमत्र प्रदेशे प्रत्याख्याते इत्यर्थः एवं निषेधविवक्षेत्यनंतरमेवं व्यवस्था भाष्यस्य सर्वथा सूत्रे प्रत्याख्येयमिति शेषः लसमदर्शी
नवशादिति॰ रुचं चेपत्यते तुत्तरमपि इदं न कार्यमिति भावः कृते नञ्समासे इति॰ भवत इति शेषः कृविनएवमिति॰ लस्यादेशेनवशादिस्य
त्रायथे स्याते यत्यंतादिविधये च एवं भावविवक्षेवेति न नञ्स्तु रुवाते षो प्रसंग इति न तत्रापि प्रदर्शीनेन स्वर्वांत्तत्पुरुषादिति वक्त राम॰ ३१
व्यमिति भावः गुणवचनेत्वत् वर्णादिभ्य इत्येव वक्तुमुचितमत आह प्रत्यपातविति हायनांतयुवादिभ्यः इति तत्र चयेति संघातग्रहणाय

ग्वादिकारस्य यस्येति लोपः॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पंचमस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं॥
॥ विभाषा तिलः॥ खञिग्रासि वचने यत्रान्तरंगोपवादमिति न्यायात् वृत्त प्राप्ते राह सर्वविभाषयेति उभाभ्यांभिरंग प्रसिद्धा निमित्ता भा
वादिति धान्यत्वाना वाद्वित्यर्थः ननु च मा इति न द्विविध्यमिदं चकारमकारेषु च धान्यानां याडोसंभवीत्यत आह पवाश्व भे इति॰ ननु च मेश
देन तद्दनुवाचो लौ मत्वर्थे प्रत्ययविनाः साधुत्वायन्निरात आह॰ अथवेति॰ एकारांतानुकरणादेव तत्तु किमिदं आगंतुककारे यथं
तेथावन किमर्थमिति चित्यं सर्वथास्य अप्रकृतत्वात्तुह निः कथमत आह धान्येति॰ भावे घञिति भावः अनु रोत्स्यते इति॰ स्वमत्र कर्त्ता
धात्रनामनेकार्थत्वात्तु एवं कमत्तेरेन्तु रोधोपपर्थ इति भावः अथवेति॰ कर्मणि घञ् एवं चात्वर्वास्यात इति यथाकृतमेवेति भावः श्री
तितत ह्यादिभिर्हितं तद्धितैरित्यर्थः प्रत्ययेनेति॰ तस्याच्याकाद्धित्वादिति भावः अत एव विभाषेति सूत्रे धान्यानामित्यस्यैव निवृत्तिर्भाष्ये उ
क्ता मेह कस्य चेत न वेन तथागमनसंभवेपि शाहस्य कथं तथागमनमत आह यत्रेवेति अच्छिन्नमाकांक्षान तु नदीस्रोतोन्यायेनाधिका
र इति भावः अथवादिनासाविति यथांकितानिति भावः नन्वत्रापृक्तसंयोगापवादे भावसत्वात्तदप्राप्तरादीतिक भावोनुपपन्नोत आह वा
न्यानामित्यनेनेति संदिग्धप्रकृतिकत्वात्साधर्म्यं वोध्यं अठाससिद्धितस्य आनुशसिका अर्थेन वाधासंभवात्वदेवंस्यं बोध्यं॰ नन्वाति

कै·टि·वि· प्रसंयोगात् आह योगरूढ इति स्मर्यते च धान्यमपि विष्णु हि देवानिति नन्वधान्यपरिगणनार्थं च मकानुवाकविरोधात् आह अधान्यान्य
२१ पीति अश्मादीनामर्थो धान्यान्यपीति कोद्रवादीनीति माक्षिनुश्च इति श्रीणीत्तु इत्यर्थः स्मृतिरिति उभाभ्यां गुणयोरपृथगविशेषत्वाद्
न्यत्वमिति भावः यथा मुखं सतनुसमुदायस्यापि पूर्वोत्तरेण नैव सिद्धेन यत्नेनार्थमतः आह समं मुखमिति सर्वं मुखमित्यर्थः न चात्रार्थे
समिति नियामस्य संगतिरस्तीति भावः दर्शनइत्यधिकरणे ल्युट् नमवतीति आह एवमाद्यु सममुखस्य दर्शनं इत्येव विग्रहो दर्शितः
तेन समं मुखस्य दर्शन इति वृत्तिकारेण समयुक्तमिति भावः नन्वेवं समयुगे समयुखीनेन मित्याद्ययोगासंगतिरत आह सममुखीनादर्शी
दीति अत्र तु परस्य वाना अयानयो धारा घटयोर्वार्थ अप्रसिद्ध एवेत्यत आह अप्रयत्नमिति एवं च प्रकृतान्वययोग्यो यो न प्रयुक्त इति अर्थ
इति भावः ननु पृथगिणा प्रसव्यगामनमेकस्य कथमत आह एकस्य तकारे इति ननु परस्मिणा प्रसव्यगामनमात्रे शाक्त्वमपि तत्र स्पेति
विशेषलाभः कथमत आह रूढेति उच्यते इति अयानयशाक्ष्योमित्यर्थः अयोपदनिपातयात् अनेन गतिविशेषवाच्ययानयश रामº
शाभ्यां सव्यापसव्यगाभिशाराणां तो देशशात्यान्यस्थलविशेषवाचकत्वादिक्षात् नलरूपायो उच्यते येदिरशाः अभियाप्तमादिस्थाने २१
प्रायणीयास्तः पानयीनाइत्युच्यते इति भावः यदन्वोस्थानविशेषाणां मध्ये यस्मिन्स्थानविशेषे परे दृष्टीमि पश्यत् तकारस्य पदिषि

शारे अप्राप्ते निर्भूतकारस्य प्रतिमितिशारोस्ते रससमाविशेषोऽन्नकमणानि स्पृस्य रार्थः तन्मूलविशेषं दर्शयति ससराशपस्येति अयानय
यो भेदात्वमेधास्थानुपपत्तेरारूढमरयदलोपीति समुदायस्य कृत्वात्ताद्विवदिति यथा तत्रैककृष्णाश्रितसमुदायस्य ताल्वेतथान्यत्रापीति स
मुदायस्य विशेषं वदेयेरूपासव्यत्वमन्यापेक्षया यापसव्यत्वे चेति कुमेधारय इति भावः समाहारइद्विविति इदीर्वते सोऽयानप इति भाष्ये पुल्लिंगनि
देशात् फलकथिरइति आरेमकालेयत्रस्थाने शारास्थाप्यन्ते तत्र स्थिरः तत्र स्थिताः शाराः परयाश्चास्तानया यान्तरमानीयन्ते तत्रैवापसयो गइ
ष्यते इति भावः अन्यत्ययमेवेधि अस्योपपत्तिर्विसामर्थ्य परीवर्जलयुरशा तत्रस्थित्वं परीवर्तेत्यसिद्धेराह अकार इति मन्यमाना इतिश्च
तएव यशोश्चावशोऽयश्चयरतरोश्च त्यनादेशे नैव विग्रहो दर्शितो भाष्ये यारोवर्यविदित्येषनिरुक्तं दर्शयति प्रयोगः समासमा न तु सम
हेत्यन्नस्य नग्नुनरुत्यिन्निरत आह प्रस्त्यत इति प्रत्ययार्थेयेनानुमसमुदायस्यानुवर्तत्वात्कथं प्रत्ययोत आह यदसमुदायाधिति वीप्सा द्विर्वचन
मित्यन्येः ज्ञापकत्वमुपपादयति नाद्धितात्तत्वादिति तदवयवस्य सुपइत्यन्वयः भाष्ये मिदं तु पूर्वेयदस्येति प्रत्ययस्य निपोगछिन्न नन्वेवं सोत्र
निर्देशासंगतिरत आह भाष्ये नुत्पन्नाविति तद्या च षष्ठ्यर्थे इति भाष्ये समायामिति अधिकरणत्वविवक्षाया सप्तमी आगृषीन नन्वस्येवश
ब्दस्य नियामत्वात्कथमनुपपन्नोत आह केत्यादि भाष्येगोरित्यस्य गोशब्दादित्यर्थः प्रतिहानेप्रत्यया कारिणीत्यावश्यकेणानि कर्मण

कै·टि·वि· इत्यादितत्स्येति कारणीभूतेनेत्यन्वेति तस्य गोस्वामिनः कर्म कारणीत्यर्थः त्वो निपात्यत इति धवेश्रोपुणः शालीनकौ॥ नन्वीदृगर्थस्य लोके स
३२ प्रत्ययान्त्यमीदृशार्थविषयकत्वाभ्युपगमे आह अस्यामिति ल क्षणिकशरणी पृष्ठ श्रान्यत्रेति शालाप्रवेशनानर्हत्वार्थकम् इत्यर्थः लोके ति
लह्येकत्वस्य स्तनपो त्तेरमितिभावः नन्वधृष्टस्य शालाप्रवेशनयोग्यत्वे कथमत आह अन्यत्रेति आसितुस्यात् अधृष्टत्वेहेतुर्लज्जाहे
तुदर्शनत्वे प्राप्ते मनीनतुप्रातशब्दस्य संबंधे लोके प्रसिद्धत्वात्सम्प्रयुज्यते शाल्वातशब्द इति ननुप्रातशब्दे ननत्वमेवम् इतामत आह
श्रीतीपशब्दे नेतिइत्यर्थे छन्दस्यमितिभावः अतएवाजियात नाशिष्टि एवेवसूत्रे पीनप्रातशब्दस्यतस्य वेधिकमेवत्तिरितिभावः लक्षणाया
प्रातसंबंधिकमुपरत्वे साधुत्वमितितात्पर्यं परिभाष्य इति अनभिधानाद्भिति भावः इदं च तत्रैव सूत्रे पंगवीनेघतमिति नकीनमिति हरे
त्तः। पद्मासिति नन्वेवमुक्तमिति दिगनामेकदेशाद्वत्तेरदर्शनात्सरूपकम्मिति रूपतेरिति पृथात इत्यादिना इत्यपरमात्रस्योत्तरत्वात्तुस
ति अर्थाधिकारमाश्रित्य पूर्वेयस्य शास्त्राधिकारमाश्रित्योत्तरमित्याह अर्थाधिकारेति पक्षे ति प्रतिपत्त पक्षिणां परस्परत्वे च विनेभ्योनन्व राम॰
सहार्थे वर्तमानप्रत्ययस्वार्थिकप्रत्ययकयस्मरत्यावतगतिरत आह प्रत्ययार्थेति मरुतिविशेषणत्वेप्रत्ययस्यार्थीकाल्यो नशोभनत्वादिति
भावः भाष्ये नन्नमरेत्यस्य व्याख्या नसहेवेति प्रत्ययार्थत्वाभावेहेतुमाहल्लोके इति विगार्हेमरधिक इति नञ्गुणप्रतिषेधइति सूत्रेन ३३

1238

अड्गत्यस्य प्रत्यदारुणामिदेनन्वेवं विनानानाशब्दयोरसत्वमतार्थाभिधायित्वेनचादिवध्यतिरेकहेतुत्वेनस्यादितिदेवदत्तेनविनेत्यादावुड
ययन्नमत आह इहेत्विति घातकानामेतस्वभावत्वमितिभावः अतएवपृथग्विनानानामिति सगच्छते विशालबवहुमाणोतिसंप्रदे
श्चकट जितीत्यर्थः सर्वत्रेति कुटजविषयेइत्यर्थः अनर्थकाएवेति एवं च क्रियावृत्तिस्वाभावात्कथंसाधनप्रत्ययइति आक्रियावाचिनो
पिसाधनेप्रत्ययोवक्तव्य इत्यर्थः नन्वप्रवेसक्रियायाएवप्राधान्यस्यात अत आह क्रियोपसर्जनमिति सा स्त्रियमेव सहार्थे एवं च क्रियासा
धनेवर्तमानव्यादिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययइति भावः नन्वीहरोथशक्रियाहकाभावात् आह नियतेति नन्वत्रक्रियायोगाभावात्कथमुपसर्ग
त्वमत आह अन्यत्रेति क्रियायोगे इत्यर्थः गगपोरे वेति। विगमनक्रियायाः कर्तृत्वं तत्साधनादितिभावः नन्वेवं च प्रत्ययकमतुविकल्पे
त्स्यादत आह मतुविति परमार्थमाहगुणशब्दान्तिति विशालत्वगुणवद्दोषकाइत्यर्थः संप्रोदश्चकारजसोयवपवत्वेमन्यमान
आह आधिलाद्वयवइति तिलोमाशाभ्यामिति अत्रतिलस्य घनादित्वेनमानेति नाश्वमे इत्यादावाघुदात्तपाठादिति चित्यं
सर्वत्रादिशब्दइति अन्नत्यादिशब्दविवरणमन्यान्येवाभिमाणिवचोमि आगमस्य इति उत्तरवार्तिकेषु अर्थानिर्देशेऽपिस्वभावगम्योविशेष
इतिभावः अतएव स्त्रीणां पठोपयाएवमित्यादिप्रत्याख्यानभाष्येवक्ष्यति हाबुड्डाविति हद्युयुजमित्यादिवत्पावयवसंघाभिधायित्वा

1239

कै॰टि॰वि॰ देव वचनमुक्तं गोषु गमित्यत्रेति बोध्यं यानां गेइति उक्तं यथा ययानित्यर्थः प्रत्यय गोषु गवां प्रत्ययः नन्वेवं गोपि गोत्वमिति न स्यादत आह

३४ त्व गोत्वेति यथा त्वमिमात्रपरतया प्रयुक्तो गोपतिशब्दे गवां विशेषणत्वे गवा मस्ति गोपति रेकत्वादेः यथा गुरुमस्प्रकाशत रेणापि गुरुत्वे न

दी साधयति वेदवि दित्याह ज्ञय मानान्त्रापेणा पीति ततेहये यन्नित्युक्तं तथा यथा एवेति सिद्धं ह्यन्निति रितिं सत्रे एवं द्रव्यविशेषणत्वे नित्यर्थः सा

गुरुत्वमार श्य प्रत्यय एतेन नच हेतोर्ल मिस्युक्तं सत्ते हेत्वरूपं विकारमात्र प्रमिणेती ति तत्त्रं यरास्तः इन मित्र नन्ते लत्त्रे प्रत्यय द्वारे शब्द

ययो र्द्विधानात्त योर्वार्तिक ज्ञो लोसंगतो तत्राह तद्वेदितिक संनिपोरे वचिगिति कोतन्नादिशः नत्व स्य ग्रहणाभावे कस्मिन्नर्थे प्रत्ययो त

आह द्विगत्रेशब्दाधिति प्रमाणो इयस्ता नन्त कुत्राह्रदे प्रत्ययार्थत्वस्यैव प्रतीतेस्तु स्यार्थ्यों को प्रायः स्वार्थेन प्रश्नो नयपन्त्रोत्त आह सप्तमी

ति आतिशायनेतम वित्यादौ प्रकृत्यर्थत्वे कर्त्तरि कृदित्यादौ प्रत्ययार्थत्वं प्रत्ययार्थत्वप्रमेयवाचिनः प्रमाणप्रत्ययः स्यात् षष्ठी च समर्थविभ

क्तिर्योग्यतावशा दिति बोध्यं तन्निवृत्ति पक्षे ह्यतिनिर्दिष्टं प्रमाणाचेत द्वतीत्यर्थः स्यात्प्रमाणस्य प्रमेयापेक्षत्वात्तदा चित्वं प्रकृतेरि जिमा

वः इत्स्वं वधादि तिइत रनि रूपित प्रमाणात्व प्रतीति प्रतिविषादिभावः वस्तुतः शोके यनिरलात्प्रत्ययानुवृत्ति वे पक्षा पत्ते रितिबोध्यं नत्व

प्रत्ययमात्रमित्यादौ मात्रचो दर्शनात प्रमाणशब्दे नात्र परिच्छेदकमात्र ग्रहणात ग्रहीमाने पिसिद्धावेतावत आह यथायामेति अत एव

चोत्तरत्र परिमाणग्रहणं चरितार्थं अन्न पदे प्रस्थमात्रमित्याद्यसिद्धिरित्यत्र चेतराह आयामिति उक्तत्र परिमाणग्रहणप्रयोजन

नेवाज्ञिक इत्येवहस्ति तक्कौति न्यन्यापस्याय वादविषयत्वेनाभ्रानाभ्रानान्नायणा ऊर्ध्वमानेमात्र तद्धिकन्मात्रमिति नन्नुपमा

णशब्दाइति मात्रचत्वित अत एव प्रस्थमात्रमित्यादि सिद्धिः अत एव चोत्तरत्र प्रस्थे वार्तिके मात्रीदीत्यादिग्रहणं चरितार्थं आयामा

र्थक प्रमाणग्रहणानुवृत्तौ द्वयसज्दघ्नप्रौ वाधाप्रौ लग्दे यर्थस्य च मेव रवेणासिद्धं रशीयतितरोति नत्व प्रमाणेवर्त्तमानात्परस्य लुगितिव

तदर्थस्त्रेकस्त्वेतु विधेयपयोगःनवद्वि गुनं प्रमाणं तर्हि प्रत्ययस्याप्यप्रामि रितिचिंत्यमिदं तस्मान्नित्यमिति भाष्यस्य पर्वोणमि

द्विगोरित्यादि व्याख्यामित्यवाशयः प्रमाणे वर्त्तमानादस्येत्यर्थ ज्ञातस्य प्रत्ययस्य लुगिति पूर्ववार्तिकार्थ आस्य तु द्विगोःपरस्यानित्यस

वेआस्यत्यर्थसंशयेवोऽन्यस्य लुगित्यर्थ इत्युत्तराशयः किंच परत्वाच्छ कोवाधकः संशयमात्रमित्यप्यसंगतं वृत्तायन्तु प्रमाणा तनि

त्यग्रहणात्सर्वत्रेत्यर्थकमनयोः समाने आवश्यत्वत्र बाहुल्यकानवश्ये अन्यथाऽदोरस्यात् ननु प्रमाणे इत्यनुसृत्तेः पंचदशत्

दाहरणमयुक्तमत आह आयामस्येति मात्रच परिच्छेदमात्रे स्मरणादिति केचि दत्रोच्यते मुपलक्षणं उन्मानपरिमाणयोरपि द्वित्वं

त्वक विशेषितलोपार्थं त्वयत्रि शादेरडिलोपार्थं चेति बोध्यं तस्यासिद्धत्वादिति असिद्धवदत्राभादिनित्यत्वादित्यर्थः तस्यासिद्धत्वादिति

वै·टि·वि· पाठितिलोपस्यसिद्धत्वादित्यर्थः भेदेनेतिनोक्तानात्र इत्यत्रार्थ इति संशयस्य प्रत्यासत्त्यात द्रष्टव्येति प्रत्ययार्थगताधर्मविषयस्यैवत्र रु
३५ णमुचितमितिभावः प्रत्ययार्थगतत्वधर्मविषयसंदेहासंभवादाह संशय्येति पत्रदेतेभ्यः माणीत्यादि पूर्वसूत्रे प्रमाणशब्दः परिच्छेद
कमात्रवाचीतत्साधयोषावानश्चेत्यादिप्रयोगदर्शनाच्चेरूपरिमाणशब्दोपितथेतितदनुसृत्योचासिद्धमितिभावइतिकेचित् अस्मात्
वृत्तापुस्त्वात्यापेभेदइत्याचार्यदेशीयमत ज्ञापकविनाप्याहोत्तत्रोक्तरीत्यासिद्धेनयोर्भेदइत्याचार्यपक्षः तावतोरप्रसिद्धत्वादाह प्र
वीवायेषि एचमिनिर्देशइति अनुपरिमाणशब्देनरूढस्यैवग्रहणमितिभावः यास्त्राणधायावतीरज्जुरश्मिकरणोपुण्यवत्वेचत्यादिनिर्देशस्त
सादृश्यपाठोख्याइतितात्पर्य भाष्येउक्तोत्रेतिश्लोकादितित्रत्रेत्यर्थः प्रमाणोपस्थितेस्त्वइति प्रमाणशब्दोनयपरिच्छेदकमात्रे प्रमाणेषु
धीत्रायामपरिच्छेदकत्वंवउ यावीसर्वतोमानोपाधीतुपुत्त्रमात्रमितिनेष्यतएवयावदित्यविष्यतइतिभावेइदमुयलक्षणम्बर्धमानोपा
धौसर्वतोमानोपाधौतुपन्मात्रमितितदत्रमित्यादेः नन्वेतदर्थमत्रसूत्रेप्रमाणेइतिपरिच्छेदकमात्रार्थकमनुवर्त्यपनेद्देशोभ्योवतु राम॰
प्रेतिसूत्र्यतोयेनमात्राद्यः प्रथमश्च द्वितीयश्चेत्यनेनात्रापिना व्यवस्थासर्वप्रयोगास्वलक्षणविनैवसिध्यतीत्यपरमनुकूलमेव ३५
चपरिमाणग्रहणंव्यर्थमितिचेन्न सर्वतोमानेपन्मात्रमित्यस्यानिष्टस्यत्वन्मते आपत्तेरितिबोध्यं फलोत्तरमाहभाष्येभाव सिद्धेष्व

ति विशिष्टस्यैतिकुड्यादिरूपस्येत्यर्थः तस्यतत्प्रमाणमितिमात्रात्येरपरपर्यायापरिच्छेदकमित्यर्थः तावच्छ्र्द्रस्यैवेतिनकर्मधारयात्म
त्वर्थी पत्तिन्यायेनेतिभावः अतएतन्मात्रज्ञापितान्प्रत्ययमालापरिमाणग्रहणं सर्वतोमानत्वेनवोधायवतुस्तदेतात्तृप्रादिवोधा
पमात्रज्ञापपीतिसर्वमनवद्य ननुमादृश्यप्रत्ययपंविधायत्वत्सदृशस्येत्यर्थकथनमयुक्तमतआहविषयेणि परेतुनन्वोत्रभेदइत्य
त्रत्यभाष्यात्एवंसूत्रेप्रमाणशब्दस्यायामार्थकएवात्रपरिमाणशब्दस्सर्वतोमानार्थकएवंचप्रस्थमात्रमित्यादयःप्रयोगामात्रचस्त्वावि
षयेणापरिच्छेदकमात्रेस्थरणार्थितिकेयटस्त्वचिंत्याएवेत्याहुः किमसंख्यानवृत्तियानितिनसंख्याप्रश्नः किंतुपरिमाणमात्रप्रश्नः तत्रत्र
तुतत्रापिवहुवचनमेवाक्रियतइतीत्यत्तआहकाश्यामिति उत्तराशयमाहइध्मितिव्यवहितसंख्यासंबंधे इति व्यवहितः प्रश्नविषयसंख्या
यासंबंधोपस्येत्यर्थः यथाप्रकृतेवर्गावयवद्वारावर्गाणांसंबंधइति भावः ननुतद्वयव संख्याप्रश्नेयादृशः प्रयोगस्तमाहकतिगावोसि
निति अकारांतरमाहकतिगावइति असमस्तमेतत्तदुपपत्तिमाहसंघेति किंमेवत्यांवक्त्रास्तीतिभावः अस्यसंख्याप्रश्नोर्थकोनास्ती
त्यर्थः संख्यायाऋनन्तसंख्यायावहत्वयवासंभवीतआहउतरुश्लेतित्यत्राभेदस्येत्यर्थः ननुतथोक्तावपिदोषस्तदवस्थोवयवेएववहुत्व
हस्यकत्वेरतआहअवयवेपइतिशाइस्यावयवत्वानुवृत्तेचादृशहृवाच्यइतिएकत्वगुणाइतिएकत्वसंख्यारूपागुणाइत्यर्थः अवयवि

कै·टि·वि· चाराद्दितिविंशतिसंख्यापावृत्तेकत्वावयवकत्वाव्यभिचाराद्दितिभावः।इदंविंत्यंतत्तद्द्रव्यसमुदायरूपत्वस्यविंशत्यादीनांपंचमादित्व-
३६ त्रेभाष्येउक्तत्वेपिएकत्वसमन्वेनरूपत्वेनमानंकिंचेवंविंशतिगौवइत्यापिसिद्धिरितिसंख्याविशेषइतिनियतपरिच्छेदकेतुविंसंख्ये
तिभावः।नापिसंख्यासेष्टकत्वेसंख्याशब्दस्येत्यपिवीध्यं।सामान्यविशेषस्येतिसंख्यात्वस्येत्यर्थः।तदाश्रयस्यैकत्वाद्यतिरिक्तोनकश्चिदिति
भावः।त्रिकस्यकृत्यस्येतिनत्वातिरिक्तेसमेरूतिरिक्तइतिवा।अवयवेवर्त्तमानोपःसंख्यासूनकस्तस्मात्तत्प्रत्ययविधेयर्थइतिभावः।एतेनवह्वश
ब्दस्यसंख्यावाचकत्वाभावात्कथंतयपिरित्यपास्तंभाष्येवयवविधानेइति।अवयवेवर्त्तमानादिधानेइत्यर्थः।अर्थानिर्देशादाहस्वार्थइति।
अवयवविशब्दस्यावयवार्थेप्रयोगादाह।अवयवाद्दितिकेवलप्रत्ययवयवोगुणः।समुदायमितिभाष्येगुणशब्दस्तत्सिद्धावयवार्थेनुगतस्तत्समरू
एवावयवीतिध्वनितंत्रियांचेतिसूत्रेस्यस्वमेवेतद्दुक्तेनत्वेवमपित्समर्थइत्यतआधारस्याराधतिपुसंगोतआहसमर्थश्चितिउ
भाइ।अयजंतस्यपश्चैकवचनांतत्वेनत्याद्दर्शयतिउभयइति।एवंचेकस्यावयविनःप्राधान्यादेकवचननिर्देशइतिभावः।उभयेइतिवहुव राम·
चनोपयतिदर्शयतिवर्गाद्दयेतिद्विवचनेतुनाभिधानात्।हेतिशेषितावयवभेदवर्णाद्दयाभिधानेहितत्संभवःपूर्वपूत्तवाद्दित्वादितिअप ३६
इतिप्रत्ययांतरविधेयर्थमुमात्रमितिप्रत्याहाराग्रहणात्सिध्यतीत्याशयःप्रत्ययांतरविधानेगौरवंमन्यमानआहचितोतरइत्याशयमा

हकृत्स्वितहेउभयेति।रेशब्दाप्रयोगेनद्दसमुदाहरणंतन्मयोगेतुपदात्परत्वेनाद्युभिकनिघातप्रसंगइतिविंत्यंभा।मंत्रितस्वरइतिनन्वभशब्दस्यो
भेभद्दइत्यादिप्रयोगादंतोदात्तत्वमावश्यकंएवंचचित्वादंतोदात्तत्वेःकारस्यानुदात्तत्वात्यस्येतिलोपेनुदात्तस्यचयत्रेत्यनेनाद्युदात्तत्व
सिद्धेरुदात्तग्रहणंव्यर्थमेवेतिचेन्नप्रकृतेःप्रविशेषनिघातेनानुदात्तत्वात्।नचैवमाद्यइतिनिरनुबंधकप्रत्ययानांरमसत्त्वकिमुदात्तग्रहणेने
तिवाच्यं।यद्लावुवाभावाभाषात्।एतेनोआद्यइतिनिरनुबंधकादेशांतरमस्तुतस्यश्रोतृरत्तमेनानुदात्तत्वात्तउभयशब्दस्यांतोदात्तत
पानुदात्तस्यचेत्यनेनाद्युदात्तत्वसिद्धेरुदात्तग्रहणंव्यर्थमेवेतिपरास्तंतस्मिन्नप्रत्ययार्थायेनयासमानजातीयेप्रकृत्यर्थेःधिकेसति
प्रत्ययइत्यर्थस्तदाहसमानायेति।न्यायेतिप्रत्यासत्तिन्यायेत्यर्थःशब्दांतरेति।शब्दांतरप्रयोगेसत्यंतरेणापीत्यपिघटितःपाठोऽपपाठःतन्नपो
गेतुशब्दस्तःसन्निहितेनार्थेनःसन्निहितसजातीयंबाध्यते।यथोदाहृतेतएकारशब्दाभावाद्युत्वादेनवत्तत्रहेति।संभवतीत्याहनचेति।सविशेष
णानामिति।इदमुपलक्षणंतास्वविशेष्याणामपीत्यस्यापि।अन्यथाप्रकृतेमाषाणांविशेष्यत्वात्तद्दसंगतिःस्यादेव।वस्तुतःप्रत्यासत्तिन्यायवि
रोधादनभिधानाच्चनतथाप्रयोगइतितत्त्वेअतएवभाष्येइष्यतइत्युक्तिःमाष्येकाषीयणानांविंशतीतिसप्तमी।उत्तरमाहइहेशतेति।केषा
ब्धिकेइतियाद्यःप्रत्ययार्थेनेति।अस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थःभाष्येपरिमाणशब्दानांशतसहस्ररूपाणांमधिकस्याधिकरणभावात्तलाभा

कै·दि·वि· वादनिर्देशश्चेत्यर्थः अनंतर्भावादिति अनंतर्भावे हि लब्धेः शाखेति वक्ष्यादधिकरणत्वमिति भाव क्रौपश्लेषिकमिति उपसमीपे श्लेषः संबंध
३७ स्तत्कृतमित्यर्थः एवं चेति आत एवैतन्निर्देशोपपत्तिः कर्तरि तृतीयेति अधिकशब्दार्थांतर्गतारोहणक्रियायां कान्वय इति भावः एवंच
त्रषष्ठीव्यासक्तत्येकर्तृकर्मणोरिति सूत्रे क्तग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्सूत्रस्थभाष्यमसंगतं स्यात् तस्माद्युपश्लिष्टा इति क्रियापेक्षमधिक
रणत्वमिति भाष्याशयः कर्तृद्वारा वेदमधिकरणं कर्तृ वेदमुपश्लिष्टमिति तत्तीयात्प्रकृत्यादित्वात्तृतीयेति तत्त्वोत्पन्न यत्नात् भाष्यस्वरसात्
शाकाधीयाण उपश्लिष्टस्य आश्लिष्टशतोद्गिति शादवि नन्वग्रहणवतिति विधेयात्तदृशान्तादिति वदिदमध्यनग्रहणमतआह केवलस्य
ति एवं च प्राप्तिपदिकग्रहणाभावान्न निषेधप्रवृत्तिरिति भावः ग्रहरू प्रत्ययग्रहणायशिष्यापूर्वा वेति सामर्थ्याधेक्षेविकल्पः त्रिशद्
दिश्च निपातनाच्छस्त्वलप नन्वेकत्रिंशदादयोपि संख्यासमस्त्वा वाचकानसंख्येयवाचका इतितत्र प्रत्ययानुपपत्तिरत आहकत्रिंश
दादयइति संख्योत्तरस्य समस्वविशेषत्वयस्येत्यर्थः न तु संख्यासमस्त्वस्येति त्रिंशल्लैकत्वसमस्त्वस्येत्यर्थः आनएवनांतादसंख्यादेरि मा०
त्यत्रासंख्यादेरिति चरितार्थं ननुविंशतिशब्दोत्तरमेतग्रहणाप्यवदेशिवद्भावनिषेधात्केवलेप्याप्नोति त्हापीतिभाष्येपि शब्दोनुपय ३७
न्नइतिचेन्न एतग्रहणाकर्तव्यमित्यस्यतदेतावदेतिचकर्तव्यमित्यर्थात् संख्यापाउण स्पष्टमतिपत्तये सूत्रार्थपदप्रयोजनानि

चारुतदस्येत्यादिसमानावयववचनइतिच्छिगुणत्रिगुणमित्यादौतथादर्शनात् व्याख्यानेचात्रशरणं सामर्थ्यादिति गुणत्वेसमानावयव
त्वे तावटकसमानत्वेनिमेयस्यकिमधेयमित्याकांक्षायांसंनिधानान्निमानापेक्षमिति सामर्थ्यान्निमानस्यापिभागत्वमर्थसिद्धमितिभा
वः केचित्तु गुणस्येतिमध्यमणिन्यायेनोभयान्वयितेन गुणस्यनिमानेवर्त्तमानात् गुणागतसंख्यावाचकात्प्रत्ययइत्यर्थस्तेनान्निमान
स्येत्यमिति स्यमाहुः भागविशेषेतिभागविशेषसंबंधिभागविशेषेत्यर्थः निमस्तावेस्त्वादिति इत्तीवादीनांभागरूपसंख्येयएवस्त्रेरिति
भावः गमकत्वादन्निरिपिगुक्तेः तस्मिन्नधिकमित्यनेनविच्छेदात्तदस्येतिनानुवर्ततइत्यभिप्रेत्यवार्त्तिकेगुणानीमति निमेयइत्यर्थं गु
णोस्मादिति नमानरूपेयइत्यर्थः तदाहुस्वार्थइति नन्वत्रपसद्युत्तेर्द्विमयमितिनस्यात् यत्त्वचकिमयेसंख्याह्यमतआह निमे
येतियदाधिकेतिआधिक्यमात्रेविवक्षितेतद्बहुत्वेनोप्यतिशयइत्यर्थः निमानेअधिकत्वस्योक्तेस्त्वात्साम ध्यमक्लेप्याह अत्रशब्देने
तिद्वेभागोपवानांनिमानस्यद्वित्तक्रयोभागानिमेयमित्यर्थमन्वाशकेतनन्विति निमाननिमेयभावस्यवैपरीत्येतुनशक्येतिवोध्यं भेषे
समानान्नैवेति निमेयभागस्यपेनकेनापिनिमानभागेनसमानत्वेस्यवैपरीत्येतुनशक्येतिवोध्यंभावसतिपदानियमसंख्यानिमानसं
ख्याधिकात्तदाप्रत्ययइत्यर्थः अन्येत्विति एवीक्त्वाघवेतिप्रकानुसारेणेतिभावः संख्यात्वाभावादिति एतेनएकोपवानामधेमद्दत्विव

वै०सि०वि० तद्वितिदृष्टिभाष्ये पाठ इत्यपास्तं नन्वुदाहरणे द्विमयपसुद्दवितभाग इत्येवोचितमत आह निमेयेगुणमात्रे द्वित्विनिमेये भागमात्रे इत्यर्थः
भाष्ये तत्रमिति विधेयगतत्वाभावेपि तस्यानुसाराद्विवक्षाग्रहे कत्वव्दविवक्षाकारणाभावाद्वेति भावः अन्यत्रेति अन्यत्रानधिके कभा
३८ गकसुदृश्विदादिरूपनिमेये निमेयभागकमेव वक्तुं सामर्थ्यं तस्य न तु तं भागं वक्तुमित्यर्थः भाष्ये उभयस्य स्यात् इति तदीयमुदाहर य
त्वीयदीयत इत्यर्थः एवं च स्ववक्तव्दानव्दविकमरवसत्पादान स्योभय साधारणत्वादुभये निमानमिति भावः आशुङ्गणिति अत्याभिव
त्यर्थः तत्रवर्थः तत्स्वर्थमपि व्याख्यातेपयो यदृपोपादान एवं च रुद्दृत्ता भार्थिभियं हीयतेतत्रिमेयेतस्मल्ल निमानमित्याधयस्यार्थः पदये
त्रिजेतन्निमेयये न चैतत्पाष्यं तन्निमानमित्यपव्यवेत्यादेरर्थः एवं च निमेयत्वाद्युनियत्तमित्याह देशेति देशकालाये ह्रोयक्रयक्रियव्यवहा
रत्तद्ये त्वादित्यर्थः एवं च परापत्रिमे पततरपितास्मिन्नत्य परशीन्यचिमेयेचापीत्यावश्यकमिति भावः स्यपरणे । गुणा स्येत्यत्रे व संख्या
विवक्षाव्रमव्यावर्त्तयति संवेधमात्रमिति न त्वेकत्वमिति तद्विवक्षायां कुतस्त्विरेव प्रत्ययः स्यान्न सर्वतइतितद्विवक्षेति भावः उक्तमार राम०
मारुनहीति ननु संख्याया आदिसंख्या व्याप्यकथमीन्यतर वाचकादरणे प्रत्ययः स्यात् इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या संख्यायाइतिगम्यते तत्कथमतिप्रसं ३८
गोत आह संख्यावाचिनइति प्रत्यासत्त्या हिमरूत्यर्थंपरणे इत्येव लभ्यते इति भावः उष्ट्रिकाच मविकारः पात्रविशेषः मन्त्रयोवा पदघट

मितेनोदकेन यच्चत्ताम्र्यंते इत्यर्थः ननु संख्यापरणाद्युक्तेः संख्येयपरणोक्तथं प्रसंगोत आह आधारेति संख्यापरणे इत्यस्य संख्या
बोधकशब्दवोधपरणे इत्यर्थं इत्याशयइत्यन्येनेदमसूर्वमित्याहद्वेति संख्यापा अवयवे इत्यतः संख्यायागुणास्येत्यतश्च तन्नेकमिति स
ख्याबोधकाच्छब्दात्समन्तात्तदर्थसंख्यापरणे दृष्टतिसूत्रार्थ इति भावः प्रत्यासत्त्येति प्रवृत्तिनिमित्तसंख्यापरणे तत्संख्यासंख्येयपरत्वं एव
प्रत्ययः नतु तत्संख्यासंख्येयानतर्भूतपरणे इत्यर्थः भाष्येन्यसंख्यत्वमिति वहुव्रीहेस्तुः अन्यासख्येत्यर्थः ननु व्युत्क्रमेणगणनेतस्या
प्यसमत्वमिष्यमेवेत्यत आह प्रसिद्धेति पाद्विती पइति प्रसिद्धसन्निवेशक्रमीयगणनास्मेतोत्यर्थः एवं चन्यासोत्तरमपि दृष्टमित्यत्रतात्पर्य
अष्टमादिव्यपदेशपत्वेनेति तच्छब्दव्यवहार्यत्वेनेत्यर्थः अष्टमादिव्यपदेशत्वेनेति पाठे बहुव्रीहेस्तुः यथान्यासेतु नापंरोधइत्याहऽरण
म्य ह रणेत्विति प्रथमत्वादि नायागणनातर पेक्षी यापदेसिमन्नवुद्धिस्थ्यैव पस्वारमनुपजातरूपस्येव परणत्वमित्यर्थः सन्निवेशोनिर्माण
क्रमः सोविद्यत्कृती त्यत्रप्रथमाद्विवचनस्त्वपूशतात मस्येपिदशमदशाद्यौ प्रदशसुस्ये त्यर्थः पचपित्रत्तसंख्यावच्छिन्येनेप्यत्ततसंख्याप
रकस्य चरमोपजातत्वा यदोषस्तथापिदोषांतरमाह भाष्ये सत्रेचेति प्रधानार्थाभिधाने प्रधानार्थमसदृशस्वार्थीयस्याप कत्वं श्रुतिसाध्या
तेरेवोपात्वं भाक्त्रिमेत्रित्रियात्तम्यत इत्यनुपपन्नमत आह रुत्रयमर्थद्वयेऽयचानामुष्ट्रिकपणामित्यनेनअतिव्याप्तिरेव नो व्यते कितारैम

कै.टि.वि. व्याप्तिः रथीत्यर्थः तदाह अनिष्टएवेति उक्तप्रकृतिमात्रेणाप्रतीतस्यपंचत्वसंख्यापूरकत्वस्यापिप्रतीतेः कथंस्वार्थिकत्वमतआह प्रकृ
२९ त्यर्थोतर्भावितसंप्रतिपत्तिहेतावितिं पंचत्वादिसंप्रतिपत्तिहेताविसर्थः पंचत्वादिसंख्यापूरणादितियावत् चतुःशब्दाच्छिन्यद्गति संख्या
वाचकात्तत्स्वार्थवृत्तिसंख्यापूरणप्रत्ययइत्यर्थः सूत्रस्येतिभावः तदाह भाष्येपरापेक्षायोग्य परसंख्यापेक्षपूरणोत्वइत्यर्थः चतुर्णां
पंचत्वसंख्यापूरकःपंचमइतितात्पर्यम् एनेयतोऽस्त्रशब्दइति अधिकवाचकशब्दइत्यर्थः अधिकवाचकस्यन्नेहस्तिदर्शनात्व्यवहा
राभ्यादर्शयति यथेति तेनेवेवत्तिपदार्थस्यसमासार्थयोर्भेदोभावात आहावयवेनविग्रहइति अवयवार्थकेनवृत्तिपदार्थोवाधनाभिप्र
यस्तदाह समुदायःसमासार्थइतिइति आश्रयितव्येखलुस्वोयंचत्वसंख्यापूरकइत्येवपंचमशब्दार्थोदृश्यः सर्वथैवयंचशब्दोवर्त्त
तइति तिपादेश्वतिहेतोः सर्वपवद्यादयोन्यत्वमयेहेतुइतिभाष्येणान्वयः प्रायेणेतिशब्दइतिग्रएवपाठः अन्नसर्वेष्वेवेषुभाप्रत्येकंव्यादि
संख्यासंबंधाभावोदर्शितः यथामहतोभारस्योद्धापनशक्तिः प्रत्येकमसंबद्धासमुदायेनैवसंबद्धातद्यथावात्रिविशिष्टगुरुत्वंप्रत्येका
संबद्धंसमुदायेसंबद्धंतद्वदित्यादुः सर्वेष्वेवसंनोहेतुमाहएकैकमंतरेणेतिगताभावेहेतापामितिं यथाकथंचिद्गुणानमात्राये स्वाभित्य राम० २९
र्थः निर्माणायेत्पाद्यितीयदेवतिबोध्यतदाप्रगुरुत्वपूरणस्वाभावादितिभावः पूर्वोक्तार्थसंग्रहेतिपंचाधजंतसंख्यहशब्देन षष्ठीसमासः

माष्येपूर्वोक्त्यसंदिग्धेसंदिग्धवचनंतदारूपंदर्शितपन्नइत्यर्थः तथासतितस्याः प्रकृत्यभिहितसंख्यायास्तयाप्रत्ययाभिहितव्यक्तासामर्थ्यंसंवे
ध्येतुर्वंत्रियचत्वसंख्यापूरकइत्यर्थात्एवंहितन्निर्व्याख्येत्यर्थः अन्योन्यवाक्यपाङ्क्तित्येतिपाष्येभाष्ये अयेस्येत्यर्थः अतिशोहितभेदाइति
अवयवमात्रवृत्तिधर्मेणाभासमानाः पंचादिशब्दवाच्याइत्यर्थः नोयान्नइति अवयवमात्रवृत्तिधर्मेणापृथक्त्वानोयान्नइत्यर्थः नवत्यपेक्षेद्
तिसाधारणरूपेणोपात्तत्वादित्यर्थः अतएवबहुवचनं प्रत्ययेनत्वभिधीयतइति अवयवमात्रवृत्तिधर्मेणाभिधीयतेइत्यर्थः यद्येतुस
र्वत्रैवस्यावाच्यसरक्तिद्याद्यःप्रवर्त्ततेतत्पूरणस्तदर्थस्यतांरतगतएकोनतद्भयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरन्यत्वात्व्याप्यहोन्विशेषः
एवंत्रयहइत्यादिषु यत्रसवित्वः पत्र्त्रपंचाशिरोहितभेदस्येवसमहत्यर्थंवादिशब्दवाच्यताबहुकत्वात्अतएवबहुवचनेएकैकस्मि
न्कदाच्यप्रसत्तेस्त्व प्रकृत्यर्थांतर्भावमात्रेणप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्भेदाभावशंकायोगमस्त्वेयत्पएवंसमाधानेयकृत्यर्थतावच्छेदकप्रत्ययार्थ
तावच्छेदकभेदेनतद्वच्छिन्नभेदेन्नभेदएवेत्यवलेख्यात्पयन्नइत्येवप्रकमात्तीत्याह नोतार्थनन्वयस्मादिहितस्मादेर्बालकेनेवा
धेताविल्पत्रषष्ठीनिर्देशोलीत्यत्तआह षष्ठीत्यानेइतिमह्यरुत्तुकामितिलपृयाठः एवेमतृत्तुकोरितिषष्ठुकअत्ययस्वचतुर्थइत्यादाव
कारश्रवणानापत्तिर्विसर्गोयत्तिश्वमट्यटोवित्पेवयाठः महइत्तोरितियाठतयोर्मध्येमरइत्यर्थः घट्कतिन्न्यायहकारस्यचकारस्य

कै॰ प्रदि॰ लोपः कारस्य श्रवणं स्यादत आह अकारस्य हि नेति स्येजनु सहितो विति तु नोक्तं तकारस्यापि लोपापत्तेः नपुंसकप्रयोगोपपत्तये आह सर्वथा का
रेति न तथा दर्शितविधिप्रतिषेधौ नैतद्येत्स्यावत आह विधीनियमौ तेकार्यमलोपादीनां विधिप्रतिषेधौ विषयविभागेन व्यवस्थितौ भवेतामि
४० त्यर्थे भिन्नावधिकरणामित्यर्थः तदोस्य भत्वादिति अत्र भत्वादित्यस्य यथा गच्छिरूपवर्गनालिंगवेदित्याद्याभिधानात्वाह लि
गसर्वनामत इति यदेवेति एषतस्य प्रहरणादुत्पनेन वा कैयकवाक्यातथाक्षणाहरणात्पर्थे एयोः एषोति केत्यर्थ इति भावः तेनेति
मसंज्ञानिमित्तेनाहिते विवक्षिते युवडिति वार्ति कार्य इति भावः सल्सदिश्वा ननु लौकिकवस्यादिग्रहणे नेकस्येरपि तत्वात्माम्नाम्नाउ
यपञ्चोत आह इहेति नन्वस्यागमविधित्वात प्रत्ययो द्विधीयत इत्ययुक्तमत आह प्रत्ययभक्तत्वादिति प्रत्ययविधिरप्यनेनैवेत्यन्ये तमपान्
प्राप्नोतीति सहस्रोऽदिभ्यः प्राप्नोतीत्यपि बोध्यः ननु देयथ्येसति ज्ञापकं भवति नहि व्यपदेशिवद्भावनिषेधप्रवृत्तावप्यसंख्यादौ तस्य वैयर्थ्यं
मत आह अर्थवदिति वस्तुतस्तु स्त्रोपानां तादिशब्दविषये एवसनिषेध इति नात्र तस्य प्राप्तिः स्पष्टं चेदं येन विधिरित्यत्र प्रदीपोलक्षणविशे शम॰
षइति विधायकं विशेषणं तं वाक्यानुमित्यर्थः स्नहणाशिष इतिहः विस्याः विशात्यादिभ्यस्तमडेतदंते भ्यष्टि स्वेवमिति भावः त्यागे हेत्वभावादि ४०
तिपाठः मतौ छः अन्यशब्दस्यान्यशब्देन त्यसंभवादाह मत्वर्थ इति तद्धितार्थे इति सूक्तसामरूपे सर्वविधिनिप्रथमोत्तरा छः इत्यर्थ इति भावः न

न्वेवमपि समर्थविभक्त्यादिकं न लभ्येतेत्यत आह प्रधानेति प्रधाने प्रत्ययार्थे एषां समर्थविभक्त्यादय प्रधानेऽप्यस्यापिति तद्गुणस्य तमुपस्था
प्यते एवेति भावः यथा स्नात्वाणाशोद्यतो मिश्रस्ते तु क्तः अपपाठमनार्यस्य आहिस्यंति शीतितात्पर्यं एकपदभिन्नाद्यीत्य सर्ववर्णमात्रादपि
प्रत्ययः स्यादत आह कर्मधारय इति पञ्चम्यानुपूर्विने रूपं भवानने कपदस्य रूपेसमुदायमत्यतात्माद्यीत्यर्थः षष्ठीप्रथमयोरिति अस्येति षष्ठी
वामई इति प्रथमायः सरसमुदायरूपत्वाभावाच्छेति अनेन पद समुदायस्य वेदमाससेस्येति नियमाप्राप्तिरेति तापूर्वधिव्यसमुदायरूपस्याभावादि
तितद्यर्थः अस्येत्यस्यापि न पदत्वं तत्र त्वस्य शृह्वस्यविभक्त्यर्थप्रतिपादकत्वेनामुद्यासिति भावः एवं शब्द स्थानेन प्रकारेणेति नार्थः स्वरूपस्या
प्राप्त्या ऽसंगतत्वात्किंतु अन्यदित्याह तथा शब्दस्येति स्वरूपपरावृत्येति शब्दः स्वरूपस्येति वक्तुमुचितं वक्तुर्भाष्यस्त्र कथनतमप्रत्ययान
प्रकारो येन लक्षणे अर्थवाचा अवस्थितशब्दस्यैवेय ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थे सूत्रमिति सः लोके प्यर्थवाच एवानुकरणत्वं इति दिक् नन्वर्थभेद
इदं विषय श्रव्यो नुपपन्नोत आह अभिन्नत्वेत्वादिति एव च भेदनिवन्धनार्थवत्वानुपपत्तिरित्यर्थः अर्थभेदादिति अनुकार्यस्य वाह्योर्थः
अनुकरणस्य तु अनुकार्यशब्दरूपमेवेत्यर्थभेदः अस्येतीति इत्यस्येत्यर्थः ननु लोकेपि स्वरस्य नियतत्वाद्वेद एव स्वरनियमकथनभा
ष्यस्थमसंगतमिति चेन्न लोके एकश्रुतिरपि सत्वेन तत्र नियम इति भाष्याशयात्वर्णानुपूर्वी नियतेति तल्लक्षणस्य यादृशी स्वरछिमिःक

कै॰टि॰वि॰ तास्मातेल्ल्यसमुप्तिपर्यंतं निपतितस्यार्थे नियमाभाव इति अनुकरणे अप्रवृत्तः शद्बस्यप्रायश्चित्ताभाव इत्यपि बोध्यं अध्यापनकालेर्थप
४१ राणामपि अर्थावबोधात् अध्येतॄणां शद्बपरत्वं न मृत्ताप्यनुकरणत्वं शद्बतात्पर्यकत्वस्याभावात् स्वरवर्णानुपूर्वीभेदाभावाच्चेत् त्व
बुध्यानेदं मा सर्वस्यापीत्याह अम्नायेषु देकदेशादर्शनादाह आम्नायेति भाष्ये आम्नायेषु मानस्य पदेकदेशः सप्तम्यन्तपदभङ्गेति मते
ऽनुकरणे दृश्यते इत्यन्वयः नन्वन्तरभागे सुप्लोपो दृश्यत एवेत्यत आह पदीति नन्वनुकरणस्यापि कुतो न प्रसङ्गः तो वाम्नतगतमाह अ
नुकरणस्यापीति भाष्ये ऽसरूपेति न संज्ञेति संज्ञासंज्ञिनोरव्यभिचारे प्रयामत्व यो व्यवस्थितत्वाद्दर्शयति तत्र पदेति स्वजातिसमवेता
ति अनुक्रियमाणनिष्ठजातिसंबद्ध अनुकार्यमित्यर्थः अध्यापनं कल्पेतो प्रत्यपायो न स्यान्मायरः स्वल्प इत्यत आह तादर्थ्य इति नत्वर
वैसूत्रे कृत्स्नं शास्त्रीरिस्तुत्यान्तपोः स एवनाडिकस्यलुगत आह लिङ्गविधानमेवेति मतुप्रकरण एवेति तत्याच मतुप्रत्ययस्येवानेन लुप्
सिद्धेरेत्र कृणां पाणिकेत्यावर्तत्र न्यासे तु प्रत्ययान्तमानमेनेति भाव धनुष्ठिरम् अनभिधानादित्यस्य कामशद्बेनत्वेन अभिधानादित्यर्थ इत्या राम॰
हकामशद्बेनेति शीतोष्णाभ्यामा सान्वेनोत्तरपदसंभवादाह नाभ्रितसमासासंभवादिति इवेन समासो विभक्त्यलोपश्चेत्यस्य संभवा ४१
च्चेत्य भिदं गेतार्थत्वादिति सत्त्वो शीतादिपदं तत्सदृशपरमिति भावः भेदतापुरुषं तत्समानाधिकरणेन दकरणाधीन मित्यादिनामे हाप

र्थकशीतादिपदं क्रियाविशेषणमिति सवित्ततदाह क्रियाविशेषणमिति सवितं तदाह क्रियाविशेषणाभ्यामित्यादि गेयास्याणीति अपिरे
वार्थे इदृशा ... विधिस्पष्टरूपाणीति शेषः सूत्रविशेषणं इत्यर्थः अधिकसमावनेति साहित्यमात्रस्यानिपातनमित्यर्थः द्वितीयायामि
ति अविवक्षितं तेन क्रियाविशिष्टसाधनवाचकादित्यर्थः अनेनोक्तेति अनाश्रितार्थशद्बस्वरूपमात्रस्य निपातनमित्यर्थः द्विती
यायामिति अध्यारूढो द्रोणः स्वारीमिति चेत् भाष्ये प्रत्यारूढपरप्रकृत्यप्रयोगे स्वारीमिति इति यातपाठ इति भावकर्मणोः शेषत्वविवक्षया
षष्ठ्यन्तपाठोऽपि क्वचित्तवस्तुतो विकशद्बार्थस्य क्रियात्वाभावात्तद्योगे द्वितीयाप्राप्तिः चित्यैव अन्यथादेवदत्तेन शतशो शक्त इत्यादौ षष्ठी वारणाय
कर्तृकर्मणोरिति सूत्रेक कृतारम्भाद्यस्य कृतयात तत्सूत्रस्थभाष्यविशेषायत्तिः एवं तु उभयविषयाध्यारूढशद्बार्थ एतन्निपातनमित्यर्थमात्र
परमिति स्पष्टमेव तद्धि दृशः किंच तत्वं स्यर्थे इति पाद्वपरमिति सूत्रे भाष्ये न चैतास्ति याः अधिकशद्बेनचो वे भासते अस्यपरिमाणस्य परि
माणमधिकमित्यादावप्रतीतेः नाप्यन्याः तथा सति गत्यर्थत्वात् कर्तरि कर्मणि वक्त इति माष्यासंगतिः आधिक्यगुणप्रवृत्तिनिमित्तेकशब्दा
र्थं च मीनु सप्तमी वाधिका प्रायकादेवस्तत्त्र सप्तमीत्त प्रिलष्यपदाधाराणोपश्लेषिकोऽधिकरणइत्यन्ये औपश्लेषिके ति एतत्सूत्रादस्मि
निति सूत्रेव्याख्यात अधिकास्वारी द्रोणेनेत्यस्यततीयाप्रसक्त्यादि त्वादेतो वा क्तेति यदाख्यातारणाकर्तरि वा यात्स्वभाष्ये राजपुरुषे इति पादः

कै·टि·वि·
४२

राजपुरुषयीति पाठेऽपि रे वार्थः अपरह्नः शिवभागवतेरतद्भाष्यप्रामाण्यादेवगमकत्वात्समास इति अन्यथा भागवतपदार्थस्य शिवस्य विशेषणस्या
पेक्षत्वेनासामर्थ्याद्वृत्तिर्न स्यात् ननु शिवस्य भगवता सामर्थ्ये विभागवतेनासामर्थ्यात्कथं समास इत आह अवयवेति भक्तिः सेव्यः कर्मणि
क्तिन् शिवभागवताः कापालिकास्तेषां शूलरुक्षाः प्रायेण भिक्षां चरन्तीति ह्रस्वोपाय इति भाष्ये समस्तपदेनार्थ यमेकार्थीभावत्तिर्थ ग्रहणं ना
वश्यस्यैव सूत्रे निर्देशात् लुड् इत्यस्तु रणोकयमत आह परेणेति अनेनेतीति अत एव सूत्रे सामानाधिकरण्येन निर्देशः यद्यपीति आत
वचने नग्यसति पट्टुशिभाष्ये संगच्छते एवं चेदं वाक्ये किमेदेये वाभावः पचकमित्यस्य चरणमेवत्यत आह अस्वतंत्रीक्रियत इति व्यतिष
ग्रहणाकरणं चवमरूपमित्यर्थः शं स्वलमस्य ननु संयोगविशेषरूपसम्बन्धनस्य शस्वलमपि करणमेवेप्यत आह अस्वतंत्रीक्रियत इति व्य
तिषक्तिरज्वादिना ध्यत इत्यर्थः शं गलमिति क्विबन्तात् भाष्ये यतो तरेणेति पत्तिन्यायस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः आत्रि पनक्षेः ननु वाक्यार्थसत्ता राम॰
कसत्वमनाग्रथत्वादव्ययत्वाद्यवृत्तिरत आह वाक्यार्थस्येति ननु संबन्धस्य न वाक्यार्थत्वं वाक्यार्थ इत्यस्य तत्रान्यवाधविशेष्ये इत्यर्थादत आह
क्रियारूपस्येति व्यपवर्गाभावे पीति निति पदे इत्यर्थः इत्यभिमानेन व्युत्कान्तरुक्तिर्निर्देशो यदे इत्यर्थाश्च पदेशिवद्भावेमेरियोक्रिं विशेषे छेदे ४२
व्यापिनीति छेदो व्यापित्वं तद् यो नुष्ठापित्वं रूपविशेषवतीत्यर्थः विशेषत इतिया ठेमियात्तनादिस्यनेना दित्यनेनान्वयः विशेषमेवदर्शी

यतिच्छेदो व्यापिनीत्यादिना आह मनेन नरः रूपयोः प्रत्यययोः समानकालत्वासंभवादाह भुज्जिनेति नन्वेवं भोजनोत्तरं तद्दिनेपि प्रयोगोन
स्यादित्यत आह यस्मिन्निति लोकप्रसिद्ध्यनुसारेण तिपाठः सा ह्यादृष्टिः एवं च यदृश्यमान इति संज्ञापन इत्यर्थकः संज्ञाशब्देन सानां
दृष्टत्वेन व्यवहृप्यमाणोर्थ इति प्रत्ययइत्यर्थः अनयेति शब्दव्यक्त्येत्यर्थः तदाह शब्द एवेति संज्ञा पविषये इति तदर्थप्रतिपादकशब्दविष
ये इत्यर्थः॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजन्मनो नागोजीभट्टस्य कृतौ भाष्यप्रदीपोद्द्योते पञ्चमस्य द्वितीये प्रथममाह्निकं॥ ॥तदस्यास्
नन्वाधारत्वसंबन्धित्वयोर्भेदात्कथमनुपपत्तेरारूशाखाव्यानितित्व चेद्र्याख्यास्य शाखेत्युभयदर्शनादिति भावः तदेवं संबन्धित्वे
चेत्तिसंबन्धित्वं संबन्धः अवयवावयविभावरूपमिति भावः बोधविषयत्वमभेदसत्त्वेन भवति युक्तं द्वयोरपि विशेष्यत्वान्नपुंसकैकवचन
निर्देशानुपपत्तेरात्र तद्वन्तिन्यो निषेधार्थत्वेः सङ्गतेरारु नशाद इति तवत्येवेति तस्मिन्न पितद्वत्वेवेत्यर्थः भावप्रत्ययान्तस्य नपुंसक
त्वदर्शनात्तत्व पाठमनाश्चास्त्र अवश्यभावइत्यादि अवश्यपदवतिवृत्तिस्य भावतद्धितः शक्ष्यादेः स्वाचावश्यशब्द एव सा यद्वपत्रास्तीत्याव
शकेः एवं च आवश्यक इत्यस्य अवश्यसमावेश इत्यर्थः वृक्षशाखयोस्तत्समावेशदर्शनादाह इहेत्यादि स्पृशतिपत्त इत्यर्थः तदेवाविपतन इ
त्यर्थे कत्वेत्वपर्वक इति केमलस्याग्गुपलक्षणं संबन्धनिमित्तेति संबन्धनिमित्ते संबन्धनिरूपके संबन्धित्वेनाविवक्षिते किंत्वधिकरणत्वेन

कै॰ हि॰ वि॰ विवक्षितमित्यर्थः तथ्चिनाविवक्षाचसंबंधासंभवादेवेत्याह न घटेति कारकाणांशेषत्वविवक्षा हि तत्र वै संबंधसत्वे न च प्रकृते कश्चित्ता

४३ दृशः संबंधोऽस्तीति भावः तदेवोपपादयति रहीरिति अपेतत्वाद्द् इसंबंधेति अनंतरादिसंभविव्यापारविभागे ये व्यापारासाम घटस्य तत्वाभावस्तत्त

मभिव्याहारेतुसापेक्षत्वान्नमत्वर्थीयोनेतिभावः कारकप्रकरणकरणकरणोद्दिष्टसाधकतममिति तत्त प्रत्यक्षणोदितिभावः अपंपितिति

नचेरूगौणाग्रहणेज्ञापकमस्तीतिभावः कारकप्रकरणकरणे अन्यतु एवं घोषवतीगंगाकाकवद्रूहमित्याहुः कापन्निः व्यापकारस्येतम

स्यमपिकेरणत्वमितिस्वरितेन साधकतममित्यादेर्भाष्येस्पष्टमुक्तेस्तस्माद्यधिकरणत्वेऽपि चान्याइत्यादौ आधारत्वात्तृत्यधिकरणेवो दृष्टा

धारत्वात्तत्र यत्र तथात्वबुद्धिरस्तितत्रास्तिसाचाधिश्रयोगएवनान्यत्रेतिभाष्याशयः भाष्येभवतीति चयदवते इति नचातोपितस्यसंयोगवे

गीतिवाच्यं संयोगसंबंधेन संबंधिनिमत्तुपः प्रसत्याश्वानगीकारात् नहि कश्चित्संयुक्तयोर्घटपटयोर्घटवान्घटइतिघटस्यघटइतिवा

भवति संयोगविशेषएवन्वभवतितत्रवाधारावेयभावएवेत्याहुः अस्तीतिप्रकृत्यर्थविशेषणंतत्रप्रत्याशयमाहसंभवेइति तामत

रेण शुद्धोपरत्वार्थसत्तामंतरेणार्थबोधासंभवसंभवाद्वित्यर्थं तुस्यादेव शुद्धसत्तायाएवप्रसत्तौ प्रयोगे नसत्तौ प्रकृत्यर्थइति राम॰

सत्तायां वर्त्तमानाद्वित्यसंगतमतस्तदर्थमाह सत्तोपाधिकेतिरु तौ प्रकृतेस्तदर्थानभीवेमाहहित्विरितिभावः ननुवर्त्तमानात्यश्च्यंतम ४३

रूतिकसत्तापदार्थोनभवतामुविषयतोरितिकथं परार्थस्तोनव्यभिचरतीत्यतआह स्यात्वहिति संबध्यतइति वह्निः सत्वामत्वादिप्रतिपाद

नायेतिशेषः ननुदेस्यनामख्यशदिषाणादिः स्तो व्यभिचरतीप्यत आह अरयनेति उयचरितेति वाह्यसत्तापाएवमुख्यत्वादियं गौणीत्यर्थः

तथैवसर्वव्यवहारात् शाब्दप्रयोगाश्रयत्वात् तत्प्रयोगनिमित्तत्वात् ननुतस्मान्नशशशृंगबोधविषयत्वात् दिशिशृंगस्यनपनाघ्रसंभवादतआ

ह सैवत्विति वहिः सत्तासत्वेनात्ममानाधिकरणतया असत्वेन केवलापालस्याएवविहीरूपत्वेनभानमतएवघटःस्यादधिगरणार्थम

नयेद्वत्के अनयनेप्रवर्त्ततेयश्चात्तरभावनिर्णयेवके ज्ञानस्यप्रमत्वकल्पनीतिभावः आकरणागादिदोषवशेनतस्याएवतस्याएवत

त्वेनभावमितितात्पर्यं बाह्यसत्तायाएवप्रयोगनियामकत्वेदोषमाहयहित्विति सतोजन्मविशेषादितिसत्त्वमहेत्पेणास्थितस्यैवस्थूलरूपा

तिर्जन्मेतिमतेपिअङ्कुरशब्दायात्स्थूलरूपावधि जन्मास्तएवजन्मेतिभावः उपचारसत्तायांचिति उपचारसत्तायाः शाब्दप्रयोगनिमित्त

त्वाश्रयणोत्वित्यर्थः नन्वेवंबुद्धसत्तायाः सर्वत्रभानेऽस्तीत्यादिप्रयोगोनस्यादतआह बुद्धीति तयाचवाह्यसत्ताऽभावस्यतनेनस्यचाविरोधा

दितिभावः नोपपन्नइतिअज्ञात्वासंप्रतिसत्तायाएवप्रतीतेरितिभावः शेषांतरमप्याह राजपुरुषइत्यादेचेति आकांक्षाभावादिति शंजयत्वा

र्थइतिशेषः ननुबुद्धिसत्तासर्वाव्यवहारकालेसंप्रतिसत्वेवेत्यतआह बोधायामितिमुख्यापामिन्यर्थः वक्तृपरामर्शं वक्तृआह केवुद्धे

तत्वे अतः करणात्तद्वृत्तिज्ञानादिविषयीकृतानामनुसंख्यायामेववर्त्तमानगवेतीतिवाच्यं संयोगसंबंधेनसंबंधिनिमत्तुपः प्रसत्याश्वान

कै॰टि॰वि॰ गीकाराच नहि कथंचित्संयुक्तयोर्घटयोर्घटत्वान्न घट इति घट स च घटः । तेषां भवति संयोग विशिष्टः एव न भवति तत्र वा धाराधेय भाव एवेत्या
हुः अस्तीति प्रकृत्यर्थ विशेषणं तत्र भ्रान्त्याशय माहु सं भवेदिति नामेति । वृद्धे यद्यदार्थ सत्तामेवेति गाधर्वबोधाय यदोश्चारणासम्भवादित्यर्थः
४४ तस्या एव बुद्धिसत्ताया एव प्रवृत्तौ भूयोगे न सत्ता प्रकृत्यर्थ इति सत्तायां वर्तमानादित्यं संगत मतः स्तदर्थ मात्रसत्ताया विवक्षितत्वेन त्रतस्त्व
र्थोत भावेणाहतिरिति भावः नन्ववर्तमानादर्थ शब्देन प्रत्यासत्तिक सत्तापदार्थो न भूतभविष्यतोरिति कथं पदार्थ सत्ता न व्यभिचरतीत्यत आ
ह यावदिति संबध्यत इति बहिः सत्वासत्वादिविप्रतिपादनायेति शेषः । नन्वत्र तासतत्व शब्दा विशेषणादिः सतां व्यभिचरतीत्यत आह आप
तेति उपचरितेति बाह्यसत्ताया एव मुख्यत्वादिवंगोणीत्यर्थः तमेव सर्वव्यवहारात् शाब्दप्रयोगाभ्यत्वात् तत्प्रयोगनिमित्तत्वाह न
नु तस्मान्नशब्दजबोधविषयत्वे तद्विशिष्टस्य न यत्नाद संभवादत आह सैवेति बहिः सत्तामन्वेतु तस्मिन्मानाधिकरणतया असत्वेतु
केवलायास्तस्याश्च बहिरूपत्वेन भानमत एव घटः शशविषाणादिवन् वर्तमानयोरपि न प्रवर्त्तते यस्मात्तदभावनिर्णये वस्तुज्ञानस्य राम॰
न्नमत्वं कल्प्यतीति भावः ओत करणस्य रागादिदोषवशे न तस्या एव तस्या एव नान्ते न भावमिति तात्पर्यं बाह्यसत्ताया एव प्रयोगनियामकत्वे ४४
दोषमाहयदि त्विति सतोन्यविरोधादित्विति स्वरूपेणास्थितस्यैव स्थूलरूपातिरूपमिति मतो यश्च स्तुरशादीपात्मस्थूलरूपावच्छिन्नस्य
सत एव उपन्नेति भावः उपचारसत्तायां त्विति उपचारसत्तायाः शब्दप्रयोगनिमित्तत्वाभ्युपगमे त्वित्यर्थः नन्वेवं बुद्धिसत्तायाः सर्वत्र भा

नेऽस्तीत्यादि प्रयोगो न स्यादत आह बुद्धीति तत्पाचवाह्यसत्ताऽभावस्य जनन नस्यचाविरोधाद्विति भावः नोपपद्यत इति अस्ति नासंप्रतिसत्ताया एव
प्रतीतेरितिभाव दोषान्तरमप्याह राजा पुरुष इत्यादौ चेति अत्र वा वाह्यापामिति मुख्यायामित्यर्थः वृक्तपदाधिष्ठेयभावादिति राजपदार्थ इति शेषः ननु
बुद्धिसत्तासंज्ञो व्यवहारकाले संप्रतिसत्वेवेत्यत आह बाह्यायामिति मुख्यायामित्यर्थः वस्तुपरामर्शिवस्त्वा आह केवलत्वं अंतः करणतद्वृत्ति स्थिता
तद्वृत्तिविषयीभूता ननु मुख्याया मेव वर्तमानायां यथा स्यात्ततु भूतभविष्यत्योर्मानत्वादित्येव भाषते तु तत्रो नव्याख्यायते तत आह पात्विति संबंधा योग्यास्थिति
सत्ता वर्तमानकालस्य स्याश्च यतो भूतत्वादिनाविरोधात्सत्ता वर्तमानत्वं स्याश्च प्रवर्तमानत्वेनिपतत्वात्सामानाधिकरणेनापि न संबधः स्वगत वर्तमा
नत्वस्य स्वगत भूतत्वादिना विरोधात् इति भावः अर्थकमेधारयस्य समर्थयते अथ यस्येति सत्ताशब्दस्य केवलरूढ एव न तु वर्तमानकालावच्छिन्न
सत्ताप्रतिपादक एवेति भावः तथाप्यसाविति तथापि नदोषोपतौ मावित्यन्वयः संप्रति सत्तायामिति भाष्यस्य वर्तमानाश्रयक सत्तायामित्यर्थः कर
णात इति भावः ननु गोमानासीदित्यादौ संबंधिनो भूतत्वे सत्ता प्रतिपाद्यते न गवामिति तन्नापरोक्षो तत्आह विद्यमान एवेति ननु गवां सत्ताया एवा
तीतत्वादिप्रतिपादने आसनित्यादि वह च न स्यात् गावोस्यासन्निति वदत आह गुणधर्मस्येति विशेषणयोगतारीतत्वस्येत्यर्थः प्रधाने गोमतीति आसी
द्विते तिशाब्दाभ्यामिति शेषः प्रत्ययार्थस्य मतुपत्ययार्थयोः संबंधिकर्तृक सत्तायाइत्यर्थः ननु गोमतो विद्यमानत्वे न कथं भूतत्वादि प्रयोगो तत्राह॰

के.टि.वि. अवस्थानुरिति अवस्थाविशेषस्य वाच्यसत्ताविशिष्टगोसंबंधस्य पाञ्चयाच विशेष्यस्य विद्यमानत्वेपि विशिष्टस्य संबंधरूपविशेषणनाशाद्विशि
४५ ष्टनाशमादायपि स्त्वीनष्टइत्यादिव्यवहारः तदुक्तं वचाथ्यीद्विशिष्टवेषणमत्वेनार्थस्यसंबंधिनोतीतत्वादिप्रतीतिरिति वोध्यं नन्वेमतुपः संबंधिमा
त्रार्थकत्वेन तत्राप्यस्तेः प्रयोगः कुतो नेत्यत आह प्रत्ययांतेनेवेति प्रत्ययान्तप्रकृतेत्यर्थः नन्वतत्वात्प्रयोग एवन्याय्योति आह विशेषाकांक्षायेति म
त्तायाः तातीतत्वाघवगमायेत्यर्थः प्रत्ययेन हि प्रकृत्यर्थोपस्थितपाससत्तामात्रावगतेरितिभावः असनविशेषेति व्यसनोदमनेपर्यसनरूपेत्यर्थः प्रत्य
यार्थं भवनेइति मनस्वी सुहृनवतीत्याद्यर्थप्रतीतिरित्यभिमानः भाष्यैका किंमतोरिका वाचोयुक्तिः वाचः शब्दस्य युक्तिः प्रयोगइत्यर्थः अस्तुहस
मासः नन्वत्र अर्थतोतीतगोसत्तायाअपिप्रतीतेर्नैवस्तुनुपपन्नमतआह मात्रादिति अवस्थाविशेषस्येति उक्तोर्थतत्प्राद्भ्रस्मत्तायामेवप
र्यवस्यादित्यर्थमस्तीतिसुखेतव्यत्याख्यानापत्तेरित्याह भाष्यैकत्वेति गोमानितिरिति प्रतीयत एवेतिस्तोतिपदं विकाष्टा
विशक्तिस्वभावादित्यर्थः यथा सुजर्थवहुव्रीहिरित्युक्तावपिद्विरशाइत्यादौ सुजर्थवहुव्रीहिरितिभावः अमतिवाधकेज्ञानसामान्यसामग्री व राम०
वर्तमानसत्तामाभिकेतितात्पर्यसत्तापाइतिवर्तमानसत्तायाइत्यर्थः इत्यादौ केतिगोमानासीदित्यादौ वर्तमानसत्तायाअतीतत्वादिनाविरोधात् ४५
गोसत्तातीतत्वस्याप्यर्थतस्तात्प्रतिपत्तेरितिभावः ननुधातुसंवधइत्यत्रधात्वधिकाशब्दकथमतुप्रनियामकतास्यात्तत आह तत्रेतिविरुद्धकाल

क्रियासंबंधादितिधर्मिणोविशेषणागतकालविरुद्धकालक्रियासंबंधाद्यथातद्धर्मयागीभाविताप्रतीरतीतितयागकर्तरिभावितान्वयवोधेन
तद्व्याख्यानुपपत्तिवशादित्यर्थः तद्वदतीतअतीतेसंबंधिनिविद्यमानगोसंबंधस्यवक्तुमशक्यत्वात्सत्तायामप्यतीतत्वप्रतीतिरित्यर्थः
अपेक्षाकं वाक्यार्थानुपपत्तिवशादपिविशेषणागतकालस्य शाब्दवोधेःभानमिति यदापिगोमानितिविद्यमानेगोमानासीदितिप्रयोगस्तदा
अपेक्षाकं वाक्यार्थानुपपत्तिवशादपिविशेषणागतकालस्य... पिविशिष्टावस्थाविशिष्टस्यैवगोसंबंधित्वादवस्थानाशेपितत्रविद्यमानगोसंबंधोवक्तुमशक्यइतितदतीतत्वमनेनवाधकं ननुगोमतोगो
सुर्वतिवमानासत्त्वेवातीतत्वपिगोमानासीदितिप्रयोगोदृश्यतेइतिकथमतीतत्वप्रतीतिरतआह गोमत्सत्तात्वेनेतिगोमत्संबंधत्वेन
सगोनिष्ठस्यावस्थाविशेषस्यातीतत्वेनातत्ताभिगवामतीतत्वादिप्रतीतिर्गोमताइवअवस्थानुरितिगवादेरित्यर्थः असत्वेतुस्फुटैवतत्तातीतत्वप्र
तीतिरितिवोध्यं नन्वेवसत्तायावर्तमानत्वप्रतीतिनिवृत्तौतन्निवर्धनमतुपोपिनिवृत्तिःस्यादतआह प्रकृत्यर्थस्येति अतएवस्येति अस्तीत्यस्य
प्रत्याख्यानेपिशब्दशक्तिस्वभाववलात्तस्यतत्संस्कारनिमित्तत्ववोध्यं अस्तित्वेवेति अस्तिनायुक्तादेवतिवक्तुमुचितं अथक्तिपमाणेपीत्यत्र
रभाष्यस्वरसात्नन्वत्राप्तिनेवनयोगोतः कथंप्राप्तिरतआह केवलानामिति अस्तियुक्तादेवेतिनियमइतिभावः ननुगावद्धत्यस्यसत्तायापदिश
धान्वयेपयामतुपःसाधुत्वेतथात्वेतराव्ययेप्रविष्यतीत्यतआह इदेतिइदेतिपाठेतुशाद्यार्थवित्यः प्रकृत्यर्थोपाधिरिति नन्वतस्यषष्ठ्यर्थे

कै·टि·वि·

४६ त्वात्प्रत्ययार्थत्वेवं तु युक्तं न तु प्रकृत्यर्थोपाधित्वमिति चेन्न· आनंतर्यादीनामनंतरादिप्रयोगाविषयत्वेनाभावात् न ह्यनंतरादिप्रयोग
मेतनाम्नास्तोस्य केवलइत्यादौ सत्यपि प्रकरणादौ अनंतर्यमतीति रस्ति अस्ते रनंतरेत्यमीये चेत्यादिभाष्यांत अनंतरादिपदाध्याहारेतन्निरूपि
तो संबंधाधिकारषष्ठीत्येतत्परं· अन एवास्माभ्यासद्विनेनेति भाष्ये संगच्छते पुनस्तु प्रकरणादिना वाक्यैकदेशन्यायेनानंतर्यादि प्रतीतिस्तत्रापि गा
वदीति सुबुत्पत्तिर्गोशब्दात्स्वार्थपरादेवेति न समर्थप्रकृतिकत्वा सुबंतस्येति समर्थमत्रवेति ध्वनितं कर्मणि चेति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यम्· एवं चा
नंतराइत्यनेन न सविशेषणत्वादत्र न वृत्तिरिति भावः नन्वक्तोदाहरणे नंतराइत्यस्य चतुर्थ्यत्वात्स्थितौ पस्थित्य युक्तो मतं आह· प्रकृत्यर्थविशेषणे·
केवल एवेति· अस्ति नैव युक्तादित्यर्थादिति भाव· अस्तिविचिंतितदाक्स्वश्चानुपातास्यर्यातमो वा एवपथा व तिस्त व्याप्त्याभावि णापि स्यादि
त्यर्थः। भाष्ये· किं प्रमाणो गुनरिति वा कथं स्यगम्यते इत्यगम्ये रनित्यर्थजन्यास्यसामर्थ्यं न स्यादिति· अस्ति नैव युक्तादित्यनेनास्ति महिते तरपु
क्तः केवलेनर युक्तश्च चारितइति बोध्यः तस्मान्नियमापाक्षिप्रहणमित्युक्तेरेवं यद्वीचोद्यांतरेऽप्यावश्यकेन परिहारेण स्यादित्याहिरूपादेत
दर्थं तन्नावश्यकमिति वक्तुं चोदयति· भाष्ये अर्थे रुकस्मादिति पुष्पपवित्रायावा यस्य स नीत्यन्नानवकाशे न्वबहुव्रीहिणा वा बोधितं वक्तुं यत्त्य त्त राम·
यापितेरप्राप्तिमेवदर्शनेतिशेषः· ननु प्रातिपदिकप्रकृति कसुबंतात्प्रत्ययइति अप्रातिपदिकत्वादित्युक्तेः असुबंतत्वादिति वक्तुं युक्तमत आह ४६

प्रदेशि उक्तार्थप्रदेशइत्याह सुबंतत्वमपीति नन्वेवमपि प्रातिपदिकसमुदायादेकसुपि स्याद्वदोष इत्यत आह प्रातिपदिकसमुदायस्यापीति ए
कवचनतः सुपिति भावः ननु विशेषणविशेष्यभावरूपसंबंधस्याधिकोऽर्थ उपजायते अत आह विशेषणविशेष्यभावस्येति प्रातिपदिकसमुदायात्स्यादि
वेत्यत आह आश्रयणेनेकत्वेति· ननु प्रातिपदिकादित्यस्य समाहारे एकवचनस्य सत्वात्कथं तद्वित्वं यानिर्वाहेति आह अवृत्तिरत्र पदकृत्ये यत्तम
र्थं स्वरेत्युक्तेः उक्तेष्वपुत्यज्ञोवीजमाह द्विगोरिति· स्वार्थे सप्तमीति· तद्वितः स्यादिति समासः कार्य इतितत्स्वार्थे सत्वान्नेतिदाशयः द्विइति भाष्ये अ
त्र पहेलो द्वितार्थस्य द्विगुनाभिधानेमानविर्त्यतस्मादाद्यमेव युक्तमत्यते इति· समासांतस्य नित्यत्वान्नेति तदाशयः द्विगोर्लुगिति तु प्रत्यनेन लुक्
अप्राग्दीव्यतीयत्वादिति बोध्यं· वस्तुतो नहि गुरेत्रमर्थ्यते प्रतिषेव इति वचनादिति भावः। अन्यत्र त्वेकमित्यादि सिद्धमिति नोक्तं एवं पस्याह नैतदृ
ष्टिमित्यादि ज्ञानसिद्धत्याह नेष द्विगुरित्यादि पूर्वपक्षस्यापवादत्वादित्यादि तमवकाशमसेवात्रासीत पंच सुकपाले षु संस्कृतः पुरोडाश इत्यादौ द्विगो
सावकाशत्वात्परत्वेन बहुव्रीहिरिति आशयः ननु द्विगोरप्यन्यतद्धितार्थे सावकाशत्वात्कथमपवादत्वमत आह अन्यपदार्थमात्रे इति· सिद्धान्ये कदेशा
ह सप्तति रागत्वादित्यादि अस्ति यहणा क्रियते इत्येतन्नत्रशंकते तेन न चेति· नेषदोष इति· अपवादो विषयश्चान्यत्र चरितार्थस्तर्हि तत् रागेणवाध्यत एवेति
भाव· पंच सुकपालेषु संस्कृतः पंचकपाल इत्यादौ तद्धितार्थे द्विगु सावकाश इति वक्तुयुक्तं· एवं यत्त्विणत्त्व मत्रविषयवाक्यविहितो द्विगुरयवाद्द

कै·टि·वि·
४०

त्वभिमानः एयथास्मादिषयवाक्यकल्पनैवनेत्युक्तं राजाघः कैयटस्तु चित्यः एकविभिन्नायादिगुवहुव्रीहि प्राप्तेरसंभवात् भाष्ये तस्मिन्स्थाप्याच्छित्तइति अ
स्यादिगोरथ्यैहाराविभित्त स तोतस्तिद्धितइत्यर्थः एवं च पच गुणैरस्यादिनाहिगुः किंतु वहुव्रीहिरेवेति न ततो मतुविति वोध्यं नैषणिद्धोत्पुक्तिः ताकला णायवा
दत्वात्रु नेः अन्यसामान्यायष्ठ पतोविशिष्टसवर्णा ज्ञेयैहस्त दीर्घाणावाच्दशोनात् यत्तु सामान्यापि विशेषायेन्नादेन्तरंगमिति तत्त्वाख्येणास्त्वितुमितिते
नेऽश्विकार्यस्त्वेनवहिरंगत्वएवैतद्वाध्यतात्पर्यात् अनुएववस्तुवैतसामान्यायेहेतोवहुव्रीहिस्तविशेषायेस्तोहिगुरितिभाष्ये नोक्तं तस्माद्क्तस्थलेदिगो
मावकाशत्वेनपरत्वात्त्वहुव्रीहिरेवेतिसिद्धांतितात्पर्य अयनसंतीतिभाष्यस्य वहुव्रीहव्यतिप्रसंगाइतिशेषः तत्रेदेतुमान्अ नभिधानादेवेतिभा
ष्यसत्यमेवमितादिति कृते उपायेनभिधानाश्रयणमयुक्तमिति भावः किंचान्यार्थतादित्यादि तद्देइतिकर्त्तविशिष्टेतिकर्त्तसहितेत्यर्थः सत्ताश्रयकर्त्तवाची
तितात्पर्यनेन्वैवमस्तिभवतीत्यस्यापिसंभवात्तत्व तोनास्तेरस्तिसामान्याख्यिकरणपमतास्माहगंवादीनामितिः अस्तीत्यतः सत्तावतएवप्रतीतेस्तत्सत्ता
प्रतिपादनेविफलमितिभावः अस्तिशद्वइति विशेष्यविशेषणाभावव्यत्यासादितिभावः कर्तृसामान्यनसत्ताकर्तृसामान्येन प्रत्ययार्थस्य मत्वर्थस
त्वयिनः विशेषणायोगादितिअव्यभिचारादितिभावः तुल्याश्रयत्वादितितभयोरप्यस्तुपाधिकत्वस्यावश्यकत्वात्सूत्रेनुपादानादेवेतिभावः विशेषविहि राम०
तेनेतितदप्राप्तिविषयेतदृतार्थं द्विगोरध्याहितार्थाभावादित्यभिमानः परिहरतिचक्रपालइत्यादोहिगोरध्याहितार्थतदोक्तरीत्याः यवादत्वमन्यमान ४०

स्यप्रर्वयस्किणादद्वेवचनंसर्वत्रमत्वर्थप्रतिषेधइतिवात्र्यैवत्वस्तोद्वयोः समानाश्रयत्वेनसावकाशत्वेनचपरत्वाद्वहुव्रीहिरेवपक्षत्वमित्यन्ये तत्रद्वि
गुप्रतिषेधवचनमेवावश्यकमित्याह यच स्वहहइति यच्च स्वह्नइत्यादौ विद्यमन्तिः यंच गुणित्यादौ उज्ञापनिश्चेत्यपिवोध्यं नन्तु पवसंवेधीतियवमानित्यस्यार्थः
पवसंवंधि संवंधीतियवमानस्यास्तीत्यस्यार्थइतिअर्थभेदादेकेनोक्तत्वादित्यसगतमत आह यस्येतिसाकाल्येयदासाधारणसंवंधिनिमक्षु एसाधुरितिभा
वः नन्वेवमन्यस्यार्थे हन्तस्यान्यस्यार्थेपिवक्ति प्राप्तीतीत्यतोभाष्येः यांतरेविभज्यदर्शयतिषुस्वेत्यादिना तत्रवीजदर्शयति एकजातीयेहीतिगोमद्
त्वैवस्त्वाभिमभाष्ययरवेयस्यापपादनायेतिवोध्यतद्देशासंनिहितगवीभिरितियाठः गोदेशासंनिहितागोरपीतियाठिवहुव्रीहिः एवोक्तन्यायस्येति दंदि
मस्त्वेउपपादितन्यायस्येत्यर्थः नतु गोमत्त्वमेवाभिमतः कथंगोभिः संवंधीतआह द्विविधो हीति नन्तु मतुप एवायाघत्वादन्यथानीतिपकः
प्रत्ययइत्यनुपपन्नमतआह अवगमइतिसंवंधविषयोवोधइत्यर्थः यरेयरासंवंधोनमतुप्नियामकोनापीषष्टीनियामकइतिभावः एवंच सक्षम्य
र्थयष्यर्थभेदात्तगोमछेहेनगोसंवंधस्येवतद्व्रत्संवंधस्यप्रत्यायपितुमशक्यत्वाद्वहुमितिसमानार्थकवाक्यदर्शनाद्वेतिहेतुत्रभेणमत्वंतान्मतु
पमापाद्यभाष्येसमाधत्तेतन्मारिति नेष्येतइति सप्तम्याचनगोस्वमित्यादितु संतेषस्यार्थेवत्तस्यषष्ठ्यर्थेवत्प्रभावादित्यर्थः नचापीतिभाष्यस्यसमा
नत्वेतोमत्वर्थान्मत्वर्थपतिषेधोवक्तव्यः भिन्नवत्तावपि समानाकारस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थस्तदाहसमानेइतिअर्थविशेषेणमादिरूपेत्य
र्थः संयोगेति मस्मादिषु संसर्गपदेनसंयोगोगृह्यतेः गृहावस्थितदेवदत्तस्वामिनिदर्शी सप्रयोगात् सचनवहुव्रीहिणावोधयितुंशक्यस्तस्मा

कै॰टि॰वि॰ मिथ्यावेपितद्धिक्यनात्।अर्थंद उदुस्त्वेकेहि स्वाभिलाभावस्याप्रिपतीति॰अर्दंडीतितु स्वाभिन्यपिदेउसंयोगामावश्रीयतइत्यर्थः शेला कान्त्रोचा
४८ विंतितदनुरोधादत्र नत्रोक्तेकिंतु पूर्वमिवेत्यर्थः यत्वत्रसरूपपदस्य समानार्थाविरूपोपिन॰अर्थभेदे समानाकारोपि नेत्यर्थद्वयेनात्पर्य
मितितन्नसरूपपदेन समानार्थत्वस्यालाभात्तदाहसारूप्यं चाव्यभिचारादितिविशेषणात्वेनान्वयायोग्यमिति शेषः एवं चायं श्लोकः कस्य
विद्धात्रस्येतिवोध्य॰विशेषानुपादानात्स वेत्रचानिष्टत्वादिति पाठः विशेषानुपादानात्तस्मात्रस्य सर्वत्रेतिकचित्पाठः तत्र सत्तामात्रप्रतिपा
दकस्येत्यर्थः स्मेत्यादिश्लोकस्य येतिविवरणायामनुवादपुरःस्तात्स्मादिषु भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः स्मादिषु संसर्गपदेन संयोगः सच स
बंधांतरे सत्येवतन्निया मकोनतुके वलइत्युक्तं वक्तुं शत्वादिति॰नियामकत्वादितिभावः नतु यवना मापि पत्रेनास्तिताद्दशद्देशानामपि सत्वान्त्र
हिकस्येविदित्यनुपपन्नमतआह मत्वर्थीयोतेति संबोधकइति देशादित्याद्यः दशानः आश्रयत्वेनिशेषः तदाह सर्वस्याश्रयस्येति कश्चित्तु सवस
वेस्याश्रीत्येवपाठः विशिष्टमेवेतिलोकव्यवहारानुसाराधिभावः। नन्वत्रापि स्वत्वमनुवर्तते आह संस्कारस्येति नन्वेवं रूपवानिति प्रयोगो नस्या
दाश्रयाहशब्दात्पदएवेति॰गुणोतद्वृत्तिर्द्रव्येयलोके॰ भिन्नरूपाः समानरूपाः वर्तमानादर्शनेतिग्रहणतइत्यर्थः वचनग्रहणादितिभावः नन्वयोगि रामं॰
रेकेपिमतुपोऽश्रवणं कुतोतआह गुणागुणीनोरिति॰मेदेमितिबंधनेषष्ठ्यर्थमतुपोविधानात्तस्य चाभावात्तदनुत्पत्तिरित्यर्थः सोयमित्यपि ४८

संबंधादिति एवं रूपसंबंधादित्यर्थः अभेदाध्यवसानेन तुर्भावेन रूपाइत्यादिननुयोपदव्यभिचारी सतदभिन्नइति नियमः स्वप्रवृत्तोर्व्यभिचारा
दतआह गुणात्पादि॰नसंबंधइतिपाठः अभेदात्मसंबंधइतिपाठस्तो विशेष्यविशेषणभावरूपः संबंधइत्यर्थः एवंचमतुप्रवृत्तिप्रयोगे संबंधोना
स्तीतिभावः अभेदसमानाधिकरणेऽभेदेन मतुनियामकइतिभावः एतदत्तानानएकदेशीआह दर्शनेइति नन्वेन पेव रीत्यानातिशब्दादपिम
तुपोलुग्वक्तव्यः स्यादतआह जातिरितिनियमेनैवायकं दर्शयतिरूढत्वेनेति॰माख्येपदे सोऽद्रव्यमित्यादिनामनुवलोपेपि लिंगादिसिद्धिर्दर्शयते
तेन प्रत्यास्यानसौ बुद्धत्वे दर्शनेत्यपास्यते थत्यादसंगतिरित्यर्थः आप्रियस्य प्रापयेगादिति रूपकाणिकाशाद्देशीयत्वाकंगालकोरस
दृष्टाद्यपवाचकौनत्वार्थे स्यालंकारकरोलिकारवाचकाविति भावः मिथ्यादिम्यमायेसमुक्तमोपेनविभाषेति मेमतुब्यार्थेनविकल्पो
येइत्यर्थः अथर्वेतिअत्रापुरवार्थेवयुक्तमतुविति निजातद्दनीत्यत्रोन्यतरस्याग्रहणानुवृत्तेरितिभावः अपरआहत्यादिनावस्मरणस्य
भाष्यस्याशयमाहकुरादिवेति॰मधुमभाव्यप्राप्रमाहपिछादिष्विति॰इनिठनौनस्यातामितिपिछादिहृत्तेतदसंबंधोदितिभावः माख्येज्ञापक
तरमाहवस्यनपुनर्वचनमितिवस्यविधायकेपालेभ्यनतरस्यांग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेपुनरन्यतरस्यामितिवचनं सर्वेषामिनादीनां विभाषा
र्थं यत्नेप्राप्यर्थं सदेतदर्थज्ञापकमित्यर्थः तदारुतत्रैत्यादिसतीतिवक्तृतत्स्तुद्वयं मोनित्यमित्येवसिद्धेऽन्यतरस्यांग्रहणांज्ञापकमेव॰इद

कै॰टि॰वि॰ मेवभाष्ये एकइत्यत्राप्य(चिवी)जलो भाष्यः नन्वस्योत्तरत्रानन्तर्त्तमेषु करोइत्ययुक्तमत आह प्रस्तावइति भाकीयलात्ये मेदत्वाद्युपाधेर्ले
कप्रयोगात् डीषु गौरादिपाठाद्वित्याहुः ननु विषयाणामानीति भाष्ये गतानीत्याधिकमत आह अर्थप्रदर्शनेति तदेवोपपादयति पानिहोति विषया
४८ ति नानाप्रकारमित्यर्थ रूटमपीतितदूटितेन विषयाणामानीत्यनेन नानाप्रकारगमनकर्त्तृकत्वविवक्षया शब्दस्यार्थकृष्यममिति भावः वार्त्तिकद्वयो
रपि विषयकृशब्दयोर्ग्रहणात् तन्मवाग्वादिविषये विग्रहप्रवृत्तिर्नानाप्रकारार्थकइत्यपि प्रायेणाह गमननक्ति यो तभीवादिति केचित्तु भाव छिवेतो
नानाप्रकारेगमनार्थो विषयकृशब्दे स्वत्र प्रकृतिरित्याहुः प्रज्ञाश्रद्धाअसिद्धः प्रतिविधानेति आविर्द्वेद कर्मणि घञ् षष्ठीसमासः प्रतिविधान
जीविको यायः अविछिन्ने जीविको यापइत्यर्थः आदिनाग्र थविवरणे कर्त्रर्थकप्रत्ययान्त प्रज्ञशब्दात्स्वार्थिको णोवसिद्धे स्त्रे प्रज्ञाशब्द ग्रहणा
स्य फलेदर्शयन्नाह प्रज्ञ शब्दादिति प्रज्ञो शब्दादित्ययपाटः केचित्तिति इदमेव युक्तं कारकाणगुणभजातिः यायामप्यन्वयानवाज्ञाइत्यादे
रिवभावार्थमिदमिति तत्त्वं कोर्स्कमणोरिति सूत्रस्य भाष्यानुग्रहीतमहत्त्वे रीत्यातु भयथापि प्राज्ञो व्याकरणस्येत्येव भाष्यमितिचिंत्यविषय राम॰
त्वविवक्षायामिति देवापिकाधारत्वविवक्षायामित्यर्थः तमिस्रेत्र योदरादित्वादिलितक्लिलाइतिवृद्धवचनाद्प्रत्ययः कुंडलात्रइति मत्वर्थस्तक ४८
र्थविह यथावसंसक्त कुंडलेत्तु नेष्यतइतिभावः अयस्युषि ननु आश्विचरसवाची युक्ते युनरात श्वेतपस्यनो यपोगो तआह रसमात्रेइतिकेवल

स्येतिशेषः अतआह स्थितियत्नेनप्रतिपादनमिति भावः नहितद्देवेतिव्यपदेशोवृद्धविनव्यवहारे तुमधुमात्रेतथाप्यव्यवहारापत्तिरिति भावस्तदर्थनय,
माह भाष्यमाविदमिति अभिधानशक्तीति बोधजनकशक्तिशक्तीत्यर्थः मतुष्किति द्रव्यवाचिनस्तक भवत्येवमधुमात्रेव नस्यातिरित्यादौ मद्वदिति शब्देश
क्तिस्वभावात्मरुत्स्यपृत्तावन्तर्भावः स्वव्यापारेहि स्वव्यापारेसाध्यशब्दोच्चारणाइत्यर्थः अप्रतिवेधमितिवृक्षव्यावृत्त्यविवेकाभावादित्यर्थः जातिशब्देइ
ति अतएव नगरीत्यादौ लीघु नवत्वमिति तत्रदेशतन्नाम्नीत्युक्तेरतन्नामकेपितस्य साधुत्वार्थत्वार्थमिदमावश्यकमिति चिंत्ये केशादेः ननुईवनि
योर्विधिवेनप्रकृतवृत्स्येव सम्बद्धयः स्यात इतिवश्वमतुप्रत्ययुक्तमत आह वशादृश्यादिसर्वसंबध्यादिति सर्वत्र संबध्यादित्यर्थः केचित्तु तथैव नया
दः भाष्यापामपीत्यादि मघोन ह्वांतस्य छांदसत्वमिति मघवा बहुलमिति सूत्रभाष्योक्तेर्निपतविषयात्रपि शब्दाइतितत्रैव स्वेच्छ्यावित्यमिदं अप्य
इति कोमतुवत्त्वत्यर्थः अतइति भाष्ये एकाक्षरात्कृतोजातेरिति द्वशब्दस्त्वेदममकरणत्वेनबोधकइति नजातिशब्दइति तात्रभवत्येवेतिभावः
एकगोपः भाष्यप्रयोगात्स्माद्विति एवंवाक्यविषयत्वादनुवृत्त्याय त्रेमतुश्यादितितत्रिहत्यर्थनित्यग्रहणमितिभावः समासातिकृतोइति नचत
त्पुरुषेसिद्धावपिवहुब्रीहिरूपो नसिध्यतीतिवाच्यं अनभिधानेन तत्त्वापत्तेः गोशकटिकइतिशकटिशब्दे नसमासइति भावः पवव्यकारान्तश
कटशब्देनेदंसिध्यतितथापीकारान्तेन विग्रहे गोशकटिमाकटिमानित्यस्यावृत्तिरिति भावभिन्नत्तमिति केचीयतायेत्यादि तुमइकानुवत्वात

कै.उ.वि. इत्यस्य संबंध इति भावः इदं च समासांताद् इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं सन्निकृष्टस्य प्रमाद इति बोध्यं बहुलं छंदसि भाष्ये दीर्घश्चेति हि यो मन्यत्र इत्यार्थे भिन्नं चाल्पु
५० चेत्नृश्चितादित्येके अचितो अत एव चेत्यु रित्यत्र कश्चित् तस्केवल्ह दृश्यते यथ वं मरु प्रातपृइति पिदं यं नित्या उरूकाले खक प्रभावात भरुतत्तस्य मध्योदा
त्तस्यैवेष्टः तदेव ध्वन पन्नतयं प्रत्याख्ये दराति घ त्तु चेति अत्र प्र तौ उपसर्गसंज्ञायामकृतायां शह्लोपसंख्यानात् तकृत्य सर्ग इति न त्वेअन्यश्चोप
सर्गकार्यमस्य नेति तत्रैव निरूपितं अत्रय स्केटतो याक्रमणीति एवं यद प्रकृति स्वरेण मध्योदात्तत्वे स्पष्टमेव केचित्तु एवं रीत्या द्विधा वेवृम
रुतइत्ति यथेत तस्मात् संज्ञाप्रकरणे प्रथमाध्याये पाठो नेकसंज्ञालाभाय अनेकफलार्थे तिन्तु न युक्तं उपसर्गत्वस्य फलांतराय चारितार्थ्य
जनत्वे वैकल्यात् तत्वानाप्त्या मरुत्त इत्युदाहरणाय रभाष्य विरोधापत्तेः रेवं च नियातत्व मध्यस्थो ति तन्नरूलकमाद्युदात्तत्वं वीरमेव तृत्वतत्त्ववि
धये एवेति मरुद्धिरित्यादिप्रयोगो यत्तिष्ठवेचनित्याद्य एवोचितो वेदे कश्चिन्मध्योदात्तत्वं तु छांदसत्वाद्बोध्यं मरुच्छब्दात् तुत्तुन ततो रुण्यर्थी
प्रतीते रिति प्रत्याख्यानाशय इत्याहुः आलजाट वो नानायोगेति एवं सूत्रेऽपि बहुभाषिणीति सेव ध्यात इति भावः स्वामिन्नैः स्वशब्दात् प्रति राम०
न भवति अस्येत्यर्थे पुष्ठुत्वर्थस्त्रे दैश्वर्यविषयो यदैश्वर्यं वा भवतीति सूत्रार्थमत्वा एवं यत्कः यस्य धनमस्ति स स्वदैश्वर्यवानिति भाष्ये नन्वैश्व ५०
र्यवान् प्रत्ययार्थो न त्वैश्वर्यमतेत्र आह प्रत्ययार्थविशेषत्वादिति प्रत्ययार्थविशेषणत्वादित्यर्थः भाष्ये प्रकृत्तिविशेषणमिति प्रकृत्यर्थतावच्छेदक

र्थः स्वामिन्नैश्वर्ये इति ऐश्वर्ये वर्तमानस्वशब्दस्य स्वामिन्निति निपात्यते इत्यर्थः यदिविषये ति प्रत्ययार्थविशेषणपदिस्यादित्यर्थः नन्वत्रापि स्व
शब्दस्यैश्वर्ये प्रयोगापत्तिरत आह वृत्तिविषय इति स चैतद्वृत्तिविषय एव अत एव धनस्य स्वामीत्यपि भवति धनवाचिनस्तु मतुवेव पुष्करी
दि असामर्थ्यादिति असन्निधानमत्र कालत्वं तेन अत एव द्वितीयादि स्तीत्यस्यासंबंधः असन्निहिताकर्कवहेमानस्तत्रायाम् असंभवात् ननु
सन्निहितेऽपि अर्थग्राहादत इति ठनावृत्ति दुर्वारमत इरुतत्तेति अर्थीसमर्थो विधानमिति तु दुर्वारसत्वाद्बोध्यं भाष्ये धान्येनार्थी ति नन्व
त्र कथं तत्तीयानकरणे अर्थिशब्दस्याप्तिः यावाचित्वात् तेनापि प्रकृत्यादित्वात् पृथुमार्थ एकदेशान्वयेऽपि विशिष्टेन सामर्थ्यात् समासाप्रसंगः
धान्येनार्थ्यस्यैकदेशान्वयानौचित्यादुक्तिवेन्नदेवता सत्वात् अर्थत्वेन च धान्येहेरेते न सापेक्षत्वादीदृशविषये नित्यसापेक्षत्वात् प्रसिद्धव्यवाची
तु नित्यसाकांक्ष इति स्पष्टमेवेति परास्त एवमेव धान्येनधीनीत्यादुपपत्तिः अर्थयातिरिति एवं वेवकरणत्तीयाजन कर्तृकरणोरिति स
मासइति भावः तत्समर्थानीतिप्रार्थना क्लिष्टा नानुकूलः स्फुटलाभेच्छा व्यजकीव्यापारो देहोत्पादिशब्दप्रयोगादिकृत्यस्तत्र कवचाण्य
तार्थः यस्मात् कृदंतेन तत्फललाभजनककृियान्तरमाचरतित्यत्राम्बीष्यते यप्रयोगाइतिनाशान्तस्याप्रयोगादिति भावः एतेन तत्समर्थोचर
णाकर्तृरिति च भिन्नेतोः कृष्यतीति प्रयोगव्यस्याप्यप्रयोगः सुलभइत्यपास्तानि विग्रहरूपेऽर्थयतेइतिप्रयोगेताद्वृत्त्व्यापारस्यैव प्रतीतेर्धि

वै॰टि॰वि॰ नतो(पि)तादर्थ्यार्थक एवेति तात्पर्यं अर्थं नमर्थ इत्यत्र तु लाभेच्छार्थक इति न दोष इत्युक्तं एके यतो ष्येतात्पर्यक एव सोभिप्रायेणोक्ति सोपीत्य
र्थः नु स्येरेय रुणामिति तद्धृ दु ढितस्थेदं यस्ता अथ प्रयोगो धान्यार्थी ति प्रयोग इत्यर्थः एवंवधान्यशब्दस्य उक्तार्थकार्थ शब्दे न समासः केवला धा
५१ न्यार्थशब्दादत इति ठ ना वित्तौ वोक्ति ढः प्रयोगः अथ पात्रे इति वार्त्तिकेतु कृठत्वादत्र व्यवाचिनष्ट वग्रहणो एवं चक्रियावाचकादत इति उ नोभव
तेएवं अतस्त्वार्थेनस्य रा तानो हिरण्येनेच्छायामप्रयोगः संगच्छते इति भाकः ततश्च न पत्नी रूवं चन लेति यथा श्लो संनिहित अनुच्य
ते इति अत्र वार्त्तिके यद्गु अपार्थशब्दे पात्रे रुणामुच्यत इत्यर्थः यद्वा एतदेवोच्यते किं यापदार्थक स्तु अर्थ शब्दे नास्ये वेति यदुच्यत इत्यर्थ
ः ठत्रस्यादित्यर्थ इति निरेवस्वचा सेति इत एवेत्याशयप्रणादितिभावः अथापिणो निनेतिव हुलमाभी रुणापइति वुक्तत्व ग्रहणात्तु वं
तोपयाराभावेपीत्यर्थः एतदुपयोगश्चित्यः न चार्थे वृत्तिवार्त्तिकमत्याख्याने फले अनिष्टोरूप्यसंनिहित धनस्यार्थि शब्दे नाभिधाना
र्थतद्वावश्यकत्वादित्याहुः अत एव भाष्ये अपिनार्थ इति इन्नेत संगरुः नन्वेवं क्रियाशक्ता मनुवर्तिस्यादत आह मतुप्प्रिति तदेवं भाष्यतरता
ेति वार्त्तिक प्रत्याख्यानेन स्वंवधनवाचकार स्तुयाधिकाधिकति ठ नो स्यातामेव ततश्च क्रियापदार्थ का भावे प्यार्थिकः सिद्धांत आह एवं नेति राम॰
इतिग्रहणात् हष्टान्तार्थं तत्के कौटिन्यन्यायेनेन देवान मिथ्या नाहनो भाव इति तात्पर्यं अन्ये तु तत्र कौटिल्यन्यायस्य विषये पविषयत्वादनुवा ५१

घोया(धि)वाचेमानाभावाधेन नाप्राप्तभावाद्यो भपोरप्य नमिधानेना भाव इत्याहुः॥ ॥इति कालोपनामक शिवभट्टसुत सतीगर्भज ना
गोजीभट्टेन कृते भाष्यप्रदीपोद्योते पंचमे द्वितीयस्य द्वितीयमाह्निके॥ ॥प्रातिपदिकात्प्रयोजनानो वहुनामक्षेत्रवहस्मा ग्राज्वालिक्विप्रयोजन
मित्येकवचनमतु पपन्नमत आह प्रयोजनसामान्येति न तु फलाभावे दैवनेतरेइत्यत आह अन्यथेति इदन्नीमिति स्पादिति भावः आव
गस्यत्वनिषेधात्तादित्युक्तमात आह तवगेस्थितिनाविति विषयस्थामी तिभावः ननु तद्धित प्रतिषेधवचनारंभे गौरवमत आह यमोत्सतिन
विभक्तो पिति तत्र भाष्ये तु प्रातिपदिकार्थे यस्याप्रकृतो वृद्धि त्वद्वायकदानीमो प्रत्यलोपो गोनिलोपेन पकारप्रश्लेषो ल्लिङ्गानेतु सर्ववृत्ति
कानुसारेण त्वत्र प्रयोजनत्वोक्तिरिति बोध्य लिनीत्यत्रानुवर्तते इति अत्र चेदमेव भाष्यं मानं एरहस्तौ उ उ द मित्यत्रा तो दाक्षादित वचे ते
तत्र निमित्तमेव लिंग रोविभक्तिस्वरस्येत्याह तं विनापि अतो हात्त एवेदम् शब्द इत्यन्यो किसर्वनो सन्ननुकिमः सूत्रे पाठात उपसंख्यानमि
त्युक्तमत आह उयेत्येति। ननु छान्दिस्य एवमेव किंम शब्दः कुतो नयधेतत आह रुण्यादित्विति एवं शब्दोपि दर्शपत इति सत्वात किं ग्रहणं वि
त्यप्रयोजनमिति वक्ष्यितत्वान्न भवतः शेषस्याकरप्यदर्शनात् एतदेव के चिद्दूरिति हस्तिहतेः अत्र द्वितीयपाठ एव सूत्र अकजल कृतः भाष्य सम
तेः नन्वत्र नु वेदानां सर्वत्रास्रवणेन किमस्येव अश्रवणाद्विचारी तत्राह इत्कार्याभावादिति नस्विल्या भावे कथं लोपउच्चारणासामर्थ्याच्चेत

कै·वि·वि· तत्राह नेत्यं च्चेत्यादि लक्षणं तत्रनलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति · ननु प्रयोगार्थं शास्त्रं तत्र यावत्तथा नेमन्नातः तावत्प्रयोगे ऽन्नोभावात् कस्यप्रा
तिपदिकत्वे इत्यत आह · एतद् · ख्यानेबुद्धिस्थइति · बुद्धिविषयतया सत्वमिति भावः बाह्यार्थेति अनुकरणानामप्यनुकार्येण वा ह्यार्थेइति
५१ भावः इदं हेतुनानुकरणानुकार्ययोर्भावादिति तात्पर्यं बाध्यबाधकेति येनन्नाप्राप्ति न्यायेनेति भावः तदयेक्षायाहीति तित्रकारस्यप्रा
प्तावुकारवचने फलेनास्तीति भाष्यव्याचष्टे तोयरे भाष्ये इदं मीयरयकाकाशादि रिति · इदमोइदमशाद् मुखार्थं विहितो यस्य कारादिर
त्यर्थः तथा च तस्मो मुख्यो देशे हस्य म् रिति वचनमनुमीयते इति भावः नन्वेवमपि ष्याल्लिडु वी रोतेश्चाहरेवं च्वेति · यच मात्रमसिल्भाष्ये उ
हालतमिति अमितप्रच्छंद स्यायास्वरूपाभावादिति किञ्चित्पयरेलछंदस मे वेदं छंदस्यपि विश्यापदिचारस्यकत्तुं योग्यत्वात् अतएवच्छादसे
ष्वशाष्ठेषु ततडु याधिनिर्देशः साधर्वकइत्याहुः पंचमीनिर्देशात्सिद्धमित्येतत्त्वे मौख्यस्यहृषणायसे तु परइत्युक्तवादः ननु इकारोच्चार
णसामर्थ्यादातो नेमविष्यतीत्यत आह इकार इति प्रसंगइतिकमेणा च भूत लिलादेशः प्रसज्यते त्यर्थः प्रसज्येतेति पाठः ननु षष्ठी
पहे विपचमीष्यानिकतसिरप्रसिद्धइति यच स्यादिदेशप्रसंगत् सर्वत्र प्रसंगस्तदवस्थ इतिपदिपरे इति भाष्यानुपपत्तिरत आह आ राम°
देशायस्ले भिवितिनायदोषइति · एतेन सुप्लुक्स्वरादिदेशायत्नसत्यं वेति · ध्वनितं त्रिदेशपक्षमध्ये यणादिति अयादेशनेवमनपंचम्यास्य ५१

नेत्तमिरित्यर्थइतिभावः ननुतह धातुरपि स्वस्यैवार्थंवर्त्तते · तत्राह पंचम्येताया प्रकृतेरर्थइत्यर्थः ननु स्वार्थइतियदाभावात्स्वार्थवर्त्तमान
स्यत्यर्थीला भोतत्राह इहेति वाक्येकदेशान्यायेन तत्राभइति भावः तसेष्वा · विभक्त्येकदेशयत्नश्रयेणोति अयादानेवारोपत्तरोरित्यत्रोतिश
षःसदोषत्वादिति · कृत आगच्छतीत्यादौ गुणप्रसंगो दोषः परत्वात्तसेर्बाधकस्यत्तसिलोबाधकइति परत्वात्तसिलो बाधकइत्यन्वयः अगोय
तहेरितिपर्युदासेनक्रियानिमित्तकत्वाश्रयणात्सर्वविर्शोयत्वेत शेगाइतित सेरयंबाधकइत्यर्थः अर्थत्वज्ञ वहिरेगत्वाश्रयणमत्रनेतीद
चित्यमतएवभाष्येतसिलः परत्वात्तसिरित्युक्तं · तस्मात्सर्वत्रानुक्तं मित्वफलवद्धेत्वरार्थमित्युक्तं तत्व एवोक्तत्वदाप्रत्याद्रीनामप्युपलक्षु
णं · यर्पे भिभाष्ये सर्वोभयार्थेति अभिधानस्वभावस्सलकमेतत् · ओरनेयदिरिषिवतीत्यादेवावचनानुक्तेः पक्षे तसिलभावोबाधः दानी
चे अन्यविधित्वं पूर्वमेव याडोनविभक्तावितिसूत्रभाष्यसमतः ननु तेनाप्यधुनात्वाक्तो मे दोनत्राह · अलोसंस्पृतीति · तदोदाच इत्याद्रु
रिति · अत्राहविवीजभाष्य विरोधः तयोर्दा · यागयोः प्रसंगमयो वस्यदेरावंरशी यतित्रतिदरित्यस्युना प्रत्यययोरिति अनघतने हिलः प्राति
दिकृशाद्भ्यास्फहप्तपत्तये उत्तरचाघ्रावतारणायचसूत्रार्थं निरूपयति · दिशांशब्दाइतिशाद्भ्यरूणसामर्थ्यमप्यमाह येरूद्योति
दिशा उपलक्षणात्वेनेति · अतएव दिक्शब्देशकालेघ्वितितदिशेषाणां तथादेशे यीति · वक्तृ समुखदेशात्वोरस्य वृत्ति निमित्तत्वात्तत्त

कि·टि·वि· यदि दिशा पूर्वादयस्तथा वैतादेशकालयोस्तदंताद् इति देशकालस्तयोः कथं दिक्शब्दत्वेन व्यवहार इति वाच्यं तायः स्वार्थिकत्वेन द्योतकता था
वाचकत्वे भेदाभावात्तदेव देशः देशकालाभ्यामपदेशस्तु न कृतो गौरवापत्तेः तल्लक्ष्यदेशो इति त्वव्यपदेशः प्रत्यभिज्ञा प्रत्ययस्तस्य निर्व
५३ चनं यत्सादृश्यं तत्वाश्रयत्वनिमित्तकइत्यर्थः समानाधिकरण्या विशेषणत्वेन देशार्थकत्वमस्तेवेत्यत आह विशेषणविशेष्य
योरिति अत्रेदं चिंत्यं गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोर्विशेषणविशेष्यभावेकाभवादेपि गुणाद्रव्यशब्दयोस्तत्वेकाभवाराभावः पुरस्ताद्देशे
इदं कृतो मित्यादौ देशस्य विशेषणत्वानन्तु भवोद्वेचतुष्टीमादौ प्रधानांतर्भावेणापि तत्रैव दर्शनात् तस्मात् यमत्रभाष्यार्थः नैषदेशः नदेश
त्वेन देशबोधकः किंतु देशविशेषणस्य पूर्वार्जितत्ववतः एवोच्छुषितत्ववृत्तौ वाबोधक इदं देशो वार्थ्ये पुरस्तात्छब्दस्यासाधुत्वस्यचमेवे
तिनन्तु तस्मै देशाय तत्पूर्वपुरस्तादिशद् इति प्रयोगो नस्यादत आह सत्यपि चेति देशो भवतीति देशवाचको भवतीत्यर्थः अन्येति तिमत
तुश्च सत्पुरस्तात्स्यानन्तु गुणत्वादत्तचिघ्रस्त मिति स्यात्मेवकिंच वास्तवव्यवस्थामाश्रयेणा तद्व्यवस्थापरकं सर्वनामत्वं भवति अनुयात्वव्य राम॰
वस्थापदकः प्रत्ययोनप्रवर्त्ततइत्यत्र मानाभावः दक्षिणोत्तराभाष्ये अाकारेता वितिथदादिस्वाच्छता वित्यर्थः अन्येति दिशि वाच्याया मन्या ५३
आमतिर्व्यवस्थाविषयदेशादौ वा यत्न्यान्नमतिः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः आहुतिभेदमेवदर्शयति दिशीत्यादि अवधिसेपि स्वत्वासायेत्ता

न्याप्राकृतिभेदो गम्यतइत्यर्थः निमित्तांतरनिरपेक्षाइति अवधिनिरपेक्षस्य प्रवृत्तिनिमित्तकाप्रवृत्तिनिमित्ताभावएवावृत्वेत्यर्थः व्यवस्था
पेक्षाइति अवधिसापेक्षप्रवृत्तिनिमित्तात्तद्भावएव वातस्य भवइत्यर्थः तत्त्वदवधिकोदयाचलसन्निहितदेशवादिसमनियतोपि
देशत्वादिदिग्वाचकशब्दएवप्रवृत्तिनिमित्ततद्भावएवनात्स्यभावइति कृत्तोकोरीत्यादि स्पाद्दिशाद्धिव अन्यत्र तु अवधिसाकांक्षत्वम
इतितात्पर्यं भाष्ये दिक्शब्दाविषयस्य दिक्बोधकपूर्वादिशब्द प्रवृत्तिनिमित्तकाचित्यर्थः सर्वत्र व्यवस्थितदेशेइव दिशयापि पृथ्वीमध्यात् विकोर
इति तात्पर्यं भाष्ये दिक्शब्दा ... पूर्वादि व्यवहा
यावत्सामिहितात्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिमानः मर्यादाश्वधिः यावद्द्रव्यस्थितिः द्रव्योत्पत्तिलक्षणा मारभ्येत्यर्थः इत्यत्र पूर्वादि व्यवहा
रानयापद्रुतिस्थितदर्थः दिक्देशकालसत्तासुस्थितितातहाचकुधित्यर्थः इदमपि अवशेतादेलरागइत्यादावतिव्याप्तं देशकालयोरव्यापूर्व
तद्धनयन्पुनः प्रागुक्तमेवललक्षणमाश्रयति मर्यादालक्षणोति मेरुं तत्कृद्धौ यैचोत्तपेकेचनपरेणास्मिवंतेजनयदाउत्तरकुरवउत्तरमद्रादितिः अतिविरुद्धमेतान नन्वेवं
माश्रयति मर्यादालक्षणोति मेरुं तत्कृद्धौ यैचोत्तयेकेचन परेणास्मिवं तेजनयदाउत्तरकुरवउत्तरमद्रादितिअतिविरुद्धमेतत् नन्वेवं
तत्प्रमोगोपिस्यादत आह निकृष्टत्वा घवरुारस्येति यरस्परेति यावत्सुमेरुव्यवहारमेवपूर्वादिव्यवहारः सुमेरुस्थितियर्यंतमेवोत्तराः कुरव
दक्षिणादिगत्वादिव्यवहारइतिभावः आत्माव्यवहारः एवयावद्धि व्यवहारमेव सुमेरुव्यवहारइति मन्यते देशादिवाचकेषु कल्पमस्मोप

पत्रिरिति चिंत्यं इदमेवात्र हि विपरीतव्यवस्थायामस्त्वेहीति॰ दिक्शब्दानामपि व्यवस्थायेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽर्थः अयं भावः प्रवृत्तिनिमित्तमा
दयस्तितत्ते एकत्वव्यवस्थ्यथा नोपि शब्दो गुणशब्दो गुणशब्द इत्यादौ एवं च दिक्शब्दत्वमित्यस्यादिगुपलब्धिहेतुशब्द इत्यर्थो वाच्यः स च नैसं
भवति तद्देवाह उपलक्षणत्वेन स्यादिति तत्र हेतुमाहेति निमित्तत्वाभावादिति॰ प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावादित्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तस्य दिशः हीय
लहूणत्वं दर्शयन् एवं च व्यवस्थाशब्दत्वे दिक्शब्दत्वाभावात् तानिकायां नस्युरिति भावः भाष्ये दिशो यदा वस्थान्वयमीति॰ आकाशाव
देकस्यैव दिक्पदार्थस्याव्यवस्था सोपाधिके भेदं पदावदाव ह्यतीत्यर्थः उपाधिश्च मध्याह्नसूर्यसंयोगादिदेशावधिकोदयाचलासन्ना च
लसंनिहितादेशात्कालिकसूर्यसंमुखयावद्देशात्कालिके तत्पूर्वस्थ यावद्देश इति वेदितिमध्याह्ने सूर्यस्योदय॰ मस्त्वात्॰ एवं चत्ता
पिउदयाचलसंनिहितत्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तमस्त्विति पृथिवीमध्यमे कमेवेति समानायामाकृतो भाषित इत्युक्तत्वमस्या मेवयव वे
विशेष्यतया दिक्षु बोधकशब्दत्वमेव दिक्शब्दत्वमिति भावः तदेवाह निमित्तवत्तायी इति विशेष्यमरतस्यापीत्यर्थः ननु व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनि
मित्तकस्यापि दावतस्य दिशैव वृत्तेः तस्यापि दिक्व्यभिचाराभावात् एवं ज्ञावकत्व न सिध्यतीत्यत्र अभाष्यमसंगतमत आह व्यवस्थानि
मित्त इति स्वभावत एवेति॰ दिगतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तकजातीयानये हसेत्यर्थः एवं च दिग्योगेन व्यभिचरतीति भाष्यस्य दिग्भातिरिक्तमर्थ

प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनापि योनाश्रयत इत्यर्थः दिशि दृष्ट इति भाष्यस्य दिशि दृष्टस्यादस्तु इत्यर्थः तदाह स्वरूपव्यतिरिक्तेति॰ स्वरूपवाचकशब्दः स्वरूपं
पदार्थस्वरूपं वा वाच्यं दिक्स्वरूपं तस्यैव विषयतादयेन भानमिति बोध्यं॰ पौरुषेयेति दिक्त्वे श्वरः संकेत इति भावः अत एव दिग्वेषां देवोनामि
ति सिद्धं एवं च दिग्वाचकानां व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभाव इति स्थितं॰ नन्वेषां व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वेपि दिशामेव यो विशेष्यतया
हसदिक्शब्द इत्याश्रयणात्तेन रमणीयादिष्वति प्रसंगः पूर्वत्वस्य चासिद्धिरिति चेन्न अतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधाननुभवे
नेतथा वक्तुमशक्यमिति भाष्याशयात् किं च तादृशप्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य देशकालयोरपि बोधात् तदुक्तार्थावक्तुमशक्यम् अमनुस्वरूपव्य
तिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो दिग्बोधको दिक्शब्दः न हि तथा देशादिबोधः किंतु प्रवृत्तिनिमित्तोत्तरसापेक्ष एवेति न दोषः प्रवृत्तिनिमित्तान
पेक्षणादिति॰ दिग्व्यतिरिक्तार्थरूपप्रवृत्तिनिमित्तानपेक्षणादित्यर्थः व्यवस्थानेति व्यवस्थासापेक्षं न प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः तथापि वाक्यवी
ति॰ पृथ्वीमध्यभागादुदयाचलपर्यन्तदेशरूपोपाध्याघवच्छिन्नायां दिशि रूढिर्बोधकाराद् इत्यर्थः तादृशोपाधिविशिष्टायां दिशो बोधात्तत्तद्दिग
ततयाव्यवस्थासेवेति भावः ननु प्रवृत्तिनिमित्तमिति व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्ते सतीति नार्थ इति भावः ननु भाषितपुंस्कत्वाभावेऽपि पूर्व
ज्ञावकथमत आह अयमिति तत्र बीजं दर्शयति दिग्वाचिनो हीति॰ ननु तत्तो ग्रामादित्यस्यागच्छतीत्याती त्यादौ अन्वयेयादानत्वात् पञ्चमी स्या

कै॰वि॰वि॰

५५

धानचतदाषस्मात्प्रसंगः पंचम्याः कारकविभक्तित्वादतआह अन्यारादितरर्ते इति पश्चात् अपरस्मिन्निति लिंगविशिष्टपरिभाषया पराशब्दस्यापि
रक्षिणापश्चादिति रक्षिणापा अपरस्याश्चातुरालेदिशीति विग्रहः तस्यामित्याविति प्रत्ययः समासे इति दिग्वाचकेति प्रोक्ताः अर्थ इति पदेना
पिदिग्वाचकस्वं पद्यतिशेषः दक्षिणादाचा केत्यादि यद्यपि सच्चाकाशेन प्रत्ययपसन्नस्यान्यादिग्याहच यादिचर्यादप्रत्ययस्य तस्यैव ग्रहणमपेक्षि
तिभावः संख्याया विधाविधया ह्यर्थप्रकारएवप्रसिद्ध इति संख्यायानुवर्तते तरां रूपदिति एकार्थत्वादिति प्रकारश्रय एवभावमात्रार्थकत्वा
दित्यर्थः एवभावः भेद चानुकृत्वा इति धात्वर्थकत्वाइत्यर्थः तेनकारकेकर्मादिस्य पदेशः वक्तं क्रियाप्रेद्वा इति तद्भत्वर्थकत्वा मितिभावः अत्रकारकेका
रगुणाकुस्वतो भेदः क्रियायांतुस्वतोऽसंभवात्प्रकारकताः क्रियायाधातुनानिवर्त्तभेदायाएवोक्तेरिति बोध्या एवप्यभावमन्यतेइतिक्रियापाद्
त्यादि अनुत्तरेतुकालस्यैव एथक्तांभेदेगम्यतेनतुजात्कृतभक्तिपायाइति नन्वविशिष्टमश्च विशेषणांशमात्रभत्युत्तरमपुक्तमतआह एवं
पदार्थेति माध्यप्रसक्तिविशेषइत्यस्यविवरणाक्षिपेति शाब्देनेति आख्यातशाब्देनोपस्थितायाइतिशेषः अत्रे नक्रियायाएकत्वंसमर्थितं एका
रलक्षणीति पंचशाब्देनेतिभावः एतेन पंचशाब्दस्यक्रियाएवभावुहत्वित्यस्तंकेनभेदवत्ताः पुवेतीत्यादेःविधेतिनशाब्दतएकत्वेनोपास्थ
तायायत्रसख्याभेदप्रतिपादनेतत्रैवप्रयोगस्तेरितिबोध्यं तद्धुक्तं नित्यभेदायाइत्यादि भेदको विशेषइति पंचसंख्यारूपभेदक धर्मरूप राम॰

५५

नमितिबोधः नन्वेवंकारकारितस्यक्वैपिद्धिधाचतुर्द्धा मुंजेइत्यादावप्रतिरतआह नचगुणेति उक्तस्थितिमाक पंचधाश्लोक इतिअस्यप्रका
रःश्लोकइत्यर्थः अत्रभेदकाविशेषणदेहश्चादि क्रियायदानुषंगादिति एवंचसत्ताया पंचप्रकारत्वेकर्तुः पंचप्रकारत्वादेवेतिश्लोकस्यापि
तात्पर्यमसिद्धमितिभावः अतीतिप्रियक्रियोपलक्षणं एवंचसतेप्यभिधानस्याभावक्रियाविषयएवप्रकारोऽग्रहणतइतिभावः द्विधाग
च्छतीत्यादावेकस्याएवक्रियायाअवांतरप्रकारः प्रतीयतेइति बोध्यं प्रकारस्याविवक्षितत्वादिति धात्वर्थस्यैकत्वमेवविवक्षितं तेनत्वधात
रप्रकारभेदाभावेनैकप्रकारकत्वमित्यर्थः इत्यादावित्यादि एकस्यैवानेकप्रकारवत्वविवक्षणादिभावः एकादेधाइत्यादौ इति अनुवर्तमा
नस्यचपदस्यैवविहितस्यपुनर्विधानासंभवात्स्थानित्वमेवविज्ञायतेइतिभावः धामात्रस्येति विध्यत्रविहितस्याधीत्यर्थः एतदर्थमित्यस्या
देशभावाभ्यणा प्रत्ययातरेप्यादेशात् अनंतरत्वाद्धिकरणविचालइत्यस्यैवधात नन्वत्राप्यधिकरणविचालइत्येवसिद्धमतआह इ
हेति नास्याधिकरणमिति एवंचाधिकरणविचालइत्यस्यासंभवात्त्रासंवधएवेतिभावः तद्यरूवचनमिति नन्वेवंबहितिव्यर्थमतआह
धाग्रहणंस्विति द्विश्येश्चधमुञित्यादौ तत्रार्थद्वयेऽपिधः संभवादितिभावः इत्याद इतिअत्राह विधीजंतु अनेकस्यैकीकरणेऽपिप्रका
रसंभवोत्तएवैकधेतिसिद्धिरित्यन्ये द्विश्येश्च ननुधमेतस्याध्यपत्वात्ततः स्वार्थेतद्वतस्याप्यसत्वधर्मतयाद्धाधानीत्ययुक्तमतआ
हस्वार्थिकत्वेपीति सत्ववाचित्वादित्यस्याप्रकारवद्वाचित्वादित्यर्थः बहुवचनेकवचनमतआह एकशेषेणावेणेति यद्यपिद्वैधानीत्यस्य

वै·टि·विं तद्विषये द्विप्रकाराणि ज्ञानानि यद्वापथिराशीघ्रं द्वैधं कुर्वित्यर्थः संशयेऽपि प्रकाराणि ज्ञानानां बीत्यं त्यार्थः पाप्येय माख्येतद्भिधानेदृत्यस्यथा
स्यात तत्र हुणो व स्कन्धेति न नु वैयाकरणान्दृष्टे गुणो यं प्रत्ययः प्रकृत्ये वेत रनिरपेक्षश्रुतो ज्ञीक्नत्वादत आह कुत्सितत्वेनेति प्रत्यासन्नत्वा
५६ दिति शब्दवाच्यत्वेनेति भावः कुत्साश्रयणस्येत स्पतन्त्रेत्यादिः पत्रत्विति जातौ कुत्साप्रसंग बाधितिभावः देवदत्तकइत्यादौ कुत्सितत्वइति
कवचकादौ किंनि नन्व सरूपार्थे कैकश चरमत्वपविधानेन द्विवकोशपिसिध्यत्येवेत्यत आह एकशब्दइति प्रसिद्धतरत्वात्स एवात्रग्रहात
इति मन्यतइत्यर्थः एवं च शास्त्रे सर्वत्र एकशब्दानुवादेतस्मैव ग्रहणान्याय्यम् अन्यथा एकेल्प शाणास्तेनेकट्टिणि तिमाप्यस्त्राज्ञानमपिर
वैयर्थ्यं वाणान्वत्वमस्यात् नन्वेवमसरूपापग्रहणं किमर्थमत आह असरूपग्रहणमिति तस्यार्थस्य विशेषणत्वादिति एकशब्दार्थविशेषण
त्वसुपपाद्यति अविद्यमाने ति अविद्यमानस्त्वपजातीयएककार्ये सरूपोपस्थार्थस्यानादरशापवाचिनइत्यर्थः एवं च सयोगवृष्टिप्रपो
गस्यापि विशेषावगतिहेतुत्वादेकमाकाशमित्यादिव्यासत्तिरिति बोध्यं इत्यादेति एवं वाक्ष्णिकमसंग तमित्यत आह तदर्थ आश्रयणीयमे
वेति द्विकालाकाशादित्यादौ व्याहत्यर्थमित्यर्थः नन्वेकाम्य यद्गतिकयंकनार्किनिचो मामेरत आह अत्रेति आकिनिचेति चेन मानयश्व राम॰
गपोरित्यतो लुगप्यनुवर्ण्यते स च वक्ता कि निचोरेव विधानसामर्थ्यात्पस्त्वअवणं तद्भाष्यप्रयोगादभिधानाच्चव्यवस्थितमित्याहुः भा ५६

योऽयं योऽस्त्याथेति एवचासत्त्याय इति अभिधेयनिर्देशाइतिभावः ।। —— ।।इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजननागोजीभट्टेन कृते लघु
पृष्ठीयो द्योतयं च सप्तमस्त्रीयप्रथममाह्निकं ।। ।।अतिशायने तमबिष्ठनौ अतिशायनाउपपन्ननिर्देशानिश्च यस्त्वथापितत्त्वार्थोसंगति
रित्याशयेन संदेह इत्याह किमयमितिशयितार्थो संगतेस्त्रिभोमेस्तुह्रीभविष्यति अर्थानुसाराच्छ्रिण्य इत्याशयेनोत्तरे देशपादिति पृत्तै
तेभ्यः प्रकृष्टमाणीति पौविधानादाह यावदितियावत्त्वावच्छ्रिवमोनि यातावरणविरहवित्वेकत्वे विवछति भावः अतिशयेत्यत्र कृतेय
व नेतुशेत्ते कथं प्रकर्षो र्थानआह अभिभवेदिति स्वापेक्षयेतरस्यन्यूनीकरणारूपेइत्यर्थः दृष्टान्तोपयादनवलेनतार्थेवलाभात् अतएवशु
क्लमतिशेते इति सकर्मकत्वमप्युपपन्नं तत्स्येवार्थस्यति तद्रूपत्वेन्निकत्वेरूपार्थस्येत्यर्थः दृष्टांतोपयादनवलेनार्थेवलाभात् नन्वप्रस्थित
त्वाध्यक्ष्यत्वपृथक्त्वस्य पपत्त्यपत्तस्यत इति कस्य पुनरिति पष्ठीप्रयत्नो त आह द्रव्यवाचिनीति द्रव्यस्यत प्रकर्षाभावमत्रेत्वयमेवदर्शयति
नन्वस्तुतेन सुप्तमानाधिकरणान्न निर्धारणतेरित्यर्थः अनेनातिशायनेइत्यस्य प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेसत्यपत्ति एतेनस्तद्धितेरित्यनेनान्त
त्वार्थिकानामन्येषां चोक्तानां समानाधिकरणाद्धित्वाभावश्चनयति नेनु शब्दस्यापि ताच्छीलादिमकर्षोऽस्येवेत्यत आह शब्दस्येति
अभिधानत्वादिति अभिधायकत्वादित्यर्थः अभिधेयगुणाभावादितिअभिधेयप्रतिपादनेव्ययत्वात्स्वगतप्रकर्षमतिपादनेसंभवतासयो

कै॰ टि॰ वि॰ भावादिति भावः उच्यत इति अस्य विशेषणवाच्य इति न तस्य गुणत्वमिति भावः वस्तुतस्त्वापि तत्तत्र गुणस्योत्कर्षत्वादेरेव प्रकर्षो नतु
स्वरूपतः शब्देऽपि इति बोध्यं ननु गुणाभावगुणादिप्रकर्षे यथा प्रत्ययस्तथा गुणाभावेऽप्येतन्न प्रकर्षेप्यस्तु शब्दस्यापीति वाचकस्यापीत्यर्थः अक्रमादि
५८ पदमिति तेषां रूढ्या व्याश्रितत्वेन तत्प्रकर्षस्य द्रव्यप्रकर्षप्रयोजकत्वाभावं तु शक्यत्वेऽपि शब्दगतस्य तस्य तत्प्रकर्षे प्रत्यप्रयोजकत्वादिति भावः गुणा
प्रकर्षादायपदमिति द्रव्यप्रकर्षहेतुत्वेन तदाश्रयाणां पुनः मित्यर्थः तत्प्रकर्षप्रति द्रव्यप्रकर्षप्रति अन्यथे द्रव्यवत्तद्वत्तु यथा स्वरूपेणेत्यर्थः यद्यपि श
ब्दार्थयोः राद्धान्तादी व्याख्या सक्तस्वभाव इति सूत्रे केचित् पठे नोक्त या तं जलस्त्र तद्व्याख्यारीचस्यस्पशब्दालिंगानं वचार्थप्रतीतिरुपादिमिरुक्तेत
स्तेवतस्या व्यभिचरितसमवायस्तथापि तत्त्वरूपत्तउक्तत्वादिरूपेण तत्तत्प्रकर्षेन प्रवृत्तिपत्त इति तात्पर्य न च शब्दस्य प्रकर्षापकर्षा तत्र्थस्य प्र
कर्षापकर्षौ स्तः प्रतीतिविषयो भवत इति भाष्यान्तरार्थः ननु रूपादिशब्दो नो गुणोपपद इति पाणिनिपदिकार्थः व्याप्तमित्यपपदनेमेवेत्यतात्रास्य
लिंचिदिरमिति विशेष्यभजमित्यर्थः स्वातन्त्र्येणेति प्राधान्येन विशेष्यत्वेनेत्यर्थः ननु शुक्लाकाररूपमित्यत्र प्रधानस्य स्वतः प्रकर्षोस्त्येत्यात्रा राम॰
ह गुणस्यापीति प्राधान्येनाश्रयाणां द्रव्यरूपस्य गुणस्यापि आश्रिताद्रूपाश्रिता रूपान्तराद्व प्रकर्षः किं पुनस्तो त्रिकसंभावादव्याप्येत्यर्थः ५८
निमित्तान्तरादिति गुणगतशुक्लत्वादिजातिसमानाधिकरणनैमित्यादिरित्यर्थः ननु स्वत एवेति भावः एवं तर्हि गुण इति भाष्यस्य आश्रा

तिपदिकार्थ इति शेषः ननु गुणप्रकर्षे आश्रीयमाणो याचकान्तरदिति न स्यादत आह आश्रित इति लतः विशेष्यभूतेन स्वरूपेण न शुक्लस्य
न शुक्लव्यवहारविषयस्यनाप्यनुक्तस्य नापितव्यवहारविषयस्य शुक्लो गुण इति प्रवृत्तिनिमित्तभूत इत्यर्थः व्यपदेशहेतुः शुक्ल इत्यादि
व्यवहारहेतुः स्वगतप्रकर्षद्वारेणेति स्वाश्रिताश्रितत्वसंबंधेनेत्यर्थः प्रकृष्टव्यपदेशहेतुः प्रकृष्टव्यवहारहेतुरित्यर्थः अव्यपदेश्यस्य धर्मयो
गमन्तरात्स्वरूपेण व्यवहार्यस्य व्यपदेशाय व्यवहाराय यो भेदको गुण उपादीयते तत्प्रकर्षस्तत्स्वादिभिरभिधीयत इत्यर्थः अनुपत्वात्तद्रूपा
भाववत्स्फटिकादिजपादिरूपेण रक्तत्वादि गुणमात्स्यायत इत्यर्थः यद्वा द्वैतिमतेन खलेवद्व्ययरूपेण आपाकायेत्यादि संबंधेन तत्तद्
पादिमत्त्वेन व्यवह्रियत इत्यर्थः क्रियायाः प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति प्रवृत्तिनिमित्तसंबंधप्रतियोगित्वादित्यर्थः संबंधित्वेन प्रकर्षासंभवात्
त्प्रतियोगिगतप्रकर्षो आश्रयाणामिति तात्पर्यं वा हरोहदीति यथा गोतरद्रत्वादौ ननु द्रव्यस्य स्वतः एव प्रकर्षः किं तां गी क्रियते तत्राह उपाधीति
स्वभावादिति भावः शब्देनेति तत्त्वादिनेत्यर्थः शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः नन्वेवमद्रव्यप्रकर्षेऽपि सुगतस्यादत आह अद्रव्यप्रकर्ष इति उप
चरितः गुणक्रियागतप्रकर्षेणाप्रकर्षो यत्रतोद शब्दस्येत्यर्थः उच्चैस्तरस्तारस्थित्युदाहरणं अत्रोच्चैः शब्द उच्चत्वविशिष्टद्रव्यपरः उच्चैस्तमा
मित्यत्राधिकरणशक्तिविशेषणशक्तिपर इति अत्रोच्चत्वप्रकर्षेण तदाश्रयस्य प्रकर्षेपितस्य न द्रव्यत्वमधिकरणशक्तिप्रधानतथा शक्ति

वै०टि०कि० विशेषणत्वेनैवतस्यभेदेनाप्रधानत्वात्सर्वनामपरामर्शायोग्यत्वात् एवंसर्वनाम्नेतमाभिमित्यादावपीतिबोध्यमत्रापिविमत्त्वर्थकं
केवलनिरूपितत्वाविशेषणतेवप्रकृत्यर्थस्येति वदंति मूर्त्त्वादिति आकाशेपरममहत्त्वपरमाणुरित्यादिप्रयोगादितिभावः कारणत्व
५८ इतिरजतद्रव्यप्रकर्षेत्यादिइत्यर्थः ननुभिन्नजातीययोः कथंस्पर्द्धेत्यतआहद्वयोरिति भाष्येमुक्ताफलेइति रूपस्यावधिकप्रकर्षेशुक्ल
शङ्खात्स्फाटिकादित्यर्थः ननुवृद्धेभ्यः प्रशस्येभ्यःप्रशस्यतरत्वमस्तीत्यतआह अवयवयोरिति तदयेवमिति वैजात्येपिप्रकर्षमन्यत
इतिभावः वास्तवंकारणत्वमितिदर्शितस्मादित्यर्थः अंधकारउपघातेकरणनिमीलनइतिधात्वनुसारादितिभावः ननुलोकेतिलोहितक
चक्रनीशवानेवकारणत्वेनव्यवह्रियते तेत्रोधाः अल्पइत्यारः कारणोपि अल्पद्रव्यत्वात्मायंकश्चिद्दविकमल्पद्रव्यकारणंमुच्यतइतिभावः।
अंधकारणशङ्खपर्यायादिति एवमपिसमानगुणएवस्पर्द्धेतितात्पर्यदर्शनप्रकर्षेति अल्पदर्शनप्रकर्षेत्यर्थः अदर्शनप्रकर्षेतिपाठअदर्श
नशब्देनाप्यल्पदर्शनमेवज्ञातेनेति ज्ञातेः प्रकर्षप्रत्ययोनेत्यर्थः नन्वेतज्ञातोकथंप्रकर्षांतआहरूपस्त्वेति यथाश्रितगुणप्रकर्षाद्द्रव्यप्रकर्षस्त राम०
थालद्व्यप्रकर्षद्व्यगतत्वनजातेःप्रकर्षमन्यतइतिभावः अभिधेयसद्वर्तितिप्रवृत्तिनिमित्तजातिसद्वर्तितेत्यर्थः केवलिविवृत्तिपातं ५८
जलादित्यर्थः क्रियामितिस्त्रेभाष्येपिस्पर्शमेतद्गुणसमुदायेइति वायवादिगुणसमुदायेइत्यर्थः एवंमन्यतइतित्वगतप्रकर्षगुण

प्रकर्षणात्तद्वत्वव्यवहारेनमानमित्यतएवमुक्तिःत्वगतेइतित्वगतएवयथास्यादित्यर्थः ननुद्रव्यस्याव्वतःप्रकर्षोत्कृतआह संभवेति यदि
तस्यत्वतः प्रकर्षस्तर्हि सर्वस्यापीतिव्यभिचाराभावोन्ययाःसंभवइतिभावः एवंमूल्यात्तरेतिपदिस्वतएवद्रव्यप्रकर्षस्यात् तदादेशभेदमा
त्रेणमूल्यान्तरंनस्यात् तदयोयत्वभेदश्चनस्यादितिभावः तत्वादेशभेदस्तुगुणप्रकर्षेणतुभेवमूल्यान्तरंगुणप्रकर्षोयचयत्नभेदइति त
स्यैवप्रकर्षइतितात्पर्यंगुणप्रकर्षइतिदेशभेदस्तुगुणप्रकर्षइत्यर्थः धौतकौशेयकाल्किकारस्य भस्मालनवेजात्यरूपावस्त्रस्यगुणविशेषाः
नन्वाक्षाभिरूपयोरप्रशस्यत्वेस्पर्द्धाभवत्येवेत्यतआहरूपधीहेतोरितिप्रशस्यत्वस्यप्रकर्षेहितदाप्रत्यर्थः नचात्तद्युपादेयमस्तिआदपाराभिरूपत
रइतितुनभवत्येवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवित्तिनतुरूपावधिकप्रकर्षाद्द्रव्यप्रकर्षावगमइत्यर्थः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तमप्तमृतएवप्रत्यासन्नद्रव्यांतरी
यशुक्लगुणस्तदयेत्वः प्रवृत्तौपस्थापकाद्दोषः शुक्लगुणः सन्निमित्तत्वप्रशंसार्थः अन्यूनातिरेकयोरितिअल्पविशेषपरित्यर्थः नित्यगतजातिनेनेतिनाप्र
यत्वादाकूअपत्तेति परमाणावाकाशेनाभितिसांख्यादिमतेप्रधानावयवसत्वादिपरमाणावेवोच्यः प्रकर्षापकर्षभागितिपाठः व्यक्तिमायातीति
वित्वाभिव्यक्तोभवतीत्यर्थः अयत्नेनलभ्यत्वमितितथाचकादिपरमप्रस्यादितिभावः ईश्वरपत्नेस्तुसर्वत्राव्यावर्त्तकइतिभावः तथापीतिज
ननेप्राप्यत्वोत्पाएकत्वनित्यत्वमनेकत्वनित्यत्वंचस्यादितिभावः आश्रयभेदादिति एवंचशुक्लगुणत्वावच्छिन्नस्यापत्नेलभ्यत्वाभावेनघ

कै॰ टि॰ वि॰ विघटने नापकर्षे तातितद्येसः प्रकर्षावलाकाशौकूल्येइतितात्पर्यं। नेवाभावाद्विति। आश्रयभेदकृतारोपविषयभेदस्याप्यभावादित्यर्थः
केचित्तु तन्न नेपप्याप्यातइतिलक्षणमदैतिमत्ते तेषोवत्वातिरिक्तसर्वजन्यमेव ग्रसनप्रसक्तः निर्धर्मकत्वात्तत्र जातिरेव नास्ति जीवानामप
५९ पाधिजन्यत्वेन विशिष्टानां जन्यत्वमेवेत्याहुः भेदस्यानवगमादिति द्रव्येण भेदमायनैव शक्तिस्तत्राभिधीयतइतिभावः ननु भेदेऽपिद्रव्या
भेदात्तु शक्तौ प्रकर्षाभावो वाकल्प्यः शक्तिभेदात्तद्व्यप्रकर्षो वा कल्प्यइत्यत्र विनिगमकाभावइति चेन्न शक्तिप्रकर्षाद्द्रव्यप्रकर्षयशस्तत्र रेण
त्यापत्तिः करणीसर्वव्यवहारकेभ्यः प्रकर्षसत्त्वात्तत्सामान्याच्छक्तिप्रकर्षेण द्रव्यप्रकर्षकः सुतरांततद्रष्टाननक्रियाप्रकर्षकृइत्याशयात्तस्वपपुत्तमाभ
माहनचप्रधानस्येतिप्रकृष्टेयीतिसाधनप्रकर्षेणक्रियाप्रकर्षोनियतइतिनातत्प्रकर्षव्यवहारेणभक्तियाप्रकर्षव्यवहारइतिभावः उक्तन्या
येतिएकत्वस्वरूपेत्यर्थः वाचकेनस्वत्वव्युत्पत्त्यमितिन्यायेतिवस्तुयुक्तेत्तत्तस्यमन्तरूपद्वित्वस्यभेदोनास्तीतिनवक्तुं शक्यमित्यन्येसमान
धर्मः साधारणधर्मः विशेषोवैधर्म्यंउक्तसंशयबीजंचात्रनास्तीत्याहनचैकानेकयोरिति एकत्वानेकत्वरूपवैधर्म्यस्यस्पष्टत्वादिति राम॰
भावः एकत्वानेकत्वयोर्वैधर्म्यत्वस्येवाभावइत्युत्तरयति एकस्यापीति एकस्येइतिआश्रयभेदसत्त्वेपिनसप्रकर्षप्रयोजकइत्यभिमान ५९
भाष्येनहितेनेविततमतियोगिकएवेत्यर्थः अस्माद्यमशुक्लतरइत्यस्येतद्वृत्तिशुक्लगुणप्रतियोगिकातिशयवच्छुक्लगुणवानयमिति

वेत्यइतिभावः ननुभियोः कथंप्रकर्षः अन्यथाआदृशमिरूपयोरपिसस्यादत्तआहतुल्येभेदेइति प्रकर्षोनोपपद्यतइतिएकत्वेस्वावाच
कान्तरव्युत्पत्तिनियामकप्रकर्षविरोधीतिभावः तादृशदृष्टांतेनोपपादयति पचेति जात्यन्तरशब्देरूपयेतिजातिवाचकान्तरव्युत्पत्तिनियामकस्वद
र्थगतः प्रकर्षोनास्तिइत्यर्थः एतेनब्राह्मणत्वाच्छूद्रत्वप्रशस्तरभितिप्रकर्षोस्त्वेवेत्यपास्तंसर्वत्रेति सजातीयेविजातीयेचेत्यर्थः वि
शेषाश्रयत्वादितिसच प्रकर्षसजातीयापेक्षः एवं न तु विजातीयकसाधपेक्षइतिभावः रूपादिसाक्षपवमिति सख्यानुसारेणेद आ
एवाल्पत्वसहत्वकृतइत्युक्तिः मध्यतेशब्दे निर्विशेषमित्यस्यनिरवयवमित्यर्थः संक्षेपेकिंतिगुणान्तरेणाकसमादिनाप्रच्छादितत्वादयक
र्थेअोज्ज्वल्यादिगुणान्तराच्छादितस्यचप्रकर्षइतिभावः नत्वाठयामिन्न्याविति भाष्यस्वभावमत्वकृतपाशग्यस्यात एवंचभेदेपि स्वभा
वादेवसजातीयभिन्नापेक्षयैव प्रकर्षेण न तु भिन्नजातीयापेक्षः प्रकर्षः शुक्लेऽप्यन्तरङ्गानि निमित्तभिभावः अतएव भगवताशुक्लादिगु
णेषु अनेकप्रकारकथनेन व्यवहारोपपादकपदार्थानां वास्तवत्वस्वचितं किंतत्पयार्थेति आद्येद्वितीयेतादृते पृथग्भूतादित्तिवोधानं
न्वति शास्त्रशब्दस्य हृदेतत्वान तथोगेषष्ठाभाव्यमितिहिजीयान्तादित्यसंगतमतआह पदादिति तेनेति कृदन्तेनविग्रहेपपास्पष्टार्थत्व
तथा दर्शयतितदोषष्ठादा वितिआदिनाल्युट्यस्मादिविषयेइत्यर्थः तत्रयद्यपिकर्तरिषष्ठीकरणेल्युट्इतिपक्षेशुक्लकर्तृकाभिभव

कौ. टी. वि.

६०

करणमित्यर्थः स्यात्तच्च कृतरश्वग्रन्थाकरण्यतितयाविल इत्याप्य इत्तिपक्षेऽपि कर्तृकाभिक्षवकरणमित्यर्थः स्यात्तच्चानुकृता
शरणस्यसंदेहः स्यादेवेतिभावः कर्तरिचेति कर्तरि तु कृद्रूकर्मणि षष्ठीत्यर्थः आत एवाप्युत्तमोदेवदत्तइति सामानाधिकरण्योपपत्तिः
अश्वदेतिअत्र पक्षे कर्मणि षष्ठी कर्तरि त्युधितिनिर्णायोव्याख्यानादिति भावः तृदारूप्रत्ययार्थोति नन्वेतावभेदैकत्वमस्त्यावगमा
त्वेकवद्वचनांतात्प्रत्ययोतऋारू सन्नावपीति लुगेवधानादितिपौल्लुटदर्शनादित्यर्थः वस्तुतः संस्त्याविशेषानवगमेपिगणोप
त्यत्वेनुवृत्त्वप्रतीतिरितिबोध्यं भाष्यप्रथमं तादिति अतिशायनेइतिकर्तृत्वुडन्तप्रकृत्यर्थविशेषणमितिभावः कालीअतिशो
तइत्यादेर्व्यत्यादिविशिष्टविशेषणाभावश्चात्यासादतिशयकर्ती कालीत्यादिरूक्मेणार्थः ननुप्रत्ययार्थस्यापिप्रवृत्तिनिमित्तगु
णप्रकर्षएवप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्रापिवयोवाचकत्वेद्ववीरमतऋारूप्रत्ययार्थेति तन्माहिशापितु विशेष्यत्वेनवयस्त्वादेशे वर्णत्वाभावा
त्प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति भावः विप्रकर्षादिति गुणान्तरस्यशब्दतोऽधुयस्थित्वाविप्रकर्षइतिभावः भाष्येऽत्रव्यतिरिक्तेवयइतिवयः शब्द नाम०
एववृ केवलवयसोऽव्यतिरिक्तमनतिरिक्तमित्यर्थः तरपइतिवस्तुतस्तरयातत्प्रकृतिकत्वेमत्वेतद्यष्ठकेनकुमारीशब्दादिनेत्यर्थः ते ६०
नवयोविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वमपीत्वेनतद्योतकोङीप्युनमेतिभावः स्त्रीत्वस्यवयोरूपप्रवृत्तिनिमित्तविशिष्टार्थगतस्त्रीत्वमित्यर्थः तस्वंत

स्यात्तुप्रकर्षः प्रवृत्तिनिमित्तमतस्तद्विशिष्टार्थगते स्त्रीत्वेनवयसीत्विङीविति भावः आत एव गौतरेत्यादौ नङीपत्तदारूस्त्रीत्वमात्रमिति ननु
वयोमात्रविशिष्टार्थगतेतदेव स्त्रियपि प्रथमेइत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः पथ्येति स्वार्हप्राप्ति पदिकेनोक्तेऽप्यर्थे भवतीति भावः इममाश
यमज्ञानानस्मारूद्ववप्रीतिः उक्तेनैवाशयेनोत्तरं ग्रन्थस्तमज्ञात्वा नऋारूङीवयीति यद्येतीसाहिप्राप्ति पदिकेनोक्तेप्यर्थे भवतीति भावः भाष्य
कारस्थितिभाष्यकारैवदर्शीत्यर्थः गुणाभिधीयतेइतिप्रकर्षकालत्वादिगुणाइतिभावः करणेस्युडिति अतीशायनेगुणोप्रत्ययइत्यर्थः
शुक्लस्यातिशायनेगुणइतिविग्रहः शुक्लोनिष्कृततरामिमवकराणांशुक्लगुणाइत्यर्थः एवंचनप्राग्युक्तादोषाइतितात्पर्यंङीवभावइति
वयोविशिष्टद्रव्यवाचकादिङीपनेचायत्तथाकिन्तुवयोमात्रवाचकइतिभावः वचनादिति घरूपेतिसूत्रेधेतिवचनभेदत्यर्थः षष्ठीप्रस
गात्वितिनचोदितइत्यत्रान्वयरूव्यवचनात् पठाद्विशाहात् पढस्यमुकुंतरइत्येवमित्यर्थः तत्रेरूतुमारूसोपमिति ननुसर्वथाऽभेद
विवक्षायांकथंलिंगवचनासिद्धिरतऋारूसत्यामपिहिति मचास्त्विति मेचस्य स्त्रीणांमंचयर्देनमंचाभेदेनबोधनादितिभावः गणा
पोघोषइतिवचेत्यपिबोध्यं भाष्यऋाश्चर्यतेइतिभेदसंबधस्तुकेनतत्वाशेपेणालेहणायाभेदवल्लिंगाघत्वागेऽत्रभेदेनैवान्वमतीतोदु
तत्यागइतिभावः तद्धक्तमभेदस्यसर्वदात्रविवक्षितत्वादिति विशेषणानांचेति विशेषणानांगुणानांपक्वतस्वउक्तोत्र्यवाक्यिंगवच

कै·वि·वि०
६१

नानीति तद्वर्थः तदाह तत्रेति · परोपकाराय परस्परं व्यस्थितेरेभ्यो व्यवच्छेदाय · तस्यैव व्याख्यानं शेषभूताइति भावेत्युदितिष्ठ मुक्तत्वेति
तराभिभवइति बोधः निवर्त्तकत्वादिति · तत्त्वमेव चाश्रयत्वमित्यभिमानः अर्थात रतिः अभिभवार्थत्वादिति भावः तरवादिविभेदः कर्मीय इत्यर्थः
भावादाह अतिशयक्रियेत्यादि वचपदाभिप्रायः · शब्दस्य वृत्तिरित्तराभिभवइति बोधात्तत्त्वहेतुलिंगसंख्यैकत्वेनाभेदविवक्षा न तु कर्मणा स्वभावार्थ
तितात्पर्यं भाष्यास्वरसिद्धो न पितु मादृश्विवचनमिदं हि · तत्त्वयत्र कर्मधारयपि तद्व्याख्याया रोश्चयत्वविवक्षात न भवति पथ्यादेवस्तत्तदुलोप
चानइति · नन्वेवं प्रकृते इतितात्पर्यं भाष्यपदार्थ गुणा इति · करणेतरात्युदृष्टं न यदा क्लिप्तेति · भावेतदात्युदृष्टतत्र कर्त्तरि त्युदिष्या भाप्राप्त विवेकभा
भिभवकर्त्तृत्वस्य बोध्यत्वात्तस्य च विशेषणत्वात्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे क्लिं · गुणोभिधीयत इति पहं प्रथमा तृतीयाल्वाद्वि कइति पक्षं च प्रका
रातरेणाह प्रयपनिभाष्यं चेति वेति · गुणाभिधीयत इति पक्षे प्रयोज्यार्थे शं पतिगुणा गुणिनभिति प्रयोज्यार्थत्वास्यप्रयोज्यत्वविशिष्टार्थः
प्रयोजनेपत्यसम्प्रयोजकइत्यर्थः गुणानां प्रयोजकत्वे अभिभवप्रेरणाकर्त्तरि गुणप्रत्ययः तत्समर्थाचरणात्व्हाणाम्बेति · अचेतनत्वान्नेदिह राम०
ह्यानाचरणारूपभवाश्रात्तत्समर्थाचरणाबोध्यं अतोऽपयति माह · गुणाविति · गुणिनः प्रयोजकत्वे भवप्रेरणाकर्त्तरि वर्त्तमानात्प्रत्य ६१
यइति बोध्यं कः पुनरिह इति · गुणीवेतियहुइत्यर्थः अभिभवार्थोत्र न संभवति गुणविशिष्टो हि गुणी विद्यन्ति गुणस्सजातीयगुणविशिष्ट

भिन्नरमभिभवति न गुणा इति प्रश्नः · अतिशयेनावस्थापयतीति · अतिशयवैशिष्ट्येनावस्थापयतीत्यर्थः अतिशयवैशिष्ट्येन गुणाव
स्थापनं कर्त्तरि गुणिनि वर्त्तमानात्मादिपदिकात्प्रत्ययः स्वार्थइत्यर्थः तथात्वे चातिशयविशिष्टतया गुणो वा धइ वेतिशब्दात्तत्प्रतीति स्प
यश्चाकार्षितेति रेतु मन्त्यं तस्य प्राचां संगनाभाष्ये गुणी गुणो न संयोगात्संबन्धात · गुणिनां संयोगात्संबन्धात् गुणो वा इतराभिभवकत्वेना
भिव्यज्यते प्रतीयते इत्यर्थः तदाह प्रकर्षत्वेनेति इत्तराभिभवकर्तृत्वेन प्रतीयत इति तापर्थः प्रेरणास्य इदेत्याशयः · अत्र यद्वेनिपातेना
गाश्रयणान्परत्वादिति वहुव्रीहय इति शेषः नन्वेवं तर्हि पिवह्वीहीणा न हृदये विशेष्य इत्यत आह तत्र स्वरे इति · अयाणामपि प्रकर्षोयक
योग्यभयोगः कृष्णमत्स्यारम्भवयवधीनोतिः किंचिदवयवे प्रकर्षयोगः स्वविदयके प्रत्यवयवि हुभयोरिति सम्यक्समनुरायेत हुयपदिभा
व्यपकर्षयुक्ताहिति प्रकर्षयुक्तवाचकादित्यर्थः शब्दार्थयोरभेदाच्च भगवतः पाणिनेरिदशीव्यवहार इति बोध्यं · ननु मुक्तेतरशाद्वेविघ
मानम्मुक्ते शब्दस्येकार्थीभावाय लत्वाल्कयंतत्र उत्पत्तिप्रसंगश्च तस्मात्मुक्तेतरशाद्वेइति ननु अश्वत्तमायेत्यादावतिशायनिकात्
रश्वपत्यवसइतिकथं तस्याभिधेयेत्यतोभाष्येतदेतारोत्वार्थइति · एवं च लोकेन्यत्रचतरवाघंतादतिशयित्तरवाद्यनिष्टमेवेतिभावः मुक्तो
हृत्येभिधेयइति · अतिशयमानादतिशयकर्तरिप्रत्ययइतिपक्षेइदं तत्त्वेवाहमुक्तमतिशेतइतिनन्वेवमपितरवंतादुत्पत्तिः कथंवार

तेत्यत आह· अनेनचेति· तृतीयशुक्लवाचिनः तृतीयेनातिशाय्यमानशुक्लवाचिन इत्यर्थः वस्तुतः उभाभ्यामप्युत्पत्तिसिद्धावितदेव चनंनिय
मार्थं शुक्लशब्दादेव न शुक्लतरादिति वक्तुं शुक्लन्यायस्तु नानुवाद विषय इत्यससक्लदाधेदिति· ननु मध्यमस्यापि पूर्वापेक्षया प्रकृष्टत्वात्
रयाभाव्यमिति मध्यम· शुक्लशब्द वहुलभोतः आह भाष्ये मध्यमश्चेति तत्तीयापेक्षया तु न्यूनत्वादिति· विद्यमानोपि पूर्वापेक्षः प्रकर्षो कि
ञ्चित्करः यथा राज्ञसविधावमात्यस्येति भावः ननु न्यूनोतिशाय्यमानवाचक एव प्रवर्त्तते हाङ्क्षिलम तत आह· स्वगतेति पूर्वाभिभवकर्तृत्वेन विव
क्षायामध्यमेर्थे प्रथमवाचकात्प्रत्ययो नेत्यर्थः प्रत्ययार्थविशेषणमिति पक्षे आह भाष्ये अथवेति तत्वाचष्टे एके नैवेति· तृतीयाद्युत्पत्तौ
नेत्यर्थः मध्यमात्तु न विद्यमानस्यापि प्रकर्षस्योत्कर्षत्वाकिंचित्करत्वादिति भावः ननु पुनः यद्युत्पत्तौ तृतीयापेक्षया प्रकर्षोणाद्यापेक्षे
त्कर्षस्यातिरोधानेपि क्रमेण प्रकर्षविवक्षायां ततस्तरापत्तेः तात्पुनः सद्वारोतः यद्वृत्तरमाह भाष्ये वाचके न स्वल्पपीति· वस्यमाणोपीय
मापत्तिदुर्वारेत्यपमेव समाधिमस्य अत एवाग्रे संग्रहश्लोके वृत्तदृष्टिः एतदत्तेन समापि श्चेति ध्येयं श्रेष्ठतमायेति तु कादसेलोके राम॰
त्वसाधुरेवेति भिक्षुर्यः अये हेति श्लोकस्यार्थोन रुत्वसमाशंक्याह पूर्वैणेति अत्र तु चेति भाष्यस्याप्रोक्तित्यर्थः क्रमेण प्रकर्षविवक्षायां प्रा ६२
प्तिः वाचकोलोके बोधकश्चेत्यपोकृष्यइत्यस्येति सिद्धांत इति शेषः अतो यदि बोधकः शिष्टसमतस्तदा प्रयुज्यतां न तु तादृश इति न प्रयुज्यत इत्यर्थ

अनेन यथा स्त्रीसहितोपि लोकात् पृथक् अस्मा स्थितिबोधितं द्विवचनविभक्तेर्नियातनादिति एवं च लोके दिभक्त्यशब्दस्य साधुत्वं चिंत्यं रायत्यपि वि
भाग्यमित्यस्यापत्ते· स्तत्रीत्विति· अर्थादेवुद्धि स्यात्व एवात रुदुत्पत्तेरिति भावः नन्वस्मात्क भिन्नस्य बहुत्वार्थकत्वाग्य भिन्नो नेपित्तरवात आ
ह अस्मदइतिकविदितिर्दितोपस्येत्यादौ कविदस्माकेप्यदे वरतस्येत्यादौ घ्यर्थः स्य· घ्यर्थात्यशब्दस्य नेकुसंकाश्यकानाभिप्रेत्र सा
काश्यकेभ्य इत्यत्रच बहुत्वाचगमात्कयं घ्यर्थापयदत्वमत आह राशिद्वयेति समुदाय इति उद्दृतावयवभेद इत्यर्थः अतएव बहुवचनं व
स्तुतो राश्योर्द्वित्वात्तरवाप्तिः तस्माद्वस्तुतो राशिद्वयगतावयवभेद इत्यर्थः अतएव बहुवचनं वस्तुतो राश्योर्द्वित्वात्तरवाप्तिः तस्माद्
स्तुतो राशिद्वयगतद्वित्वमाश्रित्य नतरविति विभक्त्योपपद इत्यनश्यवाच्यमिति तात्पर्यफलितरमपि तस्यात्तावशंपरत्वपीति तद्याचष्टे वद
नाभिति तत्राचार्योभिमतात्मर्थता स्फुटीकृत्य दर्शयति· इयमित्यादिना एतस्यावत्तौ समारार्द्धद्वेनो वर्त्तिपदस्यदेतयदोष्टयदरूपस्याभेदेकत्व
प्रख्योपादापित्वात्तदभिधापकत्वाद्विद्यमानस्यापि देशादिगतबहुत्वादेरप्रत्यया तद्यथा तेत्पूर्वप· वहुत्वापुत्रापकत्वमेवोपपादयति परिस्वेति
गपरित्यक्तोपक्षिगतो भेदो येकायीकृतो धर्मकेताभिदेयेनतुकम् स्तुक्षेत्यर्थः व्यक्तीनामभेदेन भानादेकत्वेन भानमिति अवरुद्धेतु तत्र संख्या
रूपैकत्वभावमिति अनेन तत्र चयति अर्थनाप्तीति वास्तवी अर्थतास्तीनतुद्दतोपयोर्द्वित्ववैशिष्ट्येन भानमिति अत्रतच्य· संख्याविशेषाणाम

कै॰ टि॰ वैयाभावाभावात्॰ यदृष्टोपयत्याप्यत्वेनार्थस्य द्वित्वव्यवहार इति तत्त्वं॰ यदा त्विति॰ यत्र त्वित्यर्थः॰ तदा तत्रेत्यर्थः॰ अवयवावयविभेदसद्भावेऽपृथ्या
प्यत्वेनार्थस्य द्वित्वव्यवहार इति तत्त्वं॰ यदा त्विति॰ यत्रा त्रि वादिति॰ तत्त्व तत्र बहुत्वसंख्याभानादित्यर्थः॰ तत्रोदाहरणादर्शयति॰ प्रक्षन्यग्रो
६३ धानामिति॰ अपरित्यक्तभेदाः समुदितनइतिपाठः॰ समुदितेनावयवावयवाद्भुतावयवभेदः सूक्ष्म इति पाठे तत्॰ समुदायशब्दप्रयोगो त्विति द्वो
धकशब्दप्रयोगे त्वित्यर्थः॰ गवास्त्र मोलंयन्त्र गोशब्दः समुदायवाचकः प्रसंगादाह यस्मान्निष्ठीयंत इति तत्रैव षष्ठीत्यादि तत्रैव षष्ठीसमासप्र
तिषेधश्चेत्यर्थः॰ विनापि चेतात्पर्यवशात्समुदायप्रतीतिः समासश्च षष्ठीसमास एव प्राप्तः सन् निर्धारणे षष्ठीसमासनिषेधस्यैवोक्तत्वा
त् ध्वनुयन्नाहदेहत्विति॰ ध्वनितं चेदं रुलादि॰ शापद इति सूत्रे भाष्ये सांकाश्यकानामिति प्रकृतोदाहरणे यथा षष्ठी तदा रूपं सांकाश्यकानामि
ति॰ शब्देन समुदायस्येति च शब्देनेत्यर्थः॰ च शब्देन समुदायस्येति पाठोतरे॰ द्विरूपादानादिति विभज्यमानस्य निर्धार्यमाणस्य निर्धारणावधि
कोटावधुपादानात् समुदायरूपाविभागस्य प्रत्येकरूपेण च विभागस्य सद्भाव इत्यर्थः॰ प्रतियोग्यपेक्षत्वात्प्रकर्षस्य विभागोऽप्याक्षिप्त इति पाठ
विकर्षे इति पाठे विभागप्रयोजकौ प्रकर्षे धर्मे इत्यर्थः॰ सर्ववाक्यसावधारणमिति न्यायेन व्याख्यानादिभावः॰ विभज्यग्रहणादिति॰ विभागे इत्येव राम॰
वार्थः॰ विभज्य चात्र विभागावधीरणमिति भाष्ये तमेव गृह्णाति इति बोध्यं॰ ननु पाठघातिशयप्रत्ययस्त्वभिन्न एवेति व्यर्थमुपसंख्यानम् ६३

तत्र आह षाठवस्येति स्वस्यैव स्वगतधर्मातिशये प्रत्ययोत्पत्त्यसंभव इत्याह स एवायमितीत्यादिगुणानामेकत्वे गुणस्याप्येकत्वगतगुणस्य
स्वगतातिशये प्रवृत्तियोग्यत्वासंभव इत्यापि वोच्यं प्राधान्येनेति॰ विशेष्यत्वेनेत्यर्थः॰ गुणस्य प्राधान्यमिति॰ आधेयमित्यर्थः॰ वक्तृताः पाठवाति
शयेन द्रव्यस्यातिशये प्रत्ययः इत्यस्य पूर्वमुक्तमिति यथाश्रुतमेव भाष्यमित्यस्य प्रशस्य भाष्ये गुणवचनानामिति प्रशस्यशब्द
स्य गुणाहन्तृत्वाभिः प्रवृत्तिनिमित्तं न तु गुणा इति भावः॰ ननु यमादेशस्य विधिरिति निश्चयेतेत्यस्य सैसिद्धांतोपि तद्विधित्वस्य हत्वात् तत्रो
हे ज्ञानादीइतीति॰ नृतज्ञापकेनाप्यनादिविधानेन तत्स्मपयोनस्मानामतस्मादुनियमप्रवृत्तीति॰ उपाधिसंकरेणेति॰ अत्रापि नियमा
प्रवृत्तिर्ज्ञापनादित्येव तु॰ न तदेवात्र संबध्यत इति अयोग्यत्वादिति भावः॰ गुणाभाव इति॰ उचिता इति शेषः॰ ततः सामर्थ्यादिति गुणाभावो
चित्तरूपात्मामथ्यादित्यर्थः॰ ननु प्रथमापि सप्तमीरूपेण विपरिणामसंभवात् कथं विभक्तिविपरिणामात्रा आह विभक्तिशब्देनेति॰ ननु
ज्ञानादीति प्रथमांतस्य प्राप्तिर्यदि कार्यएवायो न तु शक्तिविशिष्ट इति कथं एवं शक्तिलाभपूर्वकं शक्त्यन्तरोपपत्तनं कुतो विपरिणामव्यवहा
रो तत्राह प्रातिपदिकार्थ एवेति॰ एवं च स्वरूपेण प्रातिपदिकार्थस्य कर्मादिव्यवहारविषयत्वाभावेन सकलशक्तिमुक्तः प्रातिपदिकबोध्य
त्वात्प्रातिपदिकार्थता॰ शक्तयस्तु न सर्वदा तद्बोध्याः सहकार्यभावादिति भावः॰ स एवेति॰ एवं च तदितरसकलशक्तिरहिता एवं केवलं पक्षे

कौ०टि०वि० विभक्तिर्वैशिष्ट्येन विभक्त्यन्तवाच्यः प्रथमातिरिक्तविभक्त्यन्तावाच्य इत्यर्थः एवं च प्रकृते औपश्लेषिकाधिकरणशक्तिमत्त्वेन बोधाद्द्वितीया
६४ मव्यवहार इति भावः तालिके पिभेद इति पृथमाप्रसक्ते सप्तमीप्रसक्तेश्चेत्यर्थः विभक्तीत्यादि विभक्तिरूपप्रत्ययेत्यर्थः एवं च प्रथमाविशि
ष्टस्य प्रातिपदिकस्य सप्तमीविभक्तिवैशिष्ट्ये न विपरिणाम इति भावः उपचरितेति प्रातिपदिकगतविषयिणमारोप्य इत्यर्थः प्र
शंसायां रूपप्रत्ययस्वार्थिकत्वादेवांप्रकृत्यर्थविशेषणत्वार्थमेतदेतेनाह इदेति गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वादिति न्यायादि
ति भावः यद्यपि भावेतस्यापृत्यमित्यादौ लिंगवचनस्याविवक्षितत्वादिति तुल्यरीत्या प्रिसमाधानं कर्तुं शक्यं तथापि वास्तवं समाधानं ते
एवत्तु पुनरस्त्रीपन्यासः अनेदं विवक्षया प्राक्षिप्ति इदं शब्दलक्षणपाचस्त्रलिंगादिपयुत्यगतोपीतिपुरुषरूपत्रत्यायिसिद्धिरिति भावः तथ
नूपना हमेदं विवक्षा त्विति वस्तुमाणमन्ये त्विलोरित्वरूविग्रहस्तमिति बोध्यं भाष्ये स्त्रीलिंगादेवेत्यादि पंचमी हेतौ फलं चेह हेतुः स्त्री
लिंगफलिकोत्पत्तिः प्राप्नोतीत्यर्थः एकवचनोनादि परानिवर्मपराणि तथा लक्ष्यप्रयोगाभावादिति पाठः तथा लक्षणप्रयोगाभावादि राम०
ति पाठभेदस्तायकप्रयोगाभावादित्यर्थः अतिशायनप्रत्ययातवदिति गुणोभिधीयते क्रियावाभिधीयत इति पाठः योरित्यर्थः दोषाभावइति
पटुरूपेति प्राप्नोतीति दोषाभावइत्यर्थः उभयानुग्रहादिति प्रकृतिप्रत्ययोरुभयोरप्यर्थानुग्रहादित्यर्थः अनेन प्रकृत्यर्थविशेषणत्वेवी ६४

तं कथितं अन्यथा गुणत्वनिरासेवं धुः स्यादिति बोध्यं अन्ये त्विति इदमत्र विग्रहस्तमित्युक्तमेव स्त्रीत्वमात्रमिति प्रशस्तविशिष्टार्थगतं
स्त्रीत्वं तु वयोमात्रविशिष्टार्थगतं स्त्रीत्वमात्रमप्यभिव्यक्तमेवेत्यभिमानः लिंगान्तरमिति न च तादृशप्रतीतिरित्यर्थः अत एव गोरूपत्या
दौ नहीषः तदभिव्यक्तमिति वयोविशिष्टार्थगतेन तात्कालिकाभिव्यक्तेनुक्ते स्त्रीत्वमात्रमप्यभिव्यक्तमेवेत्यभिमानः लिंगान्तरमिति न
वतादृशप्रतीतिरनुभवसिद्धेति टाववश्यं स्यादित्यभिमानः मदुक्तव्याख्यारीत्या तु शंकैव नेति ध्येयं ननु साधनमेशक्रियापाभेदेन
कथमेकाक्रियां किंचित्संसंख्यायां अभावात् एकेत्यप्युक्तेमृत आह आख्यातशब्दात शब्दादिति आख्यातशब्दः तिङ् तेश्च लोक
व्यवहारात् ततेन ततेतशब्दादित्यर्थः स्वतस्त्वस्यामेदानवगमेन द्वित्वाद्यभावे एकत्वसंख्यावाका इदं वेति भावः तत्र द्वित्वाद्यभावे एकत्वस
त्वे च युक्तिमाह अवद्विशिष्यादिवचनादर्शनादिति एकवचनदर्शनाच्चेत्यपि बोध्यं कर्तृसमवेत द्वित्वेति तदाराधात्र पदेत्यर्थः तस्यैवारोपः
शब्दशक्तिस्वभावात् तत्कालादिगतस्य तत्पतेरेव चाकारः कगतस्य अत एव दर्शनादिनाविदं वरत्तेः पचति भवद्विराख्यते तदुत्तान्यचती
त्येकवचनमेव तत्तज्जतोरूपाद्यता द्विवचनादि तु न तस्य तिङ् वोक्तत्वादिति भावः एतेन प्रातिपदिकादिति सूत्रस्य पाठ इत्यभाष्यं सम
न्वेत्यविरुद्धो यं ग्रंथ इति परास्तं क्रियाया असत्त्वं लिंगैकत्वेत रसत्वाद्भिस्यमेवेति बोध्यं भाष्ये द्रव्यप्रधानेनाम्नेति नामशब्दे

वै॰ सि॰
६५

नन्वेवं तत्तत्स्वसत्त्वाल्लिंगसंख्याकारकद्रव्यार्थकत्वेन तद्दयेत्यपाद्द्रव्यस्य प्राधान्यं तस्य विभक्त्यर्थसंबंधं प्रति विशेषणत्वेन कोऽउ इत्यादौ
विभक्त्यर्थं प्रधानत्वोक्तिरविरुद्धा · ननु देवदत्त · किं करोतीति कर्मविषयप्रश्ने कथं क्रियामात्रवाचकेनोत्तरं किं च तत्र उत्पत्त्यनुकूल
व्यापारवाचित्वेन ताद्रूप्यप्रश्ने कथं यच्च तीत्युत्तरं यत्तत्र आह कं रोति रित्यादि · द्वितीयां तामिति प्रथमां तामिति वक्तुं प्रश्ने · फलविशेषण
त्वाभावेन मुख्यव्यापारविशेषणत्वेन च कर्मत्वाप्राप्तेः प्रश्नाभावात्तिरिति · जिज्ञासाविषयादेवदत्तकर्तृका क्रियेति बोधः। प्रकरणादेव
प्राक्षेत्यस्य कर्तारं श्रीपतिरित्युदाहृतं पादिश्च प्रतीतिः · अनुजानन्द्धावृतत्यन्निस्तदनुकूलो व्यापारो धात्वर्थः · कर्ताक्रियामिति · कपदं च कर्मपर
तो च्युपकरणादित एव क्रियारूपकर्मपरमिति भावः · उपयुक्तपरत्वे परात्मनेपदेऽपि मितेविशेषः अत एव भाव काल कारक संख्या स्त्वि
रोथ्यो आख्यातस्येति निरुक्ता व्यपउक्त आख्यातेनोत्तरो पाराने तु क्रियाप्रश्नाव गम्यः तत्र तु प्रकरणादि · तत्र क्रियाप्रश्नावगमेन प्रश्नक्रि
याप्रधानत्वावगमः · तत एवोत्तरेऽपि तत्त्वावगमः · पश्यमृगो धावतीत्यादौ धावनाम यस्य दर्शनं प्रति विशेषणत्वादाह · एकपदे या त्वाप्येहे
चेति · तद्द्यात्तकारकायेत्यं प्राधान्यमित्यर्थः तत्फलमन्यदप्याह · श्री। हेति · तथा चाभिन्नपदोपात्ताख्यापेरे चेति · तद्युपात्तकारकायेत्यं प्रा
धान्यमित्यर्थः श्रीहारेयस्माः प्राधान्येपि न कृति · नन्वेवं पच्यतीत्यादौ स्वपदोपात्तकर्मकारकायेत्या पीदशमप्राधान्यं वीरमत आह अ

थवेति क्रियाप्रधानमित्यत्र शाब्दमेव प्राधान्यं विवक्षितमित्यर्थः · पः कर्त्रीति · घटकर्तृका पाकक्रिया सइत्यर्थः · परामर्शमित्यस्य बुद्धिस्थीकृत्ये
त्यर्थः इत्यभिधानर्थविदित्यर्थः कस्योत्तरस्याभिधानात्कथनादित्यर्थः सइत्यनेनया कक्रिया कर्तृत्वविशिष्टस्य बोधाक्रियाया प्राधान्यानुपपत्ति
माशंक्याह · पदान्तरे रोति · आख्यातपदे एव समानपमर्दितिभावः · क्रियागतेति आनारोपितेत्यादिः संख्यायेह इति साधनमत संख्यारोपायेतद्इत्य
र्थः। पात्विदेभाष्यमाख्यातार्थसंख्यायाः कारकेन्वयइत्येव परतयाख्यासंख्यायमितितन्त्राप्रयुक्तेनैकक्रियेत्यनेनैकत्वस्य प्रकृत्यर्थेन्वयलाभेन द्वि
त्वादीनां कारकेन्वयेवरूपायतेः तस्मात्तारोपयरमेव भाष्यख्यातस्याहुः सचिति · अत एव भाष्येद्विवचनाद्यसिद्धेरेवशंकितानतु वचनमात्रापि
द्विविधिदर्शते गोणीमुख्याचोत्तरासंख्यापूर्वसंख्यावाधतइत्यदुःउणसूत्रभाष्योक्तेनेपचत इत्यादावेकत्वमुपुक्तं कार्यमिति वोध्यं · ननु
क्रियापाएकत्वोक्त्रपृत्वेन द्वितत्त्वातिसूत्रस्यनक्वाचिदव्ययविभक्त्यर्थप्रधाने क्वचित्क्रियाप्रधानेन चेतयोरर्थयोर्लिंगसंख्याभ्यांयोगो लीमयेनेन
विशेष्य अव्ययवाच्ययोरेतयोरर्थयोर्नताभ्यांयोगइतितदर्थेनाविरोधात् · उक्तार्थानामिति आरोपितसंख्याया उक्तत्वान्तरा अप्रयुक्तं नरूपास्यु
त्तात्किं तु स्वगतैकत्वाश्रयमेवेति भावः · न केवलेति · प्रातिपदिकत्वेनास्यापि तत्र प्रसक्तत्वादिति भावः · तैरपीति अनुवादकविभक्त्युत्पत्त्योर्द्वि
त्यापि बोध्यं · एवं च पचतीत्यादिरेवत्यं · नवकर्तव्यमिति · तद्धितश्चेति सूत्रे तु एकग्रहणेनकर्तृत्वं एकवचनमित्येवाभाष्यप्रमाणात्र्येसूत्रेकर्तृत्व

कै·टि·वि· मित्युक्तं पचतिरूपमित्यादौ सुवैकवचनं त्वन प्रियानाडूरणीयं तत्पक्षे इति बोध्यं अभेदैकत्ववतीति यथा राजपुरुषः इत्यादिद्वित्वेऽर्थे वो
६६ धनाय प्रयुक्ते राज्ञः पुरुषइत्यादौ नन्वेवं द्विशब्दादपि उत्सर्गतो एकवचनेनैव समप्राप्तेनाद्विवचनाधनायत्तिरनुवादकं भिन्नक्रमेऽप्य
त्वेतु प्रक्तेऽपि तुल्यमिति चेन्न द्वयोरेकस्य वृत्तुहेतुनितोत्रयाणामित्याहि निर्देशे सामर्थ्यादेव नियमप्राप्तेनमिति नियमस्य सत्त्वाश्रह्नेन गौ
कारेण तत्रार्थतो व्यवस्थायेवानभिहितसूत्रोक्तया समयपालनेन गौकारेण दोषापत्तेः दा द्वैकवचनेनैवात्र समय इति नन्वत्र पुले त्वस्य
त्वे नातित्वात्कुत्सुनिकृष्टत्वमितिवाच्यं सुरुचरितं घर्मनिकृष्टत्वेन तथा व्यवहारात् वैस्पस्य प्रकृणाप्यापुकत्वमुयपादे पितुर्वैस्पस्य सत्वेव
प्रशंसेत्याह सत्ये वेत्यादि सत्रोवास्मन्नर्थमाधापितुमा रुचिवत्वावशाद्वये वा भेवेति एवं च प्रकृत्यर्थतावच्छेदकस्यतत्सहचरितगुणाभिचार
तो त्वमेवात्र प्रशंसातस्य परिपूर्णत्वे नक्तु चिन्निदा प्रतीतिः प्रकरणादिवशात गम्यतिनदोषः प्रशंसायरणामूपिनिरावचनत्वेदष्टातमा
रूपयतीति उदाहरणोपलाडुनेति सरूपयोगेनती यापलाडुमाजनेपित्र मलत्वेतात्मस्तितसुरायानेनुत हयिकमितिवोध्यं अपिकोशोपासवेत्रस रामः
भावनायालिडुदस्यार्हसकः सन्नपस्यापहृता वैस्यस्यमितिप्रशंसा यात्राणपलसंत्रामेत्रात इयदस्मामाप्नोकल्पाआप्रोत्कियाप्रधानत्वा ६६
दितिस्त्रीत्वविशिष्टक्रियाप्रधानत्वादित्यर्थः ईषदसमाप्तिरापिताईषत्समाप्तिः भोवेक्तिनितिभावः एकोपमर्थइतिसूत्रेएकवचनातत्वेनो

पादानादित्यर्थः इदमुपलक्षणं स्त्रीलिंगइत्यस्यापि एकवचनमिति स्त्रीप्रत्ययस्यापि षष्ठीप्रसंगमितिदेवदत्तस्य पटुकल्पइतिस्यादि
तिभावः द्राहास्त्रयत्वमिति युडस्यषदसमाप्तिरितिविग्रहः गुडास्यपत्वेहत्वितिसंबंधः षष्ठ्यर्थः द्राक्षास्यपत्वेप्रतियोगित्वसंबंधः गुडक
ल्पा इति नसिध्यतीति गुडास्यत्वेऽनुभवविरोधो विवोध्यः कायुनरितिरव्यस्यदसमाप्तसमवादिरितिभावः येनमाधुर्येणगुडशब्द
प्रयोगप्रयोजकमाधुर्यगुणप्रतियोगित्वसंबंधषष्ठ्यर्थ इतिभावः उभयानुग्रहार्थं रतिईषदसमाप्तियदर्थ इति शिष्टेऽपीयचारिकएवं एवं
त्प्रशंसापदं वोध्यं कल्पविशिष्टगुडकल्पाद्रादित्यादौ अभेदविवक्षायामितितादृशविवक्षायाप्युक्तादोस्व गत लिंगपरित्यागदर्शना
दितिभावः इवार्थंस्यापत्तरीकरणेनेति अभ्यन्तरीकरणमूलत्वेनाप्यत्राइवार्थस्यापत्तरीकरणेपत्रेत्यभेदसंबंधेनेत्युस्यविशेषणत
त्त्वलकाभेदसंबंधेनेहिपाक्षसादृश्यमूलकाति द्विके भेदसंबंधेनवत्तोरित्यागः तन्मूलकाभेदसंबंधेनान्यत्र वत्तौ तु नत्वलिंगादि
त्यागइतिभावः गुणशब्देभ्यः पटुप्रभृतिभ्यः इति तेषामपि लिंगत्वेन परित्यक्तलिंगादीनामेवसत्तेरिति भावः ईषन्नूनोपटुपटुकल्पावि
तिद्विवचनादेरपि सिद्धिः जातिशब्देभ्यः किन्ति प्रायेणनियतलिंगाईषन्नूनोगुडइत्यर्थेपि गुडकल्पेद्राक्षेडती व्यतइतिभावः दोषइतिप्र
कृतिलिंगानिक भादम्यः वालिंकातलंबंधइतिवक्ष्यीरितिघंनपन्याचष्टेभाष्यैतासवकेडति पश्चात्प्रत्ययार्थस्येति भत्यमार्थस्यविशेष्य

कै·टि·वि· त्वमेवेति सूचयति प्रत्ययार्थस्य द्रव्याभेदेनैव प्रतीतेराह प्रत्ययार्थविशेषवाचिनीति नन्वीषदसमासमाप्तिसंबन्धोऽतरपदार्थप्रातिपदिकार्थ
६७ त्ययस्योपमानवाचकातिरिक्तात्कथं तु मशककल्पत्वेनाहुर्नेत्यादि गुड इवेयं द्राक्षेषदसमाप्तेतीषदसमाप्तेत्युक्तिर्गुडसादृश्यबोधनाय तत्र
धनपन्ने स्यापि ईषत्सादृश्ये प्रत्ययाभाव इति सामर्थ्यादिति अन्यपदस्यार्थः न्यपदार्थप्रत्ययस्य सादृश्यमगमीकल्पाद्युपबोधनेः सामर्थ्यादि
त्यर्थः वचनादिति ईषत्सादृश्ये ईषदसमाप्तिसंबन्धत्वाभावादित्यर्थः अथ वेति तु अरुणप्रत्याख्यानपरं ननु शुक्लादीनामल्पत्वमहत्त्ववत्
यात्वादीनामपि तत्त्वसंभवादीषदल्पत्वमेवेषदसमाप्तिरत आह गुणशब्दानामिति भाष्यानन्वितत्वस्येति एतावानेवेति निर्णीतस्येत्यर्थः तेदा
दृश्यपरमेवेति इमानेवेत्यर्थः कचित्तु तथैव पाठः अत एवाग्रे द्युतयानज्ञायते गुण इव वस्येति अत्र गुडकल्पेत्यादौ ईषदसमाप्तः माधु
र्येषदसमाप्त्याश्रयः किं तर्हि तितिद्राक्षादिगतमाधुर्येषदसमाप्तिरेव प्रतीतिरीषदसमाप्तमाधुर्यवतीद्राक्षेतिबोधादिति भावः पदयेतयेति
यत्निरूपितसादृश्यप्रयोजकधर्मस्येषदसमाप्तिस्तचिनइत्यर्थः शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः एवं वै सूत्रवार्त्तिकयोः समफलतानवति राम॰
ईषदसमाप्तमाधुर्यवद्गुणाभिन्ना द्राक्षेति बोध इति द्राक्षामाधुर्यस्यापीषदसमाप्तत्वमप्यर्थलभ्यमिति तयोः समफलतेति दिक् ननु द्रव्यश ६७
क्तेपरिमाणमिति कथं द्रव्यमनिर्णीतमत आह इयतेत्वेत्युदाहरणान्तरार्णवात्मीक्तेन्द्वितिपदार्थीतिपथाप्रकृतः कठमित्यादेरेव

कुदेशाय वर्णानां तेप्रत्यये मानमाह स्नातकोतेति नन्वेव भाष्योक्तशंकासमाधानेनिर्दलेत आह सकलेति स्वोक्तेर्यपुरस्कारयाहएव
चेति तावदाश्रयेइति तावकाधुर्याश्रयेइत्यर्थः ईषदसमाप्तीतिमाधुर्येषदसमाप्तीत्यर्थः अथवेति अत्रयते ईषदसमाप्तगुडत्ववतीद्रा
क्षेतिबोधः सादृश्यं तु पर्यवस्यति पश्चात् न सबोधविषयइति तत्वे गुडत्वारोप्यादिति आरोपविषयत्वमेवेषदसमाप्तत्वमिति भा
वः आश्रयमेव गुणत्वेविभाषा सुपो सुवन्तस्येति इदं च कुत्सितइत्यत्र भाष्ये स्पष्टं नन्वपि सुबन्तस्यैव ईषदसमाप्त्यादौ इति नेप्रातिपदिकस्येत
त आह अन्वयिति शास्त्रकल्पितावन्वयव्यतिरेकौ तत्कल्पितार्थवत्ताच शास्त्रव्यवहाराय योगाभेदेति बोध्यं इति भाव इति इत्यपिमा
नइत्यर्थः नियममेव दर्शयति यदादीति अतएव तुल्यन्यायेति तत्रत्येनास्यतुल्यन्यायतां बोधयितुमित्यर्थः आस्तेयः तत्स्मारणान्तु
चितौ तो दानत्वविधानात्कथं तस्य कथं वा पठो उकारस्वरोत आह भाष्ये पठिष्यतीति हीति इति स्वरः कथमिति हि पात इतिपठिष्यति
आतोरेतो सुप्यरूतोऽकृतेपठे स्वकारस्य कथंस्वर इत्यर्थः ननु तद्धितांतत्वेभावान्कथं वृत्तिपदिकत्वमत आह वहुचीति अप्रत्ययइति
प्रतिषेधइति सच प्रत्ययातविषयएवेन प्रत्ययविषयइति भावः एतच्च तत्रैव निरूपितं ननु तु अरुणानपूर्वत्वस्यनियतत्वं कथं बोधयितु
शक्यं अवाचकत्वादित्यत आह पुरस्तादेवेति विशेषइति देशविशेषइत्यर्थः नन्देशविशिष्टप्रत्ययस्यविधेयत्वोक्तत्स्यापिविधेयता

कै·दि·वि· लक्षणं प्राधान्यमस्येवेत्यत आह· तत्रश्चेति· गुणोस्येति· विधेयो शेषविशेषणत्वात् गुणस्येति· अर्थः· पुरस्तादेवसर्वाभितिपाठसर्वलिङ्गादि
६८ प्रत्ययोत्पत्तिः· पुरस्तादुत्पन्नेतितदेवसर्वं भवतीत्यस्यार्थः· प्रयोगश्चेति· पुरस्तात्परमावर्त्ततइति भावः· भाष्ये परतु ग्रहणमिति यदिह पूर्वं तत्रो
त्कर्षीत्याद्यीम्रहणमत्रार्थज्ञापकमिन्दुच्यते तदेदं प्रत्याख्येयं उभयप्राप्तौ तीति पर्· तरकल्पइत्यधिकत्वाविरत्यादिति भावः· भाष्ये तस्मादि
शेषत्वप्रधानत्वादिति· कल्याणतरस्येपदसमाप्तिभूतयकत्वादित्यर्थः· प्रधानत्वं तु कल्पप्रयोगस्य तन्मात्रबोधकफलेकत्वादिवोध्यं· तत्र च प्रकर्षो
संभवात्तत्कल्पत्वमप्रकर्षे एव तत्मादि· प्रत्ययइत्यर्थः· नत्वीषदसमाप्तेरितिन हीषदर्थस्यासमाप्तेर्वाप्रकर्षइदसमाप्तिर्भवतीति भावः· अव्यय
समाख्येउभयप्रसक्तमिति एकमध्विकारात्· सुवंततुसामर्थ्यात्तद्दफ़ेवोध्यं· ननु प्राकृ... रित्यस्य सुवंतपातिपदिकं वा विशेषणेन तु प्राकृ
रित्येनुक्तस्येति· अन्यतरस्यांकं विशेषपितुमित्यसंगतमन्यतरेणशकं विशेषपितुमित्युचितमत आह· विशेषवस्यापपितुमितितत्र सुव
तस्येति पुष्पद्रस्महिमपकमेवान्यत्र तु प्रातिपदिकस्यैवदेरिति वोध्यं· उदाहरणापनभाष्यप्रामाणयात्· अज्ञातायपवादः· शीलमिति राम०
तत्र कैरित्यन्यायादितिभावः· विधेयविषयत्वात्तस्यन्यापस्येदंवितंपदिनेष्यतैतत्र कस्तदानमिधानान्नी· तद्धामिति· शीलेइत्यर्थेयाव ६८
जंतंवोध्यं· तद्धमीकइति केणइतिस्वाभावः· अणतादितेकेएवह्रस्वविधानात्· भाष्यकारस्थितिसत्यपि संभवेवाधनेभवतीत्यादिना· कु

त्सितमर्थं मिपितिअन्यथाः· धैकपिष्यलीपि स्यादिति भावः· पूर्वं समासस्वरेविशेषं दर्शयति· समासादिति वृत्त्यस्मिन्संज्ञायामितिसमासः· पक्षान
वर्थ्यासोग्रामश्चेतिसमासः· संज्ञायांकन्नितिसूत्रद्वयं· एवं हितेइत्युत्तरमपरेह स्वेइत्युत्तरं कुत्सायां ह्रस्वत्वे च कन्नभवतीतदंते न चेत्संज्ञायामत
वोरर्थः· उभयोपुंगपत्प्राप्तिमुपपादयति· अत्रसद्देति· कुत्सितो· ननुरथांस्वार्थिकत्वेन प्रकृतसुकएवार्थेतेप्रत्ययाइतिकिमुच्यते स्वशद्देमेल
त्वादित्यत आह· अनिर्धारितेति· विशेषाः· कुत्सादयः· अश्वादिश्वज्ञातिविशिष्टमेवार्थकप्रत्ययरहिताः प्रतिपादयतीति भावः· तत्र कुत्सा विशि
ष्टार्थवोधकत्वाद्योतकः प्रत्ययउचितोनप्रकृते प्रत्ययं विनाप्यतिविशिष्टार्थवोधकत्वादिति तात्पर्यं वरितार्थत्वादिति· उक्तार्थत्वादिति भावः·
अनवस्थेति· पुनः पुनः कप्रत्ययापत्तिरितिभावः· कुत्सितकुत्सायामपीति· अपिनानुकंपायां जातीतिनागृहीतविशेषणान्यायेन तस्यैवप
दशीकत्वादितिभावः· क्रियासंबंधेतियद्यपिपाचकशद्वोपिक्रियासंबंधएव प्रवृत्तिनिमित्तमितितस्यभाववृत्तित्वेउक्तंतथापिवमिहब्राह्मण
न्यायेनक्रियासंबंधेतुक्तिः स्वरूपेति स्वरूपपदेनपदस्यरूपंव्यक्तिस्वरूपं चेतिवोध्यं· संबद्धमित्यर्थकस्यनिपूर्वेनप्रतियोगिसाकांक्षत्वा
दाहृतेनस्वार्थेनेतिसमवेतं· समवायेनसंबद्धमित्यर्थः· यथादूर्व्ये इति· शङ्घाब्जिद्धाकारकोपस्थितेरभावादित्यर्थः· स्वार्थमभिधातव्येइति विशेष
णांतयेत्यर्थः· केचित्तुएवंव्याख्यानेत्कोमउपपत्तिः नहिप्रातिपदिकमात्रात्· प्रेक्षिया दशायामपिप्रवृत्तिनिमित्ततद्गाश्रयपोः कमेणवोधोभवति

वै·शि·वि·
६९

तस्मात्स्वार्थं जात्यादेरेकं शब्दस्य विषयकाभिधायकं विषयो महत्वानि रपेक्षस्तच्छक्तिश्च हेतोरानयेत् इत्येवं हेतुव्यमाहेत्यर्थः तस्यैव शक्तिग्रहवि
षयत्वे न तत्रैव स्वार्थत्वव्यवहारः इत्याह स्वरूपेणेश्च स्वरूपेण एकीकृतामिति भिन्नीकृतो नानात्मेन विशिष्टामित्यर्थः जाति प्राधान्ये
ऽपि यथाभावप्रत्ययानुत्पत्तिस्तथोक्तं घटसंबंधी घटमहं त्वेवं बोधानानुभवाच्चेनतद्रूपत्तिः गुणात्मान्य गुणगता जातिरित्यर्थः समवेतस्ये
ति सैव हस्य समवायिन इत्यर्थः तदभिधाने सति तत्त्वमूल्ये पर्ये ह्रो लिङ्गाद्यादेरन्वयः लिङ्गादीनामिति स्वार्थ द्रव्यपो विशेषणभावादि
तिभावः पत्रपश्येति न तु एकपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तु स्वकस्वतद्व्यतिरिक्तं च युक्तं एवं विशिष्टतिरिक्तस्यैकत्वं पत्र प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तं
लिङ्गाद्यभिधाने यथा न तु सकृदित्यादि तन्नायमेव तत्रेमइत्यन्वयः तत्र पुनर्लिङ्गादित्यादि तन्नतु प्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तेन लिङ्गाद्यभिधानाभावे
इत्यर्थः कल्पितन्याय वशादिति अर्थवत्प्रातिपदिकं प्रातिपदिकार्थ इति तात्वादपइत्येवं कल्पितन्यायलब्धस्येत्यर्थः पद्धापत्यन्तं स्थले कि
मिदं शेदरूकमस्यान्तरोपेणाक्रमवत्वाभिमानइतिभावः नागृहीते तिनागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये उपजायत इति न्यायादितिभाव
त द्विशिष्टस्यैतेनेनउक्तेदृव्यस्य लिङ्गादितः प्रथममभिधानेवीजपथ्यं न लिङ्गाद्यार्थ पश्येतिन चैव मुक्तन्यायेन लिङ्गस्यापि प्रथमतो बोधाप
त्तिः रमेत्यादेर्लिङ्गस्य प्रत्ययविना बोधाभावेन तस्य प्रथमतो बोधस्य वक्तुमशक्यत्वमिति भावान्तहल्यनामी या पिलांतरं गेति पाठः एकत्वम राम॰ ६९

पिहित्वादिव्यवच्छेदबुद्धिजननात्तत्रापेक्षाभिज्ञितो धर्मः स्वार्थादिपञ्चकस्य तद्वर्त्तनेन तन्निर्पेक्षोत्पर्थः रूपमर्थस्य शब्दस्यात्मेतिज्ञाने रूपत्वात्मला
भइतिभावः प्रिपक्तुत्त्वेनादिबोधनायत्त्वात्तत्रमात्मानेयतोऽयेरूमाणेभवतिश्चतत्स्वान्विशेषानभिधायतस्तत्कुत्त्वेनादिबोधनायुर्विभुक्तत
स्तः प्रवर्त्तत इत्यन्वयः अनेन पद्वकं प्रातिपदिकार्थइत्युक्तं विभक्तेस्तत्वैविति तत्तत्पृक्तकार्यस्यान्तरंगत्वात्सर्वं पूर्वत्तेरितिभावः अवैवार्थविधका
लतनेक्षितिलिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तकुत्त्वातिरिक्तायामिति यथासवोपिशब्दः स्वार्थव्यतिरिक्तस्वार्थादिगतो कुत्सामभिधानु प्रत्यय लभते तथापम
पीत्यर्थः नास्यसम्पकुत्कुत्सितत्वमिति कुत्सायाप्रयोजकस्य कलानावरणादितिभावः अन्ये त्वाहुरितिश्चन्ना रुचिर्मोक्ष स्वरसभिद्धत्वाभावः
केचित्विति एतन्मतेन येऽस्माणादित्यस्य वह्निः सन्नमनपेक्षमाणाइत्यर्थः तत्तत्प्रत्ययानयेषु स्वपेवाये स्माणाश्च रूपस्य मात्मानमि
ति भाष्यतोलाभादिदमप्यनुक्तिमसंस्वार्थादियेवकस्वस्पैतरस्त्रवृत्तिरित्युपपादनस्य प्रकृतोयथो गन्दर्शयतितदुपरि समाप्तेत्यादि कुत्सा
दि हेतवइतिश्रास्त्रयतयेतिशेषः स्वार्थः प्रवृत्तिनिमित्तं यथा गोहिवोति तत्र हि स्वमुनसानिवोधिकेते एमोस्तइति प्रतीयत इतिभावः पत्र
प्रवृत्तिनिमित्तेति इदं लिङ्गादीनामुपलक्षणं एवं प्रकृतेपि कुत्सितशब्दार्थनिष्ठकुत्सांतरं विवक्षायां प्रत्ययः सुलभइतिभावः पक्षेऽद्यो
यपन्निद्धरेणसंशमेवीजमाह यदेति नन्नुकुत्सितमितिमरतेके तत्तकुत्साप्रतीपतेस्वकारिशब्दे विद्यमानकुत्सास्यमतीतिरिति

कै·टि·वि· विरोधीत्यत आह वर्त्तमानेक्तइति क्रियावयवेतियस्य कस्यचिदवयवस्यमत्तत्वेनसमस्तायेमत्तत्वमारोप्यते तत्रारोपितमत्त्वापि कथंचि
७० दवयवानां वाचवर्त्तमानत्वेनेनक्षितिभावः उपात्तकुत्सइति वाच्यत्वेनोपात्तकुत्सइत्यर्थः अभीक्ष्णीकृतेति वाच्यत्वेनेत्यादिः प्रत
त्यर्थतिवत्सकृतत्या कुत्साविशिष्टोयोर्थस्तत्प्रतिपादकेभ्यइतितत्पर्यस्तत्रार्थः अनुगरहीतावाच्यत्वेनस्वीकृता कुत्सायेनतादृशपदसामा
नाधिकरण्येइत्यर्थः तेनैव कुत्सायाउक्तत्वात्पचतेः कुत्सादिविशिष्टवाचकत्वाभावाद्व्यादिभ्योनभवतिप्रत्ययइतिभावः नन्वेवमव्यय
सर्वनाम्नामित्यस्यवैयर्थ्यमतआह यदात्वंगीकृतेति आश्रितकुत्सेत्यस्यवाच्यत्वेनाश्रितकुत्सेत्यर्थः येषुलिंगेति कुत्सितशब्दाभिधेयस्य
नपुंसकत्वात्स्त्रीपुंलिंगानुपपत्तिरित्यर्थः यस्सपीति देवदत्तस्यस्फुटकइत्यादौ येनधर्मेणेति यथाश्विकइत्यादौ अश्वसाध्यवाचनादिः स
म्यगनुष्ठानादिनेत्यर्थः चतारिशाद्वसेनिधानेइदंशाद्वःप्रत्यत्विषयत्वेनेवतद्वक्कोनतुकद्धतत्वादिनेतिभावः ज्ञाज्ञादावलोप इत्वे
यदस्यचिति अजाद्यनजादिसाधारणोवेनोत्तरपदलक्ष्येपूर्वोत्तरपदयोरिति तत्रस्थानुसारेणाचवव्यपाख्याभाष्येइलस्यचेतिचेनउत्तरप राम°
दस्यापिसंनिपातेतिव्यवहारोक्तंतेनत्तत्साहचर्याद्विकादेशातस्यमेवलोपइतिभावः एतेनघवादिलस्यसामान्यायेत्रज्ञापकत्वेनकस्य ७०
सर्वत्रएवंचेति अतएवशेवालिकादिसिद्धिरितिपराक्तज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाद्वएवंचफलांतरमपिसंभवतीत्याशयेनेतिशेवल

सुःकृतसंधिकार्यादित्यर्थकप्रथमादित्यधिकारादासक्तसंधीनामिति सुपर्थिकइति सुयर्पाशीदत्तशब्दात्प्रत्ययेइत्यर्थः भाष्यज्ञादिलो
पेकृतइति एकाचरपूर्वपदानामितिवक्ष्यमाणवचनेनेफभाश्वदिविधायाः अयोगीति समानाश्रयत्वादितिभावः कुलिशब्दस्थानेनेति अजि
नांतस्योत्तरपदलोपश्चेतिसूत्रेएकदेशत्वरितत्वप्रतिज्ञानात् उत्तरपदाशमयरूपलोपपदमात्रभृवर्त्तनेनवसवित्तशब्दात्तरठत्तशब्द
स्यलोपापत्तिःउपेंद्रदत्तचतुर्थाद्वइतिलोपापत्तिः अनघिधानेनातिप्रसंगनिरासादितिभावः इरूपदात्तस्येतिनलस्यएवंमेवनिष्पन्न
त्वेनेदानीविधेयफलाभावादितिभावः वत्स्कृतेत्रिकादेशायत्ततन्त्रत्सयादसप्राप्त्यापीत्यकार्यप्रवृत्तियोग्यतयानएवंतस्यलुमितीदंचिंत्य
तस्माद्वृद्धिपात्स्वकर्ध्वलोपविधायकमामर्थ्यनावभत्वेनख्यानिवृत्तप्रतिषेधइतितात्पर्यंघसेतिभाष्ये अतएववस्त्रेऊर्ध्वठीपादवद्
तिचरितोपंअन्यथाघ्नचइत्येवउत्तरपदलोपग्रहणानुवृत्याशिद्धे तत्रवेयर्थ्यमस्यएवमेवअन्यत्रत्वनाम्नानात्वयाणिनेष्यतएवेत्याहुः नेति
यस्यदेवदत्तइति संज्ञाकृतामेदेवशब्दादिताद्विःच्छविताठः अनुमीयतइति स्मर्यतइत्यर्थः परिमात्वमाद्वश्यादनुमितिरेवस्मृतिरुक्ते
त्याह उक्तार्थमात्रस्यप्रयुक्तायत्वादिति एतस्मादेवदित्सूत्रेउपयादित्वेयसोइति देवस्याघंदेइति पूत्तदत्तस्यपेतिसोमस्यसोदेति गेघुवएर
शुदत्तादिवत्तेधिवशास्त्रेस्मृतिरन्वाख्यायकवचनमन्वाख्यायतेकिमत्तइत्यर्थः तदेकदेशइतिदेवदत्तोदत्तइत्यादौ अल्पेनेनषो रिप्ति

कै॰ठि॰वि॰ दीर्घत्वप्रतिद्वंद्विह्रस्वत्वं न स्त्रीत्वमिति द्वंद्विक्रस्यह्रीमतिमिन्दद्रु तिभावः कुटीशमीनन्तु पुंवद्वचने स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तिरपि स्यादत आह प्रकृतीति
७१ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः प्रत्ययस्तत्र संनियोगेन तत्संबंधे न विशिष्टस्य प्रादेरस्य पुंवदिति वार्त्तिकार्थः गमकत्वात्समास इत्यपि हन्ति वत्सो रूपेण
रीरस्काश्ये प्राप्नोतीत्येवार भ म्रहत्तिनिमित्तकार्यमेवे व्यात इत्युत्तरे किं पन्नदोः दृष्टत्वादिति वृद्धघासीनेन्द्रुकश्चित्के चित्प्छेति कृत रोदेवरे
त्वइति प्रत्ययइति तत्र भाष्यप्रयोगस्थितिभावः अज्ञातिय इ प्रश्नेपीति कृतमा कृतमा एघामा हप तेति प्रकारे गुणावचनस्येति भाष्यप्रयोगात्
इति भावः वार्त्तिमिति तात्पर्यं ननु ह्रयोर्धत्यस्य देयच्च परत्वाभाष्यगतस्य निष्कि कारशोवदिवीरण द्विवहुर्थेइस्त्रुयलहूमाणमित्यादि भाष्या
संगतिः नन्विते नग्रंथ नद्य योरित्यस्य प्रत्यास्यानं लभ्यते किं विक ग्रहणस्यैति चेन्नातस्य भाष्ययास्या संप्रदायिकत्वमित्याशयेनेवं व्याख्या
नाग्रत्तत्पाठमन्तुपगम्याख्या द्युस्थ वेति इदंचित्य प्रत्ययसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधात्प्रकृतवार्त्तिकं द्विवहुर्थे प्रत्ययविधानादिति हेतूप
दानस्यासंगत्याव तेश्व आय रस्मादेतिभाष्ये एवं सूत्रस्योपाथिसत्वमाश्रित्यैतत्सूत्रव्याख्याप्रत्याख्यानेपरतया व्याख्येयोऽतमवइति रामः
केचित्तु द्विवहुर्थे इत्यस्य ह्रयोर्विहितस्य वहुर्थे विधानदर्शनादिहस्य द्विवहुर्थे विधानदर्शनादित्यर्थेन वहुल्यस्य प्रत्यास्या ७१
नयरमयीदं वार्त्तिकं तत्र न पन्नाहृभाष्येऽयरस्माहेतीत्याद्युः अवस्तेयापरस्येति आश्रयस्येत्यर्थः तुक्ष्मनुष्ये ननु पुंवद्भावेनलिंगवच

नयोरुभयोर्विधानात्तल्लिंगमात्रग्रहणमयुक्तमत आह वचनेत्विति हरीतक्यादिष्वस्य ठादित्तिभावः भन्नुस्यल्लुपि प्रत्ति घेयइति विशेषणविषयोभ
ति वोध्यं नीविक्यर्थ्यवामीयाविक्रेत्तुप्रतिमाशिल्यवतस्तेरर्थः प्रकल्पितां विक्रेतुमिति शेषोऽतस्तस्यापराधत्वात्तत्र प्रत्ययश्रवणप्रसंग इति भावः
तत्प्रत्ययश्रवणामिष्टमेवेति वस्तुतस्त्रस्योदाहरणोदर्शोपतिभवेदित्याह यथेत्यादि ख्याताइतिवसंप्रतिरजार्थः संप्रतित्वनिर्माणसमकालमेव फलजनि
कायाएनाशीविकार्थत्वेन तदर्थत्वाद्यर्थसत्वादहृमाः पूरि गल्हाते पात्र गरहे पूज्यंते शिष्टैरसामुश्रीवाभेदन्तु देः सात्वेनसादृश्य तु इदं भावेनुम
त्ययैर्धवाभावः एवंचित्रे सुपिद्वन्द्वस्समासाच्छेआचायदेशीयइति छः स्यविधेयतपाश्रावान्येनतस्येव परामर्शो युक्त इत्यभिमानः छ विषयस्य
ति समासस्येति समासस्येति अथ्यः शास्त्रीयमादीनां वस्यमाणरीत्योरहृरणालीसंभवाद्वहुक्ते च विधीयमानेस्मादेवेति छप्रत्ययविषयए
वद्यायकास्ति तः समासःसनिवेगशिष्टत्वात्स प्रत्ययप्रत्ययाभिधानस्वाभाव्यादिर्त्यर्थः सुसुषेतिवेति अत्रापिपूर्ववद्वार्थीतभोवेणवत्तोहायक
मेवाश्रयणीयएवंत्रभयोऽत्योपकल्पित्वाश्रयणमिति विशेषः अतिप्रसंग इति यद्यत्र स्वार्थिक इति भावः नन्वेवमपि शास्त्रीश्यामादौ दोषात
आह शास्त्रीति थ विशल्पप्रमितदेवदत्तस्याप्यत्रोपमानत्वेव हुशाकंपतयापितत्र पदिश्यामत्वमेवसारश्यत् हिं शास्त्री श्यामप्रद्म
योगेणवसिद्धा वितरवेयथ्य धर्मातिरेणानुसादृश्यपप्रतीयत इति भावः किंचत्त्त द्वियाद्वित्यस्येवार्थ्य विषयसर्वा वयपकादिसर्थः शास्त्री

कै॰ टि॰ वि॰
७२

श्यामित्यादौ पूर्वपदमेवार्थाविष्टमिति नदोषः इति विषय इति ॥ तत्राघोपमायाउपमेयं गमं तत्त्वाह कृद्व्यक्तिपारूप्यमेव क्तियोपमेयत्व
स्यक्रियामेव संभवान्नतु द्रव्यत्वात्रेति ॥ अत्र एवं यदोत्तरपदयोः काकागृमन समहशाताल पुतन सदृशयोर्व्वेत्रगुणसामानाधिकरण्ये नचात
द्रव्ययोरन्वयः एतेन एवोत्तरपदयोरनन्वयेनासामर्थ्यात्समासो दुर्लभ इत्यपास्तं ॥ उपमेयवाचकात्तत्पदस्य समभिव्याहारेण केदाचित्का
कमरणो कदाचित्तत्कृतोपयोगेलक्षणा उपमानमात्र वाचका भावार्थद्रव्ये विषये उपमानुलोपव्यवहारः आलेकारिकाणां तदाहृताल्लेन
त्वेनति ॥ अतर्क्रितोपनतत्वे च साधारणधर्मस्फुरितोच्य ॥ अभिज्ञिदिः ॥ अनेन प्रकृतिकगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः ॥ अमेवारयति ॥ अत्रगो
त्रमपत्यमात्रे अपत्याधिकारादन्यत्वात् ननु स्वार्थिकत्वादेवास्य गोत्रत्वं सिद्धमत आह एवं मन्यत इति गोत्रमिति वक्तव्यमिति यावत् ॥ गोत्र
वद्विहितदर्थ गोत्रइति वक्तव्यमिति यावत् ॥ गोत्रे यः प्रत्ययस्तदन्तादिति वक्तव्यमित्यर्थः भाष्ये बुञ्याप्त्यादिति ॥ ननु जातिलक्षणो ङीषु अपत्यल
प्रयुक्तपञ्चस्वेति ङीपुयथा स्यादित्यपि वक्तुं युक्तमिति चेन्न मङ्कुपुत्यास्त्रियामित्यस्यानुवृत्ते स्त्रियामेनादपृश्रत्ते शित्याशयात् स्य बचेदसन्नो
॥ ॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्वितीयं च मस्यत्तीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्चाप्यादश्चसमाप्तः ॥ ॥ राम॰
अपरनिमित्तत्वार्थमिति ॥ सहविधाने स्त्रीत्वेननियमतः एवं वर्धिष्णुद्धिविषयस्यैव निमित्तत्वादिति विन्विक्तत्वारिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं ७२

लादिभ्यः सूत्रे प्रकारशब्दे न सादृश्यं गृह्यते ॥ तदा हुसादृश्यमिति चैत्रित्तावाननैविधिशुद्धवत्कृणा दृश्यमानपमइत्यर्थः स्यदमानेति ॥ गलत्प्रमत्ता दित्य
र्थः ॥ अनवंगतगतो ज्ञाता भेदस्य प्रकर्षेति भेदगत प्रकर्षेत्याद्यर्थः इस्माहेति अत आहेत्यर्थः नन्वेवमिति तदेतास्थेति वचन विहितः स्वार्थमात्रेइति
नत्वेन त्वंतगतिमुक्ते इत्यर्थः इशतेचेति तदपुत्कृषि स्वार्थमात्रे इत्यर्थः समासे स्यादिति ॥ समास इत्येष्य ॥ साभिकृतादिभ्य इत्यर्थः ॥ आतत्वाभा
वास्थे तिमत्वपग्रहणाय भाषयेति भावः ॥ चेनासमासो ज्ञदेतो ॥ सुग्रह ॥ गतिकारकत्वाभावादितिएवं च हृकृतो इति न्यायेनापि न समासे स्रो
तत्वमितिभावः ॥ अस्य क्रियाविशेषणत्वात्कारकत्वमस्येवेति चिन्त्यं ॥ ज्ञापयतीति ॥ ननु नसामीति सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात्कथमेतज्ञा
पकमिति चेन्न तस्य भाष्यस्य पूर्वसूत्रविहितस्यनायंनिषेध इत्यर्थमात्रतात्पर्यकत्वात्तत्र सूत्रे भक्तस्यमिहितत्वादिति भाष्यस्य प्रसङ्गेनास हचरि
तसाभिप्राये नाभिहितत्वादित्यर्थः सुकरतरकमित्यादेर्याया देशाभूतिगणत्वाच्छ नः सिध्याभोपकस्यनो पयोग इत्यन्येऽस्यपदे ह्यमनन्तु हत्यभा
वो न क्रियस्तो भार्य नियत ॥ नित्यसमासादीनां दर्शनाद्यत आह ॥ अन्यत्रेति ॥ नो पपद्यत इति ॥ नित्यपदाभावान्नेति स्पष्टत्यपः विरुत्यस्तेने घ्यात इत्य
नुपपत्तिरितिभावः नन्वधीन इप्रत्ययस्य त्वाल्लोप आह ॥ युदसञ्ज्ञाचेति ॥ सा च निर्वं विनाहुर्लभेति भावः ॥ अपुरुषे यथाद्रष्टुं देवा वा दिकाइ चोयतिरू
पेन नन्वधीनमिद्धे तिन्यासः कार्य इत्यभिप्रायेण भाष्ये दोषोरमाद्य इहवेदि ॥ तमादय प्राकेनरे तिप्रापिके ॥ विभाषा सुपुइति सूत्रेमणो विभाष

वै॰ सि॰ शि॰ याचाक्येपिसिद्धेविभाषेतिकल्पार्थमितिमाष्येतोकाष्ठेप्राचामितिसूत्रेमहाविभाषयैवसिद्धेप्राचांग्रहणंनकर्तव्यमितिभाष्येप्राचत्वाद्वोधका
७३ त्वुल्केइत्युक्तइति सामान्यशब्दात सामान्यवोधकाद्गत्नाछेद्गाल्मकर्थानवगमादित्यर्थःसमान्यशब्दत्वादितिवचितयाङ्सामर्थ्यातेनि
त्वाद्गतितुर्थितमेवःप्रकरणादिसत्वेतन्मात्रादर्थतादप्रतीवचस्यवक्तुंशक्यत्वात्ःतुल्यन्यायात्पाशब्दीनामर्थानित्यत्वायत्तेस्वतंत्रस्माद्गाष्येतस्मा
वाचनिकमेवानित्यत्वंवोध्यं नन्वधिग्रहणस्याधिकरणार्थकिंप्रधानत्वात्तामानाधिकरण्याद्यभावेनकथंवहुव्रीहिरतआहरतिविषयेद
ति समासाधनेति क्रियाविशिष्टसाधनवचनोदित्यर्थःविशेषणात्वविवक्षयेतिरादेतादिस्वादित्रिवस्तुप्रक्तं तसाम्यसत्युत्तरपदत्वाभाव
दिति समासावयवत्वेकस्यतत्वरमावयवत्वेनाधेस्तत्वरमावयवत्वाभावद्वितिभाव साहचर्यादिति अधिकरणत्वशक्तेराधेयाविनाभावित्व
सातत्सहचरितेतिततपाथेयत्वेस्यमितिभावः ननुलहत्यपाथेयप्रधानत्वेपिस्वगतलिंगात्यागात्वशक्तिप्रधानेसामान्येनपुंसकत्वस्येवसत्वे
नत्वोत्तमपिनपुंसकमेवस्यादतआहकदीपादिवदिति नन्वेवमधिक्रीत्यादावपक्षेपरमियात्पायत्तिरतआहरातंदत्यादिषुचेतिनन्वधियोगेक
यषूप्रमीत्यत्रआह्वक्षिरिति राजाधीनोदेवदत्तइतिसामानाधिकरण्यसिद्धयेआहतत्रविषयेचेति अधिकरणेएवेतिकर्तृकर्म राम॰
णोरितिसूत्रस्थभाष्यरीत्याधिस्म तार्थत्वेपाधेस्तदर्थस्यकारकविभक्त्यर्थानन्वयप्रयोजकक्रियात्वाभावादित्वमिदंत्यमिदंत्यपिरतस्मात्समासात्वो ७३

किंकेसप्तम्यंतेनसमासविधानात्सप्तमीस्थितिरितिवोध्यं विभाषाचेह्ययोरितिपारशृतस्येपरोमहाविभाषाधिकानादितिभावः नन्व
चत्यतत्स्युद्देशकालवोधकस्यकथंत्रासत्यंपहृत्तिरतआहक्रियानिमित्तकइतिप्रकर्षणचतीतिक्रियानिमित्तकइत्यर्थःदिग्देशेत्यादित
नदिगादिष्वेलक्षणेतिभावः स्त्रीत्वाभावइति एवंचनायंस्त्रीविषयइतिभावः एकत्वस्यनन्त्वभ्यासत्विजन्मातहेणनेसक्षणेस्यापिसत्रि
सक्षवारादयुनःपुनरितिअधिसकृदिति व्यवहारामिश्रवीप्सन्तितेन्वोत्पथनन्वत्रार्थआहपादोनेयथमतआह्वास्मिन्पक्षेइति एके
वात्रेति एकत्वविशिष्टवाच्यातेनाभिधीयतइत्यर्थःशब्दशक्तिस्वभावादितिभावः यथालतयइति क्त्वसुजादिसमभिव्याहारेसत्याप्तानां
तत्सख्यानन्यपरतातत्सत्वाहतिपरतावेत्यर्थःद्विभोजनमितिःसकृदुहेनेत्यर्थःतस्येकस्येतिः मितत्वभेदस्येवास्यातेनुप्रत्यायकत्वदितिभा
वःएककालस्येत्यस्यप्रयोजनेकालभेदादवलद्वयभेदस्येतिअतएवपुनरोहत्यभावादितिइदंहन्तीमितिःतत्रचाप्यालत्यसमवातानोक्रिरति
रावप्रथ्यकीलिभावहकस्यतिभाष्यस्यैककालस्येकशब्दवोध्यस्यचेत्यर्थइतितात्पर्यमवानेआवृत्तिपदेस्वपिनत्वादितिएकदेशेत्वशिलत्यपति
त्वात्वादित्यर्थःननुभेदेइत्येकवचनेनैवकर्तृकत्वप्रतीतेरेकइतिव्यर्थमतआहअनेकोपीति नावशप्रयोगस्यापिदर्शनादितिभावः ननु
षष्ठ्यंतत्वाद्यस्पष्टवाहुल्पत्वेनक्रियात्वाभावात्कथंतत्रत्वसुच्प्राप्तिरतआहपचात्सनरावलादिति ननुवाक्यद्वयस्यपाकद्वयेऽप्यास्य

के॰ठि॰वि॰ भावात्प्रत्ययप्राप्तिरेव नेत्यत आह यदेकमेवेति यदेकमेव याकं कर्षद्धियाकमित्यादि पाठः द्वियाकमिति वह्वीहिः द्वियाकमित्यादि पाठः द्वियकमि
७४ तिक्ष्विद्या नन्वेकस्य याकस्य भेदो यत्र चेन्मत आह तदेदा पाकस्य भेदस्तत्कृतः पाकस्य तस्याविशेष इत्यर्थः नन्वपाकस्य वारंवारं पाके क्रिया
गणानस्य संभवादाह अभ्यावृत्तिग्रहणादेवेति द्व्यगुणयोर्गणनायोग्यं पुनः पुनर्जन्म यत एकैकवतो धात्वर्थस्य क्रियापाकस्य धातुजन्मनि
न्न भेदात्पाक एव प्रत्ययेन भवति पुनः पुनरुत्पन्नेति प्रतीतिः आवृत्तिशब्दस्य लक्षणत्वमिहत्वं भेदस्यैव शब्देनोपादानात् पुनः पुनरुत्पत्तिर्नाभ्यावृत्तिः
पुनः पुनर्जन्मयोग्यस्य जन्मैव चाभ्यावृत्तिर्यदेनोच्यतेऽभिमुखीत्यर्थे कोऽभिप्रायः दत्वारस्यादिति भावः तदाह न हि तद्भावसिद्धयोः शब्देनोक्तिरिति
दुतयाशब्देन प्रतिपाद्यमानयोरित्यर्थः न स्यादपि श्वेततत इत्यादेशात्साध्यत्वेन प्रतीतौ तौ संभवत्येवाभ्यावृत्तिरित्येवमुक्ते केचित्तु साध्यत्ववि
शिष्टधात्वर्थनासिद्धत्वविशिष्टाधर्मोऽन्यतद्वृत्तिवद्वीतितन्मते यदवीति साध्यस्वभावेति सैवेत्यर्थः साध्यत्वं तद्विशिष्टक्रियामात्रगुणभूतमित्यन्ये तु प्र
त्ययार्थप्राधान्यादिति सिद्धत्वसाध्यत्वधर्मभेदेन तस्मिन्विशेष्यतांशे ये गतयोः स्वीकारादिति भावः क्रियाग्रहणादित्येतत्प्राधान्येन ताभ्या राम॰
मानसाध्यक्रियाग्रहणादित्यर्थः आधारीति आह निशब्दस्य द्वितीयादिप्रसक्तावेवमुक्तमित्यादिति भावः एतावत्यश्ता प्रसक्तपदमित्यर्थः भक्तयो ७४
जन्मादिइति व्यवहारे इति शेषः एकसाधनानामित्यनेन भिन्नकर्मकत्वेऽप्याहत्तिव्यवहाराभावइति सूचितं नन्वेवमपि प्रत्यनुत्तरंभे सत्या

दामिस्तु रथ्यास्यैकप्रसक्त्यभावात्कथमत्रानुवृत्तात्त्विदित्युक्तिरत आह सकृदुक्तादित्यादेस्तिविधि स्वरूपलाभमिति स्वरूपमात्रप्रयुक्ते स्वपव्यवहा
रलाभ प्रतीत्यर्थः । जन्मार्थकाभ्यावृत्तिग्रहणादेकृत्वाको द्वैयाकावित्यापि सिद्धमिति एतद्ज्ञानान एकदेशमाह यदपीत्यादिना क्रियावदिति तेन
द्वैयाकाविन्यादौन गणनेऽध्याहारे नांशक्ति स्मात्तियाकाविन्यादौ द्विवचनाधिनापत्तिरित्यत्वेऽव्यवदाक्रियावदधीति भाष्येऽलक्ष्यभेदे
नव्यवच्छिन्नमित्याह पृथग्भेति साधनेऽपि साध्वनुपदेन शक्तिः नन्वेवं पिक्रिक्त्वे क्रियावदिति वन्निनुप्रयत्नोत आह विप्रतिपत्तीति द्रव्यवादिति
वतिरथेवं नन्वाणानेहक्ति संख्याशब्दानामेवेति एकत्र संख्याग्रहणांन्यर्थमत आह एवं सत्स्वेहइति आनियतविशेषवाचीति आनि यत संख्याधि
शेषवाचीत्यर्थः निर्दिष्टग्रहणादिति वक्तृत्तत्ते संख्यात्व मेवेत्युक्तेर्वक्तुगणेति सूत्रेऽभ्याहत्तिग्रहणं क्रियासमर्थमिति संख्यायाः क्रियागणा
नेइत्युक्तावपि निरूपत्तमेदायाः स्वरूपेण गणनासंभवादभ्याहत्तिद्वारकगणनरूपविवक्षेति किंतेनेति प्रश्नः क्रियाविशेष इति सर्वोक्तरूपः
यदेकस्यावृत्ति एतेन पंचकृत्वः पचतीत्यादि जन्मभेदेन क्रियाभेदाद्बहुवचनस्यादित्ययास्य जन्मभेदेऽपि क्रियाया एकत्वेन प्रतीतेः शाब्दबोधे त्व
भावे नंजन्मगतसंख्याया अन्यारोपात्को विरोध इति तेन सिद्धं व्याख्यानमेवेति सूचितं एतेन साध्यत्वभावे च यत्र क्रियेत्यादिग्रन्थस्य प्रागुक्तस्या
युक्तत्वं सूचितं स्वयमेवेति दिक् नन्वगणनाग्रहणं व्यर्थं यावतां संख्यागणानां तिसृकेवनचक्षंतवारान्भुंक्ते इत्यादौ प्रत्ययव्यावृत्त्यर्थं वारशब्दे

कै॰टि॰वि॰ नाम्याद्वृत्तेरुक्तत्वेन संख्याशब्दस्य तद्वृत्तित्वाभावादत आह गणानग्रहणमिति सप्तदश प्राजापत्यानिति अभिधानस्वीप्रवृत्तिर्दर्शनं साधुनो भेदे
७५ तितुंरेन सामर्थ्यादर्थतो न तु शब्दतः प्रतिपन्नो भेदो यथा तादृशी या आलभनक्रिया तद्यथा इति विषये इत्यर्थः शब्दस्तु स्वदभ्यावृत्त्यप्रतीताव
यथ्यत स्तत्प्रतीतिरस्येति तत्रापि कृत्वसुजादिप्रसंग इति भावः न चालभनक्रियायाः प्रति पशु वृत्तौ स्यादावृत्तिसत्वेपि सप्तदश पदस्य न
तद्वृत्तित्वमिति वाच्यं तदभावे स्यादावृत्तिविषये संख्यावाचकात्प्रत्यय इत्येवार्थः स्यादिति तद्वृत्ति वाचक एव च शतं वा रात्रेः कृत्वसुच् प्रत्युदा
हरणे वा यो वैकल्पिकत्वात्स्याख्यानतु अभ्यावृत्तिरूपसंख्येयवृत्तेर्मानात्संख्यावाचकात्प्रत्यय इत्यर्थे ननु प्रागुक्तो दोषः तस्मात् गणनार्थोपि प्रसिद्धः
संख्यावाचकात्तस्य ग्रहणं यतो नो भ्रशं शब्दात्सु ग्रशब्देन च कृत्वसुच् नेह एकभौमपदे लिल्वे ग आपत्तेरित्याह ज्ञापकस्पष्टत्वविषयत्वात्सर
इदयं चेवि पर्येके इति भिमता इति शेषः देवतानानन्तु विरतामपि आपादे देवतात्वम् स्यैवेत्यत आह देवताशब्दस्येति क्रियाशब्द इति तेन
त्वं मानवविकृतेः स्वरूपत्वं मन्त्रकत्वं च देवतात्वमभिमानात् कयोः देवदेवताशब्दयोः लोहितान्नमणौ ननु पूर्वलोत्तरहितोत्पत्तेः पूर्व एव गुणो राम॰
धकप्रत्यये तत्कनि लोहितिकेति सिद्धं स्त्रीप्रत्ययस्य ङीपो वैकल्पिकत्वेन तदभावे लोहितिकेति सिद्धं ङीप्रत्ययस्य ङीपो वैकल्पिकत्वेन ७५
तदभावे लोहितिकेति चेत् किमर्थं वचनमत आह प्रतिपदेति यद्यपि लोहितकेत्यत्र चाहिताग्न्यादिरह मप्रयोजकता यापि आर्थान्तराभावे

न हुल्लिसितेति सूत्रोक्तन्यायाप्रवृत्त्या अस्मादेव वाचनात् ज्ञायकादे सति स्वार्थिकानां सुबुत्पत्तेः प्राक् प्रातिपदिकादेवोत्पत्त्यंगीकारेण परत्वादनं
तरंगत्वाच्च कनो नित्यस्त्रीप्रत्ययबाधनं प्राप्तमिति विकल्पे न तु तद्बाधबोधनार्थं वचनमावश्यकमिति तात्पर्यम् एतज्ज्ञापकादेव चात्र प्राप्य यदस्या
सर्वथा ते नेति केवलेति प्रयोगस्याप्युपपत्तेः स्त्रियामिति बहुव्रीहिसमासे इति इदं छेदस्य च श्यमान यत्प्रत्ययान्तो यत्र लूहणानन्दवेनपनुदाहरेति ई
शेवसख्यस्येति तादेतद्वचनं यत्र हेरस्सह हेच्छेदस्य इति छेदस्य बहुव्रीहिसमासे इति च मत्वावचे उक्तं वृत्तिकारेणात्रान्तरवच्छेदः समस्ते वेति
अस्यार्थः यथाच्छेदस्यान्यत्रापि स्वार्थिकाः प्रत्ययाः यतः प्रकृत्या वदाद् यादृश्यते यथा वाइवत इत्यादौ तेषु स्तत्राप्यस्वार्थिकस्तलेस्वसि
इति इदं वचनं व्यर्थमिति तत्रैव घनयपूर्वप्रयोगानदर्शनात् अपस्यावसानादिति यत्तु श्रुतेरेवं तु शब्दे वेद्यार्थे विज्ञानादित्यस्यवसा
ने इति योगविभागात्स्वार्थे भविष्यतीति व्याख्याने केनाप्युक्तं तावताप्ययस्येत्यादि प्रसिद्धविभक्तेः स्यात् इति छान्दसत्वादिति भावः अ
नुवदेतस्य यथैकवचने पुंल्लिङ्गभावके विलम्बसो इति योगविभागेन स्वार्थिकयत्त्ववश्यमिति वक्तव्यमिति च सिद्धं वार्त्तिके वद
भिर्वसश्चेति इति वसुशब्दस्यैवोपलक्षणार्थं विज्ञानादित्यस्यके यद्दोत्ते वस्याख्यानाय यस्य इत्याद्यर्थं च वार्त्तिकान्यामुपात्तेति व्याचष्टुः
तस्मात्तं गोरवं स्पष्टमेवभाष्ये तत्साधकवचनानुक्तेरुदाहरणामात्रे पन्यासाच्च श्रीमदुपाध्यायानामप्युक्तत्वमस्यैकमस्त्यप्रयोगादिति वा के

वै॰सि॰कौ॰ छेम्यस्येत्युदाहरणं आमुष्यायणामुष्यपुत्रपौरत्वुक्तं आमुष्यायणेत्वादिवार्त्तिकात् मनोज्ञादि पाठाच्च अमुष्येति पप्रत्यय अतोरात्
७६ त्वस्यष्टत्वात् अन्यथा यतो नाव इत्यादुदात्तत्वं स्यात् समासावधिति समशब्दात्स्वार्थे वतुछादसत्वाद्दीर्घः तदपि छंदस्यन्यत्रावृश्यकमित्याहुः
वत इति तेषु कानाइद्वत्वपेति पदेववाचाव्याहृयत इति भाष्यस्य संदेशहारा प्राप्यत इत्यस्यार्थः एवं च व्याहृता यावा शत्रुघ्नेनयरामस्यात
इतिभावः परं त्विदं वागेवेति भाष्यस्यैव कारविरुद्धं व्याहृते इत्यस्य कथ्यत इत्येवार्थ उचितः अन्यथा चो व्याहृतार्थो पापमित्यस्यैव प्रक्रांतत्वाद्य
विरुद्धं व्याहृते इत्यस्य कथ्यत इत्येवार्थ उचितः अन्यथा चो व्याहृतार्थोपापमित्यश्लस्योत्तरस्यैव कारकस्य चासंगतेरित्यन्ये वार्त्तिके सा
न्नाप्यग्रहणमेतो दान्ताथं रूपेत्पापसंज्ञाप्यत्ते वक्ष्यति अनुज्ञारचरइति अत एव निपातनात्समासः चातुः प्राशमाधानेव्रमन्तोदनस्य
नामआख्यायां गोत्रकर्मविशेषः वहल्या अनिष्टेष्ठिति अनिष्टश्राद्धादिदानादिदानेषु विषयेवृहनिश्राद्धादिदानानि देहीत्यर्थ वहुशो देहीतिमा
भ्रष्टा प्रशिष्य रोगशाहीनितत्वाख्यकर्मविषयत्वान्निवहन्निदेहीत्यर्थं यथा स्यादित्यर्थः एवमन्येऽपि हव्यस्तिपोत्तिसः एतच्चोपलक्षणमि राम॰
तिमेयथा तु यवाइत्यपिवेभवति यवाइत्युदाहरणं बोध्यं संपद्यकर्तरीत्यत्रात्मादेव निपातनात् कर्तरिपाद्यादित्वाभावे पिशादि वादित्वात् श्य ७६
नसंपद्यमानेभ्यो धात्वर्थकर्तरीत्यर्थः कर्मधारयः समासः प्रकृतिविवक्षेति मृत्कुंडलोपादानकारणस्यान्यरूपेण विवक्षेत्यर्थः प्रकृतेरविवक्षि

त्वादितिप्रकृतेरन्यरूपेणाविवक्षितत्वादित्यर्थस्तद्रूपस्यइत्वितिविकाराभेदेनेतियावत्तद्वृत्तेर्विकारात्मना संपद्यमानेत्यस्य व्याख्यानं
पत्वात् विकारभेदेनेति पाठे तु भेदघटितसादृश्येनेत्यर्थः अनेन विकारशब्दस्य स्वसदृशप्रकृतिपरत्वं गौणं पपत्त्वेति सूचितं अतएवौ तत्त्रे
आताहृत इति सूत्रेचगौणभवत मरुद्भूत इत्यादेः प्रगृह्यसंज्ञा आत्वे चगौणमुपहृतेत्येति सूचितं अतएवौ तत्त्रे आत्मरूपाइति सूत्रे चगौभवतम
हद्भूत इत्यादेः प्रगृह्यसंज्ञा आत्वं चगौणमुख्यन्यायेन वारितं भाष्ये अभेदेनेति सादृश्यमूलकाभेदेनेत्यर्थः ख्यातेनरूपेणतस्य भावइति
अत एवचिरकालिकावेकादेवप्रत्ययइत्याहु नन्वत्रात स्यजन्मइत्येवमाद्यात्मतो यत इति कथं तत्त्वेदश्वलाभोत आह संपद्येति नन्वाधिक्यरू
पेर्थेपिसंपद्येरित्यादौ संपदेः प्रयोगदर्शनात् विषयमेनोक्तार्थलाभस्तत्राह अथवा जन्मेति प्रकृतिविकारभेदविवक्षायामिति तत्र घ
टितसादृश्यविवक्षायामित्यर्थः अभेदेतिपाठे सादृश्यमूलकाभेदविवक्षायामित्यर्थः विकारावस्थाप्राप्तुवत्या प्रकृतौ वर्तमानातदित्यन्यपः
गौणपापात्स्तितिभावः एवं चर्चितेप्रकृतेरेवकृत्स्नमित्युक्ते भवतित्रलीमलजाइत्याभूरितछांदसे कारणीभूताइत्यादित्वसाधे वेति बोध्यं समीपस्थ
त्वभावादिति समीपस्थत्वसादृश्यभावादित्यर्थः मरस्यसमीपस्थत्वेनतु नैष्ठिकप्रत्यय इति भाव अव्यक्तानुकरणात भाष्ये इत्येव मन्तस्येति
स्त्रेण्यग्रहणमिति शेषः इतार्थेनाभाप्यस्थिम्याइति अत्रत्रेऽद्वेशोनाभाइतितदनुकरणोपटपटपतीत्यादावि वनाभाइति भवतीत्यर्थः कपावा

कै·टि·वि· रणायेतिभावः समासान्तः भाष्ये पुरशब्दोयमकारान्तइतिटीकयारितिरुक्ते पूर्वोक्तएवचनकार्यं तेनचनेसमासोनभिधानादितिभावः द्विधुरीत्रि
६७ धुरीतिनवाकारान्तोत्तरपदत्वाभावात कथंस्त्रीत्वं लिंगस्यलोकाश्रयत्वेनादोषात् लिंगमकरणाद्धि उदाहरणमात्रं नन्निपमइतिवोध्यं अतएव
वद्धिनावमर्धरवारमित्यादौ यस्यलिंगशास्त्रेसत्त्वेपिनपुंसकत्वंदृश्यते पन्तु द्विधुरीत्यादौ वाचनिकस्त्रीत्वाभावेपि धूःशब्दस्य स्वाभाविकस्त्री
त्वात् परवल्लिंगताभिप्रायमिदंभाष्यमितितन्नतस्यनपुंसकमिनेनवाधादित्याहुः द्वंद्वेति अत्रच अन्तइतिवर्त्ततइति भावः भाष्ये निर्धुरइ
ति नचात्रसमासावयवत्वेपि परत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेततः समासान्ते सतिशिष्टत्वात् समासान्तस्वरस्यैवाचष्ट्युतिरितिवाच्यं समासा
न्तानां समासात्प्राग्लौकिकवाक्ये प्रवृत्तान्तरंगत्वात् तत्रसमासानवयवत्वे पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य युक्तनिघातस्योत्तरपदे एवमुपत्तिःस्या
त् ननुसमासान्ताकारस्यापीतिस्वरहृपश्रवणप्राप्तिदोषः इत्यैषइत्यस्यएषएवेत्यर्थः ननुयावत् पदत्वंभाविताविलसंनिहिता स्मात्रस्यनि
घातइतिसिद्धान्तात्तस्याभिनिघातःस्यपथ्यादइतिवाच्यं तत्पुरुषइत्यादिक्र्त्यात समस्तप्रकृतिकसुवन्तपदस्यैवग्रहणात् वाघापिप्रसक्तेनतस्य एम०
पदत्वं कदाचिदपितत्रापदत्वयोग्यमित्यर्थोभविष्यति नन्वेवमपिसमासान्ते तेषासुक्तनिघातेचपूर्वपदस्थोदात्तस्वरितयोगित्वाभावात् कथंपू ७०
र्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तिरितिवाच्यं उच्चस्थित्वेनसमासान्तविधौ आद्युदात्तस्यैतस्याभवत्तस्यायनेमादोषात् अस्वरकस्यैवाकारस्यश्रवणस्या

द्विति चरो घइति द्विकृत् ऊजनात् नचैताः एजनात्पराइति एजनात्परोपः शब्दस्तदेतादित्यर्थः प्राग्बहुव्रीहिग्रहणमिति बहुव्रीहौ सत्येपइ
त्यतः प्राक् समासान्तविधेरभावात् बहुव्रीहौसमक्यम्ह्लोपितपतः माणिनत्यर्थः बहुव्रीहौसख्यापास्तत्पुरुषस्येतिसंख्यानस्यतत्पुरुषस्यसमा
सान्तोऽलितत्यर्थः निष्क्रिंशाद्यर्थमित्यादिशब्दः प्रकारे तेनप्रउिलफलसंभावनात्तत्रैवेदं तेनात्तिर्ह्रिदित्यत्र न भाष्येतन्नहीतिश्रष्याद्यदि
त्येतदित्यर्थः अथवैतर्हीतिपूर्वेतर्हीत्यर्थंकृतथापीत्यर्थंकंवा अत्रान्यत्राधिकलोपादित्येतत्एकविंशतिरित्यादेतत्पुरुषस्वीकरेवान्तिक
नये तत्रैवद्वन्द्वएवेतिभाष्यमतेनुतादनावश्यकमेवेत्याहुः स्वकृद्रथधुः सदेह्योयपत्तेपयस्त्वहयवीजेद्दीयति धुः पुत्र इति अस्त्वर्धरेतइतिभा
ष्यस्यार्थमाह अहृशब्दस्यसमीपेइति इदमर्थकथनं ननुविग्रहः समीपपदार्थोन्वियेः सामर्थ्यात् समासाप्राप्तेः तस्मात् समीपेवयवत्वारो
पेणसमासः समीपेइतिआरोपवीजकथनं अत्रहपूर्वपदकोप्धरान्तइतिमध्यमपदलोपी समासोवाभाष्येनचरहस्यमिति अधिकरणत्वा
विवक्षायान्तस्यलक्षाबयवावयविभावसंबंधविवक्षयाषष्ठी अभ्यर्हणात् दर्शनात् नन्वेवंद्विशब्दस्यदर्शनवोधकत्वात् तत्रैहणाद्दर्शनात् इत्य
पुरुषमतत्राहस्मरदर्शनादितिवचनादितिलवणात्मम् इतिलवणमहीवितिविग्रहः अभाणंगाद्वितीतितिलक्षत्रस्यदर्शनशब्दो व्याख्यानेनच
हः यर्योयइतिभावः अवतुरवित्यत्रह दृशचतुर्णामित्यर्थं बहुव्रीहिसमवाराहः अर्थप्रदर्शनमितिअहर्दिवेत्यत्रास्मादेवनिपातनात्तद

कै॰ टि॰ वि॰ हः स्त्रिचतुराइत्यत्रसंख्ययाव्ययेति बहुव्रीहिरिडच् न प्रवादेश्च अहः सर्वैकभाष्येन हीति अन्यतरस्यां गोस्त्रियोत्वेन प्रकाशतेरेणावासंभवेपि न तत्त्वाप्र
योजकत्वात्मिति भावः । अन्होन्हः स्त्रियां तत्पभावादित्यत्र यथामुक्तः पद्यपि द्वयोरन्होभावाइत्यर्थे संख्यापूर्वं स्य स्त्रीत्वसंभवः रात्रान्हाहाइत्यस्य शास्त्रा
७८ न्हशब्दस्य द्वितसमासमात्रार्थं निमित्ते लिंगस्यात् इराश्यसांनिकस्य च बाधे नोयपत्तौ वा हि स्फुतत्तद्धितार्थं निमित्त लिंग बाधकत्वे मानाभावात्
तथापि तत्र ङीवभावपदव्उपसर्जनत्वात् गुणपद्य मत्पत्रोत्तमेकाभ्यां चेति निषेधात् विशेषाभावप्रवृत्तुरापसुद्दिनाभ्या मन्द्र इत्याविलत्वस्यसत्वा
च्च सर्वैकदेशसंख्यातात्ययपूर्वपदस्य तु रात्रान्हाहाः इति वचनात् स्त्रीत्वमन्यासो तीति किंवित् अन्यत्वेव मध्यस्थितरात्रान्हाहेशाः पर्यविशेष्य
त्वप्राप्तलिंगस्यैव बाधः स्यात् न तु विहितस्य तस्मादाहाः विशेष्यत्वप्राप्तस्येति अत्रान्तरं गन्याया प्राप्तिरेव तितद्धितार्थद्विगुरपि नस्त्री लिंग इति
के यदाशयमाह परंतु स्त्रमते पि अस्पष्टत्व पदादान्हादेशो भवपदविधायकत्वमेव समासांता इत्यनुक्तेन स्वविभक्तिविधायितामभिमानाभावा
त्तनियमास्मरणमूलकं तत्र मित्युभयोरावश्यकमस्त्रकरणस्मरणमूलकत्वे बाधकत्वं याकेल्यं दृष्टवोधितादिके पदस्कत्वेरूपनिरू रामः
पणापद्यत्याहुः । ग्रीहीतभाष्येन उक्तमिति । यद्विवित्वादेतोरात्त्वमिति प्यपुदात्त निरस्त्रिस्वरेणोदात्तत्वं भविष्यतीति भावः ननु अंतो ७८
नित्यांतोदात्त इत्यनंतोदात्तार्थ इति अयुक्तमतआह स वक्ष्यचेति कृतसमासांतः स वक्ष्यश हीतो रात्तो वाभवति कृश हाताः त्यपरस्वे वाभवती

त्यर्थः गोरसवक्थी तिव्यस्त्रसक्थीतिभाष्यपाठः वचयर्लभनइत्यस्य निश्चयात्तत्त्व भिन्यन्येष्विति नियंपात् नइति विकल्पः समपर्थ्या स्त्रीत्वरस्य बाधकः स्या
दत आह स्त्रियाम् इति । अनित्यत्वादिति अत्र वेदमेन यद्विधानेज्ञापकम् इति भावः वेदसती तिनच तदास्त्र धनुशब्दे तरपदकस्य बहुव्रीहेरभावे
समासांतानेससमासाउपत्वेन तद्रहस्, चे अपूरणे नुयस्यपंचदशानि ख्यालम्कत्वे न पूरणापि प्रधानमेवेत्यत आह पञ्च स्यतिअवयवे
नतद्बोधकेन विग्रहः वर्णीयदार्थबोधके तद्बोधनस्येव विग्रहफलत्वात् तद्ग्रहः न न्यकांतग्रहेन्नावयवा उच्यते गुणस्वकथमेव यवात
आह रूपादीति अयुतसिद्धावयवानुगतस्तस्मदेकस्य मितिपत्तौ जले मतत्या पनयेआह रूपादिस्याति रिक्तेति तस्थस्येति तत्तोभेदेनाग्रह
माणस्येत्यर्थः तस्यत्वान्तिते भेदेनाग्रह्यमाणत्वात् शोदादिभाषाकिमयेत्तद्इति किं कवयेषाउत समासांतमात्रापेक्षत्वे नते खेड्ग्रीह
धिकारापेक्षइत्यर्थः । सामान्येनेति समासांतमात्रापेक्षत्वे नेत्यर्थः न प्रदर्शितइति अयेतद्व स्पति । ननु शेषपदार्थप्रदर्शनेनैवफलमप्युक्त
प्रायमिति किमर्थमिति प्रश्नोनुपपन्नोत आह सामान्येनेति उपदशाइत्यादि द्वंद्वे चिंत्यं अस्य बहुव्रीहेः शेषाधिकारस्थत्वाभावात्स्पष्टचेदमु
क्तं बहुव्रीहि मुकरणे आद्यैत्वयेचलत्व हइत्यादेर्नित्यं यद्विज्ञाप्यत इति वक्तुं पचितं विशेषज्ञापनायेति गुणाविशेषज्ञापयितु मित्यर्थः भाष्य ड
यसमासांतापेक्षत्व न चक्रमितिप्रियपथ्यिकादेरुपलक्षणमिदं ननु विशेषणसत्वेपि पहकेकप्रकृतौ नेत्यत आह तत्तएवेति विनिगमना

कै. टि. वि.
७९

विरहेणान्वीमाणत्वेन त्वएवेतु भ्रपविषनय माप्यपणादिति भावः। अत्र श्लोनद्धिदो यद्दृत्युक्ते स्त्रीग्रहणोनयुनर्विधनार्थे नकपो वाप्रइति कश्चि
तः। माप्यदतो भाष्ये स्त्रीग्रहणं चोदितं तस्मिन्नक्रियमाणे दीर्घत्वं तत्र विशद्वार्थमाह। अति। पमातो इति। किं। पमा रोपा गुरुत्वं मुपपातिष्परिह
रायाहतस्पनपुंसके ति। एकत्र पुनर्विधानेमानाभावः। ज्ञयदशाइतत्रदोषचिन्त्यः। श्रीपाधिकारस्थत्वाभावेन तत्र कयोप्रासेः। अनर्थक्यप्रसंगा
दिति प्रागुक्तेरीषास्वेत्यपि बोध्यं। अनन्तरे इति। उपदेशाइत्यादिवहुव्रीहेरक्त्रो वाधिकारस्थत्वाभावान्नतत्र कप्। अतएव इहिणार्वाससूत्र
इत्यादौ न कविति भावः। चिंत्यमेतद्भाष्यमिति। वक्तव्यंक्त पूर्वोक्तप हेतोपमर्दे नैवास्य भाष्यस्य प्रवृत्तेरनंतरत्वस्त्रीत्वस्य पेक्षप्राधान्यग्रहणमेवो चि
तं प्रियपः। पथ्यायस्पत्यर्थे सिद्धिपयधिकइत्यादेः पक्षे सिद्धिरे वच प्रयोत्तन्नमाष्यादिष्वत्वस्यैव लाभात्। समासो नाइतिसत्रस्थं ज्ञवधुइति प्र
योगात्कवभावपक्षे बोध्यः। नच समासमासमभ्यासत्वेन त्र्युत्कटरित्यादिरनंगत्वात्कप्रवाधित्वात्स्यैवप्रहत्यादेः। पक्षेसिद्धिरे वचप्रयो
पत्नी के यपि पप्पिकद्दइतिवाच्यं तस्या विषकति विशेषापेक्षत्वेन समत्वात्समान्यापेक्षत्वेनात्रंगत्वस्य भाष्ये कास्यनाक्षपाणां॥ नचव
हुव्रीहेः समस्य स्त्रीणिरित्यतः पूर्वमेव कप्रकरणपाठेन विशेषविधिनिः परत्वाद्धपे नैवासिद्धोतर्थकशीघ्रग्रहणंन्यर्थमिति वाच्यं विभाषा
श्रयोवेत्यादिविषयेपहेकवायतेः। ममत्वन्यक्त्त समासांत वहुव्रीहित्वाभावान्नदोषइतिसुधियोविचारयन्तु। इपसक्षन्त्रत्वापवादइतिगो

रामः
७९

1330

कै. टि. वि.
८०

स्त्रियोरित्येतद्धत्वित्यर्थः। अतएव वार्तिके उपसर्जनयदं चरितार्थं नहि उपसर्जनत्वप्रयुक्तं दीर्घविधानमिति लभ्यते। नन्वेवंव चुनेनवचन
प्रत्यास्यानमयुक्तं नपुंसकत्वपतिवधायदा वश्यकमित्याशपातः। अतएव तत्प्रयुव्रा इति उक्तं। अन्यथा नत्वेव वदेदित्याद्। अवहा हरि
ति। अत्राऽत्रविवीतत्तु खावनातात्पर्यसत्वेन लोपप्रवृत्तेरहतत्वात्। अतएव दीर्घग्रहणाचरितार्थमित्याशयेनाह। अन्येत्वाहुरिति। लो
पंज्ञायपत्तीति। स्वादौनो प्रत्ययत्वेतस्यायोऽस्वप्रत्ययत्वेन इ्धायस्माद्धि हितात्तसादेःपस्थितत्वात्तदेतद्विधिद्वयेन। एवंस्त्रार्थस्तापन्नता
रेति भावः॥ ॥समाप्तम्॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते पंचमाध्यायस्य चतुर्थे
पादे प्रथममाह्निकं पादोध्यायश्च समाप्तः॥ ॥हरिर्हितयादास्यसेवनावामबुद्धिना। मदनागेशविदुषाकृतोयं संग्रहो मुदा॥
॥ग्रंथसंख्या

राम०

1331

॥ इतिकैयटटीकाविवरणेपंचमोध्यायः॥

॥अथकैयटटीकायांषष्ठोध्यायः॥

कै॰टी॰वि॰
१

श्रीगणेशायनमः स्वकार्योद्देनिर्देशस्य समानत्वादिति अनेन नं संदेहवीजं साधारणधर्मदर्शनमुक्तं तत्र योऽण्याप्यपूर्णामस्त्वत आह भिन्नार्थत्वादिति नत्वेकशब्देनाभिन्नयोरभिधानमपूर्वपतरति
भक्तं नन्वेकस्मिन्नपि वृद्धेकशेषोऽस्त्वत आह एकवचनेति समाहारेऽप्येकशेषः स्यात् नास्त्येवेति भावः लिङ्गमनुभयोरपीति तेनेत्यापिनिरोधपरत्वमाह हस्वादिरिति एतेन निषादस्थपतिमधिकरणमाये नतस्वरूपत्व
निर्णयस्य प्राप्तस्य क्रियामाति बहुव्रीहियत्स्यार्थेत्यसमवादिभावः स्वरादपि न निर्णयः परत्वाहस्वरस्येति नव हे तुरेकस्यालावेति एवं च स्यकस्यायाटपदे स्वरो गुरुत्वधारणाद्गति भावः कि
वात्यतनिपद्वविग्रहस्य प्रत्युपपत्तौ तत आह हृदयोरिति नन्वत्र श्रीस्वार्थकाचूलेवि प्रथमतत्वाभावात्वार्थोहृत्व मत आह पृथमत्वाभवेपीति योगविभागाएकावोह रसेवरूपः बहुव्रीहि
शब्दस्य निर्देशाभावाद्धहव्रीहेरिति बहुव्रीहिपदेन तत्संस्कमुच्यते निर्देशवद्वारणं प्रतिपादनवै सर्थः नतु स्वपदार्थप्रधानत्वेनांतरगत्वात्तस्वरूपो न्याय्योत आह व्याप्तीति व्याप्ति
मेवदर्शयति व्यश्ननोति ननु आहसेकशेषाणामिति सोऽवि भक्तानामेकशेषः समिमान अनेकमिति तत्स्वरूपस्य तु एकमेव लिंगं दीर्घरणारणादिति भावः वस्तुतो व्यपदेशिव
भावेन सिद्धत्वात्तस्य लिंगत्वमेव नास्ति नन्वस्याधिकारत्वात् तत्र तत्र कार्यं निर्देशास्येवेति तत्र भ्रान्तप्रथितरत आह विधिमत्वेति स्वार्थत्वे समवति पारार्थ्ये कल्पनेन नप्रवृत्तमिति भावः भा
व्यकसेसस्यधातोः आविपदिकस्ये वेत्यर्थः नायं विधिरिति विधिस्त्वेहिलिरित्यादौ रसादेर्विधेयानिर्देशात् सर्वे तो वृत्तिहुत्वा चवेयर्थ्यं स्यादतोऽधिकारएवायमिति भावः व्यनस्यानभि
तिधानोरेकाचू हलेचमर्थे विशेष्यस्य पूर्वोक्तत्वादाहसर्वो व्यवस्थितिरित्यर्थः जजागारेसादिशिद्धये आह वैयधिकरण्येनेति संभवत्सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याप्रा
कत्वादाहसर्वेति एकाजनेकाच धातवनुग्रहायेत्यर्थः स्तरे चाहतस्मिन्निति अनेकविषयत्वेनेति न च आदिस्यायः सूचितः पतत्वस्मिन्न वैयधिकरण्ये सत्यनेकविषयतालक्ष
णस्यभवतीत्यर्थः अनेन व्याप्तिकविषयत्वात् स्वस्थानस्येतिद्वासौ दृत्ताना यदित्येव वैयधिकरण्याद्वेत्ताप्रकृतमप्याह न पयमनहराबेति इति भविष्यतीति इतिव्यवहार

रा॰
१

विषयोऽभाववस्तीत्यर्थः भास्ये पृथगलेवाऽपृथगत्वे चेत्सत्यो क्तमितिशेषः किमुक्तमिति एहति किमितितदाह व्यपदेशिवदिति सत्राहेवकृतव्यदतिकाकाप्रयत्नः नवकृतव्यरसेतरुभेतुन्तरय
तिरुक्तेवेति आद्यन्तवदितिसूत्रेऽतिशेषः यत्ते वा देशोनि आदेशस्य स्थपोर्यादिति सत्तेव सत्प्रोऽशेवपवृषष्ठी सत्तातयभ्यनवसदिसाद्दीसकारमात्रस्य प्रस्यपुस्पृक्ततयामिन्यर्थः वचनेनाति
कहः वचनानिवैधवत्वाभाववत्वोके व्यवहारकारोऽपि मुख्य प्रथमादिवृत्तिहं तत्रकार्यमित्यर्थः अवस्थाभेदाश्रयइति अवस्थाहृतोभेदाश्रयेत्यर्थः भेदेनेति दर्शभानावस्थारूपो
स्थानोमेहेनानिर्देशपतदस्यर्थः नन्वेवभेदे सतिवस्तुभिन्नानस्यादत आह एवमेवहीति यथा नमदिशशरमितिमाके वुद्धवस्थापिनेति वुद्धिकल्पितेत्यर्थः अवस्थाश्रीत करणाधपापि
संबंधरूपानतुवास्तवं आत्मन्यवस्थाभेदोऽस्तीतिभावः वस्तुतः शिलापुत्रकस्यशरीरमित्यादिवत्सत्यविकल्पात्मकेतानशब्दत्वानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पश्चतुर्थस्यैवेनन्यमिति
वत्पुरवस्त्वेकात्वव्रताननपितर्थेवरशादीर्घरस्यादिलापकारस्येकनिरूपत्वाद्दात आह शत्या पिशब्दापकार्थनिमित्ताऽन्यथवेसाविपक्षः विसरेताधनवस्त्वेतस्य तथनपृत्
हस्वेवपवेरिति यथाभेदीवेति भावितृषयोगनरस्यायेव याद्यपमवृहारइति भावः इपमत्तभेदोऽनेति प्रायस्तत्राथासन्नेसोऽव्यमाणायोवायव्यवहारःगार्भोऽस्सेसाधन्योह
ति अपत्तात आभाववस्तु निकापसलेनसाहश्यतस्यात्राप्यकस्मिन्नपिलोकेऽव्यवहारोहह्यपतरसनपृः नन्वेवं सतिगौरात्वादरस्य स्महरणं न स्यादित्यत आह समिद्धत्वादेवेति द्वितीये
येसामदेश्यप्तत्वात् गौराल्वइत्वौरमतआहसत्यपि गौरात्वेऽत्र इति अन्वाधिकारार्थत्वादस्यविधागोविधावानविशेषोत आहतत्रहीति वाक्यभेदेनसंबंधप्रकारमाहत
स्मादिति विपमार्थमितिप्रथमाप्रथमसत्यावविषयेऽरति भावः नन्वेकस्कारस्तकार्ये सर्वेयामवय वृत्त्यादिसाशब्दकानतेनोमपादयति यथेतिरसनायिसति असहायेएव व्यपदेशि
वृत्त्यावरत वाधिसेसपिवोऽन्ये आपं व्रवस्तुनेव्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यतोः तस्माचपाणामायन्ताद्येवतार्थे पृथपथत्वान्तमगावतानश्लोकः तस्तवक्ष्यमाणेन सर्वेसमाधानाचेति

कै.टी.कि.
२

दिक्॥ अर्थवत्तंतत्रायस्थापोपादानाभावंभेदकल्पनापात्स्वरूपादित्यर्थः सति संभवे थैवत्वहृतभेदेनभेदः असति तु प्रकारान्तरेणापीति तत्त्वार्थः अस्पष्टेति त्वापकमिदं चिंत्यं यद्यदासेनैवार्थ
वत्त्वलाभेयरिभाषात्रयप्रयोगात् अर्थवत्ग्रहणस्यविशिष्टांशग्रहणापावश्यकत्वाद्वेत्तात् अर्थवत्परिभाषानाम्प्रयणेहेत्वेतरमाहधातोरनर्थकस्येति अर्थवत्वाभावादतोस्तदनुपपत्
हस्तत्वे वयवोनर्थक एव ग्रहीष्यतेइति भावः अतएवजगत्संसारेजगत्वादित्यादिलेभवति नतु सर्वेषांह्रस्वमेकं चैवप्रयोगेगुणप्रेवाधते उगस्य योगाभेदास्यायेगाननाघः पक्षोनो
पयगतेश्मित्युच्चारणयोस्संभवादित्याह अत्र चेति न तत्र मिति स्वाविघुगायदसंभवमाहनस्वेकरति शक्योपेक्षितुमिति प्रमादमित्यर्थः एकस्य तद्दिष्टिसेनश्माकालेपरस्यतद्
भिक्षेनश्मापा असंभवादिति भावस्तदाहावयवसेत्वादिनागुणायदनुघावासंभवादपिपर्यापश्रसेताइस्मादेकस्येति लघभवात्तुनः प्रहति मेवारयति अत्रोपिदिरुक्त
त्वादिति एवं चतेदशमादायलक्षेलक्षणास्येति न्यायप्रवृत्तिरिति भावः स्तदाहप्रवर्तत्वा लक्षणास्येति अनभ्यासस्येति निषेधात्वपिवोर्ध्वं वाधः कमवत्तित्वाद्वगुणापदनुघाना
भावुरसपिवोध्यं नतुरूपासिद्धेर्दोषस्यसत्वात्त्दोषात्संतो सपुरुक्तमत आहरूपासिद्धेरिति हल्स्वरप्राप्ताविति नविधेयस्वरविषयेएतदेवेतिभावः एतेन स्वरोदेश्यके
विधौअजनस्याविघमानत्वायतदावश्यकं अतएवणोकेवाकृमित्यादावृत्तदानादेरज्सिद्धएवंचस्त्सेवव्यवस्थायनादित्यसुक्तमित्यपास्तं अत्र च जकारादेहेतः स्वरप्राप्त
भावाद्विघमानत्वमेवेतितेनव्यवधानात्स्वरासिद्धिरिति वोध्यं स्वतीजेनेति लक्षेलक्षणास्येति न्यायेनानभ्यासस्येति निषेधेन चेत्यर्थः अनेषामिति अवयवानातरणामि
त्यर्थः नतु रूपेभावेसमुदायैकावृत्ति समुदायरूपएकाचसमुदायैकाचत्वस्यशास्त्वंतद्विधयंशास्त्रमित्यर्थः धातोः प्रथमैकाचत्वाद्वद्देनासति वाधकेशास्त्रव्यापारादि रा० १
तिभावः भाष्येतसमुदायरतिज्ञातावेकवचनंवेषांसमुदायस्यायें तत्समुदायैकाचत्वादितिस्पष्टो येपुनःमातंषांसमुदायस्यैकाचत्वमाश्रित्यद्वित्वप्रसक्तासिद्धमित्यर्थः न

नुसमुदायद्वित्वेपि अवयवानामप्येकाज्झात्वंपंनमात्रहीनिरत आहसमुदायइति यथासमूहस्तुद्वित्वयजादिनापेक्षित्र योयकात्स्तलभावास्थानेतुस्थानमेवंसमुदायेद्विरू
त्वेः वयवानांतत्स्तलामात्यथानुस्थानामिति भावः एतदेव्रसरूपितुभाष्येवाघसमाधानेहसाहशाहेतोति प्रपयीति अवयवेच द्विरुच्यमानेरतिद्धिदः समुदायेद्विरूच्यमाने
इति पाठः क्वचित्तालिख्यारस्याद्वित्वव्यपदेशिवत्स्वाचनादित्वेपिमुख्यादित्वाभावात्हल्लादिशेषाप्यासदकारान्नितहत्तावतउपधापार्तितस्याविदस्यासिद्धेभाष्ये आहतुस्मिसाधुक
तावपयानेसयासुपलक्षणतमित्याह अनेकस्वेति अत हुणासविज्ञानोवहुव्रीहिर्योंतभाके तास्सविज्ञानमितिअनयनादिष्वयिस्वेनतानमित्यर्थः गुणोवेतिव्याशरद्धः संविज्ञाना
मित्युक्तंवोध्यःसंनिहितविशेषणास्येति वहुव्रीहिः विशिष्टसंवंधाश्रयेरातिसंयोगास मन्मा भान्तरसंवंधाश्रयत्रीत्यर्थः तदनन्तरसंवंधसंवधमुख्यपदार्थेकेनचिद्धहुव्रीहि
शोतिफलितं विशिष्टसंवंधाश्रयरोरतिपाठः क्वचित्त्वसमापिस्वस्वामिभावेयतिपाठः स्ससेवेति तदर्थेः व्यासः संयोगाश्रयपद्मानामहूपादयोमतोरिवपहुव्रीहेरपिविषयाद्
तिभावः असस्यपातिपाठस्तमत्तुपस्त्वस्यभाष्यस्वरूपथविहकूःपत्वानत्रपाठेवासः संयोगाश्रयरस्सस्पद्यासः संयोगामूलककेआधाराधेयभावेसमुप्त्यंवहुव्रीहिरित्यर्थः
केनचित्तवहुव्रीहिरोत्युक्तेतत्रकेनचिदिसस्यफलमाहहत्वितिउपलक्षणत्वेनेतिदर्शनक्रियाकर्मोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः तयाद्दर्शनक्रियायाजाश्रिवासासमुक्तानि
विषयतत्पातयासंवद्धानोसपर्थः नावृष्णेतत्रेति वृत्तिपदार्थानोदर्शनक्रियायामुपलक्षणत्वाप्रयणाक्षितिभावः स्वस्वामिभावविशिष्टमिति देशान्तरस्यामित्यपिगु
मित्तत्वंसंभवदितिभावः सर्वथाजातगुणसंविज्ञानत्वमेवेतितासर्वप्रस्तेतजहुणासंविज्ञानत्वमेवत्वाहेहद्धिति उपलक्षणभावेनापीतिपरकार्नस्य स्वादित्वमिति
वमुस्कावयीति भावः तत्त्वामित्तहूतात्तमेवकिंपुनरश्चेतिज्ञात्वयंपश्वद्योपपति स्वत्राश्वरेदेशोपति सोयस्कारत्वादितिद्धेरसस्यसंख्येयानुक्तेस्ततस्वायश्चत्वादि

कै.शि.
३

तिभावःतन्निबंधनानिनतद्घटितानि संख्येयपेशत्तिआदेशतः संख्याः संख्येयुरत्नक्रोशितिभावः स्थामादेशभावाद्योगादिति अत्रसभवासभव्योस्थानेरस्साप्रवृत्तेरितिभावः तत्कार्यकारीति तस्या
नेभ्रवान्तनहिशत्कार्येवोधंक्रियाकतुमीयेरतितस्या आदेशत्वासभव इति तात्पर्य न तु रूपयोगाभावात्कथं कर्मेतिय थीसुत्राह उच्चारणाराधाध्याहारे गोणस्थाचोदितुच्चारणे
स्तीतद्दाक्षेकवेरोपमितिभावः शेषन्तच्छत्रावेसम्भवत्व यः नन्वादित्यदिसअपत्तातगिलोपेस्थानित्वात्हिलमितिनदीधीन आह यीगितिलउक्तपक्रियायांत्वभाष्ट्रे इकारस्य
वरुणवेनस्यादित्यर्थः द्विवचनेचास्यस्यकार्यातिदेशत्वादितिभावः नेयस्थानिवन्मत्वात्क्षिस्थानिवदादेशात्सन्नेन च्वस्य परत्वादिति अथ द्विर्वचनरूपः स्वेच्छेकार्येशिलेउक्तेभेन च
रणतोगगत्वेनेकारस्यलोपः स्ववाभः अवीसपरिभाषयानिर्दिश्यमानपरिभाषयाचरणतोगस्यनिर्दिश्यमानोतस्यपोगिस्तस्य जोयइत्यर्थादितिभावः नन्वेवं
स्वड्पपरसासिस्थानत्वेनस्थानत्वमुदायादेशत्वेपि अवयवादेशताभावादत आह पञ्चेति स्थानित्वेनेतस्पशसेकमित्यादिः भाष्ये सम्मुग्धत्वादित्यस्य विनेकानकनादित्यर्थः
ननुद्विर्वचनेवीतिरूपस्थानिवद्भावात् कथंपारानिस्यातिरत आह कार्यस्थानिवद्भावमितिभाष्येरूपस्थानिवत्तास्तिस्थानिवत्तेनरूपस्थातिदेशादित्यर्थः। यास्वास्तत्रति राम
विचारतोमदोसमुदायादेशत्वेनसंमोहात् द्वित्वेकृतेसनिवरेऽजेतागस्यदीर्घोनस्यादित्यादिदोषा अ आपिवोध्याः अशेषसन्त्रिरइतिदोषस्तनप्रकृतेरतिवोध्यन्तु ३
स्थानिवत्वादादेशादितिमत आह आदेशादित्यपदेशस्येति अथाधान्येनाप्यलाघ्रयलोस्थानिवत्वनिषेधस्तत्रस्थापितस्यर्थः। अशात्वोमत्वाद्वासतूरभावस्यपिबोध्यं
भाष्ये सम्मुग्धत्वात्वकृतिप्रत्ययस्येतिवकृतिज्ञानस्येत्यर्थः अत एवादित्यादित्य च इव संमुग्धत्वात् कृतिप्रत्यय समुदायस्येति अन्नेनोक्तभाष्ये स्कोचयतिवे भिन्नेतत्त्वाभि
देशेवाद्दियोगात्तदपदेशेकावाचान्तः प्रश्लेषानिषेधप्रसारस्यैः स्काचोगादिति आत्वस्याविधानशतिवृद्धेर्नयाएकाचोविहितादित्यर्थे चनदोषः इत्याशयः स्वेचोपदेशान्तह

योःअनुवान्नाशेषःसंबन्ध्येनेनत्वेनत्वकोजंशेपिविभिन्नत्तीमादेशीविहितत्विशेषणेनवादीषात्तदाह नत्वेकातितीनिभाष्यस्यपथ्यात्कृतत्वेहि आत्तरंगत्वात्तसंज्ञेद्वित्वेकृतेतावेव
स्थभिन्नविनिवल्पमाराशयासमुदायपूर्वोत्पात्वेनविभिन्नसूत्ताल्वेवुकाचोगास्वाभावेनेसगामस्यदुर्वारत्वेना स्याति स्याधेवतुपदेशानहशास्येकाविशेषणत्वेननुवेभिदितेसा
दीदीर्घस्तत्रदवृत्त्यस्येतिवोध्यन्नुद्विःप्रयोगापत्तेश्चत्त्वात्स्याभेदेनशब्दभेदे गानाभावात्स्थयमनेकाचत्वमत आह आरंभेति सम्वयश्च तिभाष्येनन्तुचेकैकमयीतिसमुदायेवयव
पवश्चेत्यर्थः अगामितिप्रत्ययविधानाविचारितत्वेऽन्तदमेवधनपितृत्सिवेचेत्तत्रवस्यतिसएकेकसादयपद्म्यम्प्रुद्ध-विधिरितिनत्वेकेकमत्रयत्समित्यत्नेनहितत्स्यसकेवलदृष्टमा
त्रासितिधविज्ञानत्वाट्स्कृमेवेतिएकस्मात्समुदायात् अपरस्मादवयवात्तएवेवोनइमिधेत्यस्यामल्पस्याप्विभस्यविभानावमिम्मातातत्त्वात्षोपपत्नोयपोःकृतयोःसकदे
शादिकृतन्याधेनानिदिसस्यापिप्रालब्धवेवोप्यदेशेच्चदान्नाक्रएकदेशविकृतन्यायेनलीकहर्षानद्रूपकैनेकाचोविहितत्वबुद्धिरपितत्वोसेवोतिररप्रतिषेधःस्यादेवेत्यर्थः।
एकैवोगासंलेतिश्वमेभावः धातोः कृत्भवतीत्यस्यधातुत्वावच्छिन्नोत्कृभवतीत्यर्थः तत्रतदवच्छिन्नप्रपद्यपिद्धयेसमुदायोवयवश्चात्यापिप्रधानसन्निधीप्रधानएवकार्यप्रवृत्तेर्मा
ष्यतेनप्रधानस्यसमुदायस्यैवतत्वहिधानात्यथितंनावयुवस्यएवेहिशास्त्रमहानेभवतीत्यस्यप्रधानन्यायेनहीनेनभवतीत्यर्थः ननुक्रियावाचकत्वस्याभ्यासनेरर्थकोन्ता
समदायेएकयवयौ नैधानुत्वमपितत्रवेतिअवयवपिवपिवाकासस्यवत्कुमशकान्तयासेमुदायेपावाकासमाश्रितसंगत्तेहकोःसमवेतेवं वत्कृयोपमितिचत्रवेमेरत्वउसाहिसे
विनाभ्याससमादर्थेपत्स्ययथाभावेनस्मिन् रर्थेभेड नारखंडस्तातुप्रत्ययाव्यवहितप्रावृत्तेः केवलस्याप्यर्थबोधकतापाहक्षेत्वेनार्थवत्वक्षेत्रयेचतुरित्यादीतदभावेसत्तरवं
रमात्रेणार्थवोधावपत्तेर्थेः ताटस्किचियातिरिक्तादावपिशिष्टमत्पादिवृत्ततएवार्थवोधकरतिनतावतान्यासस्यार्थवत्त्वेशंका मितिदिकृतनुएवान्वयपद्योरितिएकोप

६

कै॰टी॰वि॰ ५ पूर्वशब्दस्तत्पर्यन्तसमुदायपरस्तेन स्यण्कृसमुदायात्पूर्वपूर्णो इत्यर्थो नलत्वपूर्णाः स्यण्कृप्रातिपदिकस्यात्रास्यनैरर्थे माद्यानुत्वाभावेन प्रत्ययविधानावधित्वाभावात्स्वेपित्तदादि
महशेन समुदायस्यैव प्रातिपदिकत्वात्प्राप्त्या सामानाधिकरण्यं नापि शब्दशास्त्रादिनिमित्ता ज्ञेयपदो यथोः तत्रयोगेहः पूरइतिदीर्घप्रसङ्ग इति भावः भाष्ये न हि शास्त्रमिति उक्त
शास्त्रगृहीतिति विहितविशेषणत्वोजशादि संज्ञानकेवलो यहि एकदेशविकृतन्यायेनापि तत्प्रग्रहीतस्येत्यादि वाचात्वेन तुम्नहे इति भावः नतु चैकैकमिति उक्तात्राशयः ननु
हिः प्रग्रोगेत्राहि नोहिरेवएकदेशविकृतन्यायेन चीदालभ्यो विशेषस्तदनुस्यत्वेत्पत्तत्राह विशेषणत्वासामर्थ्याद्विविप्रास्य विभक्तिविपरिणामेन विशेषणासामर्थ्या
दित्यर्थः अन्यथा नानिमित्तावयवस्येदरत्निपस्यैवव्याख्यायेतेति भावः न हे स्वविषयेगालाभ्यभिचाराद्यप्राप्तेतिस्तस्था नानुपूर्वीकमन्हेवैविहितस्येटोशीछेदस्यार्थ इति भावः
अत्रतुपदेजारिदृविहितोन तुम्नहेरिति तात्पर्यं अस्यानित्यत्वात्संप्रसारणेग्रहीतमित्यस्यासिद्धिरिरान्स्त्राप्यकेपश्यो विहितविशेषणत्वस्वतात्पर्यं एकाचो गास्ति
वदस्यापि भाष्यस्य तथैव व्याख्यायानौचित्यात्वेः किंच असिद्धं वत्सरत्रस्थ भाष्यसंमतेलाव स्थायामद्वाविविति पैऽग्रहामा भित्यादौ दीर्घोनापत्तिः स्वदमेचाभिप्रेतत्वैकं यदेनप
तुन्लोपे चोक्तं मितिग्रहोलिदीतिसूत्रभाष्यस्थप्रतीकमुपादायाने हे विहितस्येत्येवविहितविशेषणाद्वङ्लोपे दीर्घाभावेसिद्धिरितिउक्तः भाष्यस्तानुअन्याप्य
होषस्य समुक्तपरिहाराभिधानात अनादरेणात्तद्धान्तिकंतदंतादि वें वचनादितिविदत्ताभितिचोक्तं अतस्त्वानाहितमिसाहेनदीर्घदेवैवयः स्थानेतपरिनहेःश्यो
गोस्तिनदोनतः परस्पैवदीर्घो भवत्येव अतएव स्थाने द्विर्वचनपक्षेयानफलभेदः तत्पक्षेहितचदीर्घः स्याद्गोत्वस्यानिवृत्तेनन्महित्वात् यः लघुस्वरभवतचहिलश्च राम ५
नैलङजरैपत्पपदुतैप्युपर्वापरभाष्यच्छापयातत्पक्षेग्रहेरगादित्सयाभावत्ते भाष्यचातएवस्थाने द्विर्वचनपक्षेरात्रे हेद्वानुपसामास्याद्वेनोत्स्तेनेलयास्ते नत्वभ्यासादु

नासकारस्मनयत्वादित्वमत्र आह सिद्धेरितिन्न दादेरवेतिसूत्रस्यञादेरेवेत्यर्थः नतुना चप्रकृतिपृत्यपदं मोहः किंतुपक्षतेरेवेसत्त आह यस्य यो दानमिति यप स्वदेतिप्रकृतोस्तत्त्वे नाद्या
नेतत्रिरूपितत्वास्थलपत्वात्प्रानेयस्य प्राप्तिसंमोह रसर्षः आध्ययुक्तिउः भ्रायदमितियदेस ह्यास्त्वेपदेप्रहस्तच्चैदेशं पस्त्ववेतिसिङेः नचातत्वमिरभ्यापस्माद्विधिस्तवादित्वेन विशेषणपि
प्यामवसर्पस्तदाहस्थप्रिङेनापदेशस्मादित्यादिप्रके कस्मादितिसमुदायस्त्वपवाचेत्यर्थः समुद्यायेयेति लिङ्गस्यस्वविषयस्य प्रमात्वेनसर्वाहितत्वात् समुदायादिङ्लाशयः समुदायस्य
भानुधातोरेवहिः प्रयोगोदाभेसाग्रहानहर्तिचोध्यं स्तएवचारूचेयहः तावे वति नदाहपरिहारांतरमितिः न तत्यपूर्वोक्तायं संग्रह श्लोक इति भावः कार्यं इति भावः लितुत्सतनतर
मेवहित्वमितिपक्षेपि इद्धदाहरतेतासर्वपूर्वोक्ताधीपपादनपरमेवैतत्साध्यं ननुचैकैकस्मादय्यचेत्त्यस्याभयोरपितत्पसभिद्वानोदभाष्यामपितिद्धि धिधिति प्रसमिते
तर्थः इतिपूर्वस्कैवेतिचारणक्रियाहयविशिष्टस्येत्यर्थः तुच्चारणाभेदेनग्रहमेदाभाव इति भावः एकवर्णासंहोत्रप्रकृतविषयमेवः द्वेधादितेसत्वतुकृतहितलाघवेः तादृस
तर्थः इतिपूर्वस्कैवेतिचारणाक्रियाहयविशिष्टस्येत्यर्थः तुच्चारणाभेदादितिःतुजरासंख्यायामस्वेस्तत्वाभिवर्तयतीतिभावः जदत्रेतिमिषेचेत्पचअयमत्रभाष्या
सानासापरिहारस्याविषयःसएवेति पलोपालोपयोः कृतपरीतिशेषः तुचारणभेदादितिःतुजणसंख्यायामर्वेसत्वानिवर्तयतीतिभावः अन्यात्वामनेनिवृशहतिसायाहिती योचारणसैववृद्धिपत्वात् हिती
श्रार्थे योततोविधानाद्धेपरेत्रावेवैमोहप्रिङेपतोविहितो सोप्रह्वतिद्ये वनहितीयेत्यर्थः अन्यात्वामनेनिवृशहतिसायाहिती योचारणसैववृद्धिपत्वात् हिती
पस्यपस्यतोतितिकोलेभावात् अधाअधोधारतविषयः तजोत्तुहिलोहितीयोचारतोनार्थेवोभावप्योसस्येनेरथे काव्यवहारोपि नचैवमपि हितीयोचारण विषय
नउपेशव्यवधानात्स्वतत्पुपरत्वाभावअधस्तित्तआहः आदिनेहताचेति समुदयपदत्वमिति उचारणात्रिमाद्यविषयत्वेन समुदायव्यवहारः अत्रादर्हिं न नवह
प्रहिलपक्षेपिप्रथमस्यपूर्वैरासिद्धत्वपासामर्थ्यं नहितापरस्पेवभविष्यतीतिनेत्रापिहितीयानहरोमर्थ्यसंतआहअत्रादेरितीतिपद्यपरिर्व्यनेत्स्ताजापसेत्स्यस्यानिय

कै॰उ॰टि मार्थत्वेनापि तत्तीयान्तो हि त्वया पितुः शंका तथापि तस्य वार्णिकत्वाद्दोषः नन्वक्तः संयोगादयस्तिस्रवे चतुर्णतस्या जादेरित्यस्वेदित्वीपितृतीमाशौचस्याद्वित्वनिषेधाभावायुपेच
५ मानत्वकर्मधारयपरत्वावश्यकत्वादितिभावः सूदाहृत न व्याख्यानादितितत्सुरूपः समानाधिकरणाहरसादौ कर्मधारयपीप्ययन्ताचां समासाभावस्य सूत्रकारस्येजा सिद्धत्वे पी
हव्याख्यानात्कर्मधारय इति भावः समासद्वयसंभवेन्याय्योप्ययमिमाशंक्ययोग्याद्वितितद्विजत्वपत्स्ये प्रधानत्वेपयर्याति एवं च प्राप्तत्वादिति हेतुरसंगत इति भावः विविच्येति
निवर्तकं तराभावविशिष्टे स्वर्थः पृथ्याकालोरिति पुरस्तेशस्येवकेनाकोत्त्वान्नद्वेहितापरत्वायोगात्तद्विरोधइति भावः शिष्टेत्यर्थः पृथ्यौः भिन्नफलत्वादिति समानफलकत्वे
हि वाध्यवाधकभाव इत्यर्थः न च द्वितीयत्वादित्यसिद्धो हेतुः तत्रापि प्रथमाद्विर्वचने द्वितीयस्यैकाचः सत्वात् अत आह यस्येति अचस्तो द्विर्वचनकालिकी द्वितीयाच्कत्व
व्याप्त इति भावः प्रथमादित्यस्यापवादकं क्रमव्याप्तिक्रमे हेत्वभावादिति भिन्नेन वकाशत्वादिति तेष्वेवं विनावारितार्थाभावादिति भावः द्वितीयत्वनिर्देशादिति तत्रापि नि
गमनाविरहात् द्वितीयव्यक्तिग्रहणमिति भावः विशेषणति द्वितीयविशेषणस्यार्थः भाष्ये हलो द्विर्वचनेइति अनभ्यासस्येत्यन्तरूपवेत्तोकाविशेषणमिति भावः पर
रूपे इति अत आदेरिति तु न्यायसिद्धैव प्रवृत्तेः ह्योस्त्रयाणामिति परस्योत्तरं हितीयहित्वेद्धोरस्थानयाणामिति भावः विप्रतिषेधः कस्मादिति एवं च टट्टा ह स्यादि
त्वेद्वितीयहिर्वचनमर्थवदित्यर्थः ननु हते प्रथमद्विर्वचने हलादिः शेषे च समानरतिरुत्वेकस्मावेत्यत आह अंतरंगत्वादिति इत्वे हीत्यादि परहृपे नकारोत्वाद्वेतरंगामि राम
तिभावः सूत्रपिवेति आसहमाध्याः पयमाहेरंगाधिकार इति प्रस्तस्याकरेस्थानत्वात्क्षितिभावः चतुरत्वो नरेद्वितीयद्विर्वचनात्प्रागभ्यासस्यासवर्णे इति ५
य उ आशी तीमत आह तदवतइति देवघेयइति वस्तुतस्त्वाभ्यासस्यासवर्णे इति सूत्रारंभस्तामध्यान्तद्विषयेस्यानिवत्वाप्रसंगात्रिरित्यान्द्विकत्वेधनिरूपयि

ध्यामः मलो क्रमसमाधानं तुचिसंपूर्वे नास्ति हेतुस्थानिवद्वित्ववृत्तम्भाष्येसवर्णग्रहणावक्षाख्यानादिसाहः मस्मतस्ति व्यर्त्तोदंमामितिसमानाव्याविधयुमितिमस्तरइतिभावः वि
शेषाभावादितिपजेनवस्त्वृत्तावृत्वेत्तृ तुजेस्त्वेलस्यासोस्तिनायेवनदोषइत्तोहेत्वालोदिति समान्तोश्रूशस्वैतस्वद्दीरितितुनिर्मलमितिभावः पाठे तिसंसंभिकायेपाठे छेदे
नेतिवोध्ये शक्तिरितिअनिकृतिय इत्यर्थः नगामिरितिअनिकसामासानिलसर्थः तदाहयावाहृत इति प्रथमस्यनाहरशस्यवृसहरोनतस्माहचपोत्तरयभत्वाव्हितो
यत्वस्य द्वितीयस्यापितादेश संवनहेलमितिभावः ननुधमासास्यपोजनानवर्तित्वाभावाआनिष्टार्थेलघुकमम आहभाष्ययथावेतिभावधेमवत्विति नानिमिर्दश
इति भामह्यादिविशेषनिर्देशइत्यर्थः असमभिविरोधइतिपरिसदोधिदोनेनक्रदानेनधातुरूपभयोरव्यैकीविधय नचोदनसेकारव्यफला भेदाजन्ववाध्यपिरूपविशे
षाव्यफलभेदादत्रकथंवाध्यवाधकइति चेत्तत्रदक्षिणक्रजमविजातीयत्वेरूत्ताविभेदाद्योधानापत्तेः भजायधीभिधानारव्यफलभ्यात्मेदोद्व अयत्राघ तपोरितिएका
पिप्रश्रातन्वादिसापायेराम्युवेषिभेदा भिद्यतेभय आदेरित्वे भवति आयोसस्यचेतामितिभावस्तदाहयकस्माद्वीनिएवं ह तेप्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनस्यचा
प्रियो पियन्यव्हितीयद्विर्वचनशाप्तिस्तावश्यप्रथमाद्विर्वचनशास्त्रेणनाशाप्तिन्यायेनवाधोमपथा आदेरित्वनेनोत्वस्येत्यस्य अम थाप्यस्यादेरयोत्वविधानेना
दिशायोपियन्यव्हितीयद्विर्वचनशाप्तिस्तावश्यप्रथमाद्विर्वचनेनावाधोविधानेनभस्येनानिबन्धत्वेन नस्पतविहतोमानाभावीत आह यथा मजस्ये
देरित्यस्यवाधितार्थ्यनासोदावाधकत्वनस्यादितितात्पर्यंनचेकाचइत्यत्राचोविधानेनभस्येनतिवहतःपरिव्यंजनस्यात्विहत्रोमानाभावीत आह यथा मनस्ये
तिस्काचइतिवहुव्रीहिरितिभावः भाष्येः सासनासर्वस्येतिपदवेस्यप्रतिषेधाशासनादित्यर्थः अग्राससनुमानमितिद्वितीयैकाचाहिताजादिधात्वतिरिक्तविषय
मेकाचइतीतिभावः नप्रतिविद्धमितिपाठः तः प्रतिषेधेहितयाकिंतुमपिणकेनेत्यर्थः ननु नावासनवदशासोनहशस्यादिशार्थोपसिद्धिरत्त आह न्यास्तेआ

कै॰ शा॰ वि॰ दण्डेतिनन्वादगुरिमारोहितीयद्वित्वनाप्रवृत्ते कथंश्यामस्पतहुयस्सत आह रहाज्ञादेरितिज्ञात्सुहेशेन विहितस्य ज्ञास्देशे नैवृतद्यास्सालंयथा हल्लादिः शेष इति भावः अजा
६ दिसमासेति द्वितीयस्येति करणात्सूत्रतो ज्ञादिष्वेव हृज्ञी हिरेव संमत इति भावः व्यपदेशिवद्भावेन द्विपत्वाद्ज्ञादेरित्येवात्र द्वित्वमिति नु न वाच्यं द्वितीयस्येत्वपादा
नास्य महिज्ञो यो सन्नाया मेवा ज्ञादेरिस्य स्थत्वे तेन नुत्रानेन उनिषेधः स्यात इति श्रुतिविद्धत्वादिस्य उक्तमत आह शास्त्रिरेवेति न तु व्यक्ति निर्देशो कस्याचिद्दृष्टा
देवशांदह प्रवृत्ते नेति शास्त्रस्य व्यक्तमतेरे यदृत्तिनेस्यादत आह ज्ञात्सु यत्न द्वितीतेति ज्ञात्सुपलक्षितस्य सर्वव्यक्ति विषयत्वात् लक्ष्यसंदेहस्यादिति भावः न तु ज्ञातेः प्राधान्यं नाम
न विशेष्यत्वं तु एषा हिरुच्चारणात्यथा संभवात् ज्ञातिगतामेकत्व संख्या व्यक्तिष्वारोप्य प्रयोगादस्येव तेन सकलव्यक्तिसंग्रह सिद्धिः किंच तज्ज्ञात्युपलक्षित व्यक्तिसम
रोप्यस्यैव एवं च कथमेतदिति चेन्नद्वितीये का ज्ञस्याससमानाधिकरणात् ज्ञादित्वज्ञाते राप्युपशानन्तु तदसमानाधिकरणायाम प्रीतितासयोरहलादिशेषत्वादि
हल्सन्ना समानाधिकरणाभ्यासत्ववृत्तेवन्नेतरनिवृत्तिः शेषपदत्वभ्यासे त्वभ्यासत्ववसेवेति अत्र चलक्षानुसारिव्याख्यानमेवप्रमाणमिति वोध्यं लोके ज्ञास्या
अप्रशासु पपाठयति यथा ग्रामाद्भूतो रति भाष्ये सर्वे ज्ञा ज्ञान्तरास्येति प्राणां ग्रामपाठे रत्यादिः सर्वेषा नाम सर्वेषा सर्वाभ्यास स्वविधिनद्वरतश्र्ये सर्वे सेतिस
र्वेषातुसंवधिन्दरतश्र्ये अहलभ्यास इति रुस्वो हलादिः शेष रा हिताषाठ हलिति विभज्यते तेना भ्यासस्येति षष्ठ्यंत ग्रहतमपि सामर्थ्यात् स्थयमयाविपरि
णाम्यतेनेनाभ्यासस्य सर्वस्य हलो निवृत्तिः किंपृते आदि शेष इत्यनेनयत्रादौ हलःसंभवस्तत्र सो भ्यनुज्ञायत इति भावः लक्ष्यानुसारित्वादौ काख्याख्यानायेद हे राम
वयुक्तं श्त्याभाष्ये कहस्तेनाटेतयसेकाच इति अर्थे तत्र के ज्ञेद्रनात तनाये कान्वोसंभवात्तत्घटित समुदायोपलक्षणां तत्तद्वस्थनपतुदाहरतिवेदादि ८

षतीति एवंचवज्ञाप्यस्य प्रत्याहारितिवोध्यं यद्यभिधानमस्ति नामधात्त्वामितितामयथार्यं तथा त्वामित्यर्थः तत्संवंधि द्वितीये काच इत्यर्थः तृतीयस्य वाभवति द्वितीयस्येवे
त्यर्थः तत्र नयनाह अपिष्ठी पिपतीति अज्ञादि विषयमेतत् अज्ञादेरित्यनुवर्तत इति भावः तन्नानुवर्तत इतिमतान्तरमाह अपर आहेति पयेयमिति अयमिष्यतइत्य
महितीयतनीयानोयर्याथे रोस्यर्थे पुणापुत्त्रयाशीनावाध्यबाधकभावस्यनिर्णीतत्वात् अतएवपुनरत्रवाग्रहणाचरितार्थं एवाभ्यास नन्वकस्मात्स्वं सर्वमितिचेन्न
यमत आह अनुधीतिरहेति एवं शब्दः वेयदुवाचीति भावः विभक्तोत्तरस्येति स्वरितत्व प्रतिज्ञानाद्धोपि विभक्तांत स्यतस्यो हरति भावः अयमेवपत्यपीह रसुधा
ते अभे भ्यस्तस्समभ्रस्तयोरितितद्याख्यानेपरस्परापेक्षयोरितिषत्स्येकं वाधमपरिसमाप्तिस्थानात्रद्धेथा द्वेसंस्रेस्यातामतः सह नहत्वामितिभावः नचनुदान्तेय
दमेकवर्जमिति वचनात्कथं द्वयोरुदात्तत्वमत आह यस्यानुदात्तत्वे इति एवं व्याख्याने त्रमाह प्रधानवाचिनीति प्रधाने उदात्तस्वरितौ देश्यवर्जे पित्वाशिष्ट
मनुदात्तमित्यर्थः यौगपद्यासंभवे हेतुमाह संख्यावेत्यनेनेति प्रसिद्ध्वा चैषव ग्रहणमिति भावः भाष्ये पर्यायेणेति असवतु प्रत्यय इति शेषः उभयोरप्यशा
स्नेरितिभावस्तदेवाह एवं स्पतावदिति पदद्वये विभक्तादीनामिति अविद्यमानो दात्तेन सर्वधातुके परे मस्तानामादिरुदात्त इत्यस्य केन अनुदात्ते चेत्स्तेनेवरसिद्धेर
तिभावः एवमकैकस्याप्राप्त्यापर्याय इहितेतस्मर्थयितुमाह एवमित्यादिनात्रस्पत्येवेति विनियामकाविरहादिति भावः उभेण्ड स्यात्वादश्रावप्रिसार्थनित
त्वेमानमाह इहरस्यनुवृत्तेति भाष्ये वित्तासत्यस्य ज्ञात्स्यनादशार्थकत्वेन लोकसिद्धमिति सूचितं ननु इहसत्र वर्जनातद्धारे वसंशास्यात् नान्यतराया
प्ररतिकिमुभेग्रहणेनात आह कृतेद्विवचनेरति नन्ददेसौ सादिवारणायोभेग्रहणं नावश्यकं अभ्यावतुन्निषेधनुस्मावेशपथापथ मभ्यस्तरूपादेशात्

कै.टी.वि. अभ्यन्तरूपाद्धातोरित्यर्थकरणोनाशेयात्‌इतिचेन्नअर्धोवेर्प उ्स्नात्तोन्तस्य स्वादेरचावनायन्ते ःयाः स्थैतस्यस्य स्यैनततर्यागावयवसेसर्थस्येवोचित्यात्‌ जुखिधावयिधातोर्वि
७ हितस्याभ्यस्तात्परस्येत्यर्थस्येवोचितत्वाच्च अतएवनपूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्निदर्शनतान्त्रेतरंगत्वादितिद्विर्वचनमात्रापेक्षत्वादभ्यासलोपस्तीकारसन्निपातेनविधीयमानो
वहिरंगइतिभावः पयोनेहेशाय स्वेच्छाश्रितेदंयरत्वादित्यस्येत्स्थत्वादिसर्थस्तदाहप्रतिपदविधिरितित्याव श्यपत्रान्तेःस्यादंभ्रादितिभावः अभ्यासलोपरूपस्यो
पतिधीयतेचैत्तत्तनियोगेनेत्यभिमानःस्त्वारंभादितिअन्यथा तत्रात्तस्यद्विर्वपाशिशिषत्रात्तादिसिद्धेस्तत्स्त्वानर्थकस्यस्यमेवन्निभावः प्रकृतेतदनाश्रयणे
फलाभावादाहतदाश्रयणेत्वितितत्रवर्णाश्रयत्वादितिवार्णाद्गमितितुनसमानस्यानिकत्वाभावादितिभावः एकादेशश्रेयस्तुनरयप्राप्तीतिशीषःशेषोप्राप्ति
रिस्यत्तथापीतिशेषःश्वेवांतरंगत्वादिति एकादेशस्त्वयदांतत्वविशिष्टं एवं मकारं गुणसंज्ञकसूत्रं वायेस्तत्रइतिवहुपेक्षत्वादहिंपारतिभावःसिद्धांतए
वंयक्षयोराश्रयंदर्शयतितत्रशवेति एवेयोरकारयोरिति अंतरंगत्वादिदमेवीचितवस्तृत्तस्तत्रत्वाद्वेसादिचोद्यांतरसंतोऽन्यथा सर्वनामस्यानासत्वे एवं त्रयाणामेको
देशोहतेनभयतआश्रमणेतादिवन्नावाभावाअपवर्गाभावइतिहिसिद्धांतभाष्येवृत्तिः किंचेतत्रावृत्तिंवृत्तिः एवेयोःपरयोर्वकादेशेनविशेष्यतत्स्त्वास्मासदस्यविभज्यान्वाख्या
नमितिएर्वेयुक्तः अन्यथाविद्वांतयंतिवृक्षस्यचितिभाष्येअन्तरस्सभयोःशेषइति अतएवप्रश्नीविधत्तास्मादीनामपातःभाष्येएकादेशइतिपूर्वयोरेकादेशोहलत्रेशत्तुए राम
कारेणेकादेशस्य संप्रसारणोतिवोध्यं न तु तुल्यतिषेधेहलुनेवहयोरयौरेवपररूपमिति कथमतिसत्वमत्त अंशाहमित्रइति तंचाह तेनवयवस्याकारस्य पररूपररू ७
पमिमितालोहतेनव्याप्न्हरीपिकुर्विचित्तपरागमारइतिन्यायोगीकारान्नावयवस्यभिमानः उदमपिश्चीचावयवेषामिदिसमुप्वेसावस्तुतोपस्याविहितत्वसैयाव

पत्वइतिसिद्धांतःस्वमिवध्वनयननित्यत्वमेकादेशस्योक्तापित्तुपसंहारेणनित्यत्वात्‌अंतरंगत्वाच्चैकादेशइतिवक्ष्यतिभाष्यकृत्‌ अतएवप्रतीक्षिषनित्यादीनन्तुनिषेधःभाष्येऽ
कादेशोहल्तेनाक्रियवधातुमिति एवंवउस्भावेनवोधात्‌ अंतिभावाश्रावेकादेशोहलतेव्यपवर्गाभावाच्चभविष्यतीत्यसिद्धत्वमितिभावः एतद्हुत्तरमेकादेशः एवं विधी स्थानि
वद्भवती।तिभवधानमेवेतिकिंविसादौदश्यतेसोऽवेन्य स्वकहिंतुस्याच्चाशावंतिभावैव्यपवर्गाभावान्नभविष्यतीत्यस्य स्थिरत्वकिंपुनःकारणमित्यनिमात्राणुस्यानायुन्तेःकिं
वेदमिहव्यपदेशंसदाचार्यइत्यादेरप्यसंगतत्वापत्तिरितिवोध्यम्‌। अतिरेकादेशंतावदिति संनकारशवकारयोरेकादेशमित्यर्थः यदितद्हुत्तरमेतिःस्यात्‌तत्रुवाधःसभाष्ये
ततःप्राप्तोवलेतौ उराराणामकारात्पररूपेव्यपवर्गाभावान्तु लोपाप्तिरितिभावः नपुनस्त्वावसेवेति एकादेशश्रवणोवेत्यर्थः उपदेशिवद्वचनान्तस्रोनस्वोतरंगत्वमितिभावःअ
तिभावेवेनित्यवैसर्वपदादेशाइतिन्यायेनसविशिष्टस्यातिविशिष्टस्यादेशस्त्वर्थइतिभावःइहापितहीति क्लित्वाएवंमेवेतिभावः अस्त्वितिभावेइति सेर्तुसिस्यादौपत्रि
पलाघवायविशिष्टस्यानीतिभावः केचितःतत्रैकारस्योवारणार्थत्वेनोच्चेतोनोपदेशिष्टस्याप्यल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावादंतोत्सत्वाभावाङ्लोपाप्तिरित्यरुचेराह
प्रवायघप्रीतिआहुः एवंहीतिहिशब्दप्रविनमयवृत्तानोपूर्वपक्षेन्नोमायेदर्शयतिउत्कर्षारामितिःयथाकर्मरणोविशयांतरेसावकाशस्याकारांतेभ्यः संदेहात्पूर्वेरव
तिके स्वनिःसंदिग्धत्वात्तत्रस्वधितिपूर्वप्रवृत्तैतोइतिजनपुरस्कविषयेराम्प्रवृत्तिरितिन्यायत्वमिलर्थःप्रकृत्वेत्स्वविषयंदर्शयतिःयथानसंप्रसारणइति यद्दत्तुनसंप्रसा
रणाइतिसूत्रस्यभाष्यविरुद्धमितितच्चैवस्तुरंभविष्यति सहशावादाःपेतनेरत्सादावपित्तुसोपवादस्यविरुद्धयसत्वेन एवंमतिभावाप्युत्तन्निमाहनस्वत्वपीति ए
वंसमादयोः।तिअन्ततएवप्रसैषिषनितादीनदोषःअथोमिग्नहरास्यसहार्थत्वमप्रसिद्धमितिवोधयनतदपिप्रसाख्यातुमाहभाष्येकथंचैकैकस्तेनाइहापिनार्थइ

वै. ८ वि तिलत्वानुरोधात् तत्रीमाः प्रत्याहारा नामादिरित्यस्य पूर्वपरयोरपत्रसावेव पर्याप्ता तत्समुदाये वा क्वचित्समाप्तिन्याय इत्यत्र वा अयपरा पर्यायकल्पनायेऽयात्रैत साधाअयतः कल्पनेनेवो विवेते
८ तिभावः जक्षित्यादमः वृष्मापरारीत्यास ज्ञानहराम्यानावपपकलाद्वाइजक्षितिताद्विरितिनतुवेश्यनइत्यत्रात्मनेपदेषु नतः इत्सवादेशस्य सिद्धेः किमभ्यस्तसंज्ञयेत्यत
आह अभ्यस्तानामादिरिति स्वरितत्वप्रसङ्गे तेनेतिअशाद्वीकारस्येत्यर्थः सिद्धान्ते पुदात्तादनुदात्तस्येतिवृत्तिस्थे वै यत्वाद्विरेतमिदंतत्साद्धे पादेकारेनुदात्तश्रवणं
नेस्यादित्येवं वत्तुं पुक्तं ननु जक्षित्यादिभ्यः एवमेवास्तु पक्षे शानरस्य नेतरमाः शास्विति पठतां तत्तिकथं तस्याभ्यस्तसंज्ञास्यादत आह वेवीङ्शेनेतरमिति ननु
भैत्रेपादयोर्देवीङ् नेतेरवस्थशास्तिस्वप्रेवशाकोत्ताविति पठंतीतिप्रसिवशीरतिद्वयोरेव कथमुपादानमत आह प्रसशास्तीति वेवि प्रभृतस्य शास्ती ति पठेति शा
स्तीतिपाठेपि नष्टयां धात्वेन समदंते कार्यं तमिति दिवत्केनुपात्तश्चितयानिर्देश इति मतेनभाष्यमित्याह अन्ये त्वाहुरिति प्रसरति आदुः शास्विति अनुदात्ते
तरस्यर्थः ननु वृशी एच्छाद सत्वेचविभाग्यरिदित्यादिप्रयोगात्तोकातिरत आह वशेरिति पदि भाष्यवार्तिककारोः प्रमाणं तर्हि साधुरेवस प्रयोग इति भावः नियो
तेनेति शेषनिघाते नेत्यर्थः अनुदात्ते चेति अनेनानुदात्तत्वेहि अवयमानोऽवात्तलसर्वधातुकमनुदात्तमभ्यस्तात्वेत सवन्तिः स्यादिति भावः अन्ये तु हीदिरनुदात्ते
तिरङ्गुसंयोगिद्यातिः प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादिति भाष्यस्वारस्यात् तत्राचीतिनानुवर्तते तत्तरस्यन्येनार्थषित्येति विषयरूपादिभ्य इति तत्रप्रत्ययेत्यर्थः समी
पवादाति स्वं वाताहुतास्वेवितान वृत्तोहिराजश्चेः परे वत्ताक्षितोनिसज्ञानासिद्धासंज्ञेत्यर्थः लिटिधातोः भाष्ये ईहाञ्चक इति आमं तोन धातोरिति भावः वि राम ८
शरिवेरति अवालिटरेचिवेदस्नुभयपेति सार्वधातुकत्वात् क्षवः परभावः स्ख अत्र विकरणोगमसमुदायो लिङ्परो न धातुरिति तदा प्रथमैकाचो नाद्वि

त्वमिति भावः ननु प्रत्यर्थं तदावश्यकमत आह गुप्तुविश्रयत इति स्वार्थसनेनाद्विकासनन्तुनरवपदे तासम्नलद्वाहिर्वचनमिति लक्षणाभेदादित्यर्थः एवंयंडंता
त्स्यपितलक्षणाभेदाद्दृश्यः अत एवश्लोतिरूपोरितिस्वे भाष्ये पुडं तात्सनिसोप्युपिबाहरितिप्रयुक्तं संप्रायतो वक्तत एवैत्रपोजनाभावपरं तु भाष्यमिति भावः अभ्यास प्रति
षेधानर्थक्यं केदमिवावचनादिति भाष्यवार्तिककारस्यास्तोकेरघीयोगात्तमसाधुत्वे कल्पयितुं युक्तमित्यपरे भाष्ये तदेतद्वा तु नहराभावेलिड्यादिप्रथमैका
चएवविशेषणास्यान्नथा च यथा चेत्सादादेवस्याऽनुज्ञातारेत्सादेशत्तस्यलिट्परत्वाभावादिति सम्बन्धेः विभक्तिविचारस्य प्रकृतानुपयोगादाह विभक्तीति
सन्नन्तायक्षेपि तदेतविधिर्दर्शितेत्यत आह यतिभाषेप्रत्याना दिति एवं च सनि परे उत्सर्थकस्यादित्यवक्षिप्ताकोस्त्वेनपस्याद्विहितस्यस्यादित्यवयेश्वस्यविधौ
वार्थं च स्यादिति निषेधा तन्नदेतविधिरिति भावः अर्थकृत विशेषणस्य प्रत्युक्तत्वास्यानुपपत्तेरत आह लक्षणानेति हेतो इति हेतोरूतरस्य पठं ईडिति पक्षे उदे नरूप
धात्वोपेत वकत्वाद्वा तो द्वित्वं तु ना प्रसंगात्रवेसन्त आह गामहनेति नतु सन्यंतस्य द्वित्वे ईटः कार्यत्वेन निमित्तत्वाभावात्कथमुपधालोपस्यस्थानिवत्त्व
मत आह सतीति न्तत्स्यात्व भावितामाचेतानिमित्ततो एवं च ईड्डिशिषस्य प्रथमैकाच्त्वाभावेनतस्याद्वित्वं न स्यादिति भावः पदयामिति एवं च ईकारस्याद्वि
त्वनिमित्तत्वाभावात्स्थानिवत्वं तु लभमिति भावः पाप्तिमात्राश्रयेणोति पदिस्थानिवत्वं न स्यात् स्यादेवेऽद्विर्वचनमिति कालनिक शास्त्रिमात्राश्रयेणो
त्यर्थः भाष्ये सप्तमीपक्षे दोषान्तरमाह अनुदात्तविशेषणतावेदितिएकाचरनियरविशेषणता चेदितस्पिवाभ्यं विहितविशेषणता पक्षे दोषाभावात्स
नरप्रतिषेधप्रति अन्यथा अवत्तिकृता द्वित्वेनस्यप्रतोकाचस्वरवाधितत्वात्सन्नस्यादिति भावः ववीपक्षे विशेषणवैत्याह संनेत स्याथीति मन्व आतेः सनि

६

कै.प्र.वि. परस्मैपदित्वादित्युक्तमाणाम्त्रित्नसिध्यतीत्यत आह अभ्यासेति इति। द्विर्वचनमिति अशीशरत् अशशरत् इति भावः अविक्षमाणादिति अशरस्सत्र पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इति परत्वा
९ त्खलादिग्रहणेनहितीयैकाचः सरस्य द्वित्वे हलादिः शेषः ततः पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य द्वित्वे कर्तव्ये हृते च तदाश्रयस्य कार्यान्तरे कर्तव्ये असिद्धत्वेन तथात्वप्रसिद्धी शुरि
तिवृत्वसम्प्रसारणमिति भावः तदभावादिति अपवादाभावादुत्सर्गप्रवृत्तिरिति भावः अधिकस्य द्विर्वचनादिति हेतुगर्भमभिधानमित्याह यस्मादिति अधिके
पि द्विः प्रयोगाद् द्विर्वचनेऽसाविति इत्याह समुदायादेशत्वादिति षष्ठीनस्तरूपः संप्रसुग्धत्वादिति प्रकृतिप्रत्ययोरित्यर्थः द्विर्वचनेनेति शब्दान्तररूपादेशरूपद्विर्वचनेने
त्यर्थः ननु प्रकृतिप्रत्ययैकदेशयोरप्यभादेशत्वे कथं प्रकृतिप्रत्ययसंमोहोऽत आह सर्वत्रेति अवयवसंमोहद्वारकः समुदायसंमोहः तस्यापि दोषत्वात् अनेनेति प्रथमे
काचस्तात्रैकत्वात् स्वरूपतद्भ्रंशेन भाष्ये एवोक्ततरं तेन किंचिदेतत् भाष्ये तेन मानान्तरेति अत एव तासां नान्तरस्तात्पर्यं प्रकृतिप्रत्ययसंमोहादेशात्वान्तरीतिष्ठिति
भावः अकृत्प्रतिपन्नो दीर्घभावाभावाभ्यां भेदात् ननु गुहो तेः सनि दीर्घे द्वित्वे नुहषतस्यस्य सिद्धं यं चनहीत्याचसान्नमत आह क्षाम्रमिति अक्रतो द्विर्वचनेऽस्य
दीर्घसम्प्रसारणत्वेनान्वयः ननु द्वित्वे संप्रसारणाभ्यां हलः इति दीर्घत्वेन सिद्धिरत आह परत्वादिति वक्रतो हल इति दीर्घत्वमपि न प्रवृत्तिप्रत्ययसंमोहात्संप्रसारणं
तीनाभावात् संप्रसारणानुसामर्थ्यात्प्रविष्यतीति दोषं भाष्ये सोऽप्यदोष इति द्वित्वात्प्राक् संप्रसारणोपरत्वादीर्घं च सिद्धेरिति भावः नास्ति संप्रसारणेति पूर्वत्रा राम
सिद्धीयमद्विर्वचनेऽनित्याश्रितेऽस्मिन्ननुक्ता अन्येति उभे अभ्यस्तमिति सूत्रेण इति भावः सलात्रयेचेतिस्वरूपकथने प्रसक्सकारस्य हि तस्येति अवयवसंमोहद्वारकसंमोह ९
इत्यर्थः अल्लादौ सदृशे प्रत्यये कृत्वादिविधानादिति भावः भाष्येकसिनदकार्यार इति सर्वथा प्रकृतिप्रत्ययसंमोहे परमेतद्ध्येति विधपदनि ष्वात्वादयः अत्रकलादि

सुष्ठुत्तेष्ठपश्चात्रिसदीश्यथोरपि द्वित्वे सतीत्यसिद्धि अन्यथाऽडोधाडोठेस नि ष्ठ प्रसार इति भावः भाष्ये इह स्थानेद्विर्वचनं इतित स्मात्तत्रापत्थ यणमप्राप्तमिति भावः सन्युक्ते यरत
इतिपक्षे स्थाने द्विर्वचनेवेलाद्धिः प्रयोगात्वेदो द्वित्वं वक्तव्यमिति सोऽपि दुष्टः यथा पक्षे हेतेः कुत्वमप्यक्तमिति स्थाने द्विर्वचनत्वे इति दोषः भाष्ये नमयविशेषणात्वादिति एकाच
इत्यस्य विहितविशेषणत्वाद् द्वित्वमपि वोढ्यं कथं जेघ्रीयत इति इंदाननपक्षे भ्रोयस्य स्थानिवत्त्वाभावे एव द्वित्वं प्राप्नोतीति भावः वाक्यान्द्वित्वेऽशनिषेधाविति द्वित्वे यो प्रतिषे
धाविषयः ननु अदादियत्वेनसहेरा तानेपदित्वात् रम्यस्मै यदम पि नियाम्यमित्यत आह चौरादिकस्येति च हश्रुह च कथं इति देवादिकस्य त्वर्थासंगतिरिति भावः विभाषि
तात्वं वइति अत्र गतिं अध्येतव्या सिद्धे दीर्घत्वानियात ने किमर्थमिति चेवित् सहानिसस्यासाधुत्वापेसने भाष्यमेघकसादयोऽहन्नीनीनतियघपिमिहसेवनन इति धात्व
र्थानुसारात्क्षिपतीतिमेव इति वक्तुं कीनथा व्यल्पत्नवदान्तत्वे तथासतिप्रतायेनव हुत्वलब्धात्त्वे चनतः श्रतीयत इति भावः ननु यो ह्येचेति कुत्वसंपत्ते नियोगेन द्वित्वं वि
धानाघघुरिति सिद्धमत आह योहे इति ननु चराचरा सेहलादिः शेषः स्यादत आह अभ्यासस्येति अभ्यासस्य पकुत्वमनेन तदविनेतितनवर्थः अत्र लोपो भ्यासस्येति सूत्रे भा
ष्यपठितमिदं इदं चवचनवैकल्पिके प्रवृत्त्वः त्रिरस्सादिभ्योगदर्शनात्र नेत्र इस्सने पायरस्सज्म पूर्वद्भ्रलादिः शेषाभावः द्विर्वचने यथाय वायावेति वार्तिके द्विर्वचने ची
स्वां सत्रव्यासि स्वपिस्यमीति नात्यस्य द्विन्त्वा पवादत्वात् विप्रतिषेधासंगतिरितिचेन्न असंभवे बाधकत्वमिति वार्तिकमतेन उदाहरणासत्वेनाप्नुतेः भाष्ये इदं चापीति न
प्रसारणाइति ज्ञापकात् पूर्वस्य संप्रसारणाय श्रान्स्यवेत्येति भावः एकादेशोऽकृतः स्मादित्विधानमेवेसत्तोऽनेथस्याहि पूर्वौ द्वित्वेऽततः उत्तरस्थे इसंप्रसारणोह
वंवेउस्यामारेणाहुरानितिरिनिकादेशस्य प्राशिरेव ननाचक्रुतस्थानिवत्वाव्यवधानेनिषेधात्प्रवत्सात्पूर्वे पकारस्यसंप्रसारणोपरेणीकारेणापूर्वत्वे इत्जनुहरिनिस्सा

६

कै॰टी॰ द्वि॰ १० तत्र दमन्येपूर्वपूर्वस्य यदि इयेजत्पुंसि तिस्थादिति पूर्वसंप्रसारणप्रसङ्गे येविशतिषेधस्यावश्यकत्वेन विप्रतिषेधप्रसङ्ग स्थानवादिनई हृपो ह्रस्वसंप्रसारणापवादत्वपाविप्रासापत्तेः लिघ्यभ्यासस्ये
तिसूत्रे स्पीमयोश्रीग्रहणसामर्थ्यं नसर्वतः पूर्वं प्रवृत्ते भाष्ये वक्ष्यमाणात यापूर्वं मैकादेशप्रसक्तेर्वं तु प्रमाकत्वाच्चास्मादकारेणाव्यवहितत्वाच्च भविष्यतीत्युत्तरमेवं तर्हि
समानांगे स्थैव गे प्वइति वोध्ये सर्वं तर्हि समानांगे ति एवं च व्यवहितेपि निषेधप्रवृत्तिरित्यर्थः भावे लकारइति नतु श्रीरिपरस्यैवप्रसंगादिति भावः आत्वेमतंगामि
ति एवं चांतरंगत्वाद्बहिरंगापोर्थि प्रतिषेधोऽप्रकृतइति भावः इदं च द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्वात्पारणात्पावश्यकमितित्यासंयोगेवं सत्वेन लोऽथीति तेऽप्यनेमिति क
त्वादनी इयङादिविधानं व्यर्थमेव स्यादितिज्ञापकमित्यर्थः न चासवर्णेन ग्रहणाकरणोपायौ सिद्धे इयङ्गुणसावकाशपीयङपत्रे एवं चासवर्णे ग्रहणाविधिसंस्कृत
मेतदर्थं ज्ञापकमित्यर्थः पूर्वापरसवर्णाग्रहणं ज्ञापकमित्येवोक्तं तथाप्युपपादनमनेन सपर्णासत्र्वस्यैव ज्ञापकतात्यभ्यातेनचांतरंगत्वादार्थापिपूर्वीतवत्वेनाभ्यासत्वा
द्विसर्गत्वाच्चपल्पसवर्णेदयग्रहणानेनस्त्रवे चरितार्थेन चाचिन्त्रिसनेनसिद्धिः द्वाद्विवाधनार्थत्वादिति वाच्यं इदमिउ सूत्रस्थ भाष्योक्तरणाऽचः परस्मिन्निति स्थानि
वत्वेन तत्स्पष्टत्वे नेधन यनाह नैतदस्ति ज्ञापकमसंबंधेमेतत्स्यात्तरति श्रसवर्णग्रहणास्येव ज्ञापकत्वेनास्त्वउनावसरेन स्येव व्यावर्त्यं दर्शयितुं मृवितं भुवोणे
ति भाष्येड्यङादिप्रकरणोतन्वाश्चानोच्च इसिवकृत्यमितिवचनमज्ञानतस्त्वमपि फलमिसापायःपत्त्वह्री ति अतरंगत्वात्सवर्णाद्वीर्घहितह्रे पर्थंक्स्यप्रथमेव सा पिते
त्वत्रत्वेउयणस्वत्वात्तत्सार्थकी स्यथमेवसमानाप्ययेद्वेतस्यत्रिरितितुनागहइतिभावः एवं तर्हीति केचित्तुयणादेणोस्यघे पष्ठीभाये नताद्वाथेवमानामि राम
सेकदेशप्रकाउमेपूर्वपूर्वस्य सिद्धाजाविदेतिकैयटेन्य पाऽभ्यासस्यानैरिति चचणतियानिर्देशाघटुन्जुकिनस्यादितिवाच्यं भवतेरइतिवचनत्वात्विपाशये १०

स्याभाष्ये ऽदर्शनाच्च उदाहरणांतरे श्रुग्यथासिद्धिमाहत्वोतोत्यादौ लितिभाष्यप्रमाणेपेनए श्रोरस्याघावारक्विंवतानोलिरितिवीणाकौपिघतीत्यादेश्चानभिधानेनत
तत्रदोषइतिभावः आचारक्विंवतेभ्य आमाभाव्यमित्यपेप्तदिपूर्वमिति तदानादिघारचः पूर्वेत्वसत्वादितिभावः भाष्येऽप्यसत्पिविप्रतिषेधेइति द्विर्वचनेनयपवि
प्रतिषेधेसतियरत्वात्गुणवृद्ध्योः पूर्वं सतोरित्यर्थः कृपमिवेत्यस्यविवरणंकस्मादेवात्र नभवतीति स्थानिवद्भावइतिशेषः आदिष्टाद्वेषइति द्विर्वचनेचीतिकार्यो
तिदेशइतिमतेइदंतदाहियरत्वाद्बौपूर्वोक्तपूर्वविप्रतिषेधेन आयादेशात्पूर्वमेषाद्रस्यप्वित्वे ऽभ्यासहस्वत्वेसिद्धेवक्तव्यत्वात्रूपातिदेशएवसिद्धांतइतिय
त्वाद्ह्रावपिस्थानिवत्त्वंतुवोरमतोभ्यासस्यासवर्णइतिसूत्रारंभसामर्थ्याद्भ्यासकार्यंतदुत्तरस्वेउस्यात्कार्यप्रतिबंधकस्थानिवत्वाभावकल्पनमावश्य
कमितिविप्रतिषेधाभावेपिनदोषइतिभावतोगरतात्पर्यं॥ ॥इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते माष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य प्रथमे पादे प्रथम
माह्निकं॥ ॥ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे कुलच्छस्य समासं संप्रसारणस्येयत्वादाहपुत्रस्येति पञ्चम्यानि श्चल्ग्रहणाभावादितिभावः वर्णग्रहणा वितिहेतौ
वैयधिकरण्यं स्वरूपासिद्धेर्वापरिहर्तिव्वर्णग्रहणेइति नदादिविधिवाक्ये ल्ग्रहणेहस्वकेपि इत्सिद्धेमत्रवर्णग्रहणाभावादितिवार्तिकार्थइति भावः
तत्पुरुषे ऽचरमावयवत्वमित्यर्थः समासस्यावयवश्रृंयसांकाश्यत्वादितिभावः प्रत्यासत्येति कस्पष्टत्वेत्याकांक्षायामाधारत्वेनश्रुतत्वात्सएवावयवीप्रतीपमतइत्य
र्थः तच्छब्दस्य पारेतिशब्दतत्त्वदवयवत्वाप्रतीतेरितिभावः कदाचिदभावयचत्वस्याविप्रतीतेरनिषमाभिप्रायेतादिश्वसन्नेयुत्वयसादौ तत्पुरुषे पुत्रकुलपतिकुलं
रूपेष्वङ् तावयवस्येति ष्यङ् तत्पूर्वावयवस्यतत्पुरुषस्वरमावयवो वाभवात इत्यर्थः एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वमस्त्येवेतिपराम्लानतत्पुरु

६

वै·शे·वि
११

यदतिविनस्य दस्य सामर्थ्यात्संनिहितस्य वचनादिशेषणावेनुव्याख्यानान्सिद्धमितिवा नेकयोजनेति भावः भाष्ये संबंधिशब्दाविति नन्वेतत्पदद्वन्द्वहणास्यात्कत्वमत्वेन तस्य रूपादि
प्रतंहेतुर्नेत्वनयोः संबंधिशब्दत्वं यदिवा पूर्वपदग्रहणमत्रेस्यात्तदेवव्यत्वं योग्यमिति चेन्न एवंसमासस्य संबंधिबोधकीशाब्दत्वात् समासवृत्तौ एकत्वरूपपदेनस्वा
र्थस्य संबंध्याकांक्षाया मेत्र योग्यथैक्यादो भावनत्वेकस्येतरपदस्य तद्वत्तोयपोगीतपासंबंधिपदत्वमत्र कितु योरुत्ती तचेतत्योः परस्परसा
पेक्षत्वेनैकेनानिरा कांक्षत्वेति यस्य भावात्तु तदाह सतिपूर्वपदेरत्यादि तत्तरयति घ्वंत्तमितितत्त्वाचक्षेमत्वयानहरोति स्वात्त्वपद्महरोतत्वादि नियमस्वनिषि
ध्यते ननु तत्र तन्त्रविधिरिति भावः भाष्ये [illegible] नानुपसर्जनेनेति यत्सत्सायस्य स्वाप त्यातत्त्वमानेयं तद्वर्थप्रत्ययनुपसर्जनत्वं वमेवेतत्परिभाषानिमि
त्तमितिवोध्यं अत्रोपसर्जनत्वलौकिकमेव स्वोपत्यपेशास्वाय स्यतस्यासंभवात् अत्र समदेशस्येति सदेश शब्दः समीपपरः अत्र न्येन समानो देशो पस्य सस्पष्ट
र्थः समानदेशत्वं चेत्तरव्यवधानेरति भावः किंमतेन्यासस्वेति अत्र लेसमानदेशत्वाभावात्त्रसंप्रसारणौ संप्रसारणमिस्सायवध्वत्वात् इति भावः एवमप्यनोसीति सौत
संयोगान्तस्यमोनकारस्तु यथायादस्तर्थ इति भावः सात्तसंयोगावयवस्योपधायादस्यर्थ इति भावः न च तु स्वारेनोप्रसक्त्याभावोत्र आह अनुस्वारस्येति भाष्ये
हम्यतेर्हसइति एवंवनो यवत्वाभाव इति भावः लक्षणस्य प्रज्ञादिति न हिहमतेस्तथालक्षणामसाक्षार्थः भाष्ये स वर्तहीति अत्राणो प्रसस्पोस्थितत्वा कोसुत्वादि
यमेकदेशयुक्तिः एवं तर्हि कार्यकालमिति अयं भावः तत्स्पक्षे भस्येतिष्ठते भपदार्थो जिज्ञासायां परिभमितिपरस्थिते न तत्त्व किं मह एत्तरविषयकेजातितस्येबोधः तत्र रामः
तस्वाद्वरीभावदूर्ध्वस्थित्यन्तसप्त्याधिनायाप्यशामवेयशालमधीति यत्र तत्स्पक्षे हि यश्चिन्मिन्त्यादेयत्रभशब्दस्तत्र यचोतिपस्मासस्तविशिष्टस्तत्रादिषुमयत्रति ११

वोपतिष्ठतस्यार्थः एवं वो यस्थितपदानो यदेकवाक्यतयावयवे यथेष्टमभिसंबंधः एतेनप्रत्ययस्योगयोस्थिताकांक्षत्वेनतत्रैवपदोत्पादीनामन्वयउचितस्तस्याससं भाष्ये प्रा
प्रासंधनलक्षणान्तरोपेनरेहशीतिप्रपेतसाम्याकांक्षयैवाचपाणिकारादिति भावः तत्र एवं हि अयस्थितमिदं भवतिप्रसिद्धमिति भाष्यासान्तेः तदाहि उपस्थितमिदं भवतीत्येवी
सेवेतिवक्तुंतु चिनामर्कियुप देववाक्यतया नयोपिस्वीपस्थापको पस्थापितेयतः प्रत्ययविधिस्तत्रासावेवान्वयायत्निर्भीकमेघ्राप्रशफान्नमद्र कार्थ एको विनरतिदिकूपत्रादिप
त्तपेतिविधीयरिभाषेति स्यायोनासेवेति भावः इयमपेक्षदेशयुक्तिः एतत्कृते अत एवाहुः तस्याकार्यकालपक्षभावस्य पूर्वमुयथादितनाह अभ्याससानहीसेनेतित
ले परतास्पेति स्यायानिसत्वेन पुनः प्रवृत्तिरिति भावः प्रवृत्तौ स्वचन्त्रभवत्यसमासयानिसत्वागौ कारथावुवः प्रहेतेरनोवित्वादिपमये कदेशयुक्तिः इदकारेशीतिप्रनरसा
सावेकव्यवधानेवार तार्थोनिषेधो नानप्रवृत्तिरस्यर्थः समानो गोति एवं व्यवधानेपिनदीघ इति भावः पदोससदेशत्वाभावादिति यवस्येत्यधिकारात्स्यदावयवयोः संयोगाधो
रकोलोपइति सूत्रार्थ इति भावः सवेरात्रात्ताः पत्राधिकारपुनस्तएवद्दोषावोध्या विभक्तिस्थस्येति धातिप दिकांतस्य विभक्तिष्वेतिणत्वशाप्तिः एतेषेशौ समासइतिवा
निकोत्कथयोजनेः समासस्यर्थे भयोषोवेति इत्यज्ञापतिपारतपरं एवमुदात्तेनेति विशिष्टाप्राप्तिर्तेनेत्यर्थः विधिनिषेधयोरितिप्रसक्तौ सत्येरित्यर्थः पदव्यत्ययपरिभाषाप्रयोजन
नानिश्चितत्वात्प्रसिद्धतानितथाणदमुयदि शिरिदधर्थसांतमहतः अत्रतीयोतुरत्ता दावेकदेशयुक्त्या व्याख्यानेकक्लेशपरिहारार्थं च परिभाषावश्यकीति भावः एवंधुनि अस्ना
देवच्चवादिति यस्मान्तुमोनतमुचार्थमहं नैरातिसंसंबुद्धिमाविषयः सह तेचभाष्यसविसर्गौदाहरणात्तदिवयत्वाभावः स्पष्टएवेमा पुत्रस्पश्लाध्यत्वो
ततोभावाद्यवेसाहुः पूर्वपदस्य प्रसतिसरवहुव्रीहिलाभात् अस्मापिवचनस्य [illegible] हावेवप्रक्रेः महिज्याभाष्येवेज्ञोलिपति वेजरतिसूत्रेणालिटिसंप्रसारणं निषिध्य

कै॰वि॰ तेरह्तिभावः त्ववायकारणत्वाद्भविष्यतीति नचवयेष्वैषविवक्षासंप्रसारणाभावमात्रमत्रेति नियमार्थमिदं एवमपि वयेर्वेरस्य वेञ इति श्रुतिविशेषाभावे वयेर्यत्नान्तरं ज्ञापकादित्वे च संप्रसारणासिद्धेः पूर्वपिग्र

१२ हणादेयर्थस्योपपत्तेः भाष्ये त्रायकरणस्य स्ववोधकं समाराणामित्यर्थे वोध्यः त्वश्वानेत्यत्र दिति श्रुत्रसव इकारो वेत्याद्युत्वादि सिद्धिः विहिति ग्रहणात्वेन्व यीति भाष्यस्य सू

त्रं तावयमो गमाशिधामिर समितिप्रकानिवर्तकत्वेन योजयति कश्चिदिति उपकल्पनं तत्र लिपेत्याशावरणानां च विशेषं च मोवाग्निकारस्याभिप्रायमाह श्रुत्ततीति

सूत्राभावे हत्वादिः शेषेणावशेषत्वादिरूपेणस्थापितदेवेतिभावः भाष्यकारस्त्विति नहि श्रेतियोगोपलब्धतिस्त हशास्य ह रूपणस्याघर्थश्रुतोमयेर्थान्तहशास्य चास्मान

त्याघर्थमावश्यकत्वाच्चसोभिप्रायइतितन्नावः रेफस्येति तिघभ्यासविषये इत्यादि भाष्ये उरदत्वस्येतितस्याप्यधिकारस्यत्वेनोगासंत्वाद्गुणानि पूर्णतः एवं यर

तुद्विरावश्यकत्वेनपरविमितितेपाच परस्मिन्नितिस्यानित्वमितिभावः उभयेषामन्दृणामिति वच्यादीनां मत्वादीनां चजन्नात्सूत्रे योधकं पत्वदेन दउवनेते उमर्थः नवैकयोग इति

संग्राहकवाक्यमेकमितिभावः नन्वभ्ये षामन्हरोहूतेषियरस्य हलादिः शेषस्यकथं वा धीत आह उभयेषामिति इयाजेति हलादिः शेषे कृते संप्रसारणम्

प्रमावकाधामितिभावः पूर्वत्वे च प्राप्तो ल्याकारलोपश्चेत्यत्र तस्य जाकमारलोपश्चेति नचकारलोपे किमनिष्टमतआह सतिचेति इदं च संप्रसारणाश्रयं

चवलवदितस्यैव प्रयोजनं वोध्यं एरनेकाचः इत्यनेनेति शुरस्य त्वमितिस्थितेः नेकाचलादिकारस्ययणादेशाप्तिरितिभावः नत्वकारस्यैकोपगाप्तियण

तस्य यणत्वात्सर्वत्वे न वाधात् तेनोपदेशेपीरति प्रत एव रीकोरेफस्य निवृत्तिरितिभावः आलोपेव प्रराः इति अस्य पदस्यु अमहत्यादिः मिथुनेन सिद्धितिथात्त् राम

पपरप्योगोमिथुनमितिभावः स्वाये श्रुटिः त्वत्वयस्मिन् सूत्रे केवलाडिः तासमेव कथं सेत्रे धीत आह कितेत्यत्र दितिचानुवृत्यैनोन्तरत्वेनत्व इडिचेति सूत्रस्य भाष्यवि १२

रूपमत आह अत्यजित्वादेर्नियहि त्येतिसूत्रे चेन त्वरितत्वे पिसंबंध इति भावः व्याख्यानात्त्रानुवर्त्तिरितितत्वं नन्तुडीत्यात्तनुवर्त्तेनो मध्येपि संबंधः स्यादत आह तच्चेति अन्ये

नास्त्रीत्यत्रानुवृत्तस्य तो भाष्ये त्वमतद् प्राइः इति नन्वपात्वत्तुल्यायेषाङीति वृडः पहरोनुडिः तीत्यस्य निवृत्याप डीत्यस्यैवानुवर्त्तेडिन्मा चेषतिषेधाप्राप्तेः किंवार्तिकं

नेत्यत आह पथाप्तायेरिति चडः पहरोभाड्रत मे वेति वार्त्तिकमतेस्थितमेव चडः नहरोभाष्यरूतापत्याख्यानमितिडिन्नं पहरणानुवृत्तिपक्षनिरासायान्याख्यानमन

थैक मित्यर्थः भाष्येधिकारइति अधिकारार्थेत्वरितगुणायुक्ताइत्यर्थः इटजीपाके नियातनसामर्थ्यात्सुविकरणाल्लुविकरणापोरिति लघूपाद्गतिपदोन्तय

रिभाषा च नसवर्त्तते विरोधादोभयोर्ग्रहणनिरित्याशयेनाह त्रापाकेत्यादि एवं चोभयोरप्यत्र नियातनमितिभावः पशदिहुन्तिति एवं चाष्येवमोतुमादइजिना

निसिक्तः सइतिभावः भाष्येपयीति हेतुमत्यपेननिर्देशः एतदर्थमेव नियातनमाश्रयणां नन्तुरांपतस्थयाकानुकूलव्यापारेवृत्तेनेपियाकेण्वत्ते कथमत्र

णियमनेयथाकथंचित्पाकरनिमित्रायरोनुसंपत्तात्ताभावेपि निपातनापत्तिरत आह श्रावनिश्चेति उभयविधोपिपअर्थेपाकशब्देनोच्यते अविशेषात् अतभाविताण्यर्थ

पच्यर्थस्कनत्वेन तत्रस्यामकृसत्वे स्वसीकायादितिभावः पत्रव्यापारेइतिनिरुक्तप्रेषणादौ तोः पाकते योगानुव्यापारस्त्वे स्वातंत्र्ययोजकरूपस्य मुख्य

स्य हेतोरत्राप्रसंभवादाह हेतुमच्चेनेति नन्वाप्नथ्योरितिश्रयोरप्यनुतानात् अन्यत्रेहेतोरित्युक्तमत आहतेनयक्रुरिति पकलपश्रोतिपक्तुर्लेप्सरायमतो

धमेयतोपः प्रयोजकव्यापारस्यार्थः एवेवावपितृत्वस्य रोत्सपिव्याख्येयं विक्लेदनाविक्लित्सत्कूलो व्यापारः पाचना इतुप्तत्लो व्यापारः प्याथः ये आप्नर्ता

द्वेय निपमइति भाष्यस्य पुनरुक्तत्वपरिहाराथाह आरत्यपरोनेति ततु आघानियमेनकेवलस्यापि व्याहतिः स्यादत आह पूर्वोदेवेति अन्येतु आव एवोदवरानि

तत्वक्षसोरेवतयोरप्याङ् पूर्वादेवेति नियमः द्वयमिति सिद्ध्यर्थं तथा सति पीनं सर्वमित्यादि सिद्धिः स्यात्तत्राह भवतिहीति अपूर्वसोमकेवला भवती त्यत्र न मानमेवं
चर्केयरविस्पष्टानुदाहरणान्नेहि यीनेनोस्मुरित्यादेः साधुत्वलभ्यते न चैतत्प्रमाणमस्तीत्याहः भाष्ये शलक्षणायीन तु स्वीति सुखे तु वितः पाठः चतुर्थभाष्ये स्त्रोमादिति
सूत्रे अस्त्रोभावश्च यद्यादित्वस्यैकमर्थधारयार्थकस्यानुवृत्तेरुक्तत्वादिति वोध्यं कर्मधारयपूर्वपदे दीर्घो बहुव्रीहिर्वा भाष्ये विभाषाश्वेः नसुश्रुवनुरित्यादावभ्यासे पिप्र
सारणास्य प्रलब्धं किमर्थं प्रतिषेधो न आह लिटः किलेति किमिति प्रश्नः किमिति चाशानमिति भावः अत्रवस्तवेलिटपूर्वि रित्यनुवर्तितेऽकृतसंप्रसारणस्येति परत्वात्पूर्वं
संप्रसारणमिति भावः तथाभ्यासेति विशेषाभावादित्यभिमानः भाष्ये वक्ष्यमाणादेत्यादिभ्यासस्य लक्षणां शेषविधिविषेधासंभवे मत्वा भयोरप्यपवादत्वादिदं
वाधकमिति तदा शब्दं यदिकृत्स्याह नत्रभीयवादत्वादिति केचिदिति यथाकर्मधारयकवित्वावकाशः आकारान्तेषु केवत्वायुक्तरिति भावः भाष्ये परं धातु
रूपमिति अभ्यासोत्तरखण्डे तदानावीविभाषाफलमिति भावः अभ्यासस्यासवर्णमिति लिघभ्यासस्येति संप्रसारणोविभाषा श्वेरिति याश्चिकाभावश्चेत्यर्थ
यथापाठमिति समुच्चनिर्देशोहि तथा वक्ष्यत्येवतस्ववयवापरवृत्तपक्षे निर्दिष्टा सति भावः श्वत्त्वसंघर्षय ज्ञादियाठः सावकाशः स्यादत आह संवैति एवं
चैतत्कार्यदेश्यकयाठोऽनवकाश इति भावः लिट्यभ्यासस्य सम्प्रसारविषयक लक्षणास्यापि कृतस्याचारितार्थ्यमिति तात्पर्यं तु चावेदं प्रतिषेधशास्त्रस्य हेतु
तेनानेन तदभावकस्यानामिति वा अंकिल्वासर्वं यरत्वाहि भाषाशाप्याजुयायप्रशाप्रभावात्तत एतदेवाचवकाशत्वात्ताभाष्ये स्यचितमित्याहुः कुः संप्रसारणम पृ०
भ्यासकस्य नेकं वेति यथावधादिभ्योऽगीत्यादिस्थापदवीरिचेत्यादिवि तत्रैकपोषिजुहाचेत्यादि सिध्यति जुहावपि भवीत्यादिन सिध्यति रांपन्नस्याभ्यस्त १३

त्वेपिद्धपूर्तेरभ्यस्तत्वाभावात्तत्राह अव्याप्तिरिति भाष्ये संप्रसार्य विषयेरस्त्विरभ्यासेपि संप्रसारणापत्तिवोध्ये अर्थात्प्रतिरेक इति व्यतिरेको नाम अधिकार्थसंवलि
तत्वात्तद्धिधीयमानकोपस्थितिः प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तद्धीवोपस्थितेः तदभावो व्यतिरेकस्तेन स्वार्थप्राधान्यमित्यर्थः अप्रपितद्धत्वस्य संप्रसारणानिमित्तत्वेनेतिशेषस्त
तस्य यत्र ह्यपतिः स्वार्थं प्राधान्येनाभिधत्ते तत्र संप्रसारणमित्यर्थः रूपाव्यतिरेक इति रूपभेदाभाव इत्यर्थः तदेव विशदयति इह ह्वयतेरित्यादिना व्यतिरिक्तार्थः अधि
कमर्थं प्रतिपाद्यतेत्वार्थकः नवाप्नोतीति एवं तद्रूपाव्यतिरेकस्याप्यपरामर्शः जुहावपि पतिजिह्वायकोपिपतासादेश्चतुष्करूपव्यतिरेकादेशः तत्र चाश्रितेसि
ध्यसेवजुहावतीनीतिभावः एतावमस्यात्ततस्तत्वेति जिह्वायकोपिपतासेतद्वाहत्वपेक्षायानन्तरं चक्षुनीतिभावः प्रतिषेधो न भविष्यतीति तदभावेसत्यत्वसे
चोभयोः संप्रसारणसिद्धिरितिभावः लक्ष्यसंस्कारेति तात्पर्यानुपपन्नेरपलक्षणावी त्वमितिभावः नच्चभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययस्याभ्यस्तपाठेनाभिधानेसत्रभीप
क्तेति षष्ठीनिर्देशोऽयुक्तोत आह ह्वयतिरेवेति न तु सत्रम्यर्थेति नाभ्यस्तशब्देन कथं ह्वयतेरभिधानमत आह अभ्यस्तमस्मिन्निति ह्वयतेरभ्यस्तकारणत्वा
तत्कारणेचकार्यस्य भावादित्यर्थः अत्रपक्षे जिह्वायकोपिपतीति सिद्धिर्वक्ष्यमाणस्वापप्रकारेणेतिभावः इत एव वाऽस्वरस्तादाह समुदायः स्यानेइति भाष्ये
तत्कारणेचकार्यस्य भावादित्यर्थः अन्यथा येक्ष्यमाणस्वोक्तेवैलक्षण्यं परशीपितुव्यधिकरणाव्यपक्षेचयमाह अभ्यस्तस्यसनादेरिति अदोषइति तुह्वयतीत्यादिसिद्धे
वक्ष्यमाणे व्यधिकरणपान्वयायेक्षयास्वोक्तेवैलक्षण्यं जिह्वायकोपिपतीतिनतुसम्प्रकृते इति षष्ठीनिर्देशात् अभ्यासेन स्वघटितसमुदायस्य हि
प्रतिभावः कथं तर्हि तत्रापि पक्षेऽत्रदं तेसंप्रसारणाभावीत आह जिह्वायकोपिपतीति न तु सम्प्रकृते तदेतत्ततरघटितसमुदायस्यपृथक्जेय्यस्वेति चेद्वित्वमिवेतत भाष्यापीके नाभ्यस्तपृथक्तं हृयते
त्वनिमित्तप्रत्ययातत्वाक्षेयेपित्तरत्वाक्षेयेमानाभावः

कै·टी·वि· लिपनेनास्यापि वारणात् यद्वृत्तधातुत्वमादाय चयप्रस्याहितेसहितस्य कृतिः सर्वाचकमंतं अतएवह संप्रसारणमिति चरितार्थो अपस्यधेयथा मा भाष्ये ऽकारलोपइति स्पशब्दा
१५ कारस्पेत्यर्थः कथं पुनरेकप्रयोगे एकपदत्वानेकपदत्वे अत आह कस्याचिदिति सूत्रे कथमुभयोः संग्रहोत आह एकस्येति द्वितीयपक्षे ऽआवश्यकं दएत्वानुसंधानं चेत्यर्थ इति इह
त्वेवेतप्राभावः साम्यमेवेत्यर्थः हृश्यतइति यदि आतोलुहीतनेसादौ न संप्रसारणेसंनैतस्याः परिभाषायाः प्रवृत्तिः एतद्द्वयोदाहरणानि नतु परिभाषयापि सिध्यन्तीति व्यभावोपदेश
सेनसमानदेशत्वाभावात् एतत्साध्यानि प्रयोजनानि नास्याः परिभाषाया भवन्तीति भाष्यस्वारस्यार्थः अतएव नैषा साक्षात्परिभाषेति नोक्तं अतएव व्यध्यङ इति सूत्रे प्रयो
जनान्यथासिद्धिकरणोत्तरमपि एषाकर्तव्या प्रतिविधेयं दोषजातनिष्पसंस्कृतं अतएवादमुयङिति सिद्धिरिति दिक्पहितावदिति अतएव लक्ष्ये लक्षणस्येति न्या
यस्यायमविषयः इहेंगितेनेति इंगितं मनोव्यापारः चेष्टितं शारीरव्यापारः उच्चारणनिमिषितेनेत्यापारः एते प्रस्पष्टे आचार्येतदभिप्रायगमकाः ब्रह्मतीव्रता
दशालत्त्वोच्चारणमेवगाहशाप्यैविषयकमाचार्येतात्पर्यं गमयतीत्यर्थः यत्र देवदत्तापपतिपरस्येति न पूर्वं पूर्वस्य भविष्यतीत्यर्थः पश्चात्सार्वत्वनेन निषिध्यते लक्ष्य
भेदाद्भेने लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याय इति भावः एतेन पक्षे कल्पवादापवादविषयाभिमसनेन पूर्वं परस्य पराः संप्रसारणमित्युभे भस्त्रमिति सूत्रे कैयटोक्तमपास्तं तत्र पक्षल्पे
लस्य परित्यज्येत्याशाथोच्च एवंरीसा प्रागुक्तदोषवचपस्यापुद्धारे कृतेपि तथ्यामस्ठाणपानाभिज्ञप्रति अस्य पोरुद्धारेषो आपकाएंतुरेण आह यद्यप्युच्यत इत्यादि
ना नवपं पूर्वस्येति पूर्वस्य संप्रसारणस्येत्यर्थः ननु संप्रसारणस्य हलादिशेषापवादत्वे विकथं वस्य संप्रसारणाभावोत आह उक्तोऽनीति वेदुतकजरश्नमवाकटेः प राम
रत्वात् शङ्काभंगमित्वाद्बतहाध्येयम चन्नदीर्घे मानाभाव इतिभावः ननु हलादिशेषेपि वकारेऽस्य चारितार्थ्यात् कथमपवादत्वं परत्वेन वाधे तु नास्य न्यायस्यवि १५

यथ इति चेत्तद्विषये ऽवश्यप्राप्तावकृते चारितार्थ्यं पि वाधस्य न स्यात्तद्धादेरिति सूत्रे भाष्ये सप्त्युक्तत्वेनाव्योषात्पकारसंबंधिनिवृत्तेरेवायमपवाद इति ककायनि इति
भेवत्येवेति वोध्यं न चैकादेशे संप्रसारणप्रवृत्त्यभावात् कथं निषेधोत आह परंत्वाज्ञातीति पूर्णाभ्रपेताविवभ्रावश्रनिषेधादिदे विंसंकित लत्त्वस्मिन्निति स्यान्निवर्त्तेने वृसंशुषा
रणात्वमिति उक्तं एवं चैतेनैवातिदेशे नपवधा नपवधान मिसाह एकादेशः पूर्वंवतिभाष्ये स्वंतार्हिं समानांगेति एवं चात त्सामर्थ्योत्तिर्दिश्यणविकलपारिभाष्ये यष्ठिति
मितिभावः समानांगग्रहणप्रत्याख्यानेनतु पुनस्तिरिसादिनिर्देशात् दर्थोलाभ इति वोध्यं भाष्ये पस्यांगास्येतिपस्यस्यपनिमित्तासे प्रसारणप्राप्तिस्तत्स्यपविरूपितायोया
द्वितीयाप्राप्तिरित्यर्थः एतच्च पस्य विभज्याव्याख्यानमितिपक्षे वोध्यं उक्ते गान्वाख्यानमाश्रित्याप्याहापवेति यदा चषिका न्याख्याने प्रकारान्तरमाह अथवेति श्रोत
णलक्षणः एक निमित्तकान्तरंगसंप्रसारणमासपचारितार्थे इत्यर्थः नारब्धव्यमिति एतन्माष्यप्रामाण्यात्वचस्तेकष्लावछदमाहोनाथै इत्येवपश्चात्स्याप्यतरंसाक्तिवेअल
पिवेति सूत्रक्रमः कितिलिट्कयोपस्यवः स्याहातस्य च संप्रसारणेनेत्यर्थः वेत्रन संप्रसारणाभावापचारितार्थं इत्यर्थः न्यायस्यावाप्ततिएतन्माष्यप्रामाण्यात्त्वेत्सूचेकस्येवृ
ष्याहोपूर्वस्य हलमेवलाक्षास्यान्तरस्याकित्तिवेजः लपिवेति सूत्रक्रमः किति लिटिकयोपस्य वः स्याद्यतस्य च संप्रसारणेनेत्यर्थः वेत्रन संप्रसारणामित्यानुकुर्वणात्
प्रसारणेकृते रति हि त्वासरस्यरत्वात् इति भावः उवडादेशेचाहिर्वेच न मिसिहिर्वेचनेचीनिस्थानिवत्वात् हुकारस्याहित्वेपिकार्यसंगामिति न्याय्येनोवडसवर्णदीर्घत्वमिति
भावः इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्ये प्रदीपोद्योते षष्ठस्य प्रथमे द्वितीयमाह्निकं ॥ आदेचउपदेशेशिति उपधात्वोरित्स्योयदेशात्त्वस्यवाविशेष्यस्य संनि
षाषान्तदेतपक्षएवेत्युक्तमात्संदेहः पूर्वकरसत आह यदेतिपात्वमिति आचोचारणमुपदेशस्यार्थं पितादेतद्विध्यभावादिवमुपजक्षणाधातोरित्सनन्तुइतिमाश्रित्येदभि

६

कै.टी.वि

१५ तिवोध्यं नुतु समुदायावयवयो रूपदिश्यमानत्वे रदवन्नुशब्दस्य उपदिश्यमानत्वेऽतिविशेषशत्वज्ञानो न्नरमेवतत्तदन्तविधिप्रसङ्गेनेरक आह समुदायश्चेति चावयवश्चेति प्रसेकस्य
सोऽरूपरसर्थः रोहस्यसमुदायोपदेशे तु मान्नाभाव इति भावः कार्योद्देश्यकस्येवोद्धारणस्योपदेशपदार्थत्वेस्वचविनुधातुसेमाधर्थसूत्रे जन्मश्रवणवोपदेश फलं सत्तत्र
लोकार्थोदेशपसमुदायनिष्पत्तिरेवेतिवोध्यं भाष्ये एतत्रपाति द्वौ गुपदेशेपत्ते केवलाणोन्नवोपदेशः कांतसमुदायस्यावानत्काप्यौ पौ ह्युतुठो रत्तोकाणांतसमुदा
यस्येतिव्यपदेशिवद्भावेनो कारस्येत्ततत्वं सिद्धमिति भावः अस्त हायत्वाभावादिति अनेनैव व्यपदेशिवद्भावो ग्रहणाज्ञियविवोध्या व्यपदेशिवद्भावेकः स्मिनितिया ठान्
भाष्ये वर्णैत्रतेस नेनैद्दोवोप लभ्यते सस्हायत्वेपवतस्यानर्थकत्वात् भाष्येऽिन्सवद्भावसुत्रयरति क्रमेधात्याष्ठम कोन्नध्रस्वमाशाशीत्याक्सुदपश्चेतितस्त
दृशोऽपिभ्रत्वाय एवेति भवः एवं चपभृद्ध्येपिठौ कैतेस्य अवदेत्ययुरति तात्पर्यं दस्मिन्ससिन्नन्हेरति तदंतविधिपक्षे ह्यपन्ना धातुत्वा दोषाभावादितिभा
वः ननु श्रूस्वत्प्रश्नतिधेये ऽनेर्मिन्ति कत्वनात्वमतत्तामत आह पर्वदासेति तस्यात्वमिति एवं चापादिति भावः नतु ध्रुवत्ते षेद्युपदेशे पञ्जेनमेवैनरत्वमिति
नस्याभिवत्वी पयोगरति भावः यस्तु उपदिश्यमानस्यैजेनस्येसेतस्येत्यस्वय मुक्तत्वोदेनव्याख्यानासंभवः तस्मात्त्वाधात्वेनालोऽन्त्यस्यवाप्तिर्विधित्वमित्य
भिमानिनोपन्थरत्वेवोचितं अतएवाग्ने शिती तिसापकादिमेदोषपाटेहरिष्यतिरत्याहुः एवकस्यानित्वेनोपात्तत्वादितितस्वपक्षेऽपलक्षणतापाकचक्रम
शकत्वादितिभावः तदेतन्नहशायक्षेपिनान्नातुरित्यघसिद्धिमांशकतेन नापादितितिनोपस्थिति आनोलोपवशधिवेत्यनेनयथा इति आड् पूर्वान्तद्वयतेरजश्रो राम
पसर्गादिति केसंप्रसारणो यदि एकादेशः स्यात्तदा अङ्ग्नोयोनस्यादित्सुदपि रूपासिद्धिः घसाभ्यांभ्योरत्वस्यभाष्येवस्त्राख्यानादिति भावः अजाग्रितेतिशुनाश्र य १५

णांवानिसलाद्ध्येः संप्रसारणाद्विधुग्वसप्रसारणात्पर्वत्वदीर्घलेवु नन्नुककारस्यालेवुयीग सिध्याम वत्स्वेवात्वमिसप्रक्रमात आह धाणोवेतिपरत्वावाहसंप्रसारणामितिभाव
नन्वेवदेश ग्रहणाभावे पि संप्रसारणादिसुरुत्तौ सुस्यानिवत्वेनै कन्नोतात्दात्वं धा घो लेवस्यात आह श्रूकृतेचेत्रि एवं प्रत्येतिविशेष्याभावादित्यसमिदं हत्वं इति परं प्रवृत्त
प्राप्युणादित्ति तत्पदेशे एवं जतवदध्यन्नस्य व्यतीत्पृष्ठ्याभितस्ये ननु प्रदेशग्रहणाभावेपि घोष्ठादिभ्य आचारक्विवेतिभ्योऽणबादित्वाबाबात्वापत्तिरितिचेत् अन भिधानेने
जनेभ्य आचारक्विवभावात् भाष्ये प्रज्ञानहरणामतुतवमेतानि इति श्रवेनानो मौ ञातादीनामात्वमिस्यर्थे नेनैवालसिद्धे तत्र उपपं सदेतद्शापकमिति भावः अत्र चकारेण
घ्रामाशिलात्वमेत्राह साघहितेनापकं द्वौ चैनेत्वादौ लक्ष्यप्रतिपदोक्तपरिभाषयानुत्पत्रादवयवरुद्वाराविप्यनेमोद्वतन्न च लाक्षणिकवादि नाम्भवात्तत्स्यभिमानोत्वरु
नोनेनज्ञापकेनतस्परिभाषाग्रहणं निरवोध्यं ततृतीयेवोध्यं भाष्ये परत्वादापादयरति अविधित्वेनस्थानिवत्वाभावाद्युनरालम्प्राप्तिः निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया वे
तिभाव्यः श्रोतः श्यन्नितियत्वे स्याद्वत्तस्यौकाराभावास्लोपविधानमनर्थकं स्यादितिभावः अत्रेदं तत्वं अभितीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वादात्वस्यातेरा त्वेन यप्र
हत्येविदोषपरिहारश्चेति ढौकितेतादात्वावायपक्षेपिन दोषः एतुपदेशसामर्थ्यात्तत्र वठोकृतरत्वादौ सचरितार्थः ककारव्यवधाने नत्रापि शिवरत्वाभावादितिदिक्
त्तत्रैताश्रकारेरोति पष्यष्वसपदेशादिः घि दस्मितथापिएकंत्ताठिततः पत्वयस्यैव संभवइति भावः नच चापि प्राप्त शिवादेः प्रत्ययस्य सत्वात् कथमात्वमत आह वे
कारणोश्चेति सत्वाकन्नरति ममपाकहेसदशस्यकारकस्येवरनह रणोमिद्धेकोरकारनहरणामनर्थकं प्रसज्यप्रतिषेधेपि समासस्रायपति एवंचागाछकानिलसा
कारस्थानहरणं चरितार्थमिति भावः ननु एकादेशविषय एवकिमितास्त्रशास्त्रिनेघततेष्ठुतेष्ठुनित्यत्वात्षपः धासाःगितेः परत्र निप्रत्ययोभयापप्रत्यदहिरंगंच भाष्ये आ

दिवंत्यादिति तत्र उक्तकार्यस्य सत्वात्तस्यैव प्रवृत्तिरिति भावः प्रसज्यप्रतिषेधे तु एकादेशस्य पूर्वान्तवत्वेन पिबित्वा ग्रात्वामिमितिवोधेः शराणप्रये इति प्रसज्यपक्षे णत्वोनेति भावः नतु मतेनेति
निषेधस्तन्नोगत्वात्रेस्य भिमानःशावेतिप्रसपेनेतिशेषः रुल्दुर्ग्ने छन्दसीत्यनेन विनिस्तेरतिविनिपर्वोत्रशोरंतमोवितणपर्थाःनुमर्थइतिसेनष्पलेछांदसोवर्णलोपः सर्वेरतिप्र
ज्ञादिरयोत्यर्थः स्वविशतिषेधाप्रयसोतिद्विर्वचनेपणपत्तुपावेत्याकारयायभावास्परत्वादालेकंतेद्विलमितिभावः अतएवेनेकथ्यंद्विन्नकारको निर्देशोत आह
लिटिवयइति न संप्रसारणाररसनेनु संहितपाठेरत्यर्थः ज्ञावेस्थापामितिवाकभेदेनसेवेध अभिमात्वेःनिघ्नतुलकारादावितीतिभावः स्पानिरुत्वाभावादितिद्विवे
चनरिमित्तात्रिमित्तत्वाभावादित्यर्थः नतुगवादीनामुपदेशाभावात्कथमविषसोत आह नु गवादीनामिति तदुक्तविधिपक्षेप्याह एजंतोवेतिमाध्येनियमार्थमेत
त्स्यादिति रुइंदेशोध्या अतिदिशद्धन्नुसकेनेजंते आल्वार्थेन स्यावश्यकत्वात् स्पधेवेदमिकोचोतिस्त्रवेभाष्ये अप्राप्तिनिहत्तमिति अतः संप्रसारणामित्या
दावुसंवधादिति भावः नोपदेश इति अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य कार्यार्थस्वकोर्थेस्वरूपज्ञापनार्थमपदवोद्धारणोपदेशः गुणोः प्रापणोचोदेपाः ननु त्वापिञ्जुस्पति
प्रत्येकोरस्यादीनामुपदेशो स्तेवेत्यत आह उणादयइतिपराथोइतिपरार्थोवेत्यर्थः येषां तु परार्थं गुणादानेपितेनैवलक्षणोनस्वरूपसिद्धिरपितेषामुपदेशत्व
मस्त्येवेति भावः अत्रेदंवोध्यं प्रसज्यप्रतिषेधएवयुक्तः पर्युदासपक्षे बहुप्रतिविधेयत्वात्तथ्यदिपयमानेस्यएजंतत्सेनधातोरानोभ्यांछेकितेत्वादौनदोषः धा
तुगन्हणानुवतौ तुवादीचामाउइत्यादावातानापत्तिः उकारविधिः सेधात्वाभावात्वनुवंधलोपोत्तरंतद्विशिमेन्नसेधवधात्वलोपइतिसूत्रेभाष्ये स्पष्टमुक्त
राम
त्वात् अपमेवाध्यापिमितिहत्तमितिभाष्यस्याप्यत्रपदेशग्रहणोकार्यमेवंसामकाश्रयणोगोरवात्तोभ्यामित्यस्यपावृत्यर्थमावश्यकत्वाच्चवदेपाष्येत्यादिभा
१९

ष्येशत्तदर्थत्वापास्त्यस्यवोधितत्वात्ततत्रकारिष्यतइतिशंक्य भाष्यत्वेकदेशयुक्तिः अस्त्रानुवेधसहितधेशहिधात्सोनुअनुवंधलोपेकृतेनुपदेशविषये त्तमत्वादात्वेम
वुधानुसंज्ञावर्थ्येतसाप्युपदेशविषयत्वात्तसातिलत्तुवेधेनशाशोतिपरस्यसत्वेनजद्दपतस्पेजंतएवदेपोःदापञ्जतिप्रतिषेधः सिध्यतिएवदाणादाद्व्याह तपेउपदे
शानहणावश्यकत्वेतस्पलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाः निसत्वस्तापकत्वाअभ्योक्तविशेवेतिदिकन्नोउः ज्ञीनञ्जुविभाषालीयतेरित्यात्वस्पतिद्धत्वात्किंवृत्तनेनेत्यत
आह विभाषेति शालीनीकरणोऽपक्षाः अनेत्वाइतितिमतेभाष्यानुगुणमात्मनेपदविषयेइतिवक्तव्येतयोर्नहणात्सिध्यतेःपरलोकइतितेनवेहंजेरो यथा
गपफलकेथैयदि सिध्यति स्तदाले नेत्यर्थल्लब्धइ अवधफलेइति ननुसिध्यतिर्निष्यत्रौनसाधेरति तत्पसुत्रसाध्यर्थोत आह सीकर्थे इति ननुराजकुलेदेवद
त्तसाधयतीत्सनोत्पयपतोस्पर्थेप्रतीतेस्त्वाख्यात्वेनस्यादत आह रहत तापमानेतिसच तानविषयीभवनरूपः देवदत्तोत्रानविषयो भवतितमयरोत्रा
नविषयीकरोतीत्पर्यावसानेः कथमत्रप्रतिषेधोनभवतीत्पत आह तात्पर्यातित्तत्रहेतुमाह मुख्यत्वादिति एवंचतत्रवरितार्थत्वात् तोषासिद्धेनषवर्त्ततइति
भावः आक्षिप्तेत्यादेर्तीनवाभवतीत्पर्यः तपःपेदयतोतितेषंरणविप्रयोगोस्तानार्थ्यस्पैसुपावजमितिभावः राजकुलेदेवदत्तसाधयतीत्यस्य प्रकारांतरे
णोपपत्तिमाह तानपूर्विकायो नुसंपत्ताविति संपत्तिःसंबंधःदेवदत्तोराजकुलेतानपूर्वसंबद्धोभवतितमन्यस्तथासंबद्धंकरोतीत्पर्थः इतिभावः ननुपक्षा
दिति साधयतीतिपक्षादित्यर्थः पदांतरसंनिधानादिति तपस्तापसमितिपदसंनिधानादिति भावः इत्याहुरिति अत्राहुःचिवीजंतु इन रथास्य निष
पसंगरतिवातैकवाप्सविरोधः अत्रलक्षणा अत्रानभ्यत्रिलक्षणासिद्धासर्थेस्यतदर्थव्यापारस्यदानेसद्धफलेशवचसाध्यादद्धफलेधात्वर्थसाव

६

कै॰ग्र॰वि॰
१७

काशा पर्युदासो व्यवधानेनाहस्यप्लेत्रवर्त्ततरतिभावः तदिशाठहे योयादेयेति हेयोपादेययो र्यन्नत्वं हेयत्वास्विकेतत्वक्षाकारुरिति वेकज्ञानमित्यर्थः तथैव हिवोशरशतादिकम
तुष्यायमानमनुष्यान्तर्विवेकाविषयत्वानातिशयमुत्पादयतीति भावः माना जातेमीनो आच्छेतत्वाशस्रो शतिनदव्यवहितोत्तरकालेरत्यर्थः पघपंवार्त्ति कार्थस्तत्त्वकेथभा
क्षेत्रकेतउपदेशिवभावरुति अतआहभाष्येतिनमेवार्थं शाहो तरेताविहरोतोत्यर्थः नशहभाष्येन पदे शावस्थायामितिउपदेशावस्थासहशावस्थायां
मित्यर्थः नतु दावेवकाविति वहुवचनानुपपत्तेराह आनत्ये त्यादि शकं चादित्यादिनिघत्रिणार नित्वदप्यपिकत्वात् पेशाश्रयोपारत्यन्ये नत्रैजभावरति एवंवैजि
षयाभावान्नन्तहि विषये आत्वशाक्षिरिति भावः आनत्र इतिच वनाभावेकथमतो विज्ञानमत आहसामर्थ्यादिति अपवादपशक्तिप्रतिवंधद्वारा कार्यन्तत्वनिमित्ते
कोषजितिभावः नहीति अत्राप्येव रत्नत्वरेवे जेतान्नामीनासाकीनानुपदेशे आत्वमिति विरुद्धमित्यर्थः सातु विषयशक्तिः एवौविषयरतिपक्षासमासरतिभावः
अत्रपक्षे विषयरति सप्तम्यं ताध्याहारे रशानुत्वत्रस्वेत्यर्थलोमउपदेशग्रहणान्नतस्यात्वमितितन्न हानेमित्तिकमिति भावः अत्रमध्ये एजिषयरति रू
स्वमीस्याविनोधिकरत्वविवक्षपावीख्या अनुत्स्वारुवारुचेरहकेविदितिएतयोरपिपक्ष्यो रूपदेशग्रहणादेवानुस्वत्रेपत्सयेआत्वमिति वोध्यंतस्येवे
नित्रवानुपूर्वीकस्येत्यर्थः तस्यस्येवेति पोपदर्थः पहृनरत्यर्थः उत्तरभाष्यं पंकोत्तरत्वेन योजयतितत्रैवत्स्यादित्तितदानुपूर्वीकस्येत्यर्थः तदर्थस्येवेतिपोप राम
स्वर्थः पहृतरत्यर्थः उत्तरभाष्यपंकोत्तरत्वेनयोजयतितत्रैवत्स्यादितिप्रसमित्वानुपपत्तान्नात्वमिनुतरेननुलोकवेरयोः प्रकृतार्थस्येवोत्तरत्वान्वयोद १७
षोनवस्यार्थे शरुस्यात्यात्वमतो त्रुपात्वे विशेषमाहस्वरितत्वेति नतद्दशमिति अर्थभेदेन शब्दभेदादिति भावः नतु वत्वमित्याविरोधात्रपक्षात तत्त्वमत आह

भावरूपाविति अत्रोपदेशार्थस्यकोऽयमित्यर्थः त्वाह उपदिश्यत इति विषयसप्तमीति एवउपदेशे उपसर्गे विषयरत्यर्थः स्ववर्णो वोपदेशरति उपदिश्यतरत्युपदेशः एष संवंधि
सुपदेशभजे रत्वर्णो विषयरति अर्थः स्यान्तिनो विषयत्वेन निर्देशः तत्त्वति यादनमिति एवंच शतियादनमित्यर्थः शतियादनेमात्रे सुपदेशो नातरवारणमिति भावः एवं च
तिपारनविषयेरवो वृद्धिस्यत्वेसतिशारीवृत्तपोत्वेनेत्यत्वमितीख्ययोगसिद्धिरिति तात्पर्यं नहिश्रेयरावहुश्रीहिराघवज्ञतिमतस्येवो विशेष्यमित्यर्थः विषयवि
शेषणामिति विषयसप्तम्यंततया विधेयविशेषणामिति विषयसप्तम्यंततया विधेयविशेषणामित्यर्थः पचावचपरत्वेति अतएवभाष्येनिममोवर्त्तनेनिमयरत्याशुद्द
तं विभाषालोपामन्यात्रहशायतिदेवादिकमात्रान्नहरोहिलारस्त्वविशिष्टेदिति भावः नतुभावकर्मेवाविलाभावात्कथं यगीत आह यथैवेति यथाशवादु पशति रेष्टि
भवतीत्यादौ न्यकातरदे विसंपिवति ग्लायतीत्यादौ पिवादेशप्रहत्या आत्वनिहत्याचशिवस्यवाशितात्प्रार्त तस्मात उपसर्गेऽनुसनोति त्यादिनिर्देशात्कुनी
दिवाचकेपि विकरणार्जातितत्त्वे विभेतेर्हेरहेतिभयष्येभावसाधनः सप्ताचसमासरतिपृष्ठाशायरत्यर्थः पदासाक्षादिति पष्ठीमंडोभायपतरत्यादौ मुडो
हितत्रभयहेतुनं तुकारणांतरसहकृतरति भावः यत्रपिभावे तिहत्वाविदंस्पष्टत्वात्वाधवात्कृमेधारयरवेवोचितरति भाष्याशयरत्यन्ये शोभंपृष्ठ। नतुस्या
निर्विदेशाभावेनादेशात्वापसक्तिः किंपुरुत्त्यंतरंद्रष्टव्यमित्यतेनेत्यत आह यथयात्वादिनापदत्रोदिसवेपिप्रकृत्यंतरत्वेनद्रष्टव्यं अतएव तत्रभाष्ये पासादीना
मितिवाच्यमिति नोक्तं उभ-वपेचवहितरत्वत्रनिर्देशरति छेदसिसर्वेविधानोवेकुत्सितफलेप्यागति कृगतिः सेसेत्तुरुके भाष्येरत्वाह ये चतहिते शीघ्रेरपारसत्र
केशारत्सुपासनेशिरस्मारसत्रवनत्तुपासनेवीत्रमाहतत्रेति अत्रछेदसीतिनानुवर्त्ततेसत्त्वंक्षिचेतिवार्त्तिकलेपप्ष्ठीयत्वेरिसाहः। नेतु शिरस्शब्दात्स्यानदत्तला

कै॰प्र॰वि॰ १०

त्ः कथमित्यत आह वृद्धादिष्विति अत्रास्माभिरिति अत एव शिरोमेविषशिरोवाहनत्यत स्येत्यादिसिद्धं सन्निदर्शनेरचितिरमेभस्मिन्शिरसि प्रारामरतिदर्श्यं तत एव० भाष्ये हृहृ ला
तिस्यानिवृत्त्यावेनशिरस्तशब्दत्वात् येवत्कृत्तरतिशार्थन्वाश्रोत्तीतिभावः शिरःसोभवहृशोनेतिशिरः शब्दान्ताहृके शिरस्तरत्वमनेत्यर्नहृशोनेत्यर्थः कृरिष्यतरति। हृतत्वा
वस्तुनर्नेश्शनिरितिभावः ष्यङ् आदेशत्वेपिसंनियानपरिभाषयानादेशः षीर्घोदेशस्य्नियातेनज्ञातस्यष्यङः स्तदृविधातकत्वात् इतिवोध्यं ध्वनितं चेदमस्मिन्नोरिति
स्त्रे भाष्ये अत्र चेत्संभाष्यत्वेकदेशयुक्तिः अशीतीरितिसूत्रभाष्यप्रामाण्यादनपेक्षाभिधानमेवैस्पष्टिकष्टितयदा अौ स्मादिग्रोशतयोः भाष्ये दत्रष्यङः शतयत्र मे
वेस्याशीनभ्योष्यवधानाद् न पीर्घेनादेशाभावः स्याश्रयः यदत्रोः सर्वे विधयश्छन्दसि इति एवं च लोके याज्ञ्यदीनां पाक्षादौ वयोगोः साधुरेव ज्ञापकहृशसत्तुनानुवृ
त्तिरितिभावः वक्तृतस्कृत्यास्यारोत्यादिभाष्ये आसेपादेनोपहतमासेनपूर्वोपेसादिषुयोगादर्शनेवस्तुदपस्यविपरस्यादिसो त्रेशयोगोरा चलो वेष्यस्य वेकस्यि
कल्वेनषत्वसंजरत्वयशोवावप्पकः छन्दसीतिनानुवर्तते विधिष्वत्वात्कैयद्यद्यः चित्याश्वेतिवोध्यं यतुकक्कुदो बरार्थ स्वत्रेशसंगत्वात् समाहारद्वंद्वे
ग अर्थकचेष्वरतिनत्र अल्पाच्तरत्वेन दोः शत्स्य पूर्वनिपातापत्तेः तस्मात्ककुद्गति एय्यवादं तात्रद्वमयत्नतद्‌हितं पशोकेरराहीतिदोषराणां चतरति
पूर्ल्लादोषशान्यस्यपशोलाकाकारेदोषराशेस्यर्थः पूर्वपदेकास्वोपपक्षेदस्य अभिरुद्धेषस्य भेतत्स्मा स्यादनेति नेत्सु मतेतिनिषेधाभिस्यत्वाच्च । सियरे आदेश
प्रारारावयवी घविति भवेषारारासयवाचेत्सनेनहितेशरीरावयववात्यदित्यनेनैतिनोध्ये यत एवैतादृति उत्तरयोरसंभवादितिभावःधात्वादेशः तृयदेश
नहृशानुवर्त्ततिष्टीतियादिकानानोपदेशस्यरुद्धेतिभावः अत्र ष्ठउति धादिसादेरस्युपलक्षशानन्नेवंसतिप्रतिपत्तिलाघवायसकारमेवोपदिशेदत्र आ राम १०

तयकारोपदेशास्विति चार्तिके ष्ठुयात्तुगरहृसंनो भवति धातोरूपत्वसूत्राभित्रिप्ननयनतु भयाम्भस्युदाहरशामाद्ष्योद्दीवृतीति आख्यानशीवः शानिघरिकादेवोलसे
रूपात्तत्सुपधातोरूदादुरखालाभापत्तेश्च स्तकृतिकप्रत्तयर्य तथाषैन्नभाष्येषु इत्यसंतेति एवं चादितोपद्यकारक्वस्यापिसत्वापत्तिर्दोषाहतिवोध्ये समाधत्ते एकारादीतिषिद्ध
त्वेनेभा तदिवृचनविदेशे इतिवोध्यनवाद्वृत्तीएवस्तीस्यव्यकारत्वेपित्तत्सुतस्यादित्वविधानान्तेषां व्यतस्तिकथसिद्धेरात्रपदेशे शशीलोपेकृतेधे एवं ज्ञासिद्धत्वात्सुत्वनि
ह्मत्वादितिएवं ज्ञासद्वावपित्वस्याद्वेचनेकृत्तेन्ने कृतेत्वेस्य धातुसित्त्वेनासिद्धत्वनिष्टस्वभावाद्य विस्वामिदंतमात्स्वं ज्ञासिद्धोपमित्यस्यानित्यत्वात् रहूत्पुत्वसैषत्वादी
तिवृत्तकृतुविंशपाठेननिर्णपातदृशो तुपपत्रे रसतत आहेष्याद्मश्रति वृक्तस्यापि दत्त्वात्त्वसदीनो भेदे चनिर्देशोः पुनः इत्यत आह दसान हशोनेति आशंकास्यादि संश
स्थितः नेश्वाद्यधातोनैवोपदेशत्वमित्यसिद्धादिति सिद्दश्चजेरस्नो स्यात्स्यवत्यातमकारादयः सर्वेषोपदेशात्स्यर्थः जोषोष्वोः चतुर्कद्वादीनो धातुत्वात्स्यतेभ्यः एवनाहि
हितः चेज्ज्ञात आह हि विधाहीति यद्यपीति तदेत्तविध्यपवादत्वात्तदादिविधिरपि विशेषसोवेशेतिभावः तथापीति तदाहरणोष्ठुप्रापे वत्वादिप्रसयसंभवादिति भावः गो
वेस्स्यादौ अभिवाएवत्प्रायस्तित्र चनावै पुस्त्वादुः पुरस्मिन्निति तिस्था । निवलात्स्वपश्चिप्परत्वे पस्पेयत आह अतो लोपस्येति यरिशिष्टस्य धातुसंज्ञासम्भावेकेरूपपाद
स्वधातुत्वेहेतुः धातुत्वं नास्ति इति कृतुधावयवत्वमेवेतिभावः यद्वादेशार तिरकोपराशीसनेन उचटि केन्नेश्चेश्त्ति ऊठ ऊकारस्यादित्वाद्वचः पर्वत्वादितिभावः श्रोःस्वपा
नियणादेशालुकः संयोगपूर्वत्वात्त्वकृतः कौत्तुत्रेतस्यात्मित्रपदितिनात्रय णादेशप्राप्तिः सत्वोपते सत्वोरितिवातरतिवोध्यं एवं ततो हीतिपरविषयेषि ज्ञापयमानस्यप
रविभिन्नत्वे भिनिकयपत्रीस्यादावद्येपसम्यानिवृत्तेनतुस्थभावसिद्धिरितिभवः प्रसयत्वे निमित्तमित्तिनिशसपत्वे तद्याप्य ध र्मोवानिमित्तताव छेदकरूपार्थः प्रत्ययो

कै॰अवि ९९

[illegible]

राम ९९

[illegible]

कै.वि
२०

सोऽस्तीति दर्शयति स्वरूपक्षसा त्सोऽन द्योपपन्नस्तकारलोपेऽप्यनुवृत्तिरिति रूपेऽसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्तुल्याश्चा ह्नीतस्यासिद्धत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः भाष्येऽपि सोऽप्यवहाराभिति अभिनोऽन्ते
स्मात्क्तत्वार्थमिति भावः हरिवोऽमेदिनेऽलेति छांदसवर्णविकारेऽत्रासिद्धमिति सिद्धं लव चनारं भाष्ये स्यैतदेवमूत्रं पूरति तासयं लघुरुत्वानुपरत्वाद भाव संवृद्धिर्लोपस्य
वाधकः स्यादत आह कतासीति अभावेऽकृत इति ततः परत्वात् सवरूपेऽपि कृते वक्ष्यमाणादीत्याह स्वान्तासरस्य संवृद्धिर्हलन्त्यसवर्णा लोपशास्त्रिवर्ग्यानन्तरलोपस्यस्यानिवृत्ता
इज्पर्त्याभावेन कथमदीर्घस्यतः आह अकारलोपस्येति नचसंनिपात परिभाषया दीर्घो न प्राप्तिः तस्या अनित्यत्वादित्यभिमानः ननु यल्लोपेऽकार मात्रस्य विभक्तित्वाभा
वोऽत आह एकदेशोति स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः भाष्ये परत्वादेकादेशइति यद्यपि एकादेशे कृते संयोगान्तलोपस्य शास्त्रामात्रस्यानिस्सत्वमिति कादेशोनित्यस्तथापि वक्ष्यमाणार्थेनोभ
योरपि निसत्वासरत्वादि त्वक्षोपवें हल्ङ्याद्यानुपस्याहेकोरे निरूपे साधितेऽतदन्तायमेतोरपक्षोत्तरमिति भाव निवृत्तये आह सत्यामेवति ननु नोभयतः आश्रयकरिष
तं इति श्रत्यायाः पतत्राश्रयालभ्यते तस्माद्वृत्वादुत्तरस्येत्यस्यरूपत्वात्तादुत्तरस्येत्यर्थः कामं स्तवाभिधर्वे स्वेनरूपत्वात्तं तामस्वरत्वेहलरस्य त आह दर्शयतीति विशेष्यास्यनि
धानात्कथं तदन्तविधिरत आह संबुध्याक्षिप्तहीति प्रकृतिरूपं प्रत्ययम्नहरीय स्मात्सविहितस्तदादास्तु पस्थित्योपस्थितप्रातिपदिकरूपं न तदन्तं कस्मात्संबुद्धि
रस्मात्तु कत्वादुक्ते चेति वा पाद्येः पुंस्कोऽत आह वक्ष्यमाणोपतिः प्रकारादिति विधेष्यासंनिधानात्तदेतान्नहरो न प्राप्तेन ननु हस्वात्संवुद्वे विंधानाभावेन हस्वा द्विहिते रम
त्सु सा त मत आह उतिपादितत्वादिति हस्वात्तास्यरस्येति हस्वान्तात्प्रातिपदिकात्परस्येत्यर्थः यस्माद्धस्वात्संबुद्धिविहितेति गुणो न भावाभिति एवं च भाष्ये हस्वाग्रामात्पा २०
हि कल्पइति भावः ननु विशति शेषेपरमिति सिद्धत्वापवित्रतिषेधो वक्तव्यत्वाहेोत आह न व्याख्यानतव्यइति न लुमताम्नासीदिति प्रतिषेध स्वशेषेवा त्रिके च कृतस्य

दपिनकार्यमिस्याह अनरंगान यामित इत्यपि वृकस्त्वेन स्वर्षापिनः स्वतद इति भावः अनप्यानुवहवनकर्तृत्वमापसा गौरवं स्यात् हस्वस्यविनि तद्वास्त्र वक्तव्या पूर्वान्त वक्रातान्त पक्षांतात्तु
स्याने न तु कि पूर्वान्तरस्य तुक् भवत आह स्वरवाऽप्लुतेति पूराद्यभूवं पुत्रपोर्व स्वामाणात्तादुत्तव्यादि सपूर्वा तः तत्तु इति वो वनापविचारस्यर्थः प्रुदाहरणे तुव्रव्यवधीन्पदोनानिशुक्नाक
संस्कारपक्षेऽतृलसरा प्लुतो नित्यत्वेन तत्स्त्रीत्वादिह्रस्व विकृत्स्वाप्लवाति पाद्यनापदर्शयति अति नाम्नानेनर्थ इति न्यायकृता स्वेव तिभावः संहितायांस्त्व वृप्तौ नैत्ता ते
तत्सामान्येन स्तता तं नव ताति आदौ स्वल्पयो त्वनेवपि यति परोपदति वृत्तौ नामिति ग्रोसहिताभ्यं उत्कृश्लाप्य स्पाद्यापरत्तु यपादपति वर्णश्लेनेति तेनाधीसर्थः
तत्प्रेति निरन्तरवर्णाद्वयविषयसंहिता व्यान हरणादिसर्थः संहिता पामिति विषयस्त्रमृति वेशाचोनैरं तर्थं रोवाराणेवस्वरान तु वर्णाव्यवधानेनापित इहितकाल
व्यवधानेरति भावः इत्याह रिसरूपविषाणे तु संहिताधिकारे विहितं तामो व्यधानेन वृत्त्यर्थं निर्दिश्यानहरणाक्षव्यवकमिति सत्रानतमिति गे अक्षरानोविति वयकुट भेद
हितिभावः फ इति यत्ती तिश्रौ पश्लेषिकं शाहेन संयोगस्तसमावानलको गो वा आघ इस वोपश्यनेत्यतितभावः व्यापकाधारस्य वमुख्य आधार इति स्व रितेन सा
धकतममिति स्वभाष्ययोः स्थ अत्र स्वमासेति कोनेपदीयतेन स्वमास औपश्लेषिकमधिकरणमिति वचदीयनेरति स्व वे भाष्ये स्वयं गांगा यांघोषः परस्य
योपश्लेषिकमधिकरणं प पसमीपश्लेषः सं देवस्तत्कृतमौपश्लेषिकं किं सश्लेषस्तु मुख्यस्यसवीधारव्याप्तिरूपसर्वस्मीवंपादाधारस्यपर्लिकं विद वयवआ
रूपमतत्कृतमौपश्लेषिकं पथ्या फदे आसत इति गोणमुख्यसाधारत्वेन नं धाविभाणोभाष्ये सर्व चेदं सप्तमीव्यपदेशाति गोणाधारस्यादौ न पथ्युते नौ पिवत्स्य
लक्षणोति बोध्या एवाकुन्वयरस्यादौ आकाश कल्पितइ वासंबंधान्वेषपिकलं गुरौ वसतीत्यत्र शिष्यस्य गुरुवं धीनार्थ इत्योविषयिकमधिकरणत्वबोध्यं संयोगसम

कै॰प्र॰वि॰ २१ वाक्यसंबंधेन य आधारः स्तनदिरिति सर्वं वैश्यपिक्रमितितत्वं अस्तुपश्लिष्टस्येति अत्र समीपस्य स्येत्यर्थः यन्तु अविसतियतः भवती सर्थ इ नितत्र एवं हि यत्र क्वापि अत्रयत्ता
मादायपत्ताय नु नैः न चक्षिनित्ति परिभाषयानिर्वाहः यसंज्ञा क्रियापोन तस्यान्वयत्न क्रियाकर्तृर्विधेयत्वपातेन यो वीषयासिभावात् पूर्वस्येति षष्ठ्या अनन्वयात् अत्रसन्नात्व पो सूत्र
न निरूपितपरत्वात् न्यायरत्नस्य सुलभिविरुद्धत्वात् न च रशुपश्लिष्टस्य वा व्याहारे तास सप्तमी तु एवं च सुत्र वयपद विभक्तैरिति आदेन यस्य च भावेने ल स्याश्रश्रेष्ठ स्यथ वेद
न त्र च दीपतरितिस्त्रैकैयरे इत्तदे वाचि प्रत्ययत्ना च जीयरस्त्र वक्ष्यतीति नैवावस्य सप्तमी कितार्हि सत्व सप्तमीति आधेधात्मुकरत्वा दाविति क्षितीमाख्याय सो ऽस्त्यर्थः यदा षष्ठ
यस्येति पञ्चोपश्लेषा संभवः यथासा प्राप्तस्य पारार्थ्येन त्रा विषयस्य सप्तमीतत्स्संभूवे त्वोपश्लेषिकेवेति भाष्याशयरत्नि भावः यथाशीमा न्यस्य पाराघ्येति तत्र विषयसप्त
मीतत्संभवे त्वोपश्लेषिकेवेति भाष्याशयः रतिभावः विरोधस्यावितिव्यक्त इत्यर्थः व्यवहितयोपि तिष्ठ दृक्का लव्यवायस्य वो पश्लेषाभावेवशो व्यवायेस्त्र अप्राप्तदभा
वः अव्यवहितसामीप्यस्यैवोपश्लेषपदार्थत्वात्तस्यैव सप्तमी तिपामकत्वादितिकालसंयेऽ वन्तहेतु से शब्दाप्रत्यवहारत्तो आह मा ऽनेतिने षष्ठितिः आश्री यद्यर्थ इतिवाङ्म्नि
कादिति भाव सातुबंधकाच्हत्याक्ष्याकार्स्येदर्शयतिवाक्येति आश्रीया मिति भाष्योदाहरणो आकारेणास्माति स्वस्त्यमे तद्विषयनिर्दिश्यमाच्छायेति आसन्न प्यायानुत्ता
नमानयतीति भाष्योदाहरणार्थः विवृत्ता स्य तिवतो साहेत्य नेन षभेत्यत्र पूर्वो नाउ आनन्तो पूर्वस्य गरत्व इ अत्र यस्य पिधानार्ड तत्वाविभवं तो नड़ि दिति
भाव एतेनाडि आप हो निषेधाभ्यां व्यय तेन माभित्स्यादिति हि रितिनव्योन्यन पास्तत्वतभ्याव्यविरोधात् उक्तोपसाक्षिनानुदात्तविदितियेच मा अन्यानि सप्तम्यास्य राम
तु य षष्ठीति मद्दल्पपतास्तन आह अहङ्तार्थत्वादि नव्यनेनैव न्याये न दाघीदि नियं च मारे इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्पये तद आह पूर्वश्च त्रिविति किंतु त्राय कालाघीदि २१

तिपं चाप्याएवशषाकलितेति भावः शाक्लेति अन्यथा शाखेति स्यादिति भावः वेकृतिके अनुशास्य पक्षेव स्याद्यानितितालर्थं नभुपदांताद्वेस्वात्तुत्वमातुळस्यविकस्यै नतु विधाने
ऊँच्चेतिनित्य तुगाऌवक्ता शोन आह ऊँ वेसप्यविनिःस्क्त तस्य थकृति भाव स्येति अस्क्तव स्वेत्वस्क्तत्वात्स्यपर्शदासवत्ता ह्रस्वदीर्घपरत्वेन तत्क्कापीति देशात्तस्क्तस्या सिद्धत्वा
द्वनदोष इति भावः न्तुतत्र पूर्वासे आगमशास्त्रा दोषास्याश्रयेच्छति भावैः पाश्चित्वादस्क्तत्वबाधित्वादस्क्तत्व स्यादेन वरीघादिकं स्यादितिजन्न अस्क्तत्वस्याचस्पृश
कृत इति रूपपदसावेक्षत्वेरतनदणे एव वर्णमात्रापेक्षकत्वादिति भावः सातव्यत्वादिति दिक्क न च वकारेण स्यादिति वधात्कथम आपत्तिरितिन आह व्यक्ताविति क्षेपा
ति अपवादस्तस्याविषये सोदिद्धत्वे तस्य वान्नुत्सर्गस्तन्नदति रिक्तविषयो वातद्विषयापि वेति संदिग्धो संदिग्धेनापवादेन स्वविषयादतिरिक्तविषयकस्य
ते हवे चापवादविषय पक्ष्यमाति रिक्तस्य विविषयल क्षणानाभेवोपलक्ष्य इति भावः नन्वत्रै कृप्य हरोनशिक्षितस्य समासयोः कथं शकलप्रतिषेधोल भ्यतेऽत
आह रहस्यत हतामिति त्रत्ववात्मभेदेन निपमार्थेत त्रैकएवा छवेति चनियमः फलाभावात् किंतु यस्मैवेति सच नियमः तत्प्राक्कल्लारंभसामर्थ्याल्लभ्य विषेशविष
पएवेति भावः कृतएवेत्व मित्तोदेशोपनिएव इति अर्थ्यसमात्वात्पाइतिशावा रूपार्थस्से सर्पः सव क्तरस्नेनेउजोर कृतत्वं पुनयति पुराप न्वतो नितिन्नि
याद्यापो षमिनाजाव्रहरोरिति भावः द रुतो नत्कृत स्वविकारावयात्मआहकृतमहित्ताषिति नचिरुतोः स्वतन्त्रत्वा सिद्धत्वात्रस्तुतद्वारा सहद्वत्व कथनमए
क्रम आह यपव्यपति नन्तु वार्त्तिकारंभे विरुतोरा सद्वत्वात् कथं सिद्धि आह वार्तिकारंभ इति तत्का र्येषिति सन्निपाते नसंहितो कार्यं पुनर्वाप्तुष्पतइति भावः अ
नेकैति कृतपावस्यन्तु तस्याविनितत्वरात्सादीतिभावः ननुकृतसस्य सिद्धत्वे विधेयत्व सिद्धतो सिद्धत्वम न आह प्रातवकरणमिति भाष्येतत्रवक्तव्यमिति अत्र

६

वै·रा·वि·
२२

वार्त्तिके हलन्तेत्यणोर्विनिवृत्तेन्नकार्य्यमिति लाघवमित्यर्थः तत्रविनिगमनाविरहं शंकते नन्वचेति अत्र समानवचनकत्वं वक्तियादयति अवण्णमिति कवितत्तदेवदीर्घशाकलप्रति
षेधार्थमविघ्नतोतिरकंरवत्वमधुतिश्च अपमिदमिलेषमाद्यादसः स्मातइति गीतिवशात्स्मात इति हरदत्तः तु आभोरपिरेस तु फरतोणासभावेपिस्मात दर्शनात् अत्राहित
योर्व्विनिवृत्तत्वस्त्रुव अग्निः तत्र पर्वसूत्र विहितयोरेव तयोरित्यनेनग्रहणमर्थादितिभावः अस्मत्तविकारविति भाष्यमत्नत्तसहितविकारमित्रादित्यर्थः अस्य परामरशति
एतत्सदेशविहितस्य त्यर्थः तेनतु नपितिभ्याचलेनयोर्वाविति ननु छंदसिदृश्यप्रत्युविधाने लक्ष्तोनकर्त्तव्यमत आहसर्वेविधयइति छंदसस्येति अनुकार्य
स्वरूपभंगाभिधाहिसूत्र स्मातस्येवेदमनुकरणमितिभावः सामोउकारोकथंगालमभावोत आह गीतिरहितेचेतिभदमात्र मपाति यत्र लुउ तोरव्यायते तत्र
स्यवसगतिपसाधेवग्रयोजनेप्रताख्यानं तु तत्सामर्थ्याधात्रयहीनरुक्तकेविरुद्धकल्पनाकरणाभावायेतिदेश्य अमेवंप्रयोजना कथनेपिदोषाभितिभावः
तो योमत्र स्थाभाष्येकेयरच्छस्याने तरतमइति सूत्रेव्याख्याता अन्तरिस्यवलोपः शाकल्यस्येति लोपस्य नछंदसिसर्वविधीनो वैकल्पिकत्वात् अस्यपरिभाषो
पिसंस्ता त्वभेगायतेनैवलोपः यथारघुनाथशब्देनित्यस्यापि णत्वस्यापि णत्वस्याभावः धनितेभजोसंज्ञायामितिसूत्रे भाष्यइतिदिक अप्युस्तनुचप्रकृतक
ग्रशाभ्यार्थयएतशी सम वविकिं पृच्छेने त्यत आह प्रकृत्यर्थस्येत्यादि गुणाभ्रतस्येति सामर्थ्यादित्यर्थः प्रदायकार इति केस्तांक्रयार्थयकप्रयोगस्यापि तन्मित्यर्थः रामं
तवैक्षत्यायणोकेयायप्रसारितमिति अत्रापिक्रयाये तस्यत्रैतत्त्वाभितादिः। क्रयार्थत्वे च फलीयधानत्वेन तु योगपत्ताणाज्ञातदर्थइति विशेषणासाम २२
र्थ्यादितिभावः भाष्यो कोदाहरणाद्वत्यदाहरणायोरर्थमाह मन्सेनेतिकेनचित अत्समर्थ्यादानम्यमितिक्त्तं त्रायमिति य ये रदम्ह जन्तर चैपनेपधासंनचा

स्तित्रुपमिति रूपोना मधानार्थिमिश्रंवंदला तहरांके चिति तिविकृयोनामलाभेकपाश्यान हरायदर्थेधान्यादि दानं अत्रचवोधे मृववििधो नन्तु फलेरति वोध्यं
शरूवन्नाहतिशरूणावप्रवृत्तेरित्यर्थः॥ इति शिवमस्तुत्समाप्तम्निरो जीमरहत्तेभाष्यप्रदीपो द्योतेषष्ठस्य प्रथमेपादेत्ताण्माह्निकं हरः पूर्वे प
ग्योः ननु एषाभिभेदादेश इत्यशाश्लेत्तनिश्च सूत्रमेकान्हरणमितिव्याख्याता तत्राह आद्गुणादसमादविति विवक्षापाहेतु शब्दोपानेति गुणभेदेइति गुणानुरोधेन शथा
नाहृतेरयोगादितिभावः शब्दानेवान्हमिति अत्र चवक्ता मंत्राशाधान्यो ध्याद्याणापिविधेयस्य गुणादेः साधुत्वेन संस्कार्यत्वा व्याधामेनिमायात् केचिन्तु अन्हस्योवा
च लेनततर्क्षस्यापा अविवक्षवाणेतु विधेयतात्वीनत्द्वितृहेतृदैवेति विशेषितेकत्पादनन्नाच्चपुरवणोनाम चोदेशवतपापसैकेतेषकीक गुणावृतशब्दो यानेपूर्ववरपापसु
वाचभेदेनाप्यादेशभेदसासितत्वजतिषेधार्थमेकान्हरणमिति भाष्याशयमाह चौतेके कर्मभादः कारकपरेन क्रियापरः उभयवदगवत्त कर्मचोदनापासंवं
भिदसंश्लेषादित्वपि यथास्वकमेवनिष्पाद्यते तदादित्यर्थः तदाह कर्मेत्यादि प्रयोपानेति पूर्तसव्याकंपु इपकारकस्तुयान्नं तस्याकेनत इयेरावेनान्धिनाक्रियेवदा
कार्येरत्यर्थः साध्यमानेति एवं च भूतभव्यस्यायेनपुरुषेता क्रियाविशिष्टस्यसाध्यत्ववुद्धिः तेनैव संवंधिनः सिद्धस्यसाधनत्वकल्पनादेकत्वकस्य उपात्तसंख्या
या अविवक्षा साधमानाभावादितिभावः एवंचाख्यानेएकवाक्यभावादिति भाष्यसाराजस्यकथमितिविलंततस्मादयमत्रभाष्यार्थः एकवाक्ये ऽनेकसाधनकैकविधि
येऽकस्य विधेयत्वप्रतीतिर्पेयाप्रकृतवाक्ये ऽतश्वाममन्त्रसक दत्तु रूक्षमवह्रत्रसकं दुविनिवाक्य भेदेने कर्मयविधेयत्वप्रतीतिरितिभाष्ययोगविभागर
तिभिन्नविभक्तवाक्यमादितिभावः नचओन्हरणस्यानिरूपत्त्मर्थणार्थमावश्यकमत आह श्रातिरियतीति साभ्यासस्येति चगुणः रूतान्तसंस्कारस्तितस्या

के॰या॰वि॰ २३ येनानितिविशेषणं ननकारविशेषणं एतेन शब्दान्तराविधेयत्वेऽप्यासहितनयेतदर्थं न विशिष्टस्य स्थानित्वलाभेऽपि नह्यस्मरण्याने लाभरमागमेनेऽपवयोरिवाप्यासनि च
लापन्निष्वेतिपरास्तं तन्नेऽकृत्वन्तस्तकस्वरूपेत्येव नहृत्य स्यापिने वन्नैः स्थानस्य भावादेव पुनः श्रवणभावेनादेशश्चयत्नाभावार्थमुमोऽन्हणामिति भावः विवक्षणादित्रिशाक्षेपा
न्नत्वाद्धि वत्वेवन्याप्यानाविवक्षाकारणाभावादिति भावः विशिष्टविधिसंभवेऽपि विधेयानेकत्वविवक्षायां वाधकाभावात् एवं यत्र विशिष्यानामेव शास्त्रेऽस्यन्यत्र विस्तरः वि
शिष्टस्यादेशपत्ते विरोधसत्त्वाविवक्षाः यथा ग्रहेसमाष्टीत्यादौ ग्रहणापशनवस्नहारतिनवलं संख्यानन्वेव तस्मात् एतमिन्धादौ वपिसंख्याविवक्षा स्यादतो श्रोतृ इयत्ते
त्तिनत्वसिद्धिद्विरितिवक्तोता तु वाधा तासंख्यासु विवक्षिताविधेयानां विवक्षितेवेति मीमांसकस्वरणिरेवास्माकमिति त्वन्यच्च पयचिन्त्यं भाष्ये तत्रावयवइति स्वपंभावः
सर्वान्तशास्त्राधिकारियाः स्वरूपान्यातिशब्दे तत्तत्कार्यं शास्त्रे इति स्वरूपमेकवाक्यतया सकृदेव वोधकं स्यात् यथाशास्त्रे नानिसंस्कृतादिसाधुर्थकमाधानादि वाक्य इति
ज्ञानतासकृदेवार्थवोधकमतएव पुनः स्वनंत्राधानादिसंस्कारस्तत्र व्याकरणशास्त्रस्यावल्तोदविपर्वं परयोगुणो भवति तदेव साधु भवति न च प्रयोक्रमसिसेता
सर्वं तत्र्यायाग्रततत्संस्कृतत्त्वेकस्वरत्वे हृदयस्य प्रयोग्याशास्त्रात्मकरणान्नाम्नेन्द्रादिप्रयोगो न स्यादतस्तत्र तत्स्वविषयमिनस्त्रेऽपनेत्रनयाकाभेदो वएवं वान्यत्तद्
त्सर्वपरविषयेऽपिस्यादित्याचषयकमेकान्तहेयानुगमादिविधियेयालक्षसंस्कारकस्तथा प्रयोगाविशिरपिशुरूपसंस्कारक इति तदाह व्यक्तिरमुदायेति माले
ग्रादिशुनस्पादिति माष्ये तद्विषयः प्रयोगो तु स्यादित्यर्थः समाधत्ते धर्मोपदेशन इति धर्मशब्देन नित्यनैमित्तिककाम्यानां ग्रहणं यदभावे यापतन नं तत्र नित्यं यथा राम॰
ब्राह्मण्याहिंसादि नैमित्तिकं यथावछुाग्मनेयस्यानेकाम्यं ज्योतिष्टोमादि तत्रैतव्द्वाविषयप्रयोगाविधेर्नित्यसमतासशास्त्रसंस्कृतशब्दप्रयोगस्य नापभाषितवैरतिप्क २३

त्यस्याभावे तदर्थकान्यशास्त्रप्रयोगोपायवोधनादित्यशापेनाह साधुभिरिति साधुभिर्भाषितव्यमिति पत्तत्रकमततोमनेन व्याकरणेन हि षयो धर्मनियमः क्रियत इत्यर्थः धर्मोपदेश
न इति करणान्तुद्वेते शास्त्रवाविश्वर्थेशतिपादनाय प्रयुज्यमानेष्वरस्तेनेन स्वात्तेश्चारयति एवं वृत्यमाणो भाष्योक्तफलसंवचोपितन्नैवेति सर्वविषयतु शास्त्रस्य वोधिता
दष्टेतानतरेपन्यास्वप्रयोगेनमाह न केवलमिति नियेधरति नित्यविकृपलसरणाः म्नाम्नानानिमित्तमिति यजनक्रियाविशेषणमित्याह वहद्याहिरिति पत्तोपापरति संस्कृ
तान्निसेषानर्थलाद्वोधानृत्यसंपन्नेयाग्निहुप्रपौचनाभावात्पुनः करणामिति भावः भाष्ये संस्कारार्थमिति वेदाध्यायनानुपयोगिसंस्कारार्थमित्यर्थः निषेधाति
क्रमादिति तदतिक्रमे पत्सवायास्मिन्नित्यर्थः अर्थवादोयमिति प्रत्याख्यानाकरणोघ्राणोक्रमसरागत्यसमेतमपिदोषतुम्लव्यानत्समोत्साक्तियनेनदतुष्याने दोषदर्शने
आदत्तुष्यानार्थव्याख्यादिक्रपदेन यथा वालो निवर्तते असमोपितयाक्षिप्तसवायोमिधीयत इत्युक्तेः श्रेयपशब्दप्रयोगस्य निषकाम्यत्वात्तस्य पुनः श्वनरतुष्यानवोधनाय
नित्यनैमित्तिककाम्यानां पुनः पुनरतुष्याने हेतुमाहांनाभयस्तादिति श्राशब्देन फलंशंसाभतो यागाश्चातें श्रुधिकारिभिः कामनावृध्मितेवरिकेरम्निविधाप्रते
नैमित्तिकानि प्रसक्तानादौति निमानाः अग्निहोत्रादीनां नित्यलात यावज्जीवं तद्विधयाधिकारसत्वात्रत्रदर्शोपसवायश्वत्रयाम्बेति भावः शब्दप्रयोगस्य काम्यत्वं
दर्शयति एक इति भाष्ये नैमित्तिकत्वं तदर्थवोधनार्थत्वेन सम्यक्त्वेवासम्यक्ज्ञात एकोप्यर्थवोधनाय स्त्रप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति किं वक्तव्यं सर्वेपीत्यर्थः एवश्च वहा
रेषु योगाविषयात्समवेशास्त्रविषयता अचिन्त्याशास्त्राच्छितरत्तनेन शास्त्रकारणाम्रके प्रयोगो धर्मः सूचितः अनप्रयुक्तिकास्यवादर्थवोधनायज्ञात्रे एव प्रयोगफ
लंवधवोधने दर्शप्रयोगमसपाविदएनैवकसेव पुनः पुनः प्रयोगोलाचेककामनाफलसिद्धिरसियास्ते एवं च नित्यनैमित्तिककाम्यादिविधिविषये धृतस्वायपरिहार

६

कै.उ.वि. पफलस्याश्रयेचतत्रज्ञाश्यपांतंतत्वाकोपस्यचेनव्याकाभेसत्त्वनःपुनरनुधानसिद्धिःतत्रात्मत्वस्यविषयोयस्मततवाकाप्तगोभवतीत्यभ्यंतोपात्याधानादिवस्तुक्षसंस्कारस्वफ
२४ लाश्रयत्वात् श्रंत आहचेतोमानाभावात्स्वर्गेपरघटितमेकमेववाक्यमितिनादेशस्यमतएवेकलक्षेशात्स्वस्यस्वःपुनर्नैव हानिःस्वतःमूलकमेवपश्चात्ंलक्षेलक्षणास्यन्नू
नूदेवपक्षनिरितिसंगाहेकवाक्यास्वस्ससंस्कारकत्वाकोपःभवरतिचेतिदिवसत्तुतोद्दिनाकथएवंपरयोःस्थानित्वत्वमतआहआप्तुत्त्वात्स्वादाविति नतुपरस्थानेपादेश
स्यत्वात्नतस्थानिधायत्वमप्युक्तमत आहपरस्येवेति आदितिपदमाश्रुतार्थापत्त्येवरुजार्थापाश्रवीतिसप्तम्याःगवधसोश्रकल्पनादितिभावः श्वनिश्चविहाविरितिःतेद
भावेपरस्येवादेशःस्यादितिसन्निहितसत्त्वेनतुएवंपूर्वपरयोः उभयोरिवस्थानित्वेसिद्धिरितिवार्त्तिकद्वयेनप्रतिपादितरसर्थःकथमुभयोःप्रकल्पनेविशेषाभावोत आह सत्रद्वये
तिःज्ञापकेनचोभयोःशानिपदिकत्वादिकायोगासिद्धेः अनुमीयमानेति अनुमीयमानेस्थानित्वपयोःएवंपरात्तुयवयोःएवं परत्वसांघटितापयवयोस्तदाश्रयमि
स्प त्यर्थःअवयवस्थानित्वेस्वपयवकयोरपितदनुमानमितिभावः प्रीरथ्येशातिएकादेशीएकान्तरत्वरयदत्वाभावात्तात्वेनस्यात्अतवन्यवान्तुभवति उभयत्र आश्रयणभा
वात्तुअत्राद्रूप्यातिदेशादित्यनेनवर्णमात्रत्वविधर्मोश्यकार्यादिदेशाभावस्ववोध्यतेनचेदंतथास्थानित्वेतुअपाधान्येनाप्यत्वाश्रयत्वेनेतिप्रसिद्धमेवेतिभावः
तात्वमस्तिस्थिरयीत्यादियुगमर्थेनेसंतंचितंएकाचस्यश्रांतासत्वेन्नोनरयदत्वस्यस्थानित्वेनायिस्तुत्वमस्वातत्तस्मादयमत्रभाष्याशयःस्थानिवद्भावेनसर्वोश
हेएवीतत्वल्लभ्यमानसर्वेनामत्वाप्रसगःतस्येकादेशस्थानिधर्मत्वाभावात्सिद्धांतिनआदेशानहरणप्रयोजनास्तानस्यवत्तुमशक्यत्वाद्वनचानुमानिकादेशस राम॰
मुदाययोरपिस्थानित्वंतत्कल्पकत्वाकाहिएवंपरयोरतत्प्रयुक्तस्येकादेशघटितत्रादेशस्यैवत्तुतयोःसमुदाययोःप्रसेकस्थानित्वबोधकमानाभावात्ःतथाक २४

त्वेचस्वाश्वशादस्यसमुदायस्यानमानिकस्यान्यादेशात्ाकःगृहीत्वास्थानित्वेनतस्यस्वशादत्वान्तत्तर्होनशब्देरधापुनिरतःस्यानित्वाप्रवृत्तिःकिंचस्थानिवद्भावांगीकारेसीर
पुरोसाधसिद्धिःएवादेशस्थानित्वस्यवर्णोपीस्तत्ववर्णितार्थवत्समुदाययोःवीकृत्यनेपिउत्तरपूदस्य तथाशब्देतुत्कसनेमानाभावात् अतएव शजकीयमित्यादावृत्तोपीन अक्षर
पर्यंतेत्रआनुमानिकस्यानादेशभावेपिआप्तप्रसंगात्तादिरूपवर्णाद्युपधातसमुदायस्यायमादेशउच्यतेरतितदेवहृद्यांतथ्याजेनाहतपृथेतिपनु आभिन्नस्येसस्यस्वेपर
वृत्तिसमुदायसंप्रथेरतितत्तत्एवंपरयोरितिद्विवचनेनवाश्वस्थानित्वस्यप्रसेकमेववृत्तिआतःध्वनितंचेदंसूत्रपरस्वेभाष्ये पपाठश्र श्रीरश्रिकतएकादेशदहएवंपर
योर्भेदेननिर्देशाभावादित्यर्थः कृविवितिश्रीरश्येत्यत्रा दोन्नाहित्वतएकादेशःएवंयातस्तदनतवत्वादेकादेशस्यकानुच्चेरपदत्वासत्वंभवतियघपीदृशाकनपूर्वेपरत
हरोनाविसिध्यतितत्रापिवस्तुपिसिध्यतिसमिमानःपूर्वपरोचात्राताहित्वाइतोद्वयोभाष्योक्तेस्तायसिद्धत्वमुपपादयतितथाहीति यत्तत्र अविरोधादिति एवंपरशब्दा
स्याअतारिशद्यभावाचविरोधस्पष्टरूपतत्त्वादितिभावः अतएवस्थानिवद्भावउभयत्र आश्रयतोपिभवति अतएवयत्वा यतेरस्यादोउयसोपस्यापतादिविनिलत्वसिद्धिरित
समेभाष्येस्वेवत्तुवतिधारितवाक्येनारोपमात्रबोधातेःकार्यनिर्वाहायआरोपितएवोतत्वपरादित्वपीस्वतन्त्रविरोधरतिचेत्रविरुद्धविषयारोपयोरुक्तप्रदसंभवरत्वाशयात्
वस्तुतःशास्त्रसाहाय्येरोपमात्रपरत्वेनतस्यचविरुद्धविषयस्यापिसंभवेनाश्रवणोभयुपमित्यादिभाष्यमेकदेश्युक्तिःचैपदेकोदाहरतास्यापिश्रकारान्तरेणासिद्धेरनेवश्वम
तानयानेतदर्थस्यफलमितिबोध्यंचनानिकमोतिःअपपाठाःनचैकादेशान्त्वपिवादेशस्यसिद्धेःकिमतवत्वेनेसात आहयाश्चअंतीति अनाश्रित्येतिभिन्नस्यानिकत्वाचेत
दाश्रयणमितिभावःवैभक्तस्यविभक्तिस्थनस्याः अचैकानुजेचेरपदत्वभ्यजोऽभ्य अदसरतिपचतमीति अदसःपरस्यएकारस्यवहुत्वोन्नावीकाररत्वाधर्यअदेरत्वा

कै.टी.वि
२५

वैयक्याज्ञात्मैकदेशविकृतन्यायेनादेशस्तु श्रुतादानात् पदस्यादेकादेशेत्वादिसिद्धिरिसमभिमानुपपत्तेरकार्यमिति अत्र हि स्थानादेशयोः एकपदत्वे सति तदानस्यादस्मादुक्तेनन्यायेनत
स्यादिति भावः न्नु संस्कारादिनिवृत्तिभिः तन्निमित्तेषु स्थानुपपन्नस्त्वरादेनासंभवेनात्वादित्यर्थः अर्थतः बहिरंगत्वान्नाश्रयणीयमित्येवं स्वात्वविशिष्टयोगपदकमेत्वविवक्षयो
नवपदं मेवमाह विनश्यति केचित् च तु नित्वादिसिद्धमिति शब्दरूपस्य स्पष्टतात्स्थानिवद्भावेन कथंचिदविशिष्टत्वमाह त्रितत्वादिसिद्धमिति न
दकशब्देपदतः एवैवपदसंयोगोदात्तत्वविधानेनोभयपाश्रयत्वात्कथमेतदेतद्वृत्तयोः जननमत आह उभयोरिति चेत् नत देकदेशमात्रस्य विकारभावात् न्यायकृतेत्येवं तरंगोप्यका
देशः स्वरूपदोषाद्यदनिमित्तकार्यत्वं न भवेत् तदस्यार्थः पदस्वरितरति पक्षरितरति पदादावनुदात्तेपदतः उदात्तेनसहैकादेशो वा स्वरितस्तस्य पूर्वे न स्वरितो वेतिसू
त्रेणोक्तार्थः एकादेशेन व्यवधानादिति एकादेशेन तयोर्भेदस्यानिरोधानादित्यर्थः कथमुक्तं पदसंनिति उक्ते हि पूर्वशब्दे सत्यादि नैनाप्युदात्तस्वरितयोगिन एवोत्तरस्य
प्रयत्नस्वरतिभावः ततः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययान्तः स्वरोत्तरनियमादभावयाप्यतः न हि हितस्तदंतमुक्तरपदनस्वरे भवतीतिभाष्यार्थः रकारादि मात्रेऽन्त्यादिविशेषणाभावे
नैकदेशविकृतन्यायविषयाभावात् स्थानिवत्त्वं तु न शास्त्रोपादेशाभावात् ननु चोत्तरपदत्वेनैकदेशेनांशं किं तेषु रएकदेशपाह उभयत्र स्तितेनातिदेशेनपदत्वात्
भादितिपदे अथैकादेशस्यान्तवत्त्वेनाविशतिषेधामुक्तत्वेनियमितं त्वापकेनाज्ञातं तत्त्वपरिभाषापाश्रयवाक्तिमाहोत्तरपदवदिदंचैकादेशादिति च तच शब्दान्ता मि
ति रघुकाश मराशरस्य शायुग्मासकाविता सावाप्रकाम नागरधार्मिस्यायएवरूहे प्राप्ताप्यादित्यर्थः निर्गतोऽस्य जनपदोन ग्रामनगरेवाचीतिभावः प्रकरणेनेति
उत्तरैकाच्यैति उभया प्राप्तश्यादेनादिवशति उत्तरपदवद्विधिकरणस्यैकादेशस्य च विशतिषेध आप्यायनरूपार्थः विशेषाभ्युपगतो न तदाहरोदर्शयन्वाभावादिति पाठः

राम
२५

६

ज्ञापकेपरे भाष्यविशतिषेधस्यैवाप्याख्यातेऽनु स्यैयचैवस्यात्वितादीपस्यादिविधिरिता अयरातश्च अपाश्रयणोनीदाहरणं त्वमिति केचित्तु एकदेशविकृतन्यायेन हृत्त्विलस्य हृश
शब्दलेनपूर्वीत्तवत्वात्तु पूर्वोपरस्ताश्रयात् वाक्यस्कारेतिपदसंस्कारेतु आहतरसादी आत्मनेपदे कृतेपूर्वपदघशब्देन संबंधे दार्थरती वसिद्धिर्नातिरतिभावः अपरारन्नहरणात्तु वृत्ति
मिति आश्रयते समौत्वं तेरसत्रहृत्ववात्ते नपेक्षणरस तत्र यसमिद्धत्वस्वनिसूत्रेभ्यारलत्तुवृत्तिराश्रिते तिभावः परत्वाद्युपसर्जनं हस्वरतिकार्ये केवि श्रतिषेधाभावादित्येचि
सं न समात्सतां नसंबंधाश्रयान्न तु सकलशब्दोऽहस्वत्वात्स्वेमैवोपसर्जनेहस्वत्वमिति भाष्याशयमन्ये भाष्यं तु तरंगाहस्वत्वमिति अतेर गत्वात्स्वं हस्वत्वे हृतेल्यव्येतस्य
त्यैतिन्यायेन तु नरपहृतिः विकारभेदेन नलमभेदे भेदरतिभावः एवं चहृस्वत्वेस्तेऽरति केपरश्चिन्तने हेतुस्वत्वकथमन्तरंगत्वयस्यसंबंधिनिमित्तलात्तरतिचेन्न
बहिरंगलक्षणत्वादित्संयोगपलक्षणान्तरवाराद्दोगामिसनेनान्त उपधर्हस्वत्वमिति बोध्यं स्ववाभाव्यादित्यादेरपि संनिधानेनैवरात्राक्षिद्धौ उभयत्र आश्रयो
नतादिवृद्धिस्योदाहरणान्तरप्रपञ्चक्तरूते भाष्येनु न किंचिन्न तु दाहरणं दर्शितमस्य कार्यमात्रमिति अत्र यद्वा चकोतादिशब्दा भ्रष्टाधिवृत्तसमुदायनिमि
त्तकार्ये मात्रमितर्थः ननु रूपमिति नेवत्ताववयवमात्रनिवेधनेकार्यमित्यर्थः अनुमर्थतायके न साक्षयुक्तितु असिद्धेतिपत्तत्त्वको रूढियोगमयहरतीतिन्यायस्य
प्रकरणपर्योलोचनपारसारस्मायेनाहतु त्वगोरति सामान्येन साधारणेनात्रस्यत्वाद्धिस्त्वादित्यर्थः कार्यासिद्धत्वेति अत्र यस्येतिरक्षिघानारोपासंभवेन
लक्षणकार्यं प्रवृत्तिरेवपकातिभावः नेउपलमपिस्यानिवत्वेनसिद्धमत आहस्थानिवद्भावेनेति न वस्थानिवद्भावेन यत्वाविषये भावी निर्देशोवा अः रवेचेतद्धिरु
तात्त्वाश्रयं यत्वं नेति वा चेदेकेनस्थानिवत्त्वदेनन्तुगेशी भावा तिदेश: यत्वेऽभावातिदेशरत्स्येद्वद्‌समासेनतुरूपपादत्वात्० पोगावि भागयोधिकारणे कास्या

कै.प्र.वि.
१९

दितित्तद्धांसोनस्य वार्थमसिद्धत्वामिदेशस्य वा भिन्नरतिभावः संप्रसारणाङीहृखितिस्यानिनोधिकुरणात्वविक्षयासन्नाप्रानतु दृष्टोछत्रमित्तेश्यत एव तु कृ आह ए
कादेशस्येति· ओमधेष्व विभक्ताविति· मेत्रविषयेः स्पशमेतद्यमासः एकादेशस्य पूर्वसवर्णादीर्घरूपस्य असिद्धत्वेतिति· इगा उत्तरत्वाभावादितिभावः ए
कादेशास्तरस्येति एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्येतिवार्त्तिकार्थ इति भावः आष्यपयेवमिति· संप्रसारणाङितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानेरस्यार्थः पृथमेकुवचनमिति·
पृथग्यत्नंतरणात्वात्स्तुयः पूर्वमेकादेशस्तु तथापि यदस्य विभक्त्याचाख्यानेदं पूर्वपरयोरिस्तु त्वेनेतज्ज्ञाति· अधीत्यादौ तुक् सिद्धिस्तु स्वंति न समासेवो
घ्नेति भावः यदशोवृत्तार्थवत्तमपलक्षणादयोषरस्याववेति रुतार्दिनिवेधस्त्वे आख्यातं वस्कन्तस्कन्धास्पहेयादिकृत्वा तत्र वहिरंगपरिभाषाप्राप्तिरेव न· प
घ्रपिनुद्धिसाप्रवर्त्तते तथापि तस्या अनित्यत्वं तु कासिद्धिवचनाज्ज्ञायते अत एव ह्रस्वस्येतिसूत्रे नामाशीप्रचतुर्पासिद्धय परिभाषया व्यावर्त्तितः कश्चित्त सहत्ते·
नाज्ञानेनमर्थपरिभाषात्तु नास्सेवञ्चाहकृतिनिस्तेपुनरसिद्धपरिभाषोपन्यासवदिह तदुपन्यासाभावादित्याहु· आह् तः वक्ष्यमाणादितिए चिरद्धिरेवै चौरवद्धि तु
यसमोदतिधानावेवष्टि· तादृशोधानोवाद्धिरेवेसादिकारि सर्थः नन्वेवं नियमेएचि पूर्वदोतावपि प्राप्नुतरस्तत्र आह उभयत्र तित्ते चादिनेति भावः स्यान्नतः उभ
यान्तरइति आरिति अव पूर्व्वहारकंठमूर्धमस्य सर्थः नन्वेहारा हारानादिविषयेष्वत्तविधावप्यत्वानेन कृतेन प्राप्नोत्येव सत्र आह कृत्तविधानेरतितत्रेहरादाहकारशिवि
षयरूपेवच्छेतुवादत्तरूपवैयर्थ्यदोषप्रसंगः कश्चित्तु वादत्वकाविदिदिशितिवैरूप्यप्रसंगाच्छ्रेसर्थः केचित्तुपदाससविषयपरतियदाह रामइस्तनादिविषयस्तदाभव राम०
सेवन्नकृतइतिनविषयः हराहृत्तादिविषयाभावेतुनानेनकृतविधानंउपेडंदोअनातर्थादितिभावः त्रिमात्रेस्पानिचिकृत्तायनिस्व्रमेक्रियन्तएवेसाहुः नन १९

नेनैवसंयेननिमात्र घायाः चनुमसंप्रतमत आह ल्कनाकृतेति· यथोपेंद्र अत्रतु सर्वदात्रिमात्र एवप्रयोगइति भावः भाष्येतचाकितकारे अतिथं च मीसमासाभावंवादिनस्तावे
तिशेषः शब्दपरेन एसोकृते दीर्घोशाप्तिः भंसमवरुद्धोविरोध्यशास्त्राणेपदीर्घस्यपरत्वमसूत्रानतिशाचनहरतोविसंयोगनेएसेधन्नेत्येधसोहरिहरे चित्येवसिद्धं मतं आह ए
सेधेति· न वेश्वते एतमनैषद्दिवेनरूपमहरणासंभवाद् भयोर्नहरासंपत्तमत आह शतिरेवेतिनन्वेवं यद्यभावस्येषत्वोरिसंभानामृत आह साहचर्योभितिनेत्योधातुनिर्देश
एवं सत्वेनविचारानुपपत्तेराह यथेतीतितयोगाविमृणात्र यथीवीजमाह एकस्मिन्निति प्रतिषेधवार्त्तिके उरणीस्तुपलक्षणमेधतेरपि अत्र एवैसेधत्योरितियोगविभज्य
वीजमाह एकस्मिन्नामनि चीति विशेषणान्तुक्रं भाष्येमा भवानप्रेदिधदित्यादौ व्यभिचारसंभवात्· ऊठात्तु न संबंधः असंभवात्तदस्कनोवार्त्तिकानुरोधादेधतेः शेन य
रजकतयाविशेषणमित्येव भाष्यमतात्पर्यमाध्वा एदिधदित्यादेरनमित्येवोचितं वाक्यमात्रे तिथेनना प्राप्त इत्यस्यस्वैरितैरोसमर्थइतिभावः पक्षायेवेत्यस्य पक्षेऽमोवष्ठि
त्रेनकार्यशेषात्सथेः कार्यविशेषेति· येनेत्यस्य पक्षात्तु गणपाठेनेत्यर्थइति भावः अनेनातरइतिपृथमोपस्थितत्वेनेति भावः अक्षाणीति· ऊहिरत्रवस्वर्थः अक्षारथ
वयवाः इदं वरस्य तुरणादानाम् पलक्षणोत्तास्य रसेनाश इति नियमेनप्राप्ती तस्य अक्षौहिणीशब्दसंमानाविशेषेरूढश्चार्थ एक घोस्येनिरूपयदोरणोनिरिस्वपपदस
मासाभावादाहमाषनमिति· न चेवप्रेष्यशीरस्यासाधुत्वंस्यादत आह प्रेष्य शब्दहिति· रुध्य शब्दरैस्यारतीति दीर्घादेशायेतिसाधुः ए तेरतिरेश्याननावादादिकस्वछंद
चार्थस्यार्थेनु तिन्नावनि यरूपायाज्ञेतत आहरीतिनिहितिआरभ्यभाष्येयदन्यादितिवशव्दस्य एवकारार्थ इति भावः उपसर्गादृ नेतु अत्रवेरभविकित्वामिदं यो अत्र
भध्याह उपतिनेवंधातुन्महरा एव पोतंनदुक्तमत आह उपसर्गदानामिति· न चिद्रमुपसर्गानहरामुपसर्गातस्त्यादिवत्प्रादीनामुपलक्षणामिति न धात्वाक्षेपकं स्याद

६

कै·प्र·वि
२७

तं आहयत्र चेति नच धातु पदस्याभावादसत्करणिपात्रं हस्वकर्णं बाधेत आह सतीति द्विरवेति एवं च गुणो हृतेदी यस्य देत्ताद्वेत्तिर्विकल्पिकत्वादिति भावः अन्त्येतोगुण इति भाष्यं यस्य च नत्वं सं
तेऽष्यानिमित्तं विहस्य तेनात्तदसिद्धमिति नापानाम्वयेऽपि तिवो ध्येत्राम यत्तीति साध्यवधारणायेहे तु पूर्वं पुनः पद्येसाध्यत्वे तेकृणेजी स्य्ये तेन तु व्यवधानादिति शिलो पात्पस्त्वा स्याधि
कं तेनु किमीर्थं न थेत्स्य च निर्दिश्यमानस्य तो लोकारेत्सु तकेकारस्यव्यवधानादिति भावः स्यानिवत्वादिति द्विर्वचनेवीत्य नेच हस्वो नस्यादिति हस्व एक स्य आरिभायो पस्थिते पृ
र्वं तु हस्वेकेचेतिमुकि सति रूपासिद्धिरिति भावः हलादिशेषस्तत्र अभ्यासस्याप्रवृत्तिकाले साध्वस्या स्थिहाण्णवासं निहिनाना मेव हत्सोजे न निह शेन्नौ अत्र च तु गामरिति गुणविधा
नेत्ताप कमिति तासर्थं अकारांतत्वाभावादिति च तत्वादीर्घं हलादिःशेषे यथादति रपरत्वेषु नहेत्वादिःशेषो लक्ष्मेवादिति भावः भाष्ये गुणास्थितिगुणो पठन्तु कोरिसस्य तत्
रिरित्यादि वाणीदेगां वनी परत्वनाश्रित्य परादेशात्यंतरं गत्वेवानाश्रित्य सवर्णो दीर्घबाधो स्येति सायच दर्शनार्थमिदं नाहि रूपे स्वरे वा च विशेषो स्ति अतिस्व वेरिस्या दोन्वावि शे
षो वो ध्यः दाक्षीत्यादेयषापिय तो को यशा चात रंगोत्त थाप्य निस्त्वा प्रदप्रहनिर्वो ध्या श्नत्नरमचिमलोप एकादेशा द्विप्रतिषेधेनेत्यादि गोगे यो गोणा इत्येते यथा ते तस्य पू
र्वस्मात्को भेदः दाक्षा दाक्षायणा इत्यादि भलोपस्य च विप्रतिषेधस्या नेगांगदाक्षी स्व को वि शेष इति चित्तं तस्मादयं प्रसिद्धो भेत्थो भाष्ये के पदयोरितिव हवः इति हद्विरि
तिसकोदेशत्वसामान्याये पानुदेशा नमिसवकारायुदर्शनेवीध्यं अर्थमित्यादि पद संस्कारपक्षे पूर्वपदप्रवृत्तिस्वरेणा च मूलशास्त्र स्येव पर वतरित्याशयेन य च नासा
घव का शकथनेमित्याह नतु ष्यर्थमित्र समासस्येतंगो दात्तत्वेन भाव्यमिति कथम त्र धातु स्वरप्राप्तिः सति वाधानुस्वरे यागितस्य प्रवणा भावात्तत्र भाव इति किं विशति
धेवेनेतत आह अर्थरहितोपारभ्या प्रस्तारनिपाठ भाष्ये श्रीधारणितो वेपाद्यता अपवाश्रिपासिकतीति इतीपे कव चनेषोयेति अत्र एवं निकादेशो व्ययवर्गाभावात्स्व दन्तरपदप्रह

तिस्वर एवं न स्यादिति तत्र निर्वन्धं विमन्तदुदात्तत्वं न स्यादिति भाक न सिध्येदिति पूर्वं यत्पुदात्तपरत्वाभावात्स्वरितो न स्यादिसर्थः एवं स्वितदात्तानुदात्ते कादेशाभावान्स्वरितापाद्य भावः
स्यादित्सर्थः उदात्तस्वरितयोरिति च र्थ इति एवं शब्दं इति स्वरेरमध्य तस्य स्वरे पशिवेति भाक राजवेशथमित्यादिवाक्यसंस्कारे उदाहरणानि घातशब्दे ते अत्र एवं निकादेशोयणिवास्वरितादिन
स्यान्विदस्याप सेवेदीभातुशान्ति पदिकादि स्नातणा मध्यन्तरंगत्वात्स्वं प्रवृत्तानामेव स्वंपवप्रह ति स्वरेणान मा च नुमतासिद्धान्तभाष्यमन्तरंगत्वादिति किं प्रितन्भाष्यः श्रीपालोपयो
रवकाशो चिकीर्षितापयिरिति नाप्यनुणारूपकादेशप्राप्तेष्विसमिदे एकादेशस्यांतरंगत्वाया वा णोशामिति परिभाषयाप्य सिद्धत्वे पदात्तपानासेत स्पोदः इतो भाव नुतिवो
ध्ये निकीषेकरत्व च तो येरेकारस्यसित्वरेणो दात्तत्वफले नचि प्रवाभ्यायरिणवृद्धी धर्मपवादत्वादेव वाधिष्यते किं विप्रतिषेधेनेत्यत आह येन नाप्राप्तीति ननु स्थपीतिवत्तंमानेस्थ
स्महरामपुर समितिह स्य धेत्विति ए तो तुक्तं त्वेन कथम त्रोपसर्गाधिनिरत आह एपीति नत भाष्यसत्त्वो मतमिति भावः नन्वत्र हस्व लक्षणा गुण विप्रतिषेधस्यो दाहरणात स्वस्वसो व काशप्र
दर्शन मसंगत मत आहतु दागमभा चा भानि सिद्धि चिदिति द्विदवकाशप्रदर्शने इतिशेषः नतु यणादी धेयीरपवादत्वादेव तुद्वाधक इति विप्रतिषेधो युक्तो न आह तत्रापमिति नतु स
वेत्रका यांतरे प्राप्तेषु क आरंभादपवादत्वादेव असौ दीर्घवाधको न तु परत्वादत आह येन नेति वहु विषय व्यापित्वादि सामिमानं तुमागम इति वीति तु मत्रापादि समा से इव चत्वाद
त आह बहु श्री हि रिति नन्वीत्व मनवगणादित्युके वेपमित्येव त्वेहले भमत आह इत्वमिति भिन्न वे चाव र्णान्ते विकल्प इति भाव परतह्वान्तं कपयीजनान्यस्मिवा तो स्यांतरंगत्वाद्
गोदांगामिति परिभाष पेव सिद्धा नीतिवीध्य योतोभ ननु साहचर्यो लुप्र एवं मीनह साम त आह साहचर्य स्येति नतु तद्धि तोषिशासत्वा जितत्साहचर्या लक्ष्यस्तु यो न हरा म
त आह अचो त्वाधिकारादिति प्रस्त्वाविति लमिति समास निर्देशोपि सरसाक्षया देरित्या दावेक देशा तु हनि र्दश्य ते तेन त्र किं वक्तव्यम समास निर्देश इति भावः । एवं वानिचत्त

वै.टी.वि.
२८

मितिभाष्येऽनुशाज्ञेविनिर्ज्ञातिरित्यर्थः केचित्तु शिष्टज्ञाप्तिरितिपाठमाश्रित्यासोत्तस्यापि स्वरितत्वमस्येवदर्थानस्यादशस्यैवोक्तत्वात्तत्स्कंतुर्लोभ यरूपमितिसूत्रेवास्कयीतस्तुवर्तेऽस्माभेदेनवा
स्यान्नमिसाहुःभाष्येएवमपिअसुपसेख्यानमितिगौणस्येहाभावस्येतिशेषः वक्ष्यमाणेनामिप्रायः नतुगौणेतोणादिनिपासेनकथंघोरिंद्रिरत आह ओजोरोणादिति उपलक्षणमेतन्न्याख्या
नेवाजमाह वरोति एतदृश्यमिवाक्षानामीकारांतानामलनभिधानमाहः स्विरितपरूपं आवदितिनिपातः एकनियातलैकथंतापनेन आह अर्थभेदाभावादिति यथा वैचेति अनव्रत्न
ज्ञिरस्येभावना भोजनेकचिदपिनसंभाव्यतइत्यर्थः उदमानमिति उदकंपीयतेयत्रइतिसंस्तायामुदभाव वपरस्यर्थे कूलशमिस्वकीरैविहारिणात्वविहलोमाद्वीरः वार्त्ति
केश्रीरश्शहस्यपरनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वात् स्त्रियामुदाहरणम् तत्रैवप्रयोगमभिषेसाहुः ओमाङ्गेनन्वत्रपरत्वादीर्घसंनानतआह प्रतिपदेतितत्वेचसत्यपि
वारिता र्थेप्रथमपत्रे नोनिपातकेप्रवेश्वासि तन्नदर्शयितेवेतिभावः उस्यपदस्वसुरूपमिति श्रीणादिकत्वादितिभावः अवीदेशविनिश्चयात्योरितिपरिभाषयाऽस्यान्नणा
विलामिदत्मस्याअध्ययनित्यत्वंताद्वृतस्त्वाशास्त्रसैनेवस्कृतरणाः सुधामिनिस्त्रत्वाणानहशोनहयोरप्यनित्यत्वनाय नसिद्धेस्तायोभेदेनोपादानेचिंतप्रयोजनं धनितेचे
दशावुक्त्वावित्सन्नमाव्यरतिवोध्यं परात्विति अनपार्थेवतो व्याममरत्वनसंगातिरितिभावः चिंत्यमिदंतदागमविधिप्रस्यैवार्थवत्वात् अनपान्मूयासत्तामित्पादौ
तामादेशिनामायन्निः अर्थवतोव्याममरत्स्यागमाभावे अर्थवत्तरत्यपरिनिवोध्यं अचकःसावानिकप्रयोजनंवक्तं सूत्रेणासिद्धिंदर्शयति आल्वरति सावर्णाभा
वायविकृतत्वाभावेपितयस्थितैरेकत्वर्द्ध स्तस्यप्रत्यत्वमेववत्कृतल्पाश्रितस्त्रेकेयदेनापिवमेवोक्तमितिचिंत्यमेतत् अहेंत्तनीयमात्रवाहेत्यपिचिंत्यंत्वा गम
स्यसूत्रस्याभाष्यविरोधात्॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य चतुर्थमाह्निकं॥ ॥प्रथमपा० १० ग्रं० विशेषतिप्र २८

प
यमयोरितिनिर्देशस्यस्त्रीपुंससाधारणत्वादित्यर्थः केचित्तुनिवेशोक्तिरेणास्त्रिविधानामादिम् तोहि प्रथमपत्रेनबोध्यते विशेषविषयत्वात् विभक्तिप्रत्ययविधौ इतिभावः सर्वे
योविशेषाणामित्यस्यगुहणमितिशेषः तत्रहेतुमाह सर्वेषामवि अप्रधानत्वादितिसर्वसंनिवेशानां उगपदृव्याप्तेहासंभवादितिभावः ह्याह प्रतिनिपातेतित तत्संनिवेशस्थित
सूत्राथीनत्वनत्वादित्यर्थः तत्रविभक्तिविसस्पृति पयपदेहेवोजमाहतत्रप्रसिद्धानितु भयोरप्येकसंनिवेशापेक्षत्वासाधम्यसित्यर्थः अतंरामितितत्प्रसंनिवेशः स्यात्तस
वोयेक्षयाप्रथमत्वादितिभावः नचैवंसर्वापेक्षयाप्रथमस्यमुख्यमितितस्यैवात्रग्रहणमाद्यमितिद्विवचननिर्देशोनुपपन्नेति आह तत्रप्रथमसाहचर्यादितिद्विवचनामर्श
सामर्थ्योत्तरितिभावः द्वितीयायाः प्रथमापेक्षयाद्वितीयत्वबुद्धिरारणायाह अनयेक्षितपरस्परापेक्षेति अनयेक्षितपरस्परापेक्षप्रथमत्वद्वितीयत्वयोरित्यर्थः अनये
क्षितपरस्परयोरितियाठः क्वचित् आशरुविबीजत्वेविधिप्राप्यमतनोपादेरणोतिनिर्देशादपिनसंदेह निवृत्तिः प्रस्तुतसंदेहएवत्याह गतेति विभक्तीनि सनुदा
यस्यविभक्तिसत्वेतिभावः तदादिविधिसिद्धयेविशेष्यंदर्शयति प्रथमयोरितिसिद्धप्रथमत्वकपोरजादित्वविशेषणमितिभावः यथपीति विभक्तिसत्तकत्रिकस्य
सवस्याजादित्वासंभवइतिभावः परिहरतितथापीतिप्रसिद्धस्यायनेतिभावः नचजादीयोप्रथमाविस्तु यमाने कथंलिंगविशेषनमत आह अजादीविशेष्यणावेति सिद्धाजा
दित्वस्यप्राथम्यविशेषणमितिभावः नचविशेष्यत्वेकपितदादिविधिरितिवाच्यं दीर्घोज्ञसीतिलिंगात्प्रसयोपेद्धिसंनिधानाद्वयोस्यतद्विशेषणत्वात्तदाविधि
रजादित्वविशिष्टप्रत्ययरूपयोः प्रथमाविद्यर्थः इतिभावः निर्धारणसप्तमीचेहेतिप्रथद्विकारादितिभावः जातौ चेतिवचनविपर्यस्तामररत्ने अयंपक्षे एकदे
शयुक्तिः कारकरति सूत्रस्यभाष्यविरुद्धत्वात्तत्प्रजातीयस्येति गादौ हस्वाससपत्रेश्वरेत्वानेयथागौरेवशनीयनेनमहिम्यादितथेतिभावः नतुस्त्रीत्वनुवत्तावपिक

E

कै.टी.वि.
२९

यविभक्तिग्रहणं नप्रसप्यग्रहणमत आह नेति प्रसिद्धो पेथर्मरतिस्य शब्देन स्वबुद्ध्येन विहितधर्मो लक्ष्यते तेन स्वबुद्ध्येन विहितधर्मयुक्तयोः प्रथमयोरित्यर्थ इति विभक्तिग्रह
णांसिद्धिरित्याह ह्रस्वयोरपि भक्तिश्चेति श्रीरामात्तच्छत्रेऽतिरेतेन विभक्तिसंज्ञाया अप्रसक्तेः कथं न तत्पापत्ययोर विभक्तिश्चेत्तत्र पास्तयद्यपि विभक्तिसंज्ञायां सत्येकं न दापितस्या
स्यादिति ज्ञापकात्प्रथमयोरिति कर्यो ग्रहणमिति विभक्तिश्चेत्तत्र भाष्ये स्पष्टं स्वचाथवा हस्वास्तक्तिरेकदेशिन इति न्यायकात्स्वथवा अथ फलाभेदमिति फलान्तथा चामि
पूर्वइति सूत्रे अर्थमिति भावः नानुवर्तते इति प्रथमयोरित्यत्र अनुवर्तते इति निवर्तते इति भावः आगारत्सादिसिद्ध्यर्थमिति अन्यथा पूर्वसवर्णोऽभयोः स्थाने स्यादित्यर्थः ए
व भाष्ये पूर्वसवर्णः प्रसज्येतेति तथा च हस्वमित्यादावपि दीर्घः स्यादिति भावः जनश्चेति विधिसिद्धिरित्यर्थः एवमप्यमीत्यस्यावकाशस्तु नः पश्चोमिरित्यत्र आह कार
श्चेति इह तुल्यजातीयेवेति अग्रे तमपरिभाषयेति भावः भाष्ये तस्मिंश्च क्विपमालोदाधेन्महणमनुवर्तते इति ननु दीर्घः पूर्वइति विरोधवारणाय सवर्णग्रहणं कर्तव्यं
न तु कृते नीरत्यत्र जनन्यायस्त्वपेक्षा दीर्घग्रहणं कार्यं जात्यादीर्घस्य साम्यानाधिकरण्यासंभवाज्ज्ञानियचो विधिसिद्धमेवेति भावः न तु प्रथमयोरित्यत्र दीर्घानुवृत्तिरा
वश्यकी आगारस्यादौ त्रिमात्रत्वाद्रव्येतत आह अमिचेत्यत्रैवेति त्रिमात्रप्रसङ्गा इति दृष्टमित्यादौ द्विमात्रस्थानापाक वचनसामर्थ्यान्न प्रथमयोरित्यनेनैव नस्यासि
द्धान्तः उपलक्षणं चा शृतेत्यत्र कृत्यवृत्ति आह अर्थकंग्रहणं हस्वेनाभिपूर्वइत्यत्रानुवृत्ता अत एव स्यात्कुमारीमित्यादो पूर्वसजातीयसिभावः स्यादित्यर्थः अनुवृत्तेति दी
र्घग्रहणस्योत्तरत्र दुर्लभमेतदिति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादयुक्तमेतदित्यर्थः वा क्विपक्षस्याप्यति अत्रैव दीर्घमाह तिन्नहणोपि कथं दीर्घस्य नेन सामानाधिकरण्यं पञ्चा राम
तो दीर्घत्वादेरभावात् स्मात्पूर्वपादेन पर्वद्वीतीयोलक्षणायरसारूतिग्रहणानास्यं वाक्यपक्षस्यापीत्यादेरलक्षणायाः प्रयोगस्यान्याय्यत्वेरूढियोगजनयोरभावादि २९

ति अत्रारूपमतिनिमित्तत्वमत्रार्थकपक्षोत्तरप्राप्तपररूपबाधनायोगाविभाग इत्यर्थः तत परस्पेति सर्वापवादत्वादिति भावः ननु योगविभागस्य सर्वापवादत्वात्पररूपस्यापि बाधः स्ते
न स्यादत आह यथा हक्षाहृति अग्निमित्यादौ सावकाशस्य योगविभागस्य प्रथमसूत्रापेक्षया अस्य चौ घस्य भाष्यएव बृद्धमारात्मा ज्ञापमेतभाष्यार्थोन आह अथवेति चतुर्थ
ति एवं च तृतीयपक्षस्याप्रायः पररूपं चतुर्थपक्षस्याप्राप्तयोगविभागो बाधत इति भावः अनेन यनिर्देशादिति हेमोहश्चिद्धिपरिहरति तस्माच्छस्य इति वापनिता दावेवेति तत्रापवा
दपररूपप्राप्तिः पूर्वास्स्वे सवर्णदीर्घस्येत्यर्थः समुदायस्यैकवृत्यावेशतो हरयोगतमाहयथोच्यत इत्यादि यत्रोच्यतएतियाठेयत्रौ जैर्थ स्थित्वा इदम् उभयेति निवृत्तिमित्यादौ
त्यर्थः प्रकृते कादेशमात्रं परमप्रियोऽपि प्राप्ये योगेति प्रसंगाइत्याह श्रौतामिति तस्मादनन्तरं निर्देश एवावश्यक इति भावः एतान्नाप्यत्तुर इति भाव्यस्य एतान्नलावदरूप
न्वत्नु संख्याश्नाः चरुतः पश्येत्यर्थः तुल्यामिव्यक्त्येविशेषणानिर्देशः अर्थान्तरवारणायानेकविशेषणोपादानेष्वपि तु एतान्याः पश्येत्येवयाढः प्राप्तिफलं वैकल्यादिति एव
चेत्न ग्रहणाभावे पितत्रैव प्रतिषेधसिद्धेस्तदर्थस्य अन्याः सोः पररूपाभावस्यायुक्ता इत्यर्थः उक्तार्थमयतिरहकिं विञ्चयोरलनाश्रियते ननु विधेर्नियमोरुचोत आह
लघुत्वरोयमिति किं विध्यार्थमेवेति कश्चिदनादरोक्तः प्रश्नेन तुल्यायचेतदनावयोनोचित इति अथ नियमो न इत्यह इति भावः भाष्ये दीर्घोकस्येवेति विपरीतनियमस्तत्र
व्याख्यानात्पक्षिमस्यन्यान हन्ति तिमिनिर्देशाद्वेति भावः आमीति विभक्तेनादिचीसन्तोनेनित्वन्तेतानन्वनेन प्रत्यापात एव सवर्णदीर्घे इति विहितदीर्घस्यैव
यगमर्शोत्युक्तेति आह एकयाद्वोति नहि वचनस्येति वचनं स्वविषये सर्वेत्रप्रवर्तत इति न कश्चित्तत्र भवतीत्यर्थः न्यायस्थितिलक्षणानुरोधादिति भावः न्यासिद्धत्व
प्रेक्षणीयमिति यदेतिकश्चिदनाश्रयणीयावीजेदर्पयतियदास्विति तदयेप्सायाचलक्षणानुरोधएवबीजेननु निजोत्रे याणामित्यत्र त्र्यारोग्महणं नाचशास्त्रक्रमश

कै॰१॰वि॰
३०

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ग्राम
[illegible] ३०

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

६

कै॰श॰वि॰ ३१

स्वर्थमित्यादौ शकृत्स्थितेनाहिरुपवृत्तेतल्लक्षणविहितं संप्रसारणो कादेशाच्च कान्तद्विपयकन्तघणान्तात्स्यादेवं संप्रसारणमिति तात्पर्यं भाष्ये त्वव्रत्यादिति २ णोश्चेपितसवनिलक्कहलदतिनो अनवनशा
मात्पादित्यत्र भाष्यस्तत्र नसंप्रसारणात्पदसंप्रसारणास्यानिकपरमित्यर्थत्र जिपुस्पशोभेदः नु तुपुरत्वास्यादेशस्याच्छतेषाद्दं रातिकथमिय इत्यध्योत्त्रराप्यस्यापिरत आह इतेयिति
लामात्रापेक्षत्वेनान्तरंगत्वादित्तिभावः त्वावस्थायामप्रितपश्चेन्तु अतरंगत्वाद्धिद्धा वेतद्रूपासिद्धिः कथं चिहारोदारामित्यास्त्रयणोप्यनेका त्वाघशाप्यन्तिः तस्मादध्येयाता मित्यादिके
दंसंतत्राहिव हल्ल छन्दस्युभाभ्योगेपीतिवृद्धणास्तादेशोनंरपरत्वादियुक्तित्वे आदिद्द्धिरितिवोध्यं यथोक्तमितित्वमोने एसकादित्सवभाष्ये रदगुणकृस्यादादिभ्यः परयोस्वमोः परम
पिलदाघत्वेवाधित्वात्वावन्तकव्यर्थतात्स्यर्थः तत्रनित्यत्वेन्तुक आशेभातेकृतेमावुधादनित्योत्तुमितिभाष्येऽउक्तः तत्रपदेति अन्येनबाधेपिलक्षणस्यकृतेहृतेवेतस्मिन्नवसायसत्ता
दस्ये वनित्यत्वमितिभावः बाधकाबाधितप्रसंगएववा नावरसत्ते नमाना मितितात्पर्यपदालितिवाधकाबाधितप्रसंगएवयदासत्वं तरगितात्पर्यं किंशवन्नेतदतिशब्देनसूचितमेतत्
।यश्चादाउत्यातिपुर्वेत्वादुरोगिरित्यसादतो विशतिषेधायपरतिभावः अंतरंगत्वास्यापीति स्वकपदाश्रयत्वादाधोत्तरंगास्त्यर्थः अभ्यासानभ्यासानभ्यासे कादेशान्तत्स्थानिकायादेश
योरभ्यासत्वाभावीन आह अभ्यासेत्यादिः लक्षेत्स्वत्स्येतितेनतत्त्वमेदातदतिभावः अंतवम्बचनिषेधादिति तत्स्वत्तास्याने हुवहिरंगास्पगुणस्यासिद्धत्वात्तल्लक्षभेदाभावृ
नन्तत्स्ववनितिरितिवोध्यं ओकारस्यकथंपदांतत्वमत आह अंतवत्वादितिभाष्येपदांतभक्तस्तस्यपदांतत्वानिकरत्यर्थः विप्रतिषेधोपालेभ इति विप्रतिषेधगोकारेरूपसि राम
द्वावपिस्त्वादोषस्त्यर्थः नत्वप्यस्तमात्गुणोत्तस्यपक्षेस्वरितत्वेन्यरूपस्यस्वरितत्वंयक्षेतद्दान्तत्वमेवेति नविशेषात आह एकादेशस्वरपोदिति अदात्तएवेतितत्वमेवेष्यतइति ३१
विप्रतिषेधोऽयमिति भाष्यरूपवचनेनैतिवशादयं स्वरं शीघति न केवलमिति न प्रमाणीकृतमिति विप्रतिषेधेन पर्वत्सवर्णदीर्घं पश्चादाहुणोन सिद्धेः पररूपविधानं व्यर्थमिति भावः आ

केभवतीतिएवंचांतरंगावृत्तीपरत्वाद्यकूवोधनायायंविप्रतिषेधोऽयोत्कोनानुद्भिद्धितो यमिति नत्स्वरे दोषपरस्पर्यः भाष्ये पूर्वमुपसर्गस्य हीति धातोस्त्वदर्थान्तर्भावेनाग्वोध जनककत्वम
तात्संबंधविनाभावादित्यर्थः नाद्यशब्देनेति प्रथाणुपसर्गस्यार्थाभावात् इतिभावः किमर्थंतद्दीति आह हदृविधित्वस्यापृथक्त्वादिभावः समुदाये नेति उपसर्गायोत्यार्थसहि
तधात्वर्थेनेत्यर्थः एवंचांतरंगार्थकशब्द विमित्तत्वेनोपसर्गोधातुकार्यमंतरंगमितिभावः निरूपयिष्यतेचेत्वनुद्वात एवं हत्वमेवं वृभित्रपरत्वात्सकारसंवंधउपसर्गसंज्ञकथत्वयो
गात्तेनांतरमेवेतिमवचितमितिदिक् नच उपसर्गस्य क्रियाविशेषवतीमिहेतुत्वान्नापि संबंधोपुत्कृपवैतमत आह अउदाति आम्ना अचेत्वादौ सवंचपदांतरापेक्षत्वाद्दहिरंगाकारणां
वहिरंगात्सबोध्यं आहुरितिनाद्यनयनाहनावश्यमिव मेवेति भाष्य आद्यपोरितिविप्रतिषेधसूत्रस्त्यर्थः शतिविधेयदोषेष्विति अनित्यत्वमगांकायेमितिभावः एकसमासा अत्र
कृतयगोति आगतुनाकारेत्तिभावः मुख्याधावहरणेहेतुमाह सख्युपरत्वादिः ननु सत्खिपतिभ्यामित्सुक्केमाचार्थविद्धाहियरांतगोरवमत आह विकारेति गरीयांश्चेतिभाष्य
स्यत्वसेतेमात्रार्थात्स्वमितिप्रतियान्तोगरवेनदोषायेतिभावः समासांताभावापाह अनिकोतः सख्यायेनेतिरदेचित्यपसेतिचेतित्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यान्तदेतोपविसंज्ञानिषे
धेनतन्त्रपुरुणाशाङ्किः तस्मात्स्वत्वामतिकौत इतिविग्नहः एवं वसमासांतविधोलिंगाविशिष्टपरिभाषाभावस्यआपस्तत्र भाष्येउक्तोत्तेतत्समासांतापसत्क्रिरेवउपसर्जनहस्व
त्वेचसखिशब्दत्वनास्तिशिकत्वाघवधित्वप्रतिषेधः एकत्रभाष्यमनुलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयेणाष्टहत्तमितिवोध्यं विहितविशेषणानाश्रयणात्तनवपरस्ये
सनेनविरोधात्विहितविशेषणसंभवः सखिपतिभ्यां विहितइसादेरतिदत्यर्थः एवं परयोरितिनिवृत्यापरस्येवादेशत्वाभावर्थंत तस्सत्वेनतद्धिरोधाभावात्तदाश्रयणे उ
तियदोक्तपरिभाषाश्रयलोचदोषमाह भाष्ये रहचनेत्यादिनानहरणावतेति उदविसंतसप्रत्ययविधिविपयत्वात् पस्येति चेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनात्र एव रू

६

कै·दा·वि·
३२

यंविरोधमानाद्यापितदतविधिरितिवोध्यं अथिकपस्येतिवेतितत्त्वनिरूपयिष्यमाणःस्वविशसत्काचिलेकदेशविहृतन्यायेनस्वविशब्दत्वदुर्वारमभिव्यक्तपदार्थोऽस्तिमायस्तपदकार्यवि
षयस्पेवेसत आहविद्यमानत्वमितिवोपसर्गेनस्येजिसत्वेस्यानिवत्वनिषेधादिति· उःस्वनिमित्तेयणत्वबाहिरंगात्तयातस्यनलोपः अन्तोऽतरायकान्तवरसंधीतिसामान्यायेक्षत्वा
पकेभिसभिमानः भाष्येसमाधानकृतावान्तरस्येति अयंभावः प्रकृतिभावएववतेनाप्यपात्सिद्धत्वेनभ्यते· सामान्यापेक्षज्ञापकेफलाभावात् एवंचकृतस्यासिद्धत्वाद्यपरकरत्वेनन
वाररणेसत्करणोनुपातियोगित्वेनाश्रयादुत्तदष्यासिद्धत्वमिसनेनानद्वारणामिति· नमिममाणयमजानानावेकदेशिनावाहतरतन्नतोमासिकार्येणाभवितव्यमितिसतेन· प्रकृतिभा
वस्ववेति अर्थापत्तेः साक्षादुपादकविषयतायाश्रौतत्वलौकिकत्वादितिभावः उपयाणदितिसामथ्यौङ्गीणास्यामुपयणामितिभावः सिद्धिः कृततस्तितापितेपिशवत्त्वैकत्वनिवर्तक
त्वाभ्यांचारितार्थ्याभावाद्विसमिदं परितुभाष्येवक्ष्यमाणमाप्यपात्सिद्धत्वमेवेतदक्षरार्थत्वत्साम्यधारहारोनाश्रितस्तुएवंत्रासिद्धत्वस्येववाधइतिभावः पूर्वातहान
पेक्षणादितिवाक्यान्तरस्यापदोनाम्नयेक्षणादित्यर्थः उक्तेतुवाक्यान्तरस्यापदसापेक्षमितिभावः वाक्यादोयरजरति आगाद्ये सादिपरणात्तस्तोनारसंतमेकेषांवाक्ये अ
वन्वसाल्पपरमितिभावः इग्द्रतापर्यापेक्षत्वादितिवहिरंगतसंवोधनापेक्षत्वादित्यर्थः यदित्वपर्यायेक्षेनवहिरंगतार्ईवाक्यालसंपादकपदोनरसापेक्षत्वात्कृत
स्यान्तवहिरंगत्वेवोध्यं यद्यपिवहिरंगपरिभाषादष्यावहिरंगः स्नुतेः सिद्धत्वापिनक्षतिः स्वदष्याःसिद्धस्यापिपुरश्वसासिद्धत्वशतियादनसंभवात्स्वदष्यावि द्यमानस्य राम
घरस्यपरंअसाविद्यमानत्वशतियादनवनतथावहिरंगोति· एवंचनवाबहिरंगासिद्धत्वादितिपरिहारोसंगत इतिभावः पुत्यासत्सेतिपाणिनापत्वरूपयेसर्थः स्वीयत ३२
वेति· अनेनानुमानिकातस्वत्वकृशिक्षेसंनिहितमितिसूचितेविप्रकृष्टत्वान्त्रतुवाध्यानरत्वनयः वहिरंगासिद्धत्वावाधप्रतिभवमाहभाष्ये अथवेतिनतुकृत आश्रयासि

1396

द्ध नानुषर्वत्रासिद्धमितियरिभाषेतिकिमुच्यते· सा आश्रयात्सिद्धेति अत आह नाहि यदेति· अनाश्रयणात्वितिपर्वत्रासिद्धमित्यस्या अत्रानाश्रयणमित्यर्थः नांतःया
दमायधेउ· उति अचेतरस्येतिन्यायादित्यर्थः अपवादविति स्वजाते अग्नेत्रादौ विशेषमनपेक्षेतिव्याप्तिसामेनलस्याजुरोधे नचवाध्यसामान्यचिन्ताप्रयणादितिभावः य
गादेशस्येति· एरः इतिनानुवर्ततइतिभावः ननुयथाप्यत्राकारनिमित्तकेऽप्यवेत्स्यतु आह अकारएवेति भाष्येनच्छेदुः यदोत्तादिति एवंचमेउकानुवर्तिष्यतिभावः सेः
सपाविस्यादोनुनचेपः सावायियवमितिपक्षस्यानायणादितिभावः यद्दीतेषामेनामिधानमेवसाधितिवोध्यं पूर्वसोनारितियाठेतुनोपविचारः तत्रहिप्रकृतिश
रेः स्वभावेकारणोवा एउ· रत्सस्यवपृथगयाविपरिणामइतिवोध्ये यद्यपिनांतइतियाठेपि आनंतर्यात्स्वरूपस्येवनिषेधाश्रयावसरः स्यापायपादीनाम
प्यभावइतिरकोण्णावद्वीत्सत्रेतेनतथापितौसदिसाधनुपपत्त्यानावसरत्यापत्त्यावनान्तिनागाकारस्साशयेनवाध्यसामान्यचिंतेयासर्वनिषेधशतियाहित
इतिवोध्यं अवहः स्फो ननुगमेत्रेपुत्यपेप्रत्ययपरेणाधुदात्तस्वीकारस्याशुद्धात्रावृद्धमिद्धुरीतिकिमनेनेत्यत आह अनुत्पत्तीति· अतोदात्तस्यैवि अतो तौदा
त्तपाठेनविधानात्तत्थाव्यवहारविषयस्येत्यर्थः एतेनासैकोव्वादाद्युदोत्तोव्ययमित्यपास्तं अभिधोचेत्येसिद्धिर्लोपवचेतिभावः नन्वेकिपः पदोनादि
तिपूर्वरूपायनितरत आह तेनचेति आद्युदात्तत्वेवातीतिगोपाखीयांतोदात्तस्थितागवात्नमितिसमुदाये आद्युदात्तत्वेभवतीत्यर्थः समासांतोदात्तत्वेत्वनुदा
त्तस्यौकारस्यानुदात्तएवावरः अवादेशश्चेतिनविशेषइतिभावः आद्युदात्तविधानशास्त्रेति· आद्युदात्तविधायकशास्त्रेसर्थः ननुस्यानिनोलक्षणेन आद्युदा
त्तत्वात्कमुच्यते एकादेशस्वरेणाद्यन्त आह आद्यन्तवदिति· शास्त्रातिदेशोति आद्युदात्तश्चेतिशास्त्रस्यातिदेशोनतदनुपपत्यान्तस्यादितिव्यपदेशोऽश्योप्यतिदिश्ये

1397

६

कै.७ वि ३२ तेऽस्मर्थे क्वचित्तु व्यपदेशातिदेशो इति पाठः व्यपदेशिवदिति एवं चौकारस्यादिव्यपदेशाभावेन नियतानुदात्तव्यपदेशस्य सततामभावेन तदादेशो न तद्भावः सतरां सिद्ध इत्यर्थः ॥
तस्य च व्यवहारस्योभयविधस्यापि सत्त्वाद्वादेशोपि पर्यायप्रसंगः स्यात् उदात्तत्वे चेति तस्मादरथ वक्तव्यं न च विचारवानभिसाद्यावादवृत्तौ विशेषः शउद्दस्य नु देशातेन
तन्त्रस्थाश्रुतेः स्याद्यमनादस्यापिसूत्रे ह तत्र तावत् प्रश्ने समाधत्ते भाष्ये एवं तर्हीति न त्वनन्तु नोच्यते हि न असतिपत्तिविशेषेण रूपसत्ता वाक्ये गुणस्य विवक्षायां
रिदमसागतमत आह एकाक्षरस्येति अप्युक्तत्वे तु स्यात्प्रकृतितः प्रातिस्वरे न दारस्यापि श्रोष्ठदात्तो वारस्यापि वक्ता यथा मितिबोध्य अनुवृत्तौ मवदि समासस्वरे अपि च
किमुपदेशिवद्भावेन स्यात आह यत्त्वादिति अवग्रहसंज्ञा इति सवतिपातनस्वरे तो दान्तः प्रसङ्गोनेति यत्तु दानत्व वत्तार्थं न दावश्यक्त्वमिति भावः न चउपदेशिव
द्भावस्य समानकालप्रवृत्तिकसमासस्वरबाधनेन चरितार्थता या हेचि त्वात्मनिमित्तत्वविरोधः त्वात्मपदसंज्ञायां रपक्षे गुणाय पक्षपाप्याद्यावामे चिताभुदात्ततेनाती
नुदात्तः तत्राकागमेनुदात्ते उभयोरनुदात्तयोः श्रवणं अव इ पूर्वे तत्रिपातनस्वरेणाकाशकारस्योदात्तत्वेति विशेषः इति वाच्यं अस्येडोनाक्षणीके हि नात्रे तद्
वृत्तेरिति दिकूरेडः नपिरस्यादिरिति तत्सुरूपं इदशब्दस्यैवाभिधायिपरत इत्यर्थं उदाहरणासंगानेरत आह इदेह उदाहरतिः प्रत्ययविधि विषय इति पूर्वादिनिःसृत
वीवेति स्यात्केप्यसज्ञानामविषयत्वादिति भावः वस्तुतस्तत्स्वरूपस्य इदंशब्दादय पदेपरत इत्यर्थं तालिकेव कृत्री याप्रपरोनेति तिं संज्ञा कोगोशब्दस्य दपरत्वात्सम
वेनसमासस्यैयायुग्मास्संसेषत्रयदत्वेएव प्रवृत्तिः स्यादिति वार्तिकारम उदाहरणो उत्तरयथेनस्तेरूपाग्रम पयोनेस्तरूपं इह शब्दो विशेषः इति नन आशा राम
दाविद्धतरयदेरसर्थे स्यात् अचातिवत्यर्थस्यादिति भावः सिद्धानेति इति अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भावः स्फुतत्वात्स्यान्नचिच्चेति सकृत प्रात्त्वा अचीति ३२

पाठात्वच्छोयमनुक्तोतआह इद्रत्नीति इदे चेत्यवेति आरंभसामर्थ्यादिति भावः धात्वकत्वमनतविधीयमानवदिति भावस्यैवत्वात् आह नूत्वात्मिकस्यर्थ इति अनथावाप
रस्यादेशेयऽदृत्वत्वस्यादिति भावः नित्यं नहुलेन शाकलनिवृत्तिः कथंतस्यतेत आह नित्यमहलादिति नित्यमित्येव कारणार्थं कृतप्रात्युत्त्वं पाण्वेति कृतरूपाण्वा अ
हपानाग्रयस्वरवन्तिसूत्रपारवचेसर्थः वि स्थमितिविभाषाधिकारनिवृत्तिमल्के ग्रथ्यवेति अत्र पक्षे नित्यमिति योगो विभज्यते अपवित्यचाहार कृतेस्याध
सुवर्णतेनो कार्थलाभः परेन्तु एवकारार्थं नित्यपदस्य प्रवृत्तेस्वनेनान्वेयन यथाकृतभाष्यसामन्त्रसैके पमे कः क्लृप्तः किमर्थं इति चित्यमित्याहुः भाष्ये सिद्धिस्स
मासयोरधाकत्वशतिषेधेवक्ष्यामितिस्नेवक्तव्यो भवतीत्यनेन च उपपत्सभावादित्याहुः यस्मिन्वीतिपुनस्त्वहृत्पात्संप्रसामर्थ्यात्सत्स्यामत्रायेणापत्तद्धा वध्या
हत्यथाख्यानादेकतिमित्तत्तादेशवृत्तिभावयीलभ्यतेरित्यर्थः इदमेवोदाहरणमभीत्याह न ज्ञादिवदिति प्रात्स्वत्तियणादिवर्णामात्रवृत्तिधर्मो नेति तत्स्वर
निर्वाध्यं कथंताहि ज्ञान्वेति वकारो नत्राह मपरतिप्रकृतिभावस्य संधिभावप्रयोजकत्वात्सुज्ञान्तुपयत्नेण हपूर्वत्रेति इदं नसारश्यादिह तिवधत्तापदके
किंतु कृतसिद्धत्वत्तापन्न हृद्राभाष्यंतरकोवाक्यलादित्याह तात्यकादिति भाष्ये शालेइति पाठः अत्र पूर्वं कृतेवृत्तिभावादेकदेशो न स्यात् वहिरंग इति त्रे
यादिकासिद्धत्वमेवनाशाष्ट्रलाहनेनकाक्ष्यते न वहिरंगासिद्धत्वमपीति भावः चित्समितदिति एवं वान्तरंगवहिरंगयोर्विप्रतिषेधापोगेनविप्रतिषेधो क्रिर
पुनः एतदित्युद्धेयेनाश्रिमापन्नेयादिकासिद्धत्वाभावोत्पत्तेः न तरंगत्वाच्च कृतरनिवक्तोपुवित मितितात्पर्यं परेतु कृतस्यापि वाकात्वसंपादकम
रान्तरंगपक्षनयेकादेशासनत्वमेवेति विस्मेवचितमित्याहुः असिद्धे वहिरंगमिति त्वहत्याःसिद्धस्यापि वहिरंगस्यान्तरंगोऽप्रन्यासिद्धत्वहुतादरनमनेयानानुपन्ने

कै·टी·वि·
३५
मिमतो रिसत्र निरूपितं आ ओ उ ना नन्वर्थवो धनाय शब्दपीयात् अनर्थकत्वमनुपपन्नमत आह · अवेक्षादि क्रियाविशेषणत्वादिति क्रियागतविशेषद्योतकत्वादित्यर्थः भा
ष्ये वहुलवचनादिति · सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वादिति भावः एको सर्वहींनि तु लुङिच न रूपस्य सर्वच कारणां व्याख्यानात्मनः यथा प्र कोत आह नु लुङिचेत्यादि · अक्षिको
राभिख्यन्न चिरतिस्तु रश्मि यन्तये क्रियमाणो थपि अनर्थकं फलाभावादिति भावः खतः एवेति · अशान्ते हि विधिरर्थवान् तु शास्त्रे रतिभावः नन्वभ्यास दीर्घायस हृस्वादि
नोप्यनुवा कः सुभः प्रवृत्ते रसाधकत्वं समसह सहसाफलसंपत्तिलन्नपुनः शब्दनिर्देशाहभुजेरिति · भाष्ये सामर्थ्यादित्यस्य समाचानो र्थः प्रयोजनेनास्य तभावादित्य
र्थः स्तदाह फलविशेषेति हृस्वविधाने नस्वरसंध्याभावमुपपादयति हृस्वसहृस्वेति · अग्निहेषां तो वेधर्मो च पुत्रकरत्वाह अग्निदंध्यमिति · न च हृस्वस्यैव कल्पितकत्वाहल्ला
भावेपरत्वनिभावार्थ चकारः तेन च अ अत्रेत्यादि सिद्धिः प्रकृतिमात्रस्यापि वैकल्पिकत्वात्स तेच अत्रैत्यपीति वाच्यं · चकारो अत्रे त्यस्य संहितायां अविश्वापां सिद्धेः नचो
नास्य त्रस्य समासेपि पृथक्त्वात् हि यथैव विष्णुपान्न यात्रा मित्यर्थं चकारः भाष्यविरुद्ध स्त्र्यापकत्व ना पेक्ष्य या सामर्थ्यं सिद्धानुवादकत्वं कारस्त्वेव स्वाशयस्य
व क्रमुचितत्वात् भाष्ये कृ तपरत्वाप्य पृथक्स्त्वेतिपृथक्त्वे वेलर्थः व्याकरणस्वस्थ्ये कुगतो तिनित्य समासः विग्रहाभावे स्वपद विग्रहे त्वचनित्यसमास वेहेतुः अ
स्वपद विग्रहोदाहरणं कुमार्यैरद्कुमार्यर्थमिति · नित्यत्वादिति · समासार्थोन्यत्राधिकार्थविग्रहाभावेनास्य नित्यसमासत्व चहारादिति भावः अशुभ जवनक्षपि
र्वैरः तत्र पर आर्थः यथा स्ताररति मनरति गतोन्यो नार्थः सकृचेत्यत आह · यदस्येति · प्रयुज्यते रत्यस्य एव कारैः सो पाति शेषः नतु स्मृता शतिवेधाप व तिरिति प राम▲
श्रोतुपप त्रोत आह स्मृतस्येति स्वरसंधेरव स्पं भावादिति भावः अस्येन विहितत्वादिति वार्तिके कोशमव्ययताय ति भाष्ये किंचेदानीं तस्या अयीति · प्रास्यस्य सकच्छतनि ३५

स्याद्यस्त्वर्थः · अस्येन विहितत्वादिति हेतुं आचष्टे तेनेति उच्चाकव प्रयोजनं विषयसंदेहो यदपि निरुशे पति · किमिति · अन्ये तु पाणिनस्य तु हिनि मभिधेत्यारंभ सामर्थ्यादेव विक
ल्पमिदं वाकवमेतास्येति किमर्थं रतिपूर्णः रत्नाय स्कृस्य प्ररत्वाह तु भयच विधायेयमिति न्विरमाकारश्रुसाख्यानं परभाष्येशाविरुद्ध तस्यत्वाख्याने स्कृत्त्वो कैतो याहा
भिवविहुहातात्सादपि निम्ना कृतव स्वावस्थेष्ठ तेन वैकल्पिकबोधितामावस्यपेननाधामिन्यायेन बाधो चित्यात्स्तति वेषिस्यमेवेतत् · दिवृस्तस्य पत्वादिति · बलाद्वि
मलघुरसादोसावक्रापां तत्र प्रोलुकालुप्नत्वेनो ३ प्राप्तभावात् भाष्ये तीयाति · तेनादरत्तो सेदा दुदा प्रहरस्य त्र दी र्घविधान सिद्धिः तदाह सेनेति यत्तु न तत्र संग्रहा
रवेहानिर्देशेनैव सिद्धे ज्ञापनस्याफलाभाव इति तत्र समाहारहेहे प्राप्तिपदिकत्वेन तद्वर्णिस्त्वयो लुकि हृस्वदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शास्त्रान्तरशास्त्राः नित्यत्वेन नित्यत्वा
द्धस्वेन रोधस्याद्यपदीर्घोपेस्या तरात्लाहाहृस्वे हृतेपश्चादीर्घं त्वतिरूपासिद्धेः अतएवोकालरति स्त्वे कालहतिनाकारस्यापातस्तुरका स्वर्वं स्तु सेदेषपि
शेषप्रतिपन्नेपेकास्त्वेन हृताया वपपकसेन प्रश्नावपपन्नेसहेवसमासौ ति · अस्याधिकारे यावत्समारात्कृत्वै कवाक्यत्वात् सुख काले निकिरत्वोः कालो रेव निर्देशा
दितिभावः वस्तु अभ्यास विषये मध्यपदे ग्राप्य तत्र वापक मते आह अपवेति वक्ष्मालाने के इति अभ्यास वीजे हृस्व निवत्यर्थ वृत्त्या विप्रहस्यार्थ वेलने के त्यर्थः स
तु लिङ्गाद्य नपुंसकत्वा देस्वालु पपत्तिः · स्वानाधिकरणपाठे पन्निवृत्ते लिंगत आह आदित्वि लिंगमिति · आदित्वपर्यायो क लिंगमित्यर्थः । नतु परत्वाद्यात्प सुनं करार्य सा
तंत्रालादस्थिहि वेवे च नारो सिद्धि मत्वाह अभ्यासश्चेति · अत्र हरांप्त्यर्थमर्शं सेवत्कर पुरिष्ट सेवोदाहरणानंत किं चाविकरणाविशिष्यस्वात् स्थानिवारधानात्त
ष्टशाक्षिरवनदित्वस्यातु स्थानेहिवं च न लपक्षे तत्र कृते प्राप्तिरिति वोध्यवंधातुः साधनेन पुत्र्यतरतिपक्षे रदे मन्यत रत्ने नास्य सिद्धेत्वदयेपति नन्वतेरेव

कै·टी·वि· हिंशायोः कथं द्विप्रतिषेधोक्त आह अतंगोति द्विशयोप्राप्यक्षेश्यद्वं तरत्वाभावादाह स्थाने ऽन्तिति अन्तावित्साङ्गतानि च सह्रहस्वविषयस्त्वीजोयलस्तणं नन्वनप्रयोजनानुवन्निप्रमा
३५ णामिति नव्यवस्थाकारितोत्पादिनाकथचक्रदोषपरिहारोत आह सन्नस्वरूसे वेति विकारकृतानान्तत्वेन लक्षभेदो नाश्रीयत इति भावः अथवा साभ्यासादिति अन्तः
मस्येति लिशस्यादिनिमित्त विशेषणे अनभ्यासस्येति निलिटस्यादि क्रमेणार्थः सेव धर्म विहितत्वमेवेति भावः एवं च कास्त्वे प्रहरणमभ्यास विषये देशविशेषत्र नियम
त्यथेमित्युक्तेति अद्भुमयेचतात्माभ्यवायात्तद्दृष्टवा प्राप्तिरितिवाक्यकाले वार्तिक मारभतेऽवयवायस्यादिना स्वरूपसंख्यानमित्यर्थः सूत्रस्यापाठ इति एवं च उ
भ्यासस्यवापेभ्यासेनार्थः सूत्रपाठ इति भावः ननु पूर्वस्मादितरतोरिति सिध्यति किंवपद्यग्रमारतिग्मायात्स्वात्माव्यवधायकत्वादोषोत आह परत्वादिति निमित्वादि
करणेन तदेकत्वार्थाभ्यासावयवोऽतिधात्तो व्यवधायक इति भावः नन्वभ्यासस्य व्यवधायकत्वासिद्धमिति किं वचनेनेत्यत आह नाप्राप्तेति अंतरंगत्वात्स्वविहितेभ्यासा
त्पूर्वं स्वह्प्राप्तेऽपसंख्याने न परत्वात्राप्त रस्वर्थः परेतु उन्नेरश्वद्रस्ये वार्थवत्वाद्भ्रमुत्वमतोऽत्रापि व्यवधानादप्राप्तस्येदोपसंख्यानमित्याहुः एवं चेतदर्थं कास्त्वे प्र
हरणे नकर्तव्यमिति तासिंह रदानीं भाष्यकारो वचनारंभेणासूत्रप्रत्याख्यानमप्युक्तमन्यमानश्चाह एवमर्थमेवेति तत्राऽव्यवायेप्यासूत्रेणासिध्यतीत्यत आह पर
त्वादंतरंगत्वाद्वेति सुद्धो विकरणाच्च पूर्वं मडागमरस्वर्थः वृत्तौ तु रदभाष्यस्थाने द्विर्वचनं देशग्रहणस्यार्थ्यका तत्पूर्वं न हरणामिति पक्षे अभ्यासविषये वा द्वियये
त्वरिद्वसेद्धे द्वेः प्राप्साविहि वयताव स्वमपोग्यनि वोव्यमानिममेप्यनदभिशाय वोचयद्रन्नेश्चेत्याहुः ननु कास्त्वे न हरणेन मध्यानुप्रवेशोः सुजः द्वित्वकौ
त्स्वे न हरणाभ्यो विरुद्धा देशसमर्थेनेन परस्परव्याघातादत आह कालावधारणार्थमेवेति कास्त्वे न हरणेन सद्भावसतः कालेन लक्ष्यते पदीकरोतेः कादिसत्व सूरौ राम ३५

तित्र्यर्थः एवं वाह द्विर्वचनाभ्यास्वमेवस्यतिन व्यवधानमिति वार्तिकद्वयप्रत्याख्यानेः स्दानीं वार्तिकारंभवादी मत्वमात्रेणानसिध्यतीत्याह भाष्येक्रियमाणेऽपीति कास्त्व
वेपहरणास्थलस्त्वशिनामात्राभावात देशग्रहणमस्यार्थत्वमेव शास्त्रप्रमोदकालभ्यातेत्वपत्रप्राप्तिस्यात्विषयमेव स्यादिति सरकृत्तेसादावेव स्यात अट द्विर्वचनयोः स्तु अवधा
नात्मागिरिवनेतितद्वेपर्थ्यं वार्तिकारंभविनाप्रयोगासिद्धेश्वेतितास्यर्थं करोतिश्लुकादिद्विति त्यस्यप्रस्तुतो यथायोगं देशयति तत्प्रश्चेति अप्रहत्तिरेवेति अविरोधनपद
नौ संभवे संतविरोधे प्रदृत्तसंगोगो व्यवधानाद्वतत्रापदृष्टिरिति भावः पः ककारादिः करोतिरंघः तत्रैवस्यात्पस्यातिदेशिको ककाकादिर्दश्लत्रेन स्यादिति भाष्याक्षरार्थः
महीति अभ्यासवानिसर्थः स्थाने द्विर्वचनपेक्षेरद्वंचुत्वेद्वे तेवाकरोतित्वमति वृद्धेनेति बोध्यं अत्रागमकानामिति विंस्प्रमिदं बुद्धिविपरिणामेनादेशत्वमवहा
रेपिस्थानषस्थानिर्देशाभावादतिदेशाप्राप्तिः प्रदाणमारतिग्मायेनानहरणमस्यातिदेशिकमिति नु भाष्याशयः कास्त्वेमहरोना अभ्यासविषयेयथास्वतो नि
वृत्तिस्तथादर्शयति कालविशेषाणां गीकरणामिति यत्रेति संस्कर्तेत्यादीनत्रसित्वादेव कास्त्वेत्वसिद्धमिति भावः अनेकेति षष्ठ्या अभ्यासविषये तद्विधायक
वचनसंनिपातः कार्योत्रात्विति तदास्तु कार्यः पदासतः कास्त्वरतिवाकार्थरति भावः अनेनतः करोतिः ककारादिर्न संभवतीति देशप्रत्यये स्वर्थत्व पक्षेसमा
देः परस्पकादेः करोतेः सुडित्यर्थ इति भावः एवमदूपवायेपि सुदोऽप्रसंगो बोध्यः सपरिभ्यासुत्तरः करोतिर्न भवतीत्येतावदेवसुवक्तु मुविते पद्धाहिस्थाने रत्सादि
भाष्यस्यावद्वेस्थाने द्विर्वचने रति चकारात्स्वरतिकात्स्वे न हरणासामर्थ्यात्स्वरकेसादौ चरितार्थे द्वित्वस्य संको चरस्यर्थः अथवाविविप्रेषेत्यादि भाष्यंव्याच
वविशेषे तिभाष्यं द्विःप्रयोगो वापीति देशपक्षेस्पर्थत्व पक्षेपिनदोषः इत्यर्थः लव्धासिद्धिरूपदोषस्यापं परिहारः वैपर्थ्यरूपो दोषस्तु सस्यैवेतिबोध्यं समुदा

कै॰टी॰वि॰ यस्यावितिअर्थात्तस्याभावादिदमेवयुक्तं वक्तुमिति स्वविनिर्दुम्यः सुपिसनीतिस्वेजत्रविस्वप्यप्रतिष्ठिते एवंत्वासिद्धमहिर्वचनमित्युक्तेः उपसर्गसंज्ञा अपत्वेनांतरंगत्वाच्च
३६ हिलास्त्वेपाशयत्वनिहेन्नयेस्तुपातिहन्तसंश्रमास्ताग्रहणं अभ्यासस्यसंप्रसारणोहूतेपिनस्यानर्थकत्वात्तस्यत्वाभावइस्मकेरहतुप्रकारान्तरेणादोषनिहेतौरुक्तत्वा
स्या स्यावादेनभाष्यतेदसुक्तमितिभावः वक्तौ भ्यासोनर्थकइत्युक्तत्वइत्यर्थस्तवानेवेतिएकाचोद्वेप्रथमस्येत्यत्रनिरूपितमितिनभाष्ययोः कश्चिद्विरोधइतिबोध्यं हावण
र्थवंतावितिकेयरकृष्विसरववतिदिकृकेनेनेसेतांशंका अनर्थकारत्वकारसंप्रसारिभ्यामित्यस्यात्मनीयांतत्वेः उत्पावापेरस्यपिनकार्यसवर्णस्याने द्विर्वचनेका स्वर्णग्य
हयासार्थकत्रुक्तेमुक्तेनेनद्विः प्रयोगे नाथर्थमेवेतिस्वविनत्रत्रुस्वस्थयोगादित्वात्गुरुत्वाद्वगुणादीर्घाभावोसिद्धावितिकिमुपदेशिवद्वचनेनेत्यत आहान्यथेति
उपदेशिवद्वचनेनेत्युस्थेनांतरंगत्वेनासिद्धत्वाभावात्गुणादीर्घाभावौसिद्धावितिभावः उपदेशिवदित्यस्य चप्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः एवंचास्य वहिरंगेऽसिद्धत्वा
त्कथंगुणोत आहतानरतिनिवार्यतइतिपदद्वयाप्रयत्नात्स्वरोवहिरंगत्वंयङ्कृत्वं तत्रिमानक्रियतइत्यर्थः अनुसन्त्रेष्विति कएणौधातोयङ्गत्वा ङ्धानादिति
भावः नन्वगतः स्वरस्यादित्वत्करोत्सादेयदइत्यर्थात्कथंतिइत्यत्रे पूर्वं तत्र आहदकरोनिनाचेतिसत्वविधौत्वक्षितत्संनिधानमित्याहतः इत्यतिसमासाधिकारश्च
नित्यसमासइत्यत अनेनात्रकर्णात्रत्रुपदेषुइतिवाक्येकदेशानुवादितइतिबोध्यते अपमेवाक्येपरंतिबोध्यं नत्ववर्णेमहणाभावात्कथंतदादिग्रहणमत आ
हानिगांतइतिभाष्येइत्यव्यमित्याहभावेत्वसरस्माहतदेवदर्शनमिति किमंतरंगावहिरंगमितिपृष्टेप्रयुक्तेनदेवाश्रयणामितिभाष्यार्थः पुरुषैर्दशनमेवाह राम॰
भाष्येधात्वपसर्गायोरितिएवेचस्वधेनंतरंगत्वेनासिद्धत्वाभावाद्गुणत्वाभावेनतदाधेप्रसंगः संप्रयोगादित्वाद्वगुणासिद्धिरित्यर्थः अर्थत्वाभावेनिउभाषास्यगोगुरुरि ३६

साहेतसाधनेनकर्मणास्वान्वयप्रयोजनार्थत्वाभावेत्यर्थः भाष्येनेनत्सारमितिवक्ष्यमाणोभिप्रायः तस्यासारत्वंदर्शयत्रयूर्वधातुः साधनेनेत्यस्यपुरूत्वदर्शयतिसाधनेहाति
क्रियाजन्येतामितिसाधनयोगेनहिसाध्यत्वेनवाच्यार्थप्रतीतिः साध्यस्यसाधननिरूपत्वात्क्रियायोगोवोपसर्गात्वाभिहिभावः तदाहतानुपयसर्गइतितांसाध्यत्वेनप्रती
तोतत्रविशिष्टाणामन्तमर्थमुपसर्गोद्योतयतीत्यर्थः अभिनिर्वत्तस्यसाधनेनतातस्यविशेषो विशेषणो उपसर्गेत्याशंक्योद्योतयितं एवंचपूर्वधातुरूपसर्गेणेतिनसा
रमितिभावः इतरस्यतदंगात्कुर्वनेवोतरांतत्वमुसादपिहिमाहसत्यमेवमेतन्नयस्साविति उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगात्पूर्वसाधनयोगइतिसत्यमेवयरंतुस्वदभिमतेधात्
पसर्गसंबंधउक्तमर्थमभ्यंतरंकृत्वास्ववोध्यत्वाधातोः पूर्वनियमेनाकांक्षितार्थत्वात्साध नतत्कार्यदउपप्रयोगेकृतेक्रियात्वावगतौउपसर्गसंज्ञकशब्दयोग अन्य
थाकेवलधातुतः सर्वत्रप्रतीपमानः सोर्थः कथंत्रांज्ञायेतेतिभावः योहिसमभ्रेतिशब्दसंवंधवदर्थसंवंधोपिपश्चादितियामन्यतइत्यर्थः अंतरंगानेकइति
साधनसंवंधोत्तरमुपसर्गसंवधसंवृत्तिरितिस्थितेतमन्तार्थकनिमित्तकत्वाद्धास्वसाधनसंवंधनिमित्ताद्वित्वादिकार्यात्मुउतरंगतरइत्यर्थः इंहप्रोस्थलेपमे
वसाधुत्वान्वाख्यानप्रकारेणएवोपपदसमासिः तिसृत्रेधातूपसर्गयोः समासमात्रकमपूर्वधातुः साधनेनेतिपूर्वतितिः विशिष्टेनैवसामर्थ्यस्यात्तनैवातिउः तिनि
येधात्रतिउः तेनेकार्थीभावइतिसमाहितेतिउःयोनकत्वमेवेतितन्नयवः क्रियसपरिभाषामुपसर्गस्येत्यर्थेनसमोयोगात्पूर्वमेवसृष्टसपरिभाषामित्यस्यपंचम्यंतत्वे
पित्ताभ्यापरत्वेपोपसेत्यर्थेनतत्तः पूर्वमेवसुइत्यनत्रवनिविशतइत्यादौनसमासः नेपरत्वेपाद्वित्यर्थेनपूर्वमेवात्मनेपदप्राप्तेगतेर्दिशेष्यस्येत्यर्थाहास
क्षेवेदनेविहारस्यचभाष्यइतिपरेत्वत्वस्वरूपेनियतिपत्रस्वरूपेत्यर्थः तद्वाभग्नसाधनापन्नइतिभावः निष्पन्नस्वरूपेणतुनार्थः निष्पन्नेविपरीपरणसंवंधेनु

कै. टी. वि.
३७

यपोगात् सत्समितिसंज्ञाकारणयमाहबुद्धीतित्वधानिरूपितंविशिष्यतत्साध्यंतस्यभावीयःसाधनसंबंधत्वाश्रयेगोत्यर्थः एवमपिस्वीकार्यस्यानुपपत्त्याकथंभाष्यस्वारस्यमि
तिचेत्स्थात्संज्ञायारतिकृतोनाविति क्रियानिर्देशत्वोपपत्तनु आकृष्टादितिचित्यः प्रयसमाहाल्लिलादिकमपिकथंभाष्यस्वरसासिद्धमितिचित्यम् स्वह्यादेरसपिचित्यंभा
ष्येलसाधनकार्यंत्तरस्यपक्षौयोगप्रतीते एवंचसेव्यतिरजितयानमुचिते अप्यायाऽऽदेवधातूपसर्गयोः समासाप्राप्तिरनेनार्थेन समुदायार्थेन आक्षेपादितिभावः भा
ष्येकालस्वेनहरणावाप्तातिद्वित्वानादिभ्यः प्राप्तोयमिद्धंरसुत्रैः स्मानेहिवचनपक्षेपित्रवक्तैत्वमितिभावः नचुस्तुस्वर्वौतरतीतिविरुद्धमतआहकारमितियोवी
यथाभावादिति एवंचमस्यरुत्वाशाप्रित्सत्वचसमसंबंद्धेचस्यादितिभावः पदान्तत्वाच्छितसस्त्वंयोरितनेनयथान्यासेयाति अन्यथासंस्कृतेस्यादेवाशरीतियक्षेवि
सर्जनीयःस्यादितिभावः योवापधेचेतिवचनसामर्थ्यादितिभावः रदेचसंपुकानामितिवार्तिकारंभेप्यात्वृश्यके अन्यथातस्यापिसकारपरत्वेवमहनेदेशता
दवस्थमेवतद्विधेयरतिवृदंनेश्वतिवार्तिकविरोधपरदर्शनायानुसूत्रेविहायवार्तिकाश्रयेणासमाहितमितिबोध्यं अथवेतिहल्ोनेतरारइतिस्तृतेयसेर्कसंपो
गसंतेतिपक्षेसत्वधावसंकृयत्तरस्यात्रानपीरिड गशायानायात्तयरभाष्यविरोधादिदेवित्संतस्माहृचनमेवशरणं अपावनुष्मान्तसत्रौयानौपाधे
विशेषस्याप्नायवार्तिकेनत्त्रात्मनेपदवत्तत्सरेपिविषयविशेषेभिधानस्वाभाव्यादेवसिद्धौससोस्सत्रौपानौपाधिरनर्थकइत्याहहपौदपएवेतिय राम
त्तस्मानाकारमेवात्मनेपदविधायकमेतामेवचोदाहरणानि अपरस्पराः नतुमलोपस्यलक्षणाभावेपिनिपातनादेवसाधुत्वस्यादतआहनिपात ३७
नात्क्रयपरागति निपातनान्नावाधकत्वेचसवोदिसूत्रेभाष्यस्यापित्वेनुसंततस्यसाधुत्वेसांतस्यनित्यापिस्यादतआह अव्यविकेति अनएवसर्वादिसू

त्रेभाष्येनिपातनानमलोपेसंततमितिनसिध्यतिस्वचनेनतुसूत्रोचारितसजातीयसांतस्यमितिनसिधातौसुते अतएवसांतत्स्वरतिमवितव्यमितिस्मंनन्वेवमवश्यंकर्तव्यमितिन
स्यादतआहसंहितायांसमासेवेतिगोष्पदेसेपुत्रसेवत्वमितिगमोदेनजितपुन्न्याद्यादितिभावः नन्वसेवितमहदृशोष्यपदेशवत्त्वदत्स्यातआहसामर्थ्यादितितेनेयचेति
अरत्सासे अविशेषेणोति अरण्यादौनामादीवेत्यर्थः अत्रारूविवीतत्वबहूव्रीहिसमासमात्रदृष्टीकृमाष्यविरोधः किंचगोष्पदशब्देनैवतत्समासवहुव्रीहिभ्यासि
द्धेःसेवितमहशासाश्चर्यंकेगेरुत्पादमिवेत्याद्वः नन्वसेवितेपिगोष्पदसेवितिपातनादगोष्पदानास्तुसाहरणमयुक्तमतआहअसेवितेरतिगावोपसंदस्यानेनचागो
भिरसेवनासंभवादितिभावः परिछेदः अलालरूपस्वगोष्पदशब्दःस्वार्थपरित्यागपूर्वकंमल्पत्वरूपेप्रमाणमात्रेवर्ततइतिनात्रसंचदर्शनमाहपर्थेति चेलेतो
पेरित्यत्राहितुर्थेप्रमाणाइतिवर्त्तनेविक्षिहरतिस्वचयाठमिति विक्षिरः शकुनिर्विकिरोवेत्यनार्थःपाठइतिभावः नत्वशकुनौठ्ञानिपातनस्यथिकल्पे
विकरस्यासिद्धेर्वार्तिकेव्यर्थमतआहइहेतिअभिकरणविकलइति शकुनौवाअन्यत्रवेसाकोतरतुकेमाष्योःमन्त्रापिनित्यमितितुल्यजातीयेइति प्राशितादिनानु
लज्जातीयइत्यर्थः भाष्येनियातनशब्देनकर्मेंधृत्वसाधुच्यते निपातनद्वारास्टउप्राप्तौविधीयतेऽतितस्वकत्वेनयोगः यथाव्रीहिमिपजेतेसाशीशीहिसाध
नोपवसाधनश्रयाणोविकल्पेनविधापतइत्यर्थः विष्किरइत्येनत्रियातनस्टत्वेननियात्समानः स्टहणाकुत्सोवानियात्यतेवोध्यमशानभाष्याख्यार्थः आश्चर्यमन
वनित्यइत्युत्तमानेघरूत्तवप्याश्चर्यदाहृपुपोगःस्यादतआहनिपातनात्रेति अनित्यमनियतेमस्कारमभाष्येनदेमस्कोरीमस्करोस्येतिएतदर्थकोनमस्करि
शब्दःनहिसर्वःपरिव्राजकोवेरधरोनापितनोवेत्सापरिव्राजकत्वमितिभावः अपमादत्तमिश्रेणस्वनतावतपत्वनत्वाकेमांसीस्यपकृत्स्वपेकमौणिपरित्यागपरानृते

कै.ट.वि. वस्तुपदेयेत्यर्थः भाष्ये कुमेशद्वेन कामकर्तोपलुप्यते। नित्यमेवेति कानिमुत्सवोपि कर्तव्यान्येव अत एव काम्यानां कर्मणां मासंसं मासंकर्तव्यो विरतिनिरीता पापमूल मितिमाकः करोतेरिति
३८ नाद्यन्येविणो नोशाष्ट रीता/नीपालत्ततरत्यर्थः पारस्कर निस्तु शसिद्धेचोर काणि यन्वयः अस्यस्याने शति। शाव्रशद्यास्तासाकारस्थानेर त्यर्थः अन्यथा सर्वदेशः स्यादिति भावः विनोते निके
न्नेश्ससके भावेन्नेश्व॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पंचममाह्निकं॥ अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सूत्रे पदग्रहणानर्थक्यादित्यभाष्यम
पुनरुक्तमत आह नत्ताविति तदस्यात्तमहपयान्न इति तिंसव्यापा अविक्षाचेयतेवपद्गणावेकवचनकरणां संस्कायेत्वमनुवादत्वे अचुदात्तादिशब्दस्यापि परिभाषितत्वा
त्तदेनसामानाधिकरण्यम पुरुकमत आनुदात्तशब्द मितिगुणपोणादिति गुणगुणिनोरभेदोपचारादित्यर्थः नचात्यर्थानुदात्तत्वादिनाकाथ मझल्रूसपदस्य व्यपदेशोत आ
हनत्राचामितित्तहसं तिवहुव्रीहावनिभिन्नेतेभाष्येनेत्याहे तिलक्षणविशेषादिति भावः भाष्ये पदेयेषामनुदात्तशेसाइति चेषामचामध्ये कस्य चिदुदात्तस्वेसेत्यर्थः उदात्त
न्नहणामुपलक्षणोस्वरितस्यापि यदानुदात्तेन्यावाक्षिण्वं चयदस्य सामानुसंस्कार्यत्वमपीति भावः परत्वे कत्वविवक्षा कथनस्य चोपयोगः किंच विवक्षायां पदं गृ
रेस्व रोवस्याचेत स्याघा तिपदत्वेसमाप्तं तावपदस्याधिश्रवणान एकवचनेन तस्यापि न हणस्यादत आह यदिहाति सर्वेषामिति सर्वेषाम पिततन्त्र एकपदत्वादिति
भावः वलवानिति सतिशिष्टत्वादिनेत्यर्थः वृषभारणादस्याग्रुणवचनत्वाभावात्र मतुप्लोपासंगते रत आह अवयवेतिगुणवचनत्वाभावादितिसंज्ञासंज्ञा पांगुणवचने
संज्ञाबाधकत्वस्याकृतस्येभाष्येउक्तत्वादितिभावः सौक्षौ च मतुप्लोप इति भाष्याशयमन्ये अनह्यहस्त्रोपपदस्वराभ्यरयोः प्रवराप्रहणोदोक्तः परविषयस्य न रा
पुंसकविषयस्यतिनिरिसेच्छोदात्तः वार्तिकेतत्वेन हणंत्वजोपलक्षणं अनेनाध्युदात्तत्वमितिविकल्पेनविधाप्तत्रतिषेधः उदात्तस्वरितयोर्यणीतिचदात्तस्य तिसामास ३८

विपत्तापकाअपवादस्वाकृतसावत्वाद्रुणसंभवाचानुदात्तत्वसिद्धिरितितात्पर्यं नन्वेवमुदात्तग्रहणोनस्वरितस्यापि ग्रहणोस्वरितादनुदात्तस्यापि स्वरितः स्यादत आह यदि
ति अचेवार्थेनियामव्याहतथाचेति अनेनस्वरितविधयत्वेतापकस्यासंगततिमित्युक्तमतनक्लत्वकमेवभाष्यकार आहारभ्यमाणोपीतत्रत्तेनतरमप्याहत्ता यकादिति अस
मत्वेविलेवितत्वेसामान्यविषयत्वविशेषविषयत्वाभ्यां तापदके सदिग्धं वन्नस्मा परिभाषालेदीर्घकापीप्यादावस्यापस्यानासीमलकाजदत्वादानुभयोः स्वरयोर संभवा
हिशुद्धिषेधश्रमपवतएवेत्यत आहेदमेवेति एकमचमिति एकानुहणशब्दान्तरविहितस्वरकोपलक्षणं ननिवर्त्तयेदिति एवामचोनत्ववुदात्तत्वस्वरितत्वस्वरदेशा
त्वनिवृत्तेशेदिसन्वयः अशाशविधानेचरितार्थत्वात्तशाह्ननिरत्नोव्यापारभावइतिभावः हत्स्वर इतितकाराकारस्येत्यर्थः शिष्यस्यमकाराकारस्यनन्वेकानहणात्क
थंचतुर्णामुदात्तानामप्रवृत्तामत आह एकमेवेतिमितत्समादिति अस्यारायरुक्तरदंचयरिभाषायरस्येपिसमानमित्याहतथाचेतिएतदुत्तरसूत्रस्थपोगस्वारितत्वाभाव
तुसारदंलपाक्षिकंकैयटेनद्रूतनाक्ति मर्थमितिविसंयदिनोदात्तपदमिति अत्रन्यासेएकपदेएकत्वसंख्यावत्सेरतवैचोतश्रेत्यादौनुपुगपत्तग्रहणसामर्थ्या
त्समावेशइतिभावः अत्रपक्षेविधतिषेधोपयन्निदर्शयति अस्यस्वाते आभावादितिकएकरतिकिंचीयेकाशेतिकिंवेत्यासर्वेमितरस्यर्थः भाष्ये पाक्षिकऐवस्वरश
नित्याध्यायस्यस्वरमकारास्यरत्यर्थः येमेसन्नाध्याप्यामितिपाषिकारिकायेसन्नाध्याप्यास्वरारसर्थः अथमितुनास्याः सिद्धोनेपुपक्षितिओरव्याख्यानादितिभावः घ
हेपिसहस्यस्वरत्वादेरसंगतहः ननुन्यासोनरेपिविधित्वेसएवदोषोतआहपरिभाषेतिनन्वेवमप्यकोदात्तेपदमित्येवपरिभाषाकर्त्तव्याएकएवोदात्तोयत्रतादृशमर्था
भिमुसन्नरहितामितर्थत्वाभादितिचेत्सत्यंतत्रैवत्तात्पर्येतनत्रहदपस्यभावसाध्येबोधकत्वात्पत्रचैकस्येतितत्रुदात्तादिशास्त्रस्याद्वेशपरंनतुविधित्वेत्रमाविवे

६

कै॰श॰वि॰
३९

दोषस्पर्शाभावेन कथं शोभते इत्याह नामान्तरेष्विति नहि रोधोति · अनुदात्तस्य विधेनतद्धेनासंभवतीति भावः उदात्तत्वश्रुतिषेधार्थमिति सर्ववदनुदात्तरहितेत्यवन्नात्यर्थादिति भावः प्रतिषेध
पर्युदास इति · कृसेकसपर्युदास इति चेत् यस्य लक्षणान्तरेणास्वरविधिरिति महाणा नत्रौदात्तत्वश्रुतिषेधेऽनुदात्तत्वमेव भवति अनुदात्तपदे उपस्थितत्वात् तेन नै कष्कतिनीपत्व
रकतास्वरितेष्वदात्तोत्सानिसद् प्रुदात्तस्वरितयोः रितिसाप्यकान्तपूर्वो कारदपु कमितिपरिभाषापक्षएव पुरुकः नपुंसरत्वादिभिर्वक्ष्याः पाः पुगमस्त्वात्सेदेहादिति हे नुरसि
होते आह परेत्यादि सर्वं चेति · गोयापीति अनतीपते आपगावत्वमित्यादौ समत्वमित्याद्यत्वतत्समसिमेसनुदात्तानामिति शकृतिरनुदात्तानितिनिरिः शकुनीनापत्तपुपूर्वमितिधो
दात्तेन तु कास्यचस्थितस्वसहते त्वास्कृत्यमतो किरसंगतेऽत आह काम्यवदतिश्तपापुदात्तत्वमिति काम्याधेयकुत्समिस्यर्थः परत्वस्य पूर्वविप्रतिषेधेन वा धातकथं शहति
स्वरस्य वा पूर्वकत्वमत आह धातुस्वरस्तेप्रसपत्वप्रयुक्तस्वरस्य प्रसयसेनि योगाशिषत्वाद्वानुत्वप्रयुक्तस्वरस्य सतिशिषत्वमिति भावः प्रकृतिस्वरो न्रेसस्य परत्वादित्या
शयेनुद्धाघौकते भाष्ये प्रकृतिस्वराभाव इति परत्वात्सहृतिस्वरस्य स्पादिस्यर्थः फ्हुस्वरोपि काघ स्वेतिनेत्त्रितिपरितोषः पुत्रापिद्धस्त्रान्नोतिपतिमेयेक्षया आधुनि
ककर्त्वकारीति परत्वोध्वंसमाध्नेसिद्धंत्विति ननु प्रकृतिस्वरस्य वलोयस्त्वकथं प्रत्ययस्वरस्यापवादे हेतुरत आह प्रकृतिस्वरादिति नात्र यद्यासमास इति भावः एवम
पिगोपापतोस्मादोद्दोयोग आह भाष्ये सतिशिष्टेति स्वेवव्यापकत्वादिदमेवादत्रै व्यमिति भावः गोदधनपत्राहसतिशिष्टवलापस्त्रादितिप्रयोजनस्योक्तत्वात्व
योज्ञेनान्तरकथनं प्रयुक्तमिति शीकामप्रतिनाभवार कः पुनरिति · नावश्यायोग्यानि अत्रयपक्षेऽपमर्थो वा चनिकत्वेतिवोध्ये वानिकैः निप्रमोनामसर्वैयासंग राम
हरति आवश्यभाष्येन सर्वमिति कैयटक्तस्त्रे थात्वयोर्वेशतिषेधएवनास्वर इति नियमाभावादित्यर्थमाह नत्र शास्त्रपरविप्रतिषेधः कपेशास्त्रासम्पतस्तत आह परशब् ३९

विषयत्वादिति यथा कोपस्यस्वतः परत्वात्सभवान्कारणमत्तलगाद्धारायत्वाश्रयणात् याविषयमत्तशब्ददारेणाप्युपचर्यते इत्यर्थः पृषष्वचः परस्मिन्निमाटेशावयरवि
प्रतिषेधोभाष्येहिमित्तः अन्तरालेनपूर्वस्य वा पूर्वत्वेति तथापि तदना पयोन दोषान्तरेणोवास्पनितकरणमाह भाष्ये पदिशब्द्परे निनस्वरेति धातुस्वरप्रपरवरयो रित्यर्थः श
दुपरविप्रतिषेधाभावे प्रत्येतरमप्याह भाष्ये पत्रोभयोरिति एवं चैकत्वाप्रुगपत्साप्रुभावाच्चेनेन नश्चिद्विरित्यर्थः कृतउत्सपरसोरति विशिष्यप्रत्यपरस्य विधानादिति भावः
भाष्येरहोभयेऽप्राप्नोति साधारणप्राप्तिमात्रेणासतिशिष्टत्वाद्धि भक्तिस्वरस्य पाप्ने रितिस्वरत्वज्ञसमस्तानिभङ्गावविनिसराहास्वरस्यमसस्वेतितिसभ्यो तसरस्यप्राप्तिः
एवं च सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वे मन्यत्रविकरणस्वराज्जस्वरो दोषितिफलितं विभक्तिनिमित्तयस्वेति आमर्थस्यर्थः गतिकारकेति परत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते वचनं
ननु धात्वादिनासमासः कथमत आह नत्राव्ययेति कपोलविकरणान्तस्येति घञन्तानुकरणात्तुनघनरस्त्वे रिति भावः अन्तः तौ दादिकप्रकृति कघञन्ते · ननु मतोरभावे आ
कारान्ताव्ययघञन्तेनैवस्यात् याकरसादेनस्यादतोमनुत्रव प्रपकोगते आह आकारात्सर इति भाष्ये आकारादनेनेतरइति घञ्जसत्तिकाले आकाराद नेनतरोदायरसा
सावस्ता सात्पःस्वरप्रवृत्ति कालिकमानेनतर्थमेव स्वरप्रवृत्तिनिमित्तमिताश्चपेनाहेहापि पुर्केतिपुकिकृते आगमस्योप्रुणगाकारघन्तो व्यवधापक इति भावः नत्वाका
रमात्रान्तघञोविधानमस्त्वात आह घञोतिनतितस्मादित्तुन्तरसेतासिन्कथं विहितविशेषणालभ्यतेत्याह अनेनतथोसेभवादिति अनुदात्तस्य चानत्वस्येति
आश्विनुतप्रत्वेनतस्यवाणुस्वरेकार्पत्वेन प्रतिनिर्देशादिति भावः स्वरितन इति एवं च स्वरिते प्युदात्तलोपसम्भावात् व्याहतत्येन चरितार्थामिति भाके भाष्ये निघा
ते हेतरश्निजेत्स्वरितमिति चेकवाक्यतापत्तेरित्यर्थः नेघातः त्रिपमामितिस्वरितविधेकवाक्यतापत्तेरित्यर्थः अयं पूर्वोक्तः सर्वस्वराणां ननः श्राभात गाविनी · अप

कै॰टी॰वि वादः सवितिशिष्टत्वाद्बाधकः श्रात्तादितिसौत्रोऽसत्लोऽस्त्रोपेऽयमपस्याविद्यमानोदात्तत्वादेवानुदात्तेनोपसत्वादनुदात्तत्वमहणोपदेशात्सद्गृह्यते सोदात्तलोप एव नास्तीति तथापि शाच्य
४० मेवंवानुदात्तग्रहणमर्थमेवेति भावः अविद्यमानोदात्त इत्युदात्तेत्युच्यत इति पाठः एतेनानुदात्तस्येति यद्वक्तव्ये पितस्याविद्यमानोदात्तस्येत्येवार्थ इति सूचितं अद्यमानोदा
त्त इत्यत्रोदात्तशब्देन गुणमात्रपरत्वमाह अन्यथेति एवं चोदात्तलोपाभावात्स्यानित्याशिरित्यर्थः अविद्यमानोदात्तकं पशिमिनोऽत्र तत्रोदात्तलोपस्तस्य उदात्तत्वं इत्यर्थः उत्तनिमि
त्तत्वानादरेणापत्राविद्यमानोदात्ते यत्तौ परतउदात्तलोपस्तस्य वास्योदात्तत्व इत्यर्थः इत्याशयेन पृच्छति भाष्ये किं पुनरिति अत्र वर्त्तत इति आद्यपक्षे तदनुवृत्तिः अथ नानुवर्त्त
त इति द्वितीयपक्षे तदनुवृत्तिः फलाभावादसंभवाच्च अत एवाप्यत्र विवक्षितार्थं द्वितीयपक्षे त्वर्थोदादेरेव क्रमानुल्लंघनादिति एवापत्तिस्तु चिंत्या आद्युदात्तस्य स्वादावा
दित्वहणस्यवैयर्थ्यापत्तेः अनुदात्तत्वशंशेतीति तः शोदात्तलोपाभावादस्य स्वरस्य नायं विषय इति भावः एवं तर्हि इति इदं विंत्यं अंतरङ्गत्वात्सर्वधातुस्वरे सति इह तु पुनः कथं तत्सूत्रे इति अत्रे
दं तत्त्वं आगम अनुदात्तादिति नापूर्वविधित्वाहि शेषनिघातमस्तकमिति तत्रापि निरूपितं तस्य चपत्र विशिष्टस्वरः शाश्वित लक्षियत्वात्र पक्षे ते दोष इति बोध्यं लसार्वधातुके
तियत्राविद्यमानोदात्तके उत्सर्पेपरत उदात्तलोपः क्रमोस्य घनेमानाभावात्तदादेरुदात्तत्वं इत्यर्थः तत्र शब्दस्याविद्यमानोदात्तकृत्वाभावात्र दोष इति भावः नन्वेवमपि इन्म स्व
रेणानपाहस्यापि निघातात्रोध एवा किं च यदा आहोस्विदादेरिति भाष्यस्य निमित्तत्वानादरेणापत्रानुदात्ते वर्णे परत उदात्तलोपस्तस्य वाल्स्य उदात्तत्व इत्यर्थः स्वत्वस्य सार राम
पत्तदा दोषतादवस्थ्यमाह अथ वेति ननु विद्यात इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधेन विनाप्यनेन स्वरेणानुभयोदात्तत्वसिद्धेः किं उच्यते इदमपीति अ ५०
त आह अत्रान्महणोति न्वमिः लोप इति एवं अस्मिन्पक्षे नस्वरेणानुदात्तत्वादुदात्तलोपाभावादिति भावः अनेनक्त्वादिविषये दोषान्तरमस्येति सूचितं धातोः श्री

दैरितीति इदं विंत्यं सिद्धं तत्स्याप्यस्यायं भावः पूर्वसूत्रे तन्महणसंबंधे आद्युदात्तत्वस्य निर्देशात्त्वेन तत्साहचर्यादिति पृष्ठा आसिद्धस्य एकारोदेशः सूत्रे परतनीयमिति भावः त्वा
वितथाविचार इति बोध्यं धातोरिति तोदात्तत्वेऽशान्त इति अंतरङ्गत्वात्सर्वस्वरे तत्ताद्दित्वे शेषनिघाते चेतनान्समावेशाभावे विप्रयोतोदात्तलेशाप्ति इत्यर्थः स्पष्टेवेदं परस्मैपदानामिति
सूत्रे भाष्ये आम्भलानामाशिरिति तत्रसतीलादौ सिस्वरेणैव कृते तेनुदात्तेत्वाद्दात्त ग्रहणार्थमिति अनुदात्तेत्वेऽस्य महणमिति विदितं कथमिति पश्चात एनं वक्तव्यम
तिलाघवमिसाशयः ननु पिद्वेर्केहाल्कि मनेनैस न आह हल पधेति लापकं मिहेति एतेनाभ्यावानुवृत्तिः कथमित्याणकं वस्तुत आमुदात्तविधाने पिल्कारोलो त्वरे हवरस्य
सुदात्तत्वस्याशिरिति भमकोर्यपितदावृषत्कमिति भाष्याशयः हनिबंधो सप्तस्य यदि विधानात् कथ्यमानत्वकामत आह अनुलवत्वादिति गुणादि सनः पुरस्य पतलेनार्थवत्वा
छेकानुपपत्तिरते आह सन्तरिति अनन्यार्थेऽपि भाष्याव्येस्वरशब्देएवैतिवित्तः पूर्वसूत्रे नुवृत्तेस्येहापि संबंध इत्याह अंतरङ्गानिपत्स्यापवस्योऽपि तिपरिभाषात्
नेह प्रवर्त्तते नलक्षानुसारादित्याह पुरस्तादेरिति विरुद्धस्यानुशावचनत्वात मनुपलोपपाशेनाहविदवपवत्वादिति एवं चागम्यमानार्थत्वादप्रयोगएवलोप इति
भावः सैवोमनुलोपरलाघ्यमने अस्यैवार्थस्य मीमांसनहणारूपस्य विलाप्रिति मत्वेतेन तिसम्भोनेत्र तिसशापस्यैकत्वाहहृवद्मनमपुक्तमत आह अर्थग्रहण मि
ति स्याणिवम्भावादिति अंतरतम्यादित्यर्थः ननु तिसशब्दस्यान्तोदात्तत्वादुदात्तस्य स्थाने परः सत्वादुदात्तपराः स्वरदात्तत्वसिद्धिमत आह उदात्तपरारति स्वार्थकृनि
तिस्वार्थिकानोत्रापाश्चत्तिप्रसंग्यानित्यते नादेकवचनो तले वहुवचनोऽतमभेदभाष्ये इत्यत्र तिसुभोजसस्यमहणानर्थकमिति सम्म इति विहितविशेषणमिति त
दापञ्चदतिस्कैःस्त्रैत्रस्थापात्मेः कथं तेन पेन नापाशिरत आह तिसकेलत्रापीति एवंवार्तिकतो तापतारख्यातमपि त्रसानहणाभाष्ये रूदाचार्यान्तरमतव

ε

कै.वा.वि. मुख्यापयतिरुपसमस्तार्थमिति विहितविप्रयोगेन मानमितित्तदाशयः अतेर्धातुर्लोपयति अतेः परं अस्त्रं तंपरशस्त्रं तोदान्तरस्यर्थकस्ये तेनोवशाश्रेवार्त्तिकोपमासेवी जविसेवा
४१ धिलेतिसतिशिथलादिति भावः अतितित्वरमसप्रस्रदा हस्ताल भ्रमेवारयति अतितित्वरस्य तेतिचतुरः शाक्षिशसिपदत्रिनुः शरस्यांतग्दान्तरर्थः स्यानिवभ्रावादु
दान्तलेसि हि इति चतुरस्यतेचरशलयोन्तलेन कुं सस्यापारतिवाधुदान्तलाम इति भावः सतिष्ठिवे मे सङ्गीसुनेन नतु अस्मादपरतिसमासे ऽनिवयरस्या दोश्क
वचनाघपिसंभवतीतिवद्वचनविधयत्वादित्यपुक्तमत आह विहितेति अत्र च व्याख्यानमेव शरणं उपसर्जनत्वादेतिभाष्यप्रामाण्यात्प्रधानाभतः प्रसिद्धार्थवो
धकघघादीनामेवग्रहणादिति भावः एतेनाचारक्किवेतश्रुतिककर्तृक्किवेतादौ एकवचनादि हि भवति परास्ता अभिव्यक्तैतिस्यायाद्य एवं वार्त्तिकस्तात्त्व
र्शान मपि तापकमुपसमस्तार्थमेके इति नित्सम्भरा तेस्त्रस्थस्त्रो क्तरीत्यात्तास्यापिचारितार्थ्येनासनानमिति मिलाचनस्यप्रयेस त्रास्याप्राशिवुकातं त
देशोपमादपर्शिति नेववापुनरितिनतुरकौगुरा वालस्य पूर्वसवर्णादीर्घत्वा वा धात्वयणादेशे कृतरूपसमानमत आह अचिरति नचरेफादेशात्पूर्वमेवस्व
रःकिनेत्यत आह परत्वादिति भाष्यपूरासः पूर्वहरति सोवर्धः सत्रमस्तदेन सञ्चमरस्य सतुनात्र पृहतिः लक्षानुसारेणास्तापकमिह त्वेन चासावंत्रिकत्वान्तरित
दिकृत्तकारस्यातिहेल्वरशोद्योपजगत्स्याविद्यमानत्वदेकाशकवृत्स्पमितिभाष्यप्रामासपावकानहत्याद्युरूपाश्रयणमिति भावः नत्स्लेनुकाभ्याकुलोभ्या राम
मित्यादौ एतत्स्वरा भावः आत्रसाय केनसत्रमावहेवचनानहत्वाधयताम्यत्रश्यमेकवचनग्रहणो मेवेतिस्वचितेभाष्येदोषाश्रति एकस्मिन्नपि वहत्वारोपेरावं ४१
वनेतदाहं कोदेयरातिनुसत्रमावुवचनेपिलोपेसति विहृतरूपसेवश्योगेन आह सर्वविधाविति नलोपः सुप्स्वरेत्येनेनतत्स्मान्नलोपादिरित्वदात्तेन शशी

नीतिपाठः नचनन्नाथोति नन्नाध्यपतित माप्येनपातस्नहसोनग्नहसोपविश्रोनत्तरूपभेदः कुतो नेतिविंशं विशिष्येतिपथा सर्वादीनीसादौन न भ्रम रसादौ ऽऽरदमितिस्ने नविभक्त्युदा
त्तत्वेसिहमितिक्रिभनेनसुरोपश्रयोगेन मत आह कृदिदमितिः एभिरग्नेरसादौ सर्वानुदात्तत्वप्रद श्चचात्तुक्कादसमितिनस्याकनतु सत्रभावहत्ववचने उभरसादौ रेकान्ताभावेन
स्वराश्राप्तिषेधोनर्थकोन आह सौपरस्वमितिवार्त्तिकापायवर्णनमात्रमेतत् सोरस्यैवप्रयोपत्तेः सोपदिति एकाश्रोपलक्षणाय सामित्युपात्तमित्यर्थः एकवचनोत
वृत्तिकारोपनत्वृत्तिकक्किवेतानामनभिधानेवोध्य अन्यथा लाभ इति सोपदकाचत्तत्यः पञ्चलाभ्यामित्यादौ नत्ती पादिविभक्तिस्लेवे तिमतसाध्यानासंगाति स्पृ
वआभिव्यक्तपरार्थो पेरातिस्याये न वातमीवीर्जिके भनहसामिति दिक् अतो दान्तात् अतो दान्तलेकासायोरुत्तरपदवृद्धिश्चत्वायत्तदावश्यक मिति कथंतदाख्ये
योग आह आने त्यति अनिलसमासस्य पदं तोदान्तमेकाचन्तत्परमित्युक्तत्वादप्रामुत्तरपदमेवेति भावः सम्प्रभृति अनिलसमासे सति अंतोदान्तएकाचपूर्वस्य
मासरत्वर्थः पृवृत्पर्थत्स्वप्रमास्यादित्यर्थः ऽऽदं पदन्तरतिनिरल्पपर्यन्तत्तापात्लक्ष्रप्रसिद्धत्वादितिभावः न्यावायाकहो अविकल्प आसनादौ अल्लोपाभावेमध्योदान्तत्वे
श्रपृथ्वगा थमेवानिमात्तामपिगृहत्सारत आह एकाचोनहत्वाचेतिभाष्यो कहेतुत्वदाहरणविशेषवियपरत्वाहपदात्तितान्तदोदात्तमिचान्तित्वरेणेतिसा
चवर्णान्तपञ्चूपेतः परत्वोभावाचयोश्चमितितिविषेधोनेतिभावः नवसकपह्नश्यदानामपुदान्तानांस्याने पनेकाचआदेशास्ते अंतरत्मादायुदात्तारतिकथं
तहिसयेउदात्तनिवृत्तिस्वरेणोचसिद्धिरत आह ये पाणि पृहत्समरत्वपूर्वेनापूर्वस्वरेणान्तोदात्तत्वेवोध्य उपधालूपरति अन्यपाये च मानिर्देशान्तस्यएवान्तस्यैनेतिभावः
विश्वोहरस्वदाहरतो अथवोदाविकल्पेपिवेतेश्वस्मारद्रदायन्हेहसाहिकेल्लोनमास्यात इतिभावः अस्याजस्य हुस्वरेणाभाष्यमिति अपः नत्रहेतुः परत्वादिति

कै·प्र·वि· षट्स्वरेण स्वपोत्रममिति· अपूर्वदीर्घातासवस्तात्वारितार्थस्तत्रहिनषट्स्वे तेहस्वांतेतुनलोपमासिद्धत्वान्स्वत्वामिति भावः मापसिद्धस्येवेतियद्यपिकार्यकालपक्षेवषट्त्री
४२ तेकेवासमाप वासता आत्वेनसमेवतथापिषपोदेशाय स्येनरात्वमितिभावः नचनोतत्वावष्यापोनाप्तेपिषट्त्वे आकोरेडूतेतुरनस्यादितिवाच्यमेकदेशविहृतमा
येनन्यो नेसंख्यापावकत्वसमानाधिकरणाधर्मेविषेधरूपषट्त्वस्याकारानेपिसत्वमत्वादिप्रेमासूर्य· अस्मादेवज्ञापकादेतद्विषये पयोदेशस्यैवाप्रपत्तामितिवोध्यदी
घेन्वहसोनेति· अन्यथानुपपत्तिर्येनेकस्याप्यपेस्वताप्रिके सपेः शानुरुशात्वमावादिति वत्तेमाने प्रदस्नहद्दुजुगच्छतवचेनेन अनर्थकोसोपाठ इति· नद्यर्थ इति
शैसः तन्मनेपिकार्ष्णनादर्षपति· अनुपसर्जनेति· नवेनविभक्तावादिति· विशेष्यासंनिधानादिसर्थः· अनेनैवसिद्धोषोशिष्वपाठः किमर्थ इति तु विस्य उदात्तयत्तो· भा
ष्ये अग्नयेरति उदीत्यनिकोपरमशद्नविधिजोम्पावासवेस्पमहरोस्पातहस्वत्वेनहयोतुयत्र्शङ्घविहितस्ये वनहरातामिश्रमिमानः नत्रहास्वतेत्वालुन्तत्स्पक
तैयलोन्किरत आह उदात्तयतारतानि· नसत्वस्वरस्वरनिभावः पविरितिविनह· चतुर्जाहो पूर्वपदपकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वादुदात्तस्यानिकहलोपसिद्धिरितिभावः न
तुनसरूबेपिपत्वावेषूर्पर्रतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह नम्बावितिरत्नयोजनाभावेदर्भपृतिष्पयोरतातिस्वरितत्वनिहस्वर्थामिनि· नन्वन्यपेरन्तयोदात्तार
तुदात्तेसपत्वरितस्वनेनविभक्तेः स्वरितत्वमिषमेवोतिचेत्र अन्यपेनुपमित्वादीवषोषातेतवाहतुक्षशहोजुष्यावितेवछदसोसाघुदात्तः तात्राहिनादात्तस्वरितो
रपमिसनेवउदात्तो दरुदात्तोरतुसात्तस्पसस्पनिषेधात अनेनयत्वाहितस्यैवस्वनिषेधोनोदात्तस्वरितयोरित्यस्येतिदिक् नत्तुत्रकारनिर्देशोनस्पयंचमन्तत्व
समस्तोदात्तशरस्पतेनात्वपरत्वात्तत्किंषमेनदत आह भाष्यकारेणोतिवदात्तेनित्तुवयस्त्तमितिमाप्याशायमन्येनचतुरूर्जाहोपूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तेरुदात्त प्रम ४२

स्यानिकलाभावेत आहवहोर्नेत्यरिति· उदात्तस्वरितत्वंभवतीतिपाठेउदात्तस्यानिकपरत्वनिमित्तकंस्वरितत्वंभवतीत्यर्थः भाष्येवहतिनवारतितत्तीयांतंवहतितवेरतिषसो
स्वारितत्तत्रहिषेडितीतिगुणेनभाष्येनामप्मतोहस्वात्तादितिन्यासेऽग्नीनामित्यसिद्धत्वादवस्यैवमतोहस्वांत आग्निरतिनामस्तस्मात्स्वताभावादतस्तस्याक्षिद्ध्युकारदर्श
पतमर्थमाहमतुपीतिभाष्येसाप्रतिकसत्तासमर्थपतेताक्षात्रसेप्राप्तेरतिविकल्पेप्राप्तेरतिनामत्तरस्यामितिविकल्पे प्राप्ते इत्यर्थः सांप्रतिकाभावादिति· योगविभाग
नचतत्सरणामितिवास्यचिकल्पस्यवाधादप्रवृत्तेरितिभावः भाष्येउदात्तयत्तोहल्पूर्वोदिरसेपस्वरोवाधकरतिपद्यपिकत्रीकत्रीत्यादेवीरितार्थस्यास्यनभिरत्यादेव
रितार्थेनन्त्वान्यतरस्यामित्यनेनपरत्वाद्दाधःप्राप्तोतितथापिपूर्वविप्रतिषेधेनात्रातदेवेति भाष्येपूर्वपक्षेकदेश्यभिमानस्त्याहु· नेकमुदात्तामितिनस्ताभित्ये
ततानचत्रकृत्स्वानहतःभावात्कस्यवचनस्यसामर्थ्यमत आह हस्वनुद्भ्यितित्रशुद्धिमाह अन्यथेतिनामितिस्त्रेचनग्नहणमनुवर्ततेन्यतरस्यामितिचहस्वान
हशानुवृत्तिरप्यत्रदृश्या· अन्यथासर्वन्तग्रहणेपिस्यात्तत्तचेत्यापत्तिः सामर्थ्यायोगादितिभावः भाष्येनेवेवित्तापत्तेरतिमतोहस्वान्हशामितिवार्तिकस्यकर्तृत्वमितितपोषः क्वि
त्नुवर्ततेनरतिपोषस्त्यर्थः नामेस्त्रेत्रकृत्वकत्वकरणोपादानादितिपकत्वकारोत्रभयोरुपादानादित्यर्थः नतस्मादत्रेति· एवंचविषेःप्राप्तभावात्रिषेधापवाद्वावयिन्दोषरत्यर्थः
तेनेत्यत्रसप्तमीवचनेपत्रेरतिरूपेततःपराजेतितत्तायादिर्विभक्तिमतपावेकृत् नापेनेतिविषेःप्राप्तिर्नाध्याहृतिनिर्णापइतिचावितित्वत्रस्यभाष्यशामात्यानातुप्पय
नुवस्याविभक्तिमतपविषयेपात्तस्वरमात्रस्यायंनिषेधइत्यपिनिर्णीयोवोध्यः पन्नदोरित्येवभाष्योक्तेः केभ्यहस्यादोनिषेधोनभवत्येवसावतुरोमेपहूपेनस्मात्यरस्वविभक्त्या
त्तुत्सनिकात्लापवर्षि चेन्नात्यांतेनचावितिस्त्रस्यभाष्यविरोधः नचहिवेतस्वानित्यत्वास्यप्राप्तेः शंकितानाधिकमारात्ताराद्युदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधयोकापरभाष्यवि

कैय वि· ४३ देधःपत्तरोश्रेसस्यचसार्थकमिति बोध्यं चित्समिति। एवं चसावकावरसस्यप्राप्नुभावादेनेष्वस्यसिद्धिरिति भावः वस्तुतोभाष्यमतेसङ्कुस्रीतिसूत्रेनावेशस्येवसत्वेनैकदेशाविकृतन्या
येनांतवत्त्वाउपयोगाच्चविंसमेवाविंसतित्वात्तेनेतु अन्तरदित्वात्तोप्रत्यापकस्यात्तेत्वेयितपरसूत्रव्नात्त्वसाप्यस्यविधेयस्यैकारस्यतित्वाभावात्कथमत्रवाप्तिरत आह निमितेति अन्त
रङ्गतोरितिसूत्रेप्यैनरङ्केचेसर्थः तेनप्रसाधितः संज्ञादिरेफोभ्रमरस्यान्तवत्त्वाशास्त्रार्थंपीरमेवोपचारात्तस्मात्वाधर्मेसमकव्यरस्तन्वयन्त्वीप्रसिद्धिरितिपादांतरेनचुपदादिप्रत्यपस्यमुख्य
मेवोतित्वेनेसाहरत्सज्ञाहातिप्रसापकरूपचानेरूढोपात्तएवउपदेशान्तरकालोनहिधानादिति भावः तस्यासत्वेप्रसाप्येरति पदापीयस्थितेरन्तुवेधविनिर्मुक्ताप्याएवज्ञापया
नेत्वादिति भावः ननुतस्मपरसूत्रप्रवृत्त्याचरितार्थस्यकथंसंस्तुपकारकत्वंस्यादत आह अनेकेति अनुवंधानामिति पूर्वोचपिवलतोविधीयमानत्वेनतपरसूत्रप्रवर्तनीप्र
नाभावइतितिसेनकृविदाश्रितेति आस्येतिसूत्रे आश्रितत्वादिसमिरपृष्ठानेकापिलक्षमिभायेमाश्रितेत्यर्थः आस्येतिसूत्रेनुतत्सत्वाख्यानकार्यैकदेशिनोपन्यस्तानन्तुक्षिद्रुतिनेत्या
शयः आनानुवृत्तादोस्थानिवत्त्वावेनप्रत्ययलोपेनेदंविधानकालिकप्रत्ययत्वनतान्नहस्यादित्याद्रुमाष्येपुदपदिवृद्दितिएतभाष्यविरोधात्एतन्नपरकरणाभामर्थ्यादेव
नुभ्याभिमादोभाविरोधव्याचक्षितिरितिसप्रसारणासंज्ञासूत्रस्यकैयटादयश्चितत्वादेवत्वापितेचारितार्थ्यानुघुभ्याभित्याकावुरोहस्वग्रहत्वावीध्यायदितुक्षोरितिसूत्रेक्ङि
तोत्स्नुवृत्तियस्येतश्रीकेवदुर्लभास्तदाअततउदितितपरत्वतापकेवोध्यं नचअकारकारगोः स्थानेअंतरतम्यात्वापद्वदीर्घव्याह त्यर्थं क्वचित्प्राप्तेपितथैववाच्यः अ राम
दसोसेरित्यत्रसमाहारद्वन्द्वनिर्देशादितुदित्वउदित्सूत्रेप्रवितमस्याभिः एवंतर्हि थकारस्येति वक्तव्ये तोः निमित्तास्यचमीसमासस्यनदोषः तास्यत्वापटीयदेशारति ४३
कर्मधर्त्ततउपदेशाद्दइतिभावः आभ्यन्तरफलितार्थपरंबोध्यंहेनेरितिम्बकारस्यविधौप्रत्युत्तेयः केवलोकारस्यपदिश्यतेयछ्वात्वादिस्यतास्यसर्वस्यानहरांमस्यात्कइति भावः

अमुत्त्यापयरत्वादितित्स्यकार्यार्थत्वानतउपदेशएवतात्पर्यंतदितिव्याद्रकत्वपात्वयवानामपिप्रत्येकसपदिश्यमानत्वनत्तुहरतिसमुदायस्यान्तत्वमितिभावः व्यवसितःस्थकृ
हृतः अर्थवत्तेतिभाष्येपोवर्तोयः र्थवोवनेसहायःस्वतएवार्थवान्ततेनव्यपदेशिवत्त्वावुःन्तानतत्वमर्थः एवेवार्थवत्त्वेनासहायत्वमुपलव्यते अर्थवत्ताशब्देनव्यपदेशिसद
शोभावःकार्यत्वप्राप्तस्सभ्यार्थशीतयेऽभेदनिवेधनाभावादितिभेदविभिन्नाभावादिसमर्थः लोपेद्वतेरति कस्माचात्वनेन नन्वलोपेकृतेपीकारान्तःसज्ञायेतहुद्रभावादि
त्यत आह एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति संप्रत्यकारान्तत्वाभावेपिश्रीपदेशिकेन्तरादायकार्यसंभवादेकदेशविहृतन्यायस्याप्यनिवत्त्वस्यवाकउपयोगा अतवि
धित्वादिनातयीरप्राप्तिश्चेतिविसत्वसार्वधातुकस्पत्रष्पाप्युदात्तत्वमितिकास्यान्तुपप्रवृत्तेतेएवेतिभावः ननुकृशेषनिघातस्तनलसार्वधातुकस्यविकरणास्स्या
न्नसताभिन्नहलोनलसार्वधातुकनिघातापवीजकत्वतापनातनन्तुपत्वोल्लोपेपिठदात्तनिवृत्तिस्वरात्सत्वादिदमनुदात्तत्वमेवस्यादत आह पद्यपीतिनतुभ्यस्ता
नाभितिनिर्देशात्तेनानेवाद्विरुदात्तःस्यादितिकेयत्वसार्वधातुकस्यस्यादत आह असतानिभाष्यएवकारोप्यर्थइतिभावः नतुत्रप्रणयतानहुणात्समावेशेउक्
तेकर्थसमावेशः अनुदात्तेपदमितिपरिभाषणादत आह यथीयोवेति अर्थाद्धिभवतीनिठनरत्वेत्यर्थः चकाराभावादस्यकार्यत्वेननिर्दिष्टाद्वेतिभावः पथ्याप्र
नेतिउक्तरासेसर्थः यरेन्तुआभास्त्वानोसवेधिलसार्वधातुकमाधुदात्तेभिस्थिः स्यात आदिरितिनामिकदेशान्नहरामतएव भाष्येतस्येवेत्युक्तं सत्त्वम्यामादि
सिचइतिसूत्रेपलाभावाद संवधः सिचोलसार्वधातुकप्रस्यैवसत्वात्तत्वप्रथमापात्तत्स्यास्युदात्तत्वापसवधः स्यादितितेषइतिमत्वासिजर्थमितिनगुनत्रसद्वे
म्यतसंवेधावेप्यकत्वाभिप्रायमितिसाहुः ननुविपरीतेकिंनस्यादत आह अनुत्ताप्याहानिभाष्ये आदेरनुदात्तत्वमिति आदेः यरस्येतिवचनादिति भावः स्वरवि

६

कै॰य॰वि॰
४४

संघातः कार्यो त्रिभिर्ह्रातिसंज्ञेव षष्ठिमाख्येदुपदेशेति · अक्नुसोपदेशे एकग्रहणं तामर्थं इप्यदिश्यमानम् कामं तच्छक्यते · अत्रैव चकाराद्वयवतस्य शाब्देतावोधन्नात् अकारग्रहणेन तद्विशिष्ट ग्रहणं सामा
र्थ्येमायेनवोध्यत ध्वतिभावः पन्नदाधाधिति सूत्रे नेऽर्थवृत्तो स्यात् मरत्तकृत तत्कृतामिश्राप · धोसार्थेनविकरणानामप्यर्थत्वात्त्वस्मान्तरम्यनन्तुत परत्वादर्थ्यधं मात्रस्य कथं निहतामत
आह उपदेशान्हत्वादि तिनवेवे पचमान तत्त्राकः सवर्णस्य निदीर्घपत्तिः मुविधानसामर्थ्ये न तस्या भ्रनितुलकलनात्रदोषः जपरकरणादि तिरुपदेशानहत्वात् आभा
वादिति भावः कृत्स्याप्यनादिति स्वरात् उदेशकेविधाविलर्थः रनउक्ति आवरेदत्तं तत्कादिति तहेतु तत्स्यर्थे त्वा कारतादुपदिश्यमानादित्यर्थे न दोषः · अनेकान्तत्वादि
त्यनेनतस्येवार्थेत्वीन्कृत्वात्तावत उपदिश्यमानत्वेनतस्यतेनवयवारितिं तदर्थं एकांशपक्षेयाति · नाउऽनेनानाहादे तस्मभावात्कृतात्वस्य भेदः एवान्हत्ता मितिवा चेत् आ
र्त्तेचउक्तारेस्वस्मैनेतत्वातेषाशेनाति तापकमित्यर्थत्त्वस्तत्स्यादावदुपदेशात्परत्वाभावात्कथं स्वरत्वात् तेरन आह यथेति मन्वादेशस्यत्वादेशत्वान्नैव वादेशमि
त्यपुक्तमत आह · आदेशस्या पिबुद्धिकृतपरत्वेसम्भवाद्विसमिदः वर्णाश्रयत्वादिति · तत्पथासाधारणाकृपेशानान्नापरात्दुस्य पुत्त्यपत्वभ्रशात्वाभाव इतिमत्वं एतेन वर्णा
श्रामात्येव तत्वाहन्निरकारान्नातृपदेशादित्यर्थं च नत्स्याधान्यामजिपशस्त्र · चवावहत्तेनेतिवारेस्यापि स्यानिवत्वासंभवाद्विसमिदेहत एवावस्वरसाभावपक्षे
तरमाहानुदात्तैति · अनाभ्रिमेति · एवं वेदेभाष्यमेकदेशयुक्तिः एवं चानदपिलापकमेवरुतत्रिनपानिरिक्तस्यात्तुदाकेनस्तहुयो भावादिति भावः सिचो · अनिटः
पिनस्यनपोस्तामान्ताधिकरणपत्रमं निराकुर्वन्व्याचष्टे · अनिटः सिच इति · उदाहरणे माऽऽपुषोगोऽनुस्वरन्निह्हत्यर्थः हिशपो ग्रोहिचे तिनिघातउतिषेधार्थः पक्षे · ग्राम
४४
आगुदात्तमिति · भातस्वरेणेत्यर्थः पक्षेनिनिष्ठत्तवार्तिकेनेतिभावः सिकः स्वरेणेति · वित्सामर्थ्यादिरआगमानुदात्तत्वबाधित्वेदात्तत्वादित्यर्थः · नत्वेतीदात्तमिति पहत्वावार्तिकापरः

तेऽपिहिभावः स्वयादिति · इदंविकल्पेनधातोराघुदात्तविधायकं अभ्यस्तानामादिरित्यनुपुनरादिवहृदात्तिनसमाधुदात्तविधायकमप्रादावनिरिलसार्वधातुके परे अनुदात्तवचन
मुरजत्वेमिति लोपासरलात्विरेवहुश्रीस्वागोकारोनिष्फलोन आह गोस्यपरत्वादिवहिरंगत्वादितिहियसाम्यत्वादितिभावः स्थानिवत्वोप्यत्रपाप्नोतिस्वरेनिषेधसूत्रलोपकृ
पाजादेशविषयएवेसपिवोकं तत्स्मात्तत्रभपमनाश्रित्यदेवाद्विकमितिवोध्यं · सर्वस्यस्पिसामिरामदेतान्तमित्याघुदात्तत्वस्य हहुलादाहसर्वशाहरिति · सर्वेषषाषिपे
तनेनेतनकृत्वद कृपानसर्वस्येति अनुदात्तादिपक्तितकस्तवेतादजितितदर्थः सुपातितनुअसत्त्वाप्रिकृतरकातरवाघतस्वेनरहस्यादिभावस्यथैत्तेवास्तवेत्तत्रैः अजी
वृधिशात्वादितिवत्तोपुपोगादितिसवेभावचमत्वः भीहामहत्त्वेजागरामितिसो आनिर्दशः जागतौत्वादिपयोगस्यस्यकृतगुणस्यानुकरणेसात्रनुदात्तेचेत्री
ति अन्यायमत्ताहत्तामनुवैन्नतरतिभावः विरोधाधितिविरोधाघुणायत्वात्प्रभावेनावश्यान्त्रयणापेविषयविभागेलाप्तानुसारेणावसेयेतिभावः वचनमन्तरेणेति · ग
दमतिभितितिशेषः पर्यायेणाप्ति एकविषयेद्वयोः प्रसङ्गयपनौविषयभेदेत्रयणान्तोन्तात्रत्यर्थः अथएसर्वेघाभितिपिते भावादस्याशब्देर्भिमीत इत्यादावतुदात्तेचेतिविधिःस्या
वकाशःदर्शितंपरत्वाद्बाधित्वादिदमेवस्यादितिदोषइतिभावः पूर्वेस्यादात्तत्वेस्यादित्यस्यपूर्वेस्येवोदात्तत्वस्यादित्यर्थः भ्वादिस्य इति · भ्वादिभ्यइति · भ्वादिसवाक्षिमितिपरत
त्वात् पित · पूर्वेतुदात्तमित्यर्थं इतिभावः आर्द्धशिखस्वपित्वेतु किंसमवानस्तोयेपक्षस्तत आहेपितमात्रस्येतिस्वरवारउतितो आह · ग्रस्यधाचपवत्वादितिभावः ननु
विभगाषदत्वात्तेउदात्तात्वाभावापवृत्तत्वपरहद्तोस्यादत्तोभाष्यपिचेतिन्नाहः स्वातएवपित्वाश्रित्रकृत्त्वेनपिद्वचनमयुक्तमित्यतस्त्राप्त्यावमाहपित्वमितिहजादे
धेपस्येवादएतद्विधेयपित्वश्राति अनुवाधत्वोपोगादितिभावः तत्रश्चेति एवं चपिताः पूर्वस्यस्वरविधानेप्यात्स्वर्थस्यभाविष्यतोत्यर्थः ज्ञापकमुपपादयतिहिशपमहत्तांमन

कै.प्र.वि. रेतीति-ननु तदन्तं पदमिति परिभाषणात् कथं संघातस्य कार्यित्वमत आह संघातस्येति एतज्ज्ञापकोपयोगाच्चानुदात्तं विधावेव समत्र सर्वत्र कचिदादिनहणस्य कविंतत महतास्यमत्वात् अनुदात्तं
४५ पदमिति परिभाषणाच्च नोपयोगः इति बोध्यं शल्पेरति-तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वस्य सिद्ध मित्यर्थः भ्रादिविहितेति-एवं च सर्वथामवोपयोगो दातत्वं स्यादेकस्य प्रसत्याः पूर्वस्येवे
प्रतरतितदर्थे पूर्वं मनहणं च ज्ञाप्यं ज्ञापकमिति भावः-अत्र हानि-ज्ञास्य तज्ञातो परस्यादावेवस्यादिति भावः-अत्र न्यासे सस्मृविभक्तेरुदात्तत्वाभावे दर्शयति-असर्वनामस्था
नेति-चतुःशब्दस्य द्विवचने कवचनयोरभावादिति भावः-बहुज्ञोत्यस्यतदोः बहुज्ञिरितिवार्त्तिकमते चतुरः शासोऽस्य स्यापि विहितो विशेषणाप्रयोगेन तदेते अप्रहृतिः भाष्य
मतेनुभयोरपि तदेते प्रकृतिरिति चदोषः ननु च स्वरभेदरन्निस्वरमित्र स्यशास्पेरौ प्रनित्यत्वेनोरनित्यपोः परत्वात्तत्स्वर इति भावः नित्यत्वादिति-स्वरस्य परोहतेनस्य
नप्राशोनोत्पत्तिनित्यत्वतिभावः स्वरभिन्नेनिना आपतेरिताते सर्वस्य बोसा हरदीतिदिक्त्वासितत् आभुदात्तत्वमेवेति-अभ्यस्तानामादिरित्यनेनान्नेचः कर्तृजनेरेकमेक
त्वात्का मेकर्तृत्वमनुपपन्नमत आह अनौ विनेति ततः सोकर्मोपपत्त्यर्थस्त्योकर्मकर्तृत्वेवोध्यं भाष्येनत्वं नरस्तोति-अनुवर्त्तमानेन योगविभागे संभवात् इति भावः न
कर्तव्यमिति समाधानाभावमाह योगविभागमिति-पोविभाषेत्यापि उपदेशानुहणानुवर्त्तेरिति भावः-पदप्यनुवर्त्तमानेन वाक्येभेदः संभवतीति व्याप्यिशकारोत
रेतोवस्माधाने संभवात्तत्रौ कित्ति त्वारप्रमज्ञानानः शेकतेमन्तु चेत्यादि समाधेनेवं विहितापतस्त्रादिकपदे शब्दहरणानुवर्त्तो जन्मनादानोस्वरीनासिध्यनातिदोषप
रनोपदेशोजनादीनामिति वाचिति वार्त्तिके व्याख्यापहेक्षित्तं तन्मात्वेषुपदे परतिकर्तव्यमिति व्याख्यापनेरस्यर्थः आत्वविधावुपदे पानहरणानुवर्त्तो परति राम
विषयसप्तमी आत्वपितव्यापरस्य प्रम्यामनन्चयापन्नो रित्यादौ ने नाहतत्रये इति वाणाविकारविषयसप्तमी आत्वस्य विधानप्रतिवद्धत्वात् उपदेशानहणसा ४५

1431

मर्थेनांगसंज्ञानिमित्तपादिविषयपरस्यर्थाणिकालच सोषः उपदेशेऽजंतस्येति पयुपदेशीहत्यर्थः यलिच सेथनन्यादेरंतस्येरत्वाविकल्पेन स्वरविधानादिड्भावे कार्यव
वत्तिः स्यादत आह ह्रद्दानहणाविति तदुपयायपतिपथेनिपर्यायेरोति अनुदात्तोप दमिति परिभाषणादिति भावः एतेन संनियोगशिष्टत्वाभावो दर्शितः
चतुर्थाभावेपि अन्तरस्थानहणाबोधितनित्यत्वभावेपि भाष्ये चहतिवनो नेयति अजेतास्य लिसतिरङ्गादिः पर्यायेणोदात्तरत्यर्थः संज्ञायामुचचा सदशेव्य
क्ति विपरीतरूढेः संज्ञात्वे-ननु तस्मिन्निति न्यासे तत्र स्पष्टतिमेघस्यांगाधिकारे तत्सेसनेनकथं निर्दिश्यते अन्तेऽपि तदष्टवत्तिमाहसेत्यर्थे इति-अन्यवथमा
वेति नत्वनित्यत्वर्थवचमेवेसर्थः तत्कले भाष्येदर्शितेरहवात्रपरत्वादिनेति किंतु हितां तस्याः तच्चदात्तेरत्यर्थमत्वेदेः एतेनप्रयतिमित्तकार्यस्यप्रत्यपलक्षणेना
तिदेशोपि प्रत्ययस्यानिकस्मनातिदेशः नरवनिमित्तरत्यादावैसायनौरिति परांत्वे न तु यथाविधिपेत्वमासंसेतौ तीदानी त्वात्कयमाद्युदात्तत्वशाप्रिरत आह बहु
ब्राहिविति प्रथिमवोरिति सूत्रेपि तदेतत्सप्तमीति भावः वाप्रियस्येत्युक्तेः पथिशब्दस्यस्तेनियातः अंतोदात्तत्वेचेति आद्युदात्तत्वाबाधो पथिपदस्यापि
रस्वरत्वेनोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे दोत्यर्थः एवचेति-अत्र परस्पारावाद्युदात्तत्वं सिद्धमिति भावः एवं चेतन्नुभ्यविरोधात्सोवर्णः सप्तम्यन्तस
परसप्तमीतदेतपरसप्तम्योः फलभेदस्तेनैव प्रवृत्तिशीपकस्य विशेषोमेप्रत्यादिति न बोकयरास्तसर्वस्तोमेसर्वस्यस्तुपात्वस्याप्रवेत्यापनेः तिवाच
मनन्चनाकारास्य एभिक्षेस्य थात्प्रतिषेधाप्राप्तेरनादिति प्रतिषेधोव्यर्थइत्यत आह अनाकारांतेतिभाष्ये पदेवनिर्दशाम्रे वेति पाठः निर्देशाद
वचनोपपत्तरत्सवपः प्रतिषेधाभावादितिनिम्मायाआकारात्स्वरत्वाभावादिति भावः अघोकरतिचेचेः अघशब्देन सर्वेनादीघः अघोसरति पाठेऽप्यत्र अ

६

कैा॰वि
५६

ज्ञाविनसमहयेभाष्येपरिहारवार्त्तिकस्येवसमीचीनत्वमुच्यतेनतुदीर्घकान्तिकस्याप्यात्हत्स्याकार्योति एवंचकार्यविशेषणामनादित्यिन्तंअनाकारान्तापानिवेत्यर्थः आ
ज्ञोराद्वरत्वाद्दोषादितिवोध्यं आत्ग्नि तः कृत्स्नंस्ववकाशमाशंकास्वरूपनिवचेतिउव्यकर्मेणोति देशकालाघातिरिक्तकर्मणोऽसर्वनाम्नइति अविवक्षितकर्मादिरित्यर्थः अत्रवेदने
न्भाष्यमानेमित्याव्य वेलत तस्ता आग्नितः कर्मत्वसप्तभ्यौ निर्देशस्त्वाघत्रमौरविवक्षितकर्मणोनत्रोगनदृसामित्यर्थमानाभावः अन्यथानयेवशंकोनातस्मात्कुवलनस्यैककचच्छ्रक
नमेयेवापनिपातनाश्रयणमिति भाष्याशयः एवंचाश्रित अोदनेदेवदत्तस्येति भाष्यशीत्यासाधितिवोध्यंयाथादीति आङोग्निजेनसमासेसमासान्तोभ्यान्तत्वं वाधित्वातत्स्वरूपेन
त्वार्थनिषन्नंपदश्चहूतिस्वरः ग्रास्नसंवाधित्वाणतिकारकोपपदादितलन्तरपदवहुल तिस्वरः ग्रास्नसंवाधित्वाथ्यादिस्वरः ग्राप्न इतिभाव पपष्टुन्तरपदश्रूतिस्वरेणाग्यन्तो
न्तत्वमेवशास्त्रतथापिन्याय्यत्वादिदमिवोकरोनैविभाष्येवेणुरित्यपीरितिदर्शनादिधानशद्देसंतायिविषयेपरत्वाद्दिकल्पस्वैस्येके द्धानस्यसंतायिविषयेपपोणभावएवेति
कश्चित्उपोत्तमंरितिन्चसप्तोनसमन्हरोएवंन्हरोचसनिरितिःश्रत्यान्तर्वेस्योदात्तत्वेस्यानकरणायमित्यादेरिदंतोपोत्तमस्याप्यनेन आहरस्दादिति अस्येवर्णह
सभा ग्निसमापेभ्ययत्वारोपेणात्मा सोन्तंवधानेकांतलेसमुदायस्याप्येवमेवारित्योपपादनान्तन्याख्यानादेत्यवणांस्वैवमहणामितिभावः अत्पष्टानीयत्वोयकारः एवं
यहणाद्भवसीवर्यः सप्तम्यस्मेस्याश्वन्निःचउरति चडन्नन्तरस्यामित्यस्यापवन्नीप्रवपस्वरेणोतिभावःवक्तन्तएकोना अनुवंधारतियर्कतवर्णास्मारेठवेन्मन्हरोभा
नाभावादिहार्थमपिनादिरदेभाष्यमेकदेशपुक्ति चो नतु चोपदतः एवंस्पोतोदान्तत्वविधीयतेनेनचोरितिनिर्देशोपुक्तोत आहचौपदति नतुस्वत्रपसयस्वरघान्तो राम॰
वपमनवकाशोत आहपत्रीनुदात्तरतिशरयरोवेतिघधादौकत्वमित्यर्थः यघायेवेदेचेः छेदसास्तोनोदात्तत्वेतयापिभाषापामवकाश इतिभावः किंविमिदंस्यानो ५६

तरधान्तत्वनाम्नआह अपवादस्ताचमितिविश्रत्ययोत्तरमन्त्रोपोत्तर्वान्तेरितिभावः नतुपश्त्वतयवाटरत्यपक्ष्यिोदन्तानिहन्निस्वरवाधकत्वोयथादनमपुक्तमत आहधस्यस्वर
स्यैवेति अत्रोदात्तनिहन्निस्वरप्रान्नयेत्राहहत्वरेवोनिपतत्वस्वरमपीतिभाष्येवाधसामान्यचिंतयेतिभावः अचस्तन्नस्यदाहिस्पृउपात्तद्धिनाएवप्रत्ययानान्तेस्मतिवोध्यं भाष्ये
नात्रेतितुस्वरविषयेरत्यर्थः नतुनगोव्यातिनत्राहन्तनलोपाचनेमेहराणात्यथदधाचेसादोतेनभिषेधोत आहश्चवतिर्धातुरेवेति सतोचोवाहनिसादिनुछांदसंवोध्यं अचेः
छंदसात्पनेनवासिद्धं अचेशकंदसानिहि अस्यापवादारति भाष्याशयः एवंचास्यकमपिश्रुतिनापवादत्वमितिश्रत्ययस्वरापवादत्वाभावेनस्एवास्यवाधकोमविष्यतानिव
चनेव्यर्थमितितात्पर्ये आरंभवाधाहनेवरतिपत्रतंहोनिपत्रचेत्यर्थः एवमस्याख्यानेविप्रतिषेधस्ह्त्रेकेपरेस्पष्टं अत्रयेनकेनापिप्राप्तस्यान्तोदात्तादिस्वरस्यनिषेधइत्येव
मर्थोपिविशेषाप्राप्नोरित्यर्थः नदेवाहतत्रोदात्तेति एवेचतत्रथरत्वाघणात्रुत्वं वाधकेतथाप्रत्ययस्वरमपिवाधतेतिवचनमावश्यकमितिभावः प्रत्याख्यानवाघाहएवंतही
तितदेवाहतन्नपुस्वरस्येति मतुपउदात्तत्वेचेष्यतत्रस्यर्थः उदात्तनिवन्निस्वरस्येति अतोदात्तवेतसशब्दाकारस्याउदात्तेऽनुदात्तोपेरत्योदात्तनिहन्निस्वरस्यप्रतिषेधः स्या
दित्यर्थः तदन्तुवंधकेति घत्तुवंधकमनेहेरो अनुवंधरूपानहणादितिभावः ततश्चेति कृचित्श्रत्ययस्वरप्रतिश्रसवरूपोदात्तनिहन्निस्वरप्राप्तेरस्यपरत्वात्तद्वाधकत्वान्तेवनाथे
नुश्रत्ययस्वरस्यापिवाधापत्तादाघाचरत्सादोवविषेधोवृक्तमचरत्यर्थः यकारान्तरेणापितस्यावधपवृत्तव्यतामाहसतिशिष्टइतिभाष्येनतुदधिअचअसिनिस्थिातेप
वेमेवभत्वादकारलोपेनहिजात्स्वर्वमेवतुस्वरप्रान्नप्रसयस्वरातस्पतिशिष्टत्वमसिद्धमत आहअतरानेपोतिसमासस्य नतुव्यंजनानामस्वरकत्वेनतद्दृत्तमतस्या
वः स्वरस्यसिद्धत्वाल्लिपुपसंख्यानेनेत्यत आहाउचोरितिएवंत्रोचेरूपलभ्यमानोऽनुदात्तः स्वचावः स्थानेरतितदर्थस्तदाहोजनतस्येत्यादिउपसंख्यानारंभेनव्यंजनानेतोऽनुदा

६

कै·प्र·वि·
४७

तेरस्यर्थः भाष्ये हल्स्वरप्राप्तौ द्वौ चेति अपसंख्यानं वार्त्तिकं तत्र एतावता परिभाषावार्त्तिकत्वेऽस्यार्थः किमर्थमिदमुच्यते इति परिभाषापीहल्स्वरप्राप्तौ व्यंजनमविद्यमानवच्चेत्यर्थः हल एवेति कृतसंबंधेनो
पपन्नावष्कन्तकल्पनापाश्रयोगादिति भावः भाष्ये कान्येतस्याः इति हल्स्वरप्राप्ताविति तस्यारस्यार्थे ऐकारस्य व्यवधानादि ति अत्र अस्मादिति भाष्यस्ये ऐकारस्य न स्यात् केऽजन
स्य स्यैव स्यादित्यर्थः इति भावः न तु समासादेकविभक्तेरेवेत्यत लोन सर्वविभक्तीनां तस्य न स्यात् आह सर्वेति भाष्ये अस्य ग्रहणं निरन्तरमिति अत्र चकारेति सूत्रेण यथानिर्दि
ष्टमित्यर्थः ननु तत्र हि अनुदात्तादिः सतकः सर्वाचः स्यात् इत्यर्थः स्यादिति न स्यात् हलः स्वरप्राप्तिर्निवृत्तौ तु उदात्तादिशब्दानामध्ये उसके आदादिरूदात्तादिगुणकः
स्यादित्यर्थः तदंतरं नमः कश्चिद्वचस्यादिलक्षितं हलः स्वरप्राप्तिरिति भावः प्रतिषेधः प्राप्नोति नेत्र हि स्वरोद्देश्यके विधौ अजन्तस्याविद्यमानवत्त्वं साध्यते इत्यर्थः इत्र न्यूल
कमेव पश्यन्त स्वरविधौ अजन्तमिति स्वरोद्देश्यके विधाविति अर्थः भाष्ये यदयं पतोनाव इति अयं भावः अत्रादिने कारो न स्वर यो पो य प्रारन्त घो यो नासीवादिः नन्वादि
रेवनकारं उदात्तग्राहिविधिश्चाव्यानस्क इति चेत् न तथा सति निमित्तभक्तत्वविधातुमत्ता अविरोधेनायुदात्ता शादेरेव च प्रतिषेधोनर्थकः स्यात् न तापक इति॥ ॥
इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य प्रथमे पादे समाप्तमाह्निकं पादश्च   बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं समासान्तानांच
ज्ञापकानां विधानस्येन तत्त्वज्ञारं मेऽहं तु ते नोपपद्यते अत आह समासान्तस्येति शोभनमिति अनेनास्य पूर्वस्यान्तमपवादमिति दर्शयति इह पोरयोतिपर्यायेणेत्यर्थः पर
शास्त्रार्थमाह न तत्र पदस्येति पूर्वपदोऽन्तोदात्तत्वमिति समासान्तोदात्तत्वापवादभूतमित्यर्थः नन्वत्र ये नियमार्थत्वं किं न स्यादत आह विधिर्नियमेति ध्येयेन तो विधिः
सिद्धतीति नियमोऽसिद्ध इति वार्त्तिकार्थः नन्वस्य महत्तां नियमार्थं भविष्यतीत्यत आह सोरप्राप्ति विपरीतलक्षणायेति भावः श्रितिजत्वाद्यादिविधिति आगतेनामतेनिव   राम ४७

शेनतत्पुरुषमेवं वक्ताशेचित्तादिति भावः समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोतीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वादिति भावः असंभवाभावे किं निबंधनो बाध्यबाधकभावोऽत आ
ह सामान्यविशेषेति प्रत्ययस्वरेणेति दगुपधप्रापीकिरः कृ इति कप्रत्ययान्तत्वादिति भावः न वक्तव्यप्रत्ययस्वरस्येति तन्नाशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरानारंभादिति भावः
स चीनुदात्त इति त्वत्समासेत्सनुद्यानाप्तिफि इस्सूत्रादिति भाष्यप्रामाण्यप्रहक्षादित्वेनापप्रशशेष्यापुदात्त एवेति भाष्यप्रामाण्यमप्येप्रकृताविधिरित्यच कथम
न्वयोन आह नुदात्तत्वस्येति विधिरिति भावे किं बहुव्रीहौ समासेपूर्वपदस्यो प्रउदात्तः शास्त्रान्तरेणाविहितः सप्रकृत्याख्यभावे नावतिष्ठते विकारमनुदात्त
न्प्रशतिपथनेरतिसूत्रार्थ इति भावः अनुदात्तस्तदन्तेपदादिति परिभाषया तन्निद्धिष्टकन्तोयन्तपामवतीति उदात्तविधि वाधपूर्वकमे वत्तद्याथात्समासान्तो
दात्तत्वापवादत्वमस्वीयो ध्ये एवं तत्र दानोऽदात्तत्वानुदात्तत्वसमासान्तरूपे स्वरितत्र उदात्तस्यावृषपवत्वे न विद्यमानत्वादुदात्तशब्दे न स्वरितत्वव्यतेधर्मधर्मिणो
रभेदोपचारादजयिति नास्यान्त इति भावः कृते योगेतप्रस्याभावेन बहुव्रीहावस्नेरति निर्देशोपपत्तौ आह विनापीति बहुव्रीहावितिशब्दपरमितिभा
वः द्विगुस्तात्स्वरूप इति अत एव तत्स्वभावेष्वाद्धि द्विगुश्चेति चकारः एवं च तत्स्वरूपनियमेनैव सिद्धमिति भावः तास्वरूपादीनामित्यर्थ इति तुल्यार्थादि
तत्स्वरूपादीनामित्यर्थः एवं च तत्स्वरूपादि संबंधिनो बहुव्रीहिसंबंधिनश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य समासान्तोदात्तत्वेन पर्यायापत्तिरिति भाष्यार्थ इति
भावः विरोधाचेति अनुपलेपदमिति परिभाषणादिति भावः नेतत्स्वरूपादि सुनियमेजागतिकपपर्यायेण आहपस्यादिति भूतपूर्वादि सपिविस्प
भावः विरोधाचेति अनुपलेपदमिति नियमार्थे भाविष्यतीति भावः रिष्विरिति सोप्येति एतयोरुत्तरपदयोर्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरं द्विगाविति तदर्थः तच्च सामान्यापेक्षं तो
वादीनि पुनर्वचने षितिनियमार्थे

६

कै.टी.वि ४८ पकमित्याह येषामिहेति कार्यशब्दोपतालितान्वरितः समावेशः पर्यायः स्वरितेन समाविशेदित्येव वार्त्तिकोक्तिरेवं च बहुव्रीहावितिकर्तव्यमेव स्वरितेष्युदात्तोदात्तादिएकदेशए
त्रिः उदात्तस्वरितपरस्वरितान्तर्हत्येन उदात्तात्महसोनेगोरस्मान् हशास्य बोधनादिति बोध्यं जन्तरूपेवतल्यार्थं भाष्ये विभक्तिवचनेति स्वरलेरति विभक्तिनिमित्तपरूपति
स्वरत्वेरत्यर्थः द्वितीयावचनानामयाति यरित्रिक्षित्रविभक्ताः समासइति मध्यस्याविसर्गादिति भावः लाघुशिकत्वमुपपादयति विभक्तिविशेषमिति वार्त्ति
कस्य विभक्तिस्वरविषयकता या पूर्वत्रैर्भाष्येहि ना याचं प्रासैवो दोषो नत्वेनावतान्यो भूरजात्सत्वविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति त्वमः कार्य
अतएव मयूरव्यंसकादयश्चेति सूत्रे तत्पुरुषेत्येव नाशे प्रतिपदोक्तपरिभाषा केयटेनोक्ता रतिकश्चित्तन्न परे तु भाष्यवार्त्तिकस्वारस्यादत्राप्येतदप्रवृत्तिमेवेच्छे
ति फलं नारमथ्याह अकरात्रिशिपादाविति पुनर्विधानस्य बाधकबाधनार्थत्वात्परमपि हलन्तस्वरं बाधित्वा पूर्वमेव स्वर इत्यर्थः स हि निर्दिष्टस्य चेति अप्रा
प्याल्यादौ सति शिष्टप्रपितृत्यस्य स्वरं बाधित्वा पूर्वमेवेत्यर्थः चिन्त्यमेतदिति वक्त्यं जनक्त्वोति नरपूर्वपदके नत्तुरूप्येनज्कुनिपातातिरिक्तपूर्वपदके
चेदास्मा भारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेष्टइति भाष्याशयमन्ये भाष्ये निपातनादित्तिमपरं सकादिपाठादित्यर्थः। भाष्येऽल्पव भावार्थे चेति नञ्पर्व
केनल्पादित्यर्थः रदं सदप्राश्र अविरविक्रत्यत्र समासावयवस्तुपः कथमलुगत आह हस्वाभावादिति संख्याकर्मादिवाचित्वाभावेनेति भावः अविहित
इति पर्वसदपेत्र खहेशान्नहेत्याभावेरति भावः अत्र षष्ठ्यभावादिति तत्रीयासमानार्थः षष्ठ्यभावादिति भावः एवं च भोजनेन हेतुसादपवान्तित्यर्थे भो राम
जनसदपारशारत्वस्यसाधुत्वार्थं समासविधौ सदपानहत्वाभावपक्ष मिति तात्पर्य अवश्यपरत्वापासमासो वक्तव्य रत्वादिवषल्याः सदपाश्रत्वेन भाष्य ४८

मेकदेशप्रक्रिरितिपूर्वसदशेतिसूत्रे कैयटेनस्ववितेउदात्तयतरास्रतिदासीवृषल्यादेत्नोदात्तो रशोजकाल नन्वन्तरंगत्वात्सर्वमेव स्वरो भविष्यतीत्यत आह पदसेति अ
मुदात्तपदमित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः ननु गुरोतन्वा भाष्ये प्रयोगात आह जसिचेतीति परिप्रस्तु पाठसर्वनिर्देशे यातिवनस्पुनो होरात्राव युवलेप्रस्तुपयोऽप्यन
वजेनधिबपत्वमित्यर्थः तत्पुरुष इति पूर्वं वचनमिति विशेषत्वात्समासः नचुवनेसमासरत्व स्पपूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादत्वाद्धि प्रतिषेधोऽनुक्तो न आह क्रमापेक्ष
यासायम्यादिति अथाध्यापायाठकमापेक्षयेत्यर्थः सुलेपनेनैदेविध्यायस्पणास्वेनाप्य यति स्वसुच साध्ययाभावविवपरवावकाशदानेवाग्नेम
हअनेनहितिवङ्गुत्वाहितनुरूपयोः सिद्धत्वादित्यर्थः चेन्नमितातियेच स्ययाङ्गपारिभिरितियेच माष्टिस्ताह्याशप्रमाहवाश्चेति भाष्ये व्ययस्वरे अव्ययत्वप्रयुक्तेत
सुरूपसूत्वपदप्रकृतिस्वरे आचार्येप नतुसंदेहो नेदोषायनहि संदेहाद लेश्वराणामितिभ्याद त आह द्वयोरिति संदिग्धविषयकलेश्वरणानुपत्यवेऽप्रतिपत्तिः
नतुयत्नवेतुपर्यापः तस्मात्तहरामितितौरामुरव्यस्यायादिति भावः एवं च मापवत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरसमासात्राच्यवत् रूढिरितितात्पर्यात्सर्वं पूर्वस्वरस्यत्र न निर्धारणा
रतिनिषेधात्म्यासमासानुपपत्त्नोहसर्वेषां पूर्वरति सर्वेषांसमुदायभावमायत्रानोयः पूर्वोवयवरत्यर्थः महाव्रीहय भाष्ये किमर्थमिति अतपदोक्तत्वात्तत्र
हदिति समासरवास्य प्रवृत्तिनेतु षष्ठीसमासरतिभावः कर्मधारयेरति कर्मधारयसमासेऽतोऽनेनत्र रपदेनिष्ठाजे पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थः श्रेण्यादिसमासए
वजत्यवत्रीवीजमाहत्वप्रत्युतिपदेति अत्रतु सन्महदिति समासरति भावः कुरुगार्ह नतु वर्डवचनन्दिर्हर्षिगार्हरतिवदाशयेर्षावनाती किंवचनेनेतात आ
दं द्वंद्वसमासेति ननुद्वंद्वेनेतिलकरूपप्रपकेवलरति विभक्तिश्रवणान्नस्यादत आह विभक्तालोप इति ननु द्वंद्वेसति कथं विभागो न आह नायं द्वंद्व इति आ

कै॰प्रा॰त्रि॰ ४५ तौलुक्याद्विभक्तिकौ निर्दिष्टौ स्तरौ तेषु परेष्वेकवचनोन्ताः प्रथमाचुपध्मा स्थानेरतिभावः कथं बहुवचनादाद्यर्थावाति तत्राह तत्रेति एवं चेति अन्यथासोनर्थकः स्यादिभावः आ
त्रभाष्येयोगविभागेन सर्वेषाभित्रपदत्वेस्वविनेहस्वसयोगत्वादिति त्रचलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाह तत्तुल्यात्वात्प्रतिसमासेएवपूर्वपदप्रकृतिस्वरः नचानिनेनस
मासः केवलस्वजातत्वादिति वाच्यं भाष्यादिष्ठमार्लेप्नेन तदेशोनत्वरिभाषायाः अश्वत्ते किंचस्वरविधायकेहत्यनुल्यात्वात्सेवबहुत्वेहृत्तातुल्यात्वयोर्द्वियोगपाठेना
र्थपदघटितपाठेन बनदेशे परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशयात् अचाक्षिति नियमसाधनोतोदात्तत्वप्रवृत्तित्वरेणैव सिद्धिरित्यर्थः प्रत्ययावृयद्दति पाठस्त्वन्ये ननुजाते
तिनियधात्वर्थमत्र विशिषणसमासेन आह कृत्सेत्यादि यत्र सामान्यलक्षणेन समासे पूर्वनिपातानियमस्तत्र नियमार्थमिदं सत्रगुणात् किंपावाचि
भासमासएवेति अन्यत्रासाप्रसक्तिरितिहृत्ताशेन्यायसिद्धार्थकमन्यत्ते तात्पर्यः यदि तु कश्चित्क्रीयत्रश्रोदनुहत्यादौ समासो नेष्यते ताहि सएव वाङ्लका
त्साध्यरतितिशाभाष्यः यदानाश्रीयतेरतिनाप्रयत्नमेवोचितमितिप्राद्युक्तः अहानेद्विगत्स्वरूपेहुल्यार्थेत्वेनेन सिद्धे स्त्वेव्यर्थमत आह प्याथादौ तिहीन
वाचीति विभाग्वहाचास्यर्थः गतिरनंतरः अप्रत्वंपदस्यापीति अभ्युद्धतमित्यादावुद्धतशब्देनाभेः समासेन उत्सदादेः पूर्वपदत्वाभावाद्धि ध्यर्थमिति भावः
तदाहबहुलमिति स्वरविधानार्थमिति सिद्धांतपक्षमाह अथकृदिति आननरपेच अनेनतरन्तहरता सामर्थ्यान्नगत्याक्षिप्रधातुनिरूपितेपोध्मतदाहधा
तोरनेनतरस्ततपरत्वादिनातीति अस्यावकाशः प्रकृतरातागतिगोतविसप्तासमासेभ्युद्धताः स्ववकाशः समासेभ्युद्धतमित्यत्रपरत्वात्रिधानरतिभावः तस्मा राम ४५
द्वहितेनिधातोर्थेवहितेत्यर्थः तत्कथमितिसतिशिष्टत्वेकथमितिप्रश्नः कृत्तनहरतायरिभाषयेति यद्यपनेरपेशापनीयेतिनाधाष्येपासिद्धांतथापिव्याकरणांत

रसिद्धांतप्रयोगादितिसूत्रभाष्येक्तलक्षणानुरोधेनचरप्रमयिलक्षसंस्कारिकेतिभावः अनिग्रहस्तरत्वापिवोधितात्प्रयत्नौलेनावहोध्यंतरतिवोध्यं कथंतप्रशस्त
सुप्रपाद्यतितथाहीतिउक्तमर्थमनुज्ञातः पञ्चतिस्वरवचनादितिवचनमित्याहनीयाप्तेरतिधात्वादिस्वरस्यबाधनार्थमितिस्तनविधानद्वारेतिभावः पुनः स्फुले
ति वाक्यभेदेनपुनर्विधानात् अभ्युद्धतमित्यत्र कस्तोनरप्राप्तः सातिप्रथापिथाथादिस्वरोवाधनरत्यर्थः नन्वभ्युदोप्तेगयदेवक्तोनेनसमासेः विशेषात् द्वियो
रपिपूर्वपदत्वमस्त्वेवेतिशंकायोवासत्वमेवसमाधानमाहकुगतीति एवंतसमुदायस्येति गतिसमुदायस्यागतित्वहसोनाम्नहत्यादिप्रविधोध्यं एवं वसुवित्
नुवर्ततरत्यादेरुपयोगः चिंत्यस्तदन्तुदेतेरेवतेत्रस्यभाष्यात्साभावनपूर्वपक्षाधिकारेसतिकथमस्पवैयर्थ्यमतआह आ तेति नन्कथमस्
वपदार्थत्वंप्रकृतमित्यादौवाजितार्थ्यादत आह नचयोगेति कर्तरितिकृत्यादशाप्तिदयेपतित्रतायेति उदाहरणे लोकोतिकेतिसमासःयेचप्रातोकादिप्र
त्यान्तकातिस्वरः आङ्स्वरःकथाथादिस्वरस्येतिः एवंचथाथाविस्वरेणानगतिस्वरःस्पर्शमेरतिभावः तदाहतचेति नन्वनेनतरन्तहरतासामर्थ्यादभ्युद्धेतो
हृत्स्वरवाधवदचथाथादिस्वरस्यापिवाधःस्यादतआह अनेनतरन्नहरतान्नितिअयंभावः अनेनतरपदाद्दीननेनतरमपेक्ष्यप्रवर्त्ततेतत्रानेनतरोगतिरितुनोभ
नेतरोविगतिरेवपततीयतेसन्निधानात्तत्राप्यूर्वपदार्थमस्यनेनतरन्नहरतांगतिहयसम्भवत्वानेएवापर्ववेपदमत्रस्यानेनतरस्पप्रकृतिस्वरत्वेप्राप्यते
तिमदाह अभ्युद्धतादावेतेति नतहरणदागतितादावित्यर्थः अथकाशपूर्वदत्तेनमानमिति गतिस्वरवकाशस्वविविधक्षितोयोविषयवस्तुविसर्गदथामाप्रति
प्रसंगत्वातरमाह अभ्युद्धतादिरिति अतो दीक्षत्वेचेत्स्यातरति थाथादिस्वरस्योनिशीषः वस्तुपयककृत्तनहरतामावात्कृद्योगविभागः स्यादत आहथा

कौ॰प्र॰वि॰ ५०

न्यादिस्वरादिति·न च विश्वस्य स्वरेति·अत्राकर्मकत्वेन कर्तृकर्मणोः तत्रात्रागतिस्वरेणाप्तिः कारकादिति योगविभागे पृथक्त्वसिद्धिस्तथा दर्शयति तन्नेति वाधक इति दत्ताद्वागतहत्वादौ·एवं शवा
र्थमाह कारकादिति गतिरुदृशुपलक्षणत्वान्तिग्रहणानुवर्तिपक्षेपि न तु श्रुत्वदः पूर्वपदस्वार्थस्यागतिस्वरेणदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणासिद्धेनेतरग्रहणमनर्थकमेवेत्यपि बोध्यं कं
स्वरः·थाथघञ्क्तेति संतोदात्तत्वे गतिपूर्वपदमिति गतिकारकोपपदादित्यत्र एकदेशिस्वरितत्वघाति तयायथायचाप्तं तगतिग्रहणानुवृत्त्यापमर्थोजन्यते·न तु यस्त्वाद्विधाने
पितुः श्रंसाग्निविज्ञानाह जिरनंतरस्य तिपृष्ठतिस्वरः स्यादत आह·उदात्तस्वरितेति·न नक्रमायेनाभ्युदेतस्य सिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह अपूर्वपदत्वादिति इगायतद्वाभ्यां
समासस्वरमिमा नः कृषेणाह्ना समस्तत्वात्सिद्धिरित्याह अपमर्थेरिति अभेरिति त्वमिति·पूर्वरणांक्रियादिशेषणात्वात्तेना गतिरिति घातप्रवृत्तापपत्तेर्विंशतात अत्राघ्या
रव्यानमेव पूर्वकपरविशतितिषेधमनयेष्ठेति·कं चित् पूर्वे विशतिषेधमयेष्ठेति पाठः एवं चाभ्युदितमित्यादौ गतिर्गम्यपित्तस्य पूर्वविशतिषेधेन गतिनेतरस्तिशृङ्गे
वनेति न चावहितनित्यर्थमनेनेतरग्रहणमितिमाष्याशयः·व्यवहितस्य नेति·उद्गतश्रा पूर्वस्य कौ गतेला भावादितिभावः सेवाम्पृतुतायत इति एकदेशाव्यवहितस्पने
तिरद्वितशाद्र्यस्य कौ गत्वाभावादिति भावः सेवाम्पृतृायत इति एकदेशानुमतिशाराहूत्वापरिभाषाव्याप्यत इत्यर्थः नीचैर्वनितानन्तु प्रश्नत्रिकेण दावहृाविं
हत्यर्थे कृताकृतहणास्यादत आह गतेरितिति·उत्तरान्तस्य वाभावादितिभावः उत्तपानहात्परिभाषयेति अत्राविति य उदासेनतिरः उत्तम पूर्वस्य नहत्वादि
तिभावः·अनिष्पत्ति निवृत्तंते न कारादानुत्तरपदे इत्यर्थे रूपं·न चास नित्यानहणाघाघान्यानादत्तविशेषलाने वपुनता न तु प्रत्ययविशेषणात्तेस्मत·आह यथो राम
नश्चेति·मुखः कृतातसंस्कारइति याप्यादिभावः·पूर्वमयोजनस्य उपितत्वेन वाधात्संगानीत·आह तस्येथे इति उपदेशः शास्त्रमितिकरणाम्बुसात्वेतिभावः एवं चहृ ५०

छेन्दकृत्वात्स्वस्वरतिनासर्थ·अनिगन्तोवन्तु अनिगन्त ग्रहणासामर्थ्यान्तुपूर्णादेशेपृथुतिषेधः सिद्धेन आह मतौचइत्यादाविति·प्रणादेशो इति·अन्तरात्वादितिभावः तु त्व
रेणेतिलुप्ताकान्तकारेवतोपरे विधानेनकृतिशिघत्वात्वाविति पूर्वपदोदात्तत्वेनेत्यर्थः आश्चर्य उत्तवन्ति अनिगन्तेत्युत्तदेशेषु पाविकृत्यः अपमेवेच्यतइत्यस्यापमेवचु
स्वरस्यवाधकः स्यादतेन न स्वपुस्वरस्यर्थः तेन्द्री तमाहवृथातिस्थेनत्वचोरनिगन्तेति एवं च परत्वात्सो पृथास्यनिहन्नये निगन्तमहणाचरितार्थमिति प्रशादेशोपिस्वरः प्राप्तो
लेवेतिभावः·अपनायकात्तत्वमाधान्तुमाहमनोर्हि न्यधोरितिनह्यचोन्यधोरेवेतिमितीसति अनिगन्तत्वेन पूर्वगतोवसिद्धावपमार्दभोनियमार्थमेति भावः अधि
धात्वाद्रेः कोविशेषोत आह निशाद्वेनि·भविष्यतइति·धाम्यनेइत्यर्थः माविष्य जातिकचित्वादनुनेरनिगन्तेति प्रकृतिस्वरेणासिद्धावस्यपरणादिकार्थस्तिमहत्तेदि
माधान आह एवं प्रसङ्गादिधिति·अधाविनद्रतपराणावाधित्वाशास्त्रस्वरेनिगन्तेतिप्रतिषिध्यतेतत्रः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे पूर्वस्यानिघानेउदीत्यस्वरितयोगत्वाभावा
त्तेनस्वरस्वृत्तिरितिरस्य सिद्धिरित्यर्थः निग्रहणान्तधाग्रपिपूर्वस्वरस्य नि इतिगाधान्येनयाप्यत इति तात्पर्यं नन्वपशादादि घार्थत्वेपि नेवमायेन प्रसङ्ग
दिशुस्वरसिद्धेः कृतात्वौदीघरत्वात्तोवे घममाहवचनसामर्थ्यादिति·अपूर्वविधित्वादिति·नासिहितस्य पूर्वपदस्यानादि घावचः पूर्वविधित्वाभावादितिभावः भा
ष्येतस्मात्स्थितिपूर्वयस्तःसमीचीनएव·समाधिसंकर कारत्वान्तोकौवानकल तेतिभावः सचर्नेदृष्टेतिनिषेधेनस्वारसधेः पूर्वपदोन्तरयदनिमित्तकार्यं ज्ञाय
नूरूपरातेवोध्यंनचनच पुत्रियपृथेचरितार्थान आह इदंचागतिग्रहणमिति नपूर्वपदप्रकृतिस्वरायवादकेन्तरापचादत्वमस्यपुत्रस्यनइत्याशयः जतः स
वीपवादस्येति·सतिशिष्टत्वासर्ववाधकत्वेवाप्तेकेवि वाक्यंतवत्त्वागोपवादभावेनेतिभावः आम्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरभादिनोसस्यायमर्थः पूर्वपदप्रकृ

कै·उ·वि ५१ न्निस्वरस्य भावः सन्नायन्नास्तीति भाष्ये रेयन्त्वादिनि र्देयदन्यतरस्यामिति विहितात्वादित्यर्थः पूर्वपदप्रकृति स्वरविधायकमेतत् अक्षात्वतरस्यन्तरतीयास मासस्वाशयेनाठ अतु
दाहरणमेतदित्याहुरित्यान्ये त्राहुर्विवीजसूस्य समास मासे वो भाभावः अक्षविषयत्वजोशः सर्वं भाद्ये यस्त्वाचारस्तत्रापि हारित्वस त्वादित्यन्ये बाधकत्वे वीज माह परो मीति
हारित्वरे आद्युदात्तत्वं कमेवा चाहरणान्तर इति करणवाचा तिसृत्वा वित्तो पपाठः भावकमेवा अनेश्वत्तस्वरतः अतएव कृत्स्वरस्य रधसबन्धुतस्यव काशी भा
घीकः संगत्यै तेः कमेति चयेन संस्पर्शो विहितः कृत्ये नन्वहरणादाकमेति त्वं करणे त्वर्थी संगतिः अभ्यानो वा जाति येषाऽनरकालं यन्न श रीर पुरुष्ये दीपनेनादि
हरणमित्युक्तो हायेऽत्र इति चवाऽवी वीजाधव कृत्स्वे हारित्वस्य वाधकत्वे यत्न स्त्वाभावमुपपादयति अनी माभे तियतः कृत्स्वरे प्राप्ते हरणो त्तरपदे ऽपूर्वादन
पान्त्यो भावेति शाशो न तेनः श्रुतादितिलक्षणमन्तरत्वाहार्यो हारिणोधर्मि हरणारस्यन्तरत्वर्थः एवं च तस्यावाधकत्वस्यापनसंभवे पिकृत्स्वरस्यावाधकत्वं ताप नासंभव इति
भावः समाधत्ते पद्यवेसाधीय इति परस्याभावेसस्य तदवाधकत्वेनापि तेर्थाद स्यात दावकत्वे फलितमित्याशयेनाह वाधकं वाधते किं पुन स्तमिति त्रयं भावः पू
र्वविप्रतिषेधेना हि अस्यत दोधकत्वं वाच्यं तत्र सा प्रान्त एव कृहित्यये शाप्रस्य सर्वस्य परस्य पूर्वविप्रतिषेधेनापे स्वरो वाधकं इति कल्पनारतिनदाह नस्त्वा
दिति पूर्वपदापूर्वत्वमिति पुनः चेत्यनेन पुनः वा विनिसमासे पूर्वपद माघुदात्तमिति नर्थः वक्तवादयः शाङ्ग ग्रादानी यान्तकेवञ्जे तेपुरू पाहिनतत्वरउ एम
षेत्रेगाः स्रचपरतिगोसंख्यः शीगणानन्तरएव मुख्यत्वेन्द्रपाङ्गमिति नाराणानुपात्थादिस्वरादिति प्रत्ये नव्यपित्यर्थः उपमानं पाह्यर्थं उपमानवाचि पूर्व ५२
पदं शाङ्गार्षी कथानुपदति कलिअन्त एवो त्तरपदे आघुदात्तमिति नदर्थः नन्तूपमाने विषयो निपन्तत्वा भावत्त्वादावश्यक मत आह योग विभागो निशनो त्सनेति शेषः पदि

तस्यैव नियमः स्यात्तरणिनिशाद्यार्थप्रकृत्तावेवेसे कयोगमेव कुर्यादित्यर्थः विशेषो दुर्ले योत आह शिषेति मंद्वुधानुग्रहार्थमुपमानान्महणामित्युत्तरसामः प्रकृतिग्रहणादे
वेति पूर्वकृतिग्रहणादेवेति चरूणोति विनाशितो ऽसंभवेन नर्थकं तदिति तत्स्याप्यर्थाद्विशिष्टार्थ प्रकृतिग्रहणमिति भावः कृत्स्वरएवेति कृत्स्वरे प्राप्तएव निरवकाशत्वं भादि
निभावः उपसर्गान्तरे त्वातिशद्वार्थे रसेवकद्वार्थे कलिमिते उत्तरपदे इत्यर्थः कृत्वा ग्रहणपूरिभावयाग्भोधात्वादावस्थिति प्राप्तप्रकृतिग्रहणोत्तरस्याप्यर्थो द्विशि
यत्वा भेन ना तु दोष इति भावः सर्वं गुणगुणकात्स्न्ये वर्तिरूत आह आस्य यथाप्यन्तिा पयषष्ठोत्त्वादित्यादि पियार्थ संभवति तथापि पूर्वं गुणारणा निसर्वशब्दः पूर्वे प
दगुणवाचके उत्तरपदेपरे नोदात्त मित्यर्थः कात्स्न्ये न हरेत्पत्तीनुगुणकार्त्स्न्ये वर्तमानः सर्वशब्दो यात्गुणोत्तरपदे नोदात्त इत्यर्थो न्तोदोष कृत्स्नाह सर्वशब्दो त्रेतिगुणत्वरो
प इति अत्र वृत्तान्सर्वं पदमनुवर्तते तेन सर्वशब्दस्यैवाये समासः ए तद्धुनपित्तु मेव स्वरप्रकरणे चपठितं अनेन चषष्ठीसमासएव गुणत्वो न नेति मनिषेधे अ
रेभस्य भाष्ये उक्तत्वात् रस्याः भाष्ये नानिहुरण इति निषेधमाप्तनुत्तेस्वे चान्त दर्शीपितुमाह गुणा सर्वधेयषानित्यन्वेव त्तस्वुस्यातिः कथमत आह आषि
तगुणत्तानरेत अन्या धारतोक्ति नपतत्गुणोत्तरं नत्वकर्मनिमित्तत्तरस्यैः दधीनरः धपयधिकत्वात्तरणधा रे इति बहुव्रीहेः उत्तरपदस्येति भाष्येणेव मिति नकर्मधारयः कि
तु बहुव्रीहिरित्यर्थः उत्तरपदस्यैवेव मधिकारस्या द्विर्यस्मिन् तस्मिन्नुत्तरपदेसर्वशब्दस्यान्तत्तारदिति भावः इह पाणार्थलाभे वीजमाह बहुव्रीहि विज्ञेयेति उत्तर
पदस्तहरो विनाप्ये चेत्वादा विवोत्तरपदत्वाभाव इति भावः स्वरितत्वं वत्वाह्नारं च बहिर्दे तृ तो भि रूपिते चहूव्रीही विग्रहाभाष्ये रहो भयं पाश्चौ निविष्टमित्र इति
पाठः मित्राजिनयोरितिसूत्रे नविप्रतिषेधस्यवक्षमाणत्वात् विष्वामित्रइतित्वा विल्लोपपाठः उदत्वेषुक्ष्वेपे अत्र चनैह्ते परत्तिपाग विभागः पूर्वे च तस

६

कैरा·वि ५२ स्वायामिति अनुवर्त्ततेऽरस्तस्मादेकस्त्रत्वप्रतिपादकैतस्याविरुद्धं अन्यथासूत्रादौ संज्ञाविषयेपि परत्वाच्च स्थ्याभिस्य दर्शित्वेन पक्षे पर्यवसानाभावनानुपपत्तिः वृत्तिमाध्योभ
पशमारोपेन संज्ञाविषयेपूर्वविप्रतिषेधो गौ कार्यं इत्यस्मिन्नसूत्रे रकथे स्योत आह पूर्वकरतो नि विषय इति तत्र स्वायेनिभाव कुंदेवनेभाजनविशेषेति जलाधारे सर्थे न ककटोपि
नास्मिन्भाजनं दिविशेषणाविवक्षितं सिध्यतीत्याह वनशब्दस्थिति तत्र यस्तैति जलवाविवन शौनभाजनविशेषाधारजलस्याभिधानेन तत्विवक्षयोगात्मिभावः नात्कुं
उमितिनीलाख्यनागस्य विशिषाधारस्य जलमित्यर्थः गोष्ठेनेविपर्वपशौर्थसमुदायेषदि कुंउशब्दस्तदा पुदात्तरे निवार्तिकार्थः रस्तुकुंडमितुवाह रगावनमेवेति
हवकारोऽभेदस्य योजकः कर्मधारयसमासत्वपोतन्नाय समुदायेववाभेरे वाज्ञीमाह वनपाशब्दाब्य लाद्येति एवं च वनशब्दाव्यसमुदायवाचकं चेत्कुंउशब्दतिभाष्या
श्रार्थेस्तत्फलितमाह समदापवादीति अनेस्थितिमत्रपक्षेवार्त्तिकेन तद्देनवनमेदोच्यते विशिष्टसंख्यानाधारेतिवहुव्रीहिः तत्साच्चविशेषस्य जलमित्यर्थः ॥ ऊ
निशिवमदस्तत्रसनागर्भजनागोत्राम हहृते भाष्यपदयोर्थो नेष्य यस्य हिनीयेपादे पथमसमान्हिकं ॥ ॥ गतिकारको अपसंक्षिप्तेदेवदत्तस्य कारकमित्युदाहृ
रणोसतिश्लिमित्ताद्युपन्यस्यतेत आह विवार्यमितिसमापत्युत्पादनार्थमितनुदात्तमित्यर्थः स्वपाठे कारक संप्रदानादिशब्देस्वधर्मःशक्तिलक्षणः असाधुप
कारः पक्षितलक्षणः पाद्यशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः आदिशब्दोत्र प्रथमवाची विभक्तिरूपे पान्यये कर्त्तकेरित्यर्थः विशेष्यस्यैवकारकत्वाभावे विपोक्षणस्यस्‌ राम
मनोनव्याभावूहत्याह एवं चेति नहीति उक्ताभिप्रायमजानतःपाकेतिभावः पोषविवक्षायामिति कर्मवष्यासमानानुपपत्तिरितिभावः पाक क्रियाया अकर ५२
गादश्याग्मविपाचकादिव्यवहारदर्शनादाह पोपत्ता विवेनितं अत्तोकारकतामिति शक्तिविशेषरूपामित्यर्थः एवं च कारकशब्दवाच्य स्यानइहशक्ति

कोस्यैतद्विशेषणोनन्नु करं भीष्मभिसादा विवो स्वतशक्तिकस्येतिनेदंस्वस्वहस्तर्थकारकमिति भाष्यार्थरति भावः क्रियाविशेषणमिति भेदेन विशेषणमित्यर्थः तत्रघनयन्नाहयत
कर्मितितथासतिमघ्मा पान्तेः सूधात्वर्थफले भेदेनविशेषणत्वेनु समासानापत्तिरिति भावः तदाह तथा चेति कर्मणा क्रियेति शिष्यवुद्धिपरीक्षार्थं ज्ञात्वन्नर भिन्नमित्यर्थः से
वेधादिति क्रियायोगिनित्वात् क्रियापेक्षत्वाच्च कारकत्वमेतिभावः स्तदेतमवैतितिउ तस्यान्वयन्तरपदत्वात्संभवः केवलधातोप्युतत्वात्संभवोऽतः कुदेतन्नहणमिति भावः यो
यिपर्यस्य दिसादिः तदेतीन्तरपदकः सोपिद्वंद्वसहतिवोधं प्रत्यासत्तोन्तरपदनिमित्तगतित्वादेवग्नहणेनभिधानोव्याप्तोनत्वा स्यादित्याह भाष्येन चनिस्तदति
उक्तप्रयोजनस्य हविततत्वात्स्वापरोनुपपन्नेत्याह तद्धर्थे इति अन्यथा धातावेवेति पक्षिपेत्य त्रेयस्य क्रियेति विष्ठवाससमासेपस्य धातोर्वा च्या क्रियेलुष्ठेनपन्न
दोर्नित्यसंवेधातेः धातोरेव तदहरोतस्यैव प्रत्यासत्तिस्यापेनोन्तरपदत्वेप्रणादित्यादावेवस्याच्च तु प्रणायकइत्यादाविति भावः प्रणाहित्यत्र समासोत्तरदान्तत्वे
नैवसिद्धेराह अव्ययत्वादिति अर्थप्रतीति अर्थेति भिन्नकालत्वादित्तेत्यर्थः केवलापाश्चेति शाश्वेवहारेसाधनसंसृष्टायाएवक्रियाया आत्वे केवला
याः पाठेनक्तद्विरुद्धप्रत्यायनादितिभावः केवलत्वमर्थहीनतया इस्य विशेषणामिसाद्के वलेतिएवं चनकाप्पि केवलइत्यस्य विकरणोभाष्ये यत्नसार्थ
[illegible]
[illegible]
[illegible]

कै॰ रा॰ वि॰ द्वितत्वे तस्य तिङन्तपदत्वितिकस्य आमं विना क्रियार्थबोधकत्वाभावेन नैनैकार्थीभावस्य तु कुमशाब्दात्मत्नस्तादेवेतेन न समासः कृत्वा मं तेनैवेति स्पष्टमेव समासः प्रपन्नेत्यरति पाठेन
५२ तुल्यत्वेनेतरमाविसमासेक्षस्यस्य भावइति भावः कश्चित्तु सतुल्यत्वारिति पाठः तन्नाप्यनेनतरमिति शेषः पूर्वमिति पोषइत्यस्योगा ति समासविधायके रूपेस्यानिइत्येतिनमा
ध्वःसंख्याकालेमि। ततश्चामंतेवतिप्रशब्दस्यातिलात्स्वरात्सिद्धिरित्यर्थः भाष्येऽप्यविशिष्टस्येति ऽप्यधर्मविशिष्टस्यस्यर्थेत्सुदाहरणानुरित्यादिनन्तुपाकादीनाऽप्यत्व
पत्वेऽप्यवदिति वातिने प्रत्कौन आह प्रसिद्धेतिनच प्रत्यसेसादेवलासत्वम् ते क्रियामात्रवाचकमुन्नरपदमस्तिइति वाच्यं उनोरकालिलिकत्वादीनोऽस्कादिघोसा
नोसत्वेचमनचापितन्मात्रार्थकत्वाभावात्पत्रत्तु प्रपचेति देष्पादोस्वशेनेष्यतेनत्रवाहलकेनसमासाभावाद्धारणायः तत्प्रत्ययत्वाभावाद्धा। अत एवोदान्त
वतीति कृतानीतत्रउपपदसत्रचभाष्येपठितेनत्रातिडं सत्यातिङ घटितेनेत्यर्थः क्रियाप्रधानेनेत्यर्थो वा इतेनातिङ्चोदात्तवतीति सूत्रेपदितिङ् नहेतोक्रि
यते आनते नवाप्रतिपद्यचातितं तस्मान्नार्थेस्तिङ न इलोनेति भाष्यंकविरुध्यते नित्यसमासत्वेन स्तुतरपदप्रहृतिस्वरेणैवनिधातेनप्रशब्दस्यानि
घातसिद्धेरितिपरास्तस्तुश्चपेत्वमेन समासेनतस्तुरुस्वत्वाभावेनास्याप्राशोननरंथसामंजस्यात् नेनसमासस्यैवकल्किकत्वेनतद्भावेनहुंपसलाईस्पी
विषयेकृतानातिसमाससत्वनतत्राप्यातिङसपकर्षोत आतिङ सत्यातिङ नाघटितःसमासइत्यर्थोदितिदिक् प्रत्याख्यातमिति परेतु कर्तविशिष्टस्येस राम
स्यकर्तविशेषणाक्रियावाचकइतिप्रशपकृतोविशेषइत्यर्थः प्रभृतनमित्यवंतुदिशेष्यमपानस्येवार्थस्यवाचकइतिहृतत्पनहराकर्त्यामितिसिद्धौ ५३
तिनोकेएकदेशेनाप्रवृतिततासिसादेसमासाभावेशालिकेतेशकोतमेवभाष्यसमाधिकृतिघातविधायकेतिङ नहराप्रसास्यानादप्यपद्वेपदप्रकृतिस्वरतःपरत्वा

नेनप्रपाहस्यनिघातेसिद्धेनानेनतनअर्थइतिस्पष्टः अन्तरावाचनार्थः हरहरीनेतिभाष्येनोक्तंतस्माक्रियाविशेषणाकर्मोघञन्तकेनापिसमासेसरवसूत्संपर्यत्ताहरां
केनश्चान्मतापशुद्धिक्रियायोधकेत्रैवसामेतेक्रियाद्देतोरतिकृतमहरममावश्यकेरदमेवतापथ्यातक्रियावाइक्रानहशोपधानीमन्तसाधमात्रावस्थक्रियाम्रहणान्तेनतुसुनभोहं
पाकइसामेनप्रत्युक्रियारूपार्थनिमितेकार्पतान्तुगुणामतापामिद्धावस्थाक्रियायामपिभवतिपथाकारकविभक्तयः उत्वस्तुजादिवसाहुगेनभोक्तमितिरवेतिपाकद्दलादे
द्रव्यत्वस्युहलेसादेक्रियात्वस्येतिव्यवस्थापाएकसमूहदेवेतिसूत्रेस्वयमुक्तत्वात्किंचएवंवाख्यानेप्रभवेनमित्यत्रैवक्रियायावकत्वोदत्ततुमुन्वतत्स्वरःस्यादितिसर्वत्रस्व
रप्रहस्तुर्थहतानहरामावश्यकस्यादितिविदितिदिक् अतःनेतुत्पोर्दिपोगतात्साहिशिघपितुमित्यतुपपन्नमत आहविपोबेवप्याघघितुमिति अतोदाहस्यानितल
स्वरोविशेषःअन्यतरस्यावस्थायनाथमित्यर्थः अथवेति समाससंवंधियदुत्तरपदंतत्संतत्स्वरितिवाउत्तरपदांतस्यसमासस्येतिवेत्यर्थः कथपत्कसमासांतत्वादितिसमासांताः
समासस्यैवांतावयवाः नतूत्तरपदावयवाइतिभावः किंचसमासांतानासमासार्थे। लौकिकप्रक्रियावाक्येरवप्रवृत्तिः अन्यथासमासांतापेक्षयापरत्वादिदमेतत्त्रप्रवर्तिवं
रेयश्चाल्कंपितत्रस्वरसिद्धेवेचनामभोध्यर्थःस्यादितिवोध्यं उत्तरपदांतोदात्तत्वविधानेतुतस्यातोमशबाकाराइतोऽपस्वरसिद्धिःनन्दाहरणांतरस्वदर्शनमात्रेणाकेप्यपश्यांतरस्वम
तआह प्रकारांतरेति जबकुपिपर्वेमित्यस्यायुक्तादृरत्यादिनाभाष्यश्वसूरनच्छसभामित्यनेनेतिकपिपर्वेमित्येदत्यादित्यनेनवाधितमितितत्रप्रवर्तते इत्यांतेयादान्यप
वनिमितभाववातरितितत्सोगिगानत्रस्यमामितनेनेवमाष्यमित्यर्थः नन्वेतावितिपदद्धनजावयवादप्रवृत्तिस्तस्यामेवोन्हगीवाधीन्याप्योनान्यचेतिभावः परिहरतिनेषु
यतिहलादेःशेषइत्सकसमसमाध्यरनादिद्वित्वविषयेदोषापत्ताहपितात्वादाहअथवेतिजनेतिपूर्वेनहरणाहाकाहयेतत्राधेनउत्पातेत्यात्सर्वस्योदात्तत्वविधीयते

६

कै·या·वि ५४ द्वितीयेननियमः।कथमत्रस्वार्थेलिङ्गेनसमासस्येतिनञ्भ्यामितिनेतिशेषःनञ्भ्यांसमासस्यचयेचस्यनचयुमार्थेकारस्तञ्जस्भ्यामिति·कारकादत्रानतुसंज्ञायांतिका
रकोपपदात्कर्मणिनामैतादानमिलेवसिद्धेकिमर्थमिदमत्रआहसंज्ञायामिति·कारकादत्तश्रुतयोरेवोनेरयदयोर्नान्यस्येतिनियमःसंज्ञायामन्नाविनेतिचततःयाकर्मणी
त्यस्यापवादःतत्राप्यविषयमिपमादनाधिकारसंज्ञायामितिप्राप्तीतीतिप्रतिषेधारंभःशास्त्रविशेषस्येतिन्नहितत्रदेवताश्नन्देयाहार्येत्यर्थयदीतिभावः॥तेनात्रापिएवं
येदप्रकृतिस्वरत्वमेवएकवाक्यनियमवद्यालाभःयदित्त्वाभापसूत्रहयेस्वीक्रियतेतदाएकसूत्रापाठःस्यात्तेनाहतत्रेणेतिएकंसूत्रमिति·प्रतिनियतपाठ
त्वमितिशेषः·संज्ञायांमित्राजिनयोरित्रेविश्वामित्रेविश्वमित्रमस्येतिविग्रहःपरत्वादितिच्चहुव्रीहौविश्वमित्रस्यावकाशोविश्वदेवोविश्वयशाः·अस्यावकाशोदेवमित्रःबहोर्नञ्व
त्·ननुचनञ्सुभ्यांगुणादयोवृपवप्रतिपादकाःकिन्तुरन्यादानांबहुगुणादेःतुरित्यादीनांविषयजातेरेवपस्यगुणादयोवृपवाद्रत्युक्तमतआहयस्यविप्रा
सोयस्वकारंहयापोजयतियस्याजारपूदेतिउपसर्गात्त्वांशांकवमयक्षुलनुशयरिस्यानिस्त्वात्कथंस्यादास्यवत्तेविशेषणमतआहनित्यपदेकरूपमि
तियावत्स्थितिसर्वदैकरूपमित्यर्थःनञ्ञितिकिंतुकोशनसमयेएवेतिभावःप्रागतेपसङ्खविप्रतिषेधानुपपत्तिरितिप्रतिषेधविषयपरिहारेणविधेः
प्रवत्त्यात्राप्तभावादितिभावःततेपूरत्वादिति·विप्रतिषेधग्रहणःयमेवविप्रतिषेधोवीर्जीकतात्पर्यविषयइतिभावःअभेरुत्वं·भाष्येञ्ञ
कचाद्योबहुव्रीहौपर्यतःइतिआस्याताप्यदूरतित्यन्नोक्तेसवांगन्हरात्सावाप्यनुवृत्तेरिपत्वादेवेचवृतिच्चित्येवेतिभावः॥अतएवाथोमनःकौरकरतिच्छ राम ५४
तापजायामितिसमासःहित्रिभ्यामिति·पूर्वपदेति·बहुव्रीहौपरत्वाद्यपवादस्यपदेपदप्रकृतिस्वरस्यापवादइत्यर्थःकार्यभेदाश्रयमितिनकारोतःकार्यो

ताकारान्तस्येतिविचार्यतेतत्कथमित्यतआहपरेतिसामर्थ्यादितिनकारान्तनिर्देशेपितत्स्वसमासाभावात्सामर्थ्याद्दकारान्तस्यैवकार्यित्वमित्यर्थःअतएवपाद
त्साहबहुर्थेमपिनविरुध्यतेएतेनापिसमासान्तेष्यति·द्वित्रिभ्यांषमूर्द्धस्सनेनन्तकारान्तस्यसाधुत्वमिति·नित्यसमासान्तविधानाद्साधुत्वप्रसंगइतिभावःप्रत्यय
सनप्राप्तोनातिसमासावयवत्वान्नस्योत्तरपदेनतमीवादितिभावःउदात्तलोपोनुभवतीतिमूर्धन्त्वहआद्युदात्तत्वमितिभवःसमासार्थाद्युत्तरपदादितित्तेरपद
न्नहरोविलयश्चोक्तंसमासार्थात्प्रकादित्युक्तेनचैकलमासात्सोगेवालोविकृपितहवाकेइतिशेषःसप्तम्यंरोवनास्तीतिसमासांताभावेनतरंगत्वाधिनशेषः
अयंचपक्षोमौहियोरूपराजेनस्यानइतिसूत्रेस्यन्यायपुक्तोभाष्येसमतइतिज्ञादिरोधादिदंभाषितिशेषःअयंचपक्षोमोहियोरूपसजेनस्यात्यमेकदेशभिःशितिष
नितेनन्आद्यपृष्ठरीतासंप्रसारणायामपिपरत्वादेतोदात्तत्वेतनःसमासांतेसतिशिष्टत्वात्नस्यइत्यथापुदात्तत्वेकथमुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरितिवोच्यतउच्यते
तेनसमासांतविधायाधुदात्तत्वेसस्यासंबंधस्थापनेनषष्ठ्यन्तानस्यसमासांतस्याद्युदात्तत्वमित्यापायात्तद्धितायपश्चेत्तान्तरंगत्वात्समासांतेननःस्वरात्परत्वान्तो
पेउदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्तानकारान्तमहइतिहिमूर्धन्त्वाश्वरप्राप्तिदोषःस्थितएवेतिवोध्यंअतोदात्तत्वस्यानित्यत्वेनिवर्त्यतभाष्येभवत्येवलोपर
तिपरत्वास्वोपोभवत्येवतापिअतोदात्तत्वस्यनानित्यत्वमितिभावःतदेवोपपादयतिपस्यचेतितावत्येवलोपइतिपाठेसमासांतेकृतएवलोपइत्य
र्थःननुकृतेपाति·नित्येपिसमासांतेरुत्तरपदस्यकार्यित्वात्तस्यचनान्तत्वान्मूर्धस्वितिनिर्देशात्यपचेउत्यर्थःएवंमूर्धस्विति·एवंहिनपञ्चकमभागःहेतुतर
माहएवंहीतिजस्याडन्तरपदस्यैवेतिएवंचनेकाइतस्यैवकार्यित्वस्थितमितिद्विमूर्धइत्यसिद्धिरितिभाष्येतापूर्वमोऽस्यकेदेशभिःतंपानितसमासमा

६

कै॰टी॰वि॰ संतार्थैतिषिद्धंतभाष्यस्यसमासंतस्यानित्यत्वज्ञापनार्थेमर्थः समर्थः पदविधिरित्यादिनाभाष्ये व्याख्यातरत्यापेपेनान्यदितिसरतित्समासांतोभावप्रत्ययेशिरर्थानमित्यादाविष्टत्वात्से
५५ द्धिरर्थमिति तथ्यदेति उक्तमासांतयत्नेनस्वशब्दांतरत्वाद्धिमूर्धशब्दादौ स्वरेणस्यादत्र आहयदात्विति बहुव्रीहेरेवकार्यत्वेतत्रैकांतत्वात्समासांतस्येष्टस्वरसिद्धिः इत्यर्थः
उत्तरपदस्यकार्यित्वेपिसमासांतयत्नेऽस्वरसिद्धिर्दर्शयति यदापीति उदंशाद्वतभाष्यवचनेनिरूपितत्वात्सापीत्यतिवीप्यतस्मादन्तस्त्रेसमासस्यैवकार्यित्वमि
तितत्वे बहुव्रीहिस्वरेणान्तस्येति संभासानेषु तेतस्पवावपवत्वात्समासस्येतोदात्तत्वप्रातस्यचबहुव्रीहौप्रकृत्यास्वरेणाधकत्वस्यापिविकल्पोबाधकइतिस्यि
तेकृतः पूर्वपदस्यप्राप्तिः उत्तरपदिलेनसमासांतविधावपुदात्तत्वस्यासंबंधस्थापनात् अन्यथाविन्नहवाक्येएवसमासांतप्रवृत्तौतस्यतत्वेनियोगात्प्रा
प्तस्वात्तदेकवाक्यतापत्तेर्बाधनिघातेपूर्वपदस्वीदात्तस्वरितयोगित्वाभावेनपूर्वपदस्वरस्यनिवृत्तिप्राप्तानुदेपर्थ्यस्यानेवेनिभाव्यपदादिस्वदस्वानुदात्तस्वरितसत्ववार्तिकहृता
हर्पितस्यर्थेवहुव्रीहिस्वरेपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे॥ इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेपञ्चमस्याद्दितीयेद्वितीयमाह्निकंपा
दश्च॥ ॥अलुगुत्तरपदे ननुप्रत्ययपरत्वादावित्र अधिकारत्वाविषयप्रश्नएववचनानुपपत्तिसएवपुनरेतन्न्याहे अन्येष्यितिकार्यान्तरे आनङादिष्वलुग्विधावु
त्तरपदाधिकारस्यापातनेनालुगादिसमासएवेति तस्त्रूपेहत्तीतिसाहचर्यात्सतितिपदेोक्तपरिभाषयापत्रसामासिकस्तुकेएवापमलितिभावः सामर्थ्यपर्याजोद
न्तस्यस्यूत्तमत्समाख्यात्वादाहसमासेतिवनेस्तमासेरस्ततरस्यर्थः असत्रतुसामर्थ्याभावेपि अधिकारेशोवतत्वात्स्यात् कार्यान्तरेति आनङादावर्थः चनु राम
वत्तमन्तमासपरवन्तेदर्थानरपरत्वात्सातिकमितिभावःपोतरावस्थानि समासान्तहरणानुवृत्ताविपिसमासे अन्यकोराजस्थानरु भवन्तीत्यर्थादिनिभा ५५

वृत्तदोतायीतात्पविस्पेवोदाहरणात्तस्मभवेकिमित्युदाहरणांतरदानमत आहहोतापोतारावितियदस्यविभक्त्या व्याख्यानमितियत्नेएतदितिभावः नन्वसमस्तत्वात्कथंसमासे
सधिकारेणाविधायमानोहस्यःस्यादत आहद्वयोःसमासरातरकोहस्वोप्रामालवस्यतिहस्वःपरमनेतिविध्रेयत्वासमासःनदाहयथेति पारस्पमविनन्नर्थविशेष्यत्वामितिभावः ननुप्रति
पक्षस्यसर्वत्रैकरूपत्वात्कथंपृथक्बोधपरस्त्रवत आहअमुनस्यापृक्तान्तरन्वेतित्रितयेपृथक्त्वंति इतियेप्रथकवर्थमारोप्यतदाश्रयपृथक्त्वेत्यर्थः आरोपाश्रयेणातत्करणाफलंतृत्
मनसाप्रकृतरस्वयातिप्तानिरितिभावः केचित्तुप्रतिपसमानाधिकरणान्तरूपास्यतिकृत्यसमावृत्तः प्रकृतिनिमित्ताजपृथक्त्वेएवदहरवाविरितितुपृथक्त्वमोगनपृथक्षो
संभवेपोत्वार्थेपृथक्त्वपोत्तकात्तरप्रभवस्येवयथाविजग्रहत्ताप्तादोनतरागमतमित्यत्रमध्यरव्यस्सकादित्वात्स्वप्स्युपेनिवासमासरतिवदतितेवहोवर्थाविति यस्यस्वतएक
त्वनाक्तितस्येवातिदेशापेक्षेतितद्दत्तवे अस्तुविषये धेस्यायमेकवभावइतिकथंतत्सापाविभक्तेनिवृत्तिरितिनशंक्यं सत्येप्रपथेवसंख्याभासतेतत्रचौत्सर्गिक
मेकवचनमेवेत्यकंभवतिरूपमात्रमितिचास्तुपत्ताइपदवदितिनिताम्युतेननुतानादिविशेषरस्यर्थविशेषातिरिक्तामाभावादाहाश्वेति अत्रमतेसर्वेषारसानो
मनुनिरसत्वेनभानवहन्नातुपसर्जनेसरव्यात्वेनसर्वेविशेष्यभाना मित्यर्थः यत्रतुनिमित्तमभिनतत्रास्तिवतद्विशेषावगमस्साहद्वेविविति आद्येपोतानवकमका
येकवचनरूपितिविहितान्तःप्रेपर्थकादावनियतसंख्यापरिछेदासंभवेनपरिछेदवोधकप्रयोगाभावेनेकत्वविशिष्टस्यैवोपस्थितेनार्थस्यप्रतीतिरितिबोध्यं प्रकर
णादिवशादितित्पदाप्रकरणादिनएकत्वावसायपृथक्त्वेकत्वसंख्याबहिरंगापिमिथ्यायेनःपास्तत्वयोभवतीत्यर्थः अत्रपक्षत्वेनतुयथादिनेसमर्थ एवेभाष्येयंतिमा
थ्योक्तमेवसाधुअनभिधानादित्यस्यसमासेनात्रानेकत्वस्यानभिधानादित्यर्थः अत्रचकुमार्योगारकुमार्यगारमितिवदेवाक्यसमासः अस्तुकोगमकस्यत्वा

६

कै॰टि॰वि॰ ५६ स्वशाप्तः समासो न भिधाने नैव वारणाय रतिदिक्ठुलेभतादिति कश्चिद्वेति सूत्रे समवचनस्येत्यर्थेनेमा न्यायवित्तवतेन प्रत्ययः सचैकस्वेति तत्र बहित्वाघ भावः अपादाने पंचमीत्यु
घर्मिवा चकादपि भवती तिभावः उदर्केत्येनितनु साम्यादिमहाचिनो व्यक्तिबहुत्वविवृक्षायामिवेबहुवचनं गोष्ठचरणाह्नार्थं दपनाने निर्लयबहुवचनं नानामेव भाष्ये
चदाहरणो छस्ताहचपौ चेतिभावः भाष्ये श्रेयोपीत्यादिस्वपसंख्याने कान्नोभिति अस्तु लुक इति शेषः जो चरे चापदपसंख्यानेन कर्त्तव्यं भवति प्रसेना भवतीत्यर्थः अस्तुमति
रिति हत्तिहस्वन्तादपत्ययवार्त्तिके मत्वर्थितिपठित्वा अपत्यं नतावा उपभागाविस्तु वाहरति भाष्ये थैवमेवपाठः हस्पमानपाठस्केलेस्विकपामादादि तितदनु पायिनः हलो
नेन तरातित्यत्रे हरितेपेनुअस्त्रमतितिरिलेवपाठो श्रपत्तिपुत्रं चेतातएकवद्धेसस्यातिप्रसंगाकानेना सौपन्यासो भाष्येन स्यप्रमतावित्यत्रा स्याविप्रसंगोक्ति अस्तिलनुकर
णाश्रयंमतत्पनहितत्राष्टशब्दो बहूर्थः शवपरत्वादुष्टस्येकत्वान्नसप्तहानिवदित्यपदेशो पिशास्त्रीयधर्मातिदेशको न तस्यलौकिकस्यक्रियास्यवानीयमितादाविदानत्वनु
कः पाणिनिरेवनेतिदिक्रूपेच भाष्यात्तो आहरणोत्तरत्निवहुव्रीहिः आलिगिरोघस्येपसंख्या भाष्यात्रात्रलरोमरतित्रीन्हरणात्त्वेद भागविशेषे भ्यरतपर्थः गृहीलेस स्पष्टाख्या
नमात्रत्वे सादित्रिपुताजुगरति यस्यपुमान मजः संपुतहि इनानुजरत्पर्थः जनु पांशोविवत्त्राक्षरति कोविक्रयप्रयोगस्यवार्त्तिके उपादाने परेतुविकृदितिभा
वेक्रिवेमे तेनन्तापानेन विकारयुक्तमृक्षियस्येत्यर्थे समासस्त्पाह आपापिनिव आत्मनस्त्रपरशीरतिविशिष्यत्रात्रिकमिति अत्रस्य भाष्यस्वरसादापा
दिवेपाकरणात्याया मित्यत्रपरस्य चेतिचेन परत्वादु पतिदृक्षितेपा आत्मशरस्यैवग्रहणात उभयं चेकत्रत्र मित्याहुः अमायश्शेनप्रत्यमाद्ये उभयतेरत्पाहआत्माये राम
नमरति एवं चबहुब्रात्त्वार्थेन तीपात समासविधानेतेववहुब्रीहिपक्षापनो आत्मनस्त्वर्थे ५८

तिबहुव्रीहिरितिभाष्यासंगतिरत आह स्वसचवेतिवत्स्वभितिवहुब्रीत्यर्थेनतीयानतुरूयरतिकल्पितवाकोऽयस्त्यर्थः स्वनिविसये रति स्वत्नावर्थोत्तरपादुर्भावात्स्वरथोद
नादिस्वत्रौ अविशापि अमितो रो वड्डतीयमानक्रियापेक्षकारकभावस्यापि दर्शनात्त्रतिभावः हेतौ तृतीयापक्षे स्वत्तत्स्यन्नदिति भाष्यं निष्फलं स्यादत एवौक्तभेवपुस्तदर्शात
प्रदर्शनस्वैकमाह अथ वेति बुद्धिप्रकल्पितभेदस्येति राहोः शिर इतिवदिति भावः वैयाकरणाख्यायां स्वदृत्तात्प्रशाख राहु अरात्रोति अत्र पक्षे एवतत्कर्मधारयेतिपु
वतपुरुषत्वमीत्वरूपाश्रयणासामर्थ्यादेवाख्यायाः केवलयौगिकत्वाह पतिपादनमितिसंख्येव हारमात्रमिति आत्मसामर्थ्याद् ष्टिपरिसाने न पोशप्र
रिमहतत्वर्थः हलदंताइति विषयेहितीयार्थेरतित्वदयादिनिपसयोगानुदृत्तया यारवानित्यर्थः एकांशप्रयोगाणामित्यत्वादिति भावः उत्तरसरत्ते नौ कपि
नेत्वादर्शनात्मसम्बन्धस्त्यानिवानिकेक्रूहोन्नहरणाखावेत्यमिदः अस्मत्वार्थेमिदंवचनेलुकवहिरगरति समासत्रातिप्रदिकापेक्षत्वादिति भावः अपि चेत्यादुक्तदो
षपरिहरतिहतेचेति एतद्विषयलक्षणास्य स्वत्तवादे प्रागेवावविषपरस्य भावातिलुक्पत्तेः प्रागंतरंगानपीति ज्ञापनावादेशापसवेतो तिभावः विपतिषधाव
रो वेपससेक्ष्वास्त्रिपक्षात्रपरीतेनपरत्वादेवादेशरस्याशयः अथ जातिपक्षे इत्यादिनालेलुकं वाधितुमित्यपेतेनोक्तमेवार्थं स्फुटत्वयोपपादयतिजातावित्यादिना न शक्तो
तिलुकं वाधितुमित्यतेनच्चनमतेव्यक्तिपक्षे संभावनामात्रेणानुकालुकं वा वाधो वोध्यः अत्रात्विवाजस्वरूपकथने नैवस्तुतानोस्फुरमाप्यकारोगरंतत्वापुयेस्वल
प्रविरोधादेवविप्रतिषेधदृष्टतिमुनिपाणोरत्यादिनापवे चवलवत्यादागोवेसपसंख्यानस्यकर्त्तव्यत्वेपाद्र आहाकौतरतिवेतिहलदंतादिसस्याख्यानेननेवेके
नेवसिद्धत्वात्कि निपातनेनेतरकल्पनेनेत्याशङ्कापरवौक्तस्येवसंदेहनिराकरणेनदृष्टाकरणात्स्याह नाजविषयमेवेति अत्रविशिष्टनिपातनाभावेपिनिपात

कै०प्र०वि० नसामान्निपातनमवहाय्हसाहसमासेनावीसादित्तत्रहिसमासेगुलेःसाग्हलन्तःसमासइत्तिवन्नीकास्नात्रिवकाग्स्राद्यार्थमाहस्वामीतिकरएवकारःपुत्तायशाहस
५७ चपालपितुःस्वामिनःप्रजामिदंयीशोधान्यधनुमादिःसच्चेदेशभेदेनतियतरूपःरूढोपइतिकृतालुपोरूढइत्यर्थःननुसत्तामहेशानतुचुन्नावपिनामशव
स्संसायथीत्वान्ततेवृशाद्देःकथमशप्रायविनाद्यात्वोयपन्निरतआहनसिम्भयश्वइतिभाष्यकारनाम्नीतिकारूढेइत्यर्थःवावचेनार्थचेदितिमाचामिति
विकल्पार्थंकंचेदित्यर्थःपूर्वंशान्तुगिति-निसाऽलुगित्यर्थःलुगेवान्नेष्यतेवन्तुशाचामित्यस्यदेशविशेषशात्वान्नित्यएवायंचिक्षिरितिविचारोयमसातर
सतआहप्राचामितिचेतदितिनतुप्राचामिसाचायंनिर्देशेदेशविशेषतोपत्तपूर्वात्तनुसिद्धेदनआहव्यवच्छिन्नेति-देशविशेषतापक्षेपिसामर्थ्याद्धि
कल्पोपपत्तिर्दर्शयतिअथवेति इदमेवस्पष्टयत्यथावेतिनिसप्राहेसाविकल्पार्थलेननियमार्थत्वाभावोप्यथवादिपक्षेपिपूर्वसूत्रमप्रवृत्तिर्दुर्वीरए
वंचहलादावुक्तास्पदेकारनाप्रिचेदेत्तुकुप्रादिपीयएवेतिनियमादविकल्पेरसास्याप्याहेतोत्तवपूर्वसूत्रपर्कोत्तेहोनेवारापत्यथपवादोचनेतिवोध्यंअस्मिन्
स्यानेइतिअसाध्वितोएवमंगीकारेसाधतिकानामेवोदाहरणात्वागीकारेइत्यर्थःपूर्वोदाहरणाभ्रजेत्तूपेषाणादीनोपथ्यासाधतिकत्वात्यथाविकृतार
गस्यामीतिनतत्रपूर्वसूत्रशापिरित्यर्थःतत्रसत्तान्हेतोनप्राचानसंकेतानामेवनहरणादित्यभिमानःनचनेनहलादावुत्तरपदेसमासान्तमानेपिअन्नादौ
कथमतआहअन्नहलादादीति-एवंसूपेइति-अन्तसप्तमीसमासस्यानुमेयत्वात्पतिपदोक्तत्वाभावइतिभावःपूर्वपदात्तदान्नत्वेनेति-सप्तमाहारिणावित्तनेन राम
अन्तलक्षणाप्रतिपदोक्तपरिभाषाभाष्यशामाएपात्रेतिभावःसंत्ताआपित्वोकेक्रियतेइतिभाष्यस्यसंवादेनपाहिकाम्प्संत्तापामित्स्याद्यंविहिताएवसंज्ञा ५७

शब्दाइतिनेत्यर्थःलोकशब्देनानुशासेवश्चविन्नुशास्त्रेइत्येवपाठःतत्रहेतुमाहलोकःसंत्ताश्वितितेनरूढाएवसंज्ञाइत्यर्थस्तदाहअयमर्थइत्यादिना लोकेचकारनामहेते
मस्नामशब्दसंत्ताशब्दोपपीपाविसर्थःनन्वेवमरस्तुहसेवसिद्धेःवनामान्हेतोप्यर्थमतआहसत्तान्हेतोतिभाष्येवाकाभेदेननियमदयसुकृतेत्राद्यस्यस्वरूपप्राप्तस्यां
दर्शयतिशाचामेवेसादिअविकशरराभ्लुगत्वसेतेदेति-इदमुपलक्षणंपृथयप्राप्तावप्रदोवाकारम्प्रवेनेवआवत्रेरितिवोध्यंएवंचाविकटोरणस्पोदकःकोरेत्येकेयघ
कैदेढभाष्यारूढमानंवित्पोह्तौयंदर्शयतिप्राचामयाति-अम्पाहितयशोनुसंत्तात्वाभावात्प्राप्तिरेवनेतिरहतीयोनियमोभगवतानादतःपरेतुवादवचनार्थचेत्तुपके
मात्वारनास्त्रिचप्राचामितिसर्वत्रकारनानित्रिविकल्पार्थप्राचोनहेगोविकल्पार्थमेवहलादाविति नियमार्थतदुमक्रमेहोवनियमार्थत्वस्यभावतोकेरयेचयोगावि
भागसाभर्थ्यात्पूर्वस्यापिनियमःएवंचसर्वदेशीयकारनान्निहलादौविकल्पःप्रतीयतेअजादौचनुगेवेतिवहेमितेवधेहविनतुचक्रेवधचक्रेवधइत्यादिप्रयोगदर्श
नेत्यत्रस्वाणान्हेतोनतुहृत्तितिप्रश्यातप्रश्नानुपपत्तिर्माशाक्षातहीत्येदर्शयतिजेनसिद्धेति-उभयत्रापिक्षात्वान्हेतोमाप्तिसर्किस्काणान्हेतोस्तुइत्यादिसूत्रविभागला
भःआहोस्विसकाराउदेतीतिसंदेहात्सङ्कोपपत्तिरितिभावःभाष्येऽथतिहेतेसिद्धंचक्रेवधःचक्रवधःहसेवधःहसेधःहस्तेवधइतिनसिध्यतीतिअपभावःअत्र
स्वाणान्हेतोनिवृत्तावस्यात्वोणार्थत्वेनिषेधःस्वाणविषयःस्यादितिविषयविभागात्ताताविदितिउष्णविषयविभागात्तानादित्यर्थःतदाहयथेष्टसिद्धाभावइतिउ
भयत्रापिविस्पष्टत्वमितिभावःसर्वत्रपदार्थमाहचक्रेवधनमिस्यादावितिभाष्येतस्मिन्निमित्तइतिअवयवपशोरित्यर्थःएवंचेदमपिउकारस्तुत्रास्तुरूपद

वै॰य॰वि सपदद्व्यतत्स्वरूपग्रहणे इति भावः एवमपि नतापत्त इति उभयत्रापि धातुनिर्देशादिति अभिमानः एवं च बहुव्रीहावव्ययस्य पूर्वनिपातो वर्जनीयः इति तामाशङ्क्य प्रियः पूर्वनिपत इति ते
५८ नपवादपत्नेपि निषेधस्येति वोध्यं तत्स्वरूपग्रहणमिति आदिशति तत्र स्मृत्ना भाष्यसाल्यानस्याचेत्यपि वोध्यं यथा संवेरमादौ विषयविभागोनिक्षिप्य विषयानिः कृचिद्विभाषेसेव
वृद्धत्वमहत्तोन लभ्यते ननु विषयविभागार्थ इति भेदस्तु ह्रीनोविषयविभागज्ञानार्थं सुगामत्तु गानुक मतान्तरं पूर्वे नकिर्यत इति वार्त्तिकार्थ इति भावः अयोरस्तीत्यत्र आप
कत्वे अनेकपद्यो योयाद्यो नोपयोगमाह एतावता नितिः प्रत्याहृत्योर्थ पञ्च इस्तु ग्रो सर्वत्र यत्र पूर्वोक्त तृतीयेन विदत्व पदेनन्वरन इति गम्यते ननु कार्यविशेषे साकल्पमेवम
त्राप्यन्यपदार्थस्ताकूतोपपत्तौ येन नत्रितवकार स्कारत्वमिति भावः अतएवमने हेतुः प्रतिबन्धत्वादिति साधकमिन्न्यापारस्वकार्येनिषिद्धं नेयथं साधयती
स्यर्थः अहुतं स्यादिति कार्यस्य करणाविद्धकारणात् इत्यमितर्थः उदाहरणमपदस्यत्वात् करणो हेतुत्वात्तामेवादाहरणं स्यादिति मध्यउदाहरणं स्यादपात्यिति भाष्य
स्वराध्ये ननु पञ्चस्यापि लक्षणात् लक्षणेपूर्वे चन्द्रोस्य मृत्युकृत मत आह सामान्यलक्षणमिति प्रातिपदाद्येति जत्रहि जन्तत्वस्वात्तानाम्भेव शब्दानां प्रतिपाद
नतदपि नकारोमेन प्रकृतिप्रत्ययविभागानां स्वरूपं च सर्वेषां तत्रासेमहान्तरं देन तु सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानां च शब्दानामनुशासनमित्यर्थः सर्ववेदपा
रिषदमित्यस्यार्थः सर्ववेदशाखाधारणोनानेनेसनेन दर्शितः जमेनानुवादकथनेन त्यपति आश्वोति सर्ववेदशाख्यायारिषदशब्देनावयवकारकसं राम
वेधेयपान स्यसमासः वहुत्वादिशब्देनेति वेदानां वोधयितुं वैदिके येव हारइति भावः यस्मात्र कोणोपप्यतो हरकेतुरियवाघकइत्याह हरतीत्यर्थः इति प्र ५८
शीपादयोश्च विशेषस्य संज्ञाः आगतो विधाभाष्ये यतिकरोमाभृदिति विधायोनि सवृद्धानि रिक्तसंवधे अस्माभृदित्यर्थः तत्स्वर्गीनरयदनहरोहोनेः प्रत्रस्त

दाहरणासंगतिरत आह अन्येति व्यतिकरे यो नियम्स्मरमनयोः संबन्धे इत्यर्थः तेन पितृघने इत्याधव्यावर्त्यमिति भावः आनुङ् इति मत्वेति नतु भयप्रमपिने हेत्वर्थः मस्तृतर
सनेननायस्त्रार्थत्वत्र स्थित इति दशयति नतु पुत्रे अन्तरस्यामित्युक्ते पुत्रे विभाषा प्राप्तिरिथे तत्र आह अनाक्रोशे पौत्रि पुत्रे अन्तरस्यामित्यत्राक्रोश इत्युत्तवनोना
दास्याः पुत्रस्योदाहरणे आक्रोश एव विकल्प इष्यते विभाषा स्वविलत्रानन्तरं तेन आक्रोशेपि भानुः सुत्रादौ विकल्पेनानुवृत्ति प्राप्नोतीति भावः अकारान्त पूर्वपदेसुत्रोत्तरपदे
आक्रोशेपि पूर्वविप्रतिषेधेन विकल्प एवेष्यतोसंबन्धात्तु ह्रियते भाष्यप्रामाण्यात् एतेन परत्वात्तत्र विषये अतो विभाषा योनातेव प्राप्नोतीति परत्वमितिनात्पर्य
संबन्धान्तरेणा अनाक्रोशविषय अकारान्तपूर्वपदस्य परस्य लुक् रूपे सा भाष्ये अतएव इतियञ्चप्याः षष्ठ्या प्रकल्पस्यापि प्राप्नोतीति नचोभयोरपि चरितार्थत्वात्परत्वेन तस्मादि
त्युत्तरस्यैव प्रकल्पकं स्यात् इतिपञ्चम्याः षष्ठ्यां प्रकल्पस्यापि प्राप्नोतीति नचोभयोरपि चरितार्थत्वात् परत्वेन तस्मादित्युत्तरस्यैव प्रकल्पकं स्यात् इति वाच्यं उत्तरपदे इत्य
धिकारेणात्रोपस्थितेन सामानाधिकरण्यानुरोधात् सप्तम्याः एव प्रकल्प कलमिसाधा पातदेव श्लोके च नतु ब्रह्मपुजापत्याद्यो लोकवेदयोः प्रपुन्नाप्ये तत
आह च र्थताति उनईहह्यह रात एसिद्धसाहचर्यं वाचकहेहानहरामिति भावः सहदानमिति पूर्वमनसाहर्षिदानसेकल्पः इन्द्र वरुणाभ्यान्तुषनिर्वपामीतिय
द्यादिरनोपप्रश्रेपेण स्वरनिहन्तिपर्यन्ते दाने स्वाहादिशब्दोच्चारणेन तत्स्वधीनि वी प्रवाहेनविक्षितमिति भावः तेन इन्द्रवरुणावोत्तवतामित्युद कृदान्तिसहपोसहदेवपि
नस्यातिः भाष्ये लोकपदेनात्र कल्पसूत्रमातरपितरौ पितरामातरा ननु भाष्ये रवीनूत्तरपदयोरित्युभयोरप्युकारस्य रात्रिनिपातेतरत्वार्थ भावितेनभ्यामादावपि
मातरपितराभ्यामित्येवेति वेत्र श्रीरूपद्विवचनाविवक्षतोमाना भावेनात्र निपातनाभावादिसाशयेनाह सप्तम्यन्तमिति पूर्वपदोत्तरपदयोः स्तोः पूर्व

६

कै. टि. ५९ पदस्य अकारस्य सवर्णदीर्घत्वेकृते शाप आदरत्वादेवो निपात्येपि पर्यं केचित्तु पर्वोत्तरस्थोयान्तनियात्यत्रान्तपदयोः पर्वपदेरगिशेषरत्यर्थमाहुः अन्ये तु प्रयोगाद्दयेपि पर्वपदे त्तरप
दयोर्निपातनेन तेन मानदपि नरोभ्यामित्येव तत्र राविभ्यामादेः स्थानेतु गोला कार्यविषये उत्तरत्वेउपि आद आदेशविधान मिति भाष्यार्थमाहुः स्याद्यपमर्थो पदिन
थालक्ष्यं प्रमितमत्र स्त्रिरतिवह्र दर्शीनो निशीथन्तु भाष्ये आमातो नामित्यादि प्रघपिनेत्रीयमाक्ष्विदिनृ प्यारवायोत्रु पितरेत्यादि मित्रप दच्छेदयाठो भ्रांत्येति वो ध्यः तत्र तत्रा
वमहवत् आधुनिकानां वा संप्रदायभ्रंश इति कल्प्यं॥ ॥ इति शिवभट्टसुत सती गर्भजनागोजीभट्ट कृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य तृतीये प्रथम माह्निकं॥
॥स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु॥ स्त्रियाः पुं अन्यपदार्थभूतो यः शब्दान्तरं तत्त्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणेऽप्यत इत्याह प्रवृत्तिनिमित्तेति भाषितः पुमानन्येन प्रवृत्तिनिमित्तेन स्या क्व यद्यपि प्रख्य
र्थं वहुव्रीहि इत्युक्तं तत्र पक्षे बहुव्रीहेत्वा यद्यपि धारत्वकल्पनाप्यन्तरं सर्व समानायामिति समानेप्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः नन्वेवं सति एकप्रवृत्तिनिमित्तेन शब्देन
रेखा दुसौ मिधाने पिस्यादत आह प्रसाससे तिदरहा भावेरत्यादौ हे सभार्थेरस्या विनशीआप्तेनैतर माह भाषितेति अन्तो र्थेपादेनापीति अथ शब्दः सामान्यशब्दे
पि पदा श्वह्मादि विशेषे सामान्यावलंबेने ववर्तते तदा समानेप्रवृत्तिनिमित्तमित्यसिमानाः नास्तिला भरति शब्देना संगृहीत त्वादिति भावः पुंस्त्रियु गर्भाधान
मिति एवं हिगर्भाधानो त्तरं गर्भीण्यामेव स्त्रियां प्रवृत्तो देवदत्तरत्य प्रवोगापत्तिः तस्माद्गर्भविमोचनवत्त्व कल्पमत्र प्रवृत्तिनिमित्तमितिव तो दुःखेतो यागः राम
हरंति आह्वकं चतुर्गृह्णो होदुःसादथ्येति न्यालाप्त सैवेय त्वालेति प्रभिस्तावदित्यर्थः तत्वनिवधने तितदेवेदरत्नतमितिप्र सभिस्तावादित्यर्थः अर्थभे ५९
दाच्छदभेदरति नये अयंतभेदे पिशब्दे को द्वितीयपात्र शब्द इति यदिमा त्रादिवावी अर्थवीदितात्सुद्विंगः सर्वत्र द्रोणादीनां भार्या समानाधिकरणं पसदप्रपत्वा

त्समानमिति एवं हि सुयोगाद्वाख्यायामिति सूत्रस्य भाष्यानंथ्याविरोधः तत्र हि प्रसूतादेः पुमाख्यत्वेनेसुक्तं तस्मात् भिन्नोदाराः प्रसूतादारश्तादौ समानायामारूतौ माषित
पुंस्कालमितिविवृ तु पुंस्कं कर्तव्यो इयत्नरति भाष्यस्य पश्यासमानायामारूतौ भाषितपुंस्कत्वं भवतिद्यापतः कार्यं पुत्रक्रपहृ निमित्त भेदस्य पुंकः तत्र पुंवत्वार्थं व
चनमेव कार्यमिति भाष्यार्थः एवं चानवयवाधजन्यभेदे संबद्ध प्रवृत्तिनिमित्ता भिन्नाशब्दो नित्यस्त्रीलिंगा इति गामिशपोदाराः त्र्यप्रसूतादिशब्दः आपिम भेद्वि मोचनेप्र
वृत्तिनिमित्ते नित्यस्त्रीलिंगात्त्वे त्या हुः स्थूलकपतिषेधोपि वचनस्यो का र्थ इति यादनं कथं सामर्थ्यमत आह यथा गोति देल्लक्षणं च प्रतिषेधविषये विधायमा
नस्य विधेरजादि प्रवेक्षा न्निरितिभावः नन्वे वा नूङ इति प्रयुच्यते अनेवसमार्थे माभूदनेनउवलक्षणवं करन्ारकं लवं पुंवद्भूवं भक्ष्यारये तिस्यादेवे लक्षापि प्रयुक्तेत्व
तेत्त्रावश्यकाति पूर्वस्मात् प्रच्यात्को विशेषोत आह सतामैवतिवन्धु दुष्टे भी सत्वाप पुंदास पुंस्त्वप्रतिषेधयोः को विशेषः किंर्वृत्तावृत्तो विशेषेणान पञ्चान्तर
लेसमावेकरूपत्वात् रतिचिंत्यमावयत्रभाष्यार्थः पुंवत्कर्मधारयेसत्त्वनेसनुवर्संप्रतिषेधविषयकर्मधारयादौ पुंवदित्यर्थोत्यारव्येपः एवं चानूङ् इत्यस्य
पर्युदासत्वेऊङ् प्रतिषेधविषयत्वाभावात्स्यात्र प्रवृत्तिरिति तद्बन्धना हस्तच प्रतिषेधार्थत्वेन एवं च ह्यन पक्षेनूङ्डत्यस्य व्यवहितासानुवर्णित्वोपि नेति
घवत्संदिवप्राह्निश्रेष्वम्रस्यापद्वऊविरभार्याधिष्ठापवस्थुप्रतिषेधल्वमिवस्याप्यमिति दं भाष्ये कदेशवाक्यैः तेन महानवमीति एवं कारगापिप्राधिष्ठिति न
कोपधात्रारतिप्रकरणात् स्थलप्रतिषेधकरणाप्लुचित्तमिवफलकल्पनातु न कार्या त्रेवपयाप्रतिषेधफलविचारभाष्यविरोधादिति भावः अपूरणीस्या
दिग्रपस्यप्रतिषेधस्य एवं पुंवभावीभवतीति पुंवत्कर्मधारयेस्यनेनेनेतिभावः अधिकारणानिरिति तदधिकारविहितप्रत्ययप्रत्यानिरित्यर्थः अनूङ् इति अने

कै॰वि
६०

ष्टितित्वप्रपञ्चीकृतं पदं पूर्वदासप्रमिति भावः अर्थवा नाश इत्यनिलक्षणायेति भावः न चैवं शाब्दानहत्वापत्ते जघन्य इत्याश्रयणार्थ पक्ष एव युक्त इत्याशंक्याय अलद्दये पितो यार्थीपरि
मत्कुरुप्रमानेरत्ता हत्त्रार्थेनहृतारति अर्थ यद्धेशब्दद्वारकयोर्वा प यौग्यताभिति अघस्माथांश्रय योसमानामिति भावः वक्षशद्दारकंपौर्वापर्यमित्यस्य स्वनिवपर
त्वाद्यवधित्वस्य परत्वस्य चार्थआरोप इत्यर्थे एवं च गौणत्वात् तत्र संबंधेन त्रिकल्पितसंबंधे वाच विभक्तिः अत एव गौणयोर्घोषयेरित्यर्थः एवं च गौणत्वात् तत्र संबंधे
त्रीणी शीधारेधिकरणत्वनिमित्तविभक्तिः स्वार्जितत्वप्रतिपादनादिनात्साधिता अत एव तादृश्यजेघ पक्षे पिन अत एवार्थानहृणापक्षे भाष्यकृदुक्तेति भावि
तपुरस्कानुपपन्ने पन्न नवीन वीपर्यमस्तीति भाष्ये किंतु अन्तरेत्यादिश्च तिदेश्यैतेसंतानांशका अनारंभादिति नन्वनभ्यामते रति क्रियापदाश्रवशो लपृपरा
त्वेवपोणादिति भावः उपमानेति पुंवद्भावि तिमसम्मेतादिति उक्षिपया स्त्रीप्रत्ययस्याभावस्तथा स्त्रियाम यीत्यर्थ इतिसामथ्यं न भवतीति वाकशीघ इत्यर्थः अपंचाभावो नुप्रा
गाभावः प्रागेवस्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वादिति लुक्तद्धिते त्यादि वक्तुं तन्निवृत्ति रूप एव भाष्ये भावित पुंस्कस्यापीति संबंधे स्त्री तस्य स्त्रियाम मित्री प्रत्ययो नेत्यर्थः ते
नत्वान्तनिवृत्ति घटचयतित्वदाघमाह भाष्येशात्ति यद्दिकस्य वेति पूर्वं वक्तव्यो त्तएस्याभावादाह चपाहरत्तिस्त्रानिवृत्तावादिति संवियोगाद्दितमा पूर्वत्तनिवृ
त्तिप्रतिबंध एव पर्वविधिरिति भावः नेत्ययनयद निमित्तकोत आहउत्तरपद निमित्तत्वाचेति परित्युत्तप्सभवतीति एतद्वाकाशेषपरत्वेन भाष्यव्याख्ये रामे
यतिति भावः यच्छास्यठितमित्यत्र पुरस्तादिति परिहतप्रभवतीति एतद्वाकाशेषपरत्वेन भाष्यव्याख्येयमिति भावः यच्छास्यठितमित्यत्र पुरस्तादितिनानुष ६०
जेनीयमिति भावः अभ्युपगम्यतामिति विद्यापिठभयार्थेनाहि दोषद्वयपरिहारकमित्यर्थेन उपयोजनाभावेकृतेनपरिसमाप्तेत आहेव्यत्र व्याख्यानेति नन्वभयत्रापि स्यानिव

भावकृतदोषः अत एव स्थानिवत्त्वचोदनानयुक्तेत्याशंक्य विशेषमाहतत्रेन भाष्ये इत्यादिना नखेतभाष्ये स्थानिवत्त्वकृतोनकारश्रवणप्रसंगः किंतत्वयस्थानिव
नेनापेक्ष संनियोगाशिष्टपरिभाषयानुनिवृत्तौ प्राप्तायां स्थानिवत्त्वात्तनरूपमनुत्तनाभिप्रेतावदेव यतस्तु स्थानिवत्वादेव प्राप्नोतीति विशेषइति भावः पुरस्तल्लक्षणो
ति तनस्वस्थानिसनिहत्वात् नुगत्तुकोपथे संप्रवृत्तइति भावः स्थानिवद्भावेप्रतिषिद्धेइति प्रातिपदिकग्रहणायत्विवचनेनेति भावः स्त्रियामिति त्वात् पाद्व स्यकारस्य
रूपस्येति समासइति भावः स्त्रियांविहितो यईकारस्तस्मिन्निवृत्तइत्यर्थः नन्वेवं स्त्रीयाङाद्विभक्तौ विधानेन कथमित्यत आह इकादेपासेति अनपेक्ष्यासान्वे
तत्वादाभाष्यपि बोध्यं वक्तजक्ष्क्रुदति सूत्रस्य भाष्ये परत्वादर्थवर्तिनिषमीविछिन्नादेषपके विधाविपुङ्कत्वे चयरस्मिन्निति स्थानिवत्वेनेयङुवङ्भइतिभाष्यवा
भारूपकाष्ठानलेनेयइत्याद्यइतितत्वभाष्येइत्यतहयमतिईकारविधावितित्वाचक्षेशाई रवादीति शंकते भाष्ये शाई रवादाविति नतद्दयपति सदैवनेति अ
नेनाप्रदेकनेयतील क्षणोदोषकृतः दोषांतरमप्याहअनंतरंगाद्वेतिएवं च वृत्तेपरेदादिकाया असिद्धिस्तदवस्थैवेत्यर्थः नत्वपुंवद्भावा अनुकोत्तरेणात्वदर्शय
ति उत्तरपदमिति नन्वेवेति निमित्तायाथपरिभाषेतर्थः समासपि पभाष्या पोनदोषइत्याह असिद्धमिति रदंविते अत्रूतव्यूहपरिभाषादिषयेतस्य अ
पूर्वत्रीति अस्त्रीविषयेतिभाष्यस्य स्त्रीविषयप्रत्ययासिद्धिरित्यर्थः कोडाहस्त्रीषाष्ठीज्ञातवा चापोगादित्वात् आष भाष्येपत्वाद्वेति व्यरूपनेतत्त्वरपदे
इति डाबादिविधानादिति भावः पूर्वोत्तरपदेइति डाप्रनेनादिति ष्लेशान्तविधानादिति भावः स्त्रीशब्देनहस्तोसर्वप्रसंगो अविशेषो हेतुरूक्तेस्तस्य हेतोरसि
द्धिपरिहरतिवयाप्रत्ययपक्षेइति नकदाचिदिति नकदापीत्यर्थः स्त्रीपाएवेतिनप्रसइत्यर्थः नन्वेवनवीपधायारविशतिविधानियेतुवत्वप्राप्नि

कै·टी·वि· ६१ त्र्याहर्षु र्मधायेति न चांगारकशब्दस्य स्यानिमित्तकालिकार्थाभिधाने सामर्थ्याभावात्कथमेतदत आह शक्तेनेहीति भाष्यस्यार्थं चाययति ति यतः शब्दान्तरात्स्य भाषित
पुंस्कादिति विशेषणमनुपपन्नमुक्तं न्याय सिद्धेरतः सर्वत्र संज्ञारसंज्ञार्थं तथा विशेषणोपितु कोदोषो द्वंद्वे तत्राह सर्वो ह्यनित्य ध्यावचेष्टाः कालिकारतिनन्व प्रतिदेश
शब्दे किमाधानमवे आह अर्थस्पेति विप्रतिषेधात्स्ययति कालिमन्ये सादो पृथिकृतमिति एवं च हस्वप्रहान्ति सामर्थ्योत्तु वत्तवाधरति भावः नन्वर्थग्रहो पिवृक्षमासात
परिहासस्य समावत्वात्कृतस्य स्यायोन मशक्य प्रक्षत्वा कारणमत आह शक्य प्रेरति न चात्र्य पक्षे त्वाशब्दस्पणीला दोषः वाहुल्येन तथा शाखे आश्रयणेन न सदोष इति भा
वः किंतु विशतिप्रधात्नुपपन्निरपि अर्थपक्षे प्रवृत्त्यावोन्तर मपि हस्व प्रहस्ताह स्वोन्तर मपित सहसास भवाभावान्कार्यभेदाद्वाविप्रतिषेधोपपादनपरं भाष्यं तेकदेशपु
क्तिः स्वपक्षे ह्रस्वे वा तत्केपदे नेति दिक् समुदाय इति प्रत्यय विशिष्ट इत्यर्थः अवयवेनेति शब्द पर हितार्थकेन प्रत्ययमात्रार्थकेन चेत्यर्थः नन्वनो कित्वादिति शास्त्रानिरे
केणाल्लोकेः प्रयुज्यमानत्वादित्यर्थः इत्यदोष इति एवं च नियामकत्वादित्यस्य सौत्रत्वादित्यर्थ इति भावः लक्षणानामपीति प्राप्तमात्रामपीत्यर्थः गुणाः इत्यास्य सांस्का
र इति तस्या पेतेति भावः न च द्रूशब्दे गुण वद्गुणविधिप्रवृत्तः स्यो कात्र प्राप्य नुपपत्तिरिति शंक्यं तेभाष्ये कथमुक्तमिति एथोपसमिति पाठः एथोरप्रसमित्य पाठः पार्थेस
सिध्यायते भाष्येपि एवं पुनरिति एथोपसमिति पाठः एथोरप्रसमित्य पाठः पार्थस्पासिध्यायते भाष्ये पिपरथ्थदारिकेति पाठः स्त्रियाम्तु गीति भाषित पुंस्काद राम० ६२
नूङः स्त्रीप्रत्ययस्याभावात्प्रत्ययलक्षणेन सत्वे विशिष्टानतिदेशेन तस्य स्त्रीप्रत्ययत्वाभावात् पुंवत्त्वेन सादिति भावः नेहोनि प्रत्ययत्वेन सादश्वमाध्यायतद इति भा
वः स्यानिवत्त्वादिति प्रत्ययलक्षणेन स्थानिवदेदे पारस्तेनेनवा स्वसप्रतिषेध इति समासस्तं सोत्वादिति भावः अत्रकर्मधारयसमासोदाहरणं चित्रपुंवत्कर्म

धारये स्त्रात्रप्यत्नुस्य त्निदर्शोपि नेत्रदर्शानि रोतुवदेउवि उ आर्प इत्यादावपिदोषो ध्यः अनेनतप्रत्ययपरत्वेज्ञातित्वाभावेनजातेश्चेति निषेधाप्रवृत्ते कर्त्रे को व्यत्यय इत्यस्य भाष्यस्याय
मर्थः प्रसज्यप्रतिषेध आश्रयणीयः रूपातिदेशश्च रूपे च प्रत्यासमतां पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे सुसंसमावश्यकामस्यारस्य नेतेन हेश्वरदोषेन दोषः प्रवृत्त्यप्राप्यर्थस्यानिवृत्तेर्वात
प्रवृत्तादोषहत्यथापि अतिदिश्यमानरूपविरुद्धत्वात्र प्रत्ययानिदेशादि वयंकेः प्रवृत्तेर्नेदोषः स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यनिर्देशपक्षे तुन तयोः कश्चिद्विशेषः इति न पूर्वं भाष्यासंगतिः एवं च स्त्रीत्व
विशिष्टार्थवाचकशब्दस्थाने पुंस्त्ववाचकशब्दरूपातिदेशो विशिष्टस्य प्रिहन्तिरित्यर्थस्यापि निवृत्तिरेव समासनिर्देशोपमिलादि कृःस्त्रदग्राह्यामसम्प्र इति भाष्यं तेकदेशहोः पद्यश
इस्पेति सपुं दामुक्तं न भाषितपुंस्कः इति भावः तस्योन्तरन्तात्रानुपपन्नेराणामाह एकदेशीनेति तत्पक्षपाश्वेरतिगुणोग्रहन्निमित्ते इष्टेरमो भाषितपुंस्काद्विस्यर्थः अन्तो न रय
देनपूर्वपदेनाक्षिप्यते एत तद्भाष्य शामारपादिति बोध्यं पक्षेन्यपदार्थ इति निरोहितावयवभेदसमुदायस्य - शब्देनाभिधानात् तवावयवानामनुमीयमानत्वेनाशा
र्थत्वादशाधान्यमिति भावः एतत्रपरइति वहुवचनान्तशात्रि शब्दवाच्यः समुदायइत्यर्थः तमिलादि षाभाष्ये आहसेतिपाठः नेनुवकीपादस्य ज्ञातिशब्दत्वाज्जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधः
स्यादत आह परिगणनेति भाष्येकदात्वमिति आकारसूत्रे सस्त्राज्जातिः दशनाद्वितान्तसमस्तसर्वनामसंख्याशब्दातिरिक्ते शेष्येवागुणवचनत्वोक्तेरिति भावः नत्वेह
स्निनीशब्दान्तपहेठ क्षिपस्येति लोपनस्तद्धितइति टिलोपे रूपसिद्धेः किंचवनेतस आह यच्चवेति छत्सामहवरितस्येति भवतश्छकृ छसाविस्त्रस्य गीहितेपद इति पुंवत्वे
नङीप्रकारपानिवेन्नेरिति भावः नस्पचश्वाट इत्यत्रसिद्धश्चवत्सयविधावितार्थस्यवरूपत्वेसादिसत्रस्य भाष्ये कृत्वे कथंतत्सर्पोजगे एवं मेव पुंवत्वे स्त्रीप्योः गात्स्याउत्र
जोतेश्ति रिति स्पाहिसापादनसुचितमिति वाच्यं दोषपत्तिपादनेनात्स्यैराजदन्तपेक्षेरसुक्तमितिन्वोपरस्याहुः न च श्पेनशेहिनमोः श्यन्त्यादिपुपाठ इति केपटा

६

कै·टी·वि·
६१

शयः तथा सति श्येनी रोहिणी भामिनी लोहिनी विशिष्य परिभाषा परिभाषया परत्वान्नित्यत्वाच्च स्त्रियां पुंवद्भावो विहित इति सिद्धान्तेऽपि पुंवत्त्वापत्तौ श्येनेयौ रोहिणीपुत्रौ रसिद्धिरेव स्यादित्यबोध्य
श्चेति नचाप्यस्य पुंवत्त्वं त्वमपि निमित्ते स्त्रियां लघिसंख्यरति प्रहीतिनिमित्ते कोऽभ्याधिगत पुंवत्त्वाभावात्कथं पुंवत्त्वमिति वाच्यं शाकलाकतद्वेदकारो पस्वं न क्षुरपि सार्थस्य पुंवो
गाद्रात्वापादिति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनादोषात् गार्गादिशब्दस्य तदादि रूपं लक्षणमपि शास्त्रे यस्त्री लविशिष्य मेवाभिदधतीति न कदाचिदपि तेभ्यो भाषितपुंस्का इति दिक् कौमुदी
ति पुंवत्ते नस्त्रीशब्द यत्तिवृत्तौ स्यान्निवृत्ताभावा उक्तहितशब्दतिरिक्तो पापत्तिरिति भावः सापत्नं तीति अयं भावः सपत्नीशब्दस्य स्वामिपर्यायपतिशब्देन समानः पतिर्यस्या इति
विग्रहे विसंस्पदस्याशिक्षितसाधुत्वे स्त्रीत्वाहितपतिवियदिहितहितौ दिक्षियामेवनं तरूढि तेन नान्तिशसंगः पोऽर्थभावाद्यच भावितत्वं स्कत्वान्निवेदः सुसितुसपतिरि
ति नत्रशिवादौ सपत्नी शब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवत्त्वेऽपि भजपदे सपत्नी पाठ त्वाभासि सपत्नेरपदत्वं पत्नाभिन्नता भिसापत्नरस्येवेऽयतेसापतनस्य निर्धपत्नीती तिश्रस्यान्निष्ठत्वे च पन
रत्रयत्नस्तस्मिन भाष्यासम्मतेन हि तदा सापत इति कथमपि सिध्यति नआसेहन बोधा तु न्यासा शेतिपुंवन्नवो नपी प्रोति तिं० एवं च घ्यक्त्राघोरनिवृत्तौगात्यौ यत्नादति
स्यादिति भावः भाष्ये सापत्नः प्रकृसंतरत्वादिति अमाप्र कृतिपेस्यसप्रकृसंतरस्तत्वान्तरस्यर्थं एवं च सापत्नो न भवतु कृसपत्नोऽशब्द प्रकृतिकीयेन दोषः स्यात्
नु अन्नष्ट कृति कस्यति तास्यंदेन प्रकृसंतरमेवाह सपत्नशब्दः प्रकृसंतरमस्तीति अणरनिषेधः एवं च शिवादी सपत्नेत्येवपठ्यात इति भावः यत्नु स्त्री प्रसंयस्य प्र
कृसंतराभिनिवृक्षतेन नालक्षणो विनायथाकृतात्क्षहि साधुहेत्वोः सामानाधिकरण्याल्लाभ इतिबोध्यं न च सपत्नाश्च यत्नु मित्यर्थे सापत्ना सिद्धिरतु आह
तस्मादेवेति सान्नेरवादौनि एवं प्रकृसपत्नीशब्दस्य पुंदानेतान्तवकल्पनं शिवा घणाजितिनिं विशिष्य परिभाषयेति भाव सापत्नी भानेसादिमयोगस्त श्रीपद्या रा०
६२

रिकाबोध्याः केचित्तु सपत्नी सैव पाठः भाष्यं तु लक्षणया सापत्नोऽयं नच एवं पक्षेऽपि कृसपत्नीशब्दादपत्यायत्नौ सापत्नाय त्निः शिवादी हृ सेवात हत्ताऽतदतिवदंति नूचत
स्यापि स्त्रीविशेषेकृ हेरपत्यप स्त्री कनेश्यत्वात् अन्यथातिशसगः स्यात् एवं च नतोपि शिवाद्यणापत्तौ सापत्नापत्ते ईर्ष्यारत्वात तस्मात् शिवादौ सपत्न इति मित्राप्रकृतिरेव प
काने न तु सपत्नीतीसेव भाष्याशयः स्त्रियाम्परश इति अदेरसत्र सत्रस्याप्रियामिन तु पसे अवसेवल्निन लगुणा पुङ्क्ते वा भिसस्त्री ति शब्दमुच्चार्य विहितः सेवानुहत्ताद
तदेर्थत्वाभ इति भावः न कार्पोप संख्यानिकस्यापीति गुस्यावियथा कथंचित् लक्षणेसं न हात इति भावः अनेन वार्त्तिकानाम पि सत्रानुमत त्वमत्य्वदर्शितं पुंवन्भाव
प्रसंग इति एव चेकाराप्र वरानस्यादिति भावः न वार्त्तिकि मध्यमिकानगरी शान्दिकि का नाम वार्त्तिकेपि स त्रत्वोऽभिहितं पुंस्कादनूङ उस्य अनु इनौ पितिभावः कि
पाशाहृ इति मयपुत्र्याने कस्यार्थे मे का भावी पस्मितिविगहः स्वागाबेतः दीर्घेषु त्वमानिनीति प्रातिपदिकत्वं तत्साध्यम्नाशमानीं सप्तलूपस्यसमभिव्याहारे विशिष्यएव पर्या
प्रामीनन्तदस्यो न रपदत्वाभावाद सिद्धिरिति भावः नहि तेनैव सापेन मानिनशब्दत्वमापद्विशिष्टेरस्या हप्रातिपदिकान्हत्वात् रस्या दि यतो मोदिहितस्वाद्विशिष्य सेवमहे
त्वाम्रितितु न नियम इति भावः पुंवत्कर्मे पति विहित विषये त्वः पंः प्रपो जनप स्मेति भाष्यार्थेः त्याह प्रतिपिहोपीति नतु सतो विवक्षायां एव प्रवृत्तत्वादसतमेस्यादि प्रकृ
तानुपपुत्रमत आह विवक्षया एवेति नतु वस्तु सत्ता आत्मसत्रा धारति भावः इदाने रितिरे तत् सापवा हर हेतु विति रत्वमित्यन्वयः तमोपवो हेति अपवा दृवियपक
न्नेनेनौ मन्नोत्रवत्सात्त्रविषयेर्द्र त्वस्प्रथमन्प्रहृत्ने नानिरं गत्वमितिभावः भाष्येः नाधामात्विसंषकोपा पुदूपीनसुपन्नक्षत्रां अन्याष कृतात्त्वस्त्वकाशोबोध्यः कालि
ममसदि स्त्रीलिङ्गोत्तरपदत्वाभावात् पुंवत्त्वाभावात् कालि मन्यास्तस्य का जी स्वाभिमात्वे नमन्या इरस्यर्थे वैपधिकरण्यात् पुंवत्त्वापापत्ते सा हरतो सामानाधिकरण्य

कौ॰टी॰वि॰
६३

रर्थापत्तिकालीनमानाभिति॥ अन्ततकोपेतिनन्तर्किंके सत्त्वाप्येतद्दोधं विपर्ययविशेषाभिधानादिति॥सादिके सर्वकाशवदर्शनात् पद्विके सद्द्यहरणादिति अपि बोधं तेनन्नासाविति
तेनास्यास्त्वविपर्ययत्वमाहस्यजेरिति भावः घरूपनत्तुत्यायशाश्वत्स्यापि स्त्रीवाचकन्तयाघर्षत्वक्रियारलक्षणात्तु सर्वो कथमतिप्रसंगानिवृत्तिरत आह तेनेति नन्वसत्यपि
ऽभिमहत्तोरका स्वपक्षे घ्रषड्ग्रहस्त्रि सिद्धिवत्पपुत्रादस्मस्मृत्वेलत्वादत आह विपर्ययसेति तद्वाऽचयानन्दादित्यादिनाभ्यासे दर्शितेभ्याशो ऽमहत्तोविनापिशेषमन्त्र
त्रिविधदर्प्पशेषमहत्तमपिनकार्यमित्याह शेषानहंतोबाधितेऽन्नहंतोचहृत्वार्थः तस्यानेकाचरति स्त्रियाविहितेकारामुस्येतिशेषः नन्वेवंगात्तस्वेत्यस्यापिनि
त्यहृस्वत्वमयवादः स्यादेवं चविद्वद्भिरित्याद्यौविकल्पानापेनिरत आह भाष्यतत्सिखिलेभाष्ट्रेरति उगितः परत्वंतस्यैकाचोसंभवेनतस्याचारितार्थ्यादिति भावः
उगितोविभाषेयमितिउगितस्तन्नदीसंघ्ने भिन्नी स्यर्थः एकारोविधीयतइति नामगीतरेत्यादावतिप्रसंगवारणायेतिभावः स्त्रियां न विहितत्वति श्चविरस्तरलादेः स्त्रिया
याभिस्याखिलस्याविधाविधानात्तच्छज्ञ्ञात् तयोः स्त्रियाहन्त्रि॥ तिभावः प्रथोजनाभावादिति स्त्रियोभित्यधिकृत्य ऊङादेर्विधानेनव्यभिचाराभावादिति भावः आ
श्रेयरति शाश्वतीत्यर्थः स्वस्वशाश्वतीत्यर्थः सत्रहृद्येपानि घरूपेत्यत्रनत्वा अल्पतरत्वामित्यत्र च एवं चऽभिमहत्त्वाप्रसंख्यानेशेषमहत्तोक्त तन्नघाररति चन
वक्तव्यमितिमहत्त्वाघवमितिभावः॥ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्याद्यपादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥ राम
आत्मा हि तेऽमहत्तः इदरति दहपृ कृतिविकृतौ रभेदाध्यासविषये लवर्णांकरले भवतद्दत्यादौ विकारस्य प्रधानेनक्रियासंबंधो दर्पणेर्मेहते त्वपुराणभावेनतथापृ ६३
क्तेऽभिमहदर्थस्यभवेनकर्तृत्वेन प्राधान्यतत्स्यक्रियासंबंधातमहन्नूतशब्दयोः सामानाधिकरण्यादात्वप्राप्तिरितिशाब्दरतिभावः कारणमर्थ इतिकर्त्री

रूपोर्थइत्यर्थसत्वामहानृश्ववत्रतरातिभाष्यस्थरार्थः अस्यप्रकृतिरिति वा। नैकस्यमहत्त्वशब्दस्यावयेभाष्येऽमोमहानिति अमहत्तस्तस्वकृतिर्ल्वोपपादनायाहऽमोमहानि
तिमहदस्येवेतिन्तुभगत्प्रकृतात्विस्थः महत्वरूपेणाभूतेरत्यर्थाशमादिन्निभावः कुतःपुनरयं नियमोत आह द्विविधेहीति अस्तुचविकृतेः कर्तृत्वेपिप्रदर्शकिस्वाभा
व्यात्त्विविधेपप्रकृतेरेवकर्तृत्वमितिभावः तत्रमानान्तरमप्याहतथाहीतिसंघीभवेतीति अस्संघोरालशः संघः संघातस्तस्यर्थे नन्वत्रविकृतेः कर्तृत्वमाश्रित्येवस्तु
नःस्तुत्भवतिशोकेनेपप्यावेलाविना संघीभवंतीत्यादौ। तपिसंपद्यमानेरति तेनसंपन्निः किंपाकमौरविधायमाना चतुर्थी विकारदेवोत्पद्यतइति विकारस्ये
वसंपत्तिकर्तृत्वमावेदयनेरत्यर्थः उत्तरपतितत्त्वपुरीति आत्वशसागम्भित्तिमहद्भूतश्वऽमात्यत्र पदिवेपधिकरणपाश्चयेणाश्रावारणातदापुंवत्त्वाप्रसक्ति
रितिसेयमभ्यतःस्याशेतिभावः तावदितिपुंवत्वे देवोष यपवसानाद्वपमंतमेवपरिहृतीत्यर्थः अमहत्सर्थे इति अनेन द्विविधेपप्रकृतिविकृत्योरभेदस्थे
वविवक्षणात्महत्त्वस्थापिशेष्याहत्स्याः महद्भिषकृतपात्तस्यघक्तृत्वात्समानाधिकरणाप्रपंत्वक्षिप्तिरिति भावः नतुमहत्तचीत्सपुंभावनप्रकृतेरेवक
र्तृत्वादत आह अयं भावइति विवक्षतेतदोत्पद्यतइति रूपाभूतरत्सादोन्ताद्शावस्थायामहत्त्वात्तत्वशीत्ययतेः आत्मकतत्वेति यद्रूतिविकाराभूतमपेत्यर्थः
केचित्तु तत्रैवपाठःऽजेहह्मतरमिति शीरावस्थापाविधमानेधर्मेऽवत्वाविकंतहतनतुसत्त्वचानकिंचिदत्तुपात्तपरेदध्यवस्थापामवस्थितधर्मएवत्र
धर्मस्यैवत्वाप्रोपादानेधर्मोत्वस्थितस्वेतिभावः तदाहतत्वादिति स्वस्वरूपादित्यर्थः पूर्वावस्थामिति एतोकारणावस्थामविजाहत् उत्तरांधर्ममवस्थाव
धर्मस्यैवत्वामोपादानेधमरूपतया अवसीयमानोजायमानोर्थो माद्योतन्नाभिधायतरत्यर्थः एवंचकस्येवव स्ततः पूर्वोत्तरावस्थापाविधवादि
शेषरूपमासादयन्नसंमूर्छि

६

कै॰ शा॰ वि॰ ६८

त्वात्प्रवृत्तिविरुद्धयोरुभयोरपि कर्तृत्वमुपपद्यत इति भावः उभयोः [illegible]
महान्महत्त्वः [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] राम
[illegible] ६४

[illegible]

६

कै·टी·वि·

रेवकर्तृत्वमीक्षत्वात् किंचैवं महन्मूलेत्यत्रापि पुंवत्त्वानापत्तिः अथ कथं तर्हीत्यादिना कंठतः हृतशंके जरमाह नियातस्याण्यार्थत्वादिति नियातपदे न चादित्वेनैव चादी
नामुपस्थितौ यत्सार्थकास्तेषां तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितेरिति निपातपदेन चादित्वेनैव चादीनामुपस्थितौ येसार्थकास्तेषां तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थि
तेरिति भावः ननु गोतोणिदिति सूत्रे ओतोरूपस्य ग्रहणात् प्रातिपदिकमात्रग्रहणत्ववद्गृहस्येह मत आह प्रातिपदिकस्येति तस्यामवस्थायां प्रातिपदिकमात्रस्यानावस्था
यां एवं च मतसंस्कारवेलायां तन्मात्रपलोचनयाभ्योगार्थस्योनुमेयत्वा आस्तिमापस्यविषयत्वमर्थः अर्थमकरणादृत्वा तरसंवेधादिनिरपेक्षस्वरूपमात्रेणायमर्थस्य
वःप्रत्यापप्रतिसमुत्थेयस्तत्तदयेषः सोमुत्थरक्तिवावस्थेतिभावः तदाह पदेतरेति अनुपस्थेदूपपन्नगोत्वेत्वेषकाराणां तरेणाह अथवेति एवंतमुत्था
र्थपरित्यागेनान्यार्थवाचिनः शाब्दसीके देवानीतुम्रुख्यार्थस्यैवारोपणात्स्वत्रयेण गदेसु अनुतरनिभाव अनित्यत्वेषसगादितिशब्दार्थे संबंधस्यमिसत्वेहियत्वार्थयस्या
संबंधगहस्तस्य कदाचिदपि तत्र द्वेषौ बोरलो बोधविषयत्वाभावात्तस्तु उक्तत्वार्थ परित्यागेनेतित्वार्थस्यबोधविषयत्वत्यागेनेत्यर्थः तत्तु स्वबोधविषयत्वे
म्रहिशब्दस्यार्थेन संबंधस्ता दानुपादिरूपोपिबोधविषयतावृत्त कत्स्य सुतदभावेहीपताने काश्यानां नुतदस्मतमस्यविधविषयत्वाभावाभावएवतत्संबंधानेस
मित्यापाय इक्षचितिनियथागोदोधीसादी अन्यत्रानपायः स्वार्थपरित्यागेनवत्तेतरस्त्रहेव्यानमाह्यम्रारत्तुमिनिति क्वचिदनाहोपारोपः क्वचित्सहायोरोपरसम्न
र्थेस्तिनिविशेषवाचिनोयदायदूपाअन्यत्रसंक्षेतस्देदसुदाहरणं यदात्वप्रमाणाव कोपिरपेसोमरतिकेनविंसु पुक्ते पदेनिसोमोभोजयेतिहदूपपुक्तेज्ञदा ॥१॥
गौरान्वाश्वारीकालमविणेत्वमत्रेतिबोधे प्रसिद्धे देवतोहदृश्या आग्निषोमप्राप्तस्य नक्षत्रपरत्वे अन्नीषोमोमाराणवकाविस्वरूपत्वे मवतएवं तत्स्वार्थस्येवेलायांगोयां ॥९५॥

वोपस्थापकत्वाभावात् प्रथानुभाष्यमितितद्यावत्तरादेदाहरणं विहायवलिंगविशिष्टापरिभाषणम्योदाहरणदानादितिभावः कथं तर्हि गुरु शब्दाभावेनतदर्थप्रतीतिरत आह अध्येतावर
ति ननु त्रियत्स्वतुस्वीहीदाधिलतुविप्रकृष्टमिहानितेकुंभेभाकपाथाभाकादिसत आह अथवेति अभेदोपचाराभावेतुप्रसदाहरणबोध्यं विभाजाचाने अधिकारे सुनचोशवाहस्यायस्पष्टस्त
त्वात्कथंभेदकानितिरित्याशब्दायोप्रत्तोद्गासंबंधस्याहश्मशशार्धमितिन त्रिविधवभेदेनगवांभेदस्य शुक्लत्वात्कथमेकयोगमत आह एकामवतिक्रियेति प्रतिपत्तिवोक्तमक
आक्षपाशांभुमेषत्रशतिभावः ननु लौकिकेपेशालक्षणोधिकोर्यपि अनन्तरस्य वा यथास्यात्रनुअवहितस्यत्यत आह समुदायाविति ब्रवप्रस्वस्मावत्वभाष्यपदशांतेषाप्रोतीतिःन
नुप्रसत्यग्नहशोचापंचम्यारतिषेधात्कथमवताबेतविधिः पदसंतःपदतर
स्वकेक स्मादितिश्राकांक्षाशत्वेनसदपायदतोःपदतस्वस्मादेशस्त्रगामात अतस्वस्त्रपिचेत्पासीनमदेतविधिरितिचेन्त्र अपरपवेरस्वेनाचयापन मेवदिशोष्य माष्ट्रिस्तसा
मुर्थेनवतदंतविधिरितदोषात् सिद्धांतेत्वेतद्विषयेस्तरपदेरस्सवंबोधापकादेवेतिवोध्यं रूपग्नहणमित्यस्य स्वरूपस्यग्नहणंनाप्येस्येतिनार्थः रत्नाह स्वरूपस्येति नत्पुप
जोतेस्नेरवग्नहशास्यचारित्राथ्योत्कथंज्ञापकत्वमत आह सप्रत्नचनेतिप्रतत्रापकत्ववेचनेत्यर्थः यदाहरणादिति भाविकुमारणोयेतदेशस्थितेरस्यर्थे स्त्यस्यैवस्त्र
तोवयोवाचकानोज्ञातस्तीतिसत्वेवातिलक्षणादपप्रतापनेनवैकल्पिकत्वातिकार्ष यंबोधनात् ज्ञातिष्वितिनिषेधपक्षेभाष्यप्रयोगः समासएवेनिबोधवभिलेति
परत्वादितिभावः ननुसंज्ञाभ्यं योविधीतदंतग्नहणाभावस्यसूपिंडे मनित्यत्वग्नहणे नज्ञापितत्वात्कथमत्रतस्यसयोत आह संज्ञाविधाविति संज्ञायाविधेयत्वेसतिनिषेधोनतु
नत्सप्रत्येयवेसर्थः नवेसंज्ञाविधौतदंतविधिरिति वेधस्याफलमत आह संतेति अन्यथा कृत्तवत्त्वत्यनेनतदंतस्यैवसंज्ञायामत्रदोषः दासरत्वे संपन्नयेदयदिति॰

नउत्तविधायकेनिषांतस्येत्यर्थात्स्यादेवदोषोत आह विशेष्येतिस्वपेंवेति·कर्त्तरीतिविकरणस्येवार्थनिर्देशइतितदभिमानः·पृथंति·सार्वधातुकविशेषणंकर्त्रीनहणमिति
भावः·नचपादेशोत्तरमेकादेशोहस्वभाविनोऽभावान्नदोषोते आह परत्वादितिनचुज्ञापितमदनविध्यभावसामर्थ्यात्स्यान्निवर्त्तवाध्यतामत्र आह प्रकृतेलिंगमितिस्यानि
वर्त्तेश्रौतेजदेतविध्यभावस्यलैंगइतिभावः·पादस्यपदा·पदादेशोत्रादेशः·अदंतानामिति·श्वेमानामितिपाठेपिसएवार्थः·भाष्येपूर्वपदस्वरूपितिस्वरत्वेइति·परत्वादेका
देशात्पूर्वंस्वरइत्यर्थः·हलत्वेरतोतिामप्रासोतोदान्तत्वापवादत्वाद्वहुव्रत्ययपदस्वरूपितिस्वरस्येत्यर्थः·उदकस्योदः·एतदस्येरति·एवंचप्रसत्रोदमितिप्रयोगोसाधुरितिसू
त्रवलादवसीयतइतिभावः·व्यवस्थार्थेसरस्यपरे·एकहलादौकिमर्थमितिकिंशब्दः·क्षेपइत्याह·अग्निभ्रसेगौति·भाष्योक्तहेतुद्वयंइतिपादपति·पथनेकस्ये
ति·एकशब्दःसंख्यावचीतिभावः·एकानहणस्येवायमाक्षेपोनत्वहलादिग्रहणस्यापीत्याह·एकानहणेनेति·असहायवाच्याश्रयेणपरिहारइत्याह·असहायेति·
पद्यप्यसिद्धिर्नीपोनुसमाहारयोद्वंगिस्यादेविज्ञातीयोपिसहायस्तथापिसूत्रवसिद्धतररूपार्थःसमानजातीयलेचोपस्थितइहल्लेव·नं·नेत्रपघपीतिश्वेवेच
सर्वैत्रवर्णस्यासहायत्वाद्धावृत्वोपसिद्धिरित्यर्थः·जपापीति·क्षोहसाहायकमाश्रित्यावलेपुसिद्धिरितिभावः·तदेवदर्शयति·पस्यानेमेरमितिभाष्यस्वरसस्कसंख्या
वाच्येकशब्दाश्रयणेएवेत्यन्ये·उकोहस्वोमात्रपादः·कात्स्न्यवाचिसाहययस्येतित्रेनरपुनिर्देशइति·द्वयोरेकस्यनिर्धारणेऽन्त्ववनरपविधानात्द्वयोरेवसमासेन
सहानितिइतिभावः·ननुत्तेसमासेवत्वैकफलनावसवंधोनउक्तइत्याकांक्षकारणनरेरोवपूजवाचिलेमत्वाकादेस्तत्कलतत्पयत्यात्नेतेकफलेषाद्वसमाप्ति राम
रूपेत्याह·औरजितत्येति·औरजितस्यात्रेत्यर्थः·इयक्त्रु·वटि·निनिवेधनिषेधमाह·अमृइतिएकत्र·भाष्येतसिलादिष्विति·तसिलादिषुत्वतत्वान्तावपिपरिगणये ९९

नेत्वात्तजोरितितस्येवनियामकमितिभावः·नन्वेकशब्दस्यसंख्यावाचिनपागुणावचनत्वमस्येवेत्यत आह एकशब्दइतिविस्मेवतन्त्राकारसूत्रेशेषस्यभाष्योक्तरीत्यासंख्या
शब्दानांगुणावृचनत्वाभावात्ननत्रक्रमेणदिसादिष्वर्थेष्वतिषेधविषयत्वपुंवत्कर्मधारयेत्यस्योत्रशब्देः·किंतुसमानाधिकरणलक्षणःपुंवद्भावइत्यपपुत्रकपरत्वेनकर्मधा
रपत्वलक्षणस्येवौचित्यात्त आह नकोपधायाइतिनास्यंस्योति·विनापिसूत्रसिद्धत्वेनसूत्रस्येतन्नास्यैकत्वाभावेनेत्यर्थःहतेत्विवमेवशास्त्रीनीसम्मतनवभाष्यकारोदाह
रणाम्यपिसर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइत्यनेनसिद्धान्तानीतिवाच्ये·एतत्स्त्रैतत्सूत्र्यभ्यांतस्यक्वाचित्कत्वकल्पनात्यत्वेनस्यादेवज्ञापकादस्यनहितप्रवृत्तिरितितन्नदक्षिणो
त्तराभ्यामस्तुजिनिसूत्रस्यभाष्यविरोधापत्तेः·विस्तरस्तु·एवंपदस्येतिउत्तरपदेइत्यनेनास्यवाक्यस्यनघातनवाकीकदेशत्वात्तुमान्नादितिभावः·तत्रमुत्तौनिहृष्या
रपिनिरवकाशत्वेनपरत्वादितिभावः·स्तनधयादिषिवितिफलाभावात्हस्वप्राप्तिमत्त्वेनपुमनप्राप्नोतीति·अयवादेनहस्वेनवाधादितिभावसेनियोगइति·अरुर्द्विषदि
तिसूत्रेमुमितिपाठ्यमित्यर्थः·यदिमुमविधौम्रमाप्रथमाप्राप्तव्यकल्पनेनहीनाविस्यादत आह इहहस्वेइति·उत्तरसूत्रेखितीतिचानुवृत्तिसामर्थ्यादयमर्थःपूर्वसूत्रे
णायोहस्वोविहितस्तदन्तस्यमुमितिनचेवंस्तनंधयादिषुदोषोत आह तत्रेकाजिमित्यादिनत्वर्णपवादभावादभावइतिबाधकताभावइतिपाठान्त·ननुमन्तत्र्वगात्यापपरो
पित्स्तनधयादिषुसावकाशमुमःकाजिमत्वादेहस्वेनवाधःस्यादत आहपर्जन्यवदिति·एकविषयत्वादिसनेतहयोरेवकाप्राप्तरूपवत्साणोपवादभावाभावेहेतुत्स्त्वैः·विरोधात
तिपाठः·अनेनप्रथमसूत्र·प्रवृत्तोनिमित्तस्यविप्रतिषेधसूत्रस्यप्रवृत्तिर्वाजेदर्शितेमुमिहस्वाप्रवृत्तिर्विरोधःनिरोधाभावादेतिपाठेतदृष्टिफलाचिन्त्यइत्येकाःभाष्येमत्प
द्यःप्रथमेवेति·प्रथमायदंहिज्ञापालाभ्यमिकेवोध्यं·ननुसामान्येविशेषाणामेतभावात्कथमत्रनिर्देशोविशेषाणामितिदेशोत आह सामान्येपीति·तनतःपर्याप्तरूपएवसात्रत्वा

६

कै·द्रा·वि
६७

दिकमित्यर्थः नन्वेवं तुल्यमायाहिशेष्यातिदेशेऽपि सामान्यकार्याणामप्यतिरिति अत्यस्य यवदित्युक्त्वापि तेषु सिद्धिरत्नत्वात् विशेषिप्राहे तिष्ठ्यीयपस्थितेव्यापकस्य नियमे नोपस्थिते रिति
भावः गुणस्याप्यातिचरमस्त्वादौ नस्यापि सर्वेनामस्यात्रनिमित्तत्वे न विशेषकार्यत्वात् एवं च भाष्यमुपलक्षणमिति भावः ननु यथा गगादयस्त्रीत्वे वर्तमाना अपि स्वलिङ्गं न त्यजन्ति
एवं श्रीशब्दस्तयोर्ब्राह्मणकुलेवर्त्तमानाः स्त्रीत्वमेवोपादत्त इति कथं नपुंसकातिरिक्त आह अत्रोविशेष्य इति इन्द्रिविषये श्रीशब्दिकस्ये वस्त्रीत्वस्य कुलेवत्वात् स्वलिङ्गापरि
त्यागः आत्वारोपश्चात्र प्रयत्नतुस्वलिङ्गात्वक्ता कार्योऽन्तरेणश्रशयाम शर्द्रे स्तत्रैव स्वलिङ्गोपादानमिति रतिभावः तत्रेदमतमाह यथा ब्रह्मादयइति स्वालिङ्गमिति शक्या
श्रीनत्वाव्यानेनारित्यर्थः ननु लुक्यपि इत्यपलक्षणेऽनुगुणाद्यर्थमविधाने स्यात् तत्र लुमतोऽस्य स्वविधानसामर्थ्यात् लुप्तत्वाद्वेनयद्भृत्तिरत आह हामागमइति अथ
योहि लुप्तः सन् गुणादिनिमित्तमेव प्रतिदेशेनापमपि तदाश्रितं नस्यादेवचाविधानमेवमर्थं स्यादतो लुक्तत्वाति एवत्रृस्यर्थः आत्मविनाशं वर्जयित्वेत्यस्य तद्भावेर
त्यर्थः आतिलक्ष्यलक्षणभेदादेतद्विकामागमविधानसामर्थ्यान्नपुंसकलुकोऽपि वाभावात्कथमत्रहृष्यो धातुलुस्मशान्ति इति एवेत्य भूतलक्षणाइति सूत्रे कमेऽनुलुपा
शिमित्यादिसमासाव्ययवाह्वाक्षणावावचकात्कमेऽलुशब्दान्नपापाशिति अधितिभाष्यमुपादायनवलुकासिद्धिलस्याकृतेषमासेऽतस्मादेनसमासशाति यदिकाभव
थवत्वान्नेदशाशेरितिकेपरेनोक्तमितिवेत्रत्रापितपदिकप्रेरितसेनेवाधृतरलस्यपश्चाद्भुत्वरस तदनवपवृत्तवोधनहारेतिपोषेऽपरतोनादेधातूरसेनमपीत्यस्य
तत्रार्थवतश्चान्यश्चमयस्मन्नहराभितसर्वेवाचनद्वारेतिपोषः सिद्धान्तस्तु येन नापाद्विन्यायेनमध्ये पवादन्यायेन चषष्ठयो धातोरित्यस्यापवादत्वेनिमित्तार्थेनाप राम
कत्तेस्याप्यपरत्ति श्रेयहानुसारिणः एतन्नाष्य्ध्विरोधात्तत्स्यकेपदस्य तत्राचित्यमोऽकेत्यर्थः समाश्रितमवतानि अनेनोक्तपक्षे बोध्यः परेतु अस्येह कथमवितव्यमि ६७

तिपूर्वपक्षेसिद्धान्ताह क्षिपसन्नामितिभवत्वामिति पूर्वेपक्षाहृत्वमोऽपि तिलुक्च सारोनेति सिद्धान्ताह त्राशाप्रिरसादिस्वमोऽपिलोपे तं तु कमपि वाघोनेत्येत नेवा व्यसाप्राप्मवित
येतिभावः पूर्वेपृष्ठीवाऽविधेयविताश्रितात्व्याह नवाधते किंकारणमित्यादिनपुंसकादित्येतं नवाधत इतिवाक्यवाद्योविधिर्ध्याविज्ञामायमप्याह सिद्धान्तस्त्वेवं तर्हि सिद्धमिति
पूर्वपक्षाह नैषा जिरस्त्येव भवितव्यमित्यनेन कार्यकालपक्षेऽपिचैषादिकेऽन्तरोऽसिद्धपरिभाषाऽयमत्रो विसर्जनीयस्ते भाष्येवार्त्तिकस्कमित्युक्तिनीर्केत्वा
षष्ठ्योदेशापक्षे गसाधपितुशक्यत्वाद्वेदयोजने शिथिलमित्यत्र तदत्र रसो नाना भावाद्बाक्षिप्य मम्पूरत्येव रूपमित्याहुः कारेससा। अत्र कमितिनियातोऽभ्युपगमे
तस्याभावप्रत्ययेन कारशब्देन समासमाश्रित्याह अभ्युपगमकरणमिसुमयः शायुर्थः शुत्त सप्तादशपयटतिप्राप्त रदंचितस्य अथवा अनेत्र पदेश्याभवितव्यमनुते
तित्रोपयदमितिसूत्रस्य भाष्यप्राप्तापेनचिन्दितेवा गतुक्तेः पूर्वेडाच पाप्तः च तस्समासग्रहणेन कालस्य वडाच अह्नि रिति निपातपक्षो वि रोधी मत्स्य श
देनविशिष्य मत्स्य तु अनेरताह यथा शेषेति भविष्यतीवेनुपपत्ति कालसमानविहितत्वस्यापि शाखाशक्तिस्वभावात् भविष्यति कालेऽप्रवृत्तिरित्यर्थः विशे
षणासमासाति अत एव वचनाद्विशेषणस्य परनिपातः स्वेनां तवस्य इति स्तुत्याशिवित्युपपदात्कृदन्तयोगेन विस्तारेणानविशेषसिति भिः नार्थ इति भाष्य
वार्त्तिकप्रामाण्याचार्यः साधुत्वमाहुः भाष्ये स्तुतौ गराजेतिन चेदंशाद्रूरवादिग्रालोपुत्रगश्चपादाद्यर्थेस चषस्त्यपप्यादिति सूत्रस्य स्तुतकाप
त्रिकेतिवार्त्तिकादावय्यकरतिवाच्यस्वरेभेदात ऊनेनेनतस्तुरूपस्तादि तुशब्दे भ्यः पुत्रेपुत्रः पुंभ्यः स्तनेनाल्लोगाधिशिव्यरिभाषपाऽनुकारो कारीच
न्नत्वपुत्रदारेपोजनननत्वव्रतिः सानुबन्धकत्वात् अतस्तत्रीदानानिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वकुलशब्दान्तवहुव्रीहौपुंस्त्वेनस्त्रवेकेषिस्वरे विशेषइति दकूरा

कौ०वि०
६९

नेऽवद्यविनीतिनिवृत्तावपिप्राक्षेयत्वाद्विभाषयाभाव्यमिति उभयत्रविभाषेतिचेत्तत्राह सर्वविशतिषेधेनेतिनलोपोनञ्चिह चकाराभावेचादिसूत्रानुबंधकस्यपाठोऽनर्थकेति
आहचादिष्विति नचनयोरपिष्टम्यञ्भूतिकनकृत्स्यपंमत्वात्कथंनस्यानर्थकत्वमत आहचत्वादान्मामिति आनर्थक्यमुपलक्षणमित्याह नकारोपिनेति अतएव
र्थत्वादिति एवंचानमाथेत्रिचारतार्थशांतेश्च नञ्चनुमवत्तोत्रस्यथः इदंचितंत्वात्ताभावात्तस्मात्रैवाणादीनाम नमिधानात्रतिभाष्यापायःशतेनचैकधेत्या
दैनिषेधार्थकनञस्रतिपराणांएनतभाष्यविरोधेनतस्यतुच्छापमारत्वात्अन्यथासर्वत्रवाक्यिदेनभाष्येऽतिदिकृतस्मात्तुनत्रनस्मादित्यस्याभावेपित्रा
गमिन आधारत्वेननिर्देशादत्रारेरेवतुभ्रभद्दिष्यतीत्यत आहतसिन्निति नतुतत्करणोपन्नयापरिमाषयानजस्वस्यावतआहतस्मादितिसप्तमीनिर्देशात्स्य
सिन्निधिरितियाविभाषासहत्वावरिनार्थस्तिभावः नन्वागमविधौकथमागमितः सप्तमीनिर्देशोत आहसप्तमीति पंचम्यवपवी अवपवित्र आधारइति
तोविकातयापिलौकिकानोवक्षेयाविनिव्यवहारादेवसुक्तवस्तुत अवस्थैएषासप्तमीतोत्रापक्षिन्विधिरितिपरिभाषायाइत्तिफलितकेतिवोध्यं विसमेन
दितिवहिभूर्तसनिमिन्नकत्वेनास्येवबहिरंगत्वाद्वित्वमेवचिंत्य एकादेशेनतुसंहितायानिर्देशस्यसाम्यादाद्युक्तमत्र तस्तुपयत्रमेत आहतुल्यायामपाति
एवंचाद्युक्तमतइस्यस्याख्यायेनइत्यस्यैवतिभावः पतिपत्तीनियाविधिमित्यादिस्याचानांश्रयतामेवात्रपतिपत्तिलाघवं नतुरित्वेएकशब्दस्यादिःस्यादिति
रूपंनसिध्येदत आहश्रृद्धातिसहस्य आनयेनहनिपठतिःस्यानातत्रिमिन्नस्वरआनयेतोपआदेशस्यप्राप्तस्येतिभाष्यार्थइतिभावः नतुनिपातन राम
स्वरस्यसमासस्वरेणबाधेकृनिपातनस्वरश्रवणमत आहतेनेतिदवेपदप्रकृतिस्वरविधो नद्विधानेसतीत्यर्थः सेविसपशुवेधमित्यव्ययीभावोग्यवपिपादस्यपद ६८

रेतिसूत्रेआप्नुवानस्याप्नुदात्त आदेशःपाशोनीत्वकृतथापितत्रानेकाल्त्वान्नपावद्धोविशेषिरहेकाद्वलत्वात्सर्वादेशःस्यादिसूक्तमितिबोध्यं नपांते नतुसपशुवेधोवेदोधातरमा
दिबहुव्रीहावुपितृथांनेसहशब्दस्याप्रेसमवात्तत्कितोसात्वत्तोत आहबहुव्रीहाविति काव्यादयइति अष्टादशानिमेषाःकाष्ठाःताास्त्रिंशत्कलाः त्रिंशत्कला मुहूर्तःइत्यादितदर्थे
नथ तस्मात्ति पादकेनवोपसः भाष्येबहुव्रीहि निर्देशः कर्तव्यइतिवोपसर्जनस्यवहव्रीहाविति सामसः कार्यइत्यर्थः नस्विति एवंचबहुव्रीहिग्रहणस्योत्तरपदविशेषणत्वेसह
पुत्रविपादौदोषाभावेनचेतदप्राप्तिमाष्य नपुक्तमिति भावः पुत्रप्रत्यशब्दयोश्चापपदसमासतत्पुरुषोत्तरपदत्वमितितत्सपर्यबहुव्रीहौघटकेपरत्तरपदमित्यर्थइतिभाष्या
शयइत्यन्ये भाष्येबहुव्रीहिप्राप्तिचेति बहुव्रीह्यवयवान्यपदार्थविशिष्टमुपसर्जनेनतुसहशब्दइत्यर्थः बहुव्रीहिवहत्वासामर्थ्येनत्वदर्थप्रत्येवपदउपसर्जनमित्यर्थइतिभा
वः सहशब्दउपसर्जनमेवेति नतुसहपूर्वोत्तहमित्यादौसादृश्येऽव्ययीभावेसहस्यप्राधान्यमस्तीतिनेदंसुक्तमितिचेत्र उपसर्जनस्येति उत्तरपदाक्षिप्तसमास
स्यावयवबहुव्रीहौरकंचिशेषणत्वाख्यानात् नचसहपाठेनेदृशाभावात्सर्वस्यापितत्पुरुषस्यसमासस्यास्तीतिसामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्यग्रहणमित्याशयः
त्रभाष्येतदुपसर्जनस्येतितदर्थमात्रोपसर्जनस्येत्यर्थः उपसर्जनसर्वावयवकइत्यर्थस्तूक्तलघुमाहभाष्येऽथवाकारइत्यादिमाष्याचवेमत्वर्थीयेतिसर्वोपसर्जनकः
समासउपसर्जनपदेनलक्षणायामत्वर्थीयाकारेणतेनवोपात्तइत्यत्वंपःभाष्येऽथवामतुपलोपइतिसोऽत्रमतुपलोपअनेनमत्वर्थेलक्षणायाःसद्भावेवोधितेऽश्चा
विपक्षदृष्टेउपसर्जनसर्वावयवकत्वहरणमतत्थोपसामर्थ्याद्योतकतासाभाष्याल्लिंकस्यादिप्रदेनभाष्येत्सहस्यात्तत्वस्यहलयोरवसानहरेतिभावः चरणोन
नुचरतोऽभिप्रेयेब्रह्मचारिणपुत्तरपदेसमानस्यसभावविधानात्किंनिपात्यतेइतिप्रश्नाशयमतस्यमाणकाद्बह्मचारिणादृविषयमेतदित्यमित्याहब्रह्मचारि

६

कै०वि०
६९
शब्देनेति वर्णशब्देन शास्त्रे। आयीञ् अतेन तु स्वतन्त्रदर्थे पृथुल्याध्येयत्वेनायं ग्राह्यो वृत्तचादिशब्दनिपातनान्न प्रयत्नो विनान लभ्यत इत्यत आह नचेति मत्स्थत्वादिति शब्दरूपत्वाचेति
कर्मत्वासंभव इत्यर्थः नन्वयं समुदायस्य निपातत्वेन निर्देशो न तु मको व पृथगेवं ततो दत्त आह अवयवनिपातत्वेनेति ग्रहणात्वेति अवयवसमानत्वात्समुदायार्थस
समानत्वे समानो ग्रहणचार्थेति विमहइत्यर्थः स्वरेचेत्याशब्दः गुणत्वादावाचीत्यत्र यो समानत्वेन गम्य इत्यर्थ इति भावः अयमेव चार्थो निपातनाक्ति द्वारा भगवतोक्तः
तिनास्य समसः समि प्रदेशो नारस्य नहि निर्देशेनास्य विचारः कथमत आह विचारस्येति भाष्येन चोत्तरेणाक्षिप्य मिति क्षिप्त इत्यतः क्षिप्त विचारो रूपलक्षणाम
नहस्वरूपस्य इति चादितात्पर्थेमिति कोचित नन्वलमन्यहणाभावात्कथंतदादिविधिरत आह अतः स्वकमीति तापन इति एवं चेस मेचन मित्यादिव्या वृत्त येति
महणमिति भावः नन्वेवं सङ्विधावपि तदादिग्रहणाय पनीयाय कुत्र स्वरूपाठस्व हाय्येते तत आह स चेदं जेति विधिविधान विधिमाकुतनिपात इति विधि वि
धेयं विध्यनुशद्धः करणस्य इत्तो विशेषणापरः विधिभागविशेष्यस्यमित्यर्थः ननु विनापि तापके नापस्तु तः सिद्धे सद्दुपन्यासोप्युक्तो न त आह अन्यथेति व्यातार्थता उ
पादानामितिभावः विषादेवन नु विषय ऊ देशेयतोकारस्य निष्टेः स्वरश्रवणाभावात्किं निपातनेनेत्यत आह उदात्तस्वरितयोरिति अन्यथा हृस्वरेणोदा
त्तस्वरूपनेति भावः साकद्वीत्वात्पादावकारलोपेलसेस्वरस्यावस्यानेवौष्ठं सप्तम्यन्तावभृत्यप विषये देवयोर्देवरदिः स्वहस्य सन्धिरिति सूत्रपा राम
द इति एतत्र्याख्याःनीपतेऊदनो एतद्विस्थानइति एवं चदार्थौ द्वारणानालाघवफके अनन्यस्वरवान्यो गोमानिलादौ आवेदे पदपाठेनावार्थंतुं गितप त्रायत ६९
हः क्षिप्तेन तेन त्यदायान्मूहस्य शास्त्रानुसारित्वबोधनाय चदायोर्ग्रहणमिति एकदेशस्थितिरूपमिति भावः कोऽकत्व केवात्रयपरस्य त्रयपर्वस्मान्न भेद माहः किं

शब्दस्येति पूर्वत्रकोः स्पष्टतो मिदं क्षेपस्येव विप्रतिपत्तिवाक्यशेषत्वात् दर्शितो भाष्ये भरता सामर्थ्याभावाद्व द्वेषः एषोदराभ्यम्युपगमार्थत्वे इति काव्यादि पठितानामेव साधु
त्वेस्पाक्षिप्ति नदपठितानामेव साधुत्वस्यादिति तदपठितानामपि साधुत्वबोधक पृषोदि धमन हरणामनर्थक स्यार्थत्वे इति कारप्रादिति प्रकारे आदिशद्व इत्याह प्रकार इति उपदि
षमिति ज्ञानावृ कवचनं तदानीमदिषा नीतिपृष्टे स्य निन्तत शरणोपेक्षात्वादाह तेन साधूनीति उपदेशः प्रतिपादनं भाष्ये वैयाकरणात्राकारणाध्येतारः ते या मव शिष्य तेहे
तु प्रश्ने उच्चारणस्य पूर्वकालिकी विधितिप्रियपद्धे हितिनिमित्तम्भेदः शिष्टा स्न सन सशास्त्रपूर्वकत्वात् शास्त्रज्ञानपूर्वकत्वादित्यर्थः शिष्टत्वकं चशास्त्र मिति शिष्ट शा
सनमूलके एषोदरादि शास्त्रभिन्नमेतन्या अपरस्यार्थे न च प्रियमिता सदेशमाह सदाचार इति एवं च स एव शिष्य निवासदेश इति भावः केषु देशेषु आर्यावर्ते इति किमासमु
द्रात्स्वे साधास मुद्रात्पश्चिमात्पौरस्तादागिरीणां पर्वतानामृषिक्षत इति मनूक्तः किं वा ततश्चाप्य इति प्रश्नः मनुवाक्ये नयोरित्यस्य हिमवद्विन्ध्ययोरित्यर्थः हिमवद्विन्ध्ययोर्म
ध्ये यत्प्रागविनशनादपि प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तित इति पर्वमनुः प्रागादर्शादिति आदर्शः कुरुक्षेत्रे प्रदेशः कालकवनं प्रयागः वारिपात्रो विन्ध्यश्चेति म
ध्यमदेशस्यैवानुमागृहीतो भिमत इत्यस्मै कुम्भामिवेति विशेषणसामर्थ्याद्व्यवधारणाभिः समास इति भावः दमः सर्वेभ्यः स्वस्यापि क्वाभावनं दशकारणलाभम्र
आदि विहितत्वं ध्यातिसादिक्रमेकत्रीरत्यर्थः एवं सदाचारानुष्ठानवन्तोऽतः करणापृश्या विधायगमान्तद्विक्ज्ञानानावाप्ति स्नोक्षामिति निर्दर्शीवितनु भाष्ये कविदेतरेण
जितथाचर्यैर्विनेवाभियोगादिनेति अभियोगो गुरूपदेशः आदिना अभ्यासादिः कुसाक्षिदित्यस्यार्थमाह स्वं विधेति अन्यथा नापनेकार्थत्वादिति भावः तपो
बलादेव शब्दनोर्यं श्रुतिभान सर्वविधा इति सात्यर्थ आविर्भूतेति अविद्यापगमेन योगाभ्यास सहकृत तपस्त्रे राविर्भूत सर्वविषयप्रज्ञात्तीनामित्यर्थः तत्रका

कै॰प्र॰ति॰ ७० त्तामनुपपत्तेरिति विहितकर्मानुष्ठानाच्छक्तेः कार्यनाशित्वमर्थः प्रत्यक्षात् विद्यमानवस्तुविषयत्वादिप्रत्यक्षादिरित्यर्थः अतो न्यायाग्निं वास्त्वेति पायनात्तदानन्तं संदेहान्
अनेनैतत्साधनानुपलभ्यमानात् आर्थिकयोगाभ्यासस्य हस्त्रं तदिष्टाचरणाद्विधिवचनविरुद्धमनुमानेनायमाशा मितिभावः भाष्ये तत्पदमस्मानपीति अस्याभाव
नध्ययनेऽपि तत्त्वादित्यादिना साधुत्वेनैव देवानुग्रहे हि प्रवृत्ते वर्णितीयमानविशुद्धकेनापूर्वेणानर्थवत्त्वा भूत्वेनत्वात्मत्वाच्च इति कल्पयंति तेषां ज्ञानेन सेवनं हरतीति भावः विशेषणा
स्मासस्येति तथैवार्थप्रतीतेरितिभावः श्रावेरिति वाशब्द आदिशब्दस्य तस्य वक्तारत्वेऽस्यार्थः नञ्धातुभ्यां तत्तावेवाकृत्वे त्वर्थकेन सिद्धेर्दशरूपवादेरिति वचनेनार्थाभिसत्तत्रा
हेतुत्वे विकल्पात् इति अनर्थकभाष्ये तत्व वचनेनावाद्यानां तथा वाक्यं च एवं चोक्तभावपक्षे सिद्धे इति टकारविशिष्टस्य पाठो भाष्ये यन्तु हरतदेवान्नात्वपक्षेषु त्वनित्यमि
तिरुक्तत्वं संनियोगशिष्टपरिभाषयैव सिद्धे एष्वावचनवैयर्थ्याद्यन्नेरित्याहुः ननु तत्कार्यस्य चरमावयवरूढोत्तरपदस्य हरतो न कथंचनलपस्य हरणमत आह यथा तद्रसा
दिनान्वयविकरणाद्वा चीनानादृश्यत्वाच्चीनत्वान्न हरतोऽपि कथं वचनेऽस्यादत आह अर्थान्तरमिति खलित्वलोपः कथमत आह वक्ष्येऽरिति तत्रेत्यस्य तेषु रोगादीर्व
हस्वरस्यादिसिद्धिः आनकोपसर्गे इति रूढे तेन त्वं त्रैरूपं पक्षात्त्वर्थं रूढत्वात्तेषु टनो ते भाष्येपादो यस्तात्तानाममितिपावरूपहस्तानः पाचयात्वर्थाद्यर्थाति लिङ्गा
तदाहपौर्वापर्यं प्रसिद्धमितरपेरिति छन्दोऽर्थेनानुवादलोपस्तत्त्वबहुत्रीहित्वे आनेतर्थसंभवाद्वाहतत्तु रूवरूपत्वेति अभावेनयोपपत्तीसंभवइतिभा
वः ननु लोपे नापि वृद्धिरूपत्वे यो वा यथेसंभवतिस्यान्निहारेणाचेत्यत आहविदिवमहत्स्येति तस्मिन्नितिविशेषविरामावसानेइति रूपस्याभाव्यविरोधादुक्ते राम ७०
माचार्यदेश्यपरतामाष्ये तेनान्तेनार्थमात्रेरतिद्वलोपेनान्तेनार्थमात्रेकारपरत्वरत्वाभावेऽपीत्यर्थः श्रीरुद्रवराराजेसाम्यपक्षमस्तो अनेनोत्तरपदशब्दस्य रमासचरमाव

यवेरूढिं दर्शयति आतएवल्लोढ अजधोश्लादिसिद्धिः तस्माहचपूर्वाचरेकौशेय्यसिद्धपरिभाषावाधइति अजर्थादस्यादौ सिपिधातोरिति स्तत्स्यासिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति
नशप्रकासंहितहोस्मिविदृद्धाविति वदत्रनेतत्रेन तेनुवर्तात्तरहलाभावेऽपि सवर्णाग्निहराद्देवदत्तेरनिस्योत्वसिद्धान्तोऽपि अत आह अन्यासवीतिवर्णागमहरतत्वामध्येतपर
स्त्राप्रदृत्तिरितिभावः भाष्ये प्रावृतांग्रहणोक्तिमिति आनरंतम्यादवरोऽस्तेवुमविभ्रतोनिवृत्त भवत्येवान्त्यलभिति अवर्णाग्रहणे हन्ते याति शेषः एवं संप्रसारणे नेति
एवंलक्षणप्रपलक्षणमिततत् एवंत्वासिद्धमिति स्यात्तुपपत्त्यानादिति सर्वत्रैतेनिर्दिष्टकार्यस्याभावादित्यर्थः अत्र विषयेइति कार्यान्तरेऽप्रसारपात्यर्थः केचिदित्तत्रारूपि
वीतनु अर्थापत्तेः साक्षात्प्रयादकविषयता या श्रीत्वाभिकत्वमत्रवेदेति तत्त्रोपरतितत्तु रूपेषु विषयसहमाधवशब्दाधिकाराक्षितिभाष्यापायरति वक्ष्यनु वि
ते तत्र क्तवत्वयेविनातद्विषयज्ञानाभाषात्तत्र क्तेः तत्रभयोः प्राप्तौ परत्वात्तोत्वमितिभावः उदवोढामित्यादौ तु सिजन्तोपोत्तरमेवतद्विषयतोत्तानातृसिज्लो
पात्पूर्वमेवहृद्धोतनः सिजलोपेओत्वमिति तदोषः एते नोदवोढामित्यादौ सिजलोपस्यासिद्धत्वानुकारपरत्वाभावेन कथमोत्वमित्यपास्तमिति तनुदीर्घस्य
एवंमोत्वेन बाधात्कथंपुनरोत्वाभावेऽपिदीर्घप्रवृत्तिरत आह ओत्वस्येतिन्वाव्यस्त्यापोऽशावेनास्त्येवेति भावः दीर्घत्वमिति पूर्वसूत्रेणेति भावः तदेवमुप
संहरति भगवतोऽप्रत्याख्यानेऽप्युपसर्गस्य भाष्येहृविमदति पुरुषव्यापाराभिनिवेशत्वरत्यर्थः दक्षिणत्वं वपदेति एवं विशेष्यत्वासंबन्धमनुभूयपष्ठाद्दिष्टं वरो
न संवध्यत इत्यर्थः दः संवुधाति दारलेतस्यकारणत्वाविरभाष्यगामुखदेवस्त्विशेषणात्वेऽपिमकृत्वातस्मासइतिभावः अनुभूतादिशीवरास्य विशेष्य
तासंदेशेऽपिकाद्यमितिरितिविसर्गनेकारान्तइत्येवपक्षइति अत्र पक्षेतकारणतावमवकत्वानुत्तरपदत्वात्तेनव्यपदेशपमितिद्वयं अत्र पक्षेपाति

६

कै॰ दि॰ वि दारस्सविशेषणासौत्रीयस्यार्थस्तत्रमीतकारणतासवस्तुत्वायदेहेत्वर्थःदकारस्यचुलैरतिएवंचर्लस्यासिद्धत्वात्तादित्वाभावादीर्घविधिशोतीतिस्फोरकाहरणासमवरति
७१ कौघमात्रुयेनतुस्तदस्वादौ स्वचप्रयुसर्गादित्यिततकुतोनेतिचेत्र अवयवेविदतेचेत्यादिभाष्यात्तत्ततभावस्यलोकेलेनादीर्घात् चर्लस्यासिद्धत्वादिति सत्तुलनीकसावे
चरितार्थमितिभावः वोप्रत्यास्थितिभाष्यप्रत्याशङ्क्तयावाची एवं चबौसत्वंप्रतियदेतदोगसप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः इत्याहेतिदसतआहेत्यर्थः॥ ॥
इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्याध्यायस्यप्रथमेपादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥ अथास्य ऋत्वधस्यपरस्यापवादिकारेषुविचा
रक्षमत्वास्वविचारकारणोबीजमाह अवधीति अन्यत्रलक्षसिध्यादिनावधिनिर्दिष्टहेतुनायाप्रमाणानुसरण्यामदति प्रश्नइत्याह गौरवमिति तब्दे
शिद्धरूपप्रयोजनसत्वेपीत्यर्थः कियतेस्पासस्वेतिवक्ष्यमाणापरिहारस्याशयमंत्रेवदर्शयति नतुमत्रांतिमित्वाविति उभयमध्यायप्रहृदयेयीसर्थः उभयेभाव
हणादेति अववलैवासिद्धेनुभयेषांमहरणपुनर्विधानहारापहलादिशेषबाधकमित्यर्थः अतोनपुसस्पासंपादिति अत्रासतानिमित्तकस्यास्यतहीयपरनि
मित्तकत्वात्स्यानिवत्वमितिभावः इतिबेध्यवचनादिति पदिस्वर्वस्यपृथमंसंप्रसारणोस्यान्तदानिर्देन्नेपतिषेधार्थोगात्पुनःप्रतिषेधवचनमनर्थकस्यादिस्य
र्थः पदाविति तत्रहलेति संप्रसारणादौनिषेधसामर्थ्यात्पुनः संप्रसारणोमेतिभावः भाष्येइष्टसंतरमाहसचेदानीमिति धातोस्पासविकारेभावा राम
धिकारेस्वतिसवचमाणोपरिहारस्यभवतीत्यर्थः अंगांतराणीतिप्रत्वादितिभावः सिद्धवदितितस्वोक्तिसंभवीपिनस्यादिति अत्रोच्यतइतिभाकनन्वत्र ७१
शास्त्रेपरिभाषोपस्थितेर्नियततात्किंपुनरितिप्रश्नानुपपत्तिरत आह्नदोणलेतितत्रशास्त्राधिकारेतत्रानोपस्थितस्पयत्रपादशार्थत्वप्रयत्नात्तत्रनादशार्थकत्वमवि

कर्त

६

प्याति अर्थाधिकारेतुपरिभाषोपस्थितस्तादर्थकस्पयत्रान्वयपोपत्याभावस्तत्रतदनुपस्थितिरेवस्यात्तवकस्यपूर्वस्मिन्वहणमितिप्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः तत्रशास्त्रेति
पंचम्यान्तस्येतिप्रशास्त्रितसर्थः विपरिणामस्तिस्वमित्यस्यविशेषणायेस्यापादेवदतमितिप्रतीतेरितिभावः सर्वथानुपपत्तिर्विभक्तिविपरिणामेप्रमाणासादत आहस्वहलिति
न तपादात्रसंबंधस्तुनेतितदनुपपत्तिःप्रमाणाभावभाष्यएकारोतास्यस्पनिपाठमाश्रित्यप्रकृतेयथेवमितिश्वासेमस्पसंबंधाभावइत्यर्थः नेदमदसोरितिमिमादिप्रभृत
ध मितिविशेषणेलेननदेतविधाविदत्वापकत्वंघपीदृप्रलोपेत्रमिसित्वत्रानदेतविध्याभावेपिशास्त्रे पत्तिविधेयत्वपघातेतत्यापदसंसत्वापकः अकोरितिप्रतिषेधश्रुतिभावः इतिस्व
धापकंचेविस्तुवाचकाप्राह्यादर्थवतोमिसरैस्विधानेनचरितार्थमिसभिमानः तदेतविध्याभावेपि अकारान्तत्वेनेदसर्वपुनपर्यन्तसेमहरोचनार्थवत्परिभाषाप्रवृत्ता
क्षेपेवनप्रामिताश्चेनाह द्विवद्काराससरस्येति ओदनतद्विकारयोरिति दध्योदनोहिमिसग्रमिसात्वाभक्ष्यमेधीत्रमिसटावन्धिकेतिकोएतत्इतिभावः अत्रा
स्पानिमित्तमिति अस्पाकमेवेमितिउसांसादितिभाव अतोमिसरस्पतोस्य[redacted]कोविशेषइतिविलंतसादादिशद्धस्पाप्रयवाचितपात्सदाश्रपाराण
कार्यारामप्रतिपत्तिरित्यर्थः उचितस्थानस्यवीस्पादिति सवीस्पानेयोगोतितिपमादितिभावः आपस्तपसंस्वपोपरस्परापेक्षत्वेकुथमत आहश्रपयोस्त्वाविति
७२ प्रथसंस्थावविधिस्तोसत्वाविसर्थः संहितोनिमित्तत्वेनचेदःसतयोर्निमित्तत्वमभावतोक्त नन्वपरस्परापेक्षत्वोयपादनस्पकृत्ययोगस्ताहेतत्रासतरक्षिनिमित्तप
पाचैयाग्निनिमित्तस्पमिसरसस्तातस्यप्रसपत्वेलक्षेतेनप्राप्तिपदिकत्वप्रकृत्वाप्लेपेप्रपातिपदिकात्परस्पमिसदुत्पित्याक्षेकदेशत्वात्नुमानेभिसरतस्पपस्ता
द्धिहितस्वदादेशसपयोप्सतपाथरपेतस्वाएतदर्थमेवात्रस्थानेभाष्यपरस्पटपतोलुक्कं अन्यथाप्रलपसंस्यो[redacted]पगसंतेसेवाणस्येतस्पसंवेधवह्यतो

।आक्षेप२

कै॰ वि॰ ७२ पर्यन्तोत्पत्तत्कर्मयोगःस्यमस्व ज्ञेयाग्निमित्तस्येसमाभावेत्राह्मणामिश्रेसत्रातिरसंग्राः शान्तिप्रदिकास्मसेमस्याभावेतत्त्वंतविध्यन्ताभःविभाक्ति विपरिणामेनांगात्सुरस्येस्यर्थेपत्रात्स्वरा
मिस्सेत्पञ्जातिरसंग्राःप्रसयपलक्षणेनज्ञात्रलोत्संस्यागत्वात्तत्वस्तासमिक्रतुर्द्यते त्वभयोयावानेकिंचाभिसःप्रसवस्यैव नहराभिलघ्वनमात्वमितिप्रमाससित्रयतिदुर्दयेतिभावःव
स्फतोदंमादिल्यस्यन्फलमितिपाक्षेयोजुम्यर्थःयरस्यस्प्रतीतिस्वरूपंकथनमेवदर्शात्तमथ्यमित्याहःपरम्पराक्ष्येयत्तस्ययोगकेनिमित्तनिमित्तिभावेरस्यर्थःविनाशेःअप्रतीतिः
किमतरत्मादेस्त्त्रंभाष्येसंबंधषष्ठीनिर्देशवेतिसेवषष्ठामाल्येयावष्ठीतदंतस्यशब्दस्यायांनिर्देशाइतिवाक्किकार्यरस्यभिप्रेत्याह अयेभावइति यथाश्रुतेतुसर्वस्याषष्ठ्याः
यु षष्ठेवषष्ठीत्वादनुपपत्तिःस्युरेवपत्रावितिपिषुत्तित्रतोमिसवेस्तृवीरस्याकाविसादौविभित्तनिमित्तिभावःॐदुपधायाइत्यादावपुवावृध्दविभावएवेतितत्रानियमाभावा
न्नियमार्थपरिभाषायाअनुपस्थितिरित्यर्थःअयमर्थःसंबंधषष्ठ्यानिर्देशेश्रुतिसंबंधषष्ठ्यानिर्देशश्रेतस्यापमर्थस्तत्वयःक्वचित्तत्रैवयातःनत्वर्थाधिकारपक्षेषष्ठी
स्यानइतिपरिभाषयातस्थानसंबंधएवषष्ठीएकेसतआह अधिकारस्येति एवंचाधिकारपरिभाषयोःपारार्थ्यात्तस्यत्वेनपरस्परमसंबंधात्परिभाषानोपतिष्ठ
तइत्यर्थः नचैवमपिसंबंधसामान्यात्षष्ठीकथमुत्तरत्रविशेषमुपस्थापयेदतआविश्यमाणे। तु सामान्यशब्दस्यापियोग्यतावशाद्विशेषपर्यवसानत्तत्राविरोधी राम ७२
यस्यापवक्तत्वमितिभावः ननुपथोत्तरत्रविशेषेपर्यवसानेतथैहाविस्यादतआह इहहेति नन्वेनम्यायेनावषष्ठादीनामपिसिद्धत्वादेवमपासादिपश्नात
संगतिरतआह इतरदिति भाष्येअविशेषितारइतिःअसंदिहोनाहेत्यर्थःभाष्येवयवषष्ठ्यादयोपिसंबंधएवज्ञापनतरसूर्थःपह्लानहाव्या अवयवत्वादयोपिसंबंधं
संभेदात्इत्यर्थःस्यानसंबंधःसर्वथेतिःसंबंधइयमेवानेनादृहीतमितिभावःननुप्रसंगोर्थोवास्यानेनतन्निरूपितोहिसंबंधोनतुतदेवसंबंधोतआह संबंधनिमि
ह.४

भा२

त्तत्वादितिसंबंधिनीहिसंबंधस्यनिमित्तनिमित्तनिमित्तिभिन्नोरभेदोयचारादेवमुक्तिरित्यर्थः संबंधविशेषेत्यथाहंतेतेत्रैरत्यादौ अन्योयोगत्वापेक्षत्वइतिभाष्यस्यस्यात्रातिरिक्त
संबंधिनेनापेक्षतेइत्यर्थः अमयोगसंबंधमितिपाठेअस्यसंबंधिनिरूपितत्संबंधापेक्षनइत्यर्थःपद्यपिस्थानषष्ठ्याविधिमरणावक्षेवतथापिक्राह्मणवसिष्ठन्यायेननिर्देशः।
हलन्तस्त्रोगास्येस्यस्यहेधोपकारदर्शयतिहलन्तस्यअतिअवेनिफलदर्शयतिविद्धइत्यादावितिःकिंमयोस्यामिनितिःकिंमिथाव्रस्यवशस्यपापेक्षयागात्वेपिनामनिरूपितं
गत्वाभावात्सौभावइत्यर्थःसानुबंधकइतिवल्गदानइत्युकारानुबंधत्वात्नत्वेनानुबंधेनसानुबंधेनदनुबंधारणोऽप्यनिरनुबंधकपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यतआह।
धातोःस्वेतिःआगधिकाराभावेदधिसनोतीत्यादावेवस्यानेतुविद्यावतीत्यादावितिभाष्यापाद्यइतिभावः आगधिकारेतुसान्निपरत्वस्वदीर्घइत्यर्थश्चलात्स्वात्समवस
यस्येवतत्रिरूपितोगस्येवचत्वहरणानदोषइतिवोध्यं नन्वेकस्याआहुरितिःस्यादभावोपक्रमेकथनमित्यादौतआह अभावोपक्रमेष्वांतितिःव्याप्तिविषये
ऽभावोपक्रमेपिनिपातविषयेतदभावानसंसारइतिभावःकिंचसार्थकानेकविषयेर्थसंबंधन्यायःनचाभावोर्थवानित्यर्थइत्यतआहजेतुहंतव्याचेति सर्वस्यहे
इत्यत्रपूर्वत्रासिद्धमितिहिलोरस्यपुष्पोजननत्वेनतद्भावनावश्यंभोत्तत्राहितदभावप्रत्यादिम्यप्रवृंहित्वेद्रोधाद्रोहसेवस्यादित्याप्यादितत्रवैतत्सायस्यसार्वत्र
कत्वांगीकारविरुद्धेतेमत्तुपद्ययोरनर्थकत्वान्नतद्विषयेइत्यापूर्वइत्तिरिमिनसेवइतिभावःसार्वधातुकाधिकारइतिःरुदादिभ्यःसार्वधातुकेइत्यतःवा
ग्रहणस्यैतिअसमानकालप्राप्तिकेपितन्यायप्रवृत्तिःपवत्रनुनेष्टानज्ञानिलत्वमाश्रयपदपिमितिभावःअतएवश्रुत्यकस्त्रसवर्णदीर्घवाधित्वात्गुणःस्ककालस्वे
इतिसूत्रभाष्येरकारीत्यात्दैकैवेयमनिर्दत्वात्सामान्यकृत्वेनापीतिःनिरनुबंधकपरिभाषालक्षणापरिभाषाभ्यामुभयोर्नहराःसंभवात्त्वित्यमिदंभाष्येकृविस्त्र

दृ

त्वि१ रू

कै·टि·वि तयपत्रहयोऽप्रसमस्यनेतीति पाठः नत्वप्रत्ययः इति प्रत्ययमुदायस्याप्रत्ययत्वादिति भावः अत्राहे ॰ ति सोयसार्थस्यार्थवत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया असंभवात्तदन्तग्रहणात्क्षे
७२ पेणाशक्यवास्तामिदं वेशग्निहरोक्षिप्ते रयज्ञादिविधावुपाधिकाराभावेप्रत्ययस्यासंनिधानाद् ग्रहणवर्णोऽप्रत्ययत्वस्यरिति भावः आधिकारे तु हृद्वर्णो ग्रहणं गास्य निमि
नेज्ञार्थीऽप्रत्यये यतः प्रत्ययस्यानस्य वागस्येयज्ञदोत्यर्थो बोध्यः आभोऽप्रत्ययत्वे हेतुरनुक्तस्यास्तीति तत्रापूर्वं रजिप्रत्यय ॰ अम्पार तिनिमेधान्तदेन विधेरभावर ग्रहणेचापं२
भि तिभावः न चप्रत्यये रमधिकारेपि तत्रारीत्यापरस्यात्र ॰ वाग्रदागश्वेपेराप्ति हेयपरिभाषापर्यन्तधा वनमफलमितिवाक्ये प्रत्ययस्य उत्पत्तौ वाग्ये प्रलेपि ज्ञाने नवपे
क्षस्याभावि न शास्त्रे नदाक्षेपे मानाभावरत्युशयान् योगविभागोनेति यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये रहते तेने सर्थः हे ए नरेति आधाहोग विभागसिद्धा अस्ता
नुदेतपरिभाषासिद्धेतिबोध्यः अयं परिहारः प्रौढ्याहे आधिकारेति नर्कि चित्सयोजनमिति अव्वरस्यापि न लाघवाभावात् मात्राधिके न मोरवादेति भावः
विभक्ति विपरिणामेन कथं चित्संबंधस्योपपादयितुं शक्यत्वेप्याह हल इतीति तस्मादगाधिकारः कर्तव्य इतिभाग्यवलोगच्छोमि च पिरितिभावः नेमानां त्यादि
त्येथ एकदेशप्रक्रियेति मात्रार्थ हलः ननु लोपरत्यतो ग्रहणानुवृत्तेः एवं गत्या णत्वहणान्ना ये दीर्घाणाभ्निज आह अपानहमिति रुकः काव्यत्वात्क्रमह
रोने त्यर्थः माभूदत्रेति अत्र तु केवलक्षाशाध नेरीदपालप्समेवनात्वात्सर्थ सिद्धिरितिवक्तेत्वाघवमाभ्रिसे भयमिवत्ति रुव्यनरजितोध्ये नामि नेतुत्रे राम०
व्यवधापकत्वादिति तद आरभ कत्वे नत्त मग्रहस्तेन महत्वादित्यर्थः इतिसरुणान्तरामिति भिन्नविषयत्वादिति मलेसं कोद्भावपाति तदुक्षपपरिहारेयादार्थस्या ७२
वकाशाभावरत्वदाघविषयपरिहारेणानुदेशपचकाशाभावरत्वभिमानं गोगोतु गत्वानि मित्तत्वप्रत्ययस्य निमित्तत्वदाघे तु विपरीते विरोधमात्रेत्पविप्रतिषेधशह्वाच

घं बो३
३ × सुतिसनकारग्रहणेनित्यत्वात्सर्वदीर्घकेते हस्वान्तापदि धीयमानेनुदन्यादत आह । जुः दीर्घयोरिति । अ ×

तादृत्रपरत्वेनत्वव्रतथो केतिभावः सावकाशयोरित्वान्तवकाशयोरपि विरोधे शास्त्रप्रवत्तिरुचितेतितात्पर्यं न चैवं विप्रतिषेधलक्षणमसंगतं स्यादत आह वा पाकारेण ल्विति सावकाश
योर्विप्रतिषेधः न्यायेन संभवतीतित योग्यमितिभावः वस्तुतो विप्रतिषेधे बहुत्रापवर्तनावपि तुभयोश्चारितार्थ्य पारत्रपूर्वं तु नौपरत्वसनियामकत्वापहृत्वेनो ननुदिदीर्घ
इतिभाष्यतात्पर्यं निसस्य प्रवृत्तकाशो वाधकः सर्वशस्तु सावकाशत्वमाहोनिम्नानितिहयोर्निरवकाशयोः परत्वमिवविलक्षणपिवद्धिशकानित्यर्थ वाक्तरितिनत्वन्नतवाय
इति न च भंतपवैगत्वाप्तयुतोपदादेतामित्यावातिप्रत्यय्यामतावित्वत्रविकित्तसप्रत्याश्रयतोनापवेतात्यापितस्वानाम्नरत्वाभावादित्याशयः किं बहुत्वत्वं नाम मा
त्रकालिकात्वतचसामर्थ्यात् विशेषणामजमात्राकालिकत्वापि एवमजपदेनातिर्भत्तुविशेष्यमहत्वान्नाद्धाशेषि मानाभावादित्याशयः पतस्यप्रामाण्यात्मइत्यतु प्यष्ट्रत्सम्
योतोयिप्रवृत्तिः अत्र हनोमानाभावाच्च नुहूवत्तनेतु द्विवुत्तनपयोगोरवात्राघवार्थं भविष्यति अत्र हन्तिसाधकभाष्यानरस्याभावाच्चेति श्विपचनेस्तगामित्यादो
न कन्तुमितिवाक्यं कृत्तपसदेनामस्थानेपकेरगादितिसत्रे नामस्थानेचेतद्दीर्घः पित्रोरेवेति नियमादितिभावः दोषात्तसाप्याहसर्वेत्र वेतिनित्याश्रोपविषयेपाल
र्थः अल्लोपापेक्षमादीर्घस्यातरंगत्वान्नत्रत्कैनयत्कररणसोपीनस्यादितिभावः केचेवमवे पाक्षिकोपिहत्रहणपित्सादानुभयादीर्घयोनित्यत्रेरिक्तलेनुकत्रहणासे
वोदाहर्तं मुचितमित्याषोकस्वहरोत्यहरा इतिनियमवचनात्सिद्धमिति एकवाक्यपरिहारस्वादिनोचवचनमित्याह इतिरक्षितिप्रत्ययराणर्थमितिनिचोदकंद्रयि
न्तुमित्यर्थः नदेववाक्यमेषा आह रेषायोजपति अत्र विरितिदीर्घत्वादीर्घत्वप्राप्तिएकयोगे नियमहृयस्याप्तामाहयोग विभागरेति अत्र गोयातिसामर्थ्यादि
त्यर्थः आभ्यंतरवेनामस्थाने एवेत्यस्यातद्विषयएवेत्यर्थः अयंचद्विषयएवात्रमेवाग्रहणमुत्तराघोमितिभावः गोनचत्रहयोसादेमदीर्घः एकेवत्रप्रःस्त्रीसत्रप्री

६

३४ सुविद्वानितिनुकर्तव्येनानियम्येस्यनेनान्वेतिविदध्यादिसनेनसमानकर्तृकत्वात्केतिबोध्यं ५४३

कै० वि० ७५ स्यादावपिवदीर्घः अस्यापादन्तव्यराधिति स्यात् अतएववार्त्तिकेनसफलत्वात् एतेनानुचेसमुस्वांतनर्थत्वेत्यर्थः नियमस्यजातीयापेक्षत्वात् स्वपात्संदेहति शावुरति सुटोति इस्वत्र सेतिपाद्रस्व
र्थः नदुष्येदिमनेनेति एवंपुनरेवसेवकारोपिनेत्यनेनतद्द्योत्यः तदयमर्थः तथायावाद्ययेसमितिरति हेतोः नियमहृदयपरतयाव्याख्यानाद्देतोः अस्याचार्यस्यमहताहनीतिनेवदुष्येदिति
एतेनेतिपादुस्यहेत्वर्थत्वेनथेतिवार्थस्यादित्यपास्तं कथ्यतांहि भाष्येसोपेत्यस्यापि विपक्षार्थत्वमुक्तमत आह यदात्विति एवमपिवाक्यद्वयेनानियमहृदयकथनमयुक्तमत आह
भाष्येकाशिकेति एकवाक्यतयायोगापूर्वपाश्चयोयोनियमसूत्रस्यसूत्रनियत्तयेवार्थभेदेन क्रममाश्रित्यविद्धतोत्तास्यष्टं क्रियापीतिलाघवादमयेरोतिभावः एवमपत्वमात्रा
प्रयेरोतिः अतएवदन्तश्चीति सिध्यतिं अपेक्षालन्तरत्विनियमस्यसजातीयव्यावर्त्त्योयेक्षाहकरस्यर्थः वार्त्तिकेसुटीतिनिवर्त्त्यसमीक्षानयेष्ट्वावस्वयः अपि मादय ्य
रणे विशेषात्राः प्रयत्नादितिसर्वनामस्थानत्वरूपस्वरूपविशेषानाश्रयणादित्यर्थः वार्त्तिकेरितिसामान्यौ नौवीजमाहयदीति इदंहन्विषयवानाभिशायेण
रआदिविषयेनेनयेननाशाप्नभावादितिबोध्यं अनपेक्षितविशेषदीर्घत्वमात्रमिति चाध्यसामान्यवितयेतिभावः विशेषचिन्तायांदोषादितितात्पर्यमाहेतियतियाठे
व्याचष्टे हलेरितिपुरस्ताकारवारणार्थः हन्तेः संवध्यतातः परस्यप्रमाणत्वमेवदीर्घविधाविति निर्धारणसप्तमी दीर्घविधौ नामध्येयत्वपक्षात्स्वरादौ घ स्त
स्यनियमावकारेयोगलक्षणोदो घेन्नवचदोषदर्शितमर्थः हन्वहापतेः कनेरितिपिहवहाः वहापिस्याद्दावपिदीर्घो भवेत्सेवदण्डीमन्तरीति इतिस्यादिः राम
नचेवंपद्यानतीसादोनाधवानुदासोदावोपिरुध्यते स्थापन्नेः हेतेः क्वावुपधादीर्घत्वप्राप्तिपर्यन्तवार्त्तिके इत्यवहणादिक्रादिभ्य आचार्यवेवनेसेके अनुवाना ७५
वधीतिप्रकरणानुरोधादितिभावः अपिशाद्दति अपहृतप्राप्तिषेधोपिस्याप्त्रिपातरसर्थः रतिभावः वार्त्तिकेसुटीतिसर्वनामस्थानोपलक्षणं अनवकाशदितिहेतुगर्भविशेषणं तत्रस्य

जातीयेतिशेषः नपुंसकसंबन्धिनाकिन्नादीनांनपुंसकानांशस्य सर्वनामस्थानाभावादनियमवाप्रसक्त्यासंभवदतिभावः एवंशास्यर्थमुक्त्वाश्लोकोक्तमर्थं योजयतिनपुंसकस्येति
तन्नन्तउत्सके सर्वनामस्थानेस्थुरितलितेनिदिकेसू नियतस्यमिति वार्त्तिकेविनियमेसाधुविनियम्यमितितद्वितीतनलुस्त्रदा अनुपत्तोयमोपादेधानेनसोपसंगात्तप्रतः शन्नि
भयमस्याविशेषादिति क्विशापितोनियमहृति तद्दिशेषिनो सिंगकरणायोरविशेषात्स्वरस्यार्थः अत्रोभयमपीत्युपलक्षणं सर्वनामस्थानत्वस्यापकत्वमोपाधिम स्त्र
भिसविशेषं अत्रापिवक्ष्ये नयथानहरणनुवर्त्तते तल्लक्षणादीर्घनियमहृति वोध्यं अत्रेमनस्यस्वत्वासेतिनत्वसंतेदोषदर्शनपरजानाह अत्वनिति नतुवधकार
हणात्कप्रमन्तानुवृत्तकपरिभाषाप्रवृत्तिर्तन्तो आह नकारस्येति सामर्थ्यादवधारणाभावेहुवीहिरित्याह स्वर्वितस्याम्बोतितवन्नभित्रार्थकहत्यर्थः अस्मत्ववाप
स्थितत्वा नात्मश्चाद्यां यं याबोध्यं तस्मिन्नाउ वधस्येत्यर्थः उचितः सङ्गामा अर्थे सामानाधिकरण्याभावाद्दहुव्रीहि स्यात्तनियानोर्थकपूलेनसहविवक्षो ५ रु
भवानद्दृ रामेस्य स्तिकश्चित क्वचोरपीति भवन्तुरसादुरेवनहणस्यादितिभावः आनन्तर्यलक्षणाद्दति तन्मलावत्त्ववलस्थानोर् इत्यर्थः नतुसर्वत्राउवधानी
मुपदेशस्वत्तुत्वात्कार्यप्रात्पिवेलोपामसन्निधानेनस्सोपस्थितानातवविशेषकत्वात्लोपोभूयोगफलस्येत आह अनन्तेतिपृथस्यसेतिसमुदायस्येनास्ववेनो
धनेनात्पर्यतानविरुद्धानुवर्धतामेवनावयवनिरूपितमितिभावः अव्यापारस्वेति अनुवधकादित्वे समुदायस्यनास्यपदार्थत्वेनाश्रयणादितिभावः नन्वस्त
समुदायावस्थावयवतापिक्षमित्तकत्वोऽरूपभेदाद्वीरेत आह स्वमाणाश्रेति अनुवायंगदोभिसंवृधिमिरावतः सूत्रोपात्तोतनहणेनदविवक्षितव्यापीतुवादस्व
एवं चात्वेतानासोपधायादीर्घस्यर्थः एवंवषयोपकारलोपेहृते अलमेवोपमितिरतरस्वरूपप्रमाणस्येतिदर्शदात्वेनात्वमपिनस्यर्थः ननुमृजद्र्वणसा

कै.टि.वि. ७५

अपरोक्तं वन्तमेव ज्ञातं तमेवेत्यत आह तरत्नभेदकत्वेनेति प्रकारकृतत्वेनाप्रितोच स्वेदिति भावः इत्यस्तिति पूर्वोक्तापायप्रज्ञानन्नित्यर्थः इत्नरोपि दकत्वान्नेतिम् तत्पूर्वं
गत्साभोनुनासिकोकारविशिष्टोऽतत्तदेवागासदीर्घ इत्यर्थः इतिन दोषः इतः स्वत्वेन ग्रहणास्यानुवादकत्वमज्ञानोत्तोत्तगात्स्यदीर्घ इत्यर्थं मत्वाह भाष्ये नासिका
जाति न च न तु वै धकग्रहणे यो हशा ल्वेदेऽगात्सादौ रूपसिद्धेर्ग्रहणमिति सानुबन्धकेति विशेषणाभमयुक्तमत आह सानुबन्धकेति नो नरेत्यादिनालीकिंफ
प्रयोगास्य स्यायशाब्दग्रहणाभिसुकं न त्र हेतुमाह अव्यभिचारादिति शाखायां नु रूपं लोपादेशादिनिरवहारा व्यभिचारीत्यर्थः प्रत्यस्थिति वामदेवा प्रप्रा विति
विहितस्य स्वरस्थितस्य पया ऽपयतो ष्वो तदर्थं इत्यवतद्धितग्रहणानुवृत्तेः घटशास्त्रापचेति एषे नो वाग्रहणे नहि वजन्तरस्यो पदेशे यो मतक्रूपतेन दत्तसा
गोदानत्वे विधियते ष्वकृतेनुउपदेशे यदत्वे तत्रूपते तदेनां गासदीर्घ इत्यर्थं इति दोषो य स्यास इति भावः अहेशाहात्वेति अतु ग्रहणोल्लर्थवतोऽसभवादेवा
स्तरिभाषा आ इति परिभाषा अन्तेत्वमेवेति सर्वेच भूतपूर्वगत्सानुनासिकोकारविशिष्टोऽतत्तदेत्यप्रयोगाच्छ्रूयतइति न दोषः नसिध्यती त्यादिः तस्मादुपसंख्या
नेकत्तमिति सेतिकदेष्पुक्ति रितित्तदाच्य यः अकृतः उद्गहणाच्छिशादेशस्यापि दीर्घत्वे निषेधोपतत्तचापुक्तं अनादेशस्यापि दीर्घत्वप्रसङ्गेनेति वाधकोपवि
रोधादवस्थानेषां हनिगमात्यागिनमाश्याविरोधाचेत्यत आह इत्याद्यकरत्यादि आत्मनेपद इति भावकर्मरोगात्मनेपदे गुणाद्दिपरत्वे यदोधितोऽभावात्फला
दौ सनिदाद्यो भवतीत्यर्थः सकर्मकत्वादिति सनोगात्मत्वास त्रात्कर्मकादित्युवतेस्याद शब्देव पर्वतस्य ग्रहणात्मनेपदमित्यर्थः इत्यादेशस्येति अत्र पक्षे वत्तोम राम
त्यवोनापवितय अनेन वदीर्घमिद्धे केचित्तुक्तकास्यप्रयोगोऽध्ययनार्थत्वात्तेनोपानि केतुगामेरवघात्तना मनेकार्थत्वात्तत्वेधनेच्छत्ति तत्रावोधनेरतित्तु प्रज्ञाविधतिमादेः ७५

सोधुत्वायेति भाष्यस्यापवेत्वाद्यत्तुहेतोरज्ञादेशस्याभावाद्गिनामीदसुत्पुपत्रमत आह प्रापिरेवेति न न्वचपरिभाषायां सत्संकथं रजन्स्यदा घोनत आह उपधाधिकारादिति तत्पे
वृपचस्त्रिति अत्रपक्षेसमावेर्थास्मवात्परिभाषाहृपस्यापिनिदर्तो सर्वेदेशवारस्ताया ज्ञात्तगहत्तां कर्तव्यमिति स्वगृहस्थेत्कमित्यर्थ सोमः नतुठि त्वेपि ष्ठोरत्यस्थापयेद्रयास्या
न यथात्त स्याचवणावश्यकत्वाह इत्यादेशाहवमविष्यतिकृयदोर्थोऽनवत्तमत आह फोरिलेकापानियथाफलीलत्तकुगागमोग्ने आदेशानतु एकारोत्तस्यागस्मोदिति अर्थ श्रेग
स्यादिकृठितिकथं रूपे भेदाभावोवकारस्यादिरित्त्यसागनचान आह आसेत्तिलक्ष्यानुरोधाद्दिपक्षिकरणेनान्यस्येति भावः वस्तुतोगात्वनिमित्तेऽनुनासिकादोवस्योदित्यर्थः
ति भाष्याभिप्रायः भाष्येवकारस्यकाप्रतिपत्तिरितित्तस्यकथमश्रवणमित्यर्थः भिन्नेज्ञामीपत्वादिति भिन्नफलकत्वाहित्यर्थः लोपोहिष्यानितिनिर्देशात्तिफलकऊं इत्यनुनते
त्रितिफलक इति भावः अत्राहविवाजेतु अपवादोत्तुदीर्घत्वस्येनिदीर्घो कित इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः नतुकृतेचाकृते चोठिवस्येवलोपशाङ्गेश्वेत्तिभेदोऽसिद्धो
त आह संसर्गाभेदादिति भिन्नसमुदायस्यत्वादकारोभिधातइत्यर्थः अन्येतु वृलोपे मडनवकाशइति अनेवकाशत्वात्पूर्वसिद्धितत्रैवलोपशास्त्रेः संभवस्येवयत्र तु
त्संग्रहतेपवादत्वाहितार्थस्तत्र सामान्यविरोधन्यायेन वाध्ये पुनरुत्लगाशवन्तिरिसोः स्मपाचेपरोतिगुरोपर्दः लुकोरितिसूत्रेभाष्येहृतेचत्वइति द्विरूपस्यान्तत्वद्विविधोरा
ज्ञानुकरणासामथ्र्योवानतंगाव यासेत्यालोपोपूर्वं न प्रवर्तते न तत्वमिमानः इकारोजानुकरणोरितिद्विविधिस्याइत्यर्थः तपरत्वे चत्वेचेति सप्तमीवहुवचनेपदत्व
सत्वात्ताच्छित्यमेतदिति एवंचनेवरितत्तकस्याहितसेवासिद्धोस्तुन्तिः पदितहीत्यादि भाष्यमेकदेश्युक्तिरितितत्त्वमितिभावः नन्वस्तिरित्तत्वफरणाकरणाभ्यामनुवाद्येभा
वाभावयोः सतानत्वाद्योपमयुक्तीतआह हरितत्वेनियतकनकर्षमिति शाग्रहणेनेव सिद्धत्वादितिभावः अस्मानुशकारस्येति ननु स्वस्यनेतरनुकरणमते अं

ह
कै.टि.वि.
७६

[illegible]

[illegible]

कै०त्रि०वि ६७

शवकरसामान्यविशेषोऽस्तथाप्यत्रतत्त्वाभर्मात्स्यानीलस्मतइत्याशयःयन्नामिव्यासिद्धवन्नावविनापिमिष्यतीसाह अश्रुयपुवेतिपुरत्वादिति धात्वासिद्धत्वेसत्यशाभावशास्त्राभ्यामत्कार्ययास्तु मेते
विशाह्वप्रतिस्थानितुष्टिरवेतितन्निवेयम्कार्यसिद्धिरितिभाकनेनाभादिस्वधिकारपरिस्माणात्मेभिसच्चमहशांविषयानुधारणार्थमावश्यकेत्याभीयेकर्त्तव्ये आभीयमसिद्धवदितितलि
प्रश्नेनेसत आहयथा स्येतिसमानत्वशास्त्र इतिसमानमेकंलक्ष्यंतन्निमित्तमस्यतत्वनिपत्यर्थमिष्टेः अनुदात्तोपदेशेत्यादावस्योपस्थितावनुदात्तोपदेशादीनां कितिलोपो
भवतिसचासिद्धवदत्रैवक्ङितिविशिष्टेपुरभीयशोऽस्मीतितत्रैकत्वेयरस्थादितिभावः भाष्यकारेतात्तदिसंबंधात्यावार्त्तिकेकुतोनव्याख्यातमत आह भाष्यकारेतिश्लोकारप रमा
श्वतियत्वातिपाठः [illegible] त्वमितिनाघवायाभिचारस्यावश्युपादानार्थमाभावस्महशामित्यन्वयःभाष्येऽश्वैत शिनितिश्रचेत्यस्यव्याख्यानमभिनितिवाख्यानमाभा
तथास्वेत्रितिवासिद्धरभिवद्धेराभीयत्वाभावादित्यर्थःश्रश्लेःशास्त्रिधानेकिमर्थमत आहरत्वबाधनार्थमितिनोरात्रीतिवद्धितिभावःनवाहाविंतिनहाविं तिवान्यासेधासेप
उत्तुक्तियाधीसिसिद्धिरितिचाचेयरत्तुकप्रश्नेसलोनरतिभावःकथंपुनरत्रलोपापवादो न आह अस्यो इति अनुवर्त्तनादिति उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इतिन्या
येनाप्यमसिध्यतिभाष्यस्वरसोप्येवम् नत्वमेवाहत्तुकःपरत्वान्नविप्रतीत्यतआह उत्ता चेति लुकात्तुस्मत्वात्तुप्रसपलस्यशामपिनेतिभावःभाष्येतशसार्वधातुकेति
उकृत्सपानकरोतेःसार्वधातुकपरत्वाव्यभिचारादितिभावःनचात्रैवोत्याभावार्थंतस्तोस्यानिष्ठत्वात्त्वप्रस्यपामरूपितोऽस्यकार्यंस्वबलन्तुपतेजितिनिषेधाच्चयाशांवांतव रामो ७७
यस्त्रेकारेत्वावित्वेतिवस्तस्थितिकयचे आहमतरेहोजि अनेकाजित्यर्थयस्यात्रश्रासेलविशेषकादिवहुपेक्षत्वाद्धादेशोऽपिनापरनिसावपि अहृतेविति देते पुनेपुसिद्ध
शिदितिसार्वधातुकत्वादितिभावःयतलोपपोरनिष्टेःएवपरत्वादितिभावःश्रश्लोणात्वादितिवासोलात्वदेशोभ्यःश्रागेवेतिभावःनानाश्रयत्वादितिभित्रकालत्वादित्यर्थःयोगविभागादिति इतीयमि

२४ णित्यर्थादितिभावः। पनुईयतुरित्सादेोहिलेयणर्थयोगविभागश्चरितार्थइतिकथंतापकोनआह। ईयतुरित्पास्हीति ×२
यणइति। इणोयणितिभावः। निपोपीतिः योगविभागाभावेइतिभावः। अतएनानपीति। तिवायपेक्ष २

स्यत्रणेरित्यपृक्तस्यसंवध्यतइतितत्त्वआर्धधातुकोपदेशेति नफलंतुयत्नयते ग्विष्फ न त्वनंनस्येति न्यायाद्युतइत्यस्येवशोषःस्यादत आह समुदायस्येति नदेवकादिभ्यः
आचारक्विवन्तेभ्योऽथधातोश्चयलुक् क्विपलोपेहिलोपानापत्तिः अनभिधानेनतेभ्योमहलुकएवाभावादित्याहुः यद्यपीति आश्रीयकोर्थस्यवपरिभाषाप्रवृत्तेरितिभावः क्रमेणसत्रेति
अयताविषादोव्याकरणशास्त्रेसमासवाक्यमथास्यत्यवृत्त्याकमिकसंबंधदर्शनादस्यापितस्यापिभावाकत्वेन तदाशंकास्यादित्यर्थः। सिध्यतीतितथाचनेदप्रयोजनमिति
भावः नन्वंतरंगोयस्येति लोपकर्त्तव्येविभक्त्यपेक्षवहिरंगसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादलोपाभावःसिद्धेत आह अपिद्ध मितिनाशोनेतयेतिभस्यमधिकारात्यस्येति लोपोऽनेत
यीत्प्रयः। अत्राधमतवसमानानयुक्तोनाजानंतर्यइत्यस्याः सिद्धोत्पसंमतत्वादितिवोध्यं अस्युतत्रिपक्षस्यावश्यंश्रयणीयतोदशीयति आश्रमत्वादितिवर्त्तेतस्यनसंप्रसार
णादियक्षप्रयोगएवनास्तीतिभावः अश्वोतीतिइहत्यधोरित्यस्याभावेऽथाभ्यस्तयोरित्यालोपइतिभावः। द्वित्वंतुस्ताविस्यनेनेवात्रिककारः कात्यायनः श्लोकवार्त्तिककारः
स्वत्यस्एवतिभावःएवंप्रयोजनाभावादस्ययोगस्यानोरम्यत्वोस्थितेश्लोकवार्त्तिककृताप्रयोजनासुक्तानीतिसंयतिदशेयप्रिप्रत्यस्मातेध्वित्यनेनभाष्येसार्वधातुकपरउ
कारइति अतउदितिसूत्रेउतस्वप्रत्ययादित्यतउतइत्यनुवृत्तेसशमाविपरिणाम्यतइतिभावः तकारेणतस्यकरोतेरित्यर्थः क्तेन करोतिशाद्वेधित्वधातोरलदनेनासे
भवर्तितत्वानुवृत्तिमकृत्वासार्वधातुकएवात्वेविधीयतामितिशंकतेअथेति स्थानिवद्भावादितितथाचवचनाद्धुकारस्यवधानेसहिष्यतइत्यर्थः दंदशूमितिस्थानिवत्स
वकृतंनतुश्रोतमित्यर्थः स्थानिवद्भावादितिः अवःपराश्मिनित्यनेननतुपूर्वमुकारलोपेपश्चाद्गुणोअकारस्यादिष्टादचःपूर्वस्योत्वविधानात्कथंस्थानिवत्वमत आह
अत्रहीतिः ननुकृताकृतप्रसंगित्वाद्गुणोपिनित्यत आह कृतेहीति प्रत्ययलक्षणमितीतिकार्येतिदेशादितिभावः ओरुकारेति नदीयनिमित्तसमुदायापक्षयाः

कै॰टी॰वि॰ स्थाधिनिमित्तकृत्वादिति भावः मकारवकाराद्यावितित्र्यंगस्येति षष्ठ्यानिमित्त इत्यध्याहारेणाङ्गनिमित्ते मकारवकाराद्यावित्यर्थ इति भावः कार्यं स्यादिति विराधवदित्यानुमकारवकार
७८ दौ प्रत्यय इत्यर्थः क्लोमनि निमित्तत्वे स्यादेकवाक्यतयान्वये कुरुत इत्यादौ न स्यादत आह मकारादिभिरेवेति माघादौ साचं धातुके गुण इत्यर्थ इति भावः ननु प्रयोजनाभावादनार
भ्रसाधिते आरंभात्को नेयुक्तोऽत आह अनेकेति प्रतिषेधमारभंत इति उक्त परिभाषासत्त्वेऽहि तदारंभो व्यर्थ एव स्यात् ननु प्रविभज्यान्वाख्यानेऽभेत भतानिमित्तत्वादिनांतरंगत्ववत्
त्वमेवेत्यरुचेराह अथवेत्यादिः लिघभ्यासस्येति सूत्रस्थभाष्यानिष्कृष्टमिदं तस्माद्विभज्यान्वाख्यानेऽपि पूर्वं प्रतिपदविधित्वेन ज्ञीग्लौ प्रास्थित ततयासं प्रसारणेन ततोंतरंगपरिभाषाया
अनित्यत्वात्प्रतिपदविधिविषये तदप्रवृत्तेश्च उभावप्यन्निनिमित्तक एवापो पङ्त्या ञ्यः लक्षणेति एवं च लक्ष्यानुसारेणात्र नाश्रीयत इत्यर्थः अतएव क्षीरं धयंतीति तान्यत्रप्रसत्त्वेर्थ
क्षीरधः पक्ष्येत्यादिसिद्धिः ततश्चेति अधिकारादाभीयस्यासिद्धत्वे सिद्धेऽप्याभात्ग्रहणमाभीयकार्ये अइत्यर्थं रूपविषयताभार्थमिति अत्र ग्रहणे समानाश्रयत्वार्थमिति भावः स
मानाश्रयत्वेतिं समानाश्रयत्वे च तत्पयोगशास्त्रासिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वं याश्रयणांस्थानित्वेनैव[redacted]निमित्तत्वेनैव
तिनाग्रहः किंतु यथाक्षेचित विकारकृतमतिरिक्तत्वं तु न अद्यश्वादरनुदाहरणत्वापत्तेः तत्र पपुष इत्य इत्यत्र सूनः वा स्थापितेत्याबावधिकः अतिरिक्तमपि एवं विधुपात्त
तावछेदकरूपेणाश्रितं चेत्तदपि समानाश्रयमेव समानश्रा इत्यारस्यात अत एव दिवाण्लुकिदिवाणलुगसिद्ध इति संगच्छते एवं च स्त्रीइयतीत्यत्रेदमूसवधीत्रस्थानिकय
स्येति लोपीयुनिमित्तसमुदायापेक्षयान्तियाइति इयङ् अधिकस्य स्त्रीइत्यादृसापेक्षणादंगसंज्ञासूत्रस्यविधिग्रहणस्य तत्प्रयोजनमाकर्णे कैसंगच्छत इत्याहुः यद्यपिनाज्ञानंतर्यइति
वत्कतदयासिद्धात्पसंमतत्पसकृदावादितं परस्परापेक्षयेत्यस्पतयोरित्यनेनान्वयः तमोरंतरंगत्ववहिरंगत्वयोः युगपत्प्राप्तौ लक्ष्ये इति शेषः तयोरित्यस्यार्थ इत्यात तयोरंतरंगवहि एफ॰ ७८

रंगयोर्युगपल्लक्ष्ये प्राप्तौ परस्परापेक्षमात्तयोरंतरंगत्वबहिरंगत्वाच्च स्थानादित्यर्थः स्योन इति अत्र सिवशब्दात् लकान्नप्रत्यये छोरित्यूठि इकारस्य लघूपधगुणोपराच्च प्राप्नोतीत्याह अदि
त्यत्रेति एतदेव युक्तमथवेति तु प्रौढ्या कर्तव्यस्य सिद्धेति तदस्मात योभ पासि दत्तमित्यपि वो ध्येएतदपि मध्यान इति प्रतीके कैयटेनास्य प्रयुक्तं इति वाक्यार्थ इति तात्पर्यार्थ इत्यर्थः वु
ध्यापेक्षित इति परिभाषाप्रवृत्तये तेरंगबहिरंगयोः परिभाषायाश्च विद्यमानत्वेन तु द्विसंनिधिरपेक्षितः अत्रात्वसिद्धत्वाद्विद्यमानत्वेन बुद्धौ संनिधानेनाऽस्तीत्येव विवक्षितं नानमिति
हेत्त्व इत्यस्य तथा तु द्विविषयत्वमप्राप्त इत्यर्थः अंतरंगे प्राप्ते नीत्यस्यांतरंगत्वेन तुद्धिविषयत्वे प्राप्नोतीत्यर्थः अप्रवृत्ताविति परिभाषाया अप्रवृत्तौ सत्यां च बहिरंगे संप्रसारणेअंतरंग
लोपस्यनिमित्तमित्यर्थ इति भावः परे तु यत्र निमित्तमेवेति भाष्यस्य परिभाषाया अनित्यत्वादित्यर्थः एवं चासिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इत्याहुः प्रशामप्येति शमेर्णिच्यनुप
धा ह्रस्वे मितां ह्रस्वः त्को ल्यप् मिदेरिति चोभिद्य इय इति स्थिते लोपयलोपयोरप्राप्तौ इष्यते अदंतेति चुरादावित्यर्थः ननु कृते पि न वृद्धि वुकः प्रवृत्ति संभवात विरोधाभावेन
कथं बाधकत्वमत आह सत्यवीति नचात्रापि उपधापीचेति दीर्घत्वे लोप एव भूवनुरित्यादिसिद्धिः बहिरंगत्वुको सिद्धत्वेन च लोपप्राप्तेरिति भावः तद्वाधकेनेति यथाकेना
रा नन्वेवं स्थिभवति भ्वामिति कित्वाद्दीर्घो गुणाद्दृद्ध्यभावेऽवङ् सिद्धमिष्टमत आह इंधीति नित्यत्वादिति नित्यत्वाद्धुक्किगुणावृद्धयोः प्राप्त्यभाव इति भावः प्रसंगेनेति प्रतिषेधे गुणा
वृद्ध्योः सहनिर्देशादिति भावः अतएव भाष्ये वृद्धेरानिषलक्षणत्वमुक्तं नच किसविधानसामर्थ्यादनिष्टलक्षणत्वेऽपि निषेधः ध्यनिऽत्रमेणेति चाग्निलाध्याने तु वुकोभवतिग्रहण
प्रत्याख्याने त्याप्यं लाघवादिति भाष्याशयः न च द्वित्वे चनेचीत्यस्यापि प्रवृत्त्यादिवासूर्वेगुणाहृद्ध्यारंभावेमुखे बुको निर्दिद्यबाधनित्यत्वादिति हेतुरयुक्त इति वाच्यं तत्र द्वित्वे कर्तव्ये
इतिवाकारात्राणाच्चाकितत्वस्य इत्नेमानाभावेन परत्वान्नमोः प्राप्तौ तस्य साध्यमादित्याह पूर्वैकादेशोनेति समाहाराद्द्वेनुमभाव इतरेतरद्वंद्वे वा एकवचनं सौत्रत्वादिति भावः मध्य

कौ॰ग्र॰वि॰ ७७

मयट्लोपोवासमासोतएवनपूर्वनिपातदोषः संयोगाप्वेति· प्राग्वादित्यादयः। नन्वभयोरप्याभ्यां छाश्लोपत्वेनान्तरत्वात्सिद्धत्वात्कथंविप्रतिषेधःस्यादत आह विप्रतिषेधेवेति न्नभयोरप्प
सिद्धत्वेनसमत्वाद्विप्रतिषेधइतिमत्वआशिरित्युस्यप्रकृतत्वाभावादाह पदेवेति तद्विधानसामर्थ्यादिति· चिंत्यमिदं· यकारत्रयश्रवणार्थमेतत्स्यादिति· अतएवतस्यापूर्वत्वपक्षेनेत्व
पाशाश्रएहवाणोदीति· प्रत्ययस्वरोतिश्चनुक्षनित्यादिनाकनिप्रत्ययांतत्वादितिभावः वकारस्यानिकसेप्रसारणस्यानुदात्तत्वादित्यपिबोध्यं· यद्विप्रतिषिद्धेत्वतीयादिस्वरउदात्तनिवृत्ति
स्वरःस्यात्प्रतिषेधोनर्थकः स्यादतआह नगापद्मनिति· यत्रतहीत्यादवचनेग्रंथच्छायायाप्रत्याख्यानवाद्विनइतिप्रतीयतेतन्निराकरणायाह सएवेति· अन्यथायंग्रंथासंगतिःस्यादुबाधे
इति· अनेकार्थत्वान्निपातानामित्यर्थः किंतर्हिविभक्तेरिति· ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापिप्रतिषेधाद्विशेषाभावइतिभावः भाष्येयदिपुनरयमुदात्तनिवृत्तौति : अविभक्तिस्थानिकस्यापि
इत्यर्थः नोदात्तनिवृत्तिस्वरइति अविभक्तिविषयेयोपात्यर्थः नन्वशूपामभ्यां वेपिबोऽदितानुदाचि वद्शुनीतिभाष्यमेवेत्यतआहगौरादीति· स्वरविशेषनिराकरणेति· नन्वदृपञ्चकारस्या
निकाकारस्यहल्स्थानिकत्वेनानुदात्तत्वान्तसर्वानुदात्तपदएकादेशोतुनसोदात्तत्वात्तुनेत्याद्याद्युदात्तमितिस्वरविशेषोस्त्वेवेति कथंतस्यापिनिराकरणमितिचेन्नउदात्तनिवृत्तिस्वरक्त
तविशेषनिराकरणपरत्वादित्यर्थेनादोषात्वव्यवस्थापितमितिवक्ततत्तत्नुदात्वेतस्यकोहृशंरूपमितिप्रश्नावसरस्तमितिनतद्वसाधकत्वेनोपन्यासितुयुक्तमितिचिंत्यंभाष्ये· अत्र
चमितिवतिवतेस्वनभिधानात्संप्रसारणाभावइतिभावः गुणोकर्तव्यइतिविप्रतिषेधः सिद्धत्वाभावस्यवक्ष्यमाणत्वात्परत्वाद्भावेनैवक्षमयमितिचिंत्यमिदंतस्मात्लक्षणगतिन्याये
नसमाधानमुचितंपुनर्मेस्येतिलोपइतिउपधाम्नतपलोपापेक्षयानित्यत्वादितिभावः वचनसामर्थ्यादितिवक्ततउपधामहणमेवआधिकारमभिव्याप्यमधिकारइत्यर्थमानमिति
बोध्यं· सूत्रप्रत्याख्यानंतुवचनसामर्थ्यमेवमानितिरितिबोध्यंनतुकोरीलोपेनेषोवारितार्थ्यमितमभिमानेनशोकते· तत्रयद्यपीति· उत्सर्गोपुमागेवेति· एतेनशाखासिद्धत्वाश्रयणादसतइ रम॰ ७७

त्याप्युक्तमित्यपास्तंनन्वभयोरपिपरस्परमसिद्धत्वाद्युक्तंपन्निरतआह· अनवकाशत्वाचेति· टिलोपस्यावकाशःप्राश्नावस्थारंभान्नदप्रवादस्वेनप्रादीनामेवप्रवृत्त्यानवकाशमितिभा
वः परेतुप्रादीनामसिद्धत्वात्कृटिलोपस्याप्यसिद्धत्वात् किंचापूर्वाद्वत्वादसिद्धाअपिप्रादयएवोचिताः चक्कापन्निरपिचित्याटिलोपेप्रादिषुचशोत्तेषुकृतेपरोक्तत्वापुनर्हिलो
पाप्राप्तिहस्त्वोट्टिलोपापवादतयातेबाधित्वाप्रादिषुजातेषुतेषामसिद्धत्वान्नतदप्रयष्टिलोपेनापिस्थानिलक्षणस्यबाधितत्वादितिभाष्यार्थइत्याहु· ज्ञात्रलोपः नात्वितरथाहल्य
इकारःस्यादतआहश्रमेवातिकथंपुनरितिनिर्दिष्टपरिभाषायादवारत्वादित्यर्थः यथष्ठमितितस्मिन्नितिपरिभाषायोनिर्दिष्टउत्त्यस्यकारकाविभक्ताधिकारात्सप्तम्यंतत्वनाधिकार
णात्सप्तम्यंतएवतस्यष्टत्रेरितिभावः उपपदविभक्तेरितिन्यायेनाधिकारात्सप्तम्येवतत्रोचिताचस्यष्टचेदंपंचमकैपरअतएवकत्वेकमेणोः क्रमीतिसत्रेतेनतत्परिभाषाप्रवृत्तिःक
तोन्यसस्यसप्तमीत्वात्कृतिसन्निधानासमानत्वकृत्यर्थकर्त्रोकमेणोः षष्ठीतितदर्थः इकोयणचीत्यादौतुउपश्लिष्टस्यत्वआह्माचिउपश्लिष्टस्यैकदेशत्वेनानदोषइति
संहितायामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टंएतेनसन्त्सप्तम्यामपिकिंपूर्वस्यकृतपरेतिहदेहोस्येवपरिभाषायाम्य-प्रवृत्त्याचानियमप्राप्तिश्चोतेपरत्वात्किंपूर्वस्येति किंपूर्वस्यापद्ये
स्यैत्याद्यर्थः ननुनंदतेः परस्मैपदित्वाच्छानरोप्राप्तेराहचानशीति· अर्थेवतस्यहणोतिअन्यथाहिनस्त्रोस्यत्रापिविकरणादिःतमाश्रित्यनलोपोनस्यात्प्रत्ययांति· एवंचकु
स्यइत्यानुवृत्तिरनावश्यकीतिभावः वक्तनोगस्येतिसूत्रेतस्मात्त्वाभायेकदेशिनोपन्यासायेव्याख्यापिभाष्यकृतालक्ष्यसिद्धयेनोपन्यस्तेत्येपानानत्वेवेसत्रत्यभाष्याद्या
यः अतएवातिस्वरितमितिसूत्रेकैपरेणोक्तेप्रत्ययाप्रत्यययोरित्येषानकापिभाष्यआश्रितेति· तस्यलक्ष्यसिद्धयइतिशेषः। एज्ञानामित्यत्रनशाहोनम्ब्रयनेऽतङ्कत्वस्येति
परत्वाच्चलोपेतिदीर्घकृतेपकदेशविकृतन्यायेनशाहत्वाच्चलोपप्राप्तिरस्येवदीर्घत्वमत्रेति· पूर्वपक्षोक्तिरिदंमिहत्यादिपरत्वात्रलोपइत्येतानुसिद्धांतेकदेश्युक्तिरितसे·

कै॰रा॰वि॰ नन्वुलनोपिपरत्वात्सुपिचेतिदीर्घः स्यादत आह परत्वेति नाम्नीत्यनेन नतु आरंभसामर्थ्यात्परिभाषावाध्यते कृतीनामित्यर्थे तु कृते नामीत्येव वदेत् एवं च नतिस्त्रिति नकर्तव्यो भवतीति लाघव
८० मितिभावः चरक्कृतः सुपिचेत्यतद्वाधित्वा नित्यत्वान्नामीत्येव दीर्घो दीर्घे कृते पुनरागमनलोपप्राप्तिश्चात्रेति बोध्यं अनिर्दिष्टा पथाद् इति भातिरके दृष्टान्त विशाटि तविकल्पितयोर्य
थाक्रमे कृच्छ्रप्राप्त्याधितावर्थः कृच्छ्रप्राप्तिः मनसदुः खं गत्यर्थत्वादिति वक्तव्यः कर्मकृत्वात्कर्तरिक्तः उपसंख्यानस्याकर्त्रर्थत्वेहेत्वन्तरमाह नधातित्वियन्तः परिगणनरू
फलसिद्धत्वाद्वादिति अत्र गमनरमणामोखेद इत्येके परे तु रज्जयोर्व्वकारजाः सम्मृगानितिभारहिप्रयोगात्कृगरमणयथाकृतमेव अतएव भगवतारंजयति वस्त्राणीति प्रत्युदाहृतमि
त्याहुः नन्वपि नुग्विधावपिरंजेश्चतिन नेतो ढंचितेः तत्राज्ञायानिर्देशेन कारणस्य वर्णार्थत्वेति बोध्यं नन्वशिल्पिनिघुनभावे रजकी तिङीष्स्यादत आह रजकीतिक्रियासेवं धमात्रविव
क्षायां सरजिकेत्येव तदाहुश्चायं योगोलिविति कथं तर्हि रजनी तिङीवत आह सचेति ज्ञास इदं इत्यस्य चेति मात्रन्नाहः काकीति भाकः आघः पुरक्षेपदीर्घेत आत्मनेपदी तस्येवात्र आह
एवमितिनियमः कुतो तत आह सर्वमोदिति धनुज्ञाश्वोदाग्वी पर्यायः किज्ञाएदयोश्चादिवालेषुरूपः तत्सेवं धावत्वेनुज्ञाह्वो वज्जादिरूपं विशेषं प्रतिपाय पत्नि आत्वार्ये दशीयवत्
वत्वेहेतुमाह विध्यर्थ चेति यदि वेत्यादिसिद्धांति चचतस्त्रथांतभावोऽयुक्तोन आह यथैवेत्यर्थ इति प्रत्ययलक्षणसूत्रमप्राधान्येनाश्रयणो विध्यर्थमितिभावः प्रत्ययलक्षणम
त्रस्यानियमार्थत्वेनाप्राधान्येनाश्रयणोपि प्रत्ययलक्षणाभावादत्यतः प्रीहाणेतरमाहभाष्येर्थ वेति तदाह वर्णाश्रयत्वादिति नन्वविशेषेणविधाने शाल्लीत्यादौ विले
स्यादत आह प्रत्ययमात्रे किंतीति ननु योगविभागेन परिहारे वाक्यान्तरे सेर्लिगिताः कृतलादन्यत्र विशेषस्य निहत्त्वेन स्यादत आह वाक्यान्तरेपीति पूर्वेनेति प्रत्यय एम॰
लक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वमाश्रित्येक्तेनेत्यर्थः निपातनादेवेति आङ्पूर्वस्य शासेः सूत्रे ग्रहणमभावादिति भाकः अनुदात्तोपदेशाद्वा निकेऽस्थित फलितेदिषयविभागादशो ८०

यति तेनामंतानामिति गमः धेनुर्स्त्विति चशब्दार्थमाह अनुनासिकलोप इति नाथोरि कृत्यहणेनातिन्नेर्विशद इत्यादिसाहचर्याद्यथाचार्यास्थिवंतेनुदात्तोपदिष्ट इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः धा
तुत्वादिति भ्रमः क्विपश्चेति सिद्धेरिति भावः परत्वेनत्रिकाधः तुरूपेणकः शरी एवय वविशेषवाचीत्यनुसूत्रे प्राप्ति प दिकं तस्यादेः र्थे च सूत्रे तद्ग्रहणमावश्यकं अग्रे क्तरित्यस्य
ग्रे अमती त्यर्थो इत्याहुः जनसनखन आद्यसो त्र इति एकवचनस्य स्थाने सौत्रं द्विवचनं विशेषणस्य च परनिपात इति भावः ननु जनसनेत्यत्र किं तद्ग्रहणानुवृत्तिः कि
मर्थाय तोऽकिं दर्थे मेनत्स्यादत आह जहातिस्यादाविति जनेत्सनोणादिकः ननु सनोतेरनुनासिकलोपस्यास्येतनोत्यादयो वकाशाद् इमि विरुद्धमित्याशंक्याह सनोतेर्येड
ति सनोतेस्तर्हि तनोत्यादिषु पाठो नर्थकोत आह सनोतास्त्विति नन्वत्र सनोते ग्रहणमनवकाशमत आह समुदायस्येति ननु जनखनो ह्यत्र वेति बहुवचनमयुक्तमत आह व
हुवचनेति केचित्तु भ्वादि पठितमसनमादाय बहुवचनस्योपपत्तिमाहुः सिषासतीति सनीवंतर्धे ति विकल्पितेड् इत्यान्नदभावेन्दाहरणं भाष्ये सनिच ये विभाषा चेति आ
घचकारणाद्यादि सनोपि ग्रहणमिति केचित्र एकस्याहि नामेति न चैकस्यासिद्धत्वासिद्धेन सह तुल्यबलता भावादिति युक्ताविप्रतिषेधाभावः द्वयोरपि परस्परमसिद्धत्वे
तुतुल्यबलत्वाक्षतेः कुतो न विप्रतिषेधः परस्पर इह स्मा परस्परमसिद्धत्वेन पर्यायप्रसंगेन नियमार्थं शास्त्रप्रवृत्तेद्रुर्वारत्वाद्बेति वाच्यं केमुतिकन्यायेनात्रापि विप्रतिषेधा
भाद्धमसूते महाकाव्येकालप्रक्षे विप्रतिषेधदति परिभाषायायाश्चाभीयत्वेन तदेवाभयोरप्यसिद्धत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः द्वयोः शास्त्रयोः समानाश्रयत्वे तदाश्रयाश्र
यकस्यापि समानाश्रयत्वमितिभावः नन्वसिद्धवत्सूत्रे ज्ञाप्यते कथं हल्ग्रहणस्य विप्रतिषेधलिंगत्वे स्यादत इत्याशंक्य हल्ग्रहणानुपपत्तेरसिद्धत्वं बाधित्वा विप्रति
षेधोज्ञाप्यत इत्याह विप्रतिषेधेनेति कृतेपीत्वे आत्वोपनेति नतु विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तौ शास्त्रक्रमेण प्रथमोपस्थितत्वात् अहल्योपतस्यासिद्धत्वादीत्वलक्ष

कै०टी०कि० लक्षणास्यतिन्यायेन पुनरप्युपधाप्रश्लेषो कथं हल्ग्रहणं विनासिद्धिरिति चेन्न घुमास्थे त्येवमाति पदोक्तत्वात्प्रथमोपस्थितमिसाद्यायादनुयदीदेशप्रसंगादिति इकमस्य अप
८१ मारास्वेनाकारस्याति दृष्टिकत्वेने यदेव प्रथमोपस्थितं इति भावः आद्य चक्रकमेवावस्थितिचक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः ननु पुनः प्रश्लेषो लोपस्यात्रापि माणयोनं तस्यासिद्धत्वा
त्पुनरपीलं स्यादत आह न श्रसंस्कारार्थत्वादिति लोके प्रयुक्तस्य प्रयोगस्य तावतान्वाख्यानसिद्धेरिति भावः किंच पुनरल्लोपस्यासिद्धत्वेपि अनेन शास्त्रेणास्य कृते कारस्येवद
र्शनात्पुनरीलप्रवृत्तिः स्वस्मिंश्च स्वयेनासिद्धमित्यपि बोध्यं तदेवाह आश्रेनस्वल्पीत्यादि किंच घुमास्थेत्यस्य प्रतिपदोक्तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वान्नूवेमालोपो तुलेमइत्य
पि बोध्यं आश्रेपइति पुनः पुनरीलप्रवृत्त्यायच्चक्रकं प्राप्नोति तदनेन परिहृतमित्यर्थः ननु चक्रमेपाष्ठतो व्यवस्थायाउक्तत्वाद्व्यवस्थार्थमेव नहीत्याद्यनुपपन्नमत आह नहि
शास्त्रेति मंदबुध्यनुग्रहार्थं हल्ग्रहणमस्य कर्तव्यमेव ज्ञापकत्वमित्यर्थः आश्रेनस्वल्पीत्यादिनोक्तस्य परिहारमाह तदेवस्वल्पीति एवंचेईत्वेन व्यवस्थानेष्टरूपासिद्धि
रिष्टासिद्धेश्च चक्रकमपि दुर्निवारमिति भावः लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन तु न पुनः प्रवृत्तिरिति तस्य पक्षे तइति तेनाज्ञादौ हलादौ च सामान्येन विहितस्य स्याजादौ किति लोपोपवा
दइति श्रुतेरणापि हल्ग्रहणं सिद्धमिति तज्ज्ञापकमेवेत्यर्थः परंतु ज्ञापितेपि पूर्वोक्तन्यासेनेव सिद्धे हल्ग्रहणस्य चारितार्थ्याभावात्कथं ज्ञापकत्वमिति चिंत्यमेतत् तस्माद
त्रज्ञापकोपन्यासपरोग्रंथ आचार्यदेशीयस्य भवतीह विप्रतिषेध इति त्वसिद्धोक्तिः इयोरसिद्धत्वेपि तु त्वल्पत्वाहानि विप्राज्ञायेन उभयोः परस्परमसिद्धत्वात्पमा
त्रेनेतावतासवेश्राश्रयावभावः विप्रतिषेधस्त्रेच यथोद्देशपक्षएव कार्यकालपक्षे पितदुपस्थितिसमर्थादसिद्धत्वाद्बोधितत्वमित्याहुः सनः क्विचि अन्यतरस्या एम०
ग्रहणप्रत्याख्यानेडुष्ठसिद्धिर्दर्शयति ननु सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्यानेलोपादिविधिः कुतोलभ्यते तत्राह सनः क्विचीत्येवेति एवं तर्हि सर्वत्रापि अनुपपन्न इत्यत आह ८१

हल्ग्रहणमिति आर्धधातुके असिद्धवदत्र संगादिति एतेनैतद्द्वितीयाध्यायकर्तृशक्याउत्स्याहुं असिद्धत्वानापन्ने आगमानापन्ने श्चकानिवृदितिगुणाद्यर्थमिति भवतइत्यादे
गुणार्थं कायतीत्यादावद्धीतीत्यात्वप्राप्तेरूपधार्थोधीवतीत्यादौ दीर्घार्थं चेति बोध्यं वचनादिति स्यप्रत्ययैकारोच्चारणासामर्थ्याद्गुणाभावे तत्र चरितार्थत्वाद्ब्रूत्यमिदं नसार्वधातु
कानुदात्तत्वमपि तत्र चरितार्थं बोध्यं द्विशपाबाधमिति लंकायानीनाशीनाछिशायामूलेस्यापितेतिकेनाचिह्नकोऽस्थ्गच्छतिवृक्षांतरेषु सत्सु किं शिंशपयानुरोधेनेति तद्वृद्धि
बोधमित्यर्थः विशिष्टकार्मार्थत्वादिति तदभावेहि भ्वादिपाठएवोचितइतिभावः नित्यानुस्मृभृदिति किंसाक्षीनश्वेरितिविकल्पएव यथास्यादित्यर्थे पाठः स्यादइतिन
ज्ञापकइतिभावः तस्यांगस्येति तदंगे धातुः इदं च शास्त्रं तस्यांगस्य कार्यमितिभावः ननु सर्वत्रातो लोपेशपश्यनोनित्यमित्यस्य कामतिरतआह सर्वत्रैवेति ज्ञानपूर्वप्नो
ऽदितिव्याख्यासमप्रत्ययलक्षणसंभवादाह भूतपूर्वेति भाष्ये आकारग्रहणमुपलक्षणमित्याहुः अन्येषां चेति अदहमिति हनयहणास्यज्ञापकत्वं चिंत्यं तत्र ऋच्छनेनद्या
योलोपतस्यासिद्धत्वादनुनासिकोपधालोपयोरप्रसक्ते लुक आवश्यकत्वात् असिद्धत्वमनित्यमिति वाशयः कथं तर्हीति लुकि लोपे च त्रांकेयत्र योयाकारइति तथाच
वर्णाश्रयत्वान्न प्रत्ययलक्षणमितिभावः प्रागेवेति इदं चिंत्यं स्यादेशस्य परत्वात् अतोलोपेन स्यादेशनिमित्तानंतर्यविघातादित्तिविप्रतिषेधः अतृन्निपक्षे सप्र
त्ययत्रपदेशोऽकारांतइति बोध्ये भूतपूर्वेति सामर्थ्यादिति भावः पाकइति चयस्तु दाहरणं बोध्ये प्रत्ययलक्षणार्थमिति तेनोपधावृद्धिसिद्धिः इदाद्यर्थमिति श्र
त्यर्थकाचइति प्रतिषेधः स्यात् सति चेरि अनिटीति प्रतिषेधात्तेलोपेनेति बोध्ये ननु अल्लयोरिति अजादौ किति सार्वधातुकेप्यनेनैव सिद्धेरिदं नियमार्थ
मिति भावः नन्वत्र पक्षे आग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह तुक्तरार्थमिति तुनीतइत्यादावीत्वार्थमिति भावः ननु लोपः परस्मैपदित्वात्तनेदेकतरीरूपं नापि कर्मणिपक्

कै० टि० वि० प्रसंगादितिकथमिदमत आहकमेकत्रेति तत्र न दुह स्नुह नमामियक् प्रतिषेध अस्मात् आसे वी जमाहेये भ्य इति वक्तव्य इदं विंत्यं विरप्रतिषेधेपि विरुद्धस्य प्रतिषेधेमा
८२ नाभावादित्याहुः अनपेक्षेति तदपेक्षायां तु वृद्धिं वाधित्वाः कारलोप न भाव्यं न तु यावादिभ्यो लुग्विधानेनातो लोपाभ्युक सार्वधातुक ज्ञापितं इति कथमेतत्माशिरन्त आह यथा
यादिभ्य इति स्वाश्रयः सार्वधातुकाश्रयः ननु चिणि अतो लोपो यदि धानात्कथं चिरव द्वा वात्माशिरन्त आह चिणीति स्येति अदेताच्छिरः प्रयोगस्यानभिधानाच्छिणीति सादृ
शेनमेतान्मेन तु वृ इत्यभावात् गुणा प्रासेः कुतो पुकू प्रसंगोत आह वृद्धि रिति विरलस्य वादिः प्रसंग इति कुतो नोक्तमत आह इत्ये प्रसंगास्त्विति सीपुदादीरिस लोपे सव
र्णदीर्घविशेषाभाव इतिभावः अल्लोरेः उपधायाञ्च पीति एव वयथा शेषात न्नइत्याने प्रसंग इति भावः प्रयुज्यत इतीत्येतेन एनसू ज्ञमात्रीय मवांतर वा क्यार्थ दर्शयि त्वामिद
वइति परिभाषैक वाक्यतापामद्य वाक्यार्थं दर्शयति रमिमादिनामित्यादि ति मित्वेनस्थानि देशत्वं वाध्यत इति भावः आदेशस्य स्थानि देशत्वे हेतुमाह विशिष्टे दृष्टा
तिय देशो स्थानिनः प्रसंगास्तदेश एवादेशो चितादिति भावः स्थानि पष्ठ्या निर्देश इत्यदेशस्तेपि न द्विविशिष्टे ऋच्छेत रस्ते वा देन दर्शयति भारद्वाजीया उ इति भाष्य भ छो भष्टु मिति
कि लाक्षावाद त्रसे प्रसारणा प्रसंग इति भावः रक्षो रिति रस इति निर्देशात्वोरस्य प्रसंगा इस्रोरिति द्विवचन निर्देशः सावकस्येति रफ मात्रस्य ऋकारस्य कार्यो गोणीभ्य इवस्या
दिति तद्विधानानर्थक्य स्यादिति भावः एकदेशविकृतस्येति राजकीयमित्यादाविवस्थानि वद्भावा प्राप्तावपि तो कश्चिद् भ्ययुच्छादि दृष्टान्तमूलकैकदेशविकृतन्यायेन र
त्वमिति भावः शाश्रोत रस्येति कृते ऋकारस्य कृते अकारस्येति भावः ज्ञातिपदार्थो अष्टेतापरिहरति अजात्कृते रितिवक्तो ऋभावस्यापि शाश्वतर प्रासाः नित्यत्वं कृ राम०
ताकृत प्रसंगी समीत्राश्रयणेतु द्वयोरपि नित्यत्वे चोभ्येत स्मात् इत्थं कृता याएनः प्रसंगविज्ञानोत्तभावेपि लक्ष्य लक्षणास्येति न्यायेन पुनर्दृष्ट प्राप्ताव भा स्यादितिन ८२

सि आतः इत्युरूपयोरभ्यासी दितिसिद्धोद भाक्षी दितिन सिध्येदिति भाष्यार्थ इति वो ऽन्यं अंतरंगइति आर्ध धातुकमात्राश्रय त्वात्तद्वृद्धिस्तु परस्मैपद मप्यपेक्षत इति वहिरंगेति भाकन
सिचीति अप्रतिषेध उभयोश्च स्थानि फल्वए वर्णाश्रित्यं ग्रहणस्य सञ्ज्ञानीयापेक्षत्वा पकत्वादिति नु नाश्रितेइकोगुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्ये कृतत्वात्तज्ज्ञापितमिति वक्तुं सुवचो ऽन्ये तु भाष्य
कापीदं न दृश्यत इति ध्येयं वृहस्थानिकत्वे नाशापि वहिरंगत्वे अत एव नास्ति अंतरंगामित्यस्याभावे पि न क्षतिरित्यस्येन नु रभ्यावमतेप्पष एवं विप्रतिषेध आवश्यकः अस्मथापर
लात्तद्वृद्धौ सक्ष इति स्थायेन स्यादत आह रभावे इति तत्र सवाकारा इत्तर इतो सिद्धमिति भावः इदमुपलक्षणो चरीभृज्यीत इत्यत्रानित्यतयाज्ञहूय अवर्णार्थ अभावात्मेप्रसार
णं पूर्वविप्रतिषेधेन त्यस्याप्याव इपकत्वात् किंचापि द्विटिकर्माचेसे योगात्परत्वेन कित्वे गुणाभावे वम्भज्जनु हितिस्यादित्याते तु वम जेतु रितितास्सिध्येर मेव कार्यः नचस
निपातनपरीभाषया त्रनदोषः शाहतो थे तो वा स्यात्कित्वादिपातनलक्षणत्वाभावात्तस्य वेचेदं सूत्रं चेति वेन संग्रहीतभाष्ये न तु चेति तदवयव रफस्य पृथग्ग्रहण पोवोगात इक
एवैव रमानि इति वाच्ये त्वजभावादत्याद्वचः परेन स्यादिति प्रश्नः तत्रविषये संप्रसारणादिविषये आदेशो भविष्यतीति स्थानि समानदेशः आदेशो भविष्यतीत्यर्थः तन्म
ध्य पतित इतिन नुद्विः प्रयोगोद्विर्वे चने हयोः प्रत्येकं तत्वेपि न समुदायस्य तत्वमिति नैतन्यायावसरः अत एव दयते रितिसूत्रे स्तोर्द्वित्वे कृते उत्तरखंडस्य मभावे कृत इ
त्याद्वि वक्ष्यति भाष्य तन्वभ्यासस्यैनेर थेकेन तदवयवत्वेपि न तत्रत्स शास्त्र प्रवृत्तिः उत्तरखंडेन भवधानाच्चेति चेन्न अथापि कथं द्विदित्यादि भाष्यस्यैकदेश युक्तिकत्वेनादो
षात् अतो लोपः आल्लानिदेशोतितत्पक्षे हि सरवायाविस्पादावचो ऽग्णीतीस्व वृद्धिः पवनेनेतत्सापएव चकार कइत्यादो प्राप्तिः कार्ये तिदेशे तु कारकइत्यादो प्राप्ताया
अचोञ्णितीति वृद्धेर्यमवकाशः स्यादिति भाव कार्यातिदेशपि वृद्धि शासनकच्छेत्वेतस्येवतिभाष्य लुप्यत इत्यन्ये नन्वारिद दित्यादो यणः प्राप्तेः कथमयणि

कै॰ शे॰ वि॰
८३

लोपापकाशेोतआहयणादिति एवंदगुणाभावोलोपयोः स्पर्धायामवकाशएवेतिभावः तद्दृक्षतिएककेनसहेतिनतुवाच्चापीतिएवं चगुणास्यैवकथमिदंस्पर्धोदाहरणमितिभावः समाधत्ते
परत्वादितिअतएवगत्वादितिचगोमात्राश्रयत्वादितिभावः अत्रसंत्वेतद्व्यादिश्रेत्पलोपः प्रसज्येतेत्यतेभाष्येएकदेशयुक्तिः इध्मादिस्थानीकारहन्निमित्तत्वस्यभावमाहगोरितिसूत्रवक्ष
माणाभाष्योक्तासाद्ग्विधित्वेनस्थानिवद्भावेनगोत्वाभावात्किंचलोपनिमित्तस्यलोपतामस्यनिर्दिष्टप्रमाणोनिश्चितस्त्वस्यलोपइत्यर्थइत्येकादेशइतिसूत्रभाष्यादुभयतेएवंचेयदि अस
स्यनिर्दिष्टप्रमाणधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्समुदायस्थवर्णात्वरूपत्वाभावेनलोपाप्राप्त्यास्यैकदेशयुक्तिरसमवोचितमितिदिक् गोरिलोपपूर्वविप्रतिषेधश्चाभियतिज्ञापकंपरत्वादगुणा
दीनांबाधकत्वेद्गुणादावपिगुणेनवाधेसिद्धेतद्वयर्थसप्तमवेतिबोध्यः नन्वत्राप्यतोलोपप्रशङ्कः कथमयंशङ्कुरवकाशोतआहअनार्धधातुकत्वादितिनत्रहेतुर्धातोरविधानंप्रसङ्ग
त्वः अबोत्पस्येति हलंतोगस्यनिमित्तयोपज्ञाइत्यस्यलोपइत्यर्थइतिभावः नन्वारंभसामर्थ्यादित्युक्त्वारभस्यविवमार्थत्वेनचारिताथ्योदित्याशङ्कते आख्येएवमपीतिःसंव
धात्वतिकिमर्थकत्वाद्नजिज्ञासाविषयप्रयोजनकमुच्यते तदुत्तरभावप्रत्ययेनाजिज्ञासाप्रयोजनयोः संबंधाविषयविषयिभावरूपतत्रप्रयोजनज्ञानेहिनतज्जिज्ञासातद
ज्ञानंचतद्भावात्समत्वोहितज्ज्ञायतेवतिसनिष्प्रयोजनंसल्लृप्तयाफलतितियमादृद्धिवत्त्वलयुक्तिमाहनियमहीति सामर्थ्यात्परिकल्पनमित्यनेनतस्यान्यत्राह्वलेस्चव
यति अतोलोपपरिभाषेति एवंचपरिभाषाबाधस्यादिविधिवादिनोणावञ्जकलेनास्यविधेनियमोद्भवत्वमितिभावः विधिरूपत्वस्यतिविधिरूपबाधनमितिपाठविधेयद्भवि
श्चित्तस्यबाधनमित्यर्थः इदमुपलक्षणानियमवादिनाप्रधानस्यातोलोपइत्यस्यहलोनुत्तरयविषयेचाधः कल्प्यइत्यपिवोध्यमः अकारस्यापीतिअत्रपक्षेविषयभेदात्रअलोप
पलोपयोर्बाध्यबाधकत्वाभावइतिभावः अतोलोपोवाध्यइति एकविषयत्वादितिभावः अवृपसापिविकल्पेनेतिएवंचतदभावेप्यल्लोपाभावइतिभावः इदंचद्धित्वायत्ततीय रामः
८३

चतुर्थेत्यादिसूत्रस्यभाष्यविरोधश्चिंत्यंतत्रहिचेकल्पिकापवादधावनत्वसंगस्यप्रशक्तिरंगीकृताभाष्यकृतानुवादस्तलपरिहारांतरसद्भावदिदंनोक्तमितितत्वतदाप्यपइतिविशेषवि
हितयलोपेनास्यापस्यवाधाभावादित्यर्थत्वाभावाविभागस्येतिभावः हलइतिपंचमीतिभाष्ये अंगनिमित्तस्यहलउत्तरस्ययस्यलोपइत्यर्थइत्यल्लोपापवादत्वमवनास्तीतिभावः नन्वंगा
दित्यस्याभावेनाभादितिचेत्तत्रद्वत्यनुपपन्नमतआहअंगस्येतीतिअनेकान्तत्वातिअत्वयवावयविभावादिरूपेत्यर्थः अतरंगत्वादिति अंगसंज्ञासूत्रेप्रतीतत्वेनशास्त्रीयत्वेनप्रथ
मप्रतीतत्वादित्यर्थः ननुप्रत्ययनिमित्तोत्पादकत्वेतिकथंतस्यहेतुत्वमतआहप्रत्ययहेतुकत्वादितिप्रत्ययत्वादद्दोषइति यद्यपिएरङ्गलोपेःकार्यलोपइतिकथंतस्यप्रत्ययहे
तथापियदिएवंमलोपस्यान्तस्यापिप्रत्ययत्वंस्यादितितार्किकप्रत्ययत्वाद्दोषः इत्यर्थः णानिति अनित्यानित्यायाप्रभावादितिरापत्तासपरायाइतिशेषः एतच्चोत्तरसूत्रेस्फुट
भविष्यति निष्ठायांसेटिः सेजयितिमारणतायवानिष्ठामतेपुत्राइतिमारणोक्षिप्तामिविपक्षिभितोहस्वस्यअन्नार्थस्यपूर्वेकस्यैवप्रयोगइतियुक्तपकारेउक्तेनत्वेनेनाणि
लोपाभावेपिपूर्वेणास्यहतआहसूत्यहणोति नन्वेवंचादौतत्रांतेनाद्वप्रतिषेधप्रकरणाजज्ञाइतिनिपातनंकिमर्थमतआहवादांतेनातिज्ञापेरिति मित्संज्ञोपाठेकत्वेम
न्येपाठेनतत्राभितस्वमहणाछन्नइत्यपिनिपातनमभिमतएव ज्ञापनेभित्वाभावेनतत्रद्वप्रतिषधणिलुकोर्विकल्पेननिपातनातज्ज्ञाज्ञापितइतिरूपद्वयसिद्धिः अ
तएवतज्ज्ञापयसाधार्थइत्यादिसंगच्छतेइतिनारायणाअन्येतुवादांतेतिसूत्रेतुज्ञयमिश्चेत्यस्यनिपातनेप्रतिपदोक्तत्वातुमतएवकेयटज्ञयोर्निपातनमाश्रीयतेज्ञपितइति
कश्चित्पाठइष्यतेइत्याहुः तच्चिंत्यंतेनैवसिद्धौअत्रसोदाहरणापरभाष्यविरोधापत्तिः नन्वनेनणिलोपोविधीयतइतिकथमितोभावः स्यादतआहइरिकृतेइति नतुपर
बादेवरिकृतेणिलोपःसिद्धइतिकिसत्यहणनेत्यतआहअक्रियमाणोहीति ननुयएकाजधातुः कृइतिसोयंनमवतीतिकथमिदंप्रतिषेधोतआहएकदेशोतिको

कै.टी.वि० ८५ यिगतति·ङ्ताङ्तप्रसंगमात्रेणानित्यत्वं· तद्देयस्मिन्नेवानित्यत्वदाश्रीयते इति भाव· अत्रापि स्ते इग्रहणमवमाने· ननु पूर्वेमिघपि णिलोपे कृते प्रतिषेधवदति इत्रितस्य कथं नेत्यत
पाह इयिस्वितिद्दृष्टिपरतो णिलोपे क्रियमाणे इत्यर्थः· अनाथित्योक्तमिति· तदाश्रयणे हि णिलोपस्य स्थानिवत्वे नैकाचः पत्वाभावादि णिनषेधा प्राप्तेः पूर्वं णिलोपे पिद्वेषाभावात्का
लावधारणार्थं सेट्ग्रहणमर्थं सन्तदनित्यत्वज्ञापयतीति भावः· एकाच इति विहितविशेषणानां चानाश्रित्येदमित्यपि वाध्यवस्कृत एव तर्हि नार्थः· सेड्ग्रहणे नेति भाष्यस्य तत्र सूत्रे
विहितविशेषणाल्· इतिशेष· तद्दुत्तरभाष्यं त्वेकदेश्युक्तेरिति बोध्यं· ऋग्मविपर्यय श्वेति· हृत्रमित्येत दृतेश्च तममपि मच्छोस्तवे धनीयमित्यर्थः· न तु णिलोपनियमेन कृताभो
मोगः कथमुणप्रतिषेध कुर्वीदत आह· अनेकेति· ननु गुणाभावेविधेयस्य भवति कथं नियमार्थतेत्यत्र स्वरसादाह· अथ वेति अर्थविशेषेति हृत्ते एवाध्ययन एव नान्यत्रेति· अपामतः
नन्विह निर्देशो नैवासंदेहार्थतः स प्रज्ञानुपपत्तिरित्याह मध्यपीतिकः प्रत्ययइति· उणादिषु व्याकरणान्तरकिंकृत्तुः प्रत्ययः अर्थेनपीति विचार्यत इत्यर्थः नन्वेतत्सूत्रमुपादाय विचारः क्रिय
माणोत्र व संदेहो युक्त इत्यत आह चेति· किंत्वाविति तृत्त्वस्य कृन्तेरित्यादौ गुणप्राप्ति पे धाप्यावश्यकमिति भावः· गुणोविधेय इति अत्र सूत्रे इदनुदिति न पठनीयमिति भावः· उभयथोत्तोदा
त्तत्वादिति कृत्तौ त्यय स्वरणोत्तु चित्ति स्वरोणेति भावः· परे तु इदं सूत्रमयादेशानुवादकं लाघवात् तदनुवादात्वणिलोपृत्राधनमन्यथानुवादत्वा संभवात् अत्र सूत्रे निमित्तत्वेनाश्र
यणात् एते भ्यो यथा प्राप्यमाणमवादि पत्यय कल्पन ढकि लोप इत्यत्र ढक्कोल्पनवत्· तदाह कृत्वादि यानिष्वस्यानुवादत्वनिर्वाहायस्त्र कृतोपि तस्याव श्यकत्वमिति तद्वेधाल्क्· अत्र सूत्रे
चयहस्तोनकार्यमिति भावः· व्याकरणान्तरत्वेत्तथे ग्रहृत्तेणैव स्थानयादेशो न तु तदंशोनुवादत्वम गइत्याशयः प्रस्ययान्तरे· व्याकरणान्तरे पठितात् प्रत्ययादस्य तु अयादेशो चेति· तदनु
वादके शास्त्रे इत्यर्थ· निमित्तत्वेनाश्रयणा एवं सति तस्य कल्पनादस्योपसंख्यानत्वैयर्थ्यहारो भाष्ये अन्यथा सूत्रे पाठ स्थानितिर्वा दस्तेन सूत्रे कः प्रत्ययो निर्दिष्ट इति संदेह प्रस्य एम० ८५

यांतरकरणमेवदोषो न तु सूत्रेकरणमपि दोष इति केयमेक्त्र व्याख्यायांतरभाष्य स्यामञ्जस्यकुत्वोरक्ष व्याकरणांतरपठितस्यानुमतिमात्रेणापूर्वमुपसंख्यानभावः णिलोपाभावायेति
भावः उभयोक्तियत इति· अत्र पाठत्वेन प्रत्ययान्तरेत्वबोध्यत इत्यर्थः कृञ्जः सर्वधात्वर्थानुवादकत्वात्· एतेन यद्यत्रेत्यादिके पूर्वोक्तमपास्तं तेनैषां पैकृञ्जादिवर्णे ग्रहणः लेशः चितमेतो
दन्तादयश्चेतत्सत्रेयण्ते इति न स्वरभेद इत्याहुः· लपिलस्य अग्निमवर्त्रिकानुसारात्सूत्रपेचम्पतपाठनियोपेनाप्यवार्त्तिके पसंतानुवादो न युक्तो तस्या ढ्के चिदिति लघुः पूर्वो य
स्मान्नस्याणस्य पद्या हे इत्यत्र पक्षेर्थः णितो हृस्व इति अमतत्वात्तमित्वे· न चान्त्रव्यवहित इति· उत्तरेण गविकल्पापत्त्या स्यादिति परिभाषया पूर्वी रत्वादिति भाव· यूहक्ष
ति नचाव्यहितेइति· दूषणे नरमाहवक्तातिति· भाष्ये दोषो नरमाहात्लोप चातिपंचम्यंतपाठे यथावृंजनाननेषु न दोषस्तथा सूत्रार्थप्रदर्शनव्याजेनाह लघुः पूर्वो यस्मादिति
अत्रोभयत्राप्यव्यवहित एव गृह्यत इति चिकीर्षमत इत्यादावपि न दोषः न च वर्णेग्रहणे जातिग्रहणाद्दोष एवात्रेति वाच्यं· जातिग्रहणे नानेकग्रहणे पिवर्णद्वयस्यैव ग्रह
णानादोषात्· अत एव स निमीमे त्युत्तरे द भ इञ्चु अपज पृथा मिति दंभेरपि सिद्ध उत्वाभ्यां संयोगादिलोपाभ्यां सिद्धं दंभ इत्येति स्त्रविध्यानं चरितार्थं इत्यावहित्य भेतिव
गोत्र यत्सत्वेन किलानापत्तेरित्याह· न चैवं निपातनत एके नि सूत्रस्था इत्यर्थ इति भाष्यविरोधः तत्र अट्ट इति त्रयाणां सत्वान इति वाक्ये तत्रापि तत्द्वृटकेद्वयोरवा
पाद्यवात ध्वनि हि स्यादिति· विषयांतराभावाद्वचनसामर्थ्येन हस्वादीनामसिद्धत्वं वाध्यत इति प्रश्नः विभाषायः अस्रे हार्थेति· अयुष्मितिकि माउ· पूर्वस्य
लमह लब्ध इत्यस्याति मत्तिको निर्देशात्तास्त्व धातोरिति संदेह निरस्यार्थं भिन्न यज्ञ आकृतौ चेति इदमस्तक मिस्यस्तृ दाचेदितम॥ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भज
नागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकं॥ ॥स्वाविस्त्रसीनन्वर्थद्वयपरिग्रहमाप्रियत्वनीयपक्षोपि किं नो स्वाविनोत आह युगपविति न तु सी

कै० टी० वि०
८५

पुर इत्यागमत्वात्भावकर्मणोरिति संभवतीति कथं सा पुरोविशेषितत्वमत आह आर्धधातुके इति सार्वे सार्वधातुकस्येति सूत्रस्थभाष्ये स्यादीनामार्धधातुकत्वेनैतत्प्रातिकत्वम
पिनेति भावः ननु मुख्ये भवति गौणे अहणाम स्याप्यमत आह भूयसामिति अविशेषितइति भावकर्मणोरित्यनेन विशेषणाभावेनेति भावः भाष्ये चिरत्वज्ञापकोविशेषितइति द्विरावज्ञा
ववितयः सत्यो विशेषितइत्यर्थः नानुभावकर्मणोर्येषामित्यत्र स्यादीनामनुवृत्त्याचपि कथमत्रे सिद्धिरत आह स्याद्यनुवृत्त्येति यस्मादयो विहितास्ते भावकर्मणोर्भवेतीति वाक्य
भेदेन संबंध इति भावः ननु स्वादेशैरेव तयोरर्थयोरुक्तत्वात् पुनस्तेषां तदभिधायकत्वेऽप्यर्थे स्यादित आह यथा चेति अन्यथा स्यादीनामात्मनेपद संनियोग स्वतन्त्रस्यादिति भा
वः समुदायार्थेति परस्परसमभिव्याहारात्साहित्यरूपार्थवाचिनीति भावः अभिदधतीति द्योतयंतीत्यर्थः ननु केत्यत आह स्यसामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्येन युगपत्संभवजी
मत आह तत्रान्यायेति अत्र पक्षे स्यसीयुटतामिति द्विविधानुपपत्तेराह अथवेति भावकर्मविषयाविति भावकर्मविषयकज्ञानजनकविषयावित्यर्थः ननु स्यादीनां कृतत्वादि एतत्
व तेषामेव सिध्यति किं प्रश्नेनेत्यत आह स्यादीनामिति स एवेति० ननु सिद्धाती कृतानां पक्षेन सामाभावे नागमित्वे प्रमाणाभावात् कृतं विनियोजकत्वाभावप्रकरणस्य विनि
योजकत्वमाश्रीयत इत्यर्थः एवं व्याख्याने व्यर्थव्याख्याभेदं मत्वा प्रकारान्तरेणाव्याचष्टे अथवेति इड्मात्रेणेति कृतादिभिः प्रमाणैरेव शेषत्वाभावात् केवलस्येत्यर्थः
कथं पुनर्भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीनिमित्तत्वमत आह इहेति ननु सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात् षष्ठी प्रकल्पनेऽस्यादत आह कार्यातिदेश इति स्यादिषु परतो नादीनामित्वरव्या
यं भवतीति पूर्वेणास्य वाचनिकत्वात्सप्तमीति भावः अर्थाम्भादिदीतिजनपदेत्वितिस्यादे यथा असमामपीति आर्धधातुकस्येत्युपदेशनेयस्याः सत्यार्धधातुकपदेन स्यादीनामेव ग्रह एक०
णाच स्यादपइत्यासंबध्यते सीयुड्विषये च सीयुडादिस्तद्वतइति भावः अविशेषितविषिद्वावद्वावदिति तद्विषया ह नो दीर्घ इत्यर्थः ननु इट् संनियोगेन विधीयमानाश्चण्वदावते ८५

चैवभवेवनपत्रकोचिदित्यत्राह यथाकर्तुमितीति अन्वाचयशिष्टचिण्वद्भावइत्यर्थः अपेक्षत्वादंगसंज्ञेति अंगसंज्ञायामित्यर्थः अजादीनामंगानां चिण्वद्भावविधानात्सुधा
कोक्षाप्रत्ययानां सन्निहितानामेव प्राप्तत्वात्संबंध इति भावः एवमागमविधावुपयुक्तानां स्यादीनामुपस्थितिरेव तद्भावेनान्वय इत्युक्तं चक्रत पूर्वविशेषणेऽप्युपयुक्तानापस्था
दियसंबंधायुक्त इतीत्थं सम्बन्धभाष्यार्थ इत्याह सर्वमादिदेशसामर्थ्यादिति अयमत्रभाष्यार्थः पूर्वविशेषणाकेनोपयुक्ताने च स्यादीनां अत्रे द्विविवाक्ये आर्धधातुकपदेनापेक्ष्य
महइतिस एवेति ननु सिद्धान्तवादी हि परत्वादस्य पक्षस्यादिति भावः तुल्यबलायामायत्ति यथादात्रेयोनित्यत्वादप्रमेवप्रवर्तति तथाकरद्वनोः स्वइत्यादिविषयेऽपि अनेनेड् तस्यापि
वलादिलक्षणत्वादिति भावः फलान्तरं दर्शयति अन्ये चेडिति अन्वाचयेति असतितात्पर्ये आह एक एव कार प्रयोगे समुच्चयस्यैवप्रतीतेः सयुक्त इति भावः ननु वलादिलक्ष
णइतिसतिइत्युदे प्राप्नोति असतिरहितस्येतिशास्त्रान्तरप्राप्यमनित्यत आह आकृतिपक्षेचेति व्यक्तिपक्षेहस्यायइतिभावः चलक्षणोत्र लक्षानुसारात्क्रमाकृतप्रसं
ग्रलमात्रेणानित्यस्वामीकार इति वोध्यं तस्यापि वलादित्वेति अथचक्रन्तव हिरंगत्वस्यानाश्रयणाज्ञापि बोध्यं इतर इति प्रकरणात नवस्यामाश्रित्येत्यर्थः चिण्वद्भिः प्रयत्ता चिण्व
द्भावप्रयोजनमित्यर्थः विधातीत्यस्यानित्यत्वं दर्शयति चक्षिनि इति अथवेति अकारप्रश्लेषः कार्य इति भावः एवं चाप्रवृत्तनिमित्तत्वस्यानित्यइतिशेषः तत्र हेतुर्वि
घातीति अस्यायमिति शेषः कर्तरि णिनिस्तद्रक्षति क्वचित्तु भाष्ये येनस्य निमित्तं विहन्तीति अन्यत्तु यतो न कृतनिमित्तोस्यादिधातीत्यनेन विहतीस्यतोये निमपइत्यर्थः तद्
श्रुवितभाष्ये इति श्रुतिस तस्य निमित्तं न विहन्तीति अन्येतरपक्षेऽन्यदार्थबोध्यं अन्ये तु अत्रापेवार्तिकार्थः वृद्धिः अत्र इद्धिरुपधायादृद्धिश्च इति इड् प्रयोजनं हन्तादौ वा
सिद्धइत्यत्रापाश्रितत्वादिदुवरवातेइत्याह ककारोपेति विशेषणाकात्प्रमाह अन्येषामिति ककारोपेतगुणात्कप्रसंगाच्चस्थैयामेवरपत्वादज्ञोत्वविधानक इति भावः नवो

कौ॰टी॰ ८६ पदेऽस्मदर्शाकृतेष्वपदेशेष्वोत्पन्नेदंतस्येत्यर्थश्चापि व्यतरुत्यादावप्यनुपपत्तिः उपदेशे योऽन्त्यं तन्नाभावात् एवंकारिष्यतइत्यादौ न विषये षत्वपदेशोपदजंतमित्यर्थस्क एषं तेऽनाप
लाकन्तुमन्त्रावसः नचरांपितेलोपप्रसङ्गो आत्विधौस्थानिवत्वाभावादुपदेशो योऽवतदंतत्वमपि उरूपपादेणितोपा सस्त्वेनाथंक्षातुकस्येती इत्याप्तोतत्रिसंत्वेन चाधित्वाद्विरवादिदुए
वप्रह्नेऽनदोषात् विप्रतिषेधे आभीयास्त्विद्धत्वाभावेन णिलोपा सु रलादर्शेव प्रह्लकृप्स्तिकामे अतोलोपइत्यत्र वाइंधातुकोपदेशोयद जंतमोत्पयर्थेनादोषात्तत्र वाऽऽत्राप्रिआ
इत्यासीपुउशदि विशेषणात्वे चेत्तदोषात् द्वयोरपि इति चिशब्दे क्तेनेष्टव्यावाधात् गुणोऽनिसः भव्यादिसिद्ध्यर्थमिति भवः प्रवेयमास्वेयमित्यादौ अन्यथा त्वादिनाम नजेतत्वा
द्वोपदनापत्तिरिति भावः प्रतिपदविधिरिति चित्यपिदेः निरवकाशत्वेसत्येव तस्यबलवत्वात् अत्र हेतोरिति सेऽशः स्पर्धेविषये चरितार्थः सीएऽशोऽप्यनुग्रहादिविषये च
रितार्थः किंचवधादेशोपि प्रतिपदविहितः इति तस्मात्स्पसिद्धतासिद्धित्पपि विषयसद्मीति भाष्यात्रोयः नहि षयेहनोदीनां चिरावत्कार्यं कृतेषु तषुतेषामिद्धितिसूत्राथ
।वद्भिभावादिसुक्ते इत्यादेशाविषयधातूनोविणत्वविषयेनादिधानमितिदिक् भाष्येसतस्मातादिति नचैवं विणत्वभावाभावेपिवधादेशानापत्तिरिति एका चइति
सूत्रस्यवषिताएतिभाष्यप्रयोगानुपपत्तिः प्रवर्तमानेनैवद्वाधकेनवाध्यत्वात् धोनतुस्वयमप्रवर्तमानेनापीति न दोषइतिदिक् ननुयञ्चिणपाहत्यवितिनं युगा
हितवेदेवविरावक्षावास्त्वतिनचहनिधाऽऽदेशगल्लव्याविहिताइतिकथंतेषांप्रसंगोऽतआह इहेति यस्यापीति विधेः इष्टस्यसर्वेष्वाश्रितत्वादिति भावः अथ गस्तेति
कस्येति नन्वत्र कृतोगस्य विहितानाम् इति इत्यइति भावः आतोलोपइटि इहवहूनोपक्षाणाम् अभवात्तेषामेकैकस्य परिग्रहे प्रयोजनभेदइत्याह एतस्य भवतीतिप्रया
जनप्रश्नद्वारेण कतमः पक्षोत्रपस्थतइति प्रश्नपर्यवसानदेशोपितु माहइत्युचीति अन्यतमनञ्चा कृतात्त्राधधातुके नच्चा तत्रानंतुमृत विशेषणानकेनापि राम॰ ८६

दिरः समुच्चयेऽत्तरद्वयथा संभवं विशेषणत्वेन योऽपमित्याह तत्र यदीति अजादेरिइति भेदाधिष्ठानत्वात्संमुच्चयस्येति भावः अजादेरीयेऽजादिप्रसयांतभो
वादितितात्पर्ये इट् इत्याहेनवागमस्य प्रत्ययस्यसामान्येनग्रहणमितिबोध्यं दासीयेति दाधातोरणशीर्लिङि आत्मनेपदोत्तमपुरुषसापुटि च हलादिरिट् स भवति तस्यकुङि हनो
स्पेवआर्धधातुकसंवाचाभिवारीति भावः अथानुमृतविशेषणानाजादिप्रत्ययेनेट् समुच्चयइति मंपक्षदर्शयति अथाजादेरिति व्यत्ययइति राद्धाजेलङि कर्तरिकर्मे
व्यतिहारे इत्यात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचन सिट् अदादित्वाच्छपोलुक् तत्रमध्यमेइट्लोपः आर्धतयोस्त्वनिष्टः प्राप्नोतीतिदोषः तदाभावे धातुकार्थमित्यतद्पपादयतितद्
वीति एषवृतीयः पक्षेलक्षणानुरोधान्नासिद्धातिनोभाष्येतदाहइतरः कृतेतिकेवलादपूर्वादइत्युपपाद्यति आ अदीति आदीतिउत्तमपुरुषैकवचनेइटिरूपं तत्रावश्यहवादिना
माद्यनमंत्राथः अन्येषादानमर्थः लुङ् लङोरस्यतरइत्ये तद्विशाद्यातित्रलङीति घुमास्था वकारस्यसाम्यतिषेधेनसंवंधाणोगादाह वकारस्येति ह्रस्वइति यद्यपि पदमञ्ज
र्यादिषुसुस्तकेषु मान्ये तपस्मानेमाध्यंदिनशाखायांवदीर्घः पठ्यते तथापि क्वचिलाव्यायाह्रस्वपाठोव्येषणीयः ननूक्तनिपानिष्टरूपनिष्टत्वयमतिषेध आचक्षणकोऽत
आह घकित्त्विलिति भाष्यकारमतेनास्तितिप्रत्ययलक्षणसूत्रस्यविधार्थत्वेहलादौ कृतेतिवणेस्याप्राधान्येनाप्रयत्नादिति भावः अत्रेदंचिंत्यं प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थ
मितिभाष्यमतेः प्राप्तेः वत्कतत्क क्षिपपोलेभयत्येवसूत्रेहलीत्यस्मान ज्ञानादिपतुत्वात् अत एव धायतेः संप्रसारणमिति वार्तिके धीङ्गायते दंध्यातेवेतिभाष्येसेगच्छतेऽत्रो
स्याद्रत्यत्रोचावेतिसूत्रस्थस्वोध्यइत्यत्रचविज्ञेवचेनाधिकिविति तत्सूत्रस्यभाष्यधिकपूर्वपदेनसाहइत्याहि जेवोच्चानइति विन्योयकैयरइति एवंचध्याप्योः संप्रसारण
मित्येकदेशफ्किरितिवाध्यं थियादित्यादावात्वस्येयप्रसिद्धत्वेनतथाप्रयत्वादितिजग्न्वसनेति सूत्रेभाष्येऽजक्त नमाऽऽगोगोवादिद्वयोरणीति समुदायापेक्षायामननरस्ये

कै॰ ग्रं॰ द्वि॰ तिपरिभाषानुपस्थानादिति भावः अउपीति मध्येपि संबंधादिति भावः स एवेति नन्नु सिद्धांतवादी तत्र क्षेपे ग्रहणं कर्त्तव्यमिति तंत्रं चोदकवचनमिति भावः व्यवहितत्वादनुवृ
८७ त्तयोगेनाइग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति तात्पर्यं प्रकृतानुवृत्त्यासिद्धमिति वदतः सिद्धांतिनआशयमाह इतरइति द्विविधाह्यनुवृत्तिः लौकिकी शास्त्रीया च तत्राद्ये परिहारः समुदायेति
अंत्यआह ह्रस्वरितत्वादिति एकाग्रमवेक्ष्यादित्वमिति पाठः एकागम्यपेक्षायामादित्वमिति पाठे एकागमिनोऽपेक्षायां संबंधतदपेक्षमादित्वं न संभवतीति कथं विधास्यमाय
द्वयेपदार्थइति तत्रहि प्रकृतिलक्षं लक्षणाभेदात् आद्यन्तवत्त्वेसत्याद्यमवित्तमित्यर्थः यथोक्तमिति अदसोमादित्यत्र तत्रही त्वादौ नामसिद्धत्वात्पदस्थत्वाभावेनामादित्वस
गनोदितेऽयंपरिहारः माथः स्थानीमह्यनोक्तः इहदर्श्यहृहच्छेनन चास्याक न्यायाम सिद्धत्वंभवति शास्त्रीये त्वसिद्धत्वमितितदुक्तम् प्रकृतेपि अज्ञादीनामित्यज्ञादिप्रपा
गरूपाणामित्यर्थः प्रयोगरूपं न शास्त्रीयमितितात्पर्यं ननु नुमाभूत्तत्रासिद्धत्वं इहत्वजादेरां स्पति शास्त्रीयमवरूपं स्यादेतदिति असिद्धत्वं भवत्येवेत्यत आह परिहारांतरति
सामर्थ्यं विश्वश्यति ननु विकल्पितेति सामर्थ्यात्पयीयेविकल्पः फलतीत्याशयेनोक्तं नुत्र एवार्थे नेति एकपायोः इवेलत्वेनवाधकत्वाद्योगइतिभावः ननु यथा रहदुर्वलस्तदा
बलवताऽपात्तस्य वाधायत्ना वर्ष्यस्य त्रिवृतं मेयतआह अथवेतिउत्तरार्थं वादवर्त्तदिध्यपहृत्तिकत्वं तस्यएवंच अतोऽप्रवृत्तिरेवेतिभाष्याशयइतिभावः अन्यत्र इ
कागुणाहद्धीत्यादौ नलक्षणेतीतिविद्योषलाभः कथमतआह अज्ञादिग्रहणातिमदेवेतिअस्यआयामेववदिश्यादितिभावः नचकरोतिरितिउपलक्षणमेतत् करोत्यादिवदि
तिहत्वादीनामर्देवतिव्यवस्था पुनात्स्थितएवेति प्रतिपत्तिलाघवार्थमारंभोपिसन्नेदत्यर्थः आदीति उपलक्षणं आदहित्यादिन ड्डोपिनवक्तव्यमित्यस्यगौरवावहमेतद्वक्त एम॰
व्यंनयतआम्नाउरूपसियन्तप्रतिषेधववनं तेनतुल्यमेतद्वचनमितियोजनादृशयचआदष्टेत्रौ काशयदिति अरस्त्रेति एतदिर्द्धानार्थनच्चेनतस्यवास्यापि सिद्धिरितिभावः न ८७

तुगौरवप्रसंगइति आइज्जादीनामित्यस्याकरणात्अटश्चेत्यत्रमात्राहानेनैधयचमप्यास्तिवहिरंगाविति प्रत्ययाश्रयत्वात् यणोभावइति ततश्चापादेशेोरूपंसिद्धमितिभावः ताद्रूप्येति
अंतादिवत्तोमौ मित्यादेलौकेनमिधानेपक्षपो फलभेदापत्तेरित्याहुः निरूपितेचेदइउं धातोशश्चहुइोरवोऽअन्येइति अत्रारुचिवीजतु भाष्यविरोधः अविशेषेनन्वबुवउःभावपक्षेपूर्व
रूपस्यादत आह चात्रेइदमीति पूर्वं ५।२ त्रवृत्तिर्धर्मस्यानातिदेशादित्यर्थः अनाश्रित्येति लक्षानुसारादनाश्रयणाः अयुगपत्प्राप्तेर्वाइउ उस्वघ्येयाता २५ सवर्णादीर्घप्यत ए
चनतत्रवह्वचानोपगाादेशेनपाठः यजुर्वेदिनोउवद्धि छिष्टइतिवोध्यं विसतइति क्रिगातिकारकोपपदानामितिसुचत्यन्ते पूर्वसमासेऽपदादित्वाद्यादेशप्रत्ययौविहितत्वेवि
ध्वेविसुचमित्यत्रेतिवोध्यं एरमेकाचोनतुसत्त्वद्विवेतिसोपपदाद्दिष्पुपपदसामासेत्राहेणानियाविस्यवस्था दत आह अन्योन्योपीति परत्वादिति तात्त्वोत्साघविवक्षायासोपप
दस्यावकाशानिरूपपदस्यधात्वंतमचकाशइतिभावः गतिकारकपूर्वस्यैवेतिनियमः सएवपदस्येव्गतिकारकपूर्वस्यैवघातेनतुगतिकारकपूर्वभिन्नस्येग्घातेइत्यर्थः तेनननि
स्पनुरित्यादिसिध्यतिएतेनयरोविधम्येकवाक्यतायन्त्रासात्यायं नियमइत्यपास्तं एवकारस्यानन्वयापत्तेश्चइयंभाष्यकृतइष्टिः इदानीं वार्त्तिकंव्याचष्टे स्वरपदस्याधिभावे इतिस्मे
पदाधिकाराल्कन्तेरि क्विबुत्पनेन पश्चाद्विशेषसमासः पदएवेत्यत्र पदग्रहणेन धात्ववयवत्वानधिकरणस्यैवग्रहोवोध्यः तेनोन्नीआहृदाद्यारोधि वेतालकन्तेरि क्विपिनयण एवम
मएवप्रत्याख्यानेननविरोधः तस्यानभिधानमेवेत्यस्येएतद्वचनात्मेपिपरमनिपातितत्वादावतिप्रसंगवारणायभाष्यकारेच्छिरावश्यकौ तेनस्वरपूर्वग्रहणंप्रत्याख्यातप्रायमेव
पदपूर्वग्रहणमपि प्रत्याख्यातुमाह तत्रहीत्यादि संचक्षिश्यहृदितिगमकस्योपलक्षणप्रधानेति इवर्णं प्रतिप्राधान्येनान्वयसंभवेसंयोगविशेषणत्वमन्याप्यमितिव कुमुत्तंभाष्य
स्यापीवर्णोधातुप्रतिविशेषणइत्यर्थः पूर्वसवर्णदीर्घवाधनार्थइति सतुईत्तुइत्यादौ चरितार्थः इयइ वाधनार्थत्वादितित्सर्गेसमानदेशापवादइदाहरणन्यायादितिभावः नचा

कै०य०वि०
८८

यंन्यायः अत्र मकचवद्गुषुवमिचरिते: तेषु मित्रेन प्राक्टेपितिपदेन पुरस्तादित्येनेनवतहाधेपिन्पत्राप्रहत्तौमानाभावाकेवक्तनक्त तदभावेकस्याना प्राप्त्यसंभवात् · बाध्यसामान्यचिंतायां
तदप्रवादत्वमपि संभाव्येत न स्मादनुटान्निसामर्थ्यादिति भाष्यस्य निपातानामनेकार्थत्वादान्निसामर्थ्यादपित्यर्थः उक्तार्थमज्ञानान् स्पृशाकाश्मस्तन्यदिति · आचार्येदेशीयस्योत्तरेयघ
धातोरिति · वर्षाभ्वश्च · वर्षावा भवन इति · वर्षा इति द्वितीयाबहुवचनांतो ओषधिविषइति · भेके हस्वांतः · अतएव शिलींमद्रुपदी भेकी वर्षाध्वीकमवी इदुलिरिति निव्रियामुकार्या न तलुणुडी
येनेपदे तिदृति नारायगाउतोगुणावतनादेवदी घोविधाने नात्रप्रार्थ्यं वृद्ध्यादिलकत्स नारूपोप्रापांतरस्यैवावश्यकत्वाद्धके पिदीर्घोतदस्य · आनर्थकादितिभाग्यं स्यइत्यन : कुप्रत्ययोनिपा
तितेनुमागमश्चेति भाव्या नभ्रूइत्यादि एवंच हस्वदेस्पेति नि: फलमिति भावः यथा देशइति · ओ: सुपीत्यनेन इद वितथा लुका भावादुवङो प्राप्तो इको यणा वीत्येवयणा सिद्धेरिति किंच हृ
स्त्रितिनांतेउपपदेमुवः क्विपिनिष्पन्नदमूत्राद्यर्थ वार्त्तिकेदेश्यग्रहणस्याव्याकत्वाद्धित्यमिदं · वार्त्तिकपूर्वग्रहणपरिभाषत्वाद्यर्थानुवाद इति वोध्यं · हुश्रुवोसार्व · अयुवनित्यादि
घेवसिद्धोत्युक्तिः · असिद्धत्वानित्यत्व ज्ञापकमिदं श्नसो रिति परत्वादितितदप्राय: इत उत्तरमेकदेशिनो रुक्तिः · अत एवांतेइत्येतन्निरुद्धं भवतीत्युक्तिः · अन्यथा ज्ञापितेपि हुश्नुवोरि
त्यस्यवाधितार्थ्यायोवर्णातेभ्योप्यस्य भाषायामादउपकनयेत्यादिसिद्धं भवतीति वदेत् · एवं चेतत्प्रयोगद्वयोतिरिक्तयङ्लुगंतभाषायामसाध्वेवा अतएवाकुिति चेतिसूत्रेसेर
वीतितस्यच्छांदसत्वमुक्तं भाष्यकृतेति ध्येयम् · किं चाकिमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्नस्य लोके उवर्णांतयङ्लुगंतप्रयोगादर्शनमेव बीजं तत्र तत्प्रयोगाप्रदर्शनेनास्योत्त
रस्यैकदेश्युक्तित्वमावेदयके यरुभित्वेति सूत्रे चलम्बुवाक्यभेदलभ्यस्यानैमित्तिकयङ्लुको बहुलग्रहणानुवृत्त्यायथाप्रयोगंलोकेपिताभेनज्ञापकानुप्रयोगास्त्वति वोध्यं · कृहप एम०
धायाः विषयं दर्शयति कृतगुणस्येति अकृतगुणस्येति किं द्विषयेइत्यर्थः नित्यत्वादिति · गुणस्त्वनित्यः कृत्वलघूपधत्वाभावादप्राप्तेः हस्वदीर्घाविति आदेशोपिहस्वएवाक्तभा ८८

व्यमानस्योकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्तद्दीर्घस्य दीर्घसिद्धिरितिचेदुपायांतरत्वात् अदोषइत्याहुः परत्वात् गुणोइति · नच हस्वेमावकाशोपि दीर्घो नवकाशः कृतापेक्ष्ये वविप्रतिषेधवि
वारणं · दीर्घस्य गुणात्माकुप्राप्त्यैवन · तदेतरतमस्थानिनोऽभावात्तउमपनिर्देशासामर्थ्येन स्वस्वस्य द्रांस्थानाक्षेपात् गुणप्राप्त्याप्राप्तत्वुकारश्चेत्येव पाठः नन्वेवं दोषाणाविस्पत्रा
पितमूत्रचक्ष्मागाणीत्याहुषइति निर्देशात न पर्यायेणाभीत्यातामत आहदोषाणाविति · विकृतनिर्देशानुतत्सामर्थ्यादेव गुणाकृते आदेशः सर्वांतरतम्यान्नदीर्घ एवेति भावः दो
षाणोत्र विकृतनिर्देशस्य विषयार्थत्वेन फलंणाविन्युक्तेरतो भाष्ये ऽयादेशप्रतिषेधार्थमितिचिरामुक्ताः · मृतपूर्वगत्यावेतिप्रोक्ताभाष्ये दीर्घविधिं प्रतीति · पद्यपितत्रत्रेपादिक
दीर्घस्यैवत्राहबयीत्वग्रहणां अत एव पूर्वत्रासिद्धायेइत्यवचनस्य वरेयलोपस्वरवंजेद्विवचनादीति न कर्तव्यानीतितत्प्रत्याख्यानं भाष्ये न पदांतसूत्रेण तथापि लक्षानुरोधात्साहच
र्यानित्यत्वाश्च न पदांतसूत्रस्थं वरेयलोपस्वरवंजेष्वि सुपलक्षणमिति भावः णिपतारंक्तो गणकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति तु चिंत्यं ज्ञाने: पौर्वापर्याभावेन द्वित्वामुत्पत्तिरितिविशेषणा
संगत्याऽत्रजातिग्रहणस्य चक्रमशाक्यत्वात् स्पष्टं चेदमाधं धातुकइति सूत्रे द्वितीयाध्याये कैयटभाष्ये च स्पष्टं ग्रहणस्यफलंतरमपि दर्शयति हवेष्टन इति · घटादिषयं केचितु क
त्वसूत्रस्थस्यकमेरिणिङ् सूत्रस्य प्रकृतसूत्रस्थस्य च भाष्यस्य प्रामाण्याद्धुरुचेष्टन इत्यस्य घटादौ पाठोऽसौप्रदापिकइत्याहुः छादेर्धे प्रसज्यप्रतिषेधवाक्यभेदात्समर्थसमासापत्ता
वपि लक्ष्यानुरोधात्स्योगोयतइत्याह उपयुदासाश्रयणाइति घ्याधुपसर्गे सद्वत्रास्य सोपसर्गस्येव ग्रहणपत्नीरितिभावः मुख्यस्यान्तरसंख्यांतरस्य विषयेपूर्वसंख्याया अप्रवृत्तौ
भाष्येह स्वौतउक्तः गौणादिविषये दर्शयतितथाचोक्तमितिअरुउत्ताससूत्रे · तत्रघकारादीनामेकलपक्षेघटे नत्तरति घटिकइत्यत्र घजलणाधनोऽप्राप्तिमात्रोक्त्यापरिहारउक्तः स्था
निवद्भावस्तोत्तिनि पूर्वाद्धाभः किप्रत्यये आतोलोपेतस्य स्थानिवत्त्वेनाप्यझ्यत्वादिति भावः तदाश्रयइति · घवुरवा आश्रय इत्यर्थः घसिभसोहल्ग्रहणाप्रसात्त्स्यात् वार्त्तिकाशयमा

कै·प्र·दि० ८९ हतत्रेति अनष्टिकारादेवेति व्याख्यानादेवाधिकारनिवृत्तिः सिद्धेति भावः अन्यत्रापीतिवचनादितिसूत्रोक्तविषयादन्यत्रापीति तदर्थः सचचकाराकरणएवोपपद्यतइत्यर्थः एकवचनेइति अभेदैकसक
त्वेत्यादितिभावः अंतरंगत्वादिति यद्यप्युपधालोपः परोनित्यश्चतथापितुमात्रापेक्षत्वाद्विर्वचनमंतरंगाकृत्यस्यापेक्षत्वात् हुहिरंगोलोपइत्यर्थः द्विर्वचनस्यादिति अनधकत्वात् लोपस्यद्वित्वनिमि
त्ताच्छिन्नमित्तत्वाभावेनस्थानिवत्वाभावाद्द्विर्वचनेकृतेपरत्वान्नित्यत्वाच्चादादेशेनुपधालोपानापत्तिरिति भावः हुरुत पोभाष्येतद्वैतत्रप्रत्याख्यायतइति पूर्ववासेहलीसस्यानुपयोगेनसप्त
म्यर्थसप्तम्यांप्रमाणाभावेनषष्ठ्यर्थइयंसप्तमीतिभावः अथवेतिपक्षेप्ययमेवार्थः प्रकारान्तरेणोऽप्तेइत्याह यद्यपीति ननुद्वयोरप्यचरितार्थयोः पंचम्येवकल्पिकाकुतइत्यत आह हरी
येतदनुग्रहीति हौ त्यस्यविशेषणाकांक्षायांतेनैवहल्ग्रहणस्यसंबंधोयुक्तइत्यर्थः द्वयोश्चरितार्थयोः परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्यैवप्रवृत्तिरितिवक्तुंयुक्तं हल्ग्रहणेति हल्ग्र
हणानुवृत्तेः फलांतराभावाद्वहिरित्यनेननसंबंधतदेतविधौसंभवान्नद्वादिप्रसिद्धिरित्यर्थः वस्तुतः स्वरूपसत्सप्तम्येवतन्निमित्ते अतएवतस्माच्चतुर्थी स्यादौतदादिविधिः षष्ठीप्रक
ल्पयिष्यतीत्यस्यषष्ठ्यर्थसप्तमीकल्पयिष्यतीत्यर्थइत्याहुः ननुसामर्थ्योऽपिनिर्दिश्यतएवेत्यत्तदवयववत्वादत आह सामान्यमाश्रितिः आश्रयांतरेश्च यमाशोसतियदागमाइतिपरिभाषयाप्रत्याय
तइत्यर्थः अनंतरस्यैवषष्ठ्यर्थे पंचमीनिर्देशोनंतरस्यैवषष्ठीप्रकल्प्यतिसूत्रार्थइतिभावः पंचमीनिर्देशो नंतरस्यैवकार्यंभवतीतिसूत्रार्थमाश्रित्याहकार्यमावेति षष्ठ्याकार्यरूपावमि
तिपाठेषष्ठीवोधितकार्येणेत्यर्थः पुनः प्रसंगविज्ञानाश्रयणेहेतुमाह नहीतिअथवेति इदंचिंसमर्थापेक्षवहिरंगत्वस्यात्रअश्रयणाश्रयणादित्यसकृदाचोदितम् हकारमात्रस्यस्था
नेधातिविशिष्टादेशरूपेनास्थिदंत आह एवंविधिरितीति अत्राक्षिजेनेत्यत आह व्यंजनस्यातयद्यपिविभक्तकारेणस्थानिनऽश्वाप्यपितुश्चासत्वेतथापिश्रादेशासाधारणोभेद
मेवोक्तंयदाहनत्वक्रियावाक्याभिप्रायमिदंतिणानुकूसमुदायस्यानुकूप्रसंगइतिलक्षभेदानवारवारप्रहृत्यतिभावः अभेदपक्षेनिमित्तभूतानुप्रवेशेनतदक्षेणाभेदपक्षमि राम०

तिभावः अग्न्याधानाग्निष्टोमयोर्वैधर्म्येहेतुंनविद्मइतिशंकांपरिहरति इहाभिन्नरूपमिति ज्योतिष्टोमादीत्यर्थः कर्मांतरेषु अग्निहोत्रादिषु कर्त्तुरित्युपलक्षणं अग्नेश्चेत्यपि
बोध्यं इहापिरूपांतराप्राप्तफलभेदइत्याहतथेति अत्रयदुक्तंतत्प्रासारणाच्चेतिसूत्रेउक्तः भाष्येपूर्वोक्तावेदेतितद्ग्रहणेअसिद्धत्वेवा उतश्चप्रत्ययस्यविशेषण
त्वेषसंभवान्ननतदंतविधिनेत्याहनसंभवतिवेति द्वितीयेपक्षेदशयति यदापुनरिति अंगविशेषणस्यादिति असंयोगपूर्वोदमाइत्यत्रोयउकाररूपः प्रत्ययस्तस्मादित्यर्थः क्षिणुइति
क्षेणिवत्यचितः पाठः संज्ञापूर्वकोविधिरनित्यस्यभाष्येऽदर्शनात् अयमपिदोषइतिआद्यपक्षे भाष्यानुक्तोऽप्ययंदोषोद्रष्टव्यइत्यर्थः नप्राप्नोतीतिकर्मकर्त्तरिप्रयोगः तत्रैकार्स्मिन्स्त्र
त्रेइति असंयोगपूर्वग्रहणंतुयोग्यत्वाद्वितीयवाक्यएवसंवध्यतइत्यर्थः आद्यतवदेकेतिएवंव्याख्यानेवीजेखित्यसेंज्ञिपरतंत्रत्वादितिसंज्ञिनितदंतेविशेषणत्वादित्यर्थः तस्ट
हाप्रधानस्यतियावदस्येति अस्यार्थेनत्वेयेनविधिरित्यत्रनिरूपितं असंयोगपूर्वेणकारइति असंयोगमापूर्वत्वाविशिष्टइत्यर्थः उत्तरार्थेछेदोग्रहणमित्यत्रयदुत्तरंतथा
चच्छेनित्यंक्रियतेरितितत्रछेदोग्रहणमेवकार्यंतत्रवाक्यभेदेनछंदसिविकल्पविधानार्थंनित्यस्यपूर्वेणैवसिद्धत्वादितिभावः अतउत्सा कर्त्तव्योयत्नइतिन्तद्इत्यनुवृत्ति
रूपंविकरणाकृतेइति अंतरंगत्वादितिभावः असंभवादितिकरोतिरितिधातुनिर्देशइत्यर्थः तत्राश्रयतुमितिकरोतिनिर्देशइत्यर्थः नन्वभ्यस्तमाकारांतेविधतएवयय
तुरित्यादावत आह यत्रनेष्यतइति यत्रदोषः स्यादित्यर्थः तत्रभवत्येवेति आतोलोपइति चेत्यनेनेतिभावः ननुचातोलोपस्येतियातेर्यङ्तात्यश्चयङइतिचरविपर
निमित्ताल्लोपस्यस्थानिवत्वादातोलोपइत्यालोपप्राप्तेचरोजादेशेस्यस्थानिवत्वनिषिध्यतइत्यर्थः एवंतर्हिएवमिति सत्यामप्याल्लोपप्राप्ताविति दोषः अभ्युपेत्येति
यद्यपिस्थानिवत्वनिषेधसामर्थ्यादल्लोपप्राप्तिरेवतथापितत्प्राप्तिमभ्युपगम्यापायसुत्वादानायपरिहारोंतरमुच्यतइत्यर्थः। वस्तुतस्तु इहत्यक्षोरित्येनत्वाप्तिसाधार

कै॰टी॰वि॰
८०

एवं समाधानं वक्तुं तत्प्रसङ्गः अत एव च सांप्रतं पुस्तकेषु इह स्पर्धायामिति सूत्रं तत्रापि अप्रयुक्तयोरित्युपलक्षणं तेन तु ननु चेदमात्रे अप्रयोगाच्चरत्वादिप्रथम इत्यर्थः यलोप इति
लोपो व्योरित्यनेन उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति । सा सिद्धा पुरुषासीत्यतः वस्तुतो लोपासिद्धत्वेनापि यायावरः परिहर्तुं शक्यः अत्रेदं चिन्त्यं ज्ञापकं इति इदानीं स्थानावीत्यालोपयोगो र
णाश्रितिस्यात्तत्संबंधाद्वरूपकत्वेन कदेशप्रवृत्तिरिति यं न ननु चेदमत्रीत्यादि ननु विभाषा वा नितिमितो न तु रसामि इत्यत्र सति सावीधानु कथं हरणे कृ सार्व स्य स्थेलविकल्पः स्यादिति
अर्थः छांदसत्वादिति विभाषा वा नित्यत्रेत्यर्थः इष्टमिति । ततः आचार्यविधिर्न भवतीत्यर्थः भाष्ये अतो लोपस्य एवार्थ हाहाविस्तुवृत्ते स्थास्य स्यवैतिचेदविनापि समुच्चयदर्शनादित्येव चो
तद्रूपस्य अर्थः नियतकालत्वादिति । द्विर्वचन एव कर्तव्ये यद्रूपमवधारणात्रियतकालत्वं स्थानिवत्त्वस्योक्तं तत्र कृते द्विर्वचने आदेशरूपमेव स्वचक्रतुरित्यादौ भवतीति पुनर्लोपप्राप्तिरित्य
र्थः रूपातिदेशात् आह पुनः प्रवृत्तिरिति । अत एव चित्यादिपु इत्यादौ पूर्वप्रवृत्तो यीपद्विर्वचनकालेऽपि हलत इति पुनः प्रवृत्तौ याप्याया मन्त्रे कान्ता तयणा वाध्यतद्रत्यर्थः परत्वे वलोपड
ति नियमः कथमित्यत आह अनंत्येति । आद्यस्योत्तरेणानवकाशादिति भावः अनर्थकत्वाच्चेत्यपि बोध्यं मत्प्रत्ययादित्यस्मात् रंगत्वादित्यर्थः अहस्वयोथ प्रत्वादिति विशेषणं दोषमित्यना
श्रित्येदं अंतरंगस्य कार्यं वहिरंगो वाधक मत आह येनेति ननु प्रत्ययलक्षणेनेह पुरत्व सभवेन न पूर्वगत्वात्रयणामयुक्तमिति तत्राह अत्र चेति । न च सार्वधातुके
इत्यस्याभावेन कार्यं तो गाव पूर्वकरणे तन्त्रादित्यर्थे न तज्जत्वं त्रयुवारनो कांचित्पादो च वृक्षमाणाभाव्या तोयासं ज्ञाया प्रत्ययलक्षणेनो गोकारेण कुवित्यत्रासि हलोपः
हिलुक् आभीयासिद्धत्वात् अतिवाच्य इद तही त्यादि कुर्वित्यत्र भाष्यस्यैकदेशप्रयुक्तिवासाव धातक यहणं तस्यप्रार्थमवेतिदिक् । असोरल्लोपः तस्यासिद्धत्वादिति न चैवं ल
क्षणास्येतिस्यमिन पुनर्लोपाप्रवृत्तानपेक्षा भावेपि न दोषः लक्ष्यभेदात् इहास्य सो आनि देशा द्वयो लोपयुक्तो शास्त्रो तरेति । अकृते युसाकारस्यकृते परस्येत्यर्थः एम॰
८०

अथाकृतीति । अत्र पक्षे व्यक्तिभेदाविवक्षणात्वत्रिद्वित्तरप्राप्तानानित्यसंख्यकांक्षाकाकाविति नत्रत्रत्रस्याजंतस्यकां तस्यचोत्तरपदस्यात्रक्रोग म्यमानायांत उदात्त इति तदर्थः पु
त्रप्रसङ्गेन तेनिखिलिष्यत इति भावः ननु लोपपक्षे इह तदभावेनेति कुतो तत्राह तनिपतीति । वस्तुतस्तु इह पक्षे आतो लोप इटि चेत्यालोपः इउभावेन न प्राप्तलोपस्य तु सन्निष
ध इति व्यवस्थितविभाषात्वांगीकाराद् इष्टं वेति वोध्यं । अघतनीशाद्दे नपूर्वाचार्यप्रसिद्धानुद्व्यते । अत एव कृहलाभाव्ये लिपि यदि तिसोत्रत्वाद्वर्ष त्रिरितिभावः समुच्चय इ
ति । तस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः अन्वाचयस्तु गमके सत्येवेतितात्पर्ये । भाष्ये दीर्घत्वमत्र वाधकमिति परत्वादिति भावः इत्यत इत्ति तिस वैषां प्रवृत्त्यायत्रोत्सर्गापवादयो
रविरोधस्तत्रायं न्यायो यथा न नेतीत्यादावुरदत्वे ह गादयः क्रियेते । इहतु विरोधादयं न्यायो नेति भावः तमेव विरोधं दर्शयति । यद्यपीति । इदं दिंतु किंकृते जंतभ्यासाभावे
नदीर्घोप्राप्याद्वीकिनइति धर्मेत्राह कमान विरोधात्म नादी नोदी दीर्घकृते इत्या प्राप्तामीमांसत इति त इदाहरणप्रयोगो यइलुकोमीन्वधेत्यादि सूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चत
स्माद्वाधक सिद्धस्य सार्वत्रिकत्वेनानित्यत्वात्तस्यात्राना अयणामितिभगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः क्वचिद्धस्व इति अभ्यासविकारेषु एतौ द्वौ उत्सर्गौ तयोरपे
पवाद इति भावः ननु विना वर्धिज्येष्ठत्वादिकं न संभवतीत्यत आह मध्यमापेक्षयेति । प्रकर्षादि वलत्वस्य पवाद्य त्वमात्र कृतः ज्येष्ठत्वमपि तत एवेत्याह ज्येष्ठोय
इति तत्वं दाधीच का त्रो वा भाष्यते एतस्य येच तुः पापच्यत इत्यत्रो भयप्राप्तौ दीर्घत्वेनायं विधिर्वाध्यते । नन्वनादेशादेरिति अर्थस्यादत आह चकणानुरिति अत्र
कुहोश्चुरिति चुत्वं तत्वनासिद्धं रेसातुरिति अत्रजक्तत्वचत्वे न सतो भावात् । ननु प्रकृतिचरमित्यादिनस्रत्ववार्त्तिकयोः पठ्यते तत्किमिदमत आह अभ्यासे इति ए
वेत्विति । छंदसीत्यस्य संबंध इत्यर्थः चत्वाप्यनेशान्निर्मिदिलाहलदास्यादिति अहर्षस्यतु प्रमप्दः वानकीतिनतेशानञ् । धातोः परस्मैपदित्वात् लुक् वहुलं छंदसीत्य

कै॰उ॰वि॰
५१

नेन· अत एव सुगभावः लङ्‌िङ्‌ इति केचित्तु यज्ञेराङ्‌ पूर्वस्य इ अत एवमनुपयोग्‌ इत्यत्राव ग्रहं कुर्वती त्याह यतिहृ सेरिः ननु क्रादिसूत्रस्य नियमार्थत्वेन ये विवेत्यादाविटः सिद्धत्वा
त्‌· किमनेन वचनेनेत्यत आह यथोपदेशग्रहणमिति· भाष्ये कार्य इति विहितविशेषणमित्यपि बोध्यं अनेनास्य ग्रंथस्य कदेशस्य क्तिनास्ववितास्य एवं च यथल्‌ग्रहणस्य स्पष्टार्थमि
तित्वं विध्यर्थमिति· निषेधविध्यर्थमित्यर्थः आनुपूर्व्येति· पूर्वद्विःस्वेट्‌ इत्यत एव लादीति क्रमेणेत्यर्थः नाथ वचनेनेति· पुवादिभ्य इति वचनमित्यनेनेति भावः नन्वस्याकारस्य ता
क्षालिकस्यास्य आर्धधातुकम आह समुदायेति नन्वेवं सति औत क्रमेजं तरस्यादि सूत्रस्थ भाष्यस्य ग्रंथविरोधः न आह नवर्णमात्रेति तत्रौदत्मेति पात एजंतः क्रादिसूत्र यो नवर्ण
मात्रग्रहणमिति भावः तस्या अनित्यत्वादिनित्यत्वं ननु नशस्तृद देत्यादिना प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह न वायमिति· तत्र गुणा आह· स्वरूपपरः गुण इत्येवं योऽकार इति अ
न्यथा विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यादिति भावः वैयर्थ्यक्रमेणेति· गुणाश्रयभावितसंबंधी अकार इत्यर्थः अकारस्य गुणसंबंधित्वं गुणस्थानिकावयवत्वेन बोध्यं·
व्याख्यानेन च साक्षात्परया वा गुणाश्रयभावितसर्वस्याकारग्रहणमिति भावः अयं गुण इति यदागमन्यायेनाविशिष्ट एव गुणादिसंज्ञक इति भावः एतत्‌ धारणाय चोपप
दितम्‌ एतेन येविथ त्यादौ अपदेशिवद्भावेन गुणावयवत्वसत्वात्‌ निषेधापत्तिरिति निरस्तं गुणाश्रयभावितसंबंधी स्वार्थककरणात्‌ दधोभमादीनामेवं समकारस्येति· ए
वोभिन्नक्रमः अकारस्यैवेत्वनान्यस्येत्यर्थः अवर्णात्वा· एधोभमादीनामेवेत्वमकारस्येति· एवोभिन्नक्रमः अकारस्यैवेत्वंनान्यस्येत्यर्थः अवर्णास्व· ननु छांदसत्वेन प्रत्या
ख्यानमयुक्तं छांदसमपि साधुत्वान्वाख्यानस्य कर्तव्यत्वात्‌ अत आह छंदसीति वार्त्तिकमतं च मौर्वि धानाश्चेति वाहतावितितात्पर्यसत्वं त्रेतिसावधीत्यर्थः यद्यपि भाषा
यामपि इष्टमेवानुविधीयते तथापि कैमुतिकन्यायप्रदर्शना यदमुकं मित्याह भाषायामपीति यथा दधोरेतिपरस्य प्रयोगाभाव इति भावः मघोन इत्यादौ यस्येति लो एम॰
५१

षाभावस्य च्छांदसत्वान्न बाधः अपवमघोनामिति निर्देशाद्‌ विचीति· अन्येभ्योपि दृश्यत इति विच्‌ मिधृञ्‌ ह्राद्‌ पीति मघत्वाद्दो धननाम अति प्रसंगवारणायाह यथा विषयमि
ति भाषायां नास्ति प्रयोग इति· असिद्धवत्सूत्राधुनास्या व्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपस्यापि भाषायां नास्ति प्रयोगः नियतविषयत्वाच्छब्दानामित्यपि बोध्यं· भाषायां कृचिद्दृश्य
मानप्रयोगाणां आह बाधवदेव सूत्रारंभेपि अर्वणस्त्रसावनञ इत्यादौ दृश्यमानत्वाभावस्य छांदसत्वेनैव साधनमावश्यकमिति वरं तदेकरूपमित्याह भाष्ये नव्यं स्वल्पमिति अनवोत्रा
षभमिति तु इत्थं नार्थः मघवन्त इत्यादि सूत्रकृतोपि विकल्पस्येष्टत्वेनान्वेषणा इद विषयकमेवोदाहरणादानमिति बोध्यं॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भा
ष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य चतुर्थे तृतीयमाह्निकं॥ ॥पादः यत्‌· भाष्ये येन विधिरिति तया परिभाषया समुदायस्य स्थानित्वादिति भावः षष्ठीस्थाने इति इदं हि सूत्रे निर्दिश्यमान
स्यादेशा इत्यर्थकं तथा तत्रे वसूत्रे भाषे स्थापितं· यद्यप्यत्रायमाणस्येति किंतु तस्यापि तस्यानुकार्यस्येत्यर्थः भेदस्याविवक्षितत्वादिति तथा इदमूलिका बलद विदक्षेति· समु
दायस्य समाच्छ इत्येति तद्वद्पवस्याच्छ इत्येत्यर्थः क्वचित्‌ इत्थं पाठः तत्रैवमिति निर्दिश्यमानपरिभाषयादोषाभावे कथितेऽयमपरो दोषः प्राप्नोतीत्यर्थः अत्रैवमिति क्वचित्पाठः
यतो वाद्यंतरेणो वंवक्तुमशक्यमत· परिभाषया दोषनिरासेऽसिद्धे तः प्रकारांतरेण परिहारः कथमत इत्याह अत एवेति क्तितेष्विनियुक्तं यदि स्वद्धस्वमाह· यद्विलोति एष अयमिति इष्टि
रूपेणापठितमिदं इत्यर्थः अत एवं क्रियायामित्यादिनिर्देशाः संगच्छंते· निर्दिश्यमानत्वाभावाद्धि विशेषस्य नन्वच क्षानात्केवलस्य नेत्वेद माप्नोति रेवकाशत्वाद्वचनसामर्थ्येन प
दैप्रवृत्तिस्तनः स्ताउदय इति नदोषो भवतीत्यत भाष्याशयः इदमिहसादनेकदेशीनापरत्वादामित्युक्तं पोणतस्पदत्यादौ परिभाषाप्रयोजने प्रदर्शितेऽभयसारणेपि नाहप
त्तहीतिपरः· ननु निर्दिश्यमानपरिभाषांगीकारेपि निर्दिश्यमानत्वादीनामिटाव्यावधानात्र प्राप्रवतीत्यत आह· प्राप्ता देशोभय इति· तमभिव्याप्यधात्वोरित्यधिकारेपि वि

कै॰ दी॰ वि॰
९२

हित्तयंचमाश्रयणाच्चदोषः निर्दिष्टपरिभाषानपक्षणाश्रुतामादानामंतरगत्वमित्यपिबोध्यं॰ अंतरंगत्वाद्वेति॰ आधुदात्तश्चेतिभाष्यात्तलावस्थायांयामुटितितत्वमितिभावः धातो
र्विहिततस्माद्वीनामित्यर्थात्ते नचव धातादप्रसमाइतिनशंसंकोतम्पल्पूप्राग्धिमुपपादयतिप्रत्ययग्रहणेति॰ ननुकृतुग्रहणपरिभाषयासोपसर्गसमुदायस्यल्पूप्राग्विधे
कुसुचितेनान्आह कृत्ग्रहणेतिगासाघसमभिव्याहारे केवलस्यग्रहणानंतसमभिव्याहारेतुतद्विशिष्टस्यग्रहणमितिपरिभाषार्थइतिभावः वचनादितितत्प्रत्यान्हिनसूत्रे
भाष्यभावात्तदनर्थकमितितस्याआत्राप्रवृत्तिंज्ञापयतीत्यर्थः अतएवतत्सूत्रभाष्येवक्षतिप्रत्ययग्रहणेयावतात्वविनुमहेतीतिश्चेदज्ञापकंचित्येगतिकारकसमभिव्याहा
रेतद्विशिष्टस्यग्रहणंत्तदसमभिव्याहारेनसूत्रेभाष्यात्तस्वारितार्थादित्यनन्वेचसर्वत्रयप्रशाद्भात्रअवरोऽर्थेविशेषावसायात्तस्यादेतआहमामान्यशाद्भस्यापीति॰ ननुन
सत्वविधाविति॰ नकारदकाराणेवस्थानिबौतद्विशेषणोपादानामितिन्यदोधतोश्चितयोरपितद्वो॰ सत्वप्रसंगःपरिभाषयानतिवारितः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टविषयैवहिसापरि
भाषेतिद्रांकार्थः एवंतर्हीति॰ परिभाषोपस्थानसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानत्पदाघचयवतदोरेदसत्वमित्यर्थात्तदोपइतिभावः निर्दिश्यमानस्यैतस्यनिर्दिश्यमाननिर्दिश्यमानावयवं
चषष्ठ्यंतंस्थानेनयुज्यतइत्यर्थइतितात्पर्यं॰ वाहऊठ्यथाश्रुतमितियथाश्रुताप्ठाश्र्युयीणरेनहिस्वपिदापानावतरतीतिप्रदर्शनायेतिभावः संप्रसारणाभ्रियनेनुयणःस्थानेहि
यतइतिभाष्येपाठः द्वियते॰ यणःस्थानेक्रियतइतिपाठस्तुसुगमएवअथयणआदिरिति॰ एवंवसंप्रसारणग्रहणानुवृत्तिसिद्धेःवोमयमपिसप्रयोजनंभवतीतिभावःयथोक्त
मिति॰ तिप्रसङ्गात्सूत्रःतिचादयः सप्तदशलक्षेत्यस्यस्थानेषष्ठीत्वंप्रतिपादयंतीति एकदेशस्यावयवषष्ठीत्वमापादयितुनानत्पजेदेकंकुलस्याथइतिइतिन्यायादू
यमित्यपीत्यर्थः किमर्थंतर्हिरित्वमतआहित्यग्रहणंत्विति॰ एत्पधत्सूत्रस्थितिविशेषणार्थःत्रिवृप्रत्ययेति॰ वहश्चेरिणिवः छंदसिविहितित्वक्तक्तविभाषापूर्वा राम॰
९२

एहीतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्छंदसीति॰ अत्रनसंबध्यतेतस्मादनभिधानान्नहिसयोपविनैतिवक्तुंयुक्तंप्रसंगवन्नौपिनि॰ नश्चावाचः परस्मिन्नित्यत्रभाष्यकृतोक्तं॰ पुरुषोयेप्रांतरूत्या
यप्रथमेज्ञारीरकार्यमधिकरोतिततः सुहृदोतःसर्वेश्चिनामिति॰ इहत्विति॰ यथायथावदमित्यत्रनभयोरेकप्रत्ययनिमित्तोगकार्येत्वाभावादंगवृत्तणिभाषायानात्रविषयः श्वपुनम
त्य॰ नकारेतग्रहणंकर्तव्यमुक्तंवेतिवार्त्तिकंतत्रोक्तं वेत्पुत्रामवृतारयतियत्रावदितिप्रातिपदिकग्रहणत्वादिनग्रहणस्यफलातरमुक्तंछांदसमिति॰ अतएवनिवर्त्तेसंप्र
सारणेतिलोपाभावः ततः एवतांनेसंप्रसारणाभावोपीत्यर्थः युक्तंनारमप्याहमनुवेलइतिनतश्चशब्दातरत्वान्संप्रसारणाभावइत्यर्थः तथापिविभक्तावितिभक्षवि
धानात्भत्वेचविभक्तौपरइतियथाकथंविद्विभक्तौविधानेपिपरिभाषानिषेधांगीकारादित्यर्थः नन्वनेनरस्येतिन्यायादनंतरस्यैववशेषोनापोतआहसमुदायेतिलक्षानु
रोधादितिभावः सामान्यातिदेशइति॰ अनेनत्वेहिमघवन्शब्दस्यविशेषधर्मः मघवतेसादृश्यभावादितिभावः यस्यसआदेशस्तत्वेनतद्ग्रहणंसाप्यंआदशस्थायेनस्यमघ
वन्शब्दस्यवानलनकारछिन्नपुच्छइष्टांतमूलकोलौकिकन्यायोप्यत्रनास्ति॰ अर्थविकारेणप्रत्यभिज्ञाभावादितितात्पर्यं आभीयासिद्धत्वेतत्सूत्रविषयेनअनित्यत्वात्अस
थामघवेतइत्यसिद्धिरितिबोध्यं॰ सूत्रे॰ नतुदृष्टीत्यादि॰ तेनसंज्ञादिगोसाकौटिनमित्याद्वौगुणात्द्ध्यो॰ इनतस्यविधीयमानप्रकृतिभावेननिवृत्तिः एतत्प्रकरणस्यत्वाभा
वादितिभावः। भेदेनेत्यादि॰ भेदेनापेक्षायामनेतरस्येतिन्यायाद्दिलोपस्यैवप्रकृतिभावइतिपक्षः तत्राद्येनियमार्थंद्वितीयेविध्यर्थेअलोपटिलोपेति॰ अतएवनैकाज्जिति
नासूत्रीतिभावः ततश्चाल्लोपस्यापिप्रकृतिभावादप्राप्तोअनेतदिधिरितितात्पर्यं॰ भाष्येअन्यत्रप्रकृतिभावइतिएतदतिरिक्तेप्रकृतिभावविषयइत्यर्थः सनोतेति॰ का
रिलक्षणोणपइत्यर्थः कथंपुनरेकेनवाक्येननियमद्वयलाभोतआहतत्रेति॰ अत्रप्रयोक्तुस्तेत्रेणप्रयोगःवोद्धुरादृत्यावोधोवाशब्दश्चार्थइतिबोध्यं॰ अनोधातोः

के० प्र०वि०
५३

वैयाकरणा इति सूत्रकारादिभ्योऽन्ये इत्यर्थः साधुभिरिति शास्त्रानुगमेनैव हि साधुत्वमिति भावः अत्रानायइतिवार्त्तिककारोक्तेस्तस्य चक्रेऽप्यविति सौत्रप्रयोग एव भग्नं चतोदाहरणाद
नात्वनदनुकरणे मन्यवक्तव्ये यदेनोदाहरणादानात् आकाराणे तधातुप्रकृतिकारिक्त आकारांतप्रातिपदिकाभावइति लभ्यते धातुग्रहणाभावेऽपि तु आर्वताएव तिवाध्येयाङागमश्चे
ति सोपियाङ्गायइतिवचनात्प्राप्नोतीति भावः नन्वानङ्स्यनेनैवासिद्धत्वातोरिति व्यर्थमत आह निस्यार्थं सदिति इदं पूर्वस्यकाचिक्तत्वंज्ञापयतीति तिबन्तुयुक्तं यथाप्रयोगामि
तिश्रावत प्रकृतिकाचाश्छिवंत प्रकृतिकके श्छिवंतानसंस्वअनभिधानादिति भावः विकल्पइति स्त्रश्राविषयमेनतः स्त्रीलिंगेतित्वा यांश्कतावितिस्त्रीलिंगस्यविशेष
त्वज्ञादिस्यातत्रापीति भावः मंचेघ्राप्रादेः ननु छांदसत्वेपि लक्षणाभावे कथंसाधुत्वमत आह थेति इत्स्यत्वादिवदस्यापि साधुत्वमिति भावः तिविशातेनत्वसंज्ञा द्वितम्पति
शाद्वैनसाक्षादतिदिर्दिष्टस्येत्यर्थः भाष्येतिदिष्टमानस्येति द्वयादेशातोर्दिनादेशः शतिच्ययदति पक्षे नर्थकत्वादनोत्यस्येत्यस्याप्राशोश्च नयापृथिमाप्रयासचैस्यत्थे
अस्तु त्यन्त्रप्रातिपदिकपक्षेप्यनर्थकत्वमेवस्तुत्यन्त्रसेपि शुद्धरूढत्वादनर्थकत्वमेवेत्यस्योद्धः ननुश्रवणार्थोः कारः स्यादत आह नुइतीति इत्संज्ञाशास्त्रवाधमानाभावे
नानुपज्ञानविरोधन्यायनपूर्वमित्वंप्रवर्त्ततइतिभावः अत्रेवार्थलिंगमयार् दीर्घकाडीति वाध्यतइति लिंगप्रकरणावाधस्योचितपादितिभावः अत्रापिपूर्वोक्तंलिंगे
वोध्यनत्तादितेः ततोधात्रितिलेदोप्राप्नरणानीतितद्विषयतानतुप्रो क्तणाणसिद्धकिमुपचाराश्रयणोनेत्यत आह तेनप्रोक्तमित्यत्रेति इत्येतास्मिन्नर्थोषि केथैलित्यर्थ
अत्रेतेनित्वेनेवाध्ययनवोधइतिवोध्यवार्येइति कौशेनशास्त्रादिस्थापनार्थो स्वमेमयोभाषायोम्या नइतिप्रसिद्धः ननुतस्येदमित्यत्रसेयामित्यादिपरिजाणनात्वश्वन
शाद्वत्स्कोवेणाद्धुर्दोभोत आह सेयामेत्यादि स्वर्थ एवश्रामादिवाचकम्प्र एवचेति द्विविधो नियमस्तदर्थ इति भावः ननुअत्रटिलोपे द्विविषयाभावे नतन्निषेधासंनियोग एम०
५३

शिष्टएव्वस्याद्धत आह अत्रपरत्वादितिसंकोचाइन्यत्र सर्वत्र शौवनइत्यवेतिनवोद्धव्यमित्याह विकारेत्यादि इदं तु वचनमप्रीप्रकृतिभावेप्राप्तसंकोचेदिलोपविध्यर्थमितिभावः
ननुकालसमुदायेवाचकस्यक कथंकालवाचकत्वमत आह यथाकथंचिदिति सायंप्रातिकादिगणपाठाभावात् आदिशाह्यपेमाह आदिशाद्ध इति टजा वाष्टदराहु द्वंभा
तत्र आह भाष्यकारेतित्वामाणात्सिद्धिर्वेतादिगणोशाश्वतोवेतिपाणानुमानमितिमाव: प्रस्येतिच हस्वकृतइति दाक्षिईसुइतिस्थितेशत्रुपरविप्रतिषेधेनदीर्घास्यूर्वे
स्वत्वं ततोदीर्घइत्याशयइति भावः ननुचांतरंगेति अग्रेभाष्येएवास्यवक्ष्यमाणत्वान्तदज्ञानेनैवास्पष्टग्रंथस्यप्रवृत्तेः शंकयनिर्देशो ननुयणादेशस्यस्थानिवत्वात्सवर्णदी
र्घकथंपूर्वस्यश्रवणप्रसंगोदोषोतत्र आह अपूर्वे विधित्वादितिकिंतुपूर्वपराश्रयइतिभाव ननुपूर्वस्य यणोकार्येस्थानिवत्त्वप्रवृत्त्याद्धयोसिद्धेमत आहयणादेशोपीतिवर्द्दइ
ति इदमप्यत्रस्पूर्वपक्षभाष्याशयवर्णनमात्रंनतुसंसिद्धान्तः फलाभावात्तयथाश्रपत्यंयाद्धपइत्यापासिध्यापत्तेश्चयथामहासस्यसूत्रेभिपिन्सोदाहरणत्वपणवःपर
स्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्चइति निरूपितमन्यत्रयत्रांगेति अंतरंगवत्वायइसेतदपवादत्वादस्येतिभावः यद्यपिहेदाक्षीत्यत्रयदस्यविभक्तत्वात्तान्तोपिपुणपद्य
संगमत्वापिक्रमेणान्वाख्यानेइदंसिध्यतीतितात्पर्यवर्णनटकादितिअत्रटकृत्यहणंप्रत्ययमात्रोपलक्षणमित्याहुः ननुलिंगविशिष्टपरिभाषयाशाआहः सादिभ्यइतिटद्धइ
कारोतत्र आहलिंगविशिष्टेति पूर्वोक्तवक्ष्रावेनप्राप्तस्यसमासांतविधेरनित्यत्वादभावइतिवोध्यं पूर्वेप्रतीतिप्रतिषेधपूर्वस्याश्रयणादेतवक्ष्रवप्रोक्तेपितिभावः प्रसज्येति
वकृतः पर्युदासेपिदोषः वर्णासंज्ञापक्षे लक्षणायाश्रावश्यकत्वेनसत्वंजरएवलक्षणाणीकारेसख्यवयवभिन्नेवर्णास्येत्यर्थी द्वततदतत्संज्ञापक्षेप्यनुमृततविशेषणोवर्णानेव
तदेतद्विधिस्वीकारेणासख्यवयवभिन्नेवर्णानस्वत्यर्थान्त्यातिदेशोवातिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयकार्याभावस्पलोकसुप्तन्निसिद्धतयात्त्वाश्रयसख्यवयवभिन्न

कौ०शि०
८४

समादायदोषः पर्युदासे प्रतिषेधस्यापि गम्यते यापूर्वोत्तरवेलेन सविग्रहे तेन समुदाय आगते इव गौ सत्यम् वयच समार्थ समाजश्च सत्यमकृत्किं चतत्प्रसज्यप्रतिषेधे पिन दोषः अतिस
वीति समुदायनिष्ठा सिसंज्ञायाः तेन वारयितुमशक्यत्वात् संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणाभावादिति दिक्. न चलोपे पिलिंगविशिष्टपरिभाषया दोषः तस्या अनित्यतायाः उक्तत्वात्
कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिंगविशिष्टग्रहणात् स्यात् सूत्रस्य भाष्यमतु तत्सूत्रमेव योजितमेवं चसत्वायमेतिको तो निमित्तत्वादो विलेन भवत्येवेति भाष्यसारः सः भस्यादिति: अनपुंसक
स्येति सर्वनामस्थाने तत्प्रतिषेधादित्यर्थ. अकृपलोप इति अणाकारलोप इत्यर्थः यलोप श्रुति एवं चोभयोरपि निषेधो वक्तव्य इत्यर्थः तत्र यलोपप्रतिषेधवचने नकार्यमित्याह
यथाविति भाष्ये लोपाच्च काशः कामेतुल यइति अयं टलोप इत्यस्यादकाशः यस्येति लोपस्यावकाशः स्वातिसखी सुक्रम एवेति बोध्यं वात्सप्रय इति वत्सप्रीणातीति वत्सप्री.
ते त्वाम्नेये टलोपो कहरतु लोपः। नन्वियङ् चरुादेशादिति वाच्ये एकवचननिर्देशो युक्तोत आह आदेशानमिति नेङ्गुणोत्पादिचेतागोरित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः सू
यति छा श्रीगोन भवतीति. सूर्यादीनामेगानाम संज्ञकानामी सुपधा लोप इति सूत्रार्थादिति भावः नेन्वेव सूर्यशानिरवकाशालोपो तत्राह पुंयोगेति अमत्र कुमादौ भाष्ये
स्यानिवद्भावादेगास्त्वमिति अल्लोप स्याव पूर्वस्मिन्निति स्यानिवत्वादेगभेद इत्यर्थः प्रत्ययविधावेवेति अतोत्र सनोक्त इति भावः तत्रयोतानामिति यद्यसेन न सूर्याद
यो विशेष्यन्ते यइति च बहुवचनस्थाने सोत्रमेकवचनमिति भावः तदंतरणेति विशेषणाभावे योतानां सूर्यादीनामित्यर्थो से भवादिति भावः ननु तद्भावे पि सूर्यादी
नां तद्धिते लोप इत्येव योतेप्राप्तिः एयं वस्यती सरूचेराहो न तथत्वात्वाति हलस्तद्धितस्यापत्यस्य चेत्यादौ नन्वकारद्वयलोपेयातत्व मस्यच त्यन्त आह इत्यकारलोपस्येति एम०
आणीयस्येति लोपस्तस्याश्रयसादसिद्धत्वाभावाच्च इत्यर्थः एवं चेदमेवोपधाग्रहणास हतेनासिद्धत्वेज्ञापकमिति भावः जत्यवासिद्ध इति सूर्येशात्वस्य द्विपाठ्... ८४

घवं भवतीति भावः छश्चेति आगस्त्य अयमित्यर्थ इति भावः नक्षत्रसंबंधिनीतिन रूत्र वाचकाश्लेषा सम्बंधीपि सत्वात्तस्य तत एव तिष्यो पुष्ये च भवन्त्येषः पौष इत्यत्रापि लोप
इदमेव ध्वमपताभगवताऊषं पौष इति इति लिंगभेदेनोदाहृतं आश्वस्पतिष्ठेणा युक्तमहरित्यर्थः अत्रस्य पुष्यभव इत्यर्थः आवर्तनु तिष्यसंज्ञकपुरुषस्येदं तैष्यमि
त्यद्धः तत्रातिष्यस्य प्राप्ति नि यमार्थ पुष्यस्पलप्राप्ते विधिः सूत्रेर्थ ग्रहणा मस्त किमुभयोपादाने न तत्राह उभयोपादानेति. ननु तस्येत्यस्याभावे सर्वत्र कादिलोपः
स्यादत आह कादिलोपो बहुलमिति एवं चैष्ठविषये लोपमिद्धिरिति भावः चतुः षष्ठाइति. चतुःषष्टस्याययुक्तत्वात् बहूनां सहितानां योच्यते. सैव दशाम
इलारवान्तपवसत्वा. दाशान यशा इत्यदीच्या ननुकादिदिलोपस्येति लोपे अंतिय इत्यंगतमत आह कादिलोपस्येति. विल्वकादिष्विदंतकुगिति नडादीनां गपाविल्वा
इयः ककुको अमरत्वंतरति ततः परस्ल एव संभवतीति भावः ननु कृतः कुशा ममानि देशेकथ विल्वकेभ्य इत्यत्र प्राप्तिरत आह असतीति नन्वनुवृत्तेमानमपि भक्ष्ये
त्पन्ययवोप्यमानत्वात आहत चार्थादि ति न्यनुदात्तादेश्चेति अपवादत्वेनकोप धस्वाद पीति वक्ष्मुचितेनतद्धितस्येति. हलस्तद्धितस्येत्यनेन नलद नुवृत्तेरिति भावः नन्वणो लुका
लोपेन वानिष्टं नो विशेषाभावात आह ततश्चेति अश्रयसात्पूर्वे लुकोनासिद्धत्वं नलुक प्रत्ययांत विल्वक शब्द प्रकृतिक विकारा द्यर्थका णांत वैल्वक शब्दादि दमर्थे छे वैल्वकीय इत्या
दौ लुक् स्यात्तन्स्याणो वित्वकादिविहितत्वादत आह कृतलुग्रागमेति अराणादस्य स्त्री लोप स्थितिकत्वेन तेषामेवथ ह्मानः नहि कोनानां कचित् स्यात् गणपाठ स्वेनैव च
प्रकारवादितानादिशाह स्येति भावः माविकुगागमे भ्य इति कुसंनियोगेन प्रत्ययविधानादिति भावः छग्रहणेनेति. नवज्ञापिते नपिकथ्यचारितार्थ्यं कुग्विशिष्टानुवा
दस्यमष्येनेव तदनिष्टेः अन्यथाविल्वादिभ्य इत्येव वदेत विल्वादयस्यएवाह नडादेषु पठिताः न च विल्वादिभ्यो भवायथ्याणादीनामपि लुमापत्तिलक्षणात्प्रतिपदो

कै०प्र०वि० कृपरिभाषयाबिल्वादिपुरस्कारविहितप्रत्ययस्यैवलुग्विधानादितिवाच्यं ततोपिप्रतिपदोक्तत्वेन बिल्वादिभ्योमयेतिविकारार्थेमयटोलुगापत्तिवारणाय तदन्तस्यार्थस्यादितिभा
९५ ष्याशयात् नकौरवेणनिर्वर्त्यतइतिअत एव प्रासंगिकीनितिम्यानिवर्तनेनैवसिद्धेरिदंचिन्त्यं श्रोत्रियस्यादिस्वनिमित्तकफलमेवतुनिरूप्य प्रयोजनाभावेऽन्योयतिरितिवेति आसुरितितिष्ठ
तीयाद्यर्थान्नादाहरत्वन्नतादितिएवंवचनलोकेतिनिषेधास्याभावइतिभावः इत्यवमर्थमितिइदमुपलक्षणंतेनचक्रासादिभ्योहेतुमत्यैवतदप्यहन्निरपितस्फलं एतेनगुणविसु
पमेपसमीदग्रेनबेष्टवदित्यत्रापिसम्पन्नताद्भितिस्वेनदृष्टानिपूर्वंकार्यस्यवातिदेशोनासिद्धंप्राधि तिपदिकग्रहणंग्रथितिमिसपात्ते भावयतीतिनचासंनियोगशिष्टमाय्यास्त्री
भावाद्दृलोपः अन्यचवहोमित्यत्रपुनर्बहुग्रहणसामर्थ्यान्नसेनियोगशिष्टत्वाभावात्प्रत्ययादेशास्तवमन्तस्याख्यानात्सुपरिहृतत्वाशायः इदमेवकेचिदित्यत्राहविवीजेत्यन्तपर्ती
सत्रपुंवत्वंआम्नायासिद्धत्वानित्यत्वाद्विलोपाभवत्येवअन्यथाकृष्णोयुक्तिसताप्यतीत्यापत्तिः तासिलास्थिदितिभस्यादेतितनोक्तेपितिभावः तेनशीतेयदिति इदंचिमप्रमितिचिन्त्व
त्वादिम्पादिनिसूत्रेनिष्वापितेनज्ञापकमप्यसंगतदर्दभाचष्टदादयतीत्याद्यर्थवदस्थास्याः कृताल्पस्वकृत्राहादस्मायामेधेतिदिनिःषीचुविन्मनोलुकः नन्वतदुपधापदाति
कृद्धिःप्राप्नोतीत्यत अंगवृत्तेति अत एव वृद्धक्षत्रकरोतीत्याष्टमिकभाष्यप्रयोगः संगच्छते यत्रत्वानिस्थितमिति तस्मान्नित्यत्वाच्छेविदप्रत्ययान्नादित्तिभावः परतुलक्षविशेषण
क्षानुरोधात्तक्षाख्यानुरोधात्स्वव्हादिपक्षावातिदेशोपितेनदवयतीत्यादौह्रद्भिर्नप्राय्यपृत्तोवभक्तेचेववागवृत्तनात्यस्यलक्षासाधकत्वमत एव भाष्येसिद्धंनेततस्यमिभावाजाप
कान्तरेपिवगुणप्रतिपत्त्युक्तोदितः सनवक्तव्यद्वत्वव प्रयोजनमुक्तं ननुद्ववयतीत्यादिसिद्धिरितीदवित्यमित्याहु प्राय्यतीहृत्युक्त युक्तमपीतिकृनु उदाहरणमात्रत्वा
दवमसंज्ञाप्रकृतिभ्यादीनामप्यतिदेशः उदाहरणात्वएवभावहुजीयवत्पष्ठमकं ननुतदतिपिपरिगणानमितिबोध्यं तत्रप्रातिपदिकास्मिन्पित्वभिवशास्त्रजयतीत्या एम०

र्थभत्वमावउपकमितितिबोध्यं इष्टम०। किंचातदन्तस्यसर्वत्रयाहगर्थेत्साहगत्रनेत्याहउमपथ्यतिलोपानुष्टन्नावयमर्थः दहोः परस्येष्टस्यलोपोपिशागमस्थेतिअत्रांशः पक्षोयु
क्तः प्रक्रियालाघवात् उपात० नत्वकृदित्यत्र किंतीत्यनन्नुषृत्तोरूपेत्याप्यद्रव्यस्यायाद्दीर्घः स्यादतआहउरूपेत्यादाविति अंगइति अंगाधिकारइत्यर्थः भाष्येनअकारए
वेति उपाद् इयसइतिसूत्रेपाठ्यमितिभावः इयेंशाकानाणादित्सूत्रमादायसूत्रशेषणविरोधात् किंच तथासत्युक्तमित्येववदेत्नसेतज्ज्ञापयतीति तस्माज्जातिपक्षाश्र
येणोयंत्रांकान्तत्र तुस्पष्टमेवजातिपक्षोपिभाष्यमानविषयोनेति रंकौतोहतत्रेति आदिशब्दस्यप्रसिद्धावयवार्थपरिग्रहेप्रकृतविशेषणत्वमप्रसिद्धं पूर्वद्दत्रिसमीपार्थपु
रिग्रहेश्रुतविशेषणत्वमितिभावः अवयववाचिनइति प्रथमावयववाचिन नन्ववयवावयविनोरपिभेदादन्यस्यान्यइतिहेतुरनैकान्तिकोतआह अत्यन्तेति अवयवयोरिति
समुदायावयवयोरित्यर्थः कारणयोः परस्परस्यासंबंधमित्यन्वयः अवयवावयविनोस्तुनात्यन्तभेदइत्याहयत्रेतितन्नेवंदिदीयइत्यादौपुरएकाएवयवत्वेनस्यात् आद्यंतावि
तिवचनेनावयववत्त्वप्रत्वबोधनेनावयवत्वप्रयुक्तकार्यबोधनाददोषः ननुदधिभोजनानेतरमर्थसिद्धिर्नेदृश्यतइतिकथमतआहयद्दृष्ठेति कार्यारंभइतिशेषः भाष्ये
दधिभोजनसमीपेइतियतोदधिभोजनसमीपेर्थेसिद्धिरतस्तदर्थसिद्ध्येएदिः समीपमित्यर्थः एवमन्यत्रापिबोध्यं ननुनञ्समासस्यगुणवचनत्वाभावात्कथमीयसुनतआ
हअपृथुशब्दादिति अच्चइति अत्कपूर्वितिसमासोन्तः ट्विन्मतोर्लुग्विधानादेवाप्युणावचनादपीयसुनस्त्वच्छशादिति नपूजानादितिसमासांतनिषेधः ननुसमा
सान्तद्धितोत्पत्तेर्वहुशउपलंभान्नेवतत्पुक्तमतआहअसक्रतेति तदभिप्रायेणभाष्येयोजयतितथाहीति गुणमुक्तवानिति वाहुलकाद्धत्रेरिभूतेस्युरनुपृथुशब्दोपि
सदागुणीवचनः नकदाचिदपिशुक्लादिवद्गुणवचनइतिततोप्युत्पत्तिरेवंसतिनस्यादतआहअथवेति येषांविशेषरूपेणगुणाः प्रवृत्तिनिमित्तंतेगुणवचनाइत्यभिप्रा

कै॰ठा॰वि॰ ५६ नः चक्कृतस्याकारस्य त्रोक्रीत्यासमासमसंज्ञायां गुणवचनसंज्ञायां वाधाभिप्रायेणेदं भाष्यं व्याख्येयं अपृथग्वएवन संतीति भाष्यमपि प्रकृताभिप्रायेणेत्याह मतुयइतितद्धपपादयु
ति समानेइति गोरखरादिशब्दा जातिविशेषवचना नतु ग्रीष्मिकादयस्त्वाह अत्र ही ति मत्वर्थीयार्थो मत्वर्थीयफलकं शाकतइत्यस्य जातिविशेषवन्नेति शेषः पृथगेवेति
आरोपितपृथुत्ववंत एवेत्यर्थः तथाः पृथुशब्दादपीति मालावादिपरवहुव्रीहिरित्यर्थः कुतश्चिन्नपेतिकविहहुव्रीहिणानभावमितिवक्तुमुचितं अपृथग्वएवन सतीति भाष्याद्
ननु मातयतीत्यत्र तुरिष्ठेमेयःस्विति प्राप्नोतीत्यत आह उत्पादयइति ननु लोपं वाधित्वा प्रकृतिभावप्रवृत्तेहरूकृत्वा तत्कथमवशिष्टस्य प्रभाव आशंकाक्षेत्याह टिलोपापीति अकाररूपायापृष्टेतो
पाभवतीत्युक्तेसामर्थ्यादनंत्यस्य अभावः फलतीतिभावः त्वशब्दस्यान्त्यस्य टिलोपइत्यन्वयः तस्यैव टित्वादितिभावः मातयतीत्यादाविति अनेन अकारस्याभावादित्यर्थः नक्तंव्यमिति अ
जिष्ठकार्भिष्ठादौ प्रसंगाभावादितिभावः प्रकृत्या तद्धितइतिनतद्धितइत्यतस्तदनुवृत्तेरितिभावः विकारावयवयोरिति अर्थान्तरे तु तस्येदमित्यणीत्यनितिप्रकृतिभावाच्छौवनमिति
भाष्यसंकोचेतु शुनःसंकोचइत्यनेन टिलोपनभाष्यमितिभावः तत्रेति एजागमकृते पुनः प्रसंगविज्ञानाट्टिलोपइतिभावः भाष्ये प्रतिषेधशब्देन प्रकृतिभावोभिसंहितइत्याह प्र
कृतिभावइति क्वचित्तु भाष्येपि तथैव पाठः तत्रयस्येत्यादौ यादिग्रहणं प्रकारार्थं लोपत्वेन वसाहृत्यं अतएवाग्रे नचैतानि यस्येत्यादावित्युक्तं भाष्ये एतानीति बहुवचनं प्रयोगाभे
दनोपुगाइत्यस्य भेदमाश्रित्य यस्येतियस्यलोपप्राप्तिरित्येतत्यस्येतीत्यवमादिना यस्यलोपप्राप्तिरिति व्याख्येयं अतएव वकनयतिकनिष्ठइत्यादौ अल्लोपान इति लोपोनन्तनतश्चार
णामसामर्थ्यादल्लोपाभावः एवमपि नस्तद्धितइत्यस्यापत्तेः उच्चारणंतु सर्वादेशत्वसंपादनेनचरितार्थं इनरायनेत्यादिसाहचर्यात्वल्लोपविषयस्यैव प्रकृतिभावः एतेनानेनतर
त्वाट्टेरित्यस्य वाधकइति निरस्तं षपूर्वेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानित्यस्याल्लोपवाधकतायां आवश्यकत्वेन तस्माहचर्यादर्थाधिकारानुरोधाच्चैतद्विषयपिभाषायाप्रवृत्तेर एम॰ ५६

वाच्चितत्वाद्वनेकाक्षितिवक्ष्ये प्रकृतिग्रहणाच्च अतएवोपक्रमे शेषवमित्यत्राविशेषेणेतिपृक्षेनस्तद्धितइतिनप्राप्नोतीतिकैयटोक्तिः संगच्छतेस्थान्यन्याश्रयइति शब्दासिद्धता
श्रयणादितिभावः विप्रतिषेधतावदिति अत्र विषयस्थानिनो निवृत्तेनात्स्थानिकार्यप्राप्तिरितिभावः नस्वाश्रयइति असिद्धत्वादितिभावः पराश्रयइति तस्याभावादितिभावः
अनयोर्योगपद्यासंभवरूपाविरोधः आदेशोप्रियशाहस्येइष्ठाद्यानेतयेविद्यातात्तटिलोपेचप्रियशाहस्यादेशानिमित्तानेतयदि घातः स्थानिवत्स्यवत्क आदेशप्रवृ
त्युत्तरंनतुतत्प्रवृत्तिसमये कृतेचटिलोपप्रादीनोचारितार्थ्यमितिवार्तिकमतेनदंवोध्यं वस्तुतस्तु पूर्वप्राप्तटिलोपंवाधित्वा परत्वात् प्राप्तादेशेकृते पुनस्तन्निमित्तटिलोपः
सकृतगातिन्यायेननभवतिआदेशनिमित्तत्वस्य असिद्धत्वादवनेतिभाष्याशयः श्रवणार्थइति नचलोपप्रितिपत्तालृदि अशास्त्रादित्यादावकारश्रवणायतदुच्चारणेचरिता
र्थं ट्टइत्यावपिषयेद्विवचनेचेत्यादेःप्रवृत्त्यभावस्यतत्रैवोपपादितत्वात् ननु प्रकृतिभावस्य विन्मतोर्लुकू नप्रयोजनमत आह लुगर्थइति ननुविन्मतुवंतस्यलुकृटि
लोपौ प्राप्नुत इति किमुच्यते न्यस्येतीत्यत आह विन्मतुवंतस्येति भाष्ये दोषांतरमाह यथैवस्वत्वपीतितदाशयमाहलुकइति इष्यतइतिशेषः तथाचारणकैतस्माद्ब्राह्मणोव
स्विष्टंकुर्वीतिप्रयोगः अनपेक्षितविषयभेदमिति नन्यायस्य तथैवस्वरूपादितिभावः अनपायिपत्वात्पृष्टादौ टिलोपवारणेश्वदूपष्ठादौच एवभूपानित्यादौ भूआदेशस्य पु
गापवादत्वाच्चादेशस्य गुणः असिद्धत्वाद्युक्तिस्तु भाष्यवार्तिकमतेनैकदेशिनइतिवोध्यं स्त्रजीपानित्येतस्मिन्नेगइति अनेनाभि आविषयत्वं लुग्लोपयोर्दर्शयति नस्तद्धितइत्यस्य
मपीति फलोदाहरणमस्यचित्यकृतर्हिनांतस्यटिलोपयेननाप्राप्तिन्यायाभावज्ञोत आहमतोरस्विति ननुकृतेमतुपलुकि शब्दांतरस्यटिलोपः प्राप्नोति ननुमतुवंतस्येति कथं
लुकोनस्तद्धितइत्यस्मिन्प्राप्ते आरंभोनत्याह एकदेशेति तदेवमभेदइति नोतमत्वेनतयोरभेदात् अयणातिभाकनन्विति विन्मतोरिति लुकूपचमाध्यायस्थः आद्यः क्रमः चतुर्था

कै०प्र०वि०
९७

रोहविषयक्रमः सर्वविषयव्यापनादिति। यद्बाधकं तस्य बहुषु बाध्येषु किं बाध्यमिति विशेषचिंतायां येन नतस्य सर्वोपि विषयो व्याप्तस्तद्बाधेन विना स्य प्रवृत्त्यभावात्तत्रावश्यं बाधनीयं तेन
चारितार्थ्यादन्यत्र बाधने मानाभावादत्स्य यं न्यायोत्थत्वेनेन दर्शितं तदस्यार्थः। अत्रार्थे च नहृत्क्ष्यं ज्ञापकं तेयद्य वमिति। सर्वे विषयव्याप्यनेन बाधको पस्थितिकाले कतिति बुद्धिसंनिधाना
दनंतरत्वमिति। अनेनापि सामेनं तस्य बाधइति भाष्यार्थः। इस्मुत्तरं टेरित्यस्य पश्चादिति। इदं दित्यं एवं न्यास आगुणादित्यादौ तद्धितद्गस्य लाभ स्थूलहूरत्वादौ चेष्ठमयः स्वित्य
स्यलाभेहेत्वात् अत्र केत्ति तरदं भाष्ये नसत्र प्रत्याख्यान पंकितु हृत्याद्यक्तोदाहृतोद्य मयपा क्षिप्ति पाठनपूर्ह। अत एव क निष्ठद्गत्यादौ न स्तद्धितद्गतिटि लोपो नेति बोध्यं। के
वित्तु कनइत्यदंतस्यादेशः सत्वे त्राकं ध्यादित्वात्यरूपमित्याहुः तत्र यस्यता दिलोपे वक्ष्यमाणस्यारभाद्विन्नता लुंक न्यायेन पुनस्तदनापत्तौ कनिष्ठद्रत्याद्य सिध्यापत्तेः एव नेदसा
धावपिह नतानवश्य कामरूहत्वारगार्थः परेतु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तो दाहरणं नाम न्यथासिद्धिप्रदर्शनोदाहरणोत एनुक्तोरत्वोदाहरणाभावएव विभतो लुंगोन प्रादयः प्रा
दयः कुनोदायश्चादिलो पेनाप्राप्ते आरभ्यमाणास्तद्बाधकाएव कनिष्ठद्गत्यादौ न स्तद्धितद्गतिनु न अनुस्वारणासामथ्यात् सवोदेशः केत्यादेशेभापि सिद्धः टेरिति लोपस्तु येन
काप्राप्तिन्यायेन कनादेशे नग्नाधादिप्रवृत्तिरित्याहुः नभवतीति वक्तं तो नास्ते वेद्गः प्रयोग इति बोध्यं इति भवितव्यमिति यद्यपि ध्यानमस्तीति बोध्ये विशेषाभावादिति। अ
सत्यपि घस्येति लोपपररूपेणारूपस्य सिद्धत्वादिति भावः। नमपूर्वो पृक्ष इति। प्रतिषेधाभावपक्षे इत्यर्थः ब्राह्मणो जातो ब्राह्मणानारद इति। क्रमेणानस्यापत्येन स्येदसा
स्यदवतेस्याः एतश्चेति उक्तरूपजातविधिपक्षे नियमपक्षेवयथेष्टं न सिध्यतीति भावः अपत्य इत्यस्यानुवृत्तौ नियमार्थत्वमुपपादयति ब्रह्मणोपत्यमिति। नियमपक्षे
दोषस्कोरयति अनपत्येखिति। अनेनतरापत्ये जातिलाभावादजातावितिविशेषणमपत्यस्य युज्यते। तन्निवृत्तौ किमिदमपत्ये नियमार्थं मतान पत्येवि ध्यर्थमिति वि ९७०

शायेविधिरेवयुक्तः इत्याह अनपत्येनिति अत्रपक्षे प्राप्तस्य प्रतिषेधोवक्तव्य इति भाष्योक्तंदोषस्फोरयितुं स्वयं दोषांतरमप्याह ब्रास्वीति वक्ष्यमाणइति नात्रापत्यइत्यादिनावक्ष्यमाणयोगवि
भागमनस्मिकृत्यैतदुक्तमित्यर्थः अजाताविति पर्युदास इति। जातिवर्जयित्वा प्राप्तइतिटिलोप इति सूत्रार्थः तत्र मनुष्यजातिविशेषब्राह्मणशब्दप्रयोगस्य दृष्टत्वात्तत्रैव पर्युदासः फ
लतीति तात्पर्यं इष्टिमात्रमेतत्नतु लक्षणेनायमर्थो लभ्यत इति उत्तरभाष्यार्थमाहइतरास्विति। ब्राह्मण इतीति पूर्वसूत्रेणाप्रकृतिभावप्रतिषेधेन टिलोपप्राप्तेरिति विशेषत्रा
ह्मणशब्दप्रयोगस्य दृष्टत्वात्तत्रैव पर्युदासः फलतीति तात्पर्यं इष्टिमात्रमेतत्नतु लक्षणेनायमर्थो लभ्यत इति उत्तरभाष्यार्थमाहइतरास्विति। ब्राह्मण इतीति पूर्वसूत्रेणाप्रकृ
तिभावप्रतिषेधेन टिलोपप्राप्तेरिति भावः अनेनेवेति। नतु नस्तद्धितइत्यनेनेति भावः इदं वक्तस्वरूपकथनमात्रं प्रसज्यप्रतिषेध इति अन्यथापत्य नुवृत्तस्यानन्वयः
स्यादजातावपत्ये इत्यर्थे विधेया निर्देशादिति भावः तदुक्तं भाष्ये अपत्ये जातौ नेति। कार्मस्ता। भाष्ये ताद्धिती कार इति अणोप्यचइति फिजपि फलातरबोध्य अत एवोपक्र
मभाष्येऽपरक्तानि भवंतीति। बहुवचनप्रयोग इत्याहुः एवं चेति। ज्ञापके हि ज्ञापकसिद्धस्याशावैत्रिकत्वात् छात्रेति सिध्यतीति चिंत्यमिदमित्यन्ये। अन्यत्राणा वचने प्र
योजनमस्तीत्याह प्रक्षेत्यादि। दांडिनायनहा भाष्ये सामान्येनेति। अग्नि परतो नस्त्वाहि तइतिटि लोपे बाधित्वापरत्वाद्ध नस्त इतित्वे भविष्यतीति भावः अनपेक्षेति। नस्त
सस्यवार्थ्योनेन ज्ञाप्यतइतिशेषः तेराभाष्ये उक्तमिति बोध्ये। नत्वस्य। तकारस्य अत एवेति अनेकप्रयोजनत्वादेवेत्यर्थः भाष्ये एकश्रुतिनिर्देशादिति ननु सूत्रे द्वंद्वसत्वे
नसमासोतोदात्तत्वेन त्रिमित्रशेषनिघातेन निर्देशात्वा युदात्तस्य नापतोदात्तस्य निर्देश इति शंकैवायुक्तेति चेत्र तदीयदि यत्वाक्याभिप्रायेणाशंकोत्तरयोः स
त्वात् एकश्रुतेः स्वरसर्वनामत्वं दर्शयति स्वरभेदेति। प्रत्यक्षमयस्त्याः यथातस्यापत्यमित्यादौ तपगुप्तीनविशेषान् अभेदेन सर्वनाम प्रतिपादयतितत्थ एकश्र

तिरस्युदात्तादीन् विशेषानिति सर्वस्वरसंग्रहसिद्धिरित्यर्थः नपुंसकस्य लिंगसामान्यसमाहसामान्ये स्थितावितिपरिणाम इत्यर्थः आविर्भावतिरोभावृत्यागदस्यात्रास्थितिविशेषः ननु यस्येति लोपाभावे हृद्धिरेचीति स्यादतत्स्याहत्य तो गुणादिति· भाष्ये नैवार्थो नु केचित्· यत्रजोच्छेसेव सिद्धत्वादिति भावः न मैत्रेयादिति· आशीतिषिद्धवुत्त्वसिद्ध एवेति भाववः तदात्रीणीति· विदादिद्विकं द्वयादेशार्थमपरं आतिनिषेधार्थं तत्तीयमित्यर्थः नक्षासहात्रापि न्यासे च त्वारिग्रहणानीति पदलाघवाभावान्नोक्तमिदं मनवत्नेति सर्वेष्टसिद्धिः॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य चतुर्थपादे चतुर्थमाह्निकं पादश्चाध्यायश्च॥ ॥समाप्तं शुभमस्तु
ग्रंथसंख्या [redacted]

॥अथ कैयटटीकाविवरणे सप्तमोध्यायः॥

कौ०टीवि

१ श्रीगणेशायनमः पुंवोस्नाकौ पुंवोरिति निर्देशानुपपत्तिमुद्भाव्य परिहरति इहेति नपुंसकत्वान्नुम्प्राप्नोतीति भावः पुंवोरिति आसियणादे
शब्दसंज्ञाविशिष्टभाव आदेशस्थानिवद्भावश्चेत्विति सौत्रत्वादिति भावः द्वितीये आहि उकारो लोपवत्ति छान्दसो वर्णलोप इति भावः सेमं चरणमिति च
र्णिकारसमुदायः तत्राद्यपक्षे साम्यात्समुदायस्य तथा व्यपदेशः प्रधानइत्याद्यपक्षयोः सुखेनतत्त्वात्समुदायस्य तथा व्यपदेशः वर्णावर्णानांतु समाना
धिकरणसमासः नन्वेवं समुदायस्यानाकारान्तत्वात् आह उभेति यथा चित्रगु द्रव्यमिति तद्वत् आदिपुरुषगामि नियुक्तामुं स्मृपादो आगसे
वोतिपुंवुशब्दात्सर्वाचार्य इति भावः यद्यपि सिद्धान्ते नान्यवैयधिकरण्यसंबंधो भवति तथापि शिष्यबुद्धिपरा स्वार्थे तस्मात्प्रयोगेन परिहरतात्याह सिद्धा
न्तवादिनां निर्विशिष्टि ननु शंगसत्त्वमोत्रविभक्तिस्त्वेवं प्रत आह लाघवादिति नित्यत्वादिति अकृतव्यूहपरिभाषया स्वातन्त्र्यात् तराडत्वाद्वाधायप्राप्नोतीति भावः अन
रंगानपतितिग्रते नांतरं गत्वा पूर्वमन्तरंगस्य भाव्याभिमत्याप्तन्नन्वंगस्यावृशेष्वरंगत्वात्तस्त्वत्ताविधिः स्यात्तत्र आह न्वतावित्ति नापियुवभ्यामित्याह
नचाविशेषेणरोति नित्यत्वादिति अंतरंगानपीति न्याया ह्युत्पत्ति वोध्य प्रत्ययलक्षणत्वप्रत्ययनिमित्तत्वान्न चांगसंज्ञा निमित्तस्मिन्नातिस्मिन्नितिवाचि दर्शा
प्राप्ते सूत्रेष्वंगस्य पूर्वोपत्तक्षणामेवेति चित्यमेतत्त स्मान्नियधातित्यन्वा संज्ञा भवतामिच भाष्याशयः विरुध्यत इति उस्तत्व षट्स्यायियरानभि
न्नत्वादिति भावः सान्निहितइति सचलस्यानुरोधात्सहत्वाडत्वाद्विशेषणामिति भावः प्रधृतेत्वाहृत्वनिमित्तत्वेन माननिम्ते च भाष्याशयो पुनःपथो राम
हृशयस्ते सुसर्वथा सन्निधानमेचवतित स्तेशेवभाष्ययोनिनमुपाध्यायैः कार्यकालपक्ष इति आवनेस्युपलक्षणामिहस्त्रन्तेन यथो हृशोयमेजायारभा १

घाटेशेकार्याणांगमनमितिकिनिचेतिसूत्रकेप्युपेक्षानित्यामनिधानं दुर्वारमिति भाष्यासंगतिरिवकप्पटो ते व्याख्यानेइत्याहुः पूर्वेत्अंगसंज्ञायाः परनिमित्त
त्वेन तद्धातत्वस्यापि परनिमित्तत्वमिति स्थानिवद्भावप्रवृत्तिसत्त्वमपमा क्तात्परनिमित्तत्वाभावपक्षेतत्रवाजघ्नाइत्याहवत्वात् द्वित्वसमानमिति नकश्चि
द्वाध्यवोध्विरोधइत्याहुः ननुपुंवोरंगनिमित्तत्वमित्युपायनिमित्तत्वात्क्विप्युक्ते सूत्रआहजनाकीतियादवयइपपुंसइतिशाहतत्र आंगप्रतिनिमि
त्तेनेका प्राप्तिधामइतिभाष्यार्थइति भावः सर्वधातप्राप्तिसंभवादाह आतयोत्वादितिशाहयोस्तु निमित्तनिमित्तिभावोवास्थान्यादेशभावो वातत्रा
तुल्यात्संभवादाद्युपेवक्रमप्राणमितिभावः पुनस्तत्रमाहप्रत्ययनिमित्तत्वाद्धे तिवेष्णधिकरणप्रपन्नस्यापुक्तात्वसुपपादयतिभेदहीतिभेद
स्यहिसंबंधितावच्छेदकयोर्योर्विरोधस्तज्ज्ञानमापेक्षाभकत्वाद्विरोधेसंभवतिविरोधस्याप्यात्वात्तन्नस्याप्यः अतएवनिघातस्थपतौ कर्मधा
रयपक्षस्त्रीयते तत्वकर्मधारयेणाभिधानचकस्थपतिशब्दस्यपूर्वनिपातापत्ते एकदेशात्सपुपास्तइत्याहुः वार्तिकमिति तदर्थप्रतिपादकमित्यर्थः पृ
ज्यादीनांप्राप्त्यभावादनर्थकः प्रतिषेधइति आह सर्वत्रेति सत्पूर्वीतिपरिस्त्रीणांनिमित्तपुंवोरित्यर्थेनयुक्ताहाववहीपइतुच्यते तथाप्रपदे
पद्धत्यपर्यनयपुत्रीतीतिएवंवत्त्वयोरंगानिमित्तत्वाभावात्प्राप्तेस्तत्रेशाहतामत्वाशयः अव्यक्तेऽव्यवतिरपदत्वस्यनियामकत्वोपाः प्रायेणाशनाह
इत्यहलाहावर्णातिनेहनादवप्रहस्तत्रवप्पनाक्वयोरवकाशंदर्शयति कुनदुनिमित्तव्यवधानेति सर्वेचोकारएवानुनासिकस्तणाश्रितमित्यर्थ

6

कै·टी·वि· २ दितुदुद्दतीति·उदितोवेत्तीद्दिक लृप्यार्थंहितत्रोकारानुनासिकः। अपइ। म्रोर्विशेषंदर्शयति·इपीति·वाक्यभेदइति·उगितोऽपि·अहंताहुगितश्चादित्यर्थइति भावः·वाक्यभेदेप्रमाणंतउगितश्चेतिप्रत्यये वेतिवोध्यं·उक्तार्थमेवानुवदन्नेतत्तदुपस्पतद्वाक्ये ऽसंबंधेनतस्यफलस्यवेति·इहतुनफलं·नचोगितोदंता त्टाद्विधानंफलं·उगितइत्यस्यडीप्सहसंबंधः तथापूर्वेलृप्रयुक्तेतदुपस्पतद्वाक्ये ऽसंबंधेनतस्यफलस्यचन्तुमप्राप्तत्वमितिभावः·नन्वेवं नोगन्वेतनेनैकवाक्यतयैवसंबंधःस्यादत आहतत्रेति·अदंतत्वात्संबंधेति·एतत्स्याभित्याहावपिवहिरंगादिभक्तिनिमित्तनलोपस्यासिद्ध त्वादितिभावः·नचैवमपिपादेन्यतरस्यामित्याहानुवृत्तिप्रदर्शनव्यर्थमतआहत्र्यतद्यावितिअतोनतरमित्यर्थः·उक्तरत्रोपस्थितःपुलस्त्यशयातिदार्व चीति·नन्वेवमपिशप एवसादृश्येताअतउगितइत्यनयोरुपदर्शनंव्यर्थमतआहटाप·स्वातंत्र्येनिपातेन्यतरस्यामित्यत्रानिशेषः·अतइत्येत दितिसमुदायस्यैवनिवृत्तिःकथ्यतेएकदेशानुवृत्तेतएवेतिभावः·वर्णयसमुदायेतिउकारविशिष्टयोर्ग्रहणादितिभावः·इत्यपमपीति·आस्या परिभाषायाश्चसाधारणप्रयोजनस्यभाष्ये ऽदर्शनादित्यनिष्फलेतिकेचित·भाष्येनुमापत्त्रिदोषंपरिहरतीतुम्विक्षायाअसाधारणप्रयोजनस्य भाष्ये ऽदर्शनादित्यनिष्फलेतिकेचित·भाष्ये चिति·नेषदोषइतिविभक्ताविति विपयसप्तमीतिभावः·नन्वस्यदोषस्योनइत्यपकर्षणपरि राम
तत्वात्तत्कथमेतत्प्रयोजनमतआहएवमर्थमिति·साधुत्वान्वाख्यानपरत्वस्यभगवतो ऽसाधुशद्वोच्चारणमनुचितमतआहसमासेकारइ २

तिभाष्येउपसमस्तइतिसमस्तपर्यायोयं·आचार्यक्किवेतात्कर्तेस्त्रियांक्कि वनभिवानान्नेतिभावः·आचार्यक्किवेदतेत्यन्ये·ननुउरःकरितिसमासातेस्तिरापि रूपप्पत्तिभाव्यमतआहनपुंजनादित·वस्तुतःपचःप्राचीनेष्ववसइतिसिद्धांतादित·स्त्रियामितिकपोहुर्दोरलाद्दिर्चित्यसमासातविधेरनित्यत्वान्नरमावइत्यु चित·पातेर्डुमितिसूत्रे·सप्पुसदेपुमानितिस्त्रियामितसूत्रस्थभाष्यात्तत्मूलन्सस्ययोहस्वश्चातिवन्तुसुचितकोविहाहुरितिप्रत्ययस्यप्रकृतपूशउस्थितावांस्मै तपावसहोद्दितिशेषणान्नमेवपुन्नामितिश्चत्राह्रुचिः·भाष्येएवंभवतिभागतिपाठः·भाष्येयोगविभागइतियोगविभागेकमसंभावान्नादिपर्यायइतिभावः·ननु फलइत्यस्यऋत्याप्तिसंबंधात्सयोःशेषइत्यपुंकेमतआहयुजीनिति·ननुफलइतिकरणमनभेरःस्यास्तआहरूलितीति कारणाइति भावेस्त्रीत्वानुप पत्तिरित्यर्थः·गोत्रादित्रिपिति·हित्वातद्गापिमिद्धेणाद्दिपाठकल्पनेमानंसंपदवस्तुगतोत्तपासम्यच्यतिपुजर्थःसपाहआवश्यकइतितत्रेदानीस्अहेति आहिताभिप्रायइतिप्रशेषःभाष्ये ऽचेवदोषइतिअत्रदोषःचारेसुमतितरयामपिदोषइतिभाष्यार्थः·नचोगितःपरत्वर्थापिपूर्वस्मात्परस्यहस्वकन्तेनेत्र गालोचस्यस्थानिवद्भावेसुमतितरेप्यवनदोषइति दाच्यवहिर्भूततरंप्रतिभिन्नकालेनवहिरंगाहस्वस्यस्थानिवत्तस्त्रवृहस्पा ऽसिद्धत्वेनपूर्वत्रासिद्धीयइव तत्रस्थानिवत्वापहन्नेःपंचमीसमासस्यानित्यत्वाच्चविधानान्ययुपराणितिति·विधानमेवाश्रीयतेनतुस्वरूपपरत्वमितिभावः·भाष्योमितक्रतुयुवीरिति केचित्तुपुशब्देउकारउच्चारणार्थःवस्तुकेवलएवविभक्तोचेवोच्चारणेसहायसपादनात·प्रत्ययेप्युकारउच्चारणार्थएव एवंचायाधिकारात्

कै·टी·वि·
३

गमेस्त्वानिमित्तत्वाद्दोरादेशविधानादेतत्प्रसंगाभावेन घोषस्तु नासिकत्वप्रतिज्ञाफलं चिन्त्यमित्तिवंतितन्नविषये उच्चारणार्थो नामपीर्व्यं ज्ञायास्तस्यलोपद
तिस्त्रेतोक्तत्वात्तस्मादनुनासिकप्रयत्नविशिष्टयोर्युवोरिमावादेशावितिभाष्यतात्पर्य उकारस्थिति ल्युडादिष्विति शेषः यत्र ल्युडादावनाकाङ्क्षितेत्त
अनुनासिकपमाः पठनीयाः युज्यभित्यादयस्त्वननुनासिकाइतिदोषाभावः आयनेयीनी· आयनादिषु फांतइत्यंतादेशो पृरत्व·घतइति धातो
रितिसूत्रस्थभाष्यस्वरसः उस्य कडइत्यपमपिघतइतिकश्चित्· तन्नुपात्वा दाघुदात्तत्वात्प्रवेमायनादयो भविष्यतीत्यत आह अंगाधिकार इति· पूर्व
तिनिरपेक्षत्वाद्धितिप्रत्ययस्त्विनयामगाः शिष्टत्वादित्यपिद्वो धंठ पूर्वेशिवद्व व नेहे कृतायनादीनामेव फ आदीनामाद्युदात्तत्वविशिष्टानां वि
धानान्नदोषः अन्यथाशंत्वयमित्यादौ वजुत्वेवादेशादत्तोदात्तत्वप्राप्नोति मध्योदात्तत्वं चेष्यत इतिभावः ननु स्वरादिहितस्याचेत उच्चारणाया
मात्कथमस्वाकोः स्वरस्ते आह प्रसञ्जकमेति अनुदात्तेथमिति अनुदात्तत्वरूपधर्मेत्यर्थः पुरस्तादित्यत्वाच्चेति· ऽरंचिवंम आद्युदात्तत्वविशिष्टाना
मेवप्रत्ययानां विधानात् तस्माच्छिलक्षोत्तप्रत्ययसंबंध्यादेशानामुदात्तत्वसनियोगशिष्टकार्यादपिपूर्वप्रवृत्तिर्ज्ञायतइति भाष्यार्थः प्रत्ययविधेकवाक्ततया
कृतायनादेवाद्युदात्तत्वविशिष्टत्वात्तच्छान्दसैदियानमित्तता प्र्यर्य·नवाच्यत इतितत्स्वोपदेशसवत्वेलोपे चादेशाप्राप्नितिविरयादीनामित्यदोक्तमि राम
तिभावः इतिकृत्तप्राप्तभावात्कथमादेशानां नित्यत्वमत आह उपदेशइति· इतिशेषः सांप्रतिकमिति उपदेश इतिपराभावादित्यर्थः सांप्रतिकसङ्गा २

वेश्रत्प्रदेशात्त्पास्त्रयणात्स्पायुक्तत्वादितिभावः भाष्येऽप्य कमेवेति न च घ्रस्तनादिति वाच्चेतरद्वीपस्तुवा वृत्तु कि·स्यातिपरिकप्रत्ययानामभ्यादेशाभावं ज्ञापयेत्·
आयतादीनामिति विषयत्वायन्नेः फघस्वानां धातुप्रत्ययेष्वभावात् ·न्यजादीनां चित्तुवर्णपरक्तत्रियेत्यादिनिर्देशानां चाभासात्पयन्तेस्यत्वादुः भाष्येप्ययागितिपरिरक
विज्ञाना च्वयारिराणेरिति· अत्र प्यारिरानेभित्युक्तत्वात्सपिधायजुसेत्यादिकेनियथ्याशिमकोद्यादिषु परारेर्नरस्तुपान्निपक्षे एवाभिमतइति रशीयजिवस्क्ततः सौयच
त्पादोपत्वमपि वृद्धत्त्व ग्रहणादितिसर्वथा द्युत्पन्नेत्यवितेषिजिदोषः·कीतः अतादित्वाद्वित अंतरंगत्वाद्दिता देशात्स्वमेवाडभाव इतिभावः ननूवं धातुषुकका
रापदेशो व्यर्थोति आह· उकारो पदेशाद्वितिमत्प्रत्यये आनि अत· अंतेति विरस्तुच्चारणाभावोलाघवेनआंतुवहुद्वयोरुच्चारणाभावो लाघवमिति दोषः यदा र्थ
धिकारेति अर्थाध्याहारस्य स्वत्वन्नहवो भनिर्वाहः पञ्चमोपस्थिते·शास्त्रे वोधांगस्थिण्याहृद्यपात्रार्थीति अंतभीवात्·पृथगुपस्थित्यभावादिति भावः·पदा
हिति पुंस्त्वांशीकारफलमाहे संख्याव्यमाहेति संख्याग्रहणेति संख्यादिग्रहणेत्यर्थः अतंतत्त्वाहादिकतिइति इदंवस्तुस्थितिकथनं अंतरंगत्वेचाा
संज्ञानपेक्षणात्तलावस्थायामेव प्रवृत्तेर्वा अनकारान्तात्संगतयां प्रत्ययावयवस्यात्इत्यर्थात् आह प्रत्ययभक्तत्वेन न द्विधायकत्वाभावादितिभावः
प्राधान्यादितिः तस्यस्थानित्वेनद्वाव्यपप्रत्ययस्य च पूर्वत्वेन तदादेशत्वात्· अत्रागस्य प्रत्ययत्वेतपत्तुहोधात्वमपादपरिहाणस्य तैरत्तस्यऋतउत्रोनिमित्तप्रत्यया
वयवकस्येत्यर्थोन्नावध्युपादानमितिभावः प्रतिपदविधेरिति· शीघ्रोहीभर्तिइत्यतोऽनुवृत्त्या पस्यस्थक्रियोसचान्वकाशः तत्त्वावश्यप्राप्त आरम्भ इतिभावः· एत

कौ·टी·वि नपरत्वान्नित्यत्वाद्बुद्धित्यप्राप्तेः ननु रूपिणोर्तं इत्यतो न्तु तत्त्र वर्णास्येदेति रु ठिसतितत्सहितस्याहेदेशो न भाव्यमिति कथं तस्य ग्रव बाधकत्वमत आह निर्दिश्यमानस्येति
५ तादृश ऋकाररूपं च व्यवहितं स्थैति भावः भाष्ये स्वर्णपर्यायमइत्तिपायोविभाष्य ऋे यदो घः महद्विधानवोधक च शङ्काभावात्तत्राह भावेनाद्रुपास्तिवकारक
इणो तुतत्क स्याप्रयुक्तेः गौरवमेव दोष इति भावः नन्वत श इत्यस्य स्थितेन समुदायस्य व्यवधानाछीटे सर्वधातुके इति गुणान्न स्यादत आह आछम्स्येति मृड्डुशिष
स्येद्धार्वधातुकत्वादिति भावः शीङ्स्थ गुणात्पूर्वं इति वहुलं छन्दसीति अंगसंज्ञानिमित्तप्रत्ययमात्राश्रयोर्ऽहेतराः गुणात्प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्यात्स्यत्वा
द्दीर्घाद्द इति भावः कतेइति तत्र कृतेपीत्यर्थः नहु प्रतिषेधाविषयो गुणः प्रतिषेधं बाधेतेत्यत आह येनेति तन्निमित्त एवेति आङ्क्डिमित्त एवेत्यर्थः नन्वेवम
पि परत्वात्तद्गुणः प्रतिषेधं बाधेतेत्यत आह प्रतिषेधास्त्वेति विधुन्मूलकत्वादिति भावः प्रत्यापत्तिः प्रतिप्रसवः परिदृष्टोपूर्वो गुणो विधीयत इत्याश्रीयतेतत्सपि।
नरोषदृत्याह अयेति अनुपधाया अपीति निषेधसत्राणां परिभाषात्वृद्धिश्चेकवाक्यतया किन्तीत्यस्य उपधाया इत्यस्य वाधे विनागमकाभावादिति भावः
नन्विकोऽशविशेषणान्नद्दोषदृत्युक्तेत्राह अङ्गग्रहणं चेति लिङ्गाच्छुतेर्वलवत्वादिति भावः लिङ् शिष्याङि ति न्दृशोषमित्यत्रास्यप्राप्तिः स्थानिवद्भावा
द्वेति अचः परस्मिन्नित्यनेन कृतार्थमेवेति भिन्नद्रयासे अत्र विधौ वेनिषेधापवादके लेनेन निषेधास्त्वन्दती यांमइत्यस्याविषयइति भावः स्यादेशादिति राम
पूर्ववत्प्रतिषेधे वाग्निकमादौ तरंगत्वे लावस्थायामाद प्रवृत्तिं चानभ्युपगम्येति दोभं अत्र अपसिद्धान्तो प्येवमेवशयोतेदत्यत्र पूर्वमादेः प्रवृत्तौ अरहे ४

शः स्यात्पूर्वमादित्वेन व्यवधानान्नारादेश इति भावः शङ्कान्ताभाष्ये आदेः निपत्वं स्यादित्याशंकाह अभेदाश्रयेणेति स्थानिविशेषमनादृत्य कार्यमात्रस्याभे
दाश्रयणात्यर्थः श्वेहि कापिशेहातकाप्येहाम्पपूण इत्यर्थः वेत्ते विभाषा मनु वहुलग्रहणभावेथाशेव्डतिस्त्र भाष्यकोष्ठ इत्यत्ताम्भ न स्यात अतत्रा
हृ प्रत्ययमात्रस्येति नन्वेवमपि परत्वात्प्रत्ययस्याविभाषाहृत्स्यादत आह व्यवस्थितेति अतो भिस मुख्यशब्दार्थमि मांप्रतिके त्यर्थः निथाम ती त्याद्वचेत्वमप
वादत्वाद्वाधित्वा णिमिति भावः अनाप्तत्पैति हवेथामप्लुद एव बाधकत्वामत्यंगीकारेइति हितदर्थ च्युङ्गी कोटेइत्यवेनानवकाशत्वं प्रचित्तम टाऽइमिनादेश
आङोः भावादाहस्थानिवद्भावादिति न च यात्वादेत्वेनादेशविधायकवैयर्थ्यापत्तिः तत्सामर्थ्याद्वपूर्वेनादेशाप्त्वमिति कृमाश्रयणादोषः लोप
इहो लोपे नस्त्राप्चेति अननाथीति छेद इत्यर्थः लुप्तानिर्दिष्ट इत्यत्र पूर्वकालोतिसमासेपूर्वलुमः पश्चान्निर्दिष्टं ङीत अर्थप्रतीयते तेसमुके इत्यतत्राह
निर्दिश्येति भाष्यकारवचनात्पाकालस्यापिपूर्वनिपात इति भावः क्षेत्री योनकापदशात्वाल्पइति मात्यपेनं तुसू त्रे पिलक्षणानुसारेणा पर्वमिदेशायु
क्त इत्ययं परिहारो ऽयुक्त इत्यत आह छेदो वदीति छान्दसत्वादाङ्गुणोपपरिहारमाह भाष्ये स्थवोत शदस्वदूलदेशप्पामित्याशयः प्राप्तमामानेनद
धनित्यतेएतत्र क्लेशपरिहारार्थमवेकारेनाद्भ्यफलेतारकस्य निमित्तवेद्धम्प्रमितिदिके अनभ्युपपन्निरेद्रता मात्रासूप इह्वरापाइतिसूत्रे
स्फुटाभविष्यतिशितिभाष्यमितिति इत्येवमाम मित्यर्थः न च विभक्त्यादेशः पः पात्वाङ्गुरसादेशोति जरसत्वापीतिइत्येवत्यसंगात अतिजराभीत

कै·टी·वि· अतास: शिक्षावैकृतेनुम्स्योप्याप्तोनुम्विप्रतिषेधेनेति जश्यादिरिमन्त्रस्थभाष्येणाविभक्तित्वस्तानप्रकृतिभूतयोर्भयापेक्षजस्मा हेशापेक्षप्रा
५ विभक्तिकार्याणां अन्तरंगत्वात्पूर्वविप्रतिषेधीकारेणादेशघातेः ठाहुः सीत्यादीनामगविनि न्नडाही नामित्यर्थ इति नोभयापेक्षत्वेः एतेनप्रत्ययाव
शेषांपृक्तत्वेवादेशावहिरंगाइत्यपास्तः तादेशावहिरंगत्वस्य भाष्येकाप्याश्रयणाभावात् किंचप्रत्याङ्गस्याद्देशेएतत्कैपुरप्रंथस्याःसंभवद्
क्तिकेतेवपूर्वजा सादेशेइनाधप्राप्त्यातरभावप्रक्तेचतस्याप्राप्त्यासंनिपातपरिभाषयानक्षुपपन्नितपस्यासगतत्वादितिकउ·थे: हीतपुत्र
प्रकृतिरूपस्यलाक्षणिकत्वादिकेत्यतइत्याहचतुर्थ्येकवचनस्येति·सर्वतात्मनः परस्यकारप्रक्रुत्यार्थदूणीलक्षणादिकेनेतणान्वीख्यानपरक्षेच
होषाभावादाह लोकेइति· वृणीविधोइत्यस्यप्रत्याख्यानेप्याहेताद्युप्यातं· ओट्, आपः ननुउपषष्ठहार्थेडः कारोच्चारणस्यसत्वाज्जिकमथइति
प्रमाणनुपपन्नितत्आह· ओडिनीति· आसिद्धस्यानुवाहेनप्रयोजनाभावपर्यः अनेकाताइति· अत्रयाहेआनंतर्यमेवसंदेवीतत्वपवावपर्वभा
वःतच्चसमुदायस्यैवप्राप्यायस्याप्यस्तीत्यर्थः आवपवावपवणपीतिह्यावा अपिहेत्वोभवंति आभाष्ठीतिक्तौ: प्रितरश्चतमाइतिन्यायात:
अवयवस्यसमुदायसंबावयवत्वंनविरूध्यत इतिभावः इदृशीविधौन्मपांक्षतीयाधिवचनस्य·नप्राप्नोतीति· अत्रटकारस्याप्यनुबन्धस्याभावात् राम
इतिभावात्इतिभावः नन्वोडोविधानाभावेनोपदेशाभावात्प्रत्ययाघतअवाभावाच्चहंसाभावेन कथमितकार्यापारनमत आह ओड·इतीति ५

पित्वङइवेतिभावः आसिद्धानुवारणभावात्तरस्तुपपत्या ओ ओटोरोद्भवतीतिवात्रमनुमीयतइतितात्पर्यं नचपात्रि·अवश्यंप्राप्तेशीभावांरंभाद्यमपवादइतिनरो
यक्षतेत्यादितार्थ्यैना संभवप्रवबाधकत्वमितिवार्त्तिके रीत्याशाकोसत्वात्इत्सक्तकेड· कारादविति आख्याने आड· याजयारामनुप्रसंख्यानमितिरुपास्तलुके
स्तत्रस्थवार्त्तिकविहिताड· प्रवाहवेत्युदाहरणमसंगतंस्यादित्यस्वेत्रहभाष्ये:श्ववाववीजि· असंदेहार्थमिति आवइत्युच्यमानेकिमयमानेकिमयमाववइत
आइतिसंदेहः स्यादितिभावः ननुनितरानुवधकत्वेआट:सानिवकत्वात्तद्ग्रहणान्स्यादत आह प्रत्ययस्य चेतिनरेतद्भाष्येउक्तेनचेतद्ग्रहणेपिग्रहणाभित्यादिना
अनेनोडतु अमानेप्रथमाद्विवचनस्यैवस्यादितिरोषतःडःड·त्वाभावाच्चेप्राटप्राप्नुस्वतीतिवोध्यं· ननुसंभवतिप्रत्ययग्रहणेकृतोवर्णग्रहणस्यादतअपुरु
चेदाहभाष्यःथवेतिनचेहेति·एवंचप्रामथ्यीत्पूर्वसूत्रतिदेशफलंचसामान्यग्रहणमितिभावःभाष्येकोयप्रकप्रइति· अपुक्तोपनिर्देशप्रकारइत्यर्थः
डि·त्वेविधाद्दर्शीति·याडापइत्यत्रात्तुवत्रेडि·तीतिकर्मधारयेयावर्णानिर्देशइत्यर्थः·नेराहिविधौचस्वरूपसत्त्वमपेक्ष्यवानिमित्तंनत्वथीनिर्देशइत्युक्तंपगोस्त्राय
मितिचशक्तावार्थ·ननुङित्वस्याभावेङित्वेनदोषइत्यपुक्तमत आह ङि·त्वेसतीति आछाप्युत्रोप्राप्तसर्वस्यपूर्वस्यइत्यस्यहृयोधान्वितस्यचप्रहन्निमस्युपग
स्येति·वक्ततोस्त्वचौश्त्वमित्युस्यप्राप्तात्त्वेत्रैश्वाग्निमित्यर्थः त्वाम विभ्मतीत्युस्य त्वबाधकोभविष्यतीत्यंइतिनेदोषः योगोप्यस्यप्रवन्त्रिर्भवतीत्याशयेनोश
धाचितिवार्त्तिकेप्रसक्तमितिवोध्यंप्रियाष्टादीनात्वनुभिधानमेवेतितदाशयः किंचिद्दिति समासाहावित्यर्थः मनुसतासेप्यंतरंगत्वाद्दोशप्राप्नोतीत्यतआ

कै.टी.वि. हस्तं तातनापीति यदहितादिति काल्ततस्क स्याविषयः तत्र पूर्वेति तत्रकोबाध्या त्वाभिति विशेषचिंतायां पूर्वस्यैव वाधोत्पाप्यु इति भावः पूर्वानुभववृजसं
६ त्कार जन्यस्म प्रतिविषयस्य तरुक्तार्थः उत्तरस्सत्वनतुभवात्म त्ययोगः न्यायांत स्सर्वेपिप्र स्मातान्नि न्याय एवात्राश्रीयत इत्यर्थी यो बुतस्मादने मेतर इति भाष्य
स्यत्पाह अथवेति येननाप्राप्ताय आरभ्यमाणो बाधकः त्वं प्राप्तेत त्रैव एतेन्याया व्यवस्था यकाउत्पाशे येनाहयत्रे त्र्येति एवं च पूर्वविषयं इत्ये परएव वा समा भिर्मु
स्य इति भावः ननु क्लृप्तातत्वनिर्दिशाशात्वाभावे कथमनित्यादिति आह अदृष्टेत्यादि इति अथनइति इति न चय थान्यासि बहुवचनेन गोपोः स्याप्रवृत्तिः तवस्तु त
दभावेन गोपोपि स्यादिति शेषः इति गौवा च आत्वप्रक्लृप्त एवम हस्त्रिति पर्यवो येनार्थे बहुवचन स्य चाभिता र्थेने तत्पृथक् लसने माना भावात न चक्लृप्ता त्वा
नुकरणादेकवचनेनैव सिद्धो बहुवचनं गौरो प्रहत्यर्थमिति वार्थं अथनइत्येव इत्यादिति भाष्य विरुद्ध स्त्रः आशयकत्वना य अनुचितत्वात शब्दवाहुल्येन व
हुवचनस्य न्याय प्राप्तत्वाच्च तिष्ठ न्योः उस इति वत गौरणां बोधिप्रायादौ नामनभिधानस्य ख्यापार्थसूत्रे भाष्ये ऽनुक्त्वा च ज्ञापक इति इत्युहलोपनतुहीन्त्र स्तोत
दनु वृत्तिपस्ते तत्जेशशसो विषयः आत्वस्यापीत्येव ज्ञापकमिति वोध्यं उत्तरसूत्रे यस्याप्यमानेन्त उत्त्रसूत्रे उपसंख्यायमानेत्यर्थः स्वभोर्नपुंसकत्वमपीति स्यावत्वकृते
लुगप्राप्ताविति भावः पाणिकमिति कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि कश्चिदनित्यता स्युपगमादिति भावः तदेवोपपादयति पूर्वमप्रयोग्यमिति उपसंहारति एतदप्य राम.
दित्यर्थः यथा त्वष्टाह्वेरइतरान्विति यथाल्लक्षणाश्रितेनदुपसंहृतेति तच्छब्देन प्रकृतेऽस्वविधायकं परामृश्यते तत्स्पादितितिन्त्रकेनातो भिन्निलक्षणोत ६

तेऽस्याउपधायाः इति संघाट इति प्रहन्त्रिविधा तो यस्तत्रनुकृशाद्धं दुर्बलमित्यर्थः यथा वासुदेवसहायत्वेपि पांडवानां वलवत्त्वमेवमुवहारति तद्वदित्यर्थः वासुदेवस
हायत्वादिति संज्ञया लोपेपंचमी तत्सहायत्वं प्राप्येत्यर्थः विजिगीषुपराजितइत्याभिरुद्धतीति अनुप्रयुज्यत वचनं विनापीत्यभिप्रेतं दर्शयन्निति केचिदिति तदाहिरुद्धे
तिवन्त्त्व मितिभाष्ये कालुः नवक्तव्यमित्यर्थः हेतुरुक्त प्रसिद्ध एवांते ज्ञानवीतिन्याय रूपधानितिशास्त्र प्रोक्तेन ज्ञापकत्वात् अंतरंगानयतीति न्यायः सामा
न्यके लु विषय परत्वेतिभाष्यांतः पुरस्तात् एइ हस्वादिति सूत्रस्थ भाष्यविरोधात अत्रास्य अ ओ इति अत्रास्यनिमित्तभित्यर्थः नपुंसकारस्थितइत्यर्थः न
पुंसकाद्वयो गतीति नपुंसकत्वप्रतिपत्याह्वकारस्यायीदित्यर्थः कस्य पुनस्त्वं न्ययो वयवोमत आह शाङ्क दातकं चेति आहि नादिभावस्त्रियाइति सूत्रस्थेत नस्य
र्थैनयोर्वीपर्य सत्यादिभाष्ये प्राहविरुद्धेत्यत आह स्त्र्यर्थग्रहणाभिन्नस्य भाष्यस्य नपुंसकार्थाहंयात्परस्येत्यर्थः अर्थयस्य नपुंसके प्राहस्यार्थप्रतिपाद
केल क्तेणेतिभावः अनइ विधौ नपुंसकग्रहणाभावात्कथमन्याप्नुस्त्वावनमत आह पुंसकस्येतितेन क्तस्रीति वाक्यभेदेनसंवंधादितिभावः व्यपयो
वहुलमितिकिं वाव्यस्यपेनाप्रीहासिध्यतिकिंचाभिव्यन्ते ति न्यापः हकार्येएवेतिनात्रतस्यविषयोतस्य वृत्तवनानामेसा यांसंज्ञाप्रति षेध आह स्वइत्स्ये
अस्थादिषु शाहग्रहणामित्यनेनेन हृष्माराणाम्यादिविधे मर्ग्यानपुंसकग्रहणामितु क्तमित्याहापशोधयोतिः नपुंसकार्थविशिष्टे इति गुणः कृतात्मसंज्ञा
रथीतिन्यायादितिभावः वैदेहमिति किं शस्त्रा रूपदर्थ नत्वमुसप्तकात्स्पर्क्षग्रहणा विचारस्यत्वना व्ययः युक्त इतिवशोषः तत्रहि तूपर्यष्टित्यादि

७

कै·ी·वि· शब्दग्रहणाय ह्रस्वस्य पथे च्छति ध्यनंगत्वात् र्थंपक्षाएवेष्टंतद्ग्रहणस्यसंभवक्ष च्चास्यपक्षस्यकोपत्तराभावेनवा किंकृतत्कतोविचारोनयुक्त इत्यर्थः एवंचान्यमात्रासं
७ भवेतद्विषो वर्णमवलिंगग्रहणांतद्भावेप्रक्तेत्तस्याम्प्रप्तितितीपः अतएवव्याख्यातिविनामस्त्रिंशच्चहिनपुंसकग्रहणंमर्घामाणाशत्रुत्त स्येवनपुंसकत्वं यास्यादि
त्यर्थ तेन हदो हृतौ येषुतानिवहुहस्तानि अनवहतिहस्तानि येष्वेवहुहस्ताइत्यत्रचतुष्कवतीप्रतिबोध्यं अङ्ग आमादेशादिविकतस्यप्रसक्तिभाष्यादाहरणात्स्वहे कत
स्वंपक्षेपरपर्यायोबोध्यः तिहन्तिलेस्पतझिडलंगायंफलाभावादितिभावः संयोगान्तस्यलोपइति उन्नसंत्रकलग्रहणेनक्वचिदत्कलोपइत्यभिप्रेत्येदं नन्वचारणार्थ
स्यापिनिहत्रये तुनाभिकत्वमावश्यकमत आह उच्चारणार्थानांत्विति परोडविधेयविषयेउच्चारणार्थस्यापिनिहन्त्रियतोविनाहुलमेतिअनुनासिकत्वमा
वश्यकवन्न्यादोनुन्डनधातू प्रदेशाइहित्वाभावात येषांहियदार्थोपस्थितिकालेवाडतेषामुपदेशोधातूपदेशोसन्डविधानेत्रमत्तिदेशेनधातुत्वंध्यानिव
द्रुइनक्षाप्यामितिदेशिचकधातुत्वंगहीवेकः सत्वोचेत्याहः ननुयेनना प्राप्तिन्यायेनडकारककोवाधेकतरहित्यादिरूपासिद्धिरत आह कार्यभेदाच्चेति नन्डका
र्यभेदेपितुल्यत्वोभिवाधककत्वंदुर्वाधित्परत्वेभाष्ये ऽथवाद्वैविति नन्विरःकारकइतिवक्तु युक्तमतआह रकारत्वेति स्वरूपेति चिवचित्त्वोरेशस्परूपत्यर्थः ना
पीतिपूर्वोक्तिहेतोरेव एतदर्थमेवविधेयस्यात्स्वरः पूर्वनिर्देशः तेनराआमावाध्यतेइतिभावः आदेशशब्देनामिवोच्यतेस्थानिमेदमाश्रित्यपदहुवचनमपमित्या राम
दावमादोक्तेतंत्यस्वरोपलोपेतांत्रिमित्वकेकृतेजसः शीत्यादित्युन संनिपातपरिभाषाविरोधात् इहप्रोषपरीनिपातपरिभाषाप्रत्नोअत्रपूर्वपक्ष ७

सिद्धांताकरणापरंभाष्यमेवमानंडः प्रथमयोरित्यत्राममनुचरंमिअथेवेतिव्याख्यानेपुनः प्रसंगोनश्याध्यापादनपाभाष्यविरोधः अंगास्यपरिभाषायाडनक्कापिलत्वमि
द्धर्यभाष्येअाहताशिष्टाविधयेपिपदेपक्षांगतेस्ख अतएकजपाहाइपूतोत्वाजनो जीडीडःतडत्यत्रेसुएतान्यरिभाषात्तापनोक्तकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनमितिप्रश्ने
पिंदगुणाप्रतिषेधोनवक्तव्योभवतीत्युपदोक्तेनतकिंचित्फलस्यप्रयोजनत्वेनोक्तंप्रयसोम्पमित्यत्रसिद्धांते अम्पमित्येवक्लृप्तं इतिस्पष्टं पुंमहस्मद्वोरनाडेशाइति
सूत्रेष्वष्टाध्यायीशिशीलविदिधुपदेपेवपाठः क्वचित्तुविधयइतिपठ्यते सोपपाठः अमः सर्वनाम्स्थानत्वाभावात्प्रकृतेरिंगतत्वाभावाच्चेत्याहु सुष्मदस्मद्भ्या
ङः असकार्यसोतिशेषेलोपइत्यः संघतेइतिनवादेशफलमपत्यासवदिशाभाविष्यतीसुक्तमितिभावः नेचात्यस्यादेशोपिविभक्तेस्तादेश्यस्पत्वात्धावीतिडवारः प
हूर्पविभक्तेर्वादेशरूपत्वात् नचवर्णाहांगंवलीपइतिपूरूपात्पूर्वमेवपत्वे एकस्यानिकत्वेएववर्णाग्रयोस्तत्त्वप्रत्नेविप्राशपात्अनादेशाइतिनवाडेशव
त्वात्कथपक्षोष्वइतिवाच्यं अनादेशापदेलाघवेनतस्पष्टपुरवेवोडीकारादितिभावः नहितदाशीति अषुचन्यायो लग्रहणात्हिज्ञानादिरितिभावः ननुविभक्तेरपुमा
देशोनपरस्यत्रिक यमत्रायंन्यायोत आह परत्वेनेति अस्यचन्यायस्याशिक्तत्वामेवस्याप्रकृतिमितिबोध्यं डे प्रथम ननुप्रथमशब्दस्थाने कार्यत्वेनावश्यं
वक्तव्येवग्रहणमित्याशंक्याभावेनकुत्रापिमतेवसंदेहोत आह सामान्येति लिंगविशेषपर्यहस्यापिनिहानमाहतचयदीति अंतरंगत्वमेवदर्शयतिवर्णास्व
ति ननुप्रत्ययोर्ग्रहणेनडाधयोः प्रत्ययोरितिप्रमोग्रहणंकुतोनेत्यत आह प्रत्ययग्रहणेति स्त्रीलिंगनिर्देशतडप्रथमादिशब्दानांडपोत्रिकेषेचरूपाह

कै·टी·दि
८

नग्रहणासंभवएवनेतिभावः समुदायस्येति·उदन्तादयवभेदस्येत्यर्थः स्याहच यद्दिदे गिदे· इतिलपुप्रघ्रौ कंरुयकारमेवएवंचद्विवचननिर्देशसामर्थ्यात्वित्तौ पापि
प्रथमशब्देनलक्ष्यतइतिभावः अज्ञादिविशेष्यत्वावीति·पूर्वतस्यादिविधिः पश्चाद्विशेषणत्वंशब्दरूपविशेष्यमादायभाष्यप्रामाण्यात्तदाहिविधिरिभावः निद्गणोति
वचनविपरिणामेनेत्यर्थः आदेशेनेकारइति·शसोनेत्युच्चारणार्थाकारेणाविभक्तिकोनिर्देशइत्यर्थः एतेच्छेतितत्स्नभ्युगमेत्युपस्यप्सिद्धिरितिभावः ह्लिंगात्व
मितियादृर्थेआयुजंतान्तः आत्वेसिद्धमितियुष्मद्स्मद्भ्यांपरत्वेननुयुष्मानित्यत्रोदेशविशेषत्वात्कथमात्वमत आहयुष्मानित्यादि·लोपइतिअत्रैयलोप
इत्यर्थः एवंचसिद्धान्तइतिभावः भ्यसोभ्यम्शेषेलोपपक्षेलोपइत्ति·शेषइतिविभुयसमभ्याप्यात्तानिहिः भपर्याप्तेच्छेशाषइतिभावः टिलोपपक्षेपि·
एवंचटिलोपांत्यलोपयोर्लक्ष्यानुरोधेनव्यवस्थेतिभावः टिलोपपक्षे चेति अभ्यमादेशपक्षे इदं आपंतहुदइति· रूपसिद्धेरितिभावः नन्वभ्यम आद्याकार
स्योच्चारणार्थत्वेपिन कश्चिद्दोषात आहकर्मादितइति·उच्चरणोक्तमेति·इदंचितपुनिजांत्ययाणामित्यत्रयाणांग्रहणाद्बहुदान्तत्वादादिग्रहण
चाख्या आत्रभाष्येनाश्रयणात् तस्मातनिक्षिप्तत्वानादेशायत्रानुदात्तेयत्तत्रा नैलोपस्तस्योदात्त इत्यर्थादादेशेवेतिवोध्यं·साम आकम्·आदेशेना
आमाख्येति एवंचतिपुत्वाहाकमितिभावः शेषेलोपेटिलोपे चेतियाठेवोवाकालकोपइत्यइति·सप्तह्मोपाशतेकिनाभाविष्टिनिहत्येनान्येहेतुचिद्य राम
तइतिभाष्यार्थः शेषेलोपलोपे चेतियाठेपिच·पूर्ववत्यघुत्रत्वादिलोपमाशयत्त्यिकोपमितिचोदकेवेचोनुपपन्नमत आह·सप्तेवेति· चैतत्रेसंपठतीये ८

तव्याच्चदेनातइतीतिमिति·यदिसमकारकइति·निर्दिश्यमानस्यभाविनोच्चिद्यमानस्यवादेशानिवर्तकाभवीतितिसकाराद्यादेसस्यकारस्यानिहन्निर्नभाप्नोतीतिभाष्यार्थ
इतिभावः अत्रव्याख्यानेनवेत्वाद्याद्युक्तभाष्याख्यानस्यमत्वापस्तौतरमाहअथवेतिविद्धियपत्तानामित्यत्रधमुपगम्यते·नतुनिर्दिश्यमानस्यत्तर्हिषवदाहस्त्वान्नस्यादत्र आ
हयच्छिन्नितवन्नसाम्यर्थादितिविप्तमिदं आतित्वाकमितिसीतोचत्रिकार्थवाते·तस्मादत्रन स्यादित्वेवभाष्याशयः इतरस्त्विति· चोदक इत्यर्थः उत्रेतोचेति·तपहाघस्य
कृतेइतियमहलुपपुत्रनित्यनेनमातिपाद्यतइत्यर्थः भाष्येहस्वप्रतिषेधस्थितिः आदेशात्पूर्वत्तुरुद्रलोपः आदेशोन्त्रेऊतात्स्यत्तनिवृत्तिः कत्तुमशक्येतित्
दप्रतिषेधएववक्तव्यइत्यर्थः आदेशस्वादिजायतइत्यनेनतत्रोपवोपविधानमुक्तोनेनंचस्यप्राप्युपपादनवोध्यं·ननुषष्ठ्यानिर्दिष्टाभावात्कथंतस्या
नित्वमत आहशेषइतीति·यःसइतितत्यः प्रसिद्धआदेशोशोषेलोपःसटिलोपावकमइतिभाष्यार्थःनन्वत्रापस्थोपग्रहणसंविधांत्विशेषणात्वाभावा
हादेशेइतिकथंलभ्यते अत आहलोपस्येति·अवाक्यतइति अस्यलोपइतिमेषः अचाक्यतिपाठतत्प्रतिपेधशब्देनानुत्पन्निर्दिदिक्षितेतप्राहलोपस्यन्वेति आ
न्यथाद्यासेत्पादोनतपस्यातते नसन्निपातपरिभाष्याच्चन्यादितिनशोकस्मिन्निभावः ननुलिंगस्यार्थधमत्वात्युष्मस्मच्छब्दयोः लिंगेइत्यनुपपन्नमत आ
हआभिधेयस्येति·नन्वत्रयोर्ध्ववाचित्वेनलिंगयोगआवश्यकेत आहशक्तस्तीति·दृश्यत्वात्तद्वाच्यस्यार्थस्यसत्वाकारकत्वाभ्यायोगादेवतिभावः भाष्येवि
शेषवाचीत्यनेनमवादिविवक्षितः तत्रतेमाद्योतकत्वाद्वाचीत्यनपपन्नमितिशंकतेनन्विति वाचकनावत्वपीत्पादिअतिशायतेतमदित्पत्रौकौ तेषां द्योतक

कै·टी·वि· ९ त्वमेवास्तु पपत्तमितिभावः नन्तु शब्दनिमित्त एवेति शब्दानुसारेणैवार्थावगतिर्नव स्तुसारेणातद् अतोयच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणमिति· पृच्छतीत्यत्र क्रियाप्रधा
नं द्विकर्मकेपि चार्थस्याप्रधान्यं कर्मत्वेन प्रतीतिश्रुत तीयेतु क्रियाया अप्यप्राधान्यात्तथा वलाहके इत्यत्रास्थित्वेतिकृतो येनिः सत्येतित तीये विशुद्धत्वादकर्मकस्य
व्यवसायः वक्तृत्वेक मेवसर्वं त्रापि· शाब्दबुद्धौ प्रतिभासमान एव शब्दार्थ इत्यत्र दृष्टान्तमाह कस्मादीनां चेति· बुद्धिविषयाणामिति कथकस्याश्रोतुरितिभावः कंस
हीनामित्यनीमदिघमानत्वादितितात्पर्यं· यः शब्द इति लोकव्यवहारविषयस्य शब्दस्य पञ्चार्थसामर्थ्यमवगतं ततोन्यो योर्थः सतन्निमित्तो न भवति व्युत्पत्तिसिद्धार्थप्रत्या
यनाय शब्दप्रयोगात् इति अनिमित्तकेन शब्देन भवितव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः अर्थस्य शब्देनेति नित्य इत्याह पाठः पुष्करस्य छत्रगनतरयो बोद्धार्थप्रती
यतेसोत्रार्थस्य शब्देनोच्यते इत्यर्थः वस्त्वस्वलिङ्गादवतुरंशस्मितादृश्यबोति तत्स्वैकवलयुष्मदस्मद्भ्यां लिङ्गाविशेषणं नदायासादिलिङ्गत्वमुक्तमितिभावः पञ्च
समेत्यावयस्यसर्वस्य अवतकारकत्वेनान्वयादेवेतिवाच्यप्रयोगाख्यायन्तस्य संकोचितत्वनिकारोदितिरितिशेषः नन्वत्रवानिकत्तानयोरलिङ्गत्वमुक्तम् पृ
वैरुद्धलिङ्गत्वमाश्रित्यापि प्रतिषिध्यत इत्यविरोधात आह के चिदिति अत्र लिङ्गवत्वपक्षएव युक्तः तत्रवानिकोपसंमतत्वात् त्रिलोप्रतरनर्थकएव
मुन्निपातपरिभाषया लोपः स्यात् अतएववानिकेकृता तद्ध्यहद्धत्वविमुपेत्य पुविधौ तस्याहोपमक्को नत्वभासान्यतस्य पुविधौ· अत्र न वा लिङ्गाभावादित्युक्तो राम
लेकेशिनोनितृश्वात्तमत्रवानिकविरुद्धत्वाचनात्वदेन भगवत आस्हाजे वाप्य दावतावेदितिश्च लिङ्गात्वार्थानुपात्तपरिभाषया द्रातद्भावेसिद्धस्त्यर्थः ९

ससकारग्रहणं चेत्येव उपाय इत्याह लाघवादिति अत्र सत्र सकारग्रहणं भाष्यके पठ्योः सस्यहणांचायामोपलक्षणात्तेनप्रत्ययोक्तपरयोश्चेति सत्र भाष्यारोगाहद्ोतित्वाक
मित्याहे भावितो तुह्योपिव्याहन्निः नहिसत्त इति शाहानित्यत्वप्रसंगात इति भावः किंतहीति· यथार्थधातुकचिह्नयेः ह्लायपोयोः भ्रशासस्य च प्रयोगोक्त भूमिपते
गापायेन प्रतिपाद्यत इति भावः कथंतर्हि स्थानिनोनिवंशादेशः क्रियत इतिशास्त्रे व्यवहारात आह शास्त्रेणोत्तिप्रसंगवतः बुद्धिस्थितस्य अस्वरूपे शास्त्रवत्रा
तिबुद्धौ प्रसक्तायां आर्धधातुके भूबुद्धिप्रतिपादनेन तद्बुद्धिनिवृत्तिः क्रियते सैव च विषये आरोप्यत इति भावः भाविनः सुर इति भाविनुरुद्ध बुद्धेरित्यर्थः तन्नि
हत्तिस्वाभाववाते अत्र सामः स्थानिनो स्वाक मिस्थानिवत्तेन साम्यमेव नत्वाप्यमत एवाहिन्वाक मित्याहीप्रयोक्तः परयोरितिसत्रभाष्यासाहते आकन्तुभा
वो सिद्धो· आम्पवसानस्याहार्यारोपेणादेस्याः स्यादेशस्यात्वाभावाचात्र नतु नचप आभावोसहतेनैवायसामो भादित्वस्य सर्वथाहस्वादत्वादिति भाष्यविरुद्धवक
त्वताव्यर्थं तिरिकेआन आमवंश्यतिसत्प्रसिद्धित्वाएकदेशोन्य नेनोदात्तइत्युनेनात्तेरत्नसिद्धेरितिभावः एतेन त्रीणि इतिन्न्वस्माद्यात्त नन्वे
त्वेपि द्वित्वात्पूर्वमेतत्रात्वादेकादेशेव्यपवर्गाभावेन द्वित्वम् स्यादितिकृतमित्यपयुक्तमत आह एकादेशो इति न तु द्वित्वे एकादेश अत्र त्वन्तस्यादिति कथंकृतं
सास्तं आह एकादेश इति कृतमित्यपयुक्तमत आह एकादेश इति न तु द्वित्वे एकाभाष्य पत्वादीत्वमिति एकादेशावधकमिति पूर्वः पक्षः वाग्गाह गामिति प्र
त्युपपत्तः पूर्वस्य विधानाद्दिर्मण्पात्ताभिति भावः स्थानिवद्भावाभावइति तत्रासत्तिपरत्वादेकादेशा आर्याकितत्र पथः चाहकेनस्यानि बलेयमनाश्रितयोदाहितं त

के.२.वि.
१०

दाशायमाहद्विर्वचननिमित्तेइति अचिपरतइतिस्थानिवत्वस्यनिमित्तमित्यर्थः पुरस्तिहीति एवं चस्थानिवद्भावाद्द्वित्वेऽस्योगयोरित्यत्वाद्धित्तिभाष्येप्युक्तमितिभा
वः नन्वनुवकाशत्वाद्दीर्घत्वव्द्विर्मापवाधेतेत्यत आह कृमेति ओत्वंततोऽस्यक्तत्तस्थानिवत्वात्द्वित्वमिति कृमप्रतिपत्त्यर्थपदनकाशत्वमाश्रितंतत्र
नित्यत्ववरेकादेशमात्रमपेक्षं किंतु दीर्घापिकृमेवेतिहृद्धिर्धवपदेत्यर्थः नहहस्वाद्लक्षणा चेत्तिविरत्ता ननु द्वेधाः किं त्वंतगुणाभावापशतस्थानिक
त्वेनाड् व्याहत्वात्सिद्धः किंतुमामान्यग्रहणार्थतस्य चानुवृत्तान्तरगापिसंभवात् किंकारानुवंधेनेत्यत आह खिडा देशस्येति ननु कृड् कारणात्तनुबंधक
इतिकिमुच्यते ननु वंधकग्रहणेइतित्त आहस्थानिवदिति नत्वनुवंधपविषयोऽच्चारणार्थस्यापीत्यत्रावश्यकोऽकिं वालिधिर्वाहुर्णात्वंदुर्लभमित्यत आ
हस्त्वौवोपदेतितत्तुत्वधकाति यावदत्वर्वधेऽनुवंधवत्तान्तदन्यतमपरिहारग्रहणेतद्विशिष्टग्रहणंनेतिभाष्यार्थइतिभावः उपलक्षणाणिस्पस्तथाभा
ष्यमात्रेषमित्यर्थः ननु कोसाः कि त्वंगुणप्रतिषेधार्थस्यादितिप्रश्नाम्साणित आह असंयोगादिति आजिवानित्यादिनलोपः कित्वस्यपकलतोऽभिवानित्या
देपत्वाभ्यासलोपौच नान्त्वेति अनार्थत्वात् कित्वस्यसामर्थ्याभावः द्विरूपतिष्ठतइति त्रागपुरिभाषात्वाद्धितिभावः केचिदिति अत्र पक्षे कित्वसामर्थ्या
त्प्रतिषेधविधयागुणनिषेधः स्यपारः अतएव कृत्पञ्चिकितीत्यनुहत्येत्वाभ्यासलोपावपिसिद्धावितिभावः समासेन विरोधादिति त्वोपदेशसमासाभावादि
तिभावः अनलिधावितितकारादेहलादेश्चास्थानाविधानादितिभावः अत्राप्यपक्षानेतितदुपदेशावस्थायामिवेत्यर्थइतिभावः तद्धुपरेणावृद्धावइतिभा

राम:
१०

घमप्युक्तंस्यादत आह उपदेशिवद्भावोवक्तव्यइत्येतत्त्विति अव्ययीभावइति अर्थाभावेतिनादेशाभावार्थमित्यर्थः तत्पुरुषेणोवार्थेलाभादव्ययीभावो
नपुंसकोनअतिनत्वेनिरूपित नन्वेवंशत्रिप्रवाधेत्पसार्ध्वदसादत आह येतिभाष्येद्वंतनीत्वाप्याप्तिएवंचनत्वपीतिसूत्रमसंगतस्यादुपदेशावचना
भावइतिभावः अथापीति नत्त्वविधिविषयएवेभावापरिक्षावानतउपरागमाङपेतद्विषयघभ्युपगम्यितेत्यर्थः इदं तुप्रोधेवपादः प्रदिति सूत्रस्यभाष्यविरो
धात् किंचसत्वमस्याश्रीयत्वात्स्थानिवत्वेनदुर्लभमित्यन्ये केचित्तु विघ्रस्यानिर्दिश्यमानत्वाभावात्तनिर्दिश्यमानस्य चस्यवेहितत्वात्लयपोःप्राप्ति
वान्तरेघद्राहः दीर्घत्वस्य हादिचेत्यस्य समासापेक्षमित्यादिलक्षणाप्राहः आह्वायपेनिमित्तपरावेतिभावः ज्ञापयतीति एवं नल्यपीत्यपित्तापका
योऽन्नत्वल्यपग्रहणाःस्थानिवत्त्वे ल्यार्थज्ञापकमुक्तमितिचीताथेकथमस्यार्थस्यज्ञापकमस्यादत आह अस्थानिवत्त्वेइति प्रमर्थामिति यथमर्थ
मित्यर्थः ननु कातनिर्देशेपिस्यात्वितिकातमस्त्वेवस्यादत आह क्तातः समासइति नत्वविदिभक्तिकवाक्यसमासेपरत्वात्क्तः सामानाधिकरण्यमत आह
निर्धारणाइति समासइतिसप्तमीषष्ठ्यर्थोत्रातिवत्तुमुक्तं समुदायपदविषयातनसामर्थ्यादत्राकेतीपकमपिकिं विनिपातनाभ्यांप
ध्यतइतिभावः ननु क्रियायोःसमानकर्तृकयोःपूर्वकालइतिक्रियावाचकात्क्त्वाविधानेनहात्वात्कालकस्य चाकाडलेभः पीत्वास्तुहततकइत्येवोदाहते
कयोःपूर्वकः संपत्यादिहि क्रियापेक्षाक्त्वाप्रत्ययेनतार्थपरत्वाद्धि निर्दुलमित्यत आह यद्युचितमपेक्षात्वपीतिः स्नात्वाकालकः स्यन्त इत्यर्थोऽत्रतीयमानोक्तं

के.टी.वि. यासापेक्षत्वेपीत्यर्थः नन्वनन्यूर्वे इतिसूत्राक्षरेष्वस्थितेषु कथमतजः परस्येत्यर्थलाभोत आह अन आद्यादितिन्वक्तः पूर्वग्रहणमहत्वानन्र इत्येवम्
११ त्रैयाव्यमितिभाष्याशयः नन्वनेजः परस्येत्युक्तौ तस्येत्यर्थजत्वरूपेण वनाद्यः ननु च धातोरेवेतिभाष्यसंगतः नात्यःपूर्वेत्येत्याहो धातुनाव्यवधानात् त्वं
दनापन्ने नजिवयुक्तन्यायेन पदात्परस्येत्यर्थात् अतआह तंहत्वा विधिस्त्विति येनविधिस्तदन्तस्योतजहत्वा विधिस्त्वात्राश्रीयत इति पूर्वग्रहणान्वेति वक्ष्याम इति
धानादिति भावः प्रत्ययग्रहणपरिभाषेति अस्याशयवदूपाम् नन्वेवंप्रत्ययास्तेन स्माहत आह येनेनेति यदन्तानिबंधनामिति लक्ष्यपक्षलाघ्याख्यानादिति
भावः भाष्येव्यपदेशवद्भावात् इति नेदृशीव्याभावान्नैतविधेः कथंप्राप्तिः नानेनापूर्वं तदन्तविधिर्वोधनीकिं तु पदाविधित्यस्यैवातिवाच्यं शाहशास्त्रत्वेना
पस्थितशास्त्ररूपविशिष्टमहापतदन्तविधेरहोधात् तत्रतात्पर्यग्राहकं तु पस्मादिस्याहिवार्त्तिकमेव वक्तव्यं वा वार्त्तिकं तु स्येवमुक्ते अस्मयावृनोत्येवमादौ
समासप्रत्ययविधावितपने नास्त्यपि निषेधः स्यात् मुम्भतु सौत्रसैव सानिमय इति भावः एकत्वसमासे तत्र पूरस्थाग्निमित्तत्वाता वपदस्मानिर्दिश्यमा
नस्यत्वोक्त्वित्तिस्त्राद्य इत्यस्मात्वाकालकारो नेहाकृति भावः ध्यायातिकारकपूर्वस्यापीति गत्यादिकंनिधानेविशिष्टस्यैवक्रतिग्रहणेन ग्रहणं
तदर्थंनिधानेधातुप्रत्ययसमुदायस्यापीत्यर्थस्तदाहगतेःत्वकाने इति लपणोःप्राप्तिरीजेत त्वेतुप्रमेकत्वात्पारो चरितार्थस्यादितिभावः भाष्येपूर्वमेके राम
त्वेनितमहत्प्रसंगतिविशेषणामामाः केवलस्यापीतिप्रभृतगतिकारकपूर्वात्वतत्राविशिष्टमत्वेतिसन्नमहत्त्वस्य वक्तात्तत्रनकेवलस्य अल्पत्वंतु केवलस्या ११

पितत्वमितिभावश्चापितरनंतरहत्प्रत्ययगतेः पूर्वपरसमाया क्त्वांतेतत्परे कार्यविधानात्तत्समवधानेपि केवलस्य क्तांतत्वेन ग्रहणं न चेहतथाभानमस्तीतित्ता
त्पर्यं आचार्य आहनवेत्यत्रेति अनङ्इतिनञ्जिन्नमव्ययंवाघ्यतइतिहसाधुः तस्मादिति अतः परमकृत्वेपत्रनेष्यतेप्रकृत्येतुत्रचेष्यतेतस्मादित्यर्थः चो
दकः इति आशयोनेभिजः इतिशेषः परिभाषानाम्प्रयोगमानाभावात् अनिष्टपरमकृत्वेपुत्रेवपाप्नोतिहस्वे तु प्रकृतेपरत्र तत्प्राप्नोतीतिभावः आचार्य आह
ति भाष्येएव कारस्यपदस्कृत्वेत्यादिस्मादर्थमिति भावः पाणिनितदस्यायादित्यस्मासस्मात्त्वासिः स्वांगतस्यपदइतिक्को अत्राहप्रत्ययग्रहणातियथापत्रह
पिनिपमेनिर्विद्धकृतद्ग्रहणपरिभाषाविनापिसमुदायस्यतत्त्वान्निर्ध्यातितव्यापितस्यधिकग्रहणाभावायतद्विषयस्त्रामात्रे स्यावकाशोतिकोमितोध्ये
पूर्णायाद्विविवप्रतिषेधसूत्रेच्युक्तं कार्यकालमितिकार्यकालपक्षेपरिभाषापरूपकत्वप्रत्यानयगोमाछिंपमिह भाकृत्रिनोविति अभिविधौभावइत्युरगः
स्त्रीप्रत्ययाभावाहरणानुसारात्पंचप्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानेकृत्रिनित्यस्यवृद्धिस्यादुपस्यादित्यभितिपरत्वाच्च तद्ग्रहणपरिभाषैकात्राश्रयणीयेतिभा
वःनचकृतद्ग्रहणपरिभाषायामपिप्रयोगेनकेवलस्यापिग्रहणानकेवलाहपिकहाविदितस्यादितिवाच्यं गतिकारकपूर्वस्यैव गृहणं नद्
हसमभिव्याहारेतुप्रत्ययग्रहणपरिभाषासिद्धस्यापीत्येवार्थत्थात अत एव पुंपाणादित्यचेषांकुशिनस्यगतिकारकोपपदाज्ञानाभितिकृतद्ग्रहणइ
तिमपरिभाषाभ्यसिद्धिरुक्ताभाष्येप्रत्ययग्रहणात्तीयमेव भवतिपरत्वाप्याप्रपिकृतद्ग्रहणपरिभाषानभवतीतिकुत इतिएवंचेष्टसिद्धनिषेधापत्ते

के.टी.वि. ११ तस्वाथेइतिभाष्यार्थः केवलस्यापीति गत्याद्युसमवधानेइतिभावः तदाह अकृत्वेत्यादाविति गत्यादिसमवधानेपितत्फलमाह अप्रकृत्येत्यादाविति केवलस्येति
अपिशब्दसमनुच्चेतव्यत्वेतत्रैवेतिभावः अयंभावः क्त्वांतस्यसमासस्यल्यपविनसर्थोक्तः सङ्गस्य तत्रपूर्वपदापेक्षापांतरग्रहणापरिभाषयाप्राप्तिकारकपूर्वमवततत्
गृहीष्यतइतिपरमकृत्वेत्यत्रेवप्रकृत्येत्यत्र अप्रकृत्येत्यत्रचसिद्धम् अकृत्वेत्यादौ चनभविष्यतीत्यतआह पूर्वग्रहणसामर्थ्यमिति अतएवप्रत्याख्यानंज्ञापयतीति तदनुप
स्थितोक्त्वांतस्यसमासस्येत्यपस्थानेशकः प्रत्ययग्रहणपरिभाषयातस्यक्त्वांतत्वाभावात् तथाचसमानस्यक्त्वांतस्येत्यर्थोवाच्य एवंचोक्तदोषवारणायान्यपू
र्वेइत्यावश्यकमितिभावः गतिकारकपूर्वक्त्वांतसमासस्येत्यर्थे लभ्यापिद्विःशोयपतिततूष्णींभिभुवः तौ धात्वर्थप्रत्यये क्त्वार्थइति क्त्वा उपपदसमासः एता
निचनगतिसंज्ञकानिनापिकारकाणीइति एतेनानञ्पूर्वग्रहणं नगत्यादिसमवधानेप्यपिनाकेवलसमुच्चयः एतदित्यपास्तं अप्रकृत्येत्यत्राप्यनापत्ते
श्च गत्यादिपूर्वस्यक्त्वांतस्यसमासस्यात्तञ्पूर्वस्येत्यर्थापत्तेरिति सुधियोविभावयंतु सिद्धांतार्थपरमकृत्वेत्यादावप्राप्तिरूपापादनेञ्समर्थादिव
यादिति स्नात्वाकालकादिव्याहत्यर्थमिदं अन्यथास्तिप्रसिद्धिपदादिविरूपकथनेनसुप्सुपा स्नात्वाकालकइत्यादिष्वनेनैवसमासाभावप्रसङ्गादिति गतिका
रकपूर्वमिति तत्पूर्वमेवेत्यर्थः भाष्येप्रत्ययग्रहणेप्याद्यन्तिसमासेविधानस्यक्त्वांतस्येत्यर्थादितिभावः स्पाहलुक्सशहेइति लुक्माहचर्या गत.
दर्पेस्तुः सर्वादेश्च व्यापसाध्याशाश्वकारोच्चारणात्तुशइत्यत्रविशेषणार्थपूर्वमवैस्यपूर्वमदर्शापिइयमेवापत्तिः सहशाहकारइति घोषवत्वाहल्पप्राणत्वाच्च १९

त्पर्थः इत्याहुरिति भाष्यकृतात्स्वपसिद्धिमाश्रित्यनिराकृतं न्यासशब्दादिति ततः परस्मैपदस्यार्थः डियाचोरिति टिलोपायचित्वंस्वार्थेसर्वनशब्दाहिति एवंनियत्र
सारस्यापथक्सरसीशब्दे आह्वुरान्तः सुप्रतिस्थितेरेतोहतेपवत्तेतत्सुसरसीशब्दात्डलुकिवाच्यंइत्येदेहितोचेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं स्वाव्यसयोर्वादीर्घः अमोम
श नतुस्वकारकाणानशप्रत्ययाव्याभेनफलातत आह भिन्नजातीयेति एयक्ष्यातकरणव्याप्यस्त्र्यथागाहितिभावः सकारांतात्कारात्तु उभयोश्चोराणा
यै आवश्यकः अनुनासिकत्वेनेत्संज्ञयावत्तल्लोपः सेयोगांतलोपइतिलृचिरमेलोपिलोपांतौ गोगादिरितिभावः वधीमित्यत्र हनोवधः लुङि नियोम
तासुमध्य आकारोच्चारणार्थएतत्र भिन्नचहत्तौ दृशिचइहदहईटौतिप्रिलोपु भवेर्हिदीर्घः लक्ष्यनिर्दिष्टेति लोपोव्योर्वलिलोपः तस्यदनासिद्धत्व
मित्युपन्त्रोत्तरस्यव इहभाष्यत्वानस्येव हैशिनइतिकेचित आङ्सेसुक्स्यागमकस्यैति ग्रहणादितिशेषः शीभावस्त्वनिर्दिश्यमानपरिभाष
यापस्पृथाप्रासएवेतिवाच्य नन्वत्रत्यास्येकथपूर्वोत्तः स्यादतेआह अस्यजातीनिनन्वसुटिपरस्मैस्यादत आह असिद्धौति अभ्रूधीं कवयइति शेति शमाहृदयती
मित्याहभाष्यहृदयस्त्वमामसाधुत्वंअत एववद्वतिगोमितिचकर्तृपरमुपान्तवार्तिकेपचर्मावस्यार्थरत्यप्रयतिमथ्नस्यनिमथ्नात्येवमर्थमितिभाष्यस्वा
साह्वावेवागामिनोय्यदिवार्तिकस्युसदेशप्रत्याख्याताहन्पत्रापिदृश्यतेतदाएवमर्थमित्येवशाङ्क्षार्थनिपातपुण्याहितिस्रपक्षात्तेन्नामा धवः पूर्वशह्नपकारइ
त्यत्र अभिसर्वं ननुयस्येहग्रहणासंभवतितस्येवानन्नानुहाविःस्यादतेआहतचेहेति उन्नरसतेइति अतएवभाष्येसूत्रेचयमहणं यम्यवेति उ राम बधी

कै॰टी॰वृ॰ बहुवचनस्य चेत्यर्थः। एवं चेतरद्वयोपादानं व्यर्थमिति भावः। त्रेरिति। सेचेतु षष्ठी बहुवचनातिरिक्तस्यासंभव एवेति तात्पर्यं। भाष्ये तु वं वदति। अनुनासिकत्वेनेत्त्वेन च
१३ कइत्यर्थः। उच्चारणार्थी नानाम्प्यप्राप्तायेत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः। तेचाजंतादिति न्। चजागमेनैराभितस्य मित्वादंत्यादचः परत्वेनावयवत्वेनयोर्वा प्रयोगाभावादुत्तो
न स्यादिति वाच्यं। ओमाभिकादिः यामितिनिरायंतस्याप्यपूर्वविधानेनतस्यातावयवत्वस्य स्मृतयः चडपाशयात्। एकोपमत्तमैतादिति सर्वथापातिच दिके भाः
क्वि विधेयतत्त्रापीति। एकोपमत्तान्नयणोपाप्रार्थः। क्षक्भावइति। अत्र चेरभाष्यमाने। नचावगत्वादिग्योहलंतेभ्यः। क्वि वस्तेक। तत्रत्याकारस्यानुना
सिकत्वेनत्सूत्र कतया लोपादिति वाच्य। अकारेतसेश्लेषणात्तस्येवानुवंधत्वस्वीकारेणादोषात् इति भावः। नन्वाभाद्देसवर्णादेस्मातरभावात् छित्वोसिद्धेः कि
तन्नाभपातित्न्यायाश्रयेणोपात्त आह। अकृतइति वर्णादाशमितिलिमिति न्यायेन पूर्वद्वित्वेढित्वं हि प्रतपयनिमित्तेत्वादंभाषितिभावः। भाष्येनायमचामत्य
त्ययो भवतीति। एवं च फलाभावान्मयोत्तंज्ञाप्रवृत्तपातत्परित्राणार्थमनुवंधस्यानावश्यकत्वेनत्रस्मात्। ग्रहणं स्यादेवेति पूर्वपक्षिणाशंका कारस्यैवा
ह अथापि कथं चिरिकार्यस्यादिति असेवमपिसन्त्रभेदइतिशेषः। सिद्धांत्याह एवमपि नदोषः। क्रिपन्नाश एवेति कि मेन्द्रिः। पक्षे येनाप्रवृत्ते अथापि कथं
चिरिकार्यस्यादिति भाष्यस्यएवमपिगौरवमितिशेषः। अपूर्वकरणादिसमर्हीहोमद्वसु न्तराशाय प्रतयपातेषु च धातुभ्वियंतपूर्वान्वपि। अथवेति। उपसंज्ञा राम
तविशेषन्यायादिति भावः। विधिवाधापेक्षापापरार्थेत्संज्ञावाधएवोचितइत्याशयेनकथंचादितिभाष्यमुक्तं। नहि यंजनोतेभ्याशीः। प्रतयपातादपविधीय १३

तेतत्रनाक्ति विशेषइतिभाष्यस्य अत्रत्यापिशाहस्य कथं चित्परस्य प्रमाणस्य मत्वाच्चिंतयमिदं। अयादेशा स्मसमादिति। अयामंतेभ्योनेनइत्वमेवाभिप्रेताययादेशणेति
त्यइति भाष्येउक्तं। न वमालाशब्दाचार क्वि पिलोपाभावेन तत्रावृतत्वात् तुद्रष्टमिदं वोम। भाष्यप्रामाण्यनावंते भ्य आचार्यकं पानाभिधानात् न दोषः। विभक्तौलुकी
ति। अव्ययादाप्सुपद्दत्यनेन। नन्वित्वं त्राशाद्यम्भकारापेक्षेत्वोक्तं यमास्वोत आह समुदायेति। ततोर्थशब्देन तु तदर्थोमभासः। न चार्थशब्दार्थताद्रप्यप्रतिप
त्त्यापप्राप्यविशेषणतेतिवाच्यं तस्य विभ न्नार्थत्वेनादोषात् लड्विभक्तौ च वमोर्थः। अर्थशब्दप्रयोगमात्रसाधुत्वमप्येवेत्याशेषात् तेति वाच्यं तस्य विभ न्नार्थमभा
नार्थत्वेनादोषात् लड्विभक्तौ वमोर्थः। अर्थशब्दप्रयोगमात्रसाधुत्वापेवेत्याशयात्। उभयोरपि लोपे हस्वाभावान्लुङ्प्राप्तिः नुटिभोत्याभावालोपाप्राप्ति
रिति भावः। ननु तुड्ढ्योपश्येति वैश्यतुहन्तोस्रणामितपत्रापिलोप स्यादत आह तद्वितइतिचेतिवचनात्। नध्याशाहचर्याद्वृक्षादीपपरस्य हस्वाभावप्रकरह
णमित्यत्रापिलोपः स्यादेतत्वं भाष्ये तु स्वाप्युप्राप्त्यनं परं शीभम। भाष्यांक्तप्रयोगाणामपि निष्प्रयोगमूलकेनासंदेवेतिध्येयं। इतिश्रीशिवभट्टसुतसती
गर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकं। ह्लोरितोतु नधातोः इति प्रत्याहारः। प्रयोजनद्वयमभेदस्य संहेहात्प्रत्याहारेत्यर्थः। अस्यप्रप्र
जनस्याप्यस्य प्रकृति त्वादाह। आचार्यदेशीयइति। उपदेशायस्मन्कारस्यपदेशात् इन्वुमिति वा चिकार्थ इत्याह पारपाह्यपदीति। एतत्कि चिन्त्यमुपस्तव
थाप्राप्तेराहदृष्टेतिमस्यादिति। नित्यादिप्रधर्थः। ननु भावकृतमतासाक्षिप्तसुंडेपाहस्युरास्नुहलन्तप्रवृत्तयः। तत्त्वतोपत्त्याह साम्प्रतिकेऽप्यत्र निवर्त्तेयप्सते।

के·टी·वि· ति·लोपवद्भावनिवृत्तिः स्यादितिभावः उपन्वेइति·उत्सर्गापवादविषये ज्ञातमिदन्नेत्यर्थेनेनप्रवृत्तस्यवचनशतेनापिवाधस्याशक्यत्वात्परस्येशसावध
१५ त्वोह्यापवादाप्राप्तिमित्पृष्टोध्य·नन्वेवमव्याधिकारोविद्ध्येतत्पत्त·आहतेनसतपीति·नियोगशाह्यार्थमाह नियमेनेतिकस्या पिच्चाख्याने·यदन्यथेतिञ्
कारेणापीति·प्रथमान्तितिकसेकारस्याभावादित्यर्थः निरनुनासिकइत्यादिदंचित्वेविधेयविषयेते·आगमार्थीनामपीतिज्ञाप्रवृत्तेः तस्माद्धाम्नोकमेव
मानुके·नन्वकत्तत्पादोऽनिहितामितिनलोपचादेत्तपेइति·अतत्आहअनक्तत्तिमिजाश्रयइति·आहमात्ताभित्याहावतुरान्नापदेशेति·विहितः ते
नुमावधातुकाश्रयउपधालोपोप्याभीप्यत्वादसिद्धःस्यादेवोपत्त·आहसमानाश्रयहीति·वहिरंगोसौतिवहिर्भूततङ्पेक्षत्वात्·तनु ताहीरिदित्वाभाद
मंतेपारोहिलोपेतशाहस्यादिकवेवलडितमाकासमाश्रितपउपधानलोपःस्यादतआहमंतेपाशविति·लुङ्प्रथमस्यडादेशःवक्रकतकनारीप्राताममिदिहि
वाक्षिचीवभाष्योक्तमेत्पाडनुमभावःसाध्यः तदेवंधातुग्रहणाधातुपदेशावस्थायांनुमिःत्यमितिस्थितं शेमुवाशीनां·ननुतत्पाद्यप्रत्ययहोपदेशेतत्रत्रव
स्थावाचादिशाह्याश्रयेणोनिरनुसंगातामपितुमादतआहप्रकारेणेति·प्रकाशः सादृश्यंतनुतेषानुमिपुरस्मवत्यानुद्दापाप्रसवाविः पूर्वेनस्थत्रवण
प्रसंगोतत्याहाशंकानलोपइति·अनिदितामपत्न·अप्यनुनमोपलोपःकुमारेतप्रत्त·आहतामितिविधानेति·अतएवकुंचादिष्वपिलोपाभावः·असिद्धत्वा राम
हिति·चिरोणलंकृत्यायेनमोप्येतपितइतिअनिद्धागिकाहश्यनानिर्देशात्वेज्ञस्विकयोःसेरुजोतद्दद्दइतिपाठहिसर्वत्रनुमस्याप्यज्ञनस्यादितिभावः न १५

पतिताइति·अनेनस्यास्येइत्तोपडन्नेः शेषांतरमाहन्तोस्वेति श्वयीनिर्देशादितिभावः अर्थोनिर्देषुवइति·अमुनात्तत्पतंपत्तभावित्याद्विक्रमेणापक्षातेन
नुभ्विन्वीतिइकारानिर्देशात् स्वकप्रत्ययेगस्यधातोर्नुपुनुपुन्नइतिकथंस्यादकमृतआह अत्रहीति·अत्रचेदमेवभाष्यमानंवक्तेतोविमक्तोघातोरिति स्
त्रपूर्वेआप्यपक्षघातत्ताभ यथान्त्रदृश्यलाभइतिवोध्यं·ननुतर्हिशेमर्वधातोःप्रसंगोतआहयोगविभागइति·अतएवेहितोनुमितिचरितार्थःइकारांदशि
तेतिअत्रारचिवीजानुभाष्यस्यास्यमगः इष्टविषये·सनकारविषये नेघातिटि इघेवोति·एवंविषमेस्तेसनसानराधितेत्पत्रवस्थाहितिनसार्थकंस्या
दितिभावः ननुराधवानितपत्रनुमि श्लाम्यामलोपानस्यातामत्तआहकमादितिएत्वाभ्यासलोपोनावकाशो जातोहकृतद्विलानामेकाचांतत्रग्रहात· अप
देशिकेतिसंयोगात्परत्वेनातिदेशिकविकोभावादितिभावः पोत्वितपुप्रातपियपिवघ्नमितिविभाषाप्रवर्गेदितिसनस्थभाष्यप्रयोगविरोधोआर्षःयन्न
भाष्येपिछांदसत्वसुक्तवितुअनेतस्योपंक्ष्यप्रयोगोपछेदसाउत्पर्थइतिनाविरोधः आशंरिपियकारादेशिति पीत्युपसपारसमभीन्यातृवमिहुपक्षवोतपरत्वस्यात नाड
तपुरित्यर्थः कृदुन्तरोतपयुपिसपत्पापनुमाविहतनिमित्तत्वाहअभवाद्रूपनाविशेवलाग्यापत्त्वविशेषकुत्पर्थः अनत्वोत्तनुमितिकृदुन्तरयरप्रकृतित्वरो
त्यर्थः ग्रापितह्यनर्वधकत्वाघ्रतोनावदस्याप्राप्नोः ननुउपदेशेनुमिग्योतिसमुन्नुपपन्नेत्पतआहविघपत्ति·नहसम्भाअनेकस्यानुमःप्रक्रांतत्वात्कस्याय
प्रक्रांतत्वात्तकसोपप्रत्ययेघइत्यआहउपस्मगेतिति·अंनतरत्वातत्वस्मआदित्यनुवर्तनाचेतिभावः समानजातीयइति·केवलशाहस्यसजातीयांतराभाववचनोपार·

कै·टी·वि· १५ उपसर्गइतिपूर्वसूत्रादुपसर्गपदानुवृत्तेः अन्तर्भियानारितिताहृशस्थले·नभिधानेनखलाद्धिस्यस्यभावादित्यर्थः नतुशास्त्रेणाप्रयोगःस्यात्तत्र्आहप्रयुक्तानामिति अप्र
युक्तेशास्त्रप्रवृत्तेरितिभावः ओपचेति·उर्ध्वंवितप·स्फुकरत्वेननिरीता तस्यप्रारंभस्थानात्·तस्मात्तनिषीदानमत्वेवयुक्तं·तदेवध्वनयन्नाहसाकांक्षायोरिति शिष्टस्येति·
उपसर्गत्वाभावादिति·अत्रोपसर्गादित्यस्यानुवृत्तेरितिभावः·नन्वतिशब्दस्यवैकर्थ्यंकेवलत्वमत आह नहीति·परस्येति·सजातीयस्यासभ्यानुपस्थभावात् अ
त्रवदन्ति·किमत्रसूत्रेउपसर्गमात्रविहितेवतिभिन्नताउतिरपेस्फूतया नाद्यः सूत्रमभिसम्बध्यापत्तेः नान्यःसंघटितवाक्येकेवलपदेनान्योपसर्गव्याहतेरिवेत्या
हृत्वेपिवक्तुंपुरुकत्वादितिचिंत्यमेतत् नन्वतिसूत्रमभितपत्रनुक्तं यत्रोपिकर्मप्रवचनीयत्वेनोपसर्गत्वाभावात् अह स्वार्थेहिवल्· अकृत्पूजेवत्र
तुस्वक्षत्वेहः पूजायामित्यस्यापिग्रहणमत आह कुत्स्वार्थेचेति· एवंचोपसर्गत्वाभावेखलेवनस्यात् भाष्येतुहस्त्रिप्रश्नार्थमेवतदुपादानं अकु
त्सितमात्रेणाचनपूजेतिभावः एतेनहद्गुरिप्रपपृत्या·खलाघत्रोबाधात्रृत्रेघञग्रहणाद्यर्थमित्यपिशंकासमाहिता·कुत्स्वार्थस्वार्थेतिकार्थयोस्तत्संभवा
त्·रेकंचास्मात्खलकर्मणिपवेतिभावेपिघञः समवेतःअः नृनुस्वर्थाकेवलग्रहणास्यकर्तव्यत्वभाष्योक्तौ यात्र्प्रयोगोहितुरत आह कर्मेति पंचमीहिपरस्या
योगेउपपदविभक्तिः त्वतीयादुकारकविभक्तिरिति वी येवोचितोत्तवोध्यं तस्मादिति· भाष्यकारेणात्रनुसरस्युपपदमादित्यर्थः प्रसंगादाह प्रत्वेपीति· इहच राम
प्रथमाध्यायशेषभाष्येध्वनितं·प्रवंवीतिचेनस्थूलं मंनाप्रकित्वयात्रेत्याहोरूपेतेलुमइत्येकेविभाषावि·प्राप्तविभाषेयमित्याहलभेश्चेति· नित्यमेवेति अ १५

नुपसर्गाश्रेत्तिविकल्पस्येवमतिमेधादितिभावः·विकल्पएवेतिअनंतरत्वादितिभावः·उगिस्त्वां·नियमार्थादिति· नचात्रानितिलुप्तनकारनिर्देशेननलोपि
नएवयथास्यान्नतुप्रत्यार्थस्यैपितदर्थमचात्रानिसस्य·चाप्रिताथ्यात्केयंवृहुक्तं नियमार्थत्वं·भाष्यप्रामाण्येनाचात्रानितुस्यात्स्यात्तस्यापिप्रलभत्वात् अत ए
वास्यपरनिपातः अतएवचनलोपनिर्देशोकारलोपाकरणंचेतिवोध्यं·ननुकिंतस्यप्रातिपदिकत्वं तथा तत्त्वमत आह क्विवृत्तेरिति· अतएवात्र
क्षत्स्यात्रधातुग्रहणं चरितार्थं·नचोपदेशिकस्योभितोधातोश्चेदंवचनंबेतितिनियमेनसिद्धेःधातुग्रहणव्यर्थमेवेतिवाच्यं·शाब्दास्यापेक्षनियमार्थत्वा
ततत्फलेनामधातावुगितश्चेतिङीवभावदशापादुः तत्रचास्यतत्स्येतियोगविभागासामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिःतेनापिउगिदचांपाथेतीयत्वाभावःनपुंसकस्यज्ञ
परत्वादितिकलंतलस्क्रूणावकाशःस्यपीपिठमिल्लस्क्रूनास्यमोन्यानितिपुंसि·योगपद्यासंभवस्त्वितिधोत्रउभयोरस्त्वःपरत्वासंभवात्·सावका
शत्वेनापवादत्वासंभवाहृत्यमकाविति·इदमुपलक्षणंविप्रतिषेधसूत्रभाष्येनाप्यतन्न्यायमनक्षतस्याहृत्वातस्यापिनत्वंगत्सैकत्वात्प्रम्पेत्यप्युक्तमत
आह अनुमइति·अरितिअत्रहेतोर्नास्तिसंभवइत्यसाइच्छाधिन्तयानेनवाधातइतिभावः·नन्वेकस्मात्परस्पारनः·परत्वंयोनुमोनसंभवतीतिपतितिव
संभवइत्ययुक्तमत आह कर्मणाचेति· यद्यपिप्रयोगानसंभवतिविधानकालेतुसंभवतीतिभावः भाष्येयंजनपरस्येतिअंजनेपरस्येतिवहुब्रीहिः अभि
केकाल्वेइति·दयोर्व्यंजनयोःमात्राकालः एकस्यास्वर्धमात्राकालइतिभावः·रशेना अयंरोत्तियंजनानामकालत्वेमाजिर्या छ्स्काकृतामतंतन्मतेनेदमुक्तमि

के·टी·वि· ९ तिभावः प्रत्युदाहरति ऐ औ च इह पदद्वयसद्भावे गुरुलाघवनिरूपणायोगात्प्रथमतमोल्लेखात् कल्पितकालभेदेनेत्यर्थः अल्पेति अत एव हल्लोपमाश्रित्य पाणिनिरूची
तार्थं ननु परस्यानुस्वारस्य तेनैव दक लमाश्रित्य पूर्वस्यापि भवति तत्राह अयोगेति भाष्यपाठस्तु नाश्रियते स्थानिभेदाद्भिन्नत्वात् प्रसंगस्तार्थं तत्रा
तिल प्रसंगाभावाच्छ्रुणत ग्रहणसामर्थ्याद् विप्रतिभाव न हि नित्येति इहैव चिंत्यं आनुपूर्व्या संख्याया अविवक्षणात् अन्यथा नकारांतरेणास्मान्ननु विप्रतिषेधा
अयपर्यंप सौनेव विभिन्नौ तौ युक्तौ आह अकौ इति सकृद्गतिन्यायाप्रयोगादित्यर्थः विनापि विरोधेनेति अप्रसंगरूपत्वादित्यर्थः प्रागेव परस्यानुस्वा
रपरस्य वायो हि नित्याविति कृतयोरपीत्यर्थः इह प्रागुपराम इत्यादि व्यक्तः पूर्वमेव परस्याप्रसिद्धत्वात् पूर्वमेवानुस्वारः विनापि विरोधेनेति प्रयो
गः संभवरूप विरोधेन विनापीत्यर्थः विधानकाले योगपद्यासंभवरूपो विरोधस्तु वर्तत एवेति बोध्यं णत्वं स्यादिति क्रम इति अप्राप्तिरित्यर्थः आनंतर्य
भवो नेति प्रयोगकालिकमेवाश्रितं न तु विधानकालिकमित्यर्थः उक्तं एतत् इति आनुमो अप्राप्तयो पूर्वपरवाडकारात्परस्य आमः ततः पुनः प्रसंगा
द्विज्ञानादाम परेऽनुमित्यर्थः अच परस्परलक्षणत्यर्थे हाक्याभावादाह वदतीति ककारषकारयोरिति ककारात्पूर्वोत्तिष्ठ्यत इति भाव एवं तर्हि इति अनुदन्ति
सामर्थ्यादिकस्तिसाहचर्यात्त्वेति भाव उक्तौ चित्यु रुपमिति नेत्युक्ते न केनुमिकन्यायः प्रवृत्त इत्याह स्वेरेति हेतुं तस्य प्याहवाहिंगत्वादेति विशिष्टन्ति राम
मित्तकत्वाद्दिति भावः विशिष्टे विषये नुमिति भाष्याशयः स्पष्टं तेन यवधानादिति समुदायभक्तस्यावयवं प्रतिव्यवधायकत्वादिति भावः नलोपः कृत ९

पिरोध एवेत्याह नलोपस्येति तथापि नकारस्येति वक्तृतो नुमिकृतस्यैव शाहं तां आभावादात्वं न स्यादिति एव वक्तुं पुनः माभेपरत्वादात्वमिति न चाकारस्य हृद्धि
तयाहर्घ्योलेति पूर्वविप्रतिषेधानुमेव स्यात् तत्र शृंङ्गशहावि हित्यत्र हर्द्धर्व ग्रहणात् अत्र च स्वेव भाष्यमानं रेफाहोन्यस्यात्वमिति पक्षे प्रमाहत्र यवशाहात
रेति इत्यनुक्तो भिन्त्यं प्रवनुमिति विभक्ति वृत्तस्यागाविशेषेणात्वमेव नाप्यमिती इ चिंत्यं त्रिशहातागमाभावोन्नितपश्चिति वक्तुं विप्रतिषेधस्याज
ग्रहणाभ्यां तत्वहर्श्याति सत्र ग्रहणादिति पूर्वविप्रतिषेधाश्रिते नुमोवकाशो नानु नोवकाशः पुरोनुमनुद्विशेषदर्शयति तस्मिन्नेति यतः दु
नैमदृष्टा नितमपिवाधित्वापूर्वविप्रतिषेधवक्तव्य सामर्थ्यान्नुडित्यर्थः युक्तान्तरेणेति पूर्वविप्रतिषेधस्वरूपेणेत्यर्थः सकृद्गतिन्यायगतानाश्रयेदं ननु
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः कृतेकामी तिरीघः सिध्यतीत्यत्राह नलोपस्येति ननु स नियमोनं तरत्वात्स्वर्दनामस्थाने च तिरी घस्येवेत्यत आह
सर्वत्रेति आरएवानुनासिकस्य हलीति दीर्घस्यापि निमन्त्रः तत्र च व्याकरणविशेषं दर्शयति एवं हीति अनुमानमिति खलितत्वाद्दिवञ्जस्त्र शाहात्तु
मीयते स स्पंशाहो हाराणमेवा चानुमानं नतु प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाभावस्य सापितत्वाद्धित्वपुरत्ययुक्तमत आह इतिमामिति केचिदिति अत्र
चेडहस्वादिति सत्रस्थभाष्यमाने प्रकृतभाष्ये कश्चिदन्योपि प्रकारः अपि शहस्त्र आरिहप्रत्ययलक्षणाभावं स्पष्टं चिन्तो तित्तदुपयत्रिदर्शयति कृ
चिदिति प्रत्ययलक्षणप्रकृति प्रतिषेधस्यानित्यत्वमात्रमनेनेज्ञाप्यत इति तदाशयः सर्वत्रेत्यस्य कालेन्हतिशयः मा भवत्सीक्षेकव धातोरिति नुमावर्वधा

माद्रा यात्वतिसमावस्थनप्राप्नुतत्त्वपिन·पुत्वासिद्धेरितिशेषः संहिता पात्रविवक्षणात्मुमा त्रपीतिदीर्घीभावः पूर्वविप्रतिषेधसिध्यर्थमत्रग्रहणमित्य
सोन्नानुद्रा अइतिउ इहेस त्रैकोभवत्यादितिप्रकृतिभावः त्रपोइतीत्यत्रसवुद्धोशाकल्यस्येतिप्रराघ्रस्वो जी यादिपुभा अन्यत्रेति ओतोगार्ग्यस्ये· तत्रहि
गोहा श्रयूवध्या धातिदृश्यते श्राश्रयाभावत्वान्नातिदृश्यतेनैवमिहपतः स्वाश्रयो नुमङ्सयोरभावोदृश्यते पुरहोश्रयनेत्वादिकं तु नदृश्यते इत्यर्थः न
हिपुंस्त्रीलिंगे पुंसि चिद्वि हितंतत्त्वपुंसके पिभवतीति हिपुंवद्भावस्यार्थ इतिभावः ननुक्वचिदपिसर्वनाम्नः कथकामचाल्तोन्निरत आह यत्रक्रिपेति· कथंपु
नः कदाचिद्भावस्यप्रतीतिः कदाचिदभावस्येतिविभागोत आहप्रतिपन्ना चेति· शास्त्रेचलस्या तुस्मान्नपुंवस्येत्याहपश्चालस्येभाति· यथास्यानिवृहीति· अच
पालिसभित्यत्रतत्राप्यस्त्यापेत्वा नोभेदस्यायणादितिभावः नसंभवतीति· एवंचतत्रस्येहविवक्षये संभवादिति· आपित्वाचेत्यपिदृष्यं· भाष्येपुंशब्दोभव
तीत्यस्यपुंशब्दवाच्यापिभवतीत्यर्थः भाष्येस्मिन्नर्थेऽतिपत्रार्थेप्रवृत्तिनिमित्तेलक्षणोवृद्धिरस्यस्तीत्यर्थः नपुंसकलक्षणाइति· व्यक्तिरूपइत्यर्थः प्रवृत्ति
निमित्तेति यथाग्रामण्यादिशब्दानां ग्रामनेतृत्वादि· ननुप्रवृत्तिनिमित्तस्यपुंवत्वेपितदाश्रयस्यस्त्रीत्वात्मत्वे ननुसूक्ष्मोऽवविवक्षितत्वात आह तद्योगाच्चेतिय
दृष्टाभिधेयंनपुंसकं तदपिभाषितपुंस्कंपुंस्यतेभाष्ये ग्रामण्यकुलमिति· पुंवत्वाभावेतनुङ्हस्वग्रामणिनीत्येवस्यात्· अत्रापिप्रत्येफलतः कार्यातिदेशः संपद्य राम
तइत्याहस्वार्थस्येति· अभिधेयस्त्रीत्वरूपार्थस्येत्यर्थः नन्विदमसंगतमर्थस्याजातित्वात्परिभक्तिपरत्वासंभवाततइकोह्रस्वाः पुंवदितिसूत्रेभाष्येन १७

र्थेनयोर्वार्ययेसंभवतीतिइतिचेन्न· अर्थातिदेशात्स्यपदार्थविशिष्टशब्दस्यातिदेशात्सिद्धमित्यर्थेनाह्योपात्तभाषितपुंस्कक्लीवत्वविशिष्टार्थवाचकशब्दस्यपुंस
विशिष्टार्थवाचकशब्दरूपातिदेशात्स्त्रीत्वस्यनिवृत्यात्तप्रयुक्तकार्यप्राप्तिरित्याशयात्· अर्थातिदेशद्वाराकार्यातिदेशाश्रयणेफलेदर्शयति अनेककार्यैति·
नन्वर्थस्यान्यपदार्थत्वात्तद्धितलुक्काकेतिभेदात्प्रतिषेधोनर्थकइत्यत आहअर्थातिदेशस्येति· वार्त्तिकेतद्धितलुकः प्रतिषेधइतिसमासः तद्धितलुगत
सित्यर्थः ननुसमानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वं सामान्यशब्दस्यान्यपदार्थत्वनास्तितत्पुंस्कमितिशंकितेनविशिष्यस्यादिति· अनेनपूर्वभाष्यस्यमहत्त्वरीत्याव्या
रव्यानंस्यात्तथैनो· स्त्रीत्वव्याप्यजातौ· एवंफलात्कृताविप्रपिपीलोः फलमितिव्युत्पन्नावपि फलत्वादौ जातिरूपप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः इत्याहनन्वपरत्वा
नुमितेनव्यवधानात्पूर्वस्यवृत्ते र्योगानभावेननचपुंवद्भावः अभाषितपुंस्कत्वात्स्त आहस्त्रीहस्यादिति· ननुमः पूर्वस्य योगेत आहपरत्वाच्चेतितस्
त्रसत्वेप्याक्षिप्यतितथाहर्शयतिइकार इति· इत्यस्मिन्प्रकारान्तरेणोतत्सूत्रेणविनापितुमोवक्तव्यत्वंदर्शयति· छेदस्मिन्नपुंसकस्येतिभाष्येमध्येतभाऽस्याहस्त्री
त्वाचीतिस्यनपुंसकोमध्यशब्द नन्वीकारविधावपिकथंतस्योदात्तत्वमत आह· उदात्तेतितद्विषयस्येतिनपुंसकविषयस्येत्यर्थः अव्युत्पन्नीति· अत्र
पक्षेपुंवत्त्वनंनपुंसकादीभावन्नविषयस्यात्स्यापूर्वत्वोप्राप्तिपुंस्कस्वरोनोदात्तत्वमितिभावः व्युत्पन्नेति· अत्रपक्षेप्यपिपुंवत्त्वे आद्युदात्तत्वमेवेतिदि
कारेणवक्तव्यमेवेतिभावः तस्माद्यस्यान्यत्रोतिनविषयस्यत्रोतिनोविषयस्येतत्रविषयशब्देनात्यनपुंसकपरः मध्यशब्दस्यनास्तिकामघमकारस्यत

कै·टी·वि·
१९

मवात्वकसरवात्रतकोशांधंमतोभयोक्तलिंगस्यभाष्यसंमतत्वात्तापन्नेः मकारस्यमघास्याह्निकसाणिवाचकः आर्धर्वाहिशोरापाठात्पुनःपुंसकयोमिश्रुप्रीतिहिश्रा
स्वतः अन्यस्त्रेऽनुश्रितौ अस्यादीनामवक्षिवचनएवपुंवद्भावास्याक्तअश्रौमित्पाहावत आस्वाक्तभेदेनेतिनाप्यनुत्वनंतरस्यायोगपत्वव्यवहितस्येवप्रतिषेधोभवि
प्यतीतिप्रश्नानुपपत्तिरत आह आर्धीतियदिअत्रनुभोनुहनिस्ताहितआह पारानंव्यर्थमितिसत्यमेवार्थःनचानंतत्वादिति·शास्त्रौत्रीढिधानाभावादित्यर्थः
नेचेध्यलत्ववृत्तार्थमिति·निषेधोपलक्षणार्थमित्यर्थः आल्धानघोःकेचिदिपादिअहतीसाहोस्नुकाजुद्धतीसाहोस्कना·इदत्वाद्रावकादेशोनल्भ्यतीत्या
देश्राभ्यस्रयोरिति·नास्त्रावश्यमितिशाघ्रतिकानवशात्ताहत्तरस्यधानुसंभवात् पूर्वविप्रतिषेधाहिति·प्राप्त्यान्नुमएवप्रवृत्यातत्तः पूर्वलुगादीनामप्रवृत्तिरि
त्यभिमानःकश्चिन्नुपाठस्त्राविवंधादिति·नुम्विधेरलवकाशत्वाद्यपूर्वनुमोलोपलुकोमप्रवृत्तिरत आह नित्यत्वाहितिपूर्वोक्तोनेति निरवकाशत्वस्यैआत्य
र्थःक्वातिरिक्तश्चेतितस्वयवग्रहणात्अभिवानभावःएकादेशोऽवोशित्रवत्वेनसंभवतीत्यत आह शात्रवदपदपवदितिशायशब्दतो मांसादिकमिति·
पूर्वस्त्रेवाग्रहणानुवृत्तौतात्पर्यग्रहाधृतहाविश्यकमितिभावः अन्यथासामर्थ्येनास्येववैकल्पिकत्वंस्यात्इतिवोध्यंसाक्तनुडुह वान्निकेप्रतिषेधस्य
हेनाभावउव्यतोनिमित्तमेवेति·तथाचोपजीव्यविरोधान्नतुम्वाधकइत्यर्थः पुष्युकृमित्ति·ताश्चतेवाहित्यनुवृत्तिःकृतार्थेतिभावः आमिमेदाहितितदू राम
हेपिनुम्नुटोर्वाधावाधकभावस्पष्टत्वात्समवेपिवाध्याचेदंदित्तंतस्मान्नुमान्वाध्यतेतिपूर्वपक्षएववाधवाप्रत्यायोचितं· ननुपधभाषाधिकारयोःप्रस्य १८

स्यात्तिवंधादुभयोरप्यप्रवृत्तिः स्यादत आह मित्वलिंगोत्तिअथवेतिअनपदेवाक्यभेदःक्रियतेअनडुहोस्याद्स्चयत्वनुमित्येकंसचावर्णान्त्यापथाभवतीत्याहिद्वि
तीयंतेनाम्प्रवृत्तिरनुज्ञाज्ञायतेतदाह एवंचेतिनत्पक्वाभवतीतिआमस्वाधांमभवतीत्यपिवोधंवार्थेइति·प्रकृतहीवस्यनेस्पृसिहप्रांतरांकितुदोमात्रस्ये
दपरिहारइत्यर्थः परत्वादिति· आमनड्डीनित्यासवकाशःनुम अवामीत्याहोन्त्याप्रेति·प्रकृतहोसपरिहारायासभवरूपत्वर्थःतदहेइति·प्रकृतचोद्यपरिहा
रेहतेवद्धनड्डाहीत्यत्रकथमिति·पक्षोद्यंतस्माद्धतोस्यंपरिहारइत्यर्थः हिवचोति·नुनडुदृवत्स्याभाप्याविदतआह जटीति सुप्तनीतिदिवोडिविरीतीति
भावःदिग्विचाचारिकप्राप्तवृत्तिनातत्रपक्षयोःफलभेदःइत्यलक्षाचितंव्याडपाहिश्चित्तवानावितिसहे·पुत्तोह सामसोहाहस्यणहनेवीजमाहयातीरि
ति·तुम्नुनडोगितंवहुपुंसीत्याहेउरेवंथसूतेःसस्यायोतस्पष्टस्वाम्लनप्रत्ययइतिविघाम्मितिस्त्रेहस्यश्याभ्ये·होमाभावइतिमर्थ्याप्युनुहांत्तसेवत्वाद
तिभावः अंतरंगत्वादिति·द्विभेदानपेक्षत्वेनेतिभावः अनेकत्वादिति अहः स्तत्पवर्त्तेपिष्यतइतिभावः अंतरंग्याइति अकृतव्यूपाभाषात्तनास्तेवे
तिभावः अनभिमतेति· एवंचासकरकेइत्यस्यानक्षिप्तस्वाकरइत्यर्थइतिभावः अयचेतिप्रकृतिस्वस्यमित्वप्रयुक्तोडुक्तोवहदन्तस्पनापदइति वरांच
हाघुहाम्त्वकहानेत्वाचदंतोहान्तवसेत्यर्थःपन्तलपदेहिवहुवचनेनसर्वनाम्नस्थानेइतिविषयसप्तमीव्याख्येयेति·वोध्यतइति·तन्तपदमप्युक्तेरिगन्तेनपू
र्वस्वरस्यदुर्वरित्वात्नात्मिनात्यावंतइतिडि·त्याहिसंवंधमातयाहनं·मावनं·संज्ञाकेसागआतिदेशस्त्वितिचकारोस्यार्थः तत्राघःसंभवन्नपिरोधसाधाचा

के·टी·वि· श्रितइत्याहतत्रणाकारस्येति अत्रपक्षे गोतः प्रस्यसर्वनामस्थानमिन्नं त्तकृणाकारसंबंधइत्यर्थः तच्चासतः संबंधप्रतिपादनं नयुक्तं सत्वेपिहोष
१९ एवेत्याहभावेवेति न तीयेपिनेत्याहसत्ताकरणोपीति शब्दस्येति सिद्धिहि सत्तावतु ज्ञातिरितीतिभावः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेनाणाद्दीनांग्र
हणानस्यादितिहतत्वदृष्टवोद्वितीयेभाष्यामिमेहितदोषमाहभावेनेति अत्रपक्षे गोतपरस्यसर्वनामस्थानस्पणादित्यर्थः तत्रकर्मधारयाश्रयण
आहणाकारइति बहुव्रीहावाहणतुलाद्विवेति सूत्रेणाद्धहेतीत्युक्तसर्वनामस्थानलक्षणतइत्याशयेनाहतेनापीमिति णात्सर्वनामस्थानामिति
अर्थेन आतणीहिति भावकार्योत्णात्वमिरपस्येतस्स उकाणाकारसंबंधइत्यर्थः भाष्येत्रोविशेषमाह गोतइति कार्याणिहिश्रुतपेतावतकृत्वमन्त्रपक्षे
इत्यर्थः आधे विशेषमाह सर्वनामस्थानेणाइचनेहाणितथाचसर्वनामस्थानस्येतिविकृत्भमित्यर्थः तद्दतिरेशापक्षे णितिगोशहस्पसर्वनामस्था
ने णितीवकार्यभवतीत्यर्थाहिदित्तिभावः नतुचित्रगुभित्यत्रह्रस्वत्वेणाधिकारेतहांतविधिसत्वेनस्यानिवृत्तादोशहांतत्वेनप्राप्तणादत्वस्पानिहत्तेनेपेतपर
त्वमावश्यकमतआहस्थानिवत्वेति गोः पूर्वणित्वात्वेत्पादितेत्तिभावः ननुगोशद्वस्यानणत्वात्कथंतत्कालग्रहणमतआहतपरइति व्युत्पन्नीति
ततश्चेपितरपरूपाश्लिष्टत्वापृथिग्जिदवाच्यित्वामिदं नतत्तकोऽपिभाष्यस्तद्वयोपाठान्नास्तत्वद्वयविषयोयंविचारइति भ्रमंनिवर्तयितितत्व
हिति विभक्तविकारस्येति इकोचीत्यतः नप्रयोजनमिति सर्वनामस्थानस्पाविभक्तिं भाष्यमिवाणहितिभावः नन्वायीति अतएवतत्रैनापीत्नं यम रम
१९

पिवहयोगव्यवच्छिन्नत्वादनतुदात्तेनोचितातथापिकृत्वाचिंतयायंविचाहइत्याहइष्टतइति बहुव्रीहिमिति आद्यीत्वाःस्येत्यर्थः प्रियादिष्विति जातेस्त्री
प्रथमोपुपलक्षणाभिरपूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वादाहनाद्यादित्वाद्वाराजदंतादिस्त्वाहुभ्यन्तिः शहस्पापूर्वनिपातः केचित्तुकोपशहस्पतस्यमिति पुंभा
गात्स्त्रियाहवितः एतेनभक्तिशहस्पपूर्वनिपाताप्यनिः किंवज्जातिवाचकात्वाद्यानेस्त्रसस्तवैवभाष्यतकोचाचईकाप्यत्वेसेवकाराण्यरशीयतिनवि
भक्तिरिति स्त्रीशहेनस्त्रीत्वमुच्यते थातकात्वसंबंधः मत्वर्थइत्याहस्त्रीत्वमोतनेतुआत्वात्वाभावान्नदीत्वभावकथमाभाष्टदत्त आहत्रपणतचेति स्त्री
त्वरूपार्थगतमित्यर्थः तस्मात्पुस्त्रीशहेनाभिधानतस्त्रीत्वात् आचार्याणामतभेदेनकोपशहस्याठपाठादुक्तावित्याहछेदाभ्यामपितदृति पूर्वमनात्रपा
ठमितिछेदस्योपादिष्युपधौतदेहशाहुक्तेनार्किचिदितिभाष्याकृतस्यइतिभावः सर्वथापाठप्रामाणिकइतितात्पर्यनतुदीपदीक्षैमहुदानेनकृतोविशाव
स्त्रीपत आहाणुहत्तेयणादिति आयुदात्तएवेतितदंतत्वादिहितभावः उक्तयुक्तेर्नहिप्रयोजनातुदात्तिप्रमाणामिति त्वामीक्षत्वाहपात्वाहितित
स्वेत्वानत्वरयेपुयपत्रामौ आयुदात्तत्वात्ताहन्तत्वयायेणपूर्वासमवेनपत्वान्त्रज्ञुहादुःमातिशीघ्रइति तज्ञइतिहेशेनस्पविशिष्टस्येवरूपस्याति
तेहशान्त्रितस्वरःप स्पात्मकतत्त्वमानःस्तितिप्रइतिभावः वस्ततोस्येवहोपइत्याहशाङ्गरवाद्यंतर्गतिभाष्येदोघात्तरमाहपचाभिरिति आतशानपोत्तपूर्भा
प्रणादितिभावः नन्वत्रपुवद्भावेनास्विद्धातिपत्तज्ञ्यद्वावोदुर्लभोत आहकेचिदित्यादि आद्यात्माप्तोहेतुर्नवाभावाहितिल्लकप्रत्ययलक्षणाभावेनेका

के·दी·वि
१०

देशात्पूर्वमेव टकोल्लकाचतत्वाभावइतिभावः अस्याप्राप्तोहेत्वंतरमप्याहछलप्तहचमितस्येति·गावंतद्दुक्तौ युवद्वावप्राप्तिंहृषयित्वात्तदुक्तस्मा धानाप्तंग्र-
तिमप्याहजातेश्चेतीतियप्रेति यस्येतिलोपेतत्रस्यानिवत्वाप्रतद्भित्वइतिरिलोपान्नापुत्रिंगीतिभावः भाष्यनवापरमिति विमक्तावितुस्यविच्छिन्नत्वा
ल्लस्थानुग्रोथ्रीचसर्वनामस्थानइत्पस्यनानुवर्तिरीतिभावः प्रत्ययलक्षणं गांप्रत्ययनिमित्तं तन्वीकारस्यतोविधानात्चापरमितस्यनुपपन्नमत आहत्त
त्रहिर्वाद्यवत्रेप्रानस्यैति·प्रफलयोनाश्री युतइतिभावः इत्वयस्योद्देश्यस्त्रा अयमानेत्याहकार्यकालत्वेत्विति अन्यापि गतिमाहनद्वांमास्येति अपुक्त
लहकृपात्वाहधिकामस्येत्यर्थः वनीतत्क कार्यकालपक्षेकोष्ठशब्दः प्रत्ययेगास्त्रोभवतिअगास्त्वकस्यचन त्वक्लादकपुर्था त्न्व्योमनेमित्तिकमे
वउपदिश्यहोतु अगस्त्वाद्भवायोनिमित्तकमाहायष्ट्यानिवत्वप्रवलिङ्गः नलमतोस्पुस्य चानित्युत्रान्त्यसंज्ञाविधपेमादिः अतएव नल्लमत्यातीस्मि
लिनिन्यायेन शेवदंतिभाष्याशयः अतएवागुणोयद्र·लुकोमित्यादीनामंगाधिकोस्याठः संगच्छते· कोयेतितिदेशाहिति·शास्त्रातिदेशस्यकार्यफलवक
त्वाहितिभावः रूपातिदेशेतुनांयदोषइत्याहरूपेदेति·शास्त्रातिदेशेकाकातिदेशेच शास्त्रकार्यपोरस्त्रोध्यायी स्थलात्तुत्र सन्निवशास्रूपतदपेरू
सोनप्रत्यासन्निन्यायावसरइतिभावः प्रधानहेशत्वादिति· उरस्यायइतिपुंरूपाक्षाकार्यकालपक्षे एवचयुक्तावसरइतिभावः तत्रादिष्टोक्कवाक्या एम
तोपन्नेआंगात्वबुद्धिरस्यत्तीति तात्पर्यन्नस्वमंशाहरूपस्थात्वस्याहननमयुक्तमत आह उच्चार्यातित्वचशाहमुच्चार्यातिभावः ननुत्वरकांडाक्तियाया १०

अभ्रवणाक्वानुपपत्तिरत आहशास्त्रशहेनइतिशास्यतेनेतिशास्त्रमितिव्युत्पाहनादितिभावः शासनमत्रविधानंभाष्येतत्वइतिशेषष्ठीवोध्याअ
प्रसिद्धाशंकेतिअप्रसिद्धत्वाशंकोपर्थः नत्व्यादितिकुलानुसोत्रत्वान्नअप्रसिद्धातिदेशरति अप्रसिद्धप्रतियोगिकातिदेशंभावनयाकिमत्राहितिश्चत
इतिप्रतिपत्तिः स्पाहित्यर्थः प्रमाण्यात्शास्त्रेति·नकारधूति।पर्यसंदेहइतितदात्काप्रात्र प्रातिवदेशास्त्रचेतिसंदेहः स्पाहिति अर्थः ननुतत्वादिति
समुदायनिर्वंधनशास्त्रस्याप्तातिदेशोस्त्वत आहनचेति·वाक्यभेदप्रसंगाहितिभावः नन्वेकोहाहरणफलकमपिमुद्राहरणेत्याशास्त्रदृश्यते तत्राह
अन्यथेति·पुंस्त्रोष्टावद्भेदवफलंस्यातर्हि अप्रनित्यत्वेवक्रोष्टुग्रहणकुर्यात् अतोतिदेशासामर्थ्यात्कतोयनडाहित्तुम्भाउपधातस्पादीर्घत्वमितिभा
वः मितिगौरवमिति·तत्रात्यसामर्थ्यात्रूपातिदेशएवेतिभावः नापुंसिक्रोष्टुस्यादि·कोष्टुशब्दस्पतुतीनंत्वेनाघुत्वात् तज्वत्वेतुचिन्त्वोहिति नत्वेन
स्वरसिद्धिरितिभावः गौरवप्रसंगाहितियोगविभागाहिरूनाधिक्यनुवेत्तिभावः कथंपुनर्योक्तेनवाक्येनपक्षद्वयलाभोत आह समुदायएवेतिमयइति
अनड्गुणापणत्विवृधिरूपोलक्षणांतर्धिषपंरूपोलक्ष्यचापर्थः अत्रशास्त्रातिदेशासंभवाहितिनचपंचभिः कवीभिः क्रीतोरथः पंचकत्रोथःहे
पंचकत्रःपंचकत्रीतिद्विलिंगहदृस्पार्तसंदंछ्योर्गुणस्यातिदेशोनतचारितार्थ्यहित्वयामित्युत्वापोपाप्तत्तिन्यायेनस्त्रीत्वनिमित्तकस्पतत्विमित्वत्वात्नि
त्तकस्पवातिदेशेननाहशस्पांगस्पासंभवाहितिभावः नस्तातामिति·तजोतेतयोरभावदर्शनेननतुन्नेतोपि अभावातिदेशाहित्यर्थः रूपातिदेशएवेति·

कै·टी·वि·
२१

अतएवयंचक्रोष्टृभिरितिसिध्यतितिदेवघनयन्नाहभाष्ये अथवेति·उतसमाहचयोरितिपादिभिः तत्राद्येउपपत्तिमाहतत्रेतिप्रसक्तवेहेतुकत्वे इतिचा
णादिति·व्यापकत्वलघुत्वयोर्हेतुमाह तस्मिन्निति·द्वितीयपक्षेउपपत्तिमाहकृतेऽपीति·प्राधान्येहेतुमाहतदर्थत्वादिति·तस्येति आदेशासाध्यपक्षेतु
र्थःप्रक्रियालाघवंचेति·पक्षांतरेऽनेनक्रोष्टृशब्दतिदृष्टेततोऽनङादिप्रवृत्तिरितिप्रक्रियागौरवमित्यर्थः·ननुअकारान्तादेशोत्तत्त्वमेतेषांसिद्धस्तान्य
नतिदिष्टानीत्युक्तमतआहतदेशातिदेशक्रोष्टृभिरिति·पंचभिःक्रोष्टुभिः·क्रोष्टृभ्योरित्यर्थः·पूर्वतरेण्याविति·उदात्तस्थानिकत्वात्तदुद्वा
देचित्स्वरेण·अकारस्योदात्तत्वात्सिद्धिरित्यर्थः·प्रकृत्यरोतीति·लौकिकरूपातिदेशस्वरोऽपिपर्यवसतीतिदृष्टो·ऽतेतन्नत्रपक्षेदपमाध्यापकस्वरोपवदृष्टतात्
पोनस्तामिति भावः ननुशाब्दस्येति·पन्तुपृथिव्यादिष्वहितगुणाभवतिपूतस्यशब्देऽसंभवः अन्याहशोऽयुपवद्धावहाभस्तस्वरपुरस्मानइत्यर्थः अथास्य
ति·भत्तडपउपादानादितिभावः अयुक्तेस्वभाव्याभावमतडप्रयोगाद्दत्याहरूपातिदेशश्चेति·अत्रभगवतोऽगाढाभिप्रायमाहप्राग्यदेशोभ्यइतिरूपत्वेनानाभ्र
यणोहेतुलिङ्गादिति·अनुमानादिविरहात्तगुणबोधकशास्त्ररूपातिदेशोत्पर्थःएवंचातिदेशकोलस्यप्राप्तिपक्षेस्वदतिदेशाभ्यःक्रियतअतिअस
रक्षेवेअकारस्यादेशान्तस्थानिकप्राप्तान्तःस्थानिकत्वाभावात्क्रोष्टाहस्वरोपिसिद्धिःक्रोष्टाक्रोष्टारावित्यादौचस्वरासिद्धिरितिभावः तत्राद्य राम
पक्षे एवनहिस्वरोरूपवानितिहेतुःभाष्येअनौ·अयेऽपस्फुटप्रदहेतुरितितोक्त·नेहकइतितत्रक्रोष्टृत्यादेस्वरासिद्धिरितिभावः क्रोष्ट्रेत्यादौतुऽहसिद्ध २१

मित्याहकिंचितिपुंवत्त्वजंततस्यअतिदेशरूपशब्देनवाविपाकपवसंस्थानेनतद्दिस्वक्वशाक्रूस्परूपमित्युच्यतेस्वरस्तत्तत्तद्धानितिशब्दत्वादिवतनशब्दस्यरूपंत
दुक्तंनस्वरोरूपवानिमित्यथाअक्तमेवभाष्यमौयोजयंतितदर्थत्वादितियस्तुविधानंमित्रमेवनाशोवाध्यतइतिन्यायादितिभावः अप्रधानत्वादकारस्य
स्वशब्देनपराभर्शोनभवेदित्यर्थःअकारनाश्रयत्वेचात आहखनिमित्तमितिअकारात्तस्यानङादिविधानादितिभावः बुद्धिस्थपपरामर्शकःभद
जित्यार्थःशाब्दवेतिअकारोतिदेशेस्वशास्त्रमाश्रित्येतिविषयःकार्याणिभविष्यन्तीत्यर्थः ननुतथाहिपुंवत्पितृमातृशब्दस्यतृशब्दस्याप्यतिदेशः
स्यादितितीर्घनिस्यादतआहनचेति अर्थवत्परिभाषयाऽर्थवतःरूपस्यातिदेशइत्यर्थःउणादीनामव्युत्पन्नत्वात्तत्रेपितृशब्दोनर्थकःव्युत्पत्तिपक्षे
अनांतर्यात्क्रोष्टृशब्दस्थानेमात्रपितृरूपानातिदेशइतिबोध्यं·अनुमेयापि·अतिदेशकाल्पप्राप्तोऽपितस्वाहउत्सर्गाच्चअनाश्रीयमाणमिति·न
त्वातिदेशकथंसवादिश्याप्रसंगात्त आह रूपेति·रूपातिदेशद्वारेणादेशस्यफलतोविधीयमानत्वपृथ्वी:एवंचक्रोष्टुशब्दस्थानेशब्दस्यादेशःप्राप्नोतीत्या
शयः ननुरूपातिदेशोपवाद्यातिदेशोपेकथसस्वरहतप्रत आह·तेजातीति·तज्जपद्मावादिविषयइति·वार्तिके·तच्छब्देनतद्धुक्तौतिदेशोलस्यतइतिभा
वःधातवोह्यर्व्यादिनिधातुपाठपठितावाचार्येणातिबोद्धव्यावित्यर्थः·प्राप्तास्त्वमाहेति·अत्रसर्वमाद्यात्रकमात्रविषयत्वादितिभावः अथुधोदोधुना
पक्षस्याभिन्यायव्युत्पादनायतद्भावतःप्रत्याख्यानामिति ततजयेकिंवसरेयुक्तेषपि अनामिधानमावश्यकमिति ध्वनयन्वार्तिकमाहमणीति न

कै·टी·वि
२१

तुस्सेव्च: प्रसंगाद्याहबहुव्रीहिरितिसमासो दाहृतास्तोपयोगमाह क्रोष्टुशब्द इति· अन्यथापुंवत्वाभावपक्षे क्रशक्रोष्ट्रोऽप्यपिस्यादितिभाष्याशयः न
तुक्रशक्रोष्टुरूपस्यापि वक्ष्यार्यातुम तज्वत्वयोःप्राप्तयोःपुंत्वात्तज्वत्वेसिद्धे कृतयाति न्यायेनतृज्भावे क्रशक्रोष्टुरूपे बहुपत्ते द्वेष्ट मेवपवत्वपक्षे इतिप
वविप्रतिषेधो व्यर्थः क्रोशक्रोष्टुनेइतितत्तज्वत्वाभावपक्षेसाधुः नचपुनः प्रसंगविज्ञानपक्षे तेप्राप्त्यावांशिताथ्ये· तत्पक्षे अप्राणवचनकारणा
पेक्षयामकृतयाति न्यायाप्रपम नचकृत्न्यायान्मिलाघवाहितिचेन्न एत्ततस्मात्प्रायाप्रत्ययात्पुंवत्वविप्रपेन भिन्नानेनतज्वत्वाप्रहत्तेः तेनक्रशक्रो
ष्टुरूपापुरुषाद्वेवेतिसुधियो विभावयंतु संवृपाप्यपीभाष्येपेति· अजादिप्रय संनिपातलक्षणात्वात्तज्वद्भावस्यत्यर्थः भाष्येविप्रतिषेधशब्दस्यनसामा
न्यपरत्वमित्याह तुड्रूपयोभिति· अत्रतुड्रूपलोपेवाध्यबाधकभावपरभाष्यविरोधात् छोरितिसत्रस्थाभिन्नफलकस्याबाधकत्वपरःकैयटोऽस्वरसः गुण
मितिज्ञापितेतिगुणस्यपरत्वान्नापरत्वाहितिभावः तस्मादेकस्याबाध्यस्यान्यचितयासर्वबाधकत्वमवश्यमुपेयमितितात्पर्यं अनंजतत्वाहितिमध्यमगण
न्यायेनोभयान्वयि· चतुरनडुहोराम्भि कालीविनया दित्वावृत्तक अपुगणोनवीनदन्तस्यर्थः अजादेशात्तोः नन्वकृते सार्वधातुकेतिगुणःकृतेपुगतोतिकथंनि
त्यत्वं लक्षणाभेदाहतेआह लक्षणांतरेणेति· गुणाख्यकार्यस्यकृताकृतप्रसंगित्वमात्रमाश्रित्येदमुक्तमित्यर्थः अनित्यत्वमेवौतितथाचात्रापिप्रातिपे राम·
धव्वंइनमेकदेशिनइतिभावः इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेसप्तमस्यप्रथमेपादेद्वितीयमाह्निकंपादस्थः सिचिवृद्धिः २१

यज्ञोकारेणकृतस्तत्राप्राप्तेराहवृद्धेर्विति उच्यतेइति· केचित्तत्रहलोपइति विषयसप्तमीतिवार्त्तिकाशयमाहप्रत्ययविशेषेति परस्मैपदपरासिज्रूपेत्यर्थः त्रं
नरणात्वाहिति· वृद्धेर्वृद्धिभंजरपरस्मैपदापेक्षत्वाद्वहिरंगत्वमन्यतेनन्वसिद्धत्वाप्रहत्तेरद्दानीहलंतत्वाभावात्कथमदृष्टिप्राप्तिरत आहवदव्रजेत्यत्रेति· वदव्रपेक्ष
त्वाहितिहलोपइत्यस्यचबहुव्रीहित्वात्पसप्तमीत्वाच्चेत्पभिन्नानेः वहिर्भूतपरस्मैपदापेक्षत्वेनवृद्धेरंतरंगत्वमेवेतिचित्तमिदं पदितिवद्धातोग्रहणप्र
त्याख्यानभाष्यव्याख्यावसरेदिवाभस्मत्वेतिपाठलीपइत्यस्यविषयसप्तमीत्वमंगीक्रियतेतरात्रापिविषयसप्तमीतिभाष्याशयइत्याहुः प्रसिन्नेत्वाद्योति वि
कारात्स्यानुपूर्व्यांस्तत्कार्यचइत्यर्थेत्याह भाव: हीद्धिस्तवकाशेपि· अस्त्रोपादिगुणाप्राप्तेर्वृद्धेरासंभवादितिभावः स्थानेतेगोति· ततःश्नोकारादिवृद्धिः स्यादित्यर्थः अ
प्रस्तेनोदेतिमाहृतस्मसोहीति· नहिप्रधानोपरोधेनापुणेनुभावत्वमितिभावः नास्तिप्रधानोपरोधइति· सर्वथापरस्त्रावेदोपरोधः नेतुविशेषाभा
वेपीतिभावः नदेवेमध्यन्नशोभते· सतद्वाक्यमप्यमापपोतेमध्यस्कृतेतस्य अत्राशवाक्यबनभिधान्यन्नोपाहरूकोगुणेतिसूत्रस्थाग्निमएतसूत्रस्थस्वकैय
टस्कचिंप्तइतिदोष्यं· अविशेषविधानादिति· अत्रोन्याचोविशेषणाहितिभावः अंतत्स्यवृद्धिरिनिमित्तातेराषःस्यादेवमतआहअनेपत्वेविति आद्य
सूत्रेनिषिद्धवृद्धिरितस्त्रप्रतियाद्वितमिति· लसेलक्षणोत्पत्तित्वापनेतिभावः यकाचिदितिद्वाहापरस्मैपदपरोसिचिपरं गस्याचानवृद्धिरित्यर्थेलाघवाहीहिता
होसिचिवृद्धिरापसननिषेधःस्यादित्यर्थेन्वनुवृत्तिसामर्थ्यादिति· इडागोसिचि अंगात्सिध्धेर्नेपवंशद्धेनितिभावः यद्वैसारेनीतेति अजग्रहणमहवंधेप्पनेत

कै·री·वि·
२३

स्येति न्यायेन तत्स्थानि सिद्धरूपलघुमतपसिद्धमेत्यर्थः नन्वनंतराः सह हलंतस्य यथासा उं तस्य मा भूदित्यर्थेन तस्यादित्याशंक्याप्याह युक्तिं युक्तिं स्मारयति भावे
तेच्चानेत्यार्थमिति वृद्धिर्विद्धाद्धि बाधित्वा भाव्यंतयीश्चकृतयोरकारांत्वत्वंनस्य भूवतितथापि व्याहुसुपमामेण्णहोषहत्यर्थः रापस्त्वोपाविति पूर्वविप्रतिषेधस्
त्वादाह अथवेति कृतायां वृद्धावतो लोप इत्यस्याप्राप्तेराह आतो लोप इति · उपाधिनेदस्येति · उपाधिभूहः स्थानिभेदो च रूपयोगभेदश्चेत्यर्थः नभ्रा वामिति
वाधकमत्वादिति भावः एतदिति एकाच उपदेश इत्यर्थः वलीत्येतत्र इडिति सूत्रसंबंधादशपकत्वेनमध्येपि संबध्यत इति बोध्यं · अद्यतनीति लुङः
पूर्वाचार्यसंज्ञाविषयेति · अत एव हीति तद्दीर्घ इत्यत्रोजवनावाहित्ल्कृ एणाः भाष्येसिद्धोक्षोक्त सिद्धेर्वाद्विति तयोरप्ययोस्तत्पुनस्तस्माद्वितृभि
तिभावः एवमर्थमेव ताहिदि इति वलीति संबंधेनापुरह्णि ठोवारणाद्युपलक्षणं मिदं लघुग्रहणसामर्थ्याच्चेति आकारांते विशेषाभावेन समिट् भावा
धाच्चात्तदितितपाकरणाच्चनतद्याहत्यर्थं लघुग्रहणमितिभावः ननु नित्येनकथं पूर्वविप्रतिषेधोत आह अ इति हीदि · एकाच इत्यस्य ननु हलाव
पि वलीत्यस्यानुवृत्तिसत्त्वात्सीगठोरप्रापोल्लोपो नित्यात आह अथवेति भाष्यसारं धूर्वेति · अतो हलादेरित्येवेत्यर्थः अत्र पूर्वविप्रतिषेधेनान्त्योपके
यमजतचमत आह अल्लोपस्येति · हलग्रहणाद्यमवसीति हलग्रहणसामर्थ्यात्सिचुत्पन्निवेलो याहलंतोना घृत इति भावः सिजंतस्येति · आतंरगत्वा रा
आर्हेविकरणाश्रितो रामः ततो वृद्धिरितिभावः नन्विति एवं च पनेनो यव धमनस्यापुत्स्यायमविषयः इष्टजातो वोधन्यापन च नपरिभाषा वाधं कि २३

तल्लोपस्येववाधः स्यादितिभावः एपस्त्वोपाविति पूर्वविप्रतिषेधाच्चित्यमिदं हलमपगतमिति · यद्यपीत्यादि तथापीतिशेषः यद्यपि अतिहरागतं भिः फलतयात
थापिप्रकृतस्त्रे एवानात्यार्थं · अनंह हल्लोपिग्रहणार्थमिति भाष्यार्थः तेन अहिरित्यादि सिद्धिः यत्केचित् हलग्रहणस्य प्रयोजनांतमुक्तं तत्त्वदूषि
तमनु वदति केचिदिति आगदीदित्यत्र हलंतत्वाभावान्नानेन गांतत्वाभावाच्च न पूर्वेणा वृद्धिरिति तदाशयः तदुपपत्तिः केचिदिति अतो हलादेरित्यस्याभावप्रु
नहाव्रश्चकत्यात्तेन वस्य अक्षिप्याह श्नपात्शपः धातुग्रहणानुवर्तनाकथमग्रावि हेतुपत्रवृश्चभावात आह इषु वाधातामिति धातुपाठपठितानाम
विनित्पुधातु त्वमिति भावः आहुर्भित्यंचवीजनवेप ध्यक्रकृमंतमपतीति भाष्यप्रामाण्यात्स्यंकृतेभ्य आन्वाचक्षिवभावदति आसीदिति · तचासिचाग
स्यादिरा घृतात्सिद्धिः अस्मादेवाणा पुकारेतान्मकरणेऽद्भत आम्रवृद्धिभाज एवमिच्यादेवनादिरा घृणात अत एव व्याख्यामाग्रागमइतिपक्षे हो न वृद्धिरचका
सीदित्यत्रचन वृद्धिरितिभावः जातिग्रहणादिति तत्सांस्याश्रयानेकग्रहणमित्यर्थः तेनैकस्योपामित्युत्त्वं वाध्यः स्पष्ट इत्यर्थः तमेवोपपादयति किं हु हल इति
· हयन्तगुणे नेति · जाधवेन पलेनेत्यर्थः गुणस्यासिद्धत्वाद्धि शिपत इाक्षकत्वाहह · अतो लोतिरुपहिगुणाननेका लक्ष्यामितिभावः शामान्युलक्षणात् सार्व
धातुकार्धधातुकयोरित्यनेनहुज्ञानत्वादिति · अगमित कगाति इत्युक्तमिति भावः अत उपधाया वृद्धिवाधनेनतत्स चायितार्थो ज्ञागार्क इत्यस्य सिद्धेश्चानेकशा
स्त्रवाधेमान्याभावइतिभाष्याशयः तजाद्यग्रहणमेव चणा पुकाराज्जातो याप्येकस्वमनित्यमिति सूचयति · ननु प्रतिषेधात्पूर्वपाठादुत्नाकालेत्यपुक्त

कै·टी·वि·
२४

मत आह आर्थोप्यमिति पाठक्रमात् र्थः क्रमो बलीयानिति भावः पौनरुक्त्यं परिहरति पूर्वोक्त एवेति पूर्वप्रतिज्ञामात्रं इदानीं तद्धेतुप्रदर्शनमिति भेदः तथा शाब्द
मिति बलवत्ता बाधकत्वं दुर्बलत्वं बाध्यत्वात् प्रसिद्धमिति पूर्वोक्त एवेति पूर्वप्रतिज्ञामात्रं इदानीं तद्धेतुप्रदर्शनमिति भेदः छेतव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः हस्तादि
ष्वेति द्वितीयां तृतीयां च कल्प्यप्रविष्टु इति व्यवहार इति भावः विशेषवाचिनः सामान्यपरत्वं लक्षणायेत्याह उपचारादिति न्यायसिद्धेति कस्यचिद्बलेना
न्यस्य बलं निमानत्वं दुर्बलमिति ज्ञातव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः दुर्बलत्वादिति अत एव सामान्यत्वं न तु पृथः प्राप्य इति प्राप्यत इति च्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थ
नह्यशिन्यायवाधः पूर्वोक्ता गोरदमप्यत्र पाठे इत्याह भाष्ये तत्रायमप्यर्थ इति प्रतिषेधपाठे अर्धमात्रके स्पंडितत्र निषेधा संबंधात्पुनः इत्य
ह्यां कार्यमित्यर्थः नियमात्पक्षे इति नान्यभ्य इत्यत्रापि भारद्वाजस्येत्यस्य संबंधादिति भावः ननु भारद्वाजनियमोनतुल्यत्वात् उपदेशो वतत्र च स्मात
दिति निषेधस्यैव बाधक इति कथं क्वादिप्रतिषेधबाधकत्वेनोपपत्त आह तथा हीति न बाधितोऽनित्वाध्रुवा ध्वस्यस्य तदीवा ध्यत्वादिति भावः ननु चेति
भारद्वाजनियमात्पक्षे क्वादिस्त्रपाठमाश्रित्येदं न तु क्रादिप्रतिषेधमिति भारद्वाजमतेन च वृत्तादिति प्रतिषेधनित्यो अथा मौ च क्रादिति तेन न क्रादि
नियमस्य बाधो नापि भारद्वाजनियमेन उक्तत्वादिति भावः मध्ये पवादन्यायाभावेऽपि अनन्तरस्येति न्यायो हृदि पत आह आमीति भाष्यप्रतिषेधा
र्थाभविष्यतीति एतद्धादिग्रहणसामर्थ्याद्भारद्वाजनियमप्राप्तिस्य निषेध इत्यर्थः ननु क्रादेः तस्य प्रतिषेधनियमाभयार्थत्वात्त्रीयाद इति च

राम
२४

न्नदसंभवमाह स्थलिभारद्वाजेति भाष्ये निष्क्रान्तस्य इति नियमार्थाद्योगाद्यद् रूपं प्राप्यते तस्य न सिध्यतीत्यन्वयः ननु क्रादेः त्वमस्त्रस्य प्रतिषेधार्थत्वमुक्त्वा इदानीं
मेकदेशस्य पतदर्थकथनं पूर्वापरविरुद्धमत आह योगैकदेश इति भारद्वाजनियमात् क्रादीतिथ्य लिङ्ग्रहणात् अन्यत्र क्रादिनियमादिति विवेकः नन्वेके
स्त्रोपात्ता नामेकरूपनैव युक्तेत्यत आह एकयोगस्था अपीति यथा तद्धितार्थेत्यादावेकापि सप्तमी विषयभेदाद्विधा इति भावः नापनूरति
एतस्यो नस्त्वकृ ही भविष्यति नन्वविशेषात् सर्वस्यैव इट् प्रतिषेधेन भाव्यमत आह क्रादीति भाष्ये सामान्यविहितस्येत्यस्य सामान्यन प्राप्तस्येत्यर्थः
अनारभ्यावीतेनेति हेतुगर्भविशेषणं सिद्धेरेवेति तद्योगेत्यादेर्भारद्वाजनियमप्राप्तेरिट् क्रादिनिति निषेधः सिध्यतीत्यर्थः अत्र तेन भारद्वाजनि
यमो निवर्त्तकः मध्येपवादन्यायादिति भावः किं तु न्यासमतेऽस्यानाप्यत्वाद्भगवतैवं नाश्रितं फलतोऽन्यापरिहारात् रात्रयावौ पुनः प्रतिषेधार्थमस्य
भविष्यतीति हि कभाष्येनन्न क्रियतेति इड्ग्रहणमित्यर्थः अत्र तथ अत्रतभाष्यविरोधाद् धीवेदादिमिति सङ्ग्रहं भाष्यमेकदेश्युक्तिः अत्रेड्ग्रहणं
कृतवामृजर पतेऽप्याश्रित्य तत्र लेइ ग्रहणप्रत्याख्यानस्यानौचित्यादित्याहुः भिन्नजातीयत्वादिति सजातीयस्यैव निघमेन भाव्यमिति भावः प्रकृत्या श्र
येति एकाच उपदेशे इत्यर्थः अर्धवृद्धिशिट् पुपार नास्यत्यथा अपदर्शितभावः ननु सग्रहणादित्यस्य सूचितमत आह सामान्यग्रहणमिति प्रत्यना
र्थमिति सर्वत्रापन्याय्येऽस्य यतिनिरर्थकायमित्यर्थः यथायोगमिति वहपदस्तादी स्युक इति दहवह इत्यादे नेड् इशीत्यस्यापि प्राप्तिसत्वान्नेट् क्ति नतु य

कौ·टी·द्वि· त्वर्थसत्त्वज्ञापनार्थमित्यर्थः निपातनमिति अल्पस्थानेन निषेधेन सिद्धे घ्यर्थस्यान्यथा चतत्सामर्थ्यास्त्र ग्रहणं नियमार्थं सत् ज्ञापनार्थमेवेति भावः अ
१५ त्राप्यतङ्गत्वादिति प्रकृतिमात्राश्रयत्वादिति भावः नन्वेवमुक्तः क्ङिति त्यस्यामयवतः सत्वेनन्तवत्यपीति वचो युक्तमत आह प्रकृतेति क्त स भ वि
षयेन कथं दुःष्यदानस्तीति भाष्यार्थः यस्मिंश्चित्तेत्यादि भाष्यस्याशयमाह घ्यर्थमिति तद्व्यावर्त्यमिति भावेन एकाच्त्वादभिन्नोऽयं पद
त्वाशयः भाष्ये स्थनकिं चित्स्यति वेदापारमापामितिवदस्त्रं देहसंदेहः त्रिः कोऽन्यत्र विशेषस्त्वनेन न सामर्थ्यवत्त्वं किं तु कृतं ग्रहणाके न्याव्यमे
वतदाह लाघवार्थमिति भाष्ये स्थानेऽत्र मत्वाविषु तितऽत्र यत्न नु कुर्वे त्रि नवाधित्वा गुणस्य ह तस्य का प्रत्ययः स्यात् अत आह कुर्वीति एकाचव
ननु ज्यागान्ते गुणास्य वृद्धिप्रतिषेधवाधकत्वेऽपि प्रकृते किमायातमत आह इह प्रतिषेधस्येत्यर्थ इति परत्वात् गुणप्रसक्तेश्चेट्प्रतिषेधाप्राप्तिरित्यर्थः अ
मार्थोमिति तीर्णाक्षप्याद्यर्थमिति भावः उक्तादिषु कृते हीति अतङ्गत्वादिति भावः किं तु निषेधाश्रय इति असति किंत्वनिषेधप्रतिषेधप्राप्तिरिति
भावः किन्त्वनिषेधान्तकार्येति तत्रत्यपीति दृष्टुं तु सत्याकित्वेन वाधकगुणप्रसक्तिरिति भावः वाधकविषयपरिहारेणाचवाध्यस्य प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम्
णासती तिदीर्घस्यासिद्धत्वेन लघूपधत्वात् लस्य पसंस्कृतत्वादिति अथ चेद्देशो विषयेऽत्रच्छावस्थान्याप्याश्रयणाहेतुः वक्तृ तो निमित्तापायपायमा रामः
षापाषाणेन्यायपराणां दुर्गतत्वाय गमेऽपि प्रतिषेधापवादमावेन पुनरिट्प्राप्तिरिति चिंत्यमिदं स्वच्छा वस्तान्यायस्यात्र प्रणाश्रेनाश्रयणापेक्षो गुणाव १५

द्वीतिसूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वाच्च नन्वपतिस्त्रीर्षितीप आपिकलोहेवसनः किंत्वाहिमप्यानुपूर्व्यसिद्धमित्याशंक्य लक्षणान्तरेण कृतं चक्ते चिद्विशेषणामिप्यपरिहा
रताकेथनायेहाह वीप्याह अश्रुक इति समनिग्रहे रूपेनात्रेटप्रतिषेध इति भावः नन्वत्रापि पूर्वेणेवासिद्धमिति किमुगन्तकर्षणार्थं चेनेत्यत आह अ
कः किन्तीप नेनविशिष्टानिग्रहे अत्रतु किन्तीनानपृक्तेरिति भावः भाष्ये अकः किन्तीति भुपस्य तु उक इत्यनुवर्त्तमाने सनिग्रहे त्यनेनेत्यर्थः
ननु अकारान्ता वस्थायामेवेट्प्रतिषेधो न पुनरीत्वे वेड इति कथमुच्यते अत आह तथा हीति अकृते सनिग्रहेति प्रतिषेधप्राप्तेरदृष्टानवेति विपर्य
मानाधिकृत्यदत्वात्त्वयोः कृतयोर्हतदिति निमित्तस्य विहितत्वादस्यादिति पूर्वमेव प्रवर्त्तते एकमुखाद्यपि आथापिभूतपूर्वगत्याश्रयणात्तदा नित्यावे
तस्य इत्वोत्वे तु इट् कृते अकित्वात् गुणेन वाधितत्वादिति स्पष्टमिति भावः नत्वावदुणस्येति उपलक्षणमिदं इत्वौत्वयोरपि इट्पक्षे गुणः तदभावे
पुनः किन्त्वात्तभावदृष्टेरेवपुनरिट्प्राप्नोतीति अनुगतत्वेनाविषेधाप्राप्तेरिति भावः नित्यमिटीति आस्यतद्वाधकनिषेधप्राप्त्यर्थमिति शेषः स्वच्छावस
स्याप्याश्रयणाहेतुत्वेऽस्यासिद्धत्वादिति संस्कृततत्वादित्यर्थः इत्यमपुनरित्याचिन्त्यम् अनेन विशेषणात्त्वं चात्रानुपूर्व्यानसिद्धिनापिनिषे
धान्तस्याप्राप्तिरिति भावः प्रतिषेधप्रसंगादिति आदितश्चेति योगविभागेन लोपकेन पदुपाधेर्विभाषातद्दुपाधेः प्रतिषेधे इति वत्स्य मोणत्वादिति भावः प्रवर्त्ते
तेप्रतिषेधः इति पदुपाधेर्नित्याश्रीयत इत्यभिमानः वक्ततस्तर्हीति दृप्नपस्य विभाषेत्यस्य वा प्रसंगायत्तत्रत्रानुदात्तेति एवश्यके वदहं किं च त्र

कै.टी.वि योऽर्थ इति न्यायेनेहापि फलमावश्यकमित्याशयेनाऽऽनर्द्दगवत्तात्तथानोक्तं अकारांत इति अन्यथा ऽवधीदित्यत्रातोहलादेरिति वृद्धिः स्यात् अदंतत्वे तु लो
२९ पस्य स्थानिवत्वान्न दोषः एकाजग्रहणात् तेत्र वध्युपदेशेनेकाच्त्वादिट् प्रतिषेधप्रसंग इति भावः हंतेः परस्मैपदित्वाहाड् पूर्वं वामावात्त्वाद्धनकर्मणी
तिहन्त्तंत लक्षणेति अतो हलादेरिति विकल्पनिवृत्यर्थमित्यर्थः अल्लोपस्य स्थानिवत्वे नास्ति अदः कारा भावादिति भावः प्रकृतिर्हातिरिति प्रकृतिशब्देन
स्थान्युच्यत इति भावः तस्याश्चाति हंतेर्वधादेशात्पूर्वमुपदेशोवधेःकात्तद्धि कालत्वेनाप्रसत्त्यानुपदेश इत्यर्थः तदाहसैव चेति भाष्यं सन्निपात इत्यस्य प्रतिषेधप्र
वृत्तिकाले इत्यर्थः उपदेशेनेकाच्त्वादिति हनोवध इत्यपि लसूत्र ज्ञापनाय मुख्योपदेश इति भावः ननु स्थाने द्विर्वचने उपदेशे एकाज्त्वनुदात्तत्वस्य न तत्त्वाद्वा
र्थं पदः लोपे इडप्रतिषेधः नन्वस्थानिवत्त्वमल्विधित्वादिति अत आह दिः प्रयोग इति ननु पदावस्थानात् कथमत्र निषेधप्रसंगो त आह तो लोपे कृते प्र
तियलोपस्याप्युपलक्षणमिदं अनेनयङ्लुगविषयत्वमस्य भाष्यस्यनेति दर्शयति अत एवात्रे स्थानिवत्वेन समाधानपरं भाष्यं संगच्छते ननुपरस्मादि रूपस्य प्र
त्येकाच्त्वात्तत्राप्यप्रतिषेधः स्यादत आह समुदायस्य चेति यथा चैतत्तथा एकाचोद्विः इत्यत्र सूत्र भाष्ये तत्वेकेतदिति परत्वादिति भावः द्विप्रदेति उप
सर्गोक्तो तदन्तरूपेत्यर्थः उत्तरपदाधिकारेव हिरंगपरिभाषया अप्रसक्तेरिति इदं एकाचो मिति सूत्र भाष्ये त्वेकस्य प्रयुक्तिरिति भावः थल्येवेति अकित इति स रा
द्विलिट्स्थलस्य बसंभवाहत्यर्थः किं ज्ञितिसरोन्तु भयोर्वेश्यकात त्रे सेट्ग्रहणं कालावधारणार्थं यलीयैव थलि पूर्वेण चा कृतेमिङ्न्स्त राह इति कृजेड्इति ९९

विस्पष्टार्थमिति प्रतिपत्तिलाघवार्थमित्यर्थः अत्रासमाश्वासादिति द्विःप्रयोगपक्षस्यैव युक्तत्वादिति भावः इदं स्पष्टार्थमाह आचार्यस्येति अननुदात्तत्वाच्चेति
प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वादित्यर्थः इदमुक्तमिति उपदेशेऽननुनासिक इत्यत्र गुणोः प्रकृतिप्रत्ययाभिः तत्र निर्वृत्त स्वरात्मा ज्ञापनमुपदेशा इति मित्रेदं दृशीतकोर्थो भिक्षुपदे
शः इत्याह पदः विधानद्वारेणेति अथवेत्यादि प्रोच्यात् अत्र भाष्यविरोधात् इहलिति भाष्यविरोधात् इहलिति धातुनामनेकार्थत्वादिति भावः वक्तृ तत्
स्योपदेशत्वमेवनेति मनुष्लिनिधायाहाथ्यापि मित्युपदेश इति भाष्यं भाष्ये पूर्वस्मादपीति नत्वनित्यत्वेपि विहितविशेषणाणत्वप्रागुक्तः कोपि दोषः स्पष्टं चेदमे
काचोद्वे इत्यत्र भाष्ये इति बोध्यं कारणकार्यवृत्तिशब्दोपकोणाप्रयुक्तो इत्याहक्तत्वकालित्वादिति अस्यपक्षान्तकालित्वं दर्शयति महिदशति अत्रार्थं उम
येरिति भाष्यं योजयति केवलस्येति तस्य पक्षेति बहुव्रीहिः अवयवसमुदायानामिति षष्ठीतत्पुरुषः तत्र हेतुमाह उपदेशावस्थेति शास्त्रवाचिन
इति करणव्युत्पत्तेरिति भावः पदपेक्षयाऽऽत्मनेपदबहिरङ्गत्वात्तेपि भइति तत्र भाष्यानुस्थिति वक्ष्यमाणत्वादिति पत्तिहोडः ख्या त्वस्मत्वात् अवच्छेदका
च्छेदेनान्वयस्योत्सर्गिकत्वेन लस्यानुरोधेन चोपदेशावच्छेदेनेकाच इत्यर्थात् तथापि एतस्मिप्राग्रम ज्ञाना नस्वउपोस्थान्यादेशयोर्यत्स्यैव प्र
हणमित्यर्थः अन्वानस्पर्शकात्तथैव च सिद्धान्तेकदेशिनः इत्युपदेशविषयेति हंडेत्युपदेशविषयत्यर्थः अनवस्थितेषु प्रत्ययेषुति आर्धधा
तुकं इत्यादेर्विषयसप्तमीत्वाश्रयणादिति भावः तद्धि स्यात इति चिणवद्भावेपि विषयसप्तमी तिजरा शापदेनिरूपितमस्मात् भाकू बक्तृत्वावच्छेद

कै·टी·वि· काव्च्छेदेनान्यपरूपोक्तुद्ग्रः समाधिर्वोध्यः भाष्येऽवर्णाता इतिवादिपर्युदासाद्धे बोधवर्णितासस्पर्थः अतएव वक्ष्यमाणातंतंथ्येतिसंगच्छते कस्मन् कृत्तेऽदिश
२७ द्रीतरत्वात्सप्रामेणाहकृते पौत्रिपदागमाइतिभाष्यादितिभावः नन्वत्रोक्तइत्यस्य भविकानुगतत्वं हिपयुक्तमत आह स्यकइति वार्त्तिकेवक्तुमित्यावश्यक
कःपृथत्तिरशीयत्ति अस्यस्यपदात्पूर्वमिति स्त्रीति तोन्तुक्तः कैदापत्रोपदेशपन्नुवयायास्येयुपदेशोनुगतत्वादप्रयोपमपुक्तोत आह स्त्रीत्वेत्यादि इतिनित्यत्वो
पपादनाया हपस्पलन्ततानेरगोत्यादि नन्वेकाचइतिसूत्रेऽवपदेशाग्रहणस्योन्त्रफलाभावनक्तः इहचतदग्रपणामितिविरोधंषपरिहरति एका
च्ग्रहणेनितितत्स्रुजा गाहइतिएवंचस्तीत्यामिति यदुपाधेर्विधीयमानस्यात्सेप्रतिषधस्याप्यसोपिसिद्धः नच्चावश्याग्र्यपणामितुत्रसूत्रे भाष्ये
एवमप्युक्तं वध्युपदेशेनिति उपदेशमात्रावच्छेदेनयएकाजित्यर्थेनत्यर्थः हंतेर्विनाशोऽनुनेनत्वेनतत्र धातोमित्यस्याप्रसक्त्यातोःस्थानिकेवाविरुपोनर
त्वाद्युपदेशेनुदात्तएवोचारितः स्थानिवनुरूपइतिभावः तथाचवाद्यादेस्तेषामितुक्तमेव शीत्यच्नुनादि इतिपरेतद्धितनंनद्यविषयेपरः लुग्यंत्वात्मनाभि
धीनमेव अतएवपूर्वसूत्रेभाष्येऽस्थार्थमेवतत्रहिवगयमेकाच्ग्रहणमित्युक्तं नत्वमद्रलुगर्थमित्यपि एमाप्रभाषाचनस्पष्टपतऊर्ध्वमेषितो
त्याहेशप्रपनोरकाणात्तस्मिपाश्येतिपरिभाषाभासंमतेतित्तत्रवर्केतंचेपुदाहो विशिष्यपायेन तेषामितद्ग्रहणापुक्तंत्वापपिप्रहतोत्सस्मात्प्रियंपरिभाषा रम
भाष्यासंमतैवच वेराघात्तानपातनादेवासिद्धेएकाजग्रहणमत्रप्रत्याख्यानमेवयदः तवारणात्तेउपदेशेनुदात्तादित्तिस्पार्थनेवेतिप्राहुः आहेत्र २७

ति अत्राहविदीजंतुउपदेशायरानुदात्तेत्वापनमाद्वेगोवाचार्यस्तार्थज्ञानेविशिष्टवचनज्ञापकतानयुक्ताभाष्यविरोधश्चेतिचापविभाषाचित्रदेणि
अभोगाप्राप्तयोर्विहितयोस्तविनन्तिचिद्यनिविनतपोविदिति परेतुदारेषुअनुदात्तत्वादेवनिषेधः विहिविदीतिहि अनुदात्तगणानेभाष्यउक्त
तवद्दकानिर्देशोनुमस्वप्नाभाष्यप्रामाण्यात्तिहारि आहयेपअनुदात्तोदात्तापातनाभाष्यप्रामाण्यादिकरणइतिचतन्तुमापिसंभवइत्तिविनिगमनावि
हादुभयोरपिग्रहणमिदितविप्रविद्यतीतिपाठस्तुस्पष्टमेवतत्ग्रहणमात्रचिते येकेपठइत्याहुः अभिधेयादिभेदकइत्यभिधेयमर्थः विशे
षणामात्रमव्याप्यावशेषेणनत्तुर्थविशेषउपाधिरितिलक्षितमपृथ्यः शहपरविप्रतिषेधादित्ति लुग्विकरणपरिभाषातुग्रहणपरस्मादेवपेसावा
प्रयणानितत्त्वं आस्तेभाष्यकर्त्तरीति उपलक्षणामेतत्कर्मणाद्यपिवोध्यं ननुयत्रार्थीवकत्यउक्तत्तेवस्यात्तिघृधस्तालिकृतोनेत्यत्राह
भावादिकमितीदं पितृ इत्याचष्टेदेवपष्ठीस्यादिति भावः प्रत्ययाद्यभेदकत्वनतिशहेतास्त्रीयमाणउपाधिरभेदकइत्येनेनज्ञाप्यते सहचर्यलभ्यो
पिशब्दोपात्तएववक्तोभावव्यादिलक्षणशब्देनाश्रितमितिभावः स्पष्टात्वानतनमूह्यहयोर्थाः दूत्रएवुक्तभेणोपान्त्यइतिमथामिधातुइत्यादिवृत्तम
त आह परीतिद्वन्द्वेतित्याचरेविधुम्यापकधुमंयोग्येतिप्रयुज्यते मथाहि युस्तोभयाणादिक्रियायामोयथाकथंचितुपृच्छयः उपमानेमिति साहश्य
चयथोभिदंश्चे सत्रेमतेशाब्देनादिशिष्टमनतुत्यत तथेवत्वाद्यप्रपायात्तिर्वाहवाहेक्षितित इट्यपूपलक्षकार्यान्तरसिद्धांथेदेनिपातनतन्नेहप

कै·टी·वि· २८

इषामय्यकाशब्देनाहद्दहेति· दारेधातोरित्यस्मान्नर्थेत्यादिः माष्यैनिङ्वचनं दत्तुपलक्षणमित्याहपदीदहतीति· लघुसंज्ञाहेत्विति बहुव्रीहिः कायोप्रसंगश्चे
इतिद्यद्यप्रतिषेधार्थमेगो वेचेत्पिवोध्यं· दृहे हिनीति हहेर्निपातनाद्यपणाहित्यर्थः केचिन्मतत्वेउपाति भाष्यकारादिषीति अत्र नलोपग्रहणामित्याख्यावान्न
सदेहद इहतमत्येदेह मितिरामधे· मतदवनैजदेहद यानिदीत्येतद्दित्यर्थः ओम नुष्येति परिहृदस्यापत्यत्र जप्रभोपरोत्रतमो वारित· मूर्भेव यथाहात
चितदासमुदायस्यधायत्याद्दतने एवन्धेति त्वजिनसमासा आवदस्यर्थः घृधिर केवलस्यति· रापतानिदेशोनुवाधिरति स्याद्दितिभाष्यः नार्थ इति अविशोहनए
वधुष्क्त्नेमित्यर्थः नलोपाप्रसंगात इति न चशपुनाक्षिपुनलोपाभावापत्तत्स्यानिवत्वेन कोलु प्रेष्ठोदिश्वो व्याभिविहमिति वा च्यन्त्यादिभदवदत्रीतिणिलोप
स्यानिद्धत्वात· अत्रात्यो हित्याहित द्वयेप्यस्चिवी जंत्वयेणानिपरपुत्त्वपरत्वाणाविज्ञिसूत्र च्छभाष्यकारो भः घुवेदिभावोति· प्रहतस्त्तच्छभाष्यविरो
धस्सहीत्येनेदीपत्वेनेवाविकल्पस्याद्धिवारेत ज्ञापकोपन्यासस्यायुक्त त्वापत्तिस्तु कुम्रारीनामिति हित्येनेति अध्ययनमाहोवा हल कातेकमेल्पु ज्ञापकस्य
वावृत्तिभावः अएवदस्यामिसंहिताष्याध्ययनमदशोषइति· ननेवमध्ययनेचद्धन्नेदेन्नोत इतिभाष्यमनुपपन्नमत आह अध्ययनादिविषयेति· भावे निष्ठे
ति· इन्तरामस्येति नपुंसके भावेक्त सप्रयोगेऽप्युपसंख्यानमित्यस्यष्टीशेषलक्षणावा· रापतस्येतीति· रागोस्तु त्वभापतस्यहिनिपातनाभितिलस्यतइत्यर्थः दीर्घ सम
दपमित्याहेवपथ्यपरिहृपति· केवलस्याति· अवकर्मकार्णाभावेक्तो भवति त्यादेककर्मकत्वहेत्वभउपपाद्यपति· भावेक्तेति· एवंचेति· हन्तरगुणस्येतीसस्सिद्धमा २८

दितिभावः हन्त्रगुणास्योपचनिषेधिक्रपः किंतस्यात अहहन्त्रगुणास्येत्पत्रेति· प्रसङ्गपलग्राप्रंसंगादितमिति अत्रमात्पर्थाकर्मकेति क्ते विकारणिचेति
चेक्ते अपुंप्रयोगोऽद्वीयर्वन्नातएवभ्रान्तेस्याभिरत्यादि· सिद्धि रिति चेत्कथमिदमिति केचित· ननु केवलस्य निपातनाभावायणिग्रहणंस्यादत आह केवल
स्येति विधिप्रस्थरेत· रापतस्येवदेनेग्रहणोहितस्यनिष्ठायांणलोपप्रतिषेधयोर्लक्षणान्तरेणाप्राप्तानि ह्यध्ययथैिदस्यात्रान्यथेत्यर्थः नियम
इति अध्ययनएदेत्येवमित्यर्थः भाष्येषाम्लोपार्थमिति· वस्तुतोऽभितलुगेव निपात्यः एवंहि गुणप्रतिषेधोऽनर्थकः तु पद्यपि हन्नोगुणइतिप्रयोगोऽत्रभी
विहत एवं धेमारायामहन्नस्यापि गपतस्यानिष्ठयोर्गानिहत्यर्थस्त्रातितत्वेः तत्क कौरित्येतियेननाप्राप्तेन्याद्दिरिति [illegible] योमिष्टीपत्रेसटी तियोगावि
भागेनसंघेनिष्ठायामितिनियमान्नेतिवक्तुंपुनेः अतएवात्रसत्रेभाष्येउक्तः हेरग्रहणाम निष्ठिप्रतियेधार्थधर्मज्ञापितः प्रसुरिति· वाहादद्विर्वचनादीनि
वेपलोपलोपस्यरवंजेतीति पाठे: स्नाभाप्रयोगोतिनपदांतेति स्वेदीर्घग्रहणार्थमेत्यर्थः भाष्यक्तनमपुतरति· वस्तुतएवतद्भाष्याद्यपलोपस्यैववर्जमित्य
न्हदीर्घग्रहणमपुपलक्षतेशापोद्दृष्टे· मेहेसन्धेतिग्याचमयोगोऽपि केशश्मश्रु लोमलवान्तुदवसन्नानकुर्वीत आदि धातुकस्य· रूपायेति· तत्र
पावैकल्पस्यमेव· अर्थापि घापिकाने सोपदेकत्यापिभ्रातुः व्यपग्रजकक्रियास्यद्वैकल्पस्यैवातभावः पर्यपिस्यात प्रसङ्गेनावेत्याम
त्वसतस्येतिसन्नेःधातोरिति निघ अनमकारितेः उपस्जेनमतायां अपिग्रहणाज्ञापनो नरा क्षः हृदयशा शातीति· शब्दाधिकारपक्षे आधायतइत्यर्थः पच

वै॰टी॰ब
२९८

संज्ञानुकूलोऽहमिति प्रत्ययविषयोऽपं कुम्भः तस्य धात्वोपि परस्याधिकारादिति भावः इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते लघुशब्देन्दुशेखरे सप्तमस्य द्वितीये
पादे प्रथममाह्निकं । स्को॰ कृ॰ मो॰ आत्मनेपदेति । अस्त्राणि वृष्णुके सोऽपि पादे । ननु किं तेनो ॥ शपुकडत्याद्रि निषेधप्राप्तेर्व्यर्थं मन्दं तस्मादत आह किंतिम
निर्वेति । शपुकडत्यादिवाधनार्थत्वं तु नास्येत्याह पुरस्तादिति । तान्येवाविषयत्वात्स्यात्प्राप्तौ तु स्यो चरितार्थत्वादनेन नियम इति भावः अथवेति अपृथा
निषेधवाधकं तथाविधित्वमेवस्यान्नियमत्वे विधिनियमसंभवे विधेर्ज्यायस्त्वादिति भावः अनुवर्तनेऽपि हि तत्स्वनुहान्ते सुविमर्पोनिर्देशार्थं त
रूलितमाह यत्रोपयाह अनुवृत्तौ वैवर्ण्यमानं च गौरवमाह अथवेति प्रसज्यप्रतिषेधः इति एवं च प्रतिषेधार्थमेवास्तु नादिष्टस्यर्थनापि नि
यमार्थमिति किंटाहो नशेषमिति भावः एवं हि पूर्वसूत्रात्पूर्वमेव पठेदिति तिष्टेत् योगपरत्वमयपरोनेति नत्ककुवेद्रूपतास्य पानिवतस्पर्थः कुत्सूलस्थधापवाजे
कृत्तिमिकाकुरनिमित्तो नामिकानामिति व्यवहारात् तेन लुकं न पते चौविधानेन भावकर्मविषयत्वाभावात् कथमात्मनेपदप्रयोगपतामतस्तत आह कर्मेति
नेति दिप्यम्बेति अत्र प्रसक्तविति तत्र भावेत्यादितस्मुनमव्ययोर्मोवाचोविधानादिति भावः आदिक नित्ता तत्प्रज्ञाहेतिपि नेदमुदाहरणायुक्तं अनात्मनेपदनिमि
त्तत्वम् एवेटनात्मनेपदनिमित्तत्वं स्पष्टं हि आत्मनेपदनिमित्तत्वादिडागमप्राप्तोकनुपपत्त्यानंकर्तृत्वमिति निप्रक्रांतं एवं चास्य कथमात्मनेपदनिमित्तत्वह राम॰
त्वाधाराद्यात्मनेपदानिमित्तत्वेऽवकृ मीयाधाल्लिकेननिषेधादुर्वादइति चेन्न इष्टोता धतात्मत्वात्प्रकृमितोतिवतप्रकृमितुमित्यादीष्यते तन्नोपि ष्येति तिकृ २९८

नीतिवत्कृत्यमित्याशयात तवस्कृतास्त स्पराम शेनेदंभाष्यमिति वोध्यं प्रासंगविप्रपत्वादेतितन्हि प्रेष्याभ्यामप्यथीष्यामित्यात्मनेपदं कर्तृरूतोऽभावान्निषधविषयाभाव इतिवोध्यं
अविशेषेणोति स्कृ॰ कृ॰ मो॰ आत्मनेपदेपरेनेतिन्याद्येतात्पर्यंतत्त्वपरेतिवार्त्तिकं स्यात्मनेपदपरमस्मान्तज्जत्वस्यस्त्तस्पप्रतिषेधाव कृत्वाइत्यर्थः तदाह आ त्मनेपदपर इति
ननु चेति आत्मनेपदे परेनेतिण्णमेपाशहोपारानसाम ष्येनतस्मिन्निति परिभाषानुपस्थानादि भावः नन्वस्या कितस्मादिप्रवृत्तिवेक्षुविषये आरंभात् केष्वेतद्विषयप्राप्तित
त्रआह हनद्युप्रमिति नानेनेदं धीयते किं तर्हि निषेध एवाविधिकृत्पूर्वत्रेवेति तस्य प्रतिषेधः स्यादेवेति भावः अत्रार्थं भाष्ययोज्ञपतिपरस्मैति स्कृ॰ कृ॰ मो॰ वेलाघा
र्धधातुकस्य आत्मनेपदेपरत्वदशपनेतिवाकार्य इति भावः एकनिमित्तेति यथाकारकरसउपपाहयोः अत्रप्रतपस्येटतस्वबयवस्येकादेशइति भिन्ना
श्रयत्वमिति भावः निति त्नशह्व सष्ठीतिर्दिष्ट परः न तु चार्धधातुकस्येति आदेशावस्थायोः पदयोर्भावात् तु पूर्वत्वमाधतु केसनसंभवति स्थान्यवस्थाया
मापनद्ययोः स्थानित्वादिति चोद्याशयः एवस्मादपीति अवहितेपि पूर्वशहस्तह्नेः एकादेशान्तस्थानिनो वापूर्वस्मादातोः पूर्वस्य विधिरस्तीति न दोषः वस्तुतः
पूर्वी समासेऽपि प्रत्यकिंचितस्थानिनः पूर्वत्वमस्त्येवेति नरोपसौत भाष्याशयः स्थानिभूतास्वावच्छिन्नापूर्वग्रहणात् तन्मानं ध्येनितंवं हंकृदिति इ॰ सू॰ भाष्ये भाष्ये
आत्मनेपदेनेति स्कृ॰ घातितसमुत्पद्यपघटकमात्मनेपदस्मात्प्रयावतः पदसंज्ञा तत्स्य सत्तो पदस्वला घार्धधातुकस्येतोडास पर्यः अत्रनेष्ठा प्राप्तमिति इइत्य
थः वहिरंगलक्षणत्वाच्च सस्यापनसेषइत्ति शेषः वस्त्वर्थेन शकशते अपकानिवृत्ते शकलादित्पर्थः प्रतिषेधप्रसंगान्निषितिवार्त्तिके प्राप्तासत्तिन्यायेनस्कृ॰ कृ॰ मो॰ नि

७
कौ.टी.वि.
३०

त्तकात्मनेपदेनसमानपदस्थस्येत्यर्थः कार्यइतिभावः वहिरंगकङ्जादिनिमित्तमात्मनेपदमितिभाष्यार्थः प्रचिक्रंसिष्यतइत्यत्रपूर्ववत्सनइत्यनेनात्मनेनात्मने
पदेसकर्मकेभिनिमित्तमेवेतिभावः एवंचप्रचिक्रंसिष्यतेइत्यत्राणिच आत्मनेपदनिमित्तेइत्यत्र भव सर्वस्मिन्नतातुवादेकर्मणिवात्मनेपदेस्याद्विक्रंसिषिष्यतइत्येव पूर्ववत्स
नइत्यस्यात्तत्रनप्रवृत्तिःकर्तृगामिनीत्युक्ते अतएवदवसमारस्प्रत्याख्यानेनफलभेदः सामर्थ्यंतस्यान्वयाप्रयोगपरत्वादाहप्रथमाद्विवचनमितिप्रक्रमे मार्द
त्वादिमितिपरिहतेः अकर्मात्रनात्मनेपदनिमित्तेभवतइतिसूत्रार्थइतिभावः वृत्तितोभावप्रधानःसौत्रोनिर्देशः प्रसज्यप्रतिषेधश्चरक्तके कर्मणात्मनेपदनि
मित्तत्वाभावेसत्येवप्रत्याहत्यात्तत्र्यपापरस्मैवलाहेरिडित्यर्थः तत्फलितंभाष्यउक्तेनचोत्कर्मईइतिनन्वकर्मणांव्यातोहेतुभावेनकर्मत्वाहित्यत्रे
तमते आह भावकर्मणीइत्यादिविषयसप्तमीभावकर्मविषयान्तोरित्यर्थः तेपिप्रत्यययोपेदइतिभावः पंचकस्यप्रीतिपरिकार्यत्वदत्तस्ववस्थाल्यर्थत्वमि
तित्वर्थः आशिविषयलस्यतुसत्यप्रत्यानामितिनामानिद्दत्युक्ते वीयाएवव्याभावात्स्यइतिबोधात्रहर्षमेवविषयभावेनेतिकेपटेनव्याख्यात तादृसपक्षंच
धातोःत्वप्रकृतिकप्रत्ययार्थत्वात्सुपतत्रादिशाहक्रियावाचकत्वेनवेत्यत्रतेपधवमिति आत्मनेपदनिमित्तेनार्थविषयभिन्नत्वेकर्मावापरस्पव
त्वादीदित्यर्थ आश्रुणीयइतिभावः सत्सप्तमीति आत्मनेपदेः सतीत्यर्थः अत्रावक्तव्यातद्गति अभ्यासलोपइत्युवादलस्यानुरोधात्मनोवाच्यसप्तमीकात्त
हिसत्सप्तमीत्युक्तमितिमाधवेधःसतीतिपराभ्याहास्पदंरूपत्यासग्रहमतिपत्तयानिभिन्नग्रहणाकृतमितितात्पर्यतच्चेति अनुवर्तेचादत्पाक राम

३०

र्तृपांकर्तृत्वत्तकपदंचेतिप्रकृमितुभित्याहेनसेपःग्रहोलिटि कर्मव्यमिति अनुवर्तमानंतुप्रथमान्तत्वात्स्वयावोगपमितिभावः ननुदृदग्रहणाभावेकिमनिष्ट
मत आह अव्याभाष्यात अजमात्रस्येति ग्राहकउपादापीत्यर्थः नैवनत्वेवमसंप्रत्ययोनुपपन्नेति आहग्रहः पास्यति नन्वत्रकस्मान्नतत्प्रकरणस्थेग्रहणा
भाविष्यतीत्यत आह पाकरणिकमिति आकरणिकग्रहणेहिपूर्वप्रक्रान्तमेवविभक्तिविपरिणामेनसंबध्येतेत्यपूर्वकल्पनात प्रकरणानादरइतिभावः इ
शेषाभावादितिइड्भ्यसमानत्वादितिभावः सएवग्रहीतिनियमस्वरूपतस्तेयर्थः स्यान्निवत्विनिषेधादिति पूर्वस्माद्विकल्पभावाच्चेत्यपिवोध्यं पंचम्यासमासकर्कविनकेइ
तितरन्तात्प्रयोगेभाष्यमितितत्वेनलिङ्दीर्घइतिसामान्याधिकरण्यमसंभवातमतआहसामर्थ्यादिति इत्वज्ञात्याकांतादीर्घइत्यर्थइतिभावः अपवादइतिसामान्य
कस्यचिज्जातीयस्यापित्यागद्वाधकइत्यर्थः प्रइ लोपेशेषाभावमत्रपूक्तेरुपपादयति नेचककस्यांचिद्दतिहीयानपीड इत्यनत्वाद्देवदीर्घविधिग्रहणमनुच
तमितिभावः वकृतापहोपःपरस्तदुपेपीतिसूत्रेशेषभाष्यकदृष्यतीति आधर्षोपपीहाफलकमेवापिप्रकृतितत्वपर लुगतान्त ज्ञानेत्विटादौ घेइष्ट
वस्थानेद्विर्वचपरेकोपश्रीतंगानेपीतिन्यायेनलुगुत्तरमेवक्षिप्यवत्तेः स्थानिवद्भावेनग्रहित्वाद्वत्पवदीर्घोपीहेपरेलुआस्तीतितात्पर्यप्रतिषेधस्ययुतादे
धानस्यपास्यतिसनिहठीति उभयत्रिनपीतिपुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यज्ञापिप्रसक्ताच्यप्रयुक्तेतिभावः सिद्ध त्रैरूप्यमिति वाक्यभेदेनइटोपिविधाना
दितिभावः विदरास्यामित्यस्यहेतुत्वामविशेषणत्वमुपपादयतिदीर्घेति सम्पतन्नासिद्धमिति तद्विषयेनासिद्धमितिदीर्घइत्यर्थः तन्विदानिषेधः कथम

६

कै·टी·कि·

३१

ः स्यादत आह जातीति· नत्वी इति· एवं च जरीत्वाविदरीप्रत इति सिद्धमिति भावः तस्माद्विहितस्येति· अनुवादे ऽग्वजातेर्ग्रहणं विधेरौतुत्वक्रौ रेवेति भावः
तन्वार्थे धातुकस्य दीर्घविधाने कथमित्यत आह इदन्तमिति· विशिष्या तुच्चारणान्निर्दिश्यमानं परिभाषया आविषय इति भावः भाष्ये ऽद्र
प्रतिघाते नेति येन नाप्राप्तिन्यायात्सतम्प्रतिघातेनास्य विधानं चेत्थं न नु प्राक् ऋणाक स्येव दीर्घं जृ ... [illegible] स्यो न त्वविधानाद् प्राक् ऋणाकत्वाजु
रित्वित्यत्र यस्ये ही द्योतिस्यादत आह ज्ञ्व आपीति· प्रतिप्रसृत इति अकङीत प्रतिषिद्धः प्रतिप्रसृत इत्यर्थः सामर्थ्यमिकेत्तिवक्तुतो व उपकोटो दीर्घस्याप्युप
लक्षणतायाक मे रितिडित्याह ह्ल्यस्य भाष्यसमततो यदिस्तुत नतु वार्त्तिकमते· स्वपपरिहारः स्तनत्वेत कथमित आह सूचकारेति· इदं भाष्यक्तो प्युपलक्ष
णा· अन्ये ऽत्र· एकाचो द्वे इत्यत्र तत्र ऽदिग्रहणं णाद्विनिभाष्य· तच्चाहि जरीरा घ्ये पं नत्र ग्रहिः न चाह्वापय लोपप्रयाकेरू शा विस्तृत न्यायेन जरीरा हिसंग
तस्य च पर इस्त्र पत्वमपि द्वि प्रयोगात्वाद्विर्वचनस्येति वा चतुर्विशेषणात्मामध्यद्विप्रथास्क तरूपा श्रयणामितिनहीवर्द्धितिके पठने व्याख्यातत्वात· किं
च समुदायस्यद्वि प्रयोगो पितग्रहिर्वर्ज्जरत्वाड रर्वं स्यात्के पठी पानत्वं न चात्रपद्क्षपद· लुगंतात्त्व चर्टिद्रीयोनिस्यात· ततो यड लुकलोवहतेतरमाना
भावात अनैमित्तिक लुक· प्रवेमेव प्रसन्न वनिद्वि प्रयोगद्विर्वचनेन च ग्रहेवोमात्वेना क्षेत्रस्य यड लोपेतु जरीराप्य शब्दान्त· चिविशिष्ट स्यागत्वे· ह्लोपय एम
लोपयोरेकदेशविकृत न्यायेन जरीराहित्यस्य वा वा नत्वं नाडग्रहेः न च द्वि प्रयोगत्वात्तग्रहिर्वस्त्र्यंग संज्ञाप्रवृत्ति काले ग्रहिरूपत्वाभावात यड लुगंत ३१

त्रात्कालेपितर्थेवपन्तुहरस्ते नैकाज ग्रहणानुसत्पायड लो ये दोषपरिहारस्त्वक्तः सोडपड लुकि अतिव्यापकत्वान्नाभावाच्चदोष एव पत्र ददाद्या विधात्वक
निरूपितार्ण संज्ञाप्रवृत्तिवेलायांस्वतः स्थानिवद्भावेन वाग्रहिसूत्रवत्तत्र ग्रहेः परस्य पठोद्दीर्घ इतिप्रथासक्तारूपाश्रयणामितिके पठस्यार्थः अत एव हीतमिता
हिमिद्धिः अन्यथा त्रेऽपृक्क पामित्यत्वात्सम्प्रसारणाय थाक्कतारूपा भावस्पष्ट वृद्धि त्रिकवृत्तजस्तत हं ज्ञ द्विर्वचनाहि शिक्षा प्यतत्रो क्रधक लपरिहार्याप्त
क्रे गां दोध्वं· स्फुरतिस्फुलत्योः आपोलिङ्· सिचो वृत्ति तालत्रपरतस्त्व ज्ञानुस्तेर्भीहर पर्थानित्पृथ्वीः अन्यथापारस्मेपदे सिचि विकल्पस्य वाधिता पत्तेत्र
तश्चसंयोगाद्देश विद्विकल्पस्य सिद्धत्वादितिके यहार्थ गतः नित्यार्थमिति· अत्रातङ्गिसि चस्स हितवा ग्रहणानुरुत्नादपि लिङ्ङ चोर्द्विक स्पस्त ग्रहणं
स्वस्थ पीठ्या दोषामुर्थ्यान्नित्यार्थस्यादित्यर्थः केचित्तु एवं सति सूत्रस्य वैरूप्यापत्तिस्तस्मात्लिङ्सिचोः परत्व क्रचिद्विधयस्स्वेधी घस्त्वादौपूर्व सूत्रस्य
व्यवस्थितविभाषात्वेवोधनस्त्वराङ्नो नित्यार्थं वाग्रहणमेवं च लिङ्सिचोरित्यत्र क्रचिद्विषयेनित्वार्थमिति भाष्यस्ताथमाहुः स्फुरतीति· सूपरस्तीति हि
नि न्तुवंधकः पूर्वप्राणिनांनीविमोचनइत्यहसिः पूर्व प्राणिप्रसवे इति चाहिवाहि· सानुवंधको ज्ञापक मिति· साहचर्यात्लुगविकरणस्य वकीर्विदृष्टानि इति वित
मेतत्· प्रविधुनोतिक्रत्याहि· किं सुहाताव्य प्रतितौ नेन दोषइति· स्व त्योपा हौ विकल्पम संगात्पदप्यार्थः न्यायेनेति येन नाप्राप्तिन्यायेन पुरस्तात्प्रतिषे
धकां डारंभन्पापेनवेत्यर्थः अप्राप्तेतिभाव तात्पर्यकतातो भेनेतिभावः महाविषयत्वामित्व्याप्तिन्यायानुग्रहात्साहचर्यानुग्रहाय चप्राप्तविभा

6

कै·टी·वि· वेदयुक्तेत्यर्थः वावचनस्य विकल्पार्थत्वात्पक्षे श्रायमहपर्यतिर्कचिरेवेतिवद्रूपमासोनन्यायेनेतिभावः नन्वस्य विकल्पत्वात्प्रतिषेधत्वोक्तिः संगतेत्यत आ
३२ हप्राप्तविभाषेतिप्रतिषिध्येति निषेधाच्छन्दसी यांसइतिनाप्राप्तिरितिभावः कार्यासक्तइति भाष्ये षष्ठ्यात् कारणाख्यशेषत्वविवक्षया न्यायोस्तीतिद्धरतादु
शास्त्रत्वमस्त्येकाजलक्षणानिषेधाप्राप्तिरिति भावः स्पलक्षणमिति एवं चात्मगोपवारयोरयुक्तौ विप्रतिषेधइत्यर्थः एवं च सर्वे वेदत्वादन्तःस्थौ विप्रति
षेधेन तु क्तौ विप्रतिषेधासंगतिरितिभावः अन्यथापीति इष्टसिद्धिरेवप्रार्थनीयाप्रसक्त्वेपवादत्वादेवसिद्धेरिति किं विप्रतिषेधेनेत्यर्थः एवं हि विप्रतिषेध
वार्त्तिकविरोधस्तत्पत आह अथवेति तदनेनेति नत्वपवादत्वमुक्तमितिभावः स्पलक्षणादकाशः कीर्ष्यतीति एतदवकाशः स्वर्त्तास्वरितृति एवं
चेमनपिवाधिष्यतदृष्टपत्रपरत्वादितिशेषः परिशाष्य अप्रयत्नात्त्वादिति येननाप्राप्तमइतिसघोपवादइतिवेत्यर्थः वलादिमात्रेति अयंतृकान्वल
क्षणापीतिभवकवलादिमात्रविषयत्वेनवलादिलक्षणात्मप्रसक्तेकाजलक्षणालक्षणापत्त्याः पंपाठानयुक्तः पूर्वविप्रतिषेधइति एवं च विप्रतिषे
धेननिषेधोभवतीति भाष्यं वा कशाकाध्याहारेणव्याख्येयमितिभावः अत्र पक्षे पूर्वविप्रतिषेधारत्ति एवं चाविप्रतिपत्त्युपयोगोरत्वात्तमाध्यंतरमेदा
हत्र पवेतिदृश्यमवमुपक्षमाध्यानेदृतिन ष्टापा भाष्ये आरंभसामर्थ्यादिभावालक्ष्येत्तर्तिप्रतिषेधवाभत द्वारितिभावः न चैवं निः कुषोः निषाया मि राम
त्येदस्तत्रमस्तपस्याविभाषेत्यस्य प्राप्ता निष्ठायांविकल्पाप्रारंभेष्टा या मित्यर्थाविषयर्थ्यापत्तेः सामर्थ्येनानुमानिकवचनकल्पनेतदनर्थकं चिह्ना ३२

षवंपर्युदासेनलत्पेवादिकल्पइतिशंकावारणार्थं चतुरित्याहुः तौ षसहके चिदिति वा मनाद्यपः अपश्यंतइतिनचउदितो वेतिफलो च्छाइद्धिकल्पस्थानेनैव
सिद्धत्वादितिभावः तंकातेतेति आदिविकल्पासिध्याः पंपाठोऽनयुक्तः क्रैयादिकस्यैवेति नतु तौ दादिकस्येत्यर्थः तस्मान्नो दादिकस्यादित्पाठोनयुक्तः ग
मोरदृपसिद्धत्वितीति सूत्रस्य परस्मैपदग्रहणालोपहितात्मनेपदनिमित्तत्वाभावोपलक्षणात्तेनसंजिगांसिषितेत्यादौ तत्र जतेर्द्धि सिद्धिरितिबोध्यं
दहिंसावादित्ति वार्त्तिके तंगत्वाद्भिनिमित्तात्मनेपदस्यैवग्रहणमितिभावः नियमार्थइति पुरस्मैपदेष्वेति नियमार्थइतिभावः तदाहतुल्य
तियरस्मैपदलुकिचेति परस्मैपदेपरेइत्यर्थे नलुमतेति निषेधेनतत्परत्वाभावान्नस्यादितिभावः पद्यपंगाम्येतुस्यानुहन्त्यार्धधातुकस्य
त्यात्रेङ्गानिमित्तस्येत्यर्थः स्तलुमतत्यागमिः परस्मैपदनिमित्तस्याहार्धधातुकस्येत्यर्थाद्धिनिरूपितांगस्यान्तोरश्यकोऽवप्रवेशाभावेननलु
मनेत्पुसनप्राप्तिमतस्थाविपरस्मैपरसप्रत्ययतत्यातदसाङ्गि मागवतत्वहत्याप्रत्ययपरतः पूर्वकार्यत्वेन चम्पादेवनिषेधइति भावः भाष्ये कृतीत्युप्र
लक्षणादोध्यंतनङ्गः सिद्धत्वितीति अत्रापि परस्मैपदग्रहणात्फलोपहितात्मनेपदनिमित्तत्वाभावलक्षकमित्यादि प्राग्वत् समाप्त्यर्थमिति एवं चेह च तद्ग्रहणमुवे
नरसङ्गवनकत्वेन्यमित्यर्थः संक्रान्तस्यतीति ताक्षिचेतिचतयोदरप्पकर्मणासितिभावः एवं चातद्ग्रहणाभावेवास्निचेतिचोपिव्यर्थइत्याशयेन भाष्ये तिल्निङ्गन्तेषुकायास
विति नेहद्धत्तिसत्त्वमेवेत्यर्थः अतएववस्तितांकवन्नोवर्त्तितत्याहावपिग्रात्नीतीति परस्मैपदेष्वित्यनुवर्त्तमाने कथमन्यम्भान्तासि निहत्तिमरणहहन्तारीना

७
कै·टी·वि·
३३

मिति·तार्थिचार्थधातुकमित्यत्र विहायेति शेषः स्तस्यः स्यस्य नोर्लुटि च क्लृप इति परस्मैपदं स्याद्विकल्पेन विधीयते इति तत्रैव प्रतिषेध इति परस्मैप
स्य ग्रहणात्तु हन्तेरपि चतुर्ग्रहणानामिच क्लृपः इति स्नं च न कार्यमिति भावः। न च संन्यस्तौ त्याद्रौ त्रुसिञ्जङ्ग्रापिकल्पबाधनार्थं चतुर्ग्रहणं तन्नाहिंसाति
त्तसाम र्थ्यातु नर्विधानविकल्पनद्वयाप्रत्ययेक निष्ठ्यव्यापारे चोप्मन द्वाराद्वातस्यापि निषेध इति वाच्यं न हि ह्यएतद्वनेपात्ना तहाश्रसिद्धः निषेधाश्च वली
पासइत्तिन्यायाच्च: न चैवमपि विहितातेपतुरोधेन परस्मैपदस्य फलोपहिताम्नेपदनिमित्तत्वाभावोपलक्षणत्वावश्यकत्वेन वा तितादुपाहाव
तिव्याभिवारत्यापत्तेः मा हे इत्यनुसत्यावश्यकत्तयाताक्षिप्तोपादश्यकोमिति वाच्यं इष्टापत्तेः अत एव पूर्वं भवेत्ताम ग्रहणाकर्त्तव्यक पिग्रहणांतु नेवक
र्तव्यमिति भाष्ये ऽकं यथैवं तास ग्रहणेनापीति भाष्यं तदस्मिन्नोपेकदेशप्रक्रिमिति बोध्यं तद्ध्वनयन्नाह एत चैति भइत्येतर्हि पुरस्मैपदग्रहणस्ये
क्रायोपलक्षणत्वाभावे चेत्येतदपि द्रष्टव्यं उपदेशवृत्तेः ननु हलादिग्रहणं पिप्रसः प्रतिषेधः प्राप्नोत्येवस्य पत्र आह उदेशग्रहणेनेति न च धर्मेण्ढ्र
पदेशत्वावच्छेदेनयोहल्यादित्यर्थः आद्युपदेश इति आद्येऽपदेश इत्यर्थः आदिश्चासावुपदेशश्चेति विग्रहः धुपदेशादीति पाठस्तु सुगम एव अनुदात्तत्वा
दिति वक्तव्यस्त भाष्ये प्राभाप्येनास्यानुस तत्वाभावमप्याश्रित्य परस्मैपदस्य लसयेति बोध्यं भाष्ये आदिश्चेति कश्चिन्नु दुपन्तिव्ययतीत्यामिति तिपेठवसि राम
दैः नहलादेरपि स्मयोज्ञनं चेत्यमित्याह नत्राइग्रहणं न कार्यमिति भाष्याशयमन्यत्र थापिस्तो पदेशे इति असोपदेशग्रहणस्य च स्यास्तिरितत्राप्यक ३३

धेरोऽनन्तत्रचक्रिरः स्थादेशो जेष्वादेशोः चव स्यार्थ विधेयत्यादिसिद्धयेऽपदेशात्वसामानाधिकरण्येनैवान्वयावश्यकत्वेनात्रापित्यर्थे वान्वयउचितः स्वोप
देशस्य च मुख्य इति स्वरूपं चाश्रीयते न तु स्थासुपदेश इति भावः ननु स्वनेमासावनादेपि असत्वाद्वितस्य तत्रे ऽङ्गावोप्युक्तीत्यत आह उपमानेऽीति यथा शीन
त्वत्वं इषुपवास्मपन्ताः सप्तप्तस्यत इति वाप्रतीतिः सर्वथोपमानेऽदर्शनम्भवश्चात्र्यक्षितो यापिकिति भावः आशक्तप्रतिपन्नमिति स्या निदर्शनतामोस्यकाया
सस्य हस्त्रैराप्यति हेत्वमशक्तत्वादिति भावः एतदभिप्रायमज्ञानतः प्रश्नो भाष्ये ननु च यस्ता स्याति वाति तासेपतः पूर्वस्येति तास्य धातोः परस्य वला धायेधातु
कस्य अर्थात्ता स्त्रूपस्य वयथेत्यानत्भवतिति थेत्यर्थः तासेपरतः पूर्वस्य धातोर्यवा थाद्रहनिमित्तलं न भवतित्थे य स्कराय्थे शास्त्रीयोष्ठात्ति प्रत्यासत्तेः न
चेति लौकिकत्वात् वथ्याति वेजोदयितितिलिटि वयादेशः प्रतिषेधाभावाच्च क्रादि नियमान्नित्यमिट् भवति नहि तासादितिति अनिट स्य च त्रा
पिप्रत्यातासिपत्युध्या द्रुपत्तेइत्ति बोध्यं अजन्तस्य धातो प्रयोगामात्रावच्छेदेनद्वात्हि वस्याप्रसिद्धेः क्लानिर्दिष्टाकारत्याद्यपात एवं चातेति वा स्यापि
स्कृक्रमोदितिनियमेन परस्मैपदेन विभाषितेट्त्वेन नित्यानिट्त्वाभावात्प्रतिषेधइति भावः अतो भाष्ये ऋच्छ्त्यॄतामिति न च ऋकारान्ते विकल्पेन नि
षेधार्थमिदं सूत्रमिति वाच्यं भाष्ये जातिश्चोऽपि ऋचयस्ता स्याद्रति सामान्यसूत्रप्रणापनेन निषेधस्येवाग्रे कृतत्वेन सम्भतरानुसन्धानद्वारेणाविक
ल्पस्यैव न्नुमस्य फलत्वादिति भावः भाष्ये विथेत्युपलक्षणापीपथेत्यादेरपि तदाह पूर्वयामाम्यामिति नियमपक्षे हितात्वकृत्स्ननिटो नित्यमित्यनुवर्त्य

७
कै·टी·वि· यो यं तासीनित्यानिटः स्थलीति नेषेधः सभारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैव नान्यस्य भारद्वाजमते इत्यर्थात्तत्र मयोरपि नियमांशो कारादिति भावः इदं चा चकाराद्विरिति सिद्धे
३८ नियमद्वयपत्रे सेट्के प्रत्ययनपचादिः स्यादिद्धचेर्न मायुक्तेष्वपि ज्ञायते एतेनभ्रज्जात्यन्यव्यस्त्वाकारान्तेप्राप्तिश्चाचकारादिल्पस्यैव नियमद्वयप्राप्तेः स्वयं हायोत्तरमप्याह
जहर्थेत्यादिसैवेति · अचतास्वदिति पस्यापो प्राप्तपूर्वो क्रमकर्णाविकल्प्यस्य भवस्यवक्तुमशक्यत्वादिति भावः अत्र तं भारद्वाजग्रहणकार्थं व्यवहितपूर्वयोगेऽपक
र्षेणासंबध्येते त्यत आह पूर्वयोगइति अचतास्वदित्यत्रमतविपर्ययइति · भारद्वाजस्येट् भावो मुख्ये ऽङितांकानः ननु चेति विकल्पप्रतियोरन्तमात्र फलत्वा
दाचार्यग्रहणास्येति भावः तत्रैवेति योगविभागद्वयाचोपदेशग्रहणायकर्षेऽकायदिति वोध्यते नत्वस्यात्पूपदेशएवेति · यस्ययोमुख्यतोपदेशात्तस्यान
एवास्त्री यतेतद्भावेतु गोगोपीत्यर्थः यद्यपिष्यानुपदेशग्रहणेषु पदेशीत्वतुमस्तितथापितदुपदेशोतासोनित्यानिटत्वाभावःप्रत्यासत्त्यापदुपदेशोऽत्वा
नतदुपदेशाविशिष्टस्यैवतासोनित्यानिट्त्वग्रहणमुचितमिति भावः उपदेशे त्वृद्धोतुपरत्वाद्यतिषेधकोऽयमस्मात्पथ्याप्त ऋस्यापिक्रादिनियमेनतिषेध
इतिन दूषणंत्पत्र भाष्येक्रके · वभूथात भाष्ये ह्मद्ग्रहणादिमर्थमिति · वृद्धियत्नशंकितेऽकारान्तानामसिद्धत्वात् · यथाचेतन्नयाएकाचउपदेशेऽनुदात्त
निरूपितं अप्यतः क्रमऽत्रितिनिषेधा सिद्धिरिति वक्तितिवोध्यं वलेकाजातयमो · विधिनियमयोर्विशेषाभावदर्शयति तत्रयतिकर्यतद्भिमानत्वा राम
लैघ्वस्वा आनवतीत्यत्राहयथापवीत्याइतिपथात स्युं जानाः साह चर्यात्तार्थ्य प्राग्रहणामिमि धीयेतेत्याहो हं पूरुषदत्यभिमानवाद् · पैतेन राइ्नेनात्त ३८

धीयतइत्यर्थः तस्यभावं इतिसत्वाभिमानएवक्रमस्त्रितयस्य उभयप्रत्यासंबंनैतस्यनियमार्थत्वायेवकिंत्वन्यार्थमपीत्याहान्यत्रविशेषोऽस्त्येवेति · नियमार्थमे
वेति · अतएवभाष्ये उक्तं वयतु वृमोनियमार्थमितिन्याय्यसिद्धत्वादित्यर्थः प्यपिवानित्याहावालोपासिद्धिरुक्ता संनिपातपरिभाषया अनित्यत्वादितिवोध्यं
अनिष्टनिवृत्त्येनालमिति · सिद्धमित्यस्यामवस्थायामेकाचत्वान्नियमव्यावर्त्यविषयाभावात्तदनर्थकं तदित्यर्थः इट् द्विर्वचनयोरन्तरंगत्वेनिरवका
शत्वेतद्वत्स्याप्तत्तुनित्यमतउभयोरवकाशंदर्शयति तथाहीति · द्विप्रयभेदात्फलभेदाच्चापवादत्वेनेतापाशयः नित्यत्वादिति द्विर्वचनमिति · इटोऽ
कृतेद्विर्वचनेनैकाच्त्वाद्प्राप्तिरनित्यः शब्दान्तरात्प्राक्वृत्तस्य शब्दान्तरोपप्राप्तावनित्यत्वात्प्रापत्ततः परिहारइतिपरिहारान्तरमाश्रयणमितित
त्वं चिरीत्याहि · मंत्रत्वेमांक स्वातान्प्रयोगएवनाप्त्याति भावः जगान्वामसइत्यत्रालोपिधातोरितिद्विर्वचनस्याहत आहीद्ववचनप्रकरणइति · ननुदारे
ऽजे: इद्वोकान्तस्यनेकाजग्रहणामित्यामावाव्यमितिकथमिड्प्रसक्तिप्रोत आहद्रादुक्तेरिति · आकारलोपेऽतिनवपरत्वादित्येवानुपातपृष्ठमा
प्यालोपाद्वेलभः आर्धधातुकेविवक्षितेतद्विधानेनल्लोपस्यान्तरंगत्वात् · नचैवमादैत्वाभावाद्यात्वस्याप्राप्तिः आदविधानसामर्थ्यादेवभूतपूर्व
गत्या आकारान्तत्वमाश्रित्यणालआदेशप्रसक्तेः अनित्यत्वमिति अतएवेकाचात्परिहारमत्रेरसिद्धांचकारेतिभाष्यप्रयोगः समस्कृतेदिति वा ध्येमा
प्योसिद्धासावितिः एवंचारतेत्वाभावान्नास्यत्रप्रवृत्तिरितिभावः एकस्यासिद्धशब्दस्यपोनरुक्त्यपरिहारायाह अपर्तासिद्धइति · कथमात्तर्थलाभस्त

६
कै·दी·वि·
३५

नतुरोतिः सत्वा न्नेक मित्यपुक्तमत आहतुरोनिरिति· प्रतिषेधमिति वसोरजागुरितिन्यासः कार्यइतिभावः २
आह एकेनेति· एवं षित्त्विद्वयप्रतिपादनेपंतसिद्धिरुक्ता भवतीत्यर्थः आकारांतस्याभावादिति· एकाच्त्वस्य कृत द्विर्वचनैकाच्त्वेलक्षणार्थं
तात्पर्यमाह कल्पापेक्षया मत्पूर्वा अपेरगेलघीय इतिभावः ननुजरपेक्षया एकाजग्रहणं नियमपरंत घ्नत आहलघीयसीहीति· असाध्यवस्था
प्राप्तिति· एकाजग्रहणेन हृतद्विर्वचनेकाच्चामग्रहणोऽयमर्थः अरुतोति आत्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वापेक्षया मत्पूर्वानेकाजाकारांत्
धित्वभेपुक्तमितिभाकसंप्राप्तकेतित अडागमं विना आकारलोपो दुर्लभ इतिभावः एवं वरभेदोतेर्हंसिद्धानित्यवप्रत्ययस्याप्तेऽति
स्यान्नित्वार्थं तु न द्विलनिमित्राजन्निमित्तारेशाभावाहितिभावः स्याः निदहावाहिति अचः परस्मिन्नित्यनेन साव काशयोस्तु नित्यत्वेन व्यवस्थेत्पु
तइट्सावकाशत्वं दर्शयति कृतयोरपीति· इहेचिन्तेतस्मामिकालेवरयंतयोःप्राप्तिः तस्माद्धलिलोपवाधित्वाय वाह्यत्वापवादत्वादिटि पुस्त्वाहेचलो
पः तज्ज्ञापितिहंसाकद्विर्वचनं औपदेशिकस्यवाधेपीति भाष्यमित्यनु· ततो द्विर्वचनमितिः द्विर्वचनेचीतिसूत्रस्यानित्यत्वात् विभाषा॥ अनु
वर्तंतेति· एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञामानमपेक्ष्य लाभावाच्चमहूकप्लुत्याद्दाश्यग्रहणमात्रेमनुवर्त्ततइतिभावः विभाषाग्रहणस्य वह्रु
मित्यतेनम ध्यमयोजनाभावोहशीतः केवलस्यानुवृत्तौहिनित्यविधानार्थतत्रापि सर्वधः स्यात् थलिविकल्पस्तुपूर्वसूत्रेणैवसिद्धइ राम
तिभावः यमरमनतत्र विशेषमितिषिजीट्स्यात् उपस्पसिद्धत्वादितिभावः इथ्यभावमिति· अपसोदित्यत्र हलंतलक्षणाया नेटीतिप्रति ३५

वेधेनत्तास्वरदिशोयस्त्रास्त्रस्फटीभविष्याति· आर्तेतोदाहरणोपरपूर्वत्वस्यफलंदर्शयति अयासीदित्यत्रेति· तत्राहिरिति· अंतोहत्नेप्राप्तेदर्हमारभ्यते· अनिटः पितद
ति· अनिटः सिचः परस्य पितःतस्त्रत्वं भवतीतितदर्थः एवं च यथाश्रुतसत्रमतेऽयंदोषइतिभावः ईशाः अत्रेऽजनोमध्येचेतिपाठभाष्यं तत्र भ्रसादेः भावधातुकस्यस्ठ
त्रएवोपादानाच्छकारो योशिरेवान्नक्ष्यतइत्याह एतदर्थमित्यादि· अतएवादकधुपुनर्धीति· अन्यथा ठविपरीतंप्राप्नोत्पवेतिभावः वकारेष्यो शल्लुकर्णगाहिति· ए
कयोगोनेतिवक्तुंहृचिंतनुसेद्दपस्यानुकरणमपीतिपुक्तमत आहस्याष्ठलुगीति· जनेर्वादिकत्वाद्ग्रहणत्वेनेतराहिलुगीतिअतएवजारेमानलुन्वे
वंसेशहेड्· तिपश्तेजनश्रनामितिलोपः स्यादत आहश्वाहसत्वादिति· अन्यत्वमा श्रतेति· नियमविधानसामर्थ्यादपरस्मान्नेत्यान्यत्वमाश्रीयतइत्यर्थः न
न्वस्पसेशद्विकारत्वाभावात्कथमिष्यते आहलोटधमीगणविति· योगविभागेनतत्रापमर्थ्यःसाधितः आतश्चेति· लोपाम ध्यमपुरुषस्यैतुः लोटध
मिलवतयोरुक्तमितिभावः अलोपपः सकर्मांतेः अनुकार्यणार्थवत्वात्स्य ज्ञातापाः स्याषष्लुगितिलुकि रूत्वपलोपेकृतस्यासिद्धत्वात्· गुणाभावश्च
तोयाहितिहृषेअन्येषामपिति· अत्रपाठे आकारांताकारांततः एषूगामात इतियोगविभागाल्लोपेतातोयादिषु सोत्रत्वात्णत्वगुणः पारस्यकारांतानुका
र्योविभक्तिकोनिर्देशइतिपदेपरेदेवाभिप्रेत्याशाह आर्धधातुकमितिविदिसीतिपाठोभाष्य· केचित्तुलविभक्तयावेदः नायंप्रश्नः सिद्धांतिनः तेनानुवृत्तेगांका
राहतआह आचार्यदेशीयइतितदामर्थ इतिवदतोयहितार्थवाक्यमयुक्तमपुक्तमत आहचोरकइति· ननुपारस्पादेशाइतिकथंलोपस्यवाधकत्वमत आहकेनात

७
कै॰टी॰वि॰
३६

नेति॰ ननु प्रत्युदाहरणप्रश्ने प्रकृते उदाहरणप्रश्नो न युक्तोऽत आह इतरदिति॰ न चेति॰ तिङीत्येवं तद्विधानात् सर्वत्र प्राप्त इति मन्यते उत्तरयति यस्मादिति अना
श्रयणे हेतुः आर्द्धधातुकानुवृत्तेः यत्र शप् कृतोऽत आह सर्वथेति तद्भावेषु च हि यत्रैषस्यैषयोनापत्तेः क्विपि यस्मिन्नपि अनिष्टस्य तस्यापत्तिः नन्वत्र लोड्ढीषेस्वार्थः
अत्र विघ्नप्रसंगेऽस्यानर्थकप्रतिहतार्था विपरीतत्वलावलाभ इति दीर्घस्य वृद्धिर्बाधकत्वसामर्थ्याच्चापवादत्वमवहारादिति सर्वं हि सिद्धिः आनिमुक्त ननु
सार्वधातुके अजन्तस्याविद्यमानवत्वात् न हा स्मेति आह ह्रस्वानुदरणामिति दूषयित्वेति स्वरानुदेशपक्षे हि विधिविषये इत्यर्थः पञ्चम्या बाहो मित्वात् इत्यो धितना
परत्वात् तत्तास्यनुदात्तेत्प्रत्ययस्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं बाध्यते अकार उपदेश इति विशेषणत्वेपि उपदेश उपदेशसामर्थ्यात् प्रथमतीत तास्यनुदात्ते) निपात इत्यभिमानः
सुच्यकारेति॰ अङ्गावयवस्यातोऽनुनासिकस्येति भावः पक्ष्यपिवर्णग्रहणोपहारमाइतिनास्ति अत एव प्रकृतेः सर्वत्रापि दीर्घान्तत्वापि अकारान्तोपदेश
इत्यर्थः सुवर्णविधौपि क्षान्तितात्वेन तत्र वर्णग्रहणाभावान्न दोष इति भावः अकार उपदेशे इत्याश्री यत्नेन त्वकारान्तउपदेश इति कथं नैवितमेव तथाश्च
यद्यपि पक्षपदेशि वहावेनाकारस्येन तदेवोपदेशात्वमाहात्यदोषाभावात॰ किं च तदन्याश्रयत्वे तोह यद्यत्यादावप्यनुदात्तत्वापत्तेः एवं च विशेषणत्वादुप
देशत्वमात्रापदोषाभावात॰ किं च तदन्याश्रयणे हतोह यद्यत्यादावप्यनुदात्तत्वापत्तेः एवं च विशेषणत्वादुपदेशादृष्यपरिनियामतोपि युक्त एव॰ अ रा॥
नित्यत्वेन क्वचिदेव वर्णग्रहणाऽप्रवृत्तिर्न दोष इत्येतत्त्वं अङ्गाधिकारादिति॰ सामानाधिकरण्यादनुरोधेन तस्य विशेषणत्वे तदन्तविधिरिति भावः अ ३६

गमेवृत्तस्यापत्यादिति किं तर्हि सूर्द्धस्य अङ्गस्य कार्ये वा नातः परस्य कार्यं चेति भावः अवयवत्वं चेति ततः परस्य कार्यं कर्त्तव्ये इत्यर्थः अवयववाङ्गभिति पाठस्तु चिं
त्यार्थः कस्यचिद् ह्रस्वपदस्य प्रसंगे हितत्वाद्वृत्तौ युक्तं न चाऽत्र तथा अङ्गस्याविषयत्वेन एव पूर्वप्रसङ्गात॰ अकारान्ता इति॰ अत एव पञ्चम्यन्तानुवृत्तेस्तत्र नुरोधे
नभाव्यत्वापि पञ्चम्या विपरिणामस्त इति भावः अभक्तत्वपक्षे मुकोऽभावादाह यथान्यास इति॰ मुनिमित्तकार्योपलक्षणमिति भावः तिङो स्पनुवर्तमि
ति॰ भस्तु वाक्ति इति तत्तः इत्येनयुक्तमित्युक्तं पूर्वसूत्र एवेति॰ एवं चार्थाधिकारानुरोधादिहाङ्गेनाकारो विशेष्यत इति भावः तत्र कृतमित्यस्य पदक्रमकं
प्रकृतं तद्धर्मकमेवेहानुवर्त्यापि भावत इत्यर्थः इत्याह विशेषणमदिति॰ ननु विपरीतं किं न स्यादित आह अकृतार्थेति॰ उपदेशग्रहणादिति॰ वकृतास्य
रस्वस्वस्य विकर्णत्वपक्षे तपरत्वात् कालस्य तत्रास्त्रस्य ग्राहकत्वं यथो नत्वस्य तत्र कृतेकमित्याह निकोत्रदोषः नियमपक्षे अतः कालसवर्णमेव भावन्तेपि
त॰ न तु महद्यामाइत्यत्र लब्धमिति विशेषमिह॰ नैवं वचनमानत्यादातोऽङ्गि न गृह्यते दुर्वारः अनित्यत्वेन क्वचिदसौ प्रहरणोपहारमाइत्यस्याप्रवृत्तेरदो
षात्तत्परकरणादिति॰ उपदेशग्रहणस्याऽऽभावादिति भावः अथ न आनन्तुपथ्या दीत्याभयकृतत्वादुपन्यासस्वासंगतं तत आह समानेति॰ प्र
यत्नेति॰ जनादिविषये वृत्तौ वाहितपत्त आहित्यनुक्ते ऽस्यां पथ्यासिस्ते आसिपत्यात्मनेति भावः गुणान्तरेति॰ तपरस्त्वे ऽसिति तिनानुवर्त्तेति विध्यर्थ
चमश्च मिति भावः पञ्चापि नियथा प्रकृतमस्त्वत्वाभ्यन्तिनिर्देशाद्ध्रस्वस्तु यथा दीर्घग्रहणं स्यादत आह दीर्घेति॰ अन्यथा ह्रस्वमेवोच्चारयेदिति भावः दीर्घो

७
कै·टी·वि·
३७

द्यासांतहीर्घव्यक्तिसमवेतजातिग्रहणायेतितत्वं·व्यक्तिपरत्वा·अप्रतीनस्तमाधत्ते·भाष्ये सिद्धमेतदिति·अयंभावः·अग्रहनइत्याहिसूत्रेघ्रादिति व्यक्तिपक्षे
तेव्यक्तिपक्षेतवग्रस्याकशास्त्रारंभात्नेनैवसानुनासिकग्रहणादाच्यंतस्यानरात्वाच्चप्रवर्त्ततेइति तत्रानराणेवनुत्पाहयति·अगणुदित्यादिति·इदं चप्रकृताम
त्राभिप्रायेण·नचप्रत्याहारेइतिचतुर्दशसूत्र्यामित्यर्थः·स्मानन्नीति·अत्रानाभिनिर्दिष्टनिमूलकएवस्यात्वनिक्रियाविरोधोदुष्यः·यत्न·वाक्यालंकारे
प्राद्याग्रहावाच्येति·यदिस्यानुनासिकस्यात्ग्रहणाभभाविष्यत्तदानस्येवप्रहृत्यर्थमंतस्तमपरिभाषाप्राकल्पततदभावान्तुनप्रवर्त्ततइत्यर्थः·सए
वेति·कुंइत्याहाविदप्रतिपत्तिलाघवायानुनासिकएवोच्चारणीयस्तुद्योच्चारणाक्षामर्थ्यांनात्तत्पुवाभवतीतिभावः·ननुवाशहस्याविकल्पा
र्थत्वेनप्रसिद्धत्वात्प्रतिज्ञार्थेपर्यायेणापरिहारस्यातिभातितत्तुनविरोधात्विषयभेदेहेतुपृथक्परिहारत्वमेवेतिनेत्याह·ग्रहणसूत्रेपुक्ते
मतआह·अग्रहनव्यात्वेइतिएकेकत्राविक्षेपएवकार्यदाहारानेतिभाष्यार्थः·एवंचवाशहःसमुच्चयार्थइतिभावः·नन्वेवंतर्हिएकपरिहारोपनि
त्पुक्तंगतमित्याह·पृथपृतीति·नत्वापीति·समुदायएकःसच्चपर्यायसंभवप्रतिज्ञातेर्थप्रवर्त्ततेइतिभावः·सएवेति·परिहारस्यपशास्त्रामहिम
तिभावः·एकग्रंथत्वेयोजनाप्रकाराणाहपरिभाषानिति·पूर्वसमुदायरूपत्वमुख्यात्तत्समुदायस्यावपर्यायार्थामंभवप्रतिज्ञातप्रवृत्ति राम
तिपर्यायस्यसमर्तिहेष्यएथक्परिहारकल्पितव्यर्थवदवस्यइतिप्रतिपाद्यतइत्यर्थः·पुनरुच्यमाहेत्याहरति·पत्रभेदेनलक्ष्यभेदस्यात्विष्वनयाच ३७

भ्यमित्येवतत्रपरछेदःकार्येइत्यर्थः·भ्यसोभ्यमितित्रत्वंयथेत्यसिलत्वात्विहतिभाष्यंतुकेवलपुरुछेदैत्यादिविशेषणात्रपरंतत्तुत्तं·अत्रप्रयोगोभय
देशप्रतिपाद्नपर्यर्थछतीत्पुत्त्वीभयत्रात्सर्पर्याभातत्तत्रभ्यमभ्यसइत्युक्तराणेनाभ्यमितिहेतुरप्रयुक्तः·यत्रभ्यमभ्यसोःफलेविशेषःतस्यानाभिप्रा
नामेक्वोभेदत्नस्तयोश्चीत्यत्रशेषेलोपइतिआदेशाविभक्तिहितत्रशेषोपथ्याप्रकल्प्यतेतिभावः·योत्रि·आनादेशग्रहणात्सर्वथावश्यकमितु
रुग्रहणमाश्रित्यतन्नप्रत्याख्यातमित्याह·अत्रउग्रहणाद्यावितिचशेषस्यलोपइत्येतदर्थमपितत्सन्निपातपरिभाषयाटावभाववास्तिव्यापकला
भावादितितात्पर्यरित्यास्तत्रयोक्तं·एवसिद्धांतोभाष्यकृदुक्तवात्भ्यसोभ्यमशेषेलोपस्यहादेशनाभितितत्रकेचिदुक्तंचेदेपुनिवार्त्तिक
कारोक्तिव्याख्यानात्रभिसाहःभपर्यंतस्यत्वादि·वस्तुतश्छंहोमिविधिभपर्यादमोतत्स्यावयववाचित्वात्भाष्येत्यायमाह·अनपवृश्चादित्ति·म
योहप्पाभति·अवयवावयविनोःसमवायःसंबंधइतिपरकेरसस्याप्यवयवस्यकार्ययोगइत्यर्थः·मानीयादीनोपलक्षणस्यतत्कार्ययोगाभा
वफलाद्यहनघाइति·जघाइत्यादिभाष्यंमाः·वघपर्यज्ञमावृत्ति·शहस्थानिस्याभावादितिभावः·अप्रफलार्यविषयइतिवहुवीहिमतइत्यर्थः·एवंचपरि
शाहाभावेःयसंहेःस्यात्सवेति·शाहस्तःसहतेनेत्यर्थएवेत्पुसंहवइतितात्पर्यतत्फलस्थाप्यति·तेनति·स्ववर्णविधितियमस्पुपाद्यंतव्रत·शहइति·त
हिचैनघातमिपचापिनघाःकार्ययोगःस्यात्सआहनघातमिति·नहिनियमान्निरस्तत्ततआहयत्विति·यस्मादयवेत्वमिति·यथानयोहंतमित्या

६
कै.टी.वि हौमयोरेण्याः तस्यावयवत्वमिति अवयवत्वमेत्यर्थः यस्य त्रितिः यथानघंतमित्याहौनघासः अन्यो न्याहारिति एवं स्रैकशास्त्रिकस्य नाख्याघवं भवति· अ
३८ तौ लांतस्यातिस्रवे सामीप्यवन्नेतेरत्यस्य सामीप्योपपत्त्या तावयवदेश इत्यर्थः अवयवेवन्नेदत्यस्य प्रत्युस्त्यावयवदेवन्नेत इत्यर्थ इति भावः अवक्षिप्योतनार्थ
मित्यस्य अपमर्षः परि शब्दसमभिव्याहारे तौ तशब्दोऽवधिवाचक इति तस्यावधिवाचकत्वघातकत्वार्थमित्यर्थः एकत्वतस्मादवधौरित्यर्थः एवमपि
सामानाधिकरण्येनान्वयेऽपेक्षा सिद्धिरित आदय इत्युक्तमिति· परिग्रहणसामर्थ्याद्वैयधिकरण्यान्वय इति भावः अथापि वैयधिकरण्य मिति
दृष्टं प्रायासंभवति समानाधिकरणेपदे वैयधिकरण्यानन्याप्यत्वात्· निषेधादिति· इदमपि प्राख्यानिषेधप्रत्ययविधिविषयत्वात् सामा
नाधिकरण्येनान्वयः स्यादित्येव भाष्य तात्पर्यं अवधिबोधवोधकपर्यंत शास्त्रोपाहानेतु वैयधिकरण्येनैव संबंधः एवं च यच्च हाम्भावकोद्देश
इत्यर्थ इति भावः एकवचनाधिकार इति· एकार्थवाचिनोरेकत्वावोद्देशान नत्वनेकार्थवाचिनोरिति भावः ननु लोपस्य स्थानिवद्भावान्मातत्वमतयो
रसिद्धमत आह· कौ लुप्तमिति युवादयोः कृतयोरिति· आख्यानकर्तृदित्वेन मानयोरपि पुष्पहस्तरोर्ध्वार्थ हीनतात्स्पदेति भावः पुष्पेभ्य इमम्यमिति
स्यमत्पुष्पहस्तहस्तोनादेश्याइतिकृत्य भाष्यप्रामाण्यान्नात्स्वमुस्त्वपुष्पहस्ताविति यत्वेकदेशपदोऽव्यपदेशीत्येनेनभाष्येणानयोः फलभेदे भावबोधना राम
हितिभावः वाक्यतोयये छसीतिभाष्यप्रामाण्येनास्य च तुर्थी बहुवचने प्रयोगाभावाद एवेति तत्वं पुष्पहस्तमिति· एवं चातुर्थी बहुवचनेपि पुष्पभ्यमस्म ३८

भ्यमिति वक्तव्ये· शेषे लोप इति स्व अस्य शेषग्रहणसामर्थ्यान् पूर्वानामभ्यामग्रामाण्यात् शेषस्य लोप इति नान्येदेविति पंचमी बहुवचने स्मप्रयोगाभावएवात्मिका
नाहितितमं· षष्ठी बहुवचनेयुष्माकमस्माकं· अत्पयोन्त्रस्यस्याद्गितिस्त्रे तिथोकमतिमाकमिति भाष्योहारोनगोणो व्याकमयवते· इह मामापदे
इत्यादि स्वकृतस्क्रोसोदेकादे इति स्वस्य भाष्यप्रामाण्येनैकवचनांतप्रकृतिकरूपतप्रकृतिकौ हि बहुनामनभिधानस्यात्त्रैवस्य तेस्माभिरुक्तेनेत्यन्ये
केचित्तु इति परिग्रहणाभावेन तद्वेवाद्देश्या इत्यस्य तदैव्यातेषां आदेशादित्यर्थः तस्मालेड तत्तैनैवादेशादिति एतन्मते भाष्यास्वारस्यं अत्रएवाव विधा
नतनार्थमित्युपक्रमेऽनुक्रमे अग्रोपि हेशस्य कालस्यवोमत्वो हत्त्योर्वाधित्वं यथैवं व्यवहारो लोकप्रसिद्धः किंच पूर्वव्याख्यायां परिग्रहणसामर्थ्या
त्तमग्रिमं आहित्योयेनवैयधिकरण्यान्वयोनतुवाच्यमहत्यामतदुपरिग्रहणास्याः संभवान्नसामानाधिकरण्येनान्वयः किंतु वैयधिकरण्येने
तिस्वमेव व्याख्यानं भाष्यसंमतं· अत एवाग्रेमातत्वे तास्माणिव्रहस्थिताति न तावदुमुथ्येभपूर्वतिवहुव्रीहिस्त्यनुपात्त्वोपफेः अवयवस्थै तु नेहुणात्
गोकारात आदशदाक्षियपत्यानामित्याहीनेदापइति तिमामाप्यपः अग्रुवश्पपतिकु इमित्याधुषाधवांगुर्थं तामापुनस्तचित्प्रापयोज्ञापरयास्तु· भावेए
कववनस्पेवसिद्धमिति· यद्यपि इस्मर्थ ग्रहणमित्यनुत्रांते वभाष्ये स्फुटं तत्यापिविभक्त्याविपधिकारोसिद्ध मित्याशयः एकवचनाभावादित्येकवचे
नग्रहणमप्यवोपलक्षणं एकार्थे युष्मदस्मदोविभक्तौ एकवचनस्यैव संभवेनभाष्ये एकवचनमित्युक्तं विभक्त्यादिपधिकारस्तेनतु त्वाहरतः पुत्राप

८
कै॰टी॰वि॰
३५

स्मसपु ष्मत दित्य पुत्रप्रतित्रिपद इद्वहु व्रीहावादेशाभावइति दिक्‌ अंतरंगाद्धीतिप्रतीकपाठः ननु निर्पातरंगादीर्घ्यवाधकत्वे विभिन्नामनाप्रिसहोनुञ्
हनिस्याह भिन्नपादर्पौति विरूद्ध योर्‍द्वयोः शास्त्रयोः सन्निपातसकलसंप्रत्ययोपदृश्यघस्ततंत्र इत्यजिते षांपुस्तित्याद अांमध्येमिथः परास्ति साद्ध्योर्युगपत्प्रस
गेतप्रत्र्रकृ मशाप्य्रपुत्तद्वल वदिति तदर्थः विधिविप्रतिपात प्रपत्रेन भिन्नविषयाणामाद्देशपोनीपुवाद त्वमितिसचित्तमिति केचित्‌ अनु मूढा वीध्यवाधक
त्वो नापत्तेः पवहाद्दपमिति हिति एड इत्यात्स्वत्रु द्वैविपादो भाष्यकृतत्त्वपादिः अत एव सनी हंस सद्पाठेन लोपाभावः पुंवद्वत्रपोरेषे कादेशाशागेवटा
पोत्स्वक्‌ अन्यथा कृतंकादेशाप्यलु किं अकाष्य वत्तानस्यात नवप्रायप्रहणाप्य प्रातिपदिक प्रकृतिकाचार्यान्कि पि चारिमाथ्यातिकर्थीत पूणांस्त्वनसञ्ञा
पकत्वस्तुयत्ते एत द्वाम्यप्रामा गोपनतु द्विवापक भाष्यप्रामाणपेव चेताम्यामा चादिकेपोभावात्‌ एतद्राष्यप्रामाणपाद्दवपेकार्थयोः प्रातिपदिकप्रक
तिक लिंगो प्यनभिधानं वो ध्यं इत्यतोपि त्वादंमाइ भिन्नपादि एकत्सनाप्रत्रको नाएकवचनाधिकाराहेक वचनमित्रानामिति एकवचनरूप विभक्ति
निभित्तानामित्यर्थः इदंमर्थ्य भ्रमद्वहुजकवामिति वत्तेजेत्तिसुभित्वपुमानात्प्रहणाप्राकृ टग्रहणोत्स्वावाधेप्यनपत्तनत्यागाकिं मानमिति चिंत्यं यद्यपि
असंभवेदव्यवाधकत्वमितिवान्निकमते तत्समासमानदेशा अपवादादात्यायो भाष्यमतेतु स त्यपिसं भवे वा धकी कारस्तथापि भाष्यमते वा चनिकेवेत्यास्वा
पकोपन्यास्तकवार्त्तिकरीत्यैतिथ्यो ध्यं ज्ञापितेन विभिन्नतद्विषयेतवाहीनामप्राप्तात्दपवादत्वाभावेन मपर्यंत स्येवादेशा यंत इत्युक्तित्र्यन्तिस्थार्थो राम ३५

अनेनचन्यायेन अंतरंगानिमित्तविनाशकत्वकत्वप्रयोजकसमासादीनांचप्रावप्लवोध्यत इतिदिक्‌ भाष्येय घ आनेत्यादि त्युत्तिपस्यप्राप्त्युत्पत्यर्थः
तद्वाध्वनार्थं चेदं स्यान्नदेति शंक्तसमाहत्यर्थत्यादिदं चिंत्यमेवातिसुत्यात्‌ ज्ञापितेपितवाघतु स्नेः सार्थ कस्योपपादयितुमशक्यत्वाच्च श्रूयमाणा
नामेवेति भाष्यशाहशङ्केन श्रूयमाणशाहोत्स्यतेउति भावः प्राप्नोति गुणाः क्रतालक्षणकार इतिस्यापादिति भावुः अन्वेकवचनद्वपवासिद्धौ नित्युपक्र
मस्यभाष्यात एकवचनादिशक्दा नां प्रत्ययपरत्वप्रतीतेर्युष्मदाद्यर्थग्रहणमप्रसिद्धमत आह द्विवचने केत्यादि उपक्रमस्य भाष्यंतस्यलक्षणा
परतया व्याख्यानमेवतनुप्रपत्तिहेतुपाहान्तवर्त्तिनी विभक्ति माश्रित्य तिसभावइति तत्निमित्तमंगास्वियामितेति अंगविशेषणत्वेपि रूपभावो
नआह अंतरंगानपीति ननुगुणस्य सर्वत्र स्थितिस्थादेशः प्राप्नोति तत्र आहस्चेति एदेशाइति गुणं वाधित्वेति शेषः नित्यत्वादिति अंतरंगानपीतिप्या
पाचेत्यपिवोध्यं भाष्येप्रियतिहरातीति अन्तपरत्वान्निह्वद्देशोपुनः प्रसंगाद्विज्ञानुम्नति ह्निति निमित्तमानागमविघ्रयपुरादेशानेति सामान्यतोज्ञाप्यते भाष्ये
दाहराणादिति वोध्यं एव हवेनच नवचनेन किंतु युनैवेत्याहणं विधयइति वाहाधनामचकाशावह्यर्थपुष्मद्स्मदोर्युवावयोरवकाशोयुवामा
वामिति अतियुवाकमतिवाकमित्यादौ वतस्य भाष्यप्रयोगात्‌ लद्दत्वनुठाप्याकमाक्रियूर्था भवतितथात्कमाकमिति नतु शेषप्रत्वनुहे न्योपूर्वचयोजसीत्यादाव
पितामंवंधःस्यात्तु आह तज्ञात भाष्येजसादिभिर्व्यामर्यवक्रैकवचनमितिजाशादेनमित्तादेशाच्चाप्पपएकार्थोपुष्मदादि त्यर्थः पद्धारएकार्थयुष्मदादिप्रक

६

कै.टी.वि. तिकविभक्तिरित्यर्थः शेषग्रहणमप्यमध्येविच्छित्त्यर्थं कत्वाहाध्याये यदेतिन त्वेकवाक्यतायाः जसादिविषये ऽवोपस्यात अत आह वावाभेस्नेति पुनर्विधानात्स्वतद्विषये

५० त्वमयोर्बाधः वक्ष्यतः पूर्वविप्रतिषेधः कल्पद्विग्रहणत्रात्स्यात्पदित्त्वचतुष्टः विभक्तौ दृष्टीति अतस्त्यान्यपीति न्यायात्सिति भावः शसत्रृ रन्त्वेति आघुरान्तेच पूर्वामध्य

ते आतस्त्यादिति चेत स्तनेतत्वेन चतुः शसद्याघुरान्तत्वादिति भावः पुनःप्रसङ्गाभावादिति आघुरान्ते निपातनमासमर्थ्या वाभ्यो प्रातोरान्तत्ववाधोऽपि

भक्तिविसत्के वाधक एवेत्याघुरान्ते निपातनोपदेशेवृद्ध्यादिवद्वनाभ्यांवत् स्यातिरतितत्वंको कतहाहचतुरः श्यभीत्व चेतिमात्रीतिमत्र सम्यह लादित्याद्रहण

सामर्थ्यमुपपादयति हलादिग्रहणमिति निपातनमेदनकन्तैत्यमिति पाठः इयमेवक्त्या त्वा आघुरान्ते निपातनहीति भाष्यस्वरसस्वसमसिद्धतिवोध्यं हलादिग्रह

णादिति वक्तनः परत्वाद्युरेवात्स्यस्थानिवत्वान्तकासमस्यनचतुष्टः शास्तीत्यनेनारान्तत्वं स्वविधौ स्थानिवत्वाभावाच्चनत्र कार्यस्येति व्यर्थमेवाघुरान्ते निपातनमि

तिपूर्वपक्षमे विभक्तेरुरान्तत्वमिति स्थानिवद्वादेन स्यादिति शिष्टत्वादिति भावः अचि रः ननु विध्यंतस्यानाक्रान्तविषयाभावात्सर्वापवादीयमिति किं वचनेनेत्यत

आह मध्येऽपवादा इति के जसीत्युपलक्षणं प्रियतिस्रादितार्थ्यमप्युपसंख्यानावश्यकत्वात् ततश्चपूर्ववाधेनसावकाशं रत्वंहेशांप्त र्वनामस्थानेगुणोऽज्ञा

सिगुणाच्चपरत्वाद्वाधं तेत्युपसंख्यानकर्तव्यमित्यर्थः सर्वापवादत्वमिति वाक्यसामर्थ्यचिंताश्रयणादिति भावः इदमेवाचार्योक्तं समाधानं ध्वनितंचेदं त राम

ज्ञेऽपि पुत्रभाष्ये वोद्धव्यं आह गुणोपीतितराशपमात्सोपिसर्जनामस्थानगुणोपिद्वयोः रादेशासर्वनामस्थानगुणापोः उत्तरद्वितिसिद्धान्तैकदेशीत्यर्थः ५०

ननुहेकत्रीत्यत्रसंबुद्धिगुण एव प्राप्नोतिनसर्वनामस्थानगुणोऽत आह संबुद्धाविति विध्यंतापूर्वकेयोति उदाहरणामात्रे विध्यंतापूर्वकेयोत्यर्थः गुणात्क हेक

त्रीत्यत्रनविध्यंतापूर्वक इतिभावः एतदर्थमिति यस्त्रीयस्यासे स एवतस्यावकाशो युक्त इतिभावः संबुद्धिनिमित्त इति एवं चसर्वनामस्थानगुण एवात्रप्राप्नोती

तिअयंतस्यावकाश इतिभावः ननुहेमातृत्यत्रसावकाशे संबुद्धिगुणे तत आह गुणोह्रस्वत्वमिति अप्रियं स्त्रतानीति ह्रस्व अपगोननाप्राप्तिन्यायेनसंबुद्धि

गुणस्यैवबाधकोनात्वस्येति भावः गुणाबाधनार्थमिति प्रयोजनान्तराभावादिति भावः एवंतर्हि हे इतियरित् विकृतेदीर्घातिगुणः स्यात्तदा हिनद्या एवगुणवि

ह्रस्वादिति दीर्घांतस्य ह्रस्वविधानगुणवाधनार्थमेवेतिभावः ननुजसि चेतिगुण आप्नोतीतित्रतो ह्रस्वानवकाशत्वविचारोनिष्फलोऽत आह सवर्णेति

पूर्वसवर्णगुणाभ्यांस्थानिरूपनिमित्तविघाताद्विरोधोहीतिभावः योगविभागादित्यत्रह्रस्वस्यैकोयोगः तत्राद्यार्थग्रहणं ह्रस्वदीर्घानुवर्त्तितेते इयमर्थः अंवार्थ

नां ह्रस्वस्य इत्यभवतीति एतच्चपरत्वात्प्राप्तस्येद्धस्वीयसंबुद्धिगुणस्यसंबुद्धौवाधनार्थमेवेतिभावः एवंचसर्वनामस्थानगुणोविध्यंततावाधेनप्रत्ययामावत्

शदितितात्पर्यंतत्विति योगविभागेप्युपसंख्यानस्यैवस्पमाणत्वात्सावश्यकर्तव्यत्वादितिभावः फलतोऽनवाधितइति सर्वथागुणस्यप्राप्तत्वात् वृक्षवृ

त्यापि किंचिदिति भाष्यस्यार्थः येननाप्राप्तिन्यायेनसर्वनामस्थानगुणपूर्वसवर्णदीर्घमेववाधतेन गदेशाभिमत्यर्थः एवं चवा क्याविशेषचिंताश्रयणः अ

प्रितथैवहोयस्त्स्माजस्युपसंख्यानकर्तव्यमिति चोद्यान्तमेवेदमेकदेश्युक्तिरूपं भाष्ये समाधितत्वंतदुक्तस्थानुगुणादिलोपादन्यत्र वाक्यादिशेषचिंताश्रयण

७
कै॰टी॰षि
५२

मत्रतुवाप्यमानान्यचिंताध्यवसामितिनिवानवकाशत्वाद्बलीयस्त्वे नोक्तमेवेति स्थितिपोविनावर्णतुकेचित्वाहुरिति॰ अत्राह॰ विदीजंतत्र शास्त्रपरत्वाद्रादेश्याप्राप्तिरि
ति॰ जरयाजः॰ ननुप्रियस्थूलस्ते चाधिप्रक्रियशाहृस्वनपुंसकत्वान्नुमःप्राप्त्याकथमनङोवकाशोत आह॰ नपुंसकेतितुम्बरसोविप्रतिषेधस्यफलं दर्शयतित्रजि
जरअमितिस्थितदति॰ ठइसीतित्रयोक्तीत्याजरसाहेशापेक्षयापूर्वविप्रतिषेधेन विभक्त्यादेशाधिभावेकृतदतिशेषः॰ अन्यथासर्वनामस्थानपरत्वाभावे
ननुमोःप्राप्तिरेवस्यात्तस्य चातोग्मक्तादतिपाठउचितः॰ अथापिस्यादित्यत्र उपग्रमवाह॰ स्यमोर्लुगिति॰ नचास्यामवस्थायामम्॰ अस्याग्नत्रनंतरत्वात् ननु
पूर्वमप्यमाबाधितस्य लुक्कः कथं पुनः प्रवृत्तिरितिशंकते तेनतुचेति॰ पराद्धितिचिंत्यमेतत अतरज्ञातपीतिन्यायेनलुक्कोबलवत्वात्तदाथेनामादेशप्रवृत्तिविना
जरसः प्रवृत्तेःपुनर्लुग्गापास्ततं भिन्ननिमित्तकत्वान्नदोषापत्तिवोध्यमप्राप्यवाहेनति॰ अभावेनेत्यर्थः॰ सन्निपातपरिभाषयेति वाध्यत इत्यनुषंगः॰ तदुपपाद
यति अग्रारीति अनिमित्तंस्यादिति इत्यत्र नप्राप्नोतीतिभाष्यस्य जरसादेशादितिशेषः॰ नन्वनयेवपरिभाषयादित्वीयांतेपिजस्थानेनस्यादत आह अतिजरसंप
श्यतिनाकारांतसन्निपातकृतमितिकिंतु तदभावेप्यजादिविभक्तीतिभावः॰ एवंचसंनिपातलक्षणविधिर्धिदनापियस्यप्रवृत्तिर्योग्यतातत्रनायमप्रवृत्तिरिता
त्पर्यं॰ केचित्तु लुकं बाधित्वा अमिकृतेसन्निपातकृतत्वाद्विधिर्विनिमित्तमएवजरसादेशादतिन भवत्येवद्वितीयैकवचनेपिजरसं॰ पूर्वत्रसर्वतोबलवत्वाल्लुके प्राप्ते राम
नजरसं॰ कैयटोक्तोर्थस्तुन प्राप्तेतस्यक्षाधारणपनेवातिजरमितिभवितव्यमितिभगवतोक्तं॰ अतएव॰ ठाङसीतिसूत्रे॰ तिजरसेत्येवरूप्रसन्निपातप ५२

भाष्याकैयटेनोक्तमित्याहुः॰ एवं चतत्रलुक॰ प्राप्तिःचोद्यमप्यर्थात्परिहृतमेवेतिभाष्यवतासांक्षेनोक्तः॰ परिहारः परेतु॰ अजरसमपश्येत्यत्र लुक्कस्मान्नभवतीतिप्र
श्नपक्षेप्रत्ययेनातिजरसंसगतिकृतोनोद्दिष्टः यत इतिप्रश्ने पूर्वपक्षिणाकिंप्रमाणविशेषोपपादनेनोक्तः तः मध्यावेजरस्यावाप्नोतिकोचेज्जरसिन लुकःप्रा
प्तिः संनिपातपरिभाषयेत्युक्तिरनुचिताल्लुप्ताल्लीकस्यपूर्वपक्षस्यायुक्तत्वात्मेनास्तत्र विशेषइतिप्रतिज्ञाहानेस्तस्मादेवंपाठउचितो तत्र विशेषो नाकृतेः
भावेजरस प्राप्नोतिकिंकारणमच्यते यत्राचामभादःकृतस्तत्रजरसप्राप्नोतिसन्निपातेतपरिहृष्यतेचातिदिर्वत्तनपुंसकेषुतथापाठः॰ एवंचप्रथमैक
वचनइहैत्समवदुलीभवतितिभावः॰ एवंतर्हि द्वितीयैकवचनेपिजरसनप्राप्नोतीतिशंकतेयद्यद्धमतिजरसमित्यादिरुक्त आशयः॰ सिद्धांतिद्रष्टापत्त्यापिप्र
हरतिद्यमेकेतादिस्याद्विनैवंच द्वितीयैकवचने लुगापत्तिःसमाहितांकिंचद्वितीयैकवचनेलुक्कुतोनेतिप्रश्नेपूरणप्रथमैकवचनमपिकुतोनोदाहृ
यतेअतिजरंकितेपूर्वपक्षिणातत्र विप्रतिवोचितेतिमहत्क्रपाटएवोक्तिद्यादुःस्याहाहीनामःनन्वत्रप्राः सहेनानामित्येववक्तुंयुक्तंमत आह
यद्यपीति॰ केचित्तु भवतयुष्मस्मत्तिपायत्रयेगोरूभाष्यमित्याहुः॰ अपेतीति॰ पुष्करस्ताद्यामित्याहोनन्वेतोकिमःपाठात्किंमत्रानामितिवक्तु
मुचितमत आहकिंशब्दस्यापितिनन्वेवमपिभवदंतानामित्युक्तं अपेक्षस्यायावेस्यात्तशब्दप्रयोगात् अत्रत्वकिंशब्दात्पत्तिलक्षणपर्यंताना
मितिवक्तुमुक्तः॰ अतएव वार्तिकेपरिशिष्टोस्यसाम्यत आहकेचिदिति॰ तन्मतानुसारेणतथोक्तमित्याभाकःवार्तिकानारम्भेदोषदर्शयतितत्तोतिनतुलो

७

कै॰टी॰वि॰ पस्यलोपिनेत्यप्युक्तं लोपांतराभावाद्धल आह्ययःशेषइतिलोपशब्देकृतद्विधापिस्यादित्यलंस्यतदस्यार्थःहन्नपूरणार्थइतिचिंत्यमेततत्तोऽदोतीतिपाठेपिहन्नपूर
५२ णात्मुस्वह्स्वार्थइतिवक्तुमुचितंस्वत्वेनतपरत्वेतिनतेनानिकरर्शनेनसत्वेनपरयात्ऽशतात्प्रभितिव्यभित्यर्थःभाष्यभानुस्यस्वर्णग्राहकत्वेनत
परत्वेफलाभावादितितात्पर्यं अपिवेतिदर्शनादुक्तेर्थेहेत्वंतरमुक्तमंवाख्यायिविधरयतीति अपिदेतियादपूरणार्थमितिभावः उपसर्जना
नामितिसंज्ञायादुरिवयपुस्याम्सादितिभाष्ये प्रयोजनांतरमाहद्विलोपइति मपर्यंताद्धे पदिज्ञानेशेषइतिव्याख्यानेनाधिकरणेत्वाद्वक्ष्यमाणसम्मी
तिभावःनन्वहद्योत्सरणदत्याद्येपतदंतस्समभिव्याहारादेवालिंगप्रतीत्युपपत्तौकिमर्थंतेवालिंगवत्वाभ्युपगमःपदांतरस्समभिव्याहारंविनाप्रती
तेरुक्तस्येत्यकाश्युत्यतआहएकपदेति अद्यत्वमिभतित्वंग्राम्यातवानित्यर्थः स्वयमेतेलंदि मध्यमपुरुषे कथं चनेतेपद्यप्युपयुज्यतेतेवक्रियावा
चितयापितस्यज्ञातिविषयत्वात्परांतरसमभिव्याहारादेवतत्वव्यक्तिःएवस्वबहुत्वसार्थस्यलिंगवत्त्वाव्यभिचारादेतादेवलिंगाभिधाय
नौकिंतुशब्दांतरप्रयोगादेवतदभिव्यक्तिर्नान्यथासस्यसामर्थ्यात्स्यात्वाहीतिभावःनद्यद्रितिदृष्टांतार्थभाष्यस्तहिवत्कव्यूहइतिद्विर्ग्रहणाक
र्त्वभित्यर्थःतत्वतोदृष्टापिसामर्थ्यान्नलोपोभविष्यतीतिशंकतेनान्वितिनवक्तव्यइत्यत्रभाष्येहेतुःअथवेतियतदस्यार्थःनियतान्यासन्नेकार्थेत्वा एल
त्वाभिकस्थस्यशेषसम्मितस्यस्वशेषार्थपर्यवसायिभासमानत्वार्थःतदाहविषयस्यसम्मितिआदेशोयुक्तोद्धितिपरत्वादितिभावःभागोदेशेति संप्रति ४२

कामादेभक्तापूर्वेतगतिराश्रीयतइत्यर्थःयद्यपिपुष्पभित्यत्राभ्याससंप्रतिकसंभवजस्यापिनेकमुदाहरणांयोगारंभप्रयोजनमन्यदितिभावःलुप्तशिष्टे
हीतिभाष्येणपूर्वोक्तार्थस्यैवसमर्थितत्वादाहलडंपदइति मतीतिवा आ वार्यस्यतस्यशब्दाद्यहरव्याख्यफलमाहुरित्यन्वयःकार्यशब्देनप्रकृतंत्वाहाव्यभाव
एवोच्यतइत्याहटाव्यभावस्येति नन्वेवंतद्वाधात्स्थोयत्वासभवेच्चपररूपासवर्णदीर्घलोपे ठावापत्तिस्स्तोयत आह तावमन्मादिषुवैति त्वाहौसावितिगुरुति
दृशात्कशब्दतद्वहोक्थशमितिवन्नार्थमाधकइतिभावःनैवंवाप्युतालिङ्गपियुष्मदादिप्रातिपदिकस्यातवाधात्शेषेणलोपस्यापत्तिलोपत्वेवकारादिलोपेकृतेवेप।
हिमपर्यंतस्यवक्ययहोक्तरूपासिद्धिःअंतेमाद्यापत्तिस्त्रीतिवाच्यनपपत्तस्तत्रशेषेकैपुरोक्तकेचिन्मतेशोभाभावात्अत्रपक्षेपलस्त्वेस्थग्रंथस्वरभम
तामितिलक्ष्यतेकृत्वातःसन्निपातपरिभाषयात्पूर्वाशपितुंशक्यःनचनवयासप्तरीतिलिंगाद्वापविषयेनमेज्ञिवाचामस्यघत्वविषयेनिषन्न
शाचकल्पेतेपिटापविषयेसदृश्याःप्रहाणिकस्यनेमानाभावात अतएवबुद्धाविरादाशएवाहनिःस्याद्युपाणपरिभाषयाभाष्यकनेमइत्तस्
त्रेउक्तइदमेवाहुरित्यत्रभाष्येस्वीदीजमित्याहुःननुकेषांचिन्मतेहुःपूर्वीकस्यपाठात्कथंज्ञापकत्वमतआहसमर्थनामेतिअन्यथाऽहारि
स्यादितिपर्युदासाभावात्किंशब्देनसत्वेपठनीयःस्यादितिभावःकिमुत्पद्यतइतिभाष्यत्किमादिस्यधिकारसिद्धौयोर्हिशितःकिमइपनेतिअत्वेक
इत्स्यनुवचनप्रयोजनाभावाहितिपद्यप्यस्पदाद्यादिप्रयोजनानिसत्तपदवत्थापितस्मात्रिपदमपकरेशशक्तिःप्रकाशितस्तस्यज्ञापकमत्वदसकाच्च

कै·यो·वि
५३

सिद्धांतिनोपिनन्वारः भाष्येयत्नाहिं किमर्तिं पूर्वोक्तिमइत्येवमन्वेकांग्रेवृशिष्ठाःदेशावधानंज्ञापकेभूसुक्ते·रस्यांन्नात्किमस्तंपक्षोपिज्ञापकमित्युच्यतेऽ
तिविशेषुःननुकिमस्याद्वेकेदोऽप्रसिद्धेति आहककारेऽकारइति कऽद्युर्वेति·प्रकारणाद्विवक्षा चार्थकिशावर्गानितिभावः तत्राश्रयणादिति·केचि
त्तु इमइत्येवमन्वेकार्यतस्यादीनामित्यनुवर्त्तनाच्चनातिप्रसंगः सामर्थ्याच्चाद्विपर्यतानामित्युस्यात्रत्यागः न्यान्यार्थकेऽद्विनिषेधान्नालोपविधिः अका
दृप्रश्लेषणान्नेकाल्याद्धमस्तदादेशः इकोयणपादेनत्रेग्कायइत्यादिवद्व्यात्·कुतिदेहःक्वीत्वप्याचापितोनदोऽस्तीत्पूर्वयायेस्त्राहन्नपूर्वभाष्यपा
केतन्त्रगुणेन एवंसिद्धे किमर्कइतिसत्रकेनराग्यान्निदृश्यमानपाभिधाबाधइत्तिनत्वतिहेभित्याद्युक्ताप्रत्यात्याहस्थात्वापत्तेः तदर्थतानर्थक
इतिवचनात्भेदविपरिणामोरवंत्रग्रहणपाभाष्याल्पस्पमिथ्यार्थत्वाभावाच्च न स्मातकपक्षेकार्मेवसमक्·अनिमित्तत्वात्प्रभाष्यःप्रवृत्ति
र्दीर्घाकातिननुवारणारंसापरिभाषाप्रसंगाधित्वोगुणःस्यादत आहकुभावइति·तदोःसःसौ नम्बतआवेत्यर्थमनुपयोगितिस्यादत आह
विशेषणेतिहेतुत्वस्मादापदादीनांचेति·बाधित्वात्तदांतपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणोतिभावः परत्वात्तत्वप्रसंगाइतिपूर्वविप्रतिषेधाश्रयणात्गुणदीतिभा
वःननुतदोस्तिपतदाविशेषणामितिपूर्वपक्षि सिद्धांतिनोक्षयेम्पुंसमताम्निति कस्येष्वामस्त आह अचार्यादिष्टीयइति·तदोस्तिपत्याग्विशे राम
ष्याप्तमेवयुक्तमिति तदाशयमाहसमुदायावयवेतितादोप्यवेद्यश्रइपादस्मा हव्याप्तिन्यायेति·अथवेत्यादिपरक्तद्यपिकर्षपतासिपा ५३

स्यंथः सिद्धांपिनिनएवेतिविशेषः तत्तीपेवस्यमाणामाशयंहदिनिधायसिद्धांतीपर्येनयुक्तेइतिक्षितीयाद्विशेषः अत्रस्यापि अपिनांनंतस्यापि·सन्निपा
तेतिपृथ्यलक्षणेनाकृतस्यविपातःतस्याशास्त्रीयत्वाद्दिनिभावः अन्तेकोर्थइति अत्रविषयेसत्वंबाधित्वाःनत्वसन्निपातपरिभाषाःनित्यत्वंचेत्यर्थः उपसडे
नेत्याहिति·स्वइति चेष्याद्यत्युक्तिः पूर्वपक्षेकदेशिनइतिनत्वद्वलेनोपसडेनेप्यत्वाहिपृथक्त्रिरितिक्रमःकार्यःसर्वादिसु उपदाहीनामइति सूत्रस्यभा
ष्यविरोधात्इतिभावः अथवेति अग्रयुक्तेप्रहत्यभावेहिलक्षणास्वमावइतिभावः अदसओ·सोरेवेति·अदसओ इत्येवसूत्रे कार्यपूर्वोतोनुहन्तस्याविपस्या
दसइतिपंचम्यापष्ठीकल्पेतिभावः आदि·चापुइत्पात्वीमिति·तत्रानुवर्त्तमानेसंबंधोदेस्माभिमसूर्यः हीतरूपइति·एवंप्रश्लेषावत्नुमशक्तः सिद्धा
वःतन्निवृत्ति·एवंचकारिके इत्याहादिवताप्राभिदामेनप्रश्लेषदीक्षिभावःतस्मात्सामर्थ्यादितिप्रश्लिष्टोनदेशाहानुर्थ्याहित्यर्थः अतएवेलातपूर्वमि
तिपाठः अंतरंगात्पीत्वातपूर्वभित्यर्थः तस्माज्ज्ञोपवानप्रश्लेषइति भावः किंवैवंप्रामाजीविकइत्यासिध्यापितत्प्रश्लेषोवक्तुमशक्तः भाष्येइहचशी
भावइतिचासस्येतिहाशीभावेति·अोतंपुसिद्धानार्थइन्द्रपीत्याहिग्रंथस्य चिंत्यंठक्रापुन्ते·म· हेहिनन्वत्रप्रत्ययलक्षणेनाकेनलानिषेधः
स्यादत आहविभक्तिमाश्रित्येति·प्रत्ययानपेक्षणादिति·इपचपीभाषार्थमित्याहकथानेनहप्रसंगतपदेनपत्रप्रत्ययलक्षणेनित्तंत्वतआनिरुपसक्तो
नियमार्थविनिभादेः अतएवाप्रशासितिनिषेधःसार्थकइतिदिक्अतएवभाष्येकचित्तुत्यथाहितःपाठोदृश्यते·प्राप्यापरत्वादिति·आमत्वादि

७
कै·टी·वि· तिभावः· अचोञ्णिति· ननु सूत्रनिर्देशार्थमकारादिसंग्रहार्थं चाजग्रहणं स्यादत आहस्थानेऽन्तरतमेति लोपेनेति एप्ल्लोपादित्विवचनादिति भावः भाष्ये गोत्र्युमिति प्राप्नोतीति
४४ टेरिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात् अपभ्रंशो दोषोपलक्षणं चोद्यमित्याहुः असतीति· अजग्रहणे तु निर्दिश्यमानिकत्वादिक्परिभाषानुपस्थितेर्न दोषः ननु णलः
मर्थादनुपधाया अपि वृद्धिः स्यादत आह णित्वं त्विति· हनस्तश्चेति· अंग्वेकलेऽपि· शास्त्रप्रवृत्तौ तत्त्वमपि स्यादिति तदभावायाच्ग्रहणं ननु हन स्त इत्यत्राचि स्म
लोपिति पर्युदासेन धातोः ह्रस्वग्रहणादिति परिभाषया च धातुविहितप्रत्यये एव तान्तमिति अग्यवच्छिकलेतत्वं तत्र्किस्ह कारा विकलेति गत्वभावमर्थो वृद्धि
रेव भविष्यतीति तत्त्वमिति चेन्न· यत्तु सोरीत्रादिग्रन्थस्य पूर्वपक्षैकदेशिसिद्धान्त्येकदेशिनोः किं प्रत्युक्तिः परत्वेनादोषात् सोरित्वस्य विशे
षविधाने हिस्मानेन पुंश्चपासः सुमितं चेदस्य वेयधपितो विपुक्ते नोदाहरणेनेत्यादिके पठ ग्रंथेनेति इकान्तद्रितेष· अर्चा मध्ये आहेरको हद्धी सूर्थः स्या
हिपादू अचा भिति बहुवचनान्निर्धारणे षष्ठी त्वनिर्णयः सामानाधिकरण्येनेति अचूप्राहेतीत्यर्थः इक इति· निर्धारणे सप्तमी जातौ एकवचने
वाचदपरस्य ला पि पित्ता अनवार्यते इकउपनेनाचो विशेषणासंभवादिति भावः· नन्वेवमज्ग्रहणेऽपि इकपरिभाषोपस्थानं स्यादत आह अज्ग्रह
णोत्विति· विशेषणात्वेति· ननु निपातार्थत्वं विधिनियमसंभवदिति न्यायादित्यर्थः· नन्वर्थस्यानेकत्वात् सामान्येनैव युक्तो आह एकोभवतीति· प्रतिपन्निवा एम
कमेकं प्रक्रियाकांडभिधत एवेत्यर्थः· एकवाक्यतेकथमनुहत्यभावात् आह तेनेति· यदा तदस्येतास्वकार्ये व्याप्रियते तदेवान्यशेषत्वमयुक्तमित्यर्थः क्रौ ४४

ष्टुस्तातिक्रोष्टरित्ति तृजंतमेव क्रोष्टिनाम· वानामधेयस्येति पृष्टे क्रोष्टा क्रोष्ट्री याद्यप्रिदति बोधं आरिहेंद्र खेकाश्रामजानन शोकतेभाष्ये तु ह्वाच्वा मित्ति ननु का
फिलेशात्क पूर्ववाच्यत्वावकाशादीत आह आप्नोतीति कार्यमेदेपि नुभूतोयि बाक्षकत्वसंभवान्निदुपमिदस्थानमेदमिति· अंगावयवानां कार्यित्वादिति भावः· अन
स्तापिस्वरादीति· अतानात्पूर्वं वृत्त्व रत्तिरेधंका शातष्यभ्राष्ट्र्टजेङ्गेपूर्वपराद्यु दार्घुदान्न तेवा धनतउपर्थः शेषानि घातिमा स्वबलान्न्नाभवाक्ती तुन्नराश
पः इति एकस्येदे शात्वेदार्शी त्रिकेतु भिन्नत्वेतिविषयं परिहरति· आगाकाभीनि· पूर्वस्युहेतोरिति लोकविज्ञानादिप्रस्य पूर्वेतनेत्वंव्यान्ति कीं कित्त क्रस्यचिरेक
देशिनो वकाव्यासपश्यतउक्तिः पुंक्षस्तत्परहणादिति वार्त्तिकं प्रतिषेधोवक्तो यद्युत्तवचनादेशो विकल्पाद्यो वा शाहुः अत एव भाष्ये थवेस्पदर्थो चवे
दूस्ताहुः पदाप्रतिपदेति· वा द्वारिषु पुंक्षस्य छन्दः पाघातेतस्पैवात्तद्शतिका हिंसु ग्रहणान्यायमू ह्लिप्रतोनेति भावः इहच ज्ञापकमचामादिरहिद्धि विषये
लोपधालस्कणाहद्धिनेतितेन देषुस्तवमित्यादीन दोष इति वीप्सं पृथाफलचौरिति· श्रेयास्तीत्यादौ स्त्रूहन्नोनु भिक्त बकाल ञ्चाणस्याप्रस्यानेतमुं धोवक्त
व्युदितदोहितेर्विप्रतिषेधात् सिद्धमिति तत्रोक्तं तत्र्थहापीत्यर्थः नन्त्वेवं लोकविज्ञानात्सिद्धमित्यपहाभजसंमत आह वा धकत्वसामान्येतिय थानक्र रानबाधकं
एवपरशास्त्रमपीति आह यथाहवमुक्तमित्यर्थः इदं न युक्तं एकस्य द्वि कार्ययो गम भावात् संभवाभावा ज्ञतावदेवद्वि विप्रतिषेधस्त्रपवृत्तेतो बीजमिति इको
गुणो द्विस्त्रेर्जो प्रिस्सपे स्योगकार्यीतितु चितमेव अतएव धातोरच्चामादेरितुमय त्रापगस्पेत्पसा वपदवधी त्वात्तक स्वाद्येतिवा धकाभावदाध प्रदर्शः

कै॰दी॰वि॰ चितस्यदितिभावः अत्रापीति न केवलमादिक्के प्रतिषेध एव नञ्घाभ्यामित्युक्तेन किंतर्हि चोदिभानमपि तेनोत्तपरत्वाद्धाधकौ वा तत्वसामर्थ्यमक्त एवतीद्यसिद्धिः
४५ ॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तमस्याद्यस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च ॥ ॥देविकाशिंशपा॰ अंगानीति॰ अंगा
स्याणीत्यर्थः पदितुप्रत्ययेति॰ पूर्वोत्तरेति॰ सपूर्वोत्तीति ज्ञापकस्य तु लज्जातौ पदविधपर्वादिहितिभावः तदाज्ञत्वादिहस्यामेवकर्तव्यं॰ ननु पूर्वोक्तिपुरूढपाति
लिक्के॰ कोपप्रकारांतमाह अंगासेति॰ विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन चसंबंधाभावइत्यर्थः एवं चप्रकारोभाष्येजिज्ञात्पंगसेति॰ भाष्ये अंतरतम्यानिवर्त्तक
त्वाद्धितिप्रचुरःपाठः तत्रस्वार्थप्रजितपाहुः नत्वपूर्वइति॰ अपूर्वादिधपेरूपापीभामात्वास्यलघुत्वाद्धितिभावः तदेवविशदयति अनेनहीति॰ यत्रहिविका
रीनामचामाहेहेछिप्रसंगस्तत्राकारएवतत्पर्थइतिभावः ननुपद्यत्रैवपठ्यतितत्रांसदिशेषणांत्वेहि विकाकूलेः आपिः विशेष्यत्वेसांहिविकेजित्वा
प्तिः आद्यज्विशेषणत्वेकथंपरिहारांतरत्वमतआहपरिभाषेपमितिपरिभाषाप्रकरणेइरपाद्यतत्रचांगस्निष्कान्तरोषइतिभावः तदाह देविकाहीना
मिति॰ अर्थाछितिति॰ एवंचनिदन्तैर्विकार्थेत्वाभावात्परिहारांतरत्वोक्तिरसंगतेतिभावः पूर्विनाद्यजविशेषणमितिभाष्यस्यायमर्थः नाद्यजविशेषणांदे
विकादपदहच्याद्वत्पसंगतं॰ यतइहपाठेतपश्चिमाषात्वेविधिसहचर्येणविधित्वस्येवयुक्तत्वात् तत्रचाद्यज्विशेषणत्वमेवयुक्तमित्याहअव राम
श्यचेतोहिति॰ पहिन्याद्यजितिहहपाठेइनिशेषः ननुप्रकरणांतरपाठेपिदेविकेत्यादिसूत्रस्यनकश्चिद्दोषइत्यतआहशाध्यायीति॰ अत्रेवार्थः आद्यज्वि ४५

शेषणत्वस्येत्यर्थः पथाश्रितस्यपाठेप्यत्रवृद्धिरित्यनुवर्तिवृद्धिश्रहेनाकारादिधानांतराविकीर्षार्थपदस्यपारेपुंवत्वाभनिषेधोभवत्येवेतिध्येयं अंगेनत्यग्रोधस्येति
पर्वचन्यग्रोधरूपागस्यविधीयमानस्तस्यदैवप्राप्नोतिनापितहंतइति केवलग्रहणमनर्थकमस्यार्थस्यज्ञापकत्वसानुपेयाञ्चतरतविधेर्ज्ञापकमिति
भावः विध्यापकमिति अपदांतत्वान्नघाभ्यामित्यस्याप्राप्तेरितिभावः विनापिकेवलग्रहणमियन्नियममाशंकते नन्वत्रासेत्यादिना श्यपनित्यपक्षेपि
लिंगदर्शयतिश्वाहेतिति॰ श्वापदिपुश्वनत्वपाठांतद्धाणहीनोवेस्यनेनप्राप्तस्यानित्येधोपंश्वाभाहित्यादुदाहरणानुवृद्धिर्वाधेनैवेकयपुनर्वृद्धि
स्याद्त आह नञ्चतस्यामित्यादि कारस्याप्राप्तेरितिभावः विनिकद्वेषोऽपर्थः ननुवादवस्थापत्पफलाभावात्रशाङ्केनाप्रीत्यतइतिवेभावः केचि
न्नुहीनस्यपेक्षमितिवार्त्तिकपरंतितेषांतेनकिंचलक्ष्यविहीनदिति॰ अत्रपक्षेवहीनत्राहात्पत्पयोनमिधानादितिवोध्यं वहीनस्यैदवानभिधा
नंबोध्यंनद्याभ्यांनतुद्याभ्यांपरस्यवृद्धित्ताभ्यांपूर्वावैचाविति विषयभेदात्कथंवाध्यवाधकभावोतआहएकस्मिन्नंगेति॰ नन्वपवादत्वमुत्काल्क
धनिष्पत्वाप्रपवाधकत्वेनपरस्मात्कथनमतआह द्वावितिति॰ विषयभेदान्नापवादत्वेच्चयत्तुनकापितस्यकार्यविशेषणाद्विशेषणात्वादिति
भावः इदमप्पसभवेएववाधकवमितिवार्त्तिकमतेत्रमुपगमेति॰ इदंचपद्यपीत्यादिसंदिग्धवचनेनभाष्यकृतापिध्वनितंतस्माद्धितिप्रेज्विधानसाम
र्थ्याञ्चततपोर्वृद्धिः अन्यथाप्रपतेलाघवायएनावेदपूर्वादिहस्याद्धितिभावः केचित्तु आदेकाजचसहद्विसंतेजिपरत्वेतावृद्धापेदवैयाकरणार्थ

१ कै॰उ॰वि ५६ पुंवत्वनिषेधानापारनेनेत्यर्थः प्रश्नप्रतिरेवेष्टा· अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रे अट्संशोद्धवस्थिंशोपि तद्विपरसंबंधेनत इाविताना मेवसंज्ञेतिपक्षे पिनिषेधप्रसक्तिरेवेति
वं किंचेवंसति हाद्विनिमित्तस्येतिसूत्रेशहृत्यामाराश्च प्रयासापवश्यकत्वेनतावद्वार्यदोषवारणाय भाभिकरणावहुव्रीहिपर्यंतं भाष्युक्तता धावनमफ
लंसादिसाद्बु·बाधितत्वाच्चेति· इदचिंत्यंसत्वघावहात्न्यायस्य भाष्यकाप्पनाश्रयणात्·उक्तेरीत्योपपन्ने सूत्रे अत्रापवादत्वमेवयुक्तं विषये क
एवायवादत्वमितित्तनयुक्तमाचार्यदेशास्तनुडपवादत्वशंकापरभाष्यविरोधात्तन्नतिष्ठितिष्ठितिसापकेननुद्धिप्रयेरादेशाभावुकल्पनेनसमाहि
तमितुत्पत्तनित्यावेचावितुक्तिस्वेकदेशिनइतिवोध्यं· असंभवेपवापवादत्वमितिवान्निकिमेतेनद्यातइत्तो भाष्ये अथाकिमर्थमिति एवंसति
किमर्थंप्रतिषेधइत्पर्थः विषयार्थमितिसम्वोर्विशिष्टविषयानिर्देशार्थमित्यर्थः एतद्दृत्यनेतदतिष्ठितप्रयोजनमित्याहिमाष्येएकदेशयुक्तिरित्यु
न्नसत्वेकैयटेस्फुटं स्व·स्यानेद्धिअनुवादेपरिभाषाणामनुपस्थितिरितित्विकागुणेत्यादौविधीयतइत्पध्याहारत्वमितिभावः घ्याशीतिक
स्योपलक्षणत्वादितिस्वोकडपादौसंगशहृदद्धादपीतियुक्तिः सर्वोसर्वोथोज्ञनपदस्यत्युनस्परहृद्धोदोषइतिभावः माघेमुत्पलक्षण
न२ त्वादितिपाठेहृदिममुत्पलक्षणमितिकथंचिद्याख्येयं अत्र घ्याशीतिकेविशेषणेसर्वमितिनतुपक्षान्तरेइदंसिद्धतोतिमावेनेत्यर्थः कथंपुन राम
रपमर्थः सत्वाक्षलेमपाजेअत्याहनेत्रेणचतेइतिनिषेसत्वेरूपेननापामिन्यायेनतद्भिन्नेषचानोदित्स्येवसनिषेधइतितत्संतिपोगपिष्टएजाग ५६

मोपितत्त्रैवेतिघ्याशीतिकेवदोपः आहतिस्वनाप्रयत्नपितिवोध्यम् पूर्वत्रैपलिंगर्थमुत्तरपत्नाधिकारेण्याध्नुतेधाशीतिकेदोषसंत्पाहिरितिभा
ध्येनेषदोषइतितदाहध्याशीतिकइतितिषेधस्तत्रापिप्राचानामनगाणगामित्स्यत्रैतरत्नुवत्सवासभेदेनव्याख्यानात्सूत्रेत्रपलिङेनदोषः सोख्यायामवेत्सेस्या
दौतुनानुवृत्तिसीनाभावादिष्टानुरोभाव्ये केचितु उत्तरपरसंबंधिघाभ्यापरस्यनहद्धिरित्यर्थाइनुहत्तावृपिनदोषइत्याह· अत्रैतत्पसप्रत्याख्यानमकारे
शिनअतिगुरूपत्वहृष्टाघ्यातेरितिवोध्यं· ननुचेति· एवंचाजिग्रहादिनरूपितायासाचामादेस्थःस्थानेघोनभवतइतिभावः अचामादेरितिजिग्रहादि
निरूपितामासंवंधघाचामादेरित्यर्थः तथायएगादेशइतितथायाताउत्तराधवोपितत्रिरूपितांगासंबंधघाचामादेरचःस्थानेपरणादेशो भवतीत्यर्थः अत्रम
तपूर्वंगालोनितिचिंत्यमहिस्थुपात्पत्पनतरोपएगादेशः स्यादृत्यहात स्थानिकः स्यादित्येवंकालनिकंतुहितिवक्तुमुचितं· भाष्येशाकलंप्राप्नोतीति
ततश्चनिषेधपरादुर्लभइतिभावः खाटादीनांच ननुपूर्वसूत्रेनिषेधअसप्रसार्य्यान्यत्ररत्नुवत्पादिविचारः पुनःइत्यतआहपूर्वसूत्रेइतितत्राघाप्र
यशेचनमानमितिभावः तेत्राघाश्रयणोपिननिवेहनापीति· अचामाहेरित्येपत्रहद्धिः प्राप्नोतत्रातहपवादावेचात्यन्यपरत्व नलभ्यतइति
वः नुतुशालइत्यभित्पहितास्वभूतिभावादिलोपोदुर्लभोतत्राहअन्त्रातिनत्वुक्तनशाद्पाठेव्यर्थातआहतदाघर्थइतिपाठेश्चादिरितिलोपस्पृश्याद्यतस्प
प्राणिसुत्वमित्याशयः परेतुहृष्टपरूपणासमाधानंकुर्वताभाष्यकृतातुत्तीतिवरूपस्यासंगतत्वेवोक्ताकेयटोक्तंतनयुक्तंकृताकृतप्रसंगिवेनाटिलो

७ कै॰थि॰ ५७ पंस्य नित्यत्वात् किंच यो हेवमास्येत्पूत्रापि पपरत्वाद्द्वौ सहहतिन्यायेन लोपाप्राप्त्यात्ततदत्य स्यात् सिद्धिः किं च ह्यीपुंसाभ्यामित्यत्रा जप्रत्ययो नुमागमश्च कापि
इत्याशंक्वचि लोपः स्यात् न च नुगाविधानसामर्थ्यं सेणोयं विधिप्रतीति न्यायेन तद्विधानसामर्थ्यात्तरमावोपि पुंयो ह्रेहो मद्दतुक्तं तरसंगतिः ह्वद्रीत्पाद्वे
होनु केवदि लोप्राप्यप्राप्तस्य थाहभ्याबाधान्तरसंगतिः स्य देवकिंचकसोमाघुशित्पुवस्कतगाति न्यायेन सिद्धे कस्योद्दत्तो वदि धानेन हे द्वे लो
पुरस्य बलवत्त्वे बोधनेन पत्त्वाहि पुरस्यासंगतेश्च गोचद्गीति सूत्रेनाप्लोपीति सूत्रस्य प्रत्याहाराग्रहणे नसद्वेनो लोपोदलीयानिति सामान्यत ए
वज्ञापकस्य वस्य माणत्वाच्च एवं च आपं हा वीत्यादि लोके चिंत्यमेव हद्यपवादत्वाद्वो [illegible] विधेयपयोगात्रांत वो ध्यं भाष्ये तच्च नेति स्व
शहस्य द्वारा हि पुपादाहिषि भावः रुपु त्यध्यं वेनमिति तत्र च न स्वाभ्यामिति सिद्धमिति तात्पर्यं नन्वेवं स्वभ्याय इति स्यादत आह अन्येषामपीति
कं येपुन स्तत्तनुवन्नौ हो य पमिहा तेत आह तत्रैवमिति अनंत शाहोव्याहितसमीपवाची तहाहि द्विधे स्थिति अत एव स्वध्या मे भवः सीव आमिकर्ष नास्ति
ति पाठमस्पुपगम्येति वक्तृत्तत्त्व ग्राम स्वाध्यायपयोः पाठः स्वशाहो देश्च स्तयो वेति नियमार्थः तेन स्वार्थिकाः स्वाभाविकं स्वाराज्यमित्यादि सिद्धमिति
भाष्याशयः स्याद् एआ ध्यजितच्च गम्या चामार पूर्वस्य नै चौ स्वेहा धो द्वारा ही नाम दय पव इत्यर्थ इति भावः ह्रा ही तयं काव कार विशेषणात्वात् सम॰
पिति स्यतीति बोध्यं संज्ञापूर्वक इति प्राप्तप संज्ञाविशिष्टस्येव छस्या विधानादि भावः पत्तुस्वरूपमिति संज्ञापूर्वकत्वमिति तन्न अतिप्रसंगात् ५७

आरोहिति वक्तव्ये ओर्गुणात्स्य पस्त्रापकत्वो छिद्यपतेस्य सापितो पि चरितार्थ्याभावाद्धिगाहुः अपोत्र ग्रुणो हतेति भाष्येन क्वापि दृश्यते अन्येषामपि दृश्य
तद्दत्पुरस्ताभियुक्तोक्तैः प्रपंचः ह्यग्रा स्व श्वेरस्प्रथाह्राहेव प्रत्ययेतरत्ते नेन दीर्घः संज्ञापूर्वकस्यानित्यत्वं च न क्वापि भाष्ये आग्रतमित्याहः वहिर्गत्वा हिति
प्रयासत्निस्य प्रत्यानाश्रयणा वो धकं च वचनमिति दो ध्यम नरपुरस्वात स्माहिती इति अवयवादतो हित्पादे भाष्यपरिहारणां तस्येत्च संख्याया इत्येवेति
नन्वत्र संख्या इत्यस्य सर्व धे समासान्तिकाहि भ्यदीति सूत्रस्थ पसमेनैष्ठिकमिति भाष्ये साहश्यादि विशेषणा तेन अनुहन्ने स्वाकमेने सर्व धाहतेन पर्षेम
णांत स्पेत्पुस्यान्यत्रक्तां चित्तोत्वतेन परमनैष्ठिकसिद्धिरनतिसम्पन्न्धप हो घातस्य स्याद् इपत्तरवाकसाह वर्षोच्चास्यापि उत्तरपरस्य वमवन्ने पित्याशया
त नतु पूर्वपरस्य सामान्यसूत्रे णासिद्धत्वाद्वचनमव्यर्थं स्यादत आह वचनं त्विति सपंफलान्तरमप्याह उत्तरपरहहवाविति चित्वमत हिति हृद्रगसं वृते
पूर्वपहस्य वत्वादो पूर्वपदस्य चेत्युक्ते स्पत्रोन्तरे हद्भावि सयेपूर्वपरे हत्यभावे वो वहराह्यपलवकाशाः ध्यशीति केऊ न रसंवध्यच एवो भयप्राप्ते वपति धे
धोपपत्तिः फलादि शेपयेपयस्यापि तो ह्रयो संभवस्याभावाद्दयीतिये वमूल मसंभवो च्चाप्य लोपपे प्रतिपादितमित्यिवनंतरतार चामाहद्ध देवसान्ति
वहातत्तत्तित्यो या शिष्टेरागमाः स्याहिति भावः प्रा ॥ पा ॥ ननुग्रामः समहो नगरदेशो वृद्धिशयः इत्यर्थभेदान्तरावश्यकमत आह पथपीति विकायः
समहः भाष्ये आगात इति ग्रामादिति कुतो भवान् आगतः इतिप्रश्नेन्वयः कुतो भवान् आगच्छति ग्रामाच्छ्रस्थितसाद्दः सामान्यशहस्यापीति

७
कै.टी.टि
४८

एवं च ग्रामशब्दो जनविवाससामान्ये तद्विशेषे चेति भावः अत एव भाष्ये एव ग्रामलं नगरमिति संस्थाविशेषाद्धि तेग्रामो घोषो नगरं संवाह इति चोक्तं अरण्यसंघपि
शेषः तद्धर्मः स भूयोपाराशान् प्राकारेति प्राकारस्परिदाभ्यामयुक्त इत्यर्थः शाकलिकः इति शाकलेन प्रवाहे किंमुन ग्रामे लाभपरार्थमाहल्लाघवमिति एवं चा
त्रनगरस्य ग्रहणं प्रसाख्यातं स्यात्याः कालद्वितिपश्चिमा तस्यैव त्रपरिच्छेर कमांश्च भिमा शाहेना घ्नतिनतु सर्वतोमा नमेवपत एव प्रतिषेधात इति भावः सत
पिसं भवेदाति इद्व गाविश्वत इति पवोक्तं ज्ञापकादिस्यपि दोष्य इति भेददति अंसंख्यापूर्वपदे परिमाणान्तस्य तस्याप्यप्रहणे संज्ञाविषये त्वनभिधानं बोध्य
अन्यथा तद्विषये संदासरस्यहत्यारस्य चाविना थ्यनन्नाप कंभजुष्ट प्रवाहणस्य भाष्ये परस्मैपद्यहि नीतिरुनपराङ्गिकाराभ्यां हल्लिमु नपरस्य ताभिति फला
पहित एव निमित्तशब्दो मुख्य इति भावः जातीति अन्नतरस्यपदे गोत्रत्वारोपण प्रत्ययात्मवाहेरापी सर्वथा जातिरूपेति वोध्यं प्रयोजनाभाव इति हर
दत्तस्त तस्वं वंशाद्यातेस्वैत्यन्त्वे तेनोपसंख्यातिक स्तनिषेध इत्याह यातस्याप एतोपराथंनाति हन्नावदयो भावोत्त भावमनतिक्रान्तं यथात
येसर्पः पुराणपश्यान्तं पद्वत्तान्त इव ग्रामीणथाभावमनतिक्रान्तं यथा पुराअत एव समस्ते इहस्वानहीत्य इति के चित एतत्वयथा तथा भाव इति भाष्येणाविरू
ध्ये तेन स्मात्स्वहैपिदीघ पाठ एवो चितइति पदे अपंनिपातदति विशिष्टेनिपात इत्यर्थः अविपरीतार्थः स्वरूपार्थः एतदृर्थं इति सतरूपार्थ इत्यर्थः राम
आतोपुक्लनतु निवेदका शावास स्तलश्च तेवा ध्वंक स्याहत आह ठनमस्पेति इस्मुपलक्षणं पूर्वेगातपोत्वस्य दीर्घ्हे रालोपप्रसङ्गा चापिता थ्यात ४८

क्षिप्त मेतेनापवादत्वाभावप्रक्तेनेपुक्तं पर्याय एवं च न प्राप्नोतीति भाष्यस्य पक्षे नप्नोतीत्यर्थ इति भावः असंदिग्धो विधिर्विधे इति तदुक्तं भाष्ये वचना
श्चिपि अभिव्यक्तस्य चिसकेपाशितिवन्तेत इति इस्याप्यक्तं तदा तु मानिकाभिस्य अर्थः अरित्व ह्वावारिव ह्वावाहित्ति आर्धतवदेकस्मिन्नित्यनेनाचामाहित्वमिति
भावः नोहत्त्रोननु कमोरोडि स्वद्रोरालोपकामः सिद्धोतं आह आयादय इति ठधमोपक्रमेति तयोरनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः हंस भावादि
तिघज धर्मक धाधदत्यन्यस्या स्पुगिति इन्नपेइति अर्निहाति अप्रपुग्रहन्नपेइत्यर्थः नन्ववनेन पुग्रहणे पदातिव क्नुपुक्तम आह लघुविकरणा
दितिमतस्य पश्यान्ननुवत्सभा पासाप्रत्ययक्तत्वात्कर्थमिह मापराम श्रीति आह दत्सभाणास्पति ननुस्थग्रह णिरनके स्याहो प्रत्ययस्य क शहस्य
प्रत्ययस्त्वाये गतिं आह प्रत्ययसापीत्य भ्रजेति एवं च सोत्रचारसमर्थसमासइति भावः ननुह लोपात्कथमतत्सत्व गमत आह प्रत्ययलक्ष
णेनेतिदाप्यमितिति आपिपदेपदेगमविघमानस्य एक तद्वचवा कारस्य प्रत्ययस्य कात्पूर्वस्येत्वमिस्य त्याज्यादति भावः च इति शब्दः स्तुतं तइति गोधि
पोषिण्यादिस्त्रष्टुभाष्य प्रामाणिपदंन्वह न्तत्सचेमिनजामितपुवष्यायां तन्नेहनजन तक्क पिसमासेतिप दस्यपोसक्लिगात्वत्वात प्रातिपदिकत्वेनलु
कपिप्रत्ययलक्षणानस्तुवतत्वात्कयः पूर्वभागस्य समाससज्ञायपहा कपसमासस सन्त्याप्राप्पुगप स्मृत्नि कपः समासावयवत्वं डवाचति कमेव समासां
तविषये चस्तवता नधिकारन्या नेति त्यस्याग प्रत्ययस्यानर्थकत्वात् परिपूर्णं पर्ह इति स्याहिन्याय विषया भावादिति भावः एतेन कथं तस्य प्रातिपदिकत्वेन

७

कै·टी·वि तत: सुपितत: समासइत्युपात्तःत्ता वृताप्यनेकसर्वता भावेन समासस्वरूपप्रयारत्वात् अत्रोत्वा सिद्धेश्चेति दिक् अस्यपइत्यस्यप्रत्युदाहरणांस्थीप्रतिवु

५९ हवद्दति· उपचयपइति· नहकुरणात्तलाघवदि पर्थः नचैवर्णग्रहणस्थग्रहणाभावे कांतात्ततयाहितपर्थः स्यादितिवाच्यं· इकारादीनामितिनिषेध

पूर्वोपत्नेः एवंचपर्वग्रहणमपिमास्तु प्रत्ययेकी त्रिवधुक्ते कादावित्पर्थक्रनया तपोरितिनिषेधसामर्थ्यान्नेतिभावः उच्चारणार्थं इति· एवं चप्रस

पस्यकग्रहस्याभावइतिभावः नतुववनस्यकारिकादिस्व कायाः स्यादत आहयथैवेति एकादेशा इति अंतरंगत्वान् वार्णादांगमित्तिर्ज विभिन्न

स्थानिकत्वान्नेतिभावः स्थानिवद्भावादिति· नचैवमकारस्यनाप्यत्वेककारएकारा भ्याव्यवधानादितिवाच्यं सामर्थ्यानादोषात् अतएवनयासपारि

त्यासिद्धितार्थ अतएवेतिकाशहेत्रिभिर्व्यवायेपिन दोषः भाष्ये काराणोति· ककारव्यवधानंतद्वचनात्सारव्यमेदो ताभावः व्यवहितस्यापीति·

पूर्वग्रहणमस्तु भयात्वपीति अभिमानः कान्यूविस्येतीति· तत्रपूर्वग्रहणात्तु ककेस्यारोपस्यकार्थित्वनिहत्पर्थमावश्यकं तत्संबंधी जितका

रस्यसंबंधीत्यर्थः एकादेशोक्तंनेति· अतोगुणादित्यनेन टापाहेतिदापसहेकारे शास्पस्थानिवद्भावं विनापूर्वकारेशास्पस्थानिवत्वं वक्तुमश

क्तत्स्यटावेकादेशेनापहारेणाहर्थेऽऽ्हितिभावः नपुनर्मिति अकारयोरेकादेशस्येतिभावः सकृद्ग्रहणेपिनयासमो इतितिर्थोप्यतएव चरितार्थः राम

अनाश्रितोतिनिस्थानिकत्वादितिभावः ननुयुगपद्भयाश्रयणेएकस्मिन्निषेधइतितत्रपाख्यानपरात्तेकः प्रेप्योदिरोधार्थीपुगपद्भयोः ५९

करोतीत्यारिकाद्वाभ्याह्वभ्यतीत आहतुल्यकालमितितुल्यकालमितितुल्यकालमेवोभयमाश्रितमित्यन्वयः आग्रुक्कारस्ययुगपत्कार्यविशेषणत्वेनाश्रितादि

तिभावः नपारयेयाः पूर्वहेतितिकृत्वे स्वसंतदिवस्कृतमितितात्पर्यं स आदिवय पादत्पस्यप्रयोजनंवितुपंनलुक· पूर्वमंतरंगत्वादित्युमत आह अंतरंगांश्चेति· विपम

नाहितिवस्तुतस्तु भाष्यप्रामाण्यात्तधिप्रयेतरंगानपीत्यस्य ज्ञापकमिति स्याशार्विन्त्रिकात्वेनानिस्यावमतौ कार्यमस्यानभिधानंचेत्याहुः सौविषयत्वात्प्र

क्रियालाघवार्थत्वकतिवतिक्रमोदत्यन्वयः पूर्वमितिपादयंतीतिवेति· अर्थद्वयस्याप्युपलंभावः क्रुयातीतिपचायविकुर्टादित्वात्गुणाभावे चकाराभ्युकस्येव

त्वाचरणायतीति· हलांतगुणप्रकाशयतीत्यर्थः व्याख्यानीतिलोकायतशब्दस्यव्याख्यानमस्माग्रंथविशेषइत्यर्थः वर्त्तिकाभागुरीत्यत्रापि वर्त्तिकेत्यस्यव्याख्याना

त्पर्थः स्वक्षिप्यामितिअत्रांतिव्याहरणा आत्माभित्यर्थः स्वार्थकेतितिस्वेवस्तंके पृथः पावादित्वादित्यपुत्रशाहाहिति· वार्त्तिकेपुत्रकेतिअकारस्थ्याचः पूर्वा

दः कैनिपरविरोधात्तत्रकारइति· वा अशतिछेदेनेत्यर्थः स्त्रकारोत्तिवाधनार्थमेव पहुः कारइतिचोक्तं· उरीचा· स्त्रीलिंगनिर्देशमात्रेणा कथमाकारस्त्रीवि

धपत्रंलभ्यते इत आह अर्थगतमिति· व्याख्यातहेनतथामस्त्रीयुकारककारेलस्तत्रत्याहधात्वंताभ्यामिति· भत्रिका· नित्यलुसप्रसंग्रत्युपस्थारित्येवाप्रद्रेः सूत्रा

रंभफलमाहपाक्षिकेति· उरीचामित्यनुवर्त्तनात्पाक्षिकत्वभावः प्राप्यलस्कूणोलस्यांतर्दीर्नेस्तुपुलुक इतिशेषः भाष्येवंतस्यदेतत्युपलक्षणं· सपूर्वे; नुराह

णोदनपस्यार्थमा लन्नापायानुत्पसेपकतोप्याटिवोअमः प्रथमैकवचनेति· आपदायएषहिनस्यूर्वेअनुसाहणादित्तिभाष्येण्येमेवोक्तं अविवक्षितत्वेप

कै·प्र·वि·
५०

तद्दीतोवद्देतदतिवोध्यं नास्ति भवेद्विति एतेनानुपसर्जने य्याहाचार्याभित्यात्ववाधनार्थं भस्त्राग्रहणमित्यपास्तं· उपसर्जने चाविशेष्येनवा धेमानामाव
मतन्पूर्वग्रहणाकरणोशयमाह अल्पपूर्वाणामप्रसंगादिति अथापि ग्रहणेनकेवलानामनन्यपूर्वाणां ग्रहणस्थापि न कार्यमित्यवेशाहतत्त्वयद्योतीति· भाष्य
अत्रयप्रमात्रस्येत्वं वक्तव्यमिति अत्रयप्रमात्रस्य पथेत्वं भवतितव्यात ह्यारख्येयमित्यर्थः॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्य
प्रदीपोद्योते सप्तमस्य तृतीयप्रथमाह्निकं रत्नेऽकः॥ ॥ननु विशिष्टो ज्वारणात्संशयोपुक्तोत आह किं वर्जनेति· ननुपठतीत्यत्र दृशाद्वोरस्येवत्पत
आह आनर्थक्यादिति न तु वर्णग्रहणे प्यानर्थक्यं तुल्यमत आह वर्णग्रहणे त्विति· ननुठगादिषु संघातस्यापलब्धे तेषामिहानुक्तत्वाद्वर्णग्रहणे पुनरा
नुपपत्तिरत आह वर्णग्रहणे पक्षेचेति अत एवात्र पक्षे गतिनिमित्तं पठकारे इतिवत्सु माता भाष्ये संगच्छते· वर्णपक्षे पुसादीनामिति तद्समुद्भावाद्दिति
भावः· ननु ठगादिषु वर्णमात्रस्य प्रत्ययत्वाभावात्कथमत्र संघातग्रहणमत आह इहचेति दिशिष्टपदार्थमाह तत्र्विं तस्येत्यादि वस्तुतः स्वविशेषकारदिशि
दृपठनीयमित्यर्थः· वर्षाणस्य ठकारस्य ग्रहणमिति भाष्यात्तमस्थितिकस्यठकः ठस्येकेति वार्त्तिकस्य भाष्यो क्तरीत्यास निपतत्युप्रभाष्यमसिद्धमिति भा
ष्याशयेति चित्तरीत्याति· एहोत्तवादिषु प्रमिते तत्र भाष्यतिक त्वग्रपरिहारियुतेऽपि भावः· अंगस्येत्युपसप्रकृतत्वादस्याहि सिदनंतस्युपयुक्तमत आह राम
अंगेनवशादिति भाव्यं तेनतिलप्रयौगिकप्रत्ययमस्त स्येहापयोगादिति भावः पंचम्यंतस्यैकदेश त्वेमत आहसामर्थ्यादिति पंचम्यंतस्यान्वयायोग्यत्वादिति भावः ५०

तेनाग्रावयवस्येति प्रदिते त्परो· अदविपरिहारमुपपादयति· अंगावयवेशेति· सा स्कादिति· समुदायस्येत्युपलक्षणं निमित्तत्वभित्यर्थः· अथवेति इस्ठ ग्मितिमि
न्नेलप्रत्यये च प्रतपरदे महिति भिन्नलोतेन तत्कारणे बलात्परं षष्ठी वंशदतिवापुरत्र सद्बाधुर्चिन्तनलोपेवायुक्तद्वेहीन दोषः नियमेनग्रत्ययोपदेशकाल इत्यर्थ लाभः
कथमिति इंद्विसं· संनिपातपरिभाषया पि माश्चितिके शेषवरणाप्रायुक्ते कथं यथान्यासेनवाणं तदाह यथामिति· इस्स·स्य पत्वस्येति· आस्तिवस्थ
घशीनां वक्ष्यपार्थः ननुसमुदायेगुण भक्ता अलपदा कथंस्वकार्यं प्रवर्तयेपुत आह पत्रसमुदायेति· संदेहार्थे इतिप्रक्रांतरेपरीहारस्यानुत्थाने
दर्शयितुं संदेहार्थे विप्रदिशाद्दो व्याख्येयस्त्वर्थः वर्णकेशानां वर्णग्रहणेनग्रहणोपनर्थक्याह अत्रपयालाच्च कथनस्यप्रवृत्तिनिमित्तं चेत
अन एदास्यकाव्यितकपाठतालकेयत्नो· क्रोशकोरणाः षडितिपत्वं होहंते अप्राधान्यादिति विशेष्याकांक्षान्वयित्वाच्छेत्यर्थः प्रधानोपकारायेति प्र
धानस्यकुत्वस्यकुर्विषयलाभरूपोपकारायेत्यर्थः· इंद्वनिर्देशेतु स्विति सहचिवक्रायाद्वन्द्वे तत्तन्निर्दिष्टानां तदस्यान्यापि कत्र संदेहस्यन्याप्पत्वादि
त्यर्थः· सावयवेनेति भिन्नवस्तुविषययोरपि वीप्स्यं व्यवहारस्येत्यर्थः· ननु वचनसामर्थ्याद्व्यवधाने प्रहन्त्वावजिप्रसंगः स्यादत आह निर्दिष्टेति
न्तज्ञादेशस्यावृत्तिवलात्तच्चद्वयोरत आह अचोयवमिति· अज्ग्रहणसामर्थ्याच्चेति स्ववर्णकारपरत्वात्स्ववर्णद्वैत्तत्देप्रयत्नात्तिः तिभावः घातपत्वप्रसा
वप्यतरणवा सर्वकुत्वत तत्त्वभित्तितात्पर्येनेनुसत्यपि वचनेऽवयवेतपौर्वापर्याभावात्प्रत्ययविशिष्टत आह एकग्रहणकेऽनिसलवृद्धि कार्यादेदेपी

७
कै.टी.वि.
५१

तिहोर्हतेरिति समुदायविषयान्वयेन सत्साधुरिति भावः सौत्रोऽर्धह्रस्वपन्यपेक्ष्य कृतित्तेति सामर्थ्यादिति भाव भाष्येन शास्त्रकृतमानंतर्यमिति याह क्व पुनः शास्त्रकृत
मानंतर्यमत आह यथेति अत्र हि स्थविद्यमानवत्त्वात् श्रीतृप्र वक्षानेपि शास्त्रकृतमव्यवधानंनत थैहत्याशास्त्राभावादिति त्यर्थः अभ्यासाच्च नन्वभ्या
सस्यकाषिक्तवत्त्वाभावादस्य पदतिरर्थमत आह अष्ठवंतेति जिहननीयिषतीत्यत्र सवंतात्सज्विधानेन सवंतावयवो हतिरित्यर्थः आचाक्षि वा त्वा
नर्यपत्तेभ्यः सनाश्रिक मननिधाना स्यादेवेति भावः तत्र कुत्वे दृष्टापेन्निस्तन वस्तु पात्यायान्यविशेषात्तत्तन्तु हंतेरेवायमभ्यासोत आह अंगाधि
कारेणाचेति अभ्यासनिमित्तप्रत्यय इति अक्षत्या सत्वेति भावः आत्रो तत्प्रत्यया क्षेपेद्वीजमाहतथा चोक्तमिति अंगास्यैवत्र अत एवाभ्यासाधिकारे पा
ठस्यापि सार्थः नन्वंगाधिकारपाठाभावेपि अभ्यासेन सघटितसमुदायस्य प्राप्त्योत्तत्वा क्षेपेतत्प्रत्ययस्य प्रकृत्याकांक्षायां प्रत्यासत्त्योपस्थित
त्वेन हंतेरेवसंबंधेन जिहननीयिषतीत्यादौ न्यायप्रसंगः स्यादत्र परेति क्षे सप्रसारणात्प्रभ्यक्षेतत्र कोपदेशात् चेन्न शहानुप्रस्थितप्रत्ययात्क्षि
स्यप्रसंगोः आहु वो वाविषय वेसानाभावात् अत्र चैवमादीनामंगाधिकारपाठस्य वज्ञापकः परे तत्र प्रत्यया क्षेपस्य नोपयोगः हंतेरंगावयवस्या
पाभ्यासत्वस्य अध्यासस्य पोर्ध्वं पीपिषा स्वेरानिमित्तत्वं ग्रहाम्यासस्यांगसंज्ञानिमित्तानिमित्तका भ्याससैव ग्रहणमिति भाष्यार्थं माहु भाष्ये राम
पक्षिद्वयाभ्यासद्वयात प्रानिमित्तद्वयोः पूर्वाभ्यासे तत्र्यर्थे लिङ्गहेः समस्यतपदेनेवाद्धिकं प्रतिनिमित्तत्वं वोधयता तस्मिन्नाप्रयोगभाष्यस्य सप्तमी निर्देशः विषय ५१

सप्तमी वा हेश्चदि यस्मिन्नहिनोति रिति पूर्वसूत्रोक्तस्यैतोस्यार्थः कुत्वविज्ञानार्थमित्यनेन भाष्येणास्य कुत्वमात्रविषयतानान्यविषयतेति धन्यतेप्र
जिघापयिषतीति एव मुत्तरसूत्रविषयेप्रतिजापयिषतीत्यत्रो सन् विठो त्रैः पयपूर्वीति यघापिरीघात्यर्थः नन्वाहे निघ्याप्यानिघ्नाहिति उदिवोवे
तिकार्यं विकल्पाधस्य विभाषेति तिधाप्याणि हिनस्यादिति भाव कृत्वाप्रसंगादितिवार्त्तिकं कृतमत इति शेषः वार्त्तिककारस्येति तस्य भाष्यकृतानुदस्य
त्पाख्यानात्म्याख्यकारस्य चात्रानुकल्पनापेक्षैकस्य सत्रकृतस्तत्काले तावन्मात्रत्वस्य स्माणाकल्पनाघ्यक्तेति भावः उक्तानुक्तदुरुक्तचिंता
कत्वं हि वार्त्तिककारत्वं स्यादित्यादेशपक्षे हिमाक्षिप्तप्रकृतेनान्वयित्तिसमाजइति समुद्योरजः यम्पुधितिपसुधिपिततोन्य कुल सूतिघञ्अ
हेनोन्तरं नन्वस्याघ्रिवद्भावप्राप्तिरिति चेत्परम् आदेशस्यात्तेनस्याविवद्भावोनतुस्यानिन आदेशावद्भावबीजं अतो नायमग्रंथ इति बोध्यं निघ्नापायानि
डिनिशब्दहितो निघ्नायामिति प्रतिषेधादिति भावः अर्थभेदेनेति सुचशोके इत्यस्य सनिसिध्याती स्थर्थः नन्वेवं च तेन परिहारे गौरवमत आह यथा
न्यासिपोति धुपसर्गादिति सुमस्त्यार्थाहम्ये घपेः यपतेद्वीतः भुजनुज्यौ तौ रादिकस्येतिकुत्र लौकिक्रिया इतिज हार्थः रोधादिकस्येतिच्चभ्यवहि
यतेनेतितरार्थः सत्रेएवसत्त्वादिकं प्यात्वानुपपत्तिरत आह नुज्यौ तिलोके वाहोकृतिम भावं धाद्यर्थः पेचु शाकेद्याभ्रेहः पारिगार्थानुसुसन्तदिति
इतित्तस्तुपपत्तिरिति भावः स्तज्ञावयवत्वादिति वहुव्रीहिः स्त्रत्रायाणोपस्य पाणपवयवके लक्षसोतिकेचितभाष्ये तत्रकर्मात्मिनितिश्रुतभौदितरपर्य

७

कै॰टी॰वि॰ तयोरितिभावः इतरस्त्वज्ञानादाह अधिकस्योत्तिस्त्वाशयं प्रकल्पयतीत्येवोपीति नुजिन्ताद्यस्य व्याख्यानं चेष्टाहितार्डिति नतु क्षुजेरप्येवं स्यादितिभावः
५२ वक्तव्यमित्यत्र स्यादित्वात्किंतत्रापि वचनेनेत्यत आह भञ्जशाङ्घ्रितिन्ति अंतोदात्तः स्यादितिडगुपधलक्षणकेप्येवं स्यादितिभावः वस्तुतः संज्ञापूर्वक
विधेरनित्यत्वेमानाभावाद्गुणाभावाद्यपपित्तन्निपातनंबोध्यं यज्ञपाच्चेः भाष्येप्रपूर्वीवचिरशाह संज्ञायामितितत्रैवेत्यर्थः एतेनप्रवाचनामग्रंथवि
शेषइतिहरदत्तोक्तं चिंत्यं अपिवा कस्यविशेषवचनादित्यस्यनियमानुपपन्नोहेतुत्वमुपपादयतियद्ययमितियत्नांतरं नियमार्थमित्यत नन्वेवमन्योपस
र्गपूर्वस्यनस्यादितिशंकायामिष्टापत्तिमाह अन्योपसर्गेति तथाचप्रयुज्यते निर्वाच्यविद्येति नदिवृत्तयस्यव्याख्यानंनानावाक्येत्यादि वाहु
लकादविकरणोकृत्यः इमोरहहित्वादितिइमोरहदेर्घयवाक्रमहोरितिपठनीयमितिभावः पूज्यमितिविहितएवंचपूजेश्वेतिहन्निश्चित्येतिभावः
मोऽपुनरनुभस्किः इदरविधारविषयएव अपभ्रंशइत्यादौ शाङ्गांतरसंनिधानात्सामान्यहानत्वमितिशंकतेनचेति उत्तरयतिनहीति अनेकार्थ
स्याक्षेप्तत्वाहितस्यवोधनियामकत्वमात्रमितिभावः घोलोपोकेचित्त्वनित्यमिति आस्यार्थस्यपक्षोभ्यकृतान्यघत्वादिरम प्रामाणिकेजस्वेत्याघ
सार्वेवेत्यन्ये श्रोतः स्यतिनिर्देशोनिनचमवर्ती स्यदित्वोतइत्यस्याविहितविशेषणत्वागीकारात भवतोरित्यादिनिर्देशेनप्रतिपदोक्तौकारस्येवग्र राम
हणाच्च औकारान्तप्रकृतिकाचारित्वेतार्तॄनसंत्येवान्यादितिभावः नकेवलमिति कस्येनिलवेतिचसन्ते आतइत्यतःपाणेवपोद्धेलवेत्यत्रा ५२

पिलोपयरसंबंधेवाधकाभावइतिभावः ननुशारपिशमादिभ्योविहितएवेत्यत आहस्यनेवेति दिवादिभ्यइत्याद्युग्रहणाद्व्यवस्थार्थकत्वयाश्यनशमादि
शाद्वीच्छासोनविहितोऽनुत्तश्यपुरछेजिपुरे कार्यिनिर्देशाभावादितिशमादिविहितशिष्यंगस्यरीक्षस्येत्यर्थः स्यादितिभावः श्वितुलामु ननुसत्रेएवा चमा
मितिपाठ्याद्वार्त्तिकमनर्थकमत आह धिन्विकृण्व्योरिति सपाठोनार्षइतिभावः तमपिपाठंस्थाप्यपपत्ति अथवेतिइक्षुगामिन्छुगामीति पाठेतोहारिकसेदोहितः पा
ठारन्यस्यग्रहणाशंकेवनेत्यत आह अनार्षइतिगतोप्यनुहितएवपाठइत्यर्थः नोवश्याप्येलोत्ति प्रकृत्याश्रूयतिशाति त्यर्थानरोमइतिभावः अत्राची
त्यसमर्थकानुहन्निर्दोष्या अतएवक्रमः परस्मैपदेषिवितिरीधः स्यन्यपिभवति अतएवभगवतातत्रत्रविहायात्रेवैतद्विचारः कमीति बोध्यं
पाघ्राआदेशेवेतिइस्वाबेवोपपादितं धातोरितिसूत्रस्थपूर्वेपक्षवार्त्तिकग्रहणांतेनतत्रत्युमसिद्धांतवार्त्तिकस्याप्युपलक्षणमित्याशयेनाहतंत्रा
पमिति स्मरमेवेति इदमेवज्ञापकंधातोरित्यत्रादाधिकारस्येतिभावः ज्ञाजनोर्जा जनित्वत्राभास्यपर्याप्यमाणविकरणएवनजुहोत्यादिरित्याहुः अ
नुआतोदीर्घइत्यत्रातिङीत्यनुवृत्तेः कथं जानातीत्यत्रदीर्घोत आह आतोदीर्घइत्यादि आत्मनतज्ञापनपरं उपादादीर्घ्यइतिसूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्ति
अहंतत्वेनैवगुणाप्रतिषेधवार्त्तिकप्रत्याख्यानसंभवेनास्यत्नस्यगुरुत्वात्तस्यासीत्यपिमितिसूत्रस्थं चभाष्यंसत्रस्येतदेकदेशिमतेनैवेति बोध्यं फलान्तर
ठेनास्याउपलभ्यतेनन्वनेनदीर्घेअज्ञानाम्भोइत्याद्यवेनतस्यक्तोनस्यात् अत आहस्यवसिद्धेतत्रापदीर्घग्रहणस्यकृतत्वावृत्तकानाद्याहरस्त्रा

६ कै·टी·वि·
५३

दिमिरुक्तत्वात्· अत एव प्रत्यभिज्ञोऽस्तीत्याशयेनाह· न चानंतरस्य परस्य टेरिति तदर्थोऽपि चाभीत्यादौ तत्प्राप्त्यभावेन किमर्थं दीर्घग्रहणेन तन्निराकरणमिति
चांद्रदीर्घग्रहणाभावस्य तेनोत्पत्तिविषय एव टेरित्यस्य प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येन तत्र दीर्घग्रहणस्य स्पष्टार्थतया तस्य ज्ञापकत्वाभावकल्पना
त· जुमित्वन चालि टीति ग्रहणस्य प्राप्तत्व परत्वेन गणस्यानुपादानादिति तदाशयः ननु प्रत्ययलक्षणस्य त्वे किं प्रत्ययपूर्वस्येत्यत आह प्रत्ययलक्षणेनेति· भाष्ये गुणे कृते
मीनातेर्गुणेनाति लघूपधगुणे कृतिभ्यात भावः ज्ञापनार्थमत्र नश्रितेपति अगतिकगतित्वादिति भावः तस्मात् असत्वाच्चेत्युत्पन्नानुगुणात्पूर्वमेचाश्रितानीति तद्विधेः किं
नशंकेते त आह गुणास्येति· आद्धेश्रयणत्वो मित्यनेन नहि द्विविषये स्यगुणास्यादि शिष्यविधानात्प्रवार इति वक्तुं कुं क्षनिष्पन्न इति भध्यात्रु तत्पत्यर्थः इति भावः
किं ज्ञागम ग्रहणेन तितत्रत्वभावा न्यापेक्षज्ञापकत्वमाश्रित्य ज्ञागम ग्रहणप्रत्याख्यानमुपाध्यायैः अत्र तत्प्रभाष्यस्वरस्योपि सामान्यापेक्ष ज्ञापकत्वं दृश्य
ते· निषेधप्रसंगादिति· तत्रपक्षे विशेषाभावेन सर्वस्य गुणस्य निषेधः स्यादिति भावः भाष्ये पूर्वो योगेति· व्यवहितपूर्वो योगोऽर्थः तथापीति त्वस्य ज्ञोऽपि दुष्ट इति प्र
सज्यप्रतिषेधवादिना प्रतिपाद्यत इत्यर्थः भाष्ये पूर्वो योगेति· व्यवहितपूर्वो योगोऽर्थः तथापीति त्वस्य ज्ञोऽपि दुष्ट इति प्रसज्यप्रतिषेधवादिना प्रतिपाद्यत इत्यर्थः
नहितत्रेति किं त्वा इति भावः ननु कोपाद्यनुवंधत्वात् ग्रहणेनैव प्रत्याह नचात्र तद्भविति तत्सह ओकार इति· विशेष विषयेऽज्ञारणार्थं वर्णानामपी त्वंज्ञा उप
लोपो अन्यथा तद्विशिष्टविधिसंभवनयात्तस्य श्रवणोमानाभावादिति भावः ननु वर्णविशेषाभावात्कथम ज्ञग्रहणाभाष्ये केनेत्यत आह विशेष इति· श्रो ५३

णादिक विशेषग्रहणेन स्यप्रयोजनत्वात्कथं सामर्थ्यमत आह· श्रोणाद्विक इति· लिटः कानज्वाक सु श्रोत्र छं सीपन्तवन्नेनादिति भाष्याभिप्रायः अत एव
भाष्यायमहेति चरितार्थक क्विविति संयोगात्वात् प्रसक्तः अनभिधानाद्ध· स्त्रेनेतिता हाप्रयः भाष्य विरोधो च स्य चि· किशनु जिनीवीनिस्यादे अपवादत्वाभि
तिगुणनिषेधेन चरितार्थमिति वोध्यं वस्तुतो विभाषापूर्वापरेहेति सनस्थमाध्यप्रामाण्यात्भाषायाकस्यापि कापि जागाव्यातो लोकेत्रयस्यानभिधानादेषाभा
व इति वक्तुं युक्तं अथ्याव कार्यस्येति भाष्यग्रंथो वस्त्वर्थः शाको विज्ञातं सामर्थ्यादिदुक्तवाक्यः नैव समवते अत्ययलक्षणप्रतिषेधाश्चेति· चिरणादिसाहच
र्येणाशूरमाणास्येद द्वयं ग्रहणाध्वेत्यपि वोध्यं अत एव भाष्ये क्रपूर्वपक्षेण विरोधः अन्योत्विति· भाष्ये क्रपत्क्षयोः फलभेदो वाच्यः चि: पुगंतल गुणविधा
नमिती तिभाष्ये पिलघुग्रहणाश्रवेन गुणविधानं तस्य तद्जितो वोध्यं तयोर्योगे सति प्रत्याहृत्पालघूपधस्यागस्य तत्पर्यः के चतस्पति अपप्रयोदिं धानतिमि
त्तसंदश्यामहग्याश्रा हेदस्व त्वा दिति भावः भाष्ये लघोश्चासावित्पस्य लघूपधाग्रहणाभावेत्यर्थः सांप्रतिकलघूपधसंभवेदति स्थानषष्ठी त्वसंभवेन प्रधा
नगुणविशेषणत्वे संभवतीत्यर्थः अन्यथा किन्स्यादिति तत्राचलघूपधाक्षिधानाभावेन न गुण इत्यर्थः भाष्ये धातोर्नुम इति होषौपंचमीयतस्तत्र
धातोर्नुमनागमस्य स्यादित्यर्थः कथं जेमिति चोद्यस्य प्रकृते संभतिरशीपति प्रदीति· अवयवात्यप्रतुमानादिति· अवयवात्मकत्वात्समुदायस्येति
भावः ननुन लोपार्थमेवनिपातनं स्यादत आह न लोपसिद्धये इति जे स्वधार्जे चाचुत्तरमेवस्यादिति भाष्यपठेदित्यर्थः वार्तिके नह्येप इत्यपोऽन

के॰शी॰श्री॰
५४

तस्ययोः स्त्रोपश्मोन ह्लोपइत्यर्थः अनङ् लोप इति पाठे अनङो लोपो र्थात्तत्संबंध्यकारस्येत्यर्थः शिटी घेत्वसर्वनामस्थानेचासंबुद्धावित्यनेनतत्राप्यनंता
द्विहितेसर्वनामस्थानेइत्यर्थः स्यादितिभावः लुप्तेप्रत्ययइति प्रत्ययलोपेसंयोगास्यवेन गुरुत्वाभावाल्लघूपधत्वमस्तेवेत्यर्थः केचित्वेतिसंयोगापरत्वेसति
त्वद्रूपलघुत्वशब्दो घटकसंयोगास्यप्रत्ययमतोः गावयववसेवग्रहणाईहशार्थो स्त्वयत्नो वक्ती: किंत्वज्ञापकमितिभावः यद्वाभतपनेलघूपधत्वमाश्रित्यगु
णादितिभावः पुरेत् स्जिह्वयोर्थे त्वमकित्वानि इकोऽलंभोरितिलघुत्वसेनसिद्धेसामान्यतोतिदेशस्य गुणः प्रतिषेधार्थत्वमितिभाष्याशयः इकोऽलहलंता
च्चेतिप्रकरणोक्तद्विद्वेतिसूत्रेणाविहितस्सनः कित्वमपिज्ञापकं वोध्यं नाभ्यस्तस्य गुणनिषेधार्थ योऽसत्यवडधाहस्वत्वदक्के वामिक्षिवार्तिकार्थान्त्रमनिर
स्यतिगुणप्रतिषेधमितिगुणेतस्यहस्वेइकिनेनिजतीत्यादिसिद्धिरितिभावः अविशेषमितिनेनिजतीत्यादावित्यर्थः रूपधीनामीति जौतेयिहस्वेहूपा
सिद्धिर्वेत्यपिवोध्यं ननुपात्वाशितिइहस्विर्वंगुणस्यनित्यत्वात्सोत्रत्वमुपपाद्यपतिकशोभितिः मूलुदिवचने कृतइतिअत्र स्वरस्यकृत्वात्स्मामिःम्भाद्गंत
संयोगस्येत्यर्थइतिभावः ननुमाभूदिहस्य त्रापि अनेकाच्त्वात्गुणः स्यादत आहनमाहिःतिनियमार्थमितिमवतेश्चेघञ् लुकिनिषेधस्तर्हिवोभत्वितत्रे
वेतिनियमइत्यर्थः अथवेतिभूसुवोरितिप्रतिषेधस्यङ्लुकिचेद्वोभत्वित्यत्रैवेतिनियमइत्यर्थः एकाजग्रहणांकत्तेर्थतिमितिवार्तिके रा॰म॰
नष्टमानफलत्वात्पद्विविधोत्रनियमः इह हस्वेवलाघेवेतिच अतएववार्तिकारंभेभाष्याग्गुणापत्तिहस्वाणानोद्धावित्मितिपेकेपेस्याहुःभाष्याप ५४

मूस्ययङ्लुगंतप्रयोगेहढतसंनमानंवोभूत्वित्युस्यछोरेसगुयाठत्कयङ्लुकश्छांदसत्वात्वितद्दहभाष्यायांत्वितिणाहृदहृइत्यस्येति नवाप्येवयङ्लु
गंतस्यव्याहृत्यर्थस्यादितिवाचंसहानुवंधकत्वेनास्याग्रहणमित्यत आत्पर्यातयङ्लुकसत्वेभाभाष्यावाचः भाष्येनवकाशलादितिः नचशपमिस्तो
तन्मध्यपतितन्यायेनसोवकाशमिदचोत्यादिस्येकवाक्यतयात् हेतुरार्थं चअकाराणतपरइतिमत्यर्थेनश्नमिति अकारस्यात्पत्त्याभावेबहुरप्राप्तेर्युन
वीक्यपेतिजमानेश्रनेनेवन्यायेनेतिश्नमोऽभावःजाक्षनयना हश्नमिमोभोवायेतिनघ्नतोव्यवस्थास्तीतिवपदातेत्कालेवशंप्राप्तिमत्वेनतस्प्राप्तभाव
सूपवकाशाभावेवानवकाशत्वमित्यर्थः पूर्वमितिव्यवस्थार्थमित्यनेनाश्रमिमोभावः अभश्वरशितिरतिभावःतुस्थकुं नन्वेवहलग्रहणस्यापिनह
न्तिः स्यादत आह हलग्रहणमिति ठनोहाद्विरित्यतः नतुशमिरकमकस्तः नन्वेवं कथयशुद्धशमनप्रायायकत पाकर्मकीम आह पामीरितिश
वितिः अत्रापिव्युत्पत्तेपक्षकृमते ययन्विकणोहिशामित्पत्सेपरीचअन्यार्थं ननुशाहस्याविशेष्यत्वात्स्त्रीलिंगनिर्देशोनुपपन्नोत आह अर्थगते
नेतिः अवामाता स्वरूपेदृ येतिक्रोतिशाहएवविशेष्योध्याहर्तव्यइत्यर्थः असंयुक्तानामिति अतएवप्रत्याख्यानेनफलेक्तं भाष्येव्यकृशमित
व्यंजनसहितोजत्राङ्कारश्चजेवाथेतिसूत्रेपाद्यंप्रतिषेधात्रेहलश्चिमावजनर्द्धहस्वमितितलहस्वत्वं वेपरत तजत्तस्यहस्वेत्वंवेतिरर्थः पूर्ववद्वेवे
ति अर्थगतंपूजाद्योतकेवहत्वमाहायवहुवचनान्तेरेशइत्यर्थः पूर्वपदेवहदहवइतिपाठइसतिपूर्वपदइत्यपरइत्यत्तोवहवइत्यर्थः कंथाभात्सा

६
कै॰टी॰वि॰
५५

ह्रस्वपुत्राभिधानायोपादानमत आह बहुव्रीहौ चेति· अर्हे तदन्तस्योपयोगमाह यः पुत्र इति श्लाघ्यत्वादितिरत्र चार्हे प्रशंसायामिति प्रशंसार्थो हि
तेषां तत्प्रयोगात्लभ्यते पुत्रार्थमर्हतीत्यर्थ अपाये रूक्षेत्वेयप्यत एव निपातनात्समाहः नान्यत्रेति· यत्र पितुरसंविज्ञानेन मात्रा व्यपदेशस्तत्र न भवति। त
थाः ह्रस्वस्य नतु नदीत्यादौ ह्रस्वविधानात्गुणो न भविष्यतीत्यत आह ह्रस्वविधानमिति पृथग्विभक्तिरिति तथा च योगविभाग इत्यर्थः एवन्त
स्मिन्हीत्यपि वक्तुं शक्यते इति स्यात्मध्येपि रूक्षपातनदीत्यादौ गुणः स्यादेवेति भावः नन्वेवं निर्देशस्य पृथक्त्वात्मानसमानम् एवं सूत्रादित्यपि युक्तमत आ
ह ह्रस्वविधायेति· साक्षादेवेति तद्विधानेन गुणाभावानुमीयत इत्यर्थः तेनलघादेरिति· अयं भावः नापुनर्ह्रस्वविधानेप्रयोजनाभावात्लशीवि
धानपमेतद्ह्रस्वविधानमित्यर्थः मातः शारदेस्त्रयोतोइः सिगुणादसुवामेह्रस्वविधानस्यार्थो न गुण इति कश्चिततन्न· इकारभिमाषोपस्थितावते
ताद्दोगुणोनापत्तेः तदनुपस्थितौ तु मातृवाचकानः सादेपिगुणापत्तेः तस्यनपुंसकत्वेपित्र्योरिति वततपरेरगुणापत्तिरितिबोध्यं· जाति
च प्रकारः स्यादसद्ध्यंतश्चैकप्रकरणोपिनिर्दिष्टः दितिवधनं· किंकोतिरिवि· पुंस्किविशेषः अनपेक्ष्योपीततदाप्रकमतोहोत्यात आघुदा मेवुप्रयोग
ह्वयमिष्यते इति भाष्यकृतापिप्रापमस्यघाइ· तिनतुकुरुशाहस्यकथं घिसंज्ञा· पूर्वत्रा… आदित्यपरे रूपाशोषविज्ञानात् अत आह शेषो घीति राम
·पाऊपः परत्वादितिनित्यत्वेनोत्क्रमत्वादित्यर्थः· लाक्षणिकेरूपमिति· नचैवं वद्वायेत्यत्रापि सदृशीदेत्याक्षणिकत्वमिति तत्रापिनसा ५५

त· आदिवद्भावेनप्रवृत्तेः किंचपत्रलक्षणप्रसक्तिंविनातद्रूपासंभवस्यैवलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाविषयविषयः नचैतन्नयाएकादेशतः प्रागपि
तद्रूपसत्वासंभवस्यैवलक्षणत्वात· अत एवाकारप्रश्लेषेणवार्त्तिकप्रत्याख्यानेपिनदोषइतिबोध्यंप न्यूनत्परेक्षे अंगस्यावंतविशेषणत्वेनावंताङ्गा
भावान्नदीघः उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेतस्यासितिप्रमस्ताख्यितितन्ने· च्यति वद्वायतुस्याहरणाविषयवार्त्तिकस्यात्प्रत्याख्यानायप्रश्लेषस्यचैवंपर्थाप
त्तेः ख्यानिवद्भावेपिप्राप्त्यभावात्खद्वाया अभेधेखद्वायामिताशेयाद्यापृन्निरिति स्फिङे राम्न· शाकव्याभितीति· अत्रप्रयोगोशकटशाह्स्यत
र्थः नतुयोगविभागोस्त्याक्षिप्तारात्याभस्यादत आह इहत्याभित्य चेति· स्वविषयेः स्त्रियाहेतोकथंभावनेत्रायदासस्तीति एवंचास्यसत्स्यापि
त्यदेति भावः पुत्रसंयोगाद्यश्चेति· पञ्चसयोगो हि प्रत्ययोनितिभवति· आधुडान्ने पुस्त्वरभेदप्रसंग एवनेत्रं तोहनेत्रेथेपिनेत्याह द्विज इति· अथ
मिति· सामान्यायेसंज्ञापकमिति भावः वरुकत्वश्रवकेवायुना इद्धुना ततासङ्गैः तेद्धुः परस्यडसाडिरित्यर्थः योगविभागादिति तद्धितडइति विभज्यत
त्रविंशतेर्डितिनदृतिचानुवर्त्यविभाक्तभेदेनव्याख्येयं इति भावः टीरयेतश्चितितस्यटेरितिलोपइतिस्यात्· अयोगवार्थ्यानात् तद्धितदत्येतदेकवाक्यतयेतिभा
वः आतद्धितानामितिपाठेपथा तद्धितानौडाडपारीनाडिवशासामूर्ध्यामिद्वातेः भत्वेपिटिलोपः तथाः तद्धितत्वेपि भविष्यतीतिततदुक्तावपिन
स्त्रीत्यर्थः कश्चित्तुतद्धितानामितिपाठः पथास्त्र्याद्यादितद्धितेःभत्वेपिलोपस्तथा ओडावातद्धितत्वेपिलोपइत्यर्थः कश्चित्तुतेनसामर्थ्याद्बो

७

कै॰टी॰वि मयदेकल्पेपिगरौलोप इति वोध्यं॰ आदिनानन्तुनमुनमुन इत्यस्यात्रैणत्वाभावेन कार्येवत्कार्येकत्रैणे वस्तुत्वनाशिद्धमित्यर्थान्नपुंसके नुमासिद्धमित्य
५६ त्राह भाष्ये वृत्त्यपेत इति एवंचवार्त्तिके केवलात्तयात्रैपिना भावेकेतैकत्रैणे चपेवार्थ इति भावः इति सर्वं सुस्थम्॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसु
तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च समाप्तः॥ चङि ह्रस्वग्रहणादिति ह्रस्वविधानादित्यर्थः विधेयसम
र्थः विधेयसमर्थकह्रस्वग्रहणेन तत्सिद्धिः॥ अभिभाषोपस्थानादिति यावत्तथा दिधिति॰ आदिनावारि॰ अरीरदयतइत्यादौ गुणः चङि॰ यं प्राप्य इति॰
म च णिज्वेति णि मनर्थकमित्यर्थः यथाश्रुतेति अनुपसंजातविरोधत्वादिति भावः॰ अयमेव सिद्धान्त आशयः भाष्ये उकारस्येवेति॰ नन्वपीपचदित्यादा
विति भावः॰ नन्वेवमिति॰ यघोकारस्य ह्रस्व उकारत्वे प्रतिपत्तिगौरवपरिहाराय एकस्येव ह्रस्वोच्चारणाशयः॰ अत्र वदन्ति ह्रदि शास्त्रमर्थवदेवान्यत्र॰ अत्रप्र
हन्तिरपि पर्जन्यन्याये नेति चिंत्यमिदं वध्यात्र नमामीति आवारेशस्य चेति हृद्धि वाधद्वारेति भावः॰ अपचारत्वाद्धीति॰ कर्मण्यसंस्कारे वृद्धिप्राप्तिकाले
ह्रस्वाप्राप्त्याइदं चिंत्यं॰ पदसंस्कारेतु वक्तृशक्तोपांतभाष्यस्य कर्म संस्काराभिप्रायेणाप वक्तव्यत्वे॰ ह्रस्वाभावप्रवाया अलीलवदित्यादावप्यभावाधुाव
र्थमेवस्याहित्विणिग्रहणं कार्यमिति भाष्याशयः पदसंस्कारपितन्न ह्रादेसिद्धं कृत्वात प्रकृतिकपदसंस्कार इति धात्संज्ञासमकालमेव वृद्धिरिति ७म
द्वाघोह बिनो प्राक्तः एतेनादीदपदित्याद्यपि चिंत्यं भ्रष्टवदस्त्र परश्चात्रपास्त्रे नाल्पस्य हह्रस्वदित्यस्य द्वितीयपदे धनद्यन्निके तस्याज्ञवसत्रेणोति ५६

व्युपसंख्यानमित्यनेनसाधुधि अमतरात्वात्तदनावश्यकमिति णिग्रहणं एतत्तु त्रस्सन्नकै यदे एवस्यघटेन तु च अर इ ग्रहणाभावे काद्येतीत्यत्रापि स्यादत आह मिताम
ति वचनमन्तरेणोतैतिमह्वृद्धौ नात्मित्यर्थः नतूपधाग्रकिनां त्याच्चोपकर्षः न्यायाच्च व्यवहितहरणाभावे च कांस्कारिस्याहवतिप्रसंगात आहन्यायादिति॰ येनना
व्यवधानमिति न्यायादित्यर्थः निषेधेन स्थापके नां त्याच्चोपकर्षः न्यायात्तु अवहितत्वात्तन्निर्णितिवीध्यं असतो ज्ञिए वं चालीलवदित्येवमपात अपीपचदित्या
दौ तन स्याहितिभावः पूर्ववदिति॰ अनकाशत्वाद्धयात्र्धीधकं ह्रस्वत्वं स्यादिति भावः॰ एतत्सूत्रं वा युक्तमित्यन्ये॰ नन्वेवं तदन्तु प्रयोगोवधिद्धेनैन हतौ सारि
भाष्यं व्यर्थमत आह न्यायेति॰ येनना व्यवधानमित्यादे न्यायस्यव्युत्पन्न पेक्षुत्वाद्दनाद्यत्वतद्दह पिदन्च नादित्वाद्विन्तु वेञ्जकमप्याहेत्यर्थः भाष्ये अत
एवा ह्रावाहेशोभविष्यतीतिहन्त्रा वावादेशो भविष्यतीत्यर्थः अत्र लोपप्रतिभाषा प्राप्तस्यो कथमनंतरस्यस्यादित आह॰ इतरदिति॰ अवयवषष्ठीति स्थानेवि
ज्ञातस्याहिस्नानुसंहार इत्यर्थः नन्वेवा विप्नेनांगविशेषुन्यायोऽत्रनावत्तरत्याशयेनाह यण्णस्याहीति॰ उपधाग्रहणाकरणलाघवानुरोधेन पीप
स्योगस्ववधिनोचइत्यर्थः कविष्यत इत्यभिमानः अत्र पत्रस्यांशेन न्यितकांस्कत्वादिपक्षे कस्ययुक्तिः लोपविधौ त्विति॰ गत्याश्रभिभाषोपस्थितत्वभावा
दित्यर्थः स्थानेयपाद्वत्तेस्याएवधु कत्वादिति भावः भिन्नदेशाविन्नित्यानप्रयुक्तालोपपरितंत्रभाषाः वाधायेतिभावः नन्तु भिन्नदेशावेवाप्यवाधकम

कै॰टी॰वि वोनस्यात् आह सत्यपीति॰ उदाहरणांतरे भ्योविशेषमाह न्यायेति॰ अदिटदिति प्रयोगदर्शनं तेन्यायेन त्वादिटदिप्राप्नोतीति रोधस्तदर्थः ननु कृ
५७ तापांवंद्रोणिमहत्वाभावाल्लोपो न स्यादत आह स्यातिवद्भावादिति॰ पूर्वविप्रतिषेधेनेति लोपस्याभाव्यन्तरंगं पूर्वप्रतिषेधेनेत्यनेन ज्ञाप्यते॰ अत एवस्त्री
पुंसाभ्यां कस्येदिमासत्रस्थभाष्यसंगच्छते॰ पिजत्र नाप्नोतीति॰ लुङोवेषामनभिधानमित्यन्येविरोधंपरिहरति अनाश्रित्येति ज्ञापय इतिवस्कृत
कृत्सत्रभाष्यसंमतपक्षमेदे तेन विकल्प एव तात्पर्यं तत्र लस्यानुरोधाद्यवस्थेति तत्त्वं॰ अथवेत्यादिना नपूर्वोक्तिस्पष्टाग॰ किं तत्प्रकृतविषयेस
माध्यंतरमित्येव पूर्वोक्तार्थस्वरूपमाश्रयणीयइत्याह एवमिति भाष्येतस्मादुपसंख्यानमिति॰ यत्तु एषा कृति निर्दिष्टस्येति तन्न॰ ज्ञातेः पौर्वापर्य
भावेन चइह प्रयुक्त विशेषणेनात्रैव क्विप स्कसैवाश्रयणात् किंचता राश्रयणोविषयसप्तम्याएवआर्द्धधातुके इति सूत्रे आकोरेकृत याह
ध्यादीनामंतरंगत्वं प्रागुक्तं ओणोऔरिति रक्षणात् सूत्रापकत्वं च भज्येतेत्याहु॰ नाग्लोपिशा॰ अनुपधात्वादिति ह्रस्वभाविनउपधात्वाभा
वादित्यर्थः पदार्थ इति॰ यणंत प्रकृतिकयापतार्थः फलांतरं तु नास्मिन्वतस्य तथाप्रयोगानभिधानात् अवयवस्थानादेशत्वादितिसमुदायेगुणा
दत्तत्वादिति भावः भाष्ये किं पुनरित्यादिसूत्रमनिवर्तितो पितार्थः काउच्यत इत्याद्युत्तरं अवयवानामपि ण्यंतत्वादिति॰ गुणानामपि प्रवा राम ५७

न कार्यं विरोधेन कार्यप्रवृत्तौ मीकारादिति भाव॰ अत्र दृष्टांतमाह तथा चेति॰ अनुमापयमान इति समुदायद्वारावयवानामित्यर्थः ननु अज्ञत्वसंस्था
निवृत्त्याभाव ज्ञापनेपि हृस्वविकरणस्यातिवत्वाभावात् आह पंचपाद्यामित्यर्थ इति॰ अर्थात् ज्ञापनायेतिते दिक्सूत्रार्थं इति रेत्यर्थः इह त्वस्मुपतेति एवंचेद
भाष्यं प्रोद्योतिभावः आस्थितपक्षाष्ययणोफलमाह शिष्मद्वेति॰ अल्लोपिनां नेत्यपि तहि प्राप्नोतीत्यारभ्यएकदेशयुक्तिरिदं भाष्यमितितत्त्व
प्रकृते गनल्लोपेण ल्लोपित्वाश्रयणो वीजमाह अल्लोपिग्रहणसामर्थ्यादिति आनर्थक्यादिति मालाभावस्पस्यभाल्लोपितेनभिधानमितिभा
वः गोणिरिति विचिद्यत एव ह्रस्वहतेवोध्यं॰ स्वदृष्टयर्थ इत्यादे पदात्वोपदृश्मिमाह स्वदृष्टयइत्यत्र विति स्यादिवत्भावादितिरज्ञत्वस्यानिवृत्त्या
भावज्ञापनादित्यर्थः तथापीति एतदिति क्रमप्रयोजनाभावबोधनायेति भावः ननु वृद्धिः पित्वाद्गुणश्च नत्वमत आह हे इरिति॰ ननु सतिशिष्टत्वात्तार्वधा
तुकस्वरं वाधित्वा विकरणस्वरः स्यादिति कथहे नत्वमत आह न विकरणेति॰ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इत्युक्तेरिति भावः भाष्य
वः भाष्ये गणिग्रहणसामर्थ्यादिति अर्थभावः यीवर्णावीरित्यत्र परस्मा हारदेहं गर्भेतरेत योगः प्रकारेदकारेवर्णे परत इत्यर्थः तत्र सन्निहित
त्वाद्वर्णग्राहकेनवर्णएवः एतत्सामर्थ्यात्तल्लुप्ते पितास्मिन्मत पूर्वगणलोपः अतएवाच॰ परस्मिन्नित्यत्राही ध्येइति भाष्यप्रयोगः स गच्छतीवत्कृत तस्तरंगत्वे

८

के·दी·त्रि· नग्निलोपापसूर्यंप। दर्शयोरिति लोपे नेदमस्य फलं तदाह अंतरंगत्वाद्धि स्यादिनादत उत्तरं स्यान्नित्यत्वाभा[illegible] वर्णापत्तपरं पदे भाष्यं तत्र एकदेशपुनि। तिपु न्नामेवके

५८ पदेन ध्वनितं च· एतेन वर्णग्रहणसामर्थ्यात् श्रूयमाणो वर्ण एव लोपः तेनाग्नीध्यक इत्येवेति हरदत्तोक्त मयास्तं भाष्यविरोधात् तस्मात् सिद्धांते न्याय प्राप्तार्थं नु

वादकमेव वर्णग्रहणमिति तत्व पूर्वमुपसर्गेणेति तिरर्थेनेत्यर्थः विशिष्टक्रियावचनस्य परस्य पदांतरेण संबंधादिति भावः एवं चोत्तरांगस्य वैयर्थ्यं कोपसर्गेणेति मित्र

कं कार्यमंतरंगमिति तात्पर्यं· अन्ये तु भाष्यः कारणपदीनां निर्देशेन छांदस्य पाठादाहुप्रकारे इति प्रकारस्याहश्यं के नहस्रेणोत्पत्त आह वेषामितिप्रश्नस्य परस्यनेन भाष्ये

णोनामुपलक्षणं ध्वनयति अत्र प्रमाणं चोपदर्यते शिलक्षमिति विधेयं कार्यमित्यर्थः नास्ति द्विर्वचनेति शास्त्रस्य बाधितत्वेन पुनः प्रवृत्त्ययोगादिति भावः त

स्य द्विर्वचनमिति द्वित्वमित्यर्थः तस्य भेदान्तरस्य णमेरति भावः तत्र दृष्टांतमाह तत्र यथेति मरुत्वन्नेति आदेशकृतलस्य भेदानाश्रयणादिति भावः तेनमानमाहसाध्या

स्य ग्रहणं चेत्तु चोदितो न तु प्रसक्तद्विगपादेशो काध्यते पुनरेवं तर्हि द्वित्वादिस्थानात् कथनं पुनरुक्त मत आह नाप्राप्ते इति कृते द्विर्वचने आदेशस्यावकाश इति त्वयुक्तं प्रक्षि

न्नवरूपं प्राप्ये यदारभ्यते तत्तस्य बाधकमिति वसिद्धांतात्तत्प्राप्तिविषये चापिताथ्या भावस्य चानवकाशत्वमिति बोध्यं तर्हि पुनः प्रसंगोत्पाद्य मित्सम ग्रंथास्य राम

गतिमाशंकाह इतरदिति पूर्वसामान्येति· असंभवे इष्टेत्वसवाधकप्रयोजक इति वार्त्तिकमते बाधकत्वप्रयोजकतयातमनाश्रित्येत्यर्थः इदानीं त्विति सत्यपि संभवे बा ५८

धनं भवतीति भाष्यमते इत्यर्थः कृतेपि द्विर्वचने॥

इति· दुर्दुर्वितं मुक्तरीत्या तद्वचनाह अथ पुनरेवमिति स्थानादेशेऽपि सावकाशत्वाभावसंदर्शयति· आवस्थावित्येनेति वास्तवमपमाह यदातिति अपमे वचिद्वं

तइति बोध्यम्· क्षमाव सूत्रावकाशत्वाद्यहिपरत्वाद्द्विर्वचनं तदाप्यनिष्टमिति भाष्ये· यद्विति तदाशयमाह स्थानिवद्भावादिति तद्वर्शयति अयदा वद इति भाष्ये पुन

मूआविक्कृतइतिना नाथक इति परिभाषाप्रामानभ्या मविकार इत्युक्ता इम्या समानार्थकात्वे पिवन्नरसंडरस्यानर्थकत्वे मानाभाव इति भावः प्रत्ययावधे हितप्रास्ति अं·

सर्वत्रार्थवत्वदर्शनेन तत्वाविमलाभाव इति तात्पर्यफलमिति तेन भव्यमित्याहो एवन्न भावतिपरस्त्रप्रत्ययश्रयणादिति लंभ्यानुरोधनक्ष चिततरस प्रभाक्षेचित्तविषयस

प्रमात्यर्थः द्विर्वचनेतुपरस प्रवृत्तिरिति भावः अत एव स्तनतु चक्लृपे इत्यत्र क्लृप इत्यस्य संयोगादित्वाक्लिप् परत्वात् संयोगोपध ग्रहणेनेत्यत आह इहेति नन्व लुभ्यान्तस्याप

धातुन संयोगउपधायुक्तेति सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमत आह उपधाग्रहणमिति अत्र पक्षे उपधाप्राधान्येन· उभ्याचक्षयोगात् इति विशेष साधनेन तत्पुरुष

कार्यिणा लिङ्गाकृतिना एवं च तावत्सेवनिमित्तमृहावत गुणाशाङ्गिनतरा· पञ्चादपुनतोपसर्गसोपदः स्वद्ववहिरंग इत्यर्थः साधनं तत्पुरुषकार्ये क्रियानिर्वर्हयति बाध

यति पदस्येवार्थबोधकत्वादित्यर्थः नचाऽसिद्धस्य धातोरपि उपस्थितस्य उपसर्गेणाति तद्योत्यार्थेन त्यर्थः एवं हितत्राश्रपूर्वधातुरूपसर्गेणेति न स्यात् पूर्वं धातुः सा

धनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणाः सत्समेव मेत त्रयस्त्वसौ धातूपसर्गयोरिति संबंधस्तमभ्यतरत्वाद्धातुः साधनेन युज्यते एवं चमृदुः सर्वे तो नरवात रव इति· एवं चेति· संयो

गोहित्वादवगुणाभिहेतितिभावः प्रतिति विधेयमिति नच महाहितिस्त्रेऽत्रहुक्त चितसमे इति· नचवजाग्र इति सूत्रेगुणोक्त तउपधाग्रह्वितीति शालग्रहणेनज्ञापना

द्दोषः तस्य ज्ञापमात्रविषयत्वातः अत एव कृधात्वाहो भावकर्मणोः परत्वात् हृणाठपदेऽग्रहणाच्छिसवद्भावेकारिभ्यतदत्यादो हर्द्विहृदात्तभाभाष्यकारणात्र

१

कै.टी.भि. षो न्निपातीतिसूत्रेपिस्पष्टमेवोक्तंभाष्ये तस्मान्नैषदोषः परिहारइत्याहिभाष्ये कहेत्युक्तिरितितात्पर्यंपुनः प्रसंगविज्ञानादित्यस्यापमर्थः पुनर्गुणप्रसक्तस्तुतत्रंहहे
५९ शास्त्रान्तरेणप्रसक्तस्यविज्ञानाद्धितिप्रसज्जाननएकदेशिनोभिमन्थ्यइतिबोध्यं शहद्प्रा॰ अपिशलार्यमाहनकेवलमितिहलस्यविधानेत्विति इत्यस्मिन्निमित्ताभावादित्व
र्थः क्रमेणः किंत्वनेनेतियद्यपिगुणोत्रपिइष्टं नक्षिप्यतित थापितदस्मादापीपदृष्टामिद्धिरित्यर्थः उपसर्गाद्ध्रस्वद्माना इत्यपतिच्छणि त्यत्वान्तरत्वात्प्रत्येकइत्युक्तिरियमिति
तानं यद्यपिवात्तेवपौर्वापर्यनास्तितथापिअंतादिवद्वेति शास्त्रबोधितमार्थक्षमाजग्रमस्तेवपत आह उभयतइति आद्यन्तइति ह्रस्वपाटनिराकरणायाहधातुप
सर्गयोरितिलौकिकप्रयोगासंपाहत्यायेति नहिह्रस्वप्रवृत्तिमात्रेणालौकिकप्रयोगप्रप्रतीतिरितिभावः तस्माह लौकिकेनेतिअन्तरंगत्वेनैकादेशस्यैवप्रवृत्ते
नतत्रह्रस्वोनपुक्तइतिभावः प्राप्तएवह्रस्वस्याप्रक्तत्वमुच्यतेहोक्षत्कनास्त्येवेत्याहअथायिनेतिः चित्रमित्यत्रतोलुङ्गणोस्मेतिन्यायतएवह्रस्वस्याप्रक्तत्वमुच्यतेहो
मोत्तनास्मेवेत्याहअथावितितिः विन्यमित्यत्रहोलङ्गणात्मेतिन्यायेनपुनेह्रस्वाप्राप्तोः उक्तमुक्ताह्रस्वस्याप्रहृतेस्तुः एवंचाणाआहगणादेवह्रस्वइत्येकदेशिनए
वअगणत्वाभावादिति आचमर्वपूर्वीर्वआङ्गिरस्त्वन्नजीपित्वातिसिद्धीः एतेलिङि आशिषिलिङि तिलिधिलिङि दीर्घमित्राहग्रलिङ वहस्वेवृ
यइतिभावः तदाहत्पङ्ग्रहिङिवाग्निकारणातिरेक्तात् क्रहरुक्तविशेषहितत्वकार्याद् न इत्थंपदार्थइतितत्पदेो विषयकदीर्घशास्त्रस्याचरितार्थत्वा
दितिभावः वक्तातोजातिपक्षेपितद्ग्रहणात्रयसकलव्यक्तिविषयकत्वाद्ग्रहणाअपूर्णामध्याहेवप्रवृत्तिः स्थलभेदितिच्छदुपक्षेइतिपिस्पमेवक्रिया राम
नकाशत्वाहत्वाधकत्वस्यपूर्वप्रवृत्तिसंतत्रकृतेचोत्पत्तोभवत्येवसतिसंभवे उत्सर्गकृतेः पश्चात्प्रवृत्तिर्योग्यतापामेवापवादत्वमितिगुणोपङ्गः त्वको ५९

रित्यत्रानिरूपविधानेवक्ततोपिचेरहंतत्वात्तगुणप्रतिषेधप्राप्ताःस्थानेसंभवेनपरिभाषायाः प्रयोजनांतराभावाच्चदीर्घस्थिरात्यस्याष्टार्थमेवेतिबोध्यं यदिचजाघंम्नाद
तिकुरित्यमाच्छत्यर्थः नतुपधालोपिनक्तत्वात्भ्यामपदइत्यभोतआह उपधालोपस्येति इदंः प्रत्ययभक्तत्वेनद्वित्वस्येवेमतआह ईकइति अभ्यासाद्वे
तिउपलक्षणमेतत अंतरंगत्वाद्वित्वात्मामहोहंतोरित्यस्यान्याय्यत्वातेयङ्गीतिघ्नाभावविषयद्वित्वशास्त्रस्याचारितार्थ्येनेतिभावः घ्नाभावेकृतेइत्यस्यप्र
त्वादित्यादिरूपवक्ततोन्नपक्षोतिविषयप्रसङ्गमौतिचरव्यादित्पाहाविवद्विनमित्तिबोध्यः नछंदस्यपुजनीमङ्गतीतिच्यानीमिछंतिइतिभाष्यानेतुभाष्यचिरकृहीर्घदर्भि
अहृत्यादिवत्नेनभलोकेसंश्रितअतइतिनिर्देशात्रअतस्तत्रपूजमितिम्नमनिवर्जयतिविषयइत्याहिसंशितोव्याग्रणाइतिनियमविशेषयत्नवानुच्यतेविशेष्य
तिपाहत्यापेतिप्रकरणाहिनाविशेषप्रतीतोत्तुक्तोचिदप्रयोगोपिन्यायेनव्यवस्थितविभाषाहयोगः संज्ञायामितिक्तिंचकेचसंज्ञायामितिक्रः उणादिषिरविगृविहिते
क्रियाशब्देनमपंचायसेकथ्यकरूपत्वबुध्यायुगपदमिममीहोतिअर्थः व्यक्तिपक्षेतुप्रतिलक्षणंलक्षणभेदात्सर्वत्रैवभावाभावोप्राप्तइतिजातिपक्षा
अपः व्यक्तिपक्षेपिलक्ष्यानुरोधात्तत्रतत्रक्विद्विषयकलक्षणानुपपत्तेःइतिवक्तुंशक्यमितिबोध्यंजातिपक्षेपिलक्ष्यानुसारेणएवावस्थकइतिबोध्यः अन्तरंगत्वा
गोगमित्पादोअन्यामाभपत्तिअजेदीतिसूत्रेभाष्येतस्यव्यवस्थितविभाषात्वकथनात्र हेजहतयोः अवहृत्याद्विसिध्यर्थत्वाद्धितिः अवउपसर्गादितितत्वे
भाष्येतततिसिद्धिबोधनार्थमेवेदंनतुतात्विकमर्थमितिभावः अतएवचनेचकारोवाहत्यतेश्नुतेस्याधिमहदइत्याहुः सनिपातेतिनवचनात्वधात्वेभाविदवा
हस्वाअसहतिः असिद्धत्वविषयप्रसा प्रवृत्तेःकृतेभजनसूत्रेभाष्येहनितत्वात्किंचपूर्वत्रचकर्तव्येऽसिद्धत्वेपिकृतेतस्मिन्नस्यासिद्धत्वेमानाभावः

२

कै.प्र.वि. किंच आतिदेशिकनिमित्तविघाताभावमाह पाशा अप्रवृत्तौ गोरीत्यादौ सुबुद्धिलोपे स्थानिवद्भावेन ह्रस्वनिमित्तविघाताभावात्तत्र सन्निपातपरिभाषया अनि
मित्तपरत्वेऽजंतस्य भाष्यासंगतिः न च सन्निपातस्याशब्दाश्रयत्वात्तत्र स्थानिवत्त्वमिति चेत् असिद्धत्वेऽपि तुल्यं किंच तत्स्थान्यानि चत्वे आर्धसमाजग्रस्तः सनि
६० पातः अन्यथा हेत्रपोइत्यत्र न लुमतेति निषेधानित्यत्वेऽपि तुल्यं किंच तत्स्थान्यानि चत्वे आर्धसमाजग्रस्तः सुनिपातः अन्यथा हेत्रपोइत्यत्र न लुमतेति निषेधानित्य
त्वेऽपि गुणोदृष्टो भरवस्यात् भाष्यकृतात्तयं भावः अभ्यासिताहेतोर्धत्वसिद्धमेताद्दि किं त्वसंनिपातनिमित्तकस्य तद्विघातकविधिप्रवृत्तेः कालमतद्धि क्षयेत नित्यत्वमा
वश्यकमिति तत्तत्स्थानस्य यकारनिर्देशस्य तज्ज्ञापकइति चेति दिक् अच उपदेशत्वसामर्थ्यात्सूत्रभेदस्यैतत अहहोषायेतिन नुत्रिककापकनिर्देशेऽत्र मारणामपु
नयत्र संबंधः स्यादित्ती प्रविभागालाभोत आह तवेति पृथक्षविभक्तिकइतितद्यपेक्षयेत्यर्थः हं नियोगात्तलोपत्त्व नेअरइत नन्वेदमपुत्र तन्त्रजग्रहणानुवर्त्तं
लवाभ्योमितिहोषः स्यात् तत्राह लवाभ्यामित्यादौ वेति नावृत्तिष्टतइतितस्याः सिद्धातितोक्ताप्यना अयगाचेत्यपिवोध्यः ननुघतेरितं तत्र ह्रस्वस्य वत्वस्याप
पादाद्दइति कथं विप्रतिषेधोत आह पुरस्तादिति अयोग्नि इंट्सवेदेति हत्त्विकृतो न्नो इंट्सीत्यहर्न्निमभ्युपित्येहं आ एज्जृ प न्न्वचइत्यनुवर्तनाद्दनत्यस्यैवभवि
ष्यतीत्यत आह इहेति ननु येनाप्राप्तिन्यायेनअतस्यइत्वं लोपस्य बाधकं स्यादत आह शपीनेति पथ्यामितितयोर्जेत्वात् सम्भवादिति भावः पूर्वविप्रतिषेधेनेति
एपरलोपाविसर्गेनत्तत्राहि दीर्घग्रहणोनास्यापिग्रहादिति भावः ईत्यमेवेति न तु लोपस्य बाधकत्वं पुत्क्षमित्यर्थः भाष्ये एवमपीत्वविधिस्यस्यवमित्वमेवेत्यर्थः अ रामः
पिशाहृत्येवकापाधस्यान्वयत्यपात् अत्र लोपोविग्रहीतेति सर्व(णीहो)धर्वाधहारेत्यर्थः तत्कृत्तिकालस्वदेयधर्मीपस्थितेरिति भावः हलादि शेषः भाष्ये ६०

हलामादिरितिवचनानिर्हारणाइति निर्धारणाल्लभ्यः नित्यपदं निधानमेव निर्हारणा षष्ठीतत्समासनिषेधपरंगीकारेणाहिषात् एवं च प्रकृते शेषे यपद्येवेति समासो
भवत्येवेति भावात् कथमादिशेषनिमित्तत्वमनोर्हलोपस्येतात आह शेषशब्दइति आनुषंगिकेति सामर्थ्यासिद्धेत्यर्थः अवस्थितस्यावस्थानविधानं हि सार्थ
धीन् अस्मनिह त्रिफलं तत्वातिपत्रैवतत्र तत्रैव तत्कालितमपि स्यादित्यर्थः अस्य समवस्थापायामितिकर्मधारयात्प्रयोगो इत्यर्थः आदिवदावइति आद्यंतवद्भावेन
प्रागुक्त एवेति प्रागुक्तोदाहरणान्यपि नोक्त एवेत्यर्थः के ह्रस्वभाविनस्त्वाह ह्रस्वस्यात्येति ह्रस्वइतिसत्त्वने लोपस्यानुवर्तनात्स्यादह स्वोलोपश्चविधीयतेऽत्र
लोपस्य हलविषये चरितार्थस्य ह्रस्वात्याजविषये बाधइतिभावः अजंताभ्यासेति अभ्यासावयवस्यावइतिकृत्तुयुक्तो अन्यथाऽड्भेडत्याद्यावैत्स्यान्तुपपा
धेइत्यादावित्याह आदिशेषनिरपेक्षइति तेनात्रतुषीयस्यादि सिद्धं यापूर्वाः खपः चवेऽमत्तायति पक्षत्रस्यनिवर्त्तायितुमशक्यत्वादिति भावः प्रशुत्तायिष्येत
हर्तिकारादिरितिविशेषः इदं वार्त्तिकमपितह नित्यत्वज्ञापकमितितत्त्वे अतथातोः केनि छान्द्रात्कशब्दाद्यादित्यानि विचरि त्वशब्दस्य द्वित्वे आकार
दितिरूपार्थं वार्त्तिकमावश्यकमित्यपेत्तत्र एत्तत्सत्वात्स्थानपूरणाघ्यविरोधेन धामन अभिधानात् दिव्वनेइत्यस्य द्वित्वे कर्तव्ये कात्वे चेत्यर्थः अतएववाकुवाक्य
इति भाष्योदाहृतं संगच्छते अन्यथा वत्वेस्यासिद्धत्वाद्वगोस्येवाद्वित्वेत्र्यस्व वावमानेइति चत्वैगसिद्ध अवणास्यात् किंच कृतेऽपि कस्य द्वित्वे चत्वेस्यासिद्धत्वोत्तग
कारेकशिप्रवृत्तस्य त्वेउक्रीत्येवचत्वाभावेगस्य अवणास्यातन्त्वनत्कक कथमप्यस्य चर्त्वे सतीझैतेस्यत आह इस्त्वइति शाहेनि सत्वे धातिअन्यान्ये
यस्य शाहस्यानित्यत्वेपीत्यर्थः दाधापह्ह्पस्य निमित्त उपायानाः तहन्याव्यापकालंभाद्वायाशास्त्रवेषप्राप्रयगायइति अलथानान्याप्पमन्तान्यांनस्य

२

कै॰ शौ॰ कि॰ हितिभावः चुत्वलक्षणस्येति तच्छब्दस्य द्वित्वे ऽभ्यासस्वेडेतकास्यानिकचुत्वेत्यर्थः पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्येनेनापि सिद्धे वर्थमेवेतदिति बोध्यम् ननु केनवा प्राप्तिर्न्यायेनास्य
स्हलादिः शेषबाधकत्वात्कथमादिशेषप्रसंगस्तत्राह विषयभेदादिति ननुस्वयं शेषविधानार्थत्वात्कथमानर्थक्यशंकितमत आह अपवादत्वामान्यर्थं द्वयमिति अ
६१ पवादत्वमेवास्यासिद्धमित्युक्तवादिना आशयमाह हलादिः शेषइत्यनेनाति तनुविषयभेदे कथमपवादत्वमत आह एकाश्यस्येति अवयवद्वारा तस्यैकत्वापत्तिमिति
भावः विषयभेदेपि बाधकत्वदर्शनाद् स्यायं योगः छित्वं इत्ताद्व्यपदृष्टयइत्यादिना विषयभेदेनैव बाधकत्वास्य भाष्ये उक्तेरित्यलंबाधिनिर्देशः ओणप तस्य जुहो
त्यादिषु पाठादाह बहुलमिति तुजादीर्घोभ्यासस्येति तत्रानेवादिति क्वचित्कोपपाठः पित्वुनिति अत एव गुणाभावः प्रकृतेचदृष्टभावः भाष्येश्ठ चेति गपताथस्य
केवलार्थस्य चप्रयोगो ऽप्रमतीतिरिति भावः व्यत्ययेनेति अस्पतद्धादिताविति भावः शासेव व्यत्ययेनश्नुरित्यन्ये केयटमतेः श्लुरपि छान्दसत्वात्कल्प्यः हेवा अदृहवाः
तिभाष्यपाठः अदुहूवत वहित्यपाठः दुधातोश्छि रूपसंसत्वात् अत्रैव पइलुगंतस्येति ज्वेत स्यांमस्य गुणेनेत्यर्थ इतिभावः प्रत्ययलक्षणेनेति नेलुमतेतितु
आत्मनेपदस्यांगकार्यत्वाभावात् तथापि लोलुपतेइति प्रत्ययलक्षणसूत्रे विधर्यमिति वार्त्तिककृन्मते इह नियमार्थत्वपक्षेतु प्रत्ययाभावाश्रयणरूपानाश्रयणा
त् प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदाप्राप्तिरेवेति विधर्थमेवेदं लिंगसिद्धानुवादइति अनुदात्तङितः हादिम्गे पद्लुकोनभिधानेदंदत्तस्तत्वेतुवचनमेदं ह्रलोपपरे तत्तस्य
त्वेपिश्तिपाद्यपेक्षस्य भावादनुवादएव वायमित्याह कर्तृपदेवेति हलनोतायविषयत्वान्नियमस्येत्यर्थः अत एव प्रत्ययलक्षणसूत्रे भ्यनियमपक्षे फलभेदः राम॰
पदिस्यद् लुगंताङ्गावकर्मणोरभिधानमस्तितदेदैघुतिस्वाध्यो ननु त्वापीति पंतस्य हणान्नस्य चलक्षणान्तेणाभिध्यामधौनायुक्तो तश्रुत्स पदेवतिवार्त्तिकयपत ६१

णादिनव्यवहितमुच्यतेवत्ततोनिक्षिप्तत्वं प्रयोजकधर्मेभ्य श्रुतं व्यपेतंत त्वंचात्रसंनोव्यवहितत्वात् किंत्वाच्छ्वेव्यंस्यापेर्पितस्येति अन्यथाहस्वमेवोच्चारयेदिति
भावः गौरूतस्येति वृद्धिरूपस्येत्यर्थः गणवचआदेशः स्यानिवदितिवचनादितिभावः अस्य प्राप्तिमात्रेणैश्लेस्थानत्वचफलमस्ति किंचित् तस्मात्स्थिग्रहणाकत्रैव प्रति
प्रत्ययेगति स्यग्रहणमिति व्याख्योयमित्यर्थः घुतोस्वप्यंत्स्येवसद्वचनसाधुत्वमादिघुसदितिविवसमेवभाष्यानुक्तत्वात् अभ्यासंप्यनिक्षिप्तप्रत्ययोरेकसमवेतत्सवह नैश्च अत एव
हुधोतकौपिस्यतीत्यादौ नदीर्घ इतिबोध्यः निजांत्रयाणां गुणात्राबाहलादिः शेषइत्यापि वोध्यः विसप्तार्थमितिलिंगसिद्धपरिभाषाश्रयणागौरवपरिहारायेत्यर्थः तदा
यणोचहलादिशेषोत्तरमवशिष्टस्यैकाच इति बोध्यः भाष्येऽत्र गणार्थमिति कपिञ्जलाधिकरणन्यायस्तत्र शार्ह्वनाश्रीयतइतिभावः आन्तोपि गुणांतस्यत्वं इभाति
घ्नप्रभृतीनां सर्वधातोः घइतिपूर्वपक्षः इतस्वज्ञापकाः सर्वशेषइत्युक्तांगुणा पइलुकौ औकारएवेतितस्येगतत्वाभावात् गुणास्याप्राप्तिः येपेशपतइति येराग
तीत्यादिधातुः अस्यस्थाने गणस्त्येपटितितत्थेतेयप्रोरपतइतिरूपंदेशमतेइतिपाटेविष्वेश्रयावनेदतिधातु येवोरितिप लक्षणमितिभावः चेचतेइतिपाठेय
तुश्चित्यनीयः केयटस्वारस्याद्धप्रधातुं कल्प्यतियद्धलुकि चरूपं चं तिननुहतेपिहस्वत्वेदीर्घः स्यात्सतोन्तत्वगुणाद त्यत आह गुणात्विति दीर्घनाप्रगुणा
रेनादिति भावः प्रतिपाद्यतइतीति अस्माप्रुक्तं त्वंहतेवेपधिकरणतङ्के प्रयोजिनमपीति तहापिवेपधिकरणादृत्यक्तोमित्यर्थः पोवीपर्यदिति अत्र मन्यत
इत्यादिनासनिकस्पचित्वात्युस्याविधानात्सन्वत्वाप्राप्तिः दीर्घस्तुसन्वद्भावविषयएवाप्नेतेनतुतेनेतिभावः सनतस्यैसाभ्यसेतिनतु सुत्रेसयको लेभ्यामाभावेन
कथंदीर्घस्यान्तरंगत्वमितिचेन्न अभ्यासस्याव्यवक्तलेनतावत्स्यर्थतेदीर्घस्याभस्यानेपिइत्वपर्यतमवस्थितोकाराणामावेनतहपेक्षयान्तरंगत्वादिति भावः नन्वनव

४

कै॰ टी॰ शे॰ काशात्मेवापवादत्वमित्युक्तमेवेत्यत आह आदेशेषइति नास्तिविविक्षयभेदादितिभावः विषयभेदेप्यनवकाशत्वमात्रं बाधानिमित्तमस्तीति तात्पर्यमत एवाह निरवका
शाह इति उत्सर्गेति तेच रितार्थत्वेनापवादत्वमत्वोरित्युत्तमाभ्यामलोपकृतेप्राप्तौ तदलोपस्य सकवामतया बाधकार्थेन तस्येव तत्राप्तेः एवं चानवकाशत्वमष्टमेव
६२ तिभावः शेषपदत्वम्पनिरवकाशबाधकत्वेमाध्यतात्पर्यादित्याह तत्रापीति अनपेक्षितेति अनपेक्षितोनिमित्तविशेषोयेननाप्राप्तत्वपरत्वादिकं येन तदित्यर्थः दीर्घी
कितः ननुकृतेपिनकिं अतस्मस्वदीर्घः स्यात आह दीर्घस्येति अस्यालोपनिमित्तोपकत्वमुपपाद्यतियेधेचेति अंतरंगत्वादिति बहिरंगत्वेनेतिभावः नं
चतु किंकृतेपिहाद्दिशेषेण तन्निमित्तोहस्वः तुलम; अभ्यासेसंज्ञाप्रवृत्तिकालेस्यानिमित्ता साहाय्यसंनिहितानोहलोभेवत्वननिवृत्तेः अतएवनुगतइ
त्यादिचरितार्थमितितात्पर्यनत्वंतरंगात्पतुकोबहिरंगहस्वादानोरविप्रतिषेधोऽयुक्तोत आहनघेतेषिति प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वादिति तुगविधाबभ्यो
सम्पाश्रयत्वेपिमकृतलक्षेऽभ्यासस्यापेक्षत्वंतुकं अतएवइयाणयेससंयोगाः संयोगांतलोपप्रति असिद्धत्वान्निककारेणाश्रितमितिभावः तुकोंतरंगत्वे
नविप्रतिषेधात्सिद्धमित्युक्तं हस्वादीनामोगत्वेनबहिरंगता तद्वपाशयेनतुहेत्याहत्वादितिबान्निकंतव्याचष्टे भाष्येऽथवेति अतएवचि च्छात्सतिच्छायतइ
त्यादौ अंतरंगत्वान्तुकिअभ्यासहस्वेत्वदीर्घत्वसिद्धिः ननुज्ञापकेनाप्यस्येवार्थस्योक्तत्वात्पुनरुक्तमेतदत आह ज्ञापकमंतरेणेति न्यायसिद्धेयंलिंगमन्य
दरूपकमित्यर्थः नाप्राप्तेइति अप्रवोदमहत्तोनोत्सर्गप्रवृत्तिस्तद्विषयेइतिभावः नन्वेवंधातोः किंत्वकरणार्थमत आह ककारइति अन्यथातदनुबंधकपरिभाषया एव
आहउलेनस्यादितिभावः अत्रसत्रेनुबंधानुच्चारणादित्यस्य परिभाषयापादिविषयभावेनदनोरदेवत्येनवसामान्यग्रहणकत्वादविनापिस्वरूपपादमितिवित्तोतस्मात्तः स्या ६२

कतनुस्वत्वइतिपूर्वोक्तेरस्याहचर्येणाह वेत्तिस्त्वेप्यद्धानुबंधकस्येवग्रहणं स्यादितिहाकः किंत्वमितिकैयटाशयः ज्ञापकपरभाष्यभामाणपातहावातोर्यइः त्वकावेवनस्तः
अन्यथाकिंत्वस्यचारितार्थ्यपिहिः प्रभोभात्वाद्धिक्त्वनस्याभांमहत्वकिंत्वमेवेति अकितग्रहणचारितार्थ्यस्पष्टमेवेत्यपरे अत्यंतनविधतेकिंधस्मितिविति चवृत्तौ द्वाभ्यणा
त्वनवानंतरस्येतिन्यायेनप्रतिपदोक्तपरिभाषया वाभ्यामनिमित्तकितएवग्रहणमितिनदोषः अतएवचाण्डायनइत्यत्रोमाधवापुराद्वृतोद्ध्यी मंगरुतेइत्या
दुः नुगतोनित्यंपरत्वंवर्णादइतिअनुस्वारस्यपर्णत्वेनभाष्ये पूर्वत्रापरत्ववर्णाधरितउत्तरत्रानुस्वारघटितः पाठः ग्रस्तीगृत्वात इति पूर्वमेवेर्हनतुत्र इण्वस्येत
स्यान्तेः उत्तरार्थंतस्यावरूपकत्वात्नत्वतेम्ब्रु नयेहिति श्रायेयेहित्यर्थः सत्वल्लघुनि अग्निमभाष्योत्स्थानायसोपपत्तिकंसूत्रार्थदर्शकमितिचतुः परइतीतिपरा
ह्रतामर्थ्यचतुः यत्रेपस्यादितिवहुव्रीहिः कर्मधारयेहिचतुरीत्येववदेदितिभावः भाष्यस्तुचतुः परपदेश्रुयमेवमेव अन्यपदार्थसामर्थ्यास्येवतदाहत्तिरिति
लेषुत्तरत्वन्यपदार्थेवहुव्रीहाश्रयणपरशब्दस्यार्थः स्यादितिभावः सवचचतुःप्रत्येधुनीतिवैपुविकरणेनसंबंधइत्याहतेनेतिमनवदितिमन्यतइत्या
दियोगत्रयेणादिहितमित्यर्थः नन्वतेजागृहित्यादौ अभ्यासस्यत्वहस्वरपरत्वाभावात्कथंवृत्तिप्रसंगोत आहनकाचिदितिसत्यन्नमीति सामर्थ्यात्रमिनि
तिपरिभाषापत्र्यत्रत्रेरितिभावः अपीपचदितिहावपिपकारोणावदानमितितात्पर्यभाष्यावहितेणिचमाहाद्यदीत्वतआहचतुःपरइतिसत्वद्वावि
त्याति एवंचेत्वनस्यादितिभावः सत्वद्भावदाद्येदितिविषयनिर्देशमत्वदीर्घत्वप्रविषयनिर्देशप्रत्याख्यानपरतयाभाष्यस्यपुनःतेनकैयटोक्तविसप्तमेवृत्ति
त्यवदितस्यसत्येनिरणतास्विविषयएवतत्रत्ताश्रितेणइत्योपावितिपूर्वविप्रतिषेधात्वाद्गुणविषयेहृद्वोक्तार्थालोपइत्याम्रपितुमशक्यमित्यपि

कै.टी.वि॰ धांतस्मादुपसंख्यानंमिचाश्रयणीपं तन्नम्लोप्यंवामितितत्रैवाचार्यैकदेशिनोव्याख्यातस्यातत्रत्यदूषणमपिसूचितमनेनेतिबोध्यं॰ सनियदृष्टमितिकार्यातिदेशापक्षेणापूर्व
६२ ॰पक्षइतिभाव॰सन्वद्भावादितिसन्वद्भावाल्लोपः प्राप्नोतीत्यर्थः॰कापीतिदेशोपिस्वयंपरिहरतिकिंचेति तत्भावेस्थितिवातो॰सन्वद्भावादिसभावस्यसन्वद्भावेनाभावे
स्थित्यर्थ॰अन्येतुमाहोस्विन्निर्दिश्यमानस्याप्यादिष्टेविशेषानतिदेशोनेमयोरपिसन्वद्भावेनाभावइत्याहुः॰मीमांसानामितिचाडिरूपितामाभ्यासस्यादि॰अनेनासु
न्वद्भावः॰नचतस्याप्तसंबंधभ्यासस्यलोपोत्तलोपइत्यनेनेविनानेनतद्वतिदेशाइतिभाव॰अन्येत्विन्तिचेद्॰परोयमल्लघुइत्यर्थपित्रअभ्यासस्याभ्यासइत्यात्राणांकिंति
रूपितग्रहणंचेद्॰विरूपितंतिनिरूपितंवानत्रोपस्थितत्वात्तथान्यत्वानिरूपितमेवगृह्यतइतितात्पर्यमन्तेपूर्वभाष्यश्लोधोतेतिबोध्यंएवंचोक्तभ्यासस्याः संगतेव
त्याशयेनाह तस्मादिति नान्वेषाभिनत्यस्याभ्याद्यासोरिरहितानामिदिसाध्यभावेहेतुर्धात्तोः॰सन्वद्भावाभावादिति मीमांसानांधातूनामचइत्यास्यविशयंतेन
चधातुकार्यप्रतिसन्वद्भावोस्ति॰अभ्यासकार्यविषयत्वान्नेत्यर्थः॰एतत्सूत्रंतमंतां॰अभ्यासलोपविषयादिस्मादिविशिष्टांगस्यास्मिन्तिभाष्याशयः॰तकारादावितिसः॰
मीत्यनुदर्न्नेनास्तितिभाव॰यद्यपिशाद्वमाधान्यंतोस्तयापिप्रमितप्रकृतिकृतिडःर्थ द्योतकतयोचडाभ्याधिमाधान्यमेवेतितन्निरूपितांगसंबंधभ्यासस्येवसन्वद्भावेति
पूर्वोक्तार्थमेवाभिप्रेत्यशंकतेभाष्येलोपइत्यादइति॰सिद्धासेकदेशीआहस्यानिवद्भावादितिचोदकआहकथमजित्त्वपरस्मिन्ति॰अनुगणंतागाभ्यासस्येव
अभ्यस्तापीतीत्वविषयस्यनतत्संबंधिनोलोपइतिभाव॰सिद्धान्तेकदेश्याह तस्मादिति॰ इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योते राम॰
तेसप्तम॰स्याचतुर्थपादेप्रथममाह्निकंपादेशाध्यायस्यसपाद्यः श्रीसं ७१ रामराम रामराम रामराम रामरामरामरामः रामरामरामरामरामरामरामः ६२

६

कै.टी.वि॰

६४

संवत् १८११ समैनामजेठमासेसुक्लपक्षे ६ पुस्तकंसमाप्तम्
शुभमस्तु॰ रामरामरामरामरामः रामरामरामरामरामरामराम
रामरामरामरामः रामरामरामरामरामरामरामः रामरामरामरामरामः

राम॰
६४

॥ इतिकैयटटीकायांसप्तमोऽध्यायः॥

॥ अथकैयटटीकायांअष्टमोऽध्यायः॥

के॰ टी॰ वि॰
१

श्रीगणेशाय नमः॥ सर्वस्य द्वे नुमसर्वेशब्दस्या लोत्त्व मिह त्यर्थे लात प्रत्ययानुपपन्निरत आह सर्वे शब्द इति तत्पादानादिरिति यत्रापि नित्यवीप्सयोरिसा
दौ न कश्चिद्विशेषस्तत्पारायतेतत्रापि विशेषानुपादानादेव सर्वशब्दानां सिद्धमिति इत्थं प्रकारार्थो संभव इति भावः स्थानषष्ठी भावादिति नित्यवी
प्सयोरित्यादाविति भावः यदिरित्यादौ स्थानषष्ठी सत्वादाह कथं चोत्पत्स्यतीति सामर्थ्यं लभ्येति निसर्वीप्सयोर्वर्तमानस्य पदस्य द्वित्वविधानादित्यर्थः ह
लविषयत्वीतिभावः पथाञ्चारातिलुटः प्रथमस्य सत्राम्पथावपुष्परस्मइभ्योऽस्मइस्त्रशित प्रत्यासत्याभायत्र इति प्रश्ने द्वेधा सर्वादिशब्दस्तुकं द्वा
विकारादिसादिपर्वेपक्षाशयवर्णनमात्रं षष्ठीनिर्देशस्पद समासायोत्पादितनमत्वादाह इत्यस्येति आनन्तर्यादिरपीति चक्रतो द्रेऽव स्वास्त इति उच्चारण
क्रियानिरूपितकर्मत्वमिव प्रतीयते ति बोध्यः ननु नित्यादिशब्दयोरर्थपरत्वादेवैष षष्ठी सनुपपन्नमत आह नित्यार्थेति भिन्नविभक्तिकत्वेति वीप्साशब्दवि
षयसप्तमी विशेषषष्ठी त्येच मित्यर्थः ननु चेति नित्यवीप्सयोर्हि भवत इत्यर्थे स्थानषष्ठ्यभावादलोत्पत्ता प्रसंग इति भावः परिहरति प्रकरणेति य
रहारस्येति द्वसमासास्येत्यर्थः इत्यास्मन्नर्थे इति एवं रूपे शब्दे हि वीप्सा प्रत्ययो न तु द्विशब्देनेति भावः सामर्थ्यादित्याप्रेति आदिनोत्ताय कसंग्रहः स
र्वस्येतस्त्वद्वशब्द इत्यर्थे चाख्याय ज्ञापको तरमाह नामे इति स्पोत्स्ये इति भाष्ये संख्यापदं संख्याप्रवृत्तिनिमित्तकपरं संख्याया द्वित्वत्वस्य त्रिनि
मित्तकपदस्येत्यर्थः अतञ्चन्तरं दशाभ्यन्तरं द्विशत्सादरस्यार्थः ननु संख्येयस्यानंतत्वात्सरादीनामविषयत्वात् पुक्षेत आह पूर्वानुशास नेति प्रका
रो भेदः भाष्ये अपितदेति त द्वापीत्यर्थः अत्र मात्राशब्दो वर्णापत्तरूपणं प्राकृत इति अतस्येति शेष भाष्ये व्याकरणे यत्सर्वे ति पत्ति विसरद्वयमेवा

राम॰
१

देशः स्यादत आह अत्रेतरनमेस्वदेपदे इति द्वे पदे एव वक्तुवाक्येनाह इत्यर्थे बोधनासमर्थ्यानानंतरतमत्वादिति भाकारत्व वीप्सयोर्यः शब्दस्येति षष्ठी स्यानिर्धेष्टी
मन्यते यथादीनवेति समासासेतिभावः ये कचिदितिपदे ऽपीति अनेन नसंबध्यते को विशेष इति षष्ठं तत्प्रयोगात पारानि किमिति द्विर्वातत्यर्थः एकत्वस्यानंतर्भा
वादिति वीप्साति वर्णाप्ति बोध समये द्रव्यानेकत्वप्रानन्नुभवादिभक्तु त्पत्तेः मागे व द्वित्वमित्यर्थः एवमेव विभक्ति रिति विशेषः एवमग्रतस्य विभ
क्तिरहितस्येत्यर्थे प्रागेव विभक्तेरिति तु युक्तः पाठः पदाधिकारे तु स भवतोऽ इतियर्वा अस्थवी सामित्ता भावान्तरोभ यादा थेउ तियारपदार्थेऽस्यर्थः
पदत्वाभावादिति अत एतस्वार्थिकता त्वद्भुत्पत्तेः एवं मच्चायत्तद्धित इति भावः भाष्ये द्विप्रकिक त्रियादिकेषु नरेमासश कान्नीयराष्ट्र इत्यपाठः य
द्ग्रहणे नापि तत्र तत्रिहरशत्वात् द्रासंतस्सापियरत्वात्तत्स्वंभागस्यापिहुवे ताक्रु मत्र त्वस्याप रत्वात् वाका सितिश्चन्यथान्नासेषा नीयप्या
मेषा नीयमितिस्यादितिभावः किमस्यासीया वोक्तात्र्यथपर्यानामिति तेनावयवार्थवी प्सापक्षोरद्भिनः स्समुदायवीप्साप्रभाहत्र्यथेति तन्नो तेष
ष्ठीस्समासो स्यितिरित्याह तत्र परोति आघ्योः सप्तमी सप्तमोसरत्याह अथ हितिः समासित्रित्त्वर्थेति समासि विद्यमानस्य निहत्यर्थोमत्यर्थः
तद्धित यो धितत द्वित्तपदेता द्वितातत्पर वोध्य प्रत्ययलक्षणेति अत रगानपीति याग्रनस्वेतः पूर्वेस्तु पस्तुकमन्तेति निभाव अवमपवसु
पदत्वादिति पूर्वपदस्येत्यर्थः पदत्वाभावद्विपरेत्वत्र्यपदादिविधावित्यस्य तद्धिन्न पदान्त विधावित्यर्थोस्त्र्नतत्सासिः अस्य थापदांतो वीसायक्रे
दोषानुद्भावयेनभाष्यस्यपनतासयादिताद्भः भाष्ये नियदिकोइत्यत्राणीति अपिनाद्वियादिकीभ्यांमाक्ष्कर त्यारी चरो सु वीप्सायोगा दिति वोध्या

कै·दी·वि·

२ त्रयोगादित्यर्थः वाक्यपदसमुदायस्यैवाशायुक्तमितिभाष्यस्यैवाशायद्यपितत्त्वोयात्राथेयुक्तमित्यर्थंद्दतिभावभावः भाष्येत्रथाप्यवयवद्वन्द्वादिसमी
समासहृषणाः एतत्प्रयोजनवचने आलूनविशीर्णतन्त्वा चेहकिंचिदिति किंचिद्रस्यग्रहणमितिकिंचिद्वावर्त्सेनव्याघातमित्यर्थः तदाह अतिव्या
प्तेनेकथंचिदिति वाक्यविषये चाव्याप्तिवारणाय वचनांतरमावश्यकमित्याह भाष्येसंगतीतिति तथाचहेयद्विकारिइति परिग्रहोनावयवार्थ ३
ति अनेनयोगरूढायामिति प्रभिनेननुनेति तथाहिसंगतिस्तम्भमत्त्रादिस्यभाव्यावरोधइत्यर्थः प्रतिषिद्धोविधेयइतितु प्रथमरस्यपरवैलससत्वास
दसित्वनेननवारणमितिभावः रूयीतिअनेनावयवानीवाज्ञाविशिष्टस्यार्थविधकत्वेतिमिमरथितं नन्विवेकोपि द्विर्वचननस्यादिति आहसेह
तिहत्रिविषयाणामेवायेत्वभावइतिभावः नन्वेवमवयवेनोक्तावविसमासिनोक्तत्वादिसंगतिमत आहभिश्रक्तत्वादिति अतएवद्वारेत्यर्थेवी
प्साकेतस्यव्यापकत्वमुक्तमित्यर्थः कर्मव्यतीहारइतिभाष्यस्यवीप्सायद्रुपलक्षणमितिभावः ननुयदियवीघर्षावीप्सायत्रोवगम्यते तदिति तत्प्रयो
गोपिस्यादत आह गतार्थत्वाच्चेतिपदेपवीप्सिकारणाकसम्प्रगर्तसंवंधिनि विशिष्टेशवृत्तेर्गीकारादितिभावः तारोद्धरिशदृत्वाच्चेतिभाष्ये तद्धितेनोक्त
त्वादिति तत्रानित्यवीप्सयोरित्यस्ययेननाप्राप्तिन्यायेनशास्त्राबाधोत्कथमत्र द्विर्वचनप्राप्तिरितिवाच्यं शास्त्रस्यप्राप्तिः शास्त्रकृतिप्राप्तद्विर्वचनायव एम०
दत्वेपिशस्ततिमाप्तत्वदयवारत्वाभावात्केचिदाङ्करत्वार्थीयीति अत्राहुर्विवीजंतु तस्मात्यार्थत्वेनमानेवाता नावद्द्वन्द्वेष्वेकादाकिंनिद्रित्यादिसू २
त्रेषुसंख्याः सहायामाथेसैकशाइस्यभाष्येजक्तः एकोगोत्रइतिसूत्रशेषेचभाष्ये नसूत्रायासप्रथमार्थेकोयुक्तः एवंचप्रधानसमानसाधारणार्थ

1660

तेनमानं समानसाधारणार्थेसंख्यापदैकशाइप्रयोगेशेवफलितीभवतः किंवाल्पाप्यकतत्स्त्वपितद्र्थत्वेनैकशाइस्यप्रसिद्धभावाद्वन्द्वत्वार्थादिति
स्त्रैनतद्वृहणां किंचसंख्याशाइगतिरिक्तशाइर्थीनांपरिग्रहोनेकत्वानामेववीप्सासत्वेननतोहित्वापवादः शास्त्रेचमाप्तोति किंचाल्पत्वस्यपरिमधादिशेष
नायात्राल्पइतिसूत्रभाष्येकेयद्यो रूपकत्वेनप्रस्थाद्यर्थीनामिर्वयविग्रहनैकृतस्यैववचीप्सनिभाष्याद्दग्रानिः नचैकवद्भावहिवादितितत्रहि त्वेनचातस्यशस्यवारः
नाप्राप्ताभावादितिवाच्यं एकपदेनशास्त्रप्रसिद्धतरतयासंख्यावाचकस्यैवग्रहणानात्रतद्माप्तेः स्पष्टंचेरभानिर्जिज्ञासयकेभाष्ये किंचनेनवीप्सायांकृत
द्वित्वेकशाइद्वावादेवकृत्रीहिवंद्वावृत्तीवविधिरतएवैकशाइस्यसिद्धिः तस्माद्यमत्रभाष्यार्थः संख्येकवचनाद्वेः तस्त्रचस्यवीप्सामात्मिनेनसंवंधा
द्वीप्सायोस्वार्थेवशालिसर्थः तत्रस्वार्थिकोभिधानस्याभावादेकशाइत्कतहियेवनेकैकशाइस्तेनेनाभिप्रसंगः एवंचैकशाइप्रकृतिकशासःस्वार्थिकत्व
स्यापिसत्वेनततोनिषमेनदीप्तोक्तिरिति तत्रवीप्साशाइभावपक्षेद्विर्वचनेकृतेननःस्वार्थिकस्यात्तिति अत्रचेदंभाष्यमेवमानेएकशाइस्येतत्स्वार्थिकश्याद
तेवीप्सार्थकशासेतेवेतत्रशास्त्रव्याख्यानेनोकेप्रकरणादिकेनियामकेवोधंतद्धितःखल्वयीसनेनसमानत्वात्तोवैवम्यक्कं एगपदिनिविप्रतिषेध
विषयविभक्तिविनेत्यादिः आधारवीप्सयतिग्रामेपानीयमित्यादौ अनेनेवन्यायेनयत्नकृत्याः प्रयोगेअभयत्रवीप्सानेकेति नन्वाभीक्ष्ण्यरूपनित्यत्व
स्यक्रियाधर्मत्वाद्धोतोश्चक्रियावाचित्वात्कथंस्तप्रशाइस्य द्वित्वमतआहाङादीतिः वन्धाभीक्ष्ण्यतिङ्क्षुवीप्सायाश्चभावादीहवीप्सायेतिएवंवेषपरस्यग्रहणाभा
वेसगानिकग्रहणस्तुतराचार्थमितितासर्पेउहलेपेनि अत्रफलाभावेनासंबंधादित्यर्थः नवनित्योद्वित्वेधातुमात्रस्यमात्रस्यादिप्तपरस्येसावश्यकं किं

के॰टी॰वि॰
२

चुरुपः प्राग्वर्जितोपि द्वित्वंवारमितुं ततः किंचावाधारिविषमेवाक्य द्वित्वमाह तस्येति तिवाक्ये धातुद्वित्वेन निसाधयोनवागतेः किंच ह्वादिभिः स्वार्थे परिहरणे
सेवलोकवृत्यन्यात्र प्राडुपस्थितस्य बहिर्भूतत्वीशाद्वियोगइति ननु द्विर्वचनप्रसक्तिः आवाधादि वयवाक्याभावा च्चत एव भाष्ये ऽर्थे रसलेन वाक्ये द्विलगु
कंःनयपरस्येलस्याभावेगत्पर्थेस्यःकोटिल्यमात्रेसाधकाशोयङ्को इत्यपीनः पुनःभयावद्धायापरेणाद्वित्वेनवाध्येतएवंस्त शाध्येयोनःपुनःभय
विचक्रायामपि तत्स्तत्वेव द्विरंगत्वाद्विर्वचनस्य यङ्बन्तएवस्तु रितीवैद्विस्त्रेलत्वठत्वादीनां द्वित्वस्य चसमत्वेवस्तिभाष्यकारइतिवाच्यएवंविधे वि
षयेवभयविवक्षे वनातनिधानाद्वित्याशयात् ननुसामीप्यादीति अस्याः शोकायाः कोक्तिसंभवइति चिंत्यविशिष्टवध्यर्थी तिस्थानरूप्यःकर्मत्वरूपो वेत्य
र्थःकथंपुनरस्मत्तोपायादानेन द्विः प्रयोगविहितिरत आह यक्रवयसेभवेलितितरमावेयक्रद्वयसेभव सुपपारयति द्वेइतीतिशास्यसे ति उच्चारणक्रियायेक
पाकर्मेषष्ठीतिभावः परान्विति परेतु कारकषष्ठी संभवेइतरस्याश्चाथ त्वेन द्विःप्रयोगाएव स्यात्स्थर्थेसर्वस्या उक्तिः तउक्तौतुतत्सामर्थ्येत्स्या विषष्ठीति
भावः ननुयच्च त्रिशब्द एकएवऽत्र स्वामीचतुषिघतइति द्विःप्रयोगोप्यकांतरता सिद्धिरत आह आह नीति उक्तमिति स्व स्वस्थान तत्र नते आनीयतेइत्यत
स्तत्रसोग्रेथः पाति पिद्देइति आम एकान्तरमित्यनेनेत्यर्थे आमंत्रितस्यचेति घाहकित्यर्थः स्वतस्यापुरान्तमित्यत्र त्रिपाघान्तदानेयइ तिस्यसाप्रह
सातल्यायुक्तशेषनिघातस्याभावादितिभावः पुनः शब्दस्य इति आक्तिगणत्वाद्विरागितस्यापिस्वरा इयइत्तस्येसर्थःतित्यतायुक्तक्रियाप्रधानस्येति
ताहशाक्रियाकारकहृत्तिरित्यर्थः अतएवततःप्पत्रादिषिद्धिः यथेकशेषेति सरूपमीतियद्विकास्मुरोप्यादेकस्यादिभक्तोयरतएकशेषइतियरु

रहे अंतरंगत्वादिति एवचस्तुवंनलाप्यत्र संघाते एवैमागःपदमितिनियमात्मातियदिकत्वमाहानिरितिभावः तत्रत्यपदशब्दस्याथेवत्परत्वेपिनकृतिनोरु
तरानुसर्वोकारइ पिमयुज्यमानार्थप्रत्ययेनाघस्याप्यर्थवत्वात्वोधान्निरूहावि साधिवद्धसाधीयाम्नु पूलुकोति ननुप्रातिपदिकत्वेपितस्मात्त
कस्तुवेतत्वेदुलभंस्तुवंतात्तद्धितोत्पत्तिरितिद्विसिद्धोमइति चेत्रतत्वस्याप्यतिदेशेनलाभात् प्रत्ययग्रहणापरिभाषायायस्मादित्यस्यत्वेनप्रकृ
तेरूपादानात्प्रातिपदिकसंज्ञा कस्तुवंतत्वस्यापि शाब्दीयत्वात् इति एवं स्पति उत्तरस्यतुसमुदायपदत्वेनापि सिध्यतीतिभावः अंतरंगाद्विरंग
नयेकरुइतिवस्यमाणोभाष्यात्पोघसमाधानिरस्तस्थेत्रयादिकैतरोतरप्रहसैतेरथौयेरूपस्य द्वियात्वाभावाच्चेतिभावः विभाषितात्रयाति
अतएव त्रिपत्रिप्रेपशपत्यादो खिरुद्वयपि विभाषितेयङ्सिद्धिः एकस्याआक्षतेरिति श्रोहताद्रोह तेतिस्थितिवीभाल्लाघवादिति मातिप
सिलाघवादित्यर्थः एतआयवीजादिक्रत्येत्यत्र निरूपितं धात्वाकृतिरिति धातुप्रत्ययाकृतिभेदाभावादेकैवाकृतिरित्यर्थः स्वरूपभेदादाकृतिभे
दःस्वादिवस्फुटेराहप्रकोताथेभेदशकापिनास्तीति नथागवास्वाप्यर्थवत्तुयत्वात्र अन्वितास्थोनरप्रतीतिर्निदमत्रेत्यथः ननुभेदशके
वतआयवीजमितिभावः तत्त्वविरोधिनाचेति एकत्रप्रयोगितदनुष्ठानानुपपत्तो हित्राकरणानचात्रसाहोतिभावः अनयेरूपयेति अतितय
स्तादितिभावः प्रत्ययोपस्वकारइत्येषनसिद्धोनइत्याह आदेशानुरोधेनेति ननुयद्द्वयस्यादेशत्वात्तस्मानयरस्थत्वाभावेनत्रिमिन्नात्रिमि
त्रिनीःकथंणत्वप्रसंगइत्यत आह स्थानिवत्वादिति यत्रेतिपदेः आसीनोमिस्तादोःअथचेतिपूर्वमियोगानराश्रयेणसमानपदस्थत्वेन

भा॰कै॰वि॰
४

सुक्तं इदानीमस्मिन्नेव प्रयोगे इति विशेषः गुणोऽसंख्यायाः इति देशपातसंख्यापाः सर्वे थाऽविवक्षितत्वात्प्रयोगान्तरे नापत्तेश्च विंसमिदं तस्मात्सत्व
पयोस्माधिकरणोऽस्पर्थः न च पदस्य समुदायस्तुल्यो जितो ध्येनियमार्थो मिति नियमश्चाखंडव्यवहत्वाद्वयरणारूप अखंडत्वेनाभिमिन्नान्नाधिकरणानि
मितिमत्पदाघटितत्वं तेनमात्र भो०भो०इत्यादौ णत्वपदे चात्रार्थबोधकेन तराम नाभ्यांधवैगानमित्यादौ नणत्वं नन्वेवमप्यपचंत्र य चानितिङ
सुद्भ अग्ने ग्ने इति एवरूपं रामानुरामानि तिराच्च निषेधादिकं च न स्यादिति चेत्र हेतुरिति द्विवचनवलेनानन्तमितावयवभेदसमुदायस्यैवादेश
स्य विधानेनप्रसक्तमपि पदत्वसिद्धस्तु तं कौयदेनयदद्वयात्मक आदेशादितिदृष्टाङ्क भाष्येस्तु सिद्धं भामिति यस्मादिति परिभाषा संस्कृता
भामाभ्यां पदप्रदेशेन्ता विशेषविषयो कश्यामहत्यर्थः ननु यस्माद्यत्क्षिङ्गविहितः तदादि तदंतस्यैव पदसंज्ञं कायचसीस्त्रय आदिः पद्वशाशेतन्त
स्मादहस्तस्ति द्विति कथं समुदायस्य पदत्वमत आह अर्थे रूपमिति यः एवैस्मातिङ् विहितः सपरस्माद यीस्त्ररू संहते तद्ययोगाश्वतः न चाद्दित्वात्पदं
प्रत्ततयालसैलक्ष्णाप्तितिल्पायि वपुनर प्रहान्निः लक्ष्य भेदात् तदादिग्रहणं चिति प्रत्ययग्रहणे इति परिभाषयैव सिद्धे तस्मात्प्रत्ययविधिरिति
वृत्तेः ग्रहणात्वेत्वाभदति भावः ननु चैकैक स्मादिति द्विः प्रयोगत्वाद्वितीयप्रयोगोपि शास्त्रप्रक्रियायान छ्यत्र इति भाव यथा समुदायस्येति समुदा
यस्य संज्ञा प्रवृत्तिमात्रेऽपेह यांत ननु तद्वदवयवी नोपदत्वाभावः समुदायपदत्वेनावयवमात्रानिष्यपदकोयोन नुग्रहेणाज्ञायविषयाभा राम॰ ४
वात् अग्नए वा अग्ने इत्यादौ पूर्वखंडस्येन पदांतत्वनिबंधनपूर्वरूपादिसिद्धिः निवर्त्तकमिदं प्रकरणमिति निसवीश यो रितिस्त्रस्य भाष्येणानथे

वर्तीष्वनात् समुदायेषु वाक्यपरिसमाप्तिस्तयापि पदसंज्ञेति भाष्यस्तु यापिपदसंज्ञेत्यर्थ इति नविरोधः अत एव शास्त्राहानिरुपपन्ना अन्यथाऽवय
व विषयशास्त्रहानेस्तदवयवस्यत्वमेव स्यादिति बोध्यं अतएव चैकाचो द्वे इति सूत्रे विस्तरेणाभिरूपितं न चैवमनेकपदांतरत्वस्यापि सत्वेनक
स्मिकांतरेनैवाच्य अनेकपदांतरेन भवतीत्यर्थः क्वचिद्विशिष्टपदत्वाभावेनाविशिष्टस्यापि पदत्वेन सकांतरे भवतीति विशिष्टस्यार्थस्य सत्वेना
दोषात् प्रत्ययवयवत्वे इति प्रत्ययवयवमात्रैलिस्यर्थः ननु येन प्रत्ययादेरपि एवं कौमायेन सिद्धत्वात् पुनः प्रत्ययग्रहणं तत्राह तद्धितोऽप्यत्रादिति भा
ष्यसमर्थादित्येव प्रातिप्रातिपदिकात्समर्थादित्यत्र वयः प्रातिपदिकपदस्य च तत्प्रकृतिकत्वरूपेणैवैकेस्तु वंतादव्यवहितपरत्वं प्रातिपदिकात्तुल्य
हितमितिन रूतिः अंगत्वं तु व्यापकत्वात्समुदायस्येव प्राधान्यात्स्वरूपकाचोद्वे इति सूत्रे भाष्ये स्फुरमेतत्तत्र प्रातिपदिकान्ताद शापरत्वस्याप्य संभवा
दाह भाष्ये घवेति एवं द्विः प्रयोगत्वे घटो घट इति वाक्यस्यापि पदत्वापत्तेः एकस्यैव घटस्य बोधनार्थमेव प्रतिलौकिकोद्विः प्रयोगो यमिति ना
र्थभेदोच तथा वामघरीयघ अग्निरग्निस्त्वत्राप्येकानरस्यात् अतः स्थाने द्विवचनत्वमेव न्याय्यमिति दीक्षितोक्तं इदं च प्रयोगस्यानभिधानेनादृ
शांत नित्यवीनन्वाभीसाप्यनित्यमशक्यग्रहणादाभीक्ष्ण्यस्य चक्रियाविषयत्वात् कथमतिप्रसंगो न आहव्यदानाश्रितेनेति अत्र पक्षे नित्यशब्दः प्रति
पाद्यार्थ इत्यर्थः अंगीकृतेसामान्ये नितत्वनित्यशब्दस्य प्रमिति भावः विशेषे प्रमाणाभाव इति तथा च सकलविशेषाणां ग्रहणमिति भावः अथ
चेति योर्थः शब्दाच्च रितमात्रादन्यनिरपेक्षः प्रतीयते समुदाय स्फोटशब्दान्तरसन्निधानादिनाप्रतीयते सगौणाऽऽनिविभागः क्रियायदेतनित्य

कै·शेविः प्रहृमितइत्यादौमुख्यार्थस्याहश्रप्संबंधेनप्रतीयमानस्यगौणत्वान्नदृश्येयति·अविवेकेदोषलद्घ्वातिकूटस्थस्यपथ्याऽविष्ठेरेनोपलब्धिस्तथाप्रहृमनादेरपी
५ तिभावः·सामान्यसापेक्षकूटस्थत्वेनासकिंतराहयेषोचेतिनतुसर्वथासारविनाशगाहत्येतस्यत्रेत्ल्पापिवक्तत्वेननित्यापृथिवीत्यादिरूढेपत्तेः·अत्रयस्के
ऽनिष्टएवहित्वंप्राप्नोतितिक्षिष्टइतिभाष्यार्थः·तत्रनित्यशब्दप्रसिद्धार्थत्यर्थः·उभयोपादानेतुनत्सामर्थ्यादृशिमन्नार्थत्वाभरइत्याहयेथ्योउत्यादितिप्र
योक्तुपलभ्यमानेत्यादिःननुपृथ्वीविकारांगोघटादीनामनित्यत्वदर्शनात्कथंनित्यत्वमतआहअवयवानामिति·भाष्येतस्येदमित्यत्रतस्येदं
मित्यवधारणमितिसाइआभीक्ष्ण्यवचनएवेति·अत्रोपपत्तिमाहकूटस्थग्रहणाहीति·नित्यइत्यत्रतस्येकेनेतिशेषः·वक्तुग्रहायच·आभीक्ष्ण्यवा
विग्रहणमिचन्याय्यमित्याह·स्ववंतानामेवेति·आभीक्ष्ण्यपौनःपुन्येगौणोपिचेति·पदांतरस्यसमभिव्याहारगम्यत्वात्तस्यगौणत्वमुक्तं·शीतोष्णपार्श्वेशप्रा
प्यमंस्कारशीघ्रकारि·अन्यत्रपापलारूढिकारइतिवोध्य·पचाभीक्ष्ण्यइतिआभीक्ष्ण्यनेवचक्रियासमभिहारत्पभिमानःएवमाभीक्ष्ण्येद्विवाभ्रद्रत्यस्या
मिवेमर्थ्यथंकातरेकरोतिक्रियासमभिहारइतिम्लशार्थःपौनःपुन्यंचक्रियासमभिहारःअप्राप्तेद्विर्वचनेमत्वेति·समानकर्तृकयोरित्यादिनार्थांतरे
पितलविधानात्केवलयोस्तघोतनेसामर्थ्याभावात्मत्वेतुक्तंतदाहप्रत्ययोत्यादि·एवंचन्यायसिद्धार्थानुवादकमेवतदितिभावः·एवमाभीक्ष्ण्यइत्य राम०
स्यसार्थक्यमुक्तं·क्रियासमभिहारइत्यस्यतदाह·क्रियासमभिहारश्चेति·एवंचन्यशार्थःआपादिभ्यर्थमेतदितिभावः·नन्वेवंन्यशार्थइत्येवंवक्तव्ये ५
क्रियासमभिहारग्रहणंव्यर्थमतआहआभीक्ष्ण्यमपीतिविधीयतइति·लोटोवृध्यादौसमुच्चयेचविधानादाभीक्ष्ण्यामिव्यक्तौकेवलस्यसामर्थ्या

भावाद्द्विर्वचनमावश्यकमितिभावःपारंपर्यंतुविधीयतइतितात्पर्यं·यङःनेद्द्वित्वंनिवारयति·तत्रेतिद्विर्वचनंभवत्येवेतिनित्यवीप्सयोरित्यनेनेत्यर्थ.
सकलाद्विविशिष्टक्रियासंपादयस्तुनपुनःपृच्छतीत्यर्थः·नचपौनःपुन्यपाङितोऽत्रशार्थःविवक्षायामपिद्वित्वापत्तिःतत्रासंभिव्यात्तिकंतुलोडंतमात्राव
षयमित्यग्रेनिरूपयिष्यामः·लोडयोनिम्लशार्थेविशिष्टेपौनःपुन्यप्रतिपादनायधातुसंबंधेविवाक्षितेलोट्द्विर्वचनेऽपिभवतःइत्यर्थः·तरंतस्येवेतिलो
डंतस्येवनतुयङंतस्येत्यर्थः·अतएवक्रियासमभिहारेलोडामध्यमपुरुषैकवचनस्यद्वेभवतइतिवचनेक्रियासमभिहारेलोडिस्वेभाष्येपठितमिति
भावः·नचपौनःपुन्यपाङितिसवीप्सायामितिपदेंद्रेडुवोरेवंत्वयङोक्त्वाततःम्लशार्थविपयङोविधानेनकेवलस्यतद्योतनेसामर्थ्याभावात्इतिवाच्यं
म्लशार्थइत्येवसिद्धेक्रियासमभिहारग्रहणात्आभीक्ष्ण्येद्वेइत्यस्माच्चज्ञापकात्पौनःपुन्यस्यकेनापिधातुनेद्योत्यद्वित्वाप्रवृत्तिज्ञापनेनयङःतिद्वि
त्वाभावसिद्धेः·धातुमात्रस्येति·पदस्येत्यधिकाराभावादितिभावः·म्लीनसाधनेति कुत्सितइतिसूत्रस्यभाष्यरीत्यापूर्वंधातुःसाधनेनेतिन्यायेन
चांतरंगत्वात्पूर्वंसाधनेनाकांक्षयात्सयुक्तकार्यमहत्तुनपरतद्भिन्नार्थएववाहिरंगताभीक्ष्ण्यादिसंबंधइतिभावःभावाख्यातेनेपिअंतरंगत्वात्
मत्ययनदनंतरमेवद्वित्वमितिनात्पर्यंचात्रनमिधानादपिभातोद्वित्वाभावइत्याहनचधातुमात्रेति·क्रियाविशेषेति·आसिप्रतिपियादपिषारू
पेपागरूढिपेसेत्यर्थःरूढिभवद्धेतिपाठःमहादित्वादितिवीक्सापहृत्लेःआप्पसिद्धित्वमित्यर्थपरदोषइत्यर्थःरूदत्वेति·पंकजादवद्योगरूढोप
मितिभावःरूढित्वेतिपाठोलेखकप्रमादत·वाआयात्राभिमेयत्वाभावेऽनभिधानंहितुमाहविकोधेनीमाहिप्रयोक्तेतिआप्रिप्रतिपियादपिपा

केः यः विः

६

ष्टवीक्षाकर्तृत्वस्यतत्रैवसंभवादितिभावः॥ वीक्षास्वरूपंदर्शयति॥ यदेति॥ पृथक्संख्यायुक्तत्वेहेतुरितरेतरयोगमभ्यासादिसमभासानिसाक्षः अत्रसाहित्य
भानाभावात्तेनैकशेषविषयविषयेनद्विवचनंपृथक्संख्यायोगश्चपरिगृहीतैकत्वादानामेवभानादितिबोध्यं केचित्तुइतरेतरयोगेभाप्तानितिपाठ
बोधेइतिशेषः पृथक्संख्यायोगाद्वैकशेषतोवैलक्षण्यंबोधयितुमाद्यस्त्वेबोधितरेतरयोगंआसनितिस्वरूपकथनंयुगपदन्वयग्रहणात्क्रमविव
क्षायांनद्विवचनंयथात्रघनेपेक्षकः शोभनोयंपक्षकः शोभनइतिक्रमेणशोभनत्वप्रतिपादनेवद्वन्द्वेतरयोगोभवति॥ युगपदित्यस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य
पेसंबंधंयुगपत्प्रतिपादयन्नर्थः प्रयोजनमितिनाभिधेयइत्यर्थः किमिदंवीप्सत्वंतेनयोनरूपंत्वनवयवाभिधानंसाकल्येनाभिधानंवा
व्याप्तिमितिफलितिसाकल्येनद्रव्याणांक्रियागुणैर्व्याप्तिपातीयमितिसादावदितिव्याप्तिक्रियायाः सत्वेनतयासंबंधस्यप्रतिपादनादोक्तवस्तुतरद
मुपलक्षणंद्रव्याभावयोरपिज्ञामेसामीक्ष्यशाश्वेनघटंगमितिसदाहरणोऽत्रद्वेस्वामीश्वयतिसप्तमीभेदाभावादितित्र्याधमतस्वरूपमतएवतत
स्याभावः अतितनहितोस्सामागत्रद्वानाभावः नत्वंतेक्रियांगत्वायोगाद्वयस्यापिधादवाख्यानायाश्चावश्यकत्वस्यतआहमत्रयथेति आक्षेपाद्व्यप
तीतिनंतुशब्दवाच्यतादितिभावः भेदविषयत्वादितिशब्दवाच्यार्थौगतपरस्परनिरूपितभेदविषयत्वादित्यर्थः शब्दवाच्याभित्रार्थोविषयत्वादि राम०
तियावत् द्विवचनविधानंचयथाभिधानस्यस्वरूपकथनमिदंज्ञातिआहनयेएवपृथक्संख्यायुक्तानितिपर्वतेनहेतौदृष्टंचैतेनाप्येकशे ६
षस्यआहनिरित्याहएकशेषेयोतिकतिपयानामपीतिपरिगृह्येनैकत्वानामभावोस्त्वपृथक्संख्यायुक्तत्वाभावः अतएवैकशेषेप्रत्येकंवि

विषयसंबंधोनियमेननप्रतीयतेनहिव्रासरोमस्थातंदेयमित्युक्तेनियमेनप्रत्येकंशतंदेयं व्रह्मरूपंसिंचतीत्यत्रचतथाप्रतीतिः द्विवचनविधये
नवयवाभिधानेस्फोरयति आमोआमइति संनिवेशानरथेरूतिसाहितानिरथेरूतसर्वः तेनैकशेषाद्विध्वंसेदृष्टौतदेवंयस्मातरमाहइहतुसर्वेमायाइतियुगप
दितिक्रियागुणाभ्यांयुगपद्व्याप्यकत्वेनान्वयबोधयितुमिच्छेत्यर्थः सदाविवक्षितानामितिसाहित्यभानाभावात्तत्वबोध्यं तदेवाहपृथक्संख्यायुक्तानामिति
तदुपपादकमेवप्रत्येकंक्रियागुणयुक्तानामितियुगपदित्यस्यव्याख्याएककालेतिनन्वर्थरूपायावीप्सायाः प्रयोगाकुर्वत्वमयुक्तमतआह वीप्साविष
यत्वादिति अनेनचज्ञातिशब्दप्रयोगकुर्वीप्साऽसंभवात्नद्विवचनप्रसक्तिरित्युक्तनेदमितिनतुद्विः प्रयोगद्विवचनयस्त्वेसमुदाययदत्वादिद
मावश्यकमितिकश्चेनियमार्थस्यात्लव्यत्वमभिप्रायकनानाप्रयोगेषुसैवप्रकृतिः सएवप्रत्ययइतिकल्पनावक्रमशक्यत्वेभेदादितिसमुदायय
त्वंडुलेभमितिचेन्न वीप्साविषयेएकांनरताप्रयुक्तमतियेधोराहरणानभिधानेनरूपसाभावात् सत्त्वारंभेपितदुपपादनासंभवाच्चनिय
मत्वेसमुदायेनैवसक्तलार्थप्रतीत्याएकेकस्यार्थाभावात्अविधायकत्वासंभवाच्च स्थानेद्विवचनयेकेपिप्रासानेकप्रयोगस्यस्थानेतद्वयवीभ
तंप्रयोगद्वयमेवकर्तव्यमितिबोध्यतेस्थानषष्ठीनिर्देशपक्षेतरनिवृत्तिः रमागमेनतोयधर्मोदिवेतिदृक् नित्यवीप्सयोरर्थयोरितिमाघोति
सत्रहगांतुसंख्याद्यपातेनतुनातिवहत्वाधिवक्तव्येनातिवृद्धिस्यसेयतमन आहवद्धशब्दस्येति आहतिमसंगइति नचैतेषामसाविस्यान्न
द्विवचनत्वेचमिश्लोत द्विःप्रयोगेपिदोषोगुरुद्धारात् सस्पापितद्विन्नेकाचोद्वेइतिवत् द्विःप्रयोगस्यद्वेश्वतयाआख्यानस्येवलस्यानुरोधेनशरणीकर्त

कै॰ टी॰ वि॰
७

यतयानित्यवीप्सयोरित्यत्र शब्दस्येत्यस्य परेति त्यारे श्रूयते नाऽद्याद्येति भावः अत एव यरीरीति एवमन्यत्रापि वीप्से नत्वनत्वूयवाभिधानेवाशङ्क्ये इति उ
क्तत्वेनकोऽभिहूयाभावात्तेरेहानुपपत्तिरत अनन्वेयवाभिधानमिति स्वच म प्रकृतेः कत्वाच स्थायादिति भावः तदाह यथा मोग्रामरक्तिः नास्तिविशेष इ
ति अतएकत्वमाश्रायवचनेनबहुविषयबोध स्वसिद्धइति भावः सर्वाभिधानशब्दे न च्छिष्टसर्वाभिधानं विवक्षितमित्याह यदि स्यात् हो तेकत्वस्येति
नित्यत्वात संख्यस्येति एवंचपदाधिकाराभावपि रस्यपदस्यैव तत्साहचर्यात्तर अन्येषामपितत्संबन्धित्वमेवेति बोध्यं अन्तरकालेत्विति द्विर्वचनान्तरकाल
मित्यर्थः द्वितीयावद्दतिकर्मेप्रतियारकस्यधावतीत्यस्यप्रातिपदिकत्वाभावादिति भावः मन्यतइति अतएवास्वरसाद्वाद्योऽपरः आहेति पक्षान्त
रोपादानेन अद्दवेस्मा द्विश यस्तुपयारयन्तराशयमाह एवं मिति सेत्वा तरेणानाविष्टस्येति एकत्वाद्देनेत्यर्थः सोत्वातशब्देशतु अन्तरंगत्वा
त्रिभिन्नमिवव चनाभिति भावः नन्वेवेसतियत्र द्विर्भातियदिकमितिग्रंथोऽसंगतइत्यत आह अर्थाभावादिति एतदपि प्रत्यपलक्षणोनेत्युत
रपुत्रेथ्योजयतिप्रत्ययोलक्षणाभिति प्रत्यायनिमित्तमित्यर्थः नन्वसततः स्यप कथमर्थप्रत्यये कत्वंस्यादतआह निरनेहीति निरनेपीतिक
चित्पाठः अयमेव पक्षो मुक्तोनतु एवं कारत्वाद्धस्यैकमितीति आद्यपक्षे द्विर्वचनबहुवचनद्वयोरमितिभावः त्वापकेनाप्ययमेवपक्षोत्रायपा
तुसुकरत्वाह एतस्येवेति तिङन्तइत्थेप्सान्वयोपपत्तिमाह विनापीति अमेत्विति एतत्पक्षेपद्योचानारद्दतिस्तम्भाच्छ्यपदस्येति तदर्थेस्ये राम॰
वद्विर्भेताभीत्साद्यर्थोगादिति भावः प्रकारोतरेणातिव्याप्तिकस्यवद्विरंगत्वेदर्शयति अथवास्यधर्यामिति एवंचयरत्वादंतरंगत्वाद्विरवंप्रा ७

तोतिइतिभावः त्वयोर्थोरतिएवंचद्धावयोर्विशेतस्तुमपत्राभिप्रतिभावः निमित्तभिन्नभेदात्तिशब्दभेदादित्यर्थः द्वित्वनित्यवीप्सेचक्तित्वादित्वतिशयमितिभा
वः त्वइहनिजाइति अथुत्यन्ता इतिजतद्धितानतस्यशाइत्यर्थः इनप्राइनेवति इषरवाचिनिनत्थसप्तम्यर्थइत्यविशिष्टसाध्ययविभक्तीतिसमासः योयत्र
वर्तेतेस्ततदधीनोभवतीतिपरायमताला भः तिङ्नेद्वित्वेक्तेप्रकृर्षप्रत्ययःस्तुवे तेतुप्रकर्षप्रत्यये कृतेद्वित्वमिति उक्तंभाष्ये तत्रोयमतिमाह क्रिया
प्रकर्षइति यदाथोतरायेरूप्याप्रकर्षेमागात्सबहिरंगत्वपीनःपुन्यतुस्वार्थेरूपेति अन्तरंगमितिभावः स्तुवं ते लेतद्विपरीतमित्याह इहत्विति गौ
श्याद्विर्वचनेद्विस्पकस्यैवाद्याप्यतामप्रतीतिः प्रकृतेचातिशयविशिष्टव्याप्यत्वप्रतीतो नात्स्यौत्सर्वत्तरवितिभावः आवृत्तयोः कुत्सादिविशिष्टक्रियाप्र
तिशयान्वयेतिशयविशिष्टयोचायोः कुत्सान्वयेनविशेष इति अंतरंगत्वाद्वित्वेस्तुवंतेतुअतिशयवद्याप्यत्वमपिपदार्थोतरायेरूपमितिसमत्वे
पिद्वयोविशिष्टेव्याप्यत्वप्रतीतिर्निर्वाहायएवंतरवितिनात्पर्येएवंद्वित्वेविवक्षितोर्थप्रतियत्तेरप्यपविभागीसुकरः इत्याह किंचेत्लुकिपद्गुपदुरित्या
दाविवात्राप्रिपकेति कृतद्वित्वात्तरपितदंतस्यप्रातिपदिकत्वात्तुप्रत्युकि प्रकारेगुणवचनस्येति द्विर्त्वेकमेधास्यवदावात्लुप्रत्युकिपद्गुपदुरित्याद
विवात्रापिप्रकाराथयोगम्येनेतीदार्थप्रतीतिलाभायपूर्वंप्रकर्षयोगः पश्चाद्वीप्सेतिइष्टसिद्धिरित्यर्थः परेवाक्यसमानाधिकरणसमासस्यवाक्यवद्वे
चेनप्रासेप्रतिषेधइतिप्रतिपादपितुवाक्यात्पोरथ्योभेदंदर्शयति त्रिगंतोनित्यादिनासेवधइतिवाक्येयवमीवौवोबहीनुतहोधाइत्यर्थः अयय
रीवर्जनइतिकर्मवचनीयत्वेपंचम्यपाङ्परिभिरितियवमीअपपरिबहिरितिसमासः नतुवाक्यवत्समासेपिपरिरोबवर्जनेद्यौतनिइतिकिमि

तिसमासस्य तत्र शक्तिः कल्प्यत इत्यत आह जहदिति वर्जनं संबंधाभाव एवं च त्रिगर्त्तेति षष्ठाभावप्रतियोगिसंबंधबद्धपि कर्त्रीति वोध तदाह वर्जमानीयस्तर्ज
नइति त्रिवर्गमवीत्वत्वर्थकाद्विति इदं चिंत्यं इंद्रं शस्त्रहस्ता भ्रेह निरूढे रसमंत्रभाष्यकारिरस्य स्युपगमात् घ्वर्थः पहिरिति चिंत्यमिदं स्तत्राह रे केवलेति वर्जनं भेदवत्त्वे
मात्र परिशिष्यर्थी ला भात्तस्मादयमत्र भाष्यार्थः कर्मप्रवचनीयानां स्वयोगविहितविभक्त्यर्थसंबंधपरिच्छेदकत्वेन मत्र विभक्त्यभावेन तत्त्वासंभवात्रिरर्थ
कः पादिः किंच वाक्यदृष्टविभक्त्यर्थात भोविणा तत्र समासस्यैव शक्तिकल्पने परस्मद्योतकत्वाभावः नहि समासस्य पदार्थोन्नयोविदेगा शक्तिस्तत्र तद्योतकाये
स्तौ अत एव घनश्यामादाविवा घनयोगायरिशा इस्कृ हन्नौ साधुत्वमात्रार्थं प्रयुज्यते समस्तकाधेस्य वधीहि त्यादौ कर्मधारिवेति। वाक्यादेरा। ननुपरगुणास्सह
नमस्कृपाकुत्सनं निंदने कोपःश्रीश्वश्रादेर्मर्यादातेर्भर्त्सनमिति कुत्येतिषाभिकार्थीत्वमन आह यद्ययीति नत्र कुत्सनेति कार्यं चिनापि कासांभवति।
नतुकाशांविना कायंमिति भावः कोपाभाविभर्त्सनं नस्पादनस्तत्राप्यारोपितःकोपोस्तीत्याह यथाकुपिताइति इदस्य मलक्रुणांयघस्त्याहीनानिं देरानि
हस्तापि तरेव धनयत्राद्कुकामभर्त्सनग्रहणीति एवं न स्याद्धितिरेवं तद्दियम आह त्रटधि सात्वतैरितिश्रतोस्पाकुत्सनयोः पृथक्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थ
स्तदाह गुरवोहीति। विनाप्यस्यस्य एवमितसादिः ननु कोपाभावे भर्त्सनेनैव कथं स्यादत आह भाष्यलालनेति एकं वह्रीहिवत् ननुद्वित्व संनियोगेन विधा राम॰
नात्कथमत्र प्राप्तिरत आह केवल इति स्तुप्लुकमस्युपगम्य दोषाभावमुक्त्वा स्तुप्लुगेवनास्तीतिमुक्त्वांतरमाह समासग्रहणं चेति विध्यर्थत्वे लप्र ८
सयइतिप्रतिषेधं वाचित्वाद्बहुव्रीहिवद्भावात्प्रातिपदिकत्वे स्यादिति भावः वक्तृतो द्वित्वेकृतेपि स्थानद्विर्वचनत्वे स्यातिवद्भावेन द्विःप्रयोगायक्तेजक

प्रकृत्यापत्त्यपोतत्वेनाप्रत्ययत्वमिति निषेधौडुर्वोरः यदि बहुव्रीहिवद्भावेन तत्र द्वन्द्वमात्रेणाप्रातिपदिकत्वमुच्यते तर्हि उद्दानीमपितुल्यमिति चिंत्यमेवैतत्
पुंवद्भावत् भावइत्यपि चिंत्यं सहि सर्वनाम्नोवृत्तिमात्र इत्यनेन वाच्यः सहि वृत्तिघटकानेकभागसद्भे एव भागस्यैव अतएकशेषे दृश्रीणास्त्वे से इत्य
त्रोत्तरस्य दस्य च न न चैवं कृतेः तस्मादेकइत्यादी दधीमादाविवस्तुप्लुकिलरूपाण्येतिस्मामात् तत्र हितसे च मा भूत्वापत्तिरिति यैश्चृत भाष्यमेव र
घ्णीय क्तेद्वित्वे तुल्यस्य भेदास्तु नार्द्धिमक्रिष्टिति न दोषः न च कार्यो नृदेशीनैवनै वहुव्रसन्निरितिल ऋणाभेदात् एकइत्यन्न पुनःस्तुप्लु वीर इतिदोष
कार्योतिदेशीपि प्रातिपादिकत्वरूपकार्यमिवातिदेशमतेन ह्रिरेवकार्योतरस्सतत्व्रहस्थानात् ततः स्तुप्लुलोपास्वशास्त्रेत्रीवेति च दोषात् अत एव मयोज्ञ
नात्वाख्यानयसिद्धात भाष्यस्तुप्लोम्पुवद्भावाविस्यचननन्नताखन्यथास्तु त्स्पितिरपि तत्र वक्रामासात्ममतु स्तुप्लोप्यपदेनने त्रिमितम्
तप्रातिपादिकत्वलक्षणान्नदोष इति वोध्यं द्विर्वचनस्तनियोगेन निष्कृतद्विर्वचनेकशेषानुवादेनेत्यर्थः अनेनैव तद्विधीनेहि एकशेषइति निष्कृ
तपरत्वाद्वित्वस्यैवापत्तेः अस्यात्तुनप्राप्तयवादः अनेन सह येन नाप्राप्तिन्याया भावात् द्विर्वचनमप्यनेनेतिवाच्यो विशेषानिर्देशो इति भावः सा व्येवा
क्षाख्यिकायादिति समुदायोस्तासोप्यकदेश स्वरतत्वमतिज्ञानाद्ध्यायहातुहत्तिः ननुमध्योपिसंबंधः स्यादत आह परोरिति ननु तेनैव वाक्ष्याया द्विवे
चनस्य सिद्धत्वात् अनेन पुनस्तद्विधानं व्यर्थमत आह सत्सप्तापितिबहुव्रीहिवद्भावादिति प्रातिपदिकसंज्ञातिदेशाद्धरितिश्रसाभायत्तक्रः जत्र
रस्त्वेणाति आवाधिवेत्यनेन तत्र पुंवत्त्वं तु स्त्रिया पुंवदित्यनेन अतिदेशावलेनैत्तरपदस्त्व से कार्थ्येनाम्रिआयेल्लाभावेनत्वसामानाधिकर

कौ॰ श॰ वि॰
८

रणस्यासत्वात् इति भावः नन्वेतत्सूत्रविषये पुंवत्त्वं कुतो नोदाहृतमित्यत आह एकैकेत्यत्रेति नचात्रेति· द्विर्वचनविषयेऽस्य र्थः संहितैकपदे नित्येत्य
ससमासग्रहणसामर्थ्येनाखण्डपदस्यैव ग्रहणमिति भावः तदेवाह अत्रेति ग्रहणात् कार्यमिति तत्रैव भाष्यकारेणोक्तिशेषश्चात एकैकपाङ्क्ते सत्र
एकस्मिन्नेव ग्रहणं याजुषाः कुर्वन्ति न चात्रसादिरूपयोगः श्लिष्टः समासे प्रतिषिद्धो मुख्यसमासेऽप्य चाग्रहणकरणेनावग्रहे संहितेति नित्यत्वस्याप्रति
वेधकत्वादिति केचित्तन्न स्युक्त इत्येनानुमानविरोधात्कथमावाक्षाम्नातीति एतदाह तेनन्नकारोतीति भहत्यादिनां कार्यकारतो मोघात्पीडितस्यन्दमपु
को प्रियमस्यात्यन्तस्तासाधाक्षपीडितः समासेनोदात्तत्वमिति व्याप्यधर्मीति देवोऽप्यापकधर्मस्याप्यतिदेशादिति भावः एतेन परमकृतिस्वर इति बहुव्रीहौ
महत्त्वेत्यनेनाप्यत्वादिति अनुदात्तस्याधकाशोऽस्त्येत्यादिशास्त्रातिदेशेनानुदात्तत्वमेव परमतम् आह विरुद्धेति अतिदेशस्वाभावादिति भावः का
र्यातिदेशोऽप्यति दिमानकार्याणामुत्तिरदेशस्यैवदेशात्वेन न येदमु त्रेपातद्धारणो बोधान्त इह एवं यद् पक्रतिस्वरः स्यात् इत्यत आह यथा चेति अन्तो
दात्तत्वमप्रसङ्ग इति· एवं च विशेषाभावाद्विचारोऽयमयुक्त इति भावः अनुवर्त्तन्त इति अयं कथमनतइत्यर्थः सन्निहितत्वाद्य न गच्छभामित्यत्रैव सं
वेशो ननु बहुव्रीहौ प्रकृत्येत्यत्रैतत्साशयः चो भूत इति तेन निपाता आद्युदात्ता इति एवं परमा गुदात्तं निःश्लिष्ट मनुदात्तम् एवं सत्याम्रेडितानुदात्तत्वे विशे
षाभावात् द्वित्वोऽप्येकैकस्यैत्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्तरनिर्दिशस्यैव देशात्वेन परत्वेनाम्रेडितानुदात्तत्वस्य बाधात् स्वरः समासग्रहणमपकर्षे ... राम॰ ६
णस्याधानपरं भाष्यमिति दिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाच्च यकार्याभावे तन्नच्छभामित्रनिर्दिशे आम्रेडितात्वेहा तत्त्वा प्राप्ते रिति वोऽस्तर सेवा

नि पितमभाष्ये त्रयकमेष्वपुलोपयुंवत्भावाविवप्रयोजनेत कैाम्रेडितानुदात्तत्वे नैवस्वरसिध्या विशेषाभावात् अत एव समासवद्भावो नोक्तः न
त्वाहिंसातिश्रान्तोदात्तत्वापत्तेः तेन मुखमिति समास एव समासवद्भावा प्रयत्नादिति भावः एवं चानुवृत्तिसामर्थ्यादनेनातिदेशेन तयोरनतिदेश इतिता
त्पर्येणान्वे वसति तेन च बहुव्रीहिविशेषयिष्यामहे तु क्रमत आह समासमात्रं स्यात्· एवं च भाष्येणासमर्थ्य सिद्धं च स्वत्ववदर्शितमिति भावः ननु एव
मादि नः प्रकारवच्च नेकनिमोदावपि सर्वं ह· सारमत आह सर्वे धातुदह सेमि च नेसमो सिद्धमन्तेइति तन्न रथ्यदादिह समासस्यैतेनावि शेषणात्तु
ख्यसमासस्य तत्सह त्रि इति भाक परत्तु बहुव्रीहिवद्भाविनेनोत्र रससुमुख्यसमासवत्समासवद्भावत्वरूपमुत्तरपदत्वम नोन्यात्र लोपइत्साङ्गः इत्पर
पर इति आधिश्वप्रत्यावाक्यायां द्वितीयकौ स यतो इत्यस्य न समास इति भाकलमानेषेधस्त इति त्याह चर्यकीयरे विकसमासस्यैव तन्त्रग्र
णाल्लेति वोध्ये यथाभिधानमत्रिक मेधाश्मवन्तु बहुव्रीहिवास्यनुक्तस्यैव सिद्धकिमर्थं नेत्यत आह कान्तकेत्यादि· स्वार्थिककातमेतत् आवा
धाविषये तु नैतादृशे बहुपुंवत्वेऽत एव तत्रैव कर्मधारयवद्भावो नोक्तः अन्तोदात्तत्वानीति भाष्ये आम्रेडितानुदात्तत्वं तु वा अतिदेशेनस्वा
प्रयविरुद्धं स्यान्निवर्तनेनात न्यत एवाधिकारत्वेपितसान्नानु यस्थितिरितिबोध्यं· प्रकारे गुणः प्रकारे त्रसाह एवं च निष्प्रसङ्ग इति· सर्वेषामपि
साहश्ये पवनैमनस्य गुणवच्चनत्वादितिभाव अग्रिणं तैते स्युपमिति· साधारणं तदेवा ग्रिशब्दस्य अन्नमिल्लती तिकोऽस्येज नयेतिभावः न चैवं
गुणवचनत्वे पठस्य मुत्वक इति वत् माराव कस्याग्रिरित्यपि केदा चित्स्युक्तेप्तेऽस्य तत आह गुणगुणिनोऽभेदेति इति केचित् मर स्वे वेयमा या

कै.यवि.
१०

यानिगोर्बाहीकोऽज्ञ इत्यत्र योन रूलं स्याद्दृश्यादिनिमित्ताभेदाय चारस्वलक्षणोत्सर्थपरेणापु योगादिति सूत्रस्थभाष्येण विशेषश्वतस्माद्गुणव
चनग्रहणाभावे गौणेव कस्मात्सोसाद्दृश्यस्य प्रतयासतो ने द्विवचनं स्यादित्याशयः कैयटस्याप्ययमेवाशयः अन्यथाप्रकारेभिन्नत्वं स्याद
भावान्नदोषः गतिप्रकारि सर्वेषामिति गुणव्यंजकत्वेन सर्वापि गुणवचनस्तवत्वं कतिनेवेति भावः तदंशपार्थगुणोभेदाच यन्नपक्षस्यापि स्या
दित्याशे काबारणायगुणगुणोनोश्चैत्याघुके प्रकारव्यंजकत्वात्मायोगुणवचनइत्यर्थः स्तुतरभिस्याद्द्विवचनस्येति उपस्थितत्वात्
ननु प्रत्ययस्य प्रकृतिरित्यर्थः ननु प्रकार इति प्रकारे वर्तमानः सन्गुणवचन इत्येवनार्थः किंतु गुणवचनः सन्प्रकारे वर्तमान इत्यर्थ इतिभा
वः तत्र हेतुमाह तत्र सर्वस्येति प्रकारे वर्तमानस्य सर्वस्येत्यर्थः प्रकृते सर्वविशेषणत्वेनोर्थोऽतिप्रसङ्गस्तदर्थमपि तत्वग्रहणात् गुणवचनोपरक्तिगुण
वचनग्रहणसामर्थ्यादाह शोथे इति भावः साह स्पष्टोऽयमर्थः यमपि इत्यर्थः एवं च द्विर्वचनेयद्दार्दयः आह साह पणभिन्नो दभेदोयवारयडवी
बोधकाइतिभावः एवं हि पडु साह पश्यतत्र घोतितं भवतिरेवं चयस्य परिस्पणीपटु त्वयः पडु कार्यो णि सर्वो णिकरोतिति नयोःस्वतःतत्कार्यका
रीसपटु पडुरित्युच्यते प्रकारे वर्तमानस्य सापि व्यंजनयाप्रकारे वर्तमानस्येत्यर्थः इह प्रति ज्ञामात्र भिति अर्थवेतिप हांतरोक्ति द्वारेण रम०
केयं हेतुरभिधीयत इति भावः सामर्थ्यादिति प्रकारे वर्तमानस्य सर्वथा गुणवचनेन त्वादिति भावः एवं व्याख्यानाडुक्त रत्नविशेष इत्यीय १०
ति गुणवचनग्रहणोतिगुणवचनस्य प्रकारे वर्तमानस्येत्यर्थः आश्रीयत इति भावः गोवाहीकइत्यादौ तु प्रकारहानितायाः माकृतगुणवच

त्वमिति तात्पर्यं आद्यपक्षे हि त्वोत्तरं प्रकारत्वं जनाद्यनिग्रहः द्वितीये प्रकारेतत् ग्रहोत्तरं हि त्वमिति पक्षयोर्भेदः अत्राद्यपक्षएवस्यायानिति
ध्वनयितुं पुनरप्यथवेत्यादिना भाष्येतस्येवोपपादनेकेषांचिन्मतेनेतिवाभनादीनामित्यर्थः अन्येषांत्वितिजयादित्यादीनां तत्राद्यमभेदस्य व
चनेभ्यः सावकाशस्य जातीयगेगुणवचनेसाहश्येनवकाशानहित्वेनमाप्रोपिवाधीनेप्यतइतिवामनः तत्रभानंचित्समितिजयादित्समतम
वघुक्तमिति वोधयितुं तत्रान्मनोक्तिगुणमात्रवाचिनोपि इति व्याप्तित्यायादिति भावः अन्येत्विति वचनग्रहणावलेनगुणवचनादित्या
दाविवितिनदाशयः ननु वोप्साद्विर्वचनेनैवानुप्रयोपिसिद्धत्वात्किं वचनेनेत्यत आह अप्रभेदोत्ति दीप्सायामेवद्वित्वेवोधः स्वार्थग्रह
णमिति अन्यथात्रापिएकमिति वद्दीप्सार्थे सर्वे ध्वइतिभ्रमः स्यादितिभावः मित्रार्थेत्वद्दुपपास्यति इहभवद्भ्यामिति तेगमनइति
किंतु प्रत्येकमाप्रहृयदानेप्रतीयतइतिभावः ननु द्वौ दहोस्याघयुके द्विशब्दे द्विर्वचनाभावप्रतिपादने तात्पर्याभावादित्सतआह भायमा
षावित्ति भाष्येभायरेहोत्पत्तिवरणामाधमेवरेहोति नकस्यचिद्धजेनमितियथा आमोधा मोरभ्रणीमइत्यादौ एवं चवृत्तिवचनमत्याख्या
नेतात्पर्यमितिभावः लोडंतस्येचेति अत्र वीजादिमामेवनिरूपितो आभीक्ष्ण्यइतिवचनस्य प्रयोजनेनवक्तुं नित्याभीक्ष्ण्यशब्दयोरर्थभेदमद
र्शनामाह ननु विति यथाजीवति जीवतीति किंदेवदत्तोमृतो नेति विमर्शसंशयोरस्तुमत्स्याभीक्ष्ण्यविषयइति कृदव्यादिआवृत्तमेवर्थः
विकेदावेकेदोतनविवक्तितादिनि समर्थितंतस्यचेति भोजनवद्गुणनस्यापिपौनः पुन्यादवगामादेदइति भावः अत्र नियमे आभीक्ष्ण्यविहित

ट

कै॰टी॰वि॰ प्रत्ययांतसमभिव्याहारेइतिसरणीयं तेनपचतितिपचतीत्यादावपिवंसमिद्धिर्वचनानायरास्ते अन्येत्विति अत्राहुः चिवाक्नेतु अर्थांतरेपितयोर्विधानेनकेवल
२६ योक्तधौततेसामर्थ्याभावइति आद्यंवाख्यानमपिनयुक्तं तथात्राभावत्स्यादितिभावः अस्यमेकोचेमानाभावात् नित्यवीप्सयोरित्येवसिद्धमितिद्वाभ्
विरोधाद्धववृत्तिस्थनित्यत्वस्कृणामपिचित्तमेव अप्रधानक्रियाकृतविच्छेदस्यनित्ये अभीक्ष्णेपिचात् वर्शमस्त्वे विच्छेदस्याप्रधानक्रियाचतुल्का नुरो
त्सादेउपात्तमज्जनात्स्फुत्येवडपस्थितयरिसाणिमानाभावात् एवंत्को प्रत्ययको घेतदित्वाभामिवव्रजनादिनिद्याभी स्पृष्टसघोतनात्नत्वाद्योतस
मभिव्याहारेलिङ् तस्यहि त्वाद्भितिद्वितीयमतमपिचित्सज्ञोवतीत्यादौ नुकमलानिकमलानीतिवत् एकेजीवातियद्देहो घोविछिन्नजीवनलक्
कमितिनतत्रशास्त्रीयद्वित्वमितिमम्प्रतिभातिएतत्स्त्र योऽजंगं तु यौनपुंसके नवि घोतनेसौत्रद्वित्वाप्रवृत्तिसायनामितिनित्यवीप्सयोरित्य
त्रउपपादितमस्माभिः कश्चिद्विपर्ययेसेदिति वक्तव्यं तत्कृत्स्वंवज्ञायके तस्यनोघेवप्रवृत्तिरितितिनयदंतेनतस्यप्रवृत्तिरिस्याङः विषयस्तत्र
तिपरसंघ्रातुजापचिद्धिर्वचनस्यशांतरप्राप्त्यानित्यत्वेनविप्रत्वाहिलोयेयदेसस्थापिद्विरन्यो स्याग्रपश्चाजापचिद्वित्वं द्वित्वेघज्ञवरार्थत्वसति
चतस्मिन्‌जाज्ञिताविभावः ततरिष्टलोयइति अत्तरत्वेऽपेपररूपं वड्जाख्यात्मिडितेपरेएवेखंडस्यपररूपमेवेति अन्यथाडाज्याम्लेडितेपर
रूपविधानमनर्थकंस्यादिभावः यद्यातपररूपमितितिविषमामेडितेसा चीत्येतत् अत्रात्पिरिति दृश्निकारैः आम्रेडितइतिअयक्रमापा राम०
ख्यामतइत्यर्थः वज्ञच प्रहस्तासप्रयोजनानंतरमाह पररूपमाप्तयीति अतएवडाजभावेपिकचित्भवतिपटत्पटेति अतएवनाम्रेडित २९

स्यात्सत्तुवेति चरितार्थभाष्यंडाचचीतिचततरभावपित्यपिवोध्यं अत्रदेवोष्यं अन्यान्याश्रयपरिहाराय्यभावविषयत्वस्याउनावश्यकत्वमिति कोचदाघा
दीतियावदूथिमपिएवंप्रथमश्रवयोरोर्थंत्वमात्रतिशयविवक्षायामित्यर्थः नन्वेवंविशेषाविहितत्वादातिशायिकस्यद्वित्वेन्याय्यः प्राप्नोतीत्यत आह त
त्रभिन्नार्थत्वादिति आतिशायिकप्रत्ययोन्मानिकादिः एवंस्तामितिएवं तीतिशयस्तर्थः इतिसंदेहइति प्रकरणादिवशात्वनिर्णयइतिभावः एवं
एवंमुक्तेइत्युतत्र अन्येभ्योभोक्तृभ्यः आतिशायनेत्यर्थः एवमग्रमपि अयमपीति अन्येभ्यः पृथक्त्वेनातिशयेनेत्यर्थः अन्येभ्यः पूर्वेभ्यितिअन्येभ्यो
तिशयनेत्यर्थः पाठांतरेणोक्तवाक्यमाह आरेवोतिशयोनि द्वितीयआरिशधिनिशयूलकृतइतिभावः एवचेदंवत्ननावश्यकंएकस्य
एवेशब्दस्यातिशयलक्षणायाप्युपपत्तेः किंकृतमिति किंसाधनसंपत्तिरेवकृतमित्यर्थः यदिप्रत्ययस्योक्त्रीलिंगात्स्यायार्थकथनं स्त्रीलि
गातिस्त्रीलिंगशब्दाभिधेयेभावेवर्तमानयोरित्यर्थः भावस्थावशेषात्कौतद्वितीयमोयानोपिमध्ये नेतदाह भूतिः अटिः संयत्त्वयनेत्यादि
निपादनकर्मव्रतोर्थः स्त्रीशब्देनस्त्रीलिंगःशब्दः कर्मव्यात्समासः क्रियाव्यतिहारइतिपरस्परकरणमत्रसःसमासवज्ञावतावत्रुलमि
तिअनंतरत्वान्नेनैवचबहुलशब्दस्यसंबंधइतिभावः अतएवभाष्येपदानसमासवादिस्तिवोक्तसमासवज्ञावाभावादितिअत्रनित्यत्वस्तारभावः
नथैवभाष्योदाहरणात् एवंचपरेतिमत्रेत्यर्थकाभाव्य ओमिप्रथमेकथयनभवतीतिबहुलग्रहणात्सिद्धोयमर्थः परस्परयाहेतसहला
घमावोनपुंसकेत्योप्पिस्यादिप्रदेखंडे सप्तमी पुत्राद्ययेरूपावावार्तिकेपुकमेधारयवद्धसद्‌संबंधज्ञापनायान्नसमासवदितिः जत

रपरस्यायाविभक्तिरितिनन्वितरेतरयोरिसमासवद्भावात्स्वौजसमौडिति सुप्युदा पात्पुनः स्वविभक्तिरिति नोत्तरपदस्यायं स्तुवितिचेदत्र त्ररयदीनरदार्ति स्वपदत्यर्थेनारो
षात स्त्रीनपुंसकयोरिति· सर्वनाम्नो इत्निमात्रे रत्पस्यास्त्रियाइतिप्रकरणादुद्धिःपाठेननपुंसकेपिप्रवृत्तिरिति भावः तत्रनपुंसकेपुंवत्त्वप्रहते· फ
लं विशेषपुंवत्त्वं तु पदे खंडस्य दस्तु कं द द नपिद्रतरेतरयाश्वविषयेत्र न्यो न्यसमासचद्वत्वाभावेन हानित्वाभावान्नसात्तदलद्वपियावभावः स्त्री
वैवा हिरहिः स्वमोः समासेसौ रत्नुक्केति सिद्धं वाङ्गलकाश्रयमितिवो ध्यं· अतएवेतरेतरमित्यासावदइ भावः अन्योन्य संप्रयेत्वेतरितिद्विया
मितिस्तत्रस्थभाष्यप्रयोगश्च सोन्यसहायादितिसर्वस्पदेदितिस्तत्रस्थभाष्यप्रयोगश्वसंगच्छते नथा नपुंसकेन्योन्यमितिप्रवैयदिसोरमना
वापिवाङ्गलकारेववोध्यःपरंतुउत्तरादिभ्योविहितयोःस्वमोरदद्दिति त्रिथ्रेस्य सर्वोदि तत्रेभाष्येत्रक्त्वादिनरेतरमित्यारोनादड्प्राप्तिःअन्यो
न्यमिनेत्राललणाविमारावपिस्तुउयद्दतुं शक्यमितिवत्तामान्येननपुंसकमितिरोत्याश्रुत्यप्राइस्ये वदितिनदायस्वाभावः स्त्रीनपुंसकयो
रित्यस्यतत्समानाधिकरणायोरित्यर्थः सुपूलोपादिनभवतीति·कलेकलेइत्यलइत्यादौद्वदूरहस्वः आभिव्यक्तिग्रहणादितिलोकप्रसिद्ध
मात्रार्थकत्वान्नस्वेतिभावः भाष्येनपुंसकत्वेचेतिचेनकृत्तद्धित्वाद्विवचनेोत्पत्त्यभावस्ससंग्रहः·परस्यप्यावन्नावसमासानीतिश्रामंत्रि
तनिघातेपुष्पस्यरादेशाश्वस्तवंतसेवविधीयतेतिङतिङइत्यादिविघातस्तिङंतस्येत्यादिसूत्रकृत्यादिसाधारणेपनपदसेवको
येयोगेपुनातरमाहार्थेप्रयुक्तस्येतिनचीतिःपरद्वयनिवेधनेक्षित्यर्थः यत्रसमानवाक्याधिकारोनाश्रितत्रापितदुपयोगाभावम

दकुत्वादोनिलिति·एवंचपदद्वयनिवेधनसामर्थ्यात्तत्रवक्तुमशक्यत्वमित्यर्थः अवस्थमुक्वेपीतिः सुपःप्राप्नोगात्येत्यर्थःसमुदायेरेतिसुत
समुदायपरित्यर्थः कस्यचित्कार्यस्येतिवक्ष्यमाणावधिपरिग्रहहेतुदात्तस्वरितयोर्यणइत्यारेवंसमाणारोमासवेकार्येसिद्धिमभिप्रेत्योत्तरं असाव
धेरूपाराननत्वाद्वनुशिश्वेनेत्याहयदित्रेति· यणोकारेश्यास्यस्वरइतिमध्यमपदलोपीसमासःतदाह्यणाअयइतितत्रयतविभिन्नेएकारे
णःस्थानीइत्याप्यावेतस्मात्सर्वाप्रितितदंतमेवयदाधिकोरस्योपयोगादितिभावःस्थानषष्ठीतिपंचमीस्थानइतिपरिभाषणादितिभावः हन्त्वरेतिस्व
रविधाविस्पस्यापीनप्रहस्तिःस्वरोदेशपकविधेरभावातक्वचित्स्थानेषष्ठीतिनेपास्थानषष्ठीतिभाष्यंतुप्रकृताभिप्रायेणेतिभावःप्रत्याख्यायतेस्या
नेषष्ठीतिभाष्यस्यषष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रेप्रत्याख्यायतइत्यर्थइत्याहयोगेइतिस्थानसंबंधएवेतिअंतरंगत्वादितिभावःस्थान्यतरीयादानादि
निर्देशो मो हेनोमोनइत्येतत्साधारणंवेमत्वोहतरमाहप्रयोगमन्वत्वादिति·प्रमाणानियोगइतिषष्ठीस्थानेयोगेत्येतस्मिन्नित्यर्थः नस्थानषष्ठी
निभाष्यस्यनस्थानषष्ठ्येवेत्यर्थःप्रातिपदिकांतस्येतिचतत्वर्थे असमासनिर्देशइतिसमासनिर्देशेउपसर्जनस्यान्येनसंबंधाभावःस्यादित्यर्थःअ
नुदात्तंआदिरेवोदात्तस्वेतिस्वरंस्वरितस्याप्युपलक्षणंयदिसंभवःअनुदात्तस्यानुदात्तविधानेफलाभावादितिभावःसर्वोवयवइति·अवयवकात्स्न्र्येह
ति·सर्वेशब्दइतिभावःप्रत्ययस्येस्वरेणाविकरणस्वरेणाकश्चिदितिलुङंतेसर्वेत्रतास्तिःयरत्नसार्वधातुकानुदात्तत्वोन्नोसिद्धदात्तःतत्रद्विलोपेविषये
करणस्वरेणाकश्चिदितिलुङंतेस्यः त्रैमारात्तनिह्नतिस्वरेणानोदात्तःकर्त्तोरावित्यादौमध्योदात्तइतिभावः नस्थानषष्ठीति·यथामोसलेतिस्थानष्ठा

के॰टी॰वि॰
१३

अत्र संहारस्तथा तस्मवादपूतमारेपरसेत्स्यीत्यर्थः तत्रलिंगादिति अवयवषष्ठीत्वरंजायकमित्यत्रानतो येन अस्त्यर्थे अस्तपीति नन्वति त्यनेभाव
यवयवषष्ठीत्वमेवज्ञाप्यते इति न दोषः स्वरविधौ संघातः कार्यीति षष्ठेज्ञापमना ह्वेत्यपि वोधंद्वारोत्यव्यिस्वर्वेकादिशाइति ते अइत्यादि स्थितौ उभिउ
माश्चेति पूर्वेकादेशाइत्यर्थः वचनोत्तरेषु आभीवोजनपदोनीइत्यादिषु तत्रव यव इति वक्ष्मीहिः ननु मुप्पद स्पदोः आतिपदिकमोःयदत्वाभा
या त्सामानाधिकरण्येनान्वयः कथमुपपद्येत आह तेनेति नहूतः प्रतिपन्ने रितिकिंतु यदयासुप्पदस्य द्वोरित्येव प्रतीतिः स्यादिति भावः ननु
यत्र यद्यादिसद्भावस्तत्र मुप्प्ध दस्मासोरदेशार्थस्यग्रहणोस्यादितिकथमुक्तविभक्तिकयोरादेशा नि द्विरत आह यश्मादेति तत्स्य वेत्वेल
[illegible]इति तत्सकृतित्वमेव तत्स्थलमित्यभिमानः तत्र ततस्थलमिति असत आधारत्वायोगात् भाष्ये अस्यमाणादिमक्तिविशेषणाभिनिकमेधार
पराभेः कमेधारयः अयोरुपेयत्वादिति पाणिन्यादिपुरुषीयत्वाभावादित्यर्थः अथाख्वीमत्वादितियावत् अर्थैकत्वादिति विभागेमतिमाकांक्षाव
यवकमेकार्थवोधकंपरैद कैरंचकमित्यर्थः इद्दलितिः अस्मिन्शास्त्रेइत्यर्थः परिभाषितमिति समर्थसूत्रे इतिभाव एकत्वं विवक्षितइति अस्य राम०
थायंदंडोयनेनेत्यादौ अतिप्रसंगनिवारणे दत्तदधिकमेलौकिकवाक्यलक्षणकरणोच्चानर्थकं स्यादिति भावः कृतइदं नयारिभाषिकं किंतुकात
डि त्येवतिनिरूपितत्समर्थे सूत्रे तत्तदवोचवं कुंप्रुकंनच त्रेकसेवतिरुः अनेनात्कथमदोषोन आह वाक्याद्यभितिसमर्थपरिभाषयैवातिम १३
मगमिणसमाशंक्याह तत्रानेनेति वस्तुतष्विंत्यमिदं एकार्थीभावपेक्षसूत्रे यात्रद्विनीयानादेनएकार्थीभावात्वमयेरूपाध्वतत्र सूत्रेथ
भा

रूणात्समर्थपरिभाषायाअत्रासहत्तेरित्याऊः केचित्तु समर्थइत्येवात्राधिकारिकमेवं समानवाक्यइतियरूप्तताधिकारस्ययोजनंदर्शयतिदृपाङ्गःम
त्कन्येकेरणयाकेनेतिमत्सभदिक्ष्मनीत्यतः प्राणोदनेपत्रामीत्सधाद्यमेनितिभावः विधाविति एवंचैतस्मिन्निधिधेपितस्य संबंधइत्यर्थेवोधकंवाक्य
मितिभावः युक्तयुक्तेचेति अन्यथास्ताकृत्संवंधेवरितार्थशास्त्रेपरंपरासंबद्धेन प्रवर्त्तेतेतिभावः समानवाक्याधिकारात्तु युक्तयुक्तेपि भव
तीतिवोध्यं नचचैतिरहवेतत्र समानवाक्यस्याभावाद्युक्तयुक्तेन प्रवर्ततेत इतिवोध्यं अनएव भाष्यपश्चार्थे श्रप्राप्तियेधइत्येवोक्तं विकल्पेन
तिययीयाणांस्यदृप्रयोगाभावादितिभावः भाष्येपूर्वमीमांसादानकिमर्थं आहभाष्येत्विति सपूर्वीयाःव्यवस्थितेतितये वृत्तिकृताद्वचनांतस्यार्थे
मितिभावः कातिकस्यव्याख्यानांतरंभाष्ये अपरआहेतिनन्वपरपूर्वव्याख्यानेसपूर्वीयाइति विकल्पोव्यादेशोनभवतीत्युक्तंइदानीं तत्रविकल्पइति
फलभेदात्कथंसाधुत्वंवचनस्येत्यतआहविरोधादितिः परस्याव्याख्यायाः पूर्वव्याख्यावाध्यतइत्यर्थः पूर्ववाक्यमित्यस्य पूर्वेभेनव्याख्या
नवाक्यमित्यर्थो वोध्यः निङोगोत्राः पाठशब्देनकर्मसु त्यत्सागोत्राशेषुकत्वनइत्याह यथाइतिनचेकस्मात्वाक्यात्वाठविशेषणाम
वुदात्तविधानेचेत्सुभयंकथंलभ्यतइत्यतआह अयंचेतिउनिङः विनापिचेतिक्रियाकर्मभावेवीनाप्यन्वयः स्तु च चः अर्थेत्यादिति
लौकिकेकवाक्यस्वभाप्त्रित्यातिङ्ग्रहणोक्तेः वात्तिककारेणातु समानवाक्याधिकारं यारिभाषिकंच वोध्यं समाध्यप्रसाख्याता तेनसा
वश्यकमित्युक्तमेव अतएव यथ्याणोधावतीत्यादौ धावतीत्यस्य नमिघातः यथोत्तरंचमुनीनांप्रामाण्यमितिदिक्् एकत्वस्यविवक्षि

कै॰टी॰वि॰ त्वादितिचिंत्यमितित्रंकंसमर्थे स्त्रेनिपातैये लोऽ तसिजिक विहिसायामित्यस्येत्यर्थः प्रायोगिकमितितद्धितिल्यमनवयवमितिभावः शास्त्रपेक्ष
१४ यामिति। शास्त्रीयस्य कल्पितप्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवकस्य ग्रहणोरित्यर्थः शास्त्रीयप्रक्रियायां शास्त्रीयस्यैव ग्रहणं युक्तमितिभावः समकश्रुत्व
स्यायुक्तत्वं मन्तस्तिनिधायादृतत्रेति मापकेनैव विवीह इतिभावः चेदर्थे इति सत्तु वयादिषु ह श्वश ह्वश्वे इर्थपितर थेग्रहणेच चिन्हेइ त्वंत्र
करणाकारइतिभाष्याभिप्रायः अभ्यर्थोचेति तदुभयपारकंभाष्ये मन्त्रपित्र्यम् इत्यादिनचे तस्य च नैवेत्यर्थे इतिभावः अप्रायश्चित्तिकृतौ चेत्
त्राप्यवधारणार्थ इतिवोध्यं सामश्चित्तिः प्रायश्चित्तं असाध्यपंचेन्मरिष्यति ऐसाधेकवाच्यताह शमस्यापिनप्रायश्चित्तमित्यर्थ इति केचित् छं
दसि नेतान्वनेकस्य कृष्ठहि योगस्यार तथाहहेतुहिमुमदिति पद्यपीति अत्रापिहेतुहितुमद्भावसत्वादितिभावः मन्तलावस्यापाभिवत्यतिश्रा
त्रे मीउ पतीत्यस्यार्थ इतितसु र्येयाभ्याम्नइति क्वचित्पाम्भामद इतिपाठः तत्र यायहेतुत्वात्स्याम्भामदादीनां हिविकृतानां शेषेषुगतानानत्य
स्याम्मरपुक्तः पुरुषोपघपानादिनाव्याकुलचित्ततयाऽज्ञानादन्ततंवदतितस्मात्समदएवअन्ततवादिनं पुरुषं युनाति अन्तेऽतवदन
दोषकृतमयाविच्छेत्रनकरोतीत्यर्थः यद्वा अन्ततवदनजन्यमेनस्तन स्वभ्रातिमन्तत्वादेवेत्यर्थः पायासंवंधएवात्रयच न क्षितिभावः राम॰
एकमत्तपदितिआद्य मित्यर्थः तत्र एवेंशेति अधिरहितेनानिनेत्यर्थः वचनमिति अपि रूपीत्यर्थः तुयथाश्रुपतास तद्विषयेऽनिघाता १४
प्राप्तानतत्रत्निषेधसंवंधसंवंधसंवंधस्स मबइतिशेकतेः भाष्येयथामुनरित्यादिप्रतिषेधउच्यतेतद्दीसेतेनःउत्तरयतिरहापीति एहिम

मेवेयुधिकरण्यादिति आगमननमननयोःकर्तृभेदादित्यर्थः महोमितुस्यहि मन्येरथेनयास्यमीतारोवेककर्तृकत्वं रथेनयास्यामीतियहित्वमन्यसे
इत्यर्थः अतेत्रत्वाशिति सूत्रे इतिशेषः केचिदाकृभितिहत्वनुमासिरा भाष्योक्तत्वमत्रा हृश्चिवीतेजात्वपर्वेनिमिते तिज्ञातुइत्येतन्निमित्तेति
इं तनिमित्तिजातुपृच्छतिङ तेनानुदात्तमितिसूत्रार्थोत कच्चित्पुरुषोमुंक्ते इतियथवहितोपिकिंवृत्तेन विउत्तरेण युक्तोभवत्येवेतिभावः
इतिश्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतेभाष्यप्रदीपोद्योतेऽष्टमस्याध्यायस्यप्रथममाह्निकं॥ गत्यर्थलोटा॥ नन्वत्र प्रकृतिभा
वानप्रकृतौतनआह तिघ्नातनुप्रतिषेधएवेति कर्तुरन्य इति कर्ने न्यत्वइतिवार्तिके कर्ने यदि न कर्तृभिन्नत्वंलभ्यते तत्र स्यान्यत्वे इत्यर्थः कर्त्रन्याय
त्व इतिवार्त्तिकपाठः कर्मभेदादिति कर्तृन्यत्व इतिक्लोऽत्र लृटं तत्योयेघत्का रकं तत्सर्वे यद्यन्यत्र भवतीत्यर्थो इतिभावः सर्वान्यदिति
समासस्तत्सोत्रत्वाद्बोध्यः भुग्नविभक्तिकंवासर्वतिमितिलंपरंनतुकारकपदंवाच्यतत्वतो रेकत्वान्नत्रअनन्यरेवात्रकारकमतआहका
रकशेषेनेतिसामर्थ्यादितिभावः कर्मत्वाभेदेपि इति अतएवाग्रे वक्ष्यति तिङः सामेकद्रयमितिध्रौनादिति न तु सर्वस्य यदेनेककारका
भिधानादितिवचतदिकत्वे ग्रामःयाककर्तृत्यायाघापनिः एवमोदनंपचेतितिरवेदत्तेथाकपचनेत्पाद्यापनिरितिवा अकारकाधिकारस
हकृतैः कर्त्रे इसितनमभितत्यारिभिः कियाजनकत्व तत्तद्योत्वओष्ठ्यत्वादि नसत्तत्त्का रकशा केर्दिन स्थापानियामकत्ववोध्वनि
ननइत्यानैनतत्वे विवक्षणादितिभावः इदंचित्तसमपापचमोकारकरतिसूत्रस्याकरविरोधात् आगामनमोन्ननतिरूपितकर्तृ

कै॰ टी॰ वि॰ यथाक्रियेद्रोपिकर्तृसामान्यात्सिद्धमिति भाष्यानुपपत्त्या कारककथनेनद्वयोः प्राप्तत्वमस्तु संताविति द्वाह स्तोशालितु वद्धनभोक्तृ नेति रूपिनश्च
२५ क्रियेदातद्धे कद्वयाधिखानेद्वस्तु क्रमिति वोध्यमायेमसवीसञ्चात्रिनिति तद्द्वयस्यसर्वत्रिसर्वकारकमसङ्गेकिंचिदन्यद्वयत्रकारकमित्यर्थः सर्वो
सात्प्रतिषेधो नेति अत्र पक्षे सर्वकारकलोडेनेय घलकारकतन्मध्ये लडेनेयत्किंचिद्व्यन्यस्वद्वशनिघातप्रतिषेधो नेत्यर्थः नपुनरस्स वान्य
द्विधाने वन्निलोडेनेय घलकारकंतत्सर्वमन्यत्र किंचिदन्यदपिनदापिति घातप्रतिषेधइत्येतत्स्वीकृत्यैः सर्वं भिन्नप्रविभक्तिकं कारकविशेष
णं तत्रांतेनसिद्धिं दर्शयतिकारकमत्रनेति अन्याभिधानेइति भाष्यस्यत्रान्यस्य कर्मणा आख्यातवाच्यत्वेइत्यर्थः सदाह यदेकमेवेति
एकद्वयान्यस्यान्येनेद्वेतीतिनार्थइत्याएकत्रहणामितिनचेदमसर्वमिति एवंच वक्रव्यमित्यस्याख्या यमित्यर्थः तद्वाचमेवनित्य
तरांत्वादिति भावः सर्वग्रहणानुत्रापि द्वेवदन्यानित्युचाहन्भो सावएनमित्यत्रापि त्विवानप्रतिषेधायसर्वे चेत्कारकमन्यत्रातदानिघात
प्रतिषेधस्तित्स्याथीतः योगश्च नसहप्रयोगमात्रं किंत्वर्थद्वारकहत्याह लोडंतेनेत्यर्थेलक्षणादितिअर्थद्वारकइतिस्थानार्थीतः योगश्च
नसहप्रयोगमात्रं किंत्वर्थद्वारकहत्याहलोडंतेनेति अर्थेलक्षणादितिअर्थद्वारकइत्यर्थः श्रूयैवावत्प्रमितिपक्षेएकसेवद्वयस्याभिधा राम०
नान्तः शङ्काप्रपत्वेनग्रहणादित्यर्थः आसएकांतरमाम्नुभोः शाहस्यामंत्रितं पूर्वमित्यविद्यमानवत्त्वेकथमेकांतरत्वमत आह नोः शाह १४
सेतिएकांतरत्वमिति अंतरस्यतीसतरत्यवधायकेएकमेत्रंयस्यतद्वावहरूमवहित्वमित्यर्थः वस्तुतस्तत्रवल्कत्वीनस्वास्थयात्र

यानित्वेतास्त्वमितिवोध्यंनेकश्रुतिरितिसुतोराजस्तोत्रेसेकश्रुत्यमस्ति केनवार्यतामितिविसंवाद्यसामर्थ्यादितित्यनेतिकशुद्ध
इरवाचित्वेनेकश्रुतेरेवप्रामत्वादित्यर्थः यथाचैकश्रुतेरेवमाप्तित्वथोपरिशालस्तु रीभविष्यतिसेकश्रुत्यशङ्काभावसमस्यासोनिप
रिहरति एकाश्रुतिरितिन्द्रतरः सामर्थ्यमितिः मथ्यामकयाणात्शश्दीनोपादानाद्वा अनिधीनत्वथासामर्थ्यादयीत्यर्थः नक्रणात्प्रतिय
रोकपरिभाषयाद्वरवाचकपदोद्यासोनविहितस्यनिषेधइतिसामर्थ्यमितिभावः उत्तरस्मादेकश्रुतिरिति अर्थांतरस्येतिगम्यरपरार्थविपक्ष
पक्षेत्यर्थः ननुपरत्वादेकश्रुत्यस्मासिद्धत्वानिघातस्वबाधो नीत्यत आह तत्रेतिनन्वत्रयावत्परत्वोकथनिघातप्राप्तिरितआपवादइति
मोत्सरितिनिर्देशान्तस्थायोनास्मेवेतिभावनचेदमेकश्रुतिविधेमानाभावोतआहकेवलस्यचेतिः साचकाश्चेतिपरत्वात्परत्वाभावेन
निघातामास्तेरितिभावः परत्वादितिः इदंचयथान्यासेवार्त्तिकोक्तौ कर्मतुअसिद्धत्वानिघातोभविष्यतीतिबोध्यं सानिपातेति अंतरंग
त्वात्एवनिघातेपश्चात्स्वत्वेमानानयेत्यर्थः वस्तुतः सिद्धत्वादेकश्रुतेः एवनिघातेतत्प्रा प्रास्यासतितिप्रत्वंबोध्यं एतेनार्थकृतन
हिरंगत्वाश्रमणोपिनकृतिः एवंचतस्याएवनिषेधो युक्तः मतिषिधाधिकारविधानाद्वनिघातस्यापीतिभयानिषेधसिद्धिरितिभावः
अंतिकसहश्राभिजित्रात्स्लोदताराविवसाइत्यफलकोनञ्नन्वविपत्फलकइत्यर्थः अत्रयेति प्रतिपत्तिलाघवोत्समात्राला
घवाद्वेतिभावः नन्वनंतिकग्रहणासामर्थ्यात्इहस्रयोरसयोरपित्रहणात्स्त्वतआह अथवेति निघातस्याप्राप्तिःएकश्रुतावाधिरि

कै॰प॰वि॰
१६

तिभावः कथं पुनरत्रार्थोऽनिर्णीयत आह स्वरत्वं स्पष्टेति भाष्ये इत्येवमभिहितमामिति आद्यपदस्य न स्यात्मनेन निषिद्धः एकश्रुतेरिति चतस्यापि सतियदि
कलात्त्ववार्त्तिके चैकश्रुत्यग्रहणमप्राकरणिकस्याप्यप्रतिषेधार्थस्योपन्यस्तमिति आश्रम एकतोदात्तत्वमेवमभवतीत्यर्थे केयटस्य प्राप्तिमात्रा
भिप्रायः एवं च सर्वस्य हेतुरित्यत्र स्थ आम चुक्षिरेवं दत्ते स्वदाहरणोक्तलिखोन्नखकम भास्वतः स्कन्तत्रिदानइतितत्रत्यस्य केयटोप्येवेति दिक् यद्वि
तु भाष्ये न्यायरसेति पश्योगोचितेर्नैतेनान्येत्यर्थे निघातोनैवेति घटस्य रत्नाभावादितिभावः य स्माप्रस्य प्रयोग वत्वाभावादि सन्देहः घटे
त्र इति कर्मेधा किं प्रधानत्वादितिभावः स्वरेवेति स्वरइत्स वधारणाद्यथा घत्वादिकं प्रतिनातिनातिरेषा एवमविद्यमानवत्वं प्रत्ययीतिभावः न
तु केवलस्य हृदि स्थित्वाभावादिह च तत्सिद्धत्वेनयस्वेक्ततोप्याङ् प्रवेत्रयोज्ञनाम इति समानवाक्यस्थत्वाभावादाङ्प्रयनिघातरहीतस्य
नस्यादत आह केवलोपीति आङो निघातोनस्यादिति आङ परस्य इहाप्यस्य निघातो न स्यादित्यर्थः प्राङ्गिघातइति निघस्य परस्येति सामान्यापि हृ
द्यायकमिति भावः उपसर्गो योगे इति आदेहं निहन्ति नमित्यादौ केवलोपि स्त्रिहिरोस्यर्थः के इसिहर्षन्ते इतिमात्रे केन विरोधात् क्रान्तरमाह यद्वा
वृ हेभेतिह न्तिनष्ठ पारिगत्वासमाश्रयतइत्यर्थो वगमादितिभावः एवेचप्राधान्येन गात्यर्थत्वमितितात्पर्ये भ्राससपीति केवलस्यापि हृद्धौ
तौवेदप्रयोगादितिभावः उपसर्गप्रयोगेपीति दर्शनौ कोपपयतिस्य स्याप्युपलक्षणं कथं तर्हि रोहाचेत्यत्र विनोपसर्गेण गतिप्रतीतिरत आह के राम॰
वलोपीति न्त्र आरोपितप्रवणौ आरोहयति हस्तीस्थलमितिभाष्योदाहरणं तत्र स्थलशब्देन हस्तुपरिक्षिप्यमाणो काष्ठादिमयमुपवेश १६

नस्यान्नमु अन्ते सोकपीतिशयाम प्रेरणादि द्विवस्फलोशास्यापि इत्याह कर्मकलत्वे प्रयं वार्थमितिः तेन फलान्तरायनामि निविष्टं भाष्यविरो
धादितितात्पर्यं भाष्योदात्तत्वादिति सर्वेदिकत्वानां कृदसिच्यवस्थितत्वादित्यर्थः चनचिदित्यत्र गतेरिति तुक्मोदीनां गतिसंज्ञेवत्वोपसर्गसंज्ञेति
भावः प्रतिषेधाभावादिति निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधाभावादित्यर्थः अनिघातो भवत्येवेति पाठः अस्मन्निशब्दस्येति यद्वचनादितिसांमतिनिघात
निषेधे प्राप्ते सगतिरपीत्यनेन पुनर्विधानं ते न त्रोपसर्गस्य ग्रहणात्सांतस्य मतिषेधस्येत्यर्थः यद्वद्वान्नितस्रे स्वदादिष्वन्तमिति स्वद्वादीनां सुद्धा
रणमित्यर्थः एवामहापितु आरितायादित्येतस्मादित्यर्थः स्यादितिभावः अधिकरणासोधनरतिस्वकर्मकत्वाद्वन्नमित्यधिकरलोक्तः यदीहन्तिमिति
गच्छियापक्षिन्य देवदत्ते तरत्यर्थः नाश्रीयत इति अत्र क्रियाविदितिपरिमाणार्थकवत्वंतत्वितिभावः सर्वपुवेदमिति स्वतन्त्रग्रहणेनत्तद्धि भन्नेत
नतो यात उत्तरउत्तसो वेत्सितेत्रेहाश्रीयत इतिभावः ननु पंचमीनिर्देशाद्व्यवहितयावद्रसरूपावदितादौ कथं प्राप्तिरत आह पंचमीमिर्दैशा
यीति पुनः प्रसक्तेनेतिपुनस्त्वत्तरस्य तत्प्रतिपत्त्यर्थमन्यत्र व्यवहितप्रतिपत्तोज्ञापकमित्यर्थः स्वत्वात्सननुदाहरणाभ्यामुक्तस्यादेविशे
षणासमासे विभक्तिलोपेन सिद्धे किमलोपवचनेनेत्यत आह किमाविशेषणमितिनन्वत्र आमकशब्दे समासे स्पष्टकार्थी वृत्तोपसर्जनाध्याय
नेनकथमस्यान्वयो तत्राहगुणाभूतायात्रापीति साधनवदस्यापि क्रियायोगेऽस्थितिताकोकृत्वादितिभावः साधनवाज्ञापि क्रियया आकांक्षाव
तीतिवानिपतेन्तत्प्रयोगाभावक्लेकरणादिप्रयोगाभाववदुपपाद्यः वैयधिकरण्यादिति दारुणापरव्याय नेनक्षेतीति बोधे नइअवाचिना

कौ॰ वि॰
२०

सामानाधिकरण्याभावादितिभावः केचित्तु मयूरव्यंसकादित्वादेव क्षिकरणेऽपि समासः स्तुस्त्वश्येति वा समासस्तविषये एवं समासान्तो हान्तत्वापवादोऽयं निषा
तइति तन्न भाष्यविरुद्धं कर्त्रैकमेणोऽग्निवधीतुनधात्वर्थभेदेनान्वयिकर्तृत्वसाहचर्येण ताहशस्यैव कर्मणो ग्रहणात् इदं च समानाधिकरणक्रि
याविशेषणान्तत्वेति वोध्यं आहुतयो याः काशादयः प्रज्ञवव अनावोभ्याः सगतिरपि तिङ् इदं सूत्रं सूत्रनवादिभ्यः काशादिभ्यः यरस्पति ङतस्स
निपाति ये घदीतिनिघातप्रतिषेधे प्राप्ते प्रतिस्ववार्थं तत्र सगतिकस्य तिङ् तत्वाभावादप्राप्ते सगतिग्रहणं क्रियमेतेनयथागतिः सिध्यतितदाह
सहशाष्टेत्रेतिसूत्रेण सहेति भाष्ये स्वजनात्सजेत मित्यनेन तत्र द्वन्द्वस्मि विशिष्टं प्रकृतसूत्रे लक्षणीयमिति भावः तस्य स्तुवं तविषयत्वेयक्रि
याहतत्रैयमलोपस्येतिप्रत्रमलोप सूत्रे वसत्रियोगाशिष्टत्वाया तस्य प्रहतिरितिभावः नन्वेवं काशाद्याधायकद्रव्यवकाशप्रहशीत मयु
कमतत्राहपर्वीत्ररयोरिति एकवाक्यत्वादितित्रद्देश्यानेकत्वेऽपि विधेयैकत्वादितिभावः उद्देश्यानेकत्वेऽपि वाक्यभेदांगीकारादाहयूक्तत्वा
दित्यादिनानन्वितिः तत्रोपक्रमप्राप्तः प्रथमकक्षाप्राप्तेन सहनस्यर्वेत्तेः तुल्यवलत्वादितिभावः गतिरप्राप्तस्येति प्राप्तस्येतिप्राप्तोप्रा
प्तविवेकन्यायादितिभावः तत्र सेगतिरित्यस्य विशेष्यतया तिङ्न्तोपादानं तस्य त्वाश्रयवचनीमाद्दोतिङ्गतिनिघातः तिङ्गति इदूस्यनेनाभिन्नवे
त्रिसेदेहेयरत्वादनेनैवतत्फलं प्रतिषिध्याभावइतितात्पर्येणन्वयिग्रहणादगतेः क्तिङः तस्यापि निघातेनेनविधीयतेप्रतिषेधवाधनायै
तिविप्रतिषेधानुपपत्तिस्तरवयवस्थैवेसतत्राह अपियहणात्वितित्र भेदंविवक्षितेतिच्यमवादत्वरूपंमेदमविवक्षितेतथेः

नन्वस्यापि सतिषेधः कुतो नेत्यत आह तत्रयेनेनेति कुत्सनेचस्रुः कर्तुर्विशेषणमिति प्रत्ययार्थः कर्त्रीत्रकुत्सनेक्रियातुशोभनैवसति
शाङ्क कुत्सितवाशीसाधनस्येतितद्विशेषप्रतिपादकस्येदेवनादेःप्रत्यादेश्वैत्सर्योऽन्यपदार्थःपदार्थेनान्वेतीतिसुत्यस्मिन्नंगमित्येतिना
त्ययेः उपसर्जनोभूतस्वार्थैवेत्यज्जहत्स्वार्थीयमेकार्थविशेषणेकार्थोत्तरोयस्याथकमित्यर्थः अर्थान्तरानुपादानादितिस्वार्थमात्र
स्यापिवोधजननादित्यर्थः उपलक्षणभावेनेतिअध्यायनाघभावेपितथ्यवहारप्रवृत्तेरितिभावः उपलक्षणस्यापिविशेषणत्वम
स्त्येवेतिवोध्यं शोभनमध्यापकइतिस्तुवंतानुदेश्यकत्वद्विषयेएकार्थीभावाभावादितिभावः इदं चिंत्यं प्रकृतिप्रत्ययोस्तदार्थस्यत
इतिभाष्यादेकार्थीभावाभावेपिप्रत्ययार्थविशेषणकप्रवतिङन्तादेधोन्तरस्यकृतामावोधइत्यर्थस्यलाभात्किंचन्त्रध्यायकप
देसमासविधानेकार्थीभावसत्वात्कमात्रेपितदंगीकाराच्च अतएवकुंइतेतुसंबंधमहत्तिनिमित्तकत्वक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तक
त्वादिव्यवहारः तस्मात्स्वार्थकत्रीरेनियमेनविशेषणकोक्षावन्तनिदिश्यदेवदत्तप्रत्यादेस्तत्रान्वयः आकांक्षावशादेकारका
णामिवक्रियाविशेषणानामपिगुणभूतक्रियया संवधइत्येवतत्त्वप्रत्यादेस्तत्रान्वयस्तां प्रतिअतएवकृतपूर्वीकटमित्यादिसंगच्छतेइ
त्याङ्कःपचतियकरोतिएककस्यकपाकक्रियासंबंधिकर्तृकोपाठक्रियातिवोधसंभवादितिभावः कृदंतवाच्यसाधनान्तिङन्तवाच्येविशे
षणं कतेश्चमतमितिक्रियागुणीभूतत्वात्रूपक्रियावशीकृतत्वं क्रियारूपतामत्रे हेतुः नसहतइतिस्वार्थेविरोधित्वादितिभावः वि

कै॰रा॰वि॰ शिष्टंसाधनमितिविशेषणाद्विशिष्टंसाधनमित्यर्थः कृतिनेनकर्त्रीद्रव्यंक्रियानिष्पादितेतिबोधयितुमितिभावः अत्रास्मदुक्तानियतविशेषाकां
१८ क्षैवबोधेस्वार्थविशेस्वार्थविरोधिनीतिस्वार्थसमप्राधान्यविरोधिनीत्यर्थः स्वयंभावःतथाहिसतिपठतीत्यस्यउक्तरीत्याबोधेकारकनिरूपि
तविशेषणत्वेनतस्यगम्यएवतस्नाकीर्त्तेवात्रबोधमिति नक्रितइतिस्थितियोक्तिन्नविधानादितिभावःबाद्गुक्नकारितितत्तएवचगुण
भावोऽयः तिङ्तेमन्लोपदतिमन्लोपदतिमन्लोपश्चेतिवार्त्तिकोक्तीमन्लोपतिङ्तेभेदः एवंबाक्यवाक्यस्याविशिष्टविषयत्वेयदुक्तंतदाचार्य
यरूपएकथितत्वान्प्रमाणमित्यर्थः गतिगतौनतुगतावित्यस्याभावेमनचतीत्यादावपिनिघातःस्यादतआहगतेः श्रुद्वेवेति एवंकृदन्तेपीति
श्रुद्वेगतिपुर्क्तेवेत्यर्थः अभावेमनचतीत्यादावपिनिघातःस्यादतआहगतेः श्रुद्वेवेतिएवंकृदन्तेपीतिश्रुद्वेगतिसुक्तेचेत्यर्थः अभावात्
चमनतीतिगतिस्वरोगतिरनन्तरइति एवंचकृतेगतियगतिपरगतिनिघातस्यफलाभावःतिङंतेपुदात्तवत्सुत्ररस्त्रेणभवत्येवस्
अनुदात्तेतुनियमाश्रयणादमहत्रिरित्याहतिङिचेतिअनन्तरस्यवेति यथाअनन्तरस्यानियमेनआहजिर्नतुशेषनिघातस्यतथात्मा
स्यात्तुघुघितेनान्यथाऽतोवाविपरीतनियमोनेत्यर्थः आमंद्रेरितिप्रयोजनंपाक्षिकमितोहतेप्राप्तिःतदात्राऽऽइति तत्पक्षेच्छेदसिय राम॰
रेपिव्यवहितास्वेत्यस्यप्रसाध्यानान्तरहलेमन्त्रेदस्यव्यवहितपरप्रयोगोजित्वमितिभावः अयमेवभाष्येउक्ताशयःनतुमदिरविमंदश
प्रनिमान्नेतत्रमहिक्रियानुवंगान्मंद्रमतिक्रियायोगोस्त्वेवेत्यतआहमंद्रशब्दस्येति उणादिषुव्युत्पत्त्यभिमतक्रियायोगादीयते रूढा १८

र्थेएषतुप्रवृत्तिनिमित्तमितिभावः ननुपर्यरतिपथोपसर्गस्यघुमित्रुपसर्गोदसमासेपीत्यादौतत्रैवयक्रियायुक्ताइतिप्रायोनचात्रतथे
तिभावःसमर्थोतिततश्चयेनगतिःसामर्थ्येनत्मतियोगतिःसनस्मिन्परनिहन्यतइत्यर्थइतिभावः चित्समंततः एकार्थीभावविषयपरतत्र
हतेनचेतेषुतत्संभावनामात्राद्विपुदेश्यपाविधेयोद्देश्ययोर्वातत्स्वीकारात्भाष्यस्यत्वयमर्थःयया क्रियया व्यवहितपरयायुक्तोत्र
प्रत्युपगत्यादिस्संज्ञाःप्रक्तेतुययाक्रिययायोगस्तथाव्यवहितत्वेनसंज्ञानियमयसुक्तेगतित्वाभावोयेनचाव्यवधानेनस्याक्रियात्वोसावद्
तिसर्वथागतित्वाभाववद्रातोकस्मदियाहिशब्दप्रतीतिभाष्यस्यतथाव्यवहितत्वान्नगतित्वाभावइतिभावः नामार्थस्यधात्वर्थविभक्त्यर्थेन
कारीकृत्यभेदेनान्वयाभावादाद्रसभोताक्षिकरणाइति कथंतर्हिउदप्रस्तत्रक्रियायोगइतिपरिहारवाहितोवचनमतआहत्रव
पत्वप्रतिरिक्तेतितिभेदादिकरणातिभेदादिकरणमिति ससाधनक्रियायाआद्यविशेषणात्उक्तमायेनमेदमत्सपिक्रियायोग
दतिप्रस्तगतिवारणायगतावितिवक्तव्यमित्यर्थः भाष्येयाद्याभिव्यक्तंतद्यस्मनेनघोतकत्वपक्षंस्तुचयति भाष्येऽप्युद्रतिविप
येआहगतिनानुविशिष्टआङ्प्रविशिष्टतिआङर्थेनवक्तुसेसुखोन्नरदेशासेयोगानुकूलत्वेनेत्यर्थः सतोहीतिज्ञातस्यस्यार्थः क्रियायाः
सत्वस्मिन्नयमभावःसाधनकायेतिङादिविशिष्टधातुःसाध्यत्वविशिष्टार्थबोधकत्वयुक्तिस्थिताचक्रियाविशेषणेनतवध्यतइति
कथ्यस्तस्यतीतिअत्रतेनेत्यर्थःउत्तरसबःसानोत्यादएवेत्यर्थःसाधनान्तसाधनप्रयुक्तकार्यविशिष्टत्वधातोः अवापतउन्माद्रातस्य

कैः यः विः
१६

नाउन्याघते न्याप्यते लोक इति शेषः अंतरांउपसर्गयोगादितिवत्रुपसर्गार्थयोगादित्यर्थः उपसर्गयोगात्विति उपसर्गद्यौत्यार्थयोगात्वित्यर्थः उ
पसर्गात्तात्तितद्‌र्थेनेत्यर्थः अत्रयद्वक्तव्यं तत्स्तद्रकास्वेदेत्यत्रोक्तं निघातः कथनस्यादिति नेतव साधनेपरत्वः केननस्यादित्यन्वयः धा
त्वपसर्गयोरितिनदर्थयोरित्यर्थः तिङि चोदात्तवतीति नन्वयस्य वा आक्रियायक्रियेसाश्रयतो क्रियावाचक धातावेवोदात्तवत्त्वित्याह यत्न प्रपच
तीत्यादीननुयत्वकयनीसादेः प्रत्ययोरात्तवतीति ङ् ग्रहणामव शंकते अमतत्राह यक्रियेति अत्र पक्षे यं प्रतिगतित्वं न धातुं प्रतिति
त्रार्थका यो संभवात् तद्बोधकश्रुद्य रतः कार्यं विधीयमाने क्रियाप्रधाने सर्वत्रोदात्तवतिरिति क्षतीत्येसत्वपितिङ् ग्रहणोऽव्यात्यभा
वदित्यर्थः आमंतिभिघातेतिपाठ आमंतेन त्वित्यपाठः तत्सरिद्धे रायेतिविशेषेचस्यायनापेत्यर्थः संबंधित्वाद्वत्वादिति क्रियायोगगतिसं
ज्ञाविधानादित्यर्थे धातुरेवेति यस्यवा आक्रियेत्यर्थो दितिभावः एवंच यस्य यचतीत्यादावेव स्यादित्यतात्पर्ये यदोत्विति तदोनात्राव्याप्ति
रितिभावः शेष निघातेनेति एवं चोदात्तवतः परत्वाभावान्नास्ति तत्र प्राप्तिरिति भावः वक्तत्वात्रसमासो वैकल्पिक इति गतिकारकोप
पदादित्यत्र निरूपितं तेन समासाभावपक्षे ऽ दंभाष्य क्षितिवकष्वि दोषः अस्पगतित्वादितिच्चाङः इत्यर्थः प्रसेतित्वयाठः एवंमु राम०
पसर्गात्तात्तितद्‌र्थेनेत्यर्थः यस्य क्रियेति कुत्र संबंधे षष्ठीस तत्राह अत्वयव्यतिरेकेति एवं च यस्मकरोतीत्यादावव्याप्तिः स्यादि
तिभावः तद्बोधिनीति तद्बोधके इत्यर्थः एवं च सत्वेतिङ् ग्रहणं क्रियासाधनोपलक्षणमितिभावः आमंत्रितस्य ... नत्वक १६

रणाभावेऽर्थेतस्यापत्तेरतिदेशोऽनुल्लेसइत्याशंक्य परिहरतिनन्वस्तीति अनिहितमर्थ इतिदृंहचित्संअर्थो निहतात्वेवलोपादिद
र्शनात तस्माल्लोपपदेवक्तव्येगुरूत्वारणादतिदेशाद्दितिवोध्यः इति वक्तव्यं स्यादितिनच्वाच्योपि पूर्वयोगाभावायात्रपाठः एव
मप्यानाश्रितपरभिस्येवसिद्धे शापुर्वेयथ्योपत्तेः नन्सामर्थ्यादतिदेशालाभे पिख्याय्यकोयोसिद्धिः कुतोन आदयत्वाश्रयमिति तद्
ध्यत इतिनत्वाद्विरूद्धवाध्यत इत्यर्थः तत्रहेद्वांतमाहयथेति मेधेयेनिसूवोढाजः कोआतोलोपइवदइतश्चानिजइतिरकुः नत्व
रणात्विति तत्सामर्थ्योद्विरूद्धमपिख्याय्यं भवत्येवेत्यर्थः व्याख्यानाद्वेदको चित्कमितिनातिप्रसंगः दिग्स्मेतदिति एवंचवदुव
चनांतस्युदाहतेष्वं तत्रादिविभाषितं विशेषवचनेइत्यनेन पक्षेः विद्यमानवद्भावान्निघातप्रसंगइतिभावः वक्तत स्कनासविवद
तिसूत्रेदनरसत्रायक्तद्यसामान्यवचनमित्यनेनसंबाध्यपादत्वादामंत्रितइतिसप्तम्यंतार्थविशेषवचनत्वारूपेसामानाधिकरण्यस्या
र्थलब्धतयासमानाधिकरणग्रहणंचसंतसमानाधिकरणग्रहणार्थं सत्रनात्रनिषेधप्राप्तिः भोश्चादस्यसामान्यवचनत्वेपिनिपातत्वा
द्विंगादिवाचित्वाभावेनसत्वायेकदेवदत्तपदेनाभंतसमानाधिकरणत्वाभावादितिचिंत्यमेवचिंत्यं तेनवयवधानादितिगंगे इत्यस्य
यमुनेशाद्प्रत्यविद्यमानवत्वेपिशाद्माति विमानत्वाद्यवधानेनमेशादनिमित्रोयमुनेइत्यस्यनिघातोनस्यादित्यर्थः पर्वपदस्येति
तिवातिकेपरं चतत्सर्वं चेतिकर्मधारयः तत्वं च आनंतर्यादविद्य विद्यमानवदितिवाधोर्थस्तस्कृतिनमाहतेदयेरूपाधीति

कैयटः वि॰ एवं च पर्वशब्दस्य संबंधिशब्दतया परं प्रति अस्माद्वचनात्पूर्वमप्रवृत्तिर्निघ्नाश्रयोपस्थितेर्द्वसमाप्तिघातविघातीतिभावः स्वनिमित्तनिमित्ते
१० वेति परं मत्सु वा विद्यमानवद्भिस्व धारणाता श्रीयतेमानाभावात्परस्य कार्यं प्रत्ये भत्सापितत्वाभिति भावः नामं वितिसा सामानाधिकरण्यादि
तिस्मानार्थत्वं सामानाधिकरण्यतव पर्यायशब्दानां स्तुतरा मन्तीति भावः भिन्नमहा निमित्तत्वं तु भाष्यकृता तत्र रूपेणानाश्रितमितिताल
र्येऽत एव पदीम्न ह्यादिमित्रयुगपदधिकरणवचनतापरेऽपि वक्ष्यावः शंकितेऽस्याः येह्वृद्ध इति सूत्रे भाष्ये च स्पष्टो नीमयोप लंघ्रतादेवी
कमित्याह भाष्ये एतामितिच्छ भे नामानीतिएव चोत परास्यैवाभावितविधानासाशाविसर्थे एतदुदाहृत्यां च ग्रेयादकपचिवेति पाव
के सर्वविशेषणामप्रासामान्यवचनं विभाग्यवत्पर्वे सूत्रार्थे सामान्यवचनग्रहणाभावश्यकमत आह विशेषवचनइति अस्येव पर्व
णासर्वे पर इति सर्वे हसिद्धि॥ ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते ३ प्रमस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्नि
कं पादश्च पूर्वत्रासिद्धं॥ ॥ सूत्रार्थमात्रकथनस्य भाष्ये प्रयोजनत्वादत्र तत्कथनं किमर्थमत आह इतिग्रंथोपक्रमेऽपि तत्र सवर्ण पा॰
माणे नदर्शयताऽन्येनेतान्वयभयहेतुपक्तिरस्कारः अत एवाग्रिमसमधप्रातवचनानुपपत्तिः कार्येस मा धान्ये पि काये सिद्धत्वे दोषमाह २॰
उत्सर्गेण कृणोति अनु षे इत्यादौ स्नाय्यादिग्रन्थे कमेवैत दिति एवं च सामर्थ्यादेवात्मनोऽनिर्दिष्टं न प्रतिपादयती त्यर्थः यद्विलगतो
मिथ्यात्वप्रतिपादकत्वाति चाकोएमनोविमिथ्यो त्वं प्रतिपाद्यते तथापि शास्त्रे वेपथ्यो पत्या तनतत्या त्वमिति तत्संप्रयोगविपरिभाषेषा

णां कार्यार्थत्वात्कार्यकालत्वमितिवयुक्तं तथापि प्रतिपत्तिविशेषायित्वोभयोरेशायमूहस्माद्वृषदिति एवं सकार्यमिति तद्देशास्थेनेव नेने तिशिघः इत्येत
त्फलाभावादिति तत्फलस्य तस्यानसंबंधाभावादित्यर्थः फलाभज्ञस्येति फलमहत्त्वभावमसंगेनेत्यर्थः सर्वेस्य परमेति अन्योन्यसिंह तदृष्टा
रस्यासिद्धत्वानरमहत्वादिति भावः कार्यकालमितितन्नुकार्यकालपक्षेऽपि यत्कार्यं सिद्धं तत्रोपस्थितिरस्यैव बोधशास्त्राणामसिद्धत्वेनास कथ
मत्रोपस्थितिरितिचेन्न तत्र पक्षे कार्यशास्त्रसंस्कारायस्वहृत्तिर्लिंगादिहृत्तयपरिभाषाणामारूपः क्रियतेऽपरिभाषा आपि स्वसंस्कार्यत्वेन विधिम
ये कृते तत्र सयादस्माद्वा पापानुभ्रमाकौ ह्याया सेवं ध अत्रत्वेतराकारूपेवेति न दोषः एवं च पक्षद्वयस्याभावाणाः पूर्वं परे कार्यकालात्र
येणोन्यतराकोऽन्यापि संबंधदृष्टनरंतत्विह सिद्धमिति परिभाषाशास्त्रं तु त्रियाद्याः सिद्धमित्यर्थः कथमिति तानतापिकथं सिद्ध मित्यर्थः आसिद्धः स्मि
ल्कथतदुपस्थितिरितिभावः उमरमाह कार्यकालमितिनन्च सापिकार्यणासमकालंतयोः प्रवृत्तिमित्यर्थः तत्र कार्यस्यासिद्धत्वे कथं तत्समका
लं प्रहृत्तिरत आह यत्र कार्यं तत्रैवावस्थितमितिकार्येणाकृष्यादित्यर्थः सायस्तत्रैवोपस्थितमितिपाठः कार्यकालपक्षस्य चकार्येणाकाल्पित
स्व संस्कारायस्व संनिधिं प्राप्यत इत्यर्थः केयटो कस्या ख्यायास्तु यद्यपीदं तत्रासिद्धत्वविह सिद्धमिति भाष्यस्य फलं चिंत्यं पौवीपयोर्भादिति
इ इमम पिवित्सएकवाक्यतामात्रेणौपाणिनिरविहितस्मिवेशापि रूपौवीययोर्ह्वानिर्वृत्तिते चोदंतक्षिविति शिर्दिहिरतस्तत्र भाष्येतत्रहिह मो
क्रृत्वादचोऽन्यत्र परत्वान्नस्मादित्युत्तरसो नैव प्रवर्तेत इत्युक्तं किं चेव सम्यान्याश्रयः एकवाक्यता ह्यानोत्तरयोर्वीययोर्भावज्ञानेः सिद्धत्वा

कै॰टि॰वि॰ भावज्ञानं तज्ज्ञानविवेकवाक्यानीतिदोषेष्वन्यलिचेत्यस्य निमित्ताभावादिति द्वयोः सावकाशयोः समवस्थितयोरेकत्र युगपत्प्रसंगो हि न क्वा इत्यत्र
२१ ह्रतिनिमित्तमित्यर्थः न च सप्रकृते इति भावः भाष्ये परं शब्दं प्रति भवतीति परं स्वं हृष्टावस्थितं भवतीत्यर्थः एवं च समासप्रयोहे योवेति भावः अथ
वारत्वं वचनमामाणप्रेन हेतुः किन्तु द्वेपवारस्य वने इत्यादि पीपवारे इति नन्वधिकारात्सिद्धत्वे संबंधेज्ञाप्तिस्स एव वर्जने कथमयवारत्वं
स्यादत आह प्रकरणस्येति अस्याधिकारत्वेनासिद्धत्वं प्रकरणालम्बनमिति भावः भाष्ये कार्यकाले संज्ञापरिभाषमिति निर्देशपरत्वेति परे स्नातुर्का
त्रयासंबंधेन नदीघट्टस्यार्थे त्रनयोरिति नेति त्रिपाद्यन्तर्गतयोर्वाच्ययोः स्वशास्त्रे नानयोरिति त्वादिति भावः इत्येतावानिति एवं च त्रिपाद्यामपि प्रति
परमसिद्धं न स्यादित्यर्थः अधिकारत्वमिति उत्तरत्रानुवृत्तिसातत्यात् सर्वे तत्र समुदायस्य सदेशत्वेन ग्रहणात्तद्दोषः परिभाषात्वमिति चेन्न
गविशेषानुपादानाद्वैलपिवोधकशास्त्रे त्वसिद्धनिगत्वेनतु सपादसप्ताध्याय्यपि पूर्वं प्रति परासिद्धत्वापत्तिः मध्ये पाठसामर्थ्यं प्रयोजनं तु
त्रिपाद्यामप्यवृत्तिः स्यादिति भावः व समासस्य समुदायस्येति ननु तरवयव एवं प्रति तदवयवपरमसिद्धं स्यादिति भावः न तु किंचिदिदस्मा
दिसिद्धे स्यपि प्रसज्येत तस्य मुकसतत्रो नवत्रयरूपत्वमयोति जस्त्व मासिद्धत्वादिति इदं सिद्धान्तरीत्या भाष्ये वलेभ सज्ज्येत तिनन्वचत्वा राम॰
त्तस्य येनाधाशामित्यनुनासिकत्वेद्वयोः सत्त्वात्कथं वत्वापादनमिति वाच्यं एतत्पक्षे प्रयोदेशत्वमाश्रित्य त्रिपाद्यां तदसहनत्रिरित्याशया २१
तं त्रिपादीस्थपरशास्त्रे तदसहनेः सर्वेसमनत्वात् किंशास्त्रस्येति भाष्ये शास्त्रीयविषयपर इति भावः अथवेति अत्रासिद्धशास्त्रप्रयोजनपर

इति भाः उभयमपि समाधिः सिद्धस्येति पत्वं नेति आरंभशास्त्रकृता सिस्थो तु गतिस्यानिन्द्रकृताः स्मायायप्रसंगादिति उत्वस्यासिद्धत्वापरव
स्वहंतहनन्यायेनादत्वाभावादिति भावः नलोपः स्वभाष्ये दीर्घत्वेन विभाक्त इति नह्लीसौ हुषो विधीयत इति भावः ननु समासस्य सर्व
विभक्तितत्वमसेभवोत्यत आह सर्वविभक्तेनानवयवत्वादिति नन्वेवं सर्वविभक्तेनावयवत्वं समासस्यानुपपन्नमत आह सर्वे विभक्त
योतितिनवष्टीति विधेयगाभूतपरिभाषाणां स्मारकोन हि शेषतो एवं प्रकृतेरुचितत्वादिति भावः अत्रैवार्थे लिंगमप्याहज्जीचामिति कचि
तु लक्षणानुरोधाद्रवसेवात्रापि परिभाषाणां प्रवृत्तिः यथोरात स्वभतयोरस्तारीवरूक्तत इदं विलसत्करार्थे इत्यदाहृयेति यशीस्याने
रवैकत्वे संबंधस्याभावस्येति संबंधत्वेन संबंधस्य पक्षस्य स्थलमिति भावः नालोतिनेनांतरंगत्वात् स्थानसंबंध एव पक्षस्यार्थः सादिति
न शक्यनीयमिति भावः ननु यंचेत्स्त्रत्र संज्ञाविधन जुशासी तु किततोनलोपइतिनलोपे घट्टत्वस्य न फलमत आह लौकिका इति नलो
पेकृत इति भाष्यस्य लोकतानकारायगभिक्तत इत्यर्थः एवं च लोप इति लौकिकायाम सासिद्धत्वमपि दैवमसशास्त्रीयत्वादिति भावः न
तु सद्विमयंकलृप्तोतमभितस्चरितार्थमेवात आह समुदाये हीति यथा चेति अन्यथा स्याविषयस्य प्रलिदात्तस्य स्याचरितार्थत्वा
देवतत्र नित्यक्षिद्धावन्यग्रहणादेयर्थ्यस्स एवमेव ज्ञापितनुदाविधयत्तस्य चारितार्थ्या स्याधातोः परत्वाद्धकत्वस्यादित्यन्यग्रहणापं
वन्नासराणदृत्यादाविति यद्यपीरयथोरेशमकृत्मागेदकृतयामंसुपातिध्यति यथा हादशो हिकतेन नाम्नाप्याप्य सर्वकार्याणि क्रियं

कै॰टी॰वि॰
२१

नेतद्वत् ये च मित्रौ दह्यामीनिमित्यादौ चापि तद्वदेवाचिकार्ये भविष्यतीति तु आमयम मेसंज्ञाकरणान्न दोषः तथापि कार्यकालपक्षे विधिवाक्येनैकवाक्य
तापन्न संज्ञासूत्रेण संज्ञासहभिरितित्स्सूत्र इदं अत एव स्वरविषये फलशंका संगच्छते सूत्रविरोधादलिगात्व महंगत नित्याप्यायिना इत्यथापी
ति बहिरंगत्वादिति पदसंज्ञाद्वारा विभक्तिभाये स्तलेनेति भावः ससामयीतिवाडानत ये इति न तन्मापि मिरिस्य भिमानः स्युद्संज्ञायाभिन्नि बहिरंग
लेने ति यो ग इदं चिंतं संज्ञाकृतवहिरंगत्वस्यानाश्रयणात् नवाडिति निवेश स्क न्त तद्वैयद्यामाद्यासिद्धइति न भाष्येऽत्रक्तः नाधीदं तिस्त्रा
विति अत्राहि नलोपे इंडिश इत्यपि संज्ञायां तस्येन पूर्वे निपातापत्तिः इष्यते लनियमः अपि तु लेतु घिलाभावा स्मिश्रति यद्यपि पूर्वनिपातेन लो
पो व लोपेच घिलं पूर्वनिपात इत्यमुक्तमिदं तथापि मम स्पर्धेय इत्वि घिलंभवति त तत्र्वं मित्र प्रयोगो न्य मितितत्राथ इति भावः विभक्तिनिमि
त इति स्याद् घि तिपद संज्ञाद्वारेति भावः लेनो ऋइ निकमेजंतस्य सूत्रे तथैवेति वहिरंगपरिभाषानादरेण सन्निपातपरिभाषाश्रयेणोत्तस्थेऽभा
प्यकृतानु संज्ञानिमित्तस्य न वहिरंगत्वं विभक्तिसंज्ञानिमित्तं न न लोपस्य परे परया निमित्तत्वमादाय वहिरंगत्वाश्रयणोत भानमित्याश
येन मानोके त्र्येन च दत्र दधनमित्यादावसन्निपातलक्षणो न लोपे तु गभावार्थ क्वचित्तु ग्रहणान्तिवामनभिधानमित्याशयात् एकदेश्याह र
इतहीति इत र स्त त्व इयति नेयइति एवं च नियमानुयायोगाइति भावः रू वे त भितिपद संज्ञामात्र निमित्तकत्वादि ति तात्पर्यं तदेवं प्रस्या ख्यातं कृति राम॰
तुग्ग्रहणमिति दिक् नतु नेन नु नेकर्त्तव्य इत्यर्थं न न ताभावः सिध्यतीत्यत आह। अत एवेति न लोपे वा यश्ले घि कांधार त्सौचित्यादि ति भाव के न कत्ते २१

चरत्यर्थे ही घे भाष्यरूपादोषः उक्तेऽर्थे तु नाभावासिद्धिरिति तात्पर्येन न लोपः स्तुध्वरेत्यत्रास्यभिवायारादाह परस्य सभी चेति तत्रत्वसंभवाश्रागदति
भावः न निर्देशादेवेति अझारणादेवेत्यर्थः किंतु मानाद्यीत्यर्थः सन्निपातपरिभाषामनाश्रित्येदं इदमपि सन्निपातपरिभाषाः नित्यत्वे
ज्ञापकमिति वा भावः दीर्घत इत्यत इतिरितिवा अथ भेदपि शाद्वे क्यमिति पक्षे आह अथ वै कस्येति नकेवलमिति दर्शितार्थं तु भाष्येऽत्र र्थी
दानं नांतरीयकत्वादिति एवं अनुमानादर्थात्तर संग्रह इदानीं तु नांतरीयकत्वादिति भेदः उत्तरासस्वरितयोर्यणः ननु हलो स्वराभावात् यण
स्वर इत्यनुपपन्नमत आह यणनिमित्तत्वादिति तिडंति ऊ इति निहतस्येति याठः निघातस्येति याठ अत्र प्रोच्या घचानिघातव नरत्यर्थः नाज्ञानं
तर्ये इति वक्तत तत्रैया हि के तरंगे वहिरंगपरिभाषाभावस्य स्वस्थान योरिति सूत्रे भाष्ये न स्त्रमाणातयाप्राक्केवेयं निर्देला अमिद्धत्वांतर
स्यानिकयणः परस्यापि स्वरितत्वप्रसंगः इत्यर्थः तदाह दधिशब्द इति भाष्ये स्वरविधाविति स्वरितेऽत्र पकेविधाविसर्थः ननु स्वरितस्याघायप्नि
यतेः स्वरितेयणात्सनुपपन्नमत आह तेन लौकिके इति ननु स्वरितस्यासिद्धत्वात्कथमयं स्वरितयणात आह लौकिकस्येति शास्त्रीयस्येवा
सिद्धत्वमिति भावः अत्र योगविभागपक्षे एवाचार्यस्य स्वरितो वा नुभाष्ये उदात्त इत्येवेति स च विकल्पेन वाग्रहणस्य सत्वादिति भावः ते
न पक्षे तदुदात्तः यक्षे शांत येतः स्वरितइति तत्फलसिद्धिरिति तात्पर्यं यदा घतु दानीदा नयोरेकादेशा नुसारयति गागायादद्द मिति स्वरित
स्यासिद्धत्वादिति अत्र मित्यसाः कार्यकालत्वेपि स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्धिककार्यार्थादासिद्धिः समहत्तेरिति भावः अत्र चेदसेव भाष्ये मान

कौ॰दी॰वि॰ घाष्टभाष्ये विस्फुटमेतत् आंतर्येन स्वरितमिति स्वरितो वानुदात्तं इत्यस्यानुप्रसक्तिः उदात्तेन सहैकादेशाभावात् इति भावः स्वरोपीति आंतर्येतत्रा
२३ गतस्तस्यार्थे एकादेशस्यैवासिद्धत्वेन तदाश्रितस्वरस्य ज्ञानाभावाज्जैरेकवाक्यताऽस्येनेति भावः अनुदात्तं पदमिति त्वेकपदविषये स्वरेथरिना
र्थमिति तात्पर्यं गुणामात्रात्रिक्रियते इति प्राप्तमासविविवेकन्यायेनेति भावः तत्राघोषस्य फलाद्वेचन त्रपरिभाषितिवस्तुतोऽत्रापियक्रेऽसि
द्धत्वमघत्येवा पाठकृतपरत्वीन पुनायात् किंच परिभाषावक्रमपित्र्यथाक्याश्च नियमप्रसक्त्याभावात् नियमेन स्वरितस्यैव प्राप्तेः भोष्यस्व
रसोष्वेनमेत्वेतिच्छिंत्यर्थमेतत् अन्यथा स्वरित इति आयपोः स्वरितप्राप्तिः स्पष्टैव चतुर्थेपि उदात्तानाभि हत्वेस्थानिस्वरेण स्वरितं तु आंतरतम्या
त्स्वरितस्यादिति भावः भाष्येऽवादेशोनास्तीति स्वजवेसारीनांतुना विधानमिति भावः प्रागकादेशादिति त्रितरंगत्वादिति भावः ननु उदात्तयशाइसन
नविधकोरुदात्तत्वं क्रियते न तु किंतु च्यतिपरस्येति अत आह विभक्तेरिति एवंवपरत्वसंपादकवहिर्भूतविभक्तिसंवन्धित्वेन वहिरंगत्वामिति भावः आ
ङ्नप्राप्तीतीति वर्णासज्ञायके इदंतत् ष्वाऽपि नित्यइति भाष्यमसंगतमिति भावः किंचिन्नुयणः एवं वा तोरांगमिति प्रायेनाडितिचिन्त्यमेतत् इत्याङः च
गं संवेधिन्यागस्यवत्स्वत्वात्रिति भाष्यापायइत्यस्नोः स्वरितानुदात्तयोरिति एकादेशप्रत्युदात्तत्वासिद्धत्वे आंतर्येकृतस्वरितबुद्धिसत्वादिति भावः
ननु कदाचिदुदात्त इति उदात्तेन सहैकादेशस्यैव विकल्पेन स्वरितविधानादिति भावः प्रतिषेधानुबुद्धिसिद्धत्वमनुभीयते इति एकादेशोदात्तत्वसि ताम॰
द्धिशेषतुमीसमनुप्रदयदितस्त्रदिहिते स्वरस्यार्थः निमित्ताभावादिति पाठः निघातेरति परग्रहणं तोयश्मिाणाथ्येमिति भावः भाष्ये निघातो यत २३

रंगत्रिपरिभाषात्वेनोदात्तादिद्विरेकवाक्यतयैवास्य विधानादिति भावः धातुस्वरे इति धातोस्तन्प्रत्ययके निघाते कार्ये स्येत्यर्थः सिद्धत्वमुक्तमिति वि
करणोदात्तत्वमप्राप्तिकालेनैकवाक्यतायत्र निघातस्यान्तरंगत्वान्न्यायेन तस्यासिद्धेरिदं प्रयोजनं द्वितीयमितियात् अन्यथेति उक्तश्चित् तत्र पदस्यवि
भाष्यान्वाख्यानेस्कादेशेन विकरणस्य विनश्यपरवस्थत्वान्निमित्तनिघातामहान्निरिति भाष्याशयात् अन्यथेति उदात्तस्यासिद्धत्वात्सर्वेति धातेयष्वा
देकादेशस्योदात्तत्वस्यादिति भावः सिद्धत्वेतु परत्वादेशोदात्तत्वे कृते तिङ्न्तनिघातमहन्निरिति एकसिद्धिः बाधयतोयेकृत्वादिति तिङः चेतिस्वत्रंतु
यत्प्रत्ययचतीत्याहो तिङ्न्त निघातादिषये चरितार्थईकारस्य नेतिस्वार्थीसंवद्धवाहि मैते तिशाद्वनिमित्तकतयावाह्यिरंगत्वेनैकादेशस्वरस्यास
हत्वेनांतरंगत्वात्सर्वनिघातियष्वादेकादेशस्वरेणोदात्तत्वादिति भावः परिभाषा आपित्वेति वित्समेतत् उक्तयुक्तेः रूत्वा नीति भत्वसोरिति
रूत्वं अत्रारीहत्वेहरस्यकर्तव्ये कृते चेत्यर्थः तेन हारिवो न्नेत्रेऽः पदातादिति फलंरूपपिनासिद्धत्वंतत्प्रयोगात्वविरतिकिंचित्तदानाथरितिहस्वनुऽभा
मनुवित्तस्यतत्वेनात्रोदाहरणे न तु व भीः स्वरभेदादिदं चित्तंभाष्यकृतिष्वतिः अन्यथातस्यासिद्धत्वाद्वविधायकेः हुताद्वहुतेदस्यास्यांतात्सोत
इवाध्यसादिति भावः क्रियते स्यास्यदिति तत्साम र्थ्यादेव तत्र सिद्धत्वसिद्धमिति भावः नचिरहइतियेचमानिर्देशात्कथमिड्रोर्दैर्घ्यमत आह इटईटीस
त्रेति इटः सस्थितिप्रपाकृतेसामानाधिकरण्यासंभवात्रै मेदादितेसमद् इति भावः इटोभवतीति इटोपिभवतीत्यर्थः ताहशार्थप्रयत्नासामर्थ्यादिति
भावः अपि हष्वेवेतिचसिद्धएववद्वसंयोगादिलोपोपवादइत्यन्वयः एवंवतद्विषयेनोत्सर्गमहतिरिति भावः रूत्वेनिघादेशस्येतिभाष्ये इड्स्तादि

तो

कौ॰टी॰टी॰ तस्य निघातस्य लोपरूपस्यादेशो नियात्य त इतिपक्षे इदं ननु रुद्र संहितैतु निघातलोपो निपातस्तत इति पक्षस्वरस्य रूप सिद्धत्वमयोऽज्ञनाभ्यां लाभेन कथ
२४ मिज्ञयारत्वमत आह पूर्वेति उक्तदोषवारणार्थमिति भावः अभिन्न एवेति निघातलोपनिपातनपक्षे स्वाश्रयित्वमस्त्यर्थ भाष्ये सिद्धो सावितिद्धयोः
सिद्धशास्त्रयोः पाठोऽयं थदस्तत आहस्तनत्वमिति एकसिद्धपरस्मिन्ति शायलक्षणेकमिति भावः अथवेति सिद्ध एव सिद्धः नासिद्धः सन्नसिद्धः इति भाष्ययो
जनाभाष्ये ईदृक्स्यानवकाशमिति श्वीदितो निष्ठायामिति सूत्रे इत्यर्थः क्रियते न्यास एवेति न्नमित्यादि सिद्धये ईदित यहणाभावश्यकमिति भावः
वहिष्पदलक्षणोत्वरेकत्वमद्स्यर्थेन मोनकार्यं इत्याह स्वरोजिलक्षणाशाशेन निमित्त यरः किंत्वव्ययवचन इति भावः अथवेति स्वरपरत्वानि
मित्तकि वहिष्पदलक्षणो कार्यकर्ते व्य इत्यन्वयः अत्र लक्षणग्राहे निमित्तार्थ एव नन्वयो नासिद्धत्वमुच्यते किं तर्हि अचियरतो यत्कार्यं तत्स
तात्वयोरेत्य सिद्ध एवासावित्युक्त मत आसोस्वर इति सूत्रे सिद्ध इति भावप्रधान समम्तेविषयत्वार्थकमिति भावः तत्रासिद्धत्वमिति योगस्त्वरः
तस्मिन्स्वरेयरतः कोर्पि इत्वादीनामसिद्धत्वमित्यर्थः नन्वानर्थको सामएवयुक्तोत आह व्याख्यानसूत्रे षितिवार्त्तिके षित्यर्थो नन्विडुतोः सिद्धत्वेसा
ष्ये स्फुतेः सिद्धत्ववचनमसंगमत आह स्फूतिशाश्वेनेति इडुतावितितावयोरर्थः अत्र स्वाश्रमत्वदाह स्त्यायरं भाष्येतगाळनेवहिरंगत्वादितिह राम॰
राह्नादिस्वायेक्त्वात लुगोवहिरंगः एवंच छे चेति विषय निर्देशस्वित्सफलः आनंतर्यात्परवेत्रासिद्धत्वसेवानेननिषेधात्द इति भावः अ २४
थेक्तत्वहिरंगत्वानाश्रयणेनाचित्यमिदंत्रत्रचे देभाष्यवार्त्तिकमयिमानस्त्वनन्व यथाकायादिसेधातुरत्त्याह सकारादिरितितड कह्वे नका

रज्ञावनुरयंचमोफत्निक्षातु उस्सकारजः शकारश्चेयोद्वर्गत्तन्नगेत्व इति सकारादिप्रतिज्ञामाः फलदर्शयन्तिमध्धिति पक्षलोपोगोरिति लोपः यद्युहत्तो य
स्यसंयोगान्तलोप इत्युक्तं नत्वपरः प्रतिषेधात् नचास्मिलोपस्यस्थानिवत्वात्कथं संयोगादिलोपः एवं त्रासिद्धायइति तु तस्य दोष इत्यादिनाप्रसिद्धू
मिनिवाच्यक्रीलुप्तमित्रिवेशात्तस्यात्राश्रयणमाने चसकारप्रतिज्ञेव केचित्तु सकारप्रतिज्ञाफलं सन्नश्रयोतनीसूत्रशितु गच्छाहृति किंच संयो
गांतलोपेसस्य हुल्विवी दितिदीर्घ मध्वर्शिति रूपमिति तदाश्रयणेमानाभावात्मधुगीती लिकेयरश्विसइत्याद्धः तुकसनिति एवंच लसेलक्षणाख्य
निमायेन पुनक्रगाप्रहन्तेश्विसमिरेकत्वनेमितिभावः पदविषयत्वात्संहितायास्तत्कार्येतु कृपश्चारवेत्यन्न भाष्यास्तयंवणीयं तिशष्ट्वा इति तत्र
सेन स्वर्पूर्वीरन्तिवार्त्तिकेनेति वोध्यम् कचित्तु स्वरपूर्वोत्स्व पइ तेव पाठः द्विवचने वेति अनुस्वारस्येवद्धित्वे द्वयोरनुस्वारयोः क्रमेणायरसवर्णो
विति भावक अनुस्वारस्य शाखेयाठेन यत्वेपियस्त्वाभावात्पयकारेरनुस्वारसवर्णत्वाभावाच्चवायद्दति सत्यसानुस्वारस्ययण्ीसेत ह्ष्याः
ऽसिद्धत्वाच्चचिंत्यमिदं एतच्चेति अनुस्वारस्येत्यादि मङ्क्त्वमनये साद्धित्वेनइति सिद्धत्ववचनमिप्यर्थः एवं त्रासिद्धि यम द्वित्वइत्येतदनयेस्से
इसर्वेवक्तनस्य स्थानस्यत्ववोध्यकानीमानेभोग्रहणादितिवोध्यं यदातिद्वित्वं तुयथापरावैकारोभाविपिपरस्येवभवतितथोक्तंत्रान
त्वोपानिगरोगल्लोपरइत्यादीस्यर्थः वहिरंगत्वादितात् वहिरंगलक्षणत्वादितितत्रातत्रवार्त्तिककारोरोसा तितत्रेपादकेत रंगोनत्म हतिस्वीका
रादिति भावः भाष्यकारवस्वमानमोनयोरितिसूत्रे पादिरिकेनरंगेनदप्रहमिमेदवस्यनिकार्यकाले प्रिन नुज्ञातस्य निहत्पयोगोत्रिवर्ज्जर

वै:टी: वि:
२५

तिसंगतमत आह नप्रवर्त्तेरन्निति शास्त्राप्रामाण्यसिद्धत्वादिति भावः नलोपः प्रातेत्य विभक्तिके प्रकृतिपरं प्रातिपदिकेत्यपि तथा भाष्येनैवास्य नप्रवृत्तिस्थान
मध्येवेत्यर्थः ननु रूत्वरत्वाभ्यां बाधात्कथं नलोपप्राप्तिरत आह अमितितन्त्वलोपस्य विधीयमानं रूत्वं कथमनेनैव प्राप्तावकाशं स्यादत आह अकृतेति
वचाकारस्य रोरेवाविशेषाभावे नोभयविधानं व्यर्थं स्यादुभयविषये लोपाभावेन तयोः स्थानिता स्थितिभावः न तु नलोपे कृते रु स्थानिताव्यानेक थ
न्तायकत्वमत आह नकारेति तु प्रविभक्तिकत्वमेवेनकारायरिह्रमाणो नानिर्देशादित्यर्थः संबुद्धौ नलोपस्येति एवं वचनकारस्य हितानिर्देशात्संबुद्धनका
रसंबुद्ध्यर्थत्वात्स्वौभ्यामित्यादौ नलोपः स्यादिवरूत्वे च न स्यादेवेत्यर्थः हल्ड्याब्भ्य इति लोपइति निरास रूपस्य पुंल्लिंगस्यान्यपदेऽर्थत्वात्ननु कृत ईप्सामे
शभिवेतिरोऽस्तु पातिसूत्रेतीत्यर्थः एवं ड्योप्रामाण्यापादस्य स्वसत्त्वाद्वाविवप्रसक्तिरिति भोहो रूपमस्ती स्यादीचारितार्थ्यमिति न शंक्यं तद्द्वनभिधा
नात्तद्वक्तरूक्तअनवकाशोऽस्तु कर्मलोपवाधिष्यते इत्येव सिद्धौ स्तुक्तिः न च संबुद्धावेवकाशः तत्रापि न लोपप्राप्तेः निषेधेनापि वाक्षित्त इत्यत
अतएव प्रास्तत्यो भोरविरोधात्तनिरयतेन दीयतो कोंडिस्थापत्युत्तरभिसारावपि सर्वेराकों इत्यायतन कुराव नमेव भवति अत एव प्रवेयस्लिणा
त्रैवस्थानेसंबुद्धो चारितार्थ्येना शंकिते अत्र संभवे एवबाधकभावइति वार्त्तिकमतानुसाराशंकते अनेसेविकाशइतितद्भुत्तायवेकदेशासमाध
ते आचार्यस्यादौ स्थलानादित्यर्थः ननु निमित्तकत्वात्सत्वाभावेन कथं नलोपात आह न लुमतेति ननु राजन्श्व इत्यादिकतिसमुदायरूपार्थसंबो राम०
धनेनायोगात्प्रत्येकसंबोधनेऽनयोरपि विधेयत्वेन परस्परमेकार्थीभावाभावात्कथं समासोऽत आह अवयवार्थेति अवयवानां समुदा २५

पानोत्तरीयकत्वादिति भावः भाष्येन कुचितद्धितेऽपि नेति न च परमेव्यो मतिस्यादोषो वाक्यभारादि रनु नाम्निकत्वात्तयोरपि वक्तव्यवर्तद्रकारेतस्यासंयो
निरनुनासिकत्वात्तयोरपि स्वर्णादि कारे तस्य संयोगान्तलोपोऽस्ति वक्षिवो अभक्तियाला घवायत आपिलुक एव प्रहासि इत्याशयात् ननु आर्द्र चमेनित्यत्रा
पि लुक एवसत्वात् दृष्टांतानुपपत्तिरत आह वचनसामर्थ्यादिति केचित्तु सामर्थ्ये वक्ष्यमाणं चकृते अयस्मयादित्वादिति न च राजनीचर इति राजन्य
तिसिद्धे केइत्यत्राक्षिकरणाच्चेतिवार्त्तिकोक्तउदाहरणासंभवः एतद्भाष्य प्रामाण्यापादनभिधानि नतत्र कारतक्तेः एवं च सूत्रस्थवार्त्तिकस्यं च उभ्यहण
प्रत्याख्यातेत्यायितिषध्यमनतयाप्याख्याने भाष्योक्तः एवं परिहारः एवं वार्त्तिकस्थस्तेषु हि ग्रहणं प्रत्याख्यानं प्रत्यलंकृतास्तीति ननु मतेत्स्या नित्यत्वा
रनाश्रयणीयत्वात्तथाप्याख्यानेवाइति भावः प्रतिषेधे त्विति प्रसंगे तत्प्रत्याख्याने नलुमतेत्यस्याश्रयणे चेति भावः तज्ज्ञापकमात्रं तद्वनिपातनादेवेति रू
दृष्टि निपातनमित्युक्ते कर्मीतरीति आसनशब्दस्य संहिताभावः आस्य आधीभावः चक्रस्य चक्रीभावः त्वनणां शब्दस्य रूपमणभवे च मेणोन नलोपाभाव इत्य
कें भाष्ये अत्रतप्राप्तौ तीतित्वल्लमितिशेषः ननु यथा दिश्रुपाठाभावात्कथं निषेधीत आह आदिशब्दइति यवादिराकृति गणइति भावः ऊरसीरः दिज्ञा
इति दिपिातावित्यस्मादृहित्वगुणः अन्तेरंतत्वाभावेऽपि बहुलग्रहणाज्ज्ञतीतिसावः अर्थवदिति अंत्रपरूइद्वाणीनादिहित्वादवति भाष्यप्रबातिति
वाक्यांतरमेणापाटितं अनेनानुरभाष्यदीतिकृत्वादिति प्रदिपदीन सूत्रकोदोष इति प्रश्नः नरुपदान्तत्वदर्शयितुमाह अक्लिशब्दसेति म्भतस्थेदामे
तित्सर्वत्र न लोपप्रसंगेन संप्रातिका भावादितिभावः वलप्रसंगइति आदेः परस्येति बस्यवत्व प्रसंगइति भावः आसिद्धत्वमिति सर्वत्रासिद्धमितनेनन

कै॰टी॰वि॰ नलोपस्यासिद्धत्वात् नंतत्वमित्यस्लोपो न इतिङ् वीरमत आह न लोपस्थितिः नलोपापनारत्वात् तुको नार्नतत्वमिति याठः स्थिवानामविधानस्थितिस्तस्मान्न
४६ लोपिस्तु नेनुगाति वार्त्तिककारस्य दर्शनम सेभ देस्वत स्य मनेयतादलो हस्य न लोपहस्यासिद्धत्वा स्त्रे तिभावः स्तुपथ्यिंत रङ्गत्रनात् ह्यस्य सुतरस्त्रे ए
तुङ्गमक्तिभाव इति घसंज्ञकत रतमयोः परतङ्गस्यर्थः आश्रित नुकाभिनितु को बक्र वत्वेन वार्त्तिककृतो रीघ तु कमभ्रुपगम्यैव मत्वात्सिद्धमितिप
रिहराति ध्वानादितिभाष्यार्थ इतिभावः नात् घस्य तु इपवाद इति यथश हान्मत्वर्थी ये नेनात्तरस्तुनुङमाशितस्य वाद्दे कारइत्यर्थः यादत्वितिः न
लोपहस्यास्यासिद्धत्वान्नलोपे स्यचारितार्थ्यो नापवाद त्वंक्षा स्य मतेयोतिभावः स्थे यो यल्नः ततोलाह्लाग्लुकत्वारितिः एवं स्ववचनेनविनापिक्लुपाति
घ्यतोति भावः तद्वचनेपि दादि घ्र आमाणिक मितिभाष्याशयः अकोरेइति उन्नेदि स्यने वबा रस्यत्वा देतिध्रो पोह्र स्व्यः निपातनमनाश्रित्येति तन्त्र राम
न लोमनिति ह्रु योः पादादि स्यर्थः अरनेष्राग्रेति तन्नाह रुक्ष्रु स्त्रो ह्रा वदिमृटि नो अयुक्त इति वस्कात् तुणादि सूत्रे स्वाङ्गुक्तः पाठ इति वोध्यं उतास्यपाणि
नायानीतिवो ध्यं उमस्तजोह्या संदेहे वीजमाह न चाकिनितिकार्मिलिक्याधान्य सर्व त्रेति स्याय तद् स्यादावप्येकादेशापस्यानिवत्वेन अवधानस्य द्वावास्तिभा
वः वक्ष्यमाणस्यादिति प्राप्यास्त्या अस्यर्थो न्वयि नोरिवाविङ्ङ् रीग्रहणेन निराय यति इत्यादे प्राप्यर्थो विशेषणत्वे नातिप्रसंगाइति केचित्तन्नत्वत्र यक्तेप्र तेर राम॰
पिस्यान्यस्त्तोतरितु सधातेनव्यवधानातम विभ्यनोस तु आह मतिरितिप्रसंग इत्यादि प्र योगास्तहि कथं मतत्राह इत्यारवदिति उभयथापि तु यम ४६
नो विशेषणा लेस्यानिवद्वावाध्यपत्नीशास्त्राणात इत्यादौ लत्वसिद्धिः रेफविशेषणत्वे स्थानिवत्वेन सर्वत्रव्यवधानस्य न स्याद्धानमितिन्याये नैपसि

ह्लरस्यर्थः अचिदि नतुणि माकाम्यस्त्वे नानंगत्वात्स्वैलत्वे पस्वाभिलोपे ल्यपि हि किमुपसंख्यानेनेत्यत आह यदस्येति न न्वेवमपि परत्वात्ल्यत्वं स्या
दत आह पूर्वत्रेति न न्वस्यात्रारोपस्य विधाने नदर्गो प्राधान्याभावात्कथं सन्निपातीत्याह विशेष्यस्येति यद्यपि धीतो स्व रूपग्रहणा इतिपरि
भाषया सन्निहित प्रत्ययस्य विशेष्यतया तदादिविधेः स्तुलभत्वेन प्रत्ययलक्षणेनार्थीरस्य सिध्यति तथापि तस्याविहित कार्थेति याम कत्वेन विध्यक
कवाक्यतिसाशयः यरे स्थ घांसनइजिति न श्रीनुविहितस्त्रेव प्रत्ययसंग्रहः भाष्ये त्वक्षमतर्दिति स्त्रे जे हो ह्रि रित्यत्र क्षिमकार स्य वो लोपइत्यस्य
वैपक्ष्यात्तारिद्दसमाधानमुपलक्षणमित्याह इदं चिरूपान्तर इति भाष्ये तु वा निकथ ता वार्त्तिकप्रत्याख्यानं भाष्यमतेतत्समाधिमाह तस्मादितिरु
स्लेस्यानिवत्वात्तलोपः स्यादित्यत आह अक्षिभिन्नादितिवक्तृश्रेमादिकेतरंगबहिरंगपरिभाषाया। कार्यकालपक्षेण्यप्रवृत्तेः स्वरवसानयोरिति
स्त्रत्र भाष्ये वक्ष्यमाणत्वे रसविषयेमेस्य चोन्यस्मिति ध्वि चेति वर्ज्ज सामान्यायेक्षत्स्यायकेतेन द्विवचनस्यादौ क्रस्वादंगादितिस लोपोन भाष्ये त्वत्तहं निफ
ललाभा स्थिरस्ते चानुवालोपतेङ्तु केज्ञायक सुययारय प्रतिश्रत्यतिः वक्षातइदं ज्ञापकं क्नोक्लो ति प्रकसास्य सतोत्पत्तिङ्गमत्ययस्वेति
वर्णीयं तेन पयोधावति ह्लिप्रणानि तत्रापि न दोष इति भ्रेयः नतु लक्षणासद्भावा लुकत्तदभावोत आह ह मिथ्र हृणादिति किं द्वितिस्त्र एवं स्त आह शिश्र
हृणमनुवर्तत इति भावः किं श्वानेस्पोपि स्वेश पत इति प्रसक्तेत्तरीति स्त्र भाष्यस्य पाठ प्रसिन्नेत्वेदेन न्वसमासिपिलोपमाः साभासप्रदर्शनमनुय
योगोत तत्राह कुतो मप्रइतिमसासनीति अंतरंगत्वादिति भावः अनेन वन्यायेनान्यत्रापिपरिहार इत्याह एवं द्विविध योधावन मितिसमासवारणार्थं

कौ॰दी॰वि तत्त्वमिवसमाधानंमुखेका घशाकुत्स्यातेतत्त्वानीरिक्ता नांफलियरेसंयोगादिलोपमाप्तियोगपानामनभिधानमितिभाष्याशयमन्येभाष्येकृत्वातिनन्वत्रानुखा
२७ रस्यपरस्वर्णीनस्यात्तिद्धत्वात्जनकाणभाव्विनकस्यकुत्वघितिचेन्न ओपदेशिकजोपधत्वात्अतएवकुञ्च्यादित्यादौजश्त्ववर्णोनापधत्वेद्विनलोपः
स्यादितिभावः नचजकारोच्चारणसामर्थ्यादेवकुत्वाभावेनिपातनमर्थं तथावनेमथ्येकुत्सितारावपिकुत्वानापत्तेः निपातनेनानुचयोगेवुत्वाभाव
बोधनादोषइतिहिकुपरेतुअनेकत्वापकनिपातनाश्रयणायेरूपासङ्गोत्यवल घुइतिसङ्गोनिकायेमेवेमरव्यानेनलेकदेशिनइत्याहुः संयोगांत
स्यतस्यदोघइतिएवंचतदनात्रयेणोदमिमितिभावः ननुफल्गुग्रहणस्याप्रकृतत्वात्कथफलोलीपोतआहफलोफलीतिविपरीणाम्यतेइति तद्दवा
क्यभेदेनसंबध्यतेतेनाफलोपिकस्यचिल्लोपइत्याङ्क तेनफलः पर्वयोरितिवक्तनमस्कफलग्रहणास्यसंयोगांतलोपसूत्रस्यवसंबंधोनतुस्कोरित्य
त्रफलोलोपःसंयोगांतलोपइतिभाष्यस्वरसात इत्याङ्कः एकपदाश्रयत्वादितिमघपिपाणिबधोनपरद्वयमुपात्तंतथापिस्तद्धस्येयदद्वयाश्रयोपत्ति
तिभावः अत्रवहिरंगलक्षणात्वादितिवार्तिकस्वारस्यात्ववहिरंगोपणादेशादितिभाष्यात्वक्यगादेशात्तिपक्तसंयोगांतलोपमाप्तिविषयवरास्यावि
तमपोगानभिधानेनबोध्ये अस्यांतरंगलक्षणात्वारंतरंगोलोपइत्येवबदेतः एवंचकाव्यकत्वत्रादित्यादिचिंत्यमेवेति केचित् वाप्यसामान्य रामं॰
चिंत्याश्रयणेवीजमाहमपरेतिबिषोघचिंतोवीजमाद्दयदेति मतिपिद्धलोयंपत्रत्रमयोत्तनंयस्तोत्यः वर्दृत्याहअरादिति क्षिचेप्यानिनइति च २०
कारेयरतोयः सकारविषयोलोपः सप्तिचएवेतिभाष्यार्थइतिभावः देशिरइतिअनेनापुमार्थ्यनेभाष्ये आयेध्वं अरध्वमितिसानुस्वारःपाठोभा

ष्यितइत्येतेनसिद्धमितिएवंचविचेतिसूत्रेनकार्यमितिभावः ननुजलरिवरकारः धकारोलोपेनुधएवेतिकथ्मातिचेत्तेनस्याहत आह एकस्येति अ
नेकस्येतिएकस्यानकानेकसमर्थः अंजनयरम्यातियद्दतीभसुरूपवङ्गीशोत्तत्रेणानिर्देशः अक्षुद्धमितिएतदर्थमध्येमेत्तुरुग्रहणस्यावश्य
कत्वंसर्वेपरूत्वानुभगचतात्संयोगिकानकेतितिभावः ताह्शानामनभिधानमितितदाशयेकाश्चितभाष्येअचोइहुमितिः मुहुमुहुरोरुःपेर
दंनस्यादत्वाद्वमितिविभाषेदरत्यासाभ्नेः धिवेत्यस्याभावात्तस्माद्धुङ्ग्रहणाविचेतिचकार्यमितिभावः तस्यहुर्विइतिसमानानांधिरितिसमा
नेष्पाघुदानलमेवेसूर्थः ननुसद्धाहिसार्थत्वात्समानादनरूपार्थानाभोतऔहअनिकार्थत्वाच्चेति सान्तिघयत्वादितिः मान्तधेत्यनेनमितिसन्नि
धानादितिभावः अर्थीतरेतत्रमयोगाभावएवेतिवोध्यं तत्रसिचोग्रहणेपिप्रकृतेकिमायात मतआहतदेवचेति हादेधीविकल्पोतिएवेचास्ति
हवकारखवाधोनेतिभावः नहीतिः काप्यमकरणावाधएवतुकइत्याशयः स्याघुसिद्धवलिंगमप्याह्रहेत्वेति अ समर्थसमासेननेहादि
ग्रहणेनसंबधाभावात तस्यकेवलस्योन्नरत्रानुवृत्तिरपिस्तुलमेत्याह धातोर्घइति विधेयार्थकत्रशब्दस्तत्राभ्यासिकइतिलात्पर्यनचात्र
न्यासेइहेउत्वानापत्तिः वाउहेतनेनविकल्पद्वाराकानुवृत्यातस्यापिविधानादितिभावः नन्वेवमप्युत्तरत्रदादिग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्था आदित्यत्वे
नदाहिभिन्नविघयेदत्वस्येवप्रवृत्याव्यानसीभावादितिचेन्न दादेरित्यस्यत्रयपदेशावदादिलकत्वात्तेनदामलिहयादालिहित्यादौवस्मारा
वेयधिकरण्यान्वयेपिनघत्वंनघदत्वमपिनस्यात्अदादेरितिनिषेधात्इतिवाच्यं अर्थाभिकारानुरोधेनायदेशवद्भावदेवतेननिषेधादि

कै॰टी॰वि॰

२८

तिभावः उक्तमर्थमतानाकः शंकते भाष्ये एवमपीति स्फोटाद् रस्तुत्तरस्य आर्थेमसेगाविर्त्तीतु आर्थे गीतस्मादारि पदलक्षणा साधारणफलत्वाभावं चर
णीयितुं तदुपे स्ससमाश्रेतस्माह भाष्येनैव इति माचावश्यमिति अनराबैति च अनेनात्र स्फ त्रेतस्यानावश्यकताह मिताः तद्धी अनुदात्तियं लक्ष्
णापातिवीह इति अन्यथा च धोणा तादीर्घत्व प्रवृत्तिरिति दिक् प्रयोगभेदादिति यथा अलाखत्र कस्य शरीरराहोः शिर इत्यादौ इध स्तथोक्त इ
ध इति क्तत्वहि त्वस्पधी ओग्रहणं फलिभजी निमघभा सत्त्वात् रेरमिद्धत्वं मा न फलभ त्रिगृहणान्कुर्यात् अनादिश्यादित्वात् एवं होत्वासिद्धेः तत्क्ता न
ततमोः सिद्धत्वे सर्वकार्ये विषये ज्ञाप यतिन त्वेत्व विषयमेवेत्यर्थः भाष्ये तथो श्वाधीनि वेनस्य श्वोश्वे स्यथे अनीनिमद्दक ह्यत्वामे वध्य ते मस्यादि
श्वाहस्य थेअ घतस्पि मनुष्ठ त्रिरपि दधातो से तश्वाहस्यथो अ घेततत्वान्यथानुपपत्ते रिति सर्वत्र स्या भवडा वादि तिभावः अतिक्तत मिति तेन इधासी
तारीन एवत तथी श्रेतिप्रत्यास्त्याति अवक्तथो परिदधक्त थोडीत्वे विधीयते तत्रा उक घेतक्य तद्यनइत्यादौ भषूभावीन स्यात् आह एवं त्रेति। ॥
इतिशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते ऽष्टमस्याद्ध्यायस्य पादे प्रथमसमाह्निकम्। रदाभ्यां निष्ठा आध्ये मतुदाहरणोपन्यासान
धिकरणत आह विचारस्येति तनु सामासे गुणाभ्यन्तनिष्ठायस्यविशेषणासंबंधायोगेनात्रमाभौ तौ त्यंगतमत आह निष्ठेति तिन नु एवं यह गाभा
वेरदाभ्यां निष्ठातस्य नो दस्य च प्रत्यासत्यानिष्ठायाए वेत्यर्थे न रदाभ्यांपरस्यदस्य निष्ठासंबंधि नस्त्वसंभवे न च अन्ननत्वाम्भित्यादौ दोषात आहभिन्न गा॰ ९२
वद्धाभित्यादावितिअहेतुत्वमितिवाक्यार्थे दोषकाल्किकसत्या न त्रिन्यायेनतयो नौ धारित्रिदार्तिभाव वर्तत स्तयोः प्रसक्तिरेव नास्तीत्याह किंचेति
त्रिपाद्यां बहिरंगपरिभाषाभावाश्चेत्यपि बोध्यं केवलस्य चेति म्लाम्रादु

द्याः रतोनवो षितं हि प्रतिपदोक्तं अनुमेपंचत्नानूत्न गोकंन्सचद कारादि तथा समुदायघटकत्वेनैवोच्चारणेन तस्य सर्वथानुमेयत्वादिति भावः इहोत्सत्वस्य माध्य विरुद्धं
नापेक्षितेरीतिलन्त्वानुरोधादिति भावः तत्रस्थितिरिकेसमर्दकार्त्रे संग्रहे च वत्रीयति वृद्धिरेवेत्यादिना वद्बाहिपरेणैतौ वृद्धिरेकादेन वृद्धि निमित्तकारतितर संग्रहः न ह्य
तितउपधात्वमेव हि तस्य निमित्तमहवृद्धिः नवृद्धाव्वाहाव प्यसंग्रहे दर्शायति नापोतिंयथा कार्त्रेरित्यन वृद्धिनिमित्ताद्रूपात्मनैव मित्यर्थः न वात्रेति स्वं वृद्धि वृद्धाहावप्यसंग्रहे
वफो सिद्धवनेन मिवेधे नोसंग हातद्रत्यर्थः अक्रपरिमाणम्य हिमात्रस्य नत्वद्दत नापमात्रस्य स्वचरेफाद्दिर ह्रस्वहि सेत्सकत्वाभावात्कथं कार्त्रो प्रतिषेध प्राप्तिरिति भाव
श्रुत्येतिप्त वंच वृद्धिप्रहणेन पूर्वा हृद्धिसंलकत्वयवहार इति भावः किमनेनोक्तेनेत्यनु क्तजडुक्तेवैफल्यस्य उपतिपद्यापानादिनास्य तत्रत्तिप्रसंगमाणोभागर परा रसेस्यवत त्रसिद्धा
नेस्थित्यप्रभत्वान्न स्वसारेसाएकविभारत्यापुक्तमितिभावः पद्यापि फोनिमित्त वृद्धिर्विशिष्टतथापि अत्रपवद्दा घसेवनिमित्तमितिबोध्यं नन्वगोथासु ध्यस्थन्यायेनकाथ मस्यप्र
हाणमत आह एवं पूर्त्तिमेधस्येति। ल्वादिभ्य इत्यस्योति रार्थ प्रहणं नन्वेस्य वा पमातिरे शानुकार्यात्र तर्हि तन्यदनि प्रिता सेपुन संठ्रसा तिरहिकल्पोनननतुरतुरति हने नत्र थेसे
वेष्टता नेति संवि सं य च विनाप्राभ्र शक्तिपाक यदि तिम्ब्यपाच नत्रपोठ चोकुंमिति कुत्वंवा वंधनेक्रियापामितिपरावध्यमानः पिंठो किंयुमाणोग्रासोर ह्यारिष्यमे नुवुप्यात्रचादकू
त्पुप्रतिपद्यतेमहाकर्मणः कर्तृत्वपप्रयोगः पूत्पुदाहरणपापोधेनोतकरराततत्री पाहेपेहा रूप: स्कितामितिपरात्वकर्मकत्वातकर्त्रीरक्तः आ कोमिरिस्थयो वोरि पोरत्रिःतद्य
रापुस्रम्वावादस्यो रा हसणीधीभ्यः नमुनिमक्तोद्वित्वमत्वार्थमप पत्तेः कार्यरूप दरेशमकरा घादितानिभावः नतुहीत्सस्यणपापाचाकुरतानधातुत्वनत आह लिदिति विषयमत इति भावः
अनिरे शुः प्रयोजनेनिमित्तिपेथामतिपर्यवसयक्तोपि अत्रानुमानिकोनिषेधोस्ये वशास्त्रत्नास्य वैविषयप्रभृतिष्वनिमित्त कार्यमिष्यते तान्येत्यथः नत्राह अतिदेशभो जो तिपन्नु विरुद्धमि

कै॰टी॰वि
२८

तिप्रातिपदिकत्वेतद्धि आतिदेशिकतरभावेनविरुद्धंप्रसज्यप्रतिषेधे वितिवस्कतः पर्य्युदासपक्षेपि अतिदेशेन धातुत्वेवोधितिधातुभिन्नत्वाभावेनप्रातिपदिकत्वाभावोऽतिदेश
फलमितितत्स्वहन्निरस्तंयवपदर्थे नतस्याःकार्यत्वशास्त्रीयंतथापिशास्त्रतात्पर्यविषयेभवत्येवा तद्विरुद्धंचेत्सा अर्थवत्प्रातिपदिकत्वेनभवेत्पथ्याः पथ्यंन्नैडलोनित्वात्वेप्रातिपदिकत्वमिति
क्तेःयत्फलं अथार्थवत्त्वेतिभाष्यस्यापमेतार्थः विरुद्धानित्वाश्रयाणिनिवर्त्तन्तेएनेतिके परोक्तव्यात्वयुक्तो सामान्यप्रत्ययात्मवत्र मायस्यवि नास्तुपपत्तिर्मधातुरिति प्रातिपदिकसंज्ञारूपवि
शेषपरत्वापोगात् अतिदेशिकानामित्यादि इत्युक्तचन्मासंगतेश्च प्राप्तस्यवतत्प्रस्तावतिदेशविरुद्धमप्राप्तादिनिहत्तेश्च विषयनिश्चयप्राप्तविभक्तिर्निर्देशोहेवेत्यन्वयः आशाप्रेष्या
नुकरणत्वेन धातुत्वादितिभाव ननुस्वेनेनाप्रातिकथंनास्य सुप्त्यैतत आह इदानुकर्त्तेतिमामान्यं धात्व धातुसाधारणाभिरूपमित्यर्थः निवेषमितिधातुमात्रमित्यर्थः अप्रधात्व धातुसा
मान्यक्षिमात्रमित्यादः तदेपदोप्राप्तिरितिधात्वाभावादितिभावः कर्त्रेमितिदेशमवराध्यग्रहणमत्र विभक्तिकरणाच्चातिदेशानिष्पत्वे लापकमितितत्त्वसानान्यानुकरणमिति तुचि
त्वंफलाभावात्नचविक्षिपतारिन्यासिद्धपंस्यानुकरणोकयेतनःस्वनिष्ठान्तेहिद्रूपानुकरणे नधातुप्रसापपितृशक्तौ नापिस्निरतिरूपमितिवाच्यंदार्थादितिसामर्थ्येनभिवरति
धूतिधान्वसामर्थ्येनचसानुकार्येमलभतस्यापिग्रहणाताप्रमान्नदोषः अदीनपाप्रकाशनेति समक्रारस्तुराहरणेषुघुणिशेषाचस्यार्थ इतिभावःनत्वेवितमितत्र प्रकाशना
र्थत्वेपरतार्थत्वाभावान्नोचोदितिनक्तेयोपनिषेधोनस्यादके पक्षापामिनात्चनस्यात्त आहप्रकाशत्वेनेति भाष्येप्रकाशप्रत्ययान्नमित्यादिफलितार्थकथनंगमनसंयुक्ता
त्वकर्त्तुःप्रकाशत्वएवभवतीतिभावः प्रतिषेधइतिरस्य सापिवोध्यं सर्वस्यगंतमिति एवचतदर्थकविशेषणेवेपर्थ्यंनापितेनगमनस्यप्रज्ञापनात्तिमितिभावःतत्समवेगमनसपेश्वी
गतातदापगमनंचप्रकाशमानमेवेत्यर्थः प्रज्ञयेतिस्व ज्ञाप्रयोजकमितिभावः श्रेचेतिभेकइतिभाष्यादेकपदेलतस्मादेकथहान्नोरेकादिनस्यप्रत्ययेकितदनिसावित्स्ये

नन्वितिअनिषन्निषत्सर्थस्य न भावप्रयुमितिभावः नत्वेविरितिअकारान्तार्थोचेतरनभिधानेननिषाभावइतिभाव अर्थान्तरइति अन्त्यक्तिव्रहणगतिश्वितिपाठात्अ
र्थान्तरेति प्रकृत्यर्थानारित्वन्नेः अन्यत्रेति अन्यत्रादृष्टेनेतविचारविषयेनिर्णीतु नत्राकृतरस्यर्थः अन्यैतिप्रकाश्यतदस्यर्थः अजेःपरस्मैपदित्वादाह व्यत्ययेनेतिव्यञ्जनेने
तिव्यत्ययेनेतिजिद्धापाज्ञउभावनिराकरणोन्मसोव्यत्ययस्यर्थः भाष्येपरस्मैपदेनजिहेतुव्यक्तिवदुत्वादुद्धवचने भाष्येस्वस्मिदाह्मनीतिरस्यात्वादराहके
त्वलभूणेस्वस्वरूपेदस्यर्थः पौगिकदर्विनहक्तमुक्तादिवद्दूदरस्यर्थः निर्वाणोवातनेनेतिवातेनिष्ठतेत्वाभिधेयेनस्यर्थः दर्शनेवेतिवातेरकर्मकत्वात्कान्तेरित्तः
अन्येत्विति अन्तास्वित्क भाष्यक्तवान्निकविरोधःकचेतरानुपारीनाहानस्वकारणामिप्रपिति से अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोल्लाघाइति सुल्लस्लीवल्लाघधातुम्परस्यर्थःहोऐ
ध्वग्युपधलरूणेके कृत्यादितिसिद्धमल्वतिधातेपिधात्वादिस्वरामाव्यमितिकःस्वेदेशतात आहतनकरणेति ननुभवनेति नदर्थे कर्मकत्वात्कान्तेरित्तःस्यादितिथात्वादिस्व
रेणोनोदात्तःस्यात् नत्वनेध्यनदनितनकरणात्वनिरेखान्नहाविरेपचापराज्ञत्वमेवैष्यतेनचतद्वेः कर्तरिकोतन सिध्यतीतिभावः कर्त्तरिकिनुतिपाठस्तयुक्तः निष्ठान्तएवेतिए
वशाहः प्रसिद्धेकथपुनरेवस्ताहरणेन आह अव्ययपरवोतातितस्तुरूपेनस्यार्थस्यनेनगतित्वाभावादिति तेनथात्वाथचन्तिप्रतोदात्तत्वे नेतिभावःभाष्येप्रयोगतःकार्येने
तिपदिकृत्वशक्वशाहोभावप्रधानः कृत्राविनपुरितःप्राप्तरस्यर्थः तेनपरितःद्वारस्यर्थः लाभइतिभावःनगतिद्वागहृत्यवहारेसदेवक्षुद्विरोहकोवीता हाधातुःनि
ष्याप्राप्तत्वादितिभावःकस्तिरिति तव्यानिरिक्तःसर्वःनेषाप्राप्तत्वादितिभावःनवप्रतिषेधपक्षेपिनिषेधसमर्पणाश्चनकारस्यग्रहणंकर्त्तव्यमेवेतप्रत आहप्रतिषेधेति नुत्वस्य
नस्योनजत्रैवपठनीयइतितात्पर्येनन्वेवकारपोपिनस्युरतआहप्राकरणिकस्येति नत्तुपसवर्णोनत्रपोनकाराइतिद्विनकारकरदरत्यसत्कमतआहवाप्रयोनस

कैटा·वि· नचतद्भावप्रत्ययेपिमध्यमनस्मन्लोपइति लोपोडु वरिःसौत्रत्वान्नेतिभावः विन्नोभोगःश्लोके मध्यविदिरिति सामान्येनविदिहयनिर्देशः वनन्नाकाविति कप्रत्ययः स्वा

३० र्थिकः यथोर्विदेशः अन्नेयोविहितौतद्धहत्तयोस्तथाद्युरत्वेनाश्च हलंतवधिनत्वाद्विधिविषयेपथ्याकमविकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः छिदिरित्यत्ररतिपथ्याच्छिदेश्छिन्नेरत्यत्र

निरंस्तनत्वंतथाविधतेत्यर्थः यथैवपत्रइतिइदिक्षितिरूपांतरेणाप्रदत्यर्थः यद्यपिप्रस्येवतथापिप्रयोगेधातोरनंतरमप्रमाणात्तत्तरवप्रवत्तप्रतिभानादिदिःप्रथम

पत्रइत्यत्रतेनत्रचाज्ञान्याहसुदीतिव्राहपर्वविप्रतिषेधादिति यद्यपिविप्रतिषेधसूत्रेकार्यग्रहणमग्रस्थापंग्रहात्तथैवितंतथापिविरोधेपरस्पर्वलत्वदर्शनात्इत्रापितथैवक

ल्पनंप्रयुज्यचःपरस्मिन्निति सूत्रस्यभाष्येतत्पूर्वत्वाद्वचर्यमेतत् तथापिव्याख्यानादेवनिर्णयोबोध्यः एवंविभाषायमहनविरपित्राभितिसूत्रेपिबोध्यं विदल्न्लाभ

इति अस्येवभोगग्रहणपथोहीनेसंभवादितिभावः सन्नाविचारणयोरित्तदसंभवदतिसामर्थ्यंवात्विन्नुविविदिन्तोभइतिकैयटः अपनिसादिभाष्यमाचष्टेविदेति नदु

नौरादिकस्यानिरकारिकास्यपाठाभावात्तस्यकुतोनेडित्यतआह नौरादिकाविविनत्रहिव्याख्यानान्नौरादिकस्येवग्रहणंनहतानार्थत्तुकविकरणस्येत्यर्थः

भाष्येधानन्नाविति विकल्पप्रतिषेधावित्यर्थः ननुरोधादिकस्यक्षिनपानिर्देशविनन्नेरितिभवितव्यं कथंविंन्नेरित्सुक्तिमत आह तिउ नेनतरथौबाहलेक्षणइतिभावः भा

ष्येविनोभोगेष्विति भाग्रहणेप्रत्ययस्याप्युपजन्मतो । भिन्ने शःपक्षांतरेपिसमाधिमाहविन्नोयोपक्रमेपीतिकिंपापृष्ठ त्रिनिभिन्नमेप्याह अपएवेतिकिंपात

रत्यवच्छेदायेतिभिन्नमेमिषभिन्नेनत्ववतितइत्यादात्पर्यः भिन्नमितितिपात्यतेशाकलेनत्वेनरूप्यानुच्यतेचेदितिरूपार्थः भाष्येमन्वमितितनत्वशब्देननघ राम०

कौभिन्नशब्देलक्षणतेपरिभिन्नशब्दः प्रयुज्यतेतदाशाकलशब्दस्यनप्रयोगः पर्यायोःसहप्रयोगाभावात् एवंशाकलशब्दप्रयोगेभिन्नशब्दस्यनप्रयोगइतितात्पर्यः ३०

तवक्लनिगमपामःसिराकर्षादेर्घ्येरीकरणंहिनिगमनंपथ्योपंचाप्रपदेषुप्रयोगेतस्याद्दिमाम्पवेतदितितस्माद्द्रुहोपभितिभावः तत्फलितमाहभिन्नत्वाद्देति

क्रिप्रत्ययप्रत्ययाग्रहणाइतिप्रत्ययपरत्वेनैतद्वज्ञानादिणापूर्वस्यैवेतिनदोषइतिभावः लोपापवादइतिवेदएनक्रस्येतिलोपप्रान्तेकृत्वादेभाषितिभावः अंतरंगइतिप्रत्ययमा

त्रापेक्षत्वादितिभावः नैपादिकत्वपाम्यसिद्धत्वादितिबोध्यं ननुपदस्येत्यधिकारादलौकिकप्रक्रियायांपदात्तस्येचकुतंस्यादितिकथमनंत्यावकाशः स्यादतआह द्वि

ममत्यपेति नहुपदस्येत्यस्याविशेषणतायामपस्तुत्वेनकथंस्थानेषष्ठ्यादित्यतआह यदिस्विति शिरूपापमिति दंतोष्ठवस्यापिमहाप्राणतानोक्तेत्याह धातुप्रकरणमि

ति अनतगुणासवित्तामचहूव्रीदिणित्यर्थः पयप्मइतिअस्याभियनेत्यत्रामिति हलोस्यइतिवर्णात्रयमिति नाहसमानशब्दपीर्युणसाम्यप्रतिपादनादितिभावः षत्वा

१ घपवादत्वादितिअचरिन्यायत्वस्कुः किंमतइतिन्यासेनहसुइत्यध्याहारेणचबहुव्रीधर्थेलौकिकप्रत्ययग्रहणस्यान्यपदार्थविशेषणगर्भबहुव्रीहिलाभार्थत्वेनविशिष्यतामहइत्यादि

विषयकलक्षणोपबद्धेनतद्विषयोजस्त्वपत्वयोरवशंप्रप्रासनादस्यतस्त्वमितिभावः इदंचेहभाष्यहृणोबहुव्रीहिमात्रफलकतायाएवप्रत्ययग्रहणस्योक्तत्वात् नस्माद्यपि

कुदधक अक्षुपुजि कुडखुकुत्वस्यचारितार्थ्यमितरपरादत्वमिति नन्वविनप्रह्लोकेपीत्वप्राप्तिरेवापवादत्वबोधस्तत्वात् एतदेवोच्यतेसम्पापिसंभवेइत्यादिस्वहनसमासास्समास

ग्योरितिनलोपःप्रातिपदिकेतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येपिनासबुद्धावप्रहृत्तिरितिबोध्यं । सुप्तेतिसमासेसुपोभावादिति असमासेदमोरितिरकरेफाविकृतस्येतिदत्वः प्राग्व

त्रिभागस्येत्यर्थः नलोपइतिसूत्रेभाष्येराज्ञेतिपाठोदृश्यते अत्रत्वातिदेशिकमहेप्यवरिवेदाव्दव्याप्तिगतमहोदयाक्षिरित्साहिनभिधानमित्यर्थेरासुपिपर्युदासप्रसङ्गे

पांतमोऽहिं भह्रस्वसुहासेचेतिएवंचपक्षाद्दशातातिपदांतत्वविधानेउत्वंस्यादित्यर्थः हृस्वेस्यासिद्धत्वादितिवक्तव्यमितिपरथ्योनमेतत भाष्येस्वमतानुविन्नेइतिप्रत्ययपरतःपवेस्य

कार्येनलुमतेतिनिषेधादितिभावः अपरूरेफइति रूत्वएवप्रोन्नरतिभावः रेफस्य रेफविधावितिफलमाहरेफस्येति अहः पत्यादीपक्षे उपध्मानीयः वसुस्रंसु ध्वंस्विति लोपं बाधित्वेति
संयोगान्तलोपमित्यर्थः परत्वादितिभावः असिद्धत्वमाशङ्क्येदं ननु परत्वाल्लोपं बाधित्वा रुत्वं स्यादत आह पूर्वत्रेति कार्यान्तरे णोनिमित्तेऽसिद्धत्वेन कश्चिल्लोपेन तत्राविशेष
दुभयोरपि बाधः स्यादिति भावः अत्र नन्वदोषः संभवादिति पदापिस्ते सद्धंस्तोर्विचनास्य नभिधानात अत एवोत्तरहन्नो पपिनानित्यत्रेवभगवतादोषः शंकित एवं चतपो
रपि विशेषणे अर्थ सव्यभिचारात्तथापुपरं स्नेकतपात द्विशेषणात्विपिनदोषदृत्यभिप्रायः उपधायां च भाष्ये हलान्येवेतिगणी मित्यादि ह्रिदपेपराबयपूर्वे फान्तस्योपधाया
दीर्घ इत्यर्थमन्यते पूर्वस्मिन्नित्यस्य हलिचेत्यचेत्यर्थे भिरितिउदाहरणं संगमिरत आह र्वोरिति अत्र धातुप्रकरणादुदन्तो उरन्तान्नाप्यनुवृत्तिः संभाव्येत नान्यथेत्याय
शयेन प्रश्न इत्यर्थः ननि कोरफायवपदत्वमनु पपन्नं विशेष्यासंनिधानान्तरं तत्वविधुर्लेभमपातत्स्या आह अनेशाद्द इतितेन धातोरिति उपधाग्रह णे वोर्विशेषणे
षष्ठीद्विवचनस्य स्थाने सप्तम्येकवचने धातोरितस्तुवन्नमामंदेवपृथिकुरत्पेवर्वोर्विरो षणाप्र क्तनुपधाग्रह णमिको विशेषणांत वे पे रूपे पूर्वत्वामा चष्टेरितिभावः धा
तोरूपधारेफ इति वहिरं गत्वेनान्तोपस्यासिद्धत्वेतु नन्नेपारिकेंन इगेतद्ग्रह न्ने इस्यादुरितिपूर्वत्रासि द्वेनेत्यस्यापि संनिपात परिभाषा शोय इत्यत्राह विः भाष्येसु
प्रिनेतिवर्त्ते तइति अधार एवविवरूपात्मन्त्रात्सुवंतावयवस्य कोनेत्यर्थ इतिभावः एतेन चवर्पिते पादो अतवर्न्निसुपाल्लुकानुप्रत्येमविशिष्टान्तरसुपाम्ब वहितत्वेमच
होषइत्यपास्तं सुपः परइति सप्तम्यंतस्यपंचम्यावि परिणामइति भावः अरसोरेत्रिकनोरिति वृ न्नादिः इकारउच्चारणार्थः अविद्यमानो कारसकाररेफस्या
इत्यर्थः अरजइतिविसर्गस्यासिद्धत्वाद्रेफोन्त। भाष्ये औकारात्परः प्रतिषेधः पर्वमतरतिपर्वमतः पूर्वरूपप्राप्त इत्यर्थः औ इतिप्लुतपरश्रकोसेरितिरेफान्तत्वे

वरकारउच्चारणार्थ इतिवोध्यं अवेरीत्यसमर्थसमासः ओकारसकाररेफान्तस्यात्सीनत्वमित्यर्थः तत्राह समन्वेरति अतएवारोऽनुपदिशइतिनिर्देशः संगच्छते अका
रोः स्थिति भाष्ये राज्याधिकरणवडवाहिरित्युक्तं तत्राहपत्रेति स्पष्टाघत्वमित्युपलक्षं णामकारस्यापितिभाम्न इकसिध्यति अरसोरेति एवं चंतत्रेणार्थद्वपेपिरू
त्रतात्पर्येत स्यानुरोधाद्व्यवस्थाआचार्यमतमेदाद्वरूत्रयमपिसाधितिभावः पूर्वत्रपयेचमित्यादिपूर्वपक्षोन्नरमस्तुपदिति भवितव्यमितिभाष्योक्ते तदेवरूपभाष्या
भिप्रेतं अपवेतिव्याख्यादूषणमेवं इश्लोकास्त्रोक्तस्य स्वादुपधाप्ररूपान्तुचारमात्रेम फारेभिनः अतएवाचे सेरितिप्रतिषेधं त्रासतीत्युक्तमित्याहुः एतदेतः प्रप्नपस्य च
द्दुवचनस्यतस्तंतकस्यप्रहणेन भाष्ये बहुवचनग्रहणे हणेनेतिशेषः वाकारस्टः ननुवाकारस्यस्येवपदस्यपष्ठ्यास्यात मतु केवलस्येतिपदविशेषणार्थं वाक्याधिकारः
स्यादत आह वाकारस्यस्येतिनत आव्यभिचारात्पदविशेषणे नार्थइतिभावः प्रविश्यपिण्डीमिति केवलस्यापि प्रयोगदर्शनादिदंचिंत्यं नन्वधिकारस्याधिकोरांतरनिवर्त्त
कत्वेदृष्टमित्यत आह विरोधाभावेवेति भाष्ये परेनिवृत्त्यर्थमिति परेपरतः पूर्वपदांतस्य स्थानिनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः वाक्यांतस्येवपदान्तस्य यथास्यादित्यर्थमिभावस्तदाहपदस्य
टेरिति भाष्ये लोप्यनियमेइति अलोन्त्यनियमेसति व्यमनोन्तस्यनस्यान्त्यर्थमित्यर्थस्तदाह अप्रन्तोतिसतिदपदावपदटेःक्यवस्थानइत्यार्थइतिभावः इहतस्यति अचइत्यस्या
लोन्त्यसेप्रसंच इत्यर्थः पूर्वस्यविरोधेनोभयोरपिप्राप्ताविति भावः भाष्ये ससर्वोदेशः प्राप्नोतीत्युत्तरंतस्मा रचइतिवक्तव्यमितिशेषो वाध्यसदेवाह उक्तंचेति उक्तं चेति
चघटितपाठेतु सम्मुगंवन्त्वर्थं वाधार्थ इति मोपेतिपरोपस्थितिपक्ष एवतत्रस्थितानतुतत्वपक्षे इतिभावः प्रत्यभिधारे अभिधादपितर्पस्तुग्रहणेतक माषीरूपकुण्
नारिप्रस्त्ररूपं वा वाक्यमात्रेप्रत्यभिधारः तदाह भाष्ये कुशल्यासि तपक्के तिनप्राभिवारपतेश्नतस्त्र अभिवार भावप्रत्यभिवारस्य सततमाभावइत्यर्थः पत्नितिइदमे

कै॰टि॰वी ३२ वभाष्यसंमतं॰ भाष्ये एधाति भवितव्यर्थकं। अभ्युष्मान्नवसोम्येति सत्त्वे तो भवित्यर्थपरं। नाम्ब्रह्मति रुद्रस्य सेत्ता भूतस्येत्यर्थः प्रत्यभिवादे नार्हेत्ताति विपरीतं शापमेवार्हेतीत्यर्थः। आ
शीर्वचनहाति॰ इदं हि प्रत्यभिवादयितः पूर्वं प्रदर्शितं कुकुत्रास्तु प्रश्नादेरप्युपलक्षणं प्राणिति संभाषणमात्रमिति। अनुग्रहयोनकामस्यादर्शवेत्यर्थः केचिदाकृतिति अनुप्र
योजककुशलप्रश्नाघक्षिपिप्रत्यभिवादमित्याहुः॰ कर्मकर्त्रे(ति स्वप्नमेवभि क्षोभवेसत्यर्थः ननु संबुध्यन्तेन निपातेन वा भोः शब्दे न सिद्धे आदेशविधानं व्यर्थमत आ
हनामगोत्रेति॰ एवं च सर्वत्रैव प्राप्तविभाषेति प्राप्ते यं आघ्मते हृ भोः शब्दोशेः प्राणपंसाश्वाहुक्कितस्य प्लुतः तद्वनामगोत्रं वा अत्र हेनामपरं नवा कपोतेरतिभावः ननु कि
यायाएव सर्वतः प्रधान्यात आह संस्किप्त्वाएयेति स्म अभिवादयितुरग्रहार्थं कृत्वा ततस्य तेन तस्य संस्कार्यत्वमितिभावः सा प्या पा अपाति अतएव शास्त्रतः प्रधाना पाश्च
यो स्यर्थः भाष्ये प्रधानमुच्यते अप्रधाने प्रत्यय्यत इति अपप्रथर्थः प्रधानं संस्कार्यं देवदत्तादिकोप्यमत उच्यते अप्रधानं संस्कारकं कुशलप्रश्नात्मत्वस्य च्यते पश्चादुच्यते ए
वंच याधा तेप्रधानस्य टेरभाव्यान्भवती भावः तद्धां तत्वेस्यदे नोक्तमेव अभिवादवाक्यरति॰ अन्यत्र क्षिदस्वेवादेः संस्कारार्थमत्रुवादेषु स्यामेदतिभावः अतएव सं बोध
नविभक्त्यानिर्देशः भाष्यस्य प्लुत इति तात्पर्यं॰ अत्र पक्षे प्रधानस्य सेत्यस्या नूद्यमानस्य सेत्यर्थः उत्पत्स्यति अग्निरूपस्येत्यर्थः एवं चतद्वाचिनएव वाक्यान्तस्य टेः
प्लुतः स्यात न तु भाधेयस्य स्याप्ततिभादः विचार्याभाणात्वादिति॰ द्वयोर्वलवत्ता नेति चारस्तद्विषयत्वादित्यर्थः नहाति आधेयोग्निरित्यत्रात्तिपमस्ति अग्निशब्दावाक्यं
इष्यं। धातुव्याख्यक्रियापात्प्रयुवाक्यं कर्मत्तच क्रियाविषयएव विचारोनेतस्य विषयः तत्राग्निः कि भाधानक्रियाकर्मत्तस्याध्यत्वादुता नाधान क्रियापा इति न विचार्यते राम॰
इत्यर्थः कोग्निराधेयइत्यपि नेत्याहनापीति तस्याधनक्रियात् अग्निसाधनः धानक्रियायाआधेयोग्निरित्यत्र तत्क्रियाया चिनीत्वपरत्वाभावान्नडपप्लुतिरितद् ३२

व्यवाचिनोवाक्यांतस्याग्निपद स्यापिप्लुतइति वोध्यं प्रधानस्य स्युप्रधानक्रियोपलक्षितस्य स्यचतिनप्लुतोवि घापतअत्रचाधेयोग्निः उनोधेयाइति भाष्यप्रयोगस्व
भानमः न चर्थप्रत्यापन्याय श्रप्रयोगाच्छद्रां नेत्येक्तो किमर्थंतत्प्रयोगेनत आह तमन्ततरित्विति पथ्याहृष हृषभयोरस्वंडपरवादेस्तनभेदे पिअवयवेधनिस्साम्याद्वृष
शब्दस्य भवकाथानयोभ्रस्तभेदे पिसादृश्यार्थ एवंविनताभ्रमरतिनपोनरूप्यामिति भावः नन्वेवं हृषोहृषशाभइत्यपि प्रयोगः स्यो दित्याशंक्यस्थितस्यगतिरितिन्यायेन प्र
योगानुसाराद्ववस्थेत्याह प्रयोगेति दूरात्हूतेच प्लुतेति दूरात्पुरुषस्य चरणपपराह्नानमित्यर्थः दूरादितिरणांतिफार्थ्य इतिपचमी भाष्ये पत्रधारु तान्त्वप
न्वपद्विशेषत्र अनुपादायमानेइतिपाठः विशेषे अधिकेपत्रे॰ हेहेप्रयोगे॰ ननु हरहतेहे इत्योरप्लुतेचेतिमन्नांनेत्याभिद्धत्वादिदमनर्थकमित्यत आह पूर्वंगणितो
मगोचपोरवकूपघानार्थहृत्नित्वे हेहपोरतनतरर्थत्वमाविशुरवेघोतकत्वादित्यर्थः भाष्ये हेहयोरिति अनान्त्यपोरित्यर्थः अन्त्यथेतिहेहेप्रयोगेइत्तापरस्य चमा
नेइत्यर्थः हैहैवरे नैत्यारोपदैवौविसिद्धेदिति भावः अनर्थकस्तुन्यादप्रतिपादिति। घोत्याथोभावादिति संदोधनेनेवाभिमुख्यस्य घोतितत्वादिति भावः प्रयोगग्रहणे
त्युपघाकयंचितयोः प्रयोगएव यथास्यादर्थ वत्वंतुनायेश्वमितितात्पर्यं॰ भाष्ये पुनः हेहेग्रहणं किमर्थमिति॰ प्रयोगेहेहेस्योरित्येचाप्त हेहेप्रयोगे इत्येवसिद्धेष
प्लुतावरणासामर्थ्याद्धेहेयोः प्लुतसिद्धिरित्यर्थः गुरोरन्ततोलघोन्यत्यइति तद्ग्रहणजपोगपद्यपुसंघरस्यर्थः प्रकृतात्वितिनसर्वत्रपर्यायसिद्धिरिति भावः भाष्ये उ
भयनिर्देशार्थमिति गुरोगुरुघोरित्यर्थः रसेच मर्थमिति॰ अन्यघोराज्ञादुराज्ञयोः प्लुतयोः समावेशः स्यादितिवृत्तौ भाष्येतत्स्यासिद्धत्वादिति॰ कार्यकालपक्षे
ऽपेत्वरितावपतिहानात्त्रस्याश्विपाघामपद्दृत्रिः धनिनंचेद्यषेश्वरितोवानुरात्रेरनिस्त्रेच भाष्ये एकदेशपाहनेषदोषइतिपघपान्यादिभाष्यपूर्वत्रेत्य

५

तै॰ त्रि॰ ३३ न्त्र्याख्या तेनच देवस्त्वरस्मादावेकश्रुतिरुदात्तं स्वुद्वा वि स्यस्यप्रसंगात्कथ्यमाष्टिकमाद्युदात्तत्वं स्यात् तत्राह परश्चेति स्त्राप्य च सिद्धे स्वरन्त्रैस्वर्ये स्व्यनेदुदात्तं स्वभावे द्वदं श्रा
मप्रक्रान्तमित्येतद्विषये क्रतामश्च न्नेस्तत्र त्रे भाष्ये स पृथक्तोः हृदाद्ध तत्स्यस्वन्नेमान मप्यन्नुमेवो धन माञ्चोप जन्हृ यो स्त्र तत्स्वप्रस भिवाह स्मैतद्विषये प्मस प्रश्चन्निः स पृष्टं चेदं स्त्रो पा
दस्य स्योदाहरणत्वाद्वनमियात्तरत्वा ङः क्त स्मिन्स्वपे स्थितेरति क्रमस्यासिद्धत्वेतरेकवा क्यतापन्नस्यानुदात्तं पदमित्यस्याप्यक्षिद्धत्वा त्रनिघातरतिभावः भाष्ये पक्षादि
स्वरितः क्रमरति नि हितस्वरितगुणाकद्वत्वर्थः स्वरितमात्रेदितमित्यादि भिलो घवान स्वरितगुणामात्रेस्येवदि षान्मात एवमनुदात्त प्रश्नात्तेत्यत्रापि बोध्य मिति केचित् एकंच
कंपित्वा शिक्षम्भ्युदात्तगुणापो गाविसञ्ज्ञार्थान्स्वा तेप्युदात्तगुणयोग स्वात्तमावेशास्या दिति भावः अनुदात्तपदे यौगिक मिति परिहारायाप माद अनुदात्तपदमि
एवंचस्वरितेप्युदात्तगुणसत्वान्नसमावेश इति भावः ननूदात्तशब्देनापि चमी भाषिकास्यस्वंतत्रस्याच एव ग्रहणं न स्वरितेकदेशस्येति शंकायां समाधत्ते नचेतिस्य सस्वे
दात्तदति एतदेतमेवदि स्मृतिः आचर्यस्तु सेवैषा सुक्ता तोसमावेशवारणाय केकस्येति आश्रयः ग क्तौ त्यात्रिपाद्यांशे षनिघा ता प्रवृत्तेः किंचैकस्वर्यो ह्यनासिद्ध
त्वात्पूर्वेषाद्युदात्तत्वेनतः श्रेतेन रेक वाक्यता पक्षे षनिघाते द्वौ तत्रवस्तुतः सत्या सिद्धत्वेपि तस्याभावात् भाष्यकृताह षष्ठेऽपि निघात तस्या प्रवृत्तेः सि
द्धांतितत्त्वेनात्र स्यस्यस्य एमेकदेशपुन्नित्वं प्रयेन चन परत्वात्तमचेति दोषं अथतत्र कमिति भिद्धं चित्रि एवचैदं सूत्रं नकार्तव्य मिति भावः प्रयाणवृत्तेः एतक शेषित्वार्थस्मारा
गादेः कृतः प्रयाणो नादेशो वि धीयते मध्य प्य स्वरसंशब्देन वर्णमात्र तयापी हाजिव स्मितरस्याह अक्षरमिति तदाच ष्टवो षशब्देवद्ध द्वौ दिद्दे द्वगभेन्क मेधम पदस्याद राम
अभ्युत्वशेषश्चेति अज्ञपे क्षशेषशब्दे नद्धलुष्यते एतद्धि सगोदे एप पल्लवणां तत्राभ्यस्ततेदादि त्वं व्यपदेशिवद्भावेनशेषस्यतद्गुरुस्वपारस्या र्थचं स्यव्वेति बा शब्दश्चो ३३

र्थेतनञ्चत्रोपि संग्रहः नहु देशिमस्तुवर्तमानेपुनः श्रिग्रहणं यत्किमर्थमत आह अक्षरतामितिनत्त्व ह्र तत्रकृतस्याच्चारि भाषोऽभ्यस्थितात्वस्याच स्वीकारस्याप्रवृत्तात्ता नितत्रा
द्धकृत त्वेनेतिग्रणाकेस्य ओकारूपस्य अभ्यासत्व भ्युपगमवारः उपांजकत्वपात्तातेन वि शेषणत्वं भवेनाच्चारि भाषापवस्थिताविति भावः परात्मार्था दिभाष्यं व्याचष्टे
ओकाद स्वित्यपमाद्दतित हादिसत्रमे व व्यर्थमिति अन्यूहव्या पात्पाः वाक्यस्यदेरितिदेशिन्येनेन त्वव्य भिचारादं तस्य देर्ति विधिबलाल्मनर्थकं विग्रहणानिदेशो
त्वजेमात्यास्वथस्या पाः स्यादि नितांस्ये लोकस्य स्वपदति पात्मानावाक्यस्य टेरितर्थात्स्यंतग्रहणाभावि स्यादिति भावः नुचावाक्यसबडशपद इति भाष्ये ज्ञो कुस्यद
परीति भाष्ये कृक सदा पदूयोवाकस्य सुहृापदस्यर्थः अपात् अभाव त्वि विशिषस्य प्रधानं इतिकर्म षष्ठ्यासमासः अन्ना लकमेके द्वपुक तंके प्रेष णो आर
ः अ मोमवतित्तः परस्वद्धितापाष स्त्राद्दतिसूत्रार्थः भाष्ये ओ आवपेपर स्वेतिपरस्य चाद्देश स र्थः अपित्वस्ये वेति वड्ढ उदुदेशाता रो प्रवीत्यस्येन र्थवङ्क ग्रहणा
स्यसर्वोपाधि व्यभिचारार्थत्वात् इति भावः अत्र स्य क्ततो भित सर्वोत्यस्योत्पर्थः वि भाषाप्रहणस्यविकल्पार्थत्वे नोपाधिव्यभिचाराप्यर्थकत्वा भाषाद्दिति भावः अवदि
तेपीतिव्यवस्थितविभाषाश्रयणादेवनादेनोव्यवहितपरस्य भवितुस्ततस्येवे तिभावः अविमृष्यकारित्वेसाहसततरिहायद्वा पंभिमात्त्वनद्रु सर्वणांनस्राहशास्त्रस्य
गइति आग्रहणासिति केचित्तु विभाषेति स्त्र च पौन विभक्त ठक्त नृस्यमाणं च क्रत त्य जाते वेत्पाद्यः कृत्तो वैयर्थ्यस्तेदं ज्ञापतविधा पद्धकिं वचन्यथा स्वविहितं कृतस्य
विषयपोषकमित्याहलसांपतेरोति एवं स्वरित मित्याप्यपि बोध्यं समाहारवर्णत्वादिति समाहरि पमाणायावयवव सौरूपत्वादित्यर्थः ननुवर्णौकदेशयोः कथमि
डतग्रहणोक्तंग्रहणमत आह तत्रेति क्षिद्वोत विरोधे इतिपाद्यार्थे से वं धानी नि त्यत्वरूपः सिद्धोतः पयपाति हृद्धि रूपोमाश्राज्ञाकिं चित्काल स्थितस्येवो

६

कै॰ शि॰ वि॰ ११ घतिनत्व क्षणानश्व(स्येतिभावः तथापीति वृद्धिकाल्पितोगोणोप्यपरे श इति भावः एवं धिग्वहारस्य प्रवृत्तस्य त्स्मात् तथाचेति नित्यत्वेत्यिति तत्र गोणान्यपरेशो
प्प्रवृत्तिपन्नइतिभावः कूटस्थाद्यानोपपद्यत माशंक्य निराकरोति कूटस्थाद्यपरतिनस्तुवदृश्य हाद्यपि नित्यमाविरोधकत्वदृष्टोतन्नाह ह्रस्वइति वृद्धग्रीत्याक्षपण
३४ सामर्थ्यात्ताह्वष्यगर्भः सेमासत्राग्राप्तेरिति भावः अन्तर्गर्भ इष्टोतीत्युपपन्नः तेनावयवह ध्वपस्मर्थ्येतन्नाह पथागर्भ इति। अत्र स्थिता एव वृद्धेतेइति नेत्यन्त्यपःस्त
तावपवत्वादिति अनद्यावयवत्वादित्यर्थः विभाजत्वेन च मादृश पूकुतोगोणा हत्याश्रपूर्णामतन्नाह नहीति नाप्यवयवस्य प्रत्यूह लानत्वं अत्र च तत्वाभावादित्यपि
वोध्य इति वदन्तेति एवं चवार्तिककारस्यपर्वापरविरोधइत्यर्थः तत्रोन्नरस्य प्रसंकप सर्वेत्यत्र विनिगम नाविरह स्वभाष्यकारोन्नातपा सम प्रविभागपक्ष
एवमगवतो भाष्यकारस्य संमत इति वोध्यं ननु सोत्रिक द्विमात्रिक त्रिमात्रिकाणामेवाख्यातके थं चतुर्मात्रिकस्यासूचकयोगित्युपन्नाह ऊकाल एवेति भाष्ये त्रिमात्रग्रह
णस्य कद्विमात्रभिन्नोपलक्षणामिति भावः श्लोकान्तिनिसमर्थं सिद्धं त्विडुतोरितिवार्तिकं वा स्वस्यितत्व इवाद्वः पठतीति एतोप्रगृह्यस्या अत्र थत्र इति पराः सर्वनामस्था
नइति पञ्जाद्वे सर्वनामस्थाने प्रतिषेध इति व्यावर्तितइत्यर्थः नच परिहरणाने हरालूलइति वृथ्यस्यात किं च मतस्थेतन्नास्ति हूत पदस्य संवोधनोपलक्षणत्वेन संवो
धनोदाहरणामसंगतमितिवाच्यं उपलक्षणत्वे मानाभावात् किं तर्हि यथाश्रुतमेवेति तस्येवंचरणाहु हान विशिष्टा भिप्रजितार्थे स्यागह भोमाणवका ग्निभूतेरत्यो
हैनास्य प्र हूनिरित्याहुः हूनिकाभाक्तपरिगणने हरहृज इतिनवक्तव्यंतसंसंवोधनोपलक्षणत्वेनसेतु ध्यत भाष्योदाहरणाविरोधाय नेत्याहुः तर्हि सेत्रग्रा राम॰
त्रएवक्रतविकारेत्यर्थः हरासाह नसत्वात्यांगणानां वाधाप्तिः क्रनस्तगुराम पइतिप्राप्तो प्यवतेनवाक्यातपरानंत्यसिद्धवक्रत इत्यत्र भमानेकेचिद्गुरोरि ३४

तिसूत्रे हगाहृतदस्यारिविहितक्रतस्यस्थानिविशेषमात्रसमर्पकेनतवि धायकमितिपृथाकृतमेवव्याचष्टेति तपोर्धा नत्तुतपोरित्यनेनेदुतोः स्यानिनो निर्देशात्
क्तपोरिति प्रश्नोनुपपन्नस्त्याशंकामपनयति कपोरिताति भाष्ये तद्दिडुतोर्ग्रहणं कर्तव्यमिति तदर्थकतपोरिति कर्तव्यमित्यर्थः नन्वेव उत्तरार्धविकारावृद्ध
तो नस्क्रतस्येतिक्रतविकाराविस्यापन्नमतन्नाह दिपवत्वादिति क्रतसरिनोविकाराविति मध्यमपरलोपास मासः आकारस्य क्रतस्य विधानान्नस्यनिवो
गशिष्टत्वपाः नयोर्यपित्तद्विपपत्वमिति भावः कथमित्तो पितितपोः क्रतत्वाभावादिति भावः भाष्ये दीर्घवप्रतालं चेति दीर्घः सवर्णादीर्घः शाकल्यो ह्रस्वहरणम
प्राप्नोति सामर्थ्यादिद्धावपिदीर्घशाकलपोरपवादावित्यर्थः छांदस क्रत इतिस्त्रनेयत्वात् गुरोरनृत इति सूत्रस्य प्लुतोपक्रमत्वे काकः एवं चह हेत्रि
तिभावः पथाविषयमिति विधायमानारिषष्ठान्तः प्रश्नोतारावनु रान्तः अक्षपारो स्वरितइत्यर्थः डतो त्विति अनुदात्तो ह्यत्रपरेनयोः सवर्धादिति भावः तत्रानयो
रिति उदात्तेडुत्स्यानिकपवयोरित्यर्थः ननु क्रतप्रकरणस्यकार्यस्यासिद्धत्वतापनाको यनस्वरितत्वमाह क्रतप्रकरणाइतिवृत्तीय प्रपेनेति क्रतवरिति भावः तदे
व्यमुपसंस्यानं प्रत्याख्यातं सत्तेव तस्यसिद्धार्थकर्तव्यमिति स्थिते अनुकरणमितिभाष्येनुप्रयोगस्यानुकरणार्थे इति भावः किंनसिद्धमिति सिद्धमेवेत्य
र्थः प्लोकेपङ्कोनिपातोह्रेताविमारपतत्यतिनन्वनयोरिडुतोरसिद्धत्वात्कथंतयोरिकोयणाचीतियणनआतोचेति॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसू
नोर्नागभट्टजस्त्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य द्वितीयपादे द्विपादमाह्निकं समाप्तं॥ ॥प्रमुखतोरसिद्धत्वात्कामेतिप्रत्यक्षतिवृहर
रणामसंगतमतआह्रलाधान्यग्रहणमितितस्यवेधकमहणादत्स्यकानुवेधोवारणोरत्यर्थइतिभावः भाष्येत्रीद्यावस्येतिनानर्थकइतिपोरभापपाविशिष्टंसस्यानिन

७

कै·टि·वि· ३५

उच्चारणाद्वौकारः सर्वदेशाञ्जसीति स्तुउपसंख्यानं वृद्ध्यावित्यस्य वार्त्तिके पिबेदंधात् नापीति तस्याश्रवणप्रसंगात् लिंगविशिष्टपरिभाषाभ्युपगमेपि रूपासिद्धिरित्याह तथेति
संयोगांतलोपपिभोरिदित्स्यादिति रूपासिद्धिः प्राणः प्रतिषेधार्थं भाष्ये लभ्यत्ययविशेषं भाष्येनेषाम वृत्तः प्रकृतिरिति एषा प्रकृतिः अभ्यपत्ये स्त्रप उत्पत्तेरस्य प्रकृति
त्वव्यवहारः साचनभवत्तः नभवछदजन्येर्थः प्रकृतिरिति पाठेप्रयोगइत्यर्थः ननु भीरिति विभक्तेस्तस्याभावात्कथं तत्प्रतिरूपकत्वमत आह केचिच्छब्दम्
शब्दस्येति निर्वेषं वार्त्तिके भवद्धहणे नकार्त्तिक्यो किमत आह भवच्छब्दस्यापीति एवं चेति एवं च विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य विघातं तेन सूत्रे माहेनोर्थत स्वअपेति
पिनदोषइत्याह सम्पः स्त्रुति भाष्ये अन्तः स्तन्वदं पप्रदेशान्तरेस्थं चसं हपविंगतत्राशपमाहतुल्येति भाष्ये सत्वं वक्तव्यमिति सश्रुतिप्रत्याख्याने चपपठनोपमित्यर्थः
समासः शब्दप्रधानत्वतरर्थे प्रकारेभावप्रत्यय इति सत्वं सकारइत्यर्थः हणोत्स्यसमपकलिंत्स्यपत्तिः मकारस्येति प्रशत्रुस्वारोपोगवाह्ये चपप्रत्याहारे दिशेषे
णोपदेशास्तु स्थिनपस्ये इति पाठः विशेषेणोत्सृप्रोक्षेत्यर्थः तथाचानुस्वारस्य हलन्त्वात्नकरोति लोपः अग्रह्मपीति अविशेषेणपाठादिति भावः चयप्रतीता
पिनादुपममपात्यर्थः यहचिकीर्षितिअत्रपक्षे हि सकारस्तं भेवकसकारमेव अनुनासिकपक्षेप्येवं वृक्षौचिह्नितिउपधां रजनं कुर्यात्समोरुकारणास्तित्लोपप्र
सतिभावेवान्पोपधांतनं यतमिति वरभाष्यक्रमइत्यर्थः रुत्वपरगाइति रुत्वपकरणेयोविधीपमानस्यस्तनियोगेनतयोर्विधानादित्यर्थः अत एव भाष्यसमादि
स्त्वं वक्तव्यमित्युक्तं स्वपक्षे द्वानुमादि कापपत्ति दोषत्वेमनोन्नामधवत्पुनाह स्यात्वदेवेति भाष्ये रुडुपधस्येति रम्भस्तुत्पत्तिपक्षे भाष्येद्विसकारकाद
तिसमस्तस्यवाशरतिविसर्गस्येवावाशारिवस्वक्तेसम् उपापातुहन्तिः तत्फलं केवलितत्वे तद्नुवर्णोपफलाभाषा द्वेणोमात्रानुद्रत्यर्थं भविष्यतीत्यर्थः तञ्छ रा ३

वासत्रसत्वरुत्वयोरविशेष इत्यार्थं केपान्तरत्वदोषमाह भवांस्करतीतिसकर्मकत्वादिति अग्रहावार्थत्वादिति भावः कर्मणिघञितिअत्रेतरसंसदं सइतिउत्तरखोपति
षेतेरस्त्यर्थः नपुंसकेपातिघञ्जपाःपुंसाविधायीवारइति भावः ठोदैनोक्वचित्स्यान्नीति मेवलिइंढोकतहस्यत्रजभत्वात् क्वचिन्निमित्तमिति लीढ इत्यस्येरेष्टत्वस
सिद्धत्वादितिभावः वचनांतरवाधनादिति स्थिकवाक्ततापत्तस्यस्त्वैकवाक्यतापन्नस्य च पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यवास्त्वीढइत्यादौ विवक्षुकतेपि जभत्वात्परत्वात्स्थानप्र
संगइतिभावः ननुलीपस्यासिद्धत्वात्कथं जश्त्वं नलोपस्यषाधीतत्र आह अप्राप्तेरेववाधेतिन्यायान्तके प्यवारस्थात्र भावप्रधानः भाष्यकस्तु नष्टत्वस्येति लीढ
इत्यादावपहन्तेजश्त्वस्याप्रवादोपस्यादित्यर्थः तस्मादितिष्टुत्वप्रसिद्धत्वेच जश्त्वापवादत्वात्संभवात् ढोपस्यासिद्धत्वे न पूर्वं जश्त्वप्रकृतिलोपाप्राप्तिरितिभावः स
उग्रहणं चेतिगुरु टौकत इत्यादावप्राप्तधापेनविकल्पवोधकोवा शब्दः न स्तु सामर्थ्यात् षत्वासिद्धत्वादौ भेदासिद्धत्वमपिवाध्यतां विनियमकाभावादत आह
हहिविधमिति किंचर्कवत्तापत्रपर्वत्रासिद्धवाधापेक्षयापश्चादुपस्थितपरीगतद्वाधस्यैवेन्यायत्वमित्यपि वोध्यं एतेन त्रिपादी स्थेतरं गोबहिरंगासिद्धत्वाधत्ते
रिह्वेदित्यमित्यपास्तं अत एव कृतोजश्तोतस्तमकाशीतिन्यासः स्वरि चेत्यतः पूर्वेनसूत्रः खरवसानयोर्न्त्वेव पाठः समाहरदत्याह उत्तरपदे विविसर्गोनस्यादत आह उत्तरपदेसतीति
नेयंपदस्थप्रमाविधयविशेषणां किंतु सह स्वप्रभारेफविशेषणं तेन निभक्त्येफलतात्पार तन्निमित्तकइति ननुनौकेदेपि नान्तरपदनिमित्तको रेफ इत्यत आह नार्कुटदस्या
दौविति अकारग्रहणादित्यस्य वृद्धिनिमित्तरूप्यनेप्रत्यादित्यनुयःपूर्वभक्तत्वादितिपरीतपर्यक्ते स्थानिवद्भावस्ततःकृत्वादित्यर्थः नहिंसैवदिभक्तानि भिन्नतपाठ
मित्यर्थः स्तना वेदेतिस्वस्यभावत्त्यत्ति अत्र परिशिष्टपरपार्श्वविहितद्वितपेक्ष्वेतिमिन्नतपायाइति तचिमित्रत्वेरेफलस्यत्पासहविधानांतरेफ शिरस्तोदित्दिशदेन

वै॰टि॰वि ३६

विधापतेविसर्जनीयस्तत्परोऽतमाऽऽघितींत्वरंगहत्यर्थः पर्वमनयोः पुंलिंगेननिर्देशः कृत्वा त्वाऽन्येनपुंसकत्वेनोक्तेस्तोःसंगतेऽतत्स्त्राहस्त्रोऽतोऽऽगमितिऽत्रगशाहासंहि
विशेषणाचाधुराश्रीवपुवाचेवाऽनष्ट्यतेऽस्मात् अत्रतपादेश्चेति इदंइदयुग्ममिति अत्यंतस्य इच्चारितामिव्यक्तोऽहंहंशाहंनिपातनादिति भावः तत्रभवतोवश्यमितिविरोधेमेव
नोर्वर्थोनिमित्तेनभवतोन्तुकदाचिदप्यविरोधेनेत्यर्थः भाष्येपक्षोऽत्रासिद्धपरिभाषायाः पक्षेप्यविचयपक्षोऽतांसंवदेऽयराश्यीवित्यर्थः नचास्तवसन्त्याविवक्षिताकिंतुवीद्दा
स्याहसुद्वातित्रदपेक्षयेतितस्त्रितियोगित्वेनेऽर्थः वहिरंगेभवतीतिहापरेषामाभवतीत्यर्थः अपेक्षितपरस्यरं अपेक्षितपरस्परधर्मावच्छिन्नं अवस्थानेविषमत्वं तदु
पपादयति पूर्वस्यामितिवाहकृटिनेतदेशास्थायामित्यर्थः एवंचास्याः परिभाषायास्त्रैपादिकंतरंगेनप्रवृत्तिरितिभावः पुनःमततरमाह अंतरंगाभावाद्रेफस्येति त्रैपादिकं
तरंगस्यसपादस्त्वाध्यायीस्थरेफविधायकाद्रस्याऽसिद्धत्वेनेतविन्निरूपितवहिरंगत्वमेवतस्यनास्तीत्यर्थः पर्वत्रासिद्धमिति विसर्गस्यासिद्धत्वेसतिरेफस्ययथा
विसर्गप्राप्तिस्तदाह भाष्येमन्चानभिर्भिहते इतितत्रांनिमित्तमेवबहिरंगमित्याधेववक्तव्येऽत्रस्यपक्षोतेउपयोगाभ्यावादोहमस्तात्वेति।पराशुपगमेनेति एवंचवहि
रंगत्वाभावेनपरिभाषाऽप्रवृत्तेः प्रश्नोत्तवविसर्गइतिचोद्यंपर्यवसितेऽत्रचाशयप्रज्ञानतःप्रश्नःत्रयनिमित्तमितितद्याच्यवेवहिरंगस्येति इतरः स्वाशयंप्रकटयतिक
थमिमादिसिद्धपरिभाषेत्यंतरकावक्तव्येऽसयोग्यइत्याशयेनकृत्स्नेभाष्यमुपादत्ते कथमित्यादि कथमित्याक्षेपेऽन्नेवानेमाक्षिद्धत्वंप्राप्नोत्यर्थः तडपपादयतिपूर्वेन
तिअसिद्धापरिभाषेत्यस्याप्रवृत्ताऽतरंगपरिभाषेत्यर्थः इत्याह अप्रवृत्तिरेवेति कार्यकालत्वमितितत्पक्षेहि विसर्जनीयस्यासिद्धत्वेपिपरिभाषायामाऽसिद्धत्वान्नेनतस्याः
रेकवाक्यतासपादस्याक्षितिभावः तत्रपरिभाषाणांविधिशेषत्वेक्वचिदेकवाक्यतयाक्वचित्पृथक्तयानिर्देशपक्षितिभ्यकाचिदितिविषये उदाहरणविशेषेनिमित्त

राम॰ ३६

चेष्टाविवृतिविषयादिरूपनिमित्तापिस्याद्याश्रिपतइति प्रधानकार्यविषयविशेषेवस्थापपतीत्यर्थः इहोपेधित्याहाविति अनेनेत्वमास्वसन्निनापिपरिभाषांशविष
येपह्वन्तेरञ्यति नहदिति विप्रतिषेधेपरमितिवरित्यर्थः विषयेलसरिफपूर्वस्मिन्नसिद्धेति कार्यकालपक्षेवहिरंगपरिभाषाप्राप्तिपादस्यत्वेपवरेफदृस्यात्रसिद्ध
तयाकथंतस्यविसर्गप्रत्यक्षिद्धत्वप्रतिपादयेदितिशंकार्थः प्रधानेतिपक्षेन्नेत्यनेनासिद्धपरिभाषायानासिद्धत्वंप्रतिपाद्यमरत्यर्थः नन्वेवंविसर्गविधोउपस्थितासिद्ध
परिभाषायाञ्राभागत्नामेतेनिषेधइतिन्यायेनतदस्य त्यास्वंत्रविसर्गेनोपतस्यात्रसिद्धत्वात्कथंरफासिद्धत्वंप्रतिपादयेदितत्राहविश्रेतेति वाक्यांतरेद
तिवाक्येकवाक्यतायन्नेमहावाक्येइत्यर्थः पूर्वोक्तादिति कार्यकालपक्षे।स्याउपस्थितिसामर्थ्यादेवरेफप्रत्ययेनविसर्गासिद्धत्वमिति कथंतन्निरूपितवहिरंगत्व
मित्यपिनवाच्यं अनेनैववृत्तोसर्वशेषफलत्वेकोरेपरिहारःसुकरइतिबोध्यं एवमेषापरिभाषासिद्धाभवतीतिवहिरंगपरिभाषात्रशास्त्राभवतीत्यर्थः इहाएवमेषापरिभा
षापर्वत्रासिद्धमित्येषाऽत्रशास्त्राभवतीत्यर्थः असाध्यादित्यइति अत्रवर्णोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घोनवहिरंगेति तयास्तुत्रएतरेत्येत्वमसाधकाश्यत्वमुक्त्वाएक
त्रयुगपत्प्राप्तिरूपंसमवस्थितत्वंश्चोपनिनार्कुरइति यद्यपीतिएवंचपरिभाषयोरित्युक्तमितिभावः अप्रतिपत्त्याविति क्वचित्सहत्याशास्त्रस्यचरितार्थत्वादित्र
थेःप्रतिपत्तिरित्यर्थः पर्यायेणेतिनत्वादिवदित्यर्थः भाष्यात्रसुपमर्दकत्वंस्युत्यारप्रति प्रस्तोति एवंचकार्यकालपक्षोदेशेचत्रिपाद्यांवहिरंगासिद्धत्वापत्ति
रितिभाष्यास्त्रभ्यतेवस्तुतः प्रत्यक्षत्वेनबलवत्वात्पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनानुमानिकाअसिद्धपरिभाष्यबाधवचनोचितःभाष्येःपुत्रइतिसंयोगांतस्लोपोरराभ्या
मित्यत्रान्यत्रचोक्तोऽसगतरत्यर्थः पहाश्रिति लक्ष्यवशात्कचिदनुमानिकेनापिप्रत्यक्षबाधइत्यभिमानः लक्षणेकचक्षुषाद्वचनान्यथावयपकानातिबोध्यं॰ऽ॰

२

कौ॰टि॰वि॰ ३७

सपि वि अर्थ इति कथं विरपि वि अर्थे त्वेसं भवति निपमोन प्रयुक्त इति भावः विध्यर्थीनुपपत्येति विधिरूपार्थस्यानुपपत्तेरित्यर्थः भो भगो घो भाष्ये स्थलं तु न रुस्थाणेक
पानुक्तं स्थन्स्य रुत्तो घा इति भाष्ये छं दुः स्विति अत्र हिरोः सुपाति विसर्गः नत्वरोः स्थानित्वेन स्थानिवद्भावेन रुत्वं सुलभं न भवन्ते चेत्तत्र तु रुत्वस्य सेति रेफस्य विसर्गः न
हि तस्य स्थानिवद्भावेन रुत्वं सुलभं स्थानि भक्तात्वधर्मत्वात्तस्या निभक्तात्व अपेक्षार्थं निषेध इति भावः आल्विधित्वादिति अल स्थानिकोऽयं विसर्गविधि
र्नेहरुत्वस्य। निक इति अत्रापि स्थान्यल्धर्मत्वात् विसर्गस्य रुत्वं हल्भमिति भावः इति मन्यस्व इति सिद्धांतत्वे भागाकारेणान्यर्थः इदमेवाभिप्रेत्य विशिष्टरोधो
न तूमा अप्रवृत्ते इदं नामेति स्थानिवत्सूत्र भाष्ये उक्तमिति अत्र पं सिद्धांत एवं नियमसूत्राणि बाधकार्थम पोहपा विधायकान्ये वार्थिकान्यनिषेध इति यस्य त्यागो भाष्ये
ध्वनिति भाष्ये नहु चेदापि स्थानिवद्भावादिति स्थानिभक्तात्मत्वाच्च हल्निषेधो अप्राप्य एव त्वविधिः सत्तु रायेव धर्ममानस्य रुत्वस्य निमित्तत्वास्यनिमित्तत्वाद्भवत्वेवात्रापि
स्थानिवत्वमिति भावः उन्नरमनल्विधाविति उक्तं आशेपः विसर्जना पदस्यार्थ इति एवं च रोः सुपीति सूत्रेपि रेफस्येव स्थानिवत्वमित्याल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाभाव इति
भावः नदित्वोपेनेति मातृवल्लुक् इत्यो पत्यारत्वादिति भावः नतु नी परतलत्वं कथमत इति परिकल्पयति लोपविधानेन स्थूलं सः स्थानित्वमानाभावात्तवकारे हस्वम् नित्वस
उदिमत्वात्सप्रसारणाप्राप्ते भवत्येव इत्यप्रयुक्तमा स्थापेत वक्ष्यतीत्यव हूपर्वा मतमेनहा स्वक्वित्वाप्तत्यभिप्रायात्तस्माद् तेनहस्व भे लितिष विस्पारि स पाश्न नचपरस्य स्वपि का
रेणानुवृत्तिनास्यापि निमित्तत्वान्तत्वे स्थानिवत्वेनासुलभं न लोप्रणीतदर्शने ग्रहणे नेह घो बुपरस्य अस्य सर्वे वपि धिकरणे पनेवान्वपारत आद्लोपो भावि इति इदं च तुरव
पवारस्या इत्युपलक्षणं नस्याणालोपस्येति नन्वपूर्वात विधि त्वं बाति पदिकादे वणानुस्यमापदे मत्ताभावात् लोपस्य स्वरभावयवत्वाभाषाबकि स्तुगिति कौ स्तुभ स्वा स्तीर्ण

घेऽस्त्वेति भावः विच्विति अन्तर्भे तद्धिवाप्रपत्व लोपस्तस्य बहिर्भूतणो आद्यपि भदि लोपादेरसिद्धत्वात् अत्रात उपधाया इति वृद्धिश्व प्रेरयदेवेत्तेरेवेति अत्र विलो
पस्य स्थानिवत्वात्त्वद्धिरिति भावः परेणवि वाविति दिज्ञातो नरस्तु पापरत्वमिति भावः प्रत्तेति विधीयमान इति। विधिग्रहे भावसाधनेन तृशब्दरमावपद्यावाचीति भा
वः अनुरोधेन चेति एवं वैरे भाष्ये पूर्वप्रस्त्यकादेशस्तु कित्तास्विस्वधा निमेनभोदारि साहचर्योगरीरि सस्वानुहस्पाच हस्थानिकपस्यैव लोपादिस्युपिबोध्य आ
तोगा इति प्रभ इति न चस्वमतप्रभुत्यभावायेश्यागोपशाकेल्या प्यांलोपस्थेवस्य तस्मात द्या वेन्यग्रहणेन तयोर्ग्रहणादिति भावः उक्तिचपदे भाष्ये रेडिनेति
च परस्य स्थापिकारेणा विधक्लिविपरिणामनेभच हस्वात्परस्वात्परोपि हम्मतदेतं पत्वरतस्मात्परस्याचो विधीयमानो उ मुट्ठ कथमत्रप्राप्तोति उ मनस्पर त्वा
भाववादितिवाच्यं द्वे यधिकरणेपनास्तुघत्त स्यान्वयो पूर्वत्रो दिभक्तिविपरणामेमानाधात इत्याशयः एवंच परेभ्र हणमपि आत ग्रहणवत्तत्र द्वाधिकारस्य विशेष
णत्वेनापूर्वं वोध्यं भाष्ये उक्तमपि स्वत्र प्रयोजनं दर्शयति अपमपाति हेमः वार्तिकेन पदस्य निरुद्विसिका इत्यव विधीयमानत्वात्तेउ हासरोषु सानुनासिक
लिस्य कत्व स्वकप्रमादादित्याङ् उः सिधु इस्थितलक्षणस्येति स्थितं अप्रच्युतेस्तस्य संस्वरूपं यस्य सः कोसौ लौकिको वाक्यार्थरूप तत्स्य प्रकृति प्रसव
पोः परा त्रंचावापोद्धापलक्षणोऽनुभ्यारभ्यकनिष्ठमस्य कल्पितार्थिमहु स्थिमलक्षणः सह आगमादेशादि भिन्न स्थानस्थलो पसंक्रमेत इति भावः सुहितापाप
कृतिप्रत्ययोः परमोच विभागाभावकाले वाक्यार्थमेदादिति वाक्यस्थितो सम्यतेषोधक स्वादि क्रिस्वेतापदइत्युक्तेरिति भावः भुक्तो विधायकमेदेनभरमव
लब्धत्तुरत्तुऽनुवृत्तौ वसेयव भाष्यके चित्तरा इत्य इति वद्वचनवद्वचनादिति भावः नतु पूर्वं सिन्नाणत्व प्रतिषेधकमेव परस्य स्यात्स्यासिद्धत्वात्कथं सिध्येदतस्माहरणात्

९:

कै.सि.वि. वृतिषेधस्तिङ मीङ्स्वार भाष्ये पदाद्धिपद्रणमिति स्वरादेरवद्‌ इत्यर्थः अचिरत्निन् सर्वेसप्तमा पचपिपदस्येत्यत्नुह तस्यास्वाविशेषणांतथाचतस्मान्नुदचीत्यारविनात्
देः परस्येत्यर्थेनापितद्धारेणास भवतित्रथापिपत्र विशेषणेविशेष्यमस्यसप्तमातेत्रैवपस्मिन्विधिरितिन्यायप्रवृत्तेर्लाह्दशायांसंभव इतिभावः अतएवगुडलिड्‌दस्यादौ
३८ केशादिसिद्धिः अन्यथासादेःपुरस्यैवस्यात अतएव आर्धधातुकस्येतिसूत्रे वृत्त्यादिरित्यादिग्रहणं चरितार्थं अन्यथावलादेरवदेशप्रसादिति वन्नतरति एवंच
ङमंतपदात्परस्याचरत्यर्थेन दीर्घेनेत्याद्दीर्घदोषः देङिति सभत्वादिमिति पर्य एवमपीति आते वेत्रिविधमाप्तत्वमितिभाष्ये सद्भावः कारेशपाद उक्तमितन उ
त्तरपद त्वि चेति अत्राप दाद्यति पूर्वदासेनपदांत विधावेवास्य प्रवृत्तमानस्तु मते तिसूत्रस्थ भाष्य संग्रहतपात्र एव इत्यभावान्मा वृत्तु भवोपेनेत्यादेरणत्व स्यपदत्व
वापेवीति निषेधसिद्धपेपूर्वात्तरपदस्याकार्यत्वं तच्चैवत न्यत्रद्धेन्नचनेयं सिद्धा युक्तिः एतन्मध्यास्यानप्रकारे पितस्मा ष्यां न्को योग विभागस्येष्टसिध्यर्थः तथापदां
त विधिविषयएवेति न दोषः नि दोध्ये स्कोपदे हस्वादित्यनेन ङमातुहि पूत इतिपाठः आगमितिविनाक्षिप्यत इतितदर्थः ङमंतस्यपदस्य हस्वादितिपदसेतत्वयव
षा ङम इति चतस्र विशेषणां ङमंतपदावयवस्य हस्वात्परस्य ङमुडित्यर्थः हस्वात्परस्य प्राप्यास्योपस्थितो ङमेवेति भावः भाष्ये ऽणत्वे शाश्नातीति आगमनस्येतिभावः
भाष्ये पदांतभक्त इति स्पष्टे भावः पदाग मारस्ये स्वापमप्यर्थ आगमीपघेद्धमेवोश्विसेन भासते आगमस्यापितद्गुणभूमिविशिष्टस्य ग्रहणमितिस परस्ते येनधर्मी णाते
नतद्‌गुणीभूता गमाना मपिग्रहणमित्य सरार्थः प्रतिभाष्यापाः स पेनशब्दे न गृह्यतेतिनतद्धिशिष्टस्य ग्रहणमिति चेति एतेनयराग मा पिग्रहणमित्य सारार्थः इतिप राम०
दिभाष्यपासमुदायस्यपदांतत्वेपि केवलागमनकार तत्वाभावः नत्वं न तस्याप्यस्ये वस्य पासेन हि यस्स्येति विशिष्यते हस्वात्परङमंतपदस्याचि ङमुडिसेवार्थः स्या ३८

न्नात्वङ्क्त इति मद्द्वानिषेधं स्यादिति भावः एवंच हस्वात्परोपोढ म्य पदावयवेस्त स्य ङमुडित्यर्थे इन्द्रियादेशेषस्तत्‌ इव स्थः पदावयवङमःपरस्याचः इत्यर्थे पूर्व
दोषस्तद्विभक्तिपरिणामे न ङमात्परात्परस्येत्यर्थस्क न गुक्तो विभक्तिविपरिणामे मानाभावात तत्वशेषिपरमं दधिने त्यादो दोषश्चाराणापपर्देइत्युद्दह न्विठत्तरपदत्वेच
त्येस्तवनात्र वृत्तिरित्युक्तं मयङग्ङो न नुड्‌ प्रग्‌ हस्यात्वात्को यमिकोगुणावात्मनेनषपि त्यते आह कृत् इतितोतिनिस्य मिति तथा च शास्त्र अस्त्र वेदिन्यादौ पक्षे वत्वेन स्यादितिभा
वः इत्याहुरिति विधीपपामानत्वेन सवर्णग्राहकत्वमणुदित्सूत्रेण ग्रहणे नयणादिषु ये गुणानामेद कानेव वचे त्यस्य न्विः अतएव मतुपोमस्यमानुनासिको वकारः अतए
व तद्धुना त्वामिति निर्देशः संगच्छते अन्यथा नित्यानुनासिकः स्यात् विसर्जनीयस्य सः संहितायामित्यनुवृत्त्याति प्रसंगनिरासेनिर्दोषेयतिपीवोपयेमिति इह संहितत्वात्रिकल्पो
क्तेनवुत्तरकृद्यादावपि पूर्वेण संहितासीत्सात्रां तमाह अन्यथेति असंहितायामपीति कालव्यवायेपीत्यर्थः पश्चात्तानैषिसात्रि कर्षस्यापेक्षत्वात् सबुपरस्मेरित्यर्थं
लाभ इति वो ध्याननुपूर्वेणासंहितापीत्यधि अंत्रेमत्राधंहितापापपिसत्वेनयणादेशापत्तेरत आह स्कोपणाचात्र विनिति विरामस्येति कारणं प्रतीतिभावः विरते वीतिभा
वेद्य चेति भावः प्रकर्षेणात्यर्थ इति कापिणाः पदेस्वपरेणासंनिकर्षः इत्यर्थः पदेवेसभ्युपगमवाद इत्याह सन्निभेदादिति नन्वणोप्रगृह्यस्येत्यत्र संहितो धिकाराभावेकोदोषा
त आह संहिताधिकारस्त्वेनिस्तस्यपिवाध्यवाचकभावं इति पूर्वापरयोः संधि षस्यैव वासंहितान्वित्यपि बोध्यं तर्हि नेत्थं वाक्ष्योयनामन आह किंत्विति प्रतिपत्तिभिनेतिपागि
नेतिविरोधार्थप्रतिपादके न अवसान इत्यर्थः परेतुषाख्यामानन्निषमावधिपरिच्छिन्नघधिकारेषु न मङक प्रतीतेः नदी स्वातोऽन्यायेन तेषामधिकारात्तनगर्भस्य संभक्षयेव
प्रयमेरेपि सत्यपिसंभवे बाधनं भवतीतिन्यायेनबाधः प्रान्नीयो व्यवसान कार्यारणं संहिताधिकारे पाठसामर्थ्यात् कडारादिसिद्धे सूत्रद्वयशास्त्रासिद्धि भाषितसंहितविषये

१

के.शि.त्रि. ३८ अनयोरुक्तलोकविदितत्वात्संतर्कवल्लभाख्याप्रयत्नाभावेनवाध्यबाधकभावइतिभाष्याशयः। अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकःपदावसानेविसर्गस्यापि।तस्यापिस्थानेऽदितोऽधि
कारेणाभ्यतइत्याड्ःननुपैरित्ताितिनिःपुनःक्षरम्।रिमादौविसर्जनीयस्थितिःननुपत्वस्यपिरस्येववििधेपंतत्राहतहाखरवेतितिनिमापतइतिपरिवस्थितइत्यर्थः नचतस्य
लघुत्वाडरुणाकथंनिमाननिमित्तवाच्यंकुधोःकपौचेतिवत्तवखसानपोरङ्पेवत्संतवक्षिद्वेपर्यायेषुलाघवेगौरवानादरोवविसर्जनीयपरस्यसत्वेनवृणोकन्
लाघवगौरवस्याप्रयोजकत्वमित्याश्रयात्नचकवर्गतत्तोपादेरौकुधोरितिअत्रचन्यासेडवीरंकःकानुस्त्यास्वरान्स्कुधोरितिसत्वेसर्वधेनादेशात्तन्वेवमपि
गौविन्यादौवाशारितिपाक्षिकविसर्गोड्वीरःशेऽस्तुपीतिधानंतरस्पेतिन्यायात्स्वसेवुनियमःवाशरस्तस्याक्षिद्ध्वाच।यथान्यासवृषाशरपूर्वस्यविसर्गस्यानिवातप
मिपदेनविसर्गस्यैवाभावाच्चैदोषइतिवाच्यंवाशरिस्थानापिरोःसुपानुवर्त्यवाक्यभेदेनार्थाधिकारात्तुपमपरतपाव्याख्यानेमादोषादितिभावःघत्वादि।कर्णणाच
सःपघेतावदितिविसर्जनीयपरस्वंवाशरात्येतत्सबध्नंतरमाहअथवेतिकुधोःकःपौचविसर्जनीयस्येतिस्थानिप्रकृतेस्थानेऽन्तरनिर्देशोफलमुपपाइत्यतिब्राह्मण
इतिननुअशपरस्यापिविसर्जनीयस्यसंबाधित्वापरत्वात्कःपौस्यातामित्यादेशान्तरमेवसिद्धान्तात्मतआहअशपरेपोवितिनचसस्येतिस्थानिवत्वनविसर्गत्वेनसस्यादि
त्यर्थःसपवेनिरवशिष्टत्वेसेमतइत्यर्थःस्पतरसेववशारस्योत्तरकोपस्थाभादितिभावःपोक्तेनराग्रमानयभेष्याहतत्वर्थावितिसतिसंधवेतुइत्थंएवशरुत्तराबाबतुमीपतेवाना राम० ३८
थौनरस्युक्तरन्यर्थः।उत्सर्गइति।सत्वेप्राप्तेभ्यापातइतिभावःननुसत्ववाधनार्थोतिनथाहिसतिभाषरेनैवविदेतुकुधोरितिसत्वेपिचेनसत्वेनन्यतुक्ष्णपतस्यामथ्यो
यस्मिविसर्गसिद्धिरितिभावःमेशाभावादितिखरवसानलक्षणाफ्रायरेलक्षणापोरविधापादुभयोरपिस्थानिन्वेस्यादितिभावःएकपेकरणत्वादितिसत्वेस्थविधेदिसर्गे

स्थानिकत्वादितिभावःकार्यभेदादितिस्थनिभेदाभावेपीत्यर्थःतस्कृतोपौपीपोगाऽसिद्धइत्येषिद्धांतइतिचतुर्थपादेनिरूपयिष्यामःसर्वथाश्रवन्नलनामितितवपथोदे
शपदेएकदेशस्थस्यस्पष्टमेवकार्यकालेपिसर्वःशास्त्रेएकवाक्यतापपरत्वादिनियामकदेशस्यपाठस्थानरूपस्येवसत्वेनचएकदेशस्यत्वमव्याहतमेवमेदाप्य
मर्थेनेति।अभेदाध्यवसायादित्यर्थःचकारोणेतिस्पष्टावृद्धिरित्युक्तपरस्यादेशेचेतस्यसनीरतुकर्षःस्पष्टइत्यविशतत्वमिति।अत्रचपक्षेयोगान्तरेस्पष्टोत्तरप्रतिपत्तिपु
ष्पतेइत्यर्थःप्रत्यभिज्ञानुसाहरपमूलत्वादस्यादस्मद्याप्यत्वितिअर्थभेदेपिकथइत्वमितिपक्षमालंध्यप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिपरिहरतीत्यौगंतरोपयोगपृथक्स्यानसे
चेतिअत्रपक्षेयद्यत्तरत्वव्यवहारःकाथंतदाहअर्थभेदात्वितितर्षदेपपक्षइतिभाष्याणास्थेवाचस्पत्यादितिहपतत्रत्याहतत्रैति।एवंचपद्यप्यर्थाधिकारेतरो
पक्षस्त्वापिशाहाधिकारपक्षस्यैषर्थेत्यर्थःभाष्येकुधोःकःपौचस्मातितिइदंचसोपदादेरणःपइदुदुपधस्येतिप्रकरणस्यैवोपलक्षणमितिकेचित्तवस्तुतःसोप
दादाविणःषरत्वयोःपाठात्कल्पकाम्यविषयत्वात्तदिषयेषकपोःकुधोरसंभवःएवंचसत्वापवादत्वेहात्सप्तलोपादिवाधकत्वमस्येतिखरवसानयोरितिविसर्गे
स्येवत्रानन्तरस्थानित्वमितिवोध्यम्।एवंचेदुदुपधस्येत्यनापितथैवोचितअर्थाधिकारानुरोधादितिनहिकर्येपिशर्परेकुधोःचिसर्गएवेत्याडुःननुयोगविभागापेक्षयास्येणौ
तुदह्त्यावाक्यभेदेनव्याख्यानेगौरवमतआहयोगविभागोइतिएवंचप्रतिपत्तिगौरवन्नत्रापातिभावःसोपदादेरुत्तरखत्वेपस्यसंबंधइतिधनपदाइत्यतिभाष्योः
काम्यतातिनन्वप्रधानायोपचत्वमसिद्धेपकारस्योपधाधात्वादित्यतआहउपधानोपस्येति।ननुतित्यारावप्यनेनसत्वेस्यादित्यतआहकुधोरितिअत्र
नकुत्वविषयाभावेवकारइतिस्यात्तरतम्याहि।भाकननुकुत्वनिषेधार्थनानिपातनेनकर्थंषोलभ्यतेत्रैतआहपत्रनकारइतिअनुमीपतइतिवकारोवाहरणान्म

कै·टि·वि· र्था॥तुपपत्तेरितिभावः एवं चद्विर्वचननिषेधोपि सिद्ध इत्याहतेनेति· पर्जन्यवदिति दीपमद्विर्वचनइति द्विर्वचननिषेधो नातस्त्विषे धरतिभावः एवं चेति· अत्रापि पक्षे दोषः पदिपदिनु· उक्ति
४० त्वसिद्धस्येत्वंमोवक्तव्यः ज्ञापकं वाऽत्रयणोपंतच ज्ञापके नस्तोक्षा देववत्वमितिपक्षेपि द्वकारोपदेशसामर्थ्यात एवं द्वित्वप्रसङ्गाद्गत्वमितिभावः रूपप्रक्रियापामिति· प्रयोगप्रक्रियाया
मित्यर्थः इत्येवं रूपाप्रक्रियायामप्यनु वर्ततिकश्चित्पाठः नन्वेवमस्त्विति षष्ठीत्रिवाइत्यनित्यत्वात् आह अत्र नभिधानात्वि तिउक्तग इतिनभवतीतिपाठः इणः षः भाष्ये इणउत्तरस्य सका
रस्येति सइतिविपरिणतविभक्तिकं अनुवर्ततइतिभावः षस्त्वनेनेति· अत्रपक्षे उत्तरत्र सर्वत्र कुधारि त्यधिकृत्यसेति धापितेस्त्र नैनहतस्येव विसर्जनीयप्यत्यनुहत्यविसर्जनीय
स्थानिकस्यसस्येयाउत्तरस्य वत्वं क्रिपतेतत्त्राविसर्जनीयस्थानिकेतिविशेषणास्तु स्तुनदत्यादौ नदोषः तत्रहिसस्थानिकः सइस्तुक्त प्राक उत्तरत्रविसर्जनीयपदस्यम्भकाः
तुहन्नित्युच्चन· अनव्यवस्येतिचात्रपक्षे नसंबध्यतेतेनदिष्क्रतमित्यादौ नदोषः काम्यरोरित्यपि नसंबध्यतेतेनउरोडक्काम्यतीत्यादौ षत्वसिद्धिः गीः काम्यतीत्यादौ तस
कायथारेव नदोषः अपदादाविति चात्र नसंबध्यतेतेनदधकरोतीत्यादौ नदोषत्वसिद्धिः गाः पश्योपरेतुवितपमपिसंबध्यतेते नोवैः कंगाःकाम्यतिगाःकरोतीत्यत्र नदोषः ननु
समासेपूर्वपरादिति नियमात्प्राप्नोत्येव समासेपीत्युच्यतेइत्याशंकापरिहरतितेनचेति भिन्नप्रकरणत्वमाशंकापरिहरतिपक्षणीति· वस्तुतस्तु सूत्रे सूचम सिद्धमितिपक्षेपि
नदोषः परेषामसिद्धत्वेसोपदादावितिसत्वेएवास्य प्रवृत्तिः स्यात्तथाचाधरादौ विसर्गस्यैव षत्वविधानेन सिद्धेसस्य विभक्तिविपरिणामेन स्थानित्वकोष्यनस्यवे पृथ्वंस्या
तद्भितत्सामर्थ्यात उत्तरेषामसिद्धत्वाभावदर्शि भाष्यं तुएकदेशयुक्तिः अत्त एवास्य ज्ञापकस्याप्येदूषितत्वेपि नदोषः पद्वैतदृ्षा इ पंपक्षोसंगतएवेति तात्पर्यं नचैवा टम॰
इत्यादिदुहुधस्येत्यादियोगोरिति शेषः उडउ· ननु प्रत्ययावयवत्वे नसत्त्वेसेव निषेधसिद्धेयह अत्रसुमन्त्राविति· अतएव चढक्काल मित्यादौ षत्वमुदाहरिष्यति· ४०

नन्विदमेवास्तु समव्यवकृष्येत आहसकारस्येति विपक्षे वाधकमाह रुत्वेहातिसत्वेतु नस्यासिद्धत्वाद्दोरभावेन विसर्जनीयाभावान्नदोषः ध्वनितं चेदंसुस्कामेत्यत्र पत्ता
पत्यापुमः खयपीत्यत्रभाष्ये· नद्यसकारस्यापातिविसर्जनीयस्थानिकस्यैव षत्वविधानान्निर्देशेपि चंकास्सकारएव धानिनिवक्तृतः सामर्थ्यासिद्धस्यैवानुषा रो घान्तेके
मंद्राः अतिनवावहिरंगेतिभाष्ये· एवं चपूर्वमेव षत्वप्रवृत्तेर्ज्ञापतस्य निरन्यपोणावहकृतस्वीषिधायादेषतद्दितोसत्त्वेस्य मुद्दैषइति भावः अप्रत्ययविसर्जनीयत्वादिति सकार
सन्निधिकाले कारेणेनैव वाशव्ययवृत्तास मुद्दापनिवेशितान्वान्तस्या इतिमहादेशस्याः श्रुत्यपत्याभावः पश्चोत्विकृतिविशिष्टः सकारः प्रत्ययसंज्ञकं स्तुप्रएवेतिभावः
नचांतादिवम्यांवे मास्मिन्स्स प्रत्ययत्वेनस्तोपएकदेशविकृतत्वेनोरि स्यस्यप्रत्ययत्वाप्रत्ययावयवत्वस्तुतं भंत्रिपाद्यात्रसिद्धत्वेनतत्रीतवस्सवाग्रहणेति पपवेपस
तात्पर्यविवक्षरेणचैतडरंराणप सूत्रस्य भाष्यप्रदापोद्योतिनि रूपितंततः एवावाधार्थंत्वप्यनेच प्रत्ययविसर्जनीयपरइति योत्रप्रत्ययस्थानिनि कल्मवाधिमतोविसर्जनीयः सुउ
प्यतेन दृष्यते स्थानिनः प्रत्यस्यैव लोपादितिभावः साप्यत इति· एवं च त्रिपाद्यामप्यंतत्वादि प्रवृत्तिरनेनज्ञाप्यतेनेनामीक्षा पेणीत्यादौ मात्वि णत्वसिध्येत
इतिभावद्विस्त्रिश्चतु वक्ष्यमाणेनेति· रडउपधस्यत्युत्तरेरूपेणेत्यर्थः रषणार्थइति· ततगुरुणोकर्त्तव्यत्वप्रतिपादनायेत्यर्थः सकारइति· धसर्पोरुभूपोरप्यनुवर्त्त
नेन रुणः धस्यसोस्यस्य सइतिव्याख्यानादितिभावः नवक्तव्यमिति· एवंचतदनित्यत्वज्ञापनार्थमिदमित्यर्थः प्रत्याद्युत्वस्या इत आह आसित्वादिति रुत्वेदोषमप्याह
रोरीमोतिप्रकृतिवद्नुकरणमितिन्यायेनास्यासत आह त्वतुः धवइतिअ्रतिरेषानित्यत्वाद्व्यपत्वेपि सुपोलुक्· एवंचतत्रसवान्वारणास्तुकरमित्यपि बोध्यं· नुव
क्तत इति· तुद्धकारेणोद्देवासुज्ञातानुकरणत्वमनुमीयत इत्यर्थः रडउपधस्यकृत्वो थेति द्विर्त्रिः पाहां शोप्रत्ययस्येतिनिषेधेन इत्यकारप्रहणोचितं उडउपधस्येत्येव

३

दि·वि· पुक्तः पाठः भाष्ये उक्ताः अर्थसंग्राहकाः श्लोकाः कृत्वस्तु जर्थं इति कारिकारिति· किमर्थं कृत्वस्तु जर्थं इत्युच्यते इत्यर्थः उत्तरपतिचतुष्कपालेनेतिपत्वं विभाषयायाम् इत्यस्य
४१ पूर्वतरस्मा आह नत्वत्रिति इदं तत्र पूर्वोत्तरोक्तेः आरभ्यवाधा इत्यर्थः पभिति· तथा चास्तितिकृत्वोऽर्थप्रहणोऽन्यत्वनिमित्तस्यापि विभाषास्यादित्यर्थः· परापीति· परातश्च यमाचार्यः कृत्वो
ऽर्थं इति कृतो निरर्थानरीघरस्यथः नन्वत्रस्य पविसर्गत्वोत्पवैज्ञानप्राप्तौ तत्स्यत आह त्वङ्गेश्वति· एवं चोपाशानामस्तुत्यन्त्वान्वगस्य पविसर्गोमामिति भावः एवं कृतितिशति· कृत्वो
ऽर्थग्रहणोक्तनाम्पर्थः तद्योरेफस्येति· सचनकृत्वोऽर्थ इति भावस्त्वा आरभ्यवाधा इत्तमिति स्त्विति· प्राप्यव्यानुवाधा इप्रकृते पस्मिति· तदंतमिति· तेदंतमिति· विसर्जनीयात
मित्यर्थः निर्मूसमासः। ननु पूर्वव्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यात्र पगात्कथं समासितस्य प्राप्तिरत आह इहेति अथवापरविधित्वादिति इदं चिंत्यं तर्हि धुरस्रपोऽस्त दिध्यु
रेरपविधेपपीवापचेकार्थ्याभावपोपतान्नैवतान्प्रदिनेचैव प्रकृतेपरकवर्गादिरे वाच्यो इत्युतानवेनोतपोगप्राविति आघपश्चएव अलघातपरमसर्पिः कुंडिके तिषष्ठ
तत्पुरुषः उत्तरंत स्यान्तसारूप्यं प्रकृतिनिमित्तविघेयं दर्शयति संघोस्थितार्थमिति एषत्पुपस्थितत्वेऽघक अन्तिप्रहृविषयत्वेवासतिपस्यसाक्षोः प्रार्थमित्यर्थः अथ
चेदिमाविश्लोकार्थव्याचष्टेस्माद्वेतदिति· अपर्यिणदृशराव्यस्यन्नाः अत्रसवसर्पिषमारोषत्वसिद्धिरितिभावः अत्रापसेघस्पविसर्गत्वाङ्गे त्सपत्वप्राप्तिः प्रत्यपरूपोविस
र्गइत्यर्थः स्वेपन्नापविरुद्धः अतएव कविभिः कृतमित्यादौ नषत्वं तस्यात्वात्पपदस्यतरवपवज्ञरणाप्राप्त्युपावुयविभिन्नादिसर्गस्येत्यर्थः अवन्याप्य इतिवोध्यं न
चेसुरूपतद्दतविघोनेनपदाविषेधणात् इमांतोत्यर्थान्यरमसर्पिष्कुंडिकेत्यत्र षत्वस्यारेवेतिवाच्यम् प्रत्याविषोप्युस्तेभवेत्रा शिसे नानन्वपेनतदर्थस्पउलेभलात्र राम०
क्षेपेमानाभावाच्चेत्याश्पः· वाक्येपितदीत्यादिभाष्यं व्याचष्टेतद्धुक्तंपरमेति· अस्तुन्नस्परस्यस्येति· यतः प्रतिषेधोनप्रकल्पितालोवाक्येमेविभाषासिद्धेत्यर्थः प्र ४१

तिषेधस्यज्ञापकत्वमुपपादयति पदिहाति· तस्मादने नप्रतिषेधेन अभिप्रस्यापि पृथग्विशिष्यताज्ञाप्यत इति भावः एवं च परमसर्पिः कुंडिके त्यादौ कैकेल्पिकत्ववारणा
यपदस्यव्यपेक्षेदाश्रयणीयेतितात्पर्यं केचिति ति· भाष्यास्मसिआह चिः संविनपरार्थमाह। पघस्तुस्यद्यमितिभासेःध्य शहापघर्षरतिभावः न न्वेमदभावेसमासेपिद
सुसोमित्य नेनविकल्पः स्यादत आह इस्सुसेति व्युत्पत्तिपक्ष एवेति एवं च निमग्रहणमपि कापेषिति भावः परे त्व षचित्स्वित्तानविभिपाणिनेः पभः सर्पिषेत्यादौ वइ
लग्रहणात्क्वचिदन्यदेवेत्यर्थं कार्यत्वं सिद्धं भनिवंचापनेपानीति सूत्रे प्रातिपदिकवित्तान्नाखभगवतः पाणिनेः सिद्धमिति वदताः स्वपाणिविप भ्रान्तपित्युक्तं अपद
तस्य नत्तु पदेनपदान्तात्प्रत्याख्यानमसंगतमत आह कृधेन्येति· मूर्धन्यवर्णबोधकेपदग्रहणमितिभाष्यार्थः इत्याहरूग्रहणे कन्नेव्यभिचिम्पग्रहणपितेसंवक्तव्यमूर्धन्यप्र
हणफलमाह ततः समासइति ठग्रहणेनविच्छिन्नतपान्हेत्योगादि भावः भाष्येऽनाकोरीति· नचैवं षत्वपदप्राप्ये मूर्धन्यपदप्राप्यमाणापोविशेषाभावाधियाइत्यारो
पवेत्रासिद्धोपदस्यस्तस्यरोघइत्यनेननिषेधस्यानिवर्त्यावेन षत्वानापत्तिः ग्रहणेहप्रतिपदोक्तेनैवसन्निधेयइतिख्यानिवत्ताभावानवं त्वस्यारेवेतिवाच्यं· एतदभा
ष्यप्रामाण्येनानित्यतयाणात्वशप्रतिपदोक्तपरिभाषासाह चेत्यपरिभाषयोरप्रेहत्याऽकृतेः त्रिपादूरत्वोदेरमभिधानस्पष्टागतेतिसत्रेउक्तत्वाच्च॥ ॥इति
श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमपादे प्रथममाह्निकं॥ ॥सहेरणाभिवरूपेति· अवर्णादित्यर्थः वाधप्रसंगादि
ति· अवाधेनोपचनौवाधस्याप्याप्तत्वादिति भावः भाष्यस्तुपलक्षणमित्याह अपरांतस्येति· भाष्येप्रयोजननपरः प्रयोजकनिमित्तपरोपितेनापरांतत्वरूपं
प्रयोजकं नास्तीत्यप्रार्थ इति वोध्यं· अपमपर इति एवं पसलादौषांतरसत्र्यावोनेरोघापेत्यर्थः वक्तव्यं ग्रे इराकीारित्यस्याधिकायात्त्त्रवध्य वधिमतोः सामान्य

कौ·टि·वि· स्यो वित्येन मु धंन्यं प्रतिवर्णस्यैव स्थानिवत्वेनापदोतस्येन्यस्याचापिवर्णापत्त्वमेवेतिभाष्याशयः त्वन्येषग्रहणमितिरणाषइत्यनरत्यभिमानः षकारानुबन्धोनित्विति रंप्राव
४२ नतुजदसुबन्तो मानमक्षिप्रसोक्तपर्वप ष्पवसारेणवाभाष्येतद्धितलोपइतितद्धितनिमित्तलोपइत्यर्थः नुमंविभजेनन्वप्रत्येकंवाक्यपरिसमाप्तिन्याया तत्सुमादिभिः
प्रत्येकमव्यापेषत्वेन माध्यंसहस्रापेव्यवायाभेवाच्च एवं तु प्रत्येकं वेनदोषः नुमशर्म्याव्यवायात् अत आह पथारपलेतिति। पत्वंसेपरतिणत्ववदितिभावः नतु ३
समुदायेन व्यवायात्संभवात्कृत्स्नापाचस्रोत आह सर्वैश्चेति पक्षेकपरिसमाप्तिन्याया भावेतासर्वमितिभावः सतश्चाकौपायानीति एतत्संग्राहकवाक्यमुपाये
येषामपायश्चिपाठेऽत्रपाशानावायेवाभित्यर्थः हो चित्तु एतत्वाक्यान्तेकिपावाक्यानीत्येवपाठः आदेशप्रत्ययोः सस्कउणादिघप्रसिद्धत्वात् आह अत्रैवेति ननु
सुत्यन्निमभिधायास्तु धाया सुत्यन्तात्कथं नमसंगतम् अत आह अत्र तु धेति हभेदस्थैः सकञ्चसपः षत्विकान्तेव्येतिएतेन सर्वस्तित्वादेः अगत्वादिनिमित्ते गुणोऽप्यस्यस
तो भवतीतिस्त्वपति पत्यपक्षेत्तानिति परेतसर्पिषस्त्याशब्दयुक्तेनिपक्षेपिवद्वत्वभित्तु नेनोडुल्लकान्त्रयपसंख्यानिमित्तेषत्वे भवतीत्यर्थः सरगादि वि।बपत्तने रंतथा
सतिवड्लवचनात्प्रत्ययसंख्यानभगस्यैवदेश अतस्वनिमित्तसमासेमितस्तत्स्यमृचेन्स्वविज्ञानमित्यादिक्षापूः शड्डीपूर्कमेणप्रवृत्तभाष्यंवा निकैवंतगच्छतेऽर
वंतादिवडुलवचना क्रिडिमित्स्यसर्पिषस्त्वादित्विशेषेपि दोषपरिहारार्थे पवमुक्तं भाष्ये उणादयो वहुलमि स्येस्योणादिघता शशः प्रत्ययप्रकृतिविज्ञागेन
न्याकरणान्तरेपसाधितास्तत्र सकलकार्यसिध्यर्थं वडुलग्रहणमत्राहिवास्तुनन्त्रानामपिते षांस कृत्स्नकार्यसिध्यर्थं वडुलग्रहणकर्त्तव्यमितित्र राम ०
र्थ रस्याह नतुसंभवतिसामानाधिकरण्येपि वेपाधिकरणपस्यान्याप्यत्वात् त्वरुयात्तुपपन्नितत्र आह अत्रवरवेतिकार्येणपत्वनादेयं प्रसस्यपयोपोचारत्वासा ४२

स्य कृतिः तस्यास्वस्तुग्रहरस्यर्थः सासाछतयोरवकार्पिणस्पर्वं पेइतिभावः साम्यादितिपुतिसाम्यादित्यर्थः स्यादेशः प्रत्ययोवितिक्तेः सिन्विधारादेशत्वेस्थानिवत्
वेनाधिकारेणायापुत्यपेत्वमितिभावः भाष्येइहापितहातिनरिस्थानेद्विवचनत्वेइत्यर्थः नतुसमानीतिसमानाधिकरणापक्षेप्रकृत्यर्थेनतद्वृत्तो नतुद्विः प्रयोगेसि
षिद्धे स्यस्यासिषेचात्यस्यासिद्धिरत आह षिवेत्यादेत्वितिपत्वापेक्षेपिति सकारस्यादेशस्यप्रत्ययावयवस्यचेत्यर्थादितिभावः सिरसिचोरर्थवत्वादितिघोत्सा
र्थेनार्थवत्वादित्यर्थः इदं चिंत्यमितिपत्याघंतवत्सत्रेनिरूपितमतः पक्षान्तरमाह इड्स्यादिः सकारोवयवस्यशतिश्च आह पायोपेत्यालोकासिद्धिनशास्त्रव्यवहारोपप
न्नेरवंप्रपासोहृथात्ताप्यनद्यतिसातेः सकारस्याप्रत्ययत्वात्तथाप्यविनप्रतिषेधोनर्थकः सन्प्रत्ययस्याविधीयमानेषत्वेनत्वपवस्यापि भवतीतिज्ञापयतीत्यर्थः
सातग्रहणादितिसातग्रहणान्नोभयपक्षस्वस्यार्थेनसामानाधिकरण्यपक्षे विग्रहणान्नोभयत्रैवेपषिकारापः धसिरादेशत्वेनादेशावयवस्येतिषत्वस्यसिद्
त्वेन शास्त्रिवसीतिसत्वेघसिग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः तस्मात्प्रत्ययपक्षस्वत्वस्य परिणामेभयत्रापिसामानाधिकरण्यमितिभावः स्तौतिरायोरेवएवकारं विनापिअरंभस्या
मर्थ्यात्तनियमसिद्धेराह विशिष्टेति भाष्येकोचिन्मतइतिविमामशोरेनषत्वस्युच्यतेव्याकरणान्तरप्रसिध्यात्र तुरीयः प्रयोजनंकानषत्वनिर्देशो किंप्रयोजनमि
त्यर्थः स्वयेपरस्मेपरिस्वारोरव्यत्सपेति निपमाभावादितिनकारानुबंधस्वनियमादित्यर्थः इतिषत्वमितिउभयोरपीत्यर्थः नत्वेहस्नेनेति। गुणाः कृतात्मसंस्का
रइतिन्यायादिभावः अत्रचारवेत्सामाष्येपक्षान्तरमित्याह अत्रवृत्तिति अंतरंगमितिपद निमित्तद्वित्वाश्रयत्वान्तवहिरंग इति सन्निमित्तत्वात् सनः षत्वस्यासि

कै॰टि॰वि॰ ४३

इत्येकिं जातमित्याह अविनतरतिअत्रत्वित्याप्यपया सुसुप्सतीत्येतंत्रिंतं विपाघोवहिरंगपरिभाषयापात्र प्रवृत्तेः पत्वेकृते रतितिनित्यत्वादिति भावः वात्वाश्रपम
भ्यासस्य षत्वं तस्मिन्कृते सामान्यतिपमपक्षेनप्राप्नोत्यनित्यषितिदोध्यं परसप्तमीति स्वरसतः प्राप्तत्वात् स्तनएवद्विर्वचनविधानादितिस्थानेद्विर्वचनेर
इं तदादिस्थानिवत्वेन ससुरापस्य समत्वेहि प्रयोगेतु नदोषः उत्तरसंडस्यसनत्वात् आत्तस्यषारिट ट नडत्याशेउत्तरसंडेतिलोपइतिबोध्यं एवंचस्थानेद्वि
र्वचनवादिमः शोकानिषेधक इत्यन्तत्रस्तत्र सन्युक्तं तद्यत्रत्वस्य सन्यकंभाव पवेकाचइत्यर्थः तथाच सर्वत्र मनषपवपसहितस्य सनएव वास्थानेद्विर्वचनोक्तेः ष
णपरत्वमभ्यासस्यासंभवीति भावः तदाहसुसुराहे पए वेति भाष्ये सत्सुप्रमीति षणंतस्य सुहापावयव सस्य चित्स्वमंतदृशेक्तेति णपोरेवेति सूत्रार्थः तदाह षणांतस
सुदगपावयवत्वेन षत्वमेतितिश्रवपोर्वरित्वेनितिहत्रपपाठः सर्वत्र वस्त्राणीति सत्सप्तम्याश्रयणायेता हापितदाश्रयणान दोषइत्याहपरिच संस्कृदेशोवेति
सति सपोभ्योसः प्रसपासंन्या संमतत्वनिभिन्नकइत्यर्थः अतएवपापत्विषतइत्यारेनेदोषः हि प्रयोगइकिषिह्वातेहुपरस्तप्रमापक्षेपीरंपत्वे वोध्यं सन्यतर
त्यारेचनदोषइतितावस्थानिष्ठा भाष्येकिमर्थमितिअभ्यासस्योपसर्गात्सुनोतीत्यादिनासिद्धेरितिभावः नचाभ्यासस्यनेरर्थकात्वधनेनसिद्धिरित्यस्य
विध्यर्थत्वमेवोचितं सुनोत्यादीनांपः सकारइत्यत्रापृवत्वमिवतस्त्वध्यवपवत्वस्यापिवस्यर्थत्विनादोषात् पूर्वेणाइति असेचोन्नरस्त्रेणापापन्नेवादि कादा
दिकयोरुक्तसूत्राभ्यांनिर्देशात्स्वात् आप्तिः असेतिश्राह शवल्यपयो रितिप्राप्तिः धातुसकारस्येतिउत्तरखंडसेवधातुत्वभिभावः अशक्तिमर्थमिति आदेशप्र
त्ययपोरित्यनेनेव सिद्धेरिदं किमर्थमितिप्रश्नः तदासेति एवं चनेदं प्रयोजनमिति भावः पक्षतउणादयो बहुलमसाएवेति पाणिनिमतेनेदं भाष्य भाष्यषणि प्रति राम॰ ४३

1742

षिधार्थमितिनचउपसर्गादित्यस्य बहिरंगत्वात्त्रिपाद्यां बहिरंगपरिभाषापात्र प्रवृत्तेः उपसर्गात्सुनोः भाष्येनिष्कृतिनिमित्तपि विसर्गेवाश्रयतिकृतत्वस्य प्रयोगस्यस्यानुक
रणांद्वैसोरत्नपसर्गत्वषमितिषधएवेतिभावः इणाग्रहणेनेति अन्तस्यविधिमुनान्याप्यत्वादिति भाव उपसर्गेणेति स्तस्याबुसमादिति भावः उपसर्गादितितस्थलाभ
णि कंवर्णोविति योवीपर्पपापन्नाविसर्गः नेन्वेवंसकारस्तेन विशिषितः स्यात् एवंचोपसर्गाच्च सस्यापि निरर्थिंचरित्यादेस्यात् तत्राह सामर्थ्यादिति तत्रकृत्वे
वाधकमितिभावः सुत्वेमतरमप्याह उपसर्गस्येति नवुचेति षष्ठीनिर्देशोहि तडपपत्तिः तात्स्थ्यादिति रूपसर्गभावेनलक्षणेतिभावः पृथा विशेषक
इति सुनोत्यादीनामर्थद्वारासंबंधोपउपसर्गस्तस्थाणः परस्यसस्य सुनोत्याद्यवयवस्य षत्वमित्यर्थस्त्वादितिभावः भाष्ये आधिक्यमर्थतोविवभिन्नतनुशब्दतः
तदाधिक्यस्य प्रहातेहेतुत्वायोगादित्याह हेतुमतिचेत्यत्रेतिप्रसूयार्थविशेषणपक्षे इति प्रयोजकव्यापारस्य प्रत्यपार्थत्वपक्षे इत्यर्थः सएव चतत्र सिद्धांत इति
भावः तदाह भाष्येव्याविक्ताः सुनोत्यादिरिति आतिरिक्तेनप्रयोजकव्यापारेणविशिष्ठयरविधानतपातस्येवाभ्यादिरूपसर्गइतिसुनोत्युपसर्गत्वाभावात्तष
त्वंनप्राप्नोतीत्यर्थः तस्यानन्वत्वादितिणार्थान्वयमस्यादितिपक्षेपक्षे प्रपत्तेसुत्तरमितिवोध्यम् भवत्सेवतिप्रग्वदे वेमेशकोत्तरे विपर्ययमनुपायपादोध्येनान्तोदि
वेभित्यादि नापृत्वाषत्वप्रयोगस्य विषयविभागः प्रदर्श्यते इत्याह परिनिस्तुनोतीत्येवं धाभावप्रदर्शनमे वोपपादे पतिप्रयोजकेतिपरेदनासाववमिति भाष्येणोपसर्गयोगव
भावात्प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमेव नरापर्थविशेषकत्वमिति अतोभिसावपतीत्सेगत एवप्रयोगः अतवचनारंभेणासमफलत्वोत्पाद्रः अवविपः किरसर्वथापुनरत्रा
र्थसत्ताश्रमितिभाष्येपाठः सततत्वमहत्तात्यपायः पर्युदासमितितमयेतिपितसेवपत्तसत्तातनैवेतामिरक्षणेथाचयत्वाभावएवव्याप्यः प्रतिषेधपक्षे समासेव धारणा

1743

लाभादित्यन्ये इणः षाध्यं प्रापेणापाठ इति· सत्तनपक्ष इत्यर्थः अतएव विभाषेट इत्यस्य प्रहणं प्राकृतं तपश इपोपपन्निमाह किमिति इणः कृ ना त्मसंस्क भइति न्यायश्री
घपपश्च वानं अथितिमहत उपकारस्या इथेनात उभयोरपि प्रधानसंबंध एवन्याय्य इतिभावः लिट्ग्रहणानुवृत्त्याति इदमपि षाधमउपेलक्षणं वोध्यं क्वचिदेकदेश इतिलुङि सिचइ
विधानेनपो र्वापर्यमुक्तमित्यर्थः षीधाद्येनेति लुङि लिटोश्च यद्व्यवधानात् ढत्वं प्रवर्त्तत इतिभावः सेगत्यभावादिनिषाध्वमि ढत्वाप्राप्तिचोदिती पान त्परिहारत्वेनायंग्रंथो न
संगत इतिभावः इणःपर इतीने तिस्मरिदिविभाषेट इत्यत्रेवग्रहणेन धोविशेष्यतेत दाइणः पीध्वमित्यत्रेणःपर इणो नापि धस्यवविशेष्यितत्वप्रस्थानत्वात तत स्थषीध्वमि
रोपइत्यर्थः ननुषीश्च दृष्वपवेकारमाद्यापइणःपरत्वमस्त्येवेत्यतआह ईकारेणे तिएवंचषीध्वमिश्रणादरणादेत्यस्यधकारविशेषणत्वेनसवत्र षाध्वमोधस्य ढत्वप्रसंगइ
तिभावः तदुक्तंभाष्ये व्यारिमात्रे इतिपुठाव्यूवधानादिति समुदायभक्तोपइनमिवनत्वचरध्यात इटंहव्यवद ध्यात्येवेति भावः एवंचविभाषेटइत्यत्र दोषइतित्र्स्मर्यं
यंसर्वेषामिति अनुवृत्तिसामर्थ्यात्स्थावयवेनापिपीवोपपमाश्रयत इत्यर्थः पुढएवेति अत्रपत्रेरणाउन्न इरोणपइट ततः पस्यधकारस्यापीध्वीरित्संवेपिनीमर्थ
मरत्यर्थइणः परोमोधकारइ इष्टेतितवेटानेतरणाविदरायवदित्तइतिसामर्थ्योत्तिष्यतीत्यर्थः षाध्वमिइ रोप्यसे तथे नास्त्यनुवृत्तिसामर्थ्यांधं नन्यव्यवधानमाश्रीप
तंइत्याहतत्रेतिअर्थःस्कनतदेवनादंहइति ईइगे सोमितिते वेईकारविधानादितिभावः भाष्येपि सोमादिनिनात्रा मानादित्यर्थः पद्धयंभाराणवको प्रियंसोमइति
कैनितवेनचिइत्तेनयोद्विदप्रयोगेणा केचित्कार्यं वोधमितुपरअपिशीमोभोज्ञवेतिप्रपुअनेनतेदसुराहरणोरूपग्रहणादितिस्वमित्येवात्तगत्वादिह्विहुभारूपप
रियहेसिद्देरूपग्रहणारूपवदर्थपरिग्रहार्थसचार्थ इतिशीघ्रोपस्थितिकत्वादित्यर्थः मनुपरिसाहध्यादेग्निषोमशद्वस्यान्यत्रवृत्तिस्तेदातरंगत्वोरवार्थमारा राम
४४

पमत्वप्रवृत्तिरस्वेवसेतीपाद पोदिदंहेत्तकथंगोणात्वमतआहतत्वप्रसिद्धाति· ननुगोतरत्नोरोगोशद्वादेः ज्ञातिपरिकस्यान्नपव्यतिरेकाभ्यांकल्पितार्थवत्वतत्वात्कतीन
गोणामुख्यन्यायावतारइत्यतआहप्रातिपदिकस्येति। तस्यापेति· शद्वांतरस्तनिधाद्विगोणार्थप्रतिपत्तिः नचतत्प्रातिपदिकस्यकेवलस्यलोके प्रयोगानइतिभावः गोणा
मुख्यात्वंलोकव्यवहारगम्यतितिलौकिकार्थनिश्चयेदतनुत्वन्यव्यतिरेकावकल्पितार्थविश्रमितित्यात्पर्यं वस्तुएवंसतिमहस्तहस्त्यादिघटकपदहार्दीनामपिमुख्या
पप्रक्रियायांकल्पितेवा र्थवत्वेतिवाविन्यायाप्रहत्तापत्तिः नस्मात्कल्पितार्थत्वात्प्रयार्थवात्सारिभाषापापवृथापृथाप्रहातिप्रसक्तयविकपप्रवृत्तिसाध्यावाल्पितगोणमुख्य
त्वमारापगोणमुख्यन्यायस्यापिप्रवृत्तिरावश्यकीतिविरप्रभातगाभिमारोपयात्तप्रवृत्तिस्पष्टंजात्स्वेनिरूपितेरमपुएवारवस्तातगात्वादियोगारहाकेविभिन्नाथी
व्यक्तिप्यतेअर्थमात्रेविपर्येस्कथाहुः स्वार्थेव्यवस्थितशीतिष्यासप्रातिपदिककार्यश्रुतआपापुप्रहृत्तिरश्रोपतिअर्थवेति· नकश्चांहिरिति· पाश्चार्थसेवेधानिन्यत्वप्रसं
गतेरेतिभावः परात्पारोपितेतिप्रदात्तरक्षेविधानेनारोपितस्वार्थस्सेत्यर्थः पराश्यतरेतिपाठेपराश्यांतरेआरोपितस्वार्थस्सेत्यर्थः स्वार्थं स्वप्रहृपित्तिनिमित्तमात
त्नमाहुः पितृभ्योरिफंत्तयोरितिउत्रपरेरेफानत्वस्यपरवदिपरेपित्वात्‌हवर्णात्वभावेसर्गकत्वाश्रुणाकत्रेरेफानस्यखण्डग्रहणेकाप्यत्रयोगात्सामर्थ्येन
साक्षात्तत्स्थानिकवितारोपलक्षणत्वेनविसर्गोऽन्यवस्यानन्दविसर्गस्थानिकेस्यांतिरतिवार्तिकमत्रहिभावः नतुरेफान्त्यांपुस्वषणत्वेसंभवस्येकरयाविकृतान्याप
व्यापेणोलोतगृहणाव्यर्थमतआहस्वस्थापइति· एवंचोभयत्राप्येकदेशविकृतन्यायेनैवसत्रप्राप्तिरितिभावः भाष्येरेफोनस्याशाति अपिनाविसर्गोतउपसंख्याशास्य
स्लिसकाएवेति· सकारस्यप्रकृतत्वात्तदर्थान्वयिनोवोपसर्गप्राडसोग्रहणामितिभावः नपुंसेस्वरस्येति विठधात्वर्थमात्रमितिभावः अवादिरत्नेविसर्गेलोतस्तिविपा

ते॰ सि॰ वि॰ ४५ दितं यत्पत्नुभवं तद्गुणि स्वस्य रमतु भवं नरत्वर्थः भाष्ये पादः शब्दान्तरादिति प्राङः स्तमित्यादाविति भावः विपतविषयत्वेति यथोक्तं भाष्ये समानेस्त्रीवर्णो गौर्लोहितः अश्वः श्वे
तारत्यादिस्त्वविलिङ्ग प्रकृत्युक्तता छालिका नारुहिरा देवेन कियाद्यन्नि निमित्तत्वभावात्त्व उपसर्गयोगोत आदाता छालिके हिति उपसर्गा हिति अत्रापि संबध्यतइ
तिके पटस्वरसः पूर्वं धातुसाधनेनेति युज्यते पाद्यामन्तरंगपरिभाषया पश्चाप अत्र प्रहन्ति पक्षे वा हकत्तेवेति प्रागेव परत्वादिति अभ्यासविकारेषु बाधका नापवादा बाधका नाम्नाव
क त्वस्य च समावेशता त्यर्य सचप्याप्यक भितो वेति भावः एवं चव कारस्य संप्रसारणेपि सुपिरूपा भावइतितात्पर्ये विज्ञायेति परत्वाद्धलादिः शेषपकारयोर्निवृत्तौ वस्य
संप्रसारणे रूपा सिद्धा ति भावः तस्मान्पूर्वविप्रतिषेधेनो अपेक्षा ग्रहणो नवा पूर्वसंप्रसारणां पश्चाद्धलादिः शेषकर्त्तव्यः ततश्चापि रूपत्वात्त्वप्रसंगः स्यात पस्वेति
स्तोति सोभ्यो स्तकशापूर्वी इति स्वफ श्रीषयत्वपाप्तिर्वा भावादिति भावः अवपवयोस्थानथेत्वमिति उत्तरसेडस्यार्थवृत्तधातत्वादेका चोदृष्यतेहिंगीत्यादि
स त्रस्यष्याशाव उपकत्वेन द्विवचनम्प्रयुक्ते अभ्यासस्यानर्थकमितिवहुभाष्याप: प घाचे तत्त्व थारकाचोदृश्यत्र निरूपितंपरत्वादिति वृत्तिस्वपी तिपत्संप्रसा
रयामस्य हित्वान्यरत्वात्लिघम्यासस्येतित अभ्यासस्यविधानाद्धित्वोन्नमेवतद् स्वपिति विस्वध्यपेत्यत्रातिदि सपुरपाश्रयमेवेति स्वरे वापरं हि प्रयोग इतिपी
लोचनमासपुत्रापेस्स्वउद्धिमित्यर्थः उदपपिविन्वं सपुष्पायेतत्स्यउरूपपारत्वात अन्यथेष्ठिकाद्धिः प्रपीयो पच्छादिस्मादि साधुत्वामप निरुक्तल्पन्या पादितिः अ
तएवपाठंतरं इर्थपतिकेचिदिति परेषुवादिभ्यः परे प्रास्तप्यादी नो सस्वपत्वामभिसत्त्वार्थः तत्रात्र प्रवृत्तवचसेवं ध्यवपवृत्तमपिप्राधार्थसतत्सिद्धिः अतएव स्या राम॰
दिविरास्यनिपमार्थत्वमुपपद्यते पद्मात्रपकरणे तत्रद्वातेनास्तुत्सुत्समानाकारस्य चेग्रहणामिति मरोषरत्पाङ्गः कपिष्ठलौ जे पारिभाषिकस्विति द्वित्वमासत्रि ४५

माहुविमन्यायादिति भावः अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकं गोत्रमिति तृत्पापक सिद्धस्य सार्वविकत्वात्कौपंतः स्यत्तापक स्वहृष्टोऽसिद्धत्वादेतिवोध्यं गोत्राभि
धानमितितीत्रप्रसपूरुत्पर्थः प्रकृतिग्रहणे सर्वत्र सिद्धिरर्शयति पस्मादिति अकर्तरिकारकरस्यपारानिर्कृत्त कपिस्थानवाचिन इति यौगिकस्येत्यर्थः पर्वा ध्याये
ति स्वसंतानस्य प्रदेशेऽहदराघः पुरुषो वसिष्ठादिरपि तत्रगोत्रशब्दे नोच्यते अंगावपपथमपेति अत्रपक्षेन स्मरस्मृत्युत्तद्दिनापव्याविपविणम्यतेप्रभिपद्यते इतिवा
ध्यान्दिपतद्रत्याहस्थशब्दा इति प्रकारः सादप्रपतत्वप्रयोगानिष्पत्वेनेता इ अनिष्पमाणाभावत्वादिति वचनादिति भाष्यप्रयोगादेवेत्यन्ये अत्र विशेषेत्यन्ये सुषामा
अविहितलक्षणोमि अविहितोलक्षणो नमर्थन्मोपसैन्यर्थोऽनिश्रपरपादिन्द्वेत्स्वरस्य अश्वा घ्रातं अविहितलक्षणस्य स्यान्तकशास्त्ररत्पर्थः स्तोमतस्तोमनतुप
वैपरादित्यनेतउत्तरसूत्रेपूर्वपदार्थस्य समासाद्याव पूर्वरूढत्वात्तन्नभिः स्तुतस्य तिवाक्यकथं तेन विहित इन आह सर्वपदमिति सर्वत्रपूर्वपदस्यात्प्रवमेवेत्याद्वः सुनोति
रन: अस्याग्रेपा इति विडे न पुरुहरणो सवनादिष्विति एतेन गोपथिमित्युपलक्षणपाठो वेदे ग्रामादिकः सर्वविधानाद्वचेर सिवेकत्पकोतान सोऽपिसाधुरिति कश्चित्र
स्याहृ इति अत्रास्विचिडीतंद्यवृत्तिमागस्पसनीतित्वान पायः सवनादिपाठे वानत्वप्रमाषरत्पत्रसनोऽन्वद्वतिषाय प्राप्ति रशीपुंतिस्मृनेमा इति ज्ञत्वाबादे पूर्वपरादि
ति धंत्वपदपरि हाराहृत्तरस्मीवि शेषरश्नीपुति अस्वीति सिद्धोपरि प्रकरणो इति वत्वातस्वेवसत्वादेशपुत्यपयोरिपसे वेदवाधके स्यात् एवं च सुपरप्रतिपत्रेपेउ
पसर्गादित्यत: प्रागेव निषेधप्रकरणेऽकर्तव्ये उत्तरत्रचकारेणान्निषेधानुवृत्तौ पासरदितिपापेन वास्थनिषेध स्यवलवत्वात्रदोषः॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसु
तसतीगर्भजनागोजीभट्टकृतौ भाष्यप्रदीपोद्योतेऽष्टमस्याध्यायस्य तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकं पारब्ध॥ ॥षष्ठाध्यायः नन्वसंयुक्तस्य स्यादर्थमात्कस्येरेफसंभवेकथम्

वै॰सि॰ ४६ कारस्य सग्रहणं स्यादित्यत आह येषां दर्शनमिति । केवलस्येति वर्णान्तरमनुपाश्लिष्टस्येत्यर्थः । आसीदीति पद्येति विशेषः तर्हि त्रीस्येति रेफादिति रिक्तवर्णान्तरं सर्वे रेफाणा
मित्रास्यपप्रमाणमेवेत्यर्थः एकदेशास्यास्य ग्रहणेनाग्रहणग्राहकत्वेराग्रहणप्रत्याख्यानेवा पुनरुक्तं तस्माह स्थवेति । ऋकारादेर्देश सिंहवद्वर्णी तरत्वात्वपवे
तज्जातिसवित्रमाना भावाद्वर्णे इर्फुन्नस्य ऋकारतिनिर्दिश्यत इतिपुक्तवन्तो नायपहन्तो स्वेति । अपिन्नुवृद्धि विपसस्मे मुरापुस्वपो वृवपवस्त स्मिन्स्ते ष्टिधिः पृथग्न्तवर्णी
विधिर्न भवतीति वार्त्तिकार्थः अथवा रेफाऋतिनिर्दिशादि निपडुक्तो तत्राह यथा चेति । पुरुपृष्टगतातज्ञाप्यमेकाऋतानि अत्र नरसिंहावपवी नाभिसत्तु कृष्टधु । ननु समुरा
पेवपवा नागुणभावनप्र यानेकापर्यसंपुरुषपरिति न्यायात्को र्थकार्यपोगः स्यादिसी घांबप्र धानकापीभावेगदणात्त्रपिकार्यप्रतिपद्यतत्र स्याहर हसमुदायस्मृति । भेदे न चेति । यथा
मा षानभोऋव्यादनिषिवे बोवे गुमिष्ठे वपित्रवन्नेतिनत्रा तद्धि समावात् । एव मकारस्थो रेफो भेदेन प्रतिभासात्का र्यप्रतिपद्यतरएवेत्यर्थः रेफात् भक्तो रिति समानाधि
करणामित्या हरे फ एवे ति भक्ति भागः ऋकारे भागत रेतर स्वेत भाग चित्यर्थः रकार भागमिति पाठे ॥ भामर्यस्तदृशर मित्यर्थे तेनैवोप्यः अत एवावकाहह चत्रे ऋ
रत्लत्लृ इति चतुर्णां ह्रकारस्यापपानिर्णय उक्तः स्वरशास्त्र मात्रा तुर्ये स्येति रेफा धेमात्रामपतो न भक्तिर र्धमात्रा अत्र मात्रा स्यात्राशा हि केऽउक्तो एवं च पूर
भागी मात्रा तुर्ये इति स्पस्त्वमेव । एवं च नाव्यपवृक्तस्येति न्यायायाद्वय ग्रहणीलघृहणा भावइति भाव । अयोग नपि स्पैनेनपेति । अयोग नवा इस्व पृक्ते अपो
जऋपरः दीर्घभाष्यपृत्याहारग्रहिके न्ध्यारख्याततत्र बहिरंगाद्वृद्धिरितिसे तद्दान्ति कमते न भाष्यकृता स्पृष्टवस्तान पोरिति तच्चेका र्यकालपभेपितेपादिकं राम॰ ४६
तरंगेतरपर्वते ः सिद्धा ति तत्वात् । अट्कुप्वा न नुव्यवायेति सूत्रे स्येतिपरिभाषोपस्थित्याणत्वप्राप्ते किंप्रतिषेधेनेत्यत आह एतत्सूत्रेति अड्डादि

यवापि इति तद्वृप्रपि विधानसामर्थ्यात्तावन्मात्रकृतानंतर्या भावेपि णत्वं भवति अन्यथा व्यवापेतुर्निर्दिश्यग्रहणेनत ह्याह न्नेत्येप यन्नतइति भावः नवव्यवापपद
क्त्यादिविरोधानिर्दिश्याद्यग्रहणेनः निर्दिश्यपदस्य तदतिरिक्ताश्रस्य पाञ्चाधिकत्वात्व्यवापपरत्वात् तदाह सामर्थ्येनापीति अनेनास्यैकदेशप्रयुक्तिं तव धनयतिका न्यथानत्र घ
टितेनागुर्वर्थेन न्यासेनकृथमन्यथासिद्धमस्यवदेत । भाष्येत्वा र्थेवायेनेतित्रा ग्रहणांचु उनुत्लानामप्युपलक्षणं अतस्त्वात्राग्यादौ नदोषः हाभ्याम पपीति ह्रसुह्यपे
वाकपरिसमाप्तिरिति न्यायादावपरणेस्वैरं वक्ष्यवापेयां स्वसात ने के नहा प्याभिन्नार्थः व्यवापेपलक्षणायेति अवायक त्रैवोधनापेत्यर्थः यथा हयसेनेप्रवेष्टव्यमिति
हवनपवेद्यानिषेधपरनोद् नायांशुमेकं सहतानांचपूर्वपोनिषिध्यते एवमिहापीत्यर्थः घातिपदिकांतेति कुमतिवेत्यस्यास्य पञ्चप्रणामि दिहु मद्ददन्तत्र पर्वेपूहास्वंहा
पामिति प्राप्तिः अत एव ऋगपनेनिपातनेमाज्ञित्याग इति तत्र प्रत्याख्यातं भाष्ये भाष्ये तस्येषु ग्रहणानकत्वे व्यभवृत्तातित्कारणेपि वृद्धहे चहाणस्य सिद्धेत्यप्र्युग
सेवं धत्वेन त्वन्नभ्रस्य सिद्धेस्य पघमायनहत्य त्रणत्वापन्ने स्वेति भावः वार्त्तिक स्य तुत्र कद्गणत्वे वात्वनिषेधकत्वमितिवोध्यं हादेशे ष्विति विधिपूर्णात्तद्राणदन्यादे
पूर्वपदात्सिंज्ञायान्त्वेभव स्पेवृत्त चरित द्रावपपरिरक्तेर पघनादिशम्प दर्हेरेमो दात्वांविधीपतेदिनकारकडतित्र प्रवेशनकावेतुरलान स्पयस्य वर्णेन निर्दिश्य इति व्याख्या
स्येत इति भावः पूर्वपदात्स्यपर्वपदेप्याविति र्वयस्य इणातस्वेलाक्षणिकामिति भावः निपमादिति सपासे समानपदत्वात्तत्पूर्वेणा सिद्धे स्याणाद्दिस्पर्थः पू
र्वपदात्रपवदति आत्रेपोयपुत्रत्पदावपं वस्येति भावः पूर्वपदं प्राग्रुरडरतित्यस्य । भाष्येनिसंणत्वं प्रसंगत्ने सर्वत्र संज्ञायाम्पेसतापाणेणत्वं प्रसंगरस्यर्थः नृ गृपनादि
भ्यइति ऋगपनेभ्यतिरिक्ता नातुगवषु धानेणत्वप्राप्तिरेव स्यात्तामनमिधानमिति भावः पत्र हावपातिपदं च निमित्ता नधिकरणानि मित्रिमस्यराघस । ल्नितत्वमेवसमा

१९

कै·टि·वि· ४७ नपरत्वमितिभावः।सामर्थ्यादिकत्वेति· अनुवादगतत्वेपिसामर्थ्यान्नद्विवचेतिभावः स्वर्विंम्· परांतेऽप्रवृत्त्यापत्तेः तस्मान्नदेरस्तुत्तेवृत्त्यासमासनाम्नापिन्नापदस्य
तेननलोपेतत्साधर्थ्यात्सत्वाधरतिवोध्यं·विभाषेत्याष्येद्युश्रीति·अचाभ्यशांतन्यासहितंव्यंतनेस्वतस्वरिकादिभ्यः प्रतिषेधःसार्थकः अन्तोदं·अवयेपीति·एवं
वारंतानुकरणाः कोशेऽप्येवेतिभावः वाद्वनप्रान्त्यादितेआरोपितवास्य उपस्थितं अनारोपितवाल्यमपिसंनिहितत्वात्स्वचनमितिउपस्थितेत्येतदित्यर्थः
सञ्ज्ञापूर्वेस्वास्यार्थस्मृतिहिदर्थोपतिस्वस्वामीति·बहनापिनिवृहनापार्थवाच कात्यरस्ववाहस्मरणात्वमित्यर्थःनतु किंगोपवाहणामिस्मसाधावनत्याह पदेति·प्रा
तिपदिकांतत्वं· ननुकृतिपिस्वसामासंज्ञायहरणेद्युपासेश्याक्षिप्यदिकाप्रवृत्ताल्पत्वं स्यादेवेत्येन आहअन्तघटस्पेति· नत्वेकदेशमात्रवाच्यभिभावः नत्वनेने
तिसमासमासपातिपदिकांतत्वाभावात्प्रकरस्येतिभावः कुमतिचनिअणोच्चनत्वमुपपाद्यपतिविग्रहद्वयेपातिनिषेधप्रतियोगिनःप्रातिभावनिरूपणपरंभाष्यमित्य
न्यकेचिहाद्वरीति· आज्ञाहविधीर्जन्तुश्रुत्यासत्योच्चरपरस्यकापित्वरवीनिषेधश्चहम्यः अतस्सहलभत्वकिंवापरस्तादिविधातितिपपुढासेनपरंगतीक्वावेदतात्पर्यहनेमेलुभनेतिसत्त्वभा
ष्यधानितेचएवंचेदंभाष्यमिदेव्युक्तिरितितात्पर्यउपसर्गाद्धः स्वरप्रकरणस्थस्वाख्यानापेक्षि· तत्रहिचर्ममसकूचेक्षिचनित्यादेर्णत्वषत्ववारणापत्तेरप्रदक्षामित्युक्तेःपू
र्वपदादितितिनियमासत्वेनभविष्यतिरतिवोदितेः सामान्येपूतमवाक्तिपूर्वपदमित्याद्युक्तानेत्याहअतिशेषेणैतादिनास्वरप्रकरणप्रत्याख्यानंतदुपयुक्तमितिहृदि
योगम्प्रहस्तानिन्यायसिद्धेतत्रभाष्यादिज्ञाप्येतेतराहन्नेवपरति· विस्पष्टत्वादितिअपमेवयुक्तःपक्षस्तत्रसिद्धांतितमेत्युतिस्तापकोत्वमसंगतमेवैवंचासमासेप्रातिस
त्वेप्यर्थमेवेतिभावः नन्वप्यस्यैकमेवानामानर्थक्यमानाभावः स्वस्वसाध्यपवीगसाध्यनेनेसाध्यसाध्येसमस्याहस्वत्वेतिएवंचेतत्पशास्त्रप्रयोगोनकिंचित्फलमि एम० ४७

तिभावः कर्मधारयमितिस्वोत्तरंगत्वादितिभावः भाष्येसिद्धंतपंचनीतिपंचशस्तुपसर्गस्तस्यस्वरणोपदेशास्यनस्वरणाद्यर्थ्यमितिभावः नत्वेतरंगकर्मधारयेसंभवतिकथंवहिरंगबहु
व्रीस्याश्रयणमतस्त्वाहउपसर्गेति· तत्रातपसर्गग्रहणंप्राधुपक्षणमित्याश्रयणीयस्यादितिभावः हि्त्वमानाभाष्येस्याभिवत्वादितिवहिरंगासिद्धत्वंनजनिचिपादिस्वेनरंगेतरेपुर
न्नेःस्वकदेश्यविकृतस्यापिनापारंक्षिप्यतातिदंभाष्यमेकदेशप्युक्तमितिकेचित्अनिलोदूपतत्रिपेत्स्वकर्मधारयाश्रयणेदेवंशेपनमस्येरशक्तिहिदंसीयति· त्रियापोगेति
प्रयोगविषयेतितस्यभवद्वस्यात्वात्नतुभाष्यपान्वपुष्यतिरेकविषयंतिभावः नहिविरितिमस्येवलोकेप्रयोगात्·एतेनमनिसमेतान्प्रतिवस्तुलानियानास्यहेतात्वव्याख्
त्यध्येतत्वठपसर्गत्वारथ्वत्वाद्वितिपरास्तं·भाष्यप्रामाण्येनतथाप्रयोगानभिधानादितिदिकनेगेदनरकापिंश्येननकारोगस्यतरत्याहनकारस्येतिकेपेनादादयशीतपादःप
त्रपरिति· एवंचतपरस्थानेनिमित्तत्वान्निमित्तनिमित्तिनोरप्रयोगयत्पेणत्वमित्यर्थः समानस्त्यर्थं· अनितेरंतःसंभवस्यत्वेपिपोगविभागस्यपूर्वसूत्रेतरत्वपदत्वमुत्तरस्याहयीवेनिषा
शहस्यार्थं· सामर्थ्यादितिअनितिःसमापेयोरफलस्तान्त्रस्येतिभाष्योक्तेरेकादेशस्यापादिवृभ्यानरफस्यानितिसमीपत्वात्अनेरिदंकिमर्थमितिविंतपत्तुनपरोमसत्वेनेपहीप्त
स्त्रेनत्वेनिमित्तसमीपस्थोयोनितिनेकारइतिनिमित्तसमीपस्थानितिर्षीभनस्माररणत्वमितिद्व भाष्याख्यानेभाष्यस्थितमित्युक्तोतत्कथंभाष्यस्वरस्वरससिद्धमितिचिं
त्यं· अतएवह्याद्याद्यवहितसमायवाचा व्याख्यानात्प्रमाणेनात्यन्तस्यानिवेत्वहुन· अपर्वेविधिन्नायेचमीसमासमासस्यानिस्पत्वाद्वेतिरिकभाष्येसमीपेयोरेफइतिअन्तरति
विभक्तंतस्याविपरिणाम्यतेइतिभावः उभौसाभ्यासःवचनसामर्थ्यादेतिस्थानेनतरनित्यत्वस्यापितापनादितिभावः साभ्यासस्येतिचपुराणःकृतात्मसंस्कारहिन्स्यापेना
नितिविशेषणेनसस्यपतेनाभ्यासहद्वितनस्येत्यर्थः मागमेनरोपधयीभेदाभ्यासनिहत्यापत्तिरित्यपारमात्रकौशिस्येति· वक्तव्यः स्पवंहिनरभस्यपस्तस्याधि

वै॰सि॰वि॰ कारादुभयोरिति वदंतः आस्यस्येति वत्सप्रत एव पोरेफ स्तस्मान्नस्येति अत्र निर्विघ्नं भाष्ये उक्तं किंचाभ्यासस्यानर्थकत्वात्तस्य पूर्वेण सिद्धिरित्यपि विंत्येतस्मात्साभ्यास
४८ ग्रहणप्रयोजनः परंतु एवेदं भाष्यप्रयोज्यपरवादि अभ्यासस्यानर्थस्यादन्तत्वं रस्यस्य वदितत्वान्न पूर्वेणोकस्यापि सिद्धिः अवस्तत्रे। भ्यासेनैव्यभ्यासस्येतिवाकारणोपि हृपी
नेसिद्धिरतः सोभ्यासस्येत्युक्तमिति अत एव वार्त्तिककृतामाभ्यासस्येति पदं गृहीत्वा हृसोरिष्टमित्युक्तं उभयोग्रहणप्रयोजनं नतु एकः पूर्वपरयोरित्यनुभाष्ये उक्तं स्वादेशाद्
पलाभार्थमिति अन्यथा कृतुन् रस्वत्वसहत्वच्चैवोभयोर्निवृत्तौ स्यान्यभावादेव पुनः यहत्वभावेनादेश हृयुत्वाभावेन स्यात् एवं तु भाष्यपोर्नेविरोध इतीत्यकृउपस
गोदनीत्यपः भाष्ये उभयथाद्वितीतंवेणसमासद्वयोगाकारेस्त्यथः प्रक्रमे दोषस्यत्र प्रकमप्राह्यार्थमाह पंचेति कमपाठ इति पूर्वसंहितयोर्द्वे वोरपितुल्यकाम
लमभ्यासार्थः पाठः चमपाठदस्तुच्यते अत्रव्याख्यानेकभेदस्ते वशिष्टेऽप्रशास्त्रो व्यर्थांतः पक्षांतरमाहस्त्रव्येति ओकारार्थ इति ओकार इकारश्च ओकारशब्देनोच्य
तेर्त्यर्थः मलेन्दुत्वस्य ग्रहणासुपलक्षणत्वोर्धं अत्र चपाठांतरापपरिभोज्ञमाहसुरव्याथेतिपाठांतरेति उभयथाप्याचार्यस्य विधिभ्यः सत्त्वपादितमिति। भावः पद्यापा
ठांतरशब्देनन्यासांतरंगोर्विभाषा साधनाभिधापिनीति ताशिष्येभ्यः सत्त्वपादितमिति भावः पद्यापाठांतरशब्देनन्यासांतरं गोर्विभाषा साधनाभिधापि नातिनिर्मि
त्तेति मिन्निनोऽभेदोपचाराद्यो गोपध्यपदेशाद्भ्यर्थः विकरणादति अत्र पक्षे साधनशब्देन साधनाभिधायी उच्यते तस्मादिति परिभाषायां सन्याकर्थविहितविशे
षणत्वाभावात् आहस्तवेति विहितपराध्याहारसामर्थ्यात्तस्यान्यत्राप्रवृत्तिरितिभावः परिभाषाप्रकृत्यभिप्राये पापक्षांतरमिप्याहृपनात्परइति इजादेः सनुमः राम॰ ४८

नियमाहि ध्वेज्योपस्त्रीवीत्यायाहनिपमइति वि स्यर्थइति सर्वेचसदनुमोनिषेधेना प्राप्तेरितिभावः नभाष्यात्वंतरत्वादिति अभ्यासमापनमित्यादि सिद्धये भारिभ्यइतिविहितवि
शेषणामिति भावः षाल्यहास्तस्य प्रमासनामग्रहणिपक्षेद्रत्येवतुनोक्तौ विधेयविशेषणत्वशंकावारणार्थत्वात् अत्र पक्षे निष्ठानमित्यादौ सद्दुत्सगात्रे तत्र मेव समासेपाका पः
पद्ग्रहणं बाजथोपपन्नं पवत्वं वापिषिभाष्ये अनुविहितइति अव्यवधायकपदस्यात्तद्धिनामिन्नवरत्वेवेदिस्यर्थः पदस्यवायेइति सविशेषणत्वेपि सोत्रवाद्धत्रिमिति भावः नस्यतन
विशेषणं अद्रिणोमयेणोस्तुहाहरणां संगतं परेव्यवापइति अत एव रम्यविशेष्यारीग्रातिपरिकांतेतिणत्वं भवत्येव वार्त्तिके भनेति एकवाक्यतापाणत्वाव्यापातिरिक्तात्तद्धितभिन्ने
पततः परेमध्यवायेनेत्यर्थान्न दोषके मचोन्नपरत्वे चापरारितिवाविनिषेधादुदाहरणादोर्ल्लभ्य अपरीहितिविभाविनिपर्युदासेनपक्षतोपि धावेदनिषेधप्रवृत्तेः प्रत्यासत्त्योन्नपरस्य
कार्यित्वएव सह तेष्वन्त्र अस्वेनामस्थाने पविभिमितितस्मात्सदुत्थानप्रकारोपियोगविभागस्येष्टसिध्यर्थतापारदातुविधिविपूपएवेतिभावः स्थेया अविहितेति अविहितोलस
तोनणादप्रतिषेधोपक्ष्यास्यर्थः स्रोसुना आनंतर्यमावेशात् मस्येत्सिम्नासिम्नेत्यर्थः अत्रसंयोगहस्यधातु पुते हेनचित्तमित्यादौनदोषः अत एव चितत्वलभोरित्युक्तमादिम्यस्यादि
निर्देशः सेगकृतेत्रनावितः भाष्येसो पमिति अदुद्यान्त्रिपसैवदस्युत्यास्त्रिपक्षे पसः कारनवसूपेत्र ठोपपूर्वेनासिद्धमादिस्वरितिचतेलपः अनंत्वोप्यएते नहित्वेपरस्वर्ण
न्नसिद्धवृत्त्यमितिवचनसामर्थ्याद्वस्यवर्णाहितत्वश्व हनेः परत्वात् वाहितत्वमनुस्वाभिद्धत्वनिषेधकभेतदिल्लोपा कंमानाभावात् तस्मादस्येव तात्पर्यं चरतिवोध्यप्रयोगेचातिदे
सोन्नस्येवनिषेधः तदेवधनपन्नाहवाकरति अन्यथाच तस्यासिद्धत्वात्तस्येवद्धित्वं तस्यस्य वावसानइतिचत्वे पूर्वत्वगस्येव प्रवणस्यानेनचतस्यापिखरिचेति चर्त्वेणावसान

१

कौ॰टि॰वि॰ ४८७

इस्यासिद्धत्वेनस्वर्पंरत्वाभ्यावात्पकरणिप्रकरणोपकरणमणिद्भिरितिपुस्तकस्थपुस्तकपरतिस्वरूपमेवश्रसमासेपाणिस्त्रैकैकैपदेन्नचासिद्धत्वाभावेपिवाक्यस्यानइतिवर्तस्यासिद्
त्वात्णकारितपिपरेहन्तांनशितित्रस्तेउक्तत्वान्यैवचत्वोभार्दगश्रवर्णोद्वीरेश्रसा इत्वभ्याश्येराहरणात्पर्वेवादिद्भिन्नस्यहित्वेकत्वेयोऽसिद्धत्वंनक्रतेवतस्मिन्नुराासा
त्वाद्वित्वाश्रयस्यकार्यकत्तेव्यमितिरिक्तस्यासिद्धत्वमेसथ्यात्रदोषइत्याहइसपर्पाठइतिसूत्रेपाठेनवकाप्यभिप्रस्यसूत्रेणासिद्धेरितियेवःजनत्वउपतिश्रारंभवाद्दातिपो
जनायभिन्नस्येश्रवउत्तरस्येति चकारोवाविध्यर्थइतिवोध्यंहित्वाभावविधिरूस्यापिभाष्येउदाहरणाद्दहवेत्यधिकाराद्वेतिसर्वत्रशाकल्यस्येतिवाविकल्पइतिवो
ध्येन्यारिन्याः तस्यरेत्तिवस्तथैवन्नमा सुत्रशब्दपेपुत्रशाह्वेविद्यमानस्यपुरइतिवार्थः सूत्रेश्रादिनोतिलुप्तसंप्रमाकंइत्यापायेनोदाहरतिपुत्रपुत्रादिनाति श्राकी
शस्यस्याथेवस्त्रसिद्धत्वाच श्रतएवपूर्वसाहचर्पाद्वदतज्ञध्वपोऽपिश्चियामेवतदाहपुत्रहतीतिश्रस्वरोगेतित्वम्नातीरितस्यसंवधादिदं चिसुपुत्रशहस्याजातित्वा
ततस्याद्दोपादिवि मौपाद्याविस्याद्दुःवथसाः श्रपसरादतिनवाचाघवदः सः श्रंत्येपर्वास्तन्नैसिउभपुत्रापिचत्वेनच्च पितिचवस्यासिद्धत्वात्कथमेतदुदाहरणमि
तिवाच्यं पाणिनिमतसिद्धासूत्रांतपक्षाभिप्रायेणास्त्वात् उदस्याः उत्तरकइतिनत्वेसस्यातरत्स्यास्सकारेतस्यासिद्धत्वात्सूत्रेडलेषभाष्येप्यायेवचुर्वेसस्यपरत्व
पाठेनचत्वेस्येवपरत्वेनतेप्रसस्यासिद्धत्वाभावादित्याद्धः हसुक्तः पाठक्रमेणैवश्रभ्यामेचवेश्रंतरतमपरिभाषालभ्यार्थमृत्वावधेप्रहृतिचरणमिति कणोफरि
उकारस्यठकारस्तद्दितिष्टुत्वजश्त्वाद्ययोरसिद्धत्वादितिभावः श्रश्र सवर्णार्थमितिसवर्णग्रहणार्थमित्यर्थः तस्यप्रयापिभेदतिणीत्त्वेद्विहतोपदेशास्त्रेविहतोपदे राम॰ ४८७

शा न्प्रयोगेपिनथैवश्रूपेतातस्यान्त्रिहस्यथैमित्यर्थः धत्वापपतातिसंज्ञतत्त्वकार्यार्थविहतत्वादोपात्तहोषमात्रनिरासेनतथाव्यवहारइतिभावः उपलक्षणमितिसं पूर्णा
शास्त्रइस्याऽस्यासिद्धत्वादितिभावः ननुविशेषोपदेशप्रयोजनस्यग्रहणमित्यन्नीकृत्वात्पुनःप्रश्नेनाव्यर्थोतश्राहश्लोकेतिपत्नीकवार्त्तिकव्याख्यानायेत्यर्थः प
योजनांतरनकथनाह्वनपौनरुक्त्यमित्याह अत्रापीतिप्रयोजनांतरेतिसवर्णग्रहणार्थत्वरूपेत्यर्थः इवमपातिस्वर्णवर्णार्थप्रत्याहारतिभावः प्रतिषेधस्य
वक्तव्यत्वात्पुपारपतिरइस्यामकारइति अश्रइतिसूत्रेरसर्थःवार्त्तिकेहेतुकथनमनुपलक्षणमित्याहभाष्यगःनत्वास्त्वेति इंदुवेति उदात्तःरिगुणात्मकोहत्वस्यानेत
२ हुणकस्येषप्रत्याप्रक्रिीरित्यास्यावसर्वेणाप्रेषाभावेनस्थितानामर्थ श्रत्रासिद्धत्वविधि प्रथमवार्त्तिके श्रनश्रइतिउक्षचतपरत्वरहितःपाठः श्रप्र श्राहेतिपक्षेउभय
त्रापितपरनिर्देशाइतिभेदःजाखनपन्याचप्रेश्ररइक्षिस्त्रविति तःपरइति तपरइति तपरसूत्रेणैवेणार्थहद्यासप्रपरागादितिभावः भिन्नकालाविवितिनियमफलकवित्य
र्थवानस्वतततववनपनाहश्राहेशक्तत्त्वाद्यानितिश्रपूर्श्राहेसतद्याचप्रैवेविदितिषणामाविकारतिरेकस्मृत्तिविषयेणसहोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिका
ःषडित्यर्थःपद्यउदात्तादिवपरत्वनासिकत्वमरभावाभ्यांद्विवेतिषट्सामर्थ्यादिति श्रनयोःकथोषाश्रयणपनःपकंस्यादितिनोवःप्यानिभिरिति श्रादेशेन
नशक्यादेवनग्रहेणेतिभावःसिद्धभिन्नमिति अनेनव्याकरणाध्यापनप्रवचनाभ्यांसकलपुरुषार्थसिद्धिरथपति श्रतमंगलाचरणंचकृतंभवति एवं

कै॰टि॰वि॰ सत्त्वकारेणापि विभुवाचकाकारस्य द्विरुच्चारणाद्विविष्णुस्मरणरूपं मंगलमाचरितं। किं वाकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना नानारूपा भवतीति श्रु

५० तेरकारस्य सर्वव्याहृप्रकृतित्वादरति ब्रह्मेति शब्दब्रह्मरूपत्वमवगम्य महामंगलार्थतावान्निकृतापि भगवतः पाणिनेः सिद्धमिति सिद्धशब्दोच्चारणेनकृतं

मंगलं भगवता पतंजलिनापि एकशेषनिर्देशोपि अत्र दर्शितेन वरनाद्यंतंमंगलं एवं च तद्व्याख्यानांपूर्वकृतानां च सकलपुमर्थसिद्धिर्दर्शिता यथोक्तं र

द्भाष्यप्रदीपेषु सिद्धिसोपानपर्वणां रचना माणिक्यमाला नाम जिज्ञासाजयपद्धतिरिति सर्वेषु सिद्धिः॥ ॥इति श्रीशिवभट्टसुतस

तीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योतेऽष्टमस्य चतुर्थे प्रथममाह्निकं पादश्चाध्यायश्च सिद्धः॥ ॥यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा

तादृशं लिखितं मया। यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥ भाष्याब्धेः सप्रदीपस्य गवल्लपपामया॥ यथामतिकृता व्याख्या व्याप्तापतां भगवा राम०

स्तपा १ गंगाशिवस्वशेषग्रहरहितेनोत्तुसवेशः॥ सतांहृदयपद्मेषु प्रसिद्धिं प्राप्नुयात्तु च॥ ॥श्रीसंवत् १८११ शाके १६७६ ५०

॥इति कैयटटीकाविवरणं समाप्तम्॥

१.३.वि.

लप्रेनामस्त्राघाठ हृदीनीजी ३ली विर्तकाश्यां मछोपर्तिकिर्शीकिलपीयेवक्रा तंडे सपीये

श्रीरामायनमः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीलालताप्रसादविष्णुसहायः ॥ लीलाद्वैराजकायस्थः

राम: ५९

LIBRARY OF THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

00138934

Digitized with financial assistance from
Observer Research Foundation
on 22 February, 2019